

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРИШ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТЕРЛИГИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН**

ЖАРЧЫСЫ ВЕСТНИК

**КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА**

**ПЕДАГОГИКАЛЫК КАДРЛАРДЫ МАКСАТТУУ
ДАЯРДОО ИНСТИТУТУ
ИНСТИТУТ ЦЕЛЕВОЙ ПОДГОТОВКИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ**

***Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин
80 жылдыгына арналат
Посвящается 80-летию Кыргызского национального
университета имени Ж. Баласагына***

“Борбордук Азияда педагогикалык кадрларды даядоонун теориясы жана практикасы” аттуу II эл аралык илимий-практикалык конференция

II международная научно-практическая конференция “Теория и практика подготовки педагогических кадров в Центральной Азии”

**ВЫПУСК 1
ISBN 9967-21533X**

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
БАШКЫ РЕДАКЦИЯ
ЖАНА КОЛЛЕГИЯ:**

И.Ч.Исамидинов

Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору, педагогика илимдеринин доктору,
профессор (башкы редактор)

Н.И. Ишекеев

педагогика илимдеринин доктору, профессор (редактордун орун басары)

Т.Т. Каракеев

физика – математика илимдеринин доктору, профессор (редактордун орун басары)

И.Б. Бекбоев

педагогика илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын мүчө-корр., КР эл мугалими

А.Ч.Какеев

философия илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын академиги

С.Ж.Токтомышев

техника илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын академиги

М.Б.Батыркулов

КР эл мугалими

Ө.Ш.Шаршекеев

физика – математика илимдеринин доктору, профессор, КР эл мугалими

М.Б.Базаркулов КР эл мугалими; **Ш.К. Кулуев** КР эл мугалими

Б.И. Исаков КР эл мугалими; **С.М.Мамбеткалиев** КР эл мугалими, профессор.

С.Б.Абдрахманова КР эл мугалими; **М.Мамбетакунов** педагогика илимдеринин доктору,
профессор, КР УИАнын мүчө-корр.,

Н.А.Асипова

педагогика илимдеринин доктору, профессор

С.О.Байгазиев

филология илимдеринин доктору, профессор

А.Т. Калдыбаева

педагогика илимдеринин доктору, профессор

А.М.Муратов

педагогика илимдеринин доктору, профессор

С.К.Рыспаев

педагогика илимдеринин доктору, профессор

А.С.Раимкулова

педагогика илимдеринин доктору, профессор

Р.Т.Сулайманова

педагогика илимдеринин кандидаты, профессор (жооптуу редактор)

КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯСЫ:

Б.О.Сманов педагогика илимдеринин доктору, профессор Казакстан Республикасынын УИАнын мүчө-корреспонденти; **А.А. Жайтапова** педагогика илимдеринин доктору, профессор; **Л.С.Ахметова** тарых илимдеринин доктору, профессор; **У.Абдигалбарова** педагогика илимдеринин доктору, профессор;

К.Н. Карибаева биология илимдеринин кандидаты, доцент; **Н.М. Иргебаева** педагогика илимдеринин кандидаты, доцент; **Л.М.Адилбекова** педагогика илимдеринин кандидаты, доцент; **Ф.Т. Саметова** педагогика илимдеринин кандидаты, доцент; **З.Д. Еденбаева** педагогика илимдеринин кандидаты, доцент; **Б.А. Кабдолданова** доцент.

ЧЫГАРЫЛЫШТЫН РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯСЫ:

К.С.Сагындыков геология-минерология илимдеринин кандидаты, доцент; **К.М.Кожогелдиева** психология илимдеринин кандидаты, доцент; **Н.И.Ибраева** биология илимдеринин кандидаты, доцент; **Ш.К.Аалиева** философия илимдеринин кандидаты, доцент; **У.А.Шаршеналиев** философия илимдеринин кандидаты; **А.З. Укелеева** химия илимдеринин кандидаты; **К.А. Абдраимов** доцент; **А.Ш. Турдумамбетов** доценттин милдетин аткаруучу; **С.Б.Киязова** ага окутуучу; **С.С.Кулуева** ага окутуучу; **К.М. Кулболдиева** ага окутуучу; **К.К. Сураналиева** ага окутуучу; **Ч.Н. Асаналиева** ага окутуучу; **У.М.Турдалиев** ага окутуучу; **Г.С. Назарова** ага окутуучу; **А.З.Салиева** ага окутуучу; **А.Т.Самсалиев** окутуучу; **Качкын уулу Алтынбек** окутуучу.

И.Ч. Исамидинов Ж.Баласагын атындагы КУУнун ректору, профессор Кыргыз Республикасына эмгек сиңирген кызматкер.	16
И.Б. Бекбоев, КР Эл мугалими жана УИАнын мүчө-корреспонденти, Эл аралык педагогика жана социалдык илимдер академиясынына академиги(Москва), КББАнын мектепке чейинки жана мектептик билим берүү Борборунун директору, педагогика илимдеринин доктору, профессор “Жаш мугалимдерди мектепке барганда кандай көйгөйлүү маселелер күтөт?”	28
И.Б. Бекбоев – д.п.н., член-корр. НАН КР, академик АПСН (Москва), директор Центра дошкольного и школьного образования КАО. «Решение каких вопросов ожидают начинающих педагогов в работе с учащимися»	18
Базаркулов Мукаш, Кыргыз Республикасынын Эл мугалими “Мугалим - мамлекеттин таянычы”	40
Абдрахманова С.Б. Кыргыз Республикасынын Эл мугалими “Сабактын эффективдүүлүгүн жогорулатуу боюнча жаш мугалимдерге айрым сунуштар”	47
Жайтапова А.А., доктор педагогических наук, профессор, г. Алматы, Казахстан «Современные тенденции последипломного педагогического образования в Казахстане»	49
Бақтияр Сманов, КР Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Ш. Айтматов атындагы Халықаралық академияның академигі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор. «Қазақстан республикасындағы мұғалім мәртебесін көтеру мәселелері»	53
Советбек Байгазиев Кыргыз билим берүү академиясынын вице-президенти, ф.и.д., профессор “XXI кылымдын мугалиминин милдети – инсан (личность) жаратуу”	57
Советбек Байгазиев ф.и.д. “Манас” эпопеясынын бала жөнүндөгү философиясы түрк маданиятынын контекстинде	62
Рысбаев С. К., п.и.д. профессор Педагогикалык кырдаалдар жана аны чечүүнүн маани-маңызы.	335

Абылкасымова Т.Н., Мектепте Орхон-Енисей жазууларын окутуунун багыттары. .	69
Асанакунуов Т.А. Орто мектептерде интерактивдүү окутуунун методикалык негиздери.	72
Абдиганбарова У.М. Ибраева К.Е. Казахское народное музыкальное творчество как средство интеллектуального развития студентов педвузов.	96
Абдиганбарова У.М., Азамова А.Б. Педагогические условия организации научно-исследовательской работы студентов в вузе.	96
Ахметова Л.С. Медиаобразование в Казахстане: опыт работы.	105
Алиев Ш.А. Сыдыкова М.Б. Студенттердин өз алдынча иштеринин уюштуруунун проблемалары жана аны жаңылоонун зарылдыгы.	119
Аалиева Н. К. Методические рекомендации по выполнению практических задач по логике для юридических факультетов и вузов.	113
Акунова А.Р. Эки баскычтуу жогорку билим берүүдө модификацияланган педагогикалык практиканын моделин жакшыртуу боюнча сунуштар.	127
Акунова А.Р., Акунова А.Р., Сөз өстүрүү жана айлана-чөйрөнү таанытуу боюнча дидактикалык жана таратма материалдар.	121
Алимов И. А. Университет окутуучусунун дидактикалык маданиятынын критериялык мүнөздөмөсү.	125

<i>Абдраимов К.А.</i> Кыргыз Республикасында педагогикалык кадрларды даярдоонун жаңы иш формасы.	236
<i>Асипова Н.</i> Жаңы социалдык-маданий шарттар жана мугалимге коюлган талаптар.	239
<i>Алимбеков А.</i> Университеттерде педагогика дисциплиналарынын этномаданий компонентин өркүндөтүүнүн айрым жолдору.	244
<i>Аршимбаева С.И.</i> Балабакшанын окуу -тәрбие жумасындагы бакылау мен басшылык жүйесин жаңартуу.	248
<i>Абдуллаева К.М</i> Ежелги дәуірдеги балалар ауызекі әдебиеті бастауыш сыныптардагы өзін-өзі тану сабагында (Пәнаралык байланыс Ұжымдық зерттеу).	403
<i>Акунова Г.</i> Фразеологизмдерди изилдөөдөгү карама-каршылыктар.	406
<i>Абдраимов К. А.</i> Кептин тазалыгын сактоо аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү.	409
<i>Айталиева Э.</i> Түрк тилдериндеги атоочтуктар, алардын синтаксистик кызматы.	414
<i>Асаналиева Ч. Н.</i> Developing Speaking Activities.	418
<i>Асаналиева Ч.Н.</i> Using mobile phones in English classes.	422
<i>Айдралиева А. А.</i> Методика преподавания английского языка в вузах Кыргызстана.	427
<i>Атамкулова А. С.,</i> Коммуникативный методобучения английскому языку.	431
<i>Акматалиева Р.Ж.</i> Биологиялык изилдөөлөрдүн материалдарына статистикалык анализ жүргүзүү усулдарын окуп үйрөнүү ыкмалары.	580
<i>Аалиева Ш. К.</i> “Ааламдашуу” мезгилиндеги кыргыз маданиятынын тарбиялуулук мааниси.	507
<i>Аалиева Г. К.</i> Роль и место особенностей понимания пространства в национальном характере кыргызов и воспитание личности.	511
<i>Аалиева Г. К.</i> Роль и место особенностей понимания времени в национальном характере народов мира и кыргызов и воспитание личности.	514
<i>Абдикеримова Р.</i> Жас ұрпаққа жан-жақты тәрбие берудегі экологиялық бағыт.	568
<i>Акмуллаева А.С., Идрисова А.Е., Шаяхметов Б.Ш.</i> Применение модульной системы обучения при преподавании дисциплины «экология и устойчивое развитие».	572
<i>Алимбекова Г.С., Оразбаева Г.М., Матланова В.А.,</i> Бурыл орта мектебинде окушыларға экологиялык билим мен тәрбие беруді қалыптастыру жолдары.	576
<i>Ахмедова Т.І., Ныгызбаева Г.Б.</i> Табиғатты дәріптеу-озық тәжірибе үлгісі.	580
<i>Бейшембек кызы Асема,</i> Методика преподавания специального курса «Уголовное право».	129
<i>Байсеркеев А.Э., Субанова Б.М.,</i> Чыгармачылык ишмердүүлүктүн теориялык маселелери.	254
<i>Бегматова Ш.Ш.</i> Обучение основам педагогического мастерства студентов физкультурных вузов.	257
<i>Байсеркеев А.Э.</i> Физиканы окуутуда окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүнүн практикалык жолдору.	585
<i>Боппева С.Т., Ахметова Г.С., Жақсымбетов Т.А.</i> География пәнін оқытудың әдістемесі.	589
<i>Бурханова Н.</i> Туған табиғатты аялайық.	585

<i>Бақытқызы П.</i> Экологиялық бағытта жүргізілетін ғылыми жұмыстардың оқушыға әсері.	589
<i>Бекназарова Ш.С., Жангабулова Т.С.</i> Мектептегі экологиялық білім беру.	592
<i>Бийназарова Н. С.</i> Коммуникативные способности: основные теоретические подходы.	435
<i>Гүлия Әлихан қызы</i> Студенттермен қытай тілінен бір сағаттық сабақ жүргізу барысында назар аударатын мазмұндар.	132
<i>Гудимова А.Н., Кулуева С.С.</i> Педагогические средства формирования мотивации учения у будущих учителей.	264
<i>Гудимова А.Н., Кулуева С.С.</i> Повышение уровня мотивации учения - условие формирования у студентов ключевых компетенций.	270
<i>Гыска Т. П.</i> Новый подход к методике преподавания парадигмы глагола в испанском языке на начинающем уровне.	438
<i>Дубирбекова Қ. Ш.</i> «Жасыл мектеп» жобасы арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру жолды.	183
<i>Дуйсембаев Т.Н.</i> Комплексный подход в оценке психологической готовности высококвалифицированных борцов вольного стиля к соревнованиям.	261
<i>Дильмагамбетова Г.А., Наурызбаева А.М.</i> Оқыту мен тәрбие егіз.	273
<i>Джумагулова Дж.</i> Англис тил сабағын өтүүде оқушылардың қолдануы.	444
<i>Джакупова З.А.</i> Использование технологии проектного обучения на уроках русского языка и литературы.	451
<i>Әділбекова Л.М., Жоғары білім беру жүйесінің өзекті мәселелері: Қыздар университеті дамудың жаңа сатысында.</i>	181
<i>Еденбаева З.Д.</i> Мектеп жасына дейінгі тәрбие мәселесіндегі инновация.	191
<i>Ерменбетова Г.О. Жакыпбекова М.Б.</i> Үздік білім беру жүйесінде педагогикалық қызметкерлердің кәсіби құзырлығын арттырудың жолдары.	289
<i>Есназарова Ұ.Ә. Жунусбаева М. Т. Жакупов А. А.</i> Картографияны ғылым және практикалық қолданысқа енгізудің даму перспективасы мен жаңашылдық құрылымы.	592
<i>Есназарова У.А. Орынбек Б.А.</i> Актуальность использования активных форм обучения при изучении географии населения.	592
<i>Жумабекова Н. Ж.</i> Роль инвестиции в развитие человеческого капитала в условиях трансформации системы высшего образования. (Кыргызстан)	136
<i>Жунушалиева Г. И.</i> Некоторые особенности психологического портрета современных студентов.	144
<i>Жаанбаева М.</i> Кыргыз тили сабағында текстті қолдануын филологиялық айрым мәселелері.	454
<i>Жайтапова А.А.</i> Опыт полиязычного образования в Республике Казахстан.	459
<i>Жакишева К.Б. Нұрғазы Г.Н.</i> Халықтық педагогика арқылы халықаралық білім беру кеңістігіне ену.	463
<i>Жумабаева М.Д.</i> Оқу портфолиосунун философиясы.	276
<i>Жумабаева М.Д.</i> Мугалимдин профессиограммасы.	281
<i>Жолдошова Б.А.</i> Креативдүүлүктү өнүктүрүүнүн жолдору.	286
<i>Исакова Ж.Ж.,</i> Магистратуранын көп максаттуу (көп тармактуу) мүнөзү.	194
<i>Жунус Н.Г. Тусупова Н.Д.</i> «Халықаралық инновациялық білім беру жобасына қатысушы мұғалімдердің қашықтықтан оқыту технологиясы арқылы құзыреттілікті педагогиканы игеруі».	187

<i>Ибраева Г.</i> Кыргыз музыкалык фольклорунун окуучулардын эстетикалык маданиятын калыптандыруудагы ролу.	78
<i>Идаева А.</i> Болочок мугалимдерге «Манас» эпосундагы үй-бүлө педагогикасы жөнүндө.	292
<i>Идирисова Д., Абдуллаева К., Сатмаханова Л.</i> Билим беру жүйесинде акпараттык – коммуникациялык технологиясын пайдаланудун тиімділігі.	297
<i>Иргебаева Н.М.</i> Ғылыми және педагогикалык даярлык бойынша психологиялык билим беру жагдайы.	300
<i>Ишекеев Н.Ж.</i> Тил – зарылдыктардын системасы.	467
<i>Ибраев А., Жарматова З.</i> Some cognitive bases of teaching language and speech categories in special faculties.	471
<i>Искакова Р.А.</i> Оку-тәрбие үрдісін ұйымдастырудагы ынтымақтастык.	474
<i>Иргебаев М.И.</i> Оптимальные режимы нагрузок во время спортивных походов.	517
<i>Качкын уулу Алтынбек, Ашырбеков Б.А.</i> Формирование педагогической культуры будущего учителя начальных классов.	81
<i>Каниметов Ж.К., Матикеев Т.К.</i> Болочок мектеп жетекчилеринин башкаруучулук маданиятынын калыптандыруу усулдары жана ыкмалары.	88
<i>Каниметов Ж.К.</i> Болочок мектеп жетекчилеринин башкаруучулук маданиятынын калыптандыруу усулдары жана ыкмалары.	147
<i>Кожогелдиева К.М.</i> Роль высшего образования в развитии критичности мышления.	152
<i>Кушчубек кызы Ширин, Чалданбаева А.К.</i> Особенности формирования и развития личностных качеств студентов.	156
<i>Кабдолданова Б.А.</i> Взаимодействие государственных организаций образования и НПО в целях подготовки человека к жизни в современном мире.	197
<i>Қохаева Е.Н.</i> Биликтілік арттыру жүйесі жагдайында мұғалимдерге экологиялык билим беру.	202
<i>Кожогелдиев А.С.</i> Психологические знания в деятельности социального педагога.	304
<i>Кожогелдиева К.М., Усенова А. Т.</i> Социальные причины и психологические особенности младших подростков, занимающихся трудовой деятельностью.	307
<i>Калдыбаева А.Т.</i> Самостоятельная работа студентов в условиях кредитной системы обучения.	310
<i>Койлубаева Н.К., Адептүүлүккө тарбиялоодо баарлашуунун ролу.</i>	313
<i>Карабалаева Г.Т.,</i> Современные проблемы взаимодействия семейного и общественного воспитания.	316
<i>Карабалаева Г.Т.</i> Общие принципы воспитания в семье.	319
<i>Кельдибекова А.С.</i> Структура, валентность и употребление английского интенционального глагола <i>should</i> и его кыргызские эквиваленты.	476
<i>Кельдибекова А.С.</i> Структура, валентность и употребление английского интенционального глагола <i>to do</i> и его кыргызские эквиваленты.	480
<i>Крутиков Д.А.</i> Значение нравственных воззрений Л.Н. Толстого для современной науки и образования.	484
<i>Курумшиева Р.Н.</i> Developing Reading Activities.	488
<i>Касимова Ч.Т.</i> Main Principles of Lesson Planning.	492
<i>Каримова Г.Т.</i> The first year of teaching.	498

Кулболдиева К.М. Обогащение лексического запаса школьников на основе использования лингвистических словарей.	501
Кадыркулова Н.И. Англис сөздөрүн кыргыз лексикасында жана терминологиясында пайдалануу маселесине жөнүндө.	504
Казыбаева А.К. Государственный язык как иностранный: проблемы, поиски и пути решения.	507
Касымкулова Н.О. Возможности ролевой игры как метода обучения английскому языку.	511
Колесникова Т.А. Из опыта работы с видеоматериалами в учебном процессе.	514
Кулманбетова Н.Ж., Чотиева М.Д. Современные методы обучения иностранного языка в вузах.	517
Койчуманов М., Исаева Р.У. Физика мугалимдерин класстан тышкары иштерди өткөрүүгө даярдоо.	596
Курбаналиев М., Кадышев С. К. Учебная деятельность учащихся по физике.	599
Касымалиева Г.О. Информационные развивающие педагогические технологии в обучении геометрии.	603
Курамаева Т.А. Гуманитардык адистиктин студенттерине математика курсун окутуунун өзгөчөлүктөрү.	606
Кучук Э.М., Матющенко Н.С., Закиров Д.Ж.З. Ибраева Н.И. Интегративные учебные программы как основа оптимизации преподавания биохимии.	476
Касимова А. К., Проектная деятельность на уроках истории и обществознания как способ развития творческих способностей учащихся.	521
Кенешбекова Б. Э. Эпос «Манас» - Памятник мировой культуры.	524
Капалбаев О.Э. Хозяйство енисейских кыргызов танского времени (VII-X вв. н.э.).	528
Күлжабаева Г. Экологиялык тәрбие,білім беру және оны жетілдіру жолдары.	596
Кыдырбаева А.Ш. Балалардың экологиялык негіздер жайындағы танымдық іс-эрекеттерінің дағдыларын меңгерту.	599
Лукпанова Ш.Н. Жасөспірімдердің құқық бұзушылығы мен мінез акцентуациясының өзара байланысы.	206
Лауланбекова А.М., Абильдаева Н.А. Экологиялык орталықтың білім беру ұйымдарымен әлеуметтік әріптестігі.	603
Ли С.Н., Айдосова Л.Д., Джумаханова А.Б. Опыт работы среней школы по формированию устойчивого развития.	606
Макебаева Ж.Т. Обзордук лекция сабактарында окуучуларды молдо Багыш Сарыбай уулу тууралуу маалыматтар менен инновациялап тааныштыруу.	92
Максумова Г.К. Мектепалды балалардың отбасында және балабакшада байланыстырып сөйлеу тилін дамыту.	209
Майлыбашева Ч.С., Исраилова Г.Т., Самостоятельная работа студентов по высшей математике.	480
Майлыбашева Ч.С., Койчуманова Ж.М., Готовим выпускников школ к общереспубликанскому тестированию.	484
Маймер А.М. География пәнін оқытуда аймақтық-өлкетану мәліметтерін пайдалану арқылы оқушыларды қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу.	488
Мамырова М.И. Место и роль системы ценностных ориентаций в структуре личности и ее развитии.	534
Муратов А. Казак кыйырлары жана Чыңгыз Айтматов.	538
Мамырова Ж.Ш. ЖОЖдордо кош тилдүүлүктүн артыкчылыктары жана кыйынчылыктары боюнча студенттердин ой-пикири.	524

Мусаева В. И. Чечендик кептин илимий-теориялык мүнөздөмөсү жана анын изилдениши.	528
Мусалиева К.К. Духовно-нравственное воспитание: сущность и проблемы. . .	328
Мамбетова М.Н. О влиянии физико-географических факторов на изменчивость годового стока рек северного склона Кыргызского Ала-Тоо.	610
Нармаматова Г., Нармаматова Т. Билим берүү системасындагы кайра куруу - болонья процессии.	160
Нарбаева Айпери Түштүк Кореяда ЖОЖдордо мугалим кадрларын даярдоо.	164
Наметкүлова Ф.Ж. Сапаны бағалаудың статистикалык әдістерін қолдану тиімділігі.	214
Нурбатырова А.А. Тасырова Н.Ж. Ахметова А.К. Мектеп –гимназияны басқарудағы жаңа көзқарастар.	217
Раимкулова А.С. Болочок мугалимдин алдыңкы компетенттүүлүгү - студенттердин таанып-билүү процессин туура уюштуруу.	331
Рахимова К.А. Бес жасар балалардың жеке басына мінездеме.	534
Рысбаева А.А. Бегалиева Г.Д. Абдракова М.Б. Білім сапасын арттыруда- ақпаратты технологиялардың Тиімділігі.	492
Оторбаев Б.К. Азыркы күндүн повестин окутууда А. Стамовдун «үч мээрим» повести менен тааныштыруу маселелери.	323
Оспанбек Б.Р., Бондарева А.А., Новохатская А.Н. Аспекты методической системы обучения казахскому языку в начальных классах в школах с русским языком обучения.	521
Осмонова Д. А., Синтез светского и религиозного в образовательной сфере.	168
Осмонова Д. А., Шаршеналиев У.А., Аспекты религиоведения как учебной дисциплины.	541
Сманбаев Ө.А., Аманова А.Ө. Айыл мектебинин окуучуларына кесиптик багыт берүүдө долбоорлоо методун колдонуу.	96
Сатыбалдиева Р. А. Проблемы и перспективы преподавания философии в вузах современного Кыргызстана.	171
Сулайманова Р.Т. Кыргызстанда мугалимдик кесипти даярдоонун башаты болгон Ж.Баласагын атындагы КУУ да педагогикалык билим берүүнү жаңылантуу маселелери.	177
Сатенова Ш.Ш. компетентностое обрзование в средней школе.	221
Саметова Ф.Т. Психолингвистические аспекты художественного перевода.	341
Сатыбалдиева Р. А. Дидактическая модель и структура содержания учебного предмета.	345
Саралаев М.К. Дене тарбиянын педагогикасын окутууда колдонулуучу усулдук ыкмалары.	349
Сабазова С.С. Коррекционная направленность организации процесса воспитания и обучения дошкольников с нарушениями зрения.	352
Сапарова А.А. Заманауи сабак және құзырлылық педагогикасы.	353
Сәрсембаева А.Ө. Балабақша мен мектеп арасындағы-сабақтастық балалардың жақсы оқу үлгерімінің кепілі.	356
Сулайманова Р.Т., Жолчиев С.Ш. Чүй өрөөнүндөгү балдар үйлөрүнүн абалы жана аларга социалдык педагогдорду даярдоо маселеси.	362
Сулайманкулова Ж.К. Нарк-насилдин жоголгон баалуулуктарын кайра жаратуу педагогдорубуздун күн тартибиндеги башкы маселелеринен.	366
Сейталиева Э.С. Психолого-педагогические аспекты успешности СРС.	369

<i>Сулайманова Н.</i> Коркут ата китеби болочок мугалимдердин этнопедагогикалык билимдерин өркүндөтүү булагы катары.	372
<i>Сарсембаева Ж.Е.</i> Балабақшада баланы отансүйгіштікке тәрбиелеудегі ана тілінің орны.	538
<i>Салиева А. З. Ж.</i> Шүкүровдун эмгектериндегі татаал сөздөрдүн ролу жана алардын байуу жолдорунун каралышы.	541
<i>Салиева А.З. Ж.</i> Шүкүровдун эмгектериндегі татаал сөздөрдүн уюшулуш жолдоруна карай изилдениши жана бөлүштүрүлүшү.	544
<i>Саметова Ф.Т.</i> Диалогтың прагмалингвистикалык сипаты.	551
<i>Сәдібекова Г.К.</i> Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінде экологиялык білім беру. .555	
<i>Сураналиева К.К.</i> Адабиятты окутуудагы интерактивдүүлүк жана салттуу окутуунун айырмачылыктары Токтогул Сатылгановдун чыгармаларынын негизинде.	561
<i>Сыдыгалиева Г.Ж.</i> Методы и приёмы эстетического воспитания на уроках русского языка.	564
<i>Сапынова А.Н.</i> Коммуникативная компетенция в обучении иностранному языку в работах отечественных и зарубежных авторов.	568
<i>Садықова Ж.Ж., Сартпаева Ғ., Акимова Э.,</i> Химия сабағында ақпарат технологияларын пайдалану.	498
<i>Садыкова Н.Т.</i> Каракол дарыясынын алабынын талаа өсүмдүктөрүнүн антропогендик динамикасын изилдөөнүн экологиялык маанисин өспүрүмдөр арасына жайылтуу.	619
<i>Сагындыков. К.С. Сагындыков.Ж. Н.</i> Живые, развивающиеся идеи Александра Гумбольдта (1769-1859) по Тянь-Шаню в обучении географии в вузах Центральной Азии.	624
<i>Сатбек С.К.</i> Қазақ халқының табиғат құбылыстарын болжаудағы ұлттық Ұстанымдар.	627
<i>Ташкенбаева С.Ж.</i> Педагогические условия повышения квалификации педагогов.	225
<i>Темирханова Г.Н.</i> Білім сапасын арттыру - заман талабы.	228
<i>Тұрғанова З.Ы., Аширова Д. В., Құрынбаева П.</i> Мұғалімнің кәсіби дамуы, проблемалары, шешу жолдары.	231
<i>Төлентаева К.Ш.</i> Парасатты, қабілетті ұрпақ тәрбиелеу – балабақшадан басталады.	235
<i>Ташенова Ж.К. Кенжебекова Л.</i> Бала денсаулығын нығайтуда инновациялық технологияларды қолдану.	377
<i>Турдубаева Р. Ш.</i> Балалықты татықтуу тарбиялоонун башаты – ишенимдүү келечектин белгиси.	381
<i>Турсунова Э.А.</i> Жазгыч акындардын чыгармаларында педагогикалык идеялардын берилиши.	385
<i>Токсонбаев Р. Н., Эركان Бенлиоглу К.</i> Элдик каада-салт, үрп-адаттар аркылуу тарбиялоонун педагогикалык негиздери.	389
<i>Тоқтыбаева Л.Б, Айдаралиева А.Б, Ногайбаева А.Ә.</i> Бастауыш мектеп оқушыларының оқу дағдыларын қалыптастыру жолдары.	393
<i>Турдумамбетов А. Ш.</i> Ж.Баласағындын “Куттуу билим” дастанында аскер башчы тууралуу келечек муун үчүн айткан тарбиялык мурасы.	544
<i>Тайжанова Қ. Б., Серикова Г.А.</i> Рухани құндылықтар арқылы оқушыларды бейіналды оқытудың тиімділігі.	572
<i>Тулендиева С.Ж., Акжигитова Ф.Д.</i> Инновационные методы и приемы в организации экологического образования.	501
<i>Табалдиева Ч.Б.</i> Кенже өспүрүмдөрдү экологиялык жактан тарбиялоонун мазмуну жана критерийлери.	612

Узакбаева Х. У., Турсунова А. С. Тестовый контроль в процессе обучения иностранному языку.	572
Усенгазиева Г.С. Кесиптик лицейлерде окуучулардын экологиялык маданиятын тарбиялоонун маселелери.	630
Фарида Қызырқанқызы Ұлттық ойындардың тәрбиелік мәні.	397
Эмилбек уулу Айбек Физикалык түшүнүктөрдү калыптандыруунун кадамдык ыкмасы.	504
Шакирова Д. К. Патриотуулукка тарбиялоодо чыгыш маданиятынын мааниси.	547
Шакирова Д. К. Чыгыш-батыш диалогу философиялык таанымдын актуалдуу проблемасын окутуудагы айрым маселелер.	551
Христофорова В.К. развитие социальной активности подростков.....	45
Черикбаева Н. Б. Педагогдун сөзүндө антропоориентациялык эвфемизмдердин англис жана кыргыз тилдеринде колдонулушу.	576
Эсенаманова Н. С. Роль религии в воспитании молодежи в Кыргызстане. . . .	555
Эсенаманова Н. С. Влияние глобализации на духовную культуру кыргызской молодежи.	561
Өмүрзаков Ө.А. Кыргызстандагы алгачкы агартуу иштери.	564

Куттук сөз

Эл аралык деңгээлдеги өткөрүлүп жаткан «Борбордук Азияда педагогикалык кадрларды даярдоонун теориясы жана практикасы» аттуу конференциянын материалдарына арналып чыгарылган бул институттун туңгуч жыйнак журналынын маани-мазмуну терең.

Аталган конференция Улуттук университетибиздин 80 жылдык мааракесине арналат. Боордош Казакстан Республикасынын илимий-педагогикалык борборлору менен тыгыз карым - катышта эки тараптуу кызматташуу мамилелерин жүргүзүп келе

жаткан Педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институтунун бир топ алгылыктуу иштери бар. Жыйнакка «Борбордук Азияда педагогикалык кадрларды даярдоонун теориясы жана практикасы» деп аталган конференциядагы окумуштуулардын мугалимдик кесипке арналган салмактуу илимий-теориялык жактан терең талданган, практикалык мааниси күчтүү макалалары камтылган. Жарык көрүп жаткан журналдагы макалалардын басымдуу көпчүлүгү бүгүнкү күндөгү педагогикалык кадрларды даярдоонун актуалдуу көйгөйлөрүн талкуулап, аны чечүүнүн жолдоруна арналган. Албетте, бул маселе бүгүн эле пайда боло калган нерсе эмес. Биз алдыбызда кандай жолдор менен мектептерде жетишпеген мугалим кадрларды камсыздай алабыз деген чоң суроо турат. Ушул көйгөйлүү маселени чечүүнү көздөп жогоруда аты аталган институт түптөлгөн. Институт жаш, түптөлгөнүнө 4 гана жылдын жүзү болду. Бирок аз убакыттын ичинде Кыргызстандын жети дубанынан мугалим болууну самап келген улан-кыздарды окутуп тарбиялап, бир топ алгылыктуу иш чараларды жасап келишүүдө. Жарык көрүп жаткан журналга куттук айтуу менен, институтту түптөгөн алгачкы директор катары институттагы ийгиликтүү айрым иштерди атап айтсам:

1. Окуу акысы жеңилдетилген баада педагогикалык адистиктин бардык багыттары боюнча мугалимдерди даярдоо багытында бирден бир окуу жай болуп түзүлгөндүгү;
2. Республикабыздагы бир нече айыл өкмөттөр менен мугалимдерди максаттуу даярдоо боюнча келишим түзүп иштешип жаткандыгы;
3. Орто, орто кесиптик жана жогорку билимдин базасында билим берүү ишмердүүлүгүн жүргүзүп, мугалимдик кадрларды ийгиликтүү бүтүрө баштагандыгы;
4. Окуу жайдын аудиториялык базаларынын чечилип, окуу-методикалык, окуу-практикалык иштердин жолго коюлгандыгы;
5. Институт тарабынан түрдүү темадагы конференциялардын уюштурулуп жогорку деңгээлде өткөрүлүп келе жаткандыгы;
6. Институттун студенттеринин коомдук иш-чараларга активдүү тартылып, окуу жайлар аралык өткөрүлгөн түрдүү темадагы конкурс олимпиадаларда, эл аралык фестивалдарда байгелүү орундарга ээ боло баштагандыгы;
7. Өлкөдөгү бардык жогорку окуу жайлары менен жигердүү кызматташуулар жүрүп жаткандыгы;
8. Институт түзүлгөн күндөн тарта Германиянын (GIZ) Борбордук Азиядагы билим берүү системасын реформалоо добоорунун «Педагогикалык кадрларды даярдоо» компоненти менен иштешип келгендиги жана Кытай Эл Республикасынын Цинь-Цзянь педагогикалык университети, Казакстан Республикасынын Абай атындагы Казак улуттук педагогикалык, Аль-Фараби атындагы Казак улуттук, Казак мамлекеттик кыз-келиндер педагогикалык жана «Кайнар» университеттери, «Гүлзар» коомдук бирикмеси, «Гүлстан» илимий-таанымдык журналы, «Тынчтык ааламы» эл аралык казак чыгармачылык бирикмеси, «Ийгилик» Казакстан Республикалык журналы, Алматы шаарынын, Алматы жана Түштүк Казакстан, Жамбыл, Караганда облустарынын билим берүү департаменттери, Алматы жана Жамбыл квалификацияны жогорулатуу институттары, Экология жана туруктуу өнүгүү институту, Казак радиосу сыяктуу мекемелер менен достуктун пайдубалынын түптөлүп баштагандыгы ж.б.

Мындай эл аралык кызматташуулар, келечектүү максаттар улантылып тереңдетилет деген ишенимдемим. Институттун конференцияга карата чыгарып жаткан тунгуч жыйнак журналынын сапары байсалдуу болсун!

Ж. Баласагын атындагы КУУнун «ЖАРЧЫСЫнын» педагогикалык илимдер сериясынын ар бир жарык көргөн кийинки сандарына мугалимдик сыймыктуу кесиптин терең сырлары чечмеленип чагылдырыла берсин демекчимин. Быйылкы 2013-жыл Президентибиз Алмазбек Шаршенович жарыялаган «Иштерман» жылында жарык көргөн тунгуч жыйнакка кең келечек, узак сапар каалайм!

*Жусуп Баласагын атындагы КУУнун ректору, педагогика илимдеринин доктору,
профессор, Кыргыз Республикасынын билим бериццине эмгек сиңирген кызматкер*
И.Ч.Исамидинов

Бекбоев, И.Б. КР Эл мугалими жана КР УИАнын мүчө-корреспонденти,
Эл аралык педагогика жана социалдык илимдер академиясынын академиги (Москва),
КББАнын мектепке чейинки жана мектептик билим берүү Борборунун директору,
педагогика илимдеринин доктору, профессор

**ЖАШ МУГАЛИМДЕРДИ МЕКТЕПКЕ БАРГАНДА КАНДАЙ
КӨЙГӨЙЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕР КҮТӨТ?**

Билим берүү мекемелеринде иштей турган адистерди даярдоочу жогорку окуу жайлар менен орто кесиптик окуу жайларынын бүтүрүүчүсү адеп мектепке жумушка барган күндөн тартып кыйла көйгөйлөргө (проблемаларга) тушугат, ал алган билими менен билгичтигин ишке канчалык ашыра алганына жараша педагогикалык ишмердүүлүгүнүн акыбети кайтып, жамаат ичинде аброй күтө алат. Андай көйгөйлөр дегеле көп, биз мында алардын маанилүү деп табылган айрымдарына гана токтолмокчубуз.

1. Баланын өз алдынчалуулугунун калыптануу абалы.
2. Сабак жүктөмдөрүнүн көптүгү, балдардын моралдык-психологиялык түйшүгүнүн оордугу жана аларды жолго коюунун айрым ыкмалары.
3. Билим берүүдөгү заманбап технологияларды колдонуунун долбоорлорун иштеп чыгуу.
4. Баланын өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө карата шарт түзүүдө мугалимдер кезиге турган кыйынчылыктар.
5. Балдардын ички ишенимдерин калыптандыруу маселелери.

1. *Америкалык белгилүү психолог Карл Роджерс* (1902-1987) адам төрөлгөндөн тартып эле өзүнүн жеке мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө умтуларын белгилеген. Бирок жашы жеткен бала мектепке келээри менен анын мындай мүмкүнчүлүгү менен ар нерсени билүүгө ынтызарлыгы кайдадыр жоголот. Чынында эле бала мектепке келээри менен биз анын “Мен мунун өтөсүнө өзүм чыгам, китептен окуп, маселени чечүүнүн жолун өзүм табам” деген сөзүн укбай калабыз. Мунун себеби эмнеде? Качан, кантип биз анын табигый демилгесин, “мен өзүм” деген өз алдынчалуулугун өчүрүп алганбыз? Мындай суроолорго жооп табуу үчүн окумуштуулар, методисттер менен мугалимдер “өзүн-өзү өнүктүрүү” феноменине кайрылышат. Ошондуктан бүгүнкү жаңы

педагогиканын формуласы педагогикалык мамилелердин: өнүгүүдөн – мугалим менен окуучунун өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө карай орун алмашуусу болуп калды.

Өзүн-өзү өнүктүрүү баланын өзүнүн “**менин**” ачуусунан башталып, өзүн өз жашоосунун ээси катары сезе баштаганда калыптана баштайт.

Өзүн-өзү өнүктүрүүнүн негизи болуп: адамдын “**идеалдуу-мени**” менен “**реалдуу-менинин**” дал келбешин сезе башташы; ички карама-каршылыктар – адам жашоосундагы максат-милеттер менен аларды орундатуунун каражаттарынын жоктугу, умтулуулар менен аларга жетүүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы карама-каршылыктар.

Ошентип, өзүн-өзү өнүктүрүүнүн түпкүрүндө адамдын инсан катары толуккандуу калыптануусуна болгон муктаждыктары жатат. Теорияда мунун баары кызыктуу угулуп, кооз көрүнгөнү менен иш жүзүндө башкача – мектеп, ошол баланын “**менин**” басмырлабаган, анын өнүгүшүнө өбөлгөлөрдү түзүүчү мекеме катары кандай уюштурулушу керек? Муну чечүүнүн жолдору көп. Биздин оюбузча, өзүн-өзү өнүктүрүүнүн башаты тыкан, интеллектуалдык жактан калыптанган окуучуну тарбиялап чыгарууда жатат, арийне, андай окуучу эмоционалдык жана практикалык жактан бир максатка багытталган абалда болушу керек.

Мектеп практикасында, адатта, акыл аң-сезим менен жуурулуштурулуп каралат эмеспи. Ошол себептен мугалимдер ар кандай амалдар менен балага түркүн билимдерди “сиңирүү” аракетинде болушат.

Мына мектеп окуучусу предметтердин баарын “төрт” менен “бешке” өздөштүрдү дейли. Бул анын алган билиминин акыбети менен өзүнүн жакшы турмушун камсыз кыла алды дегендикби? Практикадан белгилүү болгондой, андай телегейи тегиз жашоону камсыз кылуу бардык эле жакшы окугандардын колунан келе бербеген нерсе экени белгилүү. Баарын өздөштүрүп алган, баарын билген адам менен акылдуу адамдын ортосундагы ажырым пайда болду. Байыркы грек ойчулу, диалектикага негиз салуучулардын бири Гераклит Эфесский (б.з.ч. 540-480-жылдар) мындай деген эле: “...көптү билгендик акылдуу болуп калды дегендик эмес, ошентсе да, даанышмандыкты

кастаргаландар көптү билиши керек”. Билим – акылды калыптандыруунун, өнүктүрүүнүн зарыл шарты гана, бирок ал жетишсиз. Акылдуу болууну эң оболу өз алдынча ой жүгүртө билүүгө болгон умтулуу аныктап, ошол билимди жаңы нерселерди өздөштүрүүнүн каражаты катары пайдалана билүү.

Акылдуу, интеллектуалдык тарбиялуу адам терең билими менен гана айырмаланбайт, андай адам өзү топтогон бардык тажрыйбаны билгичтик менен пайдалана билет, андай ички тажрыйбалар кайсылар: интуиция, фантазия, сезим, турмуштан алган ар кандай таасирлер.

Мектеп мына эмитен баштап ар нерсени жетик түшүнгөн, интеллектуалдык тарбия алган баланы тарбиялоо милдетин ала алабы? Сөзсүз ала алат. Бирок анүчүн мектеп билимдин даяр дефинициялары менен илим аныктаган даяр жоопторду окуучуларына суна коюп тим болбой, аларды өз алдынча ойлонууга үйрөтүшү керек.

Мектеп окуучусуна конкреттүү билимдин суммасын берип гана чектелбей, андай билимдердин базасында өз алдынча корутунду чыгарууга, чыгармачылык менен иштөөнүн көндүм-адаттарын үйрөткөнү оң – тагыраак айтканда, дагы кайталайбыз, өз алдынча ой жүгүртүүгө даярдалышы шарт. Ошентип, мектеп билим менен тарбия берүүгө “Знания. Умения. Навыки”(ЗУН) деп аталган демейки түшүнүктүн призмасынан карабай, кыйла кененирээк караганы оң. Баланын мына мындай абалдагы интеллектуалдык касиеттерине басым жасап, иш жүргүзүшү шарт:

- компетенттүүлүк – ишмердүүлүктүн тигил же бул тармагында натыйжалуучечимдерди ала билүүсү;
- демилге – жаңы маалыматтарга ээ болууга ынтызарлык, ишмердүүлүктүн жаңы тармактарын өздөштүрүү;
- чыгармачылык менен ой жүгүртүү;
- өзүн-өзү көзөмөлдөө жөндөмү – өзүнүн интеллектуалдык ишмердүүлүгүн башкара билүү жөндөмү;
- акыл-эс жөндөмүнүн кайталангыстыгы.

Мектептин башкы милдети: баланын мындай интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн ачылышына көмөктөшүү, интеллектуалдык мындай ресурстарды өнүктүрүү.

Табигый суроо жаралат: муну кантип ишке ашыруу керек?

Мында аргасыздан Эйнштейндин өмүр-таржымалын эстейсиң. Белгилүү физик мектепте начар эле окуптур, бир нече ирет мектептен да куулуптур, а атасы менен энеси болсо, ар бир жолу кандайдыр жаңы арга издешчү. Акыр-аягы аны кайсыл бир колледжге орноштурушса, андагы бардык предметтердин ичинен аны бир гана физика кызыктыраары белгилүү болду. Акырындап жаш изденүүчү кийин ааламды аңтар-теңтер кылган макалаларды жаза баштады. Бирок анын эмгектерин алгач эч ким деле байкабады. Арадан кыйла жылдар өткөн соң дүйнөнүн белгилүү физиктери эч кимге белгисиз болгон жаш изилдөөчүнүн эмгектерин кайрадан окушуп ооздору ачылды. Эйнштейнге Нобель сыйлыгын ыйгарышты.

А балким бизге ушундай бир касиет жетишбей турат. Мектепте экиден башы көтөрүлбөгөн окуучунун ары жагын көрө албайбыз: а балким биз келечектеги Эйнштейнди окутуп-тарбиялап жаткандырбыз.

Мектеп турмушунан мындай бир мисалды келтирүүгө болот, мугалим жадесе дислексия менен ооруган окуучуга жардамын көрсөтүп, жакшы натыйжаларга келген.

Дислексия – жазылган нерсени окуй албагандыгы үчүн окуудан баш тартуу, ал тамгаларды сөзгө, сөздөрдү муундарга, текстке бириктире албоо.

Баланын өздүк жеке тандоосун колдоо үчүн анын интуициясын ойготуп, өнүктүрүү керек, анын тандоо ишинде, өз алдынчалыгында толуккандуу эркиндик берүү абзел. Өзүн-өзү көзөмөлдөөнүн ар кандай типтерин, жолдорун пайдаланышсын. Эгерде бала логик болсо, ал өзүнүн постулаттарын далилдесин. А эгерде ал визуал болсо, анда ал түзөйүн деген образын схемалардын жардамы менен түзсүн. Бир сөз

менен айтканда, окуу материалынын маанисине таасири тийбесе, окуучу текшерүү иштеринин варианттарын өзү тандасын. Айталы, математика сабагында, эгерде окуучу каалап турса, ал өз алдынча кандайдыр бир долбоордун теориялык аныктамасын жасап чыксын. Жок, ал поэзияга шыктуу болсо, ошол эле математика сабагында квадрат теңдемелери темасында ода жазсын.

Текшерүү иштери үчүн тапшырмалардын ар кандай татаалдыктагы варианттарын сунуш кылуу максатка ылайык. Окуучу ошол татаалдыктардын (1-, 2-, 3- вариант) кайсынысына алы жетет, ошону тандасын, баа коюуда мунун таасири болбошу керек. Өз мезгилинде педагог ар бир окуучусунун өзүнө болгон талаптарынын улам татаалдаштырылып олтурушун стимулдап жүрүп отурат.

Бала, сабактарын өздөштүрүп жатып ар кандай тапшырманын ар түрдүү варианттары бар экендигин дайым сезгендей болушу керек.

Балдарды өз эрки менен суроо бергенге да көндүрүү пайдалуу, каралып жаткан темадан алыстап кетсе да мейли. Мунүчүн баланын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө багытталган ыкмаларды пайдалануу зарыл. Айталы, бешинчи класс окуучуларына “тапшырманы өзүң ойлоп тап” деген эркиндик берүүгө болот. Окуучу жаңы теманы түшүндүрсүн, анын планын алдын ала түзүп, “сабакта эмне жөнүндө сөз болуп жатканын сенин жолдошуң да билгидей болсун” деген сунуш керек.

Жетинчи класста бир аз татаал тапшырмаларды берүүгө болот. Айталы, эки сандын суммасынын жана айырмасынын кубдары жөнүндө чакан параграфтын текстин түзүп көрүшсүн. Бул ар бир окуучунун колуна келе турган эле тапшырма.

Эми биз маанилүү бир нерсенин башын ачып алалы: компетенттүүлүк – бул таанып-билүүдөгү ачык позицияны талап кылуучу жана ар кандай шартта ар кандай окуяларга жараша мамиледе болуу. Тигил же бул шартка, окуяга даярдыгы жок адам үчүн карама-каршылыктар менен парадокстар анын психологиялык коргонуусун жарата турган сигнал болуп калат. Ал эми интеллектуалдык жактан тарбияланган адам үчүн – бул акыл-эсинин чыңалууда иштей турган стимул эмеспи.

Интеллектуалдык жактан тарбиялуу адам түшүнөт: ишке мамиле жасоонун тигил же бул жолу ага жагып турат, башка жол ага анча жакпайт, бирок ошого карабастан ага анча жакпаган чечимди даал жокко чыгарбайт.

Акыл-эстүүлүктүн өзгөчө касиет-белгилери, адатта, балада кыйла эртерээк ойгонуп, ал адатта, күтүүсүз таасирлердин астында пайда болот. Ошол эле кичинекей Эйнштейнге компас өзгөчө таасир калтырган. Оо кийин ал минтип эскерген:

«Компастын стрелкасы ушундай бир тактык менен жүрөт экен, бул менин көп нерсени тааный элек кезимдеги түшүнүктөрүмө ылайык келбей жатты. Мунун артында кандайдыр бир тереңдиктеги сыр жаткандай туюлган»

Интеллектуалдык тарбия үчүн дагы бир маанилүү багыт – өздөштүрүлүп жаткан түшүнүктүн окуучу тарабынан аң-сезимдүү абалда түшүнүлүшүн камсыз кылуу.

Л.С. Выготский белгилегендей, психологиялык өнүгүү процесстерин түшүнүүнүн ачкычы, же сыры дейбизби, бул – түшүнүктөрдүн калыптанышы. Түшүнүктөрдү жаттап гана алуу (бул мектеп турмушунда адатка айланып калды), билимди жыйноодогу, тууроодогу сөздөрдүн курулай жатталышына алып келет, анын терең маанисин түшүнүү болбойт.

Түшүнүктөрдү өздөштүрүү биринен экинчиси уланып олтурган бир нече этаптардан, баскычтардан турат. Санайлы. Алар:

-мотивациялоо (өзүнүн мурдагы тажрыйбаларынын жаңы ыкмалар менен баяндоонун ---зарыл экендигин сезүүгө керектүү шарттарды түзүү);

-категориялоо (түшүнүктү символдук жана визуалдык жол менен белгилөөнү киргизүү);

-байытуу (киргизилген түшүнүктү пайдаланып иштөөнүн тажрыйбаларын жыйноо жана дифференциациялоо);

-которуу (өздөштүрүлгөн түшүнүктү жаңы кырдаал-шарттарда колдонуу);

-бириктирүү (окуучунун түшүнүк боюнча жыйнаган маалыматтарын тездик менен --реорганизациялоо жана аларды жалпылаштырылган билимге айлантуу).

Этаптардын мына ушундай ырааттуулугун сактаганда гана биз тигил же бул түшүнүктүн аң-сезимдүү түрдө өздөштүрүлүшүн камсыз кыла алабыз.

2. Дидактиканын негизги принциптеринин бири – окутуунун жеткиликтүүлүгү, окуучу өздөштүрө турган окуу материалынын ашыкча болушуна жол бербөө. Тилеке каршы, мектеп практикасында сабак жүктөмдөрүнүн ашыкчалыгынын бир эмес, үч түрүн жолуктурууга болот, алар: окуучунун моралдык-психологиялык, интеллектуалдык жана биологиялык-физиологиялык ашыкча жүктөмү. Айрыкча, окуучунун моралдык-психологиялык ашыкча жүктөмү көбүрөөк кездешип, ошонун айынан окуучу мектепке баргандан коркуп да калган. Айталы, окуучу жооп берип жатып жаңылса, биз анын кетирген катасын эмес, өзүн кысмака алып күнөөлөйбүз! Ушунун айынан бала өзүнүн кемсингенин сезет.

Жазалоо – педагогикадагы эң бир копол, осол каталардын бири. Ал кимди болбосун кемсинте турган көрүнүш, эч качан жакшы жыйынтыктарга алып келбейт. Ал амалдын эң бир айла кеткендеги жолу.

Жазалоону тартипти орнотуп, аны кармап туруунун эң бир ыңгайлуу жолу деп билишет. Бул бир жагынан туурадай көрүнгөнү менен, баланын ошол кетирген каталыгы же жаман иши мектепке келгенге чейин эле жасалгандыр, мектеп эми анын кесепеттерин жоюу жолдорун издеп убара. Эгерде бала үйүндө көбүрөөк токмок жесе, анда анын түшүнүгүндө: жашоонун өзү ушундай жазалоолдордон турат турбайбы деген сезим калган. Анда бала мектепке келгенден кийин көпкө чейин турмуштун ар кандай стимулдарын кабыл ала албай жүрөт, мындайларды кайрадан тарбиялап алуу оңой иш эмес.

Баланын табияты, түпкүрүндө, чон адамдын табиятындай эле.

Бала жаңыдан эле көктөп бараткан чырпыктай, ал али өсүп жетиле элек, бирок өсүп жатат, өзүнө күч топтоп, кудум эле чөң дарак сыяктуу чөйрөсүнө ыңгайлашып баратат. Бала баарын сезет, түйшөлөт, түйшүктөнөт, чондор сыяктуу эле турмушка ыңгайлашат, бирок сизден айырмаланып анын андай ыңгайлашуусу башкача ритмде жүрөт, себеби, ага ар кандай жагдайлар тоскоолдуктарды жаратат, бир эсе анын тажрыйбасынын аздыгы, көп нерсени билбегендиги, органикалык алсыздыгы, экинчи жагынан, ал турмуштук ченемсиз күчтүү потенциалга ээ, мындай потенциал, адатта чондордо начарланган абалда болот. Бала турмуштук жагдай-шарттарга ылайыкташып аракет жасайт, сиз карманган принциптерди карманып, сиздей эле жашайт. Бала менен сиздин ортонузагы ажырым жаратылыштан эмес, өнүгүү деңгээлдеринизге эле жараша болот. Демек, баланы күнөөлөөдөн же жазалоодон мурда мына бул суроого жооп таап көрүңүз: эгерде мен өзүм мунун ордунда болсом, менин реакциям кандай болмок? Биз өзүбүз мунун курагында кандай элек?

Балээнин баары эмнеде, мектеп мугалиминин коммуникативдик маданият боюнча билим-билгичтиктерин, адатта, эч ким талап кылбайт. Мугалим-окуучу, мугалим-класс мамилелеринин кандай болушу крек экендиги, окуучунун эркиндиктери менен жоопкерчиликтеринин калыптанышын тарбиялоо сыяктуу маселелер ошол мугалимди тарбиялап жаткан жогорку окуу жайларында да, кесипти жогорулатуу курстарынын системасында да жолго коюлган эмес.

Мектепте окуучу өзүн жакшы, эркин сезиши үчүн эмнелерди кылуу керек? Өзүнүн интеллектуалдык жана коммуникативдик эркиндигин, бир нерсеге, бирөөгө керек экендигин жакшы сезген жерде гана адам өзүн жакшы сезет. Бирок так мына ушул маселеде көпчүлүк мугалимдер окуучуну четке кагышат, анын жеке эркиндиктерин чектешет. Көпчүлүк учурларда окуучуну жарга такашат, “сен ким болуп баратасың – келесообу же хулиганбы”, ал эми окуучу мунун экинчисин тандайт, а балким ал өзүнүн аброюн сактап калуу үчүн ушинтти. Педагогдун аракеттеринде агрессивдүүлүк канчалык кучтүү болгонуна жараша окуучу да ошончолук агрессивдүү боло баштайт.

Тарбиясы жаман, чектен чыккан өспүрүмдөр да мектепке барышат эмеспи, мугалим баарибир андайлар менен мамиледе болушу керек, мындай учурларда ал жардамга муктаж балага мамиле жасап жатканын унутпашы керек.

Тилекке каршы, бизге салттуу педагогиканын жөрөлгөлөрү түшүнүктүүрөк, анын жоболорунда окуучунун коркуу сезими, катасын сезүү сезими күчтүү эмес беле, анын инсандык жеке артыкчылыктары биринчи планда турчу эмес. Баланы кемсинткен, агрессивдүү методиканын каражаттары менен азыр да болсо педагогикалык айрым окуу жайларында окутуп, тарбиялап келишет, теңтуштарынын көзүнчө баланын аброюна шек келтирген, кылган күнөөсү үчүн ага бүтүндөй классты каршы коюу дале колонулуп келет.

Мугалим окуучуларына көпчүлүк учурларда момундай бир жакшы сөздөрдү айтпаганына кейийсин: “Сен ушунда жаңылып калганыңа карабай, сенин бул маселеге болгон мамилең кызыктуу экен”. Же болбосо, “Сен туура жолдо баратасың, эми бир аз аракеттенип койсоң”. Же “Мен сени менен макул боло албайм, бирок сенин түшунүгүндү ойлонуп көрүш керек экен”. Тилекке каршы, массалык практикада мугалим окуучусунун кетирген каталарын көрсөтүп гана тим болбой, анын интеллектуалын кемсинтет, анын пикирин кабыл алуу мындай турсун, анын мындай пикирин эч нерсеге жарабаган нерсе катары четке кагып салат.

Ушундан кийин баланын агрессивдүүлүгүнө, начар тарбиясына таң калууга болобу?

Биз өзүбүздүн акыл-насаатыбыз менен же болбосо (эң жаманы) текеберчилигибиз менен балдардын ишенимдерин тебелебешибиз керек, алардын табиятынан бери жаралган жакшылыктарга болгон умтулууларын өчүрбөшүбүз керек. Биз алардын ички кызыкчылыктарынын аялуу терендиктерине үнүлүп, муну педагогикалык ишмердүүлүгүбүздө дамаамат жетекчиликке алышыбыз милдет, мектеп окуучунун ишенимдерин актаган мекемеге айланышы керек.

Эгерде кайсы бир окуучу көңүлү чөгүп бурчта жалгыз турса, ушул көрүнүш биздин тынчыбызды алышы керек, биз анын себебин тактап алганга ашыгышыбыз керек: Эмне болуп кетти? Канчалаган балдардын сынган тагдырын көрүп жүрөбүз! Айрым учурларда өз мезгилинде аралашып, аны менен сүйлөшүп койсоң, адам тагдыры башка нукка бурулушу толук ыктымал.

Эгерде биз окуучу менен жолдоштук мамиле түзө билсек, сөздүн толук маансинде аны менен тилектеш болсок, бала мурдагыдай өз кызыкчылыктарын, кайгысы менен кубанычын, эмоциясын, эң бир жакшы сапаттарын мектеп сыртында калтырбай, мектеп босогосун аттагандан тартып баягыдай өзүнүн кунарсыз көлөкөсүнө айланбайт.

3. Билим берүүнүн инновациялык технологияларын иштеп чыгып колдонуу иштери бүгүн долбоор түзүүдөн башталат.

Чындыгында эле, мугалим ар кандай кырдаалдардан ийгиликтерге алып келе турган жолдорду табуусу керек. Оңой иш эмес. Бирок муну өздөштүрүп алууга болот. Мунүчүн эмнелер зарыл: баарынан мурда, профессионалдык маселелерди, тапшырмаларды так, даана коюп, багытын белгилеп алуу зарыл; көйгөйлүү кырдаалдарга анализ жүргүзүлөт; аларды чечүүнүн туура жолун, ыктарын көрө билүү; жыйынтыктардын критерийлерин аныктап алуу зарыл. Мунун баарын ошол түзүлө турган долбоор менен бириктирүү керек.

Ар бирибизге белгилүү нерсе ушул: жакшы жыйынтыктарга келүү үчүн сен эмнени кантап аткарышың керектигин так билишиң керек. Башка сөз менен айтканда, эң оболу ошол долбоордун өзү сенин акылыңда болушу керек.

Айталы, ушул максатты жүзөгө ашырганда мен эмнелерге жетише алам? Чынында эле мага башка эмес, так ушул керекпи? Буга мен кандай каражаттарды пайдаланамын? Башкача амалдарды пайдаланууга болобу? Менин пайдаланган каражаттарым менин максатым менен дал келеби?

Иш башында кырдаалдан улам жаралган мындай суроолор көпчүлүк учурларда ойлонулбаган абалда болушат. Иш жүзүндө мунун баары такыр башкача чыгышы толук мүмкүн. Жөнөкөй эле сезилген нерселердин татаал жактары көрүнө баштайт. Мунун себептери бир топ. Алардын бири – жасала турган алгачкы аракеттердин майда-баратына чейин ырааттуу ойлонуунун тажрыйбасынын жоктугу. Мугалимдер, башка тармак адистери сыяктуу эле, аларга мурдатан белгилүү, даяр алгоритмдер менен иштеп көнүп алышкан. Ушундан улам мугалимдер үйрөтүүчү семинарларга ар кандай кырдаалдарга жарап бере турган универсалдуу “куткаруучу” каражаттарды үйрөнүп алуу максатын көздөп барышат. Мында ал мугалим мына буларды ойлонуштурган: менин классымда татаал үй-бүлөлөрдүн балдары көп, алардын мурдагы жылдарда алган билимдери тайкы, ошондуктан мен бул семинардан ошондой балдарга жакшы, натыйжалуу билим берүүнүн жолдорун үйрөнүп кетким келет.

Ал мындай жоопторду алат: “Биз сага универсалдуу каражаттарды үйрөтө албайбыз. Эгерде кааласаң сен максатыңа жетүүнүн ыңгайлуу жолдорун өзүң түзүп алууга үйрөнөсүң. Ар бир ирет жаңы жолдорду, сенин конкреттүү шартыңа, кырдаалыңа жараша жолдорду, ык-амалдарды үйрөнөсүң”.

Мына ушундан кийин гана ал мугалим томөнкү суроолордун айланасында ойлоно баштайт: “Чынында эле мага эмне керек, максатым эмне? Мунун жообун табуу үчүн ал эң алгачкы аракеттеринен тартып эми жасай турган ишинин негизги багыттарын аныктай баштайт.

Ошондуктан анын изденүү иштери *мугалим, окуучу, предмет* деген түшүнүктөрдү чечмелөөдөн башталганы оң. А мунун артында дайыма мындай маселелер жатат: өзүн-өзү сыйлоо, урматтоо, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн реализациялоо, өз жашоосунун кунарын ачууга болгон каалоо-тилеги... Өзүнүн ишинде ал бир жылдын ичинде кандай баалуулуктарды өздөштүрүп алгысы келет? Беш жылдын ичиндечи?

Долбоордун үстүндө иштеп жатып ал мындай суроолорго бат-баттан кайрылып олтурат, улам түшүнүктөрү тереңдеп отурган сайын “муну аткарууда максатым эмне?” деген суроолордун жаңы багыттары ачылып отурат.

Долбоордун эң алгачкы вариантында, эрежелерге жараша, алгач маанилүү деп эсептелген жалпы фразалар көбүрөөк болсо, жарым жылдан кийин долбоордун текстинин мазмуну улам өзгөрүп отурат, эми жекелик маанидеги конструкциялар басымдуулук кылып отурат: мен мындайды каалайм, мен минтип ойлойм, мага мына бул керек...

Ошондой долбоорлордо эмнелерди жазышат? Тажрыйба көрсөткөндөй, мугалимдер өз долбоорлорунда окутууну индивидуализациялоо жана дифференсациялоо максатын көздөп түзүшөт экен.

Айталы, максаттар аныкталды. Эми аны ишке ашыруу үчүн каражаттар аныкталышы керек. Мына так ушул учурда мугалимдин жеке чыгармачылык мамилеси талап кылынат.

Алгач момундай суроолор жаралат “Сабак эмне үчүн ушундай түзүлүшү керек, мына бул окуу китебин алып көрөлү, эмнеликтен мында ушундай тапшырмалар коюлган?” мугалим же жооп таба албайт, же болбосо, кайсыл бир нормативдик документтерге шылтоолоп гана тим болот. Айталы, физика курсунун стандарттык программасы бар, мындай тапшырмалар ошол жакта көрсөтүлгөндүктөн окуу китебине киргизилип отурат.

Мугалим ойлоно баштайт: балким менин окуучуларым мындай маселелерди эмес, башкасын чечишсе физиканын закондорун мыктыраак оздоштурүшөт?

Жаңы максаттарды коюу менен мугалим үчүн жаңылып калуу коркунучу бар. Берген билим менен алынган билгичтиктердин алкагында мурун-кийин илимде белгилүү болуп калган тапшырмаларды аткарууга багыт алат, жыйналган проблемалар

ошончолук денгээлде комплекстүү экен, аларды чечүү үчүн колдонулган каражаттар аздык кылып калат.

Демек, өзүнүн кесиптик мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү үчүн мугалим эми жаңы теориялык жана практикалык билимдерге ээ болушу керек болот. Башкача айтканда, “сабак берүүчү” гана эмес, дидакт, методист, психолог, жадесе, психотерапевт да болушу керек.

Акырындап отуруп мугалим ар кандай булактардан тапшырмаларды алып, мурдагыларга окшобогон схемаларды, куралдарды, каражаттарды, тексттер менен тесттерди иштеп чыга баштайт. Ушинтип олтуруп физика мугалими окуу китебинин ар кандай авторуна караганда мыкты программа түзүүгө жарап калганын сезе баштайт. Ал өзүнүн автордук тапшырмаларына стандарттык курста мурда болбогон “Размерность” деп аталган болүмдү кошот, мунун тапшырмалары ошол физиканын жалпы курсунун көпчүлүк суроолоруна жооп берүүчү мүмкүнчүлүктөрү бар бөлүм болчу.

Максат менен ага жетүүнүн каражаттары аныкталган соң, бир нерсени тактап алуу гана калат: алар бири-экинчиси менен дал келеби? Буга жооп табууда да айрым кыйынчылыктар жаралбай койбойт.

Мисалы, жыйынтыктарга келүүнүн критерийлерин аныктап алуу зарыл: Айталы, мугалим окуучуларынын физиканы жакшы түшүнүү денгээлинде өздөштүрүп алуусун каалап турат дейли. Мында кандай критерийди колдонуу керек? Балким, стандарттык эмес маселелерди чыгаруудан алынган билимдерди колдонуу керектир.

Кээде жалпы жыйынтыктарды тапшырмалар менен тесттердин жардамы аркылуу текшерип алууга болбойт. Мисалы: мектеп жамаатынын өз ара мамилелеринин жакшырып калганын мугалим кантап билсе болот? Ал муну сезип турушу керек. Ал муну кантип сезип турганын кандай шартта, кантип түшүндүрсө болот? Балким, мугалимдер көбүрөөк жылмайып калышты, бат-бат кезигишип, өз ара мамиле түзө башташты? Буга чейин начар окугандар менен тартип бузгандардын маселелерин педсоветтерде гана талкуулашчу, а эми мугалимдер өз ара сүйлөшүп турушуп эле “үчкө” окуган бала эмнеликтен “төрткө” окуй баштаганын талкуулай башташты.

Көнгөн жооп, эреже катары, дайым табылат. Айталы, мектепте параллель гимназия класстарын кошумча ачууну ойлошту. Мунун өзү кимге керек эле? Түшүнүктүү, бул администрацияга, мектеп директоруна, райондук билим берүү башчысына. Бирок долбоор режиминде жүргүзүлүп жаткан жумушка мунун эч кандай тиешеси жок. Мектепте ошол гимназия класстарынын киргизилишине кызыкдар адамдар барбы? Мында “мунсуз мен өзүмдүн адис катары мүмкүнчүлүктөрүмдү толук ача албай жатамын” дегендер барбы?..

Эгерде мектепте мындай мугалимдер бар болсо, анда ошол мектеп долбоор иштерине даяр.

Андан ары салтка айланган педагогикалык стереотиптерди жоюунун үстүндө иш жүргүзүлөт.

Долбоорлоо ишмердүүлүгү мектеп жамаатынын ынтымагын түптөп, жуурулушкан бир команда болуп иштөөгө көндүрөт.

Кайсы бир райондо өздөрүнүн долбоорлорун талкуулап жатып мугалимдер “теңдеме”, “барабардык”, “туюнтма” терминдери боюнча бир пикирге келише алышбады. Булар окуу предметинин мазмунундагы түйүндүү түшүнүктөр эмеспи. Бирок бул түшүнүктөр жөнүндө мугалимдердин өздөрү бир пикирге келише алышпаса, анда теңдемени туюнтмадан ажырата албаган окуучуларга таң калууга болобу? Мындай проблеманы байкаган айрым мугалимдер муну өз мектебине келишип талкууга алышты. Андай түшүнүктөрдүн ар биринин маанисин чечмелей башташты. Ушинтип, математикалык мектепти ачуунун долбоору жаралды.

Долбоор ишмердүүлүгүнүн типтүү көрүнүшү мына мында жатат. Эгерде мындай иш башталып калган болсо, арадан бир аз убакыт өтүп, бир, эки, үч жыл өтүп,

мугалимле материалдык ресурстар “тартыла” баштайт. Ал сөзсүз акча түрүндө болбошу да мүмкүн, айталы, жаңы имарат же техникалык жабдуулар. Эми мугалимдин бул ишке кошкон жеке кошумчасынын акыбети кайтпай койбойт да.

Эми окуучунун өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө карата шарт түзүүдө кезиге турган кыйынчылыктарды жеңүү боюнча маселелерге кайрылып королу. Демек, педагогдун профессионалдуулугу тууралуу маселеге да кайрылабыз.

4. Педагогдун профессионалдуулугу – бул ар кандай предметти кызыктуу кылып өтүү дегендик.

Мугалим үчүн мында кыйынчылыктуу эки маселе келип чыгат.

- 1) Окуучуларга бериле тургандардын татыктуусу эмне экендигин так аныктоо.
- 2) Аныкантип ишке ашыруунун жолун табуу.

Биринчи маселеде мугалим башын оорутпайт, анткени билим берүүнүн мазмуну программада аныкталат. Экинчи маселеде, мугалимге дал мына ушул иши үчүн акча төлөнүшү керек.

Кванттык теориянын негиздөөчүлөрүнүн бири, Нобель сыйлыгынын лауреаты Макс Планк (туулган жылы - 23.04.1958) минтет: “эмнени окутуу анчейин деле маанилүү эмес, маанилүүсү – кантип окутуу”.

Бүгүнкүнүн мектеби үчүн башкы багыт баланын индивидуалдуулугун калыптандыруу болуп калды. Бирок мында илимдин негиздерин өздөштүрүү экинчи планга сүрүлүп, жыйынтыгында окуучулар жөнөкөй билим менен билгичтиктерге ээ боло албай калышты.

Кантип мындай талаптарды ар бир окуучунун жеке эркиндиктерин алардын өзмүмкүнчүлүктөрүн ачуу жөндөмдүүлүктөрү менен бириктирүүгө болот?

Тигисин да мунусун да жоготуп албаш үчүн бири экинчисинен кескин айырмаланган эки жөндөмдүүлүктү калыптандыруу зарыл.

Биринчиси – эркин ишмердүүлүк жөндөмү, бул: бала тапшырманы аткаруунун шарттарын түшүнүшү керек. Башкача айтканда, андан эмне талап кылынат – мына ушуну так билиши керек, анын милдетине кирген нерсени гана аткарышы керек. Мында окуучу мугалиминин айткандарын кынтыксыз аткара турган аткаруучу катары өзүн сезбей, толукаанду өнөк (шериктеш) катары сезгидей кылып ишти уюштуруу маанилүү. Окуучу өзү жасап жаткан иштин жыйынтыгы жалпы жыйынтыкка таасир этишин сезгендей болушу керек. Мугалим окуучуларына мектептеги эрежелерди тек гана жарыялап койбостон, алар менен чогуу ойлонуп, кеңешип, ар биринин оюн угууга жетишсе жакшы эле болот. Же болбосо, класста тынчтык өкүм сүрүшүн, эч ким эч кимге тоскоол болбошун деле чогуу кеңешип, чечимге келип алышса болот. Мунун өзү ар бир окуучуну тигил же бул кырдаалдын курмандыгы эмес, ошол кырдаалды оңдоочу катары жоопкерчиликти өзүнө алууга чакырат.

Экинчи жөндөмдүүлүк – бул креативдүүлүк. Башкача айтканда – чыгармачылык, алдын ала программаланбаган бир нерсени түзүү үчүн өз билимин билгичтик менен пайдалана билүүчүлүк. Мындай жөндөмдүүлүктүн өнүгүшү мугалимдин өз учурунда көрсөткөн көмөгүнө байланыштуу болот, а мугалим өз мезгилинде, окуучуга чыгармачылык тапшырмаларды берип турушу керек.

Кадимки, үйрөтүүчү тапшырмалардан айырмаланып, чыгармачылык тапшырмалар окуучудан бир нерсени ойлоп табууну, өзүнүн бир нерсесин түзүп алууну талап кылса, а мугалимден ар бир окуучусунун тапканынан бир идеяны, башкаларга окшобогон кандайдыр бир өзгөчөлүктү көрүүнү талап кылат.

Мугалимдин эмгеги өзүнүн ички табиятынан, чыгармачылык иш деп келебиз. Бирок анын чыгармачылыгы спецификалык мүнөз күткөн чыгармачылык. Ал билимдин алгачкы ачуучусу эмес да. Кантсе да анын милдети – кун сайын, саат сайын коптөгөн жылдар аралыгында окуучуларын мурда белгилүү эле болгон нерселерге жаңы ачылыштарга жетелегендей ээрчитип жүрүп отурушу керек. Айрым маселелерде болсо,

өзүнүн жеке көз карашын түзүп, өтүлүп жаткан материалга жаңылык, кошумча катары киргизиши абзел. Мектепте иштеп жүргөн жылдары тынымсыз жыйнап отурган иш тажрыйбасы менен билим-билгичтиктерин жаңы билимдер, инновациялык технологиялар менен толуктап отурбаса, мындай иштин өтөсүнө чыгуу кыйын болот. Окуучунун өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө жардам берүү – ага толуккандуу эркиндик берүү дегендик, мында, мугалим өзүнүн артыкчылыктарынын жетекчилигинде иш жүргүзгөнү оң.

Ааламга аралашуунун универсалдуу багыты эмоция менен сезим. Булар бизге муктаждыктарыбызды ишке ашырууда максатка жакындап баратабызбы же андан алыстап кеттикпи – ушуну көрсөтүп турат.

Турмушта туура жол тандап, өз жолун тапсын үчүн окуучуга кантип жардам көрсөтүүгө болот? Баарынан мурун окуу процессинде экинчи бир нерсени жетекчиликке алуу маанилүү: бул анын сезимдери, каалоосу менен үмүт-тилеги, мурда башынан кечирген окуялары, азыркысы менен келечеги. Аны менен адамдык мамиле – жооп түзүү маанилүү фактор. Баланын өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө ыңгайлуу шарттарды түзүп берүү – бүгүнкү күндүн мектебинин негизги милдеттерине айланышы шарт.

Мына ошондуктан, бүгүн көпчүлүк мугалимдер балага билим берүү менен гана чектелбей, аны колдоп-кубаттап, анын бардык жагынан жөндөмдүү болууга умтулуусун өркүндөтүп-өөрчүтүүгө далалат жасап калышты. Буга алар оңой эле жетише коюшбайт.

Мисалы, бир катар предметтерден жетишпеген, психикасы туруксуз, жүрүм-туруму начар окуучулар мугалимге ашыкча түйшүктөрдү жаратып келет. Андай балдардын классташтарына: жакшы окуган, жүрүм-туруму үлгүлүү, келечегин эмитен элестетип алган туруктуу балдарга да тескери таасири бар. Жетишпеген окуучуларды мектептен чыгарып жиберүүгө да болбойт, андайларды оңдоонун жолунан тайбаш керек экенин мугалим да жакшы билет. Ошонун айынан азыр ар бир мектепте, ар бир класста эмнелер гана болуп жаткан жок? Мугалимдин эмгеги, энергиясы кайда кетип жатат? Мектеп администрациясы дамаамат кай жакты карап, эмне менен алек? Билим берүү органдары мектепти эмнеси үчүн дайым урушуа берет, дооматы көп? Мунун себеби эмнеде деги?

Себеби мына...

Сабак башталды дейли. Эгерде класста отуз алты окуучу болсо, аерде эзели тынчтык болбойт. Бирок иштөөгө, сабак өтүүгө болот.

Биринчи этап – үй тапшырмасын текшерүү. Бир окуучу демейдегидей эле аны аткарган эмес, дагы бири “дептерин үйүндө калтырып келиптир”, үчүнчүсү тынбай эле сүйлөшүп отурат, дагы бири чатак чыгарып баштады. Беш-жети мүнөт ушинтип талаага кетти дей бер.

Класстын үчтөн бири сабакты өз алдынча аткарып жатат, дагы бир бөлүгү суроо берүү менен алек, кайра сурап, тапшырмасын аткарып жатат, калганы дагы ар нерсе менен алек. Кимиси иштеп жатат, кимиси бош.

Сабактан-сабакка ушундай көрүнүш: бирөөлөр билим алуу менен убара болсо, экинчилери убактысын талаага кетирип жатышат.

Текшерүү ишин жазышты дейли. Анын жыйынтыктары болсо, адаттагыдай. Туш келген педагогдон сурап көргүлө, ишти текшербей туруп болжол менен ким “төрткө”, ким “бешке” жазганын жазбай айтып берет. “Экиге”, “үчкө” жазгандардын тизмесин да кошумчалайт.

Ал эми жылдын аягында ар бир мугалимден директор менен завуч сурайт, а ар бир директордон – райондук билим берүү башкармалыгы. Мындай учурда эки-үч төртү бар окуучу эмнеликтен отличниктердин катарына кошулбады деген суроо турбайт. Аерде баары эле сонун болуп турбайбы, балдар жетишүүсү жакшы окуучулардын катарына кирип жатбайбы, ушуну менен иш жабылат. Окуучунун бааларынын баарысы “төрт”, же баарысы “беш”, бирин-экин “төрт” аралашты – мунун эч кандай мааниси жоктой.

Канчалаган “экичилерди” үч алып окугандардын катарына сүйрөп коймой – мына ушул негизги нерсе болуп калды.

Акылга салып калчап көрсөң мындай бир ойго келесиң: начар окуган баланы үчкө же төрткө сүйрөп коюуга болсо, эмнеге жакшы окуганды бешке сүйрөп коюуга болбосун? Башкача айтканда күн тартибинде турган негизги маселе – бирин-экин төртү бар балдарга көңүл буруу, аларга колдоо көрсөтүп коюу. Түпкүлүгүндө мына ошолор отличник болушсун же медалга чейин жетише алышсын. Тилеке каршы, мектеп практикасында мындай жөрөлгө жок. Мектепте көңүлдүн баары начар окуган окуучуларда, алар чейрек сайын эки алышат, жыл аягында аларды күчкө салып үчкө сүйрөп коймой адатка айланды. Ал эми өзүн-өзү эптеп жүргөндөр менен эч кимдин иши да жок, алар үчүн эч ким доомат укбайт да. Андайларга бул ирет да төрт коюп коюшат, ошол бааны начар окугандарга да коюп жүрүшөт го. Ушунусу менен орто окуучунун мыкты болуп кетишине кедергисин тийгизип алышат!

Жогоруда айтылгандардан улам, мындай жыйынтыктарга келүүгө болоор эле: Мугалимдин ишинде кыйынчылыктар жакшы да, жаман да роль ойноп коюшу толук ыктымал.

Педагогикалык түйшүктөрдүн объективдүү себептери – бул педагогикалык кырдаалдагы реалдуу кыйынчылыктар, алар түбүнөн мугалимге байланыштуу нерселер эле, айталы, мугалим жаңы класс алып жатканда же ал жаңы программаны өздөштүрүшү керек болгондо жаралган кыйынчылыктар. Субъективдүү себептери ошол мугалимдин жеке, индивидуалдык өзгөчөлүктөрү менен, анын психикалык абалы (толкундануусу, тынчсыздануусу, коркуу сезими) менен түшүндүрүлөт.

Мындай учурда профессионалдык даярдыгы төмөн мугалимге кыйынчылыктар тескери таасир берет да анын бүтүндөй ишине таасирин тийгизет. Андайлар тандаган кесибине канааттанбаганын сезишип, инсан катары десруктивдүү абалга түшүп кесибин алмаштыргысы келип турат.

Профессионалдык даярдыгы мыкты мугалимдер үчүн мындай кыйынчылыктар жакшы жагынан таасир этип, алар кесиптин жакшы жактарын табууга, изденүүгө индикатор болуп берет.

Педагогикалык ишмердүүлүктөгү негизги стресс-фактор – бул педагогикалык маселелерди чечүүгө байланышкан кыйынчылыктар, булар кыйынчылыктардан чыгуунун жолун, издеп аракеттенгенде жаралат.

Педагогдун ишиндеги кийинки бир стресс-фактор – профессионалдык билимди өркүндөтүү, жаңы материалдарды, жаңы методиканы өздөштүрүүгө байланышкан кыйынчылыктар.

Акыр-аягында, ар кандай кесипке мүнөздүү болгон жалпы стресс-факторлор – булар: жашоо-тиричилик шарты, кесиптештер менен болгон алака-мамиле, жетекчинин мамилеси ж.б.у.с.

Кандай болгон күндө да жагдайлардын канчалык кыйын экендигине карабастан профессионалдык жогорку деңгээлдеги мугалим негизги кыйынчылыктарды жеңүүнүн, аларды четтетүүнүн амалын табат, окуу-тарбия процессин жакшыртууга болгон күчүн, аракетин жумшайт.

5. Жыйынтыгында балдардын ички ишенимдерин калыптандаруу маселесине токтолобуз.

Окуу процессиндеги эң эле башкы маселелердин бири - бул окуучулардын өздөштүрүп алган теориялык билимдеринин өсүп өнүгүп отуруп алардын ишенимдерине айланып калуусун камсыз кылуу. Мунүчүн билимдерди ишенимге андан кийин аны аракетке айлантуунун бир нече этаптарын басып өтүүгө туура келет. Мындай процессти төрт этап менен жүргүзүү максатка ылайык.

Ишенимдерди калыптандыруунун **биринчи этабы** - бул объективдүү дүйнө жөнүндөгү илимий негиздеги билимдердин окуучулар тарабынан аң-сезимдүү өздөштүрүлүшү.

Бирок айрым бир фактылар менен кубулуштар жөнүндөгү билимдердин өздөштүрүлүшү ишенимдердин калыптанышы менен өлчөнбөйт. Булар азырынча бириндеген маалыматтар гана. Ошондуктан аларды анализдеп, жалпылаштырып дүйнөтаным мүнөзүндөгү корутундулар жасоо керек. Айталы, окуучулар заттын бир абалынан экинчисине өтүү (муз-суу-буу) жөнүндөгү жаратылыш кубулуштарын өздөштүрүштү. Же болбосо, заттын төрт абалы (катуу, суюк, газ жана плазма түрүндө) тууралуу билимге ээ болушту. Же коомдогу эзүүчүлөр менен эзилүүчүлөрдүн ортосундагы тирешүүнүн аркасында революция чыгып кетип жыйынтыгында бир коомдук түзүлүш экинчиси менен алмаша турганын билишет. Жалпылаштырып корутундулоонун негизинде гана окуучулар айрымфактылардын деңгээлинен жогору көтөрүлөт. Жогоруда айтылган фактылардын негизинде окуучулар мугалимдин жетекчилиги менен биздин жашообузда болуп жаткан окуялардын баары билинээр билинбес сандык өзгөрүүлөр жүрүп олтуруп сандан – сапатка өтүүгө алып келет – деген көз караштык идеяга келишет.

Демек, ишенимдерди калыптандыруу процессинин **экинчи этабы** – бул окуучулардын дүйнөгө көз караштык идеяларды терең түшүнүп билүүсү болуп эсептелет, булар ага конкреттүү фактыларды жалпылап корутундулоонун негизинде гана жетише алышат. Мына ошентип окуучу билимдерди сезимдүү өздөштүрдү, дүйнөгө көз караштык идеяларды терең түшүнүп билди.

Бирок, дүйнөгөкөз караштык идеяларды түшүнүп билүү менен эле ишенимдер сөзсүз калыптанды деп эсептөөгө болбойт. Окуучу идеяны билгени менен аны жетекчиликке албастан ага кайдыгерчилик менен мамиле кылышы ыктымал. Демек, анын идеялар жөнүндөгү билими формалдуу болуп анын өздүк ички сезимине таасир эткен эмес болот. Ошондуктан түшүнүлгөн идеяларды окуучу өзүнүн ички демилгеси, ички күчү катарында кабылдап, иш аракетинде жетекчиликке алууга тийиш. Ал үчүн окуучу билимдердин жана идеялардын чындыгына жана адилеттүүлүгүнө да ишениш керек. Адам түшүнүп кабыл алган идеяны объективдүү дүйнөнүн фактылары менен салыштырып көрүп анын чындыктуу жана адилеттүү экендигин далилдеп, негиздеп өзүнүн сезиминде ырастап бекемдей алат.

Мына ошентип, ишенимдерди калыптандыруунун **үчүнчү-этабы** – бул түшүнүп кабыл алынган билимдердин, идеялардын адамдын аракеттеринде жетекчиликке алынуусу. Эң акырында, окуучунун терең түшүнүп кабыл алган идеясы анын чындыктуу жана адилеттүү экендигине ишенгендиктен өзүнүн аракеттеринде жетекчиликке алынат да андан соң анын бүткүл ишмердүүлүгүнүн жана жүрүм турумунун негизги регуляторуна (түзөткүчүнө) айланат. Бул ишенимдин калыптанышынын **төртүнчү этабы** болуп эсептелет.

Билимдин ишенимдерге жана андан ишмердүүлүктүн регуляторлугуна өсүп өтүүсүн жалпылаштырылган түрдө схема боюнча төмөндөгүчө көрсөтүүгө болот:

I	II	III	IV
Объективдүү дүйнөнүн кубулуштары, фактылары жөнүндөгү билимдерди аң-сезимдүү өздөштүрүү	Фактыларды жалпылап корутундулоонун негизинде көз караштык идеяларды терең түшүнүп билүү	Идеялардын чындыгына жана адилеттүүлүгүнө ишенүүнүн негизинде аларды иш аракеттерде жетекчиликке алуу	Идеяларды бүткүл ишмердүүлүктүн жана жүрүм турумдун негизги регулятору катарында пайдалануу

Мына ошентип, билимдердин ишенимдерге айланышын кыскача мындай көрсөтүүгө болот:

I – этап: билимдерди сезимдүү (формалдуу эмес) өздөштүрүү

II – этап: айрым кубулуштар, фактылар жөнүндөгү бириндеген маалыматтарды жалпылоонун негизинде дүйнөгө көз караштык идеяларды түшүнүп билүү

III - этап: адам идеяларды түшүнүшү мүмкүн, бирок ал анын чындыктуу жана адилеттүү экендигине ишенбөөсү мүмкүн, ошондуктан анын ага ишениши эң маанилүү, ошондо гана идеяны адам өзүнүн иш аракетиинде жетекчиликке ала алат.

IV- этап: адам билимдердин, идеялардын чындыктуу жана адилеттүү экендигине ишенип аны өзүнүн айрым аракеттеринде эске алганы менен баары бир адам алардын көрсөткөнүндөй иштөөнү каалабай коюшу мүмкүн ошондуктан ошол чындыктуу жана адилеттүү билимдер жана идеялар анын бүткүл ишмердүүлүгүнүн жана жүрүм-турумунун регуляторлугуна айланышы эң маанилүү.

Тилекке каршы, практикада көп учурда өзгөчө окуу материалынын тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүгү жетишээрлик даражада ачылып көрсөтүлбөйт.

Мисалы: физика мугалими “Жарыктын дисперсиясы” деген теманы окуучуларга жогорку илимий-методикалык деңгелде түшүндүрүп, аларга тажрыйбаны демонстрациялап көрсөтөт, ошонун жардамында окуучулар жарык – бул өтө татаал кубулуш экенине, ал 7 түстөн (кожзгсф) турарына ишенишет. Бирок сабакта материалдын тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүгү жетишерлик даражада ачылып көрсөтүлгөн жок: мугалим дисперсия кубулушу бул чындыктуу дүйнөнүн көп кырдуу, көп сырдуу (м: жаандачы жаанын 7 түстө) экендигин түшүндүрө турганын белгилеп көрсөткөн жок, бул кубулуш дүйнөнүн таанылып билинүүчүлүгүн далилдей тургандыгына окуучулардын көңүлүн бурган жок. Эгерде бул законченмдүүлүктү билбеген болсок анда дисперсия кубулушунун себебин (7 түстүү жаанын пайда болушунун себебин) түрдүүчө ишеним боюнча айта берүүгө шарт түзүлөт. Бул жөнүндө да окуучуларга эскертилген жок.

И.Б. Бекбоев – д.п.н., член-корр.

НАН КР, академик АПСН (Москва),

директор Центра дошкольного и школьного образования КАО.

РЕШЕНИЕ КАКИХ ВОПРОСОВ ОЖИДАЮТ НАЧИНАЮЩИХ ПЕДАГОГОВ В РАБОТЕ С УЧАЩИМИСЯ.

Выпускников ВУЗов и СУЗов, специализирующихся для работы в общеобразовательных учреждениях, особенно первые годы, ожидает ряд первостепенных вопросов, знание и претворение которых в жизнь становится главным основанием положительной оценки их педагогической деятельности и обретения ими хорошего авторитета.

1. Таких вопросов много, но мы остановимся лишь на следующие приоритетные из них.
2. Развитие самостоятельности ребенка.
3. Морально-психологическая перегрузка детей и некоторые приемы ее преодоления.
4. Разработка проекта применения образовательно-инновационных технологий.
5. Трудности, с которыми учителя сталкиваются при создании благоприятных условий для саморазвития ребенка.
6. Вопрос формирования внутренних убеждений у детей.

1. Известный американский психолог Карл Роджерс (1902-1987) справедливо считал, что человеку от рождения присуща потребность в расширении собственных возможностей. Но ребенок приходит в школу, и там эта способность и

любопытность куда-то исчезают. В самом деле, как только ребенок приходит в школу, мы уже не слышим от него: «Я сам разберусь в этой теме, прочитаю книгу, открою способ решения задачи». Что же происходит? Где, как, на каких неверных шагах мы потеряли эту природную инициативу, потребность, желание ребенка «Я сам!»? Чтобы найти ответ на данный вопрос, многие ученые, методисты и педагоги обращаются к феномену саморазвития. Поэтому формулой сегодняшней новой педагогики является смена педагогических установок: от развития – к саморазвитию учителя и ребенка.

Саморазвитие начинается с открытия ребенком собственного «я», с осознания себя автором, творцом своей жизни.

Движущими силами саморазвития являются: осознание несовпадения я-идеального и я-реального; внутренние противоречия, возникающие в жизни человека, - противоречия между целями (задачами) и наличными для их достижения средствами, между стремлениями и возможностями для их удовлетворения целей.

Таким образом, в основе саморазвития лежит потребность в самосовершенствовании, самодвижении, в построении себя как личности.

Однако в теории все этой выглядит красиво, - а как же практически должна быть устроена школа, которая не подавляла бы личность ребенка, а способствовала бы его саморазвития? Существует для этого не один путь. Основы саморазвития закладываются, на наш взгляд, прежде всего в осуществлении особым образом организованного интеллектуального (а также эмоционально и практически ориентированного) воспитания ребенка.

В школьной практике ум обычно отождествляется со знанием. И поэтому учителя с разными способами в ребенка пытаются «вложить» множество разнообразных знаний.

Но допустим теперь, что ученик уже усвоил все школьные предметы на «хорошо» и «отлично». Значит ли это, что опираясь на полученные знания, он сможет построить вполне успешный и благополучный жизненный путь? Из практики известно, что это удастся далеко не всем отличникам и хорошистам. Вот и получается, что быть знающим и быть умным совсем не одно и то же. Еще древнегреческий мыслитель, один из родоначальников диалектики Гераклит Эфесский (540-480 л. д.н.э.) совершенно справедливо заметил: «...многознание уму не научает, хотя и много знать должны любители мудрости». Знания – лишь необходимые условие для развития ума но само по себе недостаточное. Уму научает прежде всего побуждение самостоятельно мыслить, использовать известные знания как средство и инструмент для добывания новых знаний.

Умный, интеллектуально воспитанный человек отличается тем, что не просто обладает широкими знаниями, но эффективно использует весь свой внутренний опыт: интуицию, фантазию, чувства, различные жизненные впечатления.

Может ли школа уже сейчас взять на себя задачу подобным образом понимаемого интеллектуального воспитания детей?

Безусловно, да. Но для этого школа должна не преподносить ученикам готовые дефиниции знаний и готовые ответы, найденные наукой, а учить их мыслить самостоятельно. Необходимо, чтобы школа давала не только сумму конкретных знаний, но и учила детей делать самостоятельные выводы на базе этих знаний, прививала им навыки творческого мышления, - то есть, еще раз подчеркнем, учила бы самостоятельно мыслить. Иначе говоря, школа должна посмотреть на образование не через привычную призму так называемых ЗУНов, но шире. А именно-обратив пристальное внимание на развитие в ребенке таких интеллектуальных качеств, как:

– компетентность – умение принять эффективные решения в конкретной области деятельности;

- инициатива – желание самостоятельно искать новую информацию и осваивать новые области деятельности;
- творческое мышление;
- способность к саморегуляции – умение управлять собственной интеллектуальной деятельностью и самообучением;
- уникальность склада ума.

Генеральная задача школы: помочь ребенку раскрыть эти интеллектуальные возможности, простаивать эти интеллектуальные ресурсы.

Возникает естественный вопрос: как же это сделать?

Невольно хочется вспомнить здесь биографию Эйнштейна. Знаменитый физик учился крайне плохо, его выгоняли из разных школ, родителям приходилось искать новые возможности. Наконец, когда его кое-как пристроили в колледж, стало ясно, что из всех предметов его интересует только физика. Потом молодой исследователь написал статьи, перевернувшие впоследствии мир. Их никто не заметил. Спустя годы несколько ведущих физиков мира перечитали работы никому не известного юнца – и ахнули. Эйнштейну присудили Нобелевскую премию.

Вот почему, не мешало бы и нам, видя перед собой очередного двоечника, попытаться понять его: не Эйнштейн ли и на сей раз перед нами?

Есть убедительны примеры, когда учителю удастся результативно помогать даже ребенку, страдающему дислексией.

Дислексия – квалифицируется как частичная неспособность учиться в связи с тем, что ребенок не в состоянии нормально читать написанное. Буквы у него не складываются в слова, а если и складываются, то он их не всегда узнает.

Чтобы поддержать индивидуальную избирательность ребенка, пробудить и развить его интуицию, нужно дать детям полную свободу выбора. Пусть они пользуются разными типами самоконтроля. Если ребенок – логик, то пусть он докажет свои постулаты. Если он – визуал, то пусть он изобразит это в виде схемы, нарисует понятие в образе. Словом, пусть дети, когда такое допускает сам учебный материал, сами выбирают варианты контрольных работ. Например, на уроке математики, если ученик хочет, пусть дает самостоятельное теоретическое обоснование какого-то проекта. А если ему свойственно поэтическое мировосприятие, то пусть он напишет, например, оду на тему квадратного уравнения.

Целесообразно в контрольных работах давать задания разной сложности. Ученик может выбрать вариант любой степени сложности – 1-й, 2-й, или 3-й, но на отметку это не повлияет. А со временем педагог будет тактично стимулировать в нем постепенное самостоятельное повышение требовательности к своей работе.

Пусть ребенок все время видит разные возможные варианты своего учебного поведения.

Полезно приучать детей и по собственному желанию задавать вопросы, а также выходить за пределы заданной темы. Для этого можно использовать приемы, направленные на развитие творческого мышления ребят. Так, в 5 классе можно им просто говорить: сочини задачу. Преплагать ученику объяснить новую тему, составив ее предварительный план так, «чтобы твой товарищ понял, о чем пойдет речь».

В 7 классе уместно предлагать задания более сложного характера. Например, написать текст небольшого параграфа о сумме и разности кубов двух чисел – вопрос, с которым дети разбираются самостоятельно.

Хотелось бы подчеркнуть следующий существенный момент: **компетентность** предполагает открытую познавательную позицию – умение на любую ситуацию смотреть с разных точек зрения. Ведь нередко, для человека, не подготовленного должным образом, противоречия и парадоксы – это только лишь сигнал для включения психологической защиты. А для интеллектуально воспитанного ребенка – это стимул к напряженной работе мысли.

Интеллектуально воспитанный человек понимает, что есть подход, который ему нравится, а есть другой, который кажется гораздо менее интересным, но тем не менее такой подход тоже имеет право на существование.

Особые направленности ума обычно возникают в раннем детстве под влиянием, казалось бы, случайного впечатления. Например, маленького Эйнштейна потрясло столкновение с компасом:

«То, что стрелка вела себя так определенно, никак не походило к тому роду явлений, которые могли найти место в моем неосознанном мире понятий. За вещами должно быть что-то еще, глубоко скрытое», - писал он впоследствии.

Еще один важный ориентир для интеллектуального воспитания – обеспечить осознанное усвоение детьми сущности изучаемых понятий.

Как утверждал Л.С. Выготский, ключом к пониманию процессов психического развития является образование понятий. Простое заучивание понятий, которое зачастую практикуется в школах, ведет к бездумному усвоению слов, к имитации знания.

1. Освоение же понятия должно проходить через несколько последовательных этапов. Перечислим их. Это:
2. мотивировка (создание условий для осознания необходимости нового способа описания своего предыдущего опыта);
3. категоризация (введение знаково-символического и визуального обозначения понятия);
4. обогащение (накопление и дифференциация опыта оперирования вводимым понятием);
5. перенос (применение усваиваемого понятия в новых ситуациях);
6. свертывание (экстренная реорганизация всех имеющихся у ребенка сведений о понятии и превращение их в обобщенное знание).

Только при соблюдении подобной последовательности этапов мы можем рассчитывать на достаточно глубокую и прочную осознанность усвоения понятия.

2. Один из основополагающих принципов дидактики - принцип доступности обучения – предполагает недопустимость перегрузки детей. К сожалению, в школьной практике можно встретить даже не один, а целых три вида перегрузки: это – физическая, интеллектуальная и морально-психологическая перегруженность ученика. Особенно распространена последняя, из-за чего дети частенько даже боятся школы. Так, например, если ученик ошибается в ответе на наш вопрос, то мы сплошь и рядом осуждаем не ошибку, а его самого!

Из-за этого дети чувствуют себя оскорбленными.

Наказание чаще всего – грубейшая педагогическая ошибка. Оно унизительно для всех – и никогда не достигает желанной цели. Это – самое крайнее средство.

Говорят, наказание необходимо как единственная возможность восстановить порядок. Это вроде бы верно. Но это также обычно означает, что ошибка была допущена до поступления ребенка в нашу школу или вне ее стен, а теперь нам приходится ломать копыта в борьбе с печальными результатами. Если детей часто бьют в семье, то у них вырабатывается представление, будто вся жизнь строится на ударах и наказаниях. Некоторое время они неспособны воспринимать никакие другие жизненные стимулы, и перевоспитание таких детей бывает долгим и мучительным.

Природа ребенка в основе своей такова же, как и природа взрослого.

Ребенок подобен молодому деревцу, которое еще не выросло, но развивается, набирается сил и приспосабливается к среде – точь – в-точь как взрослое дерево. Ребенок чувствует, страдает, приспосабливается так же, как и вы, но в другом ритме, потому что, с одной стороны, ему мешает его органическая слабость, незнание, неопытность, а с другой стороны, он обладает неизмеримым жизненным потенциалом, который у взрослых часто бывает ослаблен.

Ребенок действует и реагирует в соответствии с обстоятельствами и живет, следуя тем же принципам, что и вы. Между ним и вами разница не в самой природе, а только лишь в степени развития.

Следовательно, перед тем как осуждать или наказывать ребенка, задайте себе вопрос: если бы я был на его месте, каков была моя реакция? И как поступали мы в его возрасте?

Беда в том, что в школе обычно никто не требует от учителя навыков коммуникативной культуры. Вопросы взаимодействия учитель-ученик, учитель-класс, воспитание свободы и ответственности учеников недостаточно прорабатываются как в рамках вузовской подготовки учителя, так и в системе повышения квалификации.

Что же нужно сделать, чтобы ребенку в школе стало лучше? Человеку хорошо там, где он чувствует свою интеллектуальную и коммуникативную самостоятельность, удовлетворение потребности быть нужным. Но ...именно в этом многие педагоги систематически отказывают ученикам. Ребенка нередко прямо-таки загоняют в ловушку, заставляя выбирать: прослыть дураком или прослыть хулиганом? Чаще он выбирает второе – чтобы сохранить лицо. Но чем агрессивнее поведение педагога, тем сильнее и агрессивность учеников. Самые трудные, самые отпетые подростки все равно продолжают ходить в школу, а учитель все равно обязан общаться с ними и помнить, что перед ним дети, нуждающиеся в помощи.

Нам, к сожалению, традиционно понятнее педагогика, основанная на чувстве вины и страха ученика, на его слепом послушании, а не на его чувстве собственного достоинства. Агрессивные, унижающие ребенка методики до сих пор преподаются в некоторых педагогических вузах: приемы публичного разоблачения, противопоставление всего класса одному провинившемуся.

Плохо и очень жаль, что ученик в большинстве случаев не слышит от учителя таких слов: «И хотя в данном случае ты ошибся, твой подход был интересным». Или: «Ты на правильном пути, попробуй прибавить усилия». Или: «Не могу с тобой согласиться, но твою точку зрения следует обдумать». К сожалению, в массовой практике учитель не только отмечает ошибку ребенка, но и интеллектуально унижает его при этом, не только не принимает его точку зрения, но и отбрасывает ее как глупую и ничего не стоящую.

После этого стоит ли удивляться детской агрессивности, плохому поведению?

Мы не должны своими наставлениями или высокомерием подавить доверие и радостное стремление детей, которые имеются у них изначально. Мы обязаны глубоко проникать в их интересы и потребности, постоянно учитывая это в нашей педагогической работе, чтобы школа отвечала желаниям и стремлениям, которые дети так доверчиво открыли нам.

Если кто-либо из детей молча стоит в стороне, серьезный и грустный, это должно встревожить нас, и мы должны постараться выяснить: что же стряслось? Сколько детских драм мы узнаем! А ведь иной раз вся жизнь человека может сложиться иначе, если его вовремя выслушают.

Если мы добьемся таких – товарищеских – отношений с учеником, достигнем единения в высшем смысле этого слова, то ребенок не будет, как раньше, оставлять за порогом школы свои интересы, радости и печали, свою эмоциональность, свои лучшие качества, не будет в школе своей жалкой и пугливой тенью. Теперь он сможет быть самим собой в своей школе. И вместе с ним войдет в школу сама жизнь, такая сложная и такая хрупкая.

3. Деятельность по разработке и применению инновационной образовательной технологии должна сегодня начинаться с составления проекта.

Действительно, учителю приходится действовать в любой ситуации так, чтобы находить путь к успеху. Нелегкая задача. Но этому можно научиться. Необходимо осваивать секреты и тонкости точной постановки профессиональных задач, анализа

проблемных ситуаций, правильного выбора средств для и решения, определения критериев результативности. А затем все это увязывать в реальный проект.

Каждому понятно: чтобы достичь результата, нужно четко представлять себе, что и как ты собираешься делать. Иными словами, вначале надо иметь именно проект.

Но чтобы он появился и оказался подлинно перспективным, следует серьезно поразмыслить над некоторыми вопросами.

Например: что я получу в результате достижения этой цели? И действительно ли мне нужно именно это? Какие средства я собираюсь для этого использовать? А можно ли действовать как-то иначе? Согласуются ли мои средства и моя цель?

Но вопросы эти, казалось бы сами собой вытекающие из ситуации начала нового дела, в большинстве случаев остаются непродуманными. На практике, как это часто бывает, простое оборачивается сложным. Причин здесь несколько. Одна из них – в отсутствии практики поэтапного и детального осмысления предстоящих действий. Учителя, как и представители многих других профессий, предпочитают работать по готовым и привычным для них алгоритмам. Именно поэтому учителя, например, на обучающий семинар зачастую идут с надеждой получить универсальное – «всеспасющее» - средство, которое можно применить в любой ситуации. При этом учитель может рассуждать следующим образом: в моем классе много детей из трудных семей, у них большие пробелы за предыдущие годы обучения. Поэтому я готов у вас позаниматься, но вы дайте мне то, с помощью чего я мог бы их всех успешно обучить.

А ему отвечают: «Мы не можем дать вам универсальное средство. Но если захотите, вы сами научитесь конструировать способы достижения своих целей. Всякий раз новые. Исходящие из особенностей именно ваших конкретных задач».

И после этого он невольно задумывается над вопросом: «Чего же мне действительно надо?». В поисках ответа на этот вопрос человек нащупывает и начальную точку, и главные ориентиры будущей деятельности.

Поэтому его поисковая деятельность должна начинаться с исследования таких понятий, как *учитель, ученик, предмет*. А за этим всегда стоят вопросы: самоуважение, самореализация, желание обогатить и разнообразить свою жизнь Какие ценности он хочет реализовать в своей работе через год? Через пять лет?

В ходе работы над проектом, к этим вопросам он возвращается еще и еще, чтобы прояснить и углубить понимание: а ради чего, собственно, он это делает?

И если в первоначальной наброске проекта, как правило, очень много общих фраз, считавшихся в начале очень важными, то по прошествии полугодовой работы текст может отличаться прежде всего личностным отношением к содержанию, он насыщается личностными конструкциями: я хочу, я думаю, мне надо...

О чем же пишут в проектах? Как показывает опыт, учителя в своей проектной работе чаще всего нацелены на индивидуализацию и дифференциацию обучения.

Допустим, цели обозначены. Теперь следует определить средства. Вот тут-то от учителя требуется проявление собственной творческой позиции.

Сначала на вопросы типа «А почему именно так построен урок, взят именно этот учебник, заданы именно эти задачи?» учитель либо затрудняется ответить, либо ссылается на какие-то нормативные документы. Скажем, существует стандартная программа курса физики, а эти задачи задаются потому, что они содержатся в учебнике.

Потом учителя начинают задумываться: а может, мои ученики будут лучше разбираться в законах физики, если станут решать не эти, а другие задачи?

Но поставив новую цель, педагог рискует попасть в ловушку. Суть ее в том, что учитель пытается найти средства для осуществления своих задач в области уже имеющихся знаний и навыков, а проблемы приобрели настолько комплексный характер, что этих средств уже недостаточно.

Следовательно, чтобы расширить свои профессиональные возможности, педагогу необходимо осваивать новые теоретические и практические знания. То есть перестать быть только урокодателем, а стать, практически, дидактом, методистом, психологом и даже психотерапевтом.

И постепенно учитель начинает подбирать задачи из разных источников, разрабатывать оригинальные схемы, пособия, тексты и тесты. Так, учитель физики может открыть для себя, что может разработать программу не хуже автора любого учебника. В свой авторский задачник он включает раздел «Размерность», которого нет в стандартном курсе, но который во многих случаях позволяет легко отвечать на вопросы, возникающие при решении задач по физике.

После того как цель и средств определены, очень важно, как уже упоминалось, выяснить: а согласуются ли они между собой? При ответе на этот вопрос нередко обнаруживаются различные «подводные камни».

Например, нужно установить критерии результативности: а по каким признакам надо судить, что цель достигнута? Скажем, учитель хочет, чтобы его ученики освоили физику на уровне хорошего понимания. Что тут может служить критерием? Возможно, это проверочные задания на использование полученных знаний в решении нестандартных задач. И сюда же отнесем умение обосновать ход своих рассуждений.

Иногда конечный результат невозможно проверить с помощью заданий и тестов. Например: как учитель узнает, что в школе улучшились отношения между коллегами? Он может просто это чувствовать. Но в таком случае ему надо как можно точнее сформулировать, по каким признакам он это начинает ощущать. Может быть, люди стали чаще улыбаться, встречаться, общаться друг с другом. Раньше обсуждали на педсоветах, что делать с троечниками и нарушителями дисциплины, а теперь говорим о том, как учителю удалось добиться, что этот двоечник стал учиться на «четыре».

Формальный ответ, как правило очевидно. Например, в школе задумали ввести параллель гимназических классов. Кому это надо? Ну ясно – администрации, директору, заврону. Однако для работы в проектной режиме такие ответы ничего не дают. Есть ли в школе люди, для которых введение новой параллели является их личной целью? Сколько там найдется учителей, которые скажут: без этого я не могу реализоваться как профессионал...

Если такие учителя есть, значит, школа готова к проектной деятельности.

А дальше начинается работа, в которой приходится преодолевать те же традиционные педагогические стереотипы.

Проектная деятельность очень способствует сплочению коллектива в дружную, хорошо слаженную команду.

В одном районе, в ходе обсуждения своих проектов учителя математики увидели, что оказывается, они не могут согласовать между собой такие термины, как уравнение, равенство, выражение. А ведь это ключевые понятия в содержании учебного предмета. И если в их трактовке у самих учителей нет согласия, стоит ли удивляться, что дети затрудняются отличить уравнение от выражения? Осознав эту проблему, несколько педагогов решили продолжить обсуждение в своей школе, чтобы выработать общий взгляд на значение каждого понятия. Так родился проект создания своего рода математической школы.

Типичное следствие проектной деятельности состоит вот в чем. Если эта работа начинается, то через некоторое время - год, два, три – к педагогу «притягиваются» материальные ресурсы. Не обязательно деньги, но, например, новое помещение или техническое оснащение. В общем, личностный вклад непременно окупается, если он всерьез и надолго.

Обратимся теперь к вопросу о том, как преодолевать трудности на путях создания условий для саморазвития ученика. А значит и к вопросу о профессионализме педагога.

4. Профессионализм педагога – это умение сделать любой предмет интересным.

Для учителя возникают здесь две непростые задачи.

1. Определить, что именно достойно того, чтобы быть переданным.
2. Найти решение – как именно это осуществить?

О первом голова учителя не болит – содержание образования определяет программа. А что касается второго, то вот именно за это ему, как учителю и надо платить деньги.

Один из основоположников квантовой теории, лауреат Нобелевской премии Макс Планк (род.23.04.1958) утверждал: «важно не столько то, чему учить, сколько то, как учить».

Для школ сегодня главным ориентиром становится развитие индивидуальности ребенка. Но при этом нередко задача обучения основам наук уходит из поля зрения педагогов- и в результате оказывается, что ученики не владеют элементарными знаниями и навыками.

Как же соединить эти требования с самораскрытием и свободной индивидуальностью каждого ребенка?

Чтобы не жертвовать ни тем, ни другим, необходимо развивать две совершенно разные способности.

Первая – способность к произвольной деятельности, которая обеспечивается обучением: ребенку надо понять и принять условия задачи. То есть, понять, что от него требуется, и выполнить именно то, о чем его просят. Здесь важно организовать обучение так, чтобы ребенок чувствовал себя не как простой исполнитель инструкций учителя, а как деловой партнер, на котором лежит ответственность за то, что его часть работы будет сделана. Замечательно, если учитель не просто объявит ученикам о существовании определенных школьных норм, а попытается вместе с детьми порассуждать о том; как сделать, чтобы каждый имел возможность быть услышанным. Или чтобы в классе не было шума, от которого все устают. Это позволит каждому ребенку задуматься о том, что он является не столько жертвой той или иной ситуации, сколько ее создателем.

Вторая способность – это креативность. То есть творчество – умелое использование полученные знания для создания чего-либо еще не «запрограммированного». Развитие этой способности зависит от своевременной поддержки со стороны учителя, который обязан в нужное время незамедлительно предложить ученику посильные творческие задания.

В отличие от обычных обучающих задач в творческих заданиях от ребенка требуется придумать, создать что-то свое, а от учителя –увидеть найти в идее каждого нечто интересное и необычное.

Мы же не без основания говорим, что труд учителя по своей природе – творческий. Но его творчество специфично. Ведь он не первооткрыватель знаний в общепринятом значении этого слова. Однако его задача – ежедневно, ежечасно, на протяжении многих лет, подводить учеников к общеизвестному так, чтобы оно воспринималось ими как чудо первооткрытия. А в чем-то и попытаться выработать свою собственную точку зрения на изученное. Без постоянного обогащения новыми знаниями и инновационными технологиями, накопленными школой, с этой задачей не справиться. Помогать в саморазвитии – это значит позволить детям самим совершать выбор, руководствуясь прежде всего своими личными предпочтениями.

Универсальным ориентиром в отношениях с миром являются эмоции и чувства. Они подсказывают нам, приближаемся ли мы к реализации наших потребностей или удаляемся.

Как помочь ребенку в выборе правильного пути жизни? Прежде всего в учебном процессе надо признавать право на полное присутствие другого: на его личные чувства, желания, причины, идеи, на его прошлое, настоящее и будущее. Нужно выстраивать человеческие отношения. Именно создание и конструирование благоприятных условий для саморазвития ребенка становится ключевой задачей современного школьного образования.

И поэтому сегодня многие учителя стремятся не просто обучить детей, но поддержать, укрепить живущее в каждом ребенке желание самостоятельно становиться более умелым и успешным. Однако на этом пути они сталкиваются с немалыми трудностями.

Так, например, дети, не успевающие по различным предметам, имеющие неустойчивую психику, с трудом поддающиеся контролю по поведению, являются тяжелым бременем для учителя. Не менее отрицательно их присутствие сказывается на соклассниках, которые хорошо учатся, прилично себя ведут и в старших классах уже имеют определенные цели на будущее. Детей отстающих некуда, нужно довести до конца, любой педагог это знает и старается, как может. Что же поэтому происходит сегодня в любой школе, в любом классе? Куда иной раз уходят основные силы учителя, существенная часть урока? На что постоянно обращено внимание школьной администрации? За что, наконец, ругают школы органы образования?

А вот за что ...

Начинается урок. Если в классе тридцать шесть учеников, идеальной тишины там никогда нет. Но работать можно.

Первый этап – проверка домашней работы. Один, как всегда, не сделал, другой «забыл дома тетрадь», третий начинает базарить, четвертый устраивает истерику. Пять-семь минут вылетело.

Треть класса делает задание самостоятельно, треть задает вопросы, переспрашивает и выполняет то, что положено; оставшиеся поступают кто как. Кто-то работает, кто-то бездельничает.

И так – из урока в урок: у одних идет процесс накопления знаний, движение вперед, у других остается пустое место.

Написали контрольную. Результаты предсказуемы. Спросите любого педагога, и вам назовут до проверки работ примерный список тех, кто получит «четыре» или «пять», и тех, кто получит «три» или «два».

И в конце года с каждого учителя спросят завуч и директор, а с каждого директора – РУО. При этом никогда не встанет вопрос о том, почему, например, ученик, имеющий две-три четверки, не вышел в отличники. Там ведь все хорошо, ребята попадают в список успевающих, и дело с концом. Неважно, все четверки или все пятерки и одна-две четверки. А вот сколько двоечников удастся вытянуть на тройки – это считается важным.

Однако здравый смысл подсказывает: если вытянули на тройку или четверку слабого, то могли бы вытянуть на пятерку сильного. То есть, первостепенно важная задача – обращать внимание на детей, имеющих одну-две четверки, их поддержать, им помогать. С тем, чтобы они смогли выйти в отличники, а может, и в медалисты. К сожалению, в школьной практике этого обычно нет. Там зачастую все внимание сосредоточено лишь на детях, которые имели двойки за четверть, но в конце года совместными усилиями их вытягивают и ставят за год тройку. А теми детьми, которые вроде сами тянут, - заниматься ими было некогда и за них никто не ругает... Им опять ставят четверку, то есть ту же оценку, что бывшему двоечнику или троечнику. И тем самым убивают у этих детей желание выйти на пятерки!

Исходя из вышеизложенного, можно заключить, что в работе учителя трудности могут выполнять как позитивные, так и негативные роли.

Объективная причина педагогических затруднений – это реальная сложность педагогических ситуаций, изначально независимая от учителя, - например, когда учитель получает новый класс или когда он должен освоить новую программу. Субъективные причины затруднений вызваны индивидуальными особенностями личности учителя и его психическими состояниями (тревожность, волнение, страх и т.д.).

При этом на педагогов низкого профессионального уровня трудности оказывают резко негативное влияние, которое проявляется в неудовлетворенности своей работой, в личностной деструктивности, в желании поменять профессию.

Для педагогов высокого профессионального уровня трудности играют позитивную роль, они служат индикатором появления новых аспектов в деятельности учителя.

Основными стресс-факторами педагогической деятельности являются трудности, возникающие при решении педагогических задач, при поисках способа и пути выхода из педагогических затруднений.

Следующие стресс-факторы педагогической деятельности – это трудности, связанные с совершенствованием профессиональных знаний, освоением нового материала и методик.

И, наконец, общими стресс-факторами, характерными для любой профессиональной деятельности, являются условия жизни и быта, взаимоотношения с коллегами и начальством и т.д.

Но даже при наличии не во всем благоприятном объективе условий педагог высокого профессионального уровня находит пути преодоления основных затруднений в принципиальном обновлении учебно-воспитательного процесса.

5. В заключение остановимся на вопрос о формировании внутренних убеждений у детей.

Очень важно в учебном процессе обеспечить перерастание полученных детьми теоретических знаний в их убеждения. Для этого нужно соблюдать поэтапность в обеспечении превращения знаний в убеждения, а затем в действия. Целесообразно осуществлять реализацию данного процесса в четыре этапа.

Первым этапом формирования убеждений является сознательное усвоение учащимися научных знаний о явлениях объективного мира.

Но усвоение знаний об отдельных фактах и явлениях еще не свидетельствует о бесспорном формировании убеждения. Это пока – разрозненные сведения, которые должны подвергнуться обобщению. Поэтому на основании знаний о фактах должны быть сделаны обобщающие выводы мировоззренческого характера. Скажем, учащиеся имеют знания о природных явлениях, свидетельствующих о переходе вещества из одного состояния в другое (лед-вода-пар). Или о четырех состояниях вещества: твердое, жидкое, газообразное и плазменное. Или о таких общественных явлениях, как обострение противоречий между эксплуатируемыми и эксплуататорами, назревание революции, в результате чего одно общественное устройство заменяется другим. Это уже определенный уровень обобщения. Только благодаря обобщению сознание учащихся «поднимается» над фактами. Из приведенных выше фактов учащиеся под руководством учителя смогут четко сформулировать в виде вывода мировоззренческую идею о том, что постепенные и незаметные количественные изменения приводят к изменениям коренным, качественным.

Вторым этапом процесса формирования убеждения является глубокое понимание учеником мировоззренческих идей, достигнутое на основе обобщения, выводов из конкретных фактов. То есть – чтобы ученик осознанно усвоил знания, понял мировоззренческие идеи.

Однако понимание мировоззренческих идей еще не означает, что убеждения при этом с необходимостью сформируются. Ученик может понимать идеи - и между тем не следовать им в жизни, оставаться к ним равнодушным. Это формальные знания об идеях, которые не затронули самого существа человека, его чувств. Понимание идей может стать только тогда «строительным материалом» для формирующихся убеждений, когда их содержание будет принято учеником, превратится в его внутреннюю побудительную силу, когда понимание их будет выполнять функцию руководства к действию.

Принятая учеником идея приобретает значение побудительной силы лишь тогда, когда он будет уверен в их правильности. Следует различать две стороны уверенности: уверенность в истинности, и уверенности в справедливости знаний, идей. Для процесса превращения знаний в убеждения надо иметь в виду обе стороны. Человек должен для себя всесторонне обосновать мировоззренческую идею, соотнося ее с фактами объективного мира, утвердить ее в своем сознании как истинную и справедливую.

Таким образом, **третьим этапом** процесса формирования убеждения является превращение понятий, принятой идеи в руководство к действию.

И наконец, глубоко понятая и принятая учеником идея, ставшая на основе уверенности в ее истинности и справедливости руководством к действию, превращается в регулятор всей его деятельности, всего его поведения. Это – **четвертый этап** процесса формирования убеждения.

В обобщенном виде этапы перерастания знаний в убеждения, а затем в регулятор деятельности можно представить схематически так:

I	II	III	IV
Сознательное усвоение знаний о явлениях объективного мира	Понимание мировоззренческих идей достигнутое на основе обобщения и выводов	Превращение понятий и принятых идей в руководство к действию, на основе выработанной уверенности	Превращение понятой и принятой идеи в регулятор всей деятельности и всего поведения личности

Таким образом, этапы перерастания знаний в убеждения кратко можно представить так:

1-й этап – сознательное (а не механическое) усвоение знаний;

2-й этап – понимание мировоззренческих идей, на основе обобщения отдельных фактов, разрозненных сведений;

3-й этап – человек может понимать идеи, но в то же время он не верит в ее истинность и справедливость поэтому очень важно, чтобы он был уверен в них;

4-й этап – можно верить, быть уверенным в искренности и справедливости знаний, идей, но все равно человек может выступить не так как подсказывают эти знания и идеи (просто не желать так действовать); поэтому очень важно, чтобы эти истинные и справедливые знания и идеи превратились в регулятор всех действий и поведения человека.

Таковы, в самом общем очерке, некоторые – особо важные с нашей точки зрения – аспекты практического применения инновационно-образовательных технологий как основы педагогического творчества учителя.

*Базаркулов Мукаш,
Кыргыз Республикасынын
Эл мугалими*

МУГАЛИМ - МАМЛЕКЕТТИН ТАЯНЫЧЫ.

Көзкарандысыз кубаттуу мамлекет болуш үчүн коомдун мүчөлөрү сабаттуу, билимдүү болуш керек. Коомдун мүчөлөрүн билимдүү кылып окутуш үчүн, тарбиялаш үчүн мугалим керек.

Мугалим – бул жаш муундарга туура жол көрсөтө турган устат, даанышман.

Бүгүн биз бул жерге мугалим кадрларын даярдоо жана мугалимдер менен мектептерди камсыз кылуу боюнча республикада түзүлгөн кырдаалды жана ал проблемаларды чечүү үчүн пикир алмашууга чогулуп отурабыз.

Бүгүнкү күнү республикада мектептерди мугалим кадрлары менен камсыз кылуу боюнча оор ахвал түзүлүп отурат.

Акыркы он-онбеш жылдын ичинде туракжай менен камсыз болбогондуктан, айлыкакынын аздыгынан мугалимдердин дээрлик бир мууну мектептерден кетип калышты.

Айылдык мектептерде иштеген мугалимдерди акысыз квартира, отун, электр жарыгы менен камсыз кылуу жөнүндөгү жеңилдиктер 1992-жылы өкмөттүн чечими менен алынып салынды.

Азыр андай жеңилдик милиция кызматкерлери үчүн гана сакталып калды.

Мугалимдер өз кесиптеринен тажагандыктан, сүйбөгөндүктөн мектептен кетип калышкан жок, тиричиликтин айынан сүйүктүү кесиптерин таштоого аргасыз болушту. Экинчиден, өкмөт тарабынан мугалимдерге көңүл бурулбай, мугалимдик кесип урматталбай, бааланбай калды.

«Билим берүү» жөнүндөгү закондо эмгек акынын жана кызматтык маянанын ставкаларынын алгачкы деңгээли республикадагы орточо эмгек акынын деңгээлинен төмөн болбош керек деп жазылган.

2010-жылы республика боюнча орточо айлык 4000 сомду түзгөн, алэми мугалимдердин орточо айлыгы 2140 сом. Карап көрүңүздөрчү: бирдей эле жогорку билимдүү чиновниктердин, бажы, салык кызматкерлеринин айлыктары менен мугалимдердин айлыктарынын ортосундагы айырмачылыкты салыштырып болбойт. Стажысы жок, орто билимдүү мугалим айына 916 сом алат, стажысы жок университетти жаңы бүтүп келген специалист 7-разряд боюнча бир ставка үчүн 1309 сом алат. Жогорку билимдүү, 15 жылдан ашык стажысы бар мугалим эң жогорку 12-категория менен бир ставка үчүн 1966 сом алат, 590 сомго айлыкты жогорулатыш үчүн 10 жыл күтүш керек.

«Билим берүү» жөнүндөгү законго ылайык кошумча акы төлөөлөр кандай:
дептер текшергендиги, жазуу иштерин текшергендиги үчүн

1-4 класстарга 10 сом;

5-11 класстарга 15 сом;

предметтик кабинетти башкаргандыгы үчүн 10 сом.

2008-жылга чейин мугалимдерге иш стажысы үчүн акы төлөнбөй келди.

Педагог деген түшүнүктө терең маани жатат. Мугалим өзүнүн тынымсыз эмгеги менен коомдо чоң авторитетке ээ болгон.

«Мугалимдин статусу» жөнүндөгү закондо педагогдук этиканы сактоо, окуучуларды туура жүрүш-турушка тарбиялоо мугалимдин негизги милдети деп жазылган.

Мугалим өзүнүн жаратылышында эл эмне дейт, ата-энелер эмне дейт деген принципти оюнан чыгарбай, өзүнүн жүрүш-турушун контролдойт, балдарга үлгү көрсөтүүгө аракет кылат.

Мугалимдер окуучулардын, элдин алдындагы жоопкерчилигин сезип, педагогикалык этиканы сактап, жыйырма жыл бою унчукпай иштеп келишти.

Өткөн 2010-жылдын декабрь айында Базар-Коргон, Жети-Өгүз райондорунун мугалимдери айлык акыны жетиштүү өлчөмдө көбөйтүүнү өкмөттөн талап кылышып, иш таштоо демилгесин көтөрүштү.

Мындай демилге кокусунан чыккан жок. Мугалимдер буга чейин айлыкты жогорулатуу жөнүндө бийлик органдарына официалдуу түрдө кайрылышкан. Өкмөт көңүл бурбай, натыйжа чыкпагандан кийин ушундай кадамга барышты. Аларды туура түшінсе болот.

Мектептерде, мугалимдер арасында түзүлгөн кырдаалды эске алып, бюджеттин тартыштыгына карабай каражат таап, мугалимдердин айлык акыларын 2-3 эсе көбөйтүү жөнүндө чечим кабыл алып, республиканын өкмөтү абдан туура иш жасады.

Бул жагынан республиканын мугалимдер жамааты Кыргыз өкмөтүнө чоң ыраазычылыгын билдириши керек. Мындай чечкиндүү кадам мугалимдердин мектептерде туруктуу иштешине шарт түзөт.

Акыркы жылдарда окуучулардын билим деңгээлинин төмөндөп кетиши ата-энелерди, жалпы эле коомчулукту тынчсыздандырып жатат.

Эларалык PISA-2006 программасынын талабына ылайык мектеп окуучуларынын билим деңгээлин изилдөө жана окуучулардын билим деңгээлине улуттук баа берүү (НООДу) борбору тарабынан 2006-2007-окуу жылында 4-жана 8-класстардын окуучуларынын китеп окуу, математика жана табигый илимдер боюнча (химия, физика, биология, физикалык география) билим деңгээлин изилдөө жүргүзүлгөн.

Максат-окуучулар эмне билишет, алган билимдерин турмушта пайдалана алышабы, биздеги билим берүү стандарты эларалык стандартка жооп береби, кандай жетишкендиктер бар-ушул маселелер боюнча объективдүү, илимий негиздеги маалымат алуу болгон.

Жыйынтыгы кандай болуп чыкты? Кезкарандысыз НООДу борборунун изилдөөсүнүн жыйынтыгында биздин Республика нын 4-классынын окуучуларынын 62 процентинин, 8-классынын окуучуларынын 80 процентинин изилдеген бардык предметтер боюнча билим деңгээли эларалык стандартка жооп бербей, билим деңгээлдери төмөн болуп чыкты. Бул изилдөөгө 57 өлкө катышкан, анын ичинен Кыргызстан эң акыркы оорунду элеген.

PISA программасы боюнча 2009-жылы жүргүзүлгөн изилдөөдө Кыргызстандан 15 жашка чейинки 173 мектептин 4986 окуучу катышкан. Белгилей кетүүчү нерсе - изилдөөдө окуучулардын жалпы билим деңгээли аныктоо менен катар, алган билимдерин турмушта пайдалана алабы же жокпу деген маселеге айрыкча көңүл бурулган. Бул жолку изилдөөгө катышкан 65 өлкөнүн ичинен Кыргызстан акыркы оорунду элеген. Бул өкүнүчтүү нерсе.

Окуучуларынын билим деңгээлинин төмөндөп кетишине көп факторлор таасир эткен. Алардын ичинен мугалим кадрларынын жетишсиздиги, аларды даярдоодогу орун алган кемчиликтер негизги факторлордун бири болуп эсептелет. Азыр мындай начар жыйынтыка чычалап, аркандай себептерди айтып отуруунун зарылчылыгы жок.

Мындай ахвалга эмне үчүн келип такалып калдык, кандай себептер бар экендигин терең изилдеп, оруналган кемчиликтерди четтетүүнүн үстүндө иштешибиз керек.

Билим берүү жана илим Министрлиги, биринчи ирээтте, арбир райондо, шаарда, облуста кайсы предметтер боюнча канча мугалим жетишпейт, башталгыч класстар боюнча канча мугалим жетишпейт так учетун алып чыгыш керек.

Биркатар мектептерде математика, физика, химия, информатика, англис тил сабактары берилбей калды. Башталгыч класстардын мугалимдери жетишсиз, аларды сааты жетишпеген предметниктер, орто мектепти бүтүргөндөр окутуп жатышат.

Азыркы иштеп жаткан мугалимдердин 10-15-проценти пенсионерлер, алар эртедир-кечтир мектептен кетишет, мугалимдердин 15-20-проценти биржарым, эки ставкага иштешет. Мугалим кадрларын даярдоодо бул жагдай да эске алынышы зарыл.

Орус тилинде окуган мектептерде мамлекеттик тил-кыргыз тил сабагын окута турган атайын мугалимдер даярдалбайт. Кыргыз тилин билген орус тил, чет тил мугалимдери кыргыз тил сабагын беришет.

Маалымат каражаттарында Республика боюнча 3 миң мугалим жетишпейт деп айтылып жүрөт. Бул так эмес, кеминде орточо эсеп менен 6 миңден ашык мугалим жетишпейт. 2010-2011-окуу жылынын башталышында эле Чүй облусу боюнча миңден ашык мугалим жетишпегендиги жөнүндө, 2010-жылы Жалал-Абад облусунан алтыжүз, Ош шаарынан 4 жүздөн ашык мугалим башка сферага кетип калгандыгы жөнүндө маалымат каражаттарында басылып чыкты.

Бишкек шаарынан, Чүй облусунан орус тилинде окушкан мектептердин физика, химия, математика мугалимдери топ-тобу менен Россиянын айылдык мектептерине азыр да кетип жатышат. Анткени, ал жакка барган мугалимдер селолук жерлерде акысыз квартира жана жер участкалары менен камсыз болушат, айлыктары биздикинен жогору.

Токмок шаарынын мугалимдери биз менен чектеш Казакстандын «Трудовик» айылына, Аламүдүн районунун мугалимдери Георгиевкага, Панфилов районунун мугалимдери коңшулаш Мерке районуна барып иштешет. Казакстанда мугалимдердин айлыгы биздикинен 3-4 эсе жогору.

Мугалимдердин айлыктарынын жогорулашы менен бардык маселе чечилди деп тынчып калышка болбойт. Бул иштин башталышы гана болуш керек.

Мектептерди мугалим кадрлары менен толук камсыз кылуу үчүн өкмөттүн деңгээлинде атайын ишчара иштелип чыгыш керек, анда төмөндөгүдөй маселелерди эске алуу зарыл:

1. Педагогикалык орто кесиптик (педучилище) жана жогорку кесиптик билим берүү системасын сактап калуу, аны бүгүнкү күндүн талабына ылайык уюштуруу, кесип берүүнүн сапатын жогорулатуу;
2. Ар бир райондун, шаардын, облустун педагогикалык кадрларга болгон керектөөсүн так эсепке алып, мугалим кадрларын даярдаган жогорку окуу жайларында бюджеттик орундарды көбөйтүү;
3. Жаштар татыктуу жашоо үчүн жакшы кесип алууга умтулат. Жакшы кесип – бул айлыгы кеп, эл арасында баркы бар кесип. Азыр жаштар юридикалык, эконмистик, салык, бажы, бизнес менеджментке кызыгышат. Муну түшүнсө болот. Мугалимдик кесипке кызыккандар аз. Педагогдук кесип экинчи, үчүнчү сорттогу кесиптердин бирине айланды. Мугалимдик кесип алууга юрфакка, экономфакка контракт менен акча төлөп окушка мүмкүчүлүгү жок, мектепти начар бүтүшкөн улан-кыздар келишет. Мамлекет мектепти жакшы бүтүргөн жаштардын мугалимдик кесип алууга кызыккыдай шарт түзүүсү керек;
4. Мугалим кадрларын даярдоонун эсебинен каражат үнөмдөө-калктын, мамлекеттин алга жылышына тоскоолдук болууда, андан ата-энелер да, балдар да, мамлекет да зыян тартууда. Мындай мамиле коомдун интеллектуалдык потенциалынын төмөндөшүнө алып келүүдө. Ошондуктан, аркандай кыйынчылыкка, тартыштыкка шылтабай мугалимдердин жашоо шартын жактыртып, алардын коомдогу кадыр-баркын көтөрүү керек;
5. Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук Университетинин курамындагы педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институтунун жүргүзүп жаткан иштери колдоого татыктуу. Мугалимдердин жетишсиздигин эске алуу менен тогузунчу, он биринчи класстардын базасында орто-кесиптик колледждин күндүзгү, сырттан окуу бөлүмдөрүндө башталгыч класстардын мугалимдери даярдала баштаган. Бирок тогузунчу класстын базасында сырттан окуп билим алуу кандай натыйжа берет, ойлонуш керек. Онбиринчи класстын базасында жогорку кесиптик бөлүмдөрүнүн күндүзгү, кечки, сырттан окуу бөлүмдөрүндө улан-кыздар мугалимдик кесип алышат. Күндүзгү бөлүмдө 11 класстын базасында 5 жыл, кечки бөлүмдө 11 класстын

базасында 5,5 жыл, сырттан окуу бөлүмүндө 11 класстын базасында 6 жыл, орто-кесиптик билимдин базасында 3,5 жыл, жогорку билимдин базасында 2,5 жыл. Ушул максатта 2009-жылы Чүй облусунун жетекчилиги менен Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук Университетинин ортосунда Чүй облусунун мектептери үчүн педагогикалык кадрларды даярдоо боюнча биргелешип кызматташуу туралуу келишимге кол коюлган. Келишим боюнча облустун айыл өкмөттөрү мектепке мугалимдерди даярдоого болгон бардык чыгымдарды телеп берүүгө милдеттенген, улуттук Университет болсо сапаттуу педагогикалык кадрларды даярдап берүү милдетин өз мойнуна алган. Мугалимдик кесип берген бардык жогорку окуу жайларында орто-кесиптик билим берүүчү колледждерди ачуу бүгүнкү күндүн талабына жооп берет, башталгыч класстарды мугалим менен камсыз кылуу проблемасын чечет. Улуттук Университетте орто-кесип алып жаткан окуучуларга илимдин докторлору, кандидаттары, доценттер жана профессорлор сабак беришет. Бул мугалимдерди даярдоонун сапатын жогорулатууга шарт түзөөрү талашсыз.

6. Бюджеттин эсебинен окуп педагогикалык кесип алган бүтүрүүчүлөрдүн милдеттүү түрдө 2-3 жыл мектепте иштөөсү боюнча юридикалык-укуктук жагын кароо. Азыр жыл сайын 1,5 миң улан-кыздар педагогикалык окуу жайларын бүткөрүшөт. Алардын 15-20 проценти гана мектепке келет, көпчүлүгү бир жылдан кийин мектептен кетип калышат;
7. Педагогикалык окуу жайларын бүтүрүп мектепке келген жаш адистерди биринчи жыл иштегенде квартира менен камсыз кылуу, жыл ичинде аларды квартира, отун, свет үчүн коммуналдык төлөөдөн куткаруу маселесин чечүү керек. Жаш мугалимдерге турак жай куруш үчүн, квартира сатып алыш үчүн узак мөөнөттөгү жеңилдетилген кредиттерди берүү;
8. Мугалимдерге айлык төлөө, башка кошумча төлөөлөрдү республикалык бюджетте карап, мугалимдерге айлык төлөөнү айыл өкмөттөрүнөн алып, шаардык, райондук билим берүү бөлүмдөрүнө кайра кайтарып берүү керек;
9. Жыл сайын жаш мугалимдердин слетун өткөрүү, чыгармачылык менен иштеген жаш адистерди материалдык жана моралдык жактан колдоого алуу.

Суверенитетке чейин республикадагы 12 жогорку окуу жайынын алтоо-мамлекеттик университет баш болуп мугалим кадрларын даярдап келген.

Бүгүнкү күндө республикадагы элүүдөн (50) ашык жогорку окуу жайлары, алардын филиалдары жогорку билимдүү адистерди даярдашат.

Азыр республикада атайын мугалимдерди даярдаган бир дагы жогорку окуу жайы калган жок. Мисалы, мурда Маяковский атындагы кыз-келиндер институту жогорку билимдүү предметниктерди, орус тили, чет тили мугалимдерин, жогорку билимдүү башталгыч класстардын мугалимдерин, жогорку билимдүү балабакчалардын тарбиячыларын даярдап келген.

Азыр Арабаев атындагы университет бажы жана налог кызматкерлерин, муниципалдын башкаруу кызматкерлерин, реклама кесиби боюнча адистерди даярдайт.

Мугалимдерди даярдоо экинчи, үчүнчү планга калтырылган.

Азыр республикадагы жогорку окуу жайларынын 93 экономикалык кафедраларында 46 миң студент билим алат, 40 миңден ашык студент юридикалык билим алып жатышат, же студенттердин 36 процентин экономистер жана юристер түзүшөт. Ушунчалык экономистер жана юристер иштей турган орун барбы деген суроо туулат.

Республикада кесиптик жогорку билим берүү тездик темп менен өнүгүп бара жатат. Бул кубанарлык нерсе. Суверенитетке чейин 12 жогорку окуу жайында 58 миң студент окуган. Алардын 37 миңи күндүзгү бөлүмдөрдө, 21 миңи кечки жана сырттан

окуу бөлүмдөрүнөн билим алышкан. Азыр 50 дөн ашык жогорку окуу жайларында, алардын филиалдарында 233 миң студент окуйт. 1991-жылга салыштырганда студенттердин саны 4 эсеге көбөйдү. Азыр бизде 10 миң калкка эсептегенде 460 студент туура келет. Бул дүйнөдөгү алдыңкы көрсөткүчтөрдүн бири. 1991-жылы СССРде ар бир он миң калкка 177 студент тура келчү, Америкада 263 студент туура келет.

Жогорку окуу жайларынын көпчүлүгүндө гуманитардык кесип берилип жатат. Кесип берүүдө эмгек рыногунун керектөөсү эске алынбайт. Окуу жайын бүткөндөн кийин кесиби боюнча ишке орношуу өзүнчө проблема. Дипломдуу жумушсуздардын саны жылдан жылга өсүүдө.

Техникалык, инженердик кесип алган студенттер 10-12 гана процентти түзөт. Эгер техникалык специалисттер жетиштүү санда даярдалбаса, техникалык жактан билимдүү интеллигенциянын катмары түзүлбөсө техникалык прогресс кайдан жүрүп болот.

Мындай жагдай мектепти бүтүргөндөрдүн математика, физика, химия, информатика, биология предметтери боюнча билим деңгээлдери төмөндүгү менен да байланышкан.

Жогорку окуу жайларын бүтүрүшкөндөрдүн билим деңгээли төмөн экендиги жөнүндө да кеп айтылып жүрөт. Бул окутуучулардын билим деңгээли менен байланышуу экендиги талашсыз. Алалы Баткен, Талас, Нарын университеттеринин окутуучуларынын 10-12 процентинин гана илимий даражалары бар дешет.

Совет доорунда 1987-жылы Пржевальск пединститутунун окутуучуларынын 22 гана процентинин илимий даражаларынын болгондугунан СССР билим берүү министирлиги институтту Фрунзедеги мамлекеттик университетинин филиалына айландырган.

Билим берүү жана илим министирлиги жогорку окуу жайларын ачуу боюнча лицензия бергенде биринчи ирээтте, окутуучулардын илимий даражаларын эске алышы керек.

Мектеп окуучулардын тарбиялоо маселесинде кеп проблемалар келип чыкты. Коомдук менчиктен жеке менчикке өтүү аңсезимди өзгөрттү. Бизди курчап турган дүйнө тездик темп менен өзгөрүп жатат. Жаштардын жашоо стили, жашоо образы башкача болуп калды. Потребительская психология үстөмдүк кылууда, акчанын культу, алдуу-күчтүүнүн культу өсүүдө. Кинодо, телевидениеде күч колдонуу өкүм сүрүп жатат. Ошол башка дүйнө, базар, көчө балдарды курчап турат. Азыр жакшы окуган бала авторитет эмес, алдуу-күчтүү окуучу авторитет.

Мектептерде рэкет кеңири кулач жайды, алардын артында криминалдык элементтер турат. Күч органдарынын маалыматы боюнча кылмыштын төрттөн бир бөлүгүн жашы жете элек өспүрүмдөр, мектеп окуучулары жасашат.

Коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр мектеп окуучуларында көп суроолорду пайда кылды.

Окуучулар өзара сүйлөшкөндө мугалимдер бизди толук түшүнүшпөйт, алар менен жашоонун мазмууну, маңызы, үй бүлөлүк турмуш, сүйүү жөнүндө сүйлөшө албайсың деп нааразы болушат.

Педагогиканын талабы боюнча окуучунун бир да суроосу жоопсуз калбаш керек. Биздин астыбызда башка окуучу турат, азыр жеке менчик психологиядагы муун

окуп билим алып жатат. Ошондуктан, орто жана жогорку окуу жайларында мектептерде окуу, тарбиялоо иштерин учурдун талабына ылайык жаңыча жүргүзө алатурган, жаңы типтеги мугалимдерди даярдап чыгарыш керек. Тиричиликтин айынан эркек мугалимдердин кесибин таштап кетиши мектептерди феминизация ахвалына алып келди.

Тарбиялоо ишинде «Мектеп педагогткасы» учурдун талабына жооп бербей калды. Жалай мектеп мугалимдеринин күчү менен окуучулардын кылмыш жасоого барышын токтотуу мүмкүн болбой калды. Азыр турмуш «социалдык педагогиканы» талап кылууда.

Мектептеги тарбия ишине жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары, милиция, прокуратура органдары кийлигишип, окуучулар арасында, ата-энелер арасында укуктук жактан түшүндүрүү иштерин пландуу түрдө жүргүзүп туруулары керек. Жаштарды тарбиялоо бүткүл коомчулуктун милдети болуп калды.

Бишкекте, Ош шаарында атайын мугалимдерди даярдаган пединституттарды кайрадан калыбына келтирүү зарыл.

Улуу педагог Макаренко «балдарды туура тарбияласак бактылуу карылыгыбыз, тура эмес тарбия берсек арылбас арманыбыз, тыйылбас кез жашыбыз», -деп өз учурунда бекеринен айтпаса керек

Турмушта кандай гана проблема чыкпасын коомчулук ардайым илимге кайрылат. Жаштарды, окуучуларды тарбиялоодогу келип чыккан проблемаларды чечүүдө педагогика илими жардамга келиш керек. Илимпос-педагогдорду бириктирип, педагогика илимин жаңы багытта өнүктүрүү учурдун талабы.

Бул жагынан Кыргыз Республикасынын Билим берүү академиясынын статусун жогорулатып, билим берүүнүн мазмунун аныктоо, педагогика илимин өнүктүрүү боюнча жоопкерчиликти сурагыдай деңгээлге жеткирүү керек.

Мен буга чейин окуучулардын билим деңгээлинин төмөндөп кетишине мугалимдердин жетишсиздиги, мугалим кадрларын даярдоонун сапатынын төмөндөп кеткендиги жөнүндө айтып өттүм.

Балдарга билим берүү үчүн аларды окуткудай мугалим болуш керек, экинчиден, алар окугудай сапаттуу окуу китептери болуш керек. Мектеп окуучуларынын окуу китептери менен камсыз болушу жөнүндө кыскача айткым келет.

Билим берүү жана илим министирлигинин маалыматы боюнча окуу китептери менен кыргыз тилинде окуган мектептердин окуучуларынын 45,6%, орус тилинде окуган окуучулардын 35%, өзбек тилинде окуган окуучулардын 41,5 проценти камсыз болгон («Слово Кыргызстана» газетасы, 26-сентябрь, 2009 ж.). Окуучулардын окуу китептери менен камсыз болушу жөнүндөгү учет ар бир предмет, ар бир класс боюнча жүргүзүлүшү керек.

Азыр так учет жок. Бүгүнкү күндө 1-класстан 11-класска чейин окуучулар бир да предмет боюнча окуу китептери менен толук камсыз боло элек.

Окуу китептерин басып чыгарууда бирдиктүү система болгон жок. Окуу китептери окуучулардын санына жараша чыгарылбай, басмадан 2-3 окуучуга бир окуу китеби чыгарылып келди. 2006-жылга чейин окуу китептерин басып чыгарууга республикалык бюджеттен акча каражаты бөлүнгөн жок. Негизинен эларалык финансы органдарынын, көбүнчө Азия өнүктүрүү банкынын кредиттеринин эсебинен окуу китептери басмадан чыгарылып турду.

Окуу жылы башталганда окуучулардын саны эске алынбай, кеп наамдагы китептер чыгарылды деп отчет берилип турду.

Мисалы, окуу планы боюнча 9-10-11 класстарга «Экономикага киришүү» деген сабак киргизилген. 9-10-класстардын 110 миң окуучусу үчүн 62 миң окуу китеби басылып чыкты, 11-класс ичтин окуу китеби чыга элек.

2008-жылга чейин 6-класстын окуучулары 1990-жылы чыккан байыркы дүйнөнүн тарыхын, 7-класстын окуучулары 1991-жылы чыккан орто кылымдын тарыхын, 8-класстын окуучулары 1989-жылы чыккан СССР тарыхын окуп келишти.

Окуу китептери менен камсыз кылуу жөнүндө сөз болгондо негизинен кыргыз тилинде окуган балдар жөнүндө сөз болот.

Республикада 20-22% окуучу орус тилиндеги мектептерде окушат, Чүй облусунда 60% окуучу орус тилинде окушат, ал эми Бишкек шаарында андан да жогору. Алар үчүн кыргыз тили, кыргыз тарыхы боюнча китептер чыгарылат. Алар Россиядан басылып чыккан окуу китептерин пайдаланышат. Россиядан окуу китептери өзара келишим боюнча алынып келинбейт. Окуу китептерин аркандай жеке фирмалар алып келишет, кымбат баада сатышат. Россияда 2-3 варианттагы окуу китептерин пайдаланышат. Бизде вариант сакталбай колуна тийгенин алып окута беришет.

Республикада 10-12% окуучу өзбек тилиндеги мектептерде окушат. Өзбекстандан чыккан окуу китептерин пайдаланышат. Өзбекстан латын алфавитине өтүп жатат. Оштогу кыргыз-өзбек университети окуу китептеринин айрымдарын даярдоого гана мүмкүчүлүгү бар.

Мектеп окуучуларын сапаттуу окуу китептери менен камсыз кылуу үчүн төмөндөгүдөй чараларды көрүш керек:

1. Бардык мектептерде ар бир предмет, ар бир класс боюнча инвентаризация жүрүзүп, окуучулардын окуу китептери менен камсыз болушун тактап, республика боюнча жыйынтыктап, жетишпеген окуу китептерин пландуу түрдө басмадан чыгаруу;
2. Окуу китептерин окуучулардын санына жараша чыгарып, окуу китептерин сатууга өтүш керек. Окуу китептерин бекер берүү социализмдин принциби болгон. Рынок мезгилинде жашап жаткандан кийин анын шартына ылайыкташуу керек. Бюджеттен бөлүнүп жаткан 100 миллион сом, аренда плата проблеманы чечпейт, өкмөт андан ашык бере албайт. Окуу китептеринин 10 процентин мектеп-интернаттарга, балдар үйүнө, каражаты жетишсиз ата-энелерге бекер берсе болот;
3. Орус тилинде, өзбек тилинде окушкан окуучулар Кыргызстанда жашап туруп, башка өлкөнүн баалулугу (ценность) чагылыштырылган окуу китептерин пайдаланып жатышат. Мындай мамиле окуучулардын атамекенди сүйүүгө болгон сезимин өстүрүүгө шарт түзбөйт. Алар үчүн орус Жана өзбек тилдериндеги биздин атамекендик окуу китептерин чыгарууну башташ керек.

Мектептерде билим берүү боюнча толук шарт түзүлбөгөндүктөн, контролуктун жоктугунан окуучулардын билим денгээлин баалоодо формалдуулукка жол ачылды.

PISA программасынын аныктоосу боюнча 2007-жылы 2001-жылга салыштырганда 11-классты айрыкча аттестат менен бүтүрүүчүлөрдүн саны 8 эсеге жогоруланган. 2001-жылы 448 окуучу айрыкча аттестат алган, ал эми 2007-жылы 3680 окуучу алган. Азыр андан да көбөйүүдө. Айрыкча аттестат менен бүткөн окуучулардын саны

Баткен облусу боюнча -	39 эсе,
Ош облусу боюнча –	22 эсе,
Нарын облусу боюнча –	20 эсе,

Жалал-Абад облусу боюнча –	18 эсе,
Талас облусу боюнча –	10 эсе,
Ош шары боюнча –	4 эсе,
Чий облусу боюнча –	4 эсе,
Ыссык-Көл облусу боюнча –	4 эсе,
Бишкек шары боюнча –	2 эсе көбөйгөн.

Мектепке, мугалимге жасаган мамилесине жараша тигил же бул коомго, тигил же бул мамлекетке так мүнөздөмө берсе болот.

Билим берүү системасындагы орун алган кемчиликтерди терең талдап чыгып, жыйынтыгын өкмөттө карап, бул абалдан чыгуу боюнча план-программа түзүп чыгуу – бүгүнкү күндүн талабы.

Абдрахманова С.Б.
Кыргыз Республикасынын
Эл мугалими

САБАКТЫН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУ БОЮНЧА ЖАШ МУГАЛИМДЕРГЕ АЙРЫМ СУНУШТАР

“Катардагы мугалим- айтып берет,

Жакшы мугалим-түшүндүрөт.

Алдыңкы мугалим-көрсөтүп да берет,

Улуу мугалим-шыктандырат”.

Уильям Артур Уорд

“Сабак түгөнбөгөн түйшүк” демекчи ар бир сабак үчүн түйшүктөнүп ойлонуу бул мугалимдин парзы!

“Сабак-деп жазат профессор,педагогика илимдеринин доктору В.С. Безрукова-бул дайыма күчтөрдүн чыңалуусу,уюмдашкандык,милдеттүүлүк жана жооптуулук. Ал ар дайым мугалимдин жана окуучунун мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүп туруучу жер”.

Сабактын кылымдардан бери келаткан максат-милдети-окуучу менен мугалимдин чыгармачылык ишмердүүлүгү аркылуу билим,тарбия алуучунун таанып-билүү процессин уюштуруу,аны стимулдаштыруу,багыттоо жана өнүктүрүп өстүрүү,баланын оюн бир багытка топтоо,окуучуларды жамаат ичинде аракеттенүүгө жетиштирүү.Анын катышуучусу,башкы кыймылдаткыч күчү экөө-мугалим жана окуучу.Мугалим жалгыз,окуучулар көп, бирок ошол жалгыз мугалим калган балдардын баары менен көрүнбөгөн жиптер менен байланышып турат,ошол жиптердин бирөө үзүлсө, анда бир баланы класстан адаштырып алдык дегендик,ал бала класстан чыгып,токойго же тоого кетип калды дегендик. Тилекке каршы,ушундай адашуулар биздин мектептердин сабактарында өтө көп байкалууда.

Муну үчүн сабагын сабак боюнча эле бүтүрбөй бир сабагын өмүр бою ойлонуп жүргөн мугалимдер бизге жетишпей жаткансыйт.Жаңычыл педагог Ш.А.Амонашвилинин оюн окуп көрөлү: “Сабак,сен коңгуроодон коңгуроого чейин эле жашаймын деп ойлобо...сен балким эч качан бүтпөйсүң,себеби биз коңгуроодон соң сени менен кайрадан тез эле кездешиш үчүн таштап кетебиз. Сен бизди үйүбүзгө тынчсыздандырган ойлор менен узатасың”.

А биздин мугалимдердин бир тобу сабактан чыгып,кайра сабакты эмес,базарга барууну,малын багууну,балдарына кийим сатып берүүнү,кыскасы оокат-тиричиликти көбүрөөк ойлонот,анткени анын тапкан –ташыганы,материалдык абалы бир гана сабакты ойлоп жүрүүгө шарт түзүп бере албайт.Бирок ал башка маселе.Мен сөз кыла турган мугалимдер андай мугалимдер эмес,ар биринин жүзү бар,ою бар,демек өзүнчө сабагы бар...Мен жөн гана аларга өзүмдүн педагогикалык бай тажрыйбамдан бөлүшкүм келет.

Көп жылдык педагогикалык бай тажрыйбамда бир топ жаш мугалимдер менен иштедим.Алардын ийгилик,кемчилик,проблемаларын үйрөнүп келүүдөмүн. Жаш мугалим деп айтса,көбүнчө тажрыйбасы аз,сабак өтүүдө кыйналган,ЖОЖду кечээ бүтүп келген,али педагогикалык казанга кайнай элек жаңы адисти элестетсе да бул ар дайым туура болуп чыгышы кыйын.Мен айрым биринчи жылы эле келген адистердин өз предметин мыкты билип,балдар менен да кызыктуу иштеп,өзүнө тартып ийгиликтүү иштеп келгендерин көрдүм.Жаш деп атасак билими да,жөндөмү да,педагогикалык баамчылдыгы да айрым тажрыйбалуу мугалимдерден кем калбаган,ал эмес жаңычылдыгы, оригиналдуу көз карашы менен тың болуп,алардан да жогору турган жаш адистерди учуратып келгем.

Бирок,көпчүлүк жаш мугалимдер алган теориялык билими мыкты болсо да мектепке келип,билим бешигинде алгачкы билим берүүдө бир топ түйшөлүп,тарбия, жетекчи жетишпей,кыйналып калышат.Дал ошол учурда аларга көңүл буруп,жардам берген камкор устат керек болот.Көбүнчө сөз жүзүндө,кагаз бетинде насаатчылар бекитилгени менен иш жүзүндө аларга багыт берип,сбактарына алып кирип,жардам берген мугалимдер аз болуп калат.

Анын натыйжасында жаш мугалимдер өзү менен өзү болуп,мугалимдик кесиптен көңүлү калып калышы да толук ыктымал.

Ушул жерден улуу педагог Г.Мадаминовдун жаш мугалимдердин кетирген кемчиликтерин атап өткөнүнө толук кошулам.Алар төмөнкүлөр:

- 1.Календарлык,сбактык планды түзүүдөн кыйналат;
- 2.Сабакта окуучулар менен туура мамиле түзүүдө кыйналат;
- 3.Сабагында эң көп кемчилик болот:

А)Үй тапшырмасын сурап бүткөнчө коңгуроо болуп калат.

Б)Жаңы теманын максат,милдеттеринайтпай туруп эле,баш аламан айтып балдардын башын маң кылат.

В)Жаңы теманын биринчи суроосунан баштап,теманы терең,кызыктуу айтам деп отуруп,көп сүйлөп коңгуроо болуп калып,калган 4-5 суроосу өтүлбөй калат.

Г)Темадагы негизги мазмун,өзөктү бөлүп айталбайт.

Д)Теманы айтып бүткөнчө коңгуроо болуп,баа коюп,үй тапшырма берүүгө жектишпей калат.

Е)Бир окуучуну сураса,калган класс бош,ызылдап отуруп калат.Теманы монотондуу бир калыпта сүйлөп,окуучуларды тажтатат.Бир окуучуну тиктеп,айтып ошолор менен иштей берет,калгандары көңүлдөн сыртта калат.

Ж)Айрымдары тескерисинче 15-20мүнөт айтыла турган теманы 4-5мүнөттө айтып,калганына эмне кыларын билбей отуруп калат.

З)Бир окуучу суроо берсе өзүн жоготуп,ошого жооп берем деп сүйлөп отуруп,темасы калып калат.

И)Сабагына бирөө кирсе өзүн жоготуп койот.

К)Теманы окуучулар түшүнөбү,жокпу,кабыл алып жатабы, жокпу,байкабастан,өтө эле илимий тил менен баяндап татаалдаштырып таштайт же тескерисинче өтө эле жалпы сөздөр менен айтып,сбакта илимийлүүлүк болбойт.

Л)Өз кесибин,мектепти сүйбөгөнү сезилип турат.

М)Билими терең эместигинен чочуп,китептен же жазган конспектисинен окуп,айтып берип,тез класстан чыгып кетүүгө шашат.

Биз бул кемчиликтерди сиздерди кемсинтүү үчүн эмес, тескерисинче мына ушул кемчиликтерге жол бербегиле, алдын алгыла деп эскертип жаздык.

Мен бул кемчиликтерди түзөтүү максатында төмөндөгүлөрдү сунуш этет элем:

1. Ар бир сабакка алдын ала терең даярдангыла

2. Окуучулар байкабайт деп жасалмалуулукка жол бербегиле

3. Силер айтпасаңар да, мугалим, жетекчи экендиги, аны урматтап, сыйлап, ийменип мамиле кылуу окуучу үчүн адептүүлүк болуусун сездиришиңер керек.

4. План, конспект жазганда, теманы түшүндүгөндө негизгисин бөлүп алып айтууну, окуучуга жеткизүүнү унутпагыла. Көп сүйлөө менен көп билим бере албайсыз. Негизгисин бөлүп, аз сүйлөп, көптү билдирүүгө жетишели.

5. Сабакта окуучулардын ар бири жана бардыгы менен иштөөнү уюштура билүү, окуучуларды билимдин сырдуу дүйнөсүнө кызыктырып, дегдетип алып чыгууга үйрөнөлү

6. Көбүрөөк окуучулардын өз алдынча китеп, энциклопедия ж.б. менен иштеп билим алуусуна жетишели.

7. Кеп маданияты, этика, эстетикага, окуучулар менен мамиледе жайдары, табигый, адамкерчиликтүү болууга умтулалы.

8. Бул педагогикалык кесиптин мындан башка да сырларын үйрөнүү үчүн силерге Я.А. Каменский, А.С. Макаренко, В. Шаталов, Б. Исаков, И. Бекбоевдердин китептерин окууну сунуш кылам.

Урматтуу жаш мугалимдер! Мен сиздерди жогоруда айтылгандай катардагы мугалим эмес УЛУУ мугалим болууга чакырам жана болот деп ишенем!

Өлкөбүздүн келечегине кайдыгер карабаган ар бир педагог терең ойлонуп, жаңыча көз жүгүртүп, жаш педагогдордун жаңы муунун даярдап чыгууга мезгил келди. Дал ушул мезгилде Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы Педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институтунун бүгүнкү күндөгү жасап жаткан иши эң актуалдуу маселелерден деп эсептеп, учурдагы өткөрүп жаткан иш чараңарды жогорку деңгээлде өтүп жатат деп баалайм!

Жайтапова А.А.,

*доктор педагогических наук, профессор,
г. Алматы, Казахстан*

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ПОСЛЕДИПЛОМНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.

Современные преобразования в системе общественных отношений обуславливают мобильность образования, его соответствие потребностям развития страны. Роль и значение образования, человеческого капитала представляют собой основную составляющую нового уровня жизни и общества.

Образование в демократическом, светском обществе, к которому стремится человечество, проявляет себя и как ценность общественная, и как ценность государственная, и как ценность личностная. Осознание триединства указанных ценностных аксиологических блоков с методологической точки зрения позволяет рассматривать их с позиций диалектического закона единства общего, особенного и единичного.

Такой подход является характерным для современного казахстанского общества, вовлеченного в методологический пересмотр содержания и технологии образования. В современном Казахстане становление собственной национальной модели образования сопровождается изменением образовательной парадигмы, которая выдвигает на первое место не знания, умения и навыки, а личность обучающегося, ее развитие посредством образования. Принятые в Республике Казахстан «Концепция развития системы образования РК до 2015 года» и «Государственная программа развития системы образования в Республике Казахстан на 2010-2020 годы» предполагают, в первую очередь, повышение качества образования, гармонизацию национальных стандартов с образовательными стандартами передовых стран мира.

Органичной частью процесса совершенствования качества образования является подготовка педагогических кадров и систематическое повышение их квалификации, так как сама система образования в свою очередь, нуждается в кадровом потенциале, способном ответить соответствующим вызовам времени. В связи с этим функционирование организации образования должно осуществляться на стратегически выверенном управлении и научно - методически обоснованном сопровождении.

Вопросы качества в настоящее время являются приоритетными в преобладающем числе стран мира. Проблема стала весьма актуальной для всех производственных компаний и предприятий сферы услуг и в Республике Казахстан в связи с предстоящим вступлением во Всемирную Торговую Организацию (ВТО). А глобализация образования, ориентирование нашей национальной системы образования на мировые стандарты поставили все учебно-воспитательные организации перед необходимостью заняться анализом своей деятельности с позиции самых современных концепций качества и с позиции Всеобщего (Тотального) Управления Качеством, Total Quality Management (TQM), представляющим собой закономерный этап эволюционного развития теории управления.

Основная идея концепции TQM – глобальное расширение понятия качества и утверждение процесса управления им, как основной задачей менеджмента. Согласно TQM общее управление качеством включает такие составляющие, как управление качеством на всех стадиях жизненного цикла, обеспечение внутреннего и внешнего качества, планирование и улучшение качества. При стратегической нацеленности на изложенные выше принципы и участия руководства и всех сотрудников организации в этих процессах возникает Всеобщее Управление Качеством.

Система повышения квалификации (СПК) как организованное последипломное образование представляет собой один из уровней непрерывного педагогического образования. СПК как составная часть управления развитием человеческих ресурсов должна строиться в рамках концепции качества и поэтому одной из важнейших тенденций развития стало освоение новой системы управления – Всеобщего Управления Качеством.

Конец XX и начало XXI веков явились решающим и серьезным испытанием для казахстанского образования, которому на фоне небывалой трансформации массового сознания необходимо было скорректировать педагогическое мышление в условиях планетарной взаимозависимости и глобализации. В настоящее время обострилась актуальность поиска новых возможностей для повышения профессионального уровня педагогов, реализации соответствующих условий для его профессионального роста.

В условиях СПК организуется профессиональная деятельность педагогов с использованием таких гуманитарных технологий как: портфолио, кейсы, проекты, дискуссии, мастер-классы, публичные отчеты, конкурсы, презентации, технологии социального взаимодействия, информационные, коммуникационные, рефлексивные технологии, которые формируют рефлексивно-аналитическую культуру и рефлексивно-креативное мышление у педагогов, а также обеспечивают реализацию ценностно-целевых ориентиров модернизации образования, компетентностный подход, инновационность и совершенствование управления. То есть делаются попытки сформировать новое мышление, новые мыслительные алгоритмы, понимание и развивать рефлексивную культуру, но из-за отсутствия целостной методологии управления и научно-обоснованного внедрения новшеств в практику деятельности все эти устремления «пробуксовывают».

Стратегия инновационного обучения обеспечивает системную организацию управления курсовой и межкурсовой работой. В управлении необходимо выделить следующие компоненты:

- позиция руководителя методической службы (изменения его позиции в отношении к учителю и самому себе). В связи с этим изменяется и позиция личности педагога (учителя) на курсах, которая перецентрируется на активное взаимодействие.
- изменения предметного содержания и способов организации процессов их усвоения. Процесс усвоения знаний на курсах организуется в многообразных формах поисковой и мыслительной деятельности, как продуктивный творческий процесс.
- учет социальной природы андрагогического учения. Использование в учебном процессе многообразных форм взаимодействий, отношений и общения, интерактивное учение.
- совершенствование и изменение критериев оценивания, и мониторинг динамики профессионального роста.

В республиканском масштабе можно выделить основные особенности стратегии инновационного обучения:

- 1) целостная учебная ситуация на курсах повышения квалификации во взаимосвязи форм и взаимодействиях всех участников процесса.
- 2) профессиональное и личностное развитие педагогов в процессе обучения.
- 3) личностно-ориентированная позиция с преобладанием организационной и стимулирующей функций при демократическом, поддерживающем и поощряющем стиле взаимодействия.
- 4) совместная деятельность в открытой системе образовательного процесса, участие каждого в постановке целей, задач, решений и принятии ответственности за процесс обучения.
- 5) выдвижение творческих и продуктивных тем и заданий, определяющих смысл и мотивы обучения. Следование содержания логике возрастающей креативности, социальной значимости и культурной полноценности получаемого результата.
- 6) динамика развития межличностных отношений.
- 7) преобладание взаимо-и самоконтроля, самооценки. Введение многообразного стимулирования для усиления общественного признания достижений.
- 8) усиление, амплификация смыслов повышения квалификации. Сотворчество и сотрудничество. Мотивация творческой деятельности. Самоактуализация. Акмеологическое расширение мотивационной сферы личности педагога (учителя).

Принципы управления учебным процессом в СПК рассматриваются с учетом общенаучного, системного, синергетического и квалиметрического подходов. Общенаучный подход обеспечивает научность, перспективность, оперативность, партисипативность, создание положительного эмоционального фона, мотивацию, сочетание прямой и обратной связи, цикличность, регулируемость, адаптивность, эволюционность. Системный подход – целостность, неаддитивность,

целенаправленность, устойчивость и управляемость, учет динамики существенных, внутрисистемных связей. Синергетический подход включает корпоративность, бифуркацию, самоорганизацию, необратимость, превентивность. Рассмотрение образовательных учреждений и управления их процессом как открытых, сложных, самоорганизующихся систем, признания общих законов и их эволюции. Квалиметрический подход заключается в разработке комплексных, а при необходимости системных количественных оценок качества любых объектов, явлений и процессов, обеспечивающих максимально полную и предметно-конкретную информацию, включающих оптимальность, точность, технологичность, унифицированность и доступность.

Управление профессиональным ростом педагогических кадров на современном этапе в условиях реализации современных приоритетов образования в Республике Казахстан подтверждает, что:

1. Деятельность по содействию профессиональному росту учителей, как в общегосударственном масштабе, так и на уровне региональных систем и отдельных образовательных организаций является элементом общенациональной системы управления человеческими ресурсами. Поэтому она должна опираться не только на достижения теории и практики образования, но и на общую теорию и практику управления человеческими ресурсами.

2. Отвечающая вызовам времени модель управления содействием профессиональному росту педагогических кадров может быть создана на основе концепции Всеобщего Управления Качеством (TQM), имеющей хорошо разработанную часть по управлению человеческими ресурсами, включающую и мотивационную, и образовательную компоненты.

3. Деятельность по профессиональному росту учителей должна быть обеспечена специально подготовленными менеджерами по персоналу, человеческим ресурсам, которые могут обеспечить переход педагогов и руководителей организаций образования.

■ от направленности к узкой специализации и ограниченной ответственности за порученную работу – к готовности к освоению широких профессиональных должностных профилей;

■ от ожидания спланированного карьерного пути – к инициативному и гибкому выбору траектории профессионального развития на основе всесторонней информированности;

■ от делегирования ответственности за свое развитие как персонала – к осознанию собственной ответственности за свое развитие;

■ от контроля вышестоящих организаций и должностных лиц над проблемами, с которыми сталкиваются учителя и администрация школы, - к созданию возможностей для всестороннего профессионального роста каждого сотрудника системы образования;

■ от уклонения от обратной связи с подчиненными – к ее активному поиску;

■ от келейного, закрытого рассмотрения вопросов качества образования и качества персонала системы образования – к их открытому обсуждению.

В современных условиях модернизации национальной системы многоуровневого образования Республики Казахстан на этапе реализации модели образования, ориентированного на результат и перехода к 12-летнему обучению имеются такие специфические требования к профессиональной квалификации педагогов как:

1. Соответствие широким базовым и ключевым компетенциям, являющимся ожидаемым результатам общего, среднего образования:

● трехязычие, евразийская поликультурность, коммуникативность, технократичность и др;

● математическая компетенция, естественная научная и технологическая компетенция, личная и межличная компетенция, культурная и гражданская;

- компетенция работы и предпринимательства.
- 2. Переориентация на точное исследование, задаваемым образовательным стандартом конечным результатам при творческом варьировании способов их достижения, проявлении самостоятельности в определении содержания и технологии деятельности для достижения результатов, конструировании учебного процесса.
- 3. Усиление исследовательской направленности педагогической деятельности.
- 4. Конкурентоспособность за счет оптимального сочетания специальной, социальной, индивидуальной, личностной, экстремальной компетентностей;
- 5. Создание организационно-содержательных условий в качестве системной опоры при изменяющихся социально-экономических требованиях к образованию.

Научно обоснованное, инновационно-методическое и технологически состоятельное повышение квалификации стимулирует исследовательско-творческий потенциал учителей, устраняет существующую у них депрессивность и усталость, обеспечивает позитивное восприятие вводимых новшеств, придает уверенность в конкурентоспособности собственного «Я».

Таким образом, соответствующая организация последипломного педагогического образования в Республике Казахстан и обозначенные тенденции в нем осуществляют ключевую позицию к устойчивому развитию государства и общества, реализуют концепцию образования на протяжении всей жизни и обеспечивают готовность педагогических кадров к адаптации и реагированию на вызовы глобализации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года. Астана, 2004 г.
2. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 года. Астана, 2010 г.
3. Жайтапова А.А. Профессиональный рост учителей в системе повышения квалификации. Алматы, 2006 г. 315 стр.
4. Тамаи М.В. Путешествие к высшему качеству в Королевстве Бахрейн: Пер. с англ. Алматы, 2004 г.
5. Жайтапова А.А., Садвакасова З.М., Кабдолданова Б.А. Менеджмент качества в организации образования. Алматы, 2010 г.

Бақтияр СМАНОВ,
*ҚР Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі,
Ш.Айтматов атындағы Халықаралық академияның академигі,
педагогика ғылымдарының докторы, профессор.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МҰҒАЛІМ МӘРТЕБЕСІН КӨТЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бәріміз де мұғалімнің алдынан өттік. Ұстаз біздің өмірге деген көзқарасымызды қалыптастырды, білімге деген құштарлығымызды арттырды. Сондықтан да болар болашақ мамандық таңдауда да алдымен солардың ақыл-кеңесіне жүгіндік. Мұғалім

беделі біздер үшін асқар таудай еді. Жалпы, ол жылдары ел ішінде де мұғалімге деген құрмет жоғары болатын. Кейінгі жылдары педагогтың абырой-беделі мен мәртебесі жайында көп айтылып жүр. Бұл мәселе ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған жыл сайынғы дәстүрлі Жолдауында да ұдайы айтылуда. Өйткені, бүгінгі білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерді талап етуде.

Осы ретте қазақтың озық ойлы зиялылары көшбасшыларының бірі Жүсіпбек Аймауытовтың: «Ел ісін түзеуді білім беру ісін түзеуден бастау керек» деген даналық сөзі еріксіз еске түседі. Мұның астарында терең мағына жатыр. Кейінгі жылдары өріс алып отырған жаһандық экономикалық дағдарыс жоғарыдағы дәйексөздің әлі де маңыздылығын нақтылай түскендей. Өйткені, жаһандық дағдарыс көптеген әлем елдерін экономикалық тығырықтан алып шығудың жаңа әдіс-тәсілдерін, тың сұрлеулерін іздестіруге мәжбүр етіп отырғаны өздеріңізге белгілі.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты өзінің биылғы жолдауында: «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек», – деп білім, ғылым саласының алдына нақты міндеттер қойды. Рас, сауатты елге айналу үшін жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуді дұрыс жолға қоюымыз керек. Бұл үшін мұғалімдерге жағдай жасап, біліктілігі мен білімділігін арттыруға, ұстаздың қоғамдағы беделін көтеруге баса көңіл бөлінгені абзал. ХХІ ғасырда кез келген мемлекеттің дамуында ғылым мен білімнің алатын орны ерекше болмақ. Егемен елімізді өркениетке жетелейтін білім бастауында мектеп, ал сол мектепте жас ұрпақ бойына білім нәрін сіңіретін ұстаз тұрады. Мұның өзі бүгінгі таңда мұғалім беделін арттыру, оның мәртебесін көтеру өзекті мәселенің бірі екенін көрсетеді.

Бүгінде қазақ елі бүкіләлемдік қоғамдастыққа өзінің әлеуметтік-экономикалық табыстарымен танымал болып отырған, белсенді сыртқы саясатымен жоғары халықаралық беделге ие болған мемлекет. Алдыңғы қатарлы технологияларға иелік етіп отырған мемлекеттердің әлемдік аренада саяси-экономикалық салмағы басым болуының басты себебі, бұл елдер ғылыми-технологиялық дамуда үлкен көрсеткіштерге қол жеткізіп отыр. Қазіргі таңда кез келген елдің экономикалық дамуы, халықтың рухани және материалдық игілігінің артуы, ең алдымен, сол елдің ғылымы мен білімінің, мәдениетінің тұрақты дамуына байланысты жүзеге асырылып отырғаны шындық. Айталық, бүкіл әлемдегі ішкі жалпы өнімнің 50 %-дан астамы ғылыми-техникалық өркендеу есебінен іске асырылып отырғаны осыны аңғартады. Бүгінгі бәсеке заманында білім, ғылым мен техниканы жетілдірмей дамыған елдер қатарына қосылу, шын мәнінде тәуелсіз ел болу мүмкін емес. Елдің саяси-әлеуметтік өсуін, мәдениетін, қорғаныс қабілетін жан-жақты дамыған ғылым ғана қамтамасыз ете алады.

Қазіргі кезде ел экономикасын көтеру, тұрақтылықты күшейту, халықтың әлауқатын жақсарту аса маңызды мәселе. Себебі, қоғамның қарқынды дамуы әлеуметтік, экономикалық құндылықтарды, оның ішінде қарым-қатынас және адами мәдениеттің деңгейін түбегейлі жетілдіруді қажет етуде. Әсіресе, әлемдік деңгейде қарым-қатынас мәселелерінің бүгінгідей шиеленісіп отырған шағында өзіміздің ұлттық болмысымызды сақтап қалу, рухани-мәдени ахуалымызды әлемдік өркениет биігіне көтеру мәселелері, соған орай тұлғааралық қарым-қатынасты ізгілендіру, оны ең жоғары мәдениеттіліктің деңгейіне көтеру негізінде тұтастай интеллектуалды ұлт қалыптастыру талабы айқындала түсуде. Ол үшін, әрине, отандық білім беру саласындағы тәлім мен тәрбие үдерісін әлемдік тәжірибелерге сүйеніп, өзіміздің ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктерімізді ескере отырып, оны жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде жаңа инновациялармен толықтыруымыз керек.

Ел дамуының басты белгілері ғылым мен техниканың, экономиканың жетістіктері болса, оның бастауы – білімде, ал білім беру негізі – мұғалімнің біліктілігі мен біліміне, тәжірибесіне келіп тіреледі. Бүгінгі білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – бәсекеге барынша қабілетті маман дайындау. Бұл үшін мұғалімнің білім мен біліктілігі оның

педагогикалық шеберлігіне ұштасуы керек. Педагогикалық шеберлік дегеніміз – үнемі жетілдіріп отыруды қажет ететін балаларды оқыту мен тәрбиелеу өнерінің негізі. Ол өнерге балаларды сүйетін және өз қалауымен жұмыс істейтін әр педагогтің қолы жетуі мүмкін. Педагог – өз ісінің шебері, жоғары мәдениетті, өз пәнін терең меңгерген, ғылымның тиісті салаларынан хабардар, әсіресе балалар психологиясының мәселелеріне қанық, оқыту мен тәрбиенің әдістемесін жетік меңгерген адам. Дүниеде адамды тәрбиелеп, азамат атандырғаннан артық абырой мен құрмет жоқ. Сондықтан, ұстаздың сапасын ең жоғары деңгейге көтеру – уақыт талабы. Өйткені, келешек ұрпақтың барлығы ұстаз қолынан өтіп, тәлім-тәрбие алады. Ізденімпаз мұғалімнің шығармашылық ерекшелігі – оның сабақты түрлендіріп, қосымша материалдармен байытып, тұлғаның жүрегіне жол таба білуі. Ұстаз атана білу, оны қадір тұту, қастерлеу, арын таза ұстау – әр мұғалімнің борышы. Өкінішке орай, қазіргі таңда «ұстаз» деген ұлағатты есімді арқалап жүрген мамандардың барлығы дерлік өз ісінің шебері деп айта алмаймыз. Себебі, ұстаз болуға мүлдем қабілеті жоқ балалардың кездейсоқ осы мамандық бойынша оқуға түсе салуы бұл жұмысқа кері әсерін тигізуде. Педагогикалық бағыттағы білім беретін оқу орындарына Ұлттық бірыңғай тестілеуден төмен балл алғандарды да қабылдай береді. Осы сияқты қоғамда ұстаз беделінің төмендеуіне алып келетін келеңсіздіктерді жою үшін Қазақстан Республикасы мектептеріне білімді де, қабілетті мұғалімдерді даярлау бағытында педагогикалық білім беретін білім ордаларына түбегейлі реформалар енгізілуде.

Бұл орайда Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың «Кейбір мемлекеттік оқу орындарына айрықша мәртебе беру туралы» 2001 жылғы 5 шілдедегі Өкімінің маңызы зор болды. Тоғыз жоғары оқу орны Ұлттық мәртебе алып, бұрынғыдан гөрі кең құқықтарға, ерекше мүмкіндіктерге ие болды. Ұлттық жоғары оқу орындарының басшылары Президент Өкімімен тағайындалатын болды. Мұның өзі оқу орындарына үлкен жауапкершіліктер жүктеді. Отанымыздағы осы айтулы ұлттық университеттердің ректорларын Президенттің бекітуінің өзі бұл оқу орындарының беделін көтерумен бірге уақыт өлшеміне сай білім берудің деңгейін жоғарылатуға міндеттейді. Осындай мәртебеге ие болған еліміздегі тұңғыш жоғары білім ордасы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің орны ерекше. Бұл еліміздегі жетекші педагогикалық жоғары оқу орны болғандықтан, оған артылатын жауапкершілік жүгі де салмақты. Қазіргі таңда елімізде мамандықтардың жаппай қайталануынан жоғары оқу орындары зардап шегіп, білім сапасына қатысты стандарттар сақталмай келеді. Көбіне диплом алған мамандардың кәсіби білімінің төмендігі байқалады.

Екіншіден, оқытудың коммерциялық түрінің белең алып кетуі себебінен, тек оқу ақысы төленсе болғаны, ешқандай дайындығы жоқ адамдар қиналмастан қалаған университетіне оқуға түсуге мүмкіндік алып отыр. Педагогикалық шеберлік – ұстаздық талантпен тығыз байланысты. Көрнекті орыс педагогы К.Д.Ушинский: «...Педагогика теориясын қаншама жетік білгенмен, педагогикалық әдептің қыр-сырын меңгермейінше бұған оның қолы жетпейтіндігін» ескертеді. Сондықтан, педагогикалық мамандықтың қолжетімді, оңай мамандыққа айналуын болдыртпаудың бірден-бір жолы – ақылы бөлімдердің оқу ақысын мемлекеттік грант мөлшерімен теңестіру мәселесі болып отыр. Жоғары білімнің жаппай коммерциялануы мен кадрлар дайындаудағы кемшіліктердің одан сайын көбеюі жоғары оқу орындарында сырттай оқудың тым көбейіп кетуіне ықпал етуде. Бұл да сапасыз білім, қадірсіз дипломдардың көбеюіне әсерін тигізуде.

Экономикамызды, мәдениетіміз бен ғылыми өркендеуімізді іске асыратын, еліміздің басты капиталы, жоғары білікті мамандардың әрқайсысы ұстаз алдынан білім алады. Демек, қоғамға қажетті адам ресурсын даярлап шығатын педагог-ұстаздар қауымы. Ал, осы педагог мамандарды даярлайтын педагогикалық жоғары оқу орындарына дарынды жастарды тарту үшін оқуға қабылдау талабын күшейтуді қолға

алған жөн. Мұндағы мақсат – ұлттық мәртебесін иеленген педагогикалық университетті республикамыздағы ең жетекші оқу орындары қатарында биікке көтеріп, халықаралық дәрежеге сәйкестендіру болмақ. Ол үшін, ең алдымен, бұл оқу орнына қабылдау ереже-талабын өзгертіп, Назарбаев университеті немесе Халықаралық «Болашақ» бағдарламасы талаптарына сәйкестендіріп, өзіндік дәстүрін қалыптастыруға әрекет еткен дұрыс. Бұл үшін, ең алдымен, университетке оқуға қабылдаудың мерзімі республикалардағы басқа университеттерден ерте басталуы қажет. Онда әр мұғалімдік мамандықтың ерекшелігіне байланысты талапкерлер шығармашылық емтихан тапсырғаны орынды. Ал Халықаралық және Республикалық олимпиада жүлдегерлері оқуға конкурсыз қабылданғаны жөн. Бұл педагогикалық ұлттық университетке дарынды да талантты жастарды көптеп тартуға мүмкіндік береді деп ойлаймыз.

Екіншіден, болашақ мұғалімдердің мемлекеттік стипендиясы көлемін басқа ЖОО-нан екі есеге көтеру жағын қарастырған орынды. Қалалық қоғамдық көліктердің барлық түріне 50 пайыздық жеңілдік жасалынып, студенттерге мемлекеттік мәдениет орындарына (мұражай, театр, көрмелерге, т.б. мәдениет орындарына) тегін, ал жекеменшік мәдени орындарға 50 пайыздық жеңілдікпен баруын, ол үшін бонустық карточкалар ұйымдастырған жөн. Бұл жеңілдіктердің мақсаты – мұғалім мамандығына жастарды ынталандыру болмақ.

Үшіншіден, оқу құралдарын сатып алу үшін қалалық кітап дүкендеріне арнайы сертификаттар беруді, студенттерді толық жатақханамен қамтамасыз ету жайын, сондай-ақ ағылшын, қытай тілдерін меңгерген студенттерге 50-60 мың көлемінде жылына бір рет бонустық карточка берген орынды. Мұның өзі жастардың қазіргі күнде экономикалық қатынас пен ақпараттық тасқындар әлемінде жетекшілік етіп отырған тілдерді үйренуіне деген ынта-жігерін арттыра түседі деп сенеміз.

Төртіншіден, оқу орнын бітіріп шыққан мамандарымызды әрі қарай жұмыспен қамту үшін арнайы шаралар қолдану жағын қарастырған орынды. Диплом алған жас маман мектепте жұмыс істеу құқығына ие болуы үшін жолдама арқылы бөлінген мектепте екі жыл жұмыс істеп келіп, арнайы құрылған комиссияға кезекті Мемлекеттік емтихан тапсырып, мектепте сабақ беруге рұқсат ететін сертификат алатын болса мұғалімнің сапалық деңгейі көтерілер еді. Сондықтан сертификатқа ие болған маман ғана толыққанды мұғалім құқығына ие бола алар еді. Оған қоса мұғалімдерге қосымша басқа пәндерден сабақ беруі үшін арнайы сертификаттарға ие бола алатындай мүмкіндік туғызуды ойластырған дұрыс. Мұндай жағдай Германияның білім беру жүйесінде қолданылып жүрген белгілі тәжірибе. Бұл елде бір мұғалімнің бірнеше пәнді оқытуға құқығы бар. Мысалы, математика пәнінің мұғалімі физикадан немесе дене шынықтыру пәнінен де сабақ бере алады. Оларда әр пәннен сабақ жүргізу мүмкіндігі оларға емтихан тапсырып, сертификат алғаннан кейін ғана беріледі. Бұл тәжірибе республикамыздағы шағын жинақталған мектептердің мамандарға деген тапшылығын шешудегі бірден бір төте жол. Сөз реті келгенде мына мәселені айтып өткен жөн сияқты.

Мысалы, біздің республикамызда 4 мыңнан астам шағын жинақты мектеп бар. Абай университеті бүкіл еліміз көлеміндегі осындай типтегі мектептерге арнап «Қазақстан Республикасының шағын жинақты мектеп академиясы» порталын ашып, сол арқылы бейнеконференция, интернет-дәріс, шеберлік-сыныптарын, тәжірибе алмасу, он-лайн сабақтарын жүргізуді қолға алды. Мәселен, шағын жинақты мектепте өткізілген 23 шеберлік сынып сабақтары «Хабар» агенттігінің «Білім» телеарнасы арқылы республика жұртшылығына көрсетіліп келеді. Алдағы оқу жылында мұндай 30 шеберлік-сынып сабақтарын жүргізбекпіз. Бұл да мұғалім мамандардың біліктілігін, шеберлігін арттыруға, сол арқылы оның мәртебесін көтеруге ықпал етері сөзсіз.

Осы арада тағы бір айта кететін мәселе: бүгінде жергілікті атқарушы органдар – әкімияттар мұғалімдерді саяси науқандарға: сайлауға, халық санағына, басқа да іс-шараларға жұмсауды әдетке айналдырған. Мұндай жағдайларда мұғалімдер кезекті

сабагына калай дайындалады, шығармашылык ізденіске уақытты қайдан табады?.. Шын мәнінде мұғалімге деген мұндай көзқарас олардың абырой-беделіне нұқсан келтіруде. Сондықтан атқарушы биліктің мұғалімге деген үстемдігін тоқтату керек.

Қорыта айтқанда, барлық үміт – ұстаздың жауапкершілігінде. Ұстаз – ұлағатты ұғым. Алтын ұя мектептің жаны да, ары да – мұғалім. Өнегелі ұстаздан өрелі шәкірт тәрбиеленіп шығатыны белгілі. Ұстаз қаншалықты қабілетті болса, оқушы да соншалықты талапты, әрі білімді болмақ. Ұрпақтың жұлдызын жағып, мәртебесін биіктететін де, тағылымын қалыптастырып, танымын кеңейтетін де педагогтар деп түсінуіміз керек. Тіпті, халықтың ұлттық элитасын да қалыптастыратын – осы ұстаздар жұртшылығы. Сондықтан, мұғалім мәртебесін сөз жүзінде емес, тиісінше жалпы ұлттық дәрежеге көтеру, мемлекеттік деңгейде жұмыла қолға алу ел болашағының жарқын кепілі болмақ. Өйткені, Мемлекет басшысының жыл сайынғы дәстүрлі жолдауларында жиі тілге тиек ететін экономикасы қарқынды дамып келе жатқан шығыстағы Жапония, Малайзия, Сингапур елдері даму стратегиясын алдымен білім саласын оңалтудан бастаған. Оларда мұғалімдердің мәртебесі, оның абырой-беделі жоғары дәрежеде. Міне, бұл мәселе баршамызды ойландыруға тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Н.Ә.Назарбаев. «Ғасырлар тоғысында», – Алматы: «Атамұра», 2003 ж.
2. Мұғалім беделі – ел абыройы // «Егемен Қазақстан», 14 тамыз 2010 ж.
3. Н.Ә.Назарбаев. Қазақстан білім қоғамы жолында. «Егемен Қазақстан», 5 қыркүйек 2012 ж.
4. Басты мақсат – білім сапасы // «Мәдени мұра», 2012 ж.

Советбек Байгазиев

*Кыргыз билим берүү академиясынын
вице-президенти, ф.и.д., профессор*

XXI КЫЛЫМДЫН МУГАЛИМИНИН МИЛДЕТИ – ИНСАН (ЛИЧНОСТЬ) ЖАРАТУУ

Баланы балапан кезинен канатын кайрыган догматикалык окутууга, окуучуга үстөмдүк кылып, анын балалыгын басынтып, аны бирөөлөрдүн эркин элпек аткарган «тактекеге» айланткан авторитардык-акимчил, тоталитардык педагогикага каршы турган альтернативалуу, гумандуу, жаңычыл педагогикалык тенденция Кыргызстанда улам барган сайын өзүнө кененирээк жол салууда. Ушул контекстте мындай ойду баса белгилөөнү туура көрөбүз.

Жаш муундун ишенчээк абалынан пайдаланып, баланы баш ийдирип, сөзсүз угууга милдеттүү кылып, ар түркүн эрежелерди, ынаным-ишенимдерди таңуулап үйрөтүп, жеткинчекти ошол түшүнүк, идеяларды талдабастан механикалык түрдө кабыл алууга көнүктүрүп, чүрпөнүн эркиндигин басып, көрсөткөн из менен ээрчип басууга адаттандырып тарбиялоо бул педагогикалык антигуманизм болуп эсептелет. «Адат адамдын экинчи жаратылышы» дегендей, кичинекейинен эркин ойлоосу тумчуктурулуп, тууроого, сырттан агып келген түшүнүктөрдү «чайнабастан» «бүкүлү» жута берүүгө көнгөн өспүрүм, кийин чон киши болгондо да, бул көнүмүшүнөн оңойлук менен кутулалбайт жана ал бир нерселерге китептерде ошондой жазылгандыгы үчүн

гана, авторитеттер ошентип айткандыгы үчүн гана ишенген догматиктин кейпин кийип калышы мүмкүн.

Мына ушундай окуу-тарбия туундусунан чочулагандыктан өмүр бою педагогиканын түйшүгүн тартып келаткан Эл мугалими Бектур Исаков моминтип жазып отурат: **«Ой жүгүртүүдөгү эң коркунучтуу душман далилге таянбай, таңууланган даяр пикирлерди, жоболорду, цифраларды үстүрт жаттап, билип алуу, көкүрөктөн кайнап чыгуучу менчик ойлорунун тонуп калышы жана шек санабаган маңыроо ээрчимелик»** (Б.Исаков, «Буудайык» дастанын окутуу – Талас, 2002, 31-б.). Кыргызда **«Бирөөнүн акылы кишен менен тушоо, өз акылың өзөк менен тамыр»** деген терең маанилүү акылман сөз бар. Бирөөлөрдүн акылынын ички духун түшүнбөй, сырткы тамгаларын гана жаттап, механикалык түрдө өздөштүрсөң, ал догмага айланып, өзүңө кишен менен тушоо болору да ырас. Ал эми өзүңдүн акыл-эс мээнетин жана жекече тажрыйбаң менен тапкан чындыгың кан-жаның менен өзөктөш менчик мүлкүң болору чын.

Чынында байкап отурсак, бир кыйла учурда мектептеги окутуу процесси өзүнүн бүткүл турушу менен маалыматтардын мугалимден окуучуга механикалык түрдө өтүшүн элестетет. Бул процессте мугалим даяр маалыматтарды алып жүрүүчүнүн жана өткөрүп берүүчүнүн функциясын аткарсак, ал эми окуучу болсо, окумуштуу Г.Н.Волков айткандай, эстеп калуучу аппарат сыяктуу. Маселен, Бишкек шаарынын бир мектебинин 5-классынын окуучусу акын Токтогулдун бир ырын мугалимдин тапшырмасы менен жаттап келип, “5” деген баа алган. А бирок Кыргыз билим берүү академиясынын окумуштуу-методисти ал окуучу менен аңгемелешип сурамжылай келгенде, шаардын микрорайонунда туулуп өскөн бул “отличник” бала Токтогулдун ошол ырындагы ондон ашык кыргыз сөзүнө такыр эле түшүнбөгөндүгүн айгинелеген. Сөздөргө түшүнбөгөндөн кийин, демек, бала ырдын маңызына да түшүнгөн эмес. Бирок “5” алган. Эмне үчүн? Себеби мугалим окуучунун личность катары эмес, эстеп калуучу аппарат өңдүү сүйлөгөнүн баалаганга көнүп калган.

Окутуунун мындай стили баланын интеллектисин, өз алдынча ойломун кичинекейинен майып кылып коюуга жөндөмдүүлүгү менен кооптуу. Маркум философ Э.Ф.Ильэнков минтип абдан туура жазып кеткен: “Адамдын денесинин башка органдарын майып кылганга караганда, ой жүгүртүү органын майып кылуу алда канча оңой. Аны даарылап айыктыруу кыйын, өтүшүп кетсе, кийин мүмкүн эмес. Интеллект жана мээни кейпин кетирип бузуунун бир сыналган “туура” жолдорунун бири—бул билимди формалдуу жаттоо. Ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгү шал болуп калган адамдар дал ушундай жол менен турмушта пайда болот. Кайра, кайра кайталоолор менен бекемделе берген механикалык жаттоочулук (муну окуунун энеси эмес, өгөй энеси десек туура болот), дагы айталы, акыры мээ менен интеллекттин убалына калып тынат” (Ильэнков Э.Ф. Об идолах и идеалах.—Москва, 1958-бет.)

Окуучуну “эстеп калуучу аппарат” сыяктуу көрүп окутуунун жана тарбия берүүнүн турмуштагы кейиштүү натыйжаларын, башкача айтканда, интеллектиси бечел калып, догматикалуу ойлонуунун алкагында камалган адамдык типтин айлана-тегерекке канчалык зыяндуу экендигин кыргыздын улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматов өз чыгармаларында кашкайта даана чагылдыргандыгы белгилүү. Маселен, “адамда жеке пикир деген болбош керек” деп сүйлөгөн догматик Тансыкбаевди (“Кылым карытар бир күн”), парторг Кочкорбаевди (“Кыямат”) эске түшүрөлү. Кочкорбаев, Тансыкбаевдер өзүнүн жекече пикири, менчик позициясы, инсандык өз алдынчалыгы жок, айланага даяр жоболордун «көз айнеги» аркылуу караган, принциптер, эрежелер менен эреже болуп катып калган, бирок алардын духун түшүнбөй тамгаларын жаттап алган догматик пенделер. Мындай типтердин турмушка жаралышына бир жагынан мектепте баланы догматикалык окутуу себепкер десек жаңылышпас элек. Тансыкбаев,

Кочкорбаев – булар өйдөтө Э.Ф.Ильэнков айткандай, бала кезден «интеллектинин жана мээнин кейпин кетирип, бузуунун» педагогикалык терс натыйжаларынын тирүү символдору.

Даяр билимди окуучуга даяр түрүндө маалымдоого эсептелген формалдуу окутууга карата алдыңкы педагогикалык теория алда качантан бери эле альтернативаны издеп да келатат, сунуш кылып да келатат. Бирок теориянын айтканына педагогикалык практика көп учурда кулак какпай, өз көнүмүшүнө ыктап турганы турган. Ал альтернативдүү педагогикалык көз караштын маңызы мында туруп атат. Биринчи иретте, балага карата болгон көз караш өзгөрүш керек, бала деген ар кандай билим маалыматтарынын чогулдусу менен толтурула бере турган челек эмес, ал — алоолонтуп жандыра турган факел. Мына ушул көз караштан алганда, өзүнүн жаңычылдыгы менен атагы чыккан ошол эле Бектур Исаковдун класстагы балдарга кайрылып айтып турган төмөнкү сөздөрүн эске түшүрүү актуалдуу: **«Силер киши-робот эмессинер, эркин дүйнөсүнөр. Ар биринердин мүмкүнчүлүгүнөр чексиз. Ар биринде таң калаарлык шык, жөндөм, талант бугуп жатат. Адам кээде өзүндөгү ошол улуу, асыл нарктарды ойготпой жүрүп өтүп кетет. Биздин максат - ошолорду ачуу. Дүйнөнү өз колуңар, өз акылыңар менен ача аласыңар. Силер миң тилдүү, миң үндүү конгуроосуңар. Баарыңардын коендой окшош болуп калышыңарды каалабайм».** Бектур Исаковдун өз окуучуларына айткан бул концептуалдык ою кыргыз элдик педагогикасынан бир икая-насыатын эске түшүрбөй койбойт. Эмесе, ошол икая-осуятты дагы алдыга тарта өтөлү. Элдик легенданын негизинде жазылган Алыкул Осмоновдун “Толубай сынчы” поэмасында “Кармыш кулдун бозу” деген бир ат бар. Бул жылкыга катардагы эле демейки унаа катары, күндөлүк чарбачылыкка пайдалана турган жумушчу ат катары карашып, кулун, тай кезинен жанын койбой жонун жоорутуп минишип, ойго-тоого жүк жүктөп шайын кетиришип, акыры ал бечараны “кыбырап сылтый баскан, кырчаңгы, арык, ачка, эшек кейпиндеги” чобурдун деңгээлине чейин жеткизишкен. А бирок бул чобур зилинде тулпар тукумунан болуп, энесинен күлүк туулган жаныбар эле. Жайнаган көп элдин ичинен жалгыз гана Толубай сынчы Кармыш кулдун жаман бозунан тубаса күлүктүн сынын көрүп, акыры илкий баскан чобурду сурап алып, көзгө көрүнбөгөн көмүскө жерде баладай бапестеп кырк бир күн багат, таптап табына келтирип, тулпар катары тирилтип, соңунда жарышса жан жетпеген, кууса мал жетпеген, учкан куш менен жарышкан күлүккө айлантат. Бир сөз менен айтканда, Толубай сынчы-саяпкер жаман боз аттын жерге көмүлгөн тагдырын кайра жаратып, күлүктүгүн өзүнө кайтарып берет. Чыгарманын педагогикалык таалиминен улам эмнени айта кетели деп отурабыз. Чын чынында, терең карасак, ар бир бала өзүнчө бир жаткан күлүк. Ар окуучунун ары тереңинде күлүктүн күчү бугуп жатат. Балдардын ар биринин ичинде учууга канат бар экен. Бирок өкүнүчтүү нерсе, көп учурда биз өзүбүздүн ийкемсиз мамилебиз жана методикабыз менен, авторитардык өкүмчүлдүгүбүз менен “тубаса тулпардын туягын ташыркатып”, басмырлап, баланын өзүнө болгон ишеничин кыйратып, барып, барып, күлүк төрөлгөн чүрпөнү “чобур” инсанга, маалыматтардын үймөгү салынган “челекке” айлантип коюп жатпайбызбы.

Мына ушундай жагдайдан улам, дагы бир Эл мугалимибиз, педагогика илимдеринин доктору, атактуу педагог Исак Бекбоев төмөнкүдөй деп туура жазып жатат: **“Тилекке каршы, биздин мектептерибизде окуучулар сабакта мугалим гана**

роль ойнойт, окуучу роль ойной албайт, окуучу жөн эле сабакка келип, тынч отуруп, мугалимдин айткандарын угуп, кайра аны кайталап айтып бергендиги жетиштүү деп ойлогонго көнгөн". Исак Бекбоевичтин ушинтип жазганы төмөнкүдөй ойду айтууга чакырып турат. Педагогикалык теориянын көз карашынан алганда мектептеги окуу-тарбия процесси же сабак дейли - бул образдуу айтканда, кош канаттуу куштун өзү. Ал куштун бир жак канаты мугалим болсо, экинчи канаты окуучу. Ал эми куш учуш үчүн эки канаты тең иштеш керек. профессор И.Бекбоев белгилеп отургандай, окуучу жак канаты жанагинтип роль ойной албай, сенек болуп отурса, педагогикалык куш кантип уча алат?

Окутуу процесси деген нерсе, дагы айталы, кош бирдиктүү процесс. Бул процесс өз ичине өз ара шартташып, бири-бирине жуурулушуп турган эки башталмадан турат: Биринчиси—мугалимдин окутуу ишмердиги, экинчиси—билимди өздөштүрүү боюнча окуучунун иш-аракети, окуусу (учение). Окутуу процессинде ушул эки башталма бири-бири менен эриш-аркак активдүү кыймылга келгенде гана билим-тарбия алуу жана окуучунун өнүгүшү деген нерсе жүзөгө аша баштайт, башкача айтканда, “сабактын кушу” эки канатын тең шилтеп көкөлөп учат. Айтмакчы, сабактын окуучу жак канаты качан иштей баштайт? Бул үчүн педагог ар бир жеткинчектен, ар бир кулунчактан Толубай сынчы сыяктанып, күлүктүн потенциалын көрө билиши Бектур Исаков өңдөнүп, ар баланы ачыла элек талант, кенч катары санап, эл макалы менен айтканда, бүгүн жерде жаткан жумуртка, эртең асмандан учкан куш болоруна терең ишениши, өзүнүн педагогикалык миссиясын “жаш көчөттөрдөгү” ошо табият тартуулаган талантты, жөндөм-шыкты ачуудан көрүп турушу аба менен суудай зарыл. Ушундай педагогикалык философиядан улам мугалим жаттоого жана репродуктивдик ишмердикке көнүп калган окуучуну, анын өзүнүн иш жүзүндө башкача бала экендигине, талант экенине жана өзүнө карата болгон ишенимин, өз күчүнө болгон ынанымын ойготууну эң биринчи милдетим деп эсептейт. Балага карата болгон мындай педагогикалык оптимизм мугалимдин окуу-тарбия ишмердигинин кыймылдаткыч күчү болуп калат десек жаңылышпас элек.

Окуу-тарбия процессинин же сабактын окуучу жак канатынын активдүү кыймылга келип иштеши үчүн дагы бир шарт зарыл. Балага карата болгон жогорудагыдай педагогикалык оптимизм канчалык керек болсо да, ага баары бир дагы бир таяныч философия керек. Бул – мугалимдин окутуу процессинде бала өз мүмкүнчүлүгүн өзү ачат, өзүнүн тулкусунда катылып жаткан «күлүктүн» потенциалын өз күч-аракети менен кыймылга келтирет, мен бул процессте ага көмөкчүмүн, себепчимин деген педагогикалык философиясы. Тагыраак айтканда, педагогдун окуучу окутуунун мурдагыдай пассивдүү объектиси эмес, тескерисинче, активдүү субъектиси, окутуу мугалим менен баланын өз ара чырмалышкан чыгармачылык кызматташтыгынан турганда гана, жана айтылгандай, «куштун» эки канаты тең шилтенгенде гана класста чыныгы педагогикалык процесс жаралып, түшүм берет деген дидактикалык концепцияны бекем тутунушу шарт.

Эми окутууга мамиле башкача болуп өзгөрөт. Эми сабактын уюштурулуш формасы, анын бүткүл методикалык технологиясы ушуга – окуучунун субъективдүү активдүүлүгүн арттырууга багытталат. **Модулдап окутуу, интерактивдик усулдар, проблемалык кырдаалдарды түзүү, талаш-тартыш, диалог-дискуссия, окуу оюну, сынчыл ойлом, “мээге чабуул”, эвристикалык усул, изилдөө усулу, тегерек үстөл, ар кандай пратчаларды, ичине маанилүү турмуштук сабактарды камтыган икаяларды пайдалануу, сочинениелерди талдоо-талкуулоо, сахна-сабак, сабак-**

конференция ж.б. – мугалимдин усулдук технологиясы негизинен ушундай болуп калат. Айтмакчы, кыстарып айтып өтө турган нерсе, бул жерде бир маселе бар. Бирок бул усулдук амалдар кимдин колунда кандай иштейт? Кеп ушунда. Кээ бир мугалимдердин практикасына келгенде мындай методика формалдуу пайдаланылып, сабак сырткы “кабыгы” жагынан кооз, модалуу көрүнүп, бирок ички мазмуну жагынан “дан” байлабай, окуучулардын ички руханий жана аң сезим жактан өсүшү үчүн түшүмсүз болуп калган учурлар көп кездешет. Тилекке жараша бул усул – куралдар бир катар алдыңкы изденгич мугалимдердин колуна тийгенде жакшы түшүм берет, жаркырап “жылдызы жанат” десек жаңылышпайбыз. Өз кесибим деп күйүп-жанган, класстагы балдары үчүн ичинен от болуп жалындаган жанагы Бектур Исаков агай үчүн жасалмалуулук, формалдуулук, жат нерсе. Б.Исаковдун колунан окуп чыккан, кийин педагогдук кесипти аркалап, бир ирет “Жыл мугалими” наамын жеңип алган Зейнегүл Байсалбекова минтип эскерет: **«Бектур агайдын сабагы бири-бирине эч окшобочу, күндө ар кандай өзгөрүү, күндө ар кандай изденүү. Бир сабагы конкурс түрүндө болуп, мелдешке катышсак, бир сабагы театрлаштырылып, анда актер болобуз, дагы бир сабагы конференция түрүндө уюштурулуп, биз докладчыбыз, айтор ар бир сабакта ар башка адамсың, биринде мээрман эне же ата, экинчисинде мугалим, үчүнчүсүндө журналист, төртүнчүсүндө акын же жазуучубуз. Дагы бир сабагында Токтогул-Керимбай болуп окуучулар бири-бирибиз менен тирешебиз. 9-май Жеңиш күнүнө арналган сабак ата-энелердин катышуусу менен ачык асмандын алдында өтсө, Ч.Айтматовдун “Бетме-бет” чыгармасы боюнча сабак айылдын үстүндөгү үңкүрдө өтөт»** (Караңыз: Эл мугалими Бектур Исаковдун педагогикасы – Бишкек, “Учкун” 2012, 17-бет). Усулдук технологиясын өспүрүмдүн өз алдынча ой жүгүртүүсүн жарата тургандай, дүйнөнү өз акылы менен ачуусун стимулдай, шарттай тургандай кылып, фактыга, маселеге карата анын жекече мамилесин иштеп чыгууга сүрөө боло тургандай кылып өзгөртүүгө, курууга жетишкен Б.Исаковдун инновациялык педагогикалык өрнөгү - сабак болчу көрүнүш.

Класста чындыкты мугалимдин даяр кылып, ачып бериши маанилүү эмес, мугалимдин кылдат жетектөөчүлүгүнүн жана шыктандыруучулугунун, уюштуруучулугун шарапаты астында окуучунун өз акылы, өз күч-аракети менен татаал формуланын жообун издегени, кыйналып-кысталып табышмактын жообун тапканы, чеке тердетип маселенин түйүнүн чечкени кымбат. Сабакта баланын баш катырып, акыл талытканы, мээ чарчаткан мээнетти, интеллектуалдык гимнастикасы, көбүрүп-жабырган эмоционалдык толгонуулары, руханий түйшүгү, жан дүйнө азабы, өз колу менен бир нерселерди жасашы, тажрыйба, эксперимент жүргүзүшү, сынчыл ойлоосу, талдоосу маанилүү. Ошон үчүн белгилүү новатор мугалим Е.К. Ильин: «жаттап келип алган семиз «5»ке караганда, өз күчү менен мээсин кыймылдатуу аркылуу алган арык «3» мен үчүн эки эли артык» - деп айтып жатат да. Мугалимдин, окуу китептеринин сунгандарын окуучу өз ой «тегирменине» салып, акыл «жарчылыгына» тартып, жүрөгүнөн өткөрүп түшүнүп-туюнганы аба менен суудай зарыл. Личность ушундай жол менен түзүлөт. Тыш жактан окуучуга сунулган нерсе анын личносту катышмайын, ички ой-сезимдери катышмайын бойго сиңбейт. Дагы айталы, ой жүгүртүү катышпай эске сакталган “билим” — окуучунун башындагы өлүү жүк жана баланын өз эрки жана ички кумар-сезимдери катышпастан «өздөштүрүлгөн» тышкы формалдуу нерсе болуп калат. Мына ошондуктан улуу Лев Толстойдун **«Знания только тогда знания, когда они добываются усилиями собственной мысли, а не памятью»**, деп айтканы эң туура. Баланын жеке МЕНинин «мөөр-тамгасы» басылган билим гана эстен чыккыс боло алат. Ушундай учурда гана дидактикадагы окутуунун аң сезимдүүлүгү, билимдин

бекемдиги принциптери реалдуулукка айланат, ушундай болгондо гана окуучу өз билимин жаңы турмуштук кырдаалдарга карата колдонууга жөндөмдүү болот, ушинтип билимдин «дандарын», «өз тиши» менен чайнап «аш кылуу» аркылуу гана ал компетенттүүлүккө жетише алат.

Бир сөз менен айтканда, жаш адамдын ич жактан тутанып «от алышына», дүйнө кубулуштарын таанып-билүүгө ич жактан куштарланышына, өзүн өзү изилдөөгө, өзүн өзү таанууга, өзүн өзү тарбиялоого, өзүн өзү ачууга, өнүктүрүүгө, өзүн өзү реализациялоого, турмушка өз алдынча чыгармачылык менен мамиле жасоого, талдагыч, сынчыл ой жүгүртүүгө козгоп-козуткан, шыктандырган, сүрөө болгон окутуу - бул чыныгы педагогикалык асылнарк, сөздүн нагыз маанисиндеги инсанчыл билим берүү, бийик гуманисттик акция. Мына ушундай балага канат бүтүргөн гуманисттик, инсанчыл, адамгөй личность түзүүчү педагогика – реалдуу, иштиктүү, күжүрмөн аракетте турганда коомдо жогорудагы Кочкорбаев, Таңсыкбаев сыяктуу догматиктердин пайда болушу кыйын, тескерисинче, алардын антиподдору – эркин ойлонгон Бостондор («Кыямат» романы), Эдигейлер («Кылым карытар бир күн» романы), Толубай сынчынын «күлүктөрү» жаралып, өсүп чыгат.

Адамды куштай, күлүктөй таптаган педагогикалык «мүнүшкөрлүк», «саяпкерлик» бүгүн өтө зарыл болуп турат. Анан калса, педагогикага карата азыркы коомдун социалдык заказы да өзгөрүп отурат го. Бүгүнкү коомго тыштан башкарылган баягыдай «тетик» (винтик) эмес, өзүнүн индивидуалдуу МЕНи, менчик позициясы бар, өзүн өзү башкарган, өзүн өзү ичтен жөнгө салган, өзүн өзү кожоюн, эркин ойлонгон суверендүү, ошону менен бирге ыймандуу, абийирдүү, уяттуу, жоопкерчиликтүү, ар намыстуу, этномаданий менталитети жогору инсан зарыл. ХХI кылымдын мугалиминин рынок мамилелеринин шартында конкуренцияга жөндөмдүү ушундай инсанды жаратуунун «киндик энеси» болуп беришине эгемендүү өлкөбүз кардар болуп турат. Мектептеги баладан инсанды, личносту жаратып чыгарууга жөндөмдүү педкадрларды даярдоо – бүгүнкү күндүн талабы.

Байгазиев С.

Филология илимдеринин доктору, профессор.

“МАНАС” ЭПОПЕЯСЫНЫН БАЛА ЖӨНҮНДӨГҮ ФИЛОСОФИЯСЫ ТҮРК МАДАНИЯТЫНЫН КОНТЕКСТИНДЕ

“Манас” эпосунун баш жагында Алтайдагы сан жылкылуу бай Жакып моминтип арман кылып турат:

Жаш күнүмдөн мал жыйдым,

Бала менен ишим жок,
Жүргөнүм менин чала экен,
Дүнүйө ээси бала экен.
Артында бала жок болсо,
Дүнүйөсү курусун,
Бузулуп калган калаа экен.
Тутунарга туяк жок,
Тууганынан айрылган,
Журтта мендей чунак жок,
Карманарга туяк жок,
Канатынан айрылган,
Калкта мендей чунак жок.
Долоно саптуу айбалта,
Муну толгонтуп ийбей ким аштайт?
Бу тозуп жүргөн көп журтту,
Томсортпой муну ким баштайт?
Кара жаак айбалта,
Муну кайкалатпай ким аштайт?
Камоодо жүргөн калың журт,
Муну капа бир кылбай ким баштайт?

Жакшылап үңүлсөк, Жакып байдын арманын көркөм шөкөттөгөн бул эпикалык саптарда дегеле бала жөнүндөгү өзүнчө бир философия чөгүп жатат. Бул конкреттүү бир адамдын арманы болгону менен, ал арман аркылуу бүтүндөй бир доордун, жамааттын дүйнөгө көз карашы чагылдырылып отурат. Эгерде биз Жакыптын арманына жалпы эле түрк маданиятынын контекстинен карай турган болсок, анда анын маани-маңызы ого бетер дааналана түшмөк.

Бала көрбөй, перзенттен көзү катып, бу дүйнөдөн “туяксыз” өтүп бараткан атанын арман-күйүтү чыгыштын, анын ичинде түрк калктарынын фольклорунда арбын кездешет. Теңирден перзент тилеп көз жашын көлдөткөн, дубана болуп, жер-суу кыдырып зарланган аталардын образдары “Коркут ата”, “Кобланды”, “Алпамыш”, “Муңдук, Зарлык” сыяктуу дастандарда, поэмаларда, түрк элдеринин көптөгөн жомокторунда, уламыштарында, анын катарында кыргыздын далайлаган элдик чыгармаларында таасын жана таасирдүү сүрөттөлөт.

Маселен, “Муңдук, Зарлыкта” туяксыз Жанчаркан “өзүмдөн перзент болбосо, кандык доорум курусун, тоого да бердиң баланы, ташка да бердиң баланы, эй, жараткан кудай ай, тындырбадың санааны”,— деп арман кылып, теңирге зарын айтат.

Түрк фольклорунда баласыз, “туяксыз” атанын айлана-тегерегиндегилер тарабынан кодуланып, өгөйлөнүп кордолгон, тебеленип-тепселген учурлары да аз эмес. Мисалы “Коркут-ата” эпосунда Байындар хан аттуу огуз уруусунун ханы ала-тоодой эт кылып, ала-көлдөй чык кылып, чоң той берет. Байындар тойго үч түрлүү өргөө тиктирип, уулдууну ак өргөөгө, уулу жок кыздууну кызыл өргөөгө, баласыз “куу баштарды” кара үйгө түшүргүлө — деп буйрук кылат. Байындар хан тойго келген Дерсе хан аттуу бекти жигиттери менен кара кийиз төшөлгөн, кара желек тагылган кара үйгө киргизип, кара койдун этин тарттырат. Мындай басынткан, кордогон мамилеге чыдабай, катуу ызаланып, кара үйдөн чыга качып, Дерсе хан ичи өрттөнүп, көзүнүн жашын он талаа кылып, үйүнө кайтып келет. Ал эми кыргыздын “Көчпөсбай” аттуу жомогунда чоң тойдо той ээлеринин “балалууга казы менен карта тарт, баласызга какчеке тайдын башын тарт”—деп шылдыңдаганы перзентсиз Көчпөсбайга катуу тийип, ал ызасына чыдабай Тору айгырына мине салып, бийик дөбөгө чаап чыгып барып, кудайга үнү жетип бакырып ыйлайт. Көчпөсбайдын “Мурутун булкуп ыргытып, сакалын жулуп ыргытып” ыйлаган арман-күйүтүнүн күчү чыгармада өтө күчтүү көркөм сөз менен берилген:

Өйдө карап өкүрсө,
Көк айрылып кеткендей.
Ылдый карап өкүрсө,
Жер айрылып кеткендей.

Айланасындагылардын кемсинтип, кыйшык көз менен караганын “Манастагы ”
Жакып да сезип-туюп, ичинен түтөйт.

Ал: “Куубаш Жакып атандым.
“Карыды Жакып куубаш” – деп,
Калктын баары мени айтат,
“Катыны жүрөт туубас” – деп.

Ботосу жоктон майышып,
Боздоп турдум кайышып” – деп жубайы Чыйырдыга бекеринен кайрылып
турган жок.

Улуу табият-эне башкасын айтпаган күндө да, бу жарыкчылыкта киши пендесине биологиялык жактан өзүнө окшогон жанды өндүрүү, тукум улоо шыбагасын тартуулаган экен. Түрк калктарынын дүйнө кабылдоосунда табият-эне же улуу жараткан ыроологон мындай шыбагадан куру калган адам дүйнөдөгү эң бактысыз жан. Көктөгү Теңир өзү аркасын салып, табигый үлүшүнөн ажыратып, куу баш кылып койгон киши айланадагыларга барксыз, сүйкүмсүз. Ал жалбыраксыз, мөмөсүз куураган даракка тете. Экинчи жагынан абай салып карасаң, ар качан тынымсыз кагылыш-кармаштар, согуштар жүрүп турган жоокердик замандарда үй-бүлөдө эркек баланын төрөлүшү бул-зор кубаныч, чоң жакшылык. Ал үй-бүлөнүн тиреги жана ошондой эле, жамааттын коопсуздугунун сакчылыгында тура турган жоокер, арка-бел болчу эрен, журтту калкалоочулардын катарына келип кошулуучу чоро. Ал эми мындай коргоочуну, калкалоочуу чорону жаратып, жамаатка бербеген ургаачы менен эркек коомдо опосу жок, өмүрү кунарсыз, жашоосу жайдак, беделсиз бейтаалайлар катары санала келген. Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, илгерки түрк адамы мындай тагдырды өзгөчө курч кабылдаган жана ушундай жазмышка кериптер болгону үчүн өксүк комплекси (комплекс неполноценности) менен катуу жабыркаган. Бекеринен кыргызда “Балалуунун багы бар, баласыздын жүрөгүндө муну бар” деп айтылбайт. Туяксыз өтүү, илгерки ата-бабалардан бери карай уланып келаткан тукумдун үзүлүшү – бул түрк адамы үчүн чоң трагедия. Артында тукуму жок куу баш пендеге карата кыргыз элинде жана түрк калктарында, «Уулсуз ата-канаты кыркылган куш», «Уулу жоктун мууну жок», “Балалуу үй – гүлүстөн, баласыз үй – көрүстөн”, “Баласы жоктун – ырысы жок”, “Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар” деген макалдар жашап калган.

Мына ушундан улам “Манастагы” Жакыптын арман-кайгысынын эмнеден тамыр алып чыгып жатканын түшүнсөк болот.

Жакып өзү кырк миң жылкылуу бай. Бирок “Муңдук,Зарлыктагы” Жанчаркан жанагинтип “өзүмдөн перзент болбосо, хандык доорум курусун” деп айткандай, Жакып да артында бала жок болсо “чайнаганым май болгону” курусун, ошол өрүш толгон малыма, короо толгон коюма ээ болуп калар (“Кунаным жүрөт кур болуп, кууп минер балам жок, оболон учкан ак шумкар, таптап салаар кишим жок”) туягым болбосо, мендей жашаганы чала, канатсыз чунак кайда бар деп кайгы жеп турат. Жакып үчүн мураска ээ болуп калар тукум жок болсо, адамдын өмүрү маңызсыз. Байлыгыңдын да, бийлигиң да мааниси жок (“Акыретке бет алсам, алтын, күмүш пул калат, айдаган малга ээ болуп, алтайдан келген кул калат”). Туяксыз куу баш өткөн пенденин өмүрүнүн акыры “бузулуп калган калаа”. Жакыптын түшүнүгүндө жарык дүйнөнүн ээси, туткасы – бала.

Бирок да терең карай келсек, илгерки түрк адамынын көз карашында жарыкка туулган “туяктын” вазипасы атасы энчиге калтырган материалдык байлыкка мураскор болуу же болбосо атасынын биологиялык уландысы болуу деген менен гана

чектелбейт. Улуу акын Жеңижок ырдагандай, уул жөн гана тукум улоочу же болбосо “аргымак минип дуулап, адырдан коён уулап” жүрүш үчүн эле туулбайт.

Түрк элдеринин түшүнүгүндө бала деген нерсе чоң моралдык-философиялык жана педагогикалык маселе. Маселен, VII–VIII кылымдарда жаралган “Коркут ата” китебинде мындай делет: «Ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун ата белинен өнгөнүнөн өнбөгөнү жакшыдыр. Эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү жакшыдыр.»

Кыргыз ичинде да момундай макалдар, таасын айтылган накыл кеп, учкул сөздөр те байыртан бери карай жашап келет: “Уул жаманы – уйгак менен тең”, “Кишиден кийин, иттен илгери”, “Жаман уул жакшы атанын наамын булгайт”, “Уулун жаман болсо өмүрүн кыскартат”, “Жаман уулдун барынан жогу”, “Баланын жогу да балээ, бары да балээ” ж.б. Мындай макал-накылдардан улам кандай жыйынытыкка келүүгө болот?

Туура, ата бала тилейт, балага муктаж, балага зар. Бирок анын тилегени жогоруда айтылгандай жөнөкөй гана биологиялык жан эмес, жөн гана тукум улоочу эмес. Биринчи иретте, бала атанын руханиятынын уландысы болушу керек. Перзент тилеген ата ошол тилегине перзенттин жаркын келечеги, анын болочокто ким болору, кандай жан болору жөнүндөгү үмүтүн, таттуу кыялын кошо чөгөрөт. “Туяктын” төрөлгөнү, албетте, кучак жеткис кубаныч. Бирок анын туулганынан да турары баарынан маанилүү.

Кыргыз, түрк адамы үчүн бала деген нерсе баарынан мурда, мындайча айтканда социалдык-нравалык категория. Мына ошондуктан жогорудагы бай Жакып өзүнүн муң-зарында жөн гана эненин этегинен түшчү “кызыл этти” эмес, келечектеги моралдык жанды, кунанын кууп минээр, кушун таптап салаар тукумду, долоно саптуу айбалтаны аштаар, тозгон журтту томсортпой баштаар уулду тилеп отурбайбы. Эгерде өйдөтөгү накылдарда айтылгандай, уул уйгак менен тең болсо, иттен илгери, кишиден кийин болсо, атанын наамын булгаса, “Ата баркын көтөрө албас барксыз” болсо, андай “туяктын” “эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү жакшы”. Демек, түрк калктарынын философиясында ушундай сакал-чачынды агарткан, өмүрүндү кыскарткан жетесиз, “ашка жүк, башка жүк” уулдуу болгондон көрө “какбаш”, “куубаш” атанып, дүйнөдөн так өткөн артык. Тарых, турмуш миң бир ирет далилдеген: жаман уулдун айынан атанын көкөлөтүп көтөргөн туусу жыгылган, үй-бүлөнүн тирөөчү кулаган, а түгүл бүтүндөй мамлекет кыйраган. V-IX кылымдарга таандык Орхон-Энесай таш эстеликтериндеги жазууларга байкоо салып көрөлүчү. Орхондогу Күл – Тегиндин эстелигиндеги Чоң жазууда ушул жазууну ташка чектирип жаздырган Билге каган VI кылымдын орто ченинде биринчи Чыгыш Түрк каганатын курган өзүнүн хан ата-бабалары Бумын менен Истеминин эрдиктрине, акылмандыгына көкүрөгү толо сыймыктанат да, бирок ошол даңктуу чоң аталарынын жаман чыгып калган тукумдары жана анын кесепети тууралуу мындайча малымат калтырган: **«Андан кийин ... уулдары да кан болгон эле. Андан кийин иниси агасындай болбоду, уулдары канындай (атасындай) болбоду. ... Акылсыз каган отурган эле, буйругу да (насааты да) акылсыз жаман болгон эле. ...Түрк калкынын элдүүлүгүнүн, мамлекетинин биримдиги учуп кетти, бузулуп калды»** (Күл- Тегиндин эстелигиндеги Чоң жазуудан). Бул жерде сөз биринчи Чыгыш Түрк каганатынын кулашы жөнүндө болуп жатат. Билге каган каганаттын бузулуп, кулашынын себебин биринчи иретте, акылсыз, жаман уулдардын аталарындай боло албагандыгынан, ата наркын, ата салтын жолдой албагандыгынан, бабалардын калыс мыйзамдарын колдоно албагандыгынан көрөт. Мына ушинтип, «ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун» бечелдиги, кесепети бир кезде атанын орноткон түркүгүн кулатып, түрк мамлекеттүүлүгүн, элдүүлүгүн, түрк биримдигин бүлүнтүптүр.

Ак таңдай акын Жеңижок бир ырында “уулун жаман болгон соң, уулум бар деп санабай, жата бер жалгыз жайында” деп жыйынтык чыгарып турат. Бул жерде кызыгы,

ушул бүтүмдү “О дүйнө көздөй жол тартсам, ордумду басар уулум жок” деп арман кылып ырдап, бу дүйнөдөн тукумсуз өтүп бараткан Жеңижоктун өзү айтып отурат. Жаман уулун болгончо жалгыздыгың дурус, баланын жогу да балээ, жетесиз чыкса бары дагы балээ, – дейт Жеңижоктун логикасы. Демек, “Балам жок” деп зарланган армандуу Жеңижоктун балага карата чен-өлчөмү түпкүлүгүндө бөлөкчө. “Сөөлөтүндө шаңы жок, сөзүндө маани жок, кылганынын дайыны жок, же алып койгон зайбы жок”, түтүн чыккан көрүнгөн үйдөн тамак андып, айылда дардайып басып жүргөн, бекерпоз, намыссыз жаман тукум (“Үй-бүлө” ыры), же болбосо, мылтыктын түздүгүн сынаш үчүн адамды атып ойногон Ташыкулдун баласындай канкор, жалгыз уйлуу кедейдин музоосун тартып алган Сулайманкулдун уулундай ташбоор, карабашыл адамды ат байгеге сайган Токтоматтын баласындай түркөй (“Бай балдары” ырынан), наадан макулуктар Жеңижок үчүн бала катары саналбайт. Акындын көз карашында уул деген **“каттаса атанын кан жолу, кармаса оң колу, сүйлөсө тандайы, сүйүнсө маңдайы”**. Уул татыктуу болсо – ата өлбөйт. “Кымбат баалуу жакут таштай жакшы уул” (“Үй-бүлө” ырынан) – атанын өлбөстүгүнүн белгиси. “Өзүңдүн ордуң жоголбойт, өнүп-өссө балдарың” (“Терме” ырынан). Демек, Жеңижоктун ою боюнча уулдун дүйнөгө келүү миссиясы жөнөкөй эмес, бийик, жогору. Ал дагы айталы, “дене бала” гана эмес, биринчи иретте, атанын асылнарктарын, салттарын татыктуу уланткан руханий бала болууга тийиш. “Туяктын” маңызы – рухта, адеп-ыйманда, маданиятта.

Баланын төрөлүү миссиясы жөнүндөгү Жеңижоктун философиясы байыркы Орхон-Энесай жазууларынын адептик-патриоттук даанышмандыгы менен үндөшүп турат.

Ошол эле Билге каган Күл-Тегин эстелигиндеги жазуунун баш жагында, жанагинтип Бумын, Истеми бабаларынын баркы, наркы, даңкы менен сыймыктанса, андан соң экинчи чыгыш түрк каганатын курган өз атасы Элтерис кагандын эрдиктерин мактаныч кылып даңазалайт. Анан атасынын өлгөндүгүн, ага арнап эстелик, балбал таштар тургузулгандыгын салтанаттап айтат да, мындан кийин «атан өлсө, тайлак бар, комун жерге таштабайт» дегендей, атасынын тагына өзү отургандыгын аңгемелейт. **«Атам дүйнөдөн өткөндөн кийин мен кандыкка олтурдум»** (Билге каган эстелиги). Ал атасы Элтеристин жарык дүйнөгө келгендеги жана кан болгондогу миссиясын мындайча түшүнөт: **«Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун (өчпөсүн) деп, каган атамды теңири көтөрдү»**. Элтерис түрк элинин атын, даңкын өчүрбөй, өз миссиясын сыймык менен өтөдү. Ошон үчүн ысымы түбөлүк өчпөсүн деп, ага эстелик тургузулду. Эми уулу Билге каган болсо, өзүнүн милдетин атасы аркалаган ошол эле миссияны улантуудан көрөт. **«Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун деп, өзүмдү теңири кандыкка отургузган эле. Иним Күл-Тегин менен сүйлөштүк, ата-бабабыз курган (түзгөн) элдин аты, даңкы жок болбосун»**.

Билге каган өзүнүн уулдук милдетин ар намыс менен аткаргандыгын мындайча ташка чектирген: **«...Түрк эли үчүн түн уктабадым, күндүз отурбадым. Жылаңач (кийимсиз) элди тондуу (кийимдүү) кылдым, жарды элди бай кылдым. Аз элди көп кылдым. Мен мынча тырышкандык менен курганды башатабасам, түрк эли өлөт эле, жок болот эле. Түрк бектери жана эл муну ойлогула!»** (Билге каган эстелигинен).

Дегеле, Түрк маданиятында Ата деген түшүнүктүн статусу өтө жогору. Уул үчүн Ата – тутуна турган тутка, ээрчий турган үлгү, кармана турган туу. Ата – жарыкка туулган туяктын өмүр-жашоосун, жүрүм-турумун, ишмердигин ченеп турган жогорку нравалык чен-өлчөм. Билге каган да өзүнүн Бумын, Истеми, Элтерис аталарынын образдарын дал ушундай нукта өрнөк катары кабыл алып, өзүнүн уулдук вазипасын атанын руханий-патриоттук жолун улантуудан көрүп, бул милдетин ар намыстуулук менен аткарып, “Туяк” деген ардактуу атка татыктуулугун далилдеп өткөн экен.

Билге каган өзүнүн уулдук милдетин атага кызмат кылуу озуйпасы менен гана чектебей, өз күч-кубатын бүтүндөй түрк элине арнап өмүр сүрүп, “туяктын” парзына кеңири масштабда караптыр. Уулдук милдетти мындай кеңири түшүнүү кыргыз калкынын “ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол” деген акылман макалы менен үндөшүп турат. Дал ушундай философиялык акыл-туюм Манас баатырга да мүнөздүү. Балтыр эти толуп, “канаты” жетилген чакта жаш баатыр Манас Алтайга сүрүлүп барган кыргыздардын арасында туруп мындай дейт: “Атым өчүп калбайбы, атамдан калган жеримди, Алтайдан калбай албасам, асыл кыргыз элимди, тебелетип бөтөнгө, кор кылып карап жатканча, туулбай туна чөгөйүн, тирүү жүрбөй өлөйүн, энеден неге туулдум,, эрлердин жолун кууымун.” Манас энеден туулууну атанын конушуна ээ болуу, эл-жерим деп эрлердин жолун куу деп туюнат. Эгер мындай болбосо, бу жарыкка туулган туяктын атынын өчкөнү ошол, уулдун туулбай туна чөккөнү ошол, деп түшүнөт. Ушуга удаа VIII кылымда Энесай аймагындагы Алтын-Көл деген жерге кыргыз каганы Барсбекке тургузулган таш эстеликтеги жазууга да көңүл буруу артыкбаш болбос. Барсбектин эстелигиндеги жазуу мындай саптар менен башталат. Окуйлу:

«Он ай боюна көтөргөн эле мени энем! Элиме мени тууп берген эле энем» (Орхон Енисей тексттери, 171-бет). Айтмакчы, Алтын-Көлдөгү эзелки кыргыз элчиси Эрен Улугка арналган таш эстеликтеги жазуу да ушундай маанидеги сөздөр менен ачылат: **«Он ай көтөрдү энем. Уул туулдум»** (ошондо, 172-бет). Барсбектин эстелигиндеги жогорку эки сап сүйлөмдүн экинчи бөлүгүнө назар салалы: **«Элиме мени тууп берген эле энем»**. Жакшылап тигилсек, бул жерде бөтөнчө бир маани жатат. Баса, ошол эле Эрен Улугдун бейитиндеги ташта **«уул туулдум»** деп эркек болуп төрөлүү фактысына атайы басым коюлуп, сыймыктануу менен жазылып отурат. Демек, бул жерде, жакшылап байкасак, эне, уул баланы жөн эле «ыңаалатып», жарык дүйнөгө төрөп коюш үчүн он ай көтөрүп, омурткасы сыздабайт, эркек баланы эне бир үй-бүлөгө гана эмес, жамы тууган элине, калайык-журтуна төрөп берет, уул элдин перзенти, жамааттын табылгасы, ал омурткасы сыздап, он ай көтөргөн энесинин акысына, ак сүтүнө, атасынын багып-тиккен мээнетине элдин уулу болуп, калайык-калкынын керегине жараган атуулдук-азаматтык кызматы аркылуу гана татыктуу боло алат деген идея чөгүп жатат. Мындан улам **«элиме мени тууп берген эле энем»**, **«уул туулдум»** деген сөздөр бекеринен ташка чегилип жазылбагандыгын туюнсак болот. Уул туулуу, демек, эл үчүн туулуу, элге кызмат кылуу, элге кызмат кылуу-энеге, атага кызмат кылуу дегендикке жатат. Кыргыз-түрк жамаатында уул туулунун өзү эне-атанын бийик иштерге болгон наказы катары түшүнүлгөн. Журттун кызыкчылыгына багыттанган жамаатчыл ойлом кыргыз баласынын кан-жанына ушунчалык сиңген, атүгүл бешик терметип жаткан эне дагы перзентке моминтип ырдап турат:

Алдей-алдей ак бөпөм,
Ата-салтын уланткын,
Ардактап элиң кубанткын,
Баатыр болгун, эр болгун,
Кабылан болгун, шер болгун.

Дал ушундай «туякка» кеңири караган элдик философия Жакыптын да аң сезимине, кан-жанына астыртан сиңген. Ошондуктан баланын кайгысы жөнүндө ойлонуп жатып, ал аны менен кошо элдин көйгөйү тууралуу да тогус толгонуп турат. «Туяк» жөнүндө башына ой келсе, тууган эл жөнүндө ой да кошо келет. Жакыптын ички арман-зарынын тереңинде, эгер теңир боору ооруп, жакшылыгын берип, перзенттүү болсом, ал туяк-тукумун конушума гана кожоюн болбой, айбалтаны аштоочу, калың журтту баштоочу, мекенинен ажыраган шордуу элиме арка-бел болуучу эрен болсо атаганат, мен үчүн да, эл үчүн да төрөлсө гана деген тымызын тилек бугуп жатат. Атанын мына ушундай жалгыз Жакыпка гана эмес, жалпы жамаатка тирек болор туяк тууралуу тымызын тилеги, илгери үмүтү анын уктап жатып көргөн

түшүнөн да туюлуп турат. Куубаш ата түшүндө «куйрук-башы жаркылдаган, куштан башка үнү бар, куудан аппак жүнү бар, чырымтал жүнү чылк алтын, тумушугу болот тунжурдай, текөөрү болот темирдей, тырмагы болот канжардай, асмандагы канаттуулар айбатынан учалбаган, жердеги аяктуулар жылып чыгып кача албаган» керемет бир кушту кармап алып, жибектен боо тагып, багып алат.

Бул түштөн перзенттен көзү каткан Жакыптын психологиясы айкын көрүнүп турат. Анын бала жөнүндөгү ички кусасы, болгондо да татыктуу тукум тууралуу эңсөөсү ушунчалык деңиз, ал кусалык, жалындаган үмүт-тилек түшүндө кубулуп, таңыраткан каймана образга айланып, шумдуктуу куш түрүндө көрүнүп отурат. Бул фантастикалык куш – Жакыптын атанын да, журттун да кулуну, эпосто айтылгандай «ажыдаардай айбаттуу, арстандай кайраттуу» туяк жөнүндөгү эңсөө-тилегинин түштө «материализацияланышы».

Акыркы Жакыптын түшү чын чыгат. Алиги кереметүү куш бала Манастын каймана түрүндөгү прообразы болуп чыгат. Дүйнөгө Манас төрөлөт. «Уулуң жакшы болсо – өмүрүң узарат», «Жакшы бала – атанын сыймыгы», «Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы уул – көктөгү жылдыз» дегендей, бала Манас акылдуу чыгат. Ал жогордагы Билге каган сыяктуу эле атанын туягы катары өзүнүн парзын, жана айтылгандай, баатыр ата-бабаларынын патриоттук ишин улантуудан, чачылганды жыйноодон, үзүлгөндү улоодон, жоголгон жокту табуудан көрөт. Манас: «Атым өчүп калбайбы, атамдан калган жеримди, Алтайдан калбай албасам» – дейт. Ал жөн эле тирүү жан болуп, ичип-жеп, уктап-туруп мал багар бала болуп жашаганды каалабайт. Манас өзүнүн ата баласы катары жашоосунун маңызын өмүрүн улуу иштерге арноодон көрөт. Акыры Манас эр жетип, айбалтаны аштап, азган элди баштап, «Кулалы жыйып куш кылып, курама жыйып журт кылып», кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүп, атадан калган туяктын миссиясын өлбөс-өчпөс атак-даңк менен аткарат.

Жыйынтыктап айтканда, демек, биздин түрк элдерибиздин маданиятында, анын ичинде улуу «Манас» эпосунда тукум, бала, «туяк» жөнүндө өзүнчө бир концепция берилген. Бай Жакып айткандай, «дүйнөнүн ээси – бала». Бала – жашоодогу уламалуулуктун, өмүр кербенинин символу. Адамзат көчүнүн кыймылынын, диалектикасынын символу. Бардыгы балага келип такалат. Бала жок болсо жашоо соолуйт, коомдун көчү токтойт. Ал эми үй бүлөдө «туяк» туулбаса жеке бир атанын тукуму үзүлөт, муундар учугу уланбай өксүйт. Бул – айтып бүткүс трагедия. Ошон үчүн тирүүлүктүн, жашоонун, өмүрдүн куну, куту – балада деп саналып отурат. Ал эми мындай куттан, кундан ажыроо коркунучу, алдыда турган бул өңдүү трагедияны сезүү, туюнуу жамаатта Жакыптын арманындай арманга алып келиши мыйзамченемдүү нерсе. Жакыптын арманы философиялык арман. Бүтүндөй бир концепцияны туйгузган арман. «Манаста» жарыкка төрөлгөн баланын, туяктын мааниси, дегеле коомдо адамдын өмүр-жашоосунун маңызы эмнеде деген социалдык – философиялык, моралдык суроо – маселе менен тыгыз байланышкан. Жакыптын арманы жана «Манастын» өзү жашоонун маңызы – адамдын өзүнөн жогору турган бир бийик элдик, гуманисттик мүдөө-идеяларга кызмат кылып күн көргөндүгүндө тургандыгын каңкуулап турат. «Манаста» баланын башынан кечире турган өмүр жашоосу дал ушул философиянын турнабайы аркылуу каралып, бийик адеп-ахлак таразасы менен өлчөнөт. Туулган «туяк» жер үстүндө кош аяктуу макулук, кыбыраган көрпөндө болуп эмес, айланасына жакшылыктын жарыгын чачкан нурпенде болуп жашоого тийиш. Өз көмөчүнө күл тартып, кара башынын кызыкчылыгынан башканы билбеген Абыке, Көбөштөй, Көзкамандай пенде болуп жашоонун жамаат үчүн маңызы, куну жана куту жок. Көзкамандай, Көбөштөй «туяктын» «эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү» артык дейт, «Манастын» логикасы.

Мына ушинтип, «Манаста» перзент аттуу «биологиялык жан» эл-жер, мекен, салт, мамлекет, рух деген чоң түшүнүктөр менен журулуштурулуп каралат. “Перзент

энеден туулат, эл үчүн белин буунат”. Эпостун “туяк”, “бала” жөнүндөгү философиясы ушул элдик акылмандыктын нугунда турат.

Бүгүнкү жеке менчик институтуна сыйынган рынок заманында, турмушка коммерциялык-бухгалтериялык, пайдакечтик-эсепчил жана муздак технократиялык мамиле баш көтөрүп, **эл, мекен, журт кызыкчылыгы** деген чоң түшүнүктөр урматталбай, чындык, акыйкат, ыйман аттуу ыйык нерселер тебеленип, роботчо ойлонгон маңкурттар арбып, үлүлчөсүнөн “кабыгынын” ичине кирип кеткен өзүмчүл, индивидуалист жандар көбөйүп, материалдык байлыктын культу өсүп, ун тапкан, пул тапкан балдар ардакталып, криминал “авторитеттер” барк күтүп, адеп-ахлак кризисинин арааны жүрүп турат. Эгерде ушундай бийик патриоттук мүдөөлөрдөн жана моралдык идеялардан ажыраган, күнүмдүктү гана ойлогон, улуттук стратегиялык багыты жок, жеке кызыкчылыктарды туу кылган тукум-туяктардын өзүмчүл ойлому жана жүрүм-туруму мындан ары карай чек билбей өсө бере турган болсо, кыргыз мамлекетинин руханий пайдубалы бара-бара урап түшүшү мүмкүн. Мына ушундай опурталдуу кыйын шарттарда улуу “Манасыбыздын” улут жашоосу үчүн фундаменталдык мүнөзгө ээ мекенчил, жамаатчыл, ыймандуу бала, тукум-туяк туурасындагы философиясын биз кайрадан кабыл алып, Манас атасындай “эл үчүн белин буунган” мекенчил патриотту калыптандыруу мүдөөсүн үй-бүлөдөн тарта коомдук мекемеге чейин бекем тутунуп, таалим-тарбия ишин системалуу жүргүзүүнү колго алуу биз үчүн бүгүн аба менен суудай зарыл.

Ошол ата баласы гана эмес, эл баласы боло турган баланы жамаатчыл, элчил, мекенчил кылып кандай усул-амалдар менен тарбиялоо, калыптандыруу керек? Мындай педагогикалык мүдөөгө кандай жолдор менен жетишүүгө болот? “Манастан” буга айкын-ачык жооп табылабы? Эмесе, кийинки главалар ушул педагогикалык маселе жөнүндө болмокчу.

*Сулайман Рысбаев,
п.и.д., профессор,
КББАнын лаборатория
башчысы (Кыргызстан)*

ПЕДАГОГИКАЛЫК КЫРДААЛДАР ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮНҮН МААНИ-МАҢЫЗЫ

Бүгүнкү күндө, албетте, мектепте болсун, жогорку окуу жайларында болсун, тарбия берүүгө эмес, билим берүүгө көбүрөөк маани берип баратабыз. Анын кесепеттерин турмуш өзү далилдеп койду. Мунун өзү тарбия маселесин кайрадан көңүлгө салууга аргасыз кылууда. Ал учурдагы мектеп балдарынын өз ара мамилесиндеги жана мугалим менен мектеп балдарынын, анан да мугалим менен ата-энелердин ортосундагы мамиле маданиятынан да көрүнүп жатат.

Мына ушундай жагдайлар мектеп практикасында «педагогикалык кырдаал» деген түшүнүктүн актуалдашуусуна алып келди.

Деги, бул «педагогикалык кырдаал» деген эмне? Ал эмнеден улам келип чыгып жатат? Жаралуу өбөлгөлөрү эмнеде? Кырдаалдын түрлөрү кандай? Аны кантип алдын алуу керек? Жаралган кырдаалдарды кантип туура чечүүгө болот? Туура чечилбеген педагогикалык кырдаалдардын кесепети эмнеге алып келип жатат? Ага ким жооп берет?

Мындай суроолор учурда ого эле көп.

«Педагогикалык кырдаал» деген – бул, мектепте мугалим менен окуучунун, анын ата-энесинин ортосунда, окутуу менен тарбиялоонун процессинде күндө келип чыгуучу, өз убагында чечүүнү талап кылуучу орчундуу жагдай экендиги талашсыз.

Ал үчүн мугалим же тарбиячыдан өтө кылдат педагогикалык такт, жетилген профессионализм дагы, жана да турмуштук бай тажрыйба, терең акыл, азыркы термин менен айтканда, «мугалимдин инсандык сапаты» да, «кесиптик компетенттүүлүгү» да өтө керек.

Педагогикалык кырдаалдар кээде күндөлүк практикада тез чечилүүчү мүнөзгө ээ болсо, айрымдары кыйынчылык менен чечилүүчү, көптөгөн машакаттануулардан улам ойлонуп жыйынтыкка келүүчү мүнөзгө ээ болгону менен ойго салат.

Чындыгында, педагогикалык кырдаал жөн жерден келип чыккан, же жөн эле чечилип кала турган жөн-жай жагдай эмес, анын мүнөздүү бир белгиси - анын негизинде кандайдыр бир талаш-тартыш (конфликт) жатат.

Ошентсе да, педагогикалык кырдаал ар качан, «кандай гана учур болбосун, педагогикалык практикада болбой коюуга мүмкүн болбоочу, педагогикалык процесстин бир учурдагы абалын мүнөздөөчү, керек болсо, анын өзөктүү бир бөлүгү» экендигин моюнга алуу керек. Анткени, педагогикалык процесс мугалим менен окуучунун өз ара мамиле маданиятынын абалын чагылдырып туруучу, үзгүлтүксүз жана тынымсыз уланып туруучу көрүнүш. Ал кээде атайын ойлонулуп, алдын ала да уюштурулуп жасалышы да ыктымал же кокусунан, күтүүсүз түрдө келип чыгуусу да мүмкүн. Ошентсе да, алар мурдатан бери уланып келаткан педагогикалык процесстин да продуктусу болуусу ыктымал.

Педагогикалык кырдаалдар каерде болуусу мүмкүн? Албетте, ал: класстык жыйында, сабак процессинде, мектеп короосунда, ж.б. жайларда болуп өтүүсү мүмкүн. Ал эми, мүнөзүнө жараша чыр-чатактуу жана чыр-чатаксыз (конфликттүү жана конфликтсиз) болмокчу. Деги эле, педагогикалык кырдаалдар кайдан жаралат? Атап айтсак:

- мугалим менен окуучунун, окуучу менен окуучунун же мугалим менен ата-эненин бир маселени чечүүдөгү көз караштарынын түрдүүлүгүнөн, т.а. маселени ар ким ар кандай чечүүсүнөн, бири –бирин колдобостугунан;

- бири-бирине болгон «ыраазы эместиктен, т.а., кимгедир, же кандайдыр бир нерсенин чечилишине макул эместиктен;

- жылуу-жумшак мамиленин үзүлүшүнөн, ортодогу сый мамиленин, токтошунан;

- бири-бирине каршы аракет кылуудан;

- өчөшүүдөн;

- элдешүүгө келбегендиктен, жалпы тил таба албагандыктан... ж.б.

Мындай кырдаалдардын келип чыгышына төмөндөгүдөй түрдүү факторлор да таасир этүүсү мүмкүн. Мисалы:

- Мугалимдин кесиптик чеберчилигине, тажрыйбасына байланышкан факторлор;

- Окуучу менен ата-энесинин инсандык сапаттарына байланыштуу факторлор;

- Мектептин ички эрежелерине байланышкан факторлор;

- Коомдук-социалдык абалга байланышкан факторлор.

Албетте, булардын ар бири өзүнчө изилдөөнү жана сөз кылууну талап кылат.

Учурда ЖОЖдордо мугалимди кесиптик жактан гана даярдайт, ошондо да теориялык билим гана берет, студент педагогикалык чеберчилик жактан жеткире куралданбастан ЖОЖдорду бүтүрүшөт. Бул жерде мен жаш мугалим мектепке барган эле күнү кез келүүчү педагогикалык проблемаларды эске салып жатам. Чынында, педагогикалык кырдаалды чечүүгө даяр эмес мугалим – демек, анын чыныгы педагогдук кесипке даяр эместигин билдирет-дегим келет.

ЖОЖду мыкты бүтүргөн студент эле мыкты мугалим болуп чыгат- деген ой туура эмес экенин да турмуш далилдеп жүрөт. Анткени ал өз предметин мыкты билсе да, бала менен же ата-энелер менен иштеше албашы мүмкүн. Андай болсо, жаш мугалим мектепке барганда эле аны күтүп турган педагогикалык проблемалар – аны

ошол эле күнү педагогикалык кесиптен тайсалдатпай койбойт. Биринчи эле кырдаалдан тайсалдаган жаш мугалим педагогикалык иштен качууга аргасыз болору да шексиз. Демек, мугалим теориялык жактан гана куралданбастан, педагогикалык турмушта кездешүүчү түрдүү кырдаалдар, алардын түрлөрү (классификациясы), мүнөздүү белгилери, аларды алдын алуу, чечүү жолдору, болтурбоонун өбөлгөлөрү, чечүүнүн илимий-методикалык, административдик, инсандык, ж.б. жолдору тууралуу да маалыматка ээ кылган чеберчиликтин устанасынан өтүүсү зарыл экен.

Мектептеги окуу шартында дайыма эле бала үчүн комфорттуу жагдай боло бербейт. Мугалим менен биринчи эле сабактагы туура эмес психологиялык жагдай психологиялык кыйла дискомфорттуулукка апкелет. Ушул жерден эле педагогикалык кырдаал түзүлөт. Аны туура эмес чечүү баланы депрессияга алып барат. Ошол эле депрессия педагогикалык кырдаалдын өз убагында чечүүсүн талап кылат жана аны эске албай коюу чоң кесепетке алпарган жолдун да башаты болбойт деп эч ким кепил болуп бербейт.

Педагогикалык кырдаалдарды чечүү каражаттары, албетте, түрдүү. Учурда, көбүнчө, баланы чогулушка салуу, көпчүлүк алдында уяткаруу, ата-энесинин көзүнчө айыбын ачуу, башкалар менен салыштырып шылдың кылуу, катуу кагып-силке сөз айтуу, сабактан чыгарып жиберүү, кандайдыр бир жол менен жазалоо, жаман баа коюу, дубал гезитке чыгаруу, мектептен чыгаруу, милициянын жашы жетпегендер менен иштөө бөлүмүнө эсепке алуу... ж.б. сыяктуу жолдорду колдонгон учурлар көп. Практика далилдеп жаткандай, бүгүнкү күндө мындай каражаттар – педагогикалык кырдаалдарды чечүүнүн бирден-бир туура жолу болбой калды.

Педагогикалык кырдаалдарды анын түрлөрү кандай болсо, келип-чыгуу себептери кандай болсо, ошондон кем эмес түркүн жагдайда чечүү талап кылынат.

Мисалы:

1) Балким, педагогикалык кырдаал баланын ден соолугунан улам келип чыкса, демек анын ден соолугу тууралуу кам көрүү менен чечилүүсү да талап кылынар;

2) Эгер, баланын үй-бүлөсү экономикалык жактан аз камсыз болсо, ага материалдык жактан жардам берүү менен, же ага жеңилдиктерди түзүү менен чечилүүсү туура болор;

3) Эгер кырдаал тараптардын психологиялык жактан келише албагандыктарынан улам келип чыкса, анда бирин-бири түшүнүшүү менен чечилер;

5) Жүрүм-турумунан, адеп-ыймандык жактан келип чыккан кырдаал болсо, элдик, адамдык, ыймандык салттарга таянуу менен чечилер?

А эгер:

-мектептеги, же класстагы уюштуруу жактан, коомдук иштерден келип чыксачы?

- методикалык жактан, мисалы, мугалим өзү сабакта теманы жакшы түшүндүрбөй туруп, баладан талапкылсачы?

- административдик туура эмес жаза бергенден чыксачы?

- баланын жүрүм-турумуна субъективдүү баа берүүдөн улам пайда болсочу?

- жекече инсандык мамиледен улам келип чыксачы? (Мисалы, мугалим өзү туура эмес жүрүм-туруму болуп туруп, окутуудан туура жүрүүнү талап кылса);

-диний ишенимдердин негизинде келип чыккан кырдаалдар болсочу?.

- саясий, улуттук мамилелерден улам келип чыксачы?

Деги эле, педагогикалык кырдаалдардын пайда болуусуна өбөлгө болор башкы факторлор катары- биздин оюбузча, айрыкча бүгүнкү шартта, республикабыздагы коомдук мамилелер жана анын баланын жан дүйнөсүнө тийгизген оң жана терс таасирлери да болуусу мүмкүн. Ал мындан көрүнөт. Учурда «баланы мугалим окутуп-тарбиялайбы, же тазалайбы?»— деген суроо турат. Анткени советтик педагогикада айтылчу бир жакшы жобо бар эле да мындай деген: «Бала деген ак барактай таптаза нерсе, ага мугалимдин ар бир сөзү жазылат, ошого жараша бала калыптанат» деген.

Азыр бала «ак барактай таза бойдон мектепке келеби? Макул, бала үйдөн таза чыгып, мектепке келгенче алда эмненин баарын көрүп, руху булганып, адамга ишеничи талкаланып, билимдин баалуулугуна болгон ишеним жоголуп, балалык таза дүйнөсү, образдуу айтканда, «булганганда» гана – мектепке жетип жатат- десек ишенүүгө болобу? Мисалы: бала үйдөн чыгып мектебине жеткенче эмнелердин баарын көрүп, угуп, керек болсо, аларга аралашып, бири-бирин кордоп-сабашкан, сайышып-атышкан, кескилешип-өлтүрүшкөн көрмө каражаттардын баарын көрүп бүтүп, анан гана мектебине барат. Же бул жалганбы? Ошондон улам, үйдөн мектепке чейинки жол – бала үчүн жарым сааттык эмес, ондогон жылдар бою эси-көөнүнөн кеткис окуялар менен кара тактардын баары акыл-сезимине бекем изин калтырып, анан гана, демек, бала «кирдегенде» гана мектепке жетет-десек ишенебизби?

Мындай шартта мугалим балага билим – тарбия берүүнүн ордуна, адегенде – анын жан дүйнөсүн ошол кирлер менен кара тактардан тазалоо керектир? Дал мына ушунун өзү учурдагы педагогикабыздын башкы проблемасына айланып калгандыр? Анан да чечилбей турган педагогикалык кырдаалдардын пайда болушуна негизги өбөлгөлөрдү түзүп жаткандыр?

Мектепте педагогдун ролунан, ата-энелердин аларга болгон жеке мамиле-ишенимдерден улам да педагогикалык кырдаалдар келип чыгат. Ал кырдаал – баланын мугалимге болгон ишенимдерин өлтүрөт, урмат-сыйын жоготот, билим менен тарбиянын баалуулугун төмөндөтөт, «мугалим» деген ыйык сезимге жарака кетирет.

Педагогикалык кырдаалдар өз убагында жакшы чечилмейин мектептерде окуу-тарбия иштери жолго коюлбайт жана ансыз бала менен мугалимдин мамилеси жакшырбайт. Ал, жогорудай айткандай, мектепте билим менен тарбиялык бүтүндөй иштерди солгундатуунун булагы гана болуп саналат.

Ошондуктан ЖОЖдордо педагогикалык адистикке даярдоодо педагогикалык кырдаалдар жөнүндөгү проблеманы унутта калтырууга болбой калды - десек жаңылышпайбыз.

Бүгүнкү күндө педагогикалык кырдаалдарды туура эмес чечүүнүн кесепеттеринен улам республикабыздын мектептеринде кандай терс окуялар, төбө чачты тик тургузган көрүнүштөр нерселер болуп жатат? Ачык эле айталы:

1. Мугалимдерге окуучулардын ылакап ат коюусу-күндөлүк эле нерсеге айланып калды;

2. Мугалимдин да окуучуну коркутуп-үркүтүүсү, аларга кол көтөрүүсү-жаман адаттардын бири бойдон калууда;

3) Окуучунун мектепти, деги эле окууну таштап кетиши көбөйүүдө;

4) Окуучулардын мушташуулары, бычакташуулары, бири-биринин денесине же өмүрүнө залакасын тийгизүүсү көбөйүүдө;

6) Окуучулардын өз өмүрүнө кол салуусу токтобой жатат;

7) Окуучунун мугалимди уруп-сабап коюулары да жок эмес;

8) Окуучунун мугалимди өлтүрүп коюусу, мектепти өрттөп жиберүүсү (мисалы: Россияда) катталган);

10) Ата-энелердин мугалим менен чатакташуулары жок эмес;

11). Мектеп арасындагы окуучулардын жаатташып мушташууларын баса албай жатабыз.

Мына ушундай. Ошон үчүн, педагогикалык турмушта дайыма келип чыгуучу мындай кырдаалдарды чечүүдө мугалимдин атайын жана кыйла педагогикалык-методикалык даярдыгы, ал тургай, турмуштук тажрыйбасы да, инсандык мыкты саптары да, албетте, жогоруда айтып өткөндөй, кесиптик-тарбиячылык мыкты даярдыгы, мындай кырдаалдардан чыгууга болгон ийкемдүүлүгү жана «жөндөмдүүлүгү» комплекстүү түрдө болуусу талап кылынат.

Төмөндө мугалимдер күндө кез келүүчү педагогикалык бир канча кырдаалдардан мисал келтирели.

1-кырдаал: Сиз сабакка кирдиниз, үй тапшырмасына ким даяр экендигин сурадыңыз? Бирок бир да окуучу даяр эмес болуп чыкты.

Сиз мындай кырдаалда эмне кыласыз?

2-кырдаал: Жаңы сабакты бардык күч-аракетиңиз менен өтүп, теманы түшүндүрүүгө аракет кылдыңыз. Анан жаңы билимди бышыктоого өттүңүз. Бирок берген проблемалуу суроолоруңузга окуучулар жооп бере алышпады. Эмне, окуучулар өтүлгөн материалды түшүнбөй калыштыбы?

Мындай шартта эмне кылуу керек?

3-кырдаал: Сиз мугалимдик кесипти абдан жактырасыз. Бирок айлыгыңыз аз. Бир күнү бир теңтушуңуз жакшы маяналуу, бирок сиз жактырбаган жумушка орношууга чакырды.

Мындай учурда сиз курбунузга кандай жооп кайтарасыз?

4-кырдаал: Сиз түз сүйлөп, түз жүргөн, жетекчиге кошомат кылбаган, ар кимге калыс кеп айткан адамсыз. Бирок калыс айтып түз жүргөнүңүз менен, кээде жетекчиңизге жакпай калып жүрөсүз. Сиз теңдүү көптөгөн мугалимдер эчак өкмөттүк сыйлыктарды алышты. Сиз «түз сүйлөгөнүңүз менен» жакпай, бир дагы сыйлыкка көрсөтүлбөйсүз.

Мындай учурда сиз эмне кыласыз?

5-кырдаал: Сиз топтошкон бейтааныш адамдардын жасаатында болуп калдыңыз. Ал жерде улуу адамдар бүгүнкү мектеп балдарынын тартиби, билими туурасында сын-пикирлерин айтышып, бардык күнөөнү мугалимдерге оодарып, жаман сөздөр менен тилдеп жатышты. Сиздин мугалим экендигиңиз аларга белгисиз, сизди алар тааныбайт.

Ошондой шартта бейтааныш адамдардын сөзүнө сиз кандай мамиле кылат элеңиз?

6-кырдаал: Сиз өзүңүздүн предметиңиз боюнча күчтүү мугалимсиз. Окуучуларыңыз сиздин сабагыңыздан «калтырап коркушат». Бир күнү сиздин китебиңиздин ичинен эки ээли кагазды таап алдыңыз. Андан «Мен сизди көрөйүн деген көзүм жок, сабагыңызды угайын деген кулагым жок» деген жазууну окудунуз. Ал катты классыңыздагы начар окуган бир окуучуңуз жазганын кол жазмасынан тааныдыңыз.

Эмне кылуу керек?

7-кырдаал: Билим берүү министрлигинин окуучулардын бирдиктүү мектеп формасын кийүүсү тууралуу буйругу чыкты. Бирок сиздин классыңыздагы бир кыз хибжаб кийип мектепке келди.

Сиз мындай учурда кандай чечимге келесиз?

8-кырдаал: Сиздин сабагыңызга бир нече окуучу кечигип киришти. «Кайда жүрөсүңөр?» деген сурооңузга алар: «Намаз окуп, мечитте жүрүп кечигип калдык» деп жооп беришти.

Сиз аларга эмне дейсиз, кандай чечимге келесиз?

9-кырдаал: Ата-энелер чогулушунда бир ата-эне сизге катуу доомат коюп, «күндө акча чогултасыңар, аларды кайда жумшап жатасыңар?» деп наалып, баласы күндө үйдөн акча алып чыгарын айтты. Сиз анын сөзү боюнча изилдеп, жогорку класстын окуучулары аларга салык саларын билиңиз...

Бул маселе боюнча эмне аракет кыласыз?

10-кырдаал: Сиздин класстагы «эң мыкты» деп мактаган окуучуңуз мектепте рекеттик кыла турганын билдиңиз.

Эмне кыласыз?

11-кырдаал: Сиздин класстагы эң тентек, сабак билбеген окуучу башка мектепке которулуп кете турган болду. Ата-энеси келип «балама жакшы мүнөздөмө» жазып берүүңүздү өтүндү.

Сиз кандай чечим кыласыз?

Педагогикалык мындай кырдаалдарды чечүүгө мектеп мугалимдери дайыма эле даяр боло бербейт, ал үчүн жогоруда айтылгандай, аларда жогорку окуу жайдан алган илимий-педагогикалык атайын даярдык биринчи иретте керек болору талашсыз. Бул-бир. Экинчи маселе: педагогикалык мындай проблемаларды илимий-методикалык жактан чечүү жолдорун изилдеген жана чечкен атайыилимий-педагогикалык изилдөөлөр да бизде дээрлик жок.

Ошондуктан, мындай сунуштарды белгилегибиз келет:

1) «педагогикалык кырдаалдар» маселесин – кыргыз педагогика илиминде атайын «педагогикалык категория» катары карап, аны чечүүнүн теориялык-методикалык негиздүү жолдорун атайын иликтөөнү колго алуу;

2) ЖОЖдордо болочок педагогикалык кадрларды даярдоодо бул проблема боюнча атайын курстар уюштурулуп, программа түзүлүп, окулуп-үйрөнүлүүсүн, аны чечүүгө болочок мугалимдерди машыктырууну колго алуу;

3) «педагогикалык кырдаалдар» боюнча мугалимдердин билимин замандапөркүндөтүп туруу, педагогикалык кадрлардын билимин жогорулатуу курсатарында мугалимдер үчүн «педагогикалык-кырдаалдык тесттерди» түзүү аркылуу аларды чечүүгө системалуу үйрөтүү боюнча иш жүргүзүү кажет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Бекбоев И.Б., Инсанга багыттап окутуу технологиялары, Б., 2005.
2. Мамбетакунов Э.М., Сияев Т.М.. Педагогиканын негиздери, Б., 2010
3. Тамбовкина Т.И., Педагогические ситуации, интернет булактарынан.
4. Безрукова В.С.. Основы духовной культуры (энциклопедический словарь. М., 2000)
5. Бурлачук Л.Ф., Коржова Е.Ю., Психология жизненных ситуаций, М., Рос. Пед. агенство, 1998.
6. Годник С.М., Спирин Л.Ф. Фрумкин М.Л. и др. Педагогические ситуации в воспитании школьников, Воронеж: Изд. БГУ, 1985.
7. Натанзон Э.Ш., Психологический анализ поступков ученика. М., Просв., 1991.
8. Петроченко Г.Г., Ситуативные задачи в педагогике, Минск: Университет, 1990.
9. Поташник М.М., Вульф В.Б., Педагогические ситуации. М.: Педагогика, 1983. УДК: 81'35:82-2

Абылкасымова Т.Н.,

*Кыргыз билим берүү академиясынын илимий кызматкери
(Кыргызстан)*

Мектепте Орхон-Енисей жазууларын окутуунун багыттары

Тарыхта жазылып баштаган күндөн бери далай сырларды катып келген 5-7-кылымдардын жазма эстеликтери бүгүнкү күндө археологиялык, тарыхый, лингвистикалык, түркологиялык жактан бир топ алгылыктуу иликтенип келүүдө. Бул жазууларга болгон кызыгуулардын аягы да болбос. Жазма эстеликтердин ар тараптуу изилдениши – эстеликтердин улуулугунда, аларды биздин түздөн-түз ата-бабаларыбыз колдонгондугунда. Ошондуктан бул жазма эстеликтердеги Күлтегин баатырды, Билге

каганды, акылман Тонукукту, патриот Яглакар ханды жана башка тарыхта өз аттарын түбөлүк калтырып кеткен адамдарды окуп үйрөнүү илимдин бардык тармактарында кызыгууну жаратып келе берет. Бул жазуулар кандай табышмактуу, кандай сырдуу, кандай түбөлүктүү болсо, алар боюнча иликтенген ар бир изилдөө да ошондой кызыктуу болуш керек деп эсептейбиз.

Жалпы орто билим берүүчү мектептердин кыргыз тили жана адабияты сабактарында окутууда методикалык жактан кыйынчылыктарды туудурган темалар али көп. Алардын катарында Орхон-Енисей жазууларын окутуунун методикасы дагы турат. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин кыргыз тили жана адабиятынын программасы боюнча сааттар төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн:

1. Кыргыз тили сабагы боюнча – 11-класста 2-чейреkte “Кыргыз эли колдонгон жазуулар” деген жалпы теманын астында “Орхон-Енисей, араб, латын, орус жазуулары” деген аталышты 3 саат бөлүнөт.

2. Кыргыз адабияты сабагы боюнча – 8-класста 1-чейреkte жалпысынан 4 саат бөлүнөт. Анын ичинен:

а) “Байыркы Орхон-Енисей жазма эстеликтери жөнүндө жалпы маалымат” деген аталышта 2 саат берилет. Мында “Байыркы доор жана кыргыз эли. Орхон-Енисей жазуулары – кыргыз элинин байыркы маданиятынын күзгүсү. Таш бетине жазылган сырлардын ачылыш тарыхы. Тексттердин маани-мазмуну. Орхон-Енисей тексттеринин өзгөчөлүктөрү, тилдик жактан азыркы кыргыз тили менен алака-катышы” сыяктуу маселелер каралат.

б) Экинчи тема “Күлтегиндин эстелигиндеги ташка чегилген жазуулар (Кичине жазуу, чоң жазуу)” деген аталышта ага 2 саат бөлүнгөн. Анын ичинен Күлтегиндин урматына коюлган таш бетиндеги жазуунун тарыхый жана маданий жактан маанисине – 1 саат; Кичи жана чоң жазуулардын мазмуну. Күлтегин жазуусу – кыргыз адабиятынын башатына – 1 саат бөлүнөт.

Дегеле, Орхон-Енисей жазма эстеликтерин жана орто кылымдардагы адабий мурастарды окутуунун проблемасы атайын системалуу изилдөөнүн объектисинин деңгээлине көтөрүлгөн эмес. Демек, адабий мурастарды окутуунун бирдиктүү, атайын системасынын жоктугу, анын методикасынын толук иштелбегендиги, Күлтегин баатыр, Билге каган, Тонукук жана Суджи эстеликтегиндеги “кыргыз уулумун” деп өзүн атап көрсөткөн Яглакар хан жөнүндөгү материалдардын окуучулардын билбегендиги, “Өгүз нааме” дастаны, Ж.Баласагын “Кут алчу билим”, М.Кашгари “Түрк тилдеринин сөз жыйнагы” боюнча мектепте окутуунун бирдиктүү системасынын жана аларды окутуунун атайын методикалык технологиясынын иштелип чыкпагандыгы сыяктуу маселелер бүгүнкү күндөгү актуалдуу көйгөйлөрдүн бири болуп калууда.

Кыргыз Илимдер академиясы тарабынан 1982-жылы чыккан “Орхон-Енисей тексттери”, Ч.Жумагуловдун “Эпиграфика Киргизии” окуу китептери, С.Сыдыковдун, К.Конкобаевдин “Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар)” аттуу эмгектеринде берилген студенттерге ылайыкталып түзүлгөн көнүгүүлөр бүгүнкү күндөгү мугалимдердин колунда турган жападан жалгыз көнүгүүлөрдөн болуп эсептелет. Кандай да болсо мектептин мугалимдери кыргыз адабиятындагы Абдразаковдун эмгектерин да пайдаланбай коюшпайт.

Мына ушул максатта окуучулардын бул жазуулар боюнча билгичтиктерин калыптандыруу үчүн атайын көнүгүүлөрдүн үлгүлөрүн сунуштоо ашыктык кылбас.

1-көнүгүү. Окуучуларга төмөндөгү үч сөздү пайдалануу менен ушул тыбыштар менен ар кандай сөздөрдү жасаганды үйрөнгүлө.

Сунушталган сөздөр:

Билге, Теңри, Күлтегин.

Берилген сөздөрдө кездешкен тыбыштарды (тамгаларды) колдонуу менен окуучулардын өз эркине коюу менен бир нече сөздөрдү жасатууга болот. Мисалга алсак,

Бир муундуу сөздөр: *тил, бил, күл, тек* ж.б.

Эки муундуу сөздөр: *тери, билик, билин, теңир, келин, түлүк* ж.б.

Ошентип үч муундуу сөздөрдү, андан ары төрт муундуу сөздөрдү жасатуу керек. Булардын баарын Орхон-Енисей алфавити боюнча тактага жаздырып иштетүү талап кылынат.

Албетте, көнүгүүнүн башында жазуулар оңдон солго карай жазылары окуучуларга алдын ала түшүндүрүлөт. Ошондой эле сунушталган сөздөр байыркы жазма эстеликтерде кеңири кездешкен сөздөрдөн болушу максатка ылайык келет.

Мындай көнүгүүлөрдү иштетүүдөн баштоо сабакты жалаң гана жазуулары белгисиз сүрөттөр менен таңуулай берүүдөн алыстатат. Ошондой эле окуучулардын кызыгуусуна жараша окутуунун жөнөкөйдөн татаалга карай принциби жетекчиликке алынат.

Окуучулар мындай сөздөрдү түзүү менен сабак учурунда абдан активдүүлүгүн көрсөтүшүп, алардын жогорку кызыгуучулугун жаратат. Балдар сабакта жакшы иштешет. Экинчиден, мугалим окуучуларга байыркы түрк рунн жазууларынын алфавитин жогоруда айтылган кыска сааттардын ичинде толук үйрөтпөсө дагы, окуучулардын бул алфавит менен жакындан таанышуусуна, аны өз колдору менен кармалап көрүүсүнө шарттар пайда болот. Окуучулар мындай сабактан кийин бир топ тамгалар кандай жазыларын дагы да сурап, кызыккандарын билдиришет.

Улам бирден сөздү кошуп коюу менен сабак улантылат.

2-көнүгүү. Монголиядан табылган Суджи-Даван эстелигиндеги Яглакар хан жөнүндөгү текстти окуп чыгып мазмунун талкуулагыла.

- (1) Uïyur jirintä Jaylaqar qan ata kältim
- (2) Qyrqyz oŷly män boïla qutluŷ jaryan
- (3) män qutluŷ baŷa tarqan ögä buïruqŷ män
- (4) küm soruŷum kün toŷsuqa batsyqa
- (5) tägdi baï bar ärtim aŷŷlym on jylqym sansyz ärti
- (6) inim jiti urym üč qyzym üč ärti äblädim oŷlumyn
- (7) qyzymyn qalynsyz birtim maryma jüz är turuŷ b(ir)tim
- (8) jäginimin atymyn körtim amty öltim
- (9) oŷlanym ärdä marymynča bol qanqa tap qatyŷlan
- (10) uluŷ oŷlum s...a bardy
- (11) körmädim r...m oŷul.

Бул эстеликти окутуу менен окуучулардын таш эстеликтердин чындыгында кыргыз элине тиешеси бар экендигине дагы бир жолу ынандыруу керек деп эсептейбиз.

Себеби окуу программасында берилген Күлтегин, Билге каган, Тонукук жөнүндөгү тексттерди окутуу менен ал эстеликтердеги “кыргыз каганы башкы жообуз эле”, “найза бою карды жиреп барып, кыргыздарды түн ичинде бастык” деген сыяктуу сөздөрдү гана окутуп маашырланбастан, ал тексттердеги “башкы жообуз болсо да, кыргыздын каганы Барсбекти баш кылып балбал тиктим”, – деген сөздөргө басым жасап, ошол замандардагы элдердин арасында кыргыздар абдан кадырга, урмат-сыйга татыган эл экендигин даңазалоо керек.

Ал эми Яглакар хан жөнүндөгү текстти мектеп программасына киргизип кошо окутуу менен, канчалаган кыйын кезеңдерде кыргыздын уулу бөлөк-бөтөн элде өсүп чоңойсо да, “мен кыргызмын” деп сыймыктанып, хандык даражага чейин өсүп

жеткендигин сыймыктануу менен айтып, кыргыз элинин, чындыгында эле, окуучуну байыркы элден экендигине ынандыруу талапка ылайык келет.

Яглакар хан жөнүндөгү тексттин мазмуну боюнча ылайыктуу суроолорду иштеп чыгуу керек.

Мисалга алсак:

1. Яглакар хан кайда чоңойгон?
2. Анын бийлик даражасы кандай?
3. Анын канча уулу, канча кызы болгон?
4. Яглакар кызын кандай кылып турмушка берген?
5. Яглакар хандын мал-жайы тууралуу эмнени билдиңер? ж.б.

Ушул эле текстти талкуулоо менен тексттеги кездешкен айрым сөздөрдүн лексикалык маанилерине токтолуп өтүүгө болот. Маселен, *калыңсыз кыз бердим, агылым он, жылкым сансыз эле, иним жети, урум үч, кызым үч* эле деген сөздөрдүн маанилерин толугу менен чечмелөөгө болот. Муну менен ошол доорлордо жашаган кыргыздардын тили азыркы кыргыз тилинен анча алыс эмес экендигин дагы түшүндүрүп кетүүгө болот.

Окутууну жаңылоо процессиндеги эң маанилүү педагогикалык көйгөйлөрдүн бири билим берүүнүн мазмунун жаңылоо проблемасын пайда кылды. Ал өз учурунда, окутуу процессинде жаңы технологияларды издөөгө алып келип жатат. Ошол үчүн азыркы коом чыгармачыл мугалимдерге абдан муктаж.

Кыргызстандын билим берүү системасындагы жаңылануу процессине ылайык бул байыркы түрк руни жазма эстеликтерин интерактивдүү, инновациялык багыттарда окутуу кыйла жагымдуу көрүнүш болмокчу. Албетте, Орхон-Енисей жазууларынын алфавити боюнча тааныштыгы жок мугалимдер үчүн бул абдан кыйын иш, аларды бул милдеттерди чечүүгө багыттоо да оңой-олтоң иш эмес.

Жогорудагыларга таянуу менен Орхон-Енисей жазууларын окутууга бөлүнгөн убакыттын абдан аздыгынан адабият жана кыргыз тили сабагын интеграциялап айкалыштырып өтүүгө болот деп эсептейбиз. Мына ошол учурда гана кыргыз эли колдонгон бул жазуулардын мазмунун, маанисин тереңирээк өздөштүрүүгө, окуучулардын бул тема боюнча тереңирээк билим алышына жардам берет деп ойлойбуз.

АДАБИЯТТАР:

1. Жумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 1. – Фрунзе: Илим, 1961; Фрунзе: илим, 1966; вып. 3. – Фрунзе: Илим, 1987.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л., 1951. – 451 б.
3. Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе: Илим, 1982. – 240 б.
4. Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы түрк жазуулары (VII-X кылымдар). – Бишкек: КТМУ, 2001. – 336 б.

*Асанакунев Т.А.,
педагогика илимдеринин кандидаты,
КББАнын ага илимий кызматкери.
(Кыргызстан)*

ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ ИНТЕРАКТИВДҮҮ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Интерактивдүү окутуу деген түшүнүк бүгүнкү күндө орто мектептерде гана эмес мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде да кеңири кулач жайууда. Бул түшүнүктүн маанисин төмөндөгүчө түшүнүүгө болот. Интерактивдүү окутуу – бул мугалим менен окуучунун, окуучу менен мугалимдин, окуучу менен окуучунун

максаттуу өз ара пикир алмашып аңгемелешүү процесси. Бул процесс окуучунун мугалимге жооп берүү реакциясы менен, же окуучу менен окуучунун ортосундагы аңгемелешүү деңгээлине байланыштуу.

Демек өз алдынча алып карагандаинтерактивдүү окутуу аңгеме методу менен шайкеш келгенсип сыяктанып турат. Бирок ал андан өзгөчө айырмаланат. Себебиинтерактивдүү окутуу жамааттуу(мугалим – окуучулар), жупта (окуучу – окуучу), топто (окуучулар –окуучулар) ж. б. формада болушу ыктымал жана бардык учурда тең окуучу сөзсүз окутуу процессинин объектиси гана эмес субъектиси да болуп кызмат өтөйт.Ошондуктан окуучу жалаң эле окуучулук кылбастан окутуучулук милдетти да аткарышы мүмкүн.

Интерактивдүү метод менен иштөөдө, окуучулар кандайдыр бир теманы талкуулап жатышып аны чечүүнүн бир нече жолу бар экендигин билишет, өз көз караштары менен башкалардын көз караштарын анализдеп синтездөөнүүйрөнүшөт. Чыгармачыл демилге колдоого алынып, алдыга коюлган маселени биргелешип чечишет. Окуучулар терең идеяларды иштеп чыгуу менен ар бири жекече пикирин айтуумүмкүнчүлүктөрү бар экенин сезишет. Өзүнө-өзү ишенүү сезимдери пайда болуп, бири-бирине үстөмдүк кыла албайт. “ Ар бир ой баалуу” деген принципке көнүгүшөт.

Натыйжада окуучулар:

- түгөйү менен иштейт;
- топто иштешет;
- көйгөйдү көрө билишет жана аны чечүүнүн жолдорун чыгармачылык менен издешет;
- өз ара мамиледе толеранттуулукту көрсөтө билишет;
- бири-бирин угат, сыйлайт.

Интерактивдүү – бул англис тилинен которгондо «өз ара аракетте бол» дегенди билдирет.

Интерактивдүү метод менен окутуу барыдан мурда бул окуу процессинде өз ара байланышта болуу жана түгөйлөрдүн же топтогулардын өз ара аракеттениши жана кызматташтыгы.

«Окутуунун интерактивдүү методу» деген термин педагогикада XX кылымдын 80-жылдарында пайда болгон. Советтик педагогикада ал «кызматташтык педагогикасы» деген наам алган. Бул аталыш советтик мектептин эң жакшы сапаттарын, орус жана чет элдик психология – педагогикалык илимдин жана практиканын жетишкендиктерин бириктирип 80-жылдардагы мугалимдер тарабынан берилген.

Жогоруда айтылгандай, интерактивдүү окутуунун башкы өзгөчөлүгү, окуу процесси топто биргелешип аракеттенүү аркылуу жүргүзүлгөндүгүндө. Биргелешкен иш алардын ар биринин жалпы ишке кызыгуусун жаратат жана тырышып аракеттенүүнү, ойлонууну, чыгармачыл активдүүлүктү талап кылат.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй интерактивдүү ыкма менен окутууда окуучулардын билим сапаты, эстутуму да жогорулайт (таблицаны караңыз).

- 5 % – окууда кабыл алат;
- 10 % – угууда кабыл алат;
- 20 % – байкоодо кабыл алат;
- 30 % – угуу-байкоо жүргүзүүдө кабыл алат;
- 50 % – дискуссияда кабыл алат;
- 70 % – практикада кабыл алат;
- 90 % – бир-бирин окутууда кабыл алат.

а)Интерактивдүү ыкма менен окутууда мугалимдин ролу жана сабакта ишти уюштуруу:Интерактивдүү метод менен сабак өтүүдө мугалим – фасилитатор,насаатчы багыт берүүчү болуп эсептелинет. Мында окуучулар

тапшырманы түшүнбөй же темадан четтеп кетсе аларга багыт берип, окуучуларды билимдерге жана көндүмдөргө ээ болууга шарт түзүшөт. Интерактивдүү ыкмаларды тандаганда, окуучуларды окутуп-үйрөтүүдө, анын канчалык деңгээлде пайдалуу экенин эске алуу керек. Андыктан методиканы тандаганда мугалим эмнелерди жана эмне үчүн окутаарын, анын максатын так билиши керек.

Интерактивдүү ыкманы жаңыдан колдонуп жатса, анда мугалим көзөмөлдү жакшы жүргүзүп башаламандыкка жол бербөөсү керек. Анткени окуучулар башынан баштап ыкманы туура пайдаланып, тапшырманы так аткаруусу зарыл. Окуучулар өз ой-пикирин эркин, тартынбай айтуусуна жетишүүчүн окутуучу төмөндөгүдөй ыкмаларды колдонсо болот:

- өз пикирин айткан окуучуга «рахмат» айтып, дайыма ыраазычылык билдирип туруу;

- «сен туура эмес айттың» деп сындап баа бербөө, андан көрө «бул пикир менен макулсунарбы?» деп башка окуучулардан суроо;

- талкууга пассивдүү окуучуларды тандоого аракеттенүү. Кээде алар пассивдүү көрүнгөнү менен абдан кызыктуу ой-пикирлерин айтышат;

- эгерде талкууланып жаткан маселе окуучулардын көпчүлүгүчүн түшүнүксүз болсо, анда мугалим көз карашын айтып берсе болот;

Мугалим окуучулардын өз ара аракеттенүүсүн колдоп, талкуунун сапатын жогорулатуучун төмөндөгүдөй шарттарды аткаруусу тийиш:

- иштөө тартибин жана тапшырманы аткаруунун шарттарын аныктап берүү;

- айрым идеяларды тактоо көмөктөшүү жана аларды тереңирээк түшүнүүчүн окуучуларга суроолорду берип туруу;

- ар бир окуучунун оюн кунт коюп угуу;

- мурда өтүлгөн сабактардын мазмунун жана окуучулардын жоопторун, ой-пикирлерин жаңы теманын максаты, мазмуну менен логикалык жактан байланыштыруу;

- окуучулардын билим тажрыйбасын бир-бири менен бөлүшүп турууга чакыруу;

- класстагы окуучулардын көңүлүн, алардын жоопторундагы карама-каршылыктарга буруу;

- сүйлөп жаткан окуучунун ой-пикири сабактын максатынан четтеп баратса ага багыт берүү;

- талкуунун аралыгында, жыйынтыктоочу бүтүм чыгарып туруу.

б) *Интерактивдүү ыкмалар менен салттуу ыкмалардын айырмачылыктары:*

Жогоруда айтылгандай, окуучулардын билимдерин жана көндүмдөрүн ар тараптан өнүктүрүүдө интерактивдүү ыкмалардын максаттары да ар түрдүү болот. Ал мугалимдерден чоң жоопкерчиликти талап кылат.

Айрым мугалимдер интерактивдүү ыкмалар тууралуу бир катар маалыматтарды алгандан кийин, эми салттуу ыкмаларды колдонбой деле койсо болбойбудеп ойлонушу мүмкүн. Албетте, колдонушубуз керек. Тажрыйбалуу мугалим бир эле сабакты өтүп жатып, интерактивдүү ыкмалардан салттуу ыкмаларга өтүп, анан кайра жаны ыкмаларды колдонуп иштей берет. Интерактивдүү ыкмалар менен иштөөдө окуучулардын активдүүлүгү артып, өз ара кызматташуулар жогорулайт.

Интерактивдүү (инновациялык) сабактын кадамдары:

1. «Мугалим – окуучу» мамилелеринин түрү.

Мугалим: окуучунун мүмкүнчүлүгүнө, күчүнө ишенет, окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүн жакшы билет, окуучуну барктайт.

Мугалимдин иш-аракеттери: фасилитатор катары кеңеш берет; жардам көрсөтөт; сырдашат, кызматташат; жолдоштугун көрсөтөт; окуучунун иш-аракетиндеги оң көрүнүшкө таянат; боорукерлик кылат; кошо кайгырып, кошо кубанат; алдын ала

коргойт; ишендирип ынандырат; кызыктырат; көңүлүн көтөрөт; «азамат» деген сөзгө караганда «рахмат» деген сөздү көп пайдаланат.

Окуучу: Мугалимди кадырлап сыйлайт, ага ишенет, эртеңки сабагын күтөт.

Окуучунун аракеттери: кызыгып окуйт, чыгармачылыкты, демилгелүүлүктү көрсөтөт, мугалимге ишенет, сырын айтат, кызматташат.

Мындай окутуунун кыймылдаткыч күчү: мугалим менен окуучунун биргелешкен натыйжалуу ийгилигинин жыйындысы.

2. Сабактын максаттары:

Сабактын максаттарын мугалим окуучунун көз карашынан (позициясынан) коёт. Аны аныктоону жана аларга жетишүүнүн процессин окуучулар менен бирдикте иштеп чыгат. Сабактын максаттары жана көрсөткүчтөрү (индикатору) критерийлери так көрсөтүлөт; алар: кыска, так, өлчөнө тургандай жана сабактын максаттары сөзсүз ишке аша тургандай болуу зарыл.

3. Окутуунун мазмуну. Мугалим дидактикада аныкталган окутуунун теориясы боюнча окутуунун мазмуну эмнени окутат? (чому учит?) деген суроого жооп бере алат. Окутуунун мазмуну өз ара үч бөлүктөн турарын билет. Алар: а) окуу планы, б) окуу программасы, в) окуу китеби. Буларды мугалим эң мыкты билет. Окуу материалы көбүнчө ири блоктор менен өтүлөт; материалдын мазмуну боюнча корутунду чыгарууга жана жалпылоолорго өзгөчө көңүл бурулат.

4. Окутуунун методдоружана формалары: Мугалим окутуунун мазмунунун тандап алгандан кийин ошол материалды кантип окутуу керек? – деген суроонун келип чыгышын билет. Окутуунун топтоштурулган формаларына, окутууну түгөйлөштүрүп иштетүү жана башкаактивдүү формаларда өткөрүүгө көп көңүл бурулат. Окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен максималдуу билим берүүгө, тарбиялоого жана өстүрүп-өнүктүрүүгө керектүү шарттар түзүлөт; начар окугандарга жана даярдыгы эң мыкты окуучуларга дифференциалдуу мамиле жасоо камсыз кылынат.

Демек, негизги элементтерине (максаттарына, мазмунуна, методдоруна жана окутуу формаларына) инновациялык технология киргизилген сабак интерактивдүү (инновациялык) сабак деп аталат. Мындай сабактарда да төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр болот. Анда:

- окуучулардын активдүүлүгү артат;
- окуучулар өз ара жана мугалим менен тыгыз кызматташтыкта болот, пикир алмашуу жүрөт;
- ар бир окуучу өз билимин, шыгын, жөндөмдүүлүгүн көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк алат;
- окуучулардын сынчыл ой жүгүртүүсү калыптанат;
- жуптар менен же чакан топтор менен иштешет;
- мугалим-фасилитатор, насаатчы, багыт берүүчү;
- тапшырманы аткаруучурунда окуучулар өздөрүнүн жана башкалардын иш-тажрыйбаларын пайдаланышат;
- топтордо иштөөдө окуучулар өздөрүн эркин сезет;
- туура эмес жооп берип алам деген коркунуч болбойт;
- окуучулар маалымат эле албастан, жаны идеяларды дагы иштеп чыгышат.

Окутуунун салттуу ыкмалары:

1. «Мугалим – окуучу» мамилелеринин түрү.

Мугалим: окуучунун мүмкүнчүлүгүнө, күчүнө, чыгармачылыгына ишенбейт, окуучунун жекече өзгөчөлүктөрүн билбейт, окуучунун көз карашын анча барктабайт,

Мугалимдин аракети: мажбурлайт, буйрук берет, жазалайт, тил тийгизет, орой сөз айтат.

Окуучу: мугалимди сыйлабайт, мугалимге ишенбейт, мугалимге каршы ачуулуу, окууну жаман көргөнү сезилет.

Окуучунун аракети: пассивдүү, мугалимдин талаптарын эч кызуусуз аткарат, чыгармачылыкты көрсөтпөйт, мугалимге чечилбейт.

Мындай окутуунун кыймылдаткыч күчү: коркутуу, буюруу, тыюу салуу, жазалоо, чек коюу.

2. Сабактын максаттары.

Сабактын максаттарын жана милдеттерин пландап иштеп чыгууга окуучулар тартылбайт. Тескерисинче мугалимдин көз карашынан (позициясынан) гана болот. Негизинен билим берүүчүлүк максаттар (билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү өздөштүрүү) пландаштырылат.

Сабактын тарбиялоочулук жана өстүрүп өнүктүрүүчүлүк максаттарына анча көңүл бурулбайт. Сабактын максаттары окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүнө жана класстын мүмкүнчүлүккө жараша жетиштүү конкреттештирилбейт.

Ал гана эмес, көп учурда сабактын максаттары окуучуларга ачык түшүндүрүлбөйт. Сабактын максаттары иш жүзүнө ашканы же ашпаганы мугалим үчүн белгисиз, арсар...

3. Сабактын окуу материалынын мазмуну.

Айрым учурларда мугалим тарабынан теориялык каталыктар, фактыларды бурмалоолор кетирилет; окуу материалынын тарбия берүүчү мүмкүнчүлүктөрү жетишерлик ачылып көрсөтүлбөйт; кээде сабактын мазмуну анын максаттарына туура келбейт ж.б.

4. Окутуунун методдору жана формалары. Сабактын максаттары жана милдеттери, материалдын мазмуну окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрү ар кандай болушуна карабастан окутуу кандайдыр бир чектин ичине салынып калган. Ал чектен мугалим тарабынан чыгуу аракети жок.

Окутуунун методдору жана формалары: «уктуң, көрдүң, эстеп калдың, кайталап айтып бересиң» деген принцип. Мугалим окуучу менен окуу китебинин ортосунда «далдалчылык» роль аткарып калган сыяктуу. Ушундан улам төмөндөгүдөй методдор жана формалар пайдаланылган деген жыйынтыкка келишиң мүмкүн. Алар:

- мугалим көпчүлүк учурда туруп турат, түшүндүрөт, активдүү, максаты – билим берүү;
- окуучулар тынч отуруп мугалимди гана көрүшөт, угушат, жазышат, пассивдүү;
- бир багыттуу байланыш, бирөө сүйлөйт, калганы угат;
- окуучунун турмуштук тажрыйбасы эске алынбайт;
- окутуунун басымдуу бөлүгү түшүндүрүү менен өтөт;
- окуучулардын шыгы, идеялары, жөндөмү эске алынбайт.

в). Суроо берүүнүн түрлөрү:

Америкалык окумуштуу Бенджамин Блумдун таксономиясы (системасы).

Бенджамин Блум 1956-жылы өзүнүн таксономиясын иштеп чыккан. Ал таанып-билүү жөндөмүн өнүктүрүүнүн 6 деңгээлин бөлүп көрсөткөн:

1 – билим – окуп-үйрөнүлгөн маалыматты эстеп калуу жана айтып берүү жөндөмү. Кайсы бир темага тиешелүү терминдерди, өзгөчө фактыларды, багыттарды жана ыкмаларды билүү; колдонуу тармактарындагы жалпы принциптер жана абстракттык түшүнүктөр.

2 – түшүнүү – маалымат материалдардын маанисин түшүнүү жөндөмү;

3 – колдонуу – окуп-үйрөнүүгө маалыматты жаны кырдаалдарда жана бирден-бир туура же эң мыкты жообу табылышы керек болгон маселе чечүүгө байланышкан конкреттүү жагдайларда колдонуу жөндөмү.

4 – анализ – маалыматты тийиштүү бөлүктөргө ажыратуу, көрүнүштүн себептерин аныктоо, жыйынтык чыгаруу же жалпылоону тастыктаган далилдерди табуу жолу менен башка жыйынтыктарды чыгаруучү мугалимдин түзүлүш өзгөчөлүгүн текшерүү жөндөмү.

5 – синтез – жаңы же өзгөчө бир нерсени жаратуучун эн маанилүү билимдерди жана билгичтиктерди ар түрдүүчө, чыгармачыл менен колдонуу жөндөмү.

6 – баа берүү – инсандык дөөлөттөрүнө жана жеке пикирлерине таянуу менен, туура же туура эмес жооптору болбой турган максатты көздөп иштегенге алынган акыркы продуктуга баа берүү жөндөмү.

«Блум» деген сөз немец тилинен которгондо «гүл» дегенди билгизет, суроолордун типтери жазылган суроолор «таажы гүлү», «Блумдун таажы гүлү» деп аталат. Ошентип суроонун алты тиби алты таажыга жазылган.

1. Жөнөкөй суроолор: – аларга жооп берүүдө, кандайдыр бир фактыларды атап, белгилүү бир маалыматтарды эске түшүрүп, кайра айтып берүү керек.
2. Тактоочу суроолор: – алар мындай сөздөр менен башталат: «демек, сиз айткандай болсо», анда...?». «Эгер мен сизди туура түшүнсөм, анда ...?». Мындай суроолордун максаты адамга азыр эле айтканына кайра кайрылууга мүмкүнчүлүк берүү.
3. Чечмелөөчү суроолор – алар «эмне үчүн?» деген сөздөр менен башталат.
4. Чыгармачыл суроолор – эгерде суроодо «со» деген мүчө жана шарттулуктун, божомолдоонун белгилери бар болсо, чыгармачыл суроо болуп эсептелинет. Мисалы: «жарнамадан кийин фильмдин сюжети кандай өнүгөт деп ойлойсуң?» ж.б.
5. Баалоочу суроолор – мындай суроолор ар кандай окуяларга, көрүнүштөргө, фактыларга баа берүүнүн критерийлерин аныктоого багытталат. Мисалы: «Эмне үчүн буларды жакшы, ал эми буларды жаман дейбиз?»
6. Практикалык суроолор – эгерде суроо теория менен практиканын ортосундагы өз ара байланышты аныктоого багытталса, ал практикалык суроо болот. Мисалы: «аңгеменин каарманынын ордунда болсоңуз, сиз эмне кылар элеңиз?»

Бул баардык типтеги суроолорду колдонуп, маанисин түшүнө ала тургандыгын бул стратегияны колдонуу тажрыйбасы көрсөтүүдө.

2) Сабактын максаттары, милдеттери, формалары жана типтери:

Сабактын максаты – бул сабак учурунда мугалим менен окуучунун биргелешкен ишинин негизинде окуучу ээ боло турган акыркы натыйжа болуп эсептелинет. Сабактын жалпы билим берүүчүлүк максаттары: окуучулардын билимдерин, билгичтиктерин, көндүмдөрүн калыптандыруу. Билим берүүчүлүк максаттары сөзсүз ар бир сабакка карата аныкталат. Ал эми тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк максаттарын ар бир сабакта талап кылуунун деле зарылчылыгы жок. Сабактын билим берүүчүлүк максаттарын жана милдеттерин аныктоодо мугалим төмөнкү суроолорго жооп берүүгө тийиш:

1 – кандай билимдер (түшүнүктөр, теориялар, мыйзамдар). А) жаныдан өздөштүрүлөт; Б) жалпылаштырылат жана системалаштырылат; В) бышыкталат, кенейтилет жана терендетилет.

2 – кандай билгичтиктер жана көндүмдүктөр. А) жаңыдан калыптандырылат; Б) жаныдан калыптандырылат; В) калыптандырылышы улантылат, бышыкталат.

Өнүктүрүүчүлүк максаттары:– ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү (анализдеп синтездөөчү); эрктүүлүк жана өз алдынчалуулугун өнүктүрүү; күч эмгегин өнүктүрүү; жалпы саясий жактан өнүктүрүү.

Сабактын милдеттери: – педагогикалык шарттарда окуу процессинин звенолорунда жетишиле турган натыйжалар. Окуучулардын ийгиликтүү эмгектенишинин негизги шарттарынын бири – мугалим менен окуучунун өз ара аракеттенишинин мүнөзү болуп эсептелинет.

Сабактын билим берүүчүлүк милдеттери: мурдагы сабакта өтүлгөн же калыптанган негизги билимдердин, билгичтиктердин, көндүмдөрдүн өздөштүрүлүш деңгээлин текшерип көрүп, негизги билимдин (түшүнүктөрдүн, мыйзамдардын, фактылардын) окуучулар тарабынан өздөштүрүлүшүн камсыз кылат.

Сабактын өнүктүрүүчүлүк милдеттери: өз алдынча билим алууда кыйынчылыкты жеңе билүүнү өнүктүрүү, милдеттерин ишке ашырууда, проблемалык

ситуацияларды пайдалануу, чыгармачыл тапшырмаларды, дискуссияларды уюштуруу, өз алдынча маселелерди түзүү, тырышчаактыкты кубаттоо, тапшырмаларды аткарууда башкалардан жардам күтпөө.

Сабактын тарбиялоочулук милдеттери: сабактын жүрүшүндө Ата-Мекенге болгон көз караш идеяларынын калыптанышына жардам берүүчү мисалдарды келтирет. Мисалы, Ата-Мекендин материалдуулугу, кубулуштардын себеби жана анын натыйжасынын байланышы, жаратылыштагы жана коомдогу өсүп-өнүгүү, Мекендин жана анын мыйзам ченемдүүлүктөрүн таанып билет.

Жогорудагылардан улам орто мектептерде интерактивдүү окутуунун негизинде билим берүүдөгү негизги максат окутуунун сапатын кескин түрдө жогорулатууга жетишүү болуп эсептелет. Мындай максат көбүнчө ишти окутуу процессинде талдоодо (анализдөөдө) орундалат. Окуу-тарбия процессинин жүрүшүн талдап чыкмайынча, анын салттуу окутуу менен интерактивдүү (инновациялык) окутуунун абалын салыштырып көрмөйүнчө билим берүү ишин башкаруу мүмкүн эмес, анткени сабак учурунда гана мугалим өзүнүн классында болуп жаткан өзгөрүүлөрдү көрүп аны объективдүү баалай алат, аныкталган кемчилдиктердин себептерин эске алат.

АДАБИЯТТАР:

1. Формативдик баалоо жана инсанга багытталган окутуунун, таанып билүүнүн усулдары: мугалимдер үчүн усулдук колдонмо – Б., 2007. – 166б.
2. Окутуунун интерактивдүү усулдары жана классты башкаруу: мугалимдер үчүн колдонмо – Б., 2004.
3. Добаев К.Д., Асанакунов Т.А. Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуу методикасынын айрым маселелери. – Б., 2008. – 83 б.
4. Шакиров Р. и др. Оценивание учебных достижений учащихся // Методическое руководство. – Б., 2011. – 78б.
5. Формативное оценивание – оценивание для обучения. – Б., 2010. – 78 с.

Абдиганбарова У.М.

*доктор педагогических наук,
профессор Казахского национального
университета им. Абая,*

Ибраева К.Е.

*кандидат педагогических наук, доцент
Казахского национального университета им. Абая
(Казахстан)*

КАЗАХСКОЕ НАРОДНОЕ МУЗЫКАЛЬНОЕ ТВОРЧЕСТВО КАК СРЕДСТВО ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ ПЕДВУЗОВ

Воспитание студенческой молодежи как социально активных членов общества, ответственных за развитие и сохранение духовных ценностей этноса, обладающих

высокой культурой межнационального общения, способных строить конструктивный диалог с представителями других культур актуализирует проблему их интеллектуального развития средствами национальной культуры, в частности народного музыкального творчества.

Это обусловлено тем, что эмоционально-эстетическое воздействие народной музыки объективно несет интеллектуальную нагрузку, способствуя формированию системы духовно-нравственных ценностей. Происходит эстетическое переживание и, одновременно, интеллектуальное развитие личности. Процесс развития эмоциональной сферы студента опирается на взаимосвязь моральных и эстетических оценок, что позволяет практически использовать народное музыкальное творчество как педагогическое средство в интеллектуальном развитии личности, осмыслении взаимосвязи культур разных народов. Ведь у многих наций с давних времен наблюдалось поразительное единство целей воспитания и воспитательных средств, совпадали их традиционные представления о добре, красоте и гармонии.

Однако огромный воспитательный потенциал народной музыки в условиях вузовского образования часто остается нереализованным в связи с ее недооценкой как действенного вида искусства в интеллектуальном развитии личности. В немалой степени этому также способствует интенсивное развитие в средствах массовой коммуникации развлекательной индустрии, в которой народная музыка преподносится чаще в форме фонового, рекламного, развлекательного направления и в результате на задний план оттесняется саморазвитие – продвижение человека к истинным художественным ценностям через постижение народного музыкального творчества.

Общие идеи развития личности средствами музыкального творчества нашли освещение в древнетюркских письменных трактатах, в трудах великих ученых-энциклопедистов Аль-Фараби, Ю.Баласагуни, М.Кашгари, А.Яссави и др. Акцент на национально-ориентированном характере музыкального обучения прослеживается в творчестве выдающихся представителей казахского просвещения в лице А.Кунанбаева, Ч.Валиханова, И.Алтынсарина и др. деятелей науки и культуры, которые, осознавая важность этой проблемы, старались решить ее в рамках своего времени. В историческом плане по проблеме национального музыкального образования представляют огромный научный интерес труды С.А.Узакбаевой, Т.А.Кишкашбаева, Ш.Б.Кульмановой, Р.Р.Джердималиевой и др. [1-4]. В данной главе авторами предпринята попытка раскрыть содержание и выявить возможности народного музыкального творчества как средства интеллектуального развития студентов педагогических вузов.

Казахское народное музыкальное творчество – одно из наиболее важных областей этнической культуры, охватывающее разнообразные по содержанию и особенностям художественной формы музыкальные произведения (песенные и инструментальные), которые обладают непреходящим педагогическим потенциалом. В повседневной жизни кочевников от рождения до смерти сопровождала музыка, постоянно наставляя и поучая их в зависимости от различных жизненных ситуаций. Система традиционного музыкального обучения и воспитания была важным фактором, способствовавшим сохранению и передаче индивидуального опыта ее создателей в условиях устности.

Большинство великих домбристов много времени отдавали обучению талантливой молодежи, стремились передать ей свое мастерство и репертуар в наибольшей полноте. Деятельность большинства акынов, певцов и музыкантов носила профессиональный характер, при этом наиболее широкое признание получили те, у которых искусство пения и игры на инструменте сочеталось с даром поэтической импровизации. Они постоянно разъезжали по аулам, выступали во время ярмарок и в базарные дни в городах, на народных празднествах, соревновались в асах (годовых поминках), всюду

являясь желанным гостями. Постоянные странствования помогали им узнавать жизнь народа и шире распространять свои музыкальные произведения.

Народ любил и уважал своих певцов, считалось большой честью, если странствующий акын или музыкант останавливался в юрте кочевника, которая была жильем, местом приема гостей, празднования семейных обрядов и торжеств, шаманских ритуалов. Здесь же выступали профессиональные певцы, поэты и музыканты, прослушать которых собирались все жители аула, чаще всего на конак асы. Если среди собравшихся было несколько приблизительно равных по силе музыкантов, между ними происходили состязания. Гостеприимство кочевников выражалось в особом внимании к гостю, который, в свою очередь, должен был отблагодарить хозяев, чаще всего сочинением кюя или песни в их честь. То есть, музыкант был композитором и исполнителем в одном лице, блестящим рассказчиком, знатоком обычаев и обрядов, в этом заключалась разносторонность и универсальность его таланта.

Обучение музыке и пению часто происходило на лоне природы, во время праздников. Детей и молодежь знакомили с фольклором, эпосом, учили играть и музицировать на народных музыкальных инструментах, готовили к участию в айтысах, обучали пению, музыке. Если девочка или мальчик начинали петь, музицировать вместе с взрослыми, их подбадривали доброжелательными репликами и возгласами, т.е. народная педагогика ненавязчиво способствовала раскрытию в детях музыкальных способностей, формированию музыкально-эстетического сознания.

На протяжении столетий казахским народом создавались музыкально-эпические сказания, особенностью художественной специфики которых является синкретическое исполнение (речь, пение, игра на инструментах, элементы театрализации). Большинство их возникло в XIV- XVI веках и дошло до наших дней в устной традиции. В казахских эпосах воспевалось трудолюбие, патриотизм, гуманные взаимоотношения родов, племени, уважение к женщине, почтительное отношение к аксакалам, честность, смелость, забота о детях, благородство, красота родной природы, национальной одежды и др.

В эпосах множество пословиц и поговорок, загадок, мифов, преданий, песен, поэтических миниатюр, раскрывающих богатство и неограниченные эстетические возможности казахского языка. Они освещают многие понятия и своеобразие взглядов казахов на музыкальное искусство, свидетельствуя об огромном месте, которое оно занимало в жизни людей. Весьма тонко разбиравшись в ценностях произведений народных музыкантов, они метко отражали свои оценки в изречениях, которые приобретали обобщенный характер и концентрировали художественно-эстетические мысли народа. Так, эстетическое отношение народа к певческому искусству запечатлено в выражении «эні бардың сәні бар» (У кого есть песня, у того есть красота), осознание огромной роли музыки в интеллектуальном развитии человека – в народной поговорке «Ақылың болса эн тында» (Если умен – вслушайся в песню). Богатейший казахский народный эпос выражает идеи гуманизма, свободы личности, воспекает верность любви, поэтому имеет важное значение в духовном обогащении и интеллектуальном развитии личности.

О возможностях музыкального искусства в интеллектуальном развитии личности свидетельствуют древнейшие мифы и легенды, что подтверждает глубокую историческую почвенность этого слоя культуры. Они были созданы древними племенами и народами, принявшими участие в этногенезе казахов, которые, в свою очередь, умножили богатейшие культурные традиции своих предков. Музыкальные мифы и легенды, являющиеся неотъемлемой частью традиционной религиозной системы, ставят музыкальный инструмент на высшую ступень мироздания, как создателя и носителя космического порядка, проводника чистых энергий, объединяющих в гармоничное целое Космос, Природу и Человека. Так, ислам, который

к 17–18 векам завоевал прочное место в традиционном обществе, принес новую систему взглядов на мир, выдвинув на первое место домбру. Новый взгляд на мир породил новые темы и образы: размышления о страданиях жизни, с которыми должен примириться человек (кюй Даулеткерей «Жигер»–«Энергия»); бесконечный круговорот бытия, в который он вовлечен помимо своей воли (кюи «Домалатпай» – «Кружащийся» Дины и Казангапа)); сожаления о быстротечности жизни, являющейся мигмом в бесконечности («Өтті дәурен, кетті дәурен»–«Прошла жизнь, ушла жизнь» Казангапа), обманчивость этого мира, в котором человек духовно одинок («Екіндеде ел іздеген» - «В сумерках не нахожу народа» Еспая).

С исламом связана новая грань взаимодействия слова и музыки, характерной чертой явилась иносказательность как форма проявления символизма мышления. О явлении не говорится прямо, его надо угадать в переплетении намеков и метафор, поэтому музыка стала идеальным носителем скрытого смысла. Например, легенда рассказывает о девушке-домбристке, которую Казангап вызвал на состязание. В ответ, она предложили ему сыграть кюй, напоминающий движение крутящегося волчка. Сыграв новый кюй «Домалатпай», Казангап угадал скрытый смысл заключающийся в просьбе создать кюй о круговороте жизни, ее бесконечной печали и ответил своим кюем на невысказанный вопрос.

Содержание кюя «В сумерках не нахожу народа» раскрывает легенда о том, что Еспай сочинил его, когда во время перекочевки отстал от своих сородичей и не мог их разыскать. Музыка передает трагический смысл названия: «сумерки» - это страдания старого человека, оказавшегося в одиночестве, беспросветность судьбы народа, теряющего истинные моральные ценности.

Свобода, с которой любое явление жизни подвергается аллегорическому толкованию в духе исламской этики, достигает высокой степени в легенде, сопровождающей кюй Курмангазы «Аксак киик», в котором показаны страдания обездоленных и горячее сочувствие им через образ раненной в ногу сайги.

В памяти народа сохранилось много легенд о передаче информации посредством игры на музыкальных инструментах. Так, в легенде «Аксак кулан» говорится о том, как средствами звуков домбры была передана весть о смерти сына хану, который обещал залить расплавленным свинцом глотку тому, кто ее принесет. С тех пор и осталось отверстие на ее верхней деке.

Эстетика музыкального творчества, стихийно проявляющаяся в мифах и легендах, позволяет судить о тех требованиях, которые предъявляли среда и музыканты к своему искусству. Высоко ценились способности музыканта вдохновить людей, утешить в горе, моментально создать произведение как отклик на определенную жизненную ситуацию, прославить доброту, ум живого человека или легендарного героя, высмеять жадность, глупость, трусость. Музыкант должен был обладать прекрасной музыкальной памятью, ведь от него требовалось умение перенять кюй или песню с одного прослушивания. Творчество в народе представлялось не как результат определенной деятельности музыканта, а как следствие какого-то вошедшего в него божественного дара. Об этом свидетельствуют поверья о необходимости ночевать на развилке дорог, если хочешь стать хорошим музыкантом.

Народное музыкальное творчество имеет особое мировоззрение, восприятие мира, космоса, природы, близкое религиозным представлениям. Для него характерна вера в духов, богов и покровителей (Тенгри, Умай и др.); вера в особое предназначение предков; культ природы: земли (жер-ана), воды, животных, небесных явлений и др. В этом творчестве ярко выражено чувство родства человека с природой и ее явлениями. Песенное творчество – особый мир, имеющий древние корни. Оно возникло как отражение целостного уклада жизни и имеет древнюю магически-обрядовую основу. Первые напевы возникли как средство связи с потусторонним миром (сарыны баксы, обрядовые песни), как свод примет, лежащих в основе календаря. Связь человека с

природным циклом способствовала возникновению обрядов и традиций, связанных с ними песен и кюев.

Казахское народное музыкальное творчество - искусство, в котором сконцентрировано духовное и эстетическое в виде «духовно-художественной субстанции». Являясь сосредоточением нравственных ценностей, мудрости народа, песня или кюй стали источником, заменившим книги о нравственности, о красоте и воспитании, которые «лучше самой истории свидетельствуют о внутреннем быте народа, могут служить мерою его гражданственности, проверкой его человечности, зеркалом его духа» [5].

Народные песни и кюи сконцентрировали в себе чувственно-эмоциональное состояние массы людей, т.е. эмоциональные реакции на окружающую природу и жизнь, которые были проверены веками и стали привычными и характерными. Это эмоциональная «отдушина», позволяющая выразить человеку свое состояние, поэтому соприкосновение с песенным и инструментальным творчеством развивает эмоциональное восприятие, чувства, вызывая у студентов переживание художественного катарсиса, что является необходимым условием для творческой деятельности. Необычайная сила художественного воздействия народной музыки позволяет использовать ее для влияния на сердца молодежи, вызывая душевный подъем, пробуждая определенные чувства и настроения.

Вместе с тем эмоциональная насыщенность казахского народного музыкального творчества не исключает его богатейших познавательных возможностей, которые влияют на интеллектуальное развитие личности. Так, в процессе освоения казахского народного музыкального творчества будущие учителя имеют возможность осознать такое сложное понятие как «национальный стиль», который определяется мироощущением народных композиторов и связан с претворением индивидуальных стилистических тенденций в общие закономерности социально-исторического процесса, осмыслить значение выразительных средств народной музыки - ритма, лада, тембра, динамики, метра, среди которых главным является мелодия, передающая интонации человеческой речи, скорбь, жалобы, стон и призывы; выявить специфику жанровой системы казахской музыки; анализировать народное музыкальное творчество с точки зрения философских, религиозных, нравственных представлений народа.

В процессе освоения народной песенной и инструментальной культуры у студентов закрепляются отшлифованные веками музыкальные интонации, формируется этномызыкальное мышление, воспитывается музыкально-интонационный слух. Усваивая содержание народного музыкального творчества, будущие учителя расширяют за счет этого содержания свою внутреннюю жизнь как субъекты социума, определенного этноса. Фиксируя не просто звуковые последовательности, а интонации, студент распознает не столько пространственно-временные особенности самого звукового объекта, сколько логику интонационных высказываний и смыслы, значения, заложенные в них, т.е. его отношение к народной музыке представляет собой не непосредственную, а символическую, «речевую» ее интерпретацию.

Особенности народного музыкального творчества во многом определены характером окружающей природы: могучее, громкое звучание песен, наличие зачинов на высоких нотах обуславливалось широкими просторами, чтобы пение можно было услышать в других аулах; распевность, протяжность лирических песен связана с бескрайними степями, широкими реками и др., ритм скачки передает кочевой образ жизни в постоянной борьбе с захватчиками.

Как показал краткий анализ содержания и педагогических возможностей казахского народного музыкального творчества, его напевность, доступность, философская направленность, предельная правдивость, художественное совершенство формы создают широкие возможности для многогранного проявления педагогической деятельности с целью интеллектуального развития студентов. Для реализация

педагогических возможностей необходимо учитывать, что казахское народное музыкальное творчество: представляет ценность в плане музыкальной, музыкально-поэтической, информации; выступает средством общения, объединения людей, способствуя формированию национальной духовности; имеет нормативную ценность, управляя жизнедеятельностью социума; представляет эстетическую ценность, поскольку несет в себе представления о прекрасном; воспитывает патриотизм, который выражается в любви к своему краю, бережном отношении к национальной

культуре, ее истокам, традициям и обычаям; имеет собственную систему средств музыкальной выразительности, выражающую национальное своеобразие.

В процессе приобщения к творениям народного музыкального творчества формируются этномузыкальное сознание, этномузыкальное мышление будущих учителей, выступающие как совокупность осознаваемых ими представлений о ценностях народной музыки. Эти представления выражаются в форме определенных суждений и отражают личностное отношение к миру, к себе самому. В этом проявляется связь этномузыкального мышления с мировоззрением, нравственными качествами, формирующимися при освоении студентами народной музыки.

Проникаясь художественными средствами песен и кюев, студенты учатся понимать их условный язык и полнее воспринимать содержание. То есть, кюи и песни формируют навыки восприятия, которое не означает только пассивного его созерцания, так как воспринимая произведения народного музыкального искусства, студенты в той или иной степени сами становятся творцами – мобилизуют свою фантазию, мысленно обогащая и дополняя услышанное. Вместе с тем восприятие народного музыкального искусства побуждает будущих учителей к творчеству, раскрывая заложенные в каждом из них музыкальные способности. В свою очередь, восприятие произведений музыкального творчества своего народа позволяет студентам глубже и всесторонне понимать образцы этнокультуры других народов, развить способность к сопереживанию, так как интеллектуальное развитие будущих учителей прививает и развивает интерес и потребность в прекрасном, что является важным условием понимания и восприятия мировой музыкальной культуры.

Велика роль народного музыкального творчества в развитии воображения, ибо, изображая жизнь в художественных образах, оно активизирует работу ума, заставляя студентов осознавать выраженное в музыке. Возможности народного музыкального творчества в формировании музыкального вкуса заключаются в том, что в процессе ее освоения у студентов вырабатывается способность чувственно-разумного восприятия. Выражая активную устремленность личности студента, ее направленность на постижение ценностей народной музыки, вкус создает определенную системность в музыкально-эстетическом восприятии и выступает в качестве свойства, способного объединить применительно к музыкальной культуре такие категории как идеал, чувства, взгляды, способности, потребности. Кроме того, музыкальный вкус, выполняя функцию отбора и оценки народных песен и кюев, направляет интеллектуальное развитие студентов по линии все более осознанного отношения к казахскому народному музыкальному творчеству.

В тесной взаимосвязи с музыкальными вкусами студентов находятся их идеалы, которые также могут быть сформированы средствами народного музыкального творчества, в центре внимания которого всегда стоит человек. Изображая его, народные композиторы выявляют нравственную ценность, раскрывают богатство внутреннего мира, красоту духовного и физического облика. Свое выражение идеал совершенного человека в народном искусстве получает в *художественных образах*. Так, воплощением эстетических представлений о прекрасном в человеке стали образы выдающихся личностей полководцев в кюях «Сырым-сазы», «Саранжап» Курмангазы, «Кайран Нарын» Махамбета, образы батыров – главных героев эпических поэм,

преодолевающих любые трудности в борьбе с врагами (Алпамыс, Камбар-батыр, Ер-Таргын и др.).

Главным условием освоения народного музыкального творчества является опора на его ритмоинтонационные, тембровые, синтаксические комплексы. При глубоком проникновении в эти ритмоинтонации, закреплении их в сознании и осознанной обработке мышлением возможно адекватное восприятие, интонирование, инструментальное исполнение народной песни и кюя, позволяющие успешно использовать ее в профессиональной деятельности. Условием успешной реализации педагогического потенциала народного музыкального творчества как средства интеллектуального развития в рамках музыкально-воспитательной работы с подрастающим поколением является музыкальная культура учителя, предполагающая его компетентность не только в вопросах узко музыкально-педагогических, но и владения достижениями археологии, этнографии, связывания в единое целое данных музыкальных и общеисторических наук, исследования различных явлений, при опоре на достижения современного этномузыказнания и музыкальной педагогики.

Задачей педагогических вузов является осмысление духовно-нравственных ценностей народного музыкального творчества, сопричастность к которым необходимо дать почувствовать студентам и которые они, в свою очередь, должны сделать достоянием подрастающего поколения. Готовность учителя к деятельности по интеллектуальному развитию детей средствами народной музыки проявляется в понимании и умениях осуществлять этномузыкальное воспитание детей с учетом особенностей развития, возможностей, интересов личности, изучения ее мотивационной сферы, поскольку наличие или отсутствие в сознании «этнических инстанций» свидетельствуют о направляющей установке на восприятие музыкального образа; выбора формы организации занятий и содержания музыкального материала. Целесообразно освоение народного музыкального творчества по принципу от простого к сложному. Более сложные музыкальные произведения связаны со слуховой ориентировкой студента в акустике звучаний, распознаванием звуковых стимулов, наблюдением за динамикой звуковых событий и др., в которых осуществляется ассоциативная связь между музыкальными и жизненными явлениями, опытом человека. Добиться этого можно лишь в процессе приобщения их к народному музыкальному творчеству, который должен носить системный характер, закреплённый в спецкурсах, в разнообразных видах учебной и внеучебной деятельности. **Таким образом,** вышеизложенное позволяет заключить, что интеллектуальное развитие личности коррелирует с процессами, происходящими в музыкальной культуре этноса. В результате приобщения к народному музыкальному творчеству вырабатываются стремления личности найти в своем внутреннем мире те черты, которые свидетельствуют о высоком интеллектуальном уровне, а сам процесс интеллектуального развития личности рассматривается как культуросообразная, целостная модель музыкального мира этноса, как неотъемлемая часть его общей культуры. Это придает народному музыкальному искусству педагогическую направленность и объективно повышает ответственность вузов за способы и результаты использования его богатств для интеллектуального развития будущих учителей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Узакбаева С.А. Эстетическое воспитание в казахской народной педагогике: Автореф.дисс..д.п.н. - Алматы,1993
2. Кишкашбаев Т.А. Музыкально-эстетическое воспитание младших школьников средствами казахской народной инструментальной музыки. Дисс.к.п.н. - А., 1992.- 154с.

3. Кульманова Ш.Б. Теория и практика воспитания младших школьников средствами казахской народной музыки.- Алматы: Гылым,1999.- 361с.
4. Джердималиева Р.Р. Научно-педагогические основы методической подготовки учителя музыки. – Алматы: Гылым, 1997.- 260с
5. Асафьев Б.В. О народной музыке. - Л.:Музыка,1987.-248 с.

*Абдиганбарова У.М. д.п. н.,
профессор Казахского национального
университета им. Абая,
Агзамова А.Б. докторант PhD Казахского
национального университета им. Абая
(Казахстан)*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ

В своем послании президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев «Стратегия Казахстан-2050» одним из приоритетов работы в сфере образования обозначил, что «высшие учебные заведения не должны ограничиваться образовательными функциями, необходимо создавать и развивать прикладные и научно-исследовательские подразделения и активно развивать свою научно-исследовательскую деятельность»[1]. Основным механизмом реформирования научно-образовательной сферы Казахстана в рамках Болонского процесса становится трансформация ведущих вузов страны в исследовательские университеты. Ректор одного из ведущих вузов Казахстана КазНУ им. аль-Фараби Г.М. Мутанов дает следующее определение исследовательского университета: «Исследовательский университет – это современная форма интеграции образования, науки и инновационного производства, характерными чертами которого являются:

- Генерация знаний и проведение широкого спектра исследования;
- Эффективная система подготовки и переподготовки кадров для высокотехнологических секторов экономики;
- Высокая степень интеграции науки и образования;
- Международное признание научной и образовательной деятельности;
- Эффективная система коммерциализации научных результатов;
- Наличие инновационного ареала;
- Междисциплинарное обучение и исследования [2, с.5].

Сегодня для успешного функционирования исследовательского университета становятся особенно актуальными проблемы воспроизводства научных и научно-педагогических кадров, разработка новых механизмов стимулирования научных исследований студентов и молодых ученых, дальнейшей оптимизации системы непрерывного образования: школа – вуз – магистратура – докторантура.

Одним из условий решения выделенных проблем является целенаправленная организация НИР студентов. Активность студентов в научно-исследовательской деятельности во многом зависит от того, как организована научная работа студентов, какие формы и методы стимулирования ее активных участников практикуются.

Одним из факторов активизации научно-исследовательской работы студентов является характер организации НИРС в вузе.

Важным условием продуктивной научно-исследовательской деятельности студентов выступает такой фактор, как инфраструктурная поддержка современных научных исследований. Которая включает: наличие современных информационных

технологий, свободный доступ ко всей необходимой научной информации - как отечественной, так и зарубежной - через ресурсы Интернет и традиционные источники; наличие современного экспериментального оборудования; доступ к современным производственным технологиям как полю для реализации научных и технологических разработок, наличие высококвалифицированных, компетентных и авторитетных научных руководителей; современная организация и управление научными исследованиями и внедрением их результатов.

Важнейшим фактором, влияющим на функционирование системы научно-исследовательской деятельности студентов, является достаточность, полноценность и стабильность финансирования научной деятельности высшей школы.

Для повышения эффективности функционирования системы НИРС, мы предлагаем в вузе учредить фонд научно-исследовательской работы студентов и молодых ученых. Средства данного фонда должны использоваться для развития творческого и интеллектуального потенциала студентов, стимулирования участников и организаторов научной деятельности молодежи вуза.

Достижению высокой результативности научно-исследовательской деятельности студентов должно способствовать использование в вузе системы стимулирования данной деятельности. Для реализации механизма стимулирования научно-исследовательской работы студентов необходимо определить цели и задачи стимулирования. К основным целям стимулирования можно отнести: повышение уровня и качества подготовки специалистов к творческой и научно-исследовательской работе, овладение ими основами научно-технического предпринимательства и инновационного бизнеса; увеличение опыта и повышение качества труда преподавателей, научных и административных работников вуза в области научной деятельности; направление тематики научно-исследовательской работы студентов на приоритеты научно-технического развития республики.

Главными путями оптимизации научной деятельности в высших учебных заведениях, в том числе научной работы студентов являются: совершенствование организации и управления научной деятельностью, специализация и кооперирование вузов в определенных отраслях науки, рациональное использование рабочего времени профессорско-преподавательского состава.

Важное значение для развития студенческого научного творчества имеют такие факторы, как моральный и материальный стимулы в форме авторских свидетельств, демонстраций моделей и опытных установок на выставках, поощрения в виде дипломов и медалей; выпуск печатной продукции, возможность участия в научно-теоретических и технических конференциях и т.д.

Повышение научной активности студентов зависит от условий, созданных в вузе для этой деятельности. Создание же благоприятных условий невозможно без изучения интересов и мотивов студентов.

Основное значение для научной деятельности имеет интерес, потребность познания – все это необходимые условия научно-исследовательской деятельности. В данном случае мотивация выступает как важнейший фактор творческой деятельности, которую можно определить как совокупность движущих сил, побуждающих человека к определенным действиям. Основой научной деятельности человека является его мотивационная сфера как совокупность мотивов личности и важнейшая характеристика ее пригодности к научному труду.

Содержание мотивационной сферы студентов к научно-исследовательской деятельности заключается в: самореализации (стремление к познанию, приобретению новых знаний и навыков, интерес к определенной области знаний, возможность творческого самовыражения и саморазвития); достижении (стремление к успеху, достижению целей, желание находить и решать проблемы); принадлежности (общение с выдающимися учеными и педагогами, работа в научных коллективах); статус

(получение высшего профессионального образования, получение ученой степени). С целью усиления мотивации студентов к научно-исследовательской работе рекомендует проводить в вузе предметные олимпиады для выявления наиболее способных студентов для дальнейшего участия во всероссийских студенческих олимпиадах, а также для участия в открытых конкурсах для обучения за рубежом.

Особое значение для активизации научно-исследовательской деятельности студентов имеет работа студентов над "реальными" дипломными проектами, решающими полезные для науки и государства проблемы, привлечение студентов к научной работе кафедр. Так же одним из наиболее важных условий научно-исследовательской работы студентов является возможность публикации результатов студенческих научных разработок, так как публикации студенческих научных работ, во-первых, указывают на полноценность работы, во-вторых, служат очевидным показателем ее признания и, в-третьих, стимулируют и поощряют дальнейшую научную деятельность студентов.

Важным фактором активизации научно-исследовательской работы студентов является повышение экономической эффективности научной деятельности вузов, где одним из перспективных направлений является создание на базе вузов учебно-научно-производственных комплексов. Это позволит укрупнить исследования, расширить тематику НИР, намного ускорить процесс внедрения завершенных работ в производство.

Создание учебно-научно-производственных комплексов позволит также вести целенаправленное финансирование научных исследований, с большей эффективностью использовать научное оборудование и вообще материально-техническую базу, шире привлекать к НИР профессорско-преподавательский состав вузов.

В связи с вхождением Казахстана в Болонский процесс актуальна становится программа индивидуального обучения, направленная на выявление талантливых студентов и стимулирование их научно-исследовательской деятельности. Индивидуальная подготовка студентов предусматривает обучение по индивидуальным графикам с предоставлением права на досрочную и экстерном сдачу зачетов и экзаменов, выделение каждому студенту научного руководителя из числа профессоров или доцентов, составление индивидуального плана работы.

Таким образом, от уровня организации стимулирования студентов, руководителей их научных работ, организаторов мероприятий системы научно-исследовательской деятельности студентов во многом зависит, эффективность научно-исследовательской деятельности студентов в вузе. В свою очередь, для усиления стимулирующего воздействия необходимо планомерно совершенствовать систему организации НИДС, улучшать управление, систематически поощрять участие в ней.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана – Стратегия «Казахстан -2050» новый политический курс состоявшегося государства- 14.12.2012
2. Мутанов Г.М. Программа “Трансформация классического университета в Национальный исследовательский университет”. Презентация. КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, 2010г.
3. http://www.volsu.ru/depart/news/bolonsky_pr.rtf
4. Балашов В.В., Лагунов Г.В., Малюгина И.В., Масленников В.В., Момот А.И., Першуткин Б.В., Поршнев А.Г., Рулев В.М., Румянцев В.С., Стриханов М.Н. Организация научно-исследовательской деятельности студентов в вузах России. Монография .В 3 ч. / ГУУ. М., 2002
5. Володарская Е. Лебедев С. Управление научной деятельностью

*Ахметова Л.С.,
д. и. наук, профессор,
директор центра ЮНЕСКО
Казахского национального
университета им. аль-Фараби,
Алматы. (Казахстан)*

МЕДИАОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ: ОПЫТ РАБОТЫ

Актуальность темы медиаобразование и медиаграмотность не вызывает сомнений. Это связано, прежде всего, с национальной безопасностью, так как в эпоху новых технологий безопасность граждан любой страны подвергается все новым и новым вызовам времени. Следует особо отметить, что мы рассматриваем этот вопрос не с точки зрения подавления и контроля инаковости, различных точек зрения и мнений людей, мы изучаем этот вопрос с точки зрения психологического, физического и социального здоровья детей и молодежи.

Посмотрим в Википедии и определимся с понятиями – медиаобразование, медиаграмотность и медиакомпетентность.

Медиаобразование (англ. media education) — изучение средств массовой коммуникации — прессы, телевидения и радиовещания, кинематографа, Интернета — как в рамках профессиональной подготовки работников этой сферы, так и как необходимое любому современному человеку освоение существующих информационных технологий, формирующее медиаграмотность — развитую способность к восприятию, анализу, оценке и созданию медиатекстов, к пониманию социокультурного и политического контекста функционирования медиа в современном мире, используемых ими кодовых и репрезентационных систем. Медиаобразование включает в себя кинообразование.

Концепция медиаобразования восходит в конечном счете к идеям Маршалла Маклюэна, сформулировавшего принцип «Средство передачи сообщения и есть содержание сообщения» (англ. The Medium is the Message). Следовательно, для того, чтобы понять смысл сообщения, необходимо понимать, как именно устроен тот канал, по которому это сообщение приходит, как специфика этого канала воздействует на поступающую по нему информацию (1).

Медиаграмотность — совокупность навыков и умений, которые позволяют людям анализировать, оценивать и создавать сообщения в разных видах медиа, жанрах и формах.

В основе медиаграмотности — модель, которая поощряет людей задавать вопросы о том, что они смотрят, видят, читают. Медиаграмотность позволяет потребителям анализировать медиасообщения с тем, чтобы видеть там пропаганду, цензуру, или однобокость в новостях и общественных программах (и причины таких действий тоже), а также понимать структурные элементы — такие как владелец медиа, их модель финансирования, — влияющие на информацию.

Медиаграмотность имеет целью сделать людей опытными создателями и продюсерами медиа сообщений, облегчить, а также понимать преимущества и ограничения каждого вида медиа, а также создавать независимые медиа. Задача медиаграмотности — в трансформации медиапотребления в активный и критический процесс, помогая людям лучше осознать потенциальную манипуляцию (особенно в рекламе и PR), а также помочь людям понять роль СМИ и гражданских, совместных медиа в построении взглядов на реальность.

Медиаграмотность / медиакомпетентность является результатом медиаобразования (2).

Медиакомпетентность — результат медиаобразования, уровень медиакультуры, обеспечивающий понимание личностью социокультурного, экономического и политического контекста функционирования медиа, что свидетельствует его способности быть носителем и передатчиком медиакультурных вкусов и стандартов, эффективно взаимодействовать с медиапространством, создавать новые элементы медиакультуры современного общества (3).

В 1987 году Совет Европы принял «Резолюцию по медиаобразованию и новым технологиям», где медиаобразованию придавалось огромное значение. На западе уже существует сложившаяся система медиаобразования в средних и высших учебных заведениях.

С учетом того, что ЮНЕСКО определило медиаобразование как приоритетную область культурно-педагогического развития XXI века, медиапедагогика имеет сегодня большие перспективы (4). «В России наступил момент обостренного интереса к медиаобразованию. Ведь это педагогическое направление, имеющее богатую историю и широкую географию, оказалось необыкновенно актуальным в современной российской ситуации», - отметил один из российских исследователей медиаобразования А. Федоров (5).

К примеру, в документах ЮНЕСКО медиаобразование (media education) понимается как "обучение теории и практическим умениям для овладения современными средствами массовой коммуникации, рассматриваемыми как часть специфической и автономной области в педагогической теории и практике; его следует отличать от использования СМК как вспомогательных средств в преподавании других областей знаний, таких, как, например, математика, физика или география" (6).

Масс-медиа занимают одно из первых мест в ряду предпочтений современных учащихся и доступны широким слоям общества. По данным исследования, проведенного ЮНЕСКО в 1997-98 гг., из 5000 детей (жителей из 23 стран), 91% имеет возможность смотреть телевизионные каналы, доступность прессы составляет 85%, магнитофонов - 75%, комиксов - 66%, видеомангнитофонов - 47%, видеоигр - 40%, персональных компьютеров - 23%, Интернета - 9%. Ежедневно в среднем дети смотрят телевизор 3 часа в день, что составляет почти вполнину больше времени, чем уделяются ими другим видам деятельности. Для сравнения, «слушание радио - 1,1 часа, слушание аудиокассет (CD) - 0,9 часа: компьютер - 0,64 часа (те, кто имеет к нему доступ)» (7).

Автор делает вывод, что для российских школьников средства массовой коммуникации (в связи с ростом цен на книги и печатную продукцию) в ряде случаев становятся главным источником получения необходимой информации. Мы может такой же вывод на основе этих данных сделать и по нашей стране. Конечно, здесь имеются много факторов, но один из них несомненно этот.

Медиаграмотность и медиаобразование сегодня актуальные темы не только в Казахстане, но и во всем мире. Мир столкнулся с тем, что появились совершенно новые технологии в этих направлениях, которые практически не знает никто. Недавно появившись, они сразу же завладели умами многих миллионов людей. Про феномен арабских революций знают сейчас каждый.

Теория впервые идет вслед практики. Сегодня ученые Казахстана работают над фундаментальными проектами в этой области, так же как и ученые всего мира. Профессор Л.С. Ахметова (8) возглавляет коллектив ученых Казахского национального университета им. аль-Фараби, которые по заказу МОН РК работают над проектом в трехлетней программе по теме «Разработка технологий медиаобразования для формирования интеллектуального потенциала страны». В 2012 году ими уже были

осуществлены следующие виды работ в соответствии с поставленными целью и задачами, отраженными в календарном плане проекта:

- подготовлена программа научного исследования, направленного на разработку концептуальной основы программ медиаобразования, предназначенных для различных целевых групп и отражающая значимость казахстанского и международного опыта развития информационных технологий и СМИ в контексте медиаобразования;

- проанализированы философско-методологические основания, основные исторические этапы развития медиаобразования и определены их характерные особенности. Основные структурные компоненты медиа пространства РК представлены с точки зрения качества, достаточности, адекватности восприятия и объективности представления информации как в техническом, так и в содержательном аспектах;

- уточнены трактовки важнейших для медиаобразования понятий, получивших распространение на разных этапах развития казахстанской медиапедагогике: «аудиовизуальная грамотность», «медиа», «медиакультура», «медиаобразование» и т.д. Составлен краткий словарь терминов медиаобразования. В рамках проекта изучены возможности национальных информационных ресурсов в обеспечение граждан общественно значимой информацией и развитие независимых СМИ в информационном веке;

- выявлены основные направления медиаобразования, получившие наибольшее распространение - на материале прессы, кинематографа, радио, звукозаписи, телевидения, видео и компьютерных коммуникаций, включая Интернет. В процессе обобщения эмпирического материала определены основные факторы социокультурной и образовательной ситуации в Казахстане, а также современное состояние медиаобразования, его цели, задачи, содержание, организационные формы, модели, методы, средства.

Казахстан идет в ногу в современном мире в разработке теории и практики новых медиатехнологий. Нашими задачами являются сегодня вопросы медиаграмотности, в первую очередь - детей и молодежи. Мы понимаем, что только начали этот путь. Внимательно изучаем опыт России и западных стран в данном направлении. Огромная помощь оказывается нам ЮНЕСКО. В России уже за последние 10-12 лет накопился объемный пласт исследований по теме и изданы не только статьи, но монографии и учебники. Это труды ученых – С.Н.Пензина, А.В.Спичкина, А.В.Федорова, Ю.Н.Усова, И.В. Чельшева, Н.В. Хилько, А.В.Шарикова и др. (9).

Конечно, то, что в России в 2002 году прошла регистрация новая вузовская специализация «Медиаобразование» (03.13.30.) учебно-методическим объединением (УМО при Министерстве образования Российской Федерации) по специальностям педагогического образования является тем прорывом вперед, который движет новую науку. Данное решение на практике означает, что медиаобразование в России впервые за всю свою историю обрело официальный статус (10).

Следует подчеркнуть, что основной упор в исследованиях ученых России направляется на детей и молодежь, в основном медиапедагогику через медиаобразование. Мы же в Казахстане изучаем журналистскую составляющую в медиаобразовании и медиаграмотность через педагогов школ по интернет-обучению и языка и литературы. Необходимо обратить внимание и на тот факт, что на западе и в России существуют разные точки зрения на определение медиаобразования и медиаграмотности, зачастую имеет место и смешение понятий. На эту особенность обратил внимание известный российский ученый в области медиаобразования профессор А. Федоров, который с коллегами разработал анкету и провел исследование по основным вопросам медиаобразования. Он пишет:

- Вместе с тем до сих пор и в нашей стране и за рубежом наблюдается своего рода смешивание понятий «медиаобразования» и «медиаграмотности». Немалые различия можно обнаружить и в теоретических подходах к медиаобразованию, к выделению его наиболее важных целей, задач, способов внедрения в учебный процесс и т.д. Вот почему мы обратились к ведущим российским и зарубежным медиапедагогам с просьбой ответить на специальную анкету с целью выяснения следующих вопросов:

- какие известные определения медиаобразования и медиаграмотности имеют наибольшую поддержку в «экспертной группе»?

- какие медиаобразовательные цели и теории кажутся ей самыми важными?

- как эти теории и цели соотносятся (по мнению экспертов) с современным социокультурным контекстом стран, где они проживают и работают?

- какой способ внедрения медиаобразования в учебный процесс в школах, вузах, учреждениях дополнительного образования и досуга представляется экспертам наиболее предпочтительным?

- в каких странах в настоящее время уровень развития медиаобразования, с точки зрения экспертов, наиболее высок? (11). Анализ анкет дал интересный материал для решения ряда вопросов медиаобразования.

Таким образом, Казахстан только начал развивать вопросы медиаобразования и медиаграмотности, изучая опыт разных стран, направляя все усилия на благо и безопасность школьников и молодежи в области освоения, просвещения и обучения новыми технологиями. Уделяя первоочередное значение подготовке кадров и разработке учебников и учебно-методического материалов с учетом новых вызовов времени.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Медиаобразование - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. Медиаграмотность - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. Медиакомпетентность - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. Media Education (1984). P.UNESCO, 211 p.
5. Шариков А., 1994, с.5.
6. <http://www.mediaeducation.ru/publ/fedorov/terminy.htm>
7. Спичкин А., 1999, с.9.
8. Ахметова Л. Гендер, медиаграмотность и медиаобразование: проблемы и перспективы. // Гендерные аспекты социальной модернизации общества. Материалы Международной научно-практической конференции. – Алматы, 356 с. /287-291/; Ахметова Л. Новые медиа в Казахстане: опыт, проблемы, перспективы - <http://connectuniversum.com/blog/connectuniversum/53.html>. Ахметова Л. Медиаграмотность и медиаобразование в контексте защиты национальной безопасности// Узкие проблемы медийного законодательства РК. Сб. - Алматы, 2012, 33 с. /29-30, 32/; Показатели развития СМИ: повышение потенциала СМИ. Тренинг и журналистское образование в Казахстане» //Материалы международной конференции «Алма-Ата+20» - 2012. - на английском и русском языках; Ахметова Л. Масс медиа и гражданский сектор в период председательства Казахстана в ОБСЕ: новые вызовы времени» // Қазақстандағы PR және БАҚ, сб. статей. Вып. 5. – Алматы, 2012. – 229 с. /11-13/
9. Пензин С.Н. Кино и эстетическое воспитание: методологические проблемы. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. - 176 с.; Спичкин А.В. Что такое медиаобразование. - Курган: Изд-во Ин-та повышения квалификации и переподготовки работников образования, 1999. - 114 с.; Усов Ю.Н. Медиаобразование в России (на материале экранных искусств). Доклад на российско-британском семинаре по медиаобразованию. - М., 1995. - 18 с.; Федоров А.В. Медиаобразование: история,

теория и методика. - Ростов: ЦВВР, 2001. — 708 с.; Федоров А.В. Терминология медиаобразования//Искусство и образование. - 2000. - № 2. - С. 33-38; Чельшева И.В. Теория и история российского медиаобразования. - Таганрог, 2006. — 154 с. Хилько Н.Ф. Педагогика экранной культуры: парадигмы творчества//Искусство и образование. — 2003. — № 3; Шариков А.В. Медиаобразование: мировой и отечественный опыт. - М.: Изд-во Академии педагогических наук, 1990. - 66 с.

10. Федоров А., 2001, с.199].

11. Федоров А. <http://psyfactor.org/lib/fedorov11-11.htm>

*Алиев Ш.А. п.и.д., Ж.Баласагын
атындагы КУУнун алдындагы
ЕвразИТФтинин профессору, Сыдыкова М.Б.
Ж.Баласагын атындагы КУУнун алдындагы
ЕвразИТФтин окутуучусу (Кыргызстан)*

СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРИНИН УЮШТУРУУНУН ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА АНЫ ЖАҢЫЛООНУН ЗАРЫЛДЫГЫ

Студенттик өз алдынча иш проблемасы жогорку окуу жай окутуучуларын көптөн бери түйшөлтүп келет. Анткени, тереңдетилген бекем билим жана туруктуу ыкмалар студенттер тарабынан өз алдынча иштин жыйынтыгында гана алынышы мүмкүн. «Билүү – бул активдүү, өнүгүп жаткан билимди колдоноо алуу», - деп айткан убагында В.А.Сухомлинский. Бул учурда студенттердин билими акыркы чек эмес, жөн гана ал билимди андан ары өнүктүрүү каражаты болуп саналат.

Студенттердин өз алдынча иши (СӨАИ) окуу процессинин негизги курамдык бөлүгү болуп эсептелет. СӨАИни аткарууда студенттин билимдери, ыкмалары жана жөндөмдөрү бышыкталып, студент тарабынан таанып билүү ишмердүүлүгүнүн ыкмаларын окуп-үйрөнүү камсыздалат жана чыгармачыл ишке кызыгуу пайда болуп, ар түрдүү илимий маселелерди чечүүгө болгон жөндөмдүүлүк калыптанат [1].

Адистин кесипкөйлүк жактан өнүгүшү, социалдык керектүүлүгү анын демилге көтөрө билүүсүнө, стандарттуу эмес маселелерди чече билүүсүнө, өз аракеттеринин натыйжаларын пландоо жана алдын ала билүү жөндөмүнө жараша болот. Ошондуктан, студенттин өз алдынча ишин традициялык, б.а. билимдерди жөн эле “сиңирүүдөн”, илимий жана чыгармачыл иштерде жөн эле ыкмаларды, жөндөмдөрдү жана тажрыйбаларды топтоодон - алынып жаткан маалыматка мамилени активдүү кайра өзгөртүп түзүү үчүн болочок адистин ички жана тышкы өзүн-өзү уюштуруусун, окутуунун жекече траекториясын тургузууга болгон жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө багыттоо зарыл.

Өз алдынча ишти ЖОЖдогу жумушту илимий негизде уюштуруунун компоненти катары уюштуруу төмөндөгү принциптер менен жөнгө салынат:

- бардык өз алдынча иштерди көлөмү жана убактысы боюнча бөлүштүрүү;
- студенттердин өз алдынча ишине шарт түзүү;
- жумуштарды башкаруу.

Студенттердин өз алдынчалыгын көтөрүү - окуу ишинин принципалдуу жаңы түрлөрүнө өтүүнү билдирбейт. Алар мурдагы эле лекциялар, практикалык, сабактар, лабораториялык иштер, окуу-изилдөө иштер, курстук эсептөөлөр жана проекттер, дипломдук проектилөө бойдон кала берет. Иштин бары – ыкмаларды активдүү өздөштүрүүнү камсыз кылган аларды өткөрүүнүн методикасында. Биздин оюбузча, студенттердин өз алдынча ишинен окуу-тарбия процесси бүтүн система түрүндө ишке ашырылганда, б.а. студенттин ЖОЖдо окуу этаптарынын баарын камтыганда гана, эффект алууга болот. Ошону менен бирге, студенттердин

өз алдынча ишин жакшыртууга жана аны алдыга кадам шилтеген маалымат технологияларын эске алуу менен ишке ашырууга арналган атайын изилдөөлөр акыркы жылдар ичинде жокко эссе экендигин белгилеп кетүү кажет.

Азыркы учурдагы дидактикадагы өз алдынча иштин проблемаларын изилдеп жатып, окутуунун теориясында жана практикасында соңку жылдары болуп өткөн өзгөрүүлөрдү айтпай кетүүгө болбойт.

Компьютерди окутуу процессинде колдонуу – баарынан мурда студенттин окуу процессин башкаруунун каражаты. Ал жекече окутууну камсыз кылып, проблемалык абалды түзүүгө жардам берет; түстү, мультипликацияны колдонуу менен студентке ар түрдүү маалыматка жетүүгө мүмкүндүк берет; окуу материалынын көрсөтмөлүгүн арттырат; о.э. студенттин ишмердүүлүгүн активдештирет. Компьютердин күчтүү жактары: аны менен иштөөдөгү жаңылык студенттерде жогорку кызыгууну пайда кылат жана окууга болгон мотивацияны күчөтөт; анын жардамы менен инсандык маектешүү манерасы ишке ашырылат; колдонулуп жаткан моделдөө окуу маселелеринин тобу кеңейет. Бирок, жогорку окуу жайларындагы окуу процессине заманбап маалымат технологияларын киргизүү дидактикалык негиздердин начар иштелип чыккандыгынан жана аларды окутууда колдонуу боюнча илимий негизде иштелип чыккан практикалык сунуштардын жоктугунан токтоп турат [2].

Аталган проблеманы терең изилдөө, ал (проблема) негизинен «дидактиканын базалык жоболору», «аракеттеги окутуу чөйрөсү» жана «окутуу технологиясы» деп аталган 3 факторго негизделээрин көрсөттү.

Бирок, ал проблемаларды жаңы маалыматтык чөйрөдө караганда, биз төмөндөгү трансформацияларды байкайбыз:

- *Дидактиканын базалык жоболору*, мисалы, А.Коменскийдин 1632-жылдагы илимдүүлүк, көрсөтмөлүүлүк, эстүүлүк, системалуулук, удаалаштык, жеңилдик, бекемдик жана өнүктүрүүчүлүк сыяктуу дидактиканын негизги жоболору баяндалган «Улуу дидактикасы». Дидактиканын бул жоболору окутуунун жаңы маалыматтык чөйрөсүндө да иштейт.

Окутуунун аракеттеги чөйрөсү өзгөрүлөт - биз азыр окутуунун жаңы маалыматтык чөйрөсүндө анын негизги элементтери болуп окутуучу, студент, китеп болгон абалда турабыз. Эми, аларга окуу маалыматынын электрондук булактары, окутуунун жекече окутуу каражаты катары компьютер, о.э. маалыматтык-коммуникациялык система кошулат.

Окутуу технологиялары – дидактиканын базалык жоболорунун эле эмес, маалымат технологияларын колдонуу менен пайда болгон окутуу каражаттарынын негизинде туруктуу өсүп-өнүгүүдө. Окутуу чөйрөсүн өзгөртүү окутуу технологиясын да сапаттык жактан өзгөртүүгө алып келет.

Маалыматтык окутуучу чөйрөдө педагогикалык системанын функциясы колдонмо программалардын пакети жана окуу багытындагы программалык каражаттын жардамы менен ишке ашырылат.

Колдонмо программалардын пакети – бул колдонуучуга керектүү иштердин аткарылышын тикеден-тике камсыз кылуучу компьютердин программалык камсыздоосу. Ал иштерге: ар түрдүү (тексттик, сандык, графикалык, үндүк, анимациялык) маалыматты иштетүү, аны сактоо, издөө, иреттөө жана жөнөтүү.

Окуу багытындагы программалык каражат – бул кайсы бир предметтик чөйрөнү чагылдыра алган, ал предметти тиешелүү өлчөмдө окутуу технологиясын ишке ашыра алган жана ар түрдүү окуу ишмердүүлүгүн ишке ашырууга шарт түзө алган каражат.

Мындай окутуучу программалык каражаттар традициялык окуу процессинде колдонууга ылайыкташып, билим алуучунун денгээлин өнүктүрүүгө, окутуу процессин интенсификациялоого жана, албетте, студенттердин өз алдынча ишин электрондук колдоого багытталган [3].

Окутуунун жаны технологиясы – маалыматтык окутуу технологиясы деп билимдерди өздөштүрүүнүн, берүүнүн жана окутуу процессинин катышуучулары ортосундагы аракеттерди уюштуруу процессин айтабыз. Бул технология боюнча студенттер:

- жаңы билимдерди алуу үчүн өздөштүрүү минимумунан бир топ чоң болгон көлөмдөгү окуу маалыматы менен иштегенди билиши зарыл. Буга заманбап эсептөө техникасынын жана педагогикалык программалык каражаттарды колдонуп гана жетишүүгө мүмкүн;

- маалымат технологияларына мүнөздүү болгон маалымат менен иштөөнүн спецификалык методдорун колдонуу аркылуу билим алууну, ыкмаларды калыптандырууну жана жөндөмдөрдү бекемдөөнү билиши зарыл.

Ошентип, окутуучунун жетекчилиги менен аткарылган СӨАИ өз алдынча чыгармачыл ишмердүүлүктү өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берген окуу процессиндеги эффективдүү багыттардын бири болуп эсептелет.

СӨАИ атайын дисциплиналарды окуп үйрөнүүдө өзгөчө актуалдуулукка ээ болот. Анткени, ал студенттерди атайын адабият менен иштөөгө үйрөтүп, чечим кабыл алуунун тажрыйбасына ээ кылат.

Өз алдынча аткаруу үчүн тапшырмаларды түзүү - СӨАИдеги маанилүү уюштуруучулук моменттердин бири болуп саналат. Бул учурда окутуучу төмөндөгү критерийлерди жетекчиликке алат [4]:

- материалды жакшы билген студент берилген мөөнөттө тапшырманын бардык суроолоруна жооп берүүгө үлгүргөндөй болушу керек;

- бардык тапшырмалар бирдей татаалдыкта болушу керек;

- проблемалык жактан ар түрдүү болгонуна карабастан ар бир тапшырма жетишээрлик так жоопторду камтышы керек, мисалы, аныктама берүү, формуласын жазуу, графигин чийүү, схемасын түзүү, көрсөткүчтөрдүн сандык маанисин тактоо, схеманы же процессти талдоо ж.б.

- ар бир тапшырмада окуу адабияты боюнча өз алдынча даярданып, үйрөнүүгө боло турган суроо болушу керек;

- окулган лекциялык материал боюнча суроолордун саны чектелүү болуп калса, анда суроолору окшош болгон эки же андан көп тапшырма болбошу керек;

Жумушту аткарууда тапшырмалардын ушундай курамдык уюштурулушу - студент тарабынан анын өз алдынча жана эффективдүү аткарылышына кепилдик берет. СӨАИни көзөмөлдөө окутуучу үчүн максат болбостон, студентти билим алуу процессине кызыктырган фактор болуп калышы керек. СӨАИни аткаруунун баасын студенттин учурдагы жетишкендиктерине кошуу абзел. Анткени, андан алынган баа студенттин рейтингине, жыйынтык баасына, демек стипендиянын өлчөмүнө да таасир этет. Көпчүлүк студенттерге коомчулуктун кызыгуусу да зор мааниге ээ экенин унутпоо керек.

Бул жерде каралган аспектилерди реализациялоочу программалык комплекстер бар экендигин белгилеп кетүү керек. Мисалы, экономикалык маселелерди чечүүдө, өзгөчө баалуу кагаздар менен биржалык амалдарды аткарууда онлайн режиминдеги Интернет ийгиликтүү колдонулуп келет.

Ушунун баары адистин реалдуу турмушка киришин жеңилдетет, б.а. анын ишкананын өндүрүштүк ишмердүүлүгүнө кошулушуна минималдуу адаптация убактысын талап кылат. Мына ушул жерде ага информациянын реалдуу булактары менен өз алдынча иштөөнүн, коллективде иштөөнүн ыкмалары жана электрондук эсептөө техникасын билгендигинин кереги тийет. Эң негизгиси – анын жогорку окуу жайында алган билим системасынын кереги тийет. Ал системага догмалык эмес, окутуучунун жетекчилиги алдында реалдуу материалдардын негизинде СӨАИни аткаруу учурунда өз эмгеги менен үйрөнгөн өз алдынча окуунун системалык методдору кирет. Аталган методдорду ал керегине жараша андан ары өнүктүрө алат [5].

Демек, студенттердин өз алдынча ишин уюштуруу проблемасы жогорку мектептин окутуучуларынын көңүлүн буруп келет жана алар аны өнүктүрүү боюнча туруктуу иш-аракеттерди жасоодо:

1. Окутуунун маалыматтык чөйрөсүндөгү студенттин өз алдынча ишин биз өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүк катары көрөбүз. Бул учурда студент өзүнүн алдына тигил же бул максаттарды, тапшырмаларды өзү түшүнүү менен коюп, өзүнүн ишмердүүлүгүн пландаштырат жана өзүнүн пикири боюнча окуу-илимий маалыматтардын электрондук булактарын, жеке компьютерди жана маалыматтык-коммуникациялык байланыш каражаттарын колдонуу менен аларды өзү ишке ашырат.

2. Маалымат технологияларынын өнүгүшү жаңы бирдикти - өз алдынча иштин дидактикалык системасы – электрондук окуу курсун түзүүгө мүмкүндүк берет. Ал теориялык материалды баяндоонун; алынган билимдерди, ыкмаларды жана жөндөмдөрдү практикада колдонууну көрсөтүүнүн; алынган билимдерди компьютердин же колдонгон окутуучунун жардамы менен баалоонун; билим алуучунун электрондук маалымат булактары жана окутуучу менен өз ара аракеттенүүсүн уюштуруунун биримдигине негизделет.

3. Өз алдынча ишти Мамлекеттик билим берүү стандартынын дисциплиналарынын курстары боюнча маалымат технологияларын колдонуунун негизинде өркүндөтүүнү «билим алуучу студент - өз алдынча иштин дидактикалык системасы – электрондук окуу курсу – окутуучунун» персоналдык компьютерде интерактивдүү аракеттенүүсү аркылуу ишке ашырууну сунуштайбыз.

4. Маалымат технологияларын колдонуунун негизинде өз алдынча ишти өркүндөтүү процесси төмөндөгү суроолорду кароого алып келет:

- информатиканын жетишкендиктерин колдонуу менен байланышкан кээ бир дисциплиналардын мазмунун корректировкалоо;

- маалыматтык жана коммуникациялык технологиялардын дидактикалык мүмкүнчүлүктөрүн колдонуунун негизинде электрондук окутуу каражаттарын түзүү жана окутуу методикасын өркүндөтүү;

- маалыматтык жана коммуникациялык технологияларды өзүнүн предметтик областында кесипкөй колдонгон окутуучуларды алардын педагогикалык чеберчилигин жогорулатуу максатында кайра даярдоо;

- окутуу процессинде маалыматтык технологияларды колдонуу аркылуу өз алдынча ишти өнүктүрүү – төмөндөгү уюштуруу проблемаларын чечүүгө алып келет: 1) ЖОЖдун маалыматташтыруу инфраструктурасын түзүүгө; 2) студенттин өз алдынча ишине зарыл болгон компьютерге жетүүнү уюштурууга; 3) өз алдынча окуу процессин электрондук жактан камсыз кылуучу педагогикалык программалык каражаттарды эксплуатациялоого жана аны окуу процессинде ишке ашыруу керектигинен кабар берет.

АДАБИЯТТАР:

1. Алханов А. Самостоятельная работа студентов. М.: - Высшее образование. 2005. - №11.

2. Беляева А. Управление самостоятельной работой студентов / Высшее образование в России, №6,2003.

3. Мамбетакунов Э., Т Сияев. Педагогиканын негиздери. Б., «Айат», 2008. 304 б.

4. Мамбетакунов Э., Мамбетакунова Ж. Организация самостоятельной работы студентов: - Бишкек, КНУ им. ж. Баласагына, 2012 – 26 с.

5.Фадеева Е.И. Компетентностный подход к имиджу современного педагога//Управление образованием научно-методический журнал. 2008, №2 стр.11-16.

Аалиева Н. К.

*кандидат философских наук доцент кафедры
философии социально-гуманитарных наук КГЮА
(Кыргызстан)*

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ВЫПОЛНЕНИЮ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ ПО ЛОГИКЕ ДЛЯ ЮРИДИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТОВ И ВУЗОВ

Упражнение, друзья, дает больше, чем хорошее природное дарование.

Протагор

Одним из необходимых и всеобщих условий современных преобразований в Кыргызской Республике является их правовая регуляция. Особая роль в реализации этого процесса отводится профессиональной подготовке будущих юристов.

Важнейшим фактором повышения действенности юридического образования является формирование логической культуры у будущих юристов в процессе познания логических форм мышления, при усвоении рациональных методов и приемов доказательного рассуждения. Эффективным компонентом такой подготовки служит глубокое и последовательное изучение науки логики. Понимание значения логики для специалиста является серьезным субъективным фактором повышения эффективности профессиональной деятельности, условием сознательного развития и совершенствования специалистом способности к творческому и правильному мышлению. Особую актуальность в этой связи приобретает самостоятельная работа студентов по активному изучению курса «Логика».

Логика помогает юристу правильно мыслить подготовить логически стройную, хорошо аргументированную речь, вскрыть противоречия в показаниях потерпевшего, свидетелей, обвиняемого, опровергнуть необоснованные доводы своих оппонентов, построить судебную версию, наметить логически выдержанный план осмотра места происшествия, непротиворечиво, последовательно и обоснованно составить официальный документ и т.д.

Задача логики состоит в том, чтобы научить юриста сознательно применять законы и формы мышления и на этой основе логичнее мыслить и, следовательно, правильнее познавать окружающий мир.

После изучения теоретического материала студентам целесообразно показать и объяснить решение практических задач.

При изучении проблем логики важно иметь в виду, что усвоение теоретических вопросов не является самоцелью. Теория лишь исходное условие и средство, помогающее приобрести навыки правильного рассуждения. *Главное - научиться применять приобретенные теоретические знания на практике, в процессе рассуждения.* Важную роль в приобретении этих навыков играют упражнения, специально подобранные из области юридических наук и правоохранительной практики. Перед выполнением этих упражнений обучаемым рекомендуется проверить глубину усвоения теоретических проблем, ответив на контрольные вопросы. Определения основных логических терминов следует заносить в собственный словарь, который рекомендуется вести на протяжении всего изучения курса логики. Эти определения могут быть дополнительно использованы при изучении конкретных

вопросов, при решении задач и выполнении упражнений или для предварительного ознакомления при самостоятельной работе.

Проблемы, возникшие в ходе изучения теоретических положений, но не поддающиеся решению, необходимо решать, обращаясь к рекомендуемой литературе. Затем следует перейти к выполнению практических упражнений и тестовых заданий, решению занимательных логических задач.

Изучение формально-логических проблем требует серьезной и вдумчивой работы. Поэтому глубина проникновения в содержание проблем, последовательность в изучении материала, связь с практикой правового мышления, ответы на контрольные вопросы, решение логических задач, выполнение упражнений и тестовых заданий - неперенные условия, которые нужно выполнять не формально, а с пользой для дела.

Решать задачи следует поэтапно, по мере прохождения соответствующих разделов темы и в той последовательности, в какой эти задания сформулированы. Это поможет активному усвоению тем курса, повысит культуру мышления.

Необходимо помнить, что ответы на поставленные вопросы должны быть аргументированными; важно не просто записать ответ на вопрос, но и указать те аргументы, в силу которых следует признать ответ правильным. Мы имеем дело не с математическими задачами, в условиях которых уже заложен единственно правильный ответ и решение задачи сводится, по сути, лишь к поиску единственно правильного ответа с помощью установленных процедур, так называемых правил вывода. Задачи из области традиционной логики связаны с такими смысловыми единицами, содержание которых, как правило, однозначно не оговорено, а потому вопрос может иметь несколько вариантов ответов, или исключающих один другой, или согласующихся друг с другом; одни ответы могут носить частный характер, другие - общий и т. д. Словом, тот или иной ответ зависит от выбора хода рассуждения и аргументов в пользу принятия того или иного решения. Именно потому и необходимо предъявить хотя бы краткое, но достаточное обоснование своего ответа на каждый вопрос.

Следует помнить, что решение логических задач, выполнение упражнений и тестовых заданий предусматривают не содержательный анализ предлагаемых понятий, суждений и рассуждений, не интуитивное нахождение верного ответа, не подмену логического обоснования воспоминанием соответствующих знаний предмета; они требуют применения выработанных формализованных процедур, связанных с учетом прежде всего логических свойств наших единиц мышления. Процедуры эти весьма просты, а потому их применение доступно каждому.

Самостоятельное решение занимательных логических задач окажет существенную помощь в развитии интеллектуальных качеств студентов, тех качеств, которые так необходимы в их будущей профессиональной деятельности.

При подготовке к практическому занятию или семинару студентам следует руководствоваться также и частнометодическими рекомендациями, которые даются по каждой конкретной теме изучаемого курса.

Таким образом, изучение логики объективно предполагает достижение двух познавательных целей:

во-первых, получение теоретических знаний о правильном мышлении;

во-вторых, формирование умений и навыков их практического применения в различных видах деятельности, особенно в нестандартных ситуациях.

Поэтому логику часто разделяют на *теоретическую* и *практическую*. И в этом есть определенный смысл. Действительно, как и любая отрасль научного знания, логика - это прежде всего **теоретическая наука**, посредством которой раскрываются объективные закономерности мышления, выступающего в качестве важнейшего средства познания человеком действительности.

В то же время логика имеет глубоко **практический** характер. Она возникла из насущных практических потребностей людей в познании окружающего мира и

общении между собой. «Логика Аристотеля, по ее первоначальному назначению, - подчеркивал английский логик В. Минто, - была таким же практическим руководством, как трактаты о мореплавании или руководства к игре в вист»¹. По его словам, логика была рядом руководств для модной тогда умственной игры - особого рода прений, диалектики, игры в вопросы и ответы, столь полно иллюстрированной в диалогах Платона и связанной с именем Сократа.

Современные практические приложения логики - к науке и технике, ко всей общественной жизни - особенно богаты и разнообразны. Без нее невозможно представить себе глубокое своеобразие нынешнего этапа научно-технического прогресса. Неслучайно знаменитый английский физик Кельвин утверждал: «Из-за незнания логики погибло больше кораблей, чем из-за незнания навигации»². Вот почему современный специалист обязан в совершенстве владеть всем богатейшим арсеналом логических средств. А это достигается не только глубоким изучением логической теории, но и разнообразными упражнениями по логике, решением логических задач. Лишь таким путем образуется прочный сплав знаний, умений и навыков, составляющих логическую культуру всякого человека.

Логическими называются задачи, которые направлены на формирование таких свойств абстрактного мышления, как определенность, непротиворечивость, последовательность, обоснованность, и для своего решения требующие привлечения необходимых формально-логических средств. К логическим задачам относят все задачи, которые обычно принято называть «задачи-вопросы» или «качественные задачи».

Специфика логических задач проявляется в том, что они как правило:

- 1) моделируют некоторые типовые житейские или профессиональные ситуации, попадая в которые человек должен правильно мыслить;*
- 2) их решение развивает абстрактное мышление, что способствует успешному изучению студентами профилирующих учебных дисциплин или эффективному осуществлению профессиональной деятельности практиками;*
- 3) эти задачи почти всегда носят занимательный характер и этим привлекают;*
- 4) некоторые из них не всегда требуют специальной подготовки и часто выступают критерием проверки человека на сообразительность, быстроты его интеллектуальной реакции;*
- 5) логические задачи помогают мыслить более четко, анализировать более последовательно и находить решения в таких ситуациях, в которых многие люди оказались бы сбитыми с толку и т. п.*

Логические задачи принято делить на две группы.

Первую группу составляют **тематические логические задачи**. Они связаны с традиционными темами курса классической логики, такими как «Понятие», «Суждение», «Умозаключение» и др. Поэтому для решения этих задач необходимы логические знания по конкретной теме. Эти задачи служат для проверки уровня теоретического усвоения темы, а также для тренировки приложения этого знания в той ситуации, которая показана в условии задачи. Эти задачи представлены в разнообразных сборниках³ и решаются на практических занятиях.

¹ Цит. по: Иванов Е. А. Логика. Практические задания. Учебное пособие. М., 1998. С. 4.

² Цит. по: Балашов Л. Е. Занимательная философия: Учебное пособие. М.: ИТК «Дашков и К», 2005. С.107.

³ См. например: Ивин А. А. Практическая логика: Задачи и упражнения. М.: Просвещение, 1996; Ивлев Ю. В. Логика: Сборник упражнений. М.: Дело, 2004; Кириллов В. И., Орлов Г. А., Фокина Н. И. Упражнения по логике: Учебное пособие. М.: Проспект, 2007; Упражнения по логике / Т. А. Башилова, Г. А. Орлов, Н. И. Фокина и др. М.: Высш. шк., 1990 и др.

Ко второй группе относятся комбинаторные логические задачи. Это задачи повышенного уровня сложности. Для их решения требуются не отдельные формально-логические знания, а их комплексное применение. Вот почему систематическое решение этих задач комплексно и в значительной мере более эффективно влияет на формирование правильного мышления. Именно эти задачи предложены в данном пособии в качестве занимательных.

Укажем основные виды логических задач этой группы.

1. Логические задачи-шутки (задачи-загадки).

Этот вид задач является одним из древнейших инструментов интеллектуального развития человека. Они сопровождают нас на протяжении всей жизни, вызывают интерес и постоянно удивляют своей неувядающей новизной, скрывая определенную логическую тайну. Поэтому, вероятно, и будет правильным начать наши интеллектуальные тренировки с решения данных задач.

2. Логические задачи о переправах.

Решение таких задач предусматривает переправу через реку с одного берега на другой. При этом обычно трудности переправы связаны с недостатком плавательных средств, количеством, особенностями пассажиров и другими факторами.

3. Логические задачи на сообразительность.

Цель этих задач - развивать смекалку, то есть умение мыслить самостоятельно и логически правильно. Решение таких задач предусматривает поиск цепочки логических рассуждений, позволяющих в итоге дать ответы на поставленные вопросы.

4. Логические задачи о лгунах.

Решение таких задач связано с поиском ответа на вопрос: «Где же правда?». При этом трудности поиска связаны с тем, что по условиям задач представители одного множества⁴ людей говорят только правду, представители другого - ложь, а представители третьего множества могут говорить как правду, так и ложь.

5. Логические задачи на установление соответствия между элементами различных множеств.

Задачи данного типа связаны с рассмотрением нескольких конечных множеств с одинаковым числом элементов, между элементами которых имеются некоторые зависимости, и требуется установить эти зависимости. Решению таких задач помогает использование различных таблиц и графиков.

6. Турнирные задачи.

Это вид логических задач, связанных с выяснением итогов некоторых турниров. В задачах этого типа обычно приводятся неполные данные об итогах проведенных спортивных встреч и требуется путем логических рассуждений получить полные данные. Решению таких задач способствует оформление турнирной таблицы по данным, приведенным в условиях задачи, а затем по данным, полученным логическим путем.

7. Игровые логические задачи.

В задачах данного класса требуется установить наличие выигрышной стратегии для игрока, начинающего игру, или его противника, а в случае ее отсутствия показать, что при правильной игре участников она может закончиться только ничейным результатом.

⁴ Множеством называется коллекция, собрание объектов, объединенных по некоторому признаку. Предметы, входящие в множество, называются его элементами.

Данная классификация, конечно же, не может претендовать на полноту, однако даже в этом виде она убедительно показывает, что логических задач существует большое множество и охватывают они разные стороны социальной действительности.

Способы решения задач. Так как разнообразие логических задач достаточно велико, то и *способов их решения* тоже немало. Но наиболее распространенными являются два способа их решения: **1) средствами алгебры логики; 2) с помощью таблиц.** Рассмотрим содержание каждого способа.

Способы решения задач средствами алгебры логики

При решении логических задач *средствами алгебры логики* обычно используется следующая схема решения:

- изучается условие задачи;
- вводится система обозначений для логических высказываний;
- конструируется логическая формула, отражающая логические отношения между всеми высказываниями условия задачи;
- определяются значения истинности этой логической формулы;
- из полученных значений истинности формулы определяются значения истинности введенных логических высказываний, на основании которых делается вывод о решении.

Эффективное решение логических задач основано на глубоком знании теории. Как показывает практика, соблюдение норм формальной логики - безусловная предпосылка правильного и эффективного мышления.

Подобно тому, как умение говорить существовало до грамматики, так и искусство правильно мыслить существовало задолго до появления логики как науки. Но наше стихийно сложившееся умение мыслить далеко не всегда логически правильно. Логическая интуиция нуждается в прояснении не меньше, чем грамматическая.

Акунова А.Р.,

И.Арабаев атындагы КМУнун доценти, п.и.к.

Акунова А.Р.,

*Нарын шаарындагы В.П. Чкалов атындагы
мектеп-гимназиясынын мугалими (Кыргызстан)*

СӨЗ ӨСТҮРҮҮ ЖАНА АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ ТААНЫТУУ БОЮНЧА ДИДАКТИКАЛЫК ЖАНА ТАРАТМА МАТЕРИАЛДАР

Учурда кыргыз тилинен сабактарды уюштурууда мугалим кошумча каражаттардын жетишсиздигинен кыйналат. Окуу китептеринде берилген тапшырмалар менен гана чектелбестен, өз алдынча кошумча каражаттарды иштеп чыгып, сабактын максатына жараша чыгармачылык менен колдонсо деген максатта эне тилин окуткан мугалимдер үчүн бир нече окутуунун кошумча каражаттарын иштеп чыктык.

Бул каражаттарды иштеп чыгууда алдыбызга бир нече максат жана милдеттерди койдук.

Максаттар жана милдеттер: Балдардын кебин, сүйлөшүүнүн каражаты катары өстүрүү, активдүү сөздүккорун күнүмдүк турмушта колдонулуучу кийим-кече, идиш-аяк, эмерек, өсүмдүк, бакма жана жапайы жаныбарлар, оюнчуктар, транспорт, үй бүлө мүчөлөрүнүн аттарын тааныштыруу менен байытуу. Кепти этиш, сын атооч, тактооч сөздөрү менен өстүрүү.

Балдардын табигатта көп кездешүүчү жаратылыш кубулуштары жөнүндөгү түшүнүктөрүн калыптандыруу. Жаратылыштагы кубулуштардын байланыштарын (күн тийет - жылуу боло баштайт), белгилерин айырмалоо (кар – ак, күзгү жалбырак – сары), жыл мезгилдерине мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрдү тааныштыруу. Үй бүлө боюнча

баланын түшүнүгүн калыптандырууну улантуу. Баланын чоңдордун эмгеги жөнүндөгү түшүнүгүн жалпылоо, негизги эмгек процесстери менен тааныштыруу.

Курдаштары менен жакшы мамиледе болууга, башка улуттун элдерин сыйлоого тарбиялоо, өз үйүн, көчөсүн, бала бакчасын, шаарын, айылын, өлкөсүн сүйүүгө үйрөтүү. Кыргызстандын борбору Бишкек шаары экендиги жөнүндө түшүнүгүн калыптандыруу, мамлекеттик туу, гербди таанытуу, гимнди үйрөтүү. Коомдук турмуштун көрүнүштөрү (майрамдар, үрп-адат, салттар) менен тааныштыруу.

Жыл мезгилдери

1. Кайсы түс басымдуу экенин атагыла. (Кышында ак, көгүш; жайында – ачык жашыл, күлгүн, көгүш; күзүндө – сары, күрөң, кызыл, кызгылт сары, боз; жайында – кочкул жашыл, кызыл, көк ж.б.). Балдар сүрөттөгү түстөгүдөй нерселерди көрсөтүшөт, андан соң аты боюнча көрсөтүп, акырында атын аташат.
2. Кыштын (жаздын, жайдын, күздүн) белгилерин атагыла.
3. Адамдар кандай кийинишет? Сүрөт боюнча кайсы ай экендигин аныктоо.
4. Биз декабрда (февралда, мартта, майда) кайсы майрамдар бар экенин билебиз?
5. Сүрөттү боёо. (Плакаттын жогорку бөлүгүнө балдар жыл мезгилдерин билдирүүчү элементтерди кошушат (бекитишет). Мисалы: жайында – чөптү жана бактагы гүлдөрдү, байчечекей же каакымдарды, кол менен жасалган чыйырчыктын уясын. Кышында – кар бүртүкчөлөрүн; күзүндө – сары жалбырактардын, саргайган чөптөрдү, канаттуулардын жылуу жакка учуп баратканын ж.б. Кенже топтордо тарбиячы бул элементтерди трафарет боюнча кесип берип таратат, ал эми жогорку топтордо бул иштерди өз алдынча кылышат).
6. Кайсы туура, кайсы туура эмес? (Мисалы: күздүн сүрөтүндө көрсөтүлгөн бактагы мөмөлөр, балдар жайкы кийинишкен же балдар кар чабышып ойноодо. Балдарга атайын кетирилген катаны табуу жана оңдоо сунушталат).
7. Кийинки айдын келиши менен кандай өзгөрүүлөр болот? (Түстөр, адамдардын кийимдер, жаратылыш кандай болуп өзгөрөт?).
8. Чоң кишинин суроолору боюнча аңгеме түзүү. Андан соң бири-бирине суроо бергенге үйрөнүшөт, сүрөттү өз алдынча баяндоого жана аңгеме түзүүгө көнүгүшөт.
9. Топто иштөө. Балдарды алдын-ала топторго бөлүштүрүү. Бөлүштүрүүнү оюн түрүндө жүргүзсө да болот: балдар катар тизилишет жана мезгилдерди аташат (кыш, жаз, жай, күз). Андан кийин балдар атаган жыл мезгилдери боюнча чогуу бир столго отурушат («кыш» дегендер өзүнчө, «жаз» дегендер өзүнчө). Ар кандай тапшырмалар берилет, мисалы, өзүлөрүнүн жыл мугалимдерине тиешелүү түстөрдү, жаратылыш кубулуштарын, кийимдерди...

Үй жаныбарлары

1. Чоң киши кайсы жаныбарлар бакма экендигин түшүндүрөт.
2. Чоң киши жаныбарды көрсөтүп, атын атайт, кантип үн салаарын туурайт.
3. Чоң киши жаныбарды көрсөтөт, балдар кантип үн чыгараарын туурашат.
4. Чоң киши жаныбарды көрсөтөт, балдар өз столундагы карточкалардагы ошондой жаныбарды издешет.
5. Чоң киши балдарга «Мындай үн чыгарган ... жаныбарды көрсөткүлө» деп кайрылат, балдар ошол жаныбар тартылган карточканы көрсөтүшөт.
6. Чоң киши жаныбарды атайт, балдар карточкадан көрсөтүшөт.
7. Андан соң чоң кишинин ордуна балдар чыгышат.
8. Ушундай эле схема боюнча «Кимдин баласы ким?» деген темада иштөө.
9. Көрсөтмө курал менен иштөө:
 - Эмнени көрүп турасыңар?
 - Булар кандай жаныбарлар? Эмне үчүн?
 - Булар кантип үн чыгарышат?
 - Кимдин баласы ким?
 - Жаныбардын түсү кандай?

- Кандай пайдасы бар? (Эмне берет?).
- Оң жактын жогорку бурчунда эмне турат? (ж.б.у.с.)
- Чоң кишинин берген суроолору боюнча аңгеме түзүү.

Кыргызстандын жаныбарлары. (Жапайы жаныбарлар)

1. Чоң киши кандай жаныбар жапайы болоору жөнүндө түшүнүк берет.
2. Чоң киши жаныбардын атын атап көрсөтөт, балдар столдогу карточкалардан ошондой жаныбарды издешет.
3. Чоң киши жаныбарды атайт, балдар аны карточка менен көрсөтүшөт.
4. Чоң киши жаныбарларды атап, плакаттан көрсөтүп жана ал каякта жашаарын (токойдо, тоодо, талаада, сууда) айтат.
5. Чоң киши «Сууда (токойдо, тоодо, талаада) эмнелер жашайт?» деген суроону берет. Балдар карточкадан ошол жаныбарларды алып чыгып плакатка коюшат.
6. Андан соң чоң кишинин ордун балдар аткарышы мүмкүн.

«Жер», «Суу», «Аба» панносу.

Паннону лото сыяктуу колдонууга болот. Сууда, жерде, абада жашаган жаныбарларды чогултуу. Ушундай эле тапшырма транспорт боюнча болот. «Жер» темасына жерде жүрүүчү; «Аба» темасына абада жүрүүчү, «Суу» темасына сууда жүрүүчү транспорттор бар карточкаларды жайгаштыруу. Мындай иштерди топтордо иштетүү жакшы болот. («Жыл мезгилдери» оюну сыяктуу).

Менин үйүм. Биздин үй бүлө.

Колдонмо үйдүн түрдүү типтерин көрсөткөн бир нече бөлүктөрдөн турат. Мисалы, биринчи көрүнүш – айылдагы үй, же жер үйү. Экинчиси – шаардагы үй, үчүнчүсү – жер үйүнүн (квартиранын) ички жасалгасы.

Сунушталган суроолор: Кандай үй? Үйдүн бөлүктөрү кайсы геометриялык фигураларды элестетет. (чатыры, дубалы, терезеси ж.б.). Короодо эмнелер жайгашкан? Үйдүн оң жагында. Сол жагында. Кайсы жаныбарларды көрүп турасыңар? Алар канча? ж.б.

Үйдүн (квартиранын) ички бөлүгү боюнча аңгемелешүү:

- Үйдүн (квартиранын) ортосунда эмне жайгашкан? Столдо кимдер отурушат? Алар эмне кылып жатышат. (Ушундай суроолор столдун сол жагы, столдун оң жагы, алды, арты боюнча да берилет).

- Эмерек буюмдарын атагыла. Терезеде эмне турат? Өңү кандай? Канча?

- Үй бүлө мүчөлөрүн атагыла. Алар эмне кылып жатышат? (апасы, атасы, чоң апасы...) кандай кийинишкен? Бөлмөдө канча адам бар? Дагы эмнелерди көрүп турасыңар? (мышык, күчүк). Булар кандай жаныбарлар?

- Сол жактагы бөлмө кандайча аталат? Оңдогучу? ж.б. Үйдүн (квартиранын) ар бир бөлүгү боюнча ушундай схемада аңгемелешүү жүргүзүлөт.

Акыркы баскычта балдар сүрөт боюнча чакан аңгеме түзгөнгө жетишишет.

Бул колдонмого тематикалык сүрөттөрү менен таратма материалдарды колдонсо болот: Силер көрүп турган эмерек буюмдарын таап көрсөткүлө (жаныбарларды, түстөрдү, адамдардын санын ж.б.)

Боз үй.

Колдонмонун жогорку бөлүгү боз үйдүн сыртка көрүнүшүн чагылдырат.

Сунушталуучу суроолор: Боз үйдү каяктан көрдүңөр? Боз үйдүн айланасында эмнелер болот? Андагы нерселер кайсы түстөрдө?

Андан кийин колдонмо төрт бөлүккө бөлүнүп ачылат да, балдар боз үйдүн ички жасалгасын көрүшөт. Чоң киши алгач өзү боз үйдүн ички жасалгасы жөнүндө айтып берет, андан соң жогоруда сунушталган схема боюнча балдар менен суроолор боюнча аңгеме уюштурат.

«Бакча. Огород» панносу.

Колдонмо менен топто иштөөгө болот. Балдар ойноп жатып, тематика боюнча сүрөттөрдү бөлүшөт: мөмөлөр, жашылчалар, жемиштер. Ошондой эле «Эмне туура

эмес?» деген оюнда чоң киши атайын сүрөттөрдү бөлүүдө ката жиберет. Мисалы: бакка капуста менен бадыранды илет, ал эми жөөктөргө алма менен алмурутту «отургузат», бадалдарга картошка менен пиязды илет. Балдар карточкаларды оңдошот. Мындай тапшырманы мелдеш түрүндө өткөрүү максатка ылайыктуу, себеби балдар атаандаштыкты жакшы көрүшөт.

Кыргызстандын символдору.

Колдонмо областардын чектери көрсөтүлгөн Кыргызстандын картасы түрүндө жасалган. Областар түрдүү түстөргө боёлгон. Ошондой эле борбор калаа жана бардык областтык борбор шаарлар белгиленген. Бул жайгашкан шаарлардын ордунда шаардын эмблемасы үчүн анча чоң эмес чөнтөкчөлөр кесилген.

Картанын айланасында улуттук кийимдерин кийишкен түрдүү улуттун балдары ажырагыс биримдик менен ынтымакты көрсөтүшүп, колдоруна жетелешип турушат.

Колдонмонун жогору жагында Мамлекеттик герб менен туу тартылган. Оң жагында Мамлекеттик гимндин тексти берилген (кыргыз жана орус тилдеринде).

Методикалык карточкалар.

Карточкалар 9 группага төмөнкү темалар боюнча бөлүштүрүлгөн:

- жемиштер;
- жашылчалар;
- мөмөлөр;
- үй жаныбарлары;
- жапайы жаныбарлар;

Бул карточкалар менен иштөө аркылуу балдар анда көрсөтүлгөн предметти атоого жана сүрөттөөгө, системалык талдоо жүргүзүүгө, предметтерди классификациялоого үйрөнүшөт, сөздүккөрүн байытышат.

Биринчи баскыч: Чоң киши карточканы көрсөтүп анда тартылган нерсенин атын атайт, классификациялайт (мисалы: бул пальто – кийим, бул алмурут- жемиш ж.б.у.с.) Балдар чоң кишинин артынан кайталашат.

Экинчи баскыч: Чоң киши карточканы арткы бетинен көрсөтөт (жазуусу жок), балдар анда көрсөтүлгөн предметти аташат.

Үчүнчү баскыч: Чоң киши предметти атайт, балдар болсо аны көрсөтүшөт.

Предметтерди атоого жана классификациялоого көнүгүшкөндөн кийин, чоң плакаттарды колдонуу менен кызыктуу өнүктүрүүчү оюндарды уюштурууга болот. Мисалы:

«**Эмне каякта өсөт?**» (Бакча. Огород). Балдар чоң кишинин жетекчилиги менен карточкаларды тиешелүү орундарга илиши керек (алма, алмурут- бакчадагы дарактарга; пияз, бадыраң- огороддогу жөөктөргө; дан куурай, карагат- бадалдарга ж.б.у.с.)

«**Ким каякта жашайт?**» (Жапайы жана үй жаныбарлары).

«**Ким эмнени кийет?**» (Кыздар менен балдардын кийимдерин бөлүштүрүү).

«**Муну качан киебиз?**» (Жыл мезгилдери) Ар бир сезонго ылайыктап, кийимдерди бөлүштүрүү.

«**Муну кайдан көрсө болот?**» (Жер. Суу. Аба).

«**Эмнеге окшош?**» (Предметтерди түсү, формасы боюнча бөлүштүрүү (Алма, бадыраң ж.б.лар кайсы геометриялык фигурага окшош?).

«**Ким эмне менен тамактанат?**» (Ар түркүн жаныбарлардын тамактануу рациона боюнча көрсөтмөлүү түшүнүк берүү».

Бул сыяктуу тапшырмаларды жана колдонмолорду педагогдор өздөрү да жасап алып көбүрөөк пайдаланышса, курчап турган айлана-чөйрө жана кыргыз элинин көөнөрбөс мурастары менен бала эрте жашынан баштап үйрөнүүгө, аларга таасирленип адам катары калыптанууга, тарбияланууга жана дүйнө таанууга сөзүн өстүрүп, байланыштуу кебин өркүндөтүүгө мүмкүндүк алмакчы.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Сартбаев К. Кыргыз тилин окутууда колдонулуучу дидактикалык оюндар.- Бишкек, 1995
2. Шаелдаева С. 4-класста кыргыз тилин окутуу.-Бишкек, 2008
3. Б.Кубаталиева, А.Абыканова, М.Асаналиева. Алиппе. Башталгыч мектептин 1-классы үчүн окуу китеби. 1-басылыш. - Б., 2011
4. Рысбаев С. Кыргыз тили. 2-класс.-Б., 2000
5. Рысбаев С., Исакова Ч. Кыргыз тили. 3-класс.-Б., 2003

Акунова А.Р.,
И.Арабаев атындагы КМУнун
доценти, п.и.к. (Кыргызстан)

ЭКИ БАСКЫЧТУУ ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮДӨ МОДИФИКАЦИЯЛАНГАН ПЕДАГОГИКАЛЫК ПРАКТИКАНЫН МОДЕЛИН ЖАКШЫРТУУ БОЮНЧА СУНУШТАР

2012-2013-окуу жылынан баштап Кыргызстандагы бардык ЖОЖдор бакалаврларды жана магистрлерди даярдаган эки баскычтуу билим берүү системасына өтүштү. Кыргызстанда түзүлгөн Боллон келишиминин негизинде ЖОЖдордо окутуунун кредиттик системасына ылайык окуу процесси ишке ашырылып жатат.

Учурда 550000 – Педагогикалык билим берүү багытында И.Арабаев атындагы КМУнун окуу-методикалык кенеши тарабынан 3-муундун стандарттары жана эксперименталдык окуу пландары түзүлүп, республиканын педагогикалык адистерди даярдаган бардык жогорку окуу жайларына жиберилди.

Айырмачылыктары:

- окутуунун технологиясы алмашты;
- окутуунун максаты жана мазмуну жаңыртылды;
- баалоо системасы өзгөрдү;
- студенттин окууга болгон мамилеси өзгөрдү;
- мобилдүүлүк пайда болот.

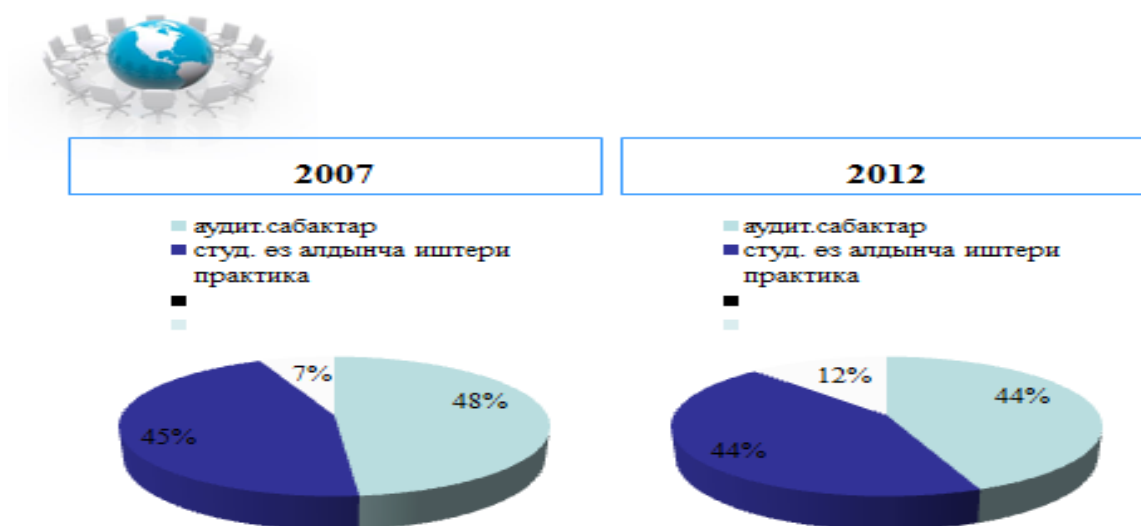
Натыйжада,

- ЖОЖдордо билим (маалымат) менен сугарылган адистер эмес, тандап алган адистигине ылайык көндүмдөргө - компетенцияларга ээ болгон, ишке алуучунун суроо - талабына жооп берген, конкуренцияга жөндөмдүү, дүйнөлүк атаандаштыктан артта калбаган жаны муундун адистери даярдалат.

Кандай өзгөрүүлөр болду?

2007 (8950 саат)	2012 (240 кредит-7200 саат)
• Дисциплиналардын саны 58 (мамлекеттик компонент) • Аудиториялык сабактар - 4640 саат (55%) • Студенттин өз алдынча иштери 4310 саат (45%) • Практика (саат менен көрсөтүлгөн эмес)	• Дисциплиналардын саны 14 (базалык бөлүгү) • Аудиториялык сабактар - 101 кред. (3030 саат- 42%) • Студенттин өз алдынча иштери 101 кред. (3030 саат- 42%) • Практика – 28 кредит (840 саат – 12%)

550000 – Педагогикалык билим берүү багытында 550700 – Педагогика адистигиндеги

1. Мектепке чейинки билим берүү;
2. Башталгыч билим берүү;
3. Логопедия;
4. Сурдопедагогика;
- 5.Олигофренопедагогика;
- 6.Тифлопедагогика;
7. Коррекциялык- өнүктүрүүчүлүк б.б.;
8. Атайын педагогика
9. Социалдык педагогика

профилиндеги практиканын мааниси:

- келечекте иштей турган иш орду менен жакындан таанышат;
- билим парадигмасы кесиптик компетенттүүлүк парадигмасына айланат;
- учурдагы эмгек рыногунун суроо-талаптарын өздөштүрөт;
- насаатчынын жардамы менен өз ишине карата рефлексивдүү мамиле жасайт ж.б.

ПРАКТИКАНЫН ТҮРЛӨРҮ

2007	2012
1. Окуу практикасы (3-курс, 4 жума)	1. Калыптандыруучу – педагогикалык практика (2-3-4-курс – 17 жума)
1. Педагогикалык практика (4-курс, 6 жума)	2. Кесиптик-базалык практика (3-курс, 4 жума)
2. Стажердук практика (5-курс, 7 жума)	3. Кесиптик-профилдик (4-курс, 7 жума)
Жалпы: 17 жума	Жалпы: 28 жума

Калыптандыруучу – педагогикалык практика:

- «Мектеп күнү» аталган бул практика 2-курстан башталып, 6 семестр бою үзгүлтүксүз жүргүзүлөт, 17 кредит каралган;
- Жумасына бир күн студент мектепте болуп, иш орду, чөйрө менен жакындан таанышуу, тандап алган кесибин үйрөнүү, мугалим катары калыптануу максатын көздөйт;

Жыйынтыгында, педагогикалык практиканын:

1. максаты, мазмуну жаңыртылат;
2. көлөмү, мөөнөтү узарат;
3. окутуунун технологиясы алмашат;
4. баалоо критерийлери өзгөрөт;
5. «насаатчы - методист, студент-практикант, насаатчы – мугалим» аттуу иш-аракеттердин чынжырчасы пайда болот, ишке рефлексивдүү мамиле кылуу, насаатчылык маданияты калыптанат.

«Башталгыч билим берүүнүн педагогикасы жана методикасы» адистиги боюнча студенттерди даярдоонун ажырагыс жана негизги компоненттеринин бири катары практика эсептелет. Педагогикалык практиканын жалпы максаты жана милдети болуп студенттин адис катары калыптануусуна, өнүгүшүнө жардам берүү менен бирге коомдук-саясий, жалпы илимий жана атайын (Кыргыз/орус тилдери жана адабий окуу, сөз өстүрүү сабактарын башталгыч мектепте окутуу боюнча) даярдыктардан өтүүгө ыңгайлуу шарт түзүү болуп саналат. Натыйжада студент тиешелүү практикаларды ийгиликтүү өтөө менен өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүнө бай тажрыйба топтой алат.

Мына ушундай жооптуу да, маанилүү да максатты аркалаган иш-чараны уюштуруу үчүн иштелип чыккан программада адистиктин өзгөчөлүгүн, өтүлүүчү практиканын түрүнө жана максат-милдеттерине карай кафедрада уюштуруунун, өткөрүүнүн жана жыйынтык чыгаруунун жол-жоболорун, ыкмаларын ачылып берилген.

Аталган адистик боюнча программа И.Арабаев атындагы КМУнун педагогикалык практиканы жүргүзүү боюнча иштелип чыккан стандартынын негизинде түзүлүп жана төмөнкүдөй бөлүмдөрдөн турат:

- I. Киришүү.
- II. Практиканы уюштуруу жана жүргүзүү.
- III. Практиканттын укуктары жана милдеттери.
- IV. Практика жетекчилеринин милдеттери.
- V. Практиканы баалоо.

Педагогикалык практика 3-курстан башталып, калган бардык курстарда улантылып, төмөндөгүдөй баскычтарда өткөрүлүү каралган: таанышуу практикасы, педагогикалык практика жана мамлекеттик практика.

Учурда окутуунун кредиттик технологиясына ылайыкталып, 2008-2012-ж. иштелип чыккан практика боюнча:

1. стандарт,
2. жобо,
3. программалар,
4. студент-практиканттын рефлексивдүү күндөлүгү.
5. баалоо боюнча инструментарийлер кайрадан жаныртылууга, иштелип чыгууга муктаж.

Сунуштар:

1. Эки баскычтуу билим берүү системасы үчүн түзүлгөн стандарттагы компетенциялардын ичинен практикада кайсылары ишке ашары ачыкталышы керек;
2. Алардын көрсөткүчтөрү иштелип чыгып, практиканын силлабустарында, баалоо формаларында берилиши зарыл;
3. Насаатчы-мугалимге, насаатчы-методистке, студент-практикантка ар бир практиканын түрү боюнча атайын методикалык колдонмолор даярдалышы зарыл;

4. «Мектеп күнү аталган» практиканын жаны түрү боюнча Бишкек шаарындагы мектептер менен базалык мектеп тууралуу келишимдер түзүлүп, жыл бою тынымсыз практиканы жүргүзүүгө шарттар керек;
5. Практиканын жыйынтыгы катары жаздырылуучу курстук иштер боюнча методикалык көрсөтмөлөр иштелип чыгышы керек;
6. Базалык мектептеги насаатчы мугалимдерге окуу жүктөрүнө кошумча саат катары насаатчылык деген бөлүмдү киргизип, эмгек акысын төлөп берүү жагы каралышы зарыл.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. «Башталгыч мектепте кыргыз жана орус тилдерин окутуунун технологиясы» кафедрасынын педагогикалык практикасы боюнча программасы.-Бишкек, 2011.
2. Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования: 550000 - Педагогическое образование.-Бишкек,2012
3. Положение педагогической практики. Учебное управление КГУ им.И.Арабаева.- Бишкек, 2011.
4. Рефлексивном журнал/дневник студента-практиканта. – Бишкек,2009
5. Руководство для наставников: Как стать хорошим наставником для студентов, проходящих педагогическую практику.-Бишкек, 2011.

*Алимов И. А.
БатМУнун окутуучусу.
(Кыргызстан)*

УНИВЕРСИТЕТ ОКУТУУЧУСУНУН ДИДАКТИКАЛЫК МАДАНИЯТЫНЫН КРИТЕРИЯЛДЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Бүгүнкү күндө университеттер алдында турган стратегиялык милдеттерди окутуучулардын дидактикалык ишмердүүлүгүнүн мазмуну жана формасы жөнүндөгү түшүнүктөрдүн өзгөрүүсүз чечүү мүмкүн эмес. Бир тараптан, жогорку билим берүү тагдыры – мамлекеттик масштабдагы маселе, экинчи тараптан анын чечилиши конкреттүү окутуучунун эмгегинин сапатынан, билим берүү процессин үзгүлтүксүз өркүндөтүүгө болгон кызыкчылыгынан жана кесиптик-педагогикалык компетенттүүлүгүнөн көз каранды.

Университет окутуучуларынын кесиптик-дидактикалык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү бул даярдыктын акыркы максатын андап-сезүүнү талап кылат.

Башкача айтканда, бул иште билимдерге, билгичтиктерге жана көндүмдөргө ээ болуу программасын элестеткен жана университет окутуучуларынын кесиптик-дидактикалык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү максатында ишке ашырылуучу айкын багыт болушу абдан манилүү. Башкаруунун жалпы теориясынан келип чыгуучу кесиптик даярдыкка тиешелүү талаптарга ылайык, биз профессиография методун пайдалануу менен университет окутуучуларынын кесиптик-дидактикалык компетенттүүлүгүнүн моделин түзүүгө аракет жасадык. Аны иштеп чыгууда төмөнкүдөй изилдөө усулдары пайдаланылды: психологиялык-педагогикалык адабияттардын теориялык анализи, университеттердеги окуу-тарбия процессинин жүрүшүнө педагогикалык байкоо жүргүзүү, университет окутуучуларынын дидактикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын анализдөө, окутуучулардын өзүн өзү баалоосу, эксперттик сурамжылоо. Алынган материалдар сандык жана сапаттык жактан анализге алынып, университет окутуучуларынын кесиптик-дидактикалык компетенттүүлүгүнүн моделин түзүүгө негиз болуп берди.

Башкача айтканда, маданияттын булл түрүн өнүктүрүү педагогдун бүтүндөй инсанынын педагогикалык идеалы, анын кесиптик билимдеринин жана дидактикалык көндүмдөрүнүн бай күч-кубаты менен кошо байланышкан, бул өзү кесипкөйдүн образын жаратууга болгон педагогдун умтулуусуна дал келет жана анын жигердүүлүгүнө стимул берет.

Университет окутуучусунун кесиптик-дидактикалык маданиятынын түзүмүн иштеп чыгууда, биз бул түзүм өзүнө, баарыдан мурда, билимди камтыры жөнүндөгү жалпыга маалым болгон жобого таяндык, анткени кайсыл бир ишмердүүлүктү аткаруудагы ийгилик тиешелүү тармак боюнча белгилүү даражадагы билим багажын талап кылат эмеспи.

Когнитивдик компонентти ачып берүүнү «билим» түшүнүгүн аныктоодон баштайбыз. Билимдин түзүмүн тиешелүү түрдө даана ачып берген аныктама Т.И.Шамова тарабынан берилген: «Билим – адамдардын руханий жана практикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжасы, ал фактылар, түшүнүктөр, мыйзамдар, теориялар системасында туюндурулган» [193]. Билимдин функциясы баарыдан мурда таанып-билүүнүн максатына кызмат кылат: ал адамга өзүн курчап турган чөйрө жөнүндө түшүнүктөрүн иреттөөгө, күн сайын пайда болуучу окуялар менен кубулуштарды интерпретациялоого жардам берет.

И.В.Абакумова, Н.Г.Казанский жана Г.С.Назарова сыяктуу көптөгөн изилдөөчүлөр «билим сезимдүүлүк менен логикалуулуктун органикалык биримдигин элестетет, дайыма сезимден келип чыккан нерсе орун алат – гносеологиялык мыйзам ченемдүүлүк ушундай. Ошондуктан адам өз тажрыйбасында көрбөгөн, анын тажрыйбасы менен жуурулушпаган нерсеге ээ боло албайт, андан таяныч таба албайт» [74].

Университет окутуучусунун кесиптик-дидактикалык маданиятынын когнитивдик компоненти, биздин көз карашыбызча, дидактикалык, кесиптик-методикалык жана психологиялык-педагогикалык билимдер комплексин түзөт. Кесиптик билим бүтүндөй кесиптик-дидактикалык маданияттын калыптануу жана өнүгүү базиси катары саналып, дидактикалык ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун жогорулатат, инсандык-кесиптик маселелердин ийгиликтүү чечилишинин шарты жана аларды чечүүнүн каражаты болуп эсептелет. Ар бир конкреттүү функциянын аткарылышы үчүн университет окутуучуларында өзгөчөлүктөргө ээ болгон психологиялык-педагогикалык билимдердин жана аракеттердин болушун көздөйт. Булар - жогорку билим берүү системасынын аракеттенүү жана өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрү, андагы окутуучунун ролу жөнүндөгү; психикалык процесстер, илимий жана окуу таанып-билүү мыйзам ченемдүүлүктөрү, кесиптик-педагогикалык ишмердүүлүктүн түрлөрү жана ыкмалары, окутуунун уюштуруу формалары, усулдары жана каражаттары жөнүндөгү билимдер; компьютердик окутуу билимдери; инсандын калыптануу жана өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрү жана механизми жөнүндөгү билимдер.

Университет окутуучусунун кесиптик-дидактикалык маданиятынын **инструменталдык компонентин** биз жогорку билим берүү системасына ылайыкташтырылган билгичтиктер жана көндүмдөр жыйындысы катары карайбыз, мында педагогдордун кесиптик ишмердүүлүгү тарабынан коюлуучу талаптар система түзүүчү болуп эсептелет, ошондуктан дидактикалык билгичтиктерди жана көндүмдөрдү өркүндөтүү булар багыттоочу негизи жана жөнгө салуучу каражаты болуп саналган ишмердүүлүктүн контекстинде ишке ашырылат. Мындай негиз катары «өзүнүн бүтүндөй предметтик жана социалдык бир өңчөй эместигинен жана карама-каршылыгынан» (А.А.Вербицкий) көрүнүүчү педагогикалык кырдаал саналат, анын түзүмдүк бирдиги катары дидактикалык милдет эсептелет. Ушуга байланыштуу баарыдан мурда педагогикалык милдеттин маңызын аныктап алуу керек. Психологияда милдет максат менен шарттын катышы катары, белгилүү бир шартта берилген максат катары, субьектиден кандайдыр бир аракеттенүүнү талап кылуучу кырдаал катары түшүнүлөт (А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, С.К. Тихомиров ж.б.). Педагогикалык милдеттердин

жана кырдаалдардын типтери Ю.В.Варданян, Л.В. Кондрашова, Ю.Н.Кулюткин, А.И.Мищенко, В.А.Сластѣнин, Л.Ф. Спирин жана башка окумуштуулардын эмгектеринде бөлүнүп көрсөтүлгөн.

Дидактикалык милдеттерди чечүү окуучуларды окуу милдеттерин ийкемдүү жөндөөгө карай алып баруусу керек, анткени окутуу акыры келип өзүн-өзү танууга, окуудагы өз алдынчалыкты калыптандырууга багытталган. Дидактикалык милдетти окуу процессинин негизги бирдиги, өзгөчө тектеги система катары түшүнүү керек. университет окутуучусунун кесиптик-дидактикалык маданиятынын инструменталдык компоненти педагогдор тарабынан дидактикалык билгичтиктер менен көндүмдөрдү ишке ашыруу механизми болуп саналат, алардын жардамы аркылуу педагогдор практикалык ишмердүүлүктө өздөрүнүн кесиптик билимдерин пайдаланышат.

Натыйжалуу-чыгармачылык компонент. В.И.Загвязинский чыгармачылыкты таанып-билинген нерсени кайра түзүүнүн негизинде кандайдыр бир жаңы нерсени - жаңы жыйынтыкты же болбосо аны алуунун оригиналдуу жолдорун жана усулдарын жаратуу катары түшүнөт. Жаңычылдык жана кайра түзүү - булар чыгармачылыктын бир топ маанилүү эки мүнөздөмөсү [54]. Окутуучу, изилдөөчү катары эле, чындыкты издөөгө жана таап чыгууга багытталган болуусу керек. Бул изденүүнү көбүнчө өз изилдөөлөрүндө эмес, ар түрдүү авторлордун концепцияларын чагылдырган карама-каршы илимий көз караштарды салыштыруу аркылуу ишке ашырууга тура келет.

Жогорку билим берүүнүн кесиптик-дидактикалык маданиятынын **натыйжалуу-чыгармачылык компоненти** окуу-тарбиялык процессти чыгармачылык менен ишке ашырууга болгон даярдыктын өз ара байланышкан жана өз ара шартталган дидактикалык аспектиери болуп саналат. «Чыгармачылык ишмердүүлүк» түшүнүгү өзү да көп кырдуу. Ал ар бир педагогдун жекече өзөгөчөлүктөрү (мүнөзү, темпераментинин тиби ж.б.), ошондой эле чыгармачылык активдүүлүгү менен аныкталат. Азыркы кездеги чыгармачылык маселеси боюнча көптөгөн изилдөөлөрдө чыгармачыл инсан сезимталдыгынын, интеллектинин, мүнөзүнүн өнүгүүсүнүн белгилүү бир өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт. В.И.Андреев тарабынан сунушталган чыгармачыл инсандын типологиясы кызыгууну туудурат, ал педагогдорго да тиешелүү болушу мүмкүн. Окутуучунун кесиптик-дидактикалык маданиятынын чыгармачыл компонентинин натыйжалуулугу анын теориялык даярдыгынын, инсандык сапаттарынын, педагогикалык ишмердүүлүгүнүн стилинин деңгээлинен көз каранды, ал эми бул аталган стиль кесиптик-дидактикалык маданиятынын калыптануу деңгээлине жараша өркүндөйт. Чыгармачыл ой жүгүртүү балдарды окутуп-тарбиялоодо инновациялык педагогикалык технологияларды ишке ашыруу шарттарын таанып-билүүгө жана жаратууга мүмкүндүк берет, ошондой эле билимдерди жана ишмердүүлүк ыкмаларын жекече чеберчилигинин элегинен өткөрүп, аларды чыгармачыл элементтер менен толуктайт. Окутуучулардын өз студенттери биргелешкен дидактикалык чыгармачылык процессинде жогорку билим билимдерге, адеп-ахлактык баалуулуктарга ээ болууда, кесиптик жактан өзүн өзү аныктоодо, студенттердин таанып-билүүчүлүк жөндөмдүүлүгүн арттырууда бир топ жогору натыйжа берет. Жогоруда мүнөздөлгөн түзүмдүк компоненттерден тышкары, жогорку билим окутуучусунун кесиптик-дидактикалык маданияты өзүнө бир катар функционалдык компоненттерди камтыйт. Кесиптик-дидактикалык маданияттын түзүмдүк компоненттери анын бүтүндүгүн камсыз кылат, түзүмдүк компоненттер менен өз ара тыгыз байланышта турган функционалдык компоненттер анын иштешин камсыз кылат.

Ар кандай маданияттын калыптануу деңгээлин маданияттын бул түрүнүн мүнөздөмөсүн толуктап жана системалаштырып туруучу критерийлер боюнча аныкташарын белгилей кетүү керек.

Кесиптик-дидактикалык маданияттын калыптануу критерийлерин тандоодо жогорку мектеп окутуучусунун биз бөлүп көрсөткөн үстөмдүк кылуучу критерийлери

жалпы билим берүүчү мектептин мугалимдерине салыштармалуу чоң мааниге ээ болот. Бул өңүттө европалык дагы, ата мекендик дагы университеттер тарабынан иштелип чыккан жогорку мектеп окутуучусунун дидактикалык даярдык деңгээлине коюлуучу талаптар өзгөчө кызыгууну туудурат. университет окутуучусунун кесиптик-дидактикалык маданиятынын биз тараптан сунушталган критерийлери менен көрсөткүчтөрүн бүтүндөй системалуу түшүнүү аны «өлчөп-ченөөгө» жана төмөндөгүдөй калыптануу деңгээлдерин бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди: *интуициялык-практикалык (кайра жаратуучу), жекече-моделдөөчү (интерпретациялоочу), системалык-моделдөөчү (чыгармачылык)*.

Окутуучунун дидактикалык маданиятынын өнүгүүсүнүн *интуициялык-практикалык деңгээли* окутуу аракетиндеги аткарылуучу комплексти жетишерлик түшүнбөгөндүгү жана аңдап-сезбегендиги, мүмкүн болуучу кыйынчылыктардын себебин бөлүп көрсөтө албагандыгы менен мүнөздөлөт. Окутуучу сунуш кылынган максаттарды кабыл алат да, окуу процессин сунушталган схема боюнча, пландаштырылган натыйжалардын аткарылышын анализдөөнүн негизинде пландайт. *Жекече-моделдөөчү деңгээлде* болсо окутуучунун ишмердүүлүгү бир топ аңдалып-сезилген болот.

Окутуучу дидактикалык процесстин мыйзам ченемдүүлүктөрүн билет жана ага ылайык технологияны тандап алып, аны негиздейт жана коррекциялайт. Окуу процессиндеги өзгөртүүлөрдү долбоорлоо иштелип чыккан даяр методикалардын жана технологиялардын негизинде жүргүзүлөт. Натыйжа болсо тандалып алынган технологиянын мүмкүнчүлүктөрүнөн, максатка ылайыктуулугунан жана анын билим берүү процессинин субьектилеринин жекече өзгөчөлүктөрүнө дал келишинен көз каранды болот. Педагог окутуунун негизги концепцияларын билет жана бир топ ылайыктуу концепцияны студенттердин контингентинин, окутуунун максатынын спецификасына, өз өзгөчөлүгүнө жараша аң-сезимдүү түрдө тандап алат. *Системалык-моделдөөчү деңгээл* окутуучунун жогорку чыгармачыл активдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Бул деңгээлде окутуучу окутуунун түрдүү концепцияларынын натыйжаларын, оң жана терс жактарын аңдап-сезет жана өзүнүн окутуу дидактикалык системасын түзүүгө чыгат. Ал тигил же булл концепцияны жана окутуу технологиясын аң-сезимдүү түрдө тандап алат, аны уюштурууга чыгармачыл мамиле жасайт, заманбап мамилелердин, бөтөн тажрыйбаны өздөштүрүүнүн негизинде окутуунун жаңы идеяларын иштеп чыгат. Ошентип университет окутуучусунун кесиптик-педагогикалык компетенциялары өзүнө таандык структуралык жана критериалдык мүнөздөмөлөрдөн турат. Алар университет окутуучуларынын кесиптик квалификациясын өркүндөтүүдө жетекчиликке алынышы керек.

АДАБИЯТТАР:

1. Андреев В. И. Педагогика. Учебный курс для творческого саморазвития. 2-е изд. — Казань, 2000. — 600 с.
2. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследования. - М.: Педагогика, 1982. - 138 с.
3. Исаев И.Ф. Теория и практика формирования профессионально-педагогической культуры преподавателя высшей школы. - М. - Белгород, 1993. - 219 с.
4. Казанский Н.Г., Назарова Т.С. Дидактика (начальные классы).- М.: Просвещение, 1978.- 224 с.
5. Кузьмина Н.В. Способности, одаренность, талант учителя. - Л., 1985. - 32
6. Кузьмина Н.В., Реан А.А. Профессионализм педагогической деятельности.-СПб, Рыбинск, 1993. - 53 с.
7. Шамова Т.И., Давыденко Т.М. Управление процессом формирования системы качеств знаний учащихся: Методическое пособие. - М.: Прометей, 1990.-112 с.

Абдуллаева К.М

*№57 шағын жинақты орта мектебінің
директоры, өзін-өзі тану пәнінің мұғалімі*

Жандарова М.М

*тәрбие ісін жөніндегі орынбасары
биология пәнінің мұғалімі,*

Қылышбаева А.

*бастауыш сынып мұғалімі
Жамбыл облысы Тараз қаласы.
(Қазақстан)*

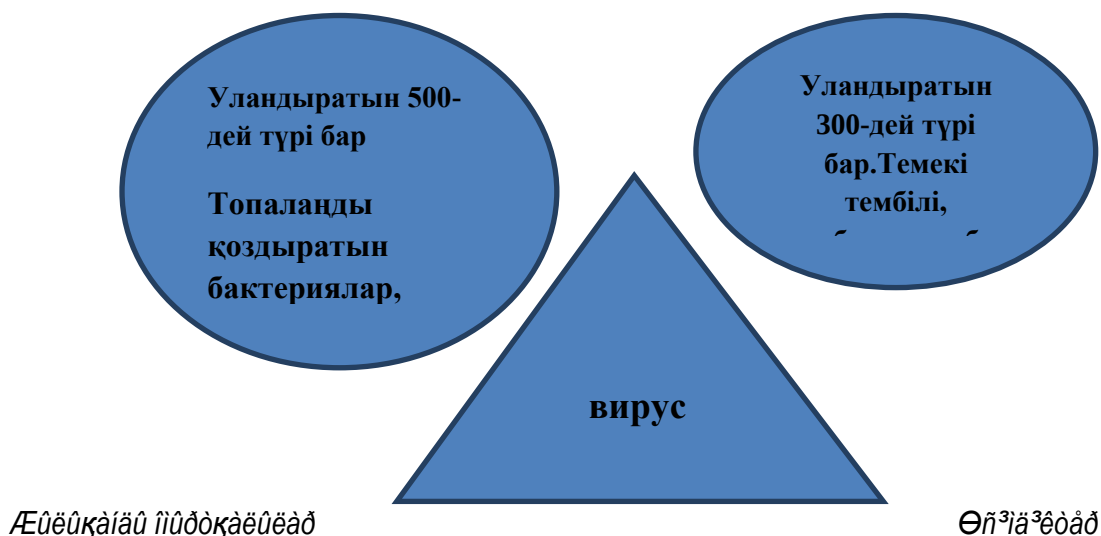
ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕГІ БАЛАЛАР АУЫЗЕКІ ӘДЕБИЕТІ БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ САБАҒЫНДА (ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС ҰЖЫМДЫҚ ЗЕРТТЕУ)

Адамның өмірдегі орнын өзі белгілеу мәдениеті тәрбие мазмұнының маңызды бөлігі болып саналады. Өзін-өзі тәрбиелеу – адамның өз тұлғасын қалыптастыруға, өмірдегі өз орнын өзі белгілеуіне, өзін-өзі дамытуға, өз қабілеттерін өзі іске асыруға бағытталған мақсатты, саналы, жүйелі түрде өздігінен жүргізетін іс-әрекеті. Өзін-өзі тәрбиелеу тәрбие процессінің құрамды бөлігі және тұлғаның өзін-өзі дамытуындағы ең маңызды күш болып саналады.

Өзін-өзі тану пәні мектеп бағдарламасына енгеніне үш жыл болыпты. Үш жаста бала толық өзінің не қалайтынын анық айта алса, өзін-өзі тану пәні де аяғынан тік тұрып қандай жетістіктерге жеткенін көрсете алады. Бұл пәнді оқытып бастағаннан ақ пәннің жетістігі көріне бастады. «Өзін -өзі тану» пәні тек оқушыларды ғана емес барша мұғалімдерді де тәрбиелейтін жоба деп түсінеміз. Себебі осы пәнді оқыта отырып, өмірге көз қарасымыз өзгерді. Демек балалар мен қоса өздеріміз де тәрбиеленіп жатырмыз ба? – деген сұрақ туындайды. Бастауыш сыныптардағы «Өзін -өзі тану » пәнінде әртүрлі аңыз әңгімелердің орны бөлек. Соның ішінде ежелгі балалар ауыз екі әдебиеті халық ауыз екі әдебиетінің ажыралмас бір саласы. Өзін-өзі тану пәнінде балалар ауыз екі әдебиетін қолдану ауыз әдебиеті үлгілерін ел аузынан жинап, елге насихаттауда, әртүрлі басылымдарда жариялауда баспаларда кітап етіп шығаруда үлкен үлесін қосып жүрген филология ғылымдарының кандидаты , профессор Тараз инновациялық-гуманитарлық университетінің кафедра меңгерушісі Меңдібай Әбілұлының «Ежелгі дәуірдегі балалар ауыз әдебиеті» оқулығы негіз болды. Оқулық авторы профессор М.Әбілұлы балаларға арналған ертегілерге , аңыз әңгімелерге , мифтік әңгімелерге , ел аузынан алынған өлең –жырларға , қисса дастандарға ғылыми тұрғыдан тұжырымдар жасап отырады. Ертегілер мен аңыз –әңгімелердегі кейіпкерлердің мінездерін талдау , өмірмен байланыстырып , өсиет сөздерді шежірелер мен жырларды талдау арқылы оқушыларды өзін-өзі тәрбиелеуге өзін-өзі бағалауға баулиды. Өзін-өзі тану пәнін биологиялық тұрғыдан талдасақ, ашуланғанда, ызаланғанда, қуанғанда немесе басқада мінез-құлық кезінде адам организмінде қандай гормондар бөлінеді, немесе қандай биологиялық өзгерістер болады. Балаларға әртүрлі сезімдер болған кезде адам организмне пайдасымен зиянын түсіндіруге тырыстық. Әсіресе жоғары буында өтетін кейбір салаларды бастауыш сыныптан бастап түсіндірсек өте тиімді әрі олардың рухани байлықтарының және адамгершілік сезімдерінің дұрыс қалыптасуына болашақта пәнді жетік меңгеруіне септігін тигізеді.

Мысалы 4-сынып жетекшісі Қылышбаева Айнұр өзінің салауатты өмір салты туралы сыныптан тыс сабағында, вирустардың адам өміріне зиянын биология пәннің мұғалімі Жандарова Мираш Мұхтарқызы кеңінен түсіндіріп берді . Бастауыш сынып

оқушыларының вирустар жайлы Венн диаграммасы арқылы вирустардың бір-бірімен ерекшелігімен ұқсастығын салыстыруға көмектесті.

Мұндай кіріктірілген сабақтар бастауыш сынып оқушыларының орта буынға өткенде адаптациялық кезеңінде оңтайлы болады. Және де биология пәніне деген қызығушылықтары арта түседі.

Өзін-өзі бағалаудың негізін жеке адамныңөзі қабылдаған құндылықтар жүйесі, тұлғаның жеке маңыздылықтар жүйесі құрайды. Аңыз әңгімелердегі кейіпкерлер мен өзін салыстыру мынадай сұрақтарға: «-Неге мен ондай емеспін?», «Сол кейіпкермен ұқсастығым бар ма?», «Өмірде мен қандай жетістіктерге жете аламын?»-деген сұрақтарға жауап іздеп, өзінің барлық мүмкіндіктерін көрсетуге тырысады. Өзін-өзі нақты бағалау, өзін-өзі тәрбиелеудің мақсаттарын дұрыс құрастыруға мүмкіндік береді. Өзін-өзі кейіпкерлерге салыстыру арқылы қоршаған ортамен жақсы қарым-қатынас жасай алады.

Мысалы қазақ халқының ауыз әдебиетінде сақтар заманынан сыр шертетін «Анарбай мен Мұнарбай» атты ертегісі . Бұл ертегі Анарбай мен Мұнарбай атты екі ақылды бала туралы. Анарбай 5 жасында Көктөбел деген атқа секіріп мінгенде жаулары тығылатын батыр бала болыпты. Ал Мұнарбай домбыра тартып, елдің рухани өмірін жандандырып, қариялардан есіткен өсиет сөздерін тасқа қашап жазады екен. Ауыл балаларын ертіп, өсиет сөздерді, батырлық дастандарды , сақ халқының тарихымен шежірелері жазылған тас кітаптарды тауға барып оқып қайтатын. Кейбір шежірелермен өсиет сөздер , жырлар жазылған тастарды арбаға салып ауыл ортасына әкеліп қоятын.

Біркүні Мұнарбай түйекұсқа мінген екі адамның тастарға қашалып жазылған өсиет сөздерді өшіріп жатқанын көріп одан – Қане тез кетіндер, сендерге ол сөздерді өшіруге кім рұқсат берді ?- деп сұрайды.

-Тас кітаптағы жазуларды өшіру арқылы сақтардың білімге деген құштарлығын тоқтата алуымыз керек.Мұны есіткен Мұнарбай оларға қарсылық көрсетеді. Мұнарбай тартқан домбыраның күйін есіткенде Көктөбел аты мен Анарбай ұшып жетіп келіп түйе құсты теуіп құлатады. Мұны көрген екі адам қаша жөнеледі.Анарбай ұстап алып екі аяғын байлап зынданға тастайды. «Ата-бабаларымыз жазып қалдырған өсиет сөздерімізді құрту үшін келген адамдарымыз біздің жауларымыз.Сендер енді теріс қылықтарыңыз үшін азап көресіңдер!» Олар зынданда аштан өледі.

Оқушылармен талдау барысында төмендегідей сұрақтармен пысықтадық

- Анарбай мен Мұнарбайды қазіргі замандағы қандай адамдарға теңер едіңдер?
- Түйекұс мінген екі адамды ше?

- Анарбай мен Мұнарбай істеген ерліктерін сендер қалай бағалар едіңдер?
- Өздеріңді солардың орнына қоя аласыздар ма?
- Сыныптастарыңның арасынан ше?

Биологиялық жағынан талдасақ:

-Түйекұс қандай құс?

-Анарбай мен Мұнарбайдың мінез-құлқына биологиялық тұрғыда сипаттама бер.

Адам халқы адам денесіндегі он екі мүшенің сау болуына, олардың дұрыс қалыптасып өсуіне көп көңіл бөлгендігі бұрыннан белгілі. Адам мүшелері атқаратын қызметіне қарай бірнеше мүшеден бірігіп, он екі мүше құрайды. Соның бірі алтыншы топтағы кеуде, омыртқа жотасы, қабырғалардың, жүрек, өкпе және бұлардың қосалқы мүшелері жатады. Анарбайдың батыр болуына оның дене бітімінің толық қалыптасуына және бұлшық еттерінің дамуы. Гуморальді реттелу қан құрамындағы заттардың әсерінен болады. Қанның құрамында денеде пайда болатын күрделі биологиялық пәрменділігі жоғары қосылыстар. Генетикалық тұрғыдан қарағанда дұрыс құрылған шежірелік картаға талдау жасау арқылы тек тұқым қуалайтын аурулар ғана емес, дарындылықтың, өнерге икемділігін білімге қабілеттіліктің қасиеттері ұрпақтан - ұрпаққа беріледі.

Оқушылар кейіпкерлерге сипаттама бергенде Көктөбел мінген Анарбайды Талғат Мұсабековке, Тоқтар Аубакировке теңесе, Мұнарбайды мемлекеттік тіліміздің мәртебесін өсіруге атсалысып жүрген Мұхтар Шахановқа, әділетсіздіктің құрбаны болған жерлесіміз Қайрат Рысқұлбековке, халықтың өзінің әдемі де әсерлі әндерімен халықтың рухани байлығын көтеріп жүрген замандасымыз, мықты саясаткер Тілеухан Бекболатқа теңеді.

Ал сыныптастарыңның ішінен Мұнарбай мен Анарбайға ұқсастығы бар достарыңды атай аласыздар ма? -деген сұраққа, оқу озаты, ақындық қабілеті бар Болатбеков Мейірбекті, ғылыми жобалар байқауының жеңімпазы Сапарбекова Нұрайды атап өтті.

Елге қызмет ету тек қолға қару алып соғысқа шығу емес, ел аузындағы тарихи деректер мен құндылықтарымызды аман сақтау, ұрпақтан -ұрпаққа жеткізу де отанға қызмет ету екендігін түсінеді. Осыған ұқсас ел аузында Дарии патшаның Кир патшаның кегін алу үшін сақ еліне жорыққа шыққаны, сақтардың «Шырақ батыр» деген Дарий патшаның жауынгерлеріне қарсы күрескені туралы аңызды, қазақ ауыз әдебиетінде «Сақ қызы Күнсулу хикаясы» туралы аңыз-әңгімелерді мысал етуге болады. Ежелгі дәуірдегі балалар әдебиетіндегі ертегілер мен аңыз-әңгімелер көбісі тарихи оқиғалармен байланысады. Яғни оқушылар ауыз екі әдебиет арқылы тарихи деректермен де таныс болады.

Белгілі ғалым әрі ақын М.Әбілұлының ежелгі сақтардың ғұлама данышпаны Анахарсис туралы «Анахарсис-Анарыс туралы қисса» сақтардың батыр патшайымы Тұмар туралы «Тұмар патшайым туралы қисса» атты шығармаларындағы Анарыс пен Тұмар патшайымдар тарихта болған тарихи тұлғалар. Анахарсис-Анарыс бабамыз сақтардың ғұлама данышпаны болған. Ал Тұмар сақтардың патшайымы М.Әбілұлының аталған екі қиссасы рухани байлығымыздың артуына қызмет етері сөзсіз.

Жалпы ежелгі халық ауыз әдебиетінің жәдігерлерін өскелең ұрпақтарға ұсынып, олардың рухани байлығын арттырудың маңызы өте зор.

Жалпы ұжымдық зерттеу мектептегі психологиялық ахуалдың жақсаруына да тиімді әсерін тигізеді. Мектепте барлық мұғалімдердің мақсаты бір – ол бәсекеге қабілетті, жан-жақты дамыған, саналы да сезімтал жеке тұлға тәрбиелеу. Қазақстан республикасының Білім және ғылым министрі академик Бақытжан Тұрсынұлы Жұмағұлов айтқандай: -Біз үшін ең маңыздысы - сапалы білім!

Елбасымыздың тапсырмасы да сол емес пе?. Яғни сапалы білім беру.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Ежелгі дәуірдегі балалар әдебиеті» М.Әбілұлы. Алматы. 2013ж.
2. Құдайбергенов К.С. «Инновациялық тәжірибе орталығы-педагогиканың көзі» .,Алматы. , 2001ж.,75бет

Ақунова Г. М.

*И. Арабаев атындагы КМУнун
Чыгыш таануу жана эл аралык
мамилелер факультетинин Чыгыш тилдер
кафедрасынын башчысы (Кыргызстан)*

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ ИЗИЛДӨӨДӨГҮ КАРАМА-КАРШЫЛЫКТАР

Ар бир тилдин көркөмдүүлүгүн арттырып, маанисин терең ачып берүүдө фразеологизмдердин ролу чоң экендиги талашсыз. Тил илиминдеги эң маанилүү, татаал жана кызыктуу бөлүк болуп саналгандыктан фразеологизмдин жардамы менен ошол тилде сүйлөгөн улуттун менталитетин, тарыхын, маданиятын, салт-санаасын, нарк-насилин дүйнөгө болгон көз карашын жана жашоо-турмушун кеңири, кооз ачып берүүгө болот. Ар бир тилде сөздөрдөн сырткары уникалдуу лингвистикалык феномен болуп саналган, айта турган ойго образдуу, эмоциялык түс берип турган сөздөрдүн комплексинин болушу эле тил илиминин бул тармагын изилдөөгө кызыгууну жаратат.

Тилдин лексикалык бирдигинде фразеологизмдердин ээлеген орду абдан чоң. Анткени алар айтыла турган ойду көркөмдүү жана так берип, образдуу ачып бере алат. Лингвистиканын бир тармагы катары фразеологиянын негизги максаты – ар бир тилдин фразеологиялык түзүмүн изилдөө болуп эсептелет. Бул илимди изилдөөдө төмөнкүлөрдү эске алуу керек:

- 1) фразеологиялык бирдиктин туруктуулугу
- 2) фразеологиянын системасы
- 3) фразеологиялык бирдиктин семантикалык түзүлүшү
- 4) келип чыгышы
- 5) негизги функциясы

Тил илимин изилдөөдө көптөгөн илимпоздор, окумуштуулар, алардын ичинде С. Н. Кононов, В. В. Виноградов, С. Е. Малов, Б. М. Юнусалиев, А.В. Кунин, Н. Н. Амосова, Л. П. Смит, Ш. Балли, Ж. Осмонова, В. Г. Гак, А. И. Алехина, К. К. Юдахин, жана башкалар кайрылып, өздөрүнүн бааларын берип, семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныкташкан. Айрымдарын мисалга келтире кетсек - В. В. Виноградов “Фразеология термини кандайдыр бир ойду жалпылап айтууда колдонулат жана андагы ар бир сөз же сөз айкаштары бири-биринен көз каранды” - деп эсептейт [1]

Ал эми А. В. Кунин “Фразеология – фразеологиялык бирдик же фразеологизмдер тууралуу илим, б.а. татаал семантикага ээ болгон туруктуу сөз айкаштарын изилдейт” - деп белгилеп кеткен [2]

Н. М. Шанский өз учурунда фразеологияны изилдөө менен бирге жалпы тилдик бирдикке, сөздөрдүн маанилеринин лексикалык мүнөздөлүшүнө, сөз жасоо жана алардын этимологиясына тиешелүү көптөгөн татаал жана маанилүү маселелерди чечүүгө болот деп эсептейт.

Ошондой эле өз изилдөөлөрүнө таянуу менен А. И. Смирницкий “Фразеологизмдер өз ичине туруктуу сөз айкаштарын гана камтыйт. Алар идиомалардан айырмалаланып, эмоционалдуулукка жана көркөмдүүлүккө ээ эмес” деген тыянакка келген.[3]

Өз алдынча лингвистикалык предмет катары фразеология башка илимдерге караганда салыштырмалуу жаш илим болуп эсептелет. “Окутуу методу, көлөмү,

изилдөөчү объектиси жана максаты толук изилденип бүтө элек жана толук баа бериле элек” - [4] деп Прокольева С. М, өз эмгегинде белгилеп кеткен.

Изилденүүчү предмет бир болсо да, фразеологизмдер боюнча көптөгөн илимий иштер жазылса да ушул күнгө чейин фразеологизмдердин изилдөө объектиси, изилдөө предмети, тапшырмалары, негизги өзгөчөлүктөрү, классификациясы боюнча түрдүү ой-пикирлер жана талаш-тартыштар да көп.

Ар түрдүү окумуштуулардын фразеологизмдеринин тизмелери бири-биринен абдан айырмалангандыктан илимдин бул тармагын изилдөөдө бири-бирине төп келбеген, айрым учурда биринин аныктамасын экинчи окумуштуу жокко чыгарган учурлар да кездешет. Илимий терминологиянын аталышы, колдонулушу боюнча кайчы пикир, курч талкуулар жүрүп келгендиктен “фразеология” термининин жалпы максаты аныкталган эмес жана алардын семантикалык көз караштан талдаганда жеткиликтүү, бирдиктүү классификациянын жоктугу боюнча да маселе жаралууда.

Айрым изилдөөчүлөр (Л. П. Смит, В. П. Жуков, В. Н. Телия, Н. М. Шанский) фразеологияны – туруктуу сөз айкаштары катары эсептешсе, айрымдары (Н. Н. Амосова, А. М. Бабкин, А. И. Смирницкий) – фразеология деп негизги группадагы сөздөрдү гана киргизсе болоорун далилдеп чыгышты.

В. В. Виноградов фразеологизмдин катарына макал – лакап, учкул сөздөрдү кошууга мүмкүн эмес. Анткени, алар семантикасы жана синтаксисттик түзүлүшү боюнча фразеологиялык бирдиктерден айырмаланып турушат [5] деп эсептейт жана өзүнүн изилдөөсүндө фразеологизмдерди үч типке бөлгөн:

1) Фразеологиялык ширешмелер – таптакыр бөлүнбөй турган сөз айкаштары. Мисалы “собаку съел”, ”точить ляды”, ”бить баклуши” ж. б.

2) Фразеологиялык биримдиктер – бул сөз айкаштарында фразанын мааниси анын ички образдык бөлүгүндө камтылган. Мисалы: “держатъ камень за пазухой”, ”стреляный воробей” ж. б.

3) сөздөр арасында синтаксисттик байланыш жокко эсе болгон фразеологизмдер. Мисалы: “чем свет, из рук вон”

Ушундай изилдөөлөрдү жүргүзүп, ал көпчүлүк сөздөрдүн маанилери ошол тилдин системасынын ички семантикалык байланышы менен чектелген деген жыйынтыкка келген. Бул лексикалык маанилер өзүнө гана тиешелүү учурларда гана колдонулат. Мисалы “страх берет”, ”тоска берет” деп айта алсак, анын карама-каршы маанисинде б.а. ”радость берет”, ”наслаждение берет” деп айта албайбыз.

Ал эми Н. М. Шанский фразеологизмдердин лексикалык түзүмү, келип чыгышын жана экспрессивдүү стилистикалык белгилерин изилдеген.

”Фразеологиялык бирдиктердин туруктуулугу жана айтылышы - айтыла турган ойдон көз каранды” деп билдирген В. Л, Архангельский Ошондуктан жалпы фразеологизмдер, аларды түзүүчү компоненттери түрдүү болушу мүмкүн.

Азыркы лингвисткада фразеологизмдерди изилдөө боюнча эки жактуу багыт аныкталды

Биринчи багыттагы илимпоздор фразеологизм – сөздөрдөн турган тилдик бирдикти б. а. сөз айкаштарын изилдейт деп эсептешет. Бирок ушул жааттагы айрым окумуштуулардын пикирлери кайра бул фактка дал келбей калып атат. Алсак, Копыленко: “Фразеология – өз ичине баардыгын ошондой эле “эркин” сөз айкаштарын да” камтыйт, деп айткан

Экинчи багыттагы илимпоздор фразеологизмдин катарына айрым гана сөз айкаштарын киргизишет. Ал “өзгөчө” сөз айкаштарын фразеологизмдер деп эсептешет. “тарыхый планда, азыркы тилдин системасынан сырткары этимологиялык жактан да ажыратылып каралат” [6]

Фразеологизмди изилдөөдө негизги басым алардын компоненттерине маанилик жана формалдуу мүнөздөмө берүү, алардын ортосундагы байланышты изилдөө эмес,

негизги формага, мазмунга, өзгөчөлүккө ээ болгон тилдик бирдик изилденет. Фразеологиянын түзүмү – бир типтүү бирдиктен куралат. Ар бир фразеологизмдин тарыхы жана этимологиясы компоненттердин семантикалык биримдигине жана сөз айкаштарындагы сөздөрдүн десемантизациясына карата окутулат. Бул көз карашты “Орус тилинин фразеологиялык сөздүгү” жана “Орус тилинин фразеологиясынын негиздери” эмгектеринде А.И. Молотков билдирген.

Жалпысынан орус тилиндеги фразеологизмдерди төмөнкүдөй бөлүүгө болот:

- 1) “Жалпы” маанидеги фразеологизмдер – өз ичине дээрлик баардык сөз айкаштарын камтыйт. Бул боюнча өз эмгектеринде В. Л. Архангельский, О. С. Ахманова, Н. М. Шанский далилдешкен.
- 2) “Тар” маанидеги фразеологизмдер - өз ичине толук маанидеги сөз айкаштарын гана камтыйт. Бул боюнча В. П. Жуков изилдеген.

Фразеологизмдер эки жааттуу каралып, карама-каршы пикирлер болсо да, бирдиктүү мааниге ээ. Кээ бир өзгөчөлүктөрү менен сөз айкаштарына жакын болсо, айрым учурда сөзгө жакын. Фразеологияны изилдөөдө түрдүү закон ченемдүүлүктөр кездешет. Мисалы, эркин колдонулган сөздөрдүн ортосундагы ажырым канчалык чоң болсо, компоненттин тиешелүү маанисин аныктоо да ошончолук татаал болот.

Фразеологизмдердин семантикалык бирдигин аныктоонун жолу болуп, фразеологиялык түрмөктү эквиваленттик сөз айкашына байланыштырып кароо болуп саналат.

Фразеологизмдерди алардын семантикасы, этимологиялык тамырын билбей туруп колдонууда алардын маанисинин өзгөрүп калаары шексиз. Фразеологизмдердин формасы, татаалдыгы, көп кырдуулугу жана аларды сүйлөшүүдө колдонуудагы кыйынчылыктарына карабастан, адамдык туюмду, сезимдерди билдирүүдө эң мыкты сөз айкашы болуп эсептелет. Ал сүйлөмгө көркөмдүүлүк жана оригиналдуулук берет. Айрыкча, фразеологизм ар бир тилде оозеки сүйлөөдө, адабий жана саясий адабиятта кеңири колдонулат. Аларды которууда котормочу маанисин өзгөртүп албаш үчүн туура жана так которууга тийиш. Фразеологизмдерди билбей туруп, айтыла турган ойдун көркөмдүгүн баалоо, тамашаны түшүнүүгө, ал гана эмес, айтыла турган ойдун маанисин толук кандуу түшүнүүгө мүмкүн эмес.

Орус тилиндеги фразеологиялардын өзгөрүүсү жана өнүгүүсүндөгү процесстер боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

Азыркы орус тилинин сөздүгүндө жаңы фразеологизмдер пайда болду. Бул болсо жаңы түшүнүк, көрүнүш жана предметтердин пайда болуусу менен байланыштуу. Орус тилинде башка тилдер сыяктуу эле сөздүк түзүмдүн кеңейиши башка тилден алынган сөздөр менен байытылып келет.

Илимий жана техникалык терминдердин кеңири колдонулушу анын колдонулуу сферасынын өзгөрүшүнө алып келет. Стилдердин байланышынан сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын стилистикалык өңү да өзгөрүлөт.

Ошондой эле орус тилиндеги фразеологизмдер ат атоочтук, этиштик, типтерге бөлүнсө да, ар бир сүйлөмдө маанисине жараша сын атоочтук, толуктоочтук милдетти аткаргандыктан алардын сүйлөмдөгү орду жана которулушу боюнча да маселелер жаралат.

Баардык тилдердеги фразеологизмдерди изилдөөдө лексикология, грамматика, стилистика, фонетика, тарых, философия, логика жана аймак таануу сыяктуу илимдер жөнүндө түшүнүккө ээ болуп туруп, анан изилдөө керек деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Жалпысынан алганда фразеологиялык бирдиктер – эң татаал феномен болуп эсептелет, аны түзүүчү компоненттеринин механикалык суммасы катары кароого болбойт. Фразеологиялык бирдиктердин семантикалык структураларын микросхема катары элестетүүгө болот. Анткени андагы элементтери дайыма бири-бири менен тыгыз байланышта болот.

Фразеологиялык бирдиктер тилдин лексикалык системасын толуктап турат жана аны толугу менен изилдеп, жыйынтыктоочу баа берүүгө мүмкүн эмес.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. В. В. Виноградов “Лингвистикалык дисциплина катары орус тилинин фразеологиясынын негизги түшүнүктөрү” П, 1946 ж
2. А. В. Кунин “Азыркы англис тилинин фразеологиясы”
3. А. И. Смирницкий “Англис тилинин лексикологиясы”
4. С. М. Прокольева “Фразеологиялык образдуулукту берүүнүн механизмдери” М., 1990 ж
5. С. Ларин “Фразеологизмдер”

Абдраимов К. А.

Ж.Баласагын атындагы

КУУнун алдындагы ПКМДИнин доценти

(Кыргызстан)

КЕПТИН ТАЗАЛЫГЫН САКТОО АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫ КЕП МАДАНИЯТЫНА ҮЙРӨТҮҮ

Кыргыз тили жөнүндө мыйзам кабыл алынганы менен анда коюлган талаптарга дале болсо көңүл бурулбай, кыргызча таза сүйлөбөй, сабаттуу жазбай, мамлекеттик иш кагаздарды кыргызчалатууга толук өтпөй, эрежелерди так сактабай келе жатабыз. Тилдин тазалыгына кам көрүү бүгүн эле пайда боло калган көйгөйлүү маселе эмес. Ал Байыркы Грециянын чечендеринен тартып, өз мезгилинде жаңы коомдун жаратуучулары болушкан К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин сыяктуу коомдук ишмерлерге чейин кеп тазалыгына чоң маани беришип, кам көрө билишкен.

Тилдин маданияттуулугуна тиешелүү орчундуу маселелердин бири – кеп тазалыгы. Кептин тазалыгы – кеп маданиятынын зарыл шарты. Себеби тилдин жалпы маданияттуулугу, жеткиликтүүлүгү, элестүүлүгү, көркөмдүүлүгү сыяктуу жана башка сапаттары кептин тазалыгынан башталат. Кеп тазалыгы жөнүндө сөз кылганда чет тилдердин таасиринен кутулуу, нукура эне тилде таза сүйлөө маселеси биринчи планга коюлуп келет. Арийне, бул маселе улуттук аң-сезимге байланыштуу болуп, атуулдук сезимди козгой турган маселелердин бири. Өз учурунда кептин тазалыгына карата окумуштуу Г.О.Винокур мындай деген: “Правильная, чистая речь есть признак правильного общественного поведения свидетельство высокой гражданской сознательности, в конце концов добродетель”.¹ Кеп тазалыгы – жалпы маданияттын, улуттук адеп, кулк-мүнөздүн, үрп-адаттын тикеден-тике көрүнүшү, тилдин маданиятын арттыруунун булагы, өбөлгөсү. Анын кеп тууралыгы, кеп тактыгы сыяктуу эле кеп маданиятынын негизги баскычтарынын бири катары аныкталып жүрүшү ушул өндүү өзгөчөлүктөр менен байланышкан.

Г.О. Винокур. “Из бесед о культуре речи”. “Русская речь”. 1967-г. №3. 13-стр

Изилдөөчүлөр Н. Головин, Т. А. Дегтерева кептин тазалыгы кеп маданиятынын негизги баскычтарынын бири экендигин жана ал тилдин нормасы менен тыгыз байланыштуу боло тургандыгын белгилейт.¹ Чынында, кептин тазалыгы кеп маданиятына таасир эте турган негизги компоненттеринен болору белгилүү. Тилибиздин ачык, так, таасирдүү, таамай, жеткиликтүүлүгү айтылган кептин кулакка куюлуп, дилге уюп, көөдөндө калышы алды менен кеп – сөзүбүздүн тазалыгынан башталат эмеспи.

Дегеле кептин тазалыгына карата төмөнкүдөй аныктамалар берилет:

- Кептин тазалыгы деп кепте чет тилдик элементтерди өлчөмү менен колдонууну айтабыз.²

- Таза кеп деп адабий тилге жат элементтер, сөздөр катышпаган, адеп-ахлактык нормага ылайык келген кепти айтабыз.

- Эгерде кепте адабий тилге жат элементтер (жаргондор башка тилдердин сөздөрү, артыкбаш диалектизм, говорлор ж.б.) жок болсо андай кеп таза кеп деп аталат.

Демек, кеп тазалыгы төл сөз, өз эмес өзгө, чет сөз, диалектилик сөз, кызматсыз кыстырынды сөз сыяктуу маселелер менен байланышта каралып, тилдин коммуникативдик сапатын көрсөтүүчү, анын маданиятын арттырууга көмөктөшчү көрүнүш болуп саналат.

Тил – жалпы элдин руханий энчиси. Ошондуктан анын байыртан келаткан этностук уңгусун, тазалыгын жана маданиятын дайыма кылдат сактоону унутууга тийиш эмеспиз. Окуучулардын кеби таза болууга тийиш. Башкача айтканда, адабий тилдин нормасынан тышкары болгон диалектилерден жана жергиликтүү говорлордон таза болууга тийиш.

Кептин тазалыгын окуучуларга үйрөтүп калыптандырууда, кептин тазалыгын бузуп, кедерги болуучу көрүнүштөрдү колдонбой, андай

1. Рысбаев. С, Акматова А. Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу. Ош. 2002. 70-бет.

2. Чымырбаев А, Токоева Т, Байгазиева А. Кыргыз тили. Б. 2002. 48-бет

каражаттар бар экендигин окуучуларга айтып түшүндүрүп, туура сүйлөтө жана жаздыруу негизги милдеттерибиздин бири болууга тийиш. Ал каражаттардын кепте ыгы жок колдонулушу кептин тазалыгын төмөндөтөт. Андай каражаттарга:

- Диалектизмдер
- Варваризмдер
- Жаргонизмдер
- Вульгаризмдер
- Канцеляризмдер
- Мите сөздөр ж.б. кирет.

Окуучуларын кебинин тазалыгын сактоодо, жогорудагыдай каражаттарды кеп сөздөрүндө өз ыгы менен колдонушуна көңүл буруп, туура сүйлөтө жана жаздыра билишибиз керек. Мейли жазууда болсун, мейли сүйлөшүүдө болсун ар бир сөз айтылаар ойго, жалпы мазмунга тикелей катышта болуп, белгилүү бир маанини туюнтуп, жүк аркалап турууга тийиш экендиги белгилүү. Окутуучулар Чолпонбаев А.К, Календерова Н.К түзгөн методикалык эмгекте кептин тазалыгын эки аспектиден кароого боло тургандыгын көрсөтүшөт:

1. Чет жана адабий тилдин нормасына жатпаган сөздөрдөн кептин таза болушу – кептин адабий тилдин нормалары менен байланышы.
2. Орой, булганыч, адепсиз сөздөрдөн таза болуу – кептин адеп-ахлактык нормалар менен байланышы.

Үчүнчү, кошумча аспект катары кепти мазмундук-маанилик жүк көтөрбөгөн, ашыкча сөздөрдөн тазалоо¹ маселеси да катышарын эсептейт. Биринчи аспектиге карата 5-класстын окуу китебинде берилген төмөнкү мисалды талдоого алып көрөлү.

1. Чолпонбаев А. К, Календерова Н. К. Сүйлөө чеберчилиги. 1-бөлүк. Кеп маданияты. Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу-методикалык курал. Б. 2002. 25-бет.

Мис; Мектептин участогу жашыл тукабадай болуп көгөрдү.¹ Мисалда участогу деген сөз колдонулуп жатат. Муну кыргызча аянтчасында деп алмаштырсак орус тилинен чет сөз катары кирген участогу – аянтча деп кыргызча атасак, кептин тазалыгын сактоого жасаган мамилебиз болмок. Участок орусча-кыргызча сөздүктө² “өзүнчө бир бөлүк жер” деп берилген. Окуучулар менен иштөөдө ушул өңдүү мисалдарды адабий тилдин нормасына ылайык талдап түшүндүрүп беришибиз керек. Мындай сөздөрдүн колдонулушу кептин жалпы элге түшүнүктүү болуусуна кедергисин тийгизет.

Кеп тазалыгын окуучуларга үйрөтүп иштөөдө окумуштуу С.Рысбаевдин төмөндөгүдөй анализдеген багыттарына таянууга тийишпиз:

- Эне тилибиздин фонду, кору өз орду менен колдонулушу;
- Чет тилден кирген сөздөрдү колдонбой, же ыктуу колдонуп сүйлөө;
- Калька сөздөрүн четтетүү, эне тилдин фондунан сөз таап, колдонуу;
- Диалектилик, говордук сөздөрдү ыксыз колдонбоо;
- Жаргон сөздөрүн колдонбой сүйлөө;
- Өз эне тилибизден терминдерди түзүү,³ өңдүү критерийлерге токтолуп мүнөздөмө берген. Окуучулар менен иштеп кебибиздин тазалыгын сактоодо, жогорудагы багыттар менен катар элибиздин сөз устаттары, сөз чеберлери, чечендери тарабынан иштелип чыккан, белгилүү бир калып – нормага салынган адабий тилдин нормасын да пайдалануу кеп тазалыгына төп келет. Учурда кеп тазалыгына кедергисин тийгизген сөздөрдүн эквиваленттери болгонуна карабастан, аны сактабаган көптөгөн мисалдарды кездештирүүгө болот. Маселен; “Мага звонить этип койчу”, “Библиотекага барасыңбы?”, ж.б. Аталган сүйлөмдөрдө орус тилиндеги сөздөр жөнү жок колдонулган.

Кыргызча бул сөздөрдү: “Мага телефон чалып койчу”, “Китепканага

-
1. Б. Үмөталиева, Б. Өмүралиев, А. Осмонкулов. Кыргыз тили. 5-класс үчүн окуу китеби. Б. 1998. 211-бет.
 2. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М.: Советская энциклопедия, 1965.
 3. Рысбаев. С, Акматова А. Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу. Ош. 2002.71-бет.

барасыңбы?”, деп колдонгонубуз жөндүү болмок. Бул кемчиликтердин себеби эмнеде деген суроо туулат. Кыргыз жаштары өз эне тилине караганда орус тилинде көбүрөөк сүйлөп ага маани бергендиктенби? же кош тилдүүлүктүн таасириненби? Суроо артынан суроо туулат. Бул көрүнүштөр кепте ар тилдин лексемаларын аралаштырып кеп куруу дегендикке жатпайт. Ар ким өз тилинде оюн так, туура, жеткиликтүү билдире алганда гана тилине анын тазалыгына жасаган мамилеси болмокчу. Кош тилдүүлүк академик Б.Ө.Орузбаева белгилегендей “...эки тилди бирдей паралелдүү колдоно билүү”,¹ дегендик эмеспи.

Н. Головин “Кептин тазалыгынын негизги белгиси катары тилдик норма менен сүйлөө, а тилдик нормага ылайык сүйлөбөгөн учурда кеп маданияты жаатында сөз кылууга мүмкүн эмес”,² -дейт. Адам кайсы тилде сүйлөбөсүн, өз оюн билдирүүдө сөз каражаттарын орду менен колдонуп, ал тилде таза сүйлөөсү да кеп маданиятынын негизги белгиси болуп саналат. Тактап айтканда, кептин тазалыгы – тилдин коммуникативдик сапатына, маданияттуулугуна тиешелүү орчундуу маселелердин бири.

Көпчүлүк учурда башка тилдерден кирген сөздөрдүн эсебинен да кептин тазалыгы бузулат. Азыркы учурда ар бир тил, анын ичинде кыргыз тили да, башка тилдерден асыресе орус тилинен жана орус тили аркылуубашка тилдерден көбүрөөк кабыл алып жатат. Ырас, алардын көпчүлүгү кыргыз тилинин мыйзамдарына баш ийип, кыргыздын төлсөзү сыяктанып калды. Бирок дайыма эле мындай боло бербейт. Кээде эч

кандай максатсыз, зарылдыгы жок туруп эле башка тилден кирген сөздөр колдонулат. А чындыгында ошол эле түшүнүктү кыргыз тилиндеги эле сөз каражаты менен туюндурууга айтууга болор эле. Азыркы кезде, айрыкча оозеки кепте орус тилинен кирген сөздөрдү максатсыз, эч кандай негизсиз эле аралаштырып, кошуп сүйлөй берүү кеңириорун алды. Бул ошол адамдын

¹. Вестник КГЮА Научно-методический журнал. 2006. 158-бет.

². Головин Б.Н. “Основы культуры речи”. 92-бет

кеп маданиятынын төмөндүгүн, демек жалпы эле маданий деңгээлинин пастыгын ырастайт.

Окуучуларга кеп маданиятын үйрөтүүдө адабий материалдардын жана мугалимдин кебинин үлгүсүнөн пайдалана турган мүмкүнчүлүктөр көп. Эң эле жөнөкөй мисал катары пикир алмашууда адабий тилдин нормаларына жат, деги эле сүйлөө үчүн керексиз тилдик элементтерден арылуу кептин тазалыгын сактайт. Ошондуктан тилдин адабий нормасына ылайык келген элементтерин ажырата билип, адабий тилге жатпаган нерселерди жөндөн-жөн эле колдоно берүүдөн сак болуу керек. Адабий тил менен диалектизмдерди бамдап түшүнүү менен мамиле жасаганда гана кептин тазалыгы сакталат. Кыргыз тилинин мүмкүнчүлүгү зор, жакшы жана уккулуктуу сүйлөө үчүн тилдик каражаттар жетишерлик. Бирок ар бир эле адам аны пайдалана билбейт, а балким антүүгө аң-сезимдүүлүк менен аракет да жасабайт.

Окуучулар менен биргеликте кептин тазалыгына терс таасирин тийгизген 5-класстын кыргыз тили окуу китебинде¹ берилген №73, 180 - көнүгүүлөрдө берилген мисалдарды талдоого алып, кеп тазалыгына кедергисин тийгизген сөздөрдү окуучуларга адабий тилдин нормасына туура келген сөздөргө алмаштырып, маанилерин чечмелеп көрөлү.

- Өз ара **маслихат** кылгандан кийин, ар бирине казынадан **алейне пул** төлөп, ордо аскерин көбөйтө баштады.
- Эшиктен келген киши боз үйдүн чий эшигин **асте** көтөрүп ачты да: - Арыбагыла, - деди.
- Ныязалынын көңүлү **кыра** болсо да, **шагдам** күлгөн болуп, сүрөп отурду.
- Бийик **сөөрүдө** узакка чейин отуруп, алар менен **алаканы** оңдоо жөнүндө ойлонду.
- 1862-жылы 24-февраль күнү ордо **эгеси** Малаханды өз төшөгүндө думуктуруп өлтүрүп коюшту.

¹. Б. Үмөталиева, Б. Өмүралиев, А. Осмонкулов. Кыргыз тили. 5-класс. Б. 1998. 35,73-беттер.

- Бөрү көргөн **көпөктөй** бүжүрөп, артынан бирөөнү эрегиштирип кирип келди. Күкүк сайрап турган **чарбак** жагымдуу жана кереметтүү сезилет.

Жогорудагы мисалдардагы **маслихат, алейне пул, асте, кыра, шагдам, сөөрүдө, алаканы, эгеси, көпөктөй, чарбак** деген сөздөрдүн маанилерин 5-класстын окуучуларына чечмелеп, кептин тазалыгына байланышкан төмөндөгүдөй суроолорго жооп издөө да натыйжалуу болмокчу.

- Мисалдардагы белгиленип көрсөтүлгөн сөздөр кептин тазалыгына кедергисин тийгизет деп ойлойсуңбу?
- Ал сөздөрдү кандай сөздөр менен алмаштырып кептин тазалыгын сактай алабыз?
- Кептин тазалыгына жолтоо болуучу көрүнүштөрдү санап бер?
- Таза тил болушу мүмкүнбү?
- Тилди тазартуу үчүн эмне сунуш кылмак элең?
- Сен дайыма кыргызча таза сүйлөйм деп ойлойсуңбу?

- Таза сүйлөө дегенди кандай түшүнөсүң?

Текст боюнча теориялык маалыматтарды биринчи сабакта берип, калган убакытты кептин тазалыгына багытталган көнүгүү, машыгуу жумуштарына басым жасаганыбыз оң. Ар бир сүйлөмдү өз ык шартына жараша кыргызча кеп сөздөрүбүз менен алмаштырып, пайдалана билүү тилибиздин тазалыгын сактоого жасалган аракет болмокчу. Кептин тазалыгы кепте адабий нормага туура келбеген жана ыймандуулукка жатпаган сөздөрдүн жоктугу менен шартталат. Ошону менен бирге чет элдик сөздөр менен кепти байытуу анын тазалыгына кедерги тийгизет. Кеп маданиятын жогорулатуу маселелери учурда кыргыз тилин мамлекеттик тил катары өнүктүрүү зарыл болуп турганда актуалдуу көрүнүш. Анткени кеп маданиятынын бирден-бир шарты-адабий тилди оозеки жана жазуу формасында колдонуу. Кыргыз тилди мамлекеттик тил катары өнүктүрүү, кыргыз адабий тилин өнүктүрүү дегенди билдирет.

АДАБИЯТТАР:

1. Г.О. Винокур. “Из бесед о культуре речи”. “Русская речь”. 1967-г. №3. 13-стр
2. Рысбаев. С, Акматова А. Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу. Ош. 2002. 70-бет.
3. Чымырбаев А, Токоева Т, Байгазиева А. Кыргыз тили. Б. 2002. 48-бет
4. Чолпонбаев А. К, Календерова Н. К. Сүйлөө чеберчилиги. 1-бөлүк. Кеп маданияты. Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу-методикалык курал. Б. 2002. 25-бет.
5. Б. Үмөталиева, Б. Өмүралиев, А. Осмонкулов. Кыргыз тили. 5-класс үчүн окуу китеби. Б. 1998. 211-бет.
6. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М.: Советская энциклопедия, 1965.
7. 8. Вестник КГЮА Научно-методический журнал. 2006. 158-бет.
9. Головин Б.Н. “Основы культуры речи”. 92-бет.

Айталиева Э.

*Ж.Баласагын атындагы КУУнун
алдындагы ПКМДИнун
окутуучусу (Кыргызстан)*

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ АТООЧТУКТАР, АЛАРДЫН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Түрк тилдеринде атоочтуктардын сүйлөм ичинде аткарган синтаксистик кызматы өтө кеңири жана дифференциалдуу мүнөзгө ээ. Алар жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү уюштурууда чоң роль ойнойт. Жөнөкөй сүйлөмдүн составында атоочтуктар айрыкча кеңири колдонулуп, ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктоочтук милдеттерди аткарып келе берет.

Атоочтуктардын синтаксистик функциялары көптөгөн убакыттан бери изилденип келе жатканы менен, бүгүнкү күнгө чейин окумуштуулардын арасында бирдиктүү пикир жок. Бул сүйлөм мүчөлөрүнүн түзүлүшүнө карай бөлүнүшү, сөз айкаштары жана багыныңкы татаал сүйлөмдөр жөнүндөгү маселелер менен тыгыз байланыштуу болуп, кийинки маселелердин да толук чечиле электиги менен шартталат. Ошондуктан атоочтуктардын жөнөкөй сүйлөмдүн составындагы синтаксистик функциялары жөнүндөгү маселелерге токтолордон мурда, сүйлөм мүчөлөрүнүн түзүлүшүнө карай бөлүнүшү жөнүндөгү маселеге кайрылууга туура келет.

Түрк тилдерин иликтеген көпчүлүк окумуштуулар да конкреттүү бир тилде гана эмес, жалпы эле тил илиминде сүйлөм мүчөлөрү структуралык жактан ар түрдүү

берилип келерин, бүгүнкү күнгө чейин алардын жалпы кабыл алынган классификациясы жана классификациялык типтерин толук чагылдыра алган бирдиктүү терминдердин жоктугун белгилешкен. Бул маселелер бүгүнкү күндө да кыйынчылыкты туудурган, чечүүлүнү талап кылган проблемалардын катарына кирет.

Атоочтуктардын синтаксистик функцияларын иликтеген окумуштуулар атоочтуктардан турган сүйлөм мүчөлөрүн түзүлүшүнө карай бөлүштүрүүдө өтө ар түрдүү пикирлерди айтышат. Атап айтсак, алтай тилиндеги атоочтуктарды иликтеген В.Н.Талыкин жөнөкөй сүйлөмдүн составында атоочтуктардан турган сүйлөм мүчөлөрүн түзүлүшүнө карай “жөнөкөй сүйлөм мүчөлөрү”, “атоочтук оборот”, жана “жайылма мүчөлөр” (развёрнутые члены) деп үчкө бөлүп карайт. Эгер жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы атоочтуктар өз алдынча бир сөздөн турса-жөнөкөй; ал эми атоочтуктарга багынып турган сөз менен келсе-“атоочтук оборот”, алардын алдында өзүнчө ээси бар сыяктанса (логикалык ээси болсо)-жайылма мүчө болот деп белгилейт (11, 155-160).

Мындан көрүнүп тургандай, В.Н. Талыкин атоочтук түрмөктөрдү экиге бөлүп, өзүнүн ээси бар сыяктангандарды жайылма мүчө (развёрнутые члены), ал эми алдындагы компоненти менен ыкташуу жана башкаруу байланышы аркылуу байланышкан атоочтук түрмөктөрдү “атоочтук оборот” деп структуралык жактан сүйлөм мүчөлөрүнүн өзүнчө бир тиби катары көрсөтөт. Автор мындайча бөлүштүрүүдө, негизги компоненти атоочтуктардан турган жайылма мүчөлөрдөн айырмаланып, атоочтук обороттун өзүнчө логикалык ээси болбойт” деген критерийге таянат. Чындыгында, атоочтук түрмөктөр жана ээ сыяктанган сөзү жок атоочтук түрмөктөр болуп бөлүнөт. Бирок аларды сүйлөм мүчөлөрүнүн түзүлүшү боюнча айырмаланган эки башка тиби катары бөлүп көрсөтүү фактыга дал келбейт. Анткени бул атоочтук түрмөктөрдүн баары биригип бир категорияны түзөт. Алардын ар бир тибин ар башка сүйлөм мүчөсү катары кароо максатка ылайыксыз деп ойлойбуз.

Ж. Болатов атоочтуктардан турган сүйлөм мүчөлөрүн түзүлүшү боюнча “жөнөкөй”, “татаал”, “жайылма мүчө” деп үчкө бөлөт. Ал жөнөкөй атоочтуктарды сүйлөмдүн жөнөкөй мүчөсү катары карап, айрым сөздөр менен келген атоочтуктарды, ошондой эле *деген* атоочтугу менен айкашып келген сөздөрдү татаал мүчө катары, ал эми атоочтук түрмөктөрдү жайылма мүчө катары карайт. “Жөнөкөй” жана “татаал” мүчөлөр жөнүндөгү пикирине токтоло кетсек: “Атоочтуктардан турган жөнөкөй толуктоочтор өзүнүн татаал эмес түзүлүшүнө жараша атоочтуктардын өзүнөн гана жасалат. Татаал толуктоочтор өзүнчө айырмаланып турат, мындай толуктоочтор эки же андан ашык сөздөн түзүлүп, составында атоочтуктардан да башка сөз катышат”, - дейт. Ал эми атоочтуктардын ээлик милдети жөнүндө сөз кылганда *деген* атоочтугу менен айкаша келген сөздөрдү татаал ээ катары көрсөтөт. Ошол эле эмгекте атоочтуктардын баяндоочтук милдети жөнүндө сөз кылган учурда автор татаал этиштерден түзүлгөн атоочтуктар татаал баяндоочтук милдет аткарат” деп белгилейт (2, 5-10).

Айтылган ой пикирлердин жөнөкөй атоочтуктардын жөнөкөй мүчө катары каралышы, ал эми айрым сөздөр жана кызматчы сөздөр менен келген атоочтуктардын, ошондой эле *деген* атоочтугу менен айкашып келген сөздөрдүн татаал мүчө катары каралышы түрк тилдери үчүн маанилүү экендигин белгилей кетмекчибиз. Бирок татаал атоочтуктардын “татаал мүчө” катары каралышы туура эмес. Анткени татаал этиштер да башка сөз түркүмдөрүндөгү татаал сөздөр сыяктуу эле эки компонентинин алгычкы маанилери десемантизацияланып, лексикалык бир бүтүн жаңы маанини туюндурат (12, 96-97), синтаксисте тилдин башка бир баскычында пайда болгон даяр бирдик катары кирет. Лексикалык жактан бир түшүнүктү туюнткан сөздөр жөнөкөй сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Каракалпак тилиндеги атоочтуктарды иликтеген Д.С. Насыров атоочтуктардан турган сүйлөм мүчөлөрүн түзүлүшү боюнча жөнөкөй (“дара”) жана жайылма

(“кеңейтилген”) деп экиге бөлөт. Ал жөнөкөй сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин жөнөкөй жана татаал атоочтуктар аткарып, ал эми жайылма мүчөлөрдүн милдетин атоочтук түрмөктөр аткараарын белгилейт:

1. *Айткан* сөз-аткан ок. 2. *Жоголгон* пышактын сабы алтын.-*Жоголгон* бычактын сабы алтын. 3. *Ушып жүргөн* шөп-шар шангыткан кум-топырак адамнын көзүн аштырмайт. -*Учуп-жүргөн* чөп-чар аралашкан кум-топурак адамдын көзүн ачырбайт. 4. *Шаршап келген* адам, тарс этип атылган мылтык, *мени жумсаган хан*, *күн батканда аскан* тамак. *Чарчап келген* адам, *тарс этип атылган* мылтык, *мени жумшаган хан*, *күн батканда аскан тамак*” сыяктуу мисалдардагыб *айткан*, *аткан*, *жоголгон* деген жөнөкөй атоочтуктар менен *учуп жүргөн* деген татаал атоочтуктар жөнөкөй аныктоочтук милдет аткараары, ал эми *чарчап келген*, *тарс этип атылган*, *мени жумшаган*, *күн батканда аскан* деген атоочтук түрмөктөр жайылма аныктоочтук милдет аткараары көрсөтүлгөн.

Белгилей кетчүнерсе, бул эмгекте атоочтуктардын кызматчы сөздөр менен айкашып келген учурлары белгиленгени менен, мындай атоочтуктар түзүлүшү боюнча сүйлөм мүчөлөрүнүн кайсы түрүнө кирери айтылган эмес. Башка көпчүлүк эмгектерде да бул маселе үстүртөн гана каралып келет. Биздин оюбузча, бул сыяктуу маселелердин ачык калтырылышы сүйлөм мүчөлөрүн түзүлүшүнө карай бөлүштүрүүдө кыйынчылыктарды туудурат. Ошондуктан алардын так берилиши максатка ылайыктуу.

Кызматчы сөздөр менен айкашып келген атоочтуктарды И.Х.Ахматов сыяктуу “составдуу мүчө” (Грамматика карачаево-балкарского языка, 1976, 369), тактап айтканда, тутумдаш мүчө деп өзүнчө бөлүп карайт. Анткени жөнөкөй жана татаал сөздөрдөн турган жөнөкөй мүчөлөрдөн айырмаланып, тутумдаш мүчөлөрдүн компоненттери бири-бири менен маанилик жактан байланышса да, өз алдынча лексикалык бирдик боло албайт.

К. Мелиевдин “Хозирги туркий тиллардаги сифатдошлар” деген илимий монографиясында өзбек, уйгур, каракалпак, казак тилдериндеги атоочтуктар, аларды уюштуруучу формалар, атоочтуктардын классификацияланышы, синтаксистик функциялары, бул милдеттердеги семантика-синтаксистик маанилери жөнүндөгү маселелер каралат. Эмгектин максатына кирбегендиктен мында да атоочтуктардан турган сүйлөм мүчөлөрү түзүлүшү боюнча бөлүнүп берилбестен, тек гана тигил же бул мүчөлөрдүн милдетин аткара тургандыгы гана көрсөтүлөт.

Түрк тилдеринин синтаксисин изилдеген окумуштуулар да сүйлөм мүчөлөрүн түзүлүшү боюнча өтө ар түрдүү классификациялашып, ар кандай терминдер менен атап келишет. Алардын бир тобу үчкө бөлүп, “жөнөкөй”, “составдуу”, “жайылма” деп аташса (1, 367-535), экинчилери экиге бөлүп “жөнөкөй”, жана “татаал” деп аташат (Грамматика азербайджанского языка, 1971, 268-294). Үчүнчүлөрү “жөнөкөй” жана “составдуу” (11, 392- 479; Дыренкова, 1940, 230; Ахмеров, 1962, 13-15; Будагова, 1963, 19; Алиев, 1972, 130), төртүнчүлөрү “жөнөкөй” жана “жайылма”, бешинчилери “жөнөкөй”, “татаал”, “составдуу” жана “трансформацияланган мүчө” (Мухамадиева, 1985,50) деп бөлүштүрүшөт.

Кыргыз тил илиминде да сүйлөм мүчөлөрүн түзүлүшүнө карай бөлүштүрүүдө ар түрдүү пикирлер айтылып келет. Профессор А.Жапаров, А. Иманов сыяктуу окумуштуулар “жөнөкөй” жана “тутумдаш” деп бөлүштүрүшөт (7, Ч 1, 212; 8, 127-144.). Жөнөкөй сүйлөм мүчөлөрү катары бир сөздөн (жөнөкөй жана татаал сөздөн) турган сүйлөм мүчөлөрүн эсептешет. Тутумдаш мүчөлөргө эки же андан ашык толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмектерин жана туруктуу сөз айкаштарын киргизишет.

М. Мураталиев, А. Турсунов, Ы. Жакыпов сыяктуу окумуштуулар сүйлөм мүчөлөрүн түзүлүшү боюнча “жөнөкөй”, “татаал”, “жайылма” деп үчкө бөлүшөт (6, 63-67; 10, Турсунов, 1971, 90, 108). Э. Абдымамбетова “жөнөкөй”, “тутумдаш”, “обочолонгон” деп бөлүштүрөт. “Жөнөкөй мүчө” деп бир гана сөздөн (жөнөкөй жана

татаал сөздөн) турган сүйлөм мүчөлөрүн, “тутумдаш” деп эки же андан ашык сөздөрдөн турган сүйлөм мүчөлөрүн, ал эми “обочолонгон мүчө” катары синтаксистик конструкциялардан (түрмөктөрдөн) турган сүйлөм мүчөлөрүн эсептейт.

Ж. Мураталиева “жөнөкөй”, “тутумдаш” жана “түрмөктүк сүйлөм мүчөлөрү” (түрмөктүк ээ, түрмөктүк баяндооч, түрмөктүк бышыктооч, түрмөктүк аныктооч, түрмөктүк толуктооч) деп атайт (10, 63, 72-74).

Бул мисалдардагы *кишилерди күлдүрүп олтуруучу* деген сөз тизмектери “тутумдаш” аныктооч катары көрсөтүлөт. “*Кишилерди күлдүрүп олтуруучу* Элебес көрүнбөйт” деген мисал “сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрү” деген темада да келтирилет (5, 100). Тутумдаш толуктооч жана жайылма толуктоочто “*Эже кийгенди* сиңди кийет. *Ичи тарды* ит кабат. *Кулак укканды* көз көрөт” сыяктуу мисалдар келтирилет. Алардагы *эже кийгенди, ичи тарды, кулак укканды* деген синтаксистик түрмөктөр да бирде тутумдаш, бирде жайылма толуктооч катары берилет.

Сүйлөмдүн жөнөкөй мүчөсү деп жөнөкөй жана татаал сөздөрдөн түзүлүп, өз алдынча турганда да контексттегидей лексикалык бир бүтүн маанини билдирип турган сүйлөм мүчөсүн айтабыз. Мисалы: *Дүйшө отурар* жерди жандап көрсөттү. *Болор-болбос* иш үчүн урушпа (Накыл сөз). *Сая албаган* ийне тандайт, *саптай албаган* учук тандайт (Макал).

Бул мисалдардагы *Дүйшө, сая албаган, саптай албаган* деген сөздөр-жөнөкөй ээ, жөнөкөй зат атоочтон жана татаал атоочтуктардан турат. *Отурар, болор-болбос* деген сөздөр-жөнөкөй аныктооч, жөнөкөй жана татаал атоочтуктардан жасалган. *Жерди, ийне, учук* деген сөздөр-жөнөкөй зат атоочтордон турган жөнөкөй толуктоочтор. *Көрсөттү, тандайт*-жөнөкөй баяндооч, *жаңдап*-жөнөкөй бышыктооч. Булардын баары өз алдынча турганда лексикалык бир бүтүн маанини билдирип турушат.

Тутумдаш мүчө катары ар бири өз алдынча маанини билдирген эки сөздүн жана толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн өз ара ажырагыс биримдигинен, ошондой эле, туруктуу сөз айкаштарынан туруп, бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган сүйлөм мүчөлөрүн айтабыз. Тутумдаш мүчөлөр да контексттен бөлүнүп алынганда маанилик жактан өзгөрбөйт: *Тек жүргөн* ток жүрөт (Макал). Барган сайын окуусун улантууну эскертет.

Бир сүйлөмдөрдө *тек жүргөн, барган сайын* деген сөздөрдүн тизмектери маанилик жактан бири-бири менен өз ара ажырагыс биримдикти түзүп, бир суроого (ким? качан?) жооп берип, бир сүйлөм мүчөсү катары (тутумдаш ээ жана бышыктооч) келген. Бирок алар жөнөкөй мүчөлөр сыяктуу лексикалык бир бүтүн бирдикти түзө алышпайт. Тескерисинче, эки башка маани биригип, бир синтаксистик маанини туюнтат. Салыштыр: *тек-тактооч*-“тынч, тим” деген мааниде (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1969, 586), *жүргөн*- затташкан атоочтук-“күн өткөргөн, жашаган адам” сыяктуу лексикалык маанилерди билдирет. Сүйлөмдүн составында бул эки сөз айкашып келгенде деле ушул маанилерин сакташат. Бирок синтаксистик жактан бири-бири менен өтө тыгыз байланышып жаңы лексикалык маанини эмес, синтаксистик маанини туюнтуп, бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир мүчөсү (тутумдаш мүчө) катары келет. *Барган сайын* деген составдуу бышыктоочтун да компоненттеринин экөө тең алгачкы маанилерде эле, (*барган*-заттык функциядагы атоочтук, *сайын*-жандооч, аныктоо, тактоо маанисинде) колдонулуп, синтаксистик жактан ажырагыс түрдө байланышып, кайра-кайра кайталанган кыймыл-аракеттин мезгилин билдирип, бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсү катары келет. Кошумча каражаттар (кызматчы сөздөр, лексикалык конкретизаторлор, функционалдык жардамчы сөздөр) менен өз ара ажырагыс биримдикте айкашып келген атоочтуктар жана атоочтук менен аяктаган туруктуу сөз айкаштары сүйлөмдүн тутумдаш мүчөсү катары эсептелет.

1-сүйлөмдө *жайылган бойдон, сайылган бойдон* деген атоочтуктар тутумдаш сыпат бышыктоочтук милдет аткарып турат. 2-сүйлөмдө *кеткен боюнча* деген атоочтук

тутумдаш мезгил бышыктоочтук милдетти, 3-сүйлөмдөгү *жүздөшкөнү менен* деген атоочтук тутумдаш толуктоочтук милдетти аткарып турат. Ал эми 4-сүйлөмдө *ырдай тургандар* деген татаал атоочтук жалаң деген бөлүкчө менен тыгыз айкашып келип, тутумдаш ээлик кызматты аткарып турат.

Жыйынтыктап айтканда, түрк тилдериндеги атоочтуктардын синтаксистик кызматы бир топ иликтөөгө алынган, ошону менен бирге атоочтуктар сүйлөм тутумунда көпчүлүк учурда сүйлөм мүчөсүнүн ээсин, аныктоочун, тоуктоочун жана бышыктоочунун милдетин аткарат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. *Ахматов И.Х.* Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачай-балкарском языке.-Нальчик:Эльбрус,1968.-164 с.
2. *Жапаров А.* Кыргыз тилинин синтаксиси.- Фрунзе: Мектеп, 1979.- 323б.
3. *Иманов А.* Кыргыз тилинин синтаксиси.- Бишкек. 1995.- 390б.
4. *Мураталиев М.* Кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттар (атоочтуктар) жөнүндө // Изв. АН Кирг ССР. Сер. общ. Наук. Т 2 , вып 1.- С. 31-60.
5. *Талыкин В.Н.* Причастие в алтайских языках.- Горно- Алтайск, 1971.- 173с.

Асаналиева Ч. Н.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз

Улуттук Университети

(Кыргызстан)

DEVELOPING SPEAKING ACTIVITIES

According to Ur (1996) "of all the four skills (listening, speaking, reading and writing), speaking seems intuitively the most important." Indeed, whether for business or pleasure, a primary motivation to learn a foreign language is to be able to converse with speakers of that language. This explains why so many language learners are very interested in the speaking skills.

However, in addition to be an important skill, speaking is also a great challenge for foreign language learners, and students must master several difficult microskills including the pronunciation, stress and intonation and appropriate use of formal and informal expressions. To complicate the matters, students in English as a foreign language environment have little opportunity to speak English outside of the classroom.

The goal of teaching speaking skills is communicative efficiency. Learners should be able to make themselves understood, using their current proficiency to the fullest. They should try to avoid confusion in the message due to faulty pronunciation, grammar, or vocabulary, and to observe the social and cultural rules that apply in each communication situation. To help students develop communicative efficiency in speaking, instructors can use a balanced activities approach that combines language input, structured output, and communicative output.

Speaking is "the process of building and sharing meaning through the use of verbal and non-verbal symbols, in a variety of contexts. Speaking is a crucial part of second language learning and teaching. Despite its importance, for many years, teaching speaking has been undervalued and English language teachers have continued to teach speaking just as a repetition of drills or memorization of dialogues. However, today's world requires that the goal of teaching speaking should improve students' communicative skills, because, only in that way, students can express themselves and learn how to follow the social and cultural rules appropriate in each communicative circumstance.

Traditional classroom speaking practice often takes the form of drills in which one person asks a question and another gives an answer. The question and the answer are structured and predictable, and often there is only one correct, predetermined answer. The purpose of asking and answering the question is to demonstrate the ability to ask and answer the question. In contrast, the purpose of real communication is to accomplish a task, such as conveying a telephone message, obtaining information, or expressing an opinion. In real communication, participants must manage uncertainty about what the other person will say. Authentic communication involves an information gap; each participant has information that the other does not have. In addition, to achieve their purpose, participants may have to clarify their meaning or ask for confirmation of their own understanding.

To create classroom speaking activities that will develop communicative competence, instructors need to incorporate a purpose and an information gap and allow for multiple forms of expression. However, quantity alone will not necessarily produce competent speakers. Instructors need to combine structured output activities, which allow for error correction and increased accuracy, with communicative output activities that give students opportunities to practice language use more freely

Now many linguistics and English teachers agree on that students learn to speak in the foreign language by "interacting". Communicative language teaching and collaborative learning serve best for this aim. Communicative language teaching is based on real-life situations that require communication. By using this method in EFL classes, students will have the opportunity of communicating with each other in the target language.

It is essential that the speaking should be equally divided among group members. At the end, the class decides on the winning group who defended the idea in the best way. This activity fosters critical thinking and quick decision making, and students learn how to express and justify themselves in polite ways while disagreeing with the others. For efficient group discussions, it is always better not to form large groups, because quiet students may avoid contributing in large groups. The group members can be either assigned by the teacher or the students may determine it by themselves, but groups should be rearranged in every discussion activity so that students can work with various people and learn to be open to different ideas. Lastly, in class or group discussions, whatever the aim is, the students should always be encouraged to ask questions, paraphrase ideas, express support and check for clarification

Producing the English speech sounds and sound patterns, using word and sentence stress, intonation patterns and the rhythm of the second language, selecting appropriate words and sentences according to the proper social setting, audience, situation and subject matter, using language as a means of expressing values and judgments are the best way to provide the learners to speak in the best way.

Speaking lessons often tie in pronunciation and grammar, which are necessary for effective oral communication. Or a grammar or reading lesson may incorporate a speaking activity. Either way, your students will need some preparation before the speaking task. This includes introducing the topic and providing a model of the speech they are to produce. A model may not apply to discussion-type activities, in which case students will need clear and specific instructions about the task to be accomplished. Then the students will practice with the actual speaking activity.

These activities may include imitating (repeating), answering verbal cues, interactive conversation, or an oral presentation. Most speaking activities inherently practice listening skills as well, such as when one student is given a simple drawing and sits behind another student, facing away. The first must give instructions to the second to reproduce the drawing. The second student asks questions to clarify unclear instructions, and neither can look at each other's page during the activity. Information gaps are also commonly used for speaking practice, as are surveys, discussions, and role-plays.

Many language learners regard speaking ability as the measure of knowing a language. These learners define fluency as the ability to converse with others, much more than the ability to

read, write, or comprehend oral language. They regard speaking as the most important skill they can acquire, and they assess their progress in terms of their accomplishments in spoken communication.

Language learners need to recognize that speaking involves three areas of knowledge:

- Mechanics (pronunciation, grammar, and vocabulary): Using the right words in the right order with the correct pronunciation
- Functions (transaction and interaction): Knowing when clarity of message is essential (transaction/information exchange) and when precise understanding is not required (interaction/relationship building)
- Social and cultural rules and norms (turn-taking, rate of speech, length of pauses between speakers, relative roles of participants): Understanding how to take into account who is speaking to whom, in what circumstances, about what, and for what reason.

In the communicative model of language teaching, instructors help their students develop this body of knowledge by providing authentic practice that prepares students for real-life communication situations. They help their students develop the ability to produce grammatically correct, logically connected sentences that are appropriate to specific contexts, and to do so using acceptable pronunciation.

Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. Effective instructors teach students speaking strategies -- using minimal responses, recognizing scripts, and using language to talk about language -- which they can use to help themselves expand their knowledge of the language and their confidence in using it. These instructors' help students learn to speak so that the students can use speaking to learn.

Language learners who lack confidence in their ability to participate successfully in oral interaction often listen in silence while others do the talking. One way to encourage such learners to begin to participate is to help them build up a stock of minimal responses that they can use in different types of exchanges. Such responses can be especially useful for beginners. Minimal responses are predictable, often idiomatic phrases that conversation participants use to indicate understanding, agreement, doubt, and other responses to what another speaker is saying.

Instructors can help students develop speaking ability by making them aware of the scripts for different situations so that they can predict what they will hear and what they will need to say in response. Through interactive activities, instructors can give students practice in managing and varying the language that different scripts contain.

Language learners are often too embarrassed or shy to say anything when they do not understand another speaker or when they realize that a conversation partner has not understood them. Instructors can help students overcome this reticence by assuring them that misunderstanding and the need for clarification can occur in any type of interaction, whatever the participants' language skill levels. Instructors can also give students strategies and phrases to use for clarification and comprehension check.

By encouraging students to use clarification phrases in class when misunderstanding occurs and by responding positively when they do, instructors can create an authentic practice environment within the classroom itself. As they develop control of various clarification strategies, students will gain confidence in their ability to manage the various communication situations that they may encounter outside the classroom.

Two common kinds of structured output activities are *information gap* and *jigsaw* activities. In both these types of activities, students complete a task by obtaining missing information, a feature the activities have in common with real communication.

InformationGapActivities:

- Filling the gaps in a schedule or timetable: Partner A holds an airline timetable with some of the arrival and departure times missing. Partner B has the same timetable but

with different blank spaces. The two partners are not permitted to see each other's timetables and must fill in the blanks by asking each other appropriate questions. The features of language that are practiced would include questions beginning with "when" or "at what time." Answers would be limited mostly to time expressions like "at 8:15" or "at ten in the evening."

- Completing the picture: The two partners have similar pictures, each with different missing details, and they cooperate to find all the missing details. In another variation, no items are missing, but similar items differ in appearance. For example, in one picture, a man walking along the street may be wearing an overcoat, while in the other the man is wearing a jacket. The features of grammar and vocabulary that are practiced are determined by the content of the pictures and the items that are missing or different. Differences in the activities depicted lead to practice of different verbs. Differences in number, size, and shape lead to adjective practice.

These activities may be set up so that the partners must practice more than just grammatical and lexical features. For example, the timetable activity gains a social dimension when one partner assumes the role of a student trying to make an appointment with a partner who takes the role of a professor. Each partner has pages from an appointment book in which certain dates and times are already filled in and other times are still available for an appointment. Of course, the open times don't match exactly, so there must be some polite negotiation to arrive at a mutually convenient time for a meeting or a conference.

Jigsaw Activities:

Jigsaw activities are more elaborate information gap activities that can be done with several partners. In a jigsaw activity, each partner has one or a few pieces of the "puzzle," and the partners must cooperate to fit all the pieces into a whole picture. The puzzle piece may take one of several forms. It may be one panel from a comic strip or one photo from a set that tells a story. It may be one sentence from a written narrative. It may be a tape recording of a conversation, in which case no two partners hear exactly the same conversation.

- In one fairly simple jigsaw activity, students work in groups of four. Each student in the group receives one panel from a comic strip. Partners may not show each other their panels. Together the four panels present this narrative: a man takes a container of ice cream from the freezer; he serves himself several scoops of ice cream; he sits in front of the TV eating his ice cream; he returns with the empty bowl to the kitchen and finds that he left the container of ice cream, now melting, on the kitchen counter. These pictures have a clear narrative line and the partners are not likely to disagree about the appropriate sequencing. You can make the task more demanding, however, by using pictures that lend themselves to alternative sequences, so that the partners have to negotiate among themselves to agree on a satisfactory sequence.
- More elaborate jigsaws may proceed in two stages. Student's first work in input groups (groups A, B, C, and D) to receive information. Each group receives a different part of the total information for the task. Students then reorganize into groups of four with one student each from A, B, C, and D, and use the information they received to complete the task. Such an organization could be used, for example, when the input is given in the form of a tape recording. Groups A, B, C, and D each hear a different recording of a short news bulletin. The four recordings all contain the same general information, but each has one or more details that the others do not. In the second stage, students reconstruct the complete story by comparing the four versions.

With information gap and jigsaw activities, instructors need to be conscious of the language demands they place on their students. If an activity calls for language your students have not already practiced, you can brainstorm with them when setting up the activity to preview the language they will need, eliciting what they already know and supplementing what they are able to produce themselves.

Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. Effective instructors teach students speaking strategies -- using minimal responses, recognizing scripts, and using language to talk about language -- which they can use to help themselves expand their knowledge of the language and their confidence in using it. These instructors' help students learn to speak so that the students can use speaking to learn.

Teaching speaking is a very important part of second language learning. The ability to communicate in a second language clearly and efficiently contributes to the success of the learner in school and success later in every phase of life. Therefore, it is essential that language teachers pay great attention to teaching speaking. Rather than leading students to pure memorization, providing a rich environment where meaningful communication takes place is desired. With this aim, various speaking activities such as those listed above can contribute a great deal to students in developing basic interactive skills necessary for life. These activities make students more active in the learning process and at the same time make their learning more meaningful and fun for them.

USED LITERATURE:

1. Celce-Murcia. M. 2001. Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed). USA: Heinle&Heinle.
2. Chaney, A.L., and T.L. Burk. 1998. Teaching Oral Communication in Grades K-8. Boston: Allyn&Bacon.
3. Baruah, T.C. 1991. The English Teacher's Handbook. Delhi: SterlingPublishingHouse.
4. Brown, G. and G. Yule. 1983. Teaching the Spoken Language. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Harmer, J. 1984. The Practice of English Language Teaching. London: Longman.
6. McDonough, J. and C. Shaw. 2003. Materials and Methods in ELT: a teacher's guide. Malden, MA; Oxford: Blackwell.
7. Nunan, D., 2003. Practical English Language Teaching. NY:McGraw-Hill.
8. Staab, C. 1992. Oral language for today's classroom. Markham, ON: PippinPublishing

Абдраимов К.А.

Ж.Баласагын атындагы

КУУнун алдындагы

ПКМДИнин доценти (Кыргызстан)

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫК КАДРЛАРДЫ ДАЯРДООНУН ЖАҢЫ ИШ ФОРМАСЫ

Кыргыз Республикасынын билим берүү системасынын жаңыланышы, ал системанын абалын изилдөөнү талап кылат. Жаш муундарды ыймандуу кылып турмушка жеткилең тарбиялоо өтө жооптуу иш. Мындай чоң жоопкерчилик жаш муунду адам кылып калыптандыруу иши келечек алдында жоопкерчилиги күчтүү жер жүзүндөгү бардык кесиптеги адамдарды тарбиялап чыгарган мугалим деген ыйык атка жүктөлгөн. Мугалимдин коомдогу орду, кадыр баркы, адамдык сапаты, илимий көз карашы кала берсе кыймыл-аракетине чейин өзү окуткан окуучуларына үлгү болот. Мугалимдер бүгүнкү күнү болочоктогу муунду тарбиялоодо жалпы адамзаттык баалуулугу менен, улуттук жана жалпы адамзаттык маданиятты учурда билим берүүнүн булагы, аны ийгиликтүү ишке ашыруунун негизги шарты.

Өз мезгилинде англиялык мугалим Л.Стенхаус билим берүүнүн милдети катары маданиятты билимдин булагына айлантуу керек деп белгилеген. Азыркы учурда ар бир өтүлгөн сабак балдардын көңүлүндө түбөлүк сакталып калышы үчүн бир канча

ыкмалардын курамынан сызылып чыккан усул керек. Окутуунун ушундай формасын билим берүүдө колдонуу дүйнөлүк билим берүү ыкмаларынан артта калбоого аракет кылгандык болуп саналат. Коомдогу социалдык өзгөрүүлөрдөн улам окуучулардын психологиясы да өзгөрдү. Өзгөчө тестиер жана өспүрүм курактагы окуучуларга чөйрөнүн таасири күчтүү экендиги талашсыз. Мугалимдин билими азыркы окутууда маселенин бир гана тарабын чечет. Ал эми экинчи тарабы, окутуп билим берүүнүн ык формаларын изденүүнүн көп түрдүүлүгүн түзөт. Башкача айтканда ар бир сабак окуучулар үчүн кызыктуу болгудай ыкмалардын, усулдук формалардын балдардын психологиясына дал келип табылышы, анда да ар бир класстын өзгөчөлүгүнө ылайык ыкмалардын иштелип чыгышы күн тартибинде турат. Албетте булл маселени дүйнөлүк педагогикалык өнүгүштөргө салып, улуттук педагогика менен айкалыштыруу натыйжалуу болор эле. Педагогдун башкы милдеттеринин бири ар дайым сабакка, өзү өтүп жаткан предметке карата кызыкчылыгын ойготуп, тереңдетип кармап туруу.

Кыргыз Республикасындагы билим берүү реформасы 2025-жылга чейинки билим берүү стратегиясы менен тактикасын белгилеп, улуттук маданий каада-салттардын, өсүп келаткан муундарды тарбиялоодо жана окутууда улуттук артыкчылыктардын сакталышын негизги максат жана милдет катары койду. Ушундан улам педагогикалык кадрларды даярдоонун жаңы иш формасына байланыштуу алдыда олуттуу проблемалар турат. Учур талабы болочокто мугалим болуучу студенттерге билим берүүнүн мазмунун жакшыртууга, методикасын өкүндөтүүгө, жаңы ыкмаларды издөөгө багыт берип, рухий-педагогикалык татаал процесстерге багытталды.

Күн санап коомдун өнүгүшү өркүндөп өсүп, илимий-техникалык прогресстин зор кадамдарынын аркасында билим берүүнүн мазмуну менен формаларына болгон талаптар күчөтүлүүдө. Келечек муундарга жогорку деңгээлде, сапаттуу билим берүү максатында республикабыздын мектептеринин алдына койгон негизги милдеттеринин бири билим берүүнүн мазмунун жаңылоону ишке ашыруу эсептелинет. Билим берүүнүн мазмунунун өзгөрүшү окутуунун методдорун, каражаттарын, окуучулардын окуу иштерин уюштуруунун формаларын кайрадан карап чыгууну, алардын структурасын жана милдеттерин учурдун талабына шайкеш келтирүүнү талап кылат.

Ар бир окуучунун мүнөзүн билип, жан дүйнөсүнө чөмүлүп, кызыгуусун арттырууга, албетте, мугалимдин зор эмгеги талап кылынат. Мугалим өзүн-өзү көрүп, педагогикалык татаал иштеги майда-чүйдө жылт этүүлөрдү, ийгиликтерди тутуп, аларды топтоо, практиканын сынынан кайра-кайра өткөрүү жана аны тажрыйба катары ырасташы керек. Албетте, мугалим жеке гана бир предметтин негизинде иш алып барбастан, башка да предметтерге көңүл буруп, өзүнө тиешелүү маалыматтарды алса билим берүүсүнө жолтоо болбос. Окуучунун кулк-мүнөзүн билип, берилген теманы, чыгарманы туура жеткирүү – мугалимдин милдети, ал эми берилген чыгарманы окуучунун туура анализдөөсү, туура кабыл алуусу, мугалимдин жеңиши.

Дидактиканын мурунтадан келаткан негизги принциптерине ылайык мугалим дайым эртеңки сабактарына даярданып жатып, «эмнени окутам?, кантип окутам?» деген эки проблеманын үстүндө ойлонот. Дегеле мугалим алгач өтүлчү материалды мыкты билиши керек. Мына ушундан кийин, ал окуу материалын окуучулардын аң-сезимине кандайча жеткирүү жөнүндө ойлонуп, аны майда деталдарына чейин иштеп, пландаштырып алуусу зарыл.

Мектепте окуучуларды учур талабына шайкеш келтирип тарбиялоо үчүн мектептин чыгармачылык эркиндигин, өз алдынча издене билүү жетекчилигин, акыл таймашында ар бир мектеп өз күчүн сынап көрүүнү, ар кандай чечим чыгарууда жана окутуу процессинде мугалимдердин ролун жогорулатууну жана арттырууну, индивидуалдуу изденүүчү, б.а., жалпы педагогика илиминде жаралган жаңы ачылыштарды өзүнүн ишкер турмушунда пайдаланууну же педагогикалык ишмердүүлүктү дайыма интеграциялап турууну, сабакта инновациялык ыкмаларды заманбап шартка ылайык колдонууну, мугалимдин лидерлик сапатын жогорулатууну,

анын натыйжасында окуу топторун жетектөө сапатын өркүндөтүүчү, таалим-тарбия берүү учурунда мектептин миссиясы менен максаттарын өз кызыкчы-лыгындай кабылдоо аркылуу жүзөгө ашылышы мүмкүн экендигин ырасташат.

90-жылдардан бери азыркы педагогикалык процесске багыштап билим берүү проблемасы көтөрүлүүдө. Бирок, инсанды окутуп тарбиялоо максаттары менен бүгүнкү күндөгү жеке адамдын калыптануу аракеттеринин жана ага карата коюлган мезгилдин талаптарынын дал келбестиги ачык байкалууда. Педагогикалык системанын кыймылдуу элементтеринде, сабактын мазмунунда, методдорунда, формаларында толук кандуу жана системалык жаңылануу анча байкала бербейт. Инсандын тарбияланышына, жараң катары жетилүүсүнө билим берүү концепциясында да анча маани берилбей калган. Маселен билим берүү концепциясында баланын окуу ишине болгон кызыгуусун өркүндөтүү, билим алуу ишмердүүлүгүн ар бир окуучунун күндөлүк тиричилигине керектүү, кадыресе ажырагыс бөлүгү болуп калуусуна жетишүү, негизгиси билимдүүлүк азыркы жашоо образдын эң зарыл жана башкы элемент экендигин далилдөөгө аракеттер бар да, ал эми инсандын граждандык жактан эртең ким болуусу керектиги анча аныкталбай калган.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Алимбеков А. Кыргыз Республикасынын билим берүү системасы.-Б.,2002
2. Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуу сабагынын негизги идеясы эмнеде?//Кут билим.-2002.-11-декабр
3. Концепция воспитания школьников Кыргызской Республики//Кут билим.-2002.-20-декабрь

Асипова Н.

*педагогика илимдердин доктору, профессор
(Кыргызстан)*

ЖАҢЫ СОЦИАЛДЫК-МАДАНИЙ ШАРТТАР ЖАНА МУГАЛИМГЕ КОЮЛГАН ТАЛАПТАР

**Түйүндүү сөздөр: социалдык шарттар, милдеттер, социалдык билим, билгичтик,
гуманитардык технологиялар**

Тигил же бул коомдун өсүп-өнүккөндүгү ошол коомдогу мугалимдердин социалдык, экономикалык абалы жана алардын маданий деңгээли менен аныкталат. Анткени кеңири социалдык жана маданий көз караштан алып караганда, мугалим ошол коомдун мүчөлөрүнүн, ошол коомдун келечегин түзүүчү жаш муундардын ар тараптан өсүп-өнүгүүсүн, алардын мекенчил инсан катары калыптанышын, турмушта өз ордун таба билүүсүн камсыз кылуучу өтө маанилүү социалдык милдет аткара ала турган жана ал үчүн атайын даярдыгы бар адам жана адис болуп эсептелет.

Коом өзгөргөн сайын тек гана андагы экономикалык, маданий жана социалдык жагдайлар өзгөрбөстөн, улам жаңы муун пайда болуп жана ал жаңы муунду тарбиялай турган мугалимдердин жаңы мууну келиши законченемдүү көрүнүш.

Бүгүнкү күндүн мугалими ар кандай карама-каршы тенденциялар тогошкон доордо жашап жана иштеп жаткандыктан, анын коомдогу аткарган милдети, мугалимдик иштин мазмуну, өтө татаалдашып, көп кырдуу болуу менен коомчулук арасында ар кандай пикирлерди жаратууда.

Бир караганда, мугалимдин бүгүнкү коомдогу аткарган милдети солгундап, коомдо ээлеген орду түшүп бара жаткандай көрүнгөнү менен, экинчи жагынан алганда,

анын өсүп келе жаткан муундарды коомдун активдүү мүчөсү, ар тараптан өнүккөн адам жана коомго багытталган жоопкерчиликтүү инсан катары жетилүүсүндөгү кеңеш-көмөк көрсөтүүчү милдеттери артып бара жаткандыгы байкалат.

Жалпысынан алганда, бүгүнкү күндүн мугалиминин социалдык абройунун төмөндөшү жалпы адамзат цивилизациясына мөнөздүү болгон илимий-техникалык прогресстин өсүшүнө, коомдогу маалыматтуулуктун күчөшүнө, информацияларды, билим булактарын ташуучу каражаттардын, технологиялардын күн санап өсүшү ж.б. факторлорго байланыштуу болсо, ошол эле мезгилде техникалык, технологиялык революциялар шартында жашаган балдардын акыл-эс жагынан эрте жетилиши, адамдардын бири-бирине болгон инсандык муктаждыгынын күчөшү, ар кандай глобалдык деңгээлдеги табигый жана социалдык кыйынчылыктарга туруштук берүү зарылчылыгынын өсүшү жана ага каршы туруу үчүн өз ара түшүнүчүлүккө, өз ара жардамдашууга, ачыкдүйнөдөгү тынчтыкты биргелешип сактоого дилгир, демократиянын шартында ийгиликтүү социалдаша ала турган келечек ээлерин жетиштирүү милдетин коет.

Бүгүнкү мугалимдин социалдык, инсандык, кесиптик милдеттериндеги жана мугалимдик ишмердүүлүктүн мазмунундагы кескин өзгөрүүлөр жалпы эле билимдин барган сайын өзүнүн алгачкы агартуучулук милдетинен алыстап, турмуштук, өндүрүштүк, маданий талаптарга ылайык үзгүлтүксүз жаңыланып туруучу **куралга, каражатка** айланып бара жаткандыгы менен түшүндүрүлөт. **Мындай шартта мугалимдин билим ташуучулук, билим берүүчүлүк функциясы төмөндөп, анын кеңеш берүүчүлүк, даанышмандык, жол көрсөтүүчүлүк, башкача айтканда, анын атайын даярдыгы бар адис жана инсан катары үлгү көрсөтүүчү милдеттери актуалдашат.**

Компьютердик жана башка информация ташуучу технологиялардын пайда болушу мугалимди көптөгөн тажаткан рутиналык түйшөктөрдөн куткаруу менен, ошол эле мезгилде окуучулардын өз алдынча билим алуу мүмкүнчүлүгүн арттырууда. Мындай шартта мугалимдин иш аракети окуучуларды керектүү маалыматтарды тез убакытта таба билүүгө, алынган маалыматтарды анализдей билүүгө, аларды ар кандай таанып-билүү жана башка шарттарда пайдалана билүүгө үйрөтүү сыяктуу кеңеш берүүчүлүк, жол көрсөтүүчүлүк (консультативдик) милдеттер менен коштолот.

Бирок, кандай гана өнүккөн коом болгондо дагы, адам баласынын инсан катары жетилүүсүн, өзгөчө анын алгачкы билим жана социалдык тажрыйбасынын калыптанышындагы биринчи кадамдарын маданияттуу, кесиптик жактан кеңири маалыматтуу, терең билимдүү, психологиялык жактан жагымдуу мугалимдин жетектөөсүз элестетүү мүмкүн эмес.

Мунун өзү өнүккөн коом мугалимдин алдына келечек ээлерин жетиштирүүдө улам татаалдашкан, улам жаңыланган, улам көп кырдуу талаптарды жана милдеттерди коет дегендикти билдирет. Андай талаптарды жалпылаштыра турган болсок, бүгүнкү мугалимдин алдында негизинен **эки деңгээлдеги милдеттер** келип чыгат. **Биринчиси** – мугалимдин алдындагы **жалпы социалдык-маданий милдеттер**, **экинчиси** – мугалимдин алдындагы **накта педагогикалык же дидактикалык милдеттер**. Аталган милдеттер (шартка карай бир аз ыңгайлашуу менен) билим берүү тармагында алектенген, өзүн мугалим, окутуучу, тарбиячы деп эсептеген бардык педагогикалык кесиптин ээлерине мүнөздүү.

Бүгүнкү мугалимдин алдындагы **социалдык-маданий милдеттердин татаалдашына**, алардын келип чыгышына түрткү болуучу кеңири социалдык маанидеги факторлордун ичинен төмөнкүлөрдү атап кетсек болот:

- XX кылымдын ортосунда пайда болуп, XXI кылымда андан ары күч алып бара жаткан постиндустриалдык коомдун талаптарына ылайык ал коомдо жашап, иштеп өз ордун таап кете ала турган чыгармачыл, ар кандай шарттарга тез ыңгайлаша ала турган ийкемдүү, жаратуучу инсандарды калыптандыруу зарылчылыгы;

- илимий-техникалык прогресстин өсүшү, информациялык коомдун күч алашы, илимий маалыматтардын, билимдин тездик менен эскириши жана анын натыйжасында үзгүлтүксүз (өмөр бою) билимдин жана инновациялык жаңылануу талабынын күч алышы;

- үзгүлтүксүз билим жана жаңылануу талаптарына шайкеш келген жана өз алдынча билим алууга, өзүн-өзү кесиптик ж.б. жактан өркүндөтө ала турган инсандарды калыптандыруу;

- базар экономикасынын талаптарынан келип чыккан билим жана кесиптик таймашка, конкуренцияга туруштук бере ала турган жалпы билим жана кесиптик компетенттүүлүгү жогору болгон инсандарды жетиштирүү;

- көп улуттуу, демократиялык коомго багыт алган, глобализация шартына шайкеш келген жана ошол эле мезгилде мекечил, дүнүйөгө ачык гуманист инсандарды калыптандыруу;

- ачык коом шартындагы мугалим тарабынан коомчулукка көрсөтүлүүчү социалдык кызматтардын мазмунун өсүшү жана технологияларга болгон талаптардын күч алышы ж.б. ушул сыяктуу кеңири маанидеги социалдык милдеттер алдыга чыгат.

Ал эми ушул сыяктуу социалдык милдеттердин окуу-тарбия иштеринде кандайча ишке аша тургадыгына көз чаптырсак, бүгүнкү мугалимдин алдында турган накта педагогикалык же дидактикалык милдеттердин тизмеги келип чыгат. Андай **дидактикалык жана өнүктүрүүчүлүк милдеттердин ичине:**

- чыгармачыл инсанады калыптандыруу талабына жооп бере турган билимдин, ар бир сабактын мазмунун аныктай билүү;

- чыгармачыл инсанады калыптандыруу талабынан келип чыккан окутуу процессинде креативдүүлүктү камсыз кылуучу, өнүктүрүүчү жана инновациялык технологияларды колдоно билүү;

-гуманисттик принциптерге таянуунун негизинде ар кандай мүмкүнчүлүктөрү менен айырмалаган балдар (акылы тунук, зирек балдар, табигый мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдар, жүрүм-турумунда жетишпестиктери бар балдар, гипер активдүү балдар, индиго балдар, эмокиддер ж.б.) менен инклюзивдик таалим-тарбия иштерин алып баруу;

- өсүп келе жаткан балдардын ден соолук жактан туура калыптанышына көмөктөш болуу менен өмүр коопсуздугун, экологиялык шарттарды, билим чөйрөсүндөгү психологиялык жагымдуу климатты, өз ара кызматташтыкты камсыз кылуу;

- билим берүү, окутуу процессиндеги жаңы технологияларды колдонуу менен билим натыйжасындагы компетенттүүлүктү камсыз кылуу ж.б. орчундуу милдеттер кирет.

Жаңы социалдык-экономикалык шарттар жана мугалимге коюлган милдеттер жөнүндө сөз кылып жатып, бүгүнкү технократиялашкан доордо мугалимди башка кесип ээлеринен айырмалап жана анын кесиптик ишинин табиятына шайкеш келген нукура социалдык-маданий милдеттеринин актуалдашуусун байкоого болот. Андай социалдык-маданий иш-аракеттерди мугалимдин инсан жаратуучулук милдети деп атасак болот. Себеби, инсандагы адамкерчилик сапаттарды, ал инсандан, инсандык маданияты боюнча жогору турган гана инсан жарата алат. Ал эми кайсы гана коом болбосун эң жогорку адамкерчилик сапаттарды алып жүрүүчүлөрдүн биринчи катарында мугалим турат. Мугалим инсан тарабынан өздүк социалдык тажрыйбаны топтоодо, адамзат тарабынан топтолгон социалдык жана маданий тажрыйбаны, субъект-субъектик карым-катнаш маданиятты өздөштүрүүдө ортомчулук милдет аткарып келет [1, 55].

Мугалимдерге карата болгон мындай социалдык жана инсандык талаптардын күчөшү, информациялык технологиялар шартында мугалимдин билим ташуучулук функциясынын түмөндөшү менен түшүндүрүлөт. Ошол эле мезгилде коом алдыга

жылган сайын мындай билим ташуучу, билим берүүчү технологиялардын өсүшү жана адам мүмкүнчүлүктөрүнүн арта бере турганы шексиз. Андыктан бүгүнкү коомдогу, бүгүнкү мугалимдин артыкчылыгы анын өздүк инсандык дарамети, өздүк абройу (анын ичинде кесиптик абройу дагы жатат), башка инсандарга карата инсандык таасирдүүлүгү менен аныкталат. Мындай ишенимдин негизинде кандай гана ишмердүүлүк болбосун, ал иштин натыйжасы адамдар арасында мамилелерге байланыштуу болуп, алардагы социалдуулуктун өсүп бара жаткандыгы менен түшүндүрүлөт. Турмуш көрсөткөндөй ар кандай экономикалык, өндүрүштүк, бизнестик ж.б. проблемалардын ийгиликтүү чечилиши ошол иш-аракетке тартылган адамдар арасындагы мамилелерге, алардын социалдык, психологиялык жактан даярдыгына байланыштуу болуп, адамдардан диалогго ачыктык, мамиле түзө билүүчүлүк сапаттарды, же атайын социалдык компетенттүүлүктү талап кылып жаткандыгын көрөбүз. Бул болсо, өнүккөн коом тарабынан мугалимдик кесипке болгон муктаждыкты шарттоочу негизги талаптардын ичинде анын социалдык компетенттүүлүгү биринчи орунга чыгат деген ойду бекемдейт. Изилдөөчү А.К. Маркованын пикиринде андай социалдык компетенттүүлүктүн мазмунуна коомдогу этикалык жана укуктук эрежелерди жаштарга жеткирүү, адамдар арасындагы ар кандай карым-катнаш проблемаларын чечүү, андай мамилелерде позитивдүү таасир көрсөтүү, өсүп келе жаткан муунду жаңы шарттарга карата социалдашуусунда көмөкчү болуу ж.б. кесиптик билимди жана социалдык, психологиялык даярдык сыяктуу талаптар кирет. Мунун өзү постиндустриалдык коом жалаң гана өнүккөн технологияга муктаж болбостон өнүккөн адамкерчилик мамилелерге дагы муктаж экендигин билдирет. Учурдагы педагогдордун социалдык милдеттеринин күчөшү жөнүндөгү ойлор Асипова Н.А., Байденко В.И., Зимняя И.А., Маркова А.К. ж.б. эмгектеринде сөз болсо, экономист М. Делягиндин «Глобализация тажрыйбасы: жаңы замандын оюндары жана эрежелери» деген китебинде **high-hume** деген табышмактуу термин пайда бологдугу жөнүндө айтылат. Бул түшүнүктүн артында инсандын аң сезимине максаттуу таасир тийгизүү менен коомдук процесстерге кийлигишүүгө боло тургандыгы жөнүндө сөз болот. Муну менен **high-tech** түшүнүгүнүн каршысында **high-hume** түшүнүгүнүн келип чыгышына күбө болобуз жана бүгүнкү ашкере технократиялашкан, ашкере коммерцияланышкан, социалдык жактан ашкере ажырымга дуушар болгон коомдук мамилелер жогорку деңгээлдеги адеп-ахлактыкка негизделген гуманитардык технологияларга муктаж экендигин далилдейт. Жогорку гуманитардык мамилелерди тарбиялоо милдети барып келип эле биринчи иретте мугалимге жүктөлөт. Мындан улам мугалимдер үчүн өсүп келе жаткан муунду ар кандай карым-катнаштарда өз ара сыйлоо, урматтоо, диалогго ачыктык жана макулдашууга бара билүү, сабырдуулук (толерантность), адамкерчилик, кайрымдуулук ж.б.у.с. жогорку гумандуулукка, кызматташтыкка үйрөтүү максатында мугалимдин өзүнүн инсандык, гуманистик фонду менен бөлүшө билүү технологияларына ээ болуу милдети артып бара жатат.

Демек, бүгүнкү Кыргызстандын шартында иштеп жаткан мугалимдердин социалдык-маданий милдеттеринин ичинде келечектеги муундарды демократиялык коом шартындагы карым-катнаштарга даярдоо маселеси өзгөчө педагогикалык мааниге ээ болуп турат.

Белгилүү болгондой кеңири маанидеги демократия коомдук мамилелерде, жашоо тиричиликте ар кандай көп түрдүү жолдордон өзүнө ылайыктуусун тандап алуу дегендикти билдирет. Андай көп жолдордун ичинде социалдык, укуктук, адеп-ахлактык, эмгектик ж.б. шарттарда өз жолун, өз багытын тандап алуу шарты турат (Чудинова Г.А.). Демократия шартындагы социалдык карым-катнаштарды калыптандыруу өтө татаал маселелерден болуп саналат, себеби тарыхыбыздагы бир талап, бир идеология, бирдей философия, бирдей көз караштын узак убакыт бою өкүм сүрүшү генетикалык түрдө көптөгөн муундарды тандоо мүмкүнчүлүгүнөн кур жалак

калтырган. Ал эми бүгүнкү күндөгү Кыргызстанда кеңири кулач жайып бара жаткан демократиялык көрүнүштөр жаштарды ар дайым өз жолун тандай билүүгө (керек болсо адеп-ахлактык) үйрөтүү маселесин актуалдаштырып жатат. Бул көз караштан алганда бала ар дайым тандоо мүмкүнчүлүгү боло тургандыгын жана анын тандоосу башкалардын укук жана башка мүмкүнчүлүктөрүн чектебеши же зыян келтирбеши керек экендигин түшүнүшү зарыл.

Ошондой эле маанилүү социалдык милдеттердин ичинде көп улуттуу Кыргызстандын шартында улуттар аралык мамилелердеги толеранттуулукту калыптандыруу маселеси жатат. Гуманисттик мамилелердин эң орчундуу көрсөткүчү болуп эсептелген толеранттуулук улуттар арасындагы айырмачылыктарга, жалпылыктарга, маданий жана социалдык жетишкендиктерге жана жетишпестиктерге, инсандык жана улуттук өзгөчөлүктөрөгө, күнүмдүк мамилелердеги проблемаларда көтөрүмдүүлүккө, сабырдуулукка, токтоолукка, кең пейилдикке, кечиримдүүлүккө ж.б. негизделген мамилелерди калыптандырууну талабын коет.

Жогоруда белгиленгендер бүгүнкү күндөгү мугалимдин алдында заман талабынан келип чыккан объективдүү кыйынчылыктар жана аларды жеңе билүү максатында заманбап милдеттер тургандыгынан кабар берет.

Ошол эле мезгилде бүгүнкү мугалимдин ишине түздөн-түз таасир көрсөтүүчү кесиптик кыйынчылыктардын ичине жаны экономикалык, социалдык, педагогикалык, технологиялык шарттарда пайда болгон жаңы доордун балдарынын психологиялык өсүп-өнүгүшүнө байланыштуу кыйынчылыктар кирет. Жаңы доордун балдарына билим берүү жана тарбиялоодогу педагогикалык ишмердүүлүктө кездешүүчү кыйынчылыктарга:

- окутуу программаларынын өтө тездик менен алмашуусу - 59%;
- окуучулардын окуу жүктөрүнүн көптүгү - 85%;
- билим сапатынын төмөндүгү - 48%;
- мектеп шартынан келип чыккан кыйынчылыктар - 65%;
- мектеп окуучуларынын арасындагы конфликтер жана балдардын өмүр коопсуздугун камсыз кылуу проблемалары - 65% ж.б. кирет [4, 55]. Мунун жанында заманбап билим берүүгө жетишеерлик кесиптик дидактикалык даярдыктын төмөндүгүнөн келип чыккан кыйынчылыктарга:
 - психологиялык даярдыктын жана педагогикалык маданияттын төмөндүгү;
 - чакан топтор арасына таанып-билүү процессин жана алакаларды уюштура билүү кыйынчылыктары;
 - окуу-тарбия иштерин илимий негизде долборлоо жөндөмдүүлүктөрүнүн төмөндүгү;
 - сабакты жүргүзүүнүн заманбап технологиялыры жана инновациялык колодонуудагы кыйынчылыктар;
 - билим чөйрөсүндөгү карым-катнаштардан, мамилелешүүдөн келип чыккан кыйынчылыктар;
 - учурдагы балдардын өсүп-өнүгүүсүнө мүнөздүү социалдык, физиологиялык, психологиялык өзгөчөлүктөрдү үйрөнүү, же диагностикалоо сыяктуу кыйынчылыктар ж.б. кирет.

Аталган кыйынчылыктарды жеңүү жана учурдагы социалдык милдеттерди чечүү үчүн мугалимдердин жаңы муунун даярдоо зарылчылыгы туулат. Андай жаңы муундун мугалимдерине мүнөздүү кесиптик критерийлердин ичинде мугалимдин дидактикалык компетенттүүлүгүнүн жанында анын социалдык, психологиялык компетенттүүлүгү биринчи орунга чыгары шексиз. Ошентип, бир жагынан демократиянын кулач жайышы, социалдык ажырымдардын күчөшү, ички жана тышкы миграциянын күч алышы, экинчи жагынан илимий-техникалык прогресстин натыйжасында информациялык технологиялардын, билим каражаттарынын дүркүрөп

өсүшү бүгүнкү мугалимден кесиптик жактан тынымсыз өсүп-өнүгүүнү жана коомдо социалдык кызмат аткаруучулук милдеттеринин күч алышын шарттайт.

АДАБИЯТТАР:

1. Асипова Н.А. Социально-педагогическая компетентность будущих педагогов. Высшее образование Кыргызской Республики. № 3, 2011. – с. 28-32.
2. Делягин М. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. М.: Инфра – М., 2000.
3. Зимняя И.А. Компетентностный подход (теоретико-методологический аспект). Высшее образование сегодня. № 8, 2006. - с. 20-26.
4. Рубцов В.В. Психолого-педагогическая подготовка педагогических кадров для новой школы. Педагогика, № 5, 2010. с. 55-59.
5. Чудинова Г.А. Проблемы адаптации выпускников школы к демократическим преобразованиям. Педагогика, № 3, 2007. –с. 29-34.

*Алимбеков А.
Кыргыз-Түрк “Манас” университети.
п.и.д. профессор (Кыргызстан)*

УНИВЕРСИТЕТТЕРДЕ ПЕДАГОГИКА ДИСЦИПЛИНАЛАРЫНЫН ЭТНОМАДАНИЙ КОМПОНЕНТИН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН АЙРЫМ ЖОЛДОРУ.

Азыр педагогикалык процесстин кайтарымдуулугун арттыруунун биден бир жолу элдин өзү тарабынан өндүрүлгөн руханий тарбия дөөлөттөрүн актуалдаштыруу экендиги илимд жана практикада эч кандай күдүк туудурбай калды. Айтмакчы бул маселенин баа баркы бүгүн эле артып олтурган жок. Ал баардык доорлордогу, бардык мезгилдердеги улуу педагогдор тарабынан тастыкталып келген. Тарыхта элдин педагогиканын ой казынасынан азык албаган, ага таянбаган бир да улуу педагог жок. Алсак, орус элинин улуу педагогу К.Д. Ушинский карапайым адамдардын педагогикалык тажрыйбаларын талдап келип «Элдин педагогикалык ойлору менен эч ким мелдеше албайт»-деп жазган. [8, 123] Улуу, классик педагогдордун өмүр таржымалы менен педагогикалык көз караштарына астейдил талдоо жүргүзгөн Г.Н.Волков: «Элдик педагогдор дайыма улуу болушкан, ал эми улуу педагогдор дайыма элдик болушкан», – деген тыянакка келген. [2, 154]

Башка элдер сыяктуу эле кыргыз эли да элдик педагогиканын эстеликтерине, тарбиялоо жөнүндөгү акыл-ой, тажрыйбаларга бай. Академик А.И. Измаилов «...кыргыздар жаш муундарды эмгекти сүйүүгө жана ак ниеттүүлүккө, туруктуулукка, нравалык тазалыкка тарбиялоонун кай бир маанилүү негиздерин кылымдар бою тажрыйбада иштеп чыга алган элдик педагогиканын чыныгы даанышмандары»- деп акыйкат белгилеген. [3, 114]

Элдик педагогикалык дөөлөттөрдү жандандыруу эң обол эң обол мугалимдин этнопедагогикалык даярдыгынан көз каранды экендигин турмуш ырастап олтурат. Ал эми, бүгүнкү мугалимдердин этнопедагогикалык даярдыгынын деңгээли талап кылынган чен өлчөмдөрдөн алда канча төмөн экендиги көптөгөн изилдөөлөрдүн материалдарында көрсөтүлгөн.

Этнопедагогикалык билими, тажрыйбасы тайыз айыл мугалимдери ал чөйрөдө жашаган балдар эле эмес, алардын ата-энелери менен жалпы «педагогикалык тил» табыша албай айрым учурда конфликтерге туш болгон көрүнүштөр да арбын.

Элет элинин адеп-салттарын жете түшүнбөгөн жаш мугалимдер ата-энелерди «консерватизм» үчүн айыпташса, ал эми ата-энелер жергиликтүү калктын каада-салт, традицияларын жетишээрлик эске албаган мугалимдерге анчейин ишенбөөчүлүк менен мамиле жасашат.

Учурда болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоонун ар түрдүү жолдорун сунуштаган изилдөөлөр арбын.

Бирок, мындай бир объективдүү жүйөөнү моюндоого аргасызбыз. Университеттерде педагогдорду таалим-тарбия ишмердүүлүгүнө даярдоо милдетин аркалаган эң негизги окуу дисциплинасы – педагогика. Бул сабактын тарыхтагы орду олуттуу, келечеги күмөнсүз. Демек, мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоо ишин дал ушул сабактын контекстинде өрүкүндөтүү реалдуу жана перспективалуу деп ойлойбуз.

Биздин мурдагы эмгектерибизде мугалимдерди даярдоонун мазмуну үчүн этнопедагогикалык билимдерди тандап алуунун репрезентативдүүлүк, тарыхый жана социомаданий чен-өлчөм, илим таламдуулук, кесип таламдуулук, этнопедагогикалык билимдердин идеал жараткыч касиетине кароо сыяктуу критерийлери сунушталган эле. [1, 51]

Педагогика курстарын окутууда элдик педагогикалык билимдерди колдонуу боюнча биз тарабынан жүргүзүлгөн тажрыйбаларды жана алардан чыккан ой тыянактарыбызды ортого салмакчыбыз.

Биздин тажрыйбада “Педагогикалык кесипке киришүү” курсунда элдик педагогикага байланыштуу материалдар мугалимдин этнопедагогикалык ишмердигинин көрсөткүчтөрү менен тааныштыруу болочок мугалимдерде этномаданияттык жактан өзүн-өзү тарбиялоосуна жана өз алдынча билимин өркүндөтүүсүнө ишеним жаратуу жана аны стималдаштыруу максатында колдонулду. Болочок мугалимдер *этнопедагогикалык ишмердүүлүк* – бул окуу – тарбия процессининде элдик педагогиканын түрдүү кражаттары аркылуу окуучулардын инсанын өнүктүрүү, тарбиялоого багытталган мугалимдин атайын максаттуу иш аракети экендигине ынанышы зарыл.

Ушуга байланыштуу “Педагогикалык кесиптин пайда болушу жана өнүгүшү” деген биринчи лекцияда студенттердин көңүлүн тарбиячынын, насаатчынын алгачкы образдарынын пайда болушу байыркы заманга барып такалаарына бурдук. Бул ойду окуу куралынын алгачкы эле беттериндеги төмөндөгү тезис бекемдейт: “...эмгек куралдарын даярдоонун татаалданышына жараша эмгектенүүнүн билгичтиктерин, ыктарын атайын калыптандыруу зарылдыктарынын пайда болушу өзүнүн түпкү тегинде – азыркы мезгилдеги түшүнүк боюнча, түздөн-түз милдети жаш муундарга турмуштук тажрыйбаларды өткөрүп берүү, алардын калыптанышына, адептүүлүгүнө кам көрүү, турмушка даярдоо болгон тарбиячы – деп аталган адамдардын алгачкы социалдык группасынын түзүлүшүнө алып келген” [7, 4-б.].

Көрүнүктүү мугалимдер бардык элдерде, бардык мезгилдерде болуп келген жана көптөгөн насаатчылар элдин эсинде сакталып калган. Элдик педагогдор, алардын тарбиялык ишмердүүлүктөрү жөнүндөгү билимдер даанышман ойчулдар, элдик искусство чеберлери, санжырачы ж.б. тууралуу көркөм-образдык элестер менен толукталышы мүмкүн. Мисалы, Кадыр аке, Коркут ата, Сарт аке, Толубай сынчы, Курманжан датка ж.б. элдин эсинде баарынан мурда, “караңгыда жол тапкан” улуттук масштабдагы жол көрсөтүүчү көсөм жана элдик тарбиячы катары сакталган. Айтылган ойдун ажаатын ачууда “Манас” дастанындагы элдик таалимчилердин идеалдары бай материал берет. Бакай, Кошой, Акбалталар жаш баатырды элдик идеалга тарбиялаган жана ар кандай иштерде анын кеңешчиси, акылман таалимчи карыялардын салттык образдары болгон. Ырасында эле элдик педагогикалык салттарга ылайык мурункулардан калган адеп-нарктын, сакталышы муундарга мурасталып, өсүп-өнүгүшү да карыялардын өмүр үлгүсү, өрнөгү менен тыгыз байланыштуу болгон. Буга

байланыштуу элде «Өрнөктүү карыя жок жерде өнөрлүү жаш да жок», «Узунсуз кыска болбойт, улуусуз нуска болбойт», «Карысы бардын ырысы бар», «Кары үйдүн куту», «Карынын сөзүн капка сал» «жаш күчү менен, кары кеңеши менен» -деп айтылат.

Изилдөөлөр “Педагогикалык теориялар, системалар, технологиялар” курсунун мазмунун этнопедагогикалык коннотациялоо болочок мугалимдердин кесиптик компетенттүүлүгүн гана өркүндөтпөстөн бул курстун окуу дисциплинасы катарындагы баалуулугун да бир топ эле жогорулата тургандыгын көрсөттү. Мында этнопедагогикалык билимдер педагогика курсунун ашыкча теориялашып, реалдуу турмуштан алыстап кетүүсүнө бөгөт койот. Албетте, педагогикада илимий-теориялык билимдер өтө маанилүү бирок, ал билимдер элдик педагогиканын жандуу тажрыйбасындагы турмуштук билимдер менен байытылышы шарт.

Элдик педагогиканын материалдары илимий педагогиканын мазмунун студенттердин күнүмдүк жашоо-тиричилиги менен байланышын күчөтөт, жакындаштырат. Экинчиден, мындай тажрыйба студенттердин дегеле педагогика илимине кызыгуусун арттыруунун алмаштырылгыс фактору катары кызмат кылат. Салттуу педагогикалык маданияттын баалуулуктарынын жөнөкөй жана образдуу чыгармалар аркылуу интерпретацияланышы педагогикалык кубулуштарды таанып-билүүнүн таасирдүүлүгүн алда канча арттырат.

Мында элдик афористик чыгармалар өзгөчө мааниге ээ болгон. Алар алмустактан эле педагогикалык каражат катары колдонулуп келген. Академик Г.Н.Волковдун пикиринде, андагы “...эки аспектти айырмалоого туура келет: бир жагынан алар педагогикалык идеяларды камтыйт, экинчи жагынан – тарбиялык таасир тийгизет”. [2, 242]

Афоризмдердеги таамай, көркөм образдуулугу, жагымдуу ыргагы, ойдун тактыгы –көңүл бурууга, ой чабыттоого түрткү берет жана ошол эле учурда абстракттуу ойлоону стимулдаштырат. Окутуучулардын жана студенттердин кенже фольклордук формаларды колдонушу, алардын кебине өзгөчө “кыргыз” колоритиндеги образдуулукту, таамайлыкты берип, экспрессивдүүлүгүн жана таасирдүүлүгүн арттырат.

Изилдөөнүн максатына ылайык “Педагогикалык теориялар, системалар, технологиялар” курсунун мазмунун кыргыз элдик оозеки чыгармалары аркылуу этнопедагогикалык багыттагы толуктоолор автордун Ош мамлекеттик университетинин тажрыйбалуу окутуучулары менен бирдикте атайын түзгөн окуу программасында чагылдырылган.

Жекече иш тажрыйбабызды толук баяндап жазып чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбосок дагы, аны окуу программасынын айрым бөлүмдөрүнүн мисалдарында көрсөтөбүз. Алсак, “Педагогиканын жалпы негиздери” деп аталган биринчи бөлүмүндөгү “Адам жөнүндөгү илимдердин системасындагы педагогиканын орду” деген теманын “Педагогиканын пайда болушу жана өнүгүшү” деген суроосунун мазмунун ачып берүүдө студенттерге элдик педагогика адамзаттын тарбиялоо жаатындагы таанып-билүүсүнүн өнүгүүсүнүн белгилүү этабы экендиги жана азыркы мезгилде педагогика илиминин теориясы менен практикасы үчүн актуалдуу билимдердин соолбос булагы катары аныкталды. Ушуга байланыштуу учурдагы педагогикалык процесстин элдик тарбиялоонун прогрессивдүү тажрыйбаларына карата бүткүл элдик кызыгуу, элдик педагогиканын прогрессивдүү салттарын колдонуунун негизинде тарбиялоонун теориясын жана практикасын демократиялаштыруу, гумандаштыруу сыяктуу өзгөчөлүктөрүн талдоого алдык. Натыйжада студенттерде “...терең илимий идеяларды элдик тажрыйбалар, идеялар менен айкалыштыруу учурдагы педагогиканы бир кыйла жогорку баскычка көтөрөт жана ошол эле мезгилде ага чыныгы элдик мүнөз берет” [2, 33] – деген ишенимди жарата алдык. Этнопедагогиканын предмети, анын илимий статусу жана болочок мугалимдин адептик

тарбия берүү функциясы жөнүндөгү алгачкы маалыматтарга дал ушул сабактын алкагында ээ боло алышат.

Элдик педагогиканын төмөнкүдөй бир катар терминдеринин эсебинен педагогика илиминин түшүнүктүк-терминологиялык базасы байытылат: “багуу”, “кароо”, “телчиктирүү”, “асыроо”, “бутуна тургузуу”, “эрезеге жеткирүү”, “адам катарына кошуу”, “санат”, “насыят”, “акыл айтуу” ж.б.

“Инсандын өнүгүшү педагогикалык проблема катарында” деген темада негизги көңүл инсандын калыптануусундагы студенттердин жашоо-тиричилик маданиятына жакын болгон этномаданияттык факторду анализдөөгө бурулат. Бул аркылуу болочок мугалимдерди “тарбиялоонун элдик факторлорунун дүйнөсүнө (жаратылыш, оюн, сөз (ой), жумуш (аракет, ишмердүүлүк, эмгек), карым-катнаш, тиричилик, искусство, дин, салт-санаа, үлгү”) алып кирүүгө аракет жасалат.

“Азыркы мезгилдеги тарбиялоо процессинин маңызы жана мазмуну” деген теманы өтүүдө улуттук мектептердеги тарбиялоонун максатын, милдеттерин жана мазмунун негиздөө менен бул процесс бардык эле аймактарда бирдей, окшош болбой тургандыгына жана алардын конкреттүү улуттун турмуш шартына, этникалык дүйнөсүнө шайкеш келиши абзел экендигине студенттердин бекем ишенимин калыптандыруу көзөмөл тутулат. Г.Н.Волков белгилегендей: “Жалпы адамзаттык маданиятка жол улуттук өзгөчөлүктөрдөн баш тартууда эмес, аны эң мыкты таанып-билип, анын прогрессивдүү элементтерин максималдуу колдонууда жатат” [2, 5-б.].

Бул теманын алкагында ар кандай окумуштуулардын изилдөө материалдарына таянуу менен болочок мугалимдерди азыркы мезгилдеги этномаданий билим берүүнүн маани-маңызы жөнүндөгү түшүнүктөрү менен тааныштырабыз: “этномаданий билим берүү – бул өз эне тилин жана маданиятын дүйнөлүк маданияттын баалуулуктары менен бирге өздөштүрүү аркылуу инсандын этномаданияттык иденттүүлүгүн сактоого багытталган окутуунун жана тарбиялоонун системасы” (Ж.Ж.Наурызбай) [5]; “инсанды этностун субъектиси катары окутуу жана тарбиялоо процесси жана анын натыйжасы” (В.В. Модорова) [4]; “этностун, улуттун билим берүү саяса тын аныктаган жана этномаданияттык парадигмага негизделген инсанды окутуунун, өнүктүрүүнүн, тарбиялоонун жана социалдаштыруунун теорияларынын, көз караштарынын, идеяларынын удаалаштыгы” (А.Б.Панькин) [6, 45-б.].

Сутенттерге бул аныктамаларды жалпылаштыруу аркылуу пикирлерин коргоп, өз алдынча бүтүм чыгарууга мүмкүнчүлүктөр түзүлөт.

Семинардык сабакта студенттер азыркы мезгилдеги адептүүлүккө тарбиялоонун жана аны өркүндөтүүнүн этномаданияттык аспекти кыйла конкреттүү каралган негизги документтерди талкуулай алышат. Алсак, анализдин предмети катары “Маданият аркылуу билим берүү”, “Кыргызстанда жаштарды жана балдарды тарбиялоонун концепциясы”, “Кыргыз Республикасынын билим берүү жөнүндөгү мыйзамы”, “Кыргыз Республикасынын мектептеринде окуучуларга этикалык жана рухий-адептик билим берүүнүн концепциясы”, “Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнү жаңылоо концепциясы” сунушталды. Окуучулардын личностунун ийгиликтүү инкультурацияланышына тоскоол болгон улуттук мектептердин практикасында топтолгон проблемаларга анализдер жүргүзүлөт.

“Инсандын базалык маданиятын калыптандыруу” деген бөлүмдө студенттердин адептик, эмгек, эстетикалык, акыл жана дене тарбияларынын илимий жана этнопедагогикалык вариацияларын айкалыштырып өздөштүрүүсүнө мүмкүнчүлүктөр түзүлөт. Бул бөлүмдү өздөштүрүү К.Д.Ушинскийдин калтырган үч осуятына негизделди: “Ар бир эл – өзүнө гана мүнөздүү тарбиялоо системасына ээ”; “Адамдын жан дүйнөсүндө улуттук белгилер баарынан терең тамырлаган”; “Бардык элдердин тарбиялык идеялары башка тараптарына караганда терең улутташкан” [9, 425-б.]. Адамдын идеалы кыргыз элдик оозеки чыгармаларында толук жана ар тараптуу чагылдырылган. Алсак, эл Манастын инсанын кылымдык тажрыйбалардын негизинде

калыптанган эң жогорку адеп-ахлактык чен-өлчөмдөр менен таразалайт. Башкача айтканда, Манас – туруш-турпаты менен кыргыз адамынын реалдуу да, идеалдуу да үлгүсү. Биздин изилдөөдө этнопедагогикалык билимдердин арсеналы азыркы мезгилдеги окуучуларды этномаданий жана адептик тарбиялоо жөнүндөгү болочок мугалимдердин теориялык түшүнүктөрүн байытуучу эмпирикалык билимдерден гана куралбай тургандыгын белгилеп коюу керек. Болочок мугалимдерди куралдандырууга мүмкүндүк берүүчү элдик тарбиянын принциптери, методдору жана каражаттары менен байланышкан инструменталдык маалыматтар да анын ажырагыс компоненти боло алат.

Элдик педагогиканын материалдарын үйрөнүү жана колдонуу илимий-педагогикалык мамиле жасоону талап кылат. Анткени элдик педагогика жана элдик көркөм чыгармачылык коомдук аң-сезимдин формасы катары учурдун талабына ылайык айрым идеяларды да чагылдырбай койбойт.

Мына ошентип, тажрыйбалык-эксперименталдык жумуштар окуу-тарбия процессинин логикасын бузбастан, педагогикалык дисциплиналардын мазмунун болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоого органикалык байланышкан билимдер менен байытууга мүмкүндүгүн көрсөттү.

АДАБИЯТТАР:

1. Алимбеков А. Болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоо концепциясынын негизги жоболору // Эл агартуу. – Б., 2009. – №3-4. 48-57-бб.
2. Волков, Г.Н. Этнопедагогика.–Чебоксары, 1974. -358 с.
3. Измайлов, А.Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана -М.: «Педагогика», 1991.- 234 с
4. Модорова, В.В., Беликова А.П. Этнокультурная направленность развития современного общего образования в Республике //Наука – культура – образование. – 2000. - №4. – С.18-23.
5. Наурызбай, Ж.Ж. Научно-педагогические основы этнокультурного образования школьников: автореф.дис....д-ра пед.наук: 13.00.01. –Алматы, 1997. –45 с.
6. Панькин, А.Б. Этнокультурный парадокс современного образования: Монография– Волгоград: Перемена, 2001. –219 с.
7. Педагогика. Учебное пособие для студентов педагогических вузов / Под ред. В. А. Сластенина – М.: Педагогическое общество России, 1998. – 540 с.
8. Ушинский, К.Д. Избр.пед.соч.: В 2-х т. Т.2. –М., 1974. –436 с.
9. Ушинский, К.Д.Собр.Соч.:В 11 т., Т.3. –М.;Л.,1948-1952.

Аршимбаева С.И.

№167«Мерей»

бөбекжай бақшасының меңгерушісі

Алматы қаласы. (Қазақстан)

БАЛАБАҚШАНЫҢ ОҚУ -ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ БАҚЫЛАУ МЕН БАСШЫЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ЖАҢАРТУ

Тәуелсіз мемлекетіміздің бүгіні мен ертеңі болашақ ұрпақ қолында, ал жан-жақты дамыған тұлға тәрбиелеу – кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Ол мектепке дейінгі

тәрбие, яғни балабақша. Мектепке дейінгі тәрбие әлемінің өзіндік өзгешелігі бар, сыр сипатымен, қиял ғажайып қызықтарымен сәбилердің балдай тәтті қылықтарымен елітетін ерекше сыйқырлы әлем. Мектеп жасына дейінгі балалардың бақытты балалығын алаңсыз өткізуге аялы алақанымен қамқорлық жасап, жан-жақты дамуына жағдай туғызып, өмірлерінің мәні мен сән салтанатын келтіреу балабақшаның негізгі міндеті. Бұл міндетті жүзеге асырушылар балабақша басшылығы мен педагогтар; музыка жетекшілері, психолог мамандар және бала жанының бағбаны тәрбиешілер. Олар балаларды көздерінің нұры, көңілдерінің гүліндей аялап, мейіріммен, әдептілікке, сұлулық пен сезімге, ақыл-ойын ұштап, санасына сәуле беріп, қарапайым білім нәрімен сусындатады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан - 2050» стратегиясы: қалптасқан мемлекеттіктің жаңа саяси бағыты атты Қазақстан халқына арналған Жолдауында «Қазақстан 2030» стратегиясының негізгі қортындылары шығарылып, еліміздің әлеуметтік – экономикалық дамуының алдағы 2050 жылға дейінгі жаңа стратегиялық бағыттарды белгілеп берді. «Қазақстан – 2050» стратегиясы біздің болашағымызды айқындайтын жаңа баспалдақ. Осы стратегияны жүзеге асыруға мектепке дейінгі тәрбие - оқыту мекемелері де айрықша көңіл бөледі. Елбасы Н. Ә. Назарбаев «Еліміздің ертеңгісі бүгінгі тәрбиеленіп отырған жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры – ұстаздың қолында» - деп құрметпен сенім білдірген еді. Осы жолда балаларға тәрбие - білім беріп жүрген педагогтардың атқарар ісі аумақты. Сондықтан алға қойылатын мақсат тәрбие - оқу үрдісін ұйымдастырудың сан түрлі жаңа әдіс-тәсілдерін іздестіру, жаңа инновациялық технологияларды тиімді пайдалану арқылы жеке тұлғаның, көп мәдениетті тұлғаның дамуына жол ашу. Ал сол жолды

ашу балабақшаның оқу - тәрбие үрдісін дұрыс ұйымдастыру, бақылау мен басшылық жүйесін жаңарту болып табылады. Білім беру мекемелерін басқару әдістері мен стилі ғылым үшін де, практикалық жұмыскерлер үшін де әрдайым өзекті болып отырды. Білім беру мекемесі қоғам жағдайының отбасы тәрізді: өзгерістер, жаңарулар, қиын уақыт аралықтары және жаңа модельдердің құрылуы. Мектепке дейінгі балалар мекемесінің өзекті проблемасы бүгінгі күні мектепке дейінгі білім берудің қазіргі үрдісі әр балаға және тәрбиешіге, ынталануға бағытталған жаңа басқару философиясына көшу болып отыр. Мектепке дейінгі ұйымның әдіскері инновациялық процестің, педменеджмент негіздерін меңгерудің ұйытқысы болып, командалық әкімшілік жүйеден кәсіби ынтымақтастық жүйесіне көшудің жетекшісі болуы керек.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды дамытуда үздіксіз іздену, болашаққа ұмтылу барысында өзінен бұрынғы теория мен тәжірибенің ең бағалы, озық жақтарын алып, сын көзбен қарап, қайта жасау қажеттілігі туындайды. Балабақшалардағы оқыту мен тәрбиелеудің педагогикалық жүйесі мен құрылысын зерделеп, тиімді әдіс- тәсілдерін қарастыру және ұйымдастырудың сапасын арттыруды жүзеге асыру қажет. Ол үшін, балабақшаның оқу-тәрбие үдерісінің сапасын жақсартуды үнемі назарда ұстау, жаңа технологияларды ұтымды пайдалану қажет. Әрбір мектепке дейінгі мекеме басшысы тәрбие мен оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тәжірибеде қолдану, тәрбиешінің кәсіби деңгейін көтеру, жас мамандармен жұмысты жандандыру, озат іс-тәжірибе тарату барысында семинарлар, дөңгелек үстел, тренингтар, «Ашық есік» күнін ұйымдастыра отырып педагогтардың ғана емес, сонымен қатар тәрбиеленушілердінде, білім сапасының көтерілуіне көмегін тигізеді. Балабақшада тәрбие - оқу жұмысын ұйымдастыруда балабақша меңгерушілері балаларды жан-жақты дамуына, сонымен қатар балаға дұрыс тәрбие беру, құқықтық тәрбиесіне көңіл бөлу, өзіне тән және жеке тұлғалық қабілеттерін дамытуда педагогтардың жетістікке жетуіне жағдай жасап отыруы қажет. Ұлы Абай айтқандай: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып, ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білген, көргені көп болған адам білімді болады. Әрбір естелік жеке өзі

іске жарамайды. Сол естілерден естіп,білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады».

Біздің бөбекжай- балабақшасы Алматы қаласында 2011жылдың тамыз айында 160 балаға арналып қайта ашылды. Материалдық базасымен толық қамтылған 6 топта 14 тәрбиеші, педагогтар қызмет етеді. Барлығы жоғарғы білімді, оның ішінде 4 жоғары біліктілік, 1 бірінші біліктілік, 3 екінші біліктілік санаты және 6 жас маман педагогтар. Педагогтардың кәсіби заман талабына сай білім жүйесін кадрларды даярлау мен қайта даярлау жүйесі жақсы жолға қойылған. Мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқыту мемлекеттік «Алғашқы қадам», «Зерек бала» «Біз мектепке барамыз» бағдарламасы бойынша жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты, мектепке дейінгі ережесінде қарастырылған білім беру саласында көрсетілген бес саласы бойынша әдістемелік бірлестіктер құралған. Бұл бірлестіктер негізінде әдістемелік жұмысты жүзеге асырады. Әдістемелік бірлестіктердің жұмыстарының негізгі бағытының бірі ол – семинар. Семинардың негізгі мақсаты: оқыту іс-әрекеттерін тиімді де тартымды ұйымдастыру, тәрбиешілер өз білімдерін жетілдіру, педагогтардың өзара бірлесіп оқыту іс – әрекеттерін ұйымдастырудың тиімділігінің арттыру, электронды оқулықтарды пайдалану әдістерін игеріп күнделікті оқыту әрекетінде қолдана білу жолдарын анықтау.

Балабақшамызда әрбір педагог жаңалыққа жаршы, үнемі ізденіс үстінде еңбек етіп, тың ой-идеяларды өз іс – әрекеттерінде қолдана жұмыс жүргізіп өздері жеткен жетістіктермен бөлісіп отырады. Біздің балабақшада педагогтардың 55% жас мамандар екенін ескерсек әрбір педагог оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруда жоғарыда аталып өткен бірлестік жұмыстары ауадай қажет және үлкен көмекші. Балабақшада жас мамандар үшін әдістемелік семинарлар, практикалық семинарлар өткізіліп, жекелей кеңестер беріледі. Жас мамандарға бекітілген тәлімгерлер олардың маман болып қалыптасуына үнемі әдістемелік жан-жақты көмектер көрсетіп отырады. Балабақша ішінде «Жас маман» мектебі құрылған. Жас мамандардың әдістемелік шеберліктерін айқындау мақсатымен «Жас маман» апталығы өткізіледі. Әрбір тәлімгер оқыту әрекеттері арқылы жас мамандарға, әріптестеріне озық педагогтардың іс-тәжірибесін, оқу әрекеті үрдісінде көрнекіліктерді тиімді пайдалану мен қосымша әдебиеттерді орынды қолдана білуге жаңа технология элементтерінің тиімді жақтарын пайдалана білуге үйретеді. Ата-аналардың көзқарастары мен ұсыныстарын қанағаттандырып, балалармен барлық оқу үдерісіне қатынасатын мамандардың жағдайын жасауға ықпал етіп отыруға міндетті.

Күнделікті тәрбиешілердің білім сапасын, еңбекке деген құштарлығын, арттыруда әртүрлі тақырыптарда тренинг, сауалнама, «Шебер істер» ойындары ұйымдастырылып, қортынды жасалады. Тәрбие - оқу жұмысын одан ары нығайту, дамыту, ақпараттандыру, ізгілендіру, педагог мамандардың білімділігінің, шығармашылық ізденістерінің нәтижесі көрінеді. Оқу жылының ортасында, аяғында тәрбиешілердің, педагогтардың іс тәжірибесін анықтау үшін сауалнама жүргізіледі, қортындысы жасалады. Жасалған қортынды бойынша әр тәрбиешіге мониторинг жасалып еңбек нәтижесі бағаланады. Мониторинг балабақшаның іс – әрекеті туралы ақпараттарды жинақтау, өңдеу, сақтау, тарату, келесі жылға басқа талаптар алуға көмектеседі. Сонымен қатар әр тәрбиешінің кәсіптік өсу рейтингісі шығарылып, соның негізінде барлық тәрбие мен оқыту әрекеттерінің рейтингтік сараптамасы жасалды.

Бүгінгі таңда біздің балабақшаның алдына қойған мақсаты Қазақстан Республикасының экономикалық модернизация бағдарламасын дамыту үшін осы заманға сай жаңа кәсіби технологияны меңгерген мамандарды қалыптастыру. Тәрбиешілердің кәсіби құзырлығы мен әлеуметтік мәртебесін көтеру. Себебі тәрбие мен білім беру үрдісінде көп мәдениетті тұлға қалыптастыра отырып, санасы қалыптасқан тұлға тәрбиелеу басты бағытымыз, бүгінгі күн талабы. Сонымен

қатар балаларға білім, білік, дағдыға қоса құзыреттілікті қалыптастыру керек. Сондықтан тәрбиешінің деңгейі осы талаптарға сай болу талабы заңдылық.

Тәрбиешілердің ғылыми- әдістемелік даярлығын ұштастырып, бағыт- бағдар беретін, бір- біріне көмек көрсететін орны- әдістемелік бөлме. Бұл бөлмеде барлық тәрбиешілер мен педагогтардың шығармашылық жұмыстары жүйеленіп, тәжірибе алмасуға икемделген. Сонымен қатар тәрбиешілер үшін кітапханасы ұйымдастырылған, онда әр мемлекеттің озық әдістемелік құралдары, ұлы педагогтардың шығармалары , балалар әдебиеттері және халық ертегілерінің дисклері бар. Тәрбиешілер кітапханамен тығыз байланыста жұмыс жасап, балаларды рухани байлыққа баулуда. Ғылыми, көркем, әдістемелік, ресми кітаптармен жұмыс жасау әдістемесін жас мамандарға, ізденіс жұмысымен айналысуына жағдай жасалған. Осы жұмыстардың нәтижесі-тәрбиеші, педагогтардың портфолиосы. Тәрбиешілердің портфолиосы – тәрбиешінің барлық жұмыстарын бір жүйеге біріктіретін, оның кәсіби қызметінің әр түрлі салаларын байланыстыратын жұмыстарының жиынтығы. Тәрбиешінің портфолиосы –тәрбиешінің жұмыс папкасы ғана емес, алдын ала жоспарланған жетістіктерінің өзіндік іріктеулері.

Тәрбиеші портфолиосының артықшылықтары;

- Әр түрлі жұмыс бағыттарын қамтитындығы;
- Жүйелеу және толықтырулар енгізу мүмкіндігі;
- Жекелеген және жүйелі өзгерістер енгізу жағдайы;
- Өзара ақпарат және тәжірибе алмасу мүмкіндігі.
- Портфолио жасақтаудың шығармашылық сипаты.
- Өзі және өзгелер үшін тиімділігі мен пайдалылығы.
- Жасақтаудағы дербестік пен белсенділіктің жоғарылығы.

Тәрбиеші портфолиосының мазмұны;

- Жылдық жұмыс жоспары мен жылдық жұмыс есебі.
- Бақылау-тексеру және тест жұмыстарының қортындылары.
- Топтық және ұжымдық жұмыс қорытындылары.
- Оқыту іс - әрекеттерінің жоспарлары
- Жазбаша шығармашылық жұмыстар (рефераттар мен баяндамалар).
- Аудио және бейнетаспалар, фотосуреттер.
- Ата-аналармен жүргізілген сауалнамалар.
- Бақылау күнделіктері мен өзіндік ой-толғаныстар.
- Жасалғанбаяндамалар мен жарық көрген мақалаларының көшірмелері.
- Әдістемелік нұсқау-жинақтарының қысқаша аннотация.
- Жетістіктерін айғақтайтын құжаттар (мақтау қағаздары мен дипломдар).

Балабақша тарапынан тәрбиешілердің білімдерін жетілдіріп және санат дәрежелері деңгейлерін көтеріп отыруларына көп көңіл бөлінеді. 2011-2012 оқу жылында Алматы облыстық мамандар кәсібін дамыту институтының ұйымдастыруымен 7 тәрбиешіміз «Мектепке дейінгі мекемелерде оқыту, білім беру, тәрбиелеу технологияларын пайдалану жолдары» тақырыбында білімдерін жетілдіру курстарына барып, әріптестерімен курста алған жаңалықтарымен бөлісті. «Өзін –өзі тану»пәні бойынша ересектер тобының тәрбиешісі Турғанбаева Қ. білім жетілдіру курсынан өтті. Сонымен бірге тәрбиешілер білім деңгейлерін балабақша, аудан көлемінде өткізілетін семинарлар, конференциялар, ӘБ отырыстары кеңесінде қаралатын өзекті мәселелерді шешу үрдісінде де дамыта түседі. Сондай-ақ ғаламтор жүйесі және баспа құралдарының да уақыт талабына сай білім деңгейлерінің көтерілуіне ықпал жасалды. Қазіргі уақытта әр Қазақстан Республикасы және Ресейде шығарылатын ғылыми-әдістемелік газет-журналдарға жазылып, ақпарат тарататын құралдарды меңгеруде. Балабақшамызда 2 компьютер ғаламтор желісіне қосылған, ғаламтор желісі арқылы тәрбиешілер өзіне қажетті материалдарды іздестіріп, білім дәрежелерін дамытуда.

Балабақша алғаш ашылған күннен – ақ ауданда және қала арасында өткізілген байқауларға қатысып балалардың шығармашылыққа деген құштарлықтарын арттыруда. 2012 тәрбие - оқыту жылында «Әнші балапан» байқауында «Бас жүлде» иегері «Күншуақ» тобының тәрбиеленушісі Мүсілім Аружан, ертегіні сахналаудан «Бас жүлде» иегерлері «Қуаныш» тобының дарынды балалары аудан, қала көрермендерінің көңілінен шықты.

Аудан оқу бөлімінің ұйымдастырумен балабақша арасында өткізілген «Шынықсаң шымыр боласың» сайысында үшінші орынды иеленді. Бұл біздің тәрбиешілердің аз уақыта жеткен жетістіктері. Атап айтатын тағы бір жай биылғы оқу жылының басында аудан бойынша ұйымдастырылған «Үздік тәрбиеші» сайысында жам маман Ж.П. Жакыпова өзінің біліктілігімен, оқыту әрекетінде балалардың жан-жақты дауына ықпал еткенімен, жаңа технологиялары пайдалана отырып балалардың белсенділігін арттыра білген шеберлігімен «Бас жүлдені» жеңіп алды.

Сонымен бірге балабақшада педагогтарды отбасымен жұмыс жүргізу шеберлігіне дайындаудың мақсаты зор. Балаларды ата-аналар және отбасы мүшелерімен мәдени қарым-қатынас жасауға үйрету. Балабақшамен таныстыру жұмысы – жылына 1 рет оқу жылының басында жүргізіледі. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты ата-аналарды балалардың білім алу және тәрбиелену ортасымен таныстыру болып табылады. Яғни, отбасын балалар өмір сүріп отырған ортаның материалдық-техникалық базасымен және осы ортаның оқу-әдістемелік қамтамасыздану дәрежесімен, педагогикалық ұжыммен, мамандармен таныстыру және осы арқылы олардың оң көзқарастарын қалыптастыру, достық қарым-қатынас құру. Ата-аналарға арналған ашық сабақтар – отбасына баланың белсенділігін, даму деңгейін ғана көрсетіп қоймайды, сонымен қатар топ ішінде сабақтардың ұйымдастырылу ерекшеліктерімен де таныстырады. Сондай-ақ балабақшада балалар тек ойын әрекетімен айналысады деген жансақ ойлардан сақтайды.

Ата-аналарға арналған педагогикалық кеңестер – оқу жылында 1 рет болуы мүмкін. Бұл кеңесті әсіресе оқу жылының басында өткізген ыңғайлы. Көбіне бұл бала тәрбиесінде кездесетін өзекті мәселелерге арналады.

Педагогикалық әңгімелер – отбасына баланы таңертең әкелгенде және кешке әкеткенде тәрбиешінің ата-анамен әңгімелесуінен бастау алады, тәрбиеші оларға бала тәрбиесіне қатысты бағдар көрсетеді, өз ойын айтып, ата-ана ойын тыңдайды. Бұл әңгімені жалпылай да өткізуге болады.

Тақырыптық кеңестер – белгілі бір тақырыпқа байланысты болуы мүмкін. Бұл кеңестерді тәрбиеші, дәрігер, шектеулі мамандар бере алады. Тақырыптар жиі кездесетін сұрақтар төңірегінде таңдалады.

Жиналыстар – оқу жылында бірнеше рет ұйымдастырылады. Баланың жетістіктері жайында ата-аналарға ақпараттар беріліп, топтың түрлі мәселелері шешіледі.

Дөңгелек үстелдер – еркін түрде ұйымдастырылып, еркін ашық әңгімелесуге бағытталған. Бұл ата-аналардың ашылып әңгімелесулеріне мүмкіндік береді. Тақырыптар тәрбиешінің қалауымен де ата-аналардың сұранысымен таңдалуы мүмкін.

Конференция – түрлі жағдаяттарды моделдеу арқылы ата-аналарға балабақшаның тыныс – тіршілігімен таныстыруға мүмкіндік туады.

Ата-аналардың педагогикалық және психологиялық сауаттылығын қамтамасыз ету – бұл ата-аналарға бала дамуындағы ерекшеліктер туралы кәсіби кеңестер беру. Арнайы педагогикалық, медициналық мамандықтары жоқ ата - аналар қиыншылықтармен, түсініспеушіліктермен кездесіп қалуы әбден мүмкін. Осыған орай мұндай кеңестердің маңызы өте зор

Аталған бағыт бойынша мекемеде төмендегідей жұмыс түрлері жүргізіледі:

· Топ ішінде отбасымен жүргізілетін жұмыстардың жоспарын құру бойынша әдістемелік көмек көрсету және осы жұмыстарды қадағалау;

- Отбасымен жүргізілетін жұмыстардың барлығын салауатты рәсімдеуді қамтамасыз ету;

- Отбасы мүшелірімен қарым-қатынас жасау мәдениеті бойынша психолог тарапынан кеңестер беру және осы жұмыстың орындалуын қадағалау;

- Педагогтардың ата-аналар мен мекеме арасында жасалатын келісім-шарттың мазмұнын нақты білулерін қамтамасыз ету;

- Ата-аналармен болуы мүмкін келеңсіздіктердің алдын алу жұмыстары;

Көрнекі-насихаттық жұмыстар - бәрімізге таныс хабарландыру, дәрігер бұрышы, күнделікті бағыттармен ғана шектелмеуі керек. Көрнекі ақпараттар ата-аналарға өте жақсы әсер етеді. Сол себептен бұл жұмыс түріне аса бір шығармашылықпен қарған жөн. Осыған орай мынадай қызықты жұмыстарды жүргізуге болды:

«Менің кішкентай кезім» - ата-аналардың өз балаларының кішірек кезі жайындағы қысқаша әңгімелері.

«Бәрін білгім келеді» - әр баланың жетістігі туралы тәрбиеші тарапынан жасалатын ақпарат.

«Бала тілі - бал» - балалардың тосын айтқан қызықты әңгімелері.

«Менің алған әсерім» - баланың қандайда бір адамға байланысты, құбылысқа байланысты айтқан қызықты ойларының жазбасы.

«Мен кімін?» - әр бала туралы қысқаша таныстыру ақпараты. Бұл парақтар топқа әкелетін дәліз бойымен қабырғаға ілінуі немесе топтық қабылдау бөлмесінің қабырғасына ілінуі мүмкін.

«Ата - ана айнасы» - ата-аналар бала тәрбиесінде кездесіп жүрген қиыншылықтарымен бөлісетін арнайы кітапша. Бұл сұрақтарға ата-аналар да, тәрбиешілер де өз ойларын жазып білдірулері мүмкін. Жұмыстың бұл түрі отбасымен тығыз қарым-қатынас жасауға, достық қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған жұмыстардың барлығы бүгінгі күні біздің мекемемізде кеңінен қолдануда. Әрине, бүгінгі таңда бұл жұмыстар өз нәтижелерін беруде. Дегенмен, отбасымен жүргізілетін жұмыстар үздіксіз өзгерістерді қажет етеді. Себебі, бүгінгі күннің ата-аналары жаңа заманның, озық технологиялардың адамдары. Осыдан бірнеше жыл бұрынғы ата-аналар үшін балаларының уақытылы тамақтанылуы, қаралуы ғана маңызды болса, бүгінгі ата-аналар үшін аталған шарттармен қатар баланың сапалы білім мен саналы тәрбиемен қамтамасыз етілуі де аса маңызды. Сондықтан ата-аналар қауымын мекеме жұмысымен таныстырудың бірден бір жолы оларды мекеме жұмысына, яғни бала тәрбиесіне белсендіре араластыру болып табылады. Ал ол үшін ата-аналарды мекемеде жасалып жатқан жұмыстарға қызықтыра білу керек.

Бүгінгі таңда балабақшалардағы тәрбиелеу мен білім беру: жаңа мазмұн, жаңа әдіс - тәсілдер, жаңа қарым-қатынас, тәрбиеші мен тәрбиеленушінің арасындағы бірлескен қызметтің жаңаша ұстанымдарын жүзеге асуына қол жеткізсек тәрбиеленіп отырған балалардың жеке басының дамуына, шығармашылық қабілеттерін арттыруға, коммуникативтілікті және баланың денсаулығын сақтауды қамтамасыз етеміз. Олардың интеллектуалдық, көркемдік-эстетикалық дамуын, жалпы адамзаттық құндылықтарды баланың бойына сіңіруге көмектесеміз. **Қорыта айтқанда** балалардың балалығына даналық қосуда үлесі зор – балабақша деп білеміз. Көрнекті ақын, ойшыл философ Ғұмар Қараштың «Су басынан тұнады, өрт алдынан сөнеді» деген тұжырымы тәрбие мен оның келешегі жайында айтылған. Сол тұнық судай мөлдір, пәк те таза, аңғал да адал сәбилеріміздің тәрбиесіне дұрыс көңіл аударып, олардың сөз әдебін қалыптастырып, салауатты өмір сүруге дағдыландыру әрбір ата – ананың, балабақшаның міндеті. Ал, ата-ана берген тәрбиеге балабақша тәрбиешілерінің де қосар үлестері зор. Себебі, тәрбие бастауы – балабақшадан

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан - 2050» стратегиясы: қалптасқан мемлекеттіктің жаңа саяси бағыты атты Қазақстан халқына арналған Жолдауы. 2012ж
2. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. 2006ж
3. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты, мектепке дейінгі ережесі. 2011ж
4. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005 – 2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
5. Бала құқықтары туралы конвенция 1989 ж
6. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан 2007ж.
7. Жаңа инновациялық технологияларды мектептің оқу тәрбие үрдісіне енгізудің педагогикалық шарттары К. Х. Нұғманов Алматы 2006ж
8. Ақпараттық технологияны пайдаланудың маңызы И. Н. Нуғыманов Алматы, 2006ж
9. Бала тәрбиесі № 1. 5. 8. 12. 2012ж
10. Отбас және балабақша № 2, 5, 2012ж
11. Самопознание № 2. 6. 10. 2011, 2012ж.
12. Психологический климат в коллективе Н.П. Аникеева Москва 1989 г.
13. Основы управления дошкольным образовательным учреждениям Л.В.Поздняк Москва
14. Дошкольное воспитание №2, 5, 2010.

Акматалияева Р.Ж.

*Ж.Баласагын атындагы КУУнун биология
факультетинин аға оқутуучусу (Кыргызстан)*

БИОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН МАТЕРИАЛДАРЫНА СТАТИСТИКАЛЫК АНАЛИЗ ЖҮРГҮЗҮҮ УСУЛДАРЫН ОКУП ҮЙРӨНҮҮ ЫКМАЛАРЫ.

Бүткүл дүйнө жүзүндөгү коомдун, маданияттын, билим берүүнүн экономиканын, техниканын өнүгүшү илимдин өнүгүүсүнө чоң мүмкүнчүлүк түзүп берди. Өзгөчө жогорку окуу жайларда биологиялык билим берүү мамлекетин социалдык – саясий, экономикалык, чарбалык, экологиялык коопсуздугунун эң керектүү шарты. Мына ушундай шартта жогорку окуу жайларында биологиялык билим берүү азыркы мезгилдеги илимий жетишкендиктерди камтуу менен так жана жеткиликтүү маалыматтарды берүүсү зарыл.

Акыркы мезгилдеги биология илиминдеги жүргүзүлгөн көптөгөн илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй, эң башкы маселелердин бири болуп түрлөрдүн экологиясын, генофондун жана биологиялык көп түрдүүлүктү сактоо ошондой эле түрлөрдүн түшүмдүүлүгүн жогорулатуу жолдорун изилдөө эсептелет. Мындай изилдөөлөр тиричиликтин эң төмөнкү деңгээлинен башталып эң жогорку деңгээлине чейин изилденип, илим андан ары түптөлүп жаңы тармактарды пайда кылуу менен өнүгүүдө. Мындай өнүгүү жогорку окуу жайда окуп жаткан студенттер жана илим изилдөөчүлөргө талаа шартында же лабораторияларда алынган экспериментталдык маалыматтарды иштеп чыгуу үчүн ар түрдүү усулдарды пайдалануу мүмкүнчүлүгүн түзөт. Практикада так аныкталган шартка жана коюулган максатка ылайык ар бир өзүнчө учурда белгилүү бир топтогу усулдар пайдаланылат. Мисалы: биологиялык,

айрыкча зоологиялык, экологиялык, цитогенетикалык, биохимиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө морфофизиологиялык изилдөө усулдары чоң мааниге ээ. Анткени практикалык тажрыйбалар көрсөткөндөй морфофизиологиялык индикаторлор изилдөөлөрдө так маалымат берээри малым. Мындай изилдөөлөрдүн көрсөткүчтөрү жаныбарлардын ар кандай табигый шарттарда тиричилигин өткөрүүсүндөгү көптөгөн суроолорду чечет. Кыргызстанда биологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө морфофизиологиялык индикаторлор усулу көптөгөн кыйынчылыктар менен ишке ашканына карабастан кеңири таралган. Эң алгач иргелген маалыматтардын жыйынтыгын чыгарууда усулдук колдонмолордун санынын аз болуусу дагы жүргүзүлүп жаткан иштерди татаалдантат. Бул усулдундун негизги мааниси изилденип жаткан популяциядагы морфологиялык же физиологиялык белгилердин өзгөрүүсү менен негизделет. Кээ бир морфологиялык көрсөткүчтөр (М: баш сөөгүнүн пропорциясы), же физиологиялык өзгөрүүлөр (органдардын иш аракетиндеги өзгөрүүлөр, мисалы: гипоксиянын таасириндеги) организмдерди популяция ичинде айырмалап турат. Теориялык жактан айтып кетсек, ар кандай экологиялык шартта таралган организмдердин түр үчүн мүнөздүү болгон белгилерин, биологиялык өзгөчөлүктөрүн терең изилдөөдө ал организмдин морфологиясы менен физиологиясы салыштырылып изилденет. Мисалы, боордун анатомиясын, морфологиясын жазгандан кийин бир түргө кирген организмдердин ар кандай экологиялык шарттарда, азыктануусуна жараша боордун физиологиясы изилденет. Ошентип түргө морфофизиологиялык мүнөздөмө берүүдө морфологиялык, физиологиялык жана экологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына таянабыз.

Ошондой эле азыркы учурда хромосомдук деңгээлиндеги изилдөөлөр чоң кызыгууларды туудурат. Анткени кариологиянын деңгээлиндеги ажыроо, обочолонгон майда популяцияларда көпчүлүк учурда морфологиялык ажыроолор менен айкалышпайт. Ошондой эле ушул убакка чейин окумуштуулар жалпы морфологиялык изилдөөлөр менен чектелип келишет да, жаныбарлардын генетикасы менен байланышкан изилдөөлөр аз санда кездешет. Генетикалык багыттагы омурткалуу жаныбарлардын цитогенетикасы жөнүндөгү изилдөөлөрдөн А.А.Малыгиндин (1983), М.Н.Мейердин (1984), А.Т.Токтосунов, Н.Д.Иманалиев (1990), Т.А.Токтосуновдордун (1998, 2000, 2010) эмгектерин атоого болот.

Ар кандай экологиялык шартта хромосомдук өзгөргүчтүктү аныктоо – жапайы жаныбарлардын генетикалык мүмкүнчүлүгүн баалоого жардам берет. Цитогенетикалык көрсөткүчтөр өзүнүн туруктуулугу жана белгилөөчү мүнөзү жана курчап турган чөйрөнүн экологиялык шарттарын аныктоодо жеңил колдонулат. Омурткалуу жаныбарлардын түрлөрү ар кандай экологиялык шартта жашоого ыңгайланышкан да, биологиялык өзгөчөлүктөрү жогору.

Биологиялык изилдөөлөрдөгү дагы бир белгилей кетчүү нерсе өнөр жай, техникасынын өнүгүүсүнүн терс таасирлеринин астында чөйрөнүн тынымсыз булгануусундагы – нурлануунун генетикалык натыйжалуулугу, радиациянын дене клеткаларына тийгизген таасирине көңүлдү көбүрөөк бурууну талап кылат. Дене клеткаларында мутациянын пайда болушу, тканда зат алмашуусу өзгөргөн – башка биологиялык өзгөчөлүккө ээ болгон клеткалардын тобунун пайда болушуна шарт түзөт. Экологиянын булгануусунун натыйжасында пайда болгон хромосомалык өзгөрүү фенотипке жана генотипке чыгат. Мындай өзгөрүүлөрдү алып жүргөн организмдерде тукум кубалоочу жана тукум кубалабоочу бир нече оорулардын түрлөрү болот. Көпчүлүк убакта мындай натыйжалар узак убакка таасир этип байкалбайт да, популяциянын саны азаят.

Мына ушундай биология илиминин бардык тармактарындагы изилдөөлөр (мисалы: жогоруда аталган морфологиялык, физиологиялык, генетикалык, цитологиялык, биохимиялык, медициналык ж.б.) бүгүнкү күндө математикалык усул деп аталган статистикалык анализ жүргүзүүнү талап кылат. Өзгөчө эксперименталдык

маалыматтарды илимий иштетүү системасы менен жаңы таанышып жаткан студенттер, илим изилдөөчүлөр бул усулду окуп үйрөөнүсү зарыл.

Математикалык статистикага кайрылган көптөгөн окумуштуулар: Н.М.Бейли(1962), В.Ю.Урбах (1963,1975), П.Ф. Рокицкий (1964, 1973), Ю.С. Малета, В.В. Тарасов (1982) бул түшүнүкө төмөндөгүдөй аныктама беришет.

Математикалык статистика – статистикалык маалыматтарды иштеп чыгуу, пайдалануу, иретке келтирүү жана усулдарды топтоого арналган, математиканын турмушта колдонулучу (прикладдык) бөлүмү. Башкача сөз менен айтканда бул статистикалык усулдарды изилдөөчү математикалык аппарат.

«Математикалык статистика» предметинин мазмуну атайын түшүнүктөрдү пайдалануу менен ачылат. Математика-статистикалык анализдин эң маанилүү милдеттери болуп төмөнкүлөр эсептелет:

а) вариациялоонун (ар түрдүүлөө) орточо деңгээлин аныктоо- орточо көрсөткүчтү эсептөө;

б) салыштырмалуу борбордук бир тараптуу варианты чачыратуу көрсөткүчүн эсептөө (көпчүлүк учурда- салыштырмалуу орточо арифметикасы)- орточонун чендик (стандарттык) катасын же үлүшүн, салыштырмалуу жаңылыштык, вариациянын коэффициенти жана башка;

в) бөлүштүрүү эки орточо же эки көрсөткүчтүн айырмасынын ишенимдүүлүгүнө баа берүү;

г) эки белгинин ортосундагы жана мындай байланыштын тыгыздык мүнөзүн айкындоо;

д) аралык боюнча бөлүштүрүү жыштыгынын айырмасын аныктоо.

Математикалык статистика абдан көп түрлүү усулдар менен мүнөздөлөт. Ошондуктан математикалык иштетүү усулдарын пайдалануу тизмеги, анын атайын адистештирилген максаты, пайдалануу өзгөчөлүгү менен чектелет. Биологиялык математикада пайдаланылган ар бир усул өзүнүн белгилүү бир мүмкүнчүлүгү жана чектелген пайдалануу чөйрөсү бар экендиги менен мүнөздөлөт.

Эксперименталдык материалдын өзгөчөлүгүнө дал келбей пайдаланылган усул негизделбеген жыйынтыкка алып келиши мүмкүн. Жаңылыштык кетирбөөнүн эң жакшы кепилдиги болуп, окуп үйрөөнүчү предметтин маанисинин тереңдиги, мисалы биологиялык изилдөөлөрдө: коюлган милдеттердин логикалык жактан тууралыгы жана аны чечүүнүн милдеттүү түрдө аныкталган ыкмалары.

Ошондуктан илим изилдөөчү ар бир учур үчүн топтолгон материалдарды математикалык иштетүүнүн ыңгайлуу жолдорун тандап алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуш керек. Ал үчүн биологиялык изилдөөлөрдүн материалдарына статистикалык анализ жүргүзүү усулдары менен таанышуу зарыл. Андан кийин изилдөөчүнүн практикалык ишинде даана берилген мисалдардын негизинде өзүнчө усулдардын техникасын окуп үйрөнүү этабына көңүл бөлүү зарыл. Мында биологиялык көрүнүштөрдүн, объектилердин жана предметтердин ортосундагы байланышты жана көз карандылыкты, ошондой эле алардын чыныгы болушун көрсөтүү, абдан кенен пайдаланылган математикалык статистика усулдарын жана ыкмаларын табуу, ар түрдүү байланыштарды математикалык аппаратка дал келтирүүнүн жардамы менен баалоо эсептелинет.

Ошондуктан биз студенттерге практикалык, лабораториялык сабактарды өткөрүүдө, курстук, дипломдук жана башка илимий иштерди жазууда пайдалана турган эң жөнөкөй статистикалык анализ жүргүзүү усулун окуп үйрөөнү ыкмаларын сунуштайбыз.

I Теориялык бөлүм.

Максаты: Морфометрикалык жана морфофизиологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын түздөн түз анализдөөдө вариациялык статистика усулун өздөштүрүү.

Изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын маанисин ачууда алынган маалыматтарды пайдалануу.

Жабдуулар: эсептөөчү аппарат, вариациялык катарлар.

Статистикалык эсептөөлөрдүн кадамы.

1.Вариациялык катардагы белгилердин максималдык жана минималдык сан маанилерин табуу. Ал сандарды төмөнкү эрежеге ылайык тегеректейбиз. Минималдуу сан маанилери минималдык жакты көздөй, ал эми максималдык сандарды максималдуу жакты көздөй тегеректелет. Мисалы, $\min = 73,8$ тегеректейбиз $73,5$, ал эми $\max = 89,4$ тегеректелет 90 чейин

2.Лимитти, башкача айтканда белгинин аралыгын табуу.

Lim = max – min

3.Вариациялык класстардын санын аныктоо. Ар бир класс-бул баскычта бардык вариациялык катарга бөлүштүрүлөт. Анда бири-бирине жакын маанилер бириктирилет. Класстардын саны болжолдуу аныкталат. Абдан чоң тандоодо (100 жогору) 10-15 класс болушу мүмкүн, анча чоң эмес тандоодо 5-10 класс жетиштүү болот.

4.Класстардын аралыгындагы чоңдукту табуу, башкача айтканда ар бир кийинки класс мурункусунан айырмаланып турат:

$$i = \frac{\text{Lim}}{n \text{ класстар}}$$

5.Вариациялык таблица түзүү:

Класс	P, жыштык	Шарттуу орточодон четке чыгуу, a	P x a	P x a ²
77 – 79,3	3	Шарттуу орточо класс A = 78,15		
79,4 – 81,7	0	+1	0	0
84,2 – 86,5	0	+2	0	0
84,2 – 86,5	0	+3	0	0
86,6 – 89,0	2	+4	8	32
Σ	5		8	32

Биринчи класс минималдык тегеректөөнүн мааниси менен башталат. Бул мааниге класстык аралык (i) чоңдугунун мааниси кошулат. Бул экинчи класстын башталышы болот. Мындай тартип канча класс ойлонуштурулса ошончо жолу кайталанат. Таблицадагы акыркы сан (акыркы класстын бүтүшү) максималдык тегеректөөнүн мааниси менен дал келиши зарыл. Ар бир класстын бүтүшү (акыркыны камтуу менен) бир ондук, жүздүк же бүтүндүктөн (кабыл алынган ченөөнүн бирдигинен көз каранды) мурункунун башталышынан кичине болуш керек. Биринчи эки тилкени толтуруу менен класстын шартуу орточосу (A) табылат, башкача айтканда тандоонун бардык маанилеринен чоң болуп кирген. Анын чоңдугу бул класстын баштапкы жана акыркы сандарынын ортосундагы арифметикалык орточого барабар.

Андан кийин үчүнчү тилке толтурулат. Ар бир класстын көрсөткүчү класстык аралыктын бир маанисинин шартуу орточо чоңдугунан четтетилет. Тандалып алынган шартуу орточо класстан ар бир сап жогорудан -1 маанисинде, ал эми ар бир сап төмөндөн +1 маанисинде четтетилет. Мисалы, биз шартуу орточо деп класстын үчүнчү сабында тандадык; демек , экинчи -1 көрсөткүчү менен, биринчи -2 көрсөткүчү менен, төртүнчү +1 көрсөткүчү менен ал эми бешинчи +2 көрсөткүчү менен четтетилет.

Мындан кийин таблицанын акыркы эки тилкеси толтурулат. Экинчи, төртүнчү жана бешинчи тилкелерде сумманын маанилери табылат, ошондуктан P дайыма

тандоонун санына барабар, ал эми Px а көбөйтүндүсүнөн келип чыккан маани терс маанини бериши мүмкүн.

6. Арифметикалык орточону табуу.

$$M = A + \frac{\sum Pa \times i}{n}, \quad n - \text{тандоонун саны (калган көрсөткүчтөр таблицадаан алынат)}$$

7. Орточо квадраттык айырманы табуу

$$\delta = i \times \sqrt{\frac{\sum Pa^2}{n} - \left(\frac{\sum Pa}{n}\right)^2}$$

8. Вариациялык коэффициентти аныктайбыз. Ал белгилердин өзгөрүү деңгээлин көрсөтөт, б.а. тигил же бул популяцияда белгинин канчалык деңгээлде өзгөрүүсүн көрсөтөт. Процент менен эсептелет, ошол себептен ченөөнүн бирдигинен көз карандысыз ар кандай белгилерди салыштырууга мүмкүндүк берет.

$$cv = \frac{\delta}{M} \times 100$$

Орточонун катасын жана вариациянын коэффициенттик катасын аныктайбыз. Бул көрсөткүчтөр маалыматтарды тандоонун репрезентативдик баалоого мүмкүндүк берет. Орточо катаны табуубиз изилдөөлөрүбүздө канчалык деңгээлде ката кетиргенибизди эсептөөгө жардам берет.

$$9. \text{Орточо ката: } m_M = \frac{\delta}{\sqrt{m-1}}$$

10. Вариациялык коэффициенттин катасы:

$$M_{CV} = \frac{CV}{\sqrt{2n}}$$

1. Стьюденттин критерийи

$$t = \frac{|M_1 - M_2|}{\sqrt{\frac{m_1^2 + m_2^2}{2}}}, \quad \text{мында } M_1, M_2 - \text{орточо арифметикалык маани } m_1 \text{ жана } m_2 - \text{арифметикалык орточо ката. Мисалы төмөндө көл бакасынын морфобиологиялык изилдөөлөрүнө математикалык анализи берилген (Таблица №1) .}$$

Кармалган жери	Max $\pm$ min	Lim	i	M	σ	CV	m_M	M_{CV}	T
Бишкек ш, Аламүдүн р.	89 ± 77	12	2,4	81,99	4,7	5,7	2,35	1,78	2,1

Бишкек ш, Манас а	107 ± 65	42	8,4	82,59	10,36	12,5	6,3	1,98	2,33
Аксы р. Авлетим а.	106 ± 64	42	8,4	78,83	11,2	7,26	2,86	2,3	3,66

Корутунду

Бүгүнкү күндөгү Кыргызстандагы жүргүзүлүп жаткан биологиялык илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына, жаш илим изилдөөчүлөрдүн эмгектерине, жогорку окуу жайларындагы студенттердин жазган дипломдук иштерине талдоо жүргүзүүнүн негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот:

1. Биология илиминин бардык тармактарындагы изилдөөлөр бүгүнкү күндө математикалык усул деп аталган статистикалык анализ жүргүзүүнү талап кылат.
2. Математикалык статистика усулдарын пайдаланууну атайын адистештирилген максатына, колдонуу өзгөчөлүгүнө багыттап иштетүү зарыл. Ошол себептүү биологиялык математикада пайдаланылган ар бир усул өзүнүн белгилүү бир мүмкүнчүлүгү жана чектелген пайдалануу чөйрөсүнө жараша колдонуу мезгил талабы.
3. Бүгүнкү күндөгү дүйнөлүк илим изилдөө иштеринде пайдаланылып жаткан математикалык статистика усулун Кыргызстандын шартында жайылтуу жана жогорку окуу жайлардын, ал турсун мектептик окуу программаларына киргизүү мезгил талабы.

АДАБИЯТТАР:

1. И.Н. Пономарева ж.б. «Общая методика обучения биологии» М: Издательский центр «Академия», 2003г.
2. В.П. Соломин Магистерское образование по направлению «Естествознание» в педагогическом вузе- СПб., 1999.
3. В.И. Загвязинский «Методология и методы психолого-педагогического исследования» М, 2001.
4. В.Ю. Урбах «Математическая статистика для биологов и медиков» М: академия наук, 1963г.
5. П.Ф. Рокицкий «Биологическая статистика» Минск «Высш. шк», 1964г.

*Абдикеримова Рая
Шу ауданы
жас натуралистер станциясының директоры
Жамбыл облысы
(Қазақстан)*

ЖАС ҰРПАҚҚА ЖАН-ЖАҚТЫ ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ

Бүгінгі таңда экология проблемасы бүкіл ғаламдық, өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Осыған орай үздіксіз экологиялық тәрбие беруге мемлекеттік деңгейде мән беріліп, Президентіміз Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан – 2030 стратегиялық бағдарламасында» еліміздегі қалыптасқан экологиялық сауатсыздықты жойып, болашағы жарқын елдің экологиялық саласын дамыту үшін ойлау қабілеті жоғары, мәдениетті ұрпақты тәрбиелеуді міндет етіп қойды.

Өндірістің дамуы, техниканың көбеюі табиғи байлықтарымызды азайтып қана қоймай, қоршаған ортаны ластап, түрлі аурулардың пайда болуына әсер етіп, адам денсаулығына үлкен қауіп төндіруде. Елімізде қорғауды қажет ететін экологиялық деңгейі төмен аймақтарда жетерлік. Солардың бірі табиғаты әсем, құт дарыған киелі мекен – Шу өңірі. Қазіргі кезде бұл өңірдің экологиялық жағдайы қорғауды қажет етіп тұрған өлкелердің бірі.

Ауаның ластануына қозғалмалы ластауыш көздері айтарлықтай зиянын тигізуде. Шу ауданы арқылы Алматы, Тараз, Қарағанды, Өзбекстан елдеріне өтетін автокөліктер көп. Осындай көліктер ауаға 40 мың зиянды заттар бөлетіндіктен, 1 адам күніне 100 грамм, ал 1 жылда 10 кг лас ауамен тыныс алады.

Бірлік ауылынан 40 км қашықтықта орналасқан Шатыркұл кен орнынан алынған шикізаттар Бірлік станциясынан жүк вагондарына ашық түрде тиеліп тасмалданады.

Тұрғындар үшін мұнында зияны аз емес. Ауаны ластаудың тағы бір түрі – тоғыз жолдың торабына орналасқан Шу бекеті арқылы жолаушылар және халық шаруашылық жүктерін тасымалдайтын поездардың республикамыздың барлық түпкіріне қатынауы. Жүк таситын поездар мұнай өнімдерін, қышқылдар, тас көмір, цемент, әк тас т.б. заттарды ашық түрде тасымалдайды. Күл – қоқыс ауданның өзекті проблемасы. Жанармай бекеттерінің көбеюіде ауа мен топырақты ластайды.

Ауданымыздың жасыл отыны – сексеуілдің аяусыз кесілуі, құм көшкінінің болу қаупін тудырады.

Жас ұрпақтарға жан-жақты тәрбие беруде қосымша білім беру ұйымдарының рөлі ерекше.

Қосымша білім беру ұйымдарының басты міндеті – білімді, дарынды, тәрбиелі және бәсекеге қабілетті, қарқынды дамып жатқан ортада өмір сүруге бейім, өз мүддесін, сол сияқты қоғам мүддесін қорғауға дайын тұлға қалыптастыру, балалардың бос уақытын ұйымдастырудың құралы ғана емес, сондай-ақ балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтену ортасы болып отыр.

Мектеп негізгі білім мен тәрбие берсе, қосымша білім беру ұйымдары баланың мектептен алған білімін одан әрі дамытып, шығармашылығын шыңдап, шабытын шарықтатып, оны белгілі-бір өнер түріне, спортқа немесе кәсіпке бейімдейді.

ҚР Білім мен ғылым министрлігі, ҚР-ның Қоршаған ортаны қорғау министрлігі бірлесіп дайындаған «Экологиялық білім беру» тұжырымдамасында: «Экологиялық ахуалдың жалпы нашарлауының негізгі себептерінің бірі – халықтың, соның ішінде басқару құрылымдары мамандарының, табиғатты пайдалануға байланысты шаруашылықтың әр саласындағы қызметкерлердің экологиялық білімінің жеткіліксіз немесе тым төмен болуы» деп атап көрсетілген.

Аталған экологиялық білім беру тұжырымдамасын басшылыққа ала отырып, ауданымызда экологиялық білім мен тәрбие жүйесінің міндеттерін шешу, оқушылар мен ауыл тұрғындарының табиғат байлықтарын қорғауға деген сезімін қалыптастыру, туған өлкесінің экологиялық проблемаларын түсіндіру, экологиялық білім мен тәрбиені қалыптастыру мақсатында, Жамбыл облысы бойынша Шу ауданы әкімдігінің шешімімен 2009 жылдың 1 ақпанында Шу ауданы әкімдігі білім бөлімінің жанынан «Жерұйық» экологиялық білім мен тәрбие беру орталығы МКҚК ашылды.

Құрылғанына 4 жыл болған «Жерұйық» экологиялық орталығы қазіргі таңда «Жас натуралистер» станциясы коммуналдық мемлекеттік мекемесі болып қайта құрылды.

Станция **«Жас ұрпақтың табиғатпен үйлесімді тіршілік жасауға ықпал ету арқылы экологиялық мәдениетті меңгерген жеке тұлға қалыптастыру»** проблемасымен жұмысты қайта үйлестіруде. Аталған проблеманы көтерудегі мақсат: «Жас натуралистер» станциясының экологиялық білім мен тәрбие беру сапасын жақсарту арқылы мектептен тыс уақытта бала тұлғасының толық және негізгі құзыреттілігін дамыту шарттарын жүзеге асыру.

Мақсаты мен міндеттері:

1. Үйірме мүшелерінің көмегімен оқушыларды тәжірибелік алаңдар, тірі табиғат мүйісін ұйымдастыру арқылы жануарлар мен өсімдіктерді қорғауға баулу;
2. Оқушылар арасындағы ғылыми жұмыстарды қалыптастыру, ғылыми конференциялар, байқаулар, акциялар, семинарлар өткізу;
3. Мүмкіндігі шектеулі балаларды экологиялық бағыттағы жұмыстарға баулу.
4. Питомниктер мен жылыжайларды жасау арқылы жеміс ағаштарымен гүл көшеттерін даярлап, көгалдандыруға ландшафтық кескіндеуге көмектесу;
5. Өлкетану бағытындағы жұмыстарды жандандыру;

Мекеміз 43 – штаттық бірліктен құралған, 24 үйірме жетекшісі – 1056 экотоп мүшелерімен жұмыс жасайды.

Республика бойынша Астана, Қарағанды, Алматы қалаларына барып, 13 педагогымыз, Тараз қаласынан 5 эколог-педагогтарымыз өз білімдерін көтеру курстарынан өтіп келді.

Үйірмеге қатысушыларға ыңғайлы жағдайлар жасау үшін әр мектептің жанынан бөлімшелер ашылған. Мектепте пәндер бойынша алған теориялық білімдерін тереңдете отырып, дарынды оқушыларды облыс, республика көлеміне танып келеміз.

Республикалық «Жас экологтар» форумына 4 оқушы қатысып, ғылыми жобаларды қорғауда ІІ, ІІІ дәрежелі дипломдармен марапатталып, республикалық сертификаттар мен бағалы сиылықтарға ие болды.

Республикалық «Экология және медицина», «Жас зерттеушілер», «Қызғалдақтар мерекесі», «Экология және балалар», «Табиғат әлемі балалар көзімен» атты байқауларға қатысқан 8 оқушы жүлделі орындарға ие болып, әр-түрлі дәрежедегі дипломдармен және сертификаттармен марапатталды.

Облыстық «Ауылдың гүлденгені – Қазақстанның гүлденгені» атты жастар марафоны, «Тәуелсіздіктің 20 шыңы – 20 жұлдызды күні», «Табиғат әлемі балалар көзімен», «Бақытгүлдер», «Жасыл кабинет жасыл бұрыш», «Қажетсіз заттардың екінші өмірі» акциялар мен байқаулар, 2009-2011 жылдары ауданымызда «Білім мазмұнын экологияландыру арқылы оқушылардың танымдық қабілетін дамыту» тақырыбында семинар – практикум болып, республикалық сертификат беріліп, іс-тәжірибеміз облыс көлемінде тарату ұсынылды.

Алматы қаласындағы «Гүлстан» орталығының ұйымдастыруымен өткен республикалық конференция, семинарлар

Алматы қаласында жыл сайын «Гүлстан» орталығы ұйымдастырған республикалық конференция, семинарлар, дөңгелек үстелге, «Халықаралық гүлдер», «Ландшафтық және үй жанындағы шаруашылық» халықаралық көрмесіне аудан мектептерінің мұғалімдері мен оқушылары қатысып, көгалдандыру бағытында үлкен әдістемелік көмек алып отырады және «Өсімдіктер әлемі» оқу-әдістемелік дидактикалық материалын пайдалана отырып, «Гүлдер әлемі», «Гүлстан», «Жас бағбан» үйірмелері ұйымдастырылып, арнайы бағдарлама дайындалды. Дидактикалық материалдар үйірме жұмысында үлкен нәтиже көрсетуде. Соңғы 5 жыл ішінде «Гүлстан» гүл алқабына барып, 188 мұғалім, 850 оқушы тегін сабақ алды. Көгалдандыру жұмыстарының қыр-сырын үйретіп, бағыт беріп отырған «Гүлстан»

журналының бас редакторы Гөзел Құлжабайқызы мен «Гүлзар» қоғамдық бірлестігінің директоры Батима Әскербекқызы бізге деген көмегі мен сіңірген еңбегі ерекше.

Мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс

Үйірме жетекшілері мүмкіндігі шектеулі балалармен де жұмысын бастады. 6 мүгедек баланың ата-анасымен бірлесе отырып, айналасын танып білуге мүмкіндіктер жасалуда.

Педагогтар жұмысындағы басты бағдар – оқушылардың дарыны мен қабілетін жүзеге асыру жағдайларын туындату болып табылады. Бұл орталықта өздерін аталмыш кезеңде үздік деп санамайтын, өздерінің болашақта жоғары жетістіктерге жететініне сенбейтін балалар болса да, олар өмірдегі бар арман-тілектерінің орындалуына өз талаптары мен күш-қуаты ғана септігін тигізетінін түсінеді.

Балалардың жас ерекшелігіне, диагноз түріне байланысты арнаулы бағдарламалар мен іс-шараларды мысалы: әркімнің қолы жететін дөңгелек үстел. «Таңғажайып табиғат» атты сурет салу және де «Менің қолымнан келеді» атты тақырыпта жұмыстар жүргізілді: 2012 жылдың 1 маусым «Балаларды қорғау» күніне МШБ мерекелік бағдарламаға қатысып, сурет салу, тақпақ оқу номинациялары бойынша өз өнерлерін көрсетіп, мақтау қағаздарымен марапатталды.

Көгалдандыру жұмыстарының қыр-сыры

Көгалдандыру және көгерштендіру бағытында 2009 жылдың қыркүйек айында экологиялық орталық 1200 раушан гүлінің өскенін даярлап, 20 кг барқытгүл, 2 кг аса біржылдық гүл тұқымдарын жинап кептірді. 2010 жылдың мамыр айынан бастап 15 адам эколог-педагогтар мен бағбандар күннің ыстығына қарамастан ауданымыздың 4 мың шаршы метр жерін көгалдандырды.

Шу ауданының 80 жылдық, Шу қаласының 50 жылдық мерей тойына 60 қазандық және 1372 шаршы метр жерге 25 мың гүл көшеттерін отырғызып, экологиялық ұжымы өз үлестерін қосты және ауданды көгалдандыруға белсене ат салысқаны үшін аудан әкімі Қ.Жабағиев төсбелгісін тағып, алғыс хатымен марапаттады.

2011 жылы көгалдандыру жұмысын наурыз айынан бастап, 6 мың шаршы метр жерді көгалдандыруға жергілікті орындармен келісім шарт жасалып, 80 мың гүл көшет отырғызылды.

2012 жылы «Еркесылқым» ескеркішінің маңы мен аудан әкімдігінің айналасына 6000 мың гүл көшеттері отырғызылды. Жаңа ғимарат берілуіне байланысты, айналасына 300 тал, 50 жеміс ағаштары, 50 сексеуіл көшеті, 50 жыңғыл көшеттері және 2000 біржылдық гүлдер отырғызылды.

Нәтижелі жұмыстар:

- **Мақалалар:** «Игілік» Республикалық жанұялық басылымның 2012 жылдың желтоқсан айындағы санында «Жан қуантар жаксы бастама атты тақырыппен Мира Сағдолдинамен жүргізілген сұхбаты жарық көрді, «Открытая школа» ақпараттық – әдістемелік журналының 2013 жылдың ақпан айындағы № 02(123) санында «Экологическое образование» айдарын қайта жалғастырып, ««Жас натуралистер» станциясының экологиялық білім мен тәрбие берудегі жұмыс бағыттары» тақырыбындағы мақаламызды басып шығарды және де Жас натуралистер станциясында өткен аудандық байқаулардың нәтижесін «Шу өңірі» газетіне жариялап отырамыз.

- **Тәжірибе алмасу мақсатында оқыған лекциялары мен есептері:** Шымкент қаласында 2012 жылдың қараша айының 30 күні «Экология және балалар» атты практикалық конференцияға қатысып, сертификат тапсырылды. 2013 жылдың қаңтар айында республикалық ғылыми-танымдық, көпшілік «Гүлстан» журналы және «Гүлзар» қоғамдық бірлестігі ұйымдастыруымен Алматы облысы Талғар ауданы № 35 гимназияда өткен «Көгалдандыру- баршамызға ортақ іс» тақырыбындағы тренингке қатысып жоғарыда аталған тақырыпта сертификатқа ие болды. Ақпан айында Астана

қалалық «Қосымша білім беру ұйыдарының республикалық семинар мәжілісте есебін оқып, нәтижесінде республикалық сертификат пен білім және ғылым министрі Б.Жұмағұловтың құттықтау хатын алды.

Ұсыныстар

1. Облыс, аудан орталықтарында жас натуралистер станциясының бөлімшелерін ашу арқылы экологиялық білім мен тәрбие жұмыстарын орталықтандыру.

2. Материалдық базаны нығайтуға қаржы бөлу

3. Жылыжайлармен питомниктерді жасауға көмектесу

4. Жас натуралистер станциясымен мектептерге қосымша штаттық бірлік қарастыру.

5. Қосымша білім беру бағдарламасының жүйелілігі

6. Әдіскерлік нұсқалардың толықтырылуы

7. Жеке авторлық бағдарламаның таратылуы

«Жас натуралистер» станциясы алдағы уақытта да орасан зор жұмыстарды жоспарлап нәтиже күтуде. «Әр ауланың гүлденгені – мемлекетіміздің гүлденгені» деген ұстанымға еліміздің ХХІ ғасыр барысында айналып ел президентінің бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына енуге ұмтылған батыл бағытын қолдап іске асырудың бірден-бір жолы экологиялық білім мен тәрбиені мектептер мен балабақшаларда орталықтандырып, көгалдандыру жұмысын қолға алу.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1.Экологиялық білім берудің жалпы білім беретін мектептерге арналған концепциясы мен бағдарламасы-1991ж.

2.«Гүлстан» республикалық ғылыми-танымдық көпшілік журналының 2005-2013ж. ж.

Асаналиева Ч.Н.

Ж.Баласагын атындагы

КУУ (Кыргызстан)

USING MOBILE PHONES IN ENGLISH CLASSES

- How many of you use mobile phones in your English classrooms?
- Is it effective? Explain the advantages and disadvantages.
- How much time do you teach pronunciation and intonation in your classes?
- How often do you use mobile phones in your English classrooms?
- What age group or level might enjoy English in this way?

Creating specific lessons for different skills is challenging and time consuming for English teachers, but it is definitely worth the effort. Teaching language skills through mechanical exercises and traditional fill-in-the-blank, true/false, and multiple-choice assessments does not interest students as much as we expect. This fact inspired me to consider lively, interesting, and meaningful contexts and materials. Although the mechanical exercises and supplementary materials in resource books are useful- and I use a variety of them myself- do not energize my students. But when I go creative, especially when teaching reading, writing, listening and speaking skills in way students do not expect, I can clearly see the difference. This article will suggest a motivating way to teach English as foreign language with the help of mobile phones, which is available to everyone, cheap and free.

Teaching English through mobile phones also allows teachers be creative when designing language lessons. A well- known way to create meaningful context for teaching English through using mobile phone, which can be delivered through a wide variety of

formats. Nowadays mobile phone has an influential role not only in everyday life, but in educational programs too, especially in learning foreign language. It is well accepted that language is better acquired or learned where the focus is on interesting content, and mobile phone can certainly provide interesting content. That's why Special English programs points out the significance of mobile phone as an English tool: It can bring authentic content to the classroom, especially in the EFL environment, where it may not be easy to meet and to talk with native speakers of English.

One of the most notable changes during the past few decades relates to the way English has become increasingly global. With the growing popularity of the English language, achieving mastery over English has become a need of our students. English has become a passport in today's world. The possibility of using mobiles in education has grown rapidly the latest years along with other technological tool today students are using mobiles and this can modify the way of doing education.

These days it seems mobile phones are used everywhere by everyone, one can bring them everywhere, one can register everything, write everything, see videos and so on. And this

leads to obvious questions: How can mobile phone technology support learning in the English language classroom? The answer is "in a number of ways" because mobile phones come with ever-increasing functions that most students are adapt at using. One can use mobile phones to learn English learning, both inside and outside the classroom.

Among the English learning tools, mobile-learning can represent a peculiar way of doing, a natural process from distance learning and English learning. Mobile-phones can enhance learning by putting students in a real context and make the process of learning more interesting and motivating. They can learn really and immediately and does not depend the time and place.

The fact that mobile phones are cheap and increasingly powerful is one of reason using mobile phones in learning and teaching English. Another benefit is that learners used it daily. So they can use mobile phones for many activities, from e-mailing to reading books. Also students enjoy using their phones because of easy access to materials and the ability to practice any time and anywhere.

There are several pedagogical reasons to consider using mobile phones in the English learning classroom. Most importantly, mobile phones are social tools that facilitate authentic and relevant communication and collaboration among learners. This makes them an ideal tool to support situated learning theory. For example, English language learners can use mobile technology to access relevant vocabulary and expressions while reserving ticket, to communicate via e-mail, to discuss weekend plans with English speaking friends. Since mobile phones are part of every day's routines, they help minimize the separation between the classroom and outside the world.

Another reason for using mobile phones in the English classroom is that they give students control over their own learning. Students control the medium, and teachers, by elaborating how best to use the medium, provide a blueprint for autonomous learning, especially during the wide range of daily social activities where mobile phones are most likely to be used.

Before asking students to pull out mobile phones in class, teacher should have a clear plan, what skills to focus, listening, speaking, reading or writing. The next thing to do is to take the stock of the resources that you have available. Nowadays there is enormous range of phone makes and models, and the technology is always advancing. Many of the following ideas will work with all but the most obsolete phones, but some require the use of more recent models.

According to Brown (1994), communicative language teaching allows learners to practice English as it is actually used in speech community and equips them with the language skills they will need when they leave the classroom for the real world. But the principles of

communicative language teaching are not always easy to put into practice. For example, large class sizes tend to favor receptive activities involving speaking and writing in pairs or groups. As the result of teacher-centered lessons students are not provided with critical unrehearsed language practice and individual attention.

The principles of communicative language teaching are not always easy to put into practice. For example, large class size tend to favor receptive activities involving reading and listening because they are less demanding and time-consuming for the teacher than productive activities involving speaking and writing in pairs or groups. The combination of grammar-based instruction, limited oral interaction of students in class does not support the development of communicative competence.

Students may feel shy or embarrassed to speak in class in front of English audience; this is one of the barriers to communicative language teaching. To overcome barriers teachers must be creative in seeking methods to make more communicative. And using mobile phone technology has some advantages in communicative language teaching. Mobile- learning represents a challenge for students and teachers. The possibility of using mobiles in education has grown as nowadays one can't imagine his/her life without mobile-phones, so this kind of technology is available to everyone.

The following ideas for using mobile phones for foreign language learning generally focus on developing the four skills and in many cases integrate speaking with listening, reading and writing. The material and activities can be modified to conform to different syllabi and are easily adaptable for different ages, learning levels, and interests. Here are some ideas of using mobile phones:

1. Use the Notes feature to collect everyday language.

Most mobile phones have a feature that allows them to take notes. Ask students to use this feature to take notes on the English they read or hear outside of school and either present the notes to the class or send them to you as a text message. And as a home work you can ask students to hunt for specific language forms, and the student who collects the largest number of correct samples wins.

2. Use the Camera feature to take pictures of text

One of easiest way to use a mobile phone for learning is to record samples of the target language by taking pictures. Students can take pictures of English text by using the Camera feature on their mobile phones. They can then take pictures of English text by using the Camera feature on their mobile phones. They can then make a collage of the images or upload the pictures to a shared Flickr account. If students do not have a data connection, they can transfer the pictures to a computer and upload them from free.

3. Use free programs to make flashcards for mobile phones

Text messages can be used to send out vocabulary items at spaced intervals, thus increasing student retention. For example, send the words of the text multiple times to encourage them to review them outside the school and these increases the chances to remember the vocabulary. For this you can use free programs to make flashcards for mobile phones. There are several companies that produce flash card software that runs on mobile phones, such as www.flashmybrain.com .You and your students can create vocabulary flashcards which are practiced everywhere.

4. Use the Text Messaging feature for circular writing

The reality is that many students do not like to write. They associate writing in the school context with boring assignments and a punitive environment of criticism and negative feedback. In other words, fun is missing. However, if one considers writing as any form of textual communication, it becomes clear that students actually write a lot. The challenge is to encourage that type of writing that helps students learn English.

Use mobile phones to encourage them to essays, for it they can practice with shorter texts to develop their writing skills. One activity is *circular writing*, where students create story together by contributing one text message at a time. Each student writes a sentence or

two and then sends this on to the next student, who adds another message, and so on until the story complete. You can experiment with different text types as reports, narratives and warnings.

5. Use the Text Messaging feature for tandem learning

Interactive writing can be encouraged through *tandem learning*. In this activity two students who wish to learn each other's native language pair up and exchange text messages. This activity works well for international students.

6. Use the mobile phone for social networking

Twitter, Face book and MySpace are enormously popular *social networking tools* that allow groups of "friends" to meet, post messages, share pictures, and generally interact online in a myriad of ways. Most of the interact action takes place in writing, and simply asking students to use English instead of their native language produces a great deal of writing practice. Some teachers actively use such sites to keep in touch with students or organize activities online. Their sites can be accessed through mobile phones, and it could be good fun to ask students to post on each other's pages in relation to a topic you have discussed in class. This activity is the best used within range of wireless network, so it may not work for everyone.

7. Use mobile phone memory to distribute listening material

Many mobile phones have memory for graphics, photos, and music that you can use to download listening materials for your students, who can in turn transfer them to their phones or other media. This could be a recording of your class, podcast, or course of listening materials.. In addition to providing hundreds of existing podcasts for English language learners, the iTunes website will upload your own podcasts which students can subscribe.

Audiobooks are another source of listening materials. These can be downloaded in a variety of formats and can then be transferred and played back on any phone that has sufficient audio capabilities. Numerous commercial websites sell audiobooks read by professional readers, but there are also websites where public domain audiobooks can be downloaded for free.

8. Use mobile phone memory to distribute reading materials.

Similar to the listening idea above, you could download reading materials for your students. There are numerous sites with free reading material, including Project Gutenberg(www.gutenberg.org),which also has many audiobooks available. Many books are now published in mobile friendly formats. As one exercise, you can ask students to use the voice recorder to take notes about the book while they are reading. The books, along with students' reflections, can be and these materials can be discussed during the next class.

9. Use the mobile phone to play games

Many of free games for mobile phones, such as Scrabble and crossword puzzles, involve a focus on language. Although not all of them may be suitable for second language learners, they at least encourage students to engage with the target language, and to do so in the context of entertainment. Once students determine that their phones have the capability to play games, they must download and install the programs.

10. Use the Voice Memo Recorder, Notes, and Calendar features to keep portfolio

Most learning inevitably takes place outside the classroom. Students need to process new information and assimilate it into their *interlanguage*, which is their current stage of foreign language development as reflected by their control of grammar, syntax, and vocabulary. Encouraging students to reflect about their language acquisition helps them to take control of their own learning and positively affects the assimilation process.

Many students either do not enjoy or do not have the discipline to keeping a formal journal or portfolio to reflect on their learning, even on line one such as the European e- portfolio. Mobile- phones, by virtue of their portability, lower this barrier. Ask students to document their learning progress by using the Notes and voice Memo

Recorder features. In this way, instant reflection replaces the formal e- portfolio. However, it is important to explain what you expect in terms of the amount and frequency of reflection, so that students take the actively seriously. Ask students to document their use of the language outside the classroom and any problems they encounter, such as a communication breakdown or misunderstanding, as well as any successful communicative interaction.

11. Use the mobile phone to check student comprehension and get feedback

Mobile phones also can help you in your teaching. One way is to add an element of interactivity to your classes through audience participation. Polleverywhere (www.polleverywhere.com) is a free program that allows the teacher to pose survey questions to students. Students respond by texting their responses and the results show up immediately in a PowerPoint presentation or on a website. This is very useful for checking student comprehension and to get their opinions. You can ask students to choose from one of several options for the next classroom activity. This tool is particularly useful in larger classes where it is not easy to get feedback from all students.

12. Use the mobile phone memory for research and data collection

Mobile phones are now becoming indispensable for research and data collection. Being small and light, they are excellent portable tools for researchers to collect socioeconomic, health, and other critical information from communities worldwide. As an advanced project, students can replicate similar projects on a smaller scale, or come up with original mobile phone research tasks. The phlogging tool is the way to record research data or, by using a microphone, classroom interaction.

13. Use the Voice Memo Recorder feature to record conversations outside the classroom.

Students can record interviews or conversation they engage in outside the classroom. Students can play the interviews and conversations in class for feedback and discussion.

An out-of-class activity that will help students learn new vocabulary utilizes the *reminder function* of their mobile phones. Students place short, meaningful sentences new vocabulary into the reminder function of their phones, which will prompt them from time to time during the week to practice the word in context. The principle remains the same: try to get students to use the language as much as possible.

Not all students in all classes will have mobile phones, and the concerns around lack of access are valid; however, it is probably safe to say that of all the technologies available to teachers, mobile phones are the most widespread. It is also important to make sure all students have access to phones that have the capabilities you need. One solution is to share phones between students for certain activities.

For one thing, it is important for the teacher to model the activity with an inexpensive mobile phone so as to not hurt the feeling of students who also have inexpensive phones. Because in some activities a student presents the features of a mobile phone to the class in an effort to convince other students, who are possible customers, to make competitive bids.

For another thing, it is important to realize that not all students have access to mobile phone technology and to not place a financial burden on your students and their parents by requiring students to have phones. Activities such as texting, going online, and making call costs money. Not every student has an unlimited calling plan. That's why transferring text messages to a computer is one way to avoid texting charges. Another way is to create a free text number for your students. Another free alternative way is to send text messages from websites that offers free texting.

Finally, the use of mobile phones, or any new technology, has the potential to increase your workload. 21st century learner looks for technology in the learning as long as it

serves a purpose. The subject matter and discipline needs to lend itself to using the technology. Students will not use the technology if pedagogy doesn't support its use. Students like using the technology while learning a foreign language, it is better to meet student's requirements. As students work through the different activities, they must negotiate and use all their language skills to reach the end goal. And all ideas above allow you to increased opportunities for language learning by taking advantage of tool that students are intimately familiar with and carry around at all times.

Nowadays finding appropriate teaching materials is not that hard, as our everyday life serves as a perfect recourse for creating effective lessons and activities. An effective lesson does not necessarily require expensive and high- tech materials; oftentimes, breaking the routines will excite students, engage them in the lessons, and teach them the real use of language in context. Thus, on of the easiest an least expensive ways for teachers to prepare the most effective teaching materials is to look around and never underestimate their sense of creativity.

USED LITERATURE:

1. Brown, H.D. 1994. Principles of language learning and teaching.
2. Richards, J.C.,and T.S.Rodgers. 2001. Approchhes and methods in language teaching. Cambridge University Press.
3. Chinnery, G.2006.Going to the MALL: Mobile assisted language learning. Language learning and Technology.
4. Kukulska- Hulme,A., and J.Traxler,eds. 2005. Mobile learning: A Handbook for educators and trainers.London
5. Chen, N.S.,S.W.Hsieh, and Kinshuk. 2008. Language Learning and Technology.

Айдралиева А. А.

*Преподаватель английского языка
ИЦППК при КНУ им.Ж.Баласагына
(Кыргызстан)*

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВУЗАХ КЫРГЫЗСТАНА

В последнее время, когда рынок образовательных технологий изобилует предложениями по самым разнообразным приемам изучения английского языка, вопрос "По какой методике вы преподаете?" становится все более актуальным, что свидетельствует о повышении культуры потребления интеллектуальной продукции. Очевидным остается тот факт, что в конце XX в. в Кыргызстане произошла "революция" в методах преподавания английского языка. Раньше все приоритеты без остатка отдавались грамматике, почти механическому овладению вокабуляром, чтению и литературному переводу. Это принципы "старой школы", которая стоит отдать ей должное все же приносила плоды. Овладение языком осуществлялось посредством долгого рутинного труда. Задания предлагались достаточно однообразные: чтение текста, перевод, запоминание новых слов, пересказ, упражнения по тексту. Когда приоритеты отдавались чтению и работе над "топиками", реализовывалась только одна функция языка - информативная. Неудивительно, что язык хорошо знали единицы: только очень целеустремленные и трудолюбивые люди могли овладеть им на высоком уровне. Правда, за труды получали хорошую компенсацию: профессия преподавателя иностранного языка или переводчика считалась у нас весьма престижной.

Сейчас для достижения такого по-прежнему высокого социального положения тоже требуется немало усердия, упорства и каждодневного труда. Но поистине "революционно" то, что язык стал в той или иной форме доступен большинству. Неожиданно для себя преподаватели иностранных языков оказались в центре общественного внимания: легионы нетерпеливых специалистов в разных областях науки, культуры, бизнеса, техники и всех других областей человеческой деятельности потребовали немедленного обучения иностранным языкам как орудию производства. Их не интересует ни теория, ни история языка - иностранные языки, в первую очередь английский, требуются им исключительно функционально, для использования в разных сферах жизни общества в качестве средства реального общения с людьми из других стран". Преподавание языка приобрело прикладной характер, функции педагога в образовательном процессе значительно изменились. Поэтому такой негативный педагогический образ постепенно становится достоянием истории. На смену ему пришел преподаватель-наблюдатель, преподаватель-посредник, преподаватель - "умиротворитель" и руководитель". Хотя личность преподавателя в данном случае отходит на второй план, влияние ее на аудиторию, которая, в свою очередь, становится более камерной, не уменьшается, а, наоборот, возрастает. Именно преподаватель на большинстве современных - российских и зарубежных - курсов является организатором группового взаимодействия (идеальным коллективом для изучения иностранного языка в настоящее время считается группа из 10-15 человек, поскольку именно такое количество людей может общаться между собой с максимальным эффектом, интересом и пользой). Прогресс и принципиальные изменения методов изучения языка, несомненно, связаны с новациями в области психологии личности и группы. Психологический фактор изучения иностранных языков выдвигается на лидирующие позиции.

Аутентичность общения, взвешенные требования и претензии, взаимовыгодность, уважение свободы других людей - вот набор неписаных правил построения конструктивных отношений в системе "преподаватель-студент". Пятый, но отнюдь не меньший по значению элемент этой системы - выбор. Он появился у студента, который может посещать курс, максимально отвечающий его потребностям. На занятиях студент больше не ограничен в избрании речевых средств и собственном речевом поведении. Это действительно самая старая и традиционная [1, с.52-61] методика. На фундаментальную методику серьезно опираются в языковых вузах. Занимаясь по классической методике, студенты не только оперируют самыми разнообразными лексическими пластами, но и учатся смотреть на мир глазами "nativespeaker" - носителя языка. Фундаментальная методика предполагает, что любимый ваш вопрос - "почему?" Что вы не удовлетворитесь объяснениями "так надо", а готовы погрузиться в интересный, сложный и очень логичный мир, имя которому - система языка.

В связи с этим несколько трансформировался и классический [2, с.10-16] подход к изучению иностранного языка, но незыблемые принципы "классики" отечественных языковых методик сохранились. Иногда они активно применяются и в ВУЗах других методических направлений. Классический курс ориентирован на студентов различного возраста и чаще всего предполагает изучение языка "с нуля". В задачи преподавателя входят традиционные, но важные аспекты постановки произношения, формирования грамматической базы, ликвидации психологического и языкового барьера, препятствующих общению. "Классика" не изменила целей, а вот методы, вследствие нового подхода, уже другие. В основе классического подхода лежит понимание языка как реального и полноценного средства общения, а значит, все языковые компоненты - устную и письменную речь, аудирование и др. - нужно развивать у обучающихся планомерно и гармонично. Классическая методика отчасти превращает язык в самоцель, но это нельзя считать недостатком. Такой комплексный подход направлен, в

первую очередь, на то, чтобы развить у студентов способности понимать и создавать речь. Всеобщая увлеченность иностранными специалистами - явление временное, потому что западный мир по достоинству оценил приоритет билингвальности (владения двумя языками). Наибольшую ценность в современном мире представляют преподаватели, способные мыслить в контексте двух культур и доносить до студентов соответствующий комплекс знаний. Один из самых серьезных и всеобъемлющих методов изучения иностранного языка - лингвосоциокультурный, предполагающий апелляцию к такому компоненту, как социальная и культурная среда. Сторонники этого метода твердо уверены, что язык теряет жизнь, когда преподаватели и студенты ставят целью овладеть лишь "безжизненными" лексико-грамматическими формами. Некто заметил, что "личность - это продукт культуры". Язык[3,с.4-15] - тоже.

И убедительнее всего это подтверждают наши языковые ошибки. Такие курьезы встречаются довольно часто. Обратимся к более тонким материям: например, если для нашего соотечественника, поверхностно владеющего языком, разница между выражениями Don't you want to go? и Would you like to go? не очень-то велика, то для британца она принципиальна, ибо первое он воспримет как не самый лучший тон. Привычное для нашего делового общения какие вопросы вас интересуют? Нередко переводят как "What problems are you interested in?", не учитывая, что в английском слово "problems" имеет устойчиво негативный оттенок. Правильно этот вопрос будет звучать: "What issues are you interested in?" Большинство методик изначально допускают такие "ляпы", списывая их на "неосведомленность о стране". Но на современном этапе, когда интерес к отдельным культурам и нациям постоянно повышается, подобные ошибки уже непростительны. Лингвосоциокультурный метод принимает в расчет тот простой факт, что 52% ошибок совершаются под влиянием родного языка, а 44% кроются внутри изучаемого. Раньше следили за правильностью речи; теперь, помимо этого, стремятся повышать ее содержательность. Важен смысл передаваемой информации, то есть коммуникативный уровень, потому что в любом случае конечная цель общения - быть понятым. Лингвосоциокультурный метод включает два аспекта общения - языковое и межкультурное. Наш лексикон пополнился новым словом бикультурал - человек, легко ориентирующийся в национальных особенностях, истории, культуре, обычаях двух стран, цивилизаций, если хотите, миров. Для студента языкового вуза важен не столько высокий уровень чтения, письма, перевода (хотя это отнюдь не исключается), а "лингвосоциокультурная компетенция" - способность "препарировать" язык под микроскопом культуры. Лингвосоциокультурный метод родился на стыке понятий язык и культура. Но язык как система знаков и средство выражения эмоций и настроения есть и у животных. Что же делает речь "человеческой"? Сегодня язык - "не только словарный запас, но и способ человека выражать себя". Он служит для "целей коммуникации и способен выразить всю совокупность знаний и представлений человека о мире". На Западе язык понимается как "система общения", которая состоит из определенных фрагментов и набора правил, использующихся с целью коммуникации. Очень важное отличие западного лингвистического мышления - понимание языка не только в связи с определенным государством, но и с определенной частью страны, районом и т.д. При таком подходе язык идет рука об руку с культурой части страны, области, то есть с идеями, обычаями определенной группы людей, общества. Иногда под культурой понимается само общество, цивилизация. Полагаем, определение сторонников лингвосоциокультурного метода не преувеличивает силы и значения языка в современном мире. По их мнению, язык - "мощное общественное орудие, формирующее людской поток в этнос, образующее нацию через хранение и передачу культуры, традиций, общественного самосознания данного речевого комплекса.

При этом подходе к языку межкультурная коммуникация - прежде всего "адекватное взаимопонимание двух собеседников или людей, обменивающихся

информацией, принадлежащих к разным национальным культурам". Тогда их язык становится "знаком принадлежности его носителей к определенному социуму". [4, с.7-79] Однако культура часто выступает не только средством объединения, идентификации, но и орудием разобщения людей. Например, в средневековой России иностранца сначала называли немец, то есть "немой", не владеющий языком, затем иностранного гостя стали именовать чужеземец, то есть "чужой среди своих". И, наконец, когда национальное сознание позволило сгладить это противопоставление "свой-чужие", появился иностранец. Если вдуматься в значение русского слова иностранный, то яснее становится происхождение "конфликта культур": "Его внутренняя форма абсолютно прозрачна: из иных стран. Родная, не из иных стран, культура объединяет людей и одновременно отделяет их от других, чужих культур. Иначе говоря, родная культура - это и щит, охраняющий национальное своеобразие народа, и глухой забор, отгораживающий от других народов и культур". Лингвосоциокультурный метод объединяет языковые структуры (грамматику, лексику и т.д.) с внеязыковыми [5.] факторами восприятия. Цель изучения языка с помощью данного метода - облегчение понимания собеседника, формирование восприятия на интуитивном уровне. Поэтому каждый студент, избравший такой органический и целостный подход, должен относиться к языку, как к зеркалу, в котором отражаются география, климат, история народа, условия его жизни, традиции, быт, повседневное поведение, творчество. Первую строчку в рейтинге популярности методик активно удерживает *коммуникативный подход*, который, как следует из его названия, направлен на практику общения. Эта методика отлично "работает" в Европе и США.

Коммуникативная методика, как следует уже из ее названия, направлена именно на возможность общения. Из 4-х "видов", на которых держится любой языковой тренинг (чтение, письмо, говорение и восприятие речи на слух), повышенное внимание уделяется именно двум последним. Вы не услышите на занятиях особенно сложных синтаксических конструкций или серьезной лексики. Устная речь любого грамотного человека достаточно сильно отличается от письменной. Однако ошибкой было бы думать, что коммуникативный метод [6, с.92-93] предназначен только для легкой светской беседы. Те, кто хочет быть профессионалом в конкретной области, регулярно читают публикации по своей тематике в иностранных изданиях. Многообразие методик преподавания английского языка позволяет преподавателю выбрать наиболее эффективный вариант. А иногда именно совокупность методов преподавания, с учетом плюсов и минусов всех используемых на занятиях методик, дает плодотворные результаты. «У каждого студента, в зависимости от его дальнейшей специализации и карьерных ожиданий, свои собственные цели изучения английского языка в сфере профессиональной коммуникации. Современные тенденции в языковом образовании - разнообразие и адаптивность условий обучения английскому языку, вариативность методов и средств обучения требуют от преподавателя данного предмета профессиональной мобильности, способности и готовности к постоянному профессиональному развитию и совершенствованию. Необходимым условием и средством такого саморазвития и самосовершенствования является постоянная рефлексия своей профессиональной деятельности и опыта своих коллег. Качество подготовки современных специалистов в области иностранного языка в Кыргызстане может быть значительно повышено, если: в учебном процессе, наравне с другими современными инновационными технологиями, будет активно использоваться продуманная во всех деталях модель зарубежной подготовки будущих специалистов; опыт преподавателей учебных заведений других стран, использующих в своей деятельности инновационные технологии, будет тщательно изучаться учеными и методистами, и применяться с учетом реалий конкретного учебного заведения и особенностей учебного контингента.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Болдова Т.А. Многообразие дидактических методов обучения иностранным языкам / Т.А.Болдова // Совершенствование преподавания иностранных языков в школе и вузе. - 2000. - Вып.1. - С.52-61.
2. Болдырев Н.Н. Лингвистические основы коммуникативных методов обучения иностранному языку / Н.Н.Болдырев // Иностр. языки в школе. - 1998. - N 3. - С.10-16; N 4. - С.16-20.
3. Борзова Е.В. Парная и групповая работа на уроках иностранного языка в старших классах / Е.В.Борзова // Язык. Речь. Коммуникация. - 2000. - Вып.4. - С.4-15.
4. Буторина Е.П. Об использовании компьютерных технологий в контрастивных исследованиях и обучении языку / Е.П. Буторина, Н.И.Сайтанова // Московский лингвистический журнал. - 1996. - N 3. - С.70-79.
5. Вегвари В. Новые технологии обучения русскому языку филологов Венгрии (на основе видео): Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Вегвари Валентина; Ин-т рус. яз. им. А.С.Пушкина. - М., 1998. - 27 с.
6. Вискарь О.В. Дистанционное обучение и его возможности при обучении иностранным языкам / О.В.Вискарь // Соврем. технологии обучения в высшей школе: Материалы конф. - Хабаровск, 1999. - С.92-93.
7. Денисова Л.Г. Место интенсивной методики в системе обучения иностранным языкам в средней школе / Л.Г.Денисова // Иностр. языки в школе. - 1995. - N 4. - С.6-12.
8. Интенсивное обучение иностранным языкам. - М.: Изд-во МГУ, 1990. - 132 с.

*Атамкулова А. С.,
преподаватель ИЦППК при КНУ
им. Ж. Баласагына.
(Кыргызстан)*

КОММУНИКАТИВНЫЙ МЕТОДОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

С тех пор, как строители Вавилонской башни заговорили на разных языках, общество стало нуждаться в переводчиках. Толмачи ценились везде. До последнего времени иностранный язык был скорее хобби, чем реальностью. Но времена меняются... Сейчас возросла потребность изучения иностранных языков, самым востребованным специалистом в любой сфере считается именно тот, кто знает дополнительные языки. Для того чтобы соответствовать этому спросу преподаватели ищут новшества в введении иностранных языков. В преподавании иностранных языков ныне существует масса разных методов обучения и одним из самых актуальных способов овладения иностранным языком считается коммуникативный подход. Этот метод обучения иностранным языкам является самым распространенным на сегодняшний день. Даже люди, которые практически ничего не знают об этом методе, уверены в том, что он самый эффективный, так как известно, что главное направление коммуникативного метода это -общение. Основной целью такого способа изучения иностранного языка это научить общаться, сделать так, чтобы его речь была понятна собеседнику. Непринужденный разговор на иностранном языке чрезвычайно приятен собеседникам, вот почему все больше образовательных учреждений стали отдавать предпочтение этой методике, ведь она формирует навыки и умения, которые позволяют учащимся уверенно пользоваться иностранным языком в реальной жизни.

Раньше все приоритеты без остатка отдавались грамматике, почти механическому овладению вокабулярием, чтению и литературному переводу.Такая

традиционная методика изжила себя, поскольку она формирует привычку к построению предложений на родном языке и дословному переводу. Это приводит к возникновению языкового барьера и употреблению неправильных фраз и выражений. Принципы "старой школы", которая (стоит отдать ей должное) все же приносила плоды, но какой ценой? Овладение языком осуществлялось посредством долгого рутинного труда. Задания предлагались достаточно однообразные: чтение текста, перевод, запоминание новых слов, пересказ, упражнения по тексту, сочинение или диктант. Когда приоритеты отдавались чтению и работе над "топиками", реализовывалась только одна функция языка - информативная. Неудивительно, что язык хорошо знали единицы: только очень целеустремленные и трудолюбивые люди могли овладеть им на высоком уровне.

Коммуникативный подход зародился в 60-70 годах в Британии. Именно в то время английский начинал становится международным языком, существовали такие методики, как методика грамматического перевода, аудио-лингвальная и т.д. Все они имели свои минусы и люди, которые изучали английский язык как иностранный, пришли к выводу, что они не удовлетворяют их потребностям. Потребность этих людей была применить на практике полученные знания, а не системное и углубленное овладение языком. Люди, которые учили английский язык для общения на нем, не владели разговорной речью и ничего не знали о словесном этикете. То есть они чувствовали себя ущемленными во время общения. Метод общения пользовался многими приемами, которые использовались и ранее, в других методиках. Данный метод отличается от других тем, что учебные выдуманные и далекие от жизни тексты, которые изучаются учащимися в других методах, заменяются на диалоги из повседневной жизни. Учащиеся обыгрывают их таким образом, чтобы вызвать, друг друга на разговор, то есть мотивировать другого человека. Вместо стандартных фраз «Hallo, my name is Bernat. I live in Bishkek. I am a student» дается изучение темы «Знакомство», где они на самом деле знакомятся, задают друг другу различные вопросы, обсуждают что-то. Первым делом происходит обсуждение тем, которые знакомы, учащимся на их родном языке. Таким образом, это развивает у учеников способность пользоваться языком спонтанно. Темы должны быть близки и интересны учащимся.

Коммуникативность отличается от других существующих методов тем, что учащиеся, занимающиеся по этой методике, не знают, чем закончится занятие, кто и как ответит на то или иной вопрос, это все зависит от ситуаций. На каждом занятии новые темы для обсуждений, новые виды упражнений. Это делается для того, чтобы учащиеся были разносторонне развиты и в то же время, чтобы им не надоело обучение.

Во время уроков учащиеся в основном общаются, но при этом письму и чтению также уделяется время. Преподаватели стараются только слушать, они направляют деятельность учеников, задают упражнения. Когда ученики начинают активно что-то обсуждать, учитель только наблюдает.

Возникает вопрос: нужно ли исправлять студентов, когда они делают ошибки в разговорной речи, занимаясь по коммуникативной методике? Точного ответа нет, ведь некоторые говорят, что нужно обращать внимание только на элементарные ошибки, некоторые полагают, что не нужно вообще вмешиваться в процесс обучения, а кто-то считает, что обучать студентов нужно только точной разговорной речи. Сами же студенты хотят, чтобы преподаватели указывали им на их ошибки, ведь многим же нужно сдавать международные экзамены, а для этого беглой речи с одногруппниками мало.

Также при обучении по данному методу грамматике уделяется мало внимания. Грамматические правила даются бессистемно, часто в виде комментариев, в результате учащийся не понимает логику английского языка, поэтому может использовать его ограниченно. Несмотря на все это коммуникативный подход быстро завоевал доверие

людей. Многие считают, что грамматика вообще не имеет никакого значения, что важна только разговорная речь. Результатом такого мнения стало то, что есть множество преподавателей, которые получили образование в Британии и не знают грамматику. Что же происходит? Сначала все методы были направлены на изучение грамматики, а разговорной речи внимание вообще не уделялось. Теперь коммуникативный метод исправил этот недостаток, но перестали изучать грамматику. Выход есть только один: нужно найти «золотую середину» между коммуникативным методом обучения и традиционными. Обучение происходит по принципу «от простого к сложному». Преподаватель предлагает только те задания, сложность которых соответствует знаниям слушателей. Даже если вы начали изучение иностранного языка с нуля, после подробного объяснения нового материала преподавателем выполнение заданий не вызовет у вас затруднений. Перед чтением или прослушиванием аудиоматериала преподаватель обращает внимание на все тонкости и трудности. Эта подготовка позволяет как можно лучше и с большей уверенностью выполнить предложенное задание.

Данная методика предполагает обучение при наличии любого уровня знаний иностранного языка. Во многих языковых школах обучение детей возможно уже с 3-х лет. Учебные материалы, используемые на занятиях по коммуникативной методике, разработаны в соответствии с возрастом, уровнем и интересами учащихся. На сегодняшний момент этот способ обучения не обещает быстрого результата. Она предполагает поэтапное обучение. Чтобы придать обучению основные черты процесса общения, во-первых, необходимо перейти на личностное общение с учащимися (принцип индивидуализации в коммуникативной методике, принцип личностно-ориентированного мышления в интенсивной методике и т.д.), благодаря чему в работе с аудиторией складывается нормальный психологический климат. Во-вторых, для решения этой задачи необходимо использовать все способы общения – интерактивный, когда происходит взаимодействие учителя с учениками на основе какой-либо деятельности, помимо учебной. И третье необходимое условие – это создание коммуникативной мотивации – потребности, которая побуждает учащихся участвовать в общении с целью изменить взаимоотношения с собеседником. Общение должно быть построено таким образом, чтобы происходило постепенное овладение речевым материалом. Кроме того, как показала практика использования коммуникативной методики, она обеспечивает не только усвоение иностранного языка как средства общения, но и развитие всесторонних качеств личности учащихся.

В структуру коммуникативного метода входят *познавательный, развивающий и обучающий* аспекты, которые направлены на воспитание учащегося. Учитывая это и содержание понятия “коммуникация”, а также многогранность системы обучения, можно сформулировать следующие методические принципы коммуникативной методики:

- Принцип овладения всеми аспектами иноязычной культуры через общение. Коммуникативный метод впервые выдвинул положение о том, что общению следует обучать только через общение. В этом случае общение может быть использовано в качестве канала воспитания, познания и развития.
- Общение является социальным процессом, в котором происходит обмен деятельностью, опытом, воплощенными в материальную и духовную культуру. В общении осуществляется эмоциональное и рациональное взаимодействие людей и влияние друг на друга. Именно оно является важнейшим условием правильного воспитания.

Таким образом, общение выполняет функции обучения, познания и развития и воспитания в коммуникативной методике обучения.

В ходе работы мы понимаем, что коммуникативный метод как говорили в начале самый эффективный подход. Этот метод призван, в первую очередь, снять

страх перед общением. Человек, вооруженный стандартным набором грамматических конструкций и словарным запасом в 600-1000 слов, легко найдет общий язык в незнакомой стране.

Основные преимущества коммуникативной методики является:

- Лишь в коммуникативном методе обучения иностранным языкам мы находим основные признаки деятельностного типа обучения, особенность которого заключается в том, что он по своему назначению и по своей сущности связан, прежде всего, с отдельным видом речевой деятельности, поэтому мы встречаем его широкое использование, когда речь идет об обучении чтению, аудированию, переводу и т.д.
- Современный коммуникативный метод представляет собой гармоничное сочетание многих способов обучения иностранным языкам, находясь, наверное, на вершине эволюционной пирамиды различных образовательных методик.
- Использование коммуникативного метода обучения снимает языковой барьер.
- Грамматика осваивается в процессе общения на языке: студент сначала запоминает слова, выражения, языковые формулы и только потом начинает разбираться, что они собой представляют в грамматическом смысле. Цель - научить студента говорить на иностранном языке не только свободно, но и правильно.
- В процессе обучения могут использоваться также компьютеры с CD, Интернет, ТВ-программы, газеты, журналы и т.д. Все это способствует пробуждению у студентов интереса к истории, культуре, традициям страны изучаемого языка.

Главное же, что необходимо для внедрения коммуникативного метода в практику школы - это психологическая подготовленность учителей, их убежденность в необходимости коммуникативности, их вера в эффективность данного направления.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Баграмова Н.В. Коммуникативно-интерактивный подход как способ повышения овладения иностранным языком// Материалы XXI Всероссийской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. - Вып 18. - с. 3-6.
2. Колкер Я.М. Практическая методика обучения иностранному языку - М., 2000.
3. Рахманов И.В. Основные направления в методике преподавания иностранных языков в XIX-XX вв. - М., 1972.
4. Learning and teaching modern languages for communication. - Strasbourg: Council of Europe Press, 1988
5. Communication in the modern languages classroom/By Joe Sheils. Strasbourg: Council of Europe Press, 1993
6. Журнал «Иностранные языки PLUS»

Полезные электронные ссылки и источники:

1. Сайт monografias. com. О коммуникативном подходе.
<http://www.monografias.com/trabajos18/the-communicative-approach/the-communicative-approach.shtml>
2. О коммуникативном подходе в Википедии (англ.):
http://en.wikipedia.org/wiki/Communicative_language_teaching

*Акмуллаева А.С.,
Идрисова А.Е.,*

Шаяхметов Б.Ш.

*Жетысуский государственный
университет им. И.Жансугурова,
г.Талдыкорган
(Казахстан)*

ПРИМЕНЕНИЕ МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ДИСЦИПЛИНЫ «ЭКОЛОГИЯ И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ»

Конференция Организации Объединенных Наций (ООН) по проблемам окружающей человека среды, состоявшаяся в 1972 году, рекомендовала, чтобы международные организации и системы ООН приняли необходимые меры для разработки и осуществления международной многоотраслевой программы образования в области окружающей среды как в учебных заведениях, так и вне их, охватывающей все уровни образования и предназначенной для всего населения, в частности для граждан – как подростков, так и взрослых, проживающих в сельских и городских районах с целью их ознакомления с простыми способами, имеющимися в их распоряжении, по управлению окружающей средой и ее регулированию.

Программа Всемирного сотрудничества «Повестка Дня на XXI век», принятая Второй Конференцией ООН по окружающей среде и развитию в 1992 году в Рио-де-Жанейро, представила систему решения задач, направленных на достижение высокого качества состояния окружающей среды, здоровой экономики и устойчивого развития.

Содержанием и сущностью образования в интересах устойчивого развития является процесс формирования у личности представления о системной организации и динамичности (непрерывного изменения) окружающего мира, взаимосвязи и взаимодействия общества, природы и экономики, а также осознания ответственности каждого человека и человечества в целом за качество жизни настоящих и будущих поколений.

Ряд сетей, учебных центров, ассоциаций университетов и неправительственных организаций (НПО) приступили к разработке многодисциплинарных форм образования в целях выработки решений проблем, связанных с устойчивым развитием. Среди этих инициатив можно назвать инициативу «Магна чарта университетум еуропеум» 1988 года, Болонскую декларацию 1999 года, Хартию университета имени Коперника в области устойчивого развития 1993 года и Хартию земли 2000 года.

В декабре 2002 года Генеральной Ассамблеей ООН была принята Резолюция «О Декаде ООН по образованию для устойчивого развития (ОУР), начиная с 1 января 2005 года» и провозглашено Десятилетие образования в интересах устойчивого развития с 2005 по 2014 годы.

Для осуществления Стратегии по образованию для устойчивого развития в регионе существуют не только все предпосылки, но и необходимость ее реализации. Во многих странах региона сформированы образовательные системы, где заняты профессиональные педагоги, обеспечено получение образования и соблюдается принцип равноправия на получение образования для всех, достигнут достаточный уровень грамотности, создан научный потенциал и предусмотрено участие гражданского общества [1].

Стратегия определяет первоочередные задачи образования по обеспечению устойчивого развития. Это, прежде всего, повышение качества образования, реформирование вузовской науки, внедрение эколого-экономического образования.

В Республике Казахстан в соответствии с приказом Министра образования и науки № 26 «Об утверждении государственных стандартов высшего и

послевузовского образования» и письмом Министерства образования и науки № 03-3/528 от 20 июня 2008 года в учебных планах специальностей в цикле общеобразовательных обязательных дисциплин (ООД) дисциплина «Экология» заменена на дисциплину «Экология и устойчивое развитие».

Согласно типовой учебной программе основной целью изучения дисциплины «Экология и устойчивое развитие» является формирование понятий по основным концепциям устойчивого развития и изучение связи развития экологии с экономикой и социальным развитием. Основными задачами изучения дисциплины являются ознакомление с основными закономерностями и функционированием систем различного уровня организации и условий поддержания их устойчивости, воспитание чувства ответственности за природную среду; формирование знаний об основных закономерностях взаимодействия компонентов биосферы и экологических последствий хозяйственной деятельности человека, особенно в условиях интенсификации природопользования; анализ современного представления о концепции и стратегиях устойчивого развития на международном уровне и в Республике Казахстан, междисциплинарных подходов к изучению и решению проблем устойчивого развития.

Основой дисциплины «Экология и устойчивое развитие» в инновационном контексте является формирование у студентов конструктивно-оптимистического отношения к решению эколого-социо-экономических проблем, а также практических жизненных навыков, способствующих устойчивому качеству жизни. Такой подход позволит будущим специалистам с высшим образованием принимать экологически грамотные решения и, тем самым, способствовать устойчивому развитию биосферы.

В соответствии с типовой программой в результате изучения дисциплины «Экология и устойчивое развитие» студенты должны знать:

- основные закономерности, определяющие взаимодействия живых организмов со средой обитания;
- распространение и динамику численности организмов, структуру сообществ и их динамику;
- закономерности потока энергии через живые системы и круговорот веществ, функционирование экологических систем и биосферы в целом;
- социально-экологические последствия антропогенной деятельности;
- основные принципы охраны природы и рационального природопользования;
- существующие концепции устойчивого развития, основные проблемы устойчивого развития и подходы к их решению на глобальном, региональном и локальном уровнях.

После изучения курса дисциплины «Экология и устойчивое развитие» согласно учебной программе студенты должны уметь:

- анализировать закономерности протекания экологических процессов, связанных с антропогенным воздействием на окружающую среду, выявлять их причину и пути устранения;
- применять обучение в общих жизненных ситуациях разного рода, принимать решения, в том числе в ситуациях неопределенности;
- урегулировать кризисы и риски;
- действовать с чувством ответственности (в локальном и глобальном контексте);
- использовать полученные знания о закономерностях взаимодействия живых организмов и окружающей среды в практической деятельности для сохранения устойчивого развития экосистем [2].

В Жетысуском государственном университете имени И.Жансугурова в 2012-2013 учебном году дисциплина «Экология и устойчивое развитие» изучалась студентами всех факультетов в соответствии с утвержденными рабочими учебными планами по специальностям. Разработан единый учебно-методический комплекс дисциплины для всех специальностей дневного и заочного форм обучения.

Трудоемкость дисциплины – 90 часов, включая 15 часов лекционных занятий, 15 часов практических занятий, 15 часов самостоятельной работы студентов с преподавателем (СРСП) и 45 часов самостоятельной работы студентов (СРС). В течение семестра в соответствии с кредитной технологией обучения запланированы два рубежных контроля успеваемости, итоговый контроль в форме письменного экзамена, компьютерного или сканерного тестирования.

Содержание дисциплины «Экология и устойчивое развитие» состоит из введения и пяти модулей. Во введении рассматриваются цели, задачи и методы экологии, этапы становления науки.

Первый модуль включает изучение экосистемы как структурной функциональной единицы биосферы, основных закономерностей взаимодействия экологических факторов, энергетического обмена и круговорота веществ, биосферно-ноосферной концепции В.И.Вернадского, антропогенного воздействия как геологического и геохимического фактора эволюции биосферы, проблем современной цивилизации.

Второй модуль включает изучение концепций и принципов устойчивого развития, политики и стратегии устойчивого развития на глобальном, региональном, национальном и местном уровнях. В данном разделе рассматриваются корпоративная ответственность, устойчивое развитие в вузе, система качества в университете, научная, академическая и социальная роль университета, стратегии университета по устойчивому развитию. Также во втором разделе уделяется внимание изучению личностного уровня, т.е. устойчивого развития как средства развития личностных компетенций.

В третьем модуле анализируются экологические аспекты устойчивого развития, экологические принципы и экосистемный подход, устойчивое использование и управление природными ресурсами, биологическое и ландшафтное разнообразие, экологический туризм как сегмент экономики, экологическая безопасность, обеспечение благоприятной окружающей среды.

В четвертом модуле изучаются экономические аспекты устойчивого развития: природная среда как основа экономического развития, проблемы населенных пунктов, роста народонаселения, урбанизации, транспортной инфраструктуры, устойчивое производство и потребление, энергетическая эффективность и безопасность.

В пятом модуле рассмотрены такие социальные аспекты в контексте устойчивого развития, как сохранение мира и политические процессы, международная безопасность и социальные процессы, гражданское общество как важная составляющая устойчивого развития, демократия и управление, права человека как высшая человеческая ценность, богатство и бедность, здоровье личности и семьи, культурное многообразие.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Стратегия Европейской Экономической Комиссии Организации Объединенных Наций для образования в интересах устойчивого развития» на государственном и русском языках. / Региональный Экологический Центр Центральной Азии. – Общественное Объединение «OST-XXI век», 2007 год.
2. Типовая учебная программа «Экология и устойчивое развитие». – Алматы, 2008.

*Алимбекова Г.С.
Бұрыл орта мектебінің директоры*

Оразбаева Г.М.

директордың әдістемелік ісі жөніндегі орынбасары

Матлапова В.А.

педагог ұйымдастырушы

Байзақ ауданы, Жамбыл облысы

(Қазақстан)

БУРЫЛ ОРТА МЕКТЕБІНДЕ ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ БЕРУДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Елімізде болып жатқан жануарлар жағдайында мектепке жаңа талаптар қойылуда. Олардың қатарында – «Білім беру ісін әлеуметтік – экономикалық, өндірістік – саяси қызмет қатарынан шығып, білім беруді мәдениет аясындағы қызмет деп түсіну» сияқты жаңа тәжірибені ескерту, мектепте берілетін білімнің мәні мен мақсаты-оқушыны жеке тұлға деп қарап, оны (тұлғаны) экологиялық білім беру арқылы бүкіладамзаттық тәжірибе мәдениетінің әлеміне енгізу. Экологиялық және экологиялық білім берудің барлық мүмкіндіктері мектепте табиғаттың ізгілікті маңызын, қоғамның табиғатпен үлесімді ықпалдастығының құндылығын көрсете алу керек. Осыған байланысты мектеп жұмысының басым бағыты ретінде оқушыларға экологиялық білім беруді жүзеге асыруды қажеттілігі күн тәртібіне қойылады.

Экологиялық білімнің әлеуметтік мәдени ортаға бағытталған қатынасы «оқушылардың жалпы білім даярлығының міндетті негізгі құрам бөлігі және өзегі болуы» тиіс. Экологиялық білім беруге жаңа көзқарас жеке тұлғаны тәрбиелеуде бүкіл экологиялық ой-сананы дамытуды талап етеді. Әлемнің адамзатқа ортақ ғаламдық мәселелерін қоса алғандағы жаңа бейнесі білімнің жаңа түрінің пайда болуына, осыған орай бұл білімді экологиялық білім деп атауға болады. Экологиялық білім адамды қоршаған ортаны аялауға тәрбиелейтін, сонымен бірге адамның ішкі жандүниесін жетілдіретін білім болып табылады. Өзін әлемнің бөлшегімін деп санайтын және онымен байланыста екендігін сезінетін адам қоршаған ортамен үйлесімді қарым-қатынас құра алады. Биология, химия, география, құқық т.б. ғылымдар бойынша алған білімдер жиынтығына қанағаттанып, экологиялық жағынан сауаттымын дейтін ойдан арылып, ғаламдық адам идеологиясын қалыптастыруға көшіп, әлемнің билеушісі емес, тұрмыстың кеменгер жасаушысы деңгейіне көтеріле білу қажет. Біздің айналамызда қоршаған ортаны қорғауда адамның жан ашымастығы, табиғатпен және өзара да қарым-қатынастағы кемшіліктер анық көрінеді. Осыдан келіп «экологиялық білім беру – ол білім берудің бір бөлігі емес, ол осы заманғы білімнің жаңа мәні және мақсаты, адамды және адамзат өркениетін сақтау мен дамытудың бірегей құралы» дейміз.

Мұғалімге қажетті керек икем-дағдылардың ішінде экологияның, оқушыларды экологиялық оқыту мен тәрбиелеудің заңдарын білу дағдыларын ерекшелеу маңызды.

Осы замандық экология ғылымы өзінің қалыптасуы жағынан кірігу процесімен байланысты. Ол бірнеше ғылымдардың бірігуінен пайда болып, өзі де ғылымның мықты бір түріне айналды. Қазіргі өмір шындығында мұғалім өз пәнін біліп қана қоймай, қоғам мен табиғат арасында қалыптасқан күрделі ахуал жағдайында оқушылардың экологиялық мәдениетін көтерудің әдістері мен оларды қалыптастыру түрлерін де таба білуі тиіс. Осыған байланысты мұғалім экологиялық мәдениеттіліктің жеткілікті деңгейін меңгеруі тиіс. Әрі мұғалімнің экологиялық қайта даярлықтан өтуінің көп сатылы болғаны да жөн (маманның қызмет аясы шеңберіне қарай).

Экологиялық білім беруге мұғалімді кәсіби тұрғыда даярлағанда төмендегі міндеттердің үш тобын қарастыруға болады:

-Мұғалімді азаматтық парызға, қоршаған ортаға саналы қарау тұрғысында тәрбиелеу – бұның жалпы мемлекеттік, әрі халықаралық мәні бар іс екенін сезінуге қалыптастыру.

-Маман табиғатты сүйетін, қорғайтын, жер байлығын сақтап көбейтуге белсене күресетін болуы керек. Сенім күші екінші жағынан енді қоршаған ортаны қорғау нысанындағы жаратылыстану ғылымдарының білімімен толықтырылуы керек.

-Мамандарды ғылыми білімдер жүйесімен таныстырып, экологиялық білім беруге тәрбиелеуге кәсіби даярлау жөніндегі икем-дағдыларға үйрету қажеттігі.

Бурыл орта мектебі оқу жылы басында аудан мектептерінің ішінде экологиялық тірек мектебі болып бекітіліп, «Экологиялық білім мен тәрбие беру арқылы рухани-мәдени тұлғаны қалыптастыру» тақырыбында жұмыс жүргізеді. Осыған байланысты 3 жылға арналған перспективалық жұмыс жоспары әзірленді. Жоспар келесі бөлімдерден тұрады:

I. Білім беру мекемесі туралы жалпы ақпарат.

II. Экологиялық бағдарламасының нормативті құжаттары, оны тарту принциптері

III. Оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беру жұмысына анализ жүргізу.

IV. Экологиялық тұжырымдамасының мазмұны

V. Жоспардың орындалу кезеңдері

VI. Экологиялық бағдарламасын таратудағы іс-шаралардың кезеңдік жоспары.

Өскелең ұрпақтың экологиялық мәдениетін қалыптастыра отырып, жаңа заманның көкірегі ояу, ұлттық сана-сезімі жоғары саналы азаматын тәрбиелеу тек экологиялық мәдениетті ұстаздардың қолынан келмек, сондықтанда экологиялық мәдениетті ұстаз моделіне мыналарды жатқыздық: Рухани эстетикалық дамудың кілті ретінде табиғатты пайдаланушы, мәдени дамуға белсене қатысушы, экологиялық сауаттылықты білім беру үрдісінде үздіксіз жетілдіруші, табиғатты қорғауда әр оқушының үлесі бар екенін ұғындырушы, халықтық табиғат қорғау дәстүрлерін насихаттаушы, экологиялық білім мен тәрбие беруді міндетім деп санаушы «Адам-қоғам-табиғат» жүйесінің өзара тығыз байланысын ұғындырушы, білім саласындағы барлық жетістіктерді ұтымды пайдаланушы.

Мұндай ұстаз экологиялық мәдениетті оқушыны тәрбиелемек: өз мақсатын жүзеге асыра алатын жеке тұлға, қоршаған ортаны жан тәнімен қорғайтын тұлға, өзінің білгендерін басқаларға үйретуші тұлға, жоғары интеллектуалды тұлға, қоршаған орта жағдайын бағалап, эстетикалық тұрғыда қабылдап, сезіне білетін шығармашыл тұлға, экологиялық мәселелерді шешуге іс жүзінде ат салыса алатын тұлға.

Экологиялық білім мен тәрбие беру жұмысының мақсаты: Қоршаған ортамен үндесе өмір сүруді жеке жауапкершілікті сезіне білетін, табиғатқа (тұтынушылық көз қарас тұрғысынан емес) жаңа көз қараспен қарап, оны сақтап, қорғай білетін. Жоғары экологиялық мәдениеті қалыптасқан жеке тұлғаны тәрбиелеу.

Салауатты өмір салты қағидаларын насихаттау, қоршаған орта жағдайын жақсарту, білім мен тәрбие үрдісін экологияландыру.

Міндеттері:

Оқушыларды қоршаған орта мен эко жүйе жайындағы теориялық білімдерін өзі өмір сүретін орта жағдайын бағалау, жақсартуға, пайдалана білуге үйрету.

Қоршаған ортаны қорғауда салауатты өмір салтын сақтауға бағытталған іс-әрекетте өзін-өзі тәрбиелеуге үйрету. Экологиялық апаттардың шығу себебі мен мүмкін жағдайларына талдау жасай алатын интеллект орта, қоршаған орта жағдайын бағалап, эстетикалық тұрғыды қабылдап, сезіне білетін- эмоцианалды орта, экологиялық білімін жан-жақты тарата білетін – ерікті ортаны қалыптастыру.

Жобаға 1-11 сынып оқушылары, педагогикалық ұжым және ата-аналар қатысады. Экологиялық тірек мектебінің басты бағыттары: экологиялық білім, экологиялық ой-сананы қалыптастыру, экологиялық іс-әрекетті ұйымдастыру, мұғалімдердің экологиялық білім берудегі біліктілігін көтеру. Жүзеге асыру тәсілдері:

экологиялық білім мен тәрбие беру бағдарламасы, жаратылыстану және гуманитарлық, даму пәндерінің кіріктірілген негіздегі экологиялық сабақтар: экологиялық үйірмелер және бірлестіктердің жүйелі жұмысы, «Жасыл ел» бағдарламасы.

Экологиялық үйірмелер жұмысының мазмұны: «Жасыл желек»-қоршаған ортаны қорғау бағытында түрлі ойындар, қойылымдар ұйымдастырып, көгалдандыру, тазалық жұмысына қатысуды қамтиды.

«Табиғат жанашырлары»- құстарға қамқорлық, құстар ұясын жасап, ағаштар мен бұталар, гүлдер отырғызу, күтумен айналысады.

«Экобұйымдар», «Экология және қоршаған орта» үйірмелері—жанураларды, өсімдіктерді қорғау, экскурсия, көрмелер ұйымдастыру, көгалдандыру, тазалық жұмысына қатысу жұмыстарымен айналысады.

«Экоәлем» шығармашылық тобы - экологиялық бағытта іздену, шығармашылықпен айналысу жұмыстарын қамтиды.

Мектепте экологиялық бағытта түрлі іс-шаралар ұйымдастырылады. 2011-2012 оқу жылында облыстық «Таза болса табиғат, аман болар адамзат» тақырыбында экологиялық акция ұйымдастырылса, 2012-2013 оқу жылында мектепте «Аналар аллеясы» ашылып, мектеп ауласына 30 түрлі бақша гүлдерімен 20 түрлі тал-дарақтар егілді. Мектепте экологиялық кабинеттер ашылып, мектеп фойелерінде экологиялық бұрыштар ұйымдастырылды. Жоспарға сәйкес экологиялық кештер, сабақтар, сыныптан тыс іс-шаралар, экологиялық бағыттағы оқушылардың ғылыми жоба байқауы, «Күзгі, көктемгі өнімдер» жәрменкелері, «Екінші өмір» оқушылар шығармашылығының көрмелері, «Өсімдіктер әлемі» апталығы, «Туған табиғатты аялайық» сурет көрмесі, құстар күні, гүлдер жәрменкесі ұйымдастырылды. Сәуір-мамыр айларында «Жаса, жер-Ана» атты экологиялық көгеріштендіру, көгалдандыру екі айлығын өткізу дәстүрге айналды.

Тіршіліктің тірегі – табиғатқа қамқорлық жасау бүгінгі ұрпақтың парызы екенін айта келе, Мұқағали Мақатаевтың мынандай өлең шумақтарымен аяқтағымыз келеді:

Табиғаттың тарылтпайық мөлдір, кәусар тынысын,

Пәк табиғат! Жүрегімнің тамылжыған жырысың.

Ей, адамдар! Қалай ғана қатыгездік жасайсың,

Ол-анаң ғой, ал сен- кенже ұлысың.

Табиғатты аялайық, табиғатты қорғайық!

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ:

1. «Экология және мен» М.Сарыбеков Астана 2002ж
2. «Айналаның экологиялық жағдайы» А.К.Мажибаев 2003ж
3. «Экология» А.А.Ысқақов
4. Бигалиев А.Б., Халилов М.Ф., Шарипова М.А Основы общей экологии Алматы, «Қазақ университеті» 2006ж

Ахмедова Т.І

география пән мұғалімі

Нығызбаева Г.Б.

қазақ тілі мен әдебиет пән мұғалімі

Ы.Алтынсарин атындағы орта мектеп

Алматы облысы, Қарасай ауданы

(Қазақстан)

ТАБИҒАТТЫ ДӘРІПТЕУ-ОЗЫҚ ТӘЖІРИБЕ ҮЛГІСІ

Табиғат-шексіз ғажайып дүние. Табиғат айналамызды қоршап тұрған ізгілікті әлем. Табиғат-адамзатқа қажетті бар байлықтың қайнар көзі. Табиғат-өмірімізге қажетті рухани алтын қазына.

Халқымыздың, әсіресе болашақ ұрпағымыздың өмір сүретін экологиялық жағдайын ойлап, алуан түрлі факторлардың кесірінен құрып бара жатқан табиғатымызды қалпына келтіруіміз қажет.

Қазақстанның табиғаты- республикамыздың ұлттық байлығы. Оны тиімді пайдалануға өсіп-өндіру мен қорғауға ғалымдар ғана емес, бүкіл халық атсалысуы қажет. Бүгінде Қазақстанның орман қоры 4%-ақ пайыз жерді алып жатыр. Ал орманды алқап пен саялы ағаштар-табиғаттың жанды тазалықшысы. Сан алуан өсімдіктер мен бұталы ағаштардың көбеюі топырақтың құнарлығын арттырып, жеріміздің жан-жануарларының, құстары мен жәндіктерінің саялы мекеніне айналады.

Қазақ жерін Отаным деп санаған әр азамат ең алдымен өз қаражатын шығарып, өз үйінің ауласына, баласы баратын балабақшаға, мектепке, өзі жұмыс істейтін мекеме ауласына шама-шарқы жеткенше ағаш отырғызуы керек. Ел дамуына үлес қосып, өзінен кейін тал қалдыру- әрбір адамның азаматтық парызы. Осыны пайымдап, Қазақстанның әрбір азаматы ағаш егу ісіне белсене араласса, бұл игі шара өз жемісін берері хақ.

Әр шаңырақтың, әр мемлекеттік мекемелердің ауласын гүлдендіру, көгалдандыру арқылы бүкіл мемлекетіміздің гүлденіп өркендеуіне үлес қосу. Табиғат- ананы аялап, жеріміздің өсімдік байлығын қорғап-дамытуға бар күш жігерімізді салу. Сол арқылы қоғамның басты байлығы денсаулығын нығайту.

“Мың шыбық шаншып өсірсен- халқыңа орман салғаның, өзіңе қорған салғаның”- деп ата-бабамыз айтып кеткендей, келешек ұрпаққа қорған болып, таза ауада аман-есен өмір сүруге, үлкен табиғи апаттардың алдын алуға, жалпы Жер шарының экологиялық жағдайын түзету.

Егер әрбір жүрегі қазақ деп соққан азамат осы тақырыпты қолға алып, іске асырса, онда біздің келешек ұрпағымыздың өркендеуі, халқымыздың салауатты өмір сүруі, тыныс-тіршілігі өзгерері анық. Сол себептен де мен осы тақырыпты таңдадым. Осы тақырыпты әрбір ауылға, елді-мекендерге ұран етіп, іс жүзінде қолға алсақ, 10 жылдан кейін Қазақстан Европа мемлекетінің қатарынан көрінеді деп ойлаймын. Заман талабына сай жас ұрпақты тәрбиелеуде балаға жас шамасына қарай экологиялық білім мен тәрбие беруге ерекше көңіл бөлінуде.

Мектепті көгалдандыру

Еліміздегі мектептердің көгалдандырылуы бүгінгі күні өзекті мәселелердің бірі. Көгалдандыру ісін мектептен бастау, **біріншіден**, денсаулығы мықты, білімді азамат тәрбиелеу. **Екіншіден**, әрбір оқушыға мектеп қабырғасынан бастап гүл мәдениетін үйрету, қоршаған ортаны сүюге баулу. **Үшіншіден**, жаны сұлу, әдемілікке бойы құмар, елінің ертеңгі көгалдануына өз үлесін қосатын патриот ұрпақ қалыптастыру. Мектеп ауласын көгалдандыруда қылқанжапырақты ағаштар қажет. Қылқанжапырақты ағаш төрт мезгіл бойы жасыл түсін сақтап көркемдік сыйлаумен қатар, оттегі, эфир майларын және фитонцидтерді, бөліп, оқушылардың таза ауамен демалуына қызмет жасайды.

Мектеп ауласының қажетті деңгейде көгалдануы оқушының эстетикалық талғамының өсуіне, еңбекқорлық пен оның қоршаған ортамен қарым-қатынасының жақсы болуына септігін тигізеді.

Сыныптағы бөлме гүлдері

Мектеп дәлізінде, холында, сыныпта бөлме гүлдерін аса бір талғаммен үйлесімді орналастыру-баланың эстетикалық сезімін оятып, әсемдік туралы талғамын шыңдап, әдемілікке баулиды.

Балалардың дені сау болып, сапалы білім алуы үшін сыныпта таза ауа, яғни оттегі жеткілікті болуы керек. Оқушы күнделікті уақытының жартысын мектепте өткізеді, сондықтан оқу орны әдемі, өзіне ыңғайлы және лайықты болуы тиіс: сынып іші оқушыға ұнап, қолайлы болса, білім алу қабілеті де соншалықты арта түседі. Әрине осы арада гүлдің маңызы зор. Бөлме гүлдері оқушыға күш-қуат, жақсы көңіл-күй сыйлайды, әрі көз қуанышы. Гүлденген сынып бөлмесі әдептілікпен қатар, балаға таза ауа, қажетті ылғал, бір сөзбен айтқанда жағымды микроклимат түзеді.

Гүлдейтін өсімдіктерді де еккен дұрыс.Сыныптарды әдемі жапырақты бұталы және шөптесін өсімдіктермен безендірген тиімді.Себебі, гүлдейтін өсімдіктер гүлдеп болғаннан кейін сәл көркін жоғалтады.Ал, әдемі жапырақты гүлдер жылдың төрт мезгілінде де өз көркін сақтап, мектеп ішін көркейтіп тұрады, әрі күтімі жеңіл және өсімдіктің жапырағы ауаны тазарту үрдісінде негізгі қызметті атқарады.

Терезе алдына бойы аласа күн сәулесін көп қажет ететін өсімдіктер екен дұрыс.(шегіргүл, қазтамақ, қалыңқой, кірпігүл, бегония, сукуленттер, жүсіптің сұлулығы т.б.). Ал бөлменің күн түспейтін бөлігіне алаңкөлеңкеде өсетін өсімдіктерді орналастырған жөн.(қырыққұлақ, хлорофитум, драцена, налина, пальма, юкка, бенжаминнің жасыл жапырақтысы, шырмауық т.б.)

Мектеп дәліздерінде, холдарда бұтақты гүлдер жақсы көрінеді.

Мектеп ішіне өсіретін бөлме гүлдерін таңдағанда, олардың тек әдемілігіне ғана емес, сонымен қатар ауа тазартудағы маңызына да назар аудару керек.Ауаны шаңнан, микробтар мен токсиннен тазартатын, жиһаздардан бөлінетін формальдегид, фенол сияқты улы заттар, жылу құбырларынан шығатын ксилен, трихлорэтилен, бензол тәрізді денсаулыққа зиянды газбен ауыр металдарға қарсы қауқары бар гүлдерді таңдаған дұрыс.

Бөлме өсімдіктерін күнделікті қарап, таза және зақымдалған жапырақтары мен әлсіз сабақтарын алып тастау керек.Зиянкестер пайда болса, өсімдіктің бойына жайылмай тұрғанда, бірден жою керек.Уақтылы суғарып және екі аптада бір рет толық минералды тыңайтқыш ерітіндісімен қоректендіреді.Бөлме гүлдері үшін көктемде, яғни наурыз айында нағыз науқан басталады.Көктемде күн мен түн теңеліп, түн қысқарып, күндізгі уақыт ұзарады.Бұл кез өсімдіктердің жаңадан өсуі үшін, күн шуағы жеткілікті болады.Өсіресе жарықсүйгіш өсімдіктердің өсу қарқыны жоғарылайды.Өсімдіктер жақсы өсуі үшін тыңайтқыштар беріп, қыс айларынан қарағанда көбірек суаруға бастаймыз.

Бөлме гүлдері түбектерде шектеулі жағдайда өсетіндіктен, олардың топырағы неғұрлым құнарлы болуы керек.Гүлдің жақсы өсуі топырақтың құнарлығына байланысты.

Жазда бөлме гүлдерін бақшадағы немесе балкондағы күн мен желден қорғалған жерге шығарса, олар әдемірек, жағдайы жақсарып қыстан жақсы шығатын болады.Мұндай өсімдіктерге бенгал және раушангүлі, талгүлі, пальма, алтынағаш, фуксия, азалия, абутилон, бөрітарақ, ергежейлі анар, кірпігүлдер, жүзжылдық және басқа да сукуленттер жатады.

Мамыр айынан бастап күн қатты ыси бастауының салдарынан ауа құрғап кетеді.Ал, бөлме гүлдері көбісі тропикалық аймақтан келгендіктен, олар сол аймақтың табиғи жағдайына сай ылғалдылықты қажет етеді.Сондықтан ылғалдылықты қажет ететін гүлдер үшін, су бүрку немесе ыдысқа су құйып гүлдің қасына қою арқылы жасанды ылғалдылық қалыптастыруға болады.

Балабақшаны көгалдандыру

Ертеңгі жарқын болашақтың негізін қалайтын білімді, дені сау, дарынды ұрпақ қалыптастыруды бүгіннен бастауымыз қажет.Ал, бүгінгі «тал бесік» балабақша өмірінен бастау алады.Адам баласына ең алғашқы тәрбие дүниеге келе салысымен, ата-анасының ақ сүті арқылы беріліп, бойына туған тілі, болмыс-пішіні даритын болса, одан кейінгі қоршаған әлемді, табиғат сұлулығын таныстыратын тәрбие ордасы - балабақша.Сол себепті, балабақша ауласындағы өсімдіктер бүлдіршіндердің танымдық қабілетін дамытып, ой-өрісінің өсуіне, қызмет атқаруға лайықты көгалдандырудың қыр-сырын үйретеді.Мектепке қарағанда балабақша ауласын көгалдандыру қиындық тудырмайды.Өйткені, балабақшаға өсімдіктің барлық түрлерін егуге болады.Балабақшаға ағаштың әр түрінен бір данадан арақашықтығын сақтап екен дұрыс.Өйткені, бала үшін ол дайын табиғатты үйрену алаңы.

Ауланы көгалдандыру

Кең байтақ Отанымыздың көгалдануы, әр ауланың көгалданғанынан басталғаны жөн.

Ауламазды өсімдіктермен, ағаштармен, сәндік бұталармен, гүлдермен қатар көгал ексе өте әдемі болады.Көгалды ашық, желсіз күндері егеді.

Ауланы көгалдандырудың екі жолы бар, бірінші алдымен көгал жасап, кейін өсімдіктерді отырғызып болған соң ғана, көгалды егу немесе төсеу

Ғимарат ауласын көгалдандыру

Әрбір мекеме ауласының көгалданып тұрғаны біліктілік пен мәдениеттіліктің, мемлекетіміздің дамуының белгісін білдіреді.Гүлденіп тұрған мекемеде жұмыс жасайтын кез-келген қызметкерлер үлгі алып, ертеңгі күні өз ауласын көгалдандырады.

Ғимарат ауласын көгалдандырғанда, ең тиімді жолдарын қарастырған жөн.Ол үшін көп күтімді қажет етпейтін, бірақ аула қысы-жазы әдемі болып қызмет жасап тұратындай көгалдануы керек.

Халқымыздың әсіресе болашақ ұрпағымыздың өмір сүретін экологиялық жағдайын ойлап, алуан түрлі факторлардың кесірінен құрып бара жатқан табиғатымызды қалпына келтіруіміз қажет.

Жасыл желектің қоршаған ортаны сауықтырудағы пайдасы ұшан-теңіз.Осы орайда, көптің алғысына бөленіп, жеріміздің көгалдануына зор үлес қосып, болашағына алаңдап, аянбай еңбек етіп жүрген ағаларымыздың бірі былай деген екен: “Жасыл-желекке орануымның басты себебі-аңсап жеткен Отанымның көктеп-көгеруіне, жерімнің көркеюіне атсалысу. Мен үшін Отаныма қызмет етуден артық мұрат жоқ.Терек деген өзі түп-түзу, әрі биік болып өсетін ағаштың бірі.Біздің халықтың да ниеті түзу болып, биіктерден көріне берсе екен деген тілегім бар ”-деген екен.Менің де осы ағаларым сияқты арманым бар.Жер бетіндегі кейбір қалаларға тоқтола кетсем:

- Лос Анджелес Тынық мұхиты жағалауындағы Калифорния штатының оңтүстік бөлігіндегі ерекше көгалданған қала.Американдықтар көгалдандыруға айырықша мән беретіндіктен, көше бойлай түп-түзу өсіп тұрған ағаштардың орналасуынан көруге болады.

Польша- Еуропа құрлығындағы көгалдандыру саласына көп мән беретін мемлекеттердің бірі.Ұлан-ғайыр жері болмаса да, алуан өсімдіктері көздің жауын алып ерекше әсер береді.Әр түрлі гүлдер, ағаштар, бұталар Польша жерін әсемдікке орап, тамаша көрініс туғызады.Поляктар көгалдандыруды көбінесе табиғи стильде жасауға тырысады.Варшаваның бір ғана көшесінен мыңдаған өсімдіктер түрлерін көруге болады.Англияның бақтары мен саябақтары тамаша өнер туындылары, олардың әсемдігін сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес.

«Көгалдандыру баршамызға ортақ -іс» тақырыбын таңдап, «Парктер шеруі 2012» конференциясына қатысып, аймақтық, аудандық кезеңдерден бірінші орын жеңіп алдық.

“Жұмыла көтерген жүк жеңіл”- демекші егер, барлығымыз бір баладай Қазақстанның көгалдануына үлес қоссақ, болашағымыз-берік, тұғырымыз-биік, ұрпағымыздың кемелденген мемлекет болуына кәміл сенеміз.

Экологиялық тәрбиенің мақсат міндеті-жас ұрпақты өзі мекен еткен табиғи ортаның әсемдігін сезінуге, тазалығын сақтауға, қоршаған ортаға мейірімділікпен, жанашырлықпен қамқор болуға тәрбиелеу.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.«Гүлстан» республикалық ғылыми-танымдық көпшілік журналы Желтоқсан №12, 2011 ж.
- 2.«Гүлстан» республикалық ғылыми-танымдық көпшілік журналы

Маусым №6, 2011ж

3.«Гүлстан» республикалык ғылыми-танымдык көпшілік журналы
Қараша №11, 2011 ж.

4.«Гүлстан» республикалык ғылыми-танымдык көпшілік журналы
Қаңтар №1, 2011 ж.

5.«Гүлстан» республикалык ғылыми-танымдык көпшілік журналы
Тамыз №8, 2011 ж.

Аалиева Ш. К.

*философия илимдеринин кандидаты,
доцент, Ж. Баласагын атындагы КУУ
(Кыргызстан)*

«ААЛАМДАШУУ» МЕЗГИЛИНДЕГИ КЫРГЫЗ МАДАНИЯТЫНЫН ТАРБИЯЛУУЛУК МААНИСИ

XX кылымдын 80-жылдарынан тартып *постмодернизм* доору «ааламдашуу» (*глобализация*) процесси менен байланышкан идеяга алмаша баштаган. Жалпы жонунан «ааламдашуу» термини экономиканы интернационалдаштыруу, дүйнөлүк байланыштардын бирдиктүү системасын өнүктүрүү, улуттук мамлекеттердин функцияларын өзгөртүү же начарлатуу, транснационалдык мамлекеттик эмес түзүлүштөрдүн (алардын ичинде этникалык диаспоралардын, диний кыймылдардын, мафиялык топтордун ж.б.) ишмердүүлүгүнүн активдешүүсү менен байланышкан бир катар процесстер менен байланышкан көрүнүш болуп саналат⁵.

Илимий адабиятта ааламдашуунун бир катар өнүктөрүнө басым жасаган бир катар аныктамалар кездешет. Алгачкы жолу «ааламдашуу» (*глобализация*) термини Т. Левиттин 1983-жылы «Гарвард бизнес ревью» басылмасында жарыяланган макаласында сунуш кылынган. Бул түшүнүк аркылуу автор көп улуттуу корпорациялар (*многонациональные корпорации – МНК*) тарабынан өндүрүлгөн айрым өндүрмөлөрдүн (продукты) базарларынын (рынки) өз ара кошулуп кетүү процессин атаган. Бизнесин Гарвард мектебинин кеңешчиси (консультанты) К. Омэ 1990-жылы жарык көргөн «Чек арасыз дүйнө» деп аталган китебинде бул терминге бир кыйла терең жана кеңири маани ыйгарылган. К. Омэнин пикири боюнча дүйнөлүк экономиканын сахнасындагы «эң күчтүү актерлор» болуп «глобалдуу фирмалар» эсептелип, дүйнөлүк экономика АКШ, Европа Шериктештиги жана Япония сыяктуу үч борбордон көз каранды болгондуктан, айрым жеке өлкөлөрдүн улуттук экономикасы түккө арзыбаган нерсеге айланып бара жатат⁶. Аталган китеп жарыкка чыккандан соң «глобализация» термини ооздон түшпөй, бул тема XX кылымдын 90-жылдарындагы модалуу да, актуалдуу да маселеге айланган.

Ааламдашуу *идеологиялык да, саясий да* өтө кызыктуу окуяларга бай жагдайлар менен шарттар үстөмдүк кылган мезгилде пайда болуп, XX кылымдын башында «кайрадан жөнгө салуу» (*дерегулирование*) демилгесин көтөрүп чыккан Р. Рейган, М. Тетчэр, Г. Колл сыяктуу лидерлердин бийликке келиши менен консервативдүү күчтөр тарабынан колдоого алынган тоталдуу жана глобалдуу либерализмдин толкуну менен байланышкан. Бул демилге коомдук турмуштун төмөнкүдөй 2 көрүнүшүнө берилген консервативдүү жооп болгон: 1) социал-демократиялык өкмөттөрдүн аракети астында бир катар Батыш өлкөлөрүндө экономиканы жана социалдык кепилдиктерди мамлекеттик жөнгө салуу багытындагы «жалпы жыргалчылыктын өлкөлөрү» деген аталыштагы көңүл көтөргөн программалардын пайда болушу; 2) баардык өнүгүп келе жаткан 100 дөн ашуун

⁵ Кузнецов В. Что такое глобализация? // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. - № 2. – С. 13.

⁶ Кузнецов В. Что такое глобализация? // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. - № 2. – С. 13.

өлкөлөр баардык багыттагы дүйнөлүк чарбанын байланыштарын кайра карап чыгуу программасын сунуш кылышып, аталган өлкөлөр тарабынан *Жаңы эл аралык экономикалык тартинти орнотуу* багытындагы кубаттуу кыймыл көтөрүлүп чыккан⁷.

Ааламдашуу жер планетасындагы бүтүндөй коомдук ишмердүүлүктү *интернационалдаштыруу* формасында көрүнөт. *Интернационалдаштыруу* деп адамзаттын социалдык-маданий, коомдук-экономикалык, саясий ж.б.у.с. байланыштардын, өз ара алакалардын, карым-катнаштардын, мамилелердин бирдиктүү системасына кирүүсүн түшүнүүгө болот. *Интернационалдаштыруу* – бул мамлекеттик өз алдынчалуулукка (суверенитетке) тийиштик кылбаган технологиялык жана маданий стандарттардын акырындык менен өз ара жуурулушуусу.

Америкалык изилдөөчү *П. Ратленд* интернационалдаштырууну *модернизацияланган этап* деп атайт. Ошентсе да, булар бири биринен кескин айырмалуу көрүнүштөр болуп саналышат. *С. Чугровдун* пикири боюнча *модернизация* технологиялык жана социалдык прогресске басым жасаса, *интернационалдаштыруу* мейкиндик бөгөттөрүн жеңүүгө умтулат⁸.

П. Ратленд ааламдашуунун төмөнкүдөй *алты негизги белгисин* айырмалаган:

- *маалыматтык технологиялардагы революция*;
- *неолиберализмге* («Вашингтондук консенсуска») *негизделген экономикалык революция*. Бул революциянын негизги элементтери болуп төмөнкүлөр эсептелет: жылып туруучу алмашуу курстары (плавающие обменные курсы); соода бөгөттөрүнүн төмөндөшү; өндүрүш чыгымдары өтө аз болгон өлкөлөрдө өндүрүштү түзүүгө жөндөмдүү транснационалдык корпорациялардын тез өнүгүүсү; улуттук экономикадагы мамлекеттин тескөөчү ролунун начарлашы;

- *либералдык демократиянын* (либералдык-демократиянын баалуулуктардын) *толук түрдөгү жеңиши*. Бирок, учурдагы демократиялардын сапатын жакшы деп айтууга негиз жок. Демократиянын институттарын формалдуу түрдө киргизүү коомдун үмүт-тилегине шайкеш келген чыныгы демократиялык режимди пайда кыла бербейт;

- *«локализация»*: *улутчул саясат*. Ааламдашуу процесси үчүн жаңы технологиялар менен идеяларды жергиликтүү шарттарга ыңгайлаштыруу мүнөздүү. Геосаясий деңгээлде ааламдашуу кызуу кандуу улутчул тенденциялар менен коштолуп жүрөт. Ар бир улут улутчулдукту, регионализмди жана экономикалык глобализмди айкалыштырган өзүнө гана таандык формаларды издөөгө аргасыз;

- *горизонталдык байланыштар*. Ааламдашуу унифицирленген маданият жана жалгыз булак менен гана чектелбейт. Регионализация ааламдашуу менен катар, жарыш жүрөт. Ошол себептен, *ЕС, НАФТА, АСЕАН* ж.б.у.с. чөлкөмдүк соода-экономикалык жана саясий топтомдордун мааниси күндөн күнгө өсүп бара жатат⁹;

- *уюлдашуу (поляризация)*. Бөлүнүп-жарынуучулук жана теңсиздик – ааламдашуунун кесепеттеринен болуп саналышат. Ааламдашуунун алдыңкы катарында бара жаткан мамлекеттер менен глобалдуу системанын аутсайдерлери болуп калган өлкөлөрдүн ортосунда терең жана маанилүү ажырым пайда болду. Мамлекеттер ортосундагы уламдан улам күчөп бара жаткан теңсиздик айрым бир өлкөнүн ичиндеги теңсиздиктин өсүшү менен байланышкан¹⁰.

Ошентип, *ааламдашуу* объективдүү жана артка кайтпас процесс болуп саналат. *Ааламдашуунун объективдүү мүнөзү* телевидение, компьютерлер, реактивдүү самолеттор, спутниктер, микросхемалар, Интернет ж.б. коммуникациялык системалар

⁷ J. E. Spero and J. A. Hart. The Politics of International Economical relations. – London / New York: Routledge, 1997. – P. 161.

⁸ Чугров С. Глобализация, модернизация или интернационализация? // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. - № 4. – С. 20.

⁹ Ратленд П. Глобализация и посткоммунизм // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. - № 4. – С. 15-17.

¹⁰ Чугров С. Глобализация, модернизация или интернационализация? // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. - № 4. – С. 17-18.

менен байланышкан жаңы технологиялардын өнүгүшү менен шартталган. Мындай технологиялар маданий баалуулуктарды гармониялаштырууга карата стимулду жаратаары шексиз.

Илимий адабиятта ааламдашуунун *оң жана терс кесепеттерин* аныктоого карата далалаттар жасалып жүрөт.

Учурдагы ааламдашуу процесси цивилизацияларды, чөлкөмдөрдү, улуттарды, мамлекеттерди, мамлекеттүүлүккө ээ эмес элдерди *өз тарыхы менен иденттүүлүгүн* аныктоого мүмкүндүк берген глобалдуу шарттарды түзүүдө. Дүйнө элдери менен чөлкөмдөрүндө *өзүнүн кайталангыстыгын, уникалдуулугун аңдап түшүнүү сезими* кескин өсүп бара жатат. Ал тургай, айрым авторлор жергиликтүү, улуттук каада-салттар менен өзгөчөлүктөрдү коргоо иш-чарасын *глобалдуу феномен* деп аташууда¹¹.

Эл аралык мамилелердин ааламдашуусу да учурдун чындыгына айланууда. Маданияттардын, тилдердин, диндердин, жашоо-тиричилик образдарынын өз ара жуурулушуусу бүтүндөй планетага мүнөздүү тенденцияга айланууда. Ааламдашуунун таасири астында дүйнөдө социалдык-экономикалык жана саясий багыттар өзгөрүүдө; чарба механизмдеринин ишинде олуттуу жылыштар байкалууда; коомдук турмуштун баардык чөйрөлөрүндө плюрализм принциби орноодо. *Коллективдүү баалуулуктар* индивидуализм тарабынан сүрүлүп чыгууда; *утурумдук керектөө* өсүп, *капитал топтоонун деңгээли* төмөндөөдө; өлкөлөрдүн *дүйнөлүк чарбага биригүү тенденциясы* күч алууда. *Саясий режимдердин алмашуусу* байкалып, *Батыштын саясий институттары, парламентаризми жана саясий ишмерлерди тандоо принциптери* орноодо. Дүйнө күндөн күнгө тарып, коомдук турмуш-тиричиликтин баардык чөйрөлөрүн *рационалдаштыруу тенденциясы*, экономикалык өнүгүүнүн *деңгээлин теңдөө*, көп жактуу дипломатия, поликонфессионалдуу жана полимаданий коомдук өнүгүү – жаңы кылымдын башкы максаттарынан. Ошондой болсо да, Батыштын баалуулутарын дүйнөгө жайылтууну максат кылып, адамзаттын өнүгүү парадигмасын «жеңүү» менен коомдук өнүгүүнүн эффективдүү, оптималдуу жана рационалдуу багыты катары ааламдашуу (глобализация) дагы деле болсо *салттуу коом* тарабынан өгөйлөнүп келет.

Эреже катары, *салттуу маданият* деп социалдык структурасы цивилизациялык өнүгүүнүн *узакка созулган тарыхына* ээ салттуу *руханий баалуулуктарга* негизделген *коомдордун маданияты* түшүнүлөт. Мындай коомдор улуттук менталитет менен жашоо-тиричилик образын калыптандыруунун тигил же бул маанайда үзгүлтүксүз жана узак салтына ээ. Мындай типтеги коомдорго *постсоветтик өлкөлөр, постюгославиялык республикалар, Иран, Пакистан, Афганистан, африкалык континенттин көпчүлүк мамлекеттери* сыяктуу *салттуу негизде экономикалык модернизациянын* кандайдыр бир ийгиликтерине жетишкен коомдорду, о.э. *Түндүк Корея, Ирак, Куба* сымал «*куугунтукталган мамлекеттерди*» киргизүүгө болот.

Бул мамлекеттердеги тигил же бул даражадагы саясий чыңалуунун, социалдык жана экономикалык көйгөйлөрдүн болушу *жаңы маданиятты ашынган формада өгөйлөөдөн* тартып эффективдүү модернизациянын пайдасы үчүн *өзүнүн улуттук иденттүүлүгүнөн баш тартууга* чейинки *ааламдашуу процессин кабыл алуунун ар кыл модустарын* пайда кылаары шексиз. Ошондой болсо да, *ааламдашуу* аты аталган мамлекеттерден учурдагы доордун ушул сымал «*чакырыктарына*» карата белгилүү бир иш-чаралар менен идеологиялык стратегияларды иштеп чыгуусун талап кылган *реалдуулук* болуп саналат. Айта кетчү нерсе, кийинки мезгилдердеги коомдук практика күбөлөгөндөй, учурдун мындай «*чакырыктары*» мамлекеттердин коомдогу өз бедели менен таасирин бекемдөөгө жана кеңейтүүгө умтулган саясий элиталары тарабынан активдүү мүнөздө «*пайдаланыла*» алат. Саясат көрсөткөндөй, *ааламдашуунун «чакырыктарына» жооп берүүнүн* жаңычылдыкты ачыктан ачык өгөйлөө менен ага

¹¹ Караңыз: Нысанбаев А. Н. Глобализация и транзитное общество // www. kisi.kz.

таасирдүү каршылык көрсөтүүдөн тартып, ааламдашуунун объективдүү жана реалдуу «үзүрү» менен «олжолорун» прагматикалуу маанайда пайдаланып калуу аракеттерине чейинки; өз коомдорун авторитардуу ыкмалардын жардамы аркасында изоляциялоодон тартып ачык коомдун баалуулуктарын «дозалап» (акырын аста) кабыл алуу менен дүйнөлүк көйгөйлөрдү глобалдуу чечүүнүн тенденцияларын туюнткан мамлекеттерден, транснационалдык корпорациялардан жана эл аралык уюмдардан коркууга чейинки амплитудадагы моделдери бар.

Ошентип, *Үчүнчү дүйнөдөгү батышка каршы маанайлар* бүткүл дүйнө боюнча кеңири жайылып бара жаткан *антиглобалисттик кыймылдын жеке көрүнүшү* болуп саналат. Мында кеп улуттук маданияттын салттуу негиздерине бүлүк салып, башка элдерге батыштын маданияты менен жүрүм-турум стандарттарын таңуулаган, суверендүү мамлекеттердин экономикасын транснационалдык корпорациялардын кызыкчылыктарына баш ийдирген *жаксыз (безличные) транснационалдык күчтөр* тарабынан *монополизацияланган бийлик менен күч-кубаттын таасирине каршы протест* тууралуу болуп жатат. Эгер *Батышта* антиглобализм *гуманитардык, укуктук, экологиялык маанайга* ээ болсо, *Азия жана Африка өлкөлөрүндө* Түштүк (Чыгыш) элдеринин укуктарын басмырлап, бир уюлдуу дүйнө түзүүнү ниет кылган америкалык «супердержава» мүнөзүндөгү *Батыштын мажбурлоо иш-чарасына каршы* багытталган *козголоң* болуп саналат¹². Батыштын мындай күч колдонуу маанайындагы тенденциясына каршы *козголоң* айрым өлкөлөрдө *диний фундаментализм* же *экстремизмдин* формасына ээ болуп бара жатат¹³. Айтылгандардан байкалып тургандай, *ааламдашуу* бир өлкөлөргө *олуттуу бакыбатты* алып келсе, башкаларды *көйгөйгө салган процесс* болуп саналат.

Салттуу коомдун айрым бийик парасаттуу жана адеп-ахлактык принциптерин четке каккан социомаданий турмуштагы жогоруда аталган бүткүл дүйнөлүк масштабдагы процесстер менен көрүнүштөр кыргыздардын этномаданиятындагы кардиналдуу өзгөрүүнү шарттаган. Натыйжада, мурда кыргыздар ата-бабадан мураска өткөн салттуу чарбасын кылдыратып, бир нукта жай аккан жашоосуна шүгүрчүлүк кылып, күнүмдүк акча табуу үчүн кызыл кулактык кылган башка элдерге мурун көтөрүп келсе, тилекке каршы, изилденип жаткан мезгил кесиндисинде «*башка түшсө, байтал жорго*» деген сөздүн чындыгы иш жүзүнө ашып, белгилүү режиссер, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты *Д. Садырбаев* жаны күйүп атаган «*кайран эл*» «сай жээгиндеги ташты коюп, кумду санап», кечээ кызыл кулактык кылып, бүгүн бутуна туруп кеткендерге жалданып иштөөгө, базар мамилелеринин механизмдерин өздөштүрүүгө, кара курсак менен кызыл кекиртектин айынан дүйнө өлкөлөрү боюнча «*тентигүүгө*», же «*жер которууга*» аргасыз мажбур болуп жаткан кез болгон.

СССР кулагандан кийин, мурдагы совет элине илимий адабиятта «*кока-колонизация*» (кока-кола жана колонизация деген сөздөрдөн алынган) деп аталган процессти, же *Батыштын* (басымдүү түрдө Американын) *жат, чоочун маданиятын башка этносторго таңуулоо тенденциясы* күч алууда. Демек, бул процесс Чыгыштын рухий маданиятын, бай нарк-насилин акырындык менен сыртка сүрүп чыгарып, аларга өздөрүнүн акча менен жеке керт баштын кызыкчылыгына негизделген «одоно» маданиятын сунуш кылат. Жөнөкөйлөштүрүп, каймана түрдө айтканда, кыргыздын адамды тамшандырган, ден соолукка пайдалуу *кымызын, максымын, бешибармагын, палоосун* химияга нык сугарылган, *формасы* (кооз бутылка, этикатка ж.б.) болгон менен *мазмуну* жок «*Кока-кола*», «*Фанта*», *ар кандай сорттогу пиво, алкогольдук ичимдиктер, тез даяр боло калчу кургак тамактар* ж.б. акырындык менен сүргүлөй баштады. Бизге өз дөөлөттөрүн таңууланган Батыш тарабынан *этникалык*

¹² Мирский Г. Дракон встает на дыбы // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. - № 3. – С. 43.

¹³ Мальшева Д. Исламско-фундаменталистский проект в реалиях современного мира // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. - № 7. – С. 109.

маданияттын мындай басмырланышын Ч. Айтматов «манкуртизм» деп таамай атаган да, мындай механикалык гибридизация (аргындаштыруу) сөзсүз түрдө цивилизациялардын кагылышын¹⁴, социалдык жаңжалды (конфликтти), же иренжигендикти пайда кылбай койбойт деген пикирдебиз.

1980-жылдардын башында америкалык политолог *Збигнев Бжезинский* тарабынан иштелип чыккан *конвергенция* (жакындашуу, макулдашуу) теориясы боюнча Батыш менен Чыгыш өздөрүнүн маданий баалуулуктарынан, капитализм менен социализмден баш тартып, өз ара макулдашып, СССР менен АКШ орточо маанайдагы коомду же борборлору Москва менен Вашингтон болгон Дүйнөлүк Өкмөттү түзүүлөрү абзел эле. Ал максатка жетүү үчүн Батыш капитализмден, милитаристтик саясаттан оолактап, Чыгыштын рухий маданиятынын бийик дөөлөттөрүн, ал эми Чыгыш коммунизм идеясынан, социалисттик жашоо образынан, тоталитаризмден четтеп, Батыштын рынок мамилелерин, эркиндигин, демократиясын, адам укуктарын ж.б. кабыл алуусу зарыл болчу. 1985-жылы бийликке келген *М. С. Горбачев* З. Бжезинскийдин аты аталган теориясын кабыл алып, Батыштын бардык талаптарын аткаруу менен СССР мамлекетин ыдыратып, Варшава келишимин таркатып, өз мамлекетин акырындык менен капитализмдин нугуна оодара баштаган. Максатына жеткенден соң, АКШ өздөрүнө жүктөлгөн талаптын бирин да аткарбай, жаш саясатчы *М. С. Горбачев*дун ойлогон ою көңүлдөгүдөй ишке ашпай калган.

Түз сызыктуу өнүгүү жобосуна ылайык, *африкалык, азиялык, латын америкалык ж.б. өнүгүп келе жаткан өлкөлөр* Батыш цивилизациясы басып өткөн жолду кайрадан кайталоого тийиш. Бирок, бул жобо убакыттын сынынан өтпөй калды. Африкалык, азиялык, латын америкалык ж.б. өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн соңку тарыхы, алардын ичинде Кыргызстанды Азиядагы Швейцарияга айландырууну ниет кылган *романтик-лидер А. Акаевдин* 15 жылдык тажрыйбасы көрсөткөндөй, *Батыш цивилизациясынын либералдык баалуулуктары менен башка стандарттарын өздөштүрүү* мамлекеттик башкаруунун эффективдүүлүгү менен калктын жашоо-турмушунун деңгээлинин жогорулоосуна эмес, *бюрократиянын өсүшүнө, коррупциянын өнүгүшүнө, бийликтин аброюнун кетишине, калктын бөлүнүп-жарынуусуна, коомдогу чыңалуунун күчөшүнө* алып келээри айкын болуп, *модернизациянын мындай схемаларынын жасалма экени* практика жүзүндө далилденди¹⁵.

Дүйнөнүн алдыга озуп өнүгүп кеткен өлкөлөрү менен Кыргызстандын шарттарында жүргөн модернизациянын ортосунда *терең айырмачылык* жатат. Батыштын алдыңкы өлкөлөрүндө модернизация процесси антикалык мезгилден бери эле өнүгүп келе жаткан *өздүк маданияттын негизиндеги ички карама каршылыктардын натыйжасы* катары болуп өткөн. Кыргызстандын шартында болсо модернизация турмуш-тиричиликтин баардык чөйрөлөрүндөгү эффективдүү ишмердүүлүктүн үлгүсүн көрсөткөн, дайыма болуп келген жана уламдан улам татаалданышып бара жаткан проблемаларды чечүүнүн жолдорун сунуш кылган *башка өлкөлөрдүн тажрыйбасынын жетишээрлик күчтүү таасиринин астында* болуп келген жана болуп жатат. **Маданият таануунун** көз карашында коом үчүн өтө маанилүү болуп саналган чечимдерди кабыл алуунун айырмалуу ыкмаларынын негизинде болуп жаткан мындай трансформациялар *модернизациянын бири биринен сапаты* боюнча кескин айырмаланган *ар кыл типтери* болуп саналышат. Кыргызстанда кандайдыр бир эффектке жетүүгө талпынуу башка шарттарда, башкача каражаттар менен коштолуп, башка максаттарды көздөгөн үлгүлөргө, стереотиптерге ыңгайланышууга мажбурлап келген. Тескерисинче, Батыштын массалык

¹⁴ Караңыз: *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории. – М.: Прогресс; Культура, 1996. – С. 155-196; *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994. - № 1. – С. 33.

¹⁵ Караңыз: *Аалиева Ш. К.* Лидерликтин философиялык экспликациясы. – Бишкек: Философия илимдеринин кандидаттыгына талаптанып жазылган диссертация. – Бишкек, 2004. – С. 114; *Акаева Б. Я* – дочка профессора // Собеседник СНГ. Специальный выпуск по Киргизии. - № 41. – 2000. – С. 14.

ишмердүүлүгүндө берилген шартты өзгөртүүгө жөндөмдүү үлгүлөрдүн өзүн иштеп чыгуу, аны өзгөртүүнүн каражаттарын жакшыртуу, алдыга жаңы максаттарды коюу – биринчи планга чыгарылган. Мындай артыкчылыктын ачык мисалы катары чарбачыл ишмердүүлүктөгү жеке демилгенин үстөмдүгүн, саясий методдордун жардамы аркасында жеке инсанды саясий басмырлоодон коргоого умтулууну атаса болот. Кыргызстанда болсо түзүлгөн кырдаалга ыңгайлашуу, бийликтин массалык каалоо-тилекти ошондой ыңгайланышууга пайдалануу үстөмдүк кылып келген жана үстөмдүк кылууда. Мында бийлик катардагы карапайым адамдарга эффективдүү өзүнүн модернизацияга болгон умтулуусунун эффективдүү ишмердүүлүктүн негизи катары бааланган үлгүлөрүн «таңуулап» келүүдө. Мындай тыянак жаңычыл элементтер менен баалуулуктарга ыңгайланышууга болгон далалат мындай үлгүлөрдү күнүмдүк жашоо-тиричиликтин мазмунуна, дөөлөтүнө айландырат деген ниет менен байланышкан.

Аалиева Г. К.

*кандидат философских наук, доцент,
заведующая кафедрой философии и общественных наук
КТМА имени И. К. Ахунбаева*

РОЛЬ И МЕСТО ОСОБЕННОСТЕЙ ПОНИМАНИЯ ПРОСТРАНСТВА В НАЦИОНАЛЬНОМ ХАРАКТЕРЕ КЫРГЫЗОВ И ВОСПИТАНИЕ ЛИЧНОСТИ

Для анализа закономерностей **пространственной организации** коммуникации, а также влияния **территорий, расстояний и дистанций** между людьми на **характер** межличностного общения американским психологом Э. Холлом был введен термин **проксемика**. Специальные исследования показали, что пространственные организации существенно отличаются в разных культурах и являются довольно значимыми для коммуникации.

Каждый человек для нормального своего существования считает, что определенный объем **пространства** вокруг него является его собственным, и **нарушение** этого пространства рассматривает как вторжение во внутренний мир, как недружественный поступок. Поэтому общение людей всегда происходит на определенном расстоянии друг от друга, и это **расстояние** является важным показателем **типа, характера и широты** отношений между людьми. Каждый человек подсознательно устанавливает **границы** своего личного пространства. Эти **границы** зависят не только от **культуры** данного народа, но и от **отношения** к конкретному собеседнику. Так, **друзья** всегда стоят ближе друг к другу, чем **незнакомые люди**. Например, **молодой американец** приветствует приятеля, хлопая его по спине. Тем самым, изменение дистанции между людьми при общении является частью процесса коммуникации. Кроме того, дистанция партнеров по коммуникации зависит также от таких **факторов**, как пол, раса, принадлежность к какой-либо культуре или субкультуре, конкретных социальных обстоятельств и др. Э. Холл в результате своих наблюдений выделил четыре зоны коммуникации:

- 1) **интимную** - разделяющую достаточно близких людей, не желающих посвящать в свою жизнь третьих лиц;
- 2) **личную** - расстояние, которое поддерживает индивид при общении между собой и всеми другими людьми;
- 3) **социальную** - дистанция между людьми при формальном и светском общении;
- 4) **публичную** - дистанция общения на публичных мероприятиях (собраниях, в аудитории и др.).

Интимная зона коммуникации располагается наиболее близко к **телу человека**, и в ней он чувствует себя в безопасности. Практически во всех культурах мира вторгаться в чужую интимную зону вообще не принято. Поэтому многие люди с трудом переносят ситуации, когда кто-нибудь **без разрешения** до них дотрагивается, похлопывает по плечу, а тем более пошлёпывает. Человек должен сам определять, **кто** может быть допущен в его интимную зону. Поэтому тот, **кто** вторгается в чужую интимную зону, не имея на то **разрешения**, вызывает сильные отрицательные чувства, вплоть до отвращения.

Учёными доказано, что чем сильнее человеку мешает **что-то приближение**, тем больше в его крови вырабатывается гормонов борьбы. В такой момент человек, как правило, готовится к самозащите. Это заложено природой, гормоны стресса помогают организму либо справиться с внешней опасностью, либо убежать от неё. Если нет возможности осуществить то или другое, тогда гормон борьбы превращается в «яд». По этой причине **человек**, нарушивший интимную зону партнёра по общению, причиняет ему и психологический, и физиологический вред.

Зоны интимной дистанции отличаются друг от друга в зависимости от той или иной культурной среды. В **западноевропейских культурах** она составляет около 60 сантиметров. В **культурах восточноевропейских народов** эта дистанция равняется приблизительно 45 сантиметрам. В **странах южной Европы и Средиземноморья** это расстояние от кончика пальцев до локтя руки. Партнёры на этом расстоянии не только видят, но и хорошо чувствуют друг друга. Например, **латиноамериканцы** обнимаются, **французы** целуют друг друга в щеку, **самоанцы** обнюхивают друг друга, а **лапландцы** трутся носами.

Однако для процесса коммуникации наиболее важным является **личное пространство**, непосредственно окружающее **тело человека**. Эта зона равняется 45 - 120 сантиметрам, и в ней происходит большая часть всех коммуникационных контактов человека. На таком расстоянии физический контакт не обязателен. Это оптимальное расстояние для **разговора, беседы** с друзьями и хорошими знакомыми.

Личное пространство зависит от особенностей культуры и характера отношений между людьми. Так, в **азиатских культурах** личное пространство может зависеть и от кастовой принадлежности участников коммуникации. Обычно **лица высшей касты** находятся на принятой дистанции от **лиц низшей касты**. Исследования по вопросу **коммуникационной проксемики**, проведённые в **семи странах Европы**, показали, что для личного общения **англичане** используют больше пространства, чем **французы** и **итальянцы**. Французы и итальянцы, в свою очередь, используют больше личного пространства, чем **ирландцы** и **шотландцы**. Незнание границ **личной зоны** при межкультурном общении может привести к **межкультурному конфликту**, поскольку люди разных культур испытывают дискомфорт при общении из-за незнания правил **личной дистанции** своего собеседника. Например, **латиноамериканцы** обычно общаются, находясь в зоне для них личной, а для **североамериканцев** - интимной. Поэтому **первые** считают **вторых** сдержанными и холодными.

Социальная зона - это то расстояние, на котором мы держимся при общении с незнакомыми людьми или при общении с малой группой людей. **Социальная (общественная) зона** располагается в промежутке от **120 до 260 см**. Она наиболее удобна для формального общения, поскольку позволяет её участникам не только слышать партнёра, но и видеть. Поэтому такое расстояние принято сохранять при деловой встрече, совещании, дискуссии, пресс-конференции и пр. Например, **англичане, американцы, русские** в качестве приветственного жеста пожимают друг другу руки на определенном расстоянии, **военные** отдают честь, а **китаец** в прежние времена, встречая друга, пожимал руку самому себе.

Социальная зона граничит с **личной**, и в ней, как правило, происходит большая часть формальных и служебных контактов. В ней происходит **общение** учителя и учеников, начальников и подчиненных, обслуживающего персонала и клиентов и т.д. Здесь очень важно интуитивное чувство **дистанции общения**, поскольку при нарушении **социальной зоны** бессознательно возникают отрицательная реакция на партнера и психологический дискомфорт, которые приводят к неудачным результатам коммуникации.

Публичная зона - это расстояние, предпочтительное при коммуникации с большой группой людей, с массовой аудиторией. Эта **зона** предполагает такие формы общения, как собрания, презентации, лекции, доклады и речи и пр. **Публичная зона** начинается с расстояния **от 3,5 метров** и может простираться **до бесконечности**, но в пределах сохранения **коммуникационного контакта**. Поэтому **публичную зону** еще называют открытой.

Наиболее часто **публичную зону коммуникации** можно наблюдать во время совершения **светских** или **религиозных церемоний**, когда **глава государства** или **глава религиозного института** находится на почтительном расстоянии от большинства людей.

В разных культурах использование **личного пространства** может варьироваться, а названные дистанции немного смещаться в ту или другую сторону. Например, **североамериканцы** предпочитают общаться в пределах **личной** и **общественной зон**. Жители **Ближнего Востока** и **латиноамериканцы** предпочитают общаться **в личной зоне**, но у них она вмещена **в интимную зону** с точки зрения **жителей США**. Поэтому при общении с **арабом** американец будет считать, что тот вторгается **в его интимную зону** и будет стремиться увеличить дистанцию общения, а **араб**, напротив, будет стремиться эту дистанцию сократить. В результате **американец** посчитает **араба** навязчивым, для **араба** же **американец** будет холодным.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Бахтин М. М.* Творчество Ф. Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1965.
2. *Научная картина мира.* – М., 1983.
3. *Убоженко И. В.* Диалог культур современной цивилизации: невербальная коммуникация как элемент инкультурации индивида // Грани культуры: актуальные проблемы истории и современности. Материалы научно-теоретической конференции. – М., 2006.

Аалиева Г. К.
кандидат философских наук, доцент,
заведующая кафедрой философии и общественных наук
КГМА имени И. К. Ахунбаева
(Кыргызстан)

РОЛЬ И МЕСТО ОСОБЕННОСТЕЙ ПОНИМАНИЯ ВРЕМЕНИ В НАЦИОНАЛЬНОМ ХАРАКТЕРЕ НАРОДОВ МИРА И КЫРГЫЗОВ И ВОСПИТАНИЕ ЛИЧНОСТИ

Особенности понимания времени в этнокультуре народов мира. Важно ли знать «когда»? Вы, пожалуй, скажете - глупый вопрос. Разумеется, и различать прошедшее, настоящее и будущее. Как можно считаться со **временем! Передачи по телевидению начинаются **минута в минуту**. В спорте принимаются в расчет доли**

секунды. Школы и магазины, заводы и учреждения открываются и закрываются **по часам**, причем в разные дни недели – по-разному. Мы особо отмечаем **дни рождения и праздники**. Строим планы **на первый день** каникул. Поезда, самолеты, автобусы уходят и приходят **по расписанию**. Теперь Вы понимаете, почему так удобно, когда есть разные способы говорить о **времени**? Мы говорим: идет, шел, пойдет пошел, будет идти и так далее. И еще: идет и ходит, шел и ходил, и хаживал, заходил (=начал ходить), походил (немного), проходил (целый день) и т.д. и т.п. Для нас **время** очень важно, вот мы и думаем, что **оно важно** для всех. Но это не так. **Люди**, живущие на **островах Тробри** Тихом океане, более **равнодушны к времени**. Оно очень мало значит в **их жизни**, и **язык их** никак не различает **прошлое, настоящее и будущее**. А есть **народы**, которые ведут очень простую жизнь, но в **языке** умеют выражать **время** очень точно. Например, **глаголы** у них принимают различные формы, смотря по тому, происходит **действие** сейчас в эту минуту или сейчас вообще. **Фактор времени** для **общения** является не менее **важным**, чем слова, жесты, позы и дистанции. **Восприятие и использование времени** является частью невербального общения (от латинского verbalis – словесный; невербальный – без слов, несловесный) и весьма существенно отличается в разных культурах. Так, **общие собрания** в африканских деревнях начинаются только после того, когда соберутся все жители. У **русских** «семеро одного не ждут». Если в **США** вы **опаздываете** на важную встречу, то это оценивается как отсутствие интереса к делу и оскорбление для партнера, а в **Латинской Америке** опоздать на 45 минут - обычное дело. Поэтому встреча бизнесменов из **США и Латинской Америки** может закончиться неудачно из-за незнания особенностей **использования времени** в другой культуре. Исследования **хронемики** (научное направление, изучающее способы использования времени в процессах невербальной коммуникации) различных культур позволяют выделить **две основные модели** использования времени: **монокронную** и **полихронную**. При монокронной модели **время** воспринимается в виде **длинной ленты**, разделенной на сегменты. Это разделение времени на **часы** приводит к тому, что **человек** в данной культуре предпочитает одновременно заниматься только одним делом, а также разделяет **время** для дела и для эмоциональных контактов. В полихронной модели нет такого **строгого расписания**, человек там может заниматься несколькими делами сразу. **Время** здесь воспринимается в виде **пересекающихся спиральных траекторий** или в виде **круга**. Крайним случаем являются культуры, в **языках** которых вообще нет слов, относящихся ко **времени** (например, у североамериканских индейцев). Если в монокронной культуре **время** постоянно отслеживается, считается, что **время - деньги**, в полихронной культуре такой **необходимости** нет, о точном использовании времени даже не задумываются. Примером **полихронной культуры** может служить русская, латиноамериканская, французская, кыргызская культуры. **Монокронные культуры** - немецкая, североамериканская. **Хронемика** также изучает ритм, движение и расчет времени в культуре. Так, в **крупных городах** мы должны идти по улицам быстрее, чем в маленьких деревушках. **Ритмы африканцев**, являющиеся для них измерителями времени, принципиально отличаются от **европейских ритмов**. Разные культуры используют **формальные и неформальные виды времени**. Неформальное время связано с неопределенным отсчетом: «**через некоторое время**», «**позже**», «**во второй половине дня**» и т.д. Формальное время, напротив, отсчитывает время очень точно: «**к двум часам**», «**завтра в 15.30**» и т.д.

Одной из наиболее **частых помех** в межкультурной коммуникации является ситуация, когда один собеседник оперирует **формальным временем**, а его оппонент, принадлежащий к другой культуре, **неформальным**. Первый приходит на встречу к двум часам дня, а другой - примерно во второй половине дня, если приходит вообще. В этой связи следует добавить, что элементы культурного разнообразия очень ярко проявляются в том, что считается своеобразной жизненной философией в различных

культурах: **пространство** или **время**? Для германцев важно **время**. Согласно Канту, **время** есть априорная форма чувственности человека, а «Innere», внутренняя часть души, - привилегированная ценность в германской шкале сверхидей, «**Sein und Zeit**» - «**Бытие и Время**» - философский труд Мартина Хайдеггера. Для русских предпочтительнее **пространство**: в слове «**страна**» тот же **корень**. Англосаксонское уравнение «**Time is money**» («**время = деньги**») русским и в голову не могло прийти. Англосаксы высадились в Америке с **принципом труда**, мерой которого было **время**, значит, отношение пространства ко **времени**; неслучайно скорость, быстрота, успех в **США** являются важнейшими ценностями. В качестве заключительной иллюстрации хотелось бы упомянуть проблему горизонтальной и вертикальной ориентации в мире, которая является наглядным примером культурного диалога разнообразных сообществ. В **России**, которая символизирует, по Гоголю, «**бесконечный простор**», превалируют горизонтальные идеи: даль, ширь, путь-дорога. **Германские** же **архетипы** имеют вертикальный акцент: Tiefe (глубь), Höhe (высь), Haus (дом), Stammbaum (генеалогическое древо) видятся априори в каждом существовании. То же самое в **Италии**, где «комната» («stanza») буквально означает «стоянка» (сравните: французское «logement» - «лежанка»), а приветствие звучит как «Come sta?», что буквально «Как стоишь?» (сравните: **кыргызское** «кандай турасыз?» - «как Вы стоите?», «кандай жатасыз?» - «как Вы лежите?»). Однако вертикальная ориентация **Германии** отлична от **итальянской**: в **Италии** - вертикаль нисходящая, а в **Германии** - восходящая. В итальянской архитектуре купол, арка есть небо, опускающееся на землю. В германской «кирхе» готический шпиль, как и Вавилонский столп, есть воплощение усилия земли проткнуть небо. В **немецком языке** характерны восходящие дифтонги (auf, aus, ein), а в **итальянском** - нисходящие (ia (mia), ua (quanto), lie (questo)). В **Италии** Галилео Галилей развил в механике теорию «свободного падения тел». И в **итальянском** мелосе часто встречается мелодия типа «вершина-источник», ниспадающая секвенциями, как арки в палаццо (неаполитанская тарантелла, Санта Лючия и т.д.). в германской музыке знаменательно усилие к восхождению, завоеванию выси (сравните: кульминации бетховенских разработок)¹⁶.

ОСОБЕННОСТИ ПОНИМАНИЯ ВРЕМЕНИ И ВИДОВ МЕР МАТЕРИАЛЬНЫХ ВЕЩЕЙ В ЭТНОКУЛЬТУРЕ КЫРГЫЗОВ. Познания кыргызов в области астрономии, географии и флоры отличались достаточной четкостью и большим многообразием¹⁷. Опытные скотоводы хорошо ориентировались по звездам. На небе они знали Млечный путь, определяли по звездам близость дня и время ночи. Все эти сведения для них имели практическое значение. Например, смотря на «Алтын казык» или «Темир казык» (Полярная звезда), путник ориентировался в направлении, а «Чолпон жылдыз» (Венера) указывала дальний путь. По положению «Жетиген» (Большая Медведица) определяли время ночи. Кыргызам были известны и другие созвездия: «Үркөр» (Плеяды), «Үч аркар» (Весы), «Керилген саба» (созвездие 4-х звезд), «Кербен жолу» (караванная дорога) иди «Саманчынын жолу» (Млечный путь), «Куш жолу» (птичья дорога), «Кош өгөз» (пара быков), «Кут жылдыз» (счастливая звезда) и т.д. Кыргызы признавали движение за всеми звездами; только «Алтын казык» казался им неподвижным. Вероятно, поэтому они ему и дали название «золотой кол». Как и другие народы Средней Азии кыргызы до сих пор используют 12 летний животный цикл. Уместно задаться вопросом - почему цикл состоит из 12 составляющих, а не 15, 17 или др. По этому поводу В. В. Цыбульский считает, что: «В странах Восточной и Южной Азии с древнейших времен при разработке календарей большое значение придавали самым крупным из планет-

¹⁶ См.: Гачев Г. Ментальности народов мира. – М., 2003.

¹⁷ Информация по: Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и начале XX века. – Фрунзе, 1967; Токтакунова Э. Ж. О традиционном календаре кыргызов (по материалам полевых исследований) // Культурное наследие и народное творчество. – Бишкек, 2006.

гигантов Солнечной системы - **Юпитеру**, который совершает **оборот** вокруг Солнца примерно за **12 лет...**¹⁸. Каждая семья кочевника жила в **юртах**, купол которой определенную часть года оставался открытым, что давало **возможность** наблюдать за небом в ночное время. Такое мнение **объясняет** происхождение **12-летнего животного цикла**.

По представлению **кыргызов** среди 12 животных – **6 адал** (чистые) и **6 арам** (нечистые): «12 жылдын арасындагы алтоосу – адал, алтоосу – арам):

АДАЛ (чистые) ЖИВОТНЫЕ			АРАМ (нечистые) ЖИВОТНЫЕ		
Бык	Заяц	Рыба	Тигр	Змея	Обезьяна
Овца	Лошадь	Курица	Собака	Свинья	Мышь

Каждый цикл из 12 лет кыргызы называли **мьчөл**, по нему определяли **возраст человека**. Повторение цикла на тюркских и монгольских языках также называется **мьчөл**. Мьчөл приходится на 13, 25, 37, 49, 61, 73, 85, 97 года жизни человека. **Первый мьчөл** совпадает с числом **13**, хотя цикл повторяется через **каждые 12 лет**. Видимо здесь добавляют к 12 годам еще и **внутриутробный период человека**, принимая его за **полный год**. У кыргызов до сих пор существует **обряд**, который называется **мүчөлүн чыгаруу**. Человек, которому исполняется **13, 25** и т.д. лет, от чистого сердца **дарит** любимую одежду или какую-нибудь вещь другому и **разбивает** чашку. В день наступления **мүчөл** полагается на перекрестке дорог оставить **нечетную сумму денег** и уйти не оглядываясь назад, а затем **весь год** носить одежду красного цвета. С годом **мүчөл** у кыргызов связаны различные поверья и приметы. Считается, что в этот **период** меняется **сам человек** и его окружают **опасности**. Например, кыргызы считают, что **первые 12 лет** - период расцвета; в этот период человек набирается сил (**толкушуган жаш**). В **25 лет** человек набирается ума и сил (**эр жигит акылга кирет**). **37 лет** - человек в расцвете сил и ума (**акылга толгон кез**). А **49 лет** - время пожинать плоды своих трудов (**токтолгон кез**). Помимо приведенных выше кыргызы используют и другие названия **временных отрезков**. **Зима** для хозяйства кыргызских кочевников-скотоводов была наиболее **тяжелым временем года**. Так, наступление зимних холодов, кыргызы называют **токсон түштү** (буквально: наступили девяносто (дней)), а **чильде** является частью **токсон түштү**. Они делили **зиму** по силе холодов на **периоды морозов** (аяз). Каждый такой **период**, по мнению кыргызов, держался 10-15 дней. Например, «**темир аяз**» («железный мороз», т. е. самый жестокий и крепкий) приходился на январь, «**мүйүз аяз**» («мороз рога») - немного слабее, чем **железный**, наступал в феврале¹⁹. В конце февраля и в начале марта его сменял «**кийиз аяз**» («мороз войлока»), то есть слабый, мягкий, с оттепелями, но внезапно на несколько дней устанавливался «**кемпир аяз**» («мороз старухи»), а иной раз наступала гололедица и джут. Вообще самым **страшным** для кыргызов **зимой** было время **чильде** (41 день)²⁰. Это самое холодное и потому тяжелое для скота **время** начиналось со 2-й половины декабря и продолжалось до начала февраля. В народе бытует такое сравнение: «Чильде - кычыраган жаш жигит, токсон - картайган алы жок чал» (Чильде - молодой сильный джигит, токсон - немощный старик). Это что касается **кыш чильде**.

¹⁸ Цыбульский В. В. Лунно-солнечный календарь стран Восточной Азии с переводом на даты европейского календаря. – М., 1987. – С. 3-4.

¹⁹ Айтбаев М. Т. Историко-культурные связи киргизского и русского народов (по материалам Иссык-Кульской области Киргизской ССР). – Фрунзе, 1957. – С. 132-133.

²⁰ Чильде - от таджикского «чилля», обозначающего «40-дневные» либо морозы, либо знойная жара.

Кроме того, у кыргызов есть временной отрезок **жай чильде** (40 дней, когда очень жарко и знойно), который длится с половины июля и до конца августа. Другой временной отрезок кыргызы называют **тогоол**. По К. К. Юдахину это **время**, когда луна и Плеяды стоят в отдалении друг от друга и друг против друга²¹. Одновременное пребывание **на небе** луны и Плеяд происходит в течение этого времени **семь раз**²². Разделение месяца на **недели** - явление недавнее. **Месяц** делится на семидневные недели - **апта** (в северных частях республики употребляют слово **жума**). Само слово апта видимо берет свое начало от иранского **хафт**, что и означает «семь». С проникновением ислама в Среднюю Азию началось использование слова жума. **Сутки** определялись одним солнечным днем и одной ночью. «**Праздничным**», т. е. нерабочим днем недели была **пятница**. Кыргызы обладали богатым запасом **эмпирических знаний**, которые преимущественно складывались вследствие постоянных перекочевок, смены места и, конечно же, наблюдений за природой, которая часто наносила ущерб их хозяйству. Поэтому, чтобы уберечь себя и скот от **капризов и неприятностей погоды**, у кыргызов сложилась система различных примет и связанных с ними суеверных представлений. **Часть из примет** не подтверждается фактами повседневной жизни, но **другая часть** может быть научно обоснована. Приведем некоторые из них: Чабалекей жапыз учса - жаан күт (Ласточки летают близко к земле - к дождю). Чабалекейлер эрте кетсе, кыш оор болот (Ласточки рано улетают в теплые края - к скорому наступлению холодов).

Үркөр чыкканда чөп көтөрүлөт (гүлкайыр гүлдөгөн маал). Бул жылдыз чыкмайыча, койлор эч семирбейт (Когда на небе появится Уркөр - это время появления травы. Пока не появится эта звезда, овцы не наберут жир). Ай чалкалап калса, өзүңө тынч, элге жаман (Если Луна стоит вогнутостью вниз, то к плохой погоде). Эртең менен күн кызарып чыкса, жоо тийгендей болот (Если на восходе Солнце красное, то к изменению хорошей погоды в плохую сторону). Кечинде кызарып кирсе, аялың эркек туугандай сүйүн (Если на закате солнце красное и большое, без туч, то к хорошей погоде на следующий день). Жалган куран - жалаң айран ичели (Это время ранней весны (март), у скота начинается отел, следовательно, обилие молока). Чын куран - чыңыртып бээ байлайлы (В апреле, кыргызы в прошлом готовились к откочеванию на джайлоо вместе с табунами и начало сезона кумыса). Беш тогоол өтпөй, бел чечпейт (Пока не пройдет месяц бет тогоол, не переходят на легкую одежду)²³. В народе есть еще много **примет**, связанных с календарными циклами, и их изучение является одной из задач **этнографии**. К примеру, **каждое животное годичного цикла** кыргызы характеризуют по-разному: **год коровы** будет тяжелым для скота; **год рыбы** - дождливый, много влаги; **год змеи** - сухой и жаркий.

Также по **характеру животного** определяли и **характер человека**, родившегося в тот или иной год. Так, если **человек** родился в **год тигра**, то он смелый и мужественный. И наоборот, если **он** родился в **год зайца**, значит, боится трудностей, нерешительный и т.д.

*Байсеркеев А.Э., Субанова Б.М.,
Ж.Баласагын атындагы КУУ (Кыргызстан)*

ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮН ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

²¹ Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. – М., 1965. – С. 740.

²² Абрамзон С. М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971. – С. 116.

²³ Информация по: Токтакунова Э. Ж. О традиционном календаре кыргызов (по материалам полевых исследований) // Культурное наследие и народное творчество. – Бишкек, 2006. – С. 158-165.

Билим берүүнүн сапатын жаңы деңгээлге көтөрүү үчүн анын негизин түзгөн окутуу процессин өркүндөтүү зарыл. Ал эми учурдагы окутуу процессинин эффективдүүлүгүнүн маанилүү фактору окуучунун чыгарма-чылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүү болуп эсептелет.

Окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн билим берүүдөгү, практикалык турмуштагы келечектүү маанисине жана бул сапаттын инсандын ар тараптуу өркүндөп-өсүшүндөгү салмактуу орду боюнча кеңири түшүнүк алыш үчүн «чыгармачылык ишмердүүлүк» түшүнүгүнүн табиятына кайрылабыз.

Чыгармачылыкты изилдөөгө көптөгөн убакыттар бою ар бир доордун окумуштуулары өз эмгектерин арнап келишкен. Бул эмгектердин алдыңкы максаттарынын бири-чыгармачылык теориясын куруу эле. Бирок алгачкы изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жетишсиз болгон. Алар чыгармачылыкты үстүртөдөн, кээде бурмаланган түрдө же болбосо таптакыр эле идеалисттик көз карашта карашкан.

XIX-XX кылымдар аралыгында чыгармачылыкты изилдөөдө чыгармачылыктын психологиясы деген илимий багыт түптөлө баштайт. Баштапкы учурларда ал өзүнүн түзүлүшү менен анын негизги булагы болгон чыгармачылык теориясынан көп айырмаланган эмес. Кийинки этаптарда чыгармачылык психологиясынын негизги иш-аракеттери жаңы, оригиналдуу жаратуулардын көптүгүн карап, системалаштыруудан, «улуу» ачылыштардын пайда болуу шарттарынын тарыхын толук, бирдиктүү кароодон башка чыгармачылыктын табияты, анын фазалары, чыгармачылык, шыктуулук, чыгармачыл адамга мүнөздүү касиеттер боюнча суроолорду кароого багытталган.

Предметтерди окутуудагы чыгармачылык процессти өнүктүрүү проблемасын этаптарга, звенолорго жана фазаларга бөлүп, окумуштуу психологдор И.П. Колошина, Я.А. Пономарев, П.В. Симонов, А.Ф. Эсаулов ж.б. бир далай изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Алардын жыйынтыктарында принципалдуу айрымачылыктар байкалбайт, тескерисинче этаптар түрүндө кароодогу логикалык удаалаштыктын окшоштугу аныкталды.

Бул проблеманы изилдөө боюнча И.П. Колошинанын [1] звено түрүндөгү жыйынтыктары менен Я.А. Пономаревдун, чыгармачылык процессти өнүктүрүүнүн фазаларынын структуралык составындагы окшоштуктарды көрүүгө болот:

И.П. Колошина

I – чечим чыгаруу идеясына карата даярдык; II – чечим чыгаруу идеясынын жетилүүсү; III – чечим чыгаруунун так методикасы; IV – текшерүү.

Я.А. Пономарев

I – даярдык; II – жетилүү; III – шыктануу; IV – текшерүү.

Проблема боюнча жогоруда белгиленген изилдөөлөрдү анализдөөдөн кийин, анын мазмунун ачуу максатында Я.А. Пономаревдун чыгармачылыктын жүрүшүндөгү төрт негизги фазасына токтолсок:

«Биринчи фаза» (даярдык) – жаңы идеянын элеси интуитивдик негизде жылт этип пайда болушуна шарт түзүүчү өзгөчө ишмердүүлүк абал. Инсандар ишмердүүлүгүнүн негизинде ой жүгүртүү жолу менен логикалык каражаттардын жардамы аркылуу, чечилбеген жаңы проблемалык абалга туш болот.

Экинчи фаза (жетилүү) – багыттоочу идеяны инкубациялоо, проблеманын үстүндө акылга салынбаган багыттуу ойдун пайда болушу (инсайт, интуиция) менен аткарылган жумуш.

Үчүнчү фаза (шыктануу) – акылга салып жумушту аткаруу аркылуу проблеманы чечүү идеясы – гипотеза, принцип, ой толгоо түрүндө пайда болот. Натыйжада, ачылыштардын, ойлоп табуулардын пайда болушу жана адабиятта же искусстводо шедеврдин жаралышы ж.б.

Төртүнчү фаза (текшерүү) – жаңы гипотеза, принцип, ой толгоолордун өрчүтүлүшү, анын толук түрдө калыптанышы, жыйынтыкталышы жана текшерилиши» [2].

Окутуу процессинде чыгармачылыкты өнүктүрүү проблемасын чечүүдө көпчүлүк изилдөөчүлөр, чыгармачылык менен ой жүгүртүүгө кайрылышат. Анткени, чыгармачылык менен ой жүгүртүү адамдын мээсинин функционалдуу мүнөздөмөсү катары жаңы проблеманы чечүүнүн мурда белгисиз болгон оригиналдуу формаларын, ыкмаларын түзүүчү психикалык жана интеллектуалдык процессти уюштурушат.

Орто мектептерде табигый предметтерди окутуу процессинде окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүү проблемасын изилдөөдө класста айрым окуучулардын өз алдынчалуулугу, демилгелүүлүгү жана көз караштарынын, керектөөлөрүнүн өзгөчөлүгү менен бөлүнгөндүгү байкалды. Бирок алар кээ бир маселелер боюнча өзүнүн классташтары, айрым учурда окуткан мугалимдери менен да келишпөөчүлүккө келгендигине күбө бодук.

Я.А. Пономаревдун изилдөөлөрүндө белгиленген бул сыяктуу «ыңгайсыз» окуучулардын келишпөөчүлүккө баруусунун жалпы фактору катары «креативдүүлүк» түшүнүгү эсептелет. «...изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча креативдүүлүк инсандын ишмердүүлүгүн продуктивдүү өзгөртүүсүн камсыз кылуучу психикалык өзгөчөлүктөрдүн айрым жыйындысы» [2].

Демек, мындан жыйынтык чыгара турган болсок окутуу процессинде окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүдө инсандын «креативдүүлүк» сапатын билгичтик менен колдонуу, иштин жыйынтыгына оң натыйжаларды берээрин байкайбыз.

Я.А. Пономарев инсандын айрым психикалык сапаттарын креативдүүлүк менен байланыштырып төмөнкүлөрдү белгилейт:

«- кабыл алуусу креативдүү инсандын көңүл буруусу узак жана бекем;

- кабыл алуусун өз алдынча башкара билет;
- айлана чөйрөдөгүнү тактап жана терең кабыл алат;
- креативдүү кызыгуусу болгон инсан чоң проблеманын кичине элементине кызыкса, ага гана көңүл буруусун топтоп, калганына көңүл буруусу чачырап кетет;
- татаал объектеги так эместиктерди, өзгөчөлүктөрдү, уникалдуулукту, анын сыпатындагы байланышты кабыл алат жана андан өз алдынча керектүүсүн, маанилүүсүн, айрымаланганын тандап алат;
- креативдүү эске тутуусу бар инсан, негизги түшүнүктөрдү тез кабыл алып, кошумчаларын эсинен чыгарып коёт же жалпыга белгилүү болгон фактыларды, цифрларды, аттарды ж.б. эсинен чыгарып коюшат же эстей албайт;
- креативдер өздөрүнүн байкагычтыгын жана фантазиясын колдонуп айрым түшүнүктөргө жаңы трактовкаларды берип, жаңы маанисин көрсөтөт;
- креативдүүлүктүн өзгөчө жана ачык көрүнүшү инсандын элестетүүсүнүн жана фантазиясынын күчтүүлүгү;
- креативдердин элестөөсү репродуктивдүү жана чыгармачыл (продуктивдүү) болот, мында креативдүү элестөө – фантазия болуп эсептелет;
- креативдүү ой жүгүртүү – бул анын тездиги, ийкемдүүлүгү жана оригиналдуулугу;
- интеллектуалдык креативдерге - интуиция, ойлоп табуучулук, алдын ала көрө билүү, фантазия, сынчылдык, ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн жогорку деңгээлиндеги активдүүлүгү тиешелүү;
- креативдер жогорку эмоционалдык активдүүлүккө ээ» [2].

«XX кылымдын 60-жылдары чыгармачылыкты комплекстүү түрдө изилдөөнүн багыттары белгиленет. Мындай шарттын орун алышы көптөгөн илимдердин бирдиктүү иштешин көздөгөн. Буга байланыштуу чыгармачылыктын психологиясы өзүнө философиялык, психологиялык, физиологиялык, логикалык, педагогикалык, техникалык жана башка ойторду камтый баштайт. Мунун жыйынтыгы болуп, 70-жылдарда чыгармачылыкты изилдөө багытында чыгармачылык психологиясынын алдыңкы ролун философия илими ээлеп калышы эсептелет. Буга далил катары Симферополь университетинин философия кафедрасынын жана башка топтордун

(чыгармачылыкты изилдеген) бирдиктүү күчтөрү менен философиялык коомчулуктун Украиналык бөлүмүндө чыгармачылыктын методологиясы боюнча секциясынын түзүлүшү эсептелет. Бул секция тарабынан чыгармачылык теориясынын жана методологиясынын проблемалары боюнча алты Бүткүл союздук семинарлар өткөрүлөт (1974, 1978, 1981, 1984, 1986, 1989-жылдары). Бул семинарларга Москвадан, Ленинграддан, Ригадан, Минскиден, Киевден, Уфадан жана башка шаарлардан окумуштуулар катышат. Семинарларда чыгармачылык теориясынын структурасы жана анын негизги принциптери, чыгармачылыктын философиялык, социалдык жана психологиялык аспектери, интуиция жана чыгармачылык, чыгармачылык ишмердүүлүгүн оптималдаштыруу жолдору жана башка суроолор боюнча докладдар жасалган» [2].

Чыгармачылык боюнча иштин мындай багытта жүргүзүлүшү, өзүнө чыгармачылык процессинин бүткүл проблематикасын камтыган, психоло-гиянын айрым бир бөлүгүн изилдеген илим тармагына айландыруу багы-тында Д.Б. Богоявленская, Л.С.Выготский, П.Я.Гальперин, А.И.Ковалев, В.А. Крутецкий, Н.С.Лейтес, А.Н.Леонтьев, С.А.Рубинштейн, Я.А.Пономарев, Е.Л.Яковлева ж.б. илимий изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары жарык көргөн.

«Чыгармачылык ишмердүүлүктүн психологиялык түзүүчүлөрү: акылдын ийкемдүүлүгү; удаалаштыгы; диалектүүлүк; тобокелге баруу жөндөмү жана кабыл алынган чечимге карата жоопкерчилиги.

Акылдын ийкемдүүлүгү – бул бир идеядан башка идеяга кайтадан тез өзгөрүүнү, көптөгөн сын-сыпаттын негизгисин бөлүп алуу жөндөмүн камтыйт. Акылы ийкемдүү адамдар, проблемалык ситуациянын айрым элементтерин комбинациялап, ширетип туруп, аны чечүүнүн көп вариантын дароо сунуш кылат.

Ой жүгүртүүнүн системалуулугу жана удаалаштыгы – бул адамга чыгармачылык процессти башкарууга мүмкүнчүлүк берет. Ансыз чечим акыркы этабына чейин ойлонуштурулбайт, акылдын ийкемдүүлүгү жөн гана «идеялардын жарышына» айланышы мүмкүн. Системалуулук аркылуу бардык идеялар иреттелип, системалаштырылып жана удаалаштык менен анализделет.

Ой жүгүртүүнүн диалектүүлүгү – бул чечилбеген проблемаларды, кубулуштарды чечилгендер менен айкалыштырып чечүү. Маселен, үндүн аралыкка зым аркылуу берилиши ачылгандан кийин зымсыз үндү аралыкка берүү ачылган ж.б. көптөгөн мисалдар.

Кабыл алынган чечимге карата жоопкерчилиги жана ага тобокелге баруу жөндөмү – бул көпчүлүк адамдардын ой жүгүртүүлөрү эски жана адатка айланган фактылардын негизинде болгондуктан, аны өзгөртүүгө карата далилдүү иштин системасы. Анын мисалы катары жарыктын корпускулярдык (И.Ньютон) жана толкундук (Г.Гюйгенс) теориясынын пайда болушу жана И.Ньютондун авторитетинин аркасында анын илимий көз карашы туура деп кабыл алынышы» [3].

«... «чыгармачылык» деген түшүнүк «чыгаруу» деген сөздөн жасалып, мааниси боюнча изденүү, ойлоп табуу, жаңыны түзүү дегенди, ал эми чыгармачыл таанып билүү ишмердүүлүгү инсандын өз алдынча изденүүсү жана кандайдыр бир жаңы продуктыны түзүү же конструкциялоо» [4].

«Чыгармачылык – бул активдүүлүктүн жана өз алдынчалуулуктун жогорку формасы» [5].

«Окуудагы чыгармачылык – бул окуучунун мугалимден белгилүү деңгээлде жардам албай проблеманы өз алдынча чечүүсү. Сабакта алардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү максатында мугалим окуучунун проблеманы чечүүдө үлгүдөн тышкары багыттагы ишмердүүлүгүн колдоп, стимулдаштыруусу, ошондой эле ситуацияны ар тараптуу кароого көндүрүүсү өз натыйжасын берет» [6].

“Чыгармачылык – бул жаңыны көрө билүү, жаңы чечим, жаңыча мамиле же ой жүгүртүүнүн, кабыл алуунун, жүрүш-туруштун адатка айланып калган схема жана

стереотиптеринен баш тартуу, өзүн-өзү өзгөртүүгө даярдык, дүйнөгө кандайдыр бир жаңы нерсени, жаңылыкты алып келүү” [7].

Жогорку аныктамалардын негизинде окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүү – бул инсанга жаңыча, практикалык мааниси баалуу билим берүү б.а. ар кандай кубулушту, окуяны, көрүнүштү, предметти, түзүлүштү ж.б. анализдөөгө, салыштырууга, изилдөөгө, жыйынтык чыгарууга көнүүсү деп айтууга болот.

Өнүгүүнүн жаңы түрмөгү катары, адамдын негизги баалуулугу алган билиминде эмес, аны билгичтик менен ишке колдонуусунда, ал чыгармачылык ишмердүүлүк аркылуу ишке ашат. Ал тажрыйбаны, байкагычтыкты, көкөлөгөн фантазияны жана терең билимди талап кылат. Инсандын билими терең жана көп кырдуу болсо, анын чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы жемиштүү болот.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Колошина И.П. Структура и механизм творческой деятельности (Нормативный подход). – М.: Издательство МГУ, 1983. – 168 с.
2. Пономарев Я.А. Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная. - М.: Наука, 1990. – 222 с.
3. Симоновский А.Э. Развитие творческого мышления детей. - Ярославль: Академия развития, 1997. – 192 с.
4. Коротяев Б.И. Учение – процесс творческий: Кн.для учителя: Из опыта работы.–2-е изд., доп. и испр.- М.: Просвещение, 1989.–159 с.
5. Усова А.В., Завьялов В.В. Воспитание учащихся в процессе обучения физике. – М.: Просвещение, 1984. – 143 с.
6. Стоунс Э. Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения; Пер. с англ./Под ред. Н.Ф. Талызиной. – М.: Педагогика, 1984. – 479 с.
7. Яковлева Е.Л. Психология развития творческого потенциала личности. – М.: Флинта, 1997.- 224 с.

Бегматова Ш.Ш.

*Аспирантка Кыргызской
государственной академии физической культуры и спорта
(Кыргызстан)*

ОБУЧЕНИЕ ОСНОВАМ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА СТУДЕНТОВ ФИЗКУЛЬТУРНЫХ ВУЗОВ

В работах многих авторов профессиональная подготовка преподавателя, учителя ФК рассматривается в различных аспектах: реформирование организационно-управленческой, дидактической, конструктивной и других сторон профессионально-педагогической деятельности специалистов по ФК и спорту.

Смысл педагогической профессии выявляется в деятельности, которую осуществляют ее представители и которая называется педагогической. Она представляет собой особый вид социальной деятельности, направленной на передачу от старших поколений младшим накопленных человечеством культуры и опыта, создание

условий для их личностного развития и подготовку к выполнению определенных социальных ролей в обществе.

Системообразующей характеристикой деятельности, в том числе и педагогической, является цель (А.Н.Леонтьев). Цель педагогической деятельности связана с реализацией цели воспитания, которая и сегодня многими рассматривается как идущий из глубины веков общечеловеческий идеал гармонично развитой личности. Эта общая стратегическая цель достигается решением конкретизированных задач обучения и воспитания по различным направлениям.

Многие теоретики-педагоги отмечали огромное нравственное воздействие, могучую и мудрую власть учительской профессии. **Платон** писал, что если башмачник будет дурным мастером, граждане от этого будут только несколько хуже обуты, но если воспитатель детей будет плохо выполнять свои обязанности, в стране появятся целые поколения невежественных и дурных людей. Учителю, подчёркивал Я.А. Коменский, вручена превосходная должность, выше которой ничего не может быть под солнцем. Он проводил ряд блестящих аналогий между учителем и садовником, учителем и предприимчивым архитектором, уподоблял учителя усердному ваятелю, расписывающему и шлифующему умы и души людей [1,2]. К.Д. Ушинский рассматривал учителя как ратоборца истины и добра, как живое звено между прошедшим и будущим, посредника между тем, что создано прошлыми поколениями и поколениями новыми. Его дело, по виду скромное, - одно из величайших дел в истории. Если учитель, полагал Л.Н. Толстой, имеет только любовь к делу, он будет хорошим учителем. Если учитель имеет только любовь к ученикам, как отец, мать, он будет лучше того учителя, который прочёл все книги, но не имеет любви ни к делу, ни к ученикам. Если учитель соединяет в себе любовь к делу и к ученикам - он совершенный учитель. Как правильно указывал А.С. Макаренко, ученики простят своим учителям и сухость и даже придирчивость, но не простят плохого знания дела. Выше всего ценят они в педагоге мастерство, глубокое знание предмета, ясную мысль. Ни один учитель, считал В.А. Сухомлинский, не может быть универсальным (а потому абстрактным) воплощением всех достоинств. В каждом что-то преобладает, каждый имеет неповторимую живинку, способен ярче, полнее других раскрыть, выявить себя в какой-то сфере духовной жизни. Эта сфера как раз и является тем личным вкладом, который вносит индивидуальность педагога в сложный процесс влияния на учащихся. Огромное внимание изучению особенностей педагогической деятельности уделял и Л.С. Выготский.

Центральным звеном всякой педагогической деятельности являются цели воспитания детской личности. Цель - это предвидение желаемого, возможного конечного результата деятельности.

Педагогическая цель отражает в себе философские, экономические, нравственные, правовые, эстетические, биологические представления общества о совершенном человеке и его предназначении в жизни общества.

Значит, цели работы учителя определяются обществом, т.е. учитель не свободен в выборе конечных результатов своего труда.

Но конкретные задачи, исходящие из цели, учитель должен выдвигать сам, сообразуясь с педагогическими условиями. Деятельность учителя - всегда творческая деятельность по управлению другой деятельностью - деятельностью учащихся. При этом учитель должен выстраивать логику своей деятельности с опорой на потребности и интересы воспитанника и преобразовывать их в заданные обществом цели учебно-воспитательной работы.

В качестве цели-идеала обычно выступает идея всестороннего развития всех сущностных сил человеческой личности, ее возможно полная физическая, интеллектуальная и духовно-нравственная самореализация; бесконечное совершенствование человека и общества на этой основе [4].

Своеобразную трактовку понятия педагогической деятельности дает Л.Ф. Спирин, профессор Костромского государственного педагогического университета, разделяя взгляды на деятельность таких видных ученых, как С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Н.В. Кузьмина, П.С. Граве, О.А. Конопкина, И.С. Ладенко, Г.Л. Павличкова, В.П. Симонов. Их взгляды позволяют рассматривать деятельность учителя как в аспекте методологического понимания деятельности человека вообще, так и в узкопрофессиональном ее понимании.

Многие авторы определяют педагогическую деятельность учителя как воспитывающее и обучающее воздействие учителя на ученика, направленное на его личностное, интеллектуальное и деятельностное развитие, одновременно выступающее как основа его саморазвития и самосовершенствования (И.А. Зимняя, 1997, Маркова А.К. 1993).

Среди важнейших направлений в изучении педагогической деятельности учителя можно выделить следующие:

- Проблема творческого потенциала педагога и возможностей преодоления им педагогических стереотипов.
- Проблема профессионализма учителя.
- Проблема психологической подготовки учителя.
- Проблема подготовки учителей к системам развивающего обучения.
- Проблема повышения квалификации учителей и др. [3].

Начальный компонент педагогической деятельности - знание педагогом потребностей, тенденций общественного развития, основных требований, предъявляемых к человеку (т.е. учитель должен знать, какого человека надо воспитывать для общества).

Второй компонент ПД - многообразные научные знания, умения, навыки (ЗУН), накопленные человеком в области производства, культуры, общественных отношений, которые в обобщенном виде передаются подрастающим поколениям. В результате освоения этих основ у человека формируется осознанное отношение к жизни - мировоззрение.

Третий компонент ПД - собственно педагогические знания, воспитательный опыт, мастерство, интуиция.

Четвертый компонент ПД - высочайшая гражданская, нравственная, эстетическая, экологическая и др. культура ее носителя.

При этом рассматривается один из главных факторов, являющийся основой педагогического мастерства учителя-тренера – формирование у студентов физкультурных специальностей коммуникативной компетентности.

В результате многолетних наблюдений и собственного опыта работы выявлено, особенно среди студентов 1-2 курсов неумение общаться, свободно выражать свои мысли, что в дальнейшем приводит к значительным трудностям на педагогической практике: в неумении общаться со школьниками во время проведения уроков физкультуры, детьми и подростками, занимающимися спортом в ДЮСШ на тренерской практике. Это отмечают в своих отчетах по итогам прохождения педагогической практики и руководители педагогической практики и сами студенты-практиканты.

Причиной этого является следующее:

- несовершенство стандартов и типовых учебных планов, определяющих содержание профессиональной подготовки будущего педагога, соответствия его современным требованиям;
- наличие противоречий между реальным содержанием современного педагогического образования и требованиями, предъявляемыми в настоящее время школой, обществом, государством к личности и уровню профессиональной подготовки и особенно коммуникативной компетентности современного педагога.

В современной школе работа по физической культуре за последние годы направлена, в основном, на решение образовательных и оздоровительных задач урока, стремление обеспечить выполнение стандартных нормативов по физическому воспитанию и физической подготовленности школьников, и при этом зачастую остается без внимания проблема решения вопросов нравственного, эстетического воспитания школьников путем использования средств физической культуры и спорта.

Ориентация педагогической деятельности учителя ФК на формирование личности школьника, потребует от преподавателей высокого уровня развития рефлексивных процессов.

Современный учитель должен не просто руководить и управлять деятельностью учеников:

- во-первых, он должен организовать процесс самоуправления ученика его собственной деятельностью;
- во-вторых, не просто передавать информацию, а стимулировать к ее углублению и поиску;
- во-третьих, не просто контролировать деятельность учащихся, а развивать у него способности к самоконтролю и стимулировать его к самосовершенствованию.

Владение педагогической техникой рассматривается как составная часть педагогического мастерства, требующая «глубоких специальных знаний по педагогике и психологии и особой практической подготовки». Само понятие «педагогическая техника» требует, на наш взгляд, дальнейшего теоретического разрешения. Однако оно может быть плодотворным при условии накопления эмпирического материала, развертывания методической, практической работы по обучению педагогической подготовке как «комплексу знаний, умений и навыков, необходимых педагогу для того, чтобы эффективно применять на практике («инструментировать») избираемые им методы педагогического воздействия...».

В связи с этим мы предложили спецкурс для студентов 3 курса «Основы профессионально-педагогического мастерства учителя ФК». Практические задания, выполняемые студентами помогают будущим преподавателям-тренерам более глубоко осмыслить различные педагогические ситуации, моделировать возможные пути решения воспитательных задач, характерных для будущей самостоятельной учебно-воспитательной деятельности, проверять степень собственной готовности к ней.

В процессе усвоения теоретического и практического материала развивается педагогическое мышление студентов, повышается уровень их профессиональной педагогической направленности, и создаются благоприятные условия для быстрой адаптации к реальным условиям предстоящей деятельности. В процессе семинаров-тренингов повышается уровень культуры речи, будущих специалистов как один из необходимых компонентов педагогического мастерства. В ходе занятий значительно повышается коммуникативная компетентность, формируется навыки педагогического, делового, межличностного общения.

Полученные нами положительные результаты подтверждают целесообразность обучения основам педагогического мастерства, включая элементы педагогической техники и может представить интерес для преподавателей кафедр теории и методики ФК, педагогики, психологии, всех ведущих аналогичные курсы на факультетах физической культуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических вузов и колледжей / Под ред. П. И. Пидкасистого. - М., 2005.
2. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. М., 2000.

- 3.Павлютенков, Е.М. Профессиональное становление будущего учителя / Е.М.Павлютенков // Педагогика. - М.,1990. - №11. - С.64 - 69.
4. Иванов, О.М. Подготовка студентов факультета спортивного педвуза к реализации воспитательных возможностей / О.М.Иванов. - Челябинск: Урал - ГАФК, 1999. - 178 с.
5. Слостенин, В.А. Профессиональная готовность учителя к воспитательной работе: содержание, структура, функционирование. - М.: МГПИ им. В.И.Ленина, 1982. -С.14 - 36.

Байсеркеев А.Э.,
Ж.Баласагын атындагы КУУ
(Кыргызстан)

ФИЗИКАНЫ ОКУУТУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ПРАКТИКАЛЫК ЖОЛДОРУ.

Физиканы окутуунун социалдык маанисинин айрым бир багыты катары окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандыруу жана өнүктүрүү болуп эсептелээри анык. Анткени, адам алган билимин практикада, изилдөө ишинде, дегеле жашоосунда чыгармачылык менен колдоно билүү, ал аркылуу жаңы продуктыны жаратуусу учурда комубуздун талабы жана муктаждыгы.

В.Г.Разумовский өзүнүн изилдөөлөрүнүн негизинде физиканы окутуунун максаттарын шарттуу түрдө төмөнкү схема түрүндө көрсөтөт: «а) түшүнүү; б) эстеп калуу; в) билимди эреже боюнча колдонуу; г) билимди жаңы шартта колдонуу. Бул бөлүнүп көрсөтүлгөн максаттардын негизинде түзүлгөн окутуунун логикалык системасы: а) аңгемелешүү, айтып берүү, лекция аркылуу жаңы материалды түшүндүрүү, белгисизди белгилүү аркылуу көргөзүү, жаңы билимди эскилерине «байлоо»; б) кайталоо, жаттоо; в) көнүгүүлөрдү аткаруу, машыктыруучу маселелерди чыгаруу, фронталдык лабораториялык иштерди аткаруу; г) проблеманын коюлушу, чыгармачылыкты талап кылган маселелерди чыгаруу, жогорку татаалдыктагы практикумдарды өткөрүү, чыгармачылыкты талап кылган үй тапшырмалар ж.б.» [1].

Д.Н. Городецкий менен И.А. Пеньковдун пикири боюнча:

«Чыгармачылыктын негизи билимди жаңы шартта колдонууда, ошондуктан, физика боюнча чыгармачылык мүнөздөгү маселелер закондорду, принциптерди, эрежелерди, формулаларды жана башкаларды колдонууга байланыштуу болушу зарыл» [2].

Чыгармачылык мүнөздөгү практикалык иштерди аткарууда окуучулар тапшырманы анализдөө менен ой сезиминде аны аткаруунун моделин түзөт, ал үчүн териялык түшүнүктөрдү эсине келтирип, фактылар менен айкалыштырып система түзөт жана ой жүгүртүүсү аркылуу түзүлгөн модель боюнча тапшырманы аткаруу процессине киришет. Тапшырманы аткарып бүтүп, жыйынтыгын жалпылоо, тактоо, салыштыруу керек б.а. окутуу белгилүү система, схема боюнча жүргүзүлүшү керек.

А.В. Усованын изилдөөлөрү боюнча: «Окуучулардын чыгармачыл мамилесин талап кылган тапшырмалардын системасы аркылуу алардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн ийгиликтүү өнүктүрүүгө мүмкүн. Ал тапшырмалар мүнөзүнө жана татаалдык деңгээлине карата ар түрдүү болушу керек. Тапшырмаларды окуучулардын негизги бөлүгү аткара алгыдай болуп, ал аркылуу алардын мүмкүнчүлүктөрүнө жана жөндөмүнө болгон ишенимдерин тарбиялоо зарыл» [3] – деп белгилейт. Ал эми Э. Мамбетакуновдун пикири боюнча: “Орто мектептин бардык класстарында физикалык маселелерди чыгаруунун сыналган методу – аналитикалык – синтетикалык метод. Бул методдун өзгөчөлүгү анализ менен синтезди бири-бири менен ажырагыс биримдикте колдонуу болуп саналат” [4].

Окуучулардын физика боюнча материалды өздөштүрүүсүнүн жогорку деңгээлин, чыгармачылыкты талап кылган маселелерди чыгара билүүсүнөн аныктоого болот. Бул сыяктуу маселелер материалды үйрөнүүнүн жыйынтыктоочу бөлүгүндө колдонулат. Ал маселелер өз ичине стандарттык жана стандарттык эмес көнүгүүлөрдү камтыгандыктан, окуу программасынан сырткаркы материалдар да колдонулат.

Чыгармачылыкты же изилдөөнү талап кылган маселелерди чыгарууда 3-4 окуучудан турган топторду түзүп, ар бир топко ар башка маселелерди берип, чыгаруу убактысын «ашыкча» чектебеш керек. Окуучулардын билимдеринин сапатын текшерүүдө бул сыяктуу маселелер жалпы берилген тапшырмалардын 20-30 процентин гана түзүшү ыңгайлуу. Анткени, аларды аткарууга көп убакыт сарпталат.

Маселелерди чыгарууда төмөнкү талаптар сунуш кылынат:

1. Маселенин шартын анализдөө аркылуу чыгарууда көмөк көрсөтүүчү ресурстарды (зат, талаа экендиги; көрсөткүчтөрдүн системадагы жана убакытка карата, ошондой эле мейкиндиктеги өзгөрүүсү) аныктоо;
2. Аныкталган физикалык кубулуштардын, ресурстардын негизинде чиймелерди, сүрөттөрдү сызуу жана закон, формуларды топтоо;
3. Маселенин чыгарылышы үчүн максаттуу идеяны аныктоо, анда ресурстарды туура колдонуу б.а. ал системага кирген же ага жакын жайгашкан затты, талааны гана эсепке алуу;
4. Маселени бөлүктөргө бөлүп, жекече чыгаруу;
5. Жекече чыгарылыштарды жыйынтыктоо менен бир тизмекке келтирүү жана маселенин чыгарылышын жалпылоо.
6. Маселе чыгарууга мисалдар:

Эч кандай электр куралдарына ээ болбой туруп, нерсенин заряддалганын кантип аныктаса болот?

Болжолдуу жооп: а) айнек бөтөлкөгө «Г» тамгасы түрүндөгү ийилген ичке металл зымды салабыз. Бул зымга электрленген телону жакындатканда алар өз ара аракеттенишет; б) изилденүүчү нерсеге жипчеги илинген жеңил металл шарчасын (кагаздын айрымын) чукулдатабыз. Эгерде нерсе заряддалган болсо анда шарча ага тартылат.

$$F = k \frac{m_1 m_2}{r^2}.$$

Физиканы окутууда, окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүгө өтө ыңгайлуу шарт түзгөн жагдай бул – чыгармачылык менен аткарылуучу лабораториялык иштер. Төмөндө мындай иштердин мазмунун кароо менен аларды уюштуруу өзгөчөлүктөрүнө токтолуп кетели.

Физика боюнча чыгармачылыктуу маселелердин чыгарылыштарын экспериментте текшерип далилдөө, окуучулардын физика боюнча терең билимдерге жана ыкмаларга ээ болуусуна түрткү болот. Биринчиден, чыгармачылыктуу лабораториялык иштер аткаруу окуучулардын күчтүү (жөнөкөй лабораториялык иштерге караганда) «эмоцияларын» пайда кылып, алардын физика сабагын окууга болгон шыктануусун күчөтөт. Окуучулардын окуудагы активдүүлүгү, аракети жогорулайт. Экинчиден, мындай иштердин негизинде окуучулар терең физикалык билимдерге ээ болуу менен бирге, куралдар менен иштөө, аларды «бөлөк шартта» колдоно билүү, түзүлүштөрдү жасоо ыкмаларына да ээ болушат. Бул жерде бизде суроо туулушу мүмкүн. Мындай жыйынтыктарга жакшы уюштурулган жөнөкөй лабораториялык иштерди өткөрүү менен деле жетишсе болбойбу? Биздин оюбузча болбойт. Себеби, чыгармачылыктуу лабораториялык иштер өзгөчөлүнүп турат. Мисалы, окуучулар типтүү лабораториялык ишти берилген жабдуулар жана сунуш кылынган иштин аткаруу тартиби боюнча жүргүзүшөт. Ал эми чыгармачылыктуу лабораториялык иште аткарылуучу тапшырмалар менен жабдуулар гана көрсөтүлүп,

аны аткаруу тартиби берилбейт. Ошондой эле, мындай иштердин көпчүлүгүнүн мазмуну «жашырылган» түрдө болот (физика боюнча чыгармачылыктуу маселелер сыяктуу). Мисалы, лабораториялык иштин тапшырмасы механиканын кинематика бөлүмүндө берилсе, ал эми анын чечилиши динамика бөлүмүнө тиешелүү болот. Бул өз учурунда окуучулардын кызыгуусун, билгичтигин арттырат, алардын ассоциативдүү жана интуитивдүү ой-жүгүртүүлөрүн күчөтөт. Бир сөз менен айтканда окуучулар өз алдынча издене башташат.

Чыгармачылыктуу лабораториялык ишти аткарууда мугалимдин окуучуларга кыскача көрсөтмөсү ишти аткарууга карата секирик жасоого шарт түзөт. Ошондой эле, берилген лабораториялык жабдуулардын өзү-ишти аткарууга окуучуларды жетектейт. Окуучулар мындай иштерди аткарууга чейин физика боюнча чыгармачылыктуу маселелерди чыгарышат. Алардын түзүлүштөрү чыгармачылыктуу лабораториялык иштердикине окшош болот. Демек, окуучулар мындай абалга биринчи жолу кабылышкан жок. Бул абалдан чыгууга мүмкүн экендигин жана андан чыгуунун жалпыланган жолдорун билишет.

Чыгармачылыктуу лабораториялык иштерди аткарууда төмөнкү талаптар сунуш кылынат:

1. Лабораториялык иштин шартын анализдөө менен аткаруунун идеясын издөө (окуучулар өз алдынча аткарат).
2. Идеяларды талкуулап, туура келүүчү же максаттуу идеяны аныктоо (мугалим талкууну көзөмөлдөп, консультация берүүчү позицияда болот).
3. Тандалып алынган идея боюнча 3-4 окуучудан түзүлгөн топтор демонстрациялык экспериментти аткарат (мугалим байкоочу, көзөмөлдөөчү позицияда болот).
4. Топтор аткарган демонстрациялык эксперименттерди жалпы класс менен талкуулоо, коррекциялоо.
5. Чыгармачылыктуу лабораториялык ишти топтор боюнча аткаруу.
6. Жыйынтыктарды талкуулап, жалпылоо.

Белгиленген идеялардын алкагында түзүлгөн лабораториялык иштерден мисал келтирели.

Лабораториялык иш.

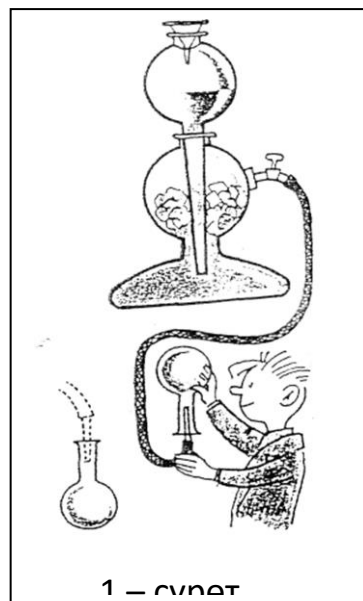
Белгисиз газдын молекулалык салмагын аныктоо

Тапшырма. Бул иште төмөнкүдөй тапшырмалар коюлат: а) берилген газдын абадан оор же жеңил экендигин аныктоо; б) газдын молекулалык салмагын аныктоо; в) молекулалык салмак боюнча изилденип жаткан кайсыл газ экендигин табууга аракет кылуу.

Жабдуулар. Газ менен толтурулган баллон, тараза жана тараза таштары; колба пробкасы менен; суу; мензурка.

Ишти аткаруунун болжолдуу варианты

Бул ишти суутек же көмөр кычкыл газы менен өткөрүү жеңил болот (1 -сүрөт). Изилдеген газдын абадан оор же жеңил экендигин аныктоо үчүн биринчиден, колба менен пробка таразага тартылат. Андан соң колбанын башы ылдый карап жайгаштырылып, ага газды толтурууга аракеттер кылынат. Мындай абалда колба бир минутадай газ келүүчү түтүк менен бириктирилген. Убакыт өткөндөн кийин колбанын оозу жабылып, ал кайрадан таразага

тартылат.

Эгерде биринчи жана экинчи тартуулардын ортосунда айрымачылыктар байкалбаса, анда изилденген газ абадан оор болуп чыгат. Ошондуктан, колбаны бул газ менен толтурууда анын оозун жогору каратыш керек.

Газдын молекулалык салмагын билиш үчүн берилген газдын жана абанын тыгыздыктарын салыштырыш керек. Белгилүү болгондой, бирдей шарттарда барабар көлөмдөгү газдар барабар сандагы молекулаларга ээ. Анда тыгыздыктардын катышы молекулалык салмактардын катышына барабар:

$$\frac{\rho_x}{\rho_{aba}} = \frac{M_x}{M_{aba}} \text{ мындан: } M_x = M_{aba} \frac{\rho_x}{\rho_{aba}}$$

Таразага тартканда абанын колба менен чогуу массасы: $m_1 = 74,470$ г, ал эми изилденген газ менен колбаныкы: $m_2 = 74,471$ г болсун.

Анда $\Delta m = 74,710 - 74,470 = 0,240$ г. Колбанын көлөмү $V = 372 \text{ см}^3$ барабар.

Муну эске алып

$$m_{aba} \approx 372 \cdot 0.0013 = 0.480 \text{ г,}$$

$$m_x \approx 0,480 + 0,240 = 0,720 \text{ г.}$$

$$\text{Демек } M_x = 29 \frac{0,720}{0,480} \approx 44.$$

Жүргүзүлгөн эсептөөлөр изилденген газ көмүр кычкыл газы (CO_2) экендигин көрсөтөт.

Жогоруда белгиленген илимий-теориялык изилдөөлөрдүн жана практикалык иштерин натыйжаларынын негизинде төмөнкү корутунду бөлүнүп көрсөтүлөт:

1. Окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүү – бул инсанга жаңыча, практикалык мааниси баалуу билим берүү б.а. ар кандай кубулушту, окуяны, көрүнүштү, предметти, түзүлүштү ж.б. анализдөөгө, салыштырууга, изилдөөгө жана жыйынтык чыгарууга көнүүсү.

2. Окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрү башка жөндөмдүүлүктөр сыяктуу эле аны көнүктүрүүчү ишкердүүлүктөн, өзгөчө инновациялык, практикалык иштердин системасы б.а. бир катар факторлордун таасири аркылуу өсүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

3. Окутуу процессинде окуучулардын чыгармачылык эмгегин көп багыттуу уюштуруу, аларды ар тараптан өнүктүрүүгө, активдүүлүгүн жана өз алдынчалуулугунун калыптануусуна, алар аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүнүн өркүндөөсүнө шарт түзүлөт.

4. Өнүгүүнүн жаңы түрмөгү катары, окуучулардын негизги баалуулугу алган билиминде гана эмес, аны билгичтик менен практиккада колдонуусунда, ал чыгармачылык аркылуу ишке ашат.

5. Окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүнүн өнүгүү процессинде физика предметин терең үйрөнүүгө кызыгуусу өсүп, алар өз алдынча изденип жана шыктануу менен окуй баштайт, ошондой эле алган терең практикалык билимдеринин негизинде ишеними күчөп, эргүү пайда болот.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР:

1. Разумовский В.Г Развитие творческих способностей учащихся в процессе обучения физики. Пособия пдя учителей. –М.: Просвещение, 1975.-272с.
2. Городецкий Д.Н, Пеньков И.А. Проверочные работы по физике: Методическое пособие для сред. ПТУ. -2-е изд. перераб. И доп.- Мн.: Выш. шк., 1987.-222с.
3. Усова А.В., Завьялов В.В. Воспитание учащихся в процессе обучения физики . – М.: Просвещение, 1984.-143с.

4. Мамбетакунов Э. Физиканы окутуу теориясы жана практикасы. – Бишкек, 2004, Илим, 1991.-490б.

С.Т.Бопиева

Г.С.Ахметова

география пәні мұғалімі

Т.А.Жақсымбетов

география пәні мұғалімі

Меркі ауданы, Жамбыл облысы

(Казакстан)

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ОҚИТУДЫҢ ӘДИСТЕМЕСІ

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби бағытталған білім беру және оның шығармашылық, рухани және тәни күш-қуатын жетілдіру, және тұлғаның жан-жақты дамуына жағдай жасау міндеті көзделген.

Бұл міндеттерді шешу үшін мектеп ұжымының, әр мұғалімнің күнделікті ізденісі арқылы барлық жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа тәжірибеге, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттілігі туындайды.

Білім берудің маңызды шарты-оқу үрдісін жаңарта отырып, оқушылардың қызығушылығын арттыру, шығармашылық қабілеттерін дамыту, олардың өздігінен білім алуға құштарлығын жетілдіру, қол жеткен табыстарды сын көзбен бағалай отырып саралауда мұғалім іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыру.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде оқытушылардың инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеру-маңызды мәселелердің бірі. Жаңа технологияны жүзеге асыруда оқытушының белсенділігі, шығармашылық ізденісі, алдындағы шәкірттің білімін бағалауы, оқу барысында шешуі роль атқарады. Оқушыларымыз дүниенің кез-келген жерінде білім алуға, қызмет атқаруға қабілетті, жаңа технологияларды және тіл меңгеру қабілеті жоғары, белсенділікке қабілетті болуға тиіс.

Ендеше оқушыларға ғылыми білім беру, оларды әлемдік мәдениеттің жетістіктерімен таныстыру, шығармашылық қабілетін арттыру жеке тұлға етіп қалыптастыру оқытушыларға жаңа талап қояды. Оқу-тәрбие процесіне қазіргі заманғы технологиялардың енгізілуіне байланысты оқытушы кеңесшінің, ақылшының және тәрбиешінің қызметін одан әрі игеруде. Инновациялық технологияны меңгеру оқытушының интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Инновациялық педагогикалық технологиялары шығармашылық қабілеттерін арттыруға өз үлесін қосады.

География ғылымы өте қызықты да күрделі. Осы пәнге қызықтыру арқылы оқушыға географияның күрделі құбылыстары мен заңдылықтарын ұғындырып сапалы білім беру оқытушыдан үлкен шеберлікті, оған қоса ғылым мен техника жаңалықтарын, яғни жаңа педагогикалық технологияларды әр сабағында тиімді қолдануды талап етеді.

Интербелсенді тақтаны сабақ барысында қолданысқа енгізу арқылы оқушыларға керекті ақпаратты Интернеттен өз бетімен алуға көмектесіп, олардың оқуға деген қабілеттерін арттырып, қызығушылығын тудырады. Сонымен қатар интернет оқушыға алынған ақпаратқа талдау жасауға мүмкіндік беріп өз бетімен жұмыс істеуді әдетке айналдыру қабілетін оятады, өзіндік пікірін қалыптастырады.

Электронды оқулықтармен оқыту барысында оқушымен кері байланыс тез орнатылып, гипермәтінді түсіндіру уақыты үнемделеді.

Оқу –тәрбие үрдісіне қолданып, айтарлықтай нәтиже беріп жүрген инновациялық педагогикалық технологиялар мыналар: дамыта отырып оқыту әдістемесі, оза отырып оқыту , тірек және тірек конспектілер арқылы оқыту, деңгейлеп оқыту технологиясы, тесттік жүйемен оқыту, мультимедия мүмкіндіктерін қолданып оқыту , ойын технологияларын қолдану, дискуссия сабақтары, интеграциялық сабақ, панорама сабағы, рольдік ойындар , проблемалық оқыту әдісі.

Бір технологияның өзі әртүрлі атқарушылардың байланысы арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Деңгейлік оқытудың ерекшелігі –оқушылардың сабақ барысы да бірнеше деңгейде жұмыс істей алатындығында

Профессор Ж.Қараевтың деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы жаңаша өзгерген мақсатпен оқушылардың өздігінен танып, іздену іс-әрекеттерін меңгертуді талап етеді. Бұл технологияда бірінші орында оқушы тұрады және өз бетімен білім алудағы белсенділігіне аса назар аударады.

Деңгейлік тапсырмалармен жұмыс жасау арқылы оқушының өзіндік жеке жолы, темпі, даму динамикасы, ынтасы, ойлауы, есте сақтауы, оқу сапасы арта түседі. Әр оқушының ой-өрісі кеңейеді. Оқушылардың бағалануы да ерекше, ол рейтингтік жүйе бойынша жүзеге асады.

География сабақтарында оқушы қызығушылығын арттыру үшін ойын сабақтарын жүргізу өте тиімді. Ойын дегеніміз-ұшқын ,білуге құмарлық пен еліктеудің маздап жанар отын. Сондықтан да ойын түрлерін кірістіре отырып өтілген сабақ оқушының пәнге деген қызығушылығын арттыра түседі. Яғни, мұғалім оқушымен сабақ барысында үздіксіз жұмыс істеуі керек. Сонымен бірге оқушының сабақ барысындағы ролін арттыра түсу қажет.Сонда ғана оқушының дарындылық қабілеті шыңдала түседі.

Картамен жұмыс-көру арқылы қалыптасатын дағды, жас балаларға картаны үйрету, оларды картамен жұмыс істеуге дағдыландыру оңай жұмыс емес. Бұл үшін оқытушыға көптеген нақты жұмыстар істеуге тура келеді.

Географиялық карталармен жұмыста географиялық координаталарды анықтау, қашықтықты өлшеп есептеп шығару, шартты белгілер арқылы жергілікті жердің планын оқи білу, карта бойынша саяхат жасау сияқты жұмыстар жасаудың мүмкіншілігі мол.

Географияны оқытуда "сын тұрғысынан ойлау технологиясы" стратегиялары қолдану арқылы төмендегідей тиімділіктерге қол жеткізуге болады.

- әртүрлі жауапы соңына дейін тыңдау, дұрыс жауапты саралау;
- жауап беруге тілек білдірмеген баланы өз еркінсіз, қинап сұрамау, бірақ деңгейлік тапсырма арқылы қызығушылығын ояту;
- баланың дүниетанымының кеңіп, рухани өсуіне әр сабақта жағдай жасау;
- жеке тұлға ретінде "мен" деген рөлін көтеру, өз пікірін қалыптастыру.

Зерттеушілік әдісін қолдану қажеттігі оқушының білім алу үрдісінде қоршаған ортасына қызығушылығымен сүйіспеншілікпен қараумен түсіндіріледі.

Баланы ізденушілік баулу, оған зерттеу дағдысы мен білігін игерту 5 сыныпта "Жаратылыстану" пәнінен бастауға болады. Мысалы "Адам және табиғат" бөлімін оқытқан кезде оқушыларға мынандай тапсырмаларды орындауда ұсынуға болады. 1 тонна жағылған бензиннен 60 кг адам өміріне қауіпті көміртек (II) оксиді бөлінеді.

Таяу жердегі май құю стансасынан күніне неше литр бензин сатылатынын біліп өздері тұратын ауданда ауаға неше көміртек (II) оксиді қосылатынын анықтау.

1 мың автомобиль күніне атмосфераға 3 тонна ұлы заттар шығарады. Мектеп қасынан күніне өтетін автомобильдерді санап олардың мектеп ауданындағы ауада неше ұлы заттар қалдыратынын анықтау.

Топонимика –география, тарих және тіл білімі ғылымдарының түйіспесінде дамып келе жатқан ғылым.

Біздің еліміздің өзінде мыңдаған географиялық атаулар бар. Жас өлкетанушылар жергілікті топонимикалық материалдарды жинау мен өңдеу жүргізе алады.

Адамзатты толғандырып отырған мәселелердің бірі-экология. Осы тұрғыда оқушылар жағдайы шиеленісіп тұрған Балқаш көлінің нашарлау себептерін анықтап оны құтқару жолдарының жобасын құрумен айналысады.

Қазақстан энергетикалық қорлары жеткілікті елдер қатарында. Алайда елдің оңтүстігі әсіресе қыс айларында энергия тапшылығына ұрынады. Мұнайды экспортқа шығару табыс көзі болып отыр елімізге. Мамандардың есептеуінше бекіре тұқымдас балықтарының өнімдері оданда қымбат. Алайда таразының екінші жағында Каспий теңізінің экологиясы. Қалай шешуге болады? Осы проблеманы ұсынып оқушының іздену қабілетін арттыруға болады.

Географияны оқытуда жобалап оқыту әдістемесі маңызды орын алады. Осы технологияның арқасында оқушылар географиядан оқу материалдарын өзіндік жолмен меңгеруге дағдыланып нақты нәтижеге қол жеткізе біледі. Сонымен қатар бұл әдіс оқытуды, оқушылардың қарекетін практикалық маңызы бар міндеттерді шешуге мүмкіндік береді де сөйтіп,оқу үрдісін белсендіреді.

Қорыта келгенде,инновациялық технологияларды қолдану арқылы белгілі бір жетістіктерге жетеріміз анық .Ақпараттық технологияны қолданудың тиімді жақтарын зерттей отырып, үздіксіз жүйелі жұмыс жасау –білім субъектілерін дамытуда үлкен нәтижелерге жеткізеді, сонымен қатар білім сапасын да арттырады .

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1.Ахметұлы Қ., Баймолдаев Т. Жаңа буын оқулықтары арқылы жас ұрпаққа білім беру жолдары. Алматы, 2002.
- 2.Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы. Алматы, 2010. 6-б.
- 3.Даринский А.В. Методика преподавания географии. М., 1996.
- 4.Н.Н Скатова, Е.А. Попова. Современные педагогические технологии: групповая работа на уроках географии // "География в школе", №8, 2000.46-б
- 5.Өмірбаева К. Оқыту процесіндегі инновациялық ізденістер. А., 2001

*Бейшембек кызы Асема
Юридический институт
КНУ им. Ж. Баласагына
(Кыргызстан)*

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ СПЕЦИАЛЬНОГО КУРСА «УГОЛОВНОЕ ПРАВО»

Дисциплина «Уголовное право» - фундаментальная отрасль права и наука, имеющая своей целью защиту и охрану значимых благ в социуме: прав и свобод личности, юридических лиц, собственности, экологии, общественного порядка и безопасности, конституционного строя Кыргызской Республики, мира и безопасности человечества от преступных посягательств. Изучение ее в высших учебных заведениях юридического профиля Кыргызстана способствует профессиональному подходу в разрешении проблем квалификации совершенных деяний, а данное напрямую затрагивает обширную сферу дальнейшей корректной деятельности правоохранительных органов в борьбе с криминальными посягательствами в современных условиях.

В собственном, наиболее точном своем значении **уголовное право — это прежде всего отрасль права**, то есть система уголовно-правовых норм, установленных

государством (законодательной властью) в целях регулирования и охраны общественных отношений от преступных посягательств. Уголовно-правовые нормы определяют задачи уголовного законодательства и пределы его действия, основание и принципы уголовной ответственности, понятия преступления и наказания, круг общественно опасных деяний, признаваемых преступлениями, закрепляют систему наказаний, порядок и правила их применения, основания и порядок освобождения от уголовной ответственности и от наказания, регулируют иные уголовно-правовые институты. Будучи самостоятельной отраслью в системе российского права, уголовное право характеризуется как общими признаками, присущими праву в целом, так и отличительными признаками, которые вытекают из его отраслевой принадлежности и заключаются в особенностях его задач, предмета и метода.

Как отрасль законодательства уголовное право представляет собой совокупность законов, содержащих нормы уголовного права (закон, как известно, есть источник, содержащий правовые нормы, форма их выражения). Согласно ст. I УК уголовное законодательство КР состоит из Уголовного кодекса; новые законы, предусматривающие уголовную ответственность, подлежат включению в УК¹.

Как отрасль юридической науки уголовное право — это одновременно исследовательская деятельность, направленная на получение нового знания о самых разных аспектах уголовного права, и совокупность идей, взглядов и представлений об этом, полученных в результате исследовательской деятельности и воплощенных в различных теоретических концепциях.

Как учебная дисциплина уголовное право есть совокупность знаний, приобретаемых студентами-юристами в рамках учебной программы «уголовное право».

Уголовное право Кыргызской Республики – одна из специальных дисциплин юридической науки, изучаемых студентами 3, 4 курсов очного обучения по специальности – «Юриспруденция».

Уголовное право является одной из важнейших отраслей права, которая имеет своей целью охрану личности, прав и свобод граждан, юридических лиц, собственности, природной среды, общественного порядка и безопасности, конституционного строя Кыргызской Республики, мира и безопасности человечества от преступных посягательств.

Социальное назначение уголовного права и стоящие перед ним задачи определяют основные направления (функции) и формы реализации задач, характер необходимых для этого средств и иных ресурсов и оказывают определяющее влияние на предмет и методы уголовного права.

Задачи учебной дисциплины «Уголовное право» — изучение студентами-юристами, предусмотренных требованиями Государственного образовательного стандарта высшего профессионального образования и соответствующей учебной программой, учебных и научных материалов с целью усвоения ими совокупности знаний, необходимых и достаточных для присвоения соответствующей профессиональной квалификации.

Также можно определить следующие конкретные задачи учебной дисциплины:

- системное изложение основных положений науки уголовного права и уголовного законодательства КР, а также практики его применения органами следствия, прокуратуры и суда;
- формирование прочных знаний об уголовном праве, а также умений ориентироваться в уголовном законодательстве и его реализации в процессе последующей практической деятельности.
- выработка навыков анализа уголовно-правовых норм и их реализация в конкретных жизненных ситуациях;

- привитие студентам навыков и умений распознавания уголовно-правовой ситуации, принятие юридически значимых решений в конкретной обстановке, ознакомление с возможными вариантами применения уголовно-правовых норм с учетом современного состояния уголовно-правовой теории, законодательства, правоприменительной практики.

Одной из основных задач изучения курса уголовного права состоит в том, чтобы дать студентам прочное знание уголовного законодательства, четкое представление об общих положениях и принципах уголовного права, его основных понятиях и институтах, о задачах уголовного законодательства, действии уголовного закона во времени и пространстве, о понятии преступления и обстоятельствах, исключающих общественную опасность и противоправность деяния, о стадиях совершения преступления и добровольном отказе, о соучастии в преступлении и прикосновенности к нему, о понятии уголовного наказания, его системе и видах, об отсрочке исполнения наказания, об освобождении от уголовной ответственности и наказания, о погашении и снятии судимости, о применении принудительных мер медицинского и воспитательного характера. В число задач изучения курса уголовного права входит также усвоение студентами понятие и признаков составов преступлений, предусмотренных Особенной частью уголовного закона, правил квалификации конкретных деяний по соответствующим статьям уголовного кодекса.

Предметом учебной дисциплины является совокупность имеющихся знаний, которые должен усвоить обучающийся в рамках учебной программы данной дисциплины и практически полностью совпадает с предметом науки уголовного права, то есть изучает действующее законодательство и практику его применения, различные институты уголовного права (уголовный закон, преступление, наказание и т.д.), также социальное и юридическое содержание и назначение уголовного права, его историю, тенденции развития, пути совершенствования, теоретические концепции, за исключением, пожалуй, лишь ее прогностического вектора.

Методы уголовного права как учебной дисциплины — это приемы, способы и средства изучения (методы изучения) предмета. К ним относятся самостоятельное изучение теоретических источников, анализ материалов правоприменительной практики, различные обучающие методики (лекции, семинары, коллоквиумы) и т.д.

Наряду с предметом методы служат критерием отграничения уголовного права от других правовых отраслей и критерием разграничения различных ипостасей уголовного права (методами науки уголовного права и учебной дисциплины являются не охранительные и регулятивные, а исследовательские и обучающие методы).

Объем необходимых требований по курсу уголовное право определен рабочей программой. Рабочая программа подготовлена на основе учебно-методического комплекса, который подготовлен с учетом требований Государственного образовательного стандарта высшего профессионального образования по специальности-521401 и на основании нового Уголовного кодекса Кыргызской Республики с учетом современных достижений уголовно-правовой теории и сохраняя преемственность с ранее выпущенными программами.

Изучение этой дисциплины на дневном отделении складывается из аудиторных занятий (лекций, семинаров), консультаций, тестирования, выполнения контрольных работ и т.п. Лекции носят в основном проблемный или обзорно-консультативный характер. Семинары проводятся по наиболее сложным темам курса с целью углубленного изучения студентами теоретического (лекционного) материала и привития им умений и навыков анализировать нормативный материал, а также правильно применять на практике соответствующие этим ситуациям нормы права.

В целях контроля за усвоением пройденного материала проводится промежуточный контроль (1-й модуль) в виде компьютерного тестирования по пройденным темам курса, а также контрольные работы на 2-й модуль.

Изучение Общей части Уголовного права и Особенной части длится 2 года, то есть год на Общую и год на Особенную части.

После первого полугодия изучения Общей части проводится зачет, в конце изучения Общей части предусматривается сдача экзамена, также и на второй год изучения Уголовного права, в частности Особенной части. Время на изучение -378 часов (204 аудиторных, из них 136 лекционных и 68 практических).

При изучении уголовного права большое значение приобретают практические занятия. Основная цель этих занятий заключается в том, чтобы закрепить полученные знания по теории уголовного права и научить студентов применять нормы уголовного закона к конкретным общественно - опасным деяниям (казус), указанным в содержании (фабула) задач. Сборник задач по уголовному праву издается периодически. В результате решения задач студенты приобретают навыки правильного применения норм уголовного кодекса. Также позволяет связать в сознании студентов теорию уголовного права с уголовным законодательством, а теорию и уголовного законодательства с практикой правоохранительных органов по борьбе с преступностью.

Решение задач способствуют привитию студентом навыков самостоятельной работы над первоисточниками, юридической литературой и нормативными актами. Задачи в Практикуме по уголовному праву составлялись с таким расчетом, чтобы по возможности, охватить все вопросы учебной программы, по которым проводятся семинарские занятия. Содержание (фабула) задач включенных в сборник, взято из судебно-следственной практики и из материалов, опубликованных в периодической печати.

Уголовное право тесно связано с другими отраслями права - конституционным, административным, гражданским, уголовно-процессуальным, уголовно - исполнительным, трудовым. Также следует отметить связь с нормами международного права.

ЛИТЕРАТУРА

1. Уголовный кодекс КР от 1.10.1997 г №68 (В редакции Закона КР от 10 февраля 2010 года N 27)
2. Таможенный кодекс КР от 13.07.2004 г. №87 (В редакции Закона КР от 25 февраля 2010 года N 35)
3. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учеб./М.П.Журавлев (и др); под реда. А.И. Рарога. – 5-е изд., перераб и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.
4. Практикум по уголовному праву. И.Я. Козаченко. М., 1999.

***Бийназарова Н. С.**
Кыргызский экономический
университет им.М.Рыскулбекова
(Кыргызстан)*

КОММУНИКАТИВНЫЕ СПОСОБНОСТИ: ОСНОВНЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативные способности, социальная коммуникация.

Под «коммуникацией» в самом общем смысле понимается передача сообщения, общение, обмен мыслями, сведениями, идеями и т. д.; передача того или иного содержания от одного сознания (коллективного или индивидуального) к другому

посредством знаков, зафиксированных на материальных и не на материальных носителях. Как научная коммуникация, так и коммуникация в других сферах (например, в искусстве, литературе, бытовых или производственных отношениях) представляет собой социальный процесс, отражающий общественную структуру и выполняющий в ней связующую функцию [Философский энциклопедический словарь, 1983].

Определение понятия «коммуникация» находим в исследованиях Г.М.Андреевой, С.В.Бориснёва, Дридзе, В.П.Конечкой, А.В.Соколова, Т.В.Христидис, И.П.Яковлева, и др. «Социальная коммуникация есть движение смыслов в социальном времени и пространстве. Это движение возможно только между субъектами, так или иначе вовлеченными в социальную сферу, поэтому обязательное наличие коммуникантов и реципиентов подразумевается».[Соколов, 16].

Коммуникация - как необходимый элемент взаимодействия людей, групп, народов, государств, в ходе которого осуществляется передача и взаимопередача информации, чувств, оценок, значений, смыслов, ценностей [Бориснёв -6]. Коммуникация, считает С.В. Бориснёв, происходит между людьми в форме общения как обмен целостными знаковыми образованиями (сообщениями), в которых отображены знания, мысли, идеи, ценностные отношения, эмоциональные состояния, программа деятельности общающихся сторон [Бориснёв -7]

Социальная коммуникация - это такая коммуникативная деятельность людей, которая обусловлена целым рядом социально значимых оценок, конкретных ситуаций, коммуникативных сфер и норм общения, принятых в данном обществе [Бориснев 9].

В работе Т.В. Христидис выделены принципиальные положения, которые совпадают с точкой зрения зарубежных ученых. Коммуникативные способности - это сочетание потенций субъекта к конструктивному действию, которое делает личность пригодной к функционированию в коммуникационной среде, как исторически-определенной и социально-детерминированной системе. [Христидис]

Исследования проблем общения с точки зрения других ученых – социологов, в целом базируясь на основополагающих принципах теории речевой деятельности, приводят к тому, что социальная коммуникация рассматривается как текстовая деятельность, это «обмен действиями порождения и интерпретации текстов» [Дридзе-54].

Таким образом, коммуникация с точки зрения социологии, представляет собой:

1. Средство связи любых объектов материального и духовного мира
2. Процесс общения, т.е. передачу информации от человека к человеку
3. Передачу и обмен информацией в обществе в целях воздействия на него.

Философские исследования освещают философско-методологические аспекты коммуникации, коммуникативной компетентности, общения. Доктор философских наук, профессор МГУ им. М.Ломоносова А.В.Назарчук пишет: «Механизмы коммуникации, ее предмет, субъекты, ее сущность толкуются различным образом в разных философских доктринах. Философская интерпретация коммуникации почти никогда не сводится только лишь к проблеме обмена информационными сообщениями между индивидами и к речевому общению. Коммуникацию могут составлять и курсирование ресурсов внутри подсистем общества [Т. Парсонс], и экономические обмены [Ж. Бодрийяр], и трансляция мифов [К. Леви-Стросс, Р. Барт], и обмен взглядами в уличной сцене [Э. Гидденс], и диалог между двоими [М. Бубер], и памятники и тексты культуры [Ю. Лотман» [Назарчук, - 157]. На философском уровне разрабатывались проблемы коммуникации, общения, понимания нашим соотечественником выдающимся ученым А.А.Брудным.

Культурологические труды касаются широкого спектра общих и частных проблем коммуникации. Социокультурная коммуникация в современной культурологии трактуется как процесс взаимодействия между субъектами социокультурной

деятельности (индивидами, группами, организациями и т.п.) с целью передачи или обмена информацией посредством принятых в данной культуре знаковых систем (языков), приемов и средств их использования. Она выступает как один из базовых механизмов и неотъемлемая составляющая социокультурного процесса, обеспечивая саму возможность формирования социальных связей, управления совместной жизнедеятельностью людей и регулирования ее отдельных областей, накопление и трансляцию социального опыта [А.Я.Флиер]. «Коммуникация – это проявление сущностей или обмен *коммуникационными сообщениями*, точнее отражением сущностей в виде *информационных сообщений* о природе, обществе и культуре, то есть коммуникация – это *феномен* природы, общества и культуры». [Грачев, адд – С.22]. Новое видение теории коммуникации в культурологическом ключе представлено в работах И.П.Яковлева.

Представители психологии средствами своих дисциплин стремятся раскрыть новые грани коммуникации и общения. Теоретико-методологические проблемы общения, рассматриваются В. Н. Мясищевым, А. А. Бодалевым, А.А.Леонтьевым и др. Теории и практике общения посвящаются работы А.В.Батаршева. Изучается тренинг как метод совершенствования коммуникативной компетенции [Жуков Ю.Н., 2003; Вачков И.В., 1999; Емельянова Е.В., 2008; Зайцева Т.В., 2002 и др.] Активизируются исследования по развитию общих коммуникативных умений, умений общения [И.В.Лабутова, 2004].

В рамках западной коммуникативистики осмысливаются характеристики общества, как глобального информационного дискурса. Ю. Хабермас считает, что именно в языке, в коммуникации заложены прагматические основания интерсубъективности, что нормативные условия коммуникации являются основанием социальной и моральной нормативности в самом широком смысле слова, он акцентирует внимание на том, что рациональное возникает и развивается именно в сфере коммуникации и что процессы, происходящие в этой сфере, являются определяющими факторами общественного развития. Именно коммуникативный дискурс, по мнению Ю. Хабермаса, создает то пространство свободы, в котором индивиды на основе согласия способны влиять на ход исторического процесса, быть его реальными субъектами. [Назарчук].

Большой вклад в развитие понятия коммуникативных терминов внесли представители лингвистики и психолингвистики, рассматривающие коммуникацию с точки зрения ее знаково-смысловой структуры. Коммуникация происходит с помощью знаковых кодов: вербальных и невербальных, поэтому коммуникативные способности и коммуникативная компетенция является предметом рассмотрения лингвистики, лингводидактики, филологии, психолингвистики. Необходимо, в первую очередь упомянуть работы таких ученых, как Р. Барт, Л.Витгенштейн, Т.А. ван Дейк, А.А.Леонтьев, Ч.Моррис, Ч.С. Пирс, Ф. де Соссюр, Р.Якобсон, Ю.Кристева и др.

Л. Витгенштейн в опубликованных посмертно «Философских исследованиях» представил интересную точку зрения, что «говорение на языке представляет собой компонент некоторой деятельности, или некоторой формы жизни» [Л. Витгенштейн, 88стр]. Соединение деятельности и языка он называет языковой игрой [Витгенштейн - 82].

Лингвистическая прагматика, оперируя характеристиками межличностных отношений, соотносит функционирование речевых высказываний с определенными правилами и постулатами, которым должны следовать собеседники, общающиеся для достижения практических и экспериментальных результатов. Известны Максимум кооперации П. Грайса и Принцип вежливости Дж. Линча. Эти принципы прагматики направлены на благожелательное взаимодействие партнеров, приводящее к позитивному результату. В.З. Демьянков предлагает также соблюдать фоновые требования коммуникации: конвенции, стратегии и тактики общения.

Начало исследованию межкультурной коммуникации было положено В. фон Гумбольдтом, Б.Л.Уорфом, Э. Сепиром, Й.Л.Вайсгербером и др.

Актуальные проблемы формирования коммуникативных способностей рассмотрены в педагогических работах российских исследователей В. А. Кан-Калик, Н. В. Кузьминой, А. А. Лобанова, А. К. Марковой, Л. М. Митиной и др. [99], выявляющих основные структурные элементы и ориентиры коммуникативных способностей и компетенции, связав их с системой других важных качеств личности.

Коммуникативные способности человека и природа общения в педагогических трудах была предметом рассмотрения А.А. Бодалева, В.А. Кан-Калик, А.А. Леонтьева, Б.Ф. Ломова, Л.С. Выготского, В.Н. Панферова, С.Л. Рубинштейна, Л.А.Петровской, Н.Н. Обозова, Ю.М.Жукова и др.

Коммуникация – процесс создания общих смыслов посредством использования символов, среди которых первоочередная роль принадлежит языку. Коммуникация на неродном языке создает общий смысл, если не чувствуешь «культурный шок». Коммуникационный процесс предполагает самопрезентацию себя по – разному в каждом контексте, ситуации, в зависимости от отражения мнения обо мне «обобщенного другого» [Mead, 1934].

Учитывая мнения многих исследователей, под **коммуникативными способностями будем понимать интегративное свойство личности, формируемое в процессе обмена социально значимой информацией, которое делает личность пригодной к функционированию в социально-детерминированной среде на основе саморазвития, самосовершенствования и саморефлексии.**

Коммуникативные способности - это исторически сложившийся определенный уровень развития коммуникативной компетенции, включающий в себя когнитивную, эмоционально-оценочную и деятельностную составляющие, а именно: профессиональные знания, убеждения, нравственные нормы и правила, иноязычную коммуникативную компетентность.

Коммуникативные способности обеспечивают достижение целей с оптимальным расходом ресурсов. Коммуникативная компетентность рассматривается как система внутренних ресурсов, необходимых для построения эффективной коммуникации в определенном круге ситуаций межличностного взаимодействия.

Вся жизнь человека протекает в постоянном общении. Человек всегда дан в контексте с другим – партнером реальности, воображаемым, выбранным и т.п., поэтому с этой точки зрения трудно переоценить вклад компетентного общения в качество человеческой жизни, в судьбу в целом.

Коммуникативные способности – это континуум знаний, умений, навыков, которые преобразуются в рамках и за пределами учебного процесса и связаны напрямую со способностью человека функционировать в обществе.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1.Бориснев.В.Социология коммуникации [Текст]: учеб. пособие / С.В.Бориснев. - Издательство: ЮНИТИ-ДАНА, 2003 г.- 272 с.
- 2.Витгенштейн, Л. Философские исследования (новое зарубежные лингвистики)[Текст]: Лингвистическая грамматика-выпуск XVI /Л.Витгенштейн.- М: прогресс. 1985.- С. 79-128.
- 3.Грачев, В. И. Феномен социокультурной коммуникации в современной художественной культуре (информационно – аксиологический анализ) [Текст]: Автореф. дисс...доктора культурологи / В.И.Грачев. - Санкт-Петербург,2008
- 4.Дридзе, Т.М. Коммуникативные основания лингводидактического процесса[Текст]: 2 Вторая международная конференция ЮНЕСКО Евролингвауни / Т.М. Дридзе. - М.:МГЛУ, 1996. С.77-85.

5.Лабутова, И.В. Развитие общих коммуникативных умений у студентов-педагогов в условиях интенсивного обучения иностранному языку[Текст]: Автореф.. дис...канд. псих.наук-/ И.В.Лабутова. - Кемерово,2004.-187 с.

6.Назарчук, А. В. Идея коммуникации и новые философские понятия XX века [Текст] / А.В.Назарчук //Вопросы философии - 2011, №5,С. 157-168

Бақытқызы П.

биология пәнінің мұғалімі

Балқаш қаласы №15 орта мектебі

Қарағанды облысы,

(Казакстан)

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТТА ЖҮРГІЗІЛЕТІН ҒЫЛЫМИ ЖҰМЫСТАРДЫҢ ОҚУШЫҒА ӘСЕРІ

12 жылдық білім берудің жаңа парадигмасына сәйкес бүгінгі мектептің алдында өзінің өмір сүру әрекетін басқара алатын, туындаған кез келген проблеманы шешуге қабілетті құзыретті тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр. Адам және табиғат. Бұл екеуі ана мен баладай бір-біріне өте жақын ұғымдар. Біреуі мейірімді ана тәрізді бойындағы бары мен нәрін перзентінің алдына үйіп-төксе, екіншісі сол дархан табиғаттың шалқар қазынасын қажетіне пайдалана отырып, өсіп-өнуде. Ананың өз мейірімі үшін баласынан ешнәрсе сұрамайтыны секілді, табиғат та адамнан артық ештеңе тілемейді. Әрбір отырғызылған ағаш, тазаланаған бұлақ сол табиғаттың бір бөлшегі екенін ұмытпаған жөн. Ертеңгі үкіліген үмітіміз- болашақ ұрпақтың бала кезінен бастап экологиялық мәдениет, оның ішінде туған өлкенің табиғаты, жалпы табиғат деген кең ұғымды дүниені аялау, оны қорғау сынды алдын алу шараларымен таныстыру – бүгінгі күннен бастау керек. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «100мектеп, 100 аурухана» бағдарламасы аясында салынған білім ордасы жас жеткіншіктері мен педагогикалық ұжымның басты мақсаты – әсем ғимараттың ауласын, оқу бөлмелерін, дәліздерін жасыл желекке көмкеру. Мектеп оқушыларының қоршаған ортаға, табиғатқа деген қызығушылығын арттыру және өздері білім алып жатқан әдемі ғимаратты көгалдандыру.«Әр ауланың гүлденгені – мемлекеттің гүлденгені» Республикалық жоба аясында «Жасыл мектеп» жобасын ұлттық нақышпен үйлестіре отырып, іске асыру. Қазіргі ақпараттар ағымы заманында балаға білім беріп қана қоймай, оны экологиялық бағыттағы еңбекке үйрете отырып,көгалдандыру саласындағы мамандыққа баулу қажет.Осы бағытта №15 ЖББ орта мектебінде қысқы бақ ұйымдастырылған: онда бөлме гүлдерінің әр түрлері өсіріледі.Ал, мектебіміздің оқушылары мектеп ауласына кәдімгі қарағай, үйеңкі, жалпақ және ұсақ жапырақты қарағаш, алма, өрік, балқаштың қара қарақатының гибриді, шие секілді жеміс ағаштарын отырғыза отырып, бақылау күнделігін жүргізіп, мектеп ауласын көгалдандыруға атсалысады. Мектебіміздің ашылғанына төрт жыл болса да, экологиялық бағыттағы «Жасыл мектеп» бағдарламасы бойынша мектебіміздегі 38 сынып бөлмелерінде олардың орналасуына қарай – көлеңке, алакөлеңке, жарық бөлме деп топтай отырып, 38 түрлі бөлме өсімдігін өсіру қолға алынды. Осы өсімдіктерге күнделік жасап, ғылыми теориялық конференциялар жүргізуге мектепішілік оқушылар арасында жарыс ұйымдастырылады, үздік жұмыстар қалалық және облыстық деңгейдегі конференцияда қорғап өз жұмыстарына баға алады.

Пән мұғалімдері оқушыларға олардың ғылыми дамуына көмектесе отырып, бағыт-бағдар беріп отырды. №15 орта мектептің 2009-2013 жыл аралығында қорғаған және атқарып жатқан зерттеу жұмыстарын талдайтын болсақ:9 сынып оқушысы Нихамберлі Әсия Қарағанды қаласында өткен кіші ғылым академиясында «Басқа елден

әкелінген өсімдіктерді жерсіндіру» атты ғылыми жұмысты қорғап «Үздік жұмыс» номинациясы бойынша марапатталса, 11 сынып оқушысы Серікбай Арайлым Астана қаласындағы Аграрлық техникалық университетінде «Сәкен тағылымы-6» атты ғылыми-теориялық конференцияда «Мектеп ауласын ұлттық нақышта көгалдандыру» атты топтық жұмысымен 1 орынға ие болды. 2009 жылы Қарағандыда өткен «Жастар» форумында 9 сынып оқушысы Жақай Құралай 1 орын және 2010 жылы Семей қаласында өткен республикалық экологиялық ғылыми конференцияда Исламбаева Айым бақтарын сынап, жүлделі орындар алды 2010-2011 жылы: «Гүлстан» журналының ұйымдастыруымен өткен Қызғалдақтың отаны - Қазақстан» атты республикалық шығармалар жарысында 1 орын. Семей және Қарағанды қалаларында өткен Республикалық – экологиялық ғылыми конференциясында көгалдандыру саласында бойынша бірнеше жұмыс іріктеуден өтті. Астана қаласындағы Аграрлық техникалық университетінде «Сәкен тағылымы-7» атты ғылыми-теориялық конференцияда «Трансплатация органов» үздік жұмыс ретінде жинаққа енді. «Үй тұрмыстық техникасының адам ағзасына әсері» Дарын. Сертификат. «Егіздердің психологиялық-физиологиялық даму ерекшелігі» облыста 3 орын, республикада 3 орын, халықаралық Ларнака қаласында өткен рейтингілік олимпиадада биология саласы бойынша 2 орын күміс медаль иеленді. 2011-2012 оқу жылында «Қара жорға биінің адам ағзасына әсері» Дарын. 4 орын, жоғарғы оқу орындарында бірнеше жұмыстар Қарағанды мемлекеттік университетінде қорғалып, жинаққа енді: «Адамның бойы қалай өседі», «Влияние дождевых червей на экологию», «Құнанбай әулетінің тектелігі», «Қорқыныш, оның ағзаға әсері». Облыстық оқушылар арасында кіші ғылым академиясында «Үздік жұмыс» номинациясымен «Қорқыныш, оның ағзаға әсері», «Гормональдық аурулар» МАН, сертификатпен марапатталды. 2012-2013 жылы «Қара жорға биінің адам ағзасына әсері» Германияда қорғалды, «Витаминдер, ағзаның дамуына әсері» Дарын ғылыми практикалық конференциясында 2 орын, «Құнанбай әулетінің тектілігі» ҚарМУ, жинаққа енді. Биология пәнінен 2013 жылдың 13 наурыз айында Қарағанды облысы бойынша «Ең үздік мұғалім -2013» облыстық ашық сабақтар байқауында виртуальді онлайн зертхана өткізіліп, 2 орынмен облыстық деңгейде дипломымен марапатталды. Қазіргі кезде «Бөлме өсімдіктерін тұқымнан көбейту», «Цитрусты өсімдіктерді өсіріп, көбейту», т.б ғылыми жұмыстар бойынша оқушылар мектептің қысқы бағында және көктем, жаз айларында тәжірибелік алаңда жұмыстар жүргізе отырып, оқушы кезден ғылыми жұмыстар жазып дағдылануда. Ғылыми еңбектер қорғаған оқушылар бүгінгі күні биологиялық-экологиялық бағыттағы мамандықтар: медицина, биотехнология, аграрлық мамандықтар бойынша жоғарғы және орта кәсіптік білім ошақтарында білімін жалғастыруда.

Ғылыми зерттеу жұмыстарының маңыздылығы сонда, оқушыларды мамандықтарға бағыттап, одан сапалы маман иесін шығаруға түрткі болады. Оқушыны зерттеушілікке үйретуде алдымен нақты проблеманы, яғни нені зерттейтінін айқындап алуға дағдыландыру қажет. Зерттеушілік әрекетте шындықты іздеу өз бетімен жүзеге асырылады және түрлі көзқарастарды талдау, жинақтау, өзіндік бақылау жасай білу.

Мектеп ауласының көгалдандыру мәселесінің маңызы зор. Себебі балалар 6-жасынан мектепке келіп, 11-жыл өмірін осы жерде күнделікті өткізеді. Осы жерде білім алып, күніне 5-6 сағат осы мектеп ауласында болады. Демек, мектеп территориясында көгалдандыру жұмыстарын дұрыс жүргізу арқылы, қолайлы экологиялық жағдай жасаудың маңызы арта түспек. Өз күшімен лимон, апельсин, құрма, ананас өсімдігін өсіріп шығуы, зерттеушінің өзіне сенім-жігерінің қалыптасуына әсері мол. Ал, зерттеушілік әдебіндегі басты ерекшелік- өзін-өзі үйрету, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі дамыту арқылы қалыптасатын ізденушілік белсенділігі.

Ғылыми жұмыстарды жазған кезеңде, ақпарат көздеріне сүйенетініміз белгілі. Осы кезде «Гүлстан» журналының көмегі зор болды. Өздерінің ата-аналарына

өсімдіктер туралы мәліметтерді көп айтқандықтан да шығар ,ата- аналар арасында көгалдандыру туралы журналдарға жазылып,өз баласымен қоса гүл егу дағдысын қалыптастырып,қызығушылығын оятқандардың саны артып келеді. Осылай бала мен ата-ана арасындағы бір-біріне деген жақын қарым-қатынастың туындауына журнал себепші болды.Себебі, қазіргі кездегі жұмысбасты ата-аналар мен балалар арасында арасындағы алшақтық баланы жалғыздыққа ұшыратып, оның тәрбиесіздікке бой алдыруына әкеп соқтырады. Ал, гүл мәдениеті дамыған отбасындағы баланың бойында мейірбандық,жайлылық, өзіне сенімділік қасиеттері дамиды. Мектептегі экологиялық бағыттағы жұмыстарға осындай оқушыларды жұмылдыру, гүл егу мәдениетін үйрету, олардың өзіне деген сенімін қалыптастырып, жарқын болашағына негіз қалап, болашақ мамандық таңдауына себеп болар еді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР :

1. Бейінді оқытудың тұжырымдамалық негізі. 2006 жыл
2. Д-р Д. Г. Хессайон. Все о цветах
3. FloweryVale.ru
4. Т.Н.Михнева,А.В.Широкова,С.М.Нарбутовских «Спутник цветовода» А.Қайнар 1986г.
5. Н.А . Афанасенко «Опыты в школьном саду» Москва, «Просвещение» 1992 ж
6. «Гүлстан» республикалық ғылыми-танымдық көпшілік журналы
7. Г.Ә. Құлжабаева .Мектепті көгалдандыру туралы әдістемелік құрал.Алматы, 2008ж

Бурханова Н.
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Филология және әлем тілдері факультетінің
4 курс студенті
(Қазақстан)

ТУҒАН ТАБИҒАТТЫ АЯЛАЙЫҚ!

2012 жылы Елбасының Қазақстан халқына Жолдауына сәйкес әзірленіп ҚР Үкіметінің қаулысымен бекітілген Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөнінде Ұлттық іс-қимылдар жоспарында 2013 жылдан бастап республикадағы қосымша білім беру ұйымдарының материалдық-техникалық базасын жоғары технологиялы құралдармен, оның ішінде 18 жас натуралистер стансасын жылыжайлармен қамтамасыз ету қарастырылды. Қазіргі таңда, Департаментте аталған Ұлттық іс-қимылдар жоспарын іске асыру мақсатында қадамдық іс-шаралар жоспары жүзеге асырылуда.ҚР білім және ғылым министрлігі мектепке дейінгі және орта білім департаментінің №2-5/961 хатының негізінде республиканың түкпір-түкпірінен білім басқармалары оқу-әдістемелік кабинеттерінің әдіскерлері, қалалық, аудандық білім бөлімдерінің мамандары мен мектепке дейінгі ұйымдар, жалпы орта білім беру

ұйымдарының басшылары, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері шақырылған. Биылғы жылы республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция **7 қыркүйекте** Алматы облысы Кербұлақ ауданы, Басши ауылы Райымбек атындағы орта мектебінің базасында республикалық деңгейде **268 делегаттың қатысуымен өтті.** «Туған табиғатты аялайық!» атты көгалдандыру мәселесіне бағытталған іс-шара 2008 жылдан бері қарай дәстүрлі түрде өткізілуде. **Конференцияның басты мақсаты:** көгалданған үлгілі аймақты көрсету арқылы мемлекет аумағындағы қалалық және ауылдық жерлерге көгалдандырудың қажеттілігін насихаттау, жылдар бойы жинақталған тәжірибені республика көлеміне тарату, елімізде саябақ, бақтар санын көбейтуге, көгалдандыру мәдениетінің дамуына үлес қосу, білім беру мекемелерінің талапқа сай көгалдануын насихаттау. **Ғылыми-тәжірибелік конференцияның ашылу салтанатында** сөз алған Нұрғали Нүсіпжанов Қоғам қайраткері Алматы облысының Құрметті азаматы., педагогика ғылымдарының докторы, профессор Жайтапова Алтынай, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Есназарова Ұлжалғас, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Phd докторантура және магистратура институтының аға оқытушысы Іргебаева Назила., Амирова Амина педагогика ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Phd докторантура және магистратура институты., Ахметова Лайла тарих ғылымының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ұлттық университетінің ЮНЕСКО орталығының директоры., Алматы қаласының үкіметтік емес ұйымдарының Президенті, Бейсембаев Ғани «EDTECH-KZ» Халықаралық білім орталығының бас директоры, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі., Аманова Ғалия Алматы облыстық білім басқармасының директоры, Алматы облысы Кербұлақ ауданының әкімінің орынбасары Момбаев Болысбай сөз сөйледі. **Конференция барысында,** көгалдандырудың түрлі заңдылықтары айтылды. Белгілі қоғам қайраткері Құлжабаева Гөзел қатысушыларға шеберлік сабақ жүргізді. Республикалық ғылыми-танымдық, «Гүлстан» журналы және «Гүлзар» қоғамдық бірлестігінің бастамасымен талапқа сай көгалданған білім беру ұйымдары мен қарағайлы алқап пен барлығы **8 бақ көрсетілді.** Сонымен қатар, мектеп ауласындағы 3,5 га жер аумағы мен «Өсімдіктер әлемі» бағында **танымдық экскурсия ұйымдастырылды.** Райымбек атындағы мектептің ауласындағы 3,5 гектар жерге, 150-ден астам әр түрлі гүл, 50-ге жуық ағаштар мен өсімдіктер отырғызылған. **Пленарлық отырысында** көгалдандыру саласына сүбелі үлес қосып жүрген білікті басшылар тақырыптық баяндамалар ұсынды. Атап айтқанда **«Республикада қазіргі мамандар даярлау, шетелдік тәжірибе** . Іргебаева Назила педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Phd докторантура және магистратура институтының аға оқытушысы., **Жамбыл облысындағы білім беру ұйымдарында атқарылған экологиялық іс-шаралар.** (Презентациялық слайд). Жапбасбаева Алтынкүл облыстық оқу-әдістемелік кабинетінің әдіскері.,Қарағанды облысындағы нәтижелі жұмыстар . **Экологиялық бағытта жүргізілетін ғылыми жұмыстардың оқушыға әсері.** (Презентациялық слайд .) Дүбірбекова Қарлығаш Балқаш қаласы №15 жалпы білім беретін қазақ орта мектебінің директоры, Перуза Бақытқызы биология пәнінің мұғалімі.,**Балабақша –тәрбие бастауы....** (Презентациялық слайд). Есқали Зағи Қызылорда қаласы МКҚК «Алпамыс» балабақшасының меңгерушісі., **«Жас эколог» үйірмесінің нәтижеге бағытталған жұмыстары** (Презентациялық слайд) Бекназарова Шара Ақтөбе облысы Әйтеке би ауданы, Северный орта мектебінің директоры., **Экологиялық тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру жолдары,тәжірибе,дәстүрі.** (Презентациялық слайд). Зухра Халмуратова Оңтүстік Қазақстан облысы экологиялық орталығы директорының орынбасары, Адилдаева Нуржамал экологиялық орталығы директорының орынбасары. , **Ізденіс,жаңашылдық және нәтиже** .Айтжамал Нұрбатырова педагогика ғылымының

кандидаты, Алматы облысы, Талғар ауданы Бірлік ауылындағы №35 мектеп-гимназиясының мектеп директоры». Конференцияда, сондай-ақ, қазақ тіліндегі тұңғыш көгалдандыруға қатысты «Мектеп ауласын көгалдандыру», «Мектеп ғимараты ішін көгалдандыру», «Мектеп жанындағы «Өсімдіктер әлемі», «Балабақша ауласын көгалдандыру» атты әдістемелік құралдардың тұсаукесер рәсімі болды.

Қорыта келе айтарымыз: еліміз кең байтақ. Бүкіл әлем елдері арасында жер көлемі жөнінен тоғызыншы орында. Сондықтан, еліміздегі әрбір елді мекенді жасыл желекпен көмкеруге атсалысайық, ағайын!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Гүлстан» республикалық ғылыми-танымдық, көпшілік журналының 2010- 2013 жылдарындағы нөмірлері
2. «Өсімдіктер әлемі» оқу-әдістемелік кешені автор Г.Құлжабаева

Бекназарова Ш.С.

Северный орта мектебінің директоры

Жангабулова Т.С.

биология пәні мұғалімі

Әйтеке би ауданы, Ақтөбе облысы,

(Қазақстан)

МЕКТЕПТЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ

«Қазақстан -2050» мемлекеттік даму бағдарламасының ұзақ мерзімді стратегиясының негізгі бағыттарының бірі «Азаматтардың денсаулығын, білімін және тұрмысын жақсарту». Оның мақсаты: салауатты өмір салтына ынталандыру, ана мен баланы қорғау, нашақорлықпен және есірткі саудасымен күресу, темекі мен ішімдік тұтынудың алдын алу, тағамның сапасын жақсарту, қоршаған ортаның және экологияның тазалығын сақтау. Бүкіл әлемдік денсаулық сақтау ұйымының анықтауы бойынша денсаулықты нығайту –бұл тәндік, зерделік және әлеуметтік жағдайды жақсарту арқылы жаңғырту процестерін жүзеге асыру. Ол бірінші кезекте өмір салтына, қоректенуге, генетикалық тұқым қуалауға, экологиялық жағдайға, сондай –ақ денсаулықты нығайту сақшыларының қызметіне тікелей тәуелді. Жас ұрпақтың салауатты өмір салтын және экологиялық құзыреттіліктерін қалыптастыруда білім беру жүйесінің рөлі ерекше. Бүгінгі таңда білім беру саласын жеке тұлғаны дамытуға бағыттау, оқыту мазмұнының құрылымына жаңаша қарауды талап етеді. Оқыту процесінде қолданылатын төмендегідей интеграция бағыттарын атауға болады:

1) Экологиялық білім интеграциясы нәтижесінде оқушылардың экологиялық құзыреттілігін қалыптастыра отырып, таным процесінің сипатын айқындайтын методологиялық синтез;

2) Нәтижесінде ойлау әрекеттерін қортындалай білу қабілеті қалыптасатын (талдау, жинақтау, қорыту, жалпылау т.б.) әртүрлі пәндерді оқыту барысында қолданылатын оқу –танымдық әрекеттер арасындағы байланыстар;

3) Экологиялық білім беру саласындағы теория мен практиканың байланысы;

4) Оқушылардың бірнеше бағыттағы (интеллектуалдық, адамгершілік, эстетикалық, экономикалық, экологиялық т.б.)білімінің, біліктілігінің, көзқарастарының және пікірлерінің интеграцияланған жүйесі ретінде қарастырылатын экологиялық құзыреттілігін, мәдениетін қалыптастыратын жеке тұлғалық көзқарастары мен құндылықтар жүйесі арасындағы өзара байланыс;

5) Ғылымдар арасындағы пәнаралық байланыстар негізінде экологиялық білімін бір саладан келесі салаға алмастыра алуы арқылы оқушылардың санасында интеграцияланған экологиялық құзырлығы қалыптасады, бұл кез – келген саладағы маман үшін өте маңызды. Осылайша, оқушыларда әлемнің біртұтас бейнесін ұғыну қалыптасады, концептуалды ойлау қабілеті дамиды, экологиялық құзыреттілігі қалыптасады. Сонымен қатар біздің Северный орта мектебімізде экологиялық тәрбиені дамыту үшін

«Жас эколог» үйірмесі ашылды. «Жас эколог» үйірмесінің мақсаты мен міндеті Туған жерге, отанға деген сүйіспеншілікті арттыру; Экологиялық білімді қалыптастыру. Туған жер табиғатын қорғауға баулу. Сондай – ақ үйірменің өзіндік жоспары бар:

1. Мектеп ауласын көгалдандыру.
2. Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту.
3. Экологиялық ережелерді сақтау және орындау.
4. Экологиялық сана сезімдерін дамыту.
5. Мектеп бөлмелерін гүлдермен безендіру.
6. Оқушылардың табиғатқа деген қызығушылықтарын арттыру.
7. Оқушылардың еңбекке деген ниетін ұқыптылығын және қайсарлығын дамыту.
8. Көгалдандыру саласында шығармашылық бастамаларды ынталандыру.
9. Көгалдандыруда оқушы мен мұғалімдердің шығармашылық мүмкіндіктерін ашу.

10. Жеке тұлғаның табиғи қажеттіліктерін ынталары мен белгілерін қалыптастыру. Осы жоспар құрылғаннан бастап оқушылар белсенділік танытып жұмысқа кірісті. Оқушылар мектеп ауласының жасыл желекке айналуына, мектеп бөлмелерінің гүлмен толтырылуына өз үлестерін қосты. Ағаштарды егіп қана қоймай күтіп – баптап, суарып қадағалау арқасында оқушылардың жауапкершіліктері артты. Сонымен қатар, табиғатты қорғап, аялауға үйренді. Мектептегі «Жас эколог» клубының мүшелері, мектеп жанынан пайдалануға берілген шағын жер иелігіне егілген көкөністерді қызылша, асқабақ, пиязды жаз бойы күтіп – баптап өнімдерін жинап алды. Жиналған өнімдерді аз қамтылған отбасының балаларына «азда болса көрсін» деп көмек ретінде берілді. Ауыл тұрғындарының ағаш егуге, гүл өсіруге қызығушылықтары артты. Әлі де клуб мүшелерінің атқарар істері көп. Біздің мектебімізде экологиялық тәрбие беруде үйірме жұмыстары жақсы жолға қойылған. Педагогтардың жетекшілігімен мектебіміздің оқушылары зерттеу жұмыстарымен, жобалармен жұмыс жасайды, жалпы шараларға қатынасады. Мектебіміздің көптеген оқушылары осы зерттеу жұмыстарына қатысып бірнеше кітап журналдарда жұмыстары жариялануда. «Жасыл ел» бағдарламасы бойынша да біздің мектебіміздің оқушылары белсенді жұмыс атқарып жоғарыдан көріне білді. Бұл бағдарламалар табиғатты сүйуге, табиғат ресурстарын тиімді пайдалануға тәрбиелеуде. «Мектеп маңы мен ауылды абаттандыру бойынша үздік бригада», бірнеше шаралар өткізеді. Балалардың осындай бақытты сәттері үшін орталықтың педагогтары еңбектерін аямайды. Оқушылардың ғылыми – зерттеу, экологиялық – табиғатты қорғау жұмыстарына қатысуға мүмкіндіктер көп. Қазақ халқының бойындағы қанға сіңген қасиеттердің бірі – табиғатты аялау. Ғасырлар бойы көшпелі өмірмен біте қайнасқан қазақ халқы табиғат сырын терең ұғынған. Сол білімді өмір сүруге пайдалана білген. Туған жерін сүймейтін адам жоқ. Қазақстан табиғаты көз тартар аса көркем, бар сұлулықты өн бойына жинап алған өлке. Қазақтардың табиғатты сүйуі олардың сенім – нанымдарына негіз болған. Табиғат – адам баласын дүниеге келтіріп, бойындағы бар махаббатын, мейірімін, күн шуағымен жүрегімізге ұялатқан аяулы Ана. Табиғат адамның бойына қуат, көңіліне шабыт сезіміне ляззат шапағатын ұялататын сұлулық пен әсемдік әлемі. Халық табиғатты өздері қастерлеген жерлерді «әулие бұлақ», «әулие ағаш», деп атап, оларды көздерінің қарашығындай

қорғап отырған, ал қарлығаш, аққу, ұлар сияқты жануарларды жақсылықтың жаршысы, бақыттың бастамасы, игіліктің иесі деп ұясын бұзуға, балапанын жоюға, не өздерін өлтіруге рұқсат етпеген. Әсіресе жабайы аңдардың буаз болған мерзімінде, төлдеген кезінде атуға болмайды деп есептеген. Табиғатты қорғау –тірлікке қастандық жасамау, қатыгездіктен аулақ болу. Жастарды бала кезден тәрбиелеудегі ұлттық ерекшелігі екенін, ертеден атадан балаға беріліп отырған тәрбиелі дәстүр құралынан айырылып қалғанымызды мойындағанымыз жөн. Құстардың ұясын, құмырсқаның илеуін бұзбау керек. Ертеде құсқа табынған, мысалы сахалар күні бүгінге дейін бүркітке табынады. Халықтың табиғатты қорғауға және экологияға деген дәстүрлерін жинақтау, оны кеңінен тарату адамдарды табиғатты сүюге ғана емес, оны сақтауға қорғауға тәрбиелеу –аса маңызды мәселе. Табиғатты сүю –Отанды, туған елді, жерді сүю деген сөз, табиғатты еселендіріп көбейту, байлығын тасыту деген сөз. Қазақ халқының өмір тіршілігі табиғатпен етене байланыста болған. Сан ғасырлар бойы халқымыз табиғат құшағында тіршілік ете жүріп, оның алуан құпия сырларына көңіл бөлді және сол туралы орынды тұжырым, пікірлерге келді. Халқымыздың табиғат жөніндегі ой –пікірлері табиғат құбылыстарының заңдылықтарымен үнемі үндесіп жатты. Халық өзін табиғаттың бөлінбес бір бөлігі, құрамдас тобы деп есептеді. Табиғат пен адамның болашағы біртұтас. Осы күнге дейін адам табиғатқа қожалық етіп келді. Енді сол данааңамызға қайтадан бас иетін уақыт келді. Адамның денсаулығының төмендеп, ауруға шалдығуын ағзаның қоршаған ортаға толық бейімделе алмауымен, қолайсыз әсерлерге берген теріс жауабы ретінде қарастыру керек. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының анқтамасы бойынша, денсаулық дегеніміз бұл тек аурудың болуы емес, ол толық физикалық, психологиялық және әлеуметтік қолайлылық. Адамның денсаулығына зиянды әсер ететін факторлардың ішінде әртүрлі ластаушы заттар бірінші орын алады. Адамның іс –әрекеті нәтижесінде биосфераға, оған тән емес 4 млн.нан астам заттар шығарылған. Олардың көпшілігіксейнобиотиктер. Қоршаған ортаның экологиялық жағдайдың бұзылуына байланысты ағзаларға қолайсыз әсер ететін және ауруларға әкеліп соқтыратын заттарды төмендегідей топтарға бөлуге болады:

- канцерогендер (латын тілінен аударғанда *cancer*-рак, генезис шығу тегі) қатерлі ісіктер туғызады;

- мутагендер (латын тілінен аударғанда *mutasio*-өзгеру) хромосомалар саны мен құрылымының өзгеруіне әкеліп соқтыралаы;

- тетратогендер (грек тілінен аударғанда *teras*-құбыжық) дамуда кемістіктерге, кемтарлықтардың пайда болуына әкелетін заттар.

- эмбриогендер (грек тілінен аударғанда *embrio*-ұрық) эмбрионалдық даму кезінде зақымдануларға әкелетін заттар.

Көптеген органикалық заттар улы және жоғары дәрежеде тұрақты болып табылады. Олар көбінесе канцероген, мутаген, тетратоген немесе басқа аурулардың пайда болуын күшейтеді.

Органикалық қосылыстардың ішінде әсіресе галогенді көмірсулар мен полициклды ароматтық көмірсулар (ПАК) қауіпті.

Диоксиндер қазіргі улы заттардың ішіндегі ең күштілерінің бірі. Диосиннің канцерогенді, мутагенді, тетратогенді әсері анықталған. Ол әйелдің бала туу қабілетіне әсер етеді.

Фенолмен улану бауырды, бүйректі, қанды зақымдайды. Ағзаны тұқым қуалау қасиетіне де әсері анықталған. Сонымен қатар канцерогенді және тератогенді әсер етеді.

Қорғасынның негізгі көзі-автокөлік жанармайы болып табылады. Қорғасынмен улану немесе сатуризмнің белгілері мынадай: тез шаршау, кешке көру қабілетінің төмендеуі, қан аздық, бүйректің зақымдануы, жүрек ауруы, уақытынан бұрын босану, түсік тастау.

Кадмий. Ауыр металдардың ішінде ең улы элемент. Ортаға кадмийдің шығарылу себептері тас көмірдің шаңы, химиялық тыңайтқыштар, пластмассалардың қалдықтары мен жану өнімдері, темекі түтіні. Қорғасынға қарағанда кадмий топырақтан өсімдікке жеңіл өтеді де, ағзадан баяу шығарылады. Негізінен бүйректі, жүйке жүйесін, жыныс мүшелерін зақымдайды, тыныс алу жүйесіне зиян келтіреді және Ита – ита ауруын туғызады.

Сынап. Қоршаған ортада кеңінен тараған. Ол негізінен электротехникада, медицинада және химия өнеркәсібінде қолданылады. Сынаптың металлорганикалық қосылыстары (әсіресе метил сынап) ағза үшін өте улы және қауіпті.

Нитраттардың негізгі көзі –NO ионы бар минералдық тыңайтқыштар. Нитраттар әсіресе теплицаларда өсірілген дақылдарда көп болады. Нитраттардың улылығы жоғары емес, бірақ адам ағзасында бактериялардың әсерінен жеңіл нитриттерге (NO) өтеді. Нитриттер асқазан сөліндегі аминдермен әрекеттесіп, нитрозаминдер түзеді. Нитрозаминдер қазіргі кездегі белгілі канцерогендердің ең күштілерінің бірі. Нитриттер сонымен қатар қанның гемоглобинімен әрекеттесіп, екі валентті темірді, үш валентті темірге айналдырды. Мұндай гемоглобинді ұлпалар тұншығып, циоз ауруын туғызады. Табиғат біздің анамыз, асыраушымыз, барлық игілікті біз табиғаттан аламыз, сондықтан, келешек ұрпақтың қамын ойлай отырып, қолда бар қазынаны қадірлеп қастерлей білу қажет. Өндірістік және тұрмыстық қалдықтарды қоршаған ортаға зиян келтірілмес үшін, арнайы стандартқа сай сақтайтын орын салынуы керек. Жер асты сынағынан кейін, әсіресе қазір радиациялық жағдайы қандай дәрежеде екенін тексеруге аудандық дәрежеде бақылау мүмкіншілігі жоқ. Сондықтан Ақтөбе облыстық қоршаған ортаны қорғау басқармасы ауданымыздың Арал апаты мен 1987 жылғы жер асты «Қалдайбек » ядролық сынағына байланысты зерттеулер жүргізу экологиялық бағдарламаға енгізу керек. Ауданымыздан шығып жатқан газдан ауданға газ құбыры тартылуы керек т.б.жұмыстар қолға алынса ауданымыз қазіргіден де, көркейе түсер еді.

Біздің ұстанатын ұранымыз - ұлы бабаларымыз бен әжелеріміздің табиғатты сүюге баулыған өсиетін есте сақтап, бұлжытпай орындау, антқа адал болу. Туған ел жұртымыздың табиғатын аялап, таза ұстауға, шаң жұқтырмай алтын күйінде сақтай білуге үндеу мен 2030 жылы бұдан отыз жыл алдағы кезде, халқымның дендері сау, әл – ауқатты, білікті – білімді, бейбіт, азат қоғамда өмір сүретін, қоршаған ортасы таза, мемлекеті тілеймін. Сондықтан да отанды табиғатты қорғап, аялайық. Табиғатты пір тұтайық, таптамайық. Бар ниет, арман тілегіміз осы болса екен деймін.

Шыбын жаны шырқырап, ата – бабаның күні кешегі құтты қонысының ырым – жырымға айналып бара жатқанына іштей аза тұтасын. Осынау ащы шындыққа одан әрі терең байлай бергің келеді. Ол үшін экологиялық сауатыңды ашып, экологиялық ой – өрісінді кеңейту қажет. Екінің бірі өзі тұрып, өзі өмір сүріп, ауасын жұтып, суын ішіп отырған аймақтың, қала мен селоның қалаберді облысы мен республиканың экологиялық жағдайын бес саусақтай біліп отырса нұр үстіне нұр болар еді. Бұлай болу үшін экологиялық тәрбие жұмысын жастай жүргізіп, еңбектеген сәбиден еңкейген қарияға дейін осы екі аралықта байсалды қолға алған жөн. Экологиялық тәрбие бала бақшасынан бастап, орта және жоғары дәрежелі білім беретін оқу орындарында жалғасуы керек. Қазір еліміздің халық шаруашылығының әр салаларының тез дамуы нәтижесінде табиғатқа орын толмас зиян келтіріп отырғанда жастардың экологиялық тәрбиелеудің зор маңызы бар. Табиғатқа жанашыр болу адамзат қоғамына, оның келешегіне жанашырлық болып табылады. Антропогендік факторлардың әсерінен Қазақстанда көптеген экологиялық апаттар болып жатыр солардың бірін атап кететін болсақ. Арал теңізі, Семей полигоны, Ақтөбе облысы бойынша атап кететін болсақ Байғанин облысына қарасты Жарқамыс елді мекенінде болған экологиялық жағдай. Міне біздің мектебіміздің оқушылары осы экологиялық апатқа ұшыраған елді мекендерді зерттеп бірнеше зерттеу жұмыстарын жазып жазып жүр. Бірлесе отырып,

еліміздің өркендеуі үшін жас ұрпақтың бойында экологиялық мәдениет қалыптастыруда көп жұмыстар атқарамыз деп ойлаймын. Өр келешек ұрпақтың міндетімен парызы –өз елінің көркеюіне, гүлденуіне, көгалдануына өз үлестерін қосуы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ:

- 1) Б.Жақанұлы. Өскен өлке тынысы, - Ақтөбе, 2007ж
- 2) «Атамекен» газеті, 15.11.2002ж
- 3) Б.Жақанұлы. Апатты аймақтың несі артық, - Ақтөбе, 2002ж
- 4) « Гүлстан» республикалық ғылыми-танымдық,көпшілік журналы . 2005-2013ж.ж.
- 5) «Өсімдіктер әлемі» оқу әдістемелік кешені автор Г.Құлжабаева. Алматы . 2010ж. ., 2011ж.

Гыска Т. П.

*доктор Барселонского автономного университета,
и.о.руководителя программы «Иностранные языки»
АУЦА (Кыргызстан)*

НОВЫЙ ПОДХОД К МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ПАРАДИГМЫ ГЛАГОЛА В ИСПАНСКОМ ЯЗЫКЕ НА НАЧИНАЮЩЕМ УРОВНЕ.

На современном этапе изменилась философия образования в целом и, соответственно, статус иностранного языка. Появилась необходимость и возможность изучения второго (ИЯ2), иной раз, третьего иностранного языка (ИЯ3). Иностранный язык в образовании современных студентов приобретает в настоящее время особый гуманитарно-образовательный, культурно-экономический и глобальный социальный смысл. Современный преподаватель перестаёт быть «передатчиком» знаний и становится вдохновителем учебного процесса. Студенту отводится больше автономии и ответственности в этом процессе. Современные студенты прагматичны. Они понимают, что одновременно с получением основной специальности, они могут выучить второй иностранный язык, который открывает им больше возможностей при продолжении учёбы, а так же при устройстве на работу. Так называемый «мультилингвизм» приобретает большую распространённость в современном обществе.

В современном мире знание нескольких иностранных языков для многих специалистов – обычное явление. Это относится в первую очередь к дипломатическим работникам, деловым людям, журналистам и др. Изучив один из иностранных языков, студенты становятся носителями «многоязычного сознания»: они понимают и принимают иные культурные позиции и ценности, умеют идти на компромисс, уважают не только собственную независимость, но и чужую. Это те качества, которыми должны обладать высокообразованные и культурные выпускники наших вузов.

Исходя из вышесказанного, преподаватели иностранных языков меняют методику и содержание преподавания иностранного языка, учитывая различные цели, которые стоят перед студентами. Таким образом, появились новые методы обучения иностранному языку: коммуникативный, аудио-визуальный и обучение с помощью компьютера. В этом направлении ведутся научные исследования, которые рассматривают два аспекта:

- дидактическое использование электронных ресурсов;
- влияние Интернета на образовательный процесс.

Учитывая эти аспекты и основываясь так же на современную лингвистику XXI века, точнее, на новые лингвистические теории, разрабатывались программы (силлабусы) моих курсов испанского языка как второго иностранного языка. Что касается новых лингвистических теорий²⁴, мы основываемся на двух платформах: это теория «Лексика-Грамматика» известного французского лингвиста Мориса Гросса и «Теория Смысл⇌Текст» (ТСТ) Игоря Мельчука.

Первая определяет простое предложение единицей лингвистического анализа, в которой глагол является ядром предложения, его предикатом (Р), а остальные части речи выступают в качестве аргументов данного предиката. Вторая предполагает, что в изучении языка, в том числе и иностранного языка, важнее является процесс создания текста, чем его интерпретация. Исходя из этих суждений, на занятиях испанского языка на начинающем уровне уделяю большое внимание:

1. Парадигме глагола в испанском языке;
2. Составлению элементарных фраз в диалогах;
3. Созданию небольших текстов.

Известно, что парадигма глагола в испанском языке, вообще в романских языках, очень развита и объёмна. С морфологической точки зрения глагол в этих языках определяется пятью грамматическими категориями: наклонение, время, лицо, число, залог. Помимо этого, глагол имеет безличные формы: причастие (Participio Pasado) и деепричастие (Gerundio). В испанском языке все глаголы делятся, в зависимости от окончания на три спряжения, и, в зависимости от типа спряжения, на правильные, неправильные и индивидуальные глаголы. Большинство глаголов относятся к правильному типу спряжения. В глаголах неправильного спряжения меняется корень при спряжении или происходят изменения гласных в корне. Индивидуальные глаголы (их совсем мало) спрягаются по своему индивидуальному типу спряжения. В испанском языке четыре наклонения: Изъявительное, Повелительное, Условное и Сослагательное. Временная система глагола в испанском языке имеет две особенности:

- деление временных форм на абсолютных и относительных;
- деление временных форм на простых и сложных.

Грамматическое время предполагает три основных значения: одновременность действий, предшествование и последовательность действий. Абсолютные времена строят свои отношения с настоящим моментом, по отношению к которому указывается одновременность, предшествование и последовательность. В относительных временах эти же отношения согласованы с прошедшим моментом. Таким образом, в согласовании времён в испанском языке существуют два плана: настоящий и прошедший.

В моей программе (силлабус) для начинающего уровня (A1), которая составлена с учётом международных языковых стандартов, принятыми языковой комиссией при Совете Европы²⁵, распределение изучения грамматической структуры глагола происходит следующим образом: изучение правильных, неправильных и индивидуальных глаголов и некоторых глагольных конструкций в временах первого плана **Изъявительного наклонения**. К ним относятся: Настоящее время (Presente de Indicativo); Прошедшее сложное (Pretérito Perfecto de Indicativo); Будущее простое (Futuro Simple de Indicativo). На этом уровне так же изучаем Повелительное наклонение.

Типологической особенностью испанского языка является наличие двух глаголов, которые соответствуют глаголу «быть» в русском языке: «**ser**» и «**estar**». Эти два глагола и глагол «**ir**» (**идти**) относятся к так называемым индивидуальным глаголам. Первые уроки начинающего уровня посвящены контрастному изучению и практики глаголов «**ser**» и «**estar**» в диалогах по темам «Знакомство»,

²⁴ См. «Теоретические основы современных исследований прикладной лингвистики...», Т.П.Гыска, Академический вестник АУЦА, №5, 2009 год, стр. 100.

²⁵ Marco común europeo de referencia para las lenguas, (MCERL), 2002

«Представление», «Обращение за информацией» и другие. Для контраста была создана таблица:

SER		ESTAR	
soy	somos	estoy	estamos
eres	sois	estás	estáis
es	son	está	están

Soy Meder.	1. Estoy bien.
Soy de Kirguizstán.	Estoy enfermo.
Soy kirguís.	Estoy cansado.
Soy estudiante.	Estoy casado.
Soy simpático e inteligente.	2. Estoy en la universidad.

На первом же уроке в игровой форме студенты осваивают эти элементарные предложения и, после прослушивания диалога из учебника²⁶, его анализа, могут создать свой диалог. Прослушивание диалогов из учебника с использованием современных технологий, их чтение и анализ, а потом создание своего диалога составляют, таким образом, **базовый методологический процесс**. В основе этого подхода лежит идея интеграции трёх моментов: жизненный контекст, творческий подход и диалогичность (приобретение речевых навыков) участников. Ниже привожу пример одного из диалогов, созданного студентами:

- **!Hola, soy Pedro.**
- **Buenos días, Pedro. Soy María.**
- **¿Cómo estás, María?**
- **Gracias, estoy muy bien.**
- **¿De dónde eres?**
- **Soy de Kirguizstán ¿Y tú?**
- **Soy de España, pero ahora estoy en Kirguizstán. ¿Eres kirguisa?**
- **No, no soy kirguisa, soy rusa.**
- **¿Hay muchos rusos en Kirguizstán?**
- **Sí, hay muchos.**
- **¿Eres estudiante?**
- **Sí, soy estudiante. ¿Y tú?**
- **Soy estudiante también.**
- **¿Quién es?**
- **Es la profesora de español.**
- **Es muy simpática.**
- **Sí, es muy simpática e inteligente.**
- **¿Estás contenta de estudiar aquí?**
- **Sí, estoy muy contenta.**
- **!Vamos a las clases!**
- **¡Sí, vamos!**

Кроме устойчивых выражений с глаголом «**estar**», имеются ещё такие же выражения с другими двумя глаголами: «**hacer**» и «**tener**»:

Estar	Hacer	Tener
estoy bien	hace calor	tengo calor
estoy mal	hace frío	tengo frío

²⁶Stern., Irwin (2002): “CURSO CONTEMPORANEO DE LA LENGUA ESPAÑOLA”, Lengua viva, Moscú.

estoy enfermohace sol
estoy cansadohace viento
estoy felizhace buen tiempo
estoy tristehace mal tiempo

tengo hambre
 tengo sed
 tengo sueño
 tengo miedo

В отдельных таблицах демонстрируется спряжение индивидуальных глаголов с типичными предлогами и пример практического упражнения для их закрепления:

VERBOS INDIVIDUALES (индивидуальные глаголы):

SER (de) ESTAR (en) IR (+ a la, al) DAR (+a la, al)

SOY SOMOS ESTOYESTAMOS VOY VAMOS DOY
DAMOS
ERES SOIS ESTÁS ESTÁIS VAS VAIS DAS
DAIS
ES SON ESTÁ ESTÁN VA VAN DA DAN

FRASES ÚTILES(полезные фразы):

Soy(nombre).	Estoy	Voy la a
Soy de (país).	Estoy	Voy al
Soy (nacionalidad).	¿Estás?	Voy a español.
Soy (profesión).	No, no estoy	!Vamos a !
Soy alto, ... y	Estoy en	!Vete de aquí!
Soy tímido e	Estoy la tele.	!Vamos !

Знакомя студентов со спряжением в настоящем времени Изъявительного наклонения правильных глаголов, затем неправильных глаголов мы продолжаем эту же методику составления диалогов по темам: «Который час?», «Погода», «Моя работа», «За покупками», «Обед в кафе или ресторане» и другие. На этом этапе особое внимание следует уделить умению ставить правильно вопросы, особенно вопросы, заставляющие аргументировать свои суждения. Например, рассказывая о своих вкусах, студенты аргументируют их следующим образом:

- **¿Qué estación te gusta?**
- **Me gusta la primavera.**
- **¿Por qué te gusta la primavera?**
- **Porque no hace frío, hace sol y hace calor.**

- **¿Te gusta la paella?**
- **A mí sí, me gusta mucho.**
- **A mí no, porque no me gustan los mariscos.**
- **A mí tampoco.**

Для общего представления парадигмы глагола в испанском языке для уровня А1 была составлена таблица №1²⁷, где наглядно показана классификация глаголов в испанском языке и их спряжение в настоящем времени Изъявительного наклонения.

²⁷См. Таблицу № 1 в приложении к статье;

Так же была составлена Таблица №2, так называемая **таблица-концепция глагола**²⁸ с использованием современных инновационных технологий, где студентам представлены все наклонения, подгруппы самых распространённых неправильных глаголов и спряжение правильных и индивидуальных глаголов в испанском языке.

Эти таблицы раздаются каждому студенту, практически на каждом занятии они проектируются на экране перед аудиторией, и студенты могут ими пользоваться при выполнении тех или иных практических задач, как письменных, так и устных. Эти таблицы, по словам студентов, очень помогают им в процессе изучения, понимания и освоения глагольных форм, также при выполнении домашнего самостоятельного задания. Для этого же уровня и с теми же целями был создан перечень глагольных конструкций, который представляем ниже.

Paráfrasis verbales

Ir+a +Infinitivo

Voy a comprarlo. (Pero Voy de compras.)

Tener que +Infinitivo

No puedo ir al cine, tengo que estudiar.

Hay que +Infinitivo

Para hablar bien español hay que estudiar mucho.

Deber+Infinitivo

Cada día debemos hacer ejercicios.

Acabar de+Infinitivo

Acabamos de ver la película.

Estar+Gerundio

Hola, ¿qué estás haciendo?

Estar+Participio

Estamos dispuestos a organizar una fiesta.

Me gusta+Infinitivo

Me gusta cantar.

Me gusta/n+Sustantivo/s

Me gusta la uva. Me gustan las perras.

Me encanta/n+ Sustantivo/s

Me encanta la música. Me encantan los perros.

Me apetece +Sustantivo

Me apetece una paella.

Me apetece+ Infinitivo

Me apetece tomar un café.

От составления диалогов переходим к составлению небольших текстов по темам: «Моя семья», «Мой распорядок дня», «Мой друг/подруга», «Мой дом/квартира», «Рецепт любимого блюда» и другие. Так же использую одну из известных стратегий по составлению стихов – сочинение синквейна. Ниже привожу несколько примеров таких стихов, сочинённых студентами:

Laprofesora Lamadre

inteligente, severa, exigente.

enseña, controla, aconseja.

Lechuga latina.

El universo Las montañas

Alto, intangible, mágico.

Atraye, encanta.

Misterio divino.

Bolot Natalia

morenito, fuerte, alegre.

canta, baila y atraye,

duende lorquiano.

Sergio Camila

rubio, curioso, trabajador.

Estudia, aprende y brilla.

Estrella en español.

cariñosa, dulce, atractiva.

educa, anima, perdona.

¡Diosa de la familia!

Gigantes, multicolores .

Se alzan, impresionan.

Creación divina.

morena, seria, pensativa.

reflexiona y pregunta.

Curiosa bruja.

sensata, segura, seductora

canta, baila y recita.

Actriz teatral.

Следуя идеи первостепенной значимости составления текста, основное внимание в этой цепочке уделяется творческому моменту, в течение которого формируется субъективный опыт студентов. Создавая условия проявления личностных способностей

²⁸ См. Таблицу №2 там же.

каждого студента, мы способствуем его индивидуальному развитию, которое ведёт, в конечном итоге, к выработке навыков самостоятельной работы. Чтение и понимание текстов являются, без сомнения, инструментами приобретения новых знаний. Что касается изучения второго иностранного языка, мы уже говорили, что в самом начале уровня А1 акцент ставится на создание текста, но мы не игнорируем чтение текстов на иностранном языке, используя при этом разные стратегии. Но это тема для другой статьи.

Начинающий уровень называют ещё фундаментальным уровнем, так как именно на этом этапе закладываются основные компетенции по иностранному языку понимание устной речи:

- интерактивное общение;
- выражение на языке в устной форме;
- выражение в письменной форме;
- понимание письменных текстов.

Основные формы организации занятий включают в себя два направления: перенос центра тяжести с хорошего уровня преподавания на создание условий творческого раскрытия студентов и использование работы в парах, в группах и другие коллективные формы обучения.

Все вышеперечисленные новые подходы к методике преподавания испанского языка оптимизируют процесс преподавания/обучения второму иностранному языку. Используя их на практике на занятиях в течении последних лет преподавания в АУЦА, мы добиваемся хороших результатов.

Литература:

Виноградов, В.С., (1986), «Сопоставительная морфология русского и испанского языков», Русский язык, Москва.

Stern., Irwin (2002): “*Curso contemporáneo de la lengua española*”, Lengua viva, Moscú.

Marco común de referencia para las lenguas (MCRL), 2002

Grosse, M., (1975) « *Méthodes en syntaxe* », Hermann, Paris.

И.А. Мельчук, (1974), «Опыт теории в модели «Смысл $\Leftrightarrow$ Текст», М., (2-е изд. 1999);

Нарумов, Б. П., (1988) «*Испанско-русский словарь*», Русский язык, Москва

<http://www.google.es> (El buscador GOOGLE).

<http://www.lingvoda.ru/transforum/>

<http://glossa.fltr.ucl.ac.be/> (El buscador GLOSSANET).

Гүлия Әлиханқызы

п.ғ.к., доцент

Абай атындағы Қазақ Ұлттық

педагогикалық университеті

Шығыстану кафедрасы,

(Казакстан)

**СТУДЕНТТЕРМЕН ҚЫТАЙ ТІЛІНЕН
БІР САҒАТТЫҚ САБАҚ ЖҮРГІЗУ БАРЫСЫНДА
НАЗАР АУДАРАТЫН МАЗМҰНДАР**

Жоғары оқу орындарында бір сабаққа бөлінетін тоқсан минут аясында төмендегі шартты деңгейге жетуге болады.

1. Ең алдымен сабақтың мақсатын айқындау. Тақырыпты меңгерудің сатылы деңгейі баяндалады. Бұл түсіну, есте сақтау, қолдану сияқты үш кезең арқылы қамтылады.

2. Алдын ала мынандай талдау, сараптау арқылы студенттердің жалпы білім деңгейін, біліктілігін тексеру. Мұндағы басты мақсат, оқытушы сабақты неден және қалай бастауды анықтап, өтілетін сабақ мазмұнын айқындап алу.

3. Алға қойылған мақсатқа жету. Бұл сабақтың негізгі түйіні. Мұнда оқытудың тиімді, түсінікті де жеңіл әдістерімен әрбір оқушының жеке қабілеті мен жас ерекшелігі, шәкірттің ішкі дайындығы ескеріледі. Төменде мына бір мәтінің мазмұнына талдау жасап көрейік.

9 сабақ 我买苹果, 你呢

Бұл сабақтың оқыту нысаны мыналар:

Тақырыпқа қатысты берілетін тірек сөздер: жемістер туралы әңгіме өрбіту; ең әуелі ілестіріп, әріпті дұрыстап оқыту, сонымен қатар 买, 卖, 果, 钱, 斤, 贵, 块, 角, 分, 还, 给, 找, 水 қатарлы әріптердің қатысын жеке-жеке түсіндіру. Мысалы, 买mǎi(сатып алу), 卖mài(сатып беру) қазақ тілінде екеуі екі мағынада болғанмен, қытай тілінде оқылуы бірдей, дыбысталуы екі түрлі болып, әрі жоғарыдағыдай + белгісімен жазылады. Егер студент бұл ережелерге дұрыс көңіл бөлмесе, қолдану барысында қателікке тап болады. 果 guó істің аяқталғанын, нәтижеге, сәттілікке, жетістікке жету сияқты мағынаны білдіреді. Енді бір жағынан жемістердің жалпы атауының алдына 水shuǐ(cy) әрпін қосып 水果shuǐguó деп атау арқылы жемістер екенін білуге болады. 钱сөзінің аудармасы ақша деген мағынаны білдіреді. Осы әріптің қосалқы бөлігі оның метал элемент екенін білдіреді. Осылайша қайталанатын қосалқы бөлектен 金字旁 - ны білуге болады. 块kuài қытай ақшасындағы юань 元 орынына ауызекі тілде күнделікті қолданыла береді. Алайда (块 куаі) зат есім мен сан есімнің ортасында мөлшер сөз болып келеді. Мысалы 一块地.

Сонымен қатар, осы сабақтағы мазмұнға сәйкес құралған сөз тіркесін көрсету.

水果, 苹果, 果汁

Осы сабақтың негізгі түйіні, төмендегі сұрау түрлері:

买什么? 买+名词+吗? 要什么? 要+名词+吗? 我+要+名词, 你呢?

四块.

太贵了.

我买五斤.

还要别的吗?

给你钱.

找你二十块.

Жаңа сөздер: 水果, 橘子, 香蕉, 葡萄, 西瓜, 草莓, 别的中国

Жаңа әріптер: 买, 钱, 斤, 贵, 块, 角, 分, 还, 给, 找

Фонетика - сөз екпіні. Жаңа сөздердің дыбысталуы мен мағынасын түсіну, дыбысы мен және мағынасын біріктіру.

Оқу барысындағы жаттығу түрлері:

Жоғарыдағы тақырып бойынша жаңа сөздерден пайдаланып, ауызша және жазбаша сөйлем құрауға үйрету; жаңа әріптердің мағынасын түсіну; бұның ішіндегі зат есімді үйренген сөздермен алмастырып сөйлем құрау; сабақтың маңызды түйіні

болатын сұраулы сөйлемдерді түсініп, диалог құрып, сөйлесуге жаттықтыру; тексті "пин ин"- сіз танып оқуға жаттықтыру.

Төменде келтірілген мынандай мысалдарға көңіл аударайық:

- 1). 还 ның екі түрлі оқылуы бар. Сонымен бірге екі түрлі мағынасын түсіндіре кетуіміз керек.
- 2). Текстке негізделіп құралған жеке сөздерге төмендегі кестедегі сөз тіркестерін лайықты орнына қойып, сөйлем құрау.

苹果 四块. 这些苹果太贵了. 我买了五斤水果.我还要一些果汁. 给你钱, 找你二十元.

卖	茶	买	苹果
找	水果	吃	香蕉
喝	钱		

4. Қалыптастыру кезеңі. Мұнда өткізілген жаңа сабақты студенттердің игергенін немесе игермегенін тексеру, яғни оқушылардағы білімнің белгілі бір дәрежеге қалыптасқанын байқау. Бұл сұрау сырласу, әңгімелесу, пікір алысу түрінде жүргізілетіндіктен, ол қайталау түрінде білімді толықтырып, орнықтырады. Бұлардың бәрі де оқу мүддесіне үйлесімді жүргіздіреді. Нәтижесінде білім мазмұнын қайталанып тұрады.

Жоғарыда көрсетілген сабақ және бұрынғы өтілген сабаққа негізделіп, төмендегідей әңгіме дүкен құрып, сұраулар қойылады. Студентер өз тілінде және қытай тілінде шөлдегенде және қарыны ашқанда қолданылатын сөздерге сұрау қойып және жауап беру керек.

对话

- 甲: 你要什么?
乙: 我渴了, 想喝汽水.
甲: 那好, 我们喝汽水吧.
乙: 给我买一瓶汽水.
甲: 我们再吃点苹果, 好吗?
乙: 对了, 我也想吃点儿水果.
乙: 苹果一斤多少钱?
售货员: 一斤两块五.
乙: 给你钱.
售货员: 找你五毛.

5. Бұл басқыш алдыңғының жалғасы іспеттес. Мұнда да сұрау қою арқылы жаттығу орындалады. Нәтижеде білім мазмұны айқындалып, қалыптасу ретінде жүргізіледі.

录音练习:

苹果, 汽水, 茶, 果汁, 水果, 橘子, 香蕉, 葡萄, 西瓜, 草莓, 别的

练习:

把词和相应的拼音' 哈文连接在一起.

1) niúnnǎi	果汁	алма
2) guǒzhī	汽水	шай

3) chī		牛奶		сүт
4) chá		苹果		сусын
5) píngguǒ	要		жеу	
6) yào		你呢		сен ші
7) nǐde	茶		шырын	
8) qìshuǐ		吃		керек

选词填空:

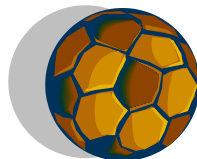
什么 吗 呢

- 1) 你要_____?
- 2) 你要汽水_____?
- 3) 他喝_____?
- 4) 我要苹果, 你_____?
- 5) 他吃面包_____?
- 6) 妈妈要牛奶, 爸爸_____?

读中文, 写哈文.

- 1) 你要什么?
- 2) 我要果汁, 你呢?
- 3) 我不要果汁, 我要茶.
- 4) 你要鸡蛋吗?
- 5) 我要鸡蛋, 爸爸呢?
- 6) 他不要鸡蛋, 他吃面包.

看图说话. 参考词语: 要, 什么, 吗, 不, 呢

课堂活动

Бұл сабақ біткен соң, екі немесе үш студенттер бір топ болып, біреуі дүкендегі сатушы болып, қалғандары сатып алушы немесе клиенттер болып, қытай тілінде қойылым қою арқылы сабақты бекемдей түсуге болады.

6. Жоғары дәрежелі оқыту. Мұндағы берілетін сауалдар, алдында не сабақ кезінде берілген білімге тірек жасай отырып, біршама күрделі құралады. Демек, бұл сұрақтар студенттерден өзіндік шығармашылықты талап етеді. Қайталау кезіндегі осы деңгей кезінде, жақсы игерген, орташа игерген, әлсіз не сенімсіз игерген студенттердің ойын, пікірін араластыру арқылы, олардағы орташа мәнге, яғни, жоғарлау білімге ұмтылдыру.

中国人常常见面时, 根据时间,地点, 和对象不同, 用一种比较随便,亲切的打招呼方式.

看到别人在做什么就问什么. 比如: 买菜呀? 忙着呢? 第二种人估计别人在做什么就问什么.

比如: 出去? 上课去? 见面时也不是非说"你好". 也常常说 «吃饭了没有», «吃了». 刚来中国的外国朋友有点儿觉得奇怪, 其实这只是一传统的打招呼方式.

回答问题

- 1) 中国人怎样打招呼?
- 2) 加 «什么»的句子是疑问吗?
- 3) 你觉得应该怎样问侯好呢?

Пайдаланган материалдар:

- 1) диссертация 2003 ж
- 2) 中国国家汉办规划教材.
- 3) 中国九年义务教科书

*Гудимова А.Н.,
к.п.н, и.о. профессора ИЦППК при КНУ им. Ж. Баласагына
Кулуева С.С.,
ст. преподаватель ИЦППК КНУ им.Ж.Баласагына
(Кыргызстан)*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ФОРМИРОВАНИЯ МОТИВАЦИИ УЧЕНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Государственные образовательные стандарты высшего образования Кыргызстана третьего поколения, разработанные на основе компетентного подхода, требуют формирования и развития компетенций, одной из составляющих которых является мотивация.

Мотивация – это внутренняя сложная психологическая характеристика личности, которая находит выражение во внешних проявлениях, в отношении человека к окружающему миру, различным видам деятельности. Деятельность без мотива или со слабым мотивом либо не осуществляется вообще, либо оказывается крайне неустойчивой.

Мотивация выполняет несколько функций: побуждает поведение, направляет и организует его, придает ему личностный смысл и значимость. Названные функции мотивации реализуются многими побуждениями. Фактически мотивационная сфера всегда состоит из ряда побуждений: идеалов ценностных ориентации, потребностей, мотивов, целей, интересов и т. д.

Как показывает анализ литературных источников [1,2], преподавателю для формирования мотивации необходимо создать соответствующие педагогические условия, наметить пути и этапы, подобрать оптимальное сочетание средств. Согласно дидактическому принципу преемственности начинать следует с диагностики исходного состояния развития студентов, включая уровень мотивации учения. Результаты комплексной диагностики позволяют научно обосновать и определить условия системы мер по развитию мотивации учения, в том числе определить педагогические средства формирования мотивации.

Исходный уровень мотивации учения мы в течение ряда лет определяли с помощью анкетирования студентов, для чего нами были разработаны специальные анкеты. С 2010 года мы проводили комплексное диагностирование студентов для определения уровня готовности первокурсников к учебно-профессиональной деятельности с помощью разработанной в КНУ компьютерной программы и четырёх-

тестового инструментария [3]. Четырёх-тестовый инструментарий позволяет установить не только исходный уровень мотивации студентов, но и уровень остаточных базовых школьных знаний, умений самоуправления в учебной деятельности и предрасположенность к одному из 5 типов профессий по Е.А.Климову [4] («человек-человек», «человек-знак», «человек-природа», «человек-техника», «человек-художественный образ»).

Результаты диагностирования первокурсников Института целевой подготовки педагогических кадров 2012 года набора, обработанные с помощью методов математической статистики с интервалом выборки 10 баллов, приведены на рисунках 1-4. Интерпретация рисунка 1 позволяет сделать вывод, что у студентов высок коэффициент забывания, так как в ИЦППК были зачислены студенты, набравшие на ОРТ согласно 80-ти балльной шкале от 35 до 65 баллов, а при диагностировании выше 40 баллов (средний балл) набрали всего 7% студентов.

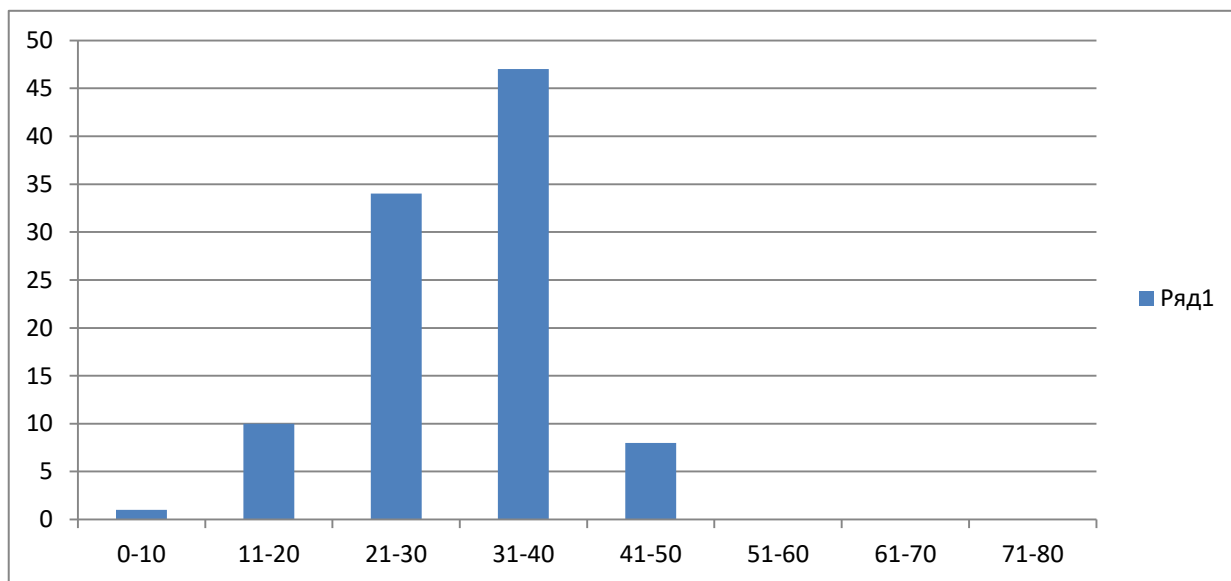

Рис.1 Распределение студентов 1-го курса ИЦППК по уровню базовых школьных знаний.

Анализ литературных источников [5] показывает, что успехи в учебе на 30% зависят от мотивации, на 30% от способностей и умений студентов. Но как видно из рисунка 3 уровень комплекса умений (познавательных, коммуникативных, организаторских и др.) у большинства студентов недостаточен для эффективного обучения в вузе, так как 37% студентов имеют уровень комплекса умений (элементов компетенций) ниже среднего и только у 11% студентов уровень этих умений выше среднего.

Эти результаты не противоречат и данным об исходном уровне мотивации учения в педвузе: 62% студентов имеют уровень ниже среднего, причем у большинства из них имеет место явное преобладание начальной стадии формирования мотива к учебно-профессиональной деятельности, некоторые результаты ставят под сомнение наличие у большинства даже начальной стадии формирования положительных мотивов и только 11% студентов имеют уровень мотивации выше среднего, к тому же ни один из них не набрал по этому параметру 70 и более баллов из 80 возможных.

Наличие низкого уровня мотивации учения в педвузе, на наш взгляд, объясняется, в том числе отсутствием предрасположенности к педагогической профессии, которая принадлежит к типу профессий «человек-человек». Как видно из рисунка 3, 26% студентов не имеют предрасположенности ни к одному из 5 типов профессий. Сравнительный анализ показал, что среди этих студентов те, у которых

низок уровень мотивации учения, базовых знаний и умений самоуправления учебной деятельностью (компетенций).

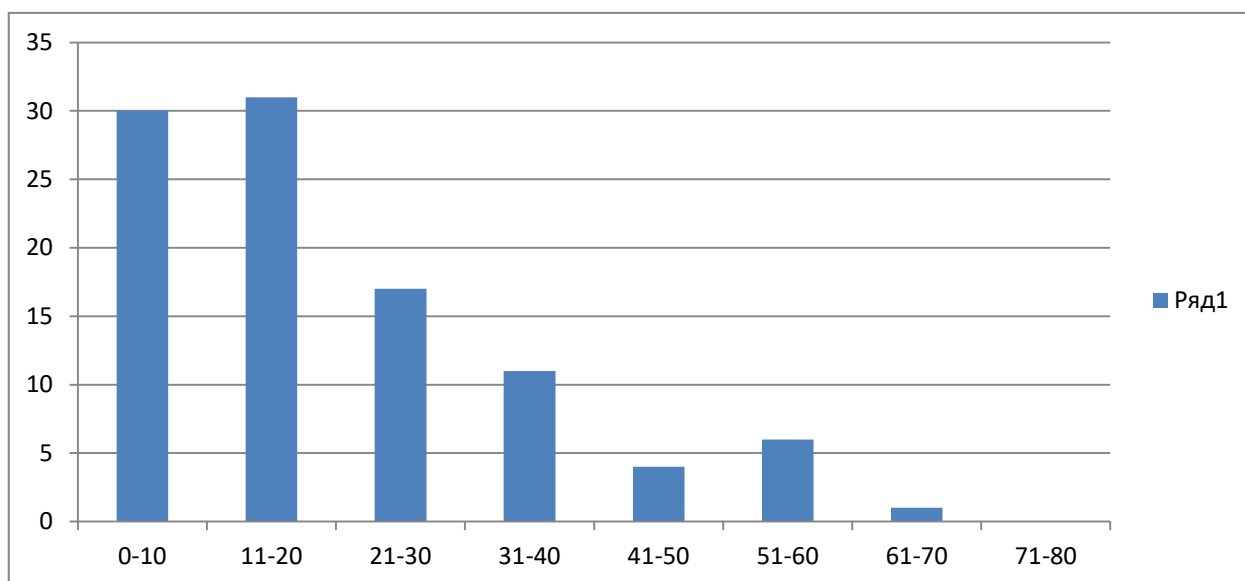

Рис.2 Распределение студентов 1-го курса ИЦППК по уровню мотивации учения.

Ярко выраженную предрасположенность к профессии учитель имеют только 46% первокурсников. Но это ещё не значит, что все они предрасположены к получению квалификации учитель языковых дисциплин и информатики, таких оказалось всего 15%, которые предрасположены ещё и к типам профессий «человек-человек», «человек-знак», «человек-техника».

Так как будущий учитель иностранного языка должен иметь ярко выраженную предрасположенность не только к типу профессий «человек-человек», но иметь способности к овладению языками, то есть быть предрасположенным к типу профессий «человек-знак».

Из приведенных данных следует, что достаточный для эффективного обучения профессии учитель по направлениям «филологическое образование (кыргызский язык и английский язык)», и «естественно-научное образование (информатика)» имеют только 11% - 15% студентов, так как только они хорошо мотивированы и предрасположены к выбранной профессии. Из рисунка 4 видно, что 44% студентов предрасположены к типу профессий «человек-художественный образ», то есть у них имеются предпосылки стать художниками, музыкантами, обладателями других творческих профессий, но для этого с точки зрения гуманных целей ИЦППК должен был бы им предложить перевестись в другой вуз или поменять направление внутри института, чтобы они имели возможность готовиться стать учителями пения, рисования, танца, музыки. Но у института целевой подготовки педагогических кадров согласно заключенным в 2012 году трехсторонним договорам с акиматами и студентами имеются обязательства подготовки недостающих в школах учителей языковых и

естественно-научных дисциплин. В этих условиях задачи, стоящие перед институтом, усложняются, институту для качественной подготовки

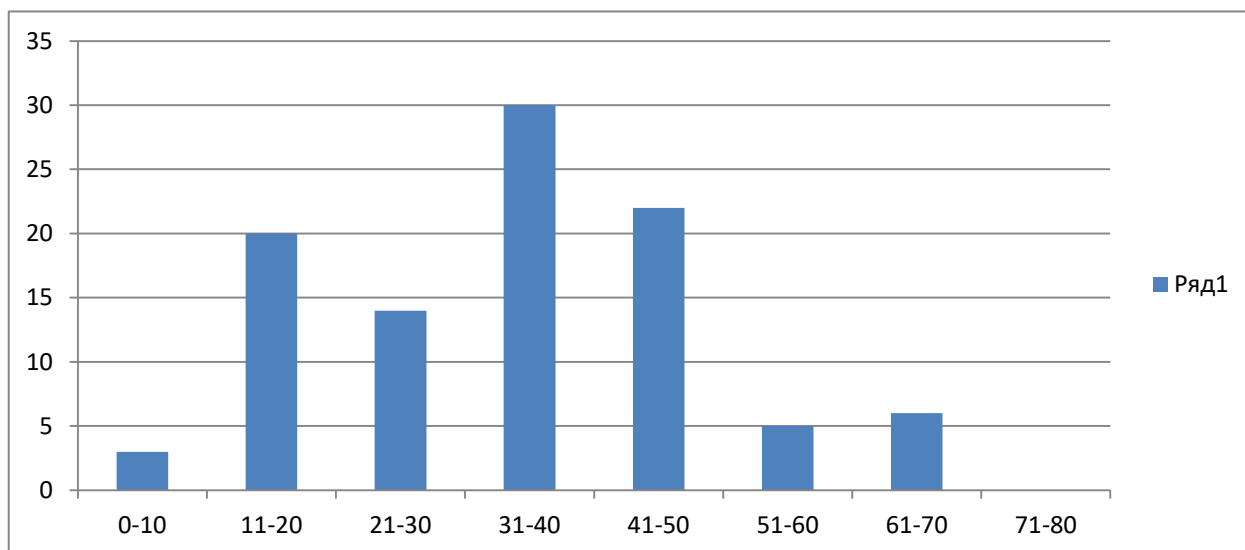

Рис.3 Распределение студентов 1-го курса ИЦППК по уровню комплекса умений.

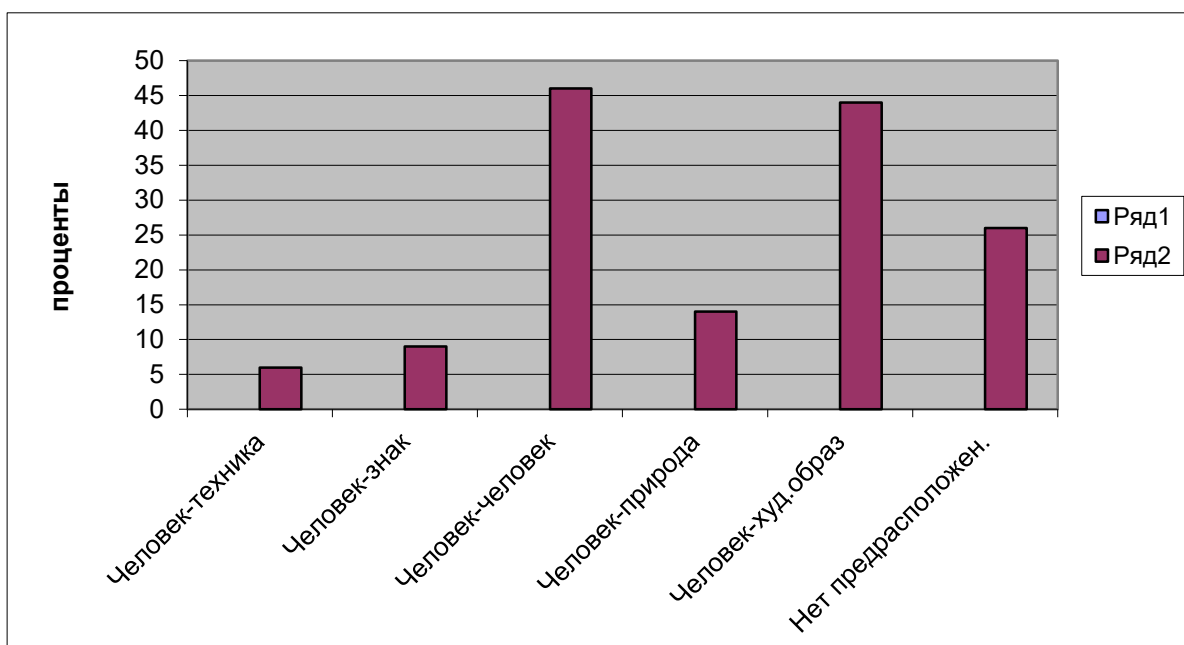

Рис.3 Распределение студентов 1-го курса ИЦППК по профессиональной предрасположенности.

учителей необходимо разрабатывать дополнительный перечень мероприятий, способствующих, прежде всего развитию мотивации, профессиональной направленности и способностей студентов по факту.

А по факту в институт поступили, как видно из рисунков 1-4, студенты и с низким уровнем мотивации и средним, и с достаточно высоким. Поэтому для эффективного её развития нами был выбран дифференцированный подход, который позволяет разделить каждый этап обучения по уровню развития познавательного интереса в соответствии с особенностями мотивируемой им деятельности студентов. При этом главным мы считали то, чего уже достиг студент, и активно использовали имеющиеся знания, умения, жизненный опыт студентов объясняли им, что они должны взять столько, сколько могут при данном уровне развития, но в конечном итоге не меньше обязательного, что они имеют право на выбор уровня обучения.

Учитывая результаты диагностирования мы условно выделили 3 подгруппы студентов в академической группе: подгруппа А с уровнем подготовленности ниже среднего, подгруппа Б – со средним уровнем и подгруппа В – с уровнем выше среднего. Каждой из подгрупп нужны соответствующие дозы и формы поддержки со стороны преподавателей, а, следовательно, и соответствующие условия, средства и пути для развития мотивации к учебно-профессиональной деятельности. Студенты, имея право выбора уровня обучения, могли в любое время перейти из одной подгруппы в другую.

Студентам каждой из подгрупп в рамках запланированных «нормами времени» часов на СРС мы выдаем разные по сложности задания: так, например, студентам подгруппы А предлагаем выполнить более простые операции – нахождение информации в таблицах, учебнике, трансформирование её своими словами и объяснение. Студентам со средним уровнем мотивации, знаний и умений, которые умеют находить и использовать нужный алгоритм действий, предлагается анализировать, сравнивать, систематизировать информацию (конечно с поддержкой преподавателя). Студентам подгруппы В с высоким уровнем мотивации предлагаем объяснить тот или иной факт, явление, найти причинно-следственные связи. То есть используем приём «создание ситуации успеха в обучении». Создание цепочки ситуаций, в которых каждый студент добивается хороших результатов, ведет к возникновению у него чувства уверенности в своих силах и легкости процесса обучения. Этот метод является одним из наиболее действенных средств стимулирования интереса к учению.

На аудиторных занятиях по истории мы используем разные методы стимулирования учебной деятельности. Например, вместо стандартной фразы «Мы начинаем новую тему» мы раздаем студентам по листу бумаги и попросим написать в течение 3-5 минут все ключевые слова по теме предыдущего занятия и известные им слова, относящиеся к новой теме.

Стараемся чаще использовать метод стимулирования занимательным содержанием. Учитывая, что большое значение в развитии познавательного интереса у студентов играет подбор образного, яркого, занимательного учебного материала и добавление к нему учебных примеров и заданий.

Используется метод создания ситуаций творческого поиска. Сильный познавательный интерес вызывает создание ситуаций включения студентов в творческую деятельность. представляет собой метод формирования у учащегося осознания важности успешного обучения для его настоящей и будущей жизни.

В 2012-2013 учебном году педагогические условия, средства формирования в целом значительно улучшились, так как соответствии с постановлением правительства КР от 23.08.2011г. № 496 с 2012-2013 и приказом МОиН за №636/1 от 15.09.2011г. «Об установлении двухуровневой структуры высшего профессионального образования в КР» Кыргызский национальный университет в 2012-2013 учебном году и ИЦППК в частности, как и все вузы КР начал перестраивать систему обучения на двухуровневую структуру с использованием кредитной системы обучения с компетентностным подходом и с присвоением академических степеней «бакалавр» и «магистр», за исключением некоторых специальностей.

Другими словами был начат переход

- от традиционной знаниевой парадигмы к гуманистической парадигме с компетентностным подходом;
- от традиционных технологий с монологическим преподнесением информации к кредитной системе технологий, основанных на диалоге и ИКТ;
- от традиционных методов контроля знаний к системе контроля качества образования, основанной на закономерностях и принципах тестологии, согласно

которой тесты выступают в качестве средства педагогического измерения учебных достижений обучающихся по многим параметрам.

Ключевыми словами технологий, входящих в кредитную систему, являются: понимание и взаимопонимание, диалог, сотрудничество, партнерство, гуманно-личностный подход, субъект-субъектное начало, развитие личности, ее способностей и компетенций, педагогическая помощь и поддержка индивидуального развития обучаемого, самоуправление, саморазвитие, самоанализ, самооценка.

То есть это такие технологии, которые опосредованно также способствуют формированию и развитию мотивации, так как при их реализации во главу угла ставится личность студента, ее самобытность, самооценочность, мотивация к учебно-профессиональной деятельности.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. **Зимняя И.А.** Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования [Электронный ресурс] // Интернет-журнал "Эйдос". – 2006. – 5 мая. - Режим доступа к журналу: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>
2. **Чернова Ю.К.** Мотивационное обеспечение учебного процесса как условие повышения качества фундаментальной подготовки студентов. [Текст]: дис. на соискание ученой степени к.п.н. –Л., 1988 – 231.
3. **Колбаев К.Б.** Инновационные методы диагностирования готовности к профессиональному обучению в вузе [Текст]: дис. ... канд. пед. наук./ К.Б. Колбаев.– Б., 2004. – 168 с.
4. **Климов Е.А.** Психология профессионального самоопределения. [Текст] / Е.А. Климов.–Ростов-на-Дону, 1996. - 328 с.
5. **Васильева О.** (Игра как метод повышения мотивации учения. <http://rspu.edu.ru/li/journal/> vasilieva. Htmweb – сайт за №0220007019 в Гос.Центре Информрегистр).

*Гудимова А.Н.,
к.п.н, и.о. профессора ИЦППК при КНУ им. Ж. Баласагына
Кулуева С.С.,
ст. преподаватель ИЦППК КНУ им.Ж.Баласагына
(Кыргызстан)*

**ПОВЫШЕНИЕ УРОВНЯ МОТИВАЦИИ УЧЕНИЯ - УСЛОВИЕ
ФОРМИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ**

У вузов Кыргызстана после подписания в 2011 году Великой хартии университетов возникла острая необходимость в разработке моделей подготовки кадров с учетом обязательств в рамках Болонского соглашения на основе компетентностного подхода. Компетентностный подход появился как ответ на вызов изменяющейся социально-экономической реальности и проявляется как обновление содержания образования.

Материалами Симпозиума Совета Европы компетентностному подходу была задана практическая направленность, подразумевающая, что для результатов образования важно знать не только ЧТО, но, главное, КАК делать. То есть компетентностный подход усиливает собственно практико-ориентированность образования, его прагматический, предметно-профессиональный аспект, нацеленный на формирование компетенций. Во время этого симпозиума по теме «Ключевые компетенции для Европы» был также определен и примерный перечень ключевых компетенций для Евросоюза. Эти ключевые компетенции включены в образовательные Госстандарты высшего образования Кыргызстана третьего поколения. Все компетенции в ГОС ВПО КР распределены по циклам дисциплин. Чтобы не было больших разногласий МОиН для первых двух циклов дисциплин предложило всем учебно-методическим Советам для первых двух циклов дисциплин 17 компетенций: 6 общенаучных, 6 инструментальных и 5 социально-личностных компетенций. Вузы при составлении учебных планов должны исходя из возможностей учебных дисциплин, продолжительности их изучения и количества кредитов распределить эти компетенции по дисциплинам. Кроме того, для эффективного формирования компетенций, на наш взгляд, необходимо установить иерархию и определить последовательность развития этих компетенций. То есть определить дисциплины-пререквизиты и дисциплины-постреквизиты. С точки зрения знаниевой парадигмы эта проблема была решена. Но при компетентностном подходе ситуация изменилась: необходимо на ту или иную компетенцию нанизывать те учебные дисциплины, возможности которых позволяют наиболее эффективно ее формировать.

Из анализа литературных источников по проблеме формирования компетенций [1,2,3] следует, что одной из составляющих любой компетенции является мотивация.

Мотивация – это внутренняя сложная психологическая характеристика личности, которая находит выражение во внешних проявлениях, в отношении человека к окружающему миру, различным видам деятельности. Деятельность без мотива или со слабым мотивом либо не осуществляется вообще, либо оказывается крайне неустойчивой.

Для того чтобы реализовать мотив и овладеть компетенцией, приемами самообразования, надо поставить и выполнить много промежуточных целей: научиться видеть отдаленные результаты своей учебной деятельности, подчинить им этапы сегодняшней учебной работы, поставить цели выполнения учебных действий, цели их самопроверки и т.д.

Еще одна сторона мотивационной сферы учебной деятельности - интерес к учению. В качестве основной черты интереса называют эмоциональную окрашенность. Связь интереса с положительными эмоциями имеет особенное значение на первых этапах возникновения любознательности студента.

Различные мотивы имеют неодинаковые проявления в учебном процессе. Например, широкие познавательные проявляются в принятии решения задач, в обращениях к учителю за дополнительными сведениями; учебно-познавательные – в самостоятельных действиях по поиску разных способов решения, в вопросах к учителю о сравнении разных способов работы; мотивы самообразования обнаруживаются в обращениях к учителю по поводу рациональной организации учебного труда. Социальные мотивы проявляются в поступках, свидетельствующих о понимании учеником долга и ответственности; узкие социальные - в стремлении к контактам со сверстниками и получении их оценок, в помощи товарищам.

Мотивы даже самые положительные и разнообразные создают лишь потенциальную возможность развития студента, поскольку реализации мотивов деятельности зависит от процессов целеполагания и уровня умений самоуправления внутренним и внешним ресурсом, уровня умений и навыков, которые развиваются в свою очередь от наличия мотивов учения.

Учитывая особую важность мотивации в формировании компетенций в Институте целевой подготовки педагогических кадров проводится целый комплекс мероприятий по повышению уровня положительных мотивов к учению.

В частности проводится мониторинг уровня мотивации, позволяющий отслеживать динамику этого немаловажного параметра учебного процесса в течение всего периода обучения. Для этого нами используется, разработанная в КНУ им.Ж.Баласагына [4] и адаптированная для педагогических специальностей система комплексного диагностического обеспечения, нацеленная на установление уровня по нескольким параметрам: остаточные базовые знания, профессиональная предрасположенность, элементов компетенций. При анализе результатов мониторинга уровня мотивации установлен низкий первоначальный уровень мотивации учения у большинства первокурсников (60 – 70%). Выше среднего уровень мотивации ежегодно имеют 8-15% студентов в зависимости от специальности. Кроме того стоит отметить, что ведущим типом мотивации является внешняя положительная мотивация. К внешней положительной мотивации относятся: заработок, стремление к престижу, возможность продвижения по службе, одобрение коллектива, т.е. стимулы, ради которых человек считает возможным, нужным приложить свои усилия (31 - 36%)

Для повышения уровня мотивации учения, а соответственно уровня компетенций нами разработана целая система методов и мероприятий нацеленных на развитие мотивации учения. Среди них методика организации СРС, основанная на дифференцированном подходе к каждой подгруппе студентов (с низким, средним и выше среднего уровнем). Разработан целый комплекс дидактических материалов, заданий, разделенных по сложности, по методам и способам предъявления информации. Мотив не может возникнуть сам по себе – необходим внешний толчок (стимул). И для каждого студента этот толчок должен быть дан в различных ситуациях и различными методами в зависимости от уровня его развития. Например, преподаватель, развивая творческое мышление студентов, должен видеть потенциальные способности в каждом, внимательно реагировать на все проявления творческой активности каждого студента на аудиторных занятиях и при выполнении СРС.

Так, для развития интереса к изучению истории на занятиях демонстрируются документальные и художественно-исторические фильмы, проводятся экскурсии по местам историко-культурных памятников.

Если принять во внимание то, что при компетентностном подходе мотивационные цели на начальном этапе обучения в вузе важнее содержательных, то становится необходимым для преподавателя уметь умело сочетать все виды оценивания деятельности студентов, в том числе деятельности, нацеленной на развитие интереса к той или иной учебной дисциплине: формальное оценивание (выставление отметок), неформальное оценивание (разные формы поощрений), самооценивание (или групповое оценивание). Групповое оценивание обладает наибольшим эффектом, одно дело учитель поставил оценку часто без каких-либо комментариев, и совершенно по другому воспринимается оценка достижений одноклассниками.

Например, на занятиях по истории часто перед началом лекции проводится фронтальный опрос по пройденному материалу и выясняется уровень усвоенного материала и вопросы для доработки на индивидуальных занятиях. Систематическая оперативная обратная связь и конкретный анализ трудностей, сделанный в адекватной форме, необходимы для успеха в развитии мотивации и в формировании компетенций.

Проведенная нами опытно-экспериментальная работа с использованием диагностического обеспечения учебно-воспитательного процесса показала, что внедряемая нами система методов, способов и средств повышения мотивации способствуют повышению уровня компетенций. Согласно предлагаемым нами критериями оценок элементов компетенций наблюдалась положительная динамика уровня компетенций. В экспериментальной группе И-09 (срок обучения 5 лет) к третьему курсу резко повысился уровень компетенций не только общенаучных, инструментальных но и профессиональных. Они уже самостоятельно организовывали круглые столы, выступая в роли модераторов, почти все с отличными оценками закончили педагогическую практику, так как не только успешно проводили зачетные уроки, викторины, но организовывали с детьми походы по историческим местам города, то есть развивали интерес к своему предмету уже у учеников. В результате повысилось качество обучения: большинство студентов в период экзаменационной сессии получили только хорошие и отличные оценки.

Таким образом, разработанная и реализованная нами методика повышения мотивации учения студентов позитивно повлияла на повышение уровня компетенций, а в итоге на качество подготовки учителей.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ:

1. Калекин А. А. Компетенция и компетентность: смыслообразующие понятия в образовании // Ученые записки Орловского гос. у-та. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2009. – №3. – С. 245 – 250.
2. Седова Н. Е., Назаренко А. Н. Обновление содержания обучения на основе компетентного подхода // Среднее профессиональное образование. – 2009. – №12. – С. 4 – 8.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования [Электронный ресурс] // Интернет-журнал "Эйдос". – 2006. – 5 мая. - Режим доступа к журналу: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>.
4. Колбаев К.Б. Инновационные методы диагностирования готовности к профессиональному обучению в вузе [Текст]: дис. ... канд. пед. наук./ К.Б. Колбаев.– Б., 2004. – 168 с.

Дильмагамбетова Г.А.

Алматы қаласы, Бостандық ауданы

МКҚК №69 бөбекжай-балабақшасының меңгерушісі

Наурызбаева А.М.

МКҚК №69 бөбекжай-балабақшасының әдіскері

(Қазақстан)

Кемел қазақ елінің ертеңгі кемел болашағы, ол бүгінгі өсіп келе жатқан жас ұрпақ. Осы жас ұрпақтың болашағын отбасынан бастап, қоғамдық мекемелерге дейін ұрпақ тәрбиесіне аса жауапты қарау, баршамыздың негізгі міндетіміз. Сол себепті, болашақтың бүгінгіден де ертеңі нұрлы болуына ықпал ететін күш-ол білім.

Қай заманда болмасын, адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттердің ең бастысы-өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Келешек балаларымыздың болашағы жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени-ғылыми өрісі озық азамат тәрбиелеу біздің де борышымыз.

Бүгінгі таңда мектепке дейінгі кезеңнен болашақ ұрпақты өздерінің дене және рухани күштерін жете бағалайтын, өз тілегі мен сезімін қажетті арнаға бұра алатын өзіне талап қоя алатын, өз күшіне, өз қабілетіне, өмірлік мақсаты мен міндетіне жету жолындағы мүмкіндігіне сенімді: Отанын, елін, жерін сүйетін, адамгершілік құндылықтары қалыптасқан жан-жақты адамды тәрбиелеуге бағдарлануы тиіс. Бала тәрбиесіндегі адамгершілік, сыпайылық, кішіпейілділік имандылық қасиеттерін қалыптастыру бүгінгі күннің ең басты мәселесі. Отбасындағы тәрбиені балабақшада жалғастырып, яғни баланың бойындағы жақсы қасиеттерін одан әрі ұштастырып тәрбиелеуде тәрбиешінің міндеті өте үлкен. Себебі тәрбиеші-педагогтың тәрбие берудегі басты мақсаты-қарапайым адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру, бабалардан қалған ұлағатты ғибрат сөздерді түсіндіріп, үлгі-өнегеге баулу. Отанына, халқына деген сүйіспеншілігін арттырып, өз елінің әдет-ғұрпын, салт-санасын үйрету.

Ерте сәбилік шаққа қарағанда баланың әлеуметтік орны өзгереді, енді оның жасына сай кейбір қарапайым өздігінен атқаратын міндеттер пайда болып, үлкендердің тәуелділігі азаяды. Бала балабақшаға барса, белгілі бағдарлама бойынша баланы жүйелі оқыту мүмкіндігі туады. Баланың дамуының ерекшеліктері оған тән іс-әрекет түрлерінен, әсіресе мазмұнды-рөлді ойындардан көрінеді. Бала өзімен қатар басқа балалармен қарым-қатынас жасай бастайды. Бұл кездегі баланың жетекшісі-ойын болып табылады. Ойын барысында балаларда сапалы психологиялық өзгерістер пайда болады, онда үйрену әрекетінің негіздері қаланады. Бала ойын барысында өмірді танып, біліп, үлкендердің ісінен үйренуге талпынады. Сонымен бала ойыны белгілі әлеумет дәуірінің жемісі болып табылады. Бұл кездегі бала ойынында көбірек кездесетін мазмұнды-рөлдік ойындар: «Отбасы», «Дүкенші», «Дәрігер» тағы басқалары. Мұндай ойындар баланың психикасының дамуының елеулі әсері бары анық. Бір жағынан қиял көрінісі болса, екінші жағынан әлеуметтік таңбалары да игеруді қамтамасыз етеді.

Осындай бір ізділікпен, жоспарлы түрде оқу-тәрбие жұмысын жүргізетін үлкен ұжымның бірі балабақша болып табылады.

Әрбір балабақшаның қазіргі заман талабына сай өзінің жоспарлары бар. Мемлекеттік стандартқа сай құрылады. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының «Алғашқы қадам», «Зерек бала», «Біз мектепке барамыз»-атты бағдарламалары жүзеге асуда. Қазіргі заман талабына сай балабақшаларда оқу-тәрбие жұмысына бірнеше аспектілерден қарауымыз қажет. Соның бірі оқу мен тәрбиені ұйымдастырудың жүйесі. Оқу әрекеті бала психикасына, оның қабылдау, зейін, ес, ойлау қабілеттерінің дамуына ықпалын тигізетіні анық.

Осындай істердің орайын келтіріп, келешек ұрпақ, қазақ елінің ертеңін ойлайтын, туын берік, биікке көтеретін балаларымыздың алтын ұясы МКҚК №69 бөбекжай-балабақшасының игі істерін тілге тиек етпекшіміз.

МКҚК №69 бөбекжай- балабақшасы Алматы қаласы, Бостандық аудандық оқу бөліміне қарасты. Ол қаланың жоғарғы бөлігі Тимирязев көшесі мен Байзақов көшесінің қиылысында орналасқан.

Бөбекжай-балабақша қаладағы қазақ бақшаларының қара шаңырағы. Ол 1963 жылы наурыз айында ашылып, ана тілінде бала тәрбиелеп келеді.

Балабақшада 8 топ жұмыс жасайды.

1. I кіші топ-1
2. II –ші кіші топ-2
3. Ортаңғы топ-1
4. Ересектер тобы-2
5. Мектепалды даярлық тобы -2

Балабақшаның алдына қойған мақсаты-туған жерін, халқын сүйетін, тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрпын жақсы білетін ұрпақ тәрбиелеу, яғни:

-Салауатты өмірбаясатын қалыптастыру, жас ұрпақты білімді, парасатты етіп тәрбиелеу;

-Мемлекеттік тілді құрметтеу, дамыту, жетілдіру;

-Балабақша қызметкерлерінің білімін үнемі жетілдіріп отыру болып табылады.

Балабақша ауласы балалар ойнайтын серуен ұйымдастыратын алаңдар балалардың жас ерекшелігіне сәйкес бөлініп, әр түрлі гүлдерімен көгалдандырылған.

Балабақшада жалпы педагог мамандар саны -19

Оның ішінде жоғары білімді-14

Арнаулы орта-5

Санаты бойынша

Жоғары біліктілік санаттағы педагог саны-5

Бірінші біліктілік санаттағы педагог саны- 5

Екінші біліктілік санаттағы педагог саны-9

Сонымен қатар «Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға», - деп Абай атамыз жырлағандай, көптеген тәрбиешілеріміз аудандық, қалалық, республикалық байқауларға қатынасып, өз білімдерін ортаға сала білді.

Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:

«Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек,

Сонда толық боласың елден ерек,»-демекші, әр баланың жүрегінен орын тауып, балалардың бойына өзінің ұстаздық махаббатын, мәдениеттілігін, сабырлы, салмақты балалармен қарым-қатынас кезінде инабаттылық, әдептілік, мейірімділік қасиеттерін төгетін тәрбиешілеріміз де аз емес.

Атап айтсақ, 2012 жылы тәрбиеші Мухсинова Мария Рахымқызы Инновациялық-педагогикалық идеялар жөніндегі VII Республикалық фестивалінен «Бейнелеу оқу іс-әрекеті барысында балалардың шығармашылық қабілетін дамыту» атты зерттеу жобасы бойынша I жүлделі орынды, тәрбиеші Сүлейменова Манзура Рахматуллақызы «Балалардың тілін дамытуда оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін пайдалану» атты зерттеу жобасы бойынша I орынды, тәрбиеші Айтмағамбетова Үміт Кенжебайқызы қалалық «Ең үздік тәрбиеші-2012» байқаудан бас жүлдені иемденді.

Шығармашыл жұмыс атқаратын тәрбиешілеріміз өз іс-тәжірибелерін әріптестерімен үнемі бөлісіп отырады.

2009, 2011, 2012 жылдарында «Байтақ елім, туған жерім», «Есептеп үйренейік», «Өнерлі өрге жүзер»-атты №69 бөбекжай-балабақшасының тәрбиеші-педагогтарының іс-тәжірибесі жарыққа шықты.

«XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық», -деп Елбасы айтқандай, білім мен ғылым жаңалықтарын жан-жақты меңгерген ұрпақтарды тәрбиелеу біздің қолымызда. «Ізденген жетер мұратқа»-дегендей, үнемі ізденіс үстінде жүретін педагогтарымыз және қызметкерлеріміз білімнің биік шыңдарынан көрініп, аудан, қала, облыс көлемінде танылып келеді. Атап өтер жетістіктеріміз,

2008-2009 оқу жылында біздің балабақшамыз Алматы қаласы, Бостандық ауданы бойынша «Ең үздік балабақша» атанды.

2008, 2011 жылдары Алматы қаласы балабақшалар арасындағы «Тамаша сөре» велосипед жарысынан жеңімпаз атанды.

2009 жылы қала көлемінде «Ең үздік әдіскерлік кабинет» сайысынан I жүлделі орынға ие болды.

2009, 2010 жылдарда қала көлемінде жаңа жылдық безендіру жарысында «Ең үздік безендірілген аула», «Ерекше жаңа жылдық безендірілген аула» номинациясының жеңімпазы болды.

2010 жылы Алматы қаласы әкімінің орынбасары С.Сейдуманов алғыс хатына, Білім басқармасының бастығы Р.Шимашеваның құрмет грамотасына ие болып, Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 10 қарашадағы Жарлығы бойынша «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 20 жыл» мерекелік медалімен наградталды.

2011 жылы «Білім ұясы-3» қалалық байқауында №69 бөбекжай-балабақшасы бас жүлдені, Республика көлемінде I дәрежені иемдендік.

2011 жылы Алматы қаласының әкімінің құрмет грамотасына және Республикалық «Балалық шақ» орталығының құрмет грамотасына және АҚБЖИ және ҚДИ директоры және педагогика ғылымдарының докторынан алғыс хатқа ие болдық.

2012 жылы «Бөбек» ұлттық ғылыми-практикалық, білім беру және сауықтыру орталығының директоры К.К.Жампейсова алғыс хатымен марапатталды.

2012 жылы «Күләш Байсейтова атындағы дарынды балаларға арналған Республикалық мамандандырылған музыкалық орта мектеп-интернат» ММ директоры О.А. Абдуллаев алғыс хатымен марапатталды.

Ата-ананың алғысына бөленген балабақшамыз 2012 жылдың «Қазанат» ұлттық құндылықтарымызға арналған ғылыми-танымдық журналының №3(14) нөмерінде «Баланы ұлттық тәрбиемен тәрбиелеу» атты тақырыбында ата-ананың алғысына бөлендік.

Қазіргі уақытта 4-5 жастағы балаларға, мектепке дейінгі ұйымдарға арналған стандарттың «Зерек бала» бағдарламасына сүйеніп, «Қатынас» білім беру саласы, «Тіл дамыту» оқу іс-әрекетіне сәйкес «Тіл дамыту» *әдістемелік құрал, тіл дамыту жұмыс дәптері, демонстрациялық материалдар* (4-5 жас ортаңғы топ) –Алматы, «Алматыкітап» ЖШС, 2013 оқу жылында шығарылады.

Аталынған әдістемелік құрал, тіл дамыту дәптері, демонстрациялық құрал баланың тілін дамытудың негізгі бағыттары: тілдің дыбысталу мәдениетіне тәрбиелеу, сөздік жұмысы, тілдің грамматикалық құрылымын қалыптастыру, байланыстырып сөйлеу, шығармашылық сөйлеу әрекеті, сөздік қорын дамытудың әдіс-тәсілдері қарастырылады. Әдістемелік құрал мектепке дейінгі ұйымдағы педагогтеріне арналады.

Ендеше бүгінгі күнталабына сай тәрбие мен білімді басты мақсат етіп, бүлдіршіндеріміздің биіктен көрінуіне күнделікті ісіміздегі жаңашылдығымыздың арқылы, «Қазіргі жас буын, бүлдіршіндер мемлекетіміздің мығым тірегі» жас ұрпақтың жан-жақты қалыптасуының негіздері – мектепке дейінгі мекемеден бастау алады.

Сондықтан да «Ел ертеңі жас ұрпақ» дегендей бүлдіршіндерге жақсы тәлім-тәрбие беру ата-аналар мен ұстаздардың жалпы міндеті. Осы міндеттерімізді жүзеге

асырғанда ғана болашақ бүлдіршіндеріміздің нәтижесін айдан анық көре алатынымызға кәміл сенім артамыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты, Астана, 2009 ж.
2. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері», 1994ж.
3. «Таным» білім беру саласы, №10 балалар бақшасының іс-тәжірибесі, Алматы, 2009ж.
4. Зерттеу іс-тәжірибесі. Алматы, 2012 жыл. (№141 балабақша іс-тәжірибесі)
5. «Бала мен балабақша журналы» №5 Алматы, 2008 жыл.

*Дуйсембаев Т.Н.
аспирант Кыргызской
государственной академии
физической культуры и спорта
(Кыргызстан)*

КОМПЛЕКСНЫЙ ПОДХОД В ОЦЕНКЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ БОРЦОВ ВОЛЬНОГО СТИЛЯ К СОРЕВНОВАНИЯМ

Современное становление и развитие спорта предполагает и характеризуется усложнением не только самой спортивной деятельности, что мы отчетливо наблюдаем, сравнивая результаты, современные достижения и рекорды с рекордами двадцатилетней давности и появлением новых видов спорта, но и усложнением как технологического, так и психологического процесса и сопровождения спортивной деятельности.

Единоборства характеризуются высокими физическими и психоэмоциональными нагрузками. Современные тенденции развития спортивной борьбы направлены на повышение интенсивности схваток, совершенствование правил соревнований, сопровождающееся неоднократными изменениями и дополнениями, высокую скорость, динамичность, возникновение нестандартных ситуаций, что определяет соревновательную деятельность как деятельность в экстремальных условиях [3, 5, 6].

Система подготовки спортсменов, программирование и организация тренировочного процесса изложена в работах Платонова В.Н., Верхошанского Ю.В. Имеется ряд работ о влиянии педагогических воздействий тренера на психическое состояние спортсмена и качество тренировочного процесса (Андрушишин И.Ф., **Блеер, А.Н.**, Выготский Л.С., **Гераськин А.А.**, Гогонов Е.Н., **Девяткин Ю. П.**, Мартынов Б.И., Коломейцев Ю.А., Кретти Б.Дж., Воронина Л.В., Родионов А.В., Слатин О.П., Назыров Е.М., Вяткин Б.А. и др.). **В последние годы разработано достаточно методик оценки соревновательной деятельности** (Аумен М.В., Белиц-Гейман С.П., Иванов В.В., Девяткин В.А., Цимбалюк, Ячменев Л.А.).

В настоящее время спорт достиг такой высокой степени развития, что физическая, техническая и тактическая подготовленность сильнейших спортсменов находится примерно на одном уровне. Поэтому исход спортивных соревнований определяется в значительной степени факторами психической готовности спортсмена. Чем ответственнее соревнование, тем напряженнее спортивная борьба, тем большее

значение приобретает психическое состояние и особенности личности спортсмена. В этих условиях обычно побеждает тот, кто лучше психологически подготовлен к выступлению в каждом конкретном соревновании. Эмоциональная свежесть, честолюбивые мотивы и ряд других факторов готовности нередко приводят к победе над физически, технически и тактически более сильным соперником.

Неуклонный и значительный рост спортивных достижений, рекордов характерный для мирового спорта, показывает недостаточность трех видов подготовки (физической, технической, тактической). Современные спортивные соревнования требуют от участников высокой функциональной готовности, в том числе и психомоторной. Даже хорошо физически и технически подготовленный спортсмен не может одержать победу, если у него недостаточно развиты необходимые для этого психические функции.

Существенную роль в обеспечении психической готовности спортсмена играет духовное развитие личности, проявление ее психологических особенностей, таких как, направленность (потребности, интересы, убеждения), темперамент, характер и способности.

Анализ литературы показал, что проблема психологической подготовки борцов исследовалась А.Ц. Пуни, А.А. Лалаяном, Б.А. Вяткиным, В.В. Медведевым, В.Г. Черным, С.В. Калмыковым и др. В этих работах были выявлены такие элементы психологической подготовки борца к соревнованию как мотивация деятельности, регуляция стресса, адекватная психодиагностика, регулирование психического состояния спортсмена в соревнованиях, специфика подготовки в видах борьбы.

Современные виды борьбы предъявляют исключительно высокие требования к психике спортсмена. Значительно легче достичь определенного уровня физической и технико-тактической готовности к турниру, чем готовности психологической. Состояние психологической подготовленности играет особую роль, зачастую оно является решающим в схватке. Спортсмен, не умеющий совладать с чрезмерным возбуждением накануне выхода на соревнования, неуверенный в своих силах, во время схватки не сможет быстро мобилизоваться и разумно действовать. Наоборот, если спортсмен хорошо психологически подготовлен, спокоен, уверен в себе, легко управляет своим настроением и действиями, он сумеет мобилизоваться, правильно оценить обстановку, учесть возможности свои и противника и успешно решить тактические и технические задачи. При психологической подготовке на первый план выдвигаются его индивидуальные качества; поэтому тренер должен быть достаточно эрудированным в области психологии, педагогики, физиологии и врачебного контроля с тем, чтобы досконально изучить своего подопечного и наиболее индивидуализировать подготовку с учетом его способностей и условий их развития. В настоящее время принято делить психологическую подготовку спортсмена на два этапа – этап общей психологической подготовки и психологическую подготовку к соревнованиям. Оба этих этапа взаимосвязаны, вместе с тем каждый из них имеет свои особенности, которые необходимо учитывать в методике спортивной тренировки.

В связи с этим необходимо разработать комплексный подход в оценке психологической готовности высококвалифицированных борцов вольного стиля к соревнованиям.

Мы предлагаем использовать для оценки готовности высококвалифицированных борцов вольного стиля использовать сложный комплекс методов исследования 3-го уровня, включающего методы выявляющие свойства различных систем организма и особенности социально-психологического взаимодействия – «спортсмен-тренер» в условиях соревновательной деятельности и подготовки к ней.

В спортивных единоборствах на борцов действует целый комплекс сбивающих факторов, которые оказывают существенное влияние на результаты соревновательной

деятельности. Сбивающие факторы носят неоднозначный, экзогенный и эндогенный характер и определяются условиями жизнедеятельности человека [1, 2, 4].

Тренер должен способствовать постановке и коррекции соревновательных целей спортсмена, формированию специфичных мотивов, побуждающих стремиться к успеху именно в вольной борьбе, учитывая при этом индивидуально-психологические особенности каждого спортсмена. Причем, задача тренера заключается не только в помощи спортсмену в психологической подготовке, но и в создании такой обстановки, когда спортсмен перед началом соревнований должен быть спокоен и уверен в себе, работать с полной отдачей сил, полностью реализовать все, что заложено в подготовительном периоде, и ни на минуту не сомневаться, что находится в прекрасной спортивной форме.

Значительно легче достичь определенного уровня физической и технико-тактической готовности к турниру, чем готовности психологической. Состояние психологической готовности играет особую роль, зачастую оно является решающим в схватке.

Применение специфических приемов и средств психологической подготовки позволит выработать у спортсмена стремление к активному самоусовершенствованию, к самовоспитанию воли, развить психические качества, научит его сознательно управлять своими состояниями в экстремальных условиях соревнований и тренировок.

На основании вышеизложенного мы определили :

Цель исследования: Разработать критерии комплексной оценки психологической подготовленности высококвалифицированных борцов вольного стиля к соревновательной деятельности.

Объект исследования: психологические свойства высококвалифицированных борцов вольного стиля и показатели их соревновательной деятельности.

Предмет исследования: эффективность соревновательной деятельности высококвалифицированных борцов вольного стиля на основе выявления особенностей свойств личности по психологическим показателям и их влияние на успешность соревновательной деятельности.

Задачи исследования:

1. Определить основные сбивающие факторы, определяющие динамику эффективности и успешности соревновательной деятельности высококвалифицированных борцов вольного стиля.
2. Изучить психологические особенности личности (нейродинамические, когнитивные, эмоциональные, регуляторные, мотивационные, коммуникативные и сферы самосознания).
3. Изучить взаимосвязь характеристик различных сфер личности спортсменов-вольников высокой квалификации с уровнем их спортивной успешности.
4. Разработать и экспериментально апробировать методику комплексной оценки готовности высококвалифицированных борцов вольного стиля к соревнованиям.

Методы исследования:

1. Методы получения ретроспективной информации: анализ и обобщение специальной научной и научно-методической литературы; обобщение передового педагогического опыта .
2. Методы сбора текущей информации: педагогические наблюдения, изучение протоколов официальных соревнований и контрольных прикидок, просмотр и анализ видеозаписей;
3. Определение содержания АЛТ и АСТ и уровня лактата (по общепринятой методике в лабораторных условиях).

4. Психологические тестирование и тесты физической подготовленности (по методике Спилбергера-Ханина, опросники А. Баса и А. Дарки в модификации А.К. Осницкого, Р. Кеттела.)
5. Педагогический эксперимент.
6. Методы математической обработки, статистики и анализа.

Научная значимость данного исследования заключается в теоретическом обосновании основных факторов влияющих на эффективность соревновательной деятельности квалифицированных борцов вольного стиля, выявление и оценку количественных и качественных показателей уровня готовности спортсмена к соревнованиям путем контроля, оценки и коррекции психического состояния.

Практическая значимость полученных результатов заключается в том, что содержащиеся в диссертации теоретические положения будут применены в качестве рекомендаций по проведению учебно-тренировочной работы, будут разработаны рекомендации по комплексной оценке психологической готовности к соревнованиям высококвалифицированных борцов вольного стиля и управлению психологическим состоянием спортсменов для повышения эффективности и результативности их соревновательной деятельности.

Практическая значимость полученных результатов заключается в том, что содержащиеся в диссертации теоретические положения будут применены в качестве рекомендаций по проведению учебно-тренировочной работы, будут разработаны рекомендации по управлению психологическим состоянием спортсменов для повышения эффективности и результативности их соревновательной деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Заркешев Э.Г., Кульназаров А.К., Кошаев М.Н. и др. Психолого-педагогические проблемы подготовки спортсменов высокой квалификации. //Мат. Международного олимпийского конгресса «Современный олимпийский спорт и спорт для всех» - Алматы.: Том 1, 2009. - С.504-506.
2. Елисеев Е. В. Психофизиологические основы повышения помехоустойчивости движений спортсменов /Минобразования Рос. Федерации, Гос. Ком. Рос. Федерации по физ. культуре, спорту и туризму, УралГАФК. / Е.В. Елисеев - Челябинск: Экодом, 2000. - 124 с.
3. Иванов В.В., Сухов С.В. Комплексный контроль в системе подготовки спортсменов. Алматы, 2004. -144 с.
4. Раднагуруев Б. Особенности психологической подготовки борцов вольного стиля к соревновательной деятельности /Раднагуруев Б. // Человек в мире спорта: Новые идеи, технологии, перспективы: Тез. докл. Международ. конгр. - М., 1998. - Т. 2. - С. 388-389.

Дубирбекова Қ.Ш
жалпы білім беретін №15 орта
мектептің директоры
Балқаш қаласы, Қарағанды облысы.
(Қазақстан)

**«ЖАСЫЛ МЕКТЕП» ЖОБАСЫ АРҚЫЛЫ
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫНАРТТЫР
УЖОЛДАРЫ.**

Функционалдык сауаттылықты дамытудың жалпы бағдарлы Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында анық көрсетілген. Ондағы басты мақсат жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның жедел өзгермелі әлемде әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ететін білімді алудағы қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады.

Осы мектеп оқушыларының функционалдык сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары (бұдан әрі- Ұлттық жоспар) мектеп оқушыларының функционалдык сауаттылығын дамыту процесін мазмұндық, оқу- әдістемелік, материалдық- техникалық қамтамасыз ету жөніндегі іс-шаралар кешенін қамтиды. Ұлттық жоспар Қазақстан Республикасындағы Білім сапасын жетілдірудің негізгі бағдары ретінде мектеп оқушыларының функционалдык сауаттылығын дамыту іс-қимылдарының мақсаттылығын, біртұтастығы мен жүйелілігін қамтамасыз етуге арналған.

Функционалдык сауаттылыққа оқу және жазудағы сауаттылық кіреді:

- жаратылыстану ғылымдарындағы сауаттылық
- математикалық сауаттылығы
- компьютерлік сауаттылығы
- отбасылық өмір мәселелеріндегі сауаттылық
- денсаулық мәселесі және заң сауаттылығы

Осыған сүйене отырып, табиғи-ғылыми сауаттылықты қалыптастыру практикасы үшін бірнеше жолдары ұсынуға болады:

1.Дидактикалық қамтамасыз етуді жаңарту, яғни дайын тапсырмаларды таңдау немесе оқушылардың пәндік білімін тексеріп қана қоймайтын, сонымен қатар оқушылардың белгілі пәндік емес жағдайды «бастан өткізуіне» ықпал ететін, осы жағдай проблемаларын зерттеуге және одан шығу жолдарын көрсететін жаңа мәтіндер мен тапсырмаларды құрастыру;

2.Оқушылардың сабақтағы қызметін ұйымдастыру формасын өзгерту (іздігірту-зерттеу, практикалық-бағытталған қызметтерді тек сабақтарда ғана емес, сонымен қатар сабақтан тыс қызметте пайдалану);

Елбасымыздың «100 мектеп, 100 аурухана»бағдарламасы аясында салынған,жаңа мектепте «Жасыл мектеп» бағдарламасы арқылы мектеп іші мен ауласын көгалдандыру, гүл мәдениетін дамыту арқылы оқушыларды табиғатты аялап, қастерлеуге үйрету, жауапкершілікті қалыптастыру міндеті қойылды.Осы мақсатта «Гүл әлемінде» таңдау курсы ұйымдастырылып, оқушыларды жаңа мектепті көгалдандыру жұмыстарына жұмылдыра отырып, бүгінгі күнде мектептің төрт жылдағы көгалдандыруға қосқан өз үлестерінен көруге болады.Жобаның мақсаты : Гүл өсірудің қыр-сырын үйрету арқылы жаны нәзік, қайырымды, рухы биік, іскер, табиғатқа жанашыр салауатты адам тәрбиелеуге жағдай жасау.Өзектілігі:Еліміздің әлеуметтік – экономикалық дамуы қоғам өмірінің барлық саласында, соның ішінде білім беру саласында да оң өзгерістер жасалуда. Оқушыларды болашақ мамандыққа баулу флорист, флорист дизайнер, елімізде жетіспейтін көгалдандыру мамандарын дайындаудың алғашқы дағдыларын қалыптастыру .

Практикалық нәтижесі:

-гүлдер жайында материалдар жинақтап кітапшалар жасайды;

- дала және бөлме өсімдіктерін бақылап, күнделік және зерттеу жұмыстарын жүргізеді;

- түрлі тақырыптарға рефераттарды жобалау , ғылыми жоба жаза алады.
- жерді өңдеу,топырақ түрлерімен жұмыс жасау ;
- гүлдерді көбейту, кесу, суару жұмыстарын жасай алады;
- тыңайтқыш түрлерін тану, беру уақыты мен мөлшерін білу;

Қазақстан табиғатында өсетін, оның ішінде қорғауға алынған түрлерін және шетелден әкелініп, жерсіндірілген жаңа гүл сұрыптарымен танысады.

Осы орайда мектеп оқушыларының гүлге деген балалық сезімдерін оятып, гүл түрлерімен, оны баптап күту, гүл құрылысымен танысуды мақсатқа алып 1-4 сынып оқушыларымен «Гүлдер әлемінде» тақырыбында бағдарлы курс ұйымдастырылды. Мектеп ауласындағы ботаника бағын көркейту мен гүлзарларға егілетін гүлдерді таңдап, оларды отырғызу тәсілдерін меңгеруге жұмсалады. Бұл курстың ерекшелігі оқушы теориялық білімін практикалық негізде дәлелдейді. Еңбекке баулу арқылы сұлулық пен тазалыққа тәрбиеленеді. Жұмыстар мектеп қысқы бағында және мектеп ауласында жүргізіледі . Қысқы бақта 60-тан астам гүлдің түрі: пиязшықты, тамырсабақты, түйнекті және 1300 түбіртектегі гүлдер орналасқан. Себебі балалар 6-жасынан мектепке келіп, 11-жыл өмірін осы жерде күнделікті өткізеді. Осы жерде білім алып, күніне 5-6 сағат осы мектеп ауласында болады. Демек, мектеп ауласындағы көгалдандыру жұмыстарын дұрыс жүргізу арқылы, қолайлы экологиялық жағдай жасаудың маңызы арта түспек. Әсемдікке,әдемілікке, табиғатты аялай білуге, гүлдерге деген қамқорлық сезімдеріне тәрбиелеуде мектебіміздегі қысқы бақтағы гүл әлеміне саяхат жасау, оларды күту еңбектеріне баулу, мектеп ауласындағы гүлдердің айырмашылықтарын түсіндіріп отыру, олардың қалай өсіп өнетіні жөніндегі экологиялық білімдерін жетілдіруде. Мектепке дейінгі «Таңшуақ» орталығының 3- 5 жас аралығындағы топтардың аталуының өзі гүлдермен байланысты, екінші сәбилер тобы «Қызғалдақтар», ортаңғы топ «Түймедақтар»,ересектер тобы «Раушандар» болып аталады. Біз бұл гүлдер атауын берген себебіміз Республикалық ғылыми-танымдық, көпшілік «Гүлстан» журналы және «Гүлзар» қоғамдық бірлестігімен әлеуметтік серіктестік негізінде жұмыстар жан-жақты жүргізіп жатырмыз. «Өсімдіктер әлемі» оқу-әдістемелік кешенінің дидактикалық материалдарын және боямақ кітаптарын, көркем әдебиетте ертегі кітаптарын, математика сабағында санамақтарын, сауат ашуда «Гүлдер әлемі» әліппесін оқу-тәрбие үдерісінде жан-жақты қолдану арқылы жас жеткіншектің және мектеп оқушыларының экологиялық функционалды сауаттылығын арттырады. Жас бүлдіршіндерге гүлтану сабақтары өткізіліп отырады. 1 сыныпта дәстүрлі мектепішілік «Гүлзар» фестивалі төрт жыл бойы гүлдер мерекесі ретінде ата-анамен оқушылар арасында аталып келе жатыр. Осындай атқарылып жатқан жұмыстардың нәтижесінде 2010 жылы «Таңшуақ» шағын орталығы «Ең үздік мектепке дейінгі шағын орталық», «Білім ұясы III» Республикалық байқауының облыстық кезеңінде бірінші дәрежелі дипломмен, «Білім ұясы-III» республикалық байқауының «Үздік шағын орталық» номинациясына қатысқаны үшін алғыс хатпен марапатталды. Бастауыш мектепте 2- 4 сынып оқушыларына «Гүл әлемінде» сабақтан тыс жұмыстар ұйымдастырылып, гүл аттарын жаттау, оларды тану бағытында жарыстар ұйымдастырылады. 2009 жылы мектебімізге келген алғашқы 1 және 4 сынып оқушыларына мектеп ауласындағы қарағайлар бөлініп беріліп, осы қарағайларды күту тапсырылды.Бүгінгі күнде бұл оқушылардың алды 8 сыныпқа және 5 сыныпқа көшкенде өздерінің ағаштармен бірге өсіп келе жатқанын көруге болады.Мектепті аяқтап кетсе де өздерінің отырғызған ағаштарына келіп, көріп мектепке деген сағынышын естелігімен осылай қауышады. Орта буын оқушылары 5-8 сынып оқушылары мектептегі қысқы бақтағы және мектеп ауласындағы өсімдіктерді егу, көбейту,күтіп-баптау жұмыстарын жасау арқылы, іс-тәжірибелік жұмыстар атқарады. Осы оқушылардың ішінде өсімдіктердің өсуін қадағалай отырып, 1-3 жыл аралығында болашақ ғылыми жұмыстардың материалдарын жинайды.9- 11 сынып аралығында мектепішілік, қалалық,облыстық, республикалық ғылыми жарыстар

сайысында өзінің жұмысын ұсына отырып, теориялық және практикалық тұрғыдан әрбір өсімдіктер жайлы терең біле бастайды. Психологиялық тұрғыдан қарағанда жермен, өсімдіктермен жұмыс жасаған оқушы өзін сенімді және қиыншылыққа төзе алатын тұлғаға айналады. Мектебіміздің оқу тәжірибе үлескісінде экологиялық білімдерін тәжірибемен ұштастыруда. Мектеп ауласының жалпы аумағы - 3,18 га ,11417м² Жалпы 5 аймаққа (зона) бөлінген:

I. Оқу–тәжірибелік аумағы 1. Гүлзарлар телімі – 14

2. Метеорологиялық және географиялық алаң -1

3. Ботаникалық бақ және жеміс жидектер телімі: - 1; жеміс ағаштары - 27 түп Алма - 5 түп, Өрік – 2 түп, Қарақат – 2 түп, Шие -18 түп

4. Зоологиялық алаң 1

II. Шаруашылық аумағы : 1. Шаруашылық ауласы, 2. Автокөлік жолдары 3. Жаяу жүргіншілер жолы ,4. Қоршау ,5. Қақпалар ,6. Көгалдар .Седум- бозкілем

III. Мектеп ауласындағы жасыл желектер : Қарағайлар (87түп),Үйеңкілер 197, ұсақ және жалпақ жапырақты қараағаштар - 2000 түп

8. Гүлдейтін көпжылдық ағаштар : Бөртегүлдер 12 түп, Мойылдар – 3 түп IV. Демалу аумағы : Мектепке дейінгі шағын орталықтың «Таңшуақ» ойын алаңы–2

Оқушылардың демалыс алаңы – 1

V. Спорт аумағы : Жеңіл атлетика алаңы, Кіріктірілген волейбол + баскетбол алаңы, Футбол + хоккей алаңы, Алғашқы әскери дайындық алаңы Мектеп мұғалімдері оқушылары өз қолдарымен әр түрлі мүсіндер, қондырғылар жасап, 1870 м² көгал егіп, көгалдандырып аббаттандыруда. Осы жұмыстарды жүзеге асыруда оқушылар әрбір ағашқы төлқұжат жасап, бақылау күнделіктерін жүргізіп «Әр ауланың гүлденгені – мемлекеттік гүлденгені» жобасына өз үлестерін қосуда. Оқу ғимаратының ауласын 3 жасынан бастап аттаған кішкентай сәбилер, кешенді мектепте 17 жасқа дейін тәлім-тәрбие алмақ. Осы жылдары білім алып рухани дамумен қатар, анатомо-физиологиялық жағынан өзгеріске түсіп жеке тұлғасының т.б әлеуметтену, қалыптасқан даму процесі жүреді. Сондықтан мектеп ауласын ұлттық нақышта көгалдандыруда ерекше көңіл бөлінуде. Мысалы. 2009 жылы 9 А сынып оқушысы Исламбаева Айымның «Мектеп ауласын ұлттық нақышта көгалдандыру» атты ғылыми жобасы Семей қаласында өткен Республикалық экологиялық жарыста жоғары деңгейде қорғалды. 2010 жылы Астана қаласында өткен «Сәкен тағылымы -6» атты ғылыми-теориялық конференциясында 11-сынып оқушысы Серікбай Арайлымның «Мектеп ауласын ұлттық нақышта көгалдандыру» атты тақырыбы жоғары нәтижеге ие болды, жетекшісі биология пәнінің мұғалімі Бақытқызы Перузия. 2010 жылдың маусым айында «Қызғалдақтың отаны - Қазақстан» атты 3-ші Республикалық фестивалға мектебіміздің жаңашыл ұстаздары мен жалынды оқушылары асқар Алатаудың шыңында ажарлы Арқаның жалауын желбіретіп қайтты. Осындай бағыттағы жұмыстар арқылы оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие берудегі жұмыстары үйлесімін табуда. 2009-2010 оқу жылында «Гүлзар» қоғамдық бірлестігі арқылы және мектеп оқушылары Сәтбек Саламат Кенжеғалымұлының басшылығымен «Гүлстан» оқу тәжірибелік алаңында өткен шеберлік класынан мол тәжірибе жинақтап қайтты. 2010-2011 жылдары «Гүлдер көрмесінде» гүл танудан шебер кластарда, оқушылармен мұғалімдер тәжірибе жинақтады. 2012 жылдың қыркүйек айында «Туған табиғатты аялайық» атты Алматы облысы, Кербұлақ ауданы ,Басши аулында өткен ғылыми

танымдык конференциясында мектебіміздің «Жасыл мектеп» жобасы бойынша іс-тәжірибе бөлістік .

Қорытындылай келе гүл өскен ортада тұрақты және сапалы өзіндік нәтижеге жеткен оқушы тұлғасы тұрады. Оқушының эстетикалық талғамының өсуіне, еңбекқорлық пен оның қоршаған ортамен қарым-қатынасының жақсы болуына үлкен ықпалын тигізетіні белгілі. Сонымен қатар көгалдандырудағы дұрыс талғам оқушылардың ой-өрісінің кеңеюіне және бейін алды дайындық, кәсіби мамандық таңдауына да ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана , 2010 жыл
2. Оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған Ұлттық іс-қимыл жоспары. Астана , 2012 жыл
3. Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы. №9, 2012 ж
4. Интернет ресурстар: Wikipedia.

*Джумагулова Д. А. И.Арабаев
атындагы КМУ, доценттин м.а.
(Кыргызстан)*

АНГЛИС ТИЛ САБАГЫН ӨТҮҮДӨ ОЮНДАРДЫН КОЛДОНУЛУШУ

Оюн – бул белгилүү болгондой жаш балдардын негизги ишмердүүлүгүнүн бири жана башка нерселерден айырмаланган жалпы тил болуп саналат. Анын жаш балдарды тарбиялоодогу ролу өтө чоң жана алардын келечектеги жашоолору үчүн психикалык жактан мыкты даярдыктарды түзүп берет. Ал сыртынан караганда жөнөкөй жеңил нерсе катары көрүнгөнү менен чындыгында ал эмоционалдык жана акыл-эс жактан жогорку энергияны, акыл-эстин иштешин, чыдамкайлыкты, сабырдуулукту, өз алдынчалуулукту күчтүү талап кылат. Оюн маалында жаш балдарда да, жада калса чоңдордо да катылып жаткан жөндөмдүүлүктөр, шык пайда болот, бул учурда алар артка эмес алга гана умтулуу менен алардын угуу, көрүү, сүйлөө жөндөмдүүлүктөрү күч алат жана жаңы нерселерди кабыл алууга даяр болушат.

Оюндарды окуу процесси менен айкалыштыруу менен, өзгөчө чет тилдерин окутууда ар бир окутуучу өз сабагына ылайыкташтырып, оюндарды колдонуп, эң жакшы жыйынтыктарга ээ болуп келет. Чет тилин үйрөтүүчү окутуучулар дагы бул ыкманы эң туура деп эсептешип, ийгиликтүү жыйынтыктарды бере тургандыгын белгилеп келишет. Ошону менен бирге оюн – бул окуу процессин кызыктуу кылып, окуучулардын ойлоо ишмердүүлүгүн жакшыртуучу окутуунун эң негизги куралы жана тил үйрөнүүнүн күчтүү стимулу болуп эсептелип, ошол тилди өз эрки менен эркин түрдө үйрөтүүчү бирден бир өзгөчө каражаты. Оюн жаш баланын табитине жана каалоосуна төп келгендиктен, чет тилин ал ошончо чын дили менен үйрөнүүгө аракет кылат. Сабакка болгон кызыгуусун арттырат, оюн маалында эң негизги нерселерге көңүл бөлүүгө, окуучунун сүйлөөсүн жакшыртууга жардам берет.

Психологдордун атоосу боюнча оюндун негизинде адамда «өз алдынчалуулуктун» жана “Мен, өзүм” деп аталган жалпыланган үлгүнүн калыптана тургандыгын Америкалык психолог Д. Мид белгилеп кеткен.

Медицинада жана психология чөйрөсүндө оюндун жардамы менен жаш баланы таанып билүүгө, аларды диагноздоого, көңүлүн көтөрүүгө, кайрат берүүгө, тил табышууга ошондой эле алардын мүнөздүү психологиялык өзгөчөлүктөрүн

өркүндөтүүгө, жакшыртууга, оңдоого боло турган – оюн терапиясы деп аталган тармак бар. Ошол багытта оюндардын жардамы менен жаш балдарды уялчаактык, тартынчаактык, чечкинсиздик, пассивдүүлүк ж.б.у.с. ар кандай терс сапаттардан арылтууга болот. Себеби, оюн маалындагы таймашууда утулуп калбоо үчүн жасалаган психологиялык басымдан улам ошол артта калаган уялчаак, тартынчаак, начар окуган окуучулар дагы өздөрүнүн терс сапаттарын артта калтырышат. Натыйжада, ошону менен катар оюндун жардамы менен чет тилин үйрөнүп жаткан окуучунун ошол тилде сүйлөөсү, угуусу, сөздөрдү туура айтуусу туура калыптанып, жакшырат.

Оюн маалында катышуучулардын болгон таанып билүү процесстери активдешет: көңүл буруусу, эске тутуусу, ой жүгүртүүсү жана чеберчилик жөндөмдүүлүктөрү өнүгөт. Үйрөтүүчү (окутуучу) оюндар чарчоону гана жойбостон, тилдик жана психологиялык тоскоолдуктарды жеңип чыгууга жардам берет. Аны колдонуу ар дайым жакшы жыйынтыктарды берип келет.

Мугалим англис тил сабагын өтүүдө, окуучулардын жаңы сөздөрдү эстеп калуусун гана пландаштырбастан, алардын өз алдынчалуулугунун өсүшүнө дагы шарт түзүп берүү жөнүндө ойлонуусу керек. Окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу үчүн биринчиден окуучуларды оюндун кандай ыкмалары кызыктыраарын билип алуу зарыл. Чет тилин окутуп жаткан мугалимдер дайыма изденүүнүн үстүндө болуп, окутуунун сапатын жогорулатуу үчүн окутуунун таасирдүү ыкмаларын издеши керек. Ошол себептен чет тилин үйрөнүүгө болгон кызыгуу жоголбоосу үчүн, ар бир окутуучу сабагына оюн элементтерин колдонуусу шарт. Оюн бул чет тил сабагын окуткан мугалим үчүн окутуунун татаал процессин жагымдуу жана сүйүктүү сабакка айландырууга жардам берүүчү универсалдык каражат болуп эсептелет. Оюн маалында баардык окуучу бирдей, алардын ортосунда бири “жакшы”, бири “жаман” окуйт деген түшүнүк жок болот. Анткени, оюн ойноо “начар” окуган окуучунун да колунан келе турган иш аракет б.э. Оюн жада калса сабакта “начар” деген окуучуну дагы окуу процессине кызыктырууга жардам берет, анткени, оюн маалында окуучуда билим деңгээли гана пайда болбостон, ошол окуучуда ойлоо, туюу, зиректик, тез түшүнүүчүлүк жана ошондой эле тапкычтык жөндөмдүүлүгү дагы күч алат. Мындан тышкары, тилдик даярдыкта “начар” деген окуучу дагы оюнда биринчилерден боло алат, анткени, ал сабакты жакшы билбесе дагы, анын ойлоо, туюу, зиректик, тез түшүнүүчүлүгү, жана тапкычтык жөндөмдүүлүгү бул жерде эң маанилүү болуп эсептелет. Оюндарды башталгыч, материалды жогорку деңгээлде өздөштүргөн этаптагы жана ошондой эле тил үйрөнүүчүлөрдүн жаш курагына карап чектебестен ар кандай формада жана ар кандай түрдө колдонууга болот. Ошондой эле чет тилин үйрөнүүдө материалдарды китептен гана окуй бербестен, оюндун түрлөрүн дагы колдоно турган болсок, күнүмдүк жашообузда оюндундардын колдонулушунун таасири көп экендигин байкай алабыз. Оюнду чет тилин үйрөнүүдөгү окуу процессине биринчи эле сабактан баштап киргизүү керек. Оюндардын жардамы менен байкагычтыкты, көңүл бөлүүнү активдештирүүгө болот. Оюн өздүк чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрдү жөндөйт жана өзүн-өзү баалоону өркүндөтөт, о.э. адамга өз алдынча чечим кабыл алууну үйрөтөт. Оюндун жардамы менен эске тутуу жөндөмдүүлүгүн, көңүл бөлүүнү, кабыл алууну жакшыртууга, жаңы билгичтиктерди кабылдоого, ар кандай жөндөмдүүлүктөрдү өстүрүүгө жана ошондой эле жөн гана көңүлдүү эс алууга, чер жазууга болот.

Оюн бул көптөгөн билим берүүчү багыттагы активдүү ыкма б.э. Мисалы:

- оюн- жаңыдан өтүлгөн материалды бекемдөөдөгү жана өтүлгөн материалды кайталоонун эң ийгиликтүү ыкмасы;
- оюн – бул сабак учурундагы анча жагымсыз кырдаалдарда окуучуларды тездетүү (ыкчамдатуу, шаштыруу) менен сабакка активдүү катышууга мажбурлоочу эң мыкты ыкма;

- оюн – бул оозеки көнүгүүлөрдөн жана башка чарчатуучу нерселерден кийин эс алдыруучу эң мыкты ыкма;
- оюндун жардамы менен окуучулардын кетирген каталарын мугалим тарабынан оюн маалында эле окуучуларды чарчатып, алардын ойлонуусун тереңдетпестен тез-тезден оңдоого мүмкүнчүлүк берет;
- оюндар аркылуу аткарылган иш аракеттердин негизинде үйрөнгө нерселерди терең жана көп убакытка эске сактоого жардам берет.
- оюндар тажаткан оор окуу процессин шаттуу, көңүлдүү кылат. Натыйжада бул процесс окууга болгон кызыгууну арттырат;
- окуучулар оюн маалында өтө эле активдүү болушат, анткени алар оюнда утулуп калууну каалашпайт, ошону менен бирге оюн аларды таймашууга мажбурлайт;
- оюн – бул көңүлдүү эс алуунун идеалдуу мүмкүнчүлүгү;

оюндар окуучуларды бардык тараптан шамдагай болууга үйрөтөт. Эгерде оюн очкого же утушка негизделбестен, жөн гана көңүл ачуу үчүн гана ойнолсо, анда тартынчаак, уялчаак жана начар деген окуучу дагы өзүн эркин сезип, өзүнө ишенүү менен оюнга активдүү катыша алат. Негизинен, таймашуу элементтери окуучуларды жандандырып, алардын активдүүлүк жөндөмдүүлүгүн жогорулатат.

тез, спонтандуу оюндар көңүл бөлүүнү жогорулатат, жандандырат, кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн жакшыртат;

Чарчоону жазуу үчүн мугалимдин чечими менен сабакты эки бөлүккө бөлүү менен сабактын башталышында же аягында оюндарды колдонууга болот. Окуучулардын чет тилдерин үйрөнүүгө болгон кызыгуулары жоголбоосу үчүн негизинен дайыма ушундай кызыктыруучу элементтерди колдонуп туруу керек. Эң негизгиси аткарып жаткан иш өзүнүн оң пайдасын гана келтирип, жагымдуу эмоцияларды гана жаратып туруусу керек.

Сабак учурунда акыл – эс жана башка методикалык ыкмалар менен колдонулган оюндар өтүлгөн материалдарды окуучулар тарабынан сапаттуу өздөштүрүүсүнө жардам берет.

Чет тил сабагын социалдык чөйрө катары кароо керек. Анткени, класс жана аудитория – бул белгилүү бир социалдык чөйрө болуп эсептелет. Мугалим жана окуучу окуу процессинде бири – бири менен социалдык байланышта болот. Окуу процессин активдештирүүнүн кеңири мүмкүнчүлүгү ар кандай ролдук жана тилдик оюндарды колдонууга мүмкүнчүлүк берет. Тилдик оюндар бул окуучулардын сабакка активдүү катышуусу менен биргеликте, алардын тилдик инициативасын жакшыртат. Ар бир сабактагы бардык иштин оюн формасы өздөштүргөн лексикалык бирдиктерди, типтүү сөз айкаштарын кайталоого жана бекемдөөгө жардам берет жана сабакты ар түрдүү кылуу менен биргеликте окуучулардын сабакка толук түрдө көңүл буруусун шарттап турат. Эгер оюн педагогикалык жана методикалык жактан мыкты уюшулган болсо, сабактын тассирдүүлүгү ошончолук жогору болот. Ар бир сабак сайын өздөштүрүлүп жаткан материалдарга жараша ар бир оюнга жаңычылдык киргизилүүсү менен оюн дагы бир аздан татаалданып туруусу зарыл. Чет тил сабагындагы оюндарды ойноо менен катар окуучулар тилдик ишмердүүлүктө практика ала алышат, ошонун негизинде гана алар сүйлөөсүн автоматташтырып, кеңейте алышат.

Оюн маалында окуучу кантип сөз баштоону, сүйлөөнү, пикрир алышууну, керек болгон учурда сүйлөп жаткан адамдын сөзүн бөлүүнү, бирөөнүн оюу менен толугу менен макул болууну же тескерисинче ага каршы чыгууну, сүйлөп жаткан адамды кунт коюу менен угууну, суроо берүүнү ж.б.у.с. ыкмаларды үйрөнөт. Бирок, окуу процессине ушундай ыкманы киргизүүдөн мурун, алдын ала даярдоочу иштерди алып баруу керек. Себеби, кичинекей окуучулар чет тилинде эмес керек болсо өзүнүн эне тили болгон орус же кыргыз тилинде да өзүнүн оюн так, туура айта албашы мүмкүн. Ошол себептен оюн чегинде сүйлөшүүнү уюштуруу үчүн окуу процессинин чыныгы шартында ошол мүмкүн болгон нерселерди калыптандыруу керек. Ал үчүн англис

тилиндеги “Ооба”, “Жок”, “Чын элеби?”, “Кандай кызык!” ж.б.у.с. клишеленген кыскача фразаларды колдонууга үйрөтүү керек. О.э. экиден бириктирип, микродиалогдорду окутуп, ошонун негизинде өздөрүнүн диалогдорун түзүүнү үйрөтүү керек. Ал үчүн:

- биринчиден ушундай микродиалогдордун үлгүсүн берүү керек, ошонун негизинде окуучулар өздөрүнүн диалогдарын түзө алышат;
- микродиалогдогу сөздөр баардык окуучуларга түшүнүктүү болуусу керек;
- биринчи берилген диалогду ролдору менен бөлүп окутуу керек;
- берилген диалогдогу сөздөрдүн жардамы менен башкача кырдаалда өз алдынча аналогиялык диалогдорду түздүрүү керек;
- мүмкүн болгон баардык көргөзмө куралдарды колдонуу керек;
- о.э. мугалим берилген тапшырманы окуучулардын жаш курагына, кабыл алуу жөндөмдүүлүктөрүнө жараша берип, тапшырма бардыгына түшүнүктүү болгондугун ырастап алуу керек;

Мындан тышкары ойнотулган оюнду баалоодо мугалим бир кыйла кылдат болуусу керек. Терс баалоодо окуучулардын активдүүлүк жөндөмдүүлүгүн төмөндөтүп коёт. Ошол себептен, биринчи оюндагы жетишкен жакшы тараптарын айтып, адан кийин гана терс, туура эмес болуп калган тараптарын айтуу керек. О.э. ар бир окуучуну жетишкендиктери үчүн мугалимдин колдоп туруусу, анын мактоосу да окуучуга оң жыйынтыгын берээри талашсыз.

Сабак учурунда ойноло турган оюндардын убактысы жана мезгили бир нече факторлордон көз каранды. Мисалы: катышуучунун даярдыгынан, өздөштүрүлүп жаткан материалдан, сабактын конкреттүү шартынан жана багыт, максатынан ж.б.

Эгерде оюн жаңыдан өтүлгөн материалды бекемдөө ирээтинде болсо, анда ага сабактын 15-20 мүнөтүн бөлүүгө болот. Андан кийинки сабактарда ошол эле оюнду 3-5 мүнөт аралыгында өткөн материалды кайталоо ирээтинде, о.э. сабактан бир аз эс алуу ирээтинде да колдонууга мүмкүн. Бир эле оюнду сабактын ар кандай этаптарында колдонууга болот. Бирок, оюн ойнотуунун да чеги болушу керек, себеби, ашыкча оюн ойнотууда да, окуучуларды тажатып, чарчатып, натыйжасында ойнотулган оюн өзүнүн эмоционалдык таасирдүүлүгүн жоготуп коет. Кыскасы, бардык нерсе окутуучунун темпераментинен, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнөн жана анын ар кандай шартта иш алып баруусунан көз каранды.

Оюн ойнотууда төмөнкүдөй талаптар сөзсүз коюлушу керек:

- Ойнотулуп жаткан ар бир оюн жаш балдардын акыл-эс жагынан өсүп өнүгүүсүнө жана аларды тарбиялоодо пайдалуу көнүгүүлөрдү берүүсү керек.
- Оюнда тапшырмалар кызыктуу болуп, аларды аткарууда акыл-эс сөзсүз түрдө иштеши керек. О.э. кээ бир кыйынчылык кырдаалдардан акыл-эстин иштетүү менен чыгууга багытталган көнүгүүлөр камтылышы керек.
- Оюн өзүнө кызыктуу элементтерди жана юморду камтышы керек. Оюн менен алектенүүдө акыл-эстин иштеши күчөйт, жана берилген тапшырмаларды аткарууда кыйла жеңилдиктерди жаратат.
- Оюнга баардык окуучуларды тең катыштыруу керек.
- Оюн маалында ар кандай элементтер жана көргөзмө куралдар сөзсүз түрдө колдонулушу керек.

Оюн ойноодо ар бир окуучуда канааттануу, кубануу сезими пайда болот. Окуучу оюн маалында өзүн канчалык эркин сезсе, сүйлөшүү, пикир алышуу маалында да ал ошончолук демилгелүү болот. Убакыттын өтүшү менен ал окуучуда өзүнө ишенүүчүлүк сезим пайда болот. Сабак өтүп жаткан мугалим оюндун таасирдүүлүгүнө ишенүүсү менен гана ал жемиштүү жыйынтыктарга ээ боло алат. Ар кандай оюндар окуучуларга туура чечим кабыл алууга, туура сүйлөөгө, туура ойлонууга, ар кандай кыйын кырдаалдардан оңой чыгууга жана бардык жерде биринчилерден болууга тарбиялайт.

Негизинен оюндарды – кыймылдуу, азарттык, үстөл үстүндө ойнолуучу оюндар, компьютердик, үйрөтүүчү (окутуучу), ишкер оюндар деп бөлүп кароого болот. Биз чет тилин окутууда колдонуп жаткан оюндарды үйрөтүүчү (окутуучу) оюндарга киргизебиз.

Оюндун типтерин бөлүп кароо өткөн кылымдардан баштап эле чет элдик жана орус изилдөөчүлөр, психологдор, педагогдор тарабынан жүргүзүлүп келеген. Алар: чет элдик изилдөөчүлөр Г. Хайд, Ф.Джозеф, Каллахан, Дж. Оллер, П.Стивен, Крацен, К.Линингстоун, Ж.Пиже, орус психолог, педагогдордун арасынан Н.П.Аникеева, М.Ф.Стронин, Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Д.Б.Эльконин, П.П.Блонский, А.П.Усова жана башкаларды бөлүп кароого болот.

Булардын арасынан чет тил сабагында колдонулуп жаткан оюндарды бөлүштүрүүдө көрүнүктүү оорунду М.Ф.Строниндин “Англис тил сабагын окутуудагы үйрөтүүчү оюндар” аттуу эмгегиндеги оюндарды бөлүштүрүүдөгү теориясын мен толугу менен колдоор элем. Ал оюндарды 2 (эки) топко бөлүп караган:

1. Алдын ала даярдоочу оюндар (подготовительные игры)
2. Чыгармачылык оюндар (творческие игры)

1. Алдын ала даярдоочу оюндар өзүнө грамматикалык, лексикалык, фонетикалык жана орфографиялык оюндарды камтыйт. Булар окуучулардын сүйлөө көндүмдөрүн калыптандырууну шарттайт. Бул оюндарды индивидуалдык же команда аралык таймашуу түрүндө колдонууга болот. Жогоруда аталган алдын ала даярдоочу оюндарда (грамматикалык, лексикалык, фонетикалык жана орфографиялык оюндар) бөлүнгөн пункттар бири-бири менен тыгыз байланышкан, алар бирин бири шарттап, толуктап турат.

Грамматикалык оюндар. Алдын ала даярдоочу оюндардын арасынан грамматикалык оюндарды биринчилерден кылып бөлүп карасак туура болот. Себеби, грамматикалык материалдарды өздөштүрүү менен катышуучунун (окуучунун) активдүү сүйлөөсүн шарттап турат. Грамматикалык бөлүктөрдү колдонууга үйрөтүү учурунда ошол бөлүктөр өзүнүн бир түрдүүлүгү (турпатташтыгы) менен окуучуларды тажатып жиберет, ошол учурда грамматикалык оюндарды колдонуу бул багытты кызыктуу жана жагымдуу кылууга жардам берет.

Мындай оюндар төмөнкүлөрдү шарттайт:

- Грамматикалык татаалдыктарды камтыган сүйлөө үлгүлөрүн колдонууга үйрөтүүнү;
- берилген грамматикалык үлгүнү колдонууга нукура жагдай түзүүнү;
- Катышуучунун сүйлөө жана чыгармачылык активдүүлүгүн өстүрүүнү;

Бул оюндар эң маанилүү болгон – to be, to have, can, may, must этиштерин, there is / there are түрмөктөрүн, Indefinite, Continuous, Perfect топторунун этиштин мезгил формаларын, этиштин шарттуу ыңгайларын, кыйыр сөздөрдү ж.б.у.с. грамматикалык материалдарды камтыйт.

Лексикалык оюндар. Албетте, бул багыттагы оюндарды биз грамматикалык мүнөзгө ээ деп айта албайбыз. А.э. грамматикалык оюндар толугу менен лексикалык мүнөзгө ээ боло алат деп айтууга болот. Лексикалык оюндар сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүнүн андан ары түптөлүшүн улантат.

Чыныгы жашообузда биз эч качан сөздөрдү жөндөн жөн эле айта бербейбиз. Сөздөрдү колдонуу дагы кандайдыр бир белгилүү багытка, шартка, кырдаалга багытталып айтылат.

Ошол себептен лексикалык оюндарды уюштурууда мугалим оюн менен тааныштырууну, аны колдонууну ойлоношу керек. Окуучулар дагы ошол колдонулуп жаткан сөздөрдүн абдан маанилүү экендигин жана ошол сөздөрдү алардын үйрөнүүсү керек экендигин алар түшүнүүсү керек.

Бул багыттагы оюндар төмөнкү багыттарга негизделген:

- Катышуучуларды чыныгы шартка жакын келген лексикаларды ар кандай жагдайларда колдонууга машыктыруу;
- Катышуучулардын ойлонуп сүйлөө ишмердүүлүгүн активдештирүү;
- Катышуучулардын сүйлөө активдүүлүгүн өнүктүрүү;
- Катышуучуларды сөздөрдүн бири-бири менен байланышуу шарты менен тааныштыруу;

Фонетикалык оюндар. Чындыгында, окуучуларга ар кандай грамматикалык формаларды жана лексикалык материалдарды өздөрүнүн сүйлөө кебинде жана чет тил сабагында кодонууга үйрөтүү эң маанилүү. Бирок, ошону менен катар аларды ошол сөздөрдү туура айтууга да үйрөтүү менен бул маселени окутуунун баштапкы этабында чечип алуу керек. Себеби, чет тилин андан ары ийгиликтүү үйрөнүү ушул нерселерден көз каранды б.э. Бул сыяктуу маселелерди чечүүдө фонетикалык оюндар чоң таасирин тийгизет. Алар сүйлөө көндүмдөрүн жана билгичтиктерин калыптандыруу шартында сөздөрдү туура айтууга негизделген.

Фонетикалык көнүгүү-оюндары төмөнкү шарттарды багыттайт:

- Катышуучуларды англис тилиндеги тыбыштарды туура айтууга машыктыруу;
 - Катышуучуларга ырларды үнүн бийик чыгаруу менен так, туура окууга үйрөтүү;
 - Ролдорго бөлүштүрүү менен катышуучуларга ырларды көркөм жаттоосуна үйрөтүү.
- Оюндун бул түрлөрү атайын тандалып алынган кичинекей балдардын ырларын театрлаштырууга негизделген. Бул оюндарда мугалимдин аткарган кызматы өтө маанилүү. Себеби, анын ар бир кыймылы, фантазиясы, жүрүм-туруму ар бир катышуучуга шык, түрткү, таасир берип туруусу керек. Мугалим биринчилерден болуп, тигил же бул берилген сценканы ойноп берип, андан кийин оюндарды кимдин командасы ырды мыкты деңгээлде окуйт жана тигил же бул каармандарды кандай туурай ала тургандыгын аныктоо менен командаларга бөлүп ойнотуу керек.

Орфографиялык оюндар. Чет тилдеринин жазуу системасын жана ошол тилде так, туура жаза албай туруп, ошол тилди толук өдөштүрүүгө мүмкүн эмес. Бул маселени чечүүдө үйрөнүп жаткан тилдеги сөздөрдү туура жазууга негизделген орфографиялык оюндарды колдонууга болот.

Берилген оюндун максаты- англис тилиндеги сөздөрдү туура жазууга машыктыруу б.э. Көптөгөн оюндар катышуучулардын эске тутуу жөндөмдүүлүгүн жакшыртууга, ал эми кээ бири англис тилиндеги сөздөрдү туура жазуу закон ченемдүүлүктөрүнө негизделген.

2. Чыгармачылык оюндар калыптанган тилдик көндүмдөрдүн жана билгичтиктердин андан ары өнүгүшүн шарттайт.

Аудитивдик оюндар (Угууга негизделген оюндар)

Бул багыттагы оюндар угуунун төмөнкү багыттарына жетүү үчүн жардам берүүгө негизделген:

- Катышуучуларга кайталабастан бир эле жолу айтылган сүйлөмдөрдүн маанисин түшүнүүгө үйрөтүү;
- Катышуучуларга берилген маалыматтардын арасынан эң негизгисин белгилеп көрсөтүүгө үйрөтүү;
- Катышуучуларга сүйлөп жаткан маалда сөздөрдүн айкалыштарын жана кээ бир кеп үлгүлөрүн айырмалоого үйрөтүү;
- Катышуучулардын угуудагы эске тутууларын өстүрүү;
- Угуу реакциясын өстүрүү;
- Угууга негизделген оюндарды багыттуу түрдө магнитофондун, CD, DVD дисктеринин жардамы менен өткөрүү керек. Бул багыттагы оюндар мугалимдин гана сүйлөөсүнө көнүп калган окуучулар үчүн бир аз кыйынчылыктарды жаратат. Себеби, ал окуучу мугалимдин сүйлөөсү менен гана чектелип, чыныгы тилди алып

жүрүүчүлөрдүн сүйлөгөнүн буга чейин уккан эмес. Ошону менен катар мындай ыкма угууга карата машыгуунун эффективдүүлүгүн жогорулатат.

Тилдик (кептик) оюндар.

Бул оюндар төмөнкү берилген тапшырмалардын иш жүзүнө ашышын шарттайт:

- Катышуучулардын өз ойлорун эркин түрдө билдирүүгө үйрөтүүнү;
 - Катышуучуларга практикалык жана чыгармачылык түрдө кабыл алынган тилдик көндүмдөрдү колдонууга үйрөтүүнү;
 - Катышуучуларды пикир алышуу учурунда кепке жараша жооп берүүгө үйрөтүүнү;
- ж.б.

Жогоруда белгиленгендей, оюн – бул окуу процессин кызыктуу кылып, окуучулардын ойлоо ишмердүүлүгүн жакшыртуучу окутуунун эң негизги куралы жана тил үйрөнүүнүн күчтүү стимулу болуп эсептелип, ошол тилди өз эрки менен эркин түрдө үйрөтүүчү бирден бир өзгөчө каражаты экенин чет тилин окутуп жаткан мугалимдерге тастыктабасак деле маалым. Оюндун өстүрүүчү мүмкүнчүлүгү оюндун маани-маңызында катылган. Оюн – бул өзү эле эмоция. Эмоция бар жерде активдүүлүк да бар. А.э. активдүүлүк бар жерде көңүл буруу, акыл-эстин иштеши кошо жүрөт. Көңүл буруп, акыл-эсти иштетүү менен гана биз алга карай умтула алабыз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Артемов В.А. “Психология обучения иностранным языкам”. М., “Просвещение” 1969.
2. Бурова И.И., Буров А.В. “Учим английский играя”. Для детей 4-6 лет. - СПб.: Издательский Дом “Нева”, 2004.
3. Зимняя И.А. Психология обучения иностранному языку в школе. М., “Просвещение” 1991.
4. Комарова Ю.А. “Использование учебных игр в процессе обучения иностранному языку”// Обучение иностранному языку в школе, вузе. СПб, “Каро”, 2001.
5. Комков И.Ф. “О некоторых методах начального обучения иностранным языкам в школе”, Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения БССР, Минск, 1963.
6. Линингстоун К. “Ролевые игры в обучении иностранным языкам”. М., “Высшая школа” 1988.
7. Негневицкая Е.И., Шахнарович А.М. “Язык и дети”. М., “Наука” 1981.
8. Психология. Словарь под ред. Петровского. - М., “Политиздат” 1990.
9. Стронин М.Ф. “Обучающие игры на уроке английского языка”. М., “Просвещение” 1984.
10. Часнок С.С. “Ситуативно-игровое обучение иноязычному устному общению на начальном этапе средней школы”. МПИ им. Ленина, 1989.

Джаскупова З.А.

*Учитель русского языка и литературы
Общеобразовательная средняя школа №15
город Балхаш, Карагандинская область
(Казакстан)*

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ
РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

В современном мире происходят глобальные изменения, связанные с изменением способов коммуникации, отношения к окружающей среде. Как следствие меняются требования к содержанию и форме образования, призванного подготовить человека к реализации себя в изменяющемся мире. Обучающиеся должны не просто овладеть суммой знаний, умений и навыков, но и гораздо важнее и сложнее привить обучающимся умения самостоятельно добывать, анализировать, структурировать и эффективно использовать информацию для максимальной самоактуализации и полезного участия в жизни общества.

Современный образовательный процесс немыслим без применения новых, более эффективных технологий, призванных содействовать развитию творческих способностей обучающихся, формированию навыков саморазвития и самообразования. Большие возможности для перехода от знаниевой модели обучения к деятельностной представляет проектное обучение, выросшее из метода проектов.

Метод проектов не является принципиально новым в мировой педагогике. Он был предложен и разработан в 20-е годы прошлого века американским философом и педагогом Джон Дьюи, его учеником В.Х. Килпатриком «Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе» (1925г.). В России идеи проектного обучения практически возникли в то же время. Уже в 1905 г. русский педагог С.Т. Шацкий возглавил небольшую группу коллег, пытавшихся активно использовать проектные методы в практике преподавания. С.Т.Шацкий считал, что воспитание человека должно быть воспитанием его самостоятельности в процессе самостоятельной творческой деятельности. Проект – замысел переустройства того или иного участка действительности согласно определённым правилам. В переводе с латинского “проект” означает “брошенный вперед”. Проект – это цельная работа, её нельзя не закончить, остановиться посередине, так как оценивается конечный продукт, представляющий собой объективно новое знание и опыт.

Проектность – определяющая черта современного мышления. Проектное мышление, проектная деятельность - процесс обобщённого и опосредованного познания действительности, в ходе которого человек использует технологические, технические, экономические и другие знания для выполнения проектов по созданию культурных ценностей.

Проектное обучение отличается от проблемного тем, что деятельность учащихся имеет характер проектирования, подразумевающего получение конкретного (практического) результата и его публичного предъявления.

Технология проектного обучения рассматривается в системе личностно-ориентированного образования и способствует развитию таких личностных качеств школьников, как самостоятельность, инициативность, способность к творчеству, позволяет распознать их насущные интересы и потребности, представляет собой технологию, рассчитанную на последовательное выполнение учебных проектов. Среди учебных проектов можно выделить следующие типы: исследовательские, творческие, информационные, социально значимые.

Классификация типов проектов.

В настоящее время существуют различные классификации проектов. Выделим следующие наиболее характерные типы проектов. По продолжительности времени: краткосрочные (2-6), средней продолжительности (12-15), долгосрочные (четверть, полугодие, год) проекты, требующие времени для поиска материала, его анализа и т. д. По уровню интеграции различают проекты с привлечением только изучаемого предмета и межпредметные. По способу преобладающей деятельности выделяют индивидуальные проекты и коллективные.

По способу преобладающей деятельности учащихся выделяют игровые, исследовательские, творческие, практико-ориентированные, познавательные проекты.

Главные в технологии проектного обучения состоят в следующем:
с большим увлечением выполняются ребенком только та деятельность, которая им выбрана свободно самим; деятельность строится не в русле учебного предмета; опора на сиюминутные увлечения детей; истинное обучение никогда не бывает односторонним, важны побочные сведения и др.

Исходный лозунг основателей системы проектного обучения – «Все из жизни, все для жизни». Поэтому проектный метод предполагал изначально использование окружающей жизни как лаборатории, в которой и происходит процесс познания.

Цель технологии проектного обучения состоит в том, чтобы создать условия, при которых учащиеся: самостоятельно и охотно приобретают недостающие знания из разных источников; учатся пользоваться приобретенными знаниями для решения познавательных и практических задач; приобретают коммуникативные умения, работая в различных группах;

развивают у себя исследовательские умения (умения выявления проблем, сбора информации, наблюдения, проведения эксперимента, анализа, построения гипотез, обобщения); развивают системное мышление.

Критериями оценки является достижение и цели проекта, и над предметных целей (что представляется более важным), которые обеспечивают проектное обучение.

Результат. Если цели проекта достигнуты, то мы можем рассчитывать на получение качественно нового результата, выраженного в развитии познавательных способностей ученика и его самостоятельности в учебно-познавательной деятельности.

Пример реализации технологии проектного обучения в системе уроков.

Этапы разработки проекта и их содержания и методика организации учебного процесса:

1. Исходный: разработка проектного задания. Использование проектного задания возможно на разных этапах изучения предметной темы или элективного курса. В начале – как способ создания проблемной ситуации;

На этапе применения изученного теоретического материала к решению практических задач; По завершении темы – с целью углубления и расширения знаний по интересующим аспектам темы и представления творческой работы в портфолио для накопительной рейтинговой оценки.

1.1.Определение проблемы: выявление противоречия и обоснование актуальности, формулирование темы проекта.

1.2. Определение цели проекта и постановка поэтапных задач. Учитель задает цели и задачи выполнения проекта. Учитель ставит вопрос «Что нужно изучать, исследовать, сделать для достижения цели проекта?».

1.3. Формулирование гипотезы о результатах и путях их достижения.

2. Разработка проекта: планирование работы. Учитель задаёт план работы над проектом, организует его обсуждение, дети составляют план самостоятельно.

2.1. Определение сроков выполнения проекта.

2.2. Обсуждение критериев оценки качества проекта.

2.3. Выбор средств и методов выполнения проекта. Учащиеся должны знать, что при проектировании могут использоваться методы:

изучение и анализ литературных источников; теоретическое моделирование и обобщение; различного рода опросы: анкетирование, интервью, собеседование; запросы через Интернет; наблюдение по специальной программе; опыты и эксперименты; статистические методы обработки данных.

2.4. Выбор формы работы над проектом и распределение обязанностей.2.5. Выбор способов оформления результатов и их презентации.

3. Реализация проекта.

3.1.Сбор, анализ и обобщение информации из разных источников.

3.2. Проведение исследования. Учитель оказывает помощь учащимся в разработке программы исследования.

3.3. Подготовка иллюстративного материала: наглядно-графического, звукового. Учащиеся сами выбирают способы представления наглядно-графического материала. Варианты иллюстративного материала: рисунки, коллажи, плакаты, фотографии, графики и диаграммы, видео и звукозаписи, компьютерные презентации.

3.4. Оформление материала для презентации.

3.5. Контроль и коррекция промежуточных результатов.

4. Завершение проекта. Завершенный проект обязательно должен быть представлен и получить общественную оценку.

4.1. Общественная презентация проекта.

4.2. Экспертиза проекта в соответствии с заданными критериями. После презентации учитель организует обсуждение результатов проекта по плану.

4.3. Рефлексия. Учитель предлагает группам дать самооценку качества проекта, его соответствия цели и гипотезе.

Технология проектного обучения может быть эффективно использована, начиная с начальной школы. Учитывая возрастные и психолого-физиологические особенности младших школьников, при организации проектной деятельности в начальной школе темы детских проектных работ лучше выбирать из содержания учебных предметов или из близких к ним областей. Целесообразно в процессе работы над проектом проводить с младшими школьниками экскурсии, прогулки-наблюдения, социальные акции. В этом контексте представляют интерес опросы, интервьюирование учениками отдельных лиц, для которых предназначен детский проект.

В целом в проектной деятельности младших школьников выделяются следующие этапы, соответствующие структуре учебной деятельности:

Мотивационный, планирующий, информационно-операционный, рефлексивно-оценочный. Таким образом, участвуя в проектной деятельности, младшие школьники демонстрируют: готовность к познанию и овладению основными исследовательскими методами пусть пока при помощи учителя и родителей; готовность овладеть компьютерной грамотностью, умение работать с аудиовизуальной и мультимедийной техникой; владение коммуникативными навыками, толерантностью. Русский язык 4 класс с казахским языком обучения.

Общеобразовательная средняя школы №15 г. Балхаш.

Тема проекта «Знай, люби и береги природу».

Учебные предметы, близкие к изучаемой теме: история, изобразительное искусство, литература. Возраст школьников: 10-11 лет (4класс)

Оборудование: компьютер, принтер, ксерокс.

Цель проекта: определить значение природы в жизни человека; возможности благоустройства и сохранения; привлечь внимание к данной проблеме и получить помощь в ее решении.

Задачи проекта:

1. Научить учащихся самостоятельному поиску необходимой информации с использованием различных источников.
 2. Научить учащихся работать индивидуально, в парах, в группах по теме проекта.
 3. Овладеть методом прогнозирования.
 4. Научить анализу и оценке собственных творческих и деловых возможностей.
 5. Создать книжку «Стихи о природе», проект- макет «Город моей мечты», написать реферат на тему «Экология Балхаша», «Озеро Балхаш», «Цветы Балхаша».
- Срок проведения проекта: февраль-март (9 уроков и самостоятельные работы в медиатеке). Представление вариантов выполненных работ:

Ученики первой группы защищали свои рефераты на темы: «Экология Балхаша», «Озеро Балхаш», «Цветы Балхаша». Ученики второй группы защищали макет «Город моей мечты», созданный ими из бумаги и картона.

Ученики третьей группы, собрав необходимый материал, используя компьютер, создали сборник любимых стихотворений о природе с красивыми иллюстрациями и прочитали их наизусть.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1]. Орлова, Л.А. Участие младших школьников в проектно-исследовательской работе //Л.А.Орлова //Начальная школа. – 2007. – № 3. – С.28–33.
- [2]. Русский язык. 6-11 классы: проектная деятельность учащихся: [Текст]/сост. Г.В. Цветкова. – Волгоград: Учитель, 2009.
- [3]. Матяш, Н.В. Проектная деятельность младших школьников: Книга для учителя начальных классов / Н.В.Матяш, В.Д.Симоненко. – М.:Вентана-Граф, 2007. – 112 с.
- [4]. Загвязинская, Э. Как мы пришли к проектному обучению /Э.Загвязинская //Директор школы. – 2004. – № 9. – С.33–40.
- [5]. Гилева, Е.А. История развития метода проектов в Российской школе / Е.А.Гилева //Наука и школа. – 2007. – № 4. – С.13–15.

Есназарова У.А.

*д.п.н., профессор Республиканского ИПК
руководящих и научно-педагогических кадров
системы образования, **Орынбек Б.А.**
учитель географии школы-лицея №48
г. Алматы. (Казахстан)*

АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АКТИВНЫХ ФОРМ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ГЕОГРАФИИ НАСЕЛЕНИЯ

Проблема активности личности в обучении-одна из актуальных в психологической, педагогической науке, так и в образовательной практике.

Меняется общество, в котором мы живем, меняются приоритеты. А вместе с ними и цели географического образования. Наступивший XXI век требует от преподавателя географии не столько “наполнения” головы школьника разнообразной информацией, сколько обучения умениям самостоятельно получать нужные географические материалы, анализировать их. На первое место выступают задачи по формированию личности, способной к дальнейшему самообразованию.

Использование нетрадиционных методов обучения ведёт к активизации познавательной деятельности на уроках, обогащает, систематизирует и закрепляет знания, способствует к их осознанному применению.

Школьник становится активным, заинтересованным, равноправным участником обучения. У него происходит отход от стандартного мышления, стереотипа действий, что позволяет развить стремление к знаниям, создать мотивацию к обучению. Такая работа на уроке имеет большое образовательное, воспитательное, а также развивающее значение.

Использование нетрадиционных подходов в преподавании географии является важным средством для формирования личности, гуманного отношения ко всему живому, творческого воспитания и развития /1/.

Целенаправленная работа по развитию познавательной мыслительной деятельности, логики и анализа позволяет не только облегчить усвоение нового материала, разнообразить познавательную деятельность, но и сформировать у учащихся представления о географических закономерностях, устойчивых причинно-следственных связях, происходящих в природе /2/.

Предлагаем пример из учебной деятельности, который мог бы повысить активность учащихся и интерес к изучению предмета либо определенной темы. Урок в 9-ом классе на тему «§4. Трудовые ресурсы», с применением стадий модуля критического мышления с помощью метода шести шляп.

Тема	§4. Трудовые ресурсы
Цели:	
Образовательная	продолжить формирование знаний о населении Казахстана, выявить причины лидерства отраслей хозяйства в структуре занятости населения, полноценный анализ особенностей размещения населения и урбанизации чтение, обсуждение, осмысление.
Развивающая	формировать умения работать с текстом и картой, отстаивать свою точку зрения, доказывать ее, систематизировать большой блок знаний, развивать кругозор, логическое мышление через элементы критического мышления
Воспитательная	способствовать воспитанию интереса к изучению предмета, воспитывать ответственность, организованность, самостоятельность и взаимоуважение через групповую работу
Тип урока	Урок закрепления знаний, выработка умений и навыков
Формы урока	Групповая работа
Методы урока	Частично-поисковый, проблемное изложение
Наглядные пособия и оборудование	Физическая карта Казахстана, политико-административная карта Казахстана, атласы, учебники, ИКТ
Организационный момент	Приветствие, наведение дисциплины, проверка учащихся.
Ход урока:	
ВЫЗОВ	Просмотр видео «Притча о старом шляпнике»
ОСМЫСЛЕНИЕ	1.Формирование групп (3) 2.Распределение ролей в соответствии с цветами шляп (белый, желтый, черный). Синяя шляпа может принадлежать либо учителю, либо гостям (замечания, дополнения, уточнения, обобщения) 3. Обсуждения в группе, формулировка идей 4. Выступления спикеров (акимов области)
РЕФЛЕКСИЯ	Синквейн
Оценивание: (самооценивание, взаимооценивание)	Критериальное: 1.активность участия в групповой работе, объем работы 2. креативные, оригинальные идеи 3. вычленяет части целого; выявляет взаимосвязи между ними; 4.грамотное изложение материала (точность, грамотность, воспроизводит термины, конкретные факты, методы и процедуры, основные понятия, правила и принципы, научно поставленная речь, отсутствие слов паразитов)

Самостоятельная работа	Долнительная интересная информация о городах Казахстана
Домашнее задание	Повторение §3-4. Подготовка к тестам

В чем актуальность применения активных форм обучения именно по тематике населения? Изучение географии населения всегда сопровождается использованием статистических данных, что в свою очередь усложняет восприятие материала и возможно делает его скучным. С помощью расчета на 1,2,3 формируются 3 группы. Предлагается посмотреть притчу о старом шляпнике. Просмотр видео-ролика можно использовать как этап вызова.

На этапе осмысления каждая команда путем жеребьевки получает задание-функцию в роли одной из владельца шляп. Естественно за 45 минут не возможно примерить все шляпы, поэтому мы выбрали самые подходящие, на наш взгляд, для данного урока три шляпы: белую, черную и желтую. Дети с других групп посчитали, что членам группы в белой шляпе будет слишком легко, т.к. они будут только констатировать факты. Но суть владельца белой шляпы в том, что он научился видеть детали во всём происходящем, анализировать факты и события, т.е. члены данной команды должны были найти причинно-следственные связи и объяснить их. Владельцы черной шляпы должны были указать и обосновать отрицательные моменты, последствия тех же перечисленных фактов, процессов, явлений. Группа в желтой шляпе наоборот-только положительные стороны.

Как видно из структуры урока, здесь присутствуют элементы дискуссии. Все члены команды должны сформировать свои утверждения и обоснования, путем разбора текстового материала и сформировать целостную речь для спикера, который будет представлять их взгляды. Осуществляется активное обсуждение в группе и формулировка идей. Поскольку каждая из команд стремится полноценно раскрыть суть данной темы через роль группы, т.е. специфическую функцию шляпы. Таким образом, с помощью данной формы проведения урока можно осуществить эффективное групповое общение.

Что такое эффективное групповое общение? Наиболее благоприятным аспектом работы в группах является возможность общения, но это требует умения не только говорить, но и слушать, поэтому существует несколько основных правил, которые должны знать учащиеся:

- Говорить по очереди
- Активно слушать
- Задавать вопросы и спрашивать, есть ли вопросы
- Вносить предложения и спрашивать, есть ли предложения у других
- Выражать свои мысли и мнения и интересоваться идеями и мнениями других
- Коллективно обсуждать предложения, идеи и мнения
- Помогать и просить о помощи
- Давать и просить пояснения
- Пояснять и оценивать идеи
- Принимать групповые решения и приходить к единому мнению
- Подводить итоги обсуждения
- Приводить убедительные аргументы /3/.

Создание возможностей для обсуждения и разговоров имеют крайне важное значение, если будет лучшее взаимодействие и вовлечение класса. Целенаправленное обсуждение-это суть всех успешных работ группы. Обсуждение помогает учащимся изучать свои идеи, улучшить взаимодействие, способствовать групповой работе и поощрять активное участие /4/.

Для этапа рефлексии предлагается составить синквейн, с которым дети очень хорошо знакомы.

И самое интересное – это оценивание. Команда получает специальную таблицу с ячейками, в которых записаны имена членов группы. Каждый ученик индивидуально проставляет столько же знаков (либо «+», либо «-»), сколько критериев. В соответствии со средним баллом выставляется окончательная суммативная оценка. Оценивание с помощью критериев дает возможность учащимся увидеть свои сильные и слабые стороны, развивает наблюдательность, поскольку они должны объективно оценить других членов группы. А также в результате анализа и подведения итогов учитель может увидеть истинную картину процесса и за какие именно критерии дети получили наибольшее количество «-».

В ходе данной формы работы нельзя забывать и о работе с картой. В ходе выступления спикер или его помощник должны показывать на карте все перечисленные объекты (административные единицы, города, физико-географические объекты, промышленные центры и т.д.). Таким образом в ходе урока можно наблюдать все виды активности: активность воспроизведения, активность интерпретации, творческая активность.

Именно на развитие таких качеств и учащихся, и самих учителей нацелена Программа повышения квалификации педагогов общеобразовательных школ Республики Казахстана, разработанная АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», Центр педагогического мастерства г. Астана совместно со стратегическим партнером в образовании Университетом Кембридж. Содержание Программы курсов предполагает освоение учителями 7 модулей:

- Новые подходы в преподавании (в составе данного модуля рассматриваются два подхода «Обучение через диалог» и «Обучение тому, как обучаться»).
- Обучение критическому мышлению.
- Оценивание обучения для обучения и оценивание результатов обучения (с особым акцентом на критериальное оценивание).
- Использование ИКТ и цифровых систем для усовершенствования способов обучения.
- Работа с талантливыми и одаренными детьми.
- Преподавание и обучение в соответствии с возрастными особенностями детей.
- Управление процессом обучения.

Идеи всех данных модулей были интегрированы на данном уроке.

Таким образом, данная Программа будет направлена на подготовку:

1. Учителей, которые являются направляющими, влияющими, проявляющих заботу и активно, с энтузиазмом занимающихся преподаванием и изучением.
2. Учителей, которые осознают, что каждый ученик думает и знает, как выстраивать понимание предмета; конструируют знания и практический опыт в контексте этих знаний; имеют профессиональные знания и понимание их содержания для обеспечения обратной связи таким образом, чтобы каждый ученик прогрессировал по уровням образовательной программы.
3. Учителей, которые знают цели обучения и критерии успешности урока, знают, в какой степени они соответствуют этим критериям со своими учениками, и знают, что делать далее для устранения пробела между имеющимися знаниями и осознанными учениками эталонами успешности: «Куда двигаться дальше?», «Как действовать?», «Что делать далее?».
4. Учителей, которые могут развиваться от единственной идеи до множества идей, синтезировать и затем пополнять и углублять их таким образом, чтобы ученики могли выстраивать и восстанавливать эти идеи. Это-не есть передача уже готовых знаний или идей, а построение учениками этих знаний и идей, что является принципиальным /5/.

Урок-это форма организации обучения, живая и гармоничная часть педагогического процесса. Любой урок должен органически вписываться в систему работы учителя. Каждый урок должен осуществлять какую-то конкретную часть общих задач обучения. В то же время урок должен отличаться целостностью и завершенностью, выполнять конкретные задачи и давать реальные результаты. Как

традиционный, классический, так и нетрадиционный уроки должны являться конкретным воплощением и выражением той или иной методической концепции, практической пробой, определяющей ее правомерность и эффективность. И одновременно урок-это показатель производительности труда учителя и учащихся.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мирошниченко Эмма Васильевна. Активизация познавательной деятельности на уроках географии. <http://festival.1september.ru/articles/512006/>
2. Чунакова Елена Ивановна. Организация творческой деятельности обучающихся на уроках географии. <http://nsportal.ru/shkola/geografiya/library/organizatsiya-tvorcheskoi-deyatelnosti-obuchayushchikhsya-na-urokakh-geogr>
3. Руководство по работе в группе. <http://cpm.kz>
4. Выполнение групповых работ. Факультет образования, Университет Кембриджа. <http://cpm.kz>
5. Руководство для учителя. 2-уровень. АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012 г.

Есназарова Ұ.Ә.

д.п.н., . РИПК СО «Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері»

Жунусбаева М. Т.

география пәнінің мұғалімі.

А. А. Жакупов А. А.

«Білім беру ұйымдарының үздік педагогы»

(Қазақстан)

«КАРТОГРАФИЯНЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚОЛДАНЫСҚА ЕНГІЗУДІҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАСЫ МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ»

Қазіргі таңда нәтижеге бағыттап білім беруге байланысты оқытудың әдісі, тәсілі және формалары тиімді және оқушының жас ерекшелігінің мүмкіндіктерін ескере отырып жүргізілуі қажет. Бұл жағдайда оқыту үрдісінде жаңа педагогикалық технологияларды тиімді қолдану және құзыреттілікке бағыттау уақыт талабына айналып отыр. Сонымен қатар оқушылардың бойына ізденушілік, зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруда оқыту пәндерін ғылыммен ұштастыру қажет.

Мектеп географиясының құрылымы мен мазмұны оқытуда жеке тұлғаның қабілеттерін дамытуға көңіл бөледі. Ол оқыту кезінде тұлғаның ғылыми және қолданбалы білімді қабылдау, түсіну қабілеттерін есепке алуды талап етеді. Географияны оқыту оқушыға белгілі бір білім қорын берумен қатар оқулықтар мен оқытудың жаңа формаларының көмегімен оның ізденушілік, зерттеушілік, өз бетінше жұмыс жасау дағдыларын да қалыптастыруды көздейді. Қазіргі таңда білім беру нәтижесі болып тек оның мөлшері ғана емес, сонымен қатар алған білімді тәжірибе жүзінде пайдалану, алған білімдерін кез келген жағдайда өмірде пайдалану, жеке басының қабілеттерін дамыту мақсатында қолдана білу мүмкіндігі де есептеледі.

Мектеп географиясының білім беру жүйесіндегі қоғамдық және жаратылыстану ғылымдары арасындағы “көпір” рөлін атқаруы оның мүмкіндіктерін арттырады. География сипаттаушы ғылым стереотипін әлдеқашан бұзып, конструктивті ғылым ретінде сипатталап келеді.

Географиялық білімнің сапасын арттырудағы ең маңыздысы география мұғалімінің біліктілігінде, ол дегеніміз оқушылардың теориялық алған білімдерін практикада қолдана білуде оқу-әрекетін дұрыс ұйымдастыру және алға қойған

мақсаттарының шешімін табу үшін жаңа білім көздерін өздігінен игеру. Мектептегі географияны оқыту үрдісі, жаратылыстану-ғылыми және әлеуметтік-экономикалық білімнің жалпы жүйесінен тұратын білім, білік, дағдыны қалыптастыратын үрдіс. Ондағы міндет - оқыту үрдісін ұйымдастыруды дамыта оқытумен қамтамасыз ету. Дамыта оқытудың ең басты жүйесі - оқыту үрдісін оқушының санасына бағыттау.

География курсының базалық білімін тереңдету мақсатында, пәнді мектеп курсына біршама кеңейтуде картография негіздерін оқыту қажеттілігін туғызып отыр. Картографиялық ұғым мектептегі географиялық білімнің құрамы болып табылады. Картография –географияның екінші тілі, себебі кез –келген географиялық номенклатураны оқу үшін картаны білу керек және түсіну керек . Картографиялық материалдардың әртүрлілігі мен өзіндік ерекшеліктері оқушылардың іскерлік әрекетінің мазмұнын анықтайды. Топография мен картографияның негізін оқыту мектептегі география курсының беделін артыратын және қызығушылығын дамытатын бірден-бір құрал, теориялық білімін тұрақты, әрі мақсатқа жетелейтіндей етіп бекітеді, сонымен қатар берілген білім аумағында практикалық іскерлікке баулиды. Топографиялық және ұсақ масштабты карталармен жұмыс жасауды үйретеді, оқу біліктілігін береді, оларды оқуда, картаны талдауда, өлшем жұмыстарын жүргізудегі біліктілігін береді, сонымен қатар қарапайым сызбалар мен жергілікті жердің сызбасын сызуға үйретеді.

Картография бөлімдері және оның мазмұнын оқыту: географияда картографияның рөлін арттырады және картографияның жаңашылдық құрылымы мен перспективасын ғылым ретінде беру практикалық іскерлікке баулудың бірден-бір көзі.

«Географиялық карта , - деп жазады В.П.Буданов , - ешбір толық сипаттама алмастыра алмайтын, кез келген жер кеңестігін толтыратын заттар мен құбылыстардың, сан алуан мәліметтердің шағын қағаз бетіне түсірілген бейнесі». Сол себепті ол географияны оқытудың басты құралы болып табылады.

Картографияны оқытудың мазмұнын мынадай тақырыптарға жіктеуге болады. Алдымен картаға қойылатын жалпы талаптар, карталарды жіктеу, географиялық атластар, карталар сериясын анықтау, олардың негізгі ерекшеліктерін, карта элементтерін пайдалана отырып, кез келген карталармен жұмыс түрлерін жасау. Картада қолданылатын шартты белгілер жүйесі мен оны жобалау ережесімен таныстыру. Картографиялық бейнелеу тәсілдерін қолдана отырып, жер бедерін кескіндеу , карталардың атауларын топтау, тақырыптық карталарда қолданылатын кескіндеу тәсілдерін жүйелеу. Масштаб және олардың түрлерін анықтау, картографиялық генерализация және олардың түрлерін, генерализацияны орындау тәсілдері және оған әсер ететін факторларды талдау. Картографиялық проекциялардың негізгі ұғымын қалыптастыру Бұрмалану теориясын ғылыми түрде негіздеу. Картографиялық проекциялардың анықтау. Картографиялық проекциялардағы бұрмалану теориясы, яғни ауданның, ұзындықтың тұрақты масштабы. Ұзындық масштабының формуласының қорытындысын шығару. Бұрмалану эллипсі және олардың негізгі бағыттарын анықтау. Картографиялық проекциялардың жіктелу және түрлеріне сипаттама беру. Цилиндрлік проекция: жалпы формуласы, маңызы, қолдану аймағы. Тікбұрышты цилиндрлік проекция: (Меркатор проекциясы); жүру сызығы. Конустық және азимуттық проекция: жалпы формуласы, маңызы, қолдану аймағы.Стереографикалық, орталық (гномдық), ортографикалық және сыртқы перспективалық азимуттық проекция. Проекцияны қолдану барысы. Топографиялық карталардың проекциялары. Гаусс-Крюгер проекциясы. Топографиялық карталарды кескіндеу және ондағы элементтерді шартты белгілермен оқу, қалалардың планын жасау. Фотосуреттер және аэросуреттер арқылы карталар құрастыру. Картаны жаңартудағы дәстүрлі және компьютерлік технологияны қолдану. Картаның сандық және сапалық маңызын анықтау.

Картографиялық материалмен жұмыс жасаудың маңызды тәсілдері- көзбе-көз талдау жасау және карта бойынша сипаттама құрастыру. Олардың көмегімен нысандар мен құбылыстардың мөлшері, қасиеттері, орналасу ерекшеліктері, өзара байланысы мен динамикасы анықталады. Олардың құрамына сонымен бірге салыстыру, топтау, сандық сипаттамаларды анықтау, диаграмма құру элементтері кіреді. Нәтижесінде оқып зерттелетін нақты жағдайдың картографиялық бейнесі қалыптасады.

Картографияны ғылым және практикалық қолданысқа енгізудің даму перспективасы мен жаңашылдық құрылымын анықтаудың мақсаты - математикалық картографияның негізгі теориясын оқыту, карталарды жобалау және құрастыру, сонымен бірге карталардың шығу мен қолдану технологиясының принциптерін практикалық түрде қолдану. Картографиялық проекциялардың негізгі түрлері мен құру тәсілдерін анықтау, картадағы шартты белгілер жүйесін дұрыс жобалау, карталарды математикалық негізде құру және принциптерін таңдау.

Мұндағы міндет - картографиялық кескіндердің пайда болуымен құрылымының негіздері жайлы білім беру, картографиялық бейнелеу тәсілдері арқылы кескіндер құрастыру, Топографиялық карталарды құрастыруда картографиялық тәсілдерді қолдану.

Картографияны оқып-үйренудегі нәтиже оқушылардың таңдауы бойынша алған тақырып негізіндегі шығармашылық-зерттеушілік жұмыстар: альбомдар, электрондық ақпараттар, видеосуреттер, кескіндер, карталар, белгілі аумақтың топографиялық картасы, картограммалар, картадиаграммалар, диаграммалар, рефераттар, кестелер, шартты белгілер, суреттер, фотосуреттер, электронды карталар, фотосуреттер жинағы. т.б.

Зерттеушілік жұмыстардың маңызы өте зор, себебі, ол оқушының алған білімі мен дағдысын іс жүзінде қолдануға, танымдылық, ізденушілік қабілетін арттыруға мүмкіндік береді. Зерттеушілік жұмыстардың әдістерін пайдалану кезінде оқушылар ғылым үшін жаңалық ашпайды, өзінің дамуына қажетті жаңа білім мен біліктілікке ие болады, сараптама жасау, қорытындылау, салыстыру, себеп- салдарды анықтау дағдылары қалыптасады. Нәтижеге бағыттап оқытуда зерттеушіліктің әдістерін пайдалануды мынадай кезеңдерге жіктеп қарауға болады.

- Репродуктивті
- Ішінара зерттеушіліктің
- Зерттеушілік, шығармашылықпен

Осындай бағыттағы зерттеушілік жұмыстар мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: зерттеушілік жұмыстар оқушылардың кеңістік туралы ойын дамытады, заңдылықтар туралы білімі кеңейеді, экономика- географиялық және әлеуметтік- географиялық үрдістерді түсінуге көмектеседі, ақпараттарды нақтылауға, логикалық дәлелдемелер айтуға үйретеді, түрлі географиялық біліктілік пен дағдыны бекітеді, қоршаған ортадағы орнын анықтауға көмектеседі.

Қорытындылай келе профессор В.П.Будановтың терең мағналы мына сөздерін еске алу жөн: «Карта оқи білу - ол картографиялық әліппенің белгілерінен, нақтырақ айтқанда оның шартты белгілері мен бояуларынан сөздер мен сөйлемдер құрастыру, ал бұл дегеніміз – картадағы нысандардың үйлесімі арқылы жергілікті жерді өз қалпында көре білуге, картаға жан бітіруге үйрену; картадағы жергілікті жерде жанды нәрселерге, қозғалысқа толтыру».

Олай болса, картаны оқу географиялық білім қоры бар оқушыға оңай тиері сөзсіз. Сондықтан географияны мектеп курсында кеңейті мақсатында картография негіздерін оқыту, картографиялық ұғым мектептегі географияның құрамы екендігін көрсету, картографиялық тәсілдерді оқыта отырып, карта – географияның екінші тілі екендігіне көз жеткізу. Бұның салдарынан оқушылардың танымдық белсенділігі артып, коммуникативтік біліктілігі дамиды.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Вахрамеева Л.А. Картография. -М.: Недра, 1981
2. Вахрамеева Л.А., Бугаевский Л.М., Казакова З.Л. Математическая картография. - М.: Недра, 1986
3. Берлянт А.М., Гедымин А.В., Кельнер Ю.Г. и др. Справочник по картографии. — М.: Недра, 1988.
4. Условные знаки и руководства по созданию топографических карт.
5. Берлянт А.М. Картография. — М.: Аспект-Пресс, 2001
6. География. Справочные материалы. Под ред. В.П. Максаковского, М.:»Просвещение», 1989.
7. Грюнберг Г.Ю. Картография с основами топографии М. 1991 г.
8. Атласы, топографические карты. Справочник по картографии. -М.: Недра, 1988.
9. Условные знаки и руководства по созданию топографических карт.
10. Берлянт А.М. Картография. - М.: Аспект-Пресс, 2001
11. «Геодезия және география » сөздік.
12. Топографиялық карталар
13. Буданов В.П. Карта в преподавании географии . –М.,1948

*Еденбаева З.Д.
«Мұғалімнің кәсіби дамуын
психологиялық-педагогикалық
жетекшілік ету»
кафедрасының доценті
(Қазақстан)*

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯ

Қазақ елі, қазақ жері ХХІ ғасырда бүкіл адамзат атулы ғылыми-техникалық прогресс дамыған ғасырда өмір сүріп жатқаны белгілі. Осы кемел ғасырда қазақ елінің, Қазақстан Республикасындағыайрықша міндеттерінің бірі – ұлттық тәлім-тәрбиеге мектеп жасына дейінгі балаларды баулып, ұлттық ерекшеліктерді еске ала отырып, жасөспірімдер мен жастарға жан-жақты білім мен тәрбие беру ісін дамыту. Елбасы Н.Ә. Назарбаев болашақ ұрпағымызды тәрбиелегенде оларға жастайынан: «Имандылық пен сауаттылық қасиеттерді сіңіре білсек, сонда ғана біз ұлттық рухы дамыған Отанының гүлденуіне өз үлесін қоса алатын азамат өсіре аламыз», - деген болатын.

Олай болса, балабақша қызметкерлері мектеп жасына дейінгі балаларды өз жастарына сәйкес жазылған бағдарламаларды жіте түсіне отырып, ұрпағымызды бала кезінен ұлттық тәрбиеге баулып, салауатты өмір салтын құрып, ата-бабадан жинақталған тәжірибені кейінгі ұрпақтың бойына сіңірсе, балалардың дербес ерекшеліктері қалыптасып, нұр үстіне нұр болары анық.

Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2010-2014 жылдарға арналған «Балапан» мемлекеттік бағдарламасы, мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытудың Жалпыға міндетті мемлекеттік Стандартында мектепке дейінгі білім беру жүйесін дамытудың төмендегідей негізгі бағыттары белгіленді:

- ❖ білім беру мазмұнын түбегейлі өзгерту;
- ❖ отандық және шетелдік әдістемелер мен технологияларды зерделеу негізінде білім беру үрдісін технологияландыру;
- ❖ үштұғырлы тілді оқыту негізінде мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында көптілділікті дамыту;
- ❖ мектепке дейінгі білім беру ұйымдары педагогтерінің кәсіби құзыреттілігін арттыру.

Тіл негізі мектепке дейінгі кезеңнен бастап дамытылса, болашақта балалардың үштұғырлы тілдің дұрыс қалыптасуын «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығын басшылыққа ала отырып, жаңа инновациялық технологияларды пайдаланып, интерактивті «Сиқырлы қалам» кешені дүниеге келді. Бұл инновациялық интерактивті кешен мына төмендегі мақсаттарды көздейді:

- ❖ мемлекеттік тілге деген тиянақты, мүдделі көзқарасты және құрмет сезімін қалыптастыру;
- ❖ коммуникативтік-тілдік кеңістіктегі қазақ тілінің қолданылуы аясын кеңейту;
- ❖ мектеп жасына дейінгі балаларды қазақ тілінде қарым-қатынастық тілдік ортаға енгізу;
- ❖ қазақ тіліне тән дыбыстардың дұрыс айтылуына, сөз тіркестерінің, сөйлемдердің, сөздік қорларының белсенділігін арттыруда өлең-тақпақ, қысқа әңгімелерді айта білу қабілеттерін қалыптастыру;
- ❖ тіл білу, тіл үйрену дағдыларын дамыту.

Жоғарыда айтып өткен 2009 жылдың бірінші қыркүйегінен бастап мектеп жасына дейінгі ұйымдардағы білім беру жүйесіне елеулі өзгерістер енгізілді. Ол елеулі өзгерістер Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі № 628 бұйрықпен 2008 ж. 28 қарашада «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын бекіту туралы. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту. Негізгі ережелер» бекітіліп, қолданысқа енгізілді (2009ж. 19 қарашадағы №19-01-4/2-82 хаты). Сондай-ақ «Зерек бала», «Алғашқы қадам», «Біз мектепке барамыз» бағдарламалары дүниеге келді.

ҚР Мемлекеттік жалпыға білім беру стандарты мектеп жасына дейінгі балаларға үздіксіз білім беру жүйесінде тәрбие мен оқытуды жан-жақты дамыған жеке тұлғаны оның дамуы мен қабілет деңгейінің өсуіне үлесін қосады. Бұл дүниеге келген жаңа стандарт, 1 жастан 6 жасқа дейінгі балаларға мектепке дейінгі тәрбие мен білім берудің негізгі мазмұнын анықтайды. Сонымен қатар, мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың жалпы білім беретін бағдарламаларын әзірлеуге жол сілтеді.

Мектепке дейінгі білім беру стандарты баланың өмірге қызығушылығы мен бейімділігіне, денсаулығы мен оның физикалық дамуына, бастауыш мектеп арасындағы байланысты, отбасы, әлеуметтік ортаның бірігуіне жағдай туғызады және әрбір білім беру салалары арқылы қалыптастырылады. Атап айтсақ: «Денсаулық», «Қатынас», «Таным», «Шығармашылық», «Әлеуметтік орта».

«Денсаулық» білім беру саласында балалардың денесі түрлі жаттығулар көмегімен ширап, жылдамдық, икемділік сияқты қабілеттері дамиды. Жеке бас гигиенасының дағдылары меңгертіліп, организмді шынықтыру, тамақтану гигиенасы, ұйқы, бос уақыттарында яғни, оқу іс-әрекетінен тыс, дененің дұрыс дамуына, денсаулығының нығаюына, жұмыс қабілеттерінің артуына әсер етеді.

«Қатынас» білім беру саласында тілдің үштұғырлығын арттыруда ана тілінде және басқа тілдерде қарым-қатынас жасалынып, тілдің лексикалық, грамматикалық жақтары талданып, сөздік шығармашылықтарын да жан-жақты дамытуға көңіл бөлінеді.

Көп тілді және билингвальді білім беру моделін енгізудің мақсаттары – Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мектепке дейінгі тәрбие стандарттары талаптары деңгейінде, үш тілде білімді меңгерген, көп тілді коммуникативтік құзырлықтары қалыптасқан, мәдениетті, рухани-адамгершілік қасиеттері дамыған тұлғаны қалыптастыру.

Балабақшада оқу-тәрбие үдерісіне көп тілді білім беруді ендіруден күтілетін нәтижелер:

- ❖ Қазақстан Республикасын мемлекеттік жалпыға міндетті мектепке дейінгі білім стандарттары талаптары деңгейінде қалыптасқан білімдерін ана тілі, мемлекеттік тіл, орыс тілінде еркін білдіретін балабақша бітірушісі;

- ❖ Бітірушінің көп тілді коммуникативтік құзыреттілігі;

- ❖ Мәдениетті, рухани-адамгершілік, ұлтаралық қатынастар мәдениетінің жоғары деңгейі;

- ❖ Ұлттық және жалпы қазақстандық құндылықтарды қастерлейтін, тілдерді меңгеруге тұрақты қызығушылығын көрсететін, отансүйгіштік және азаматтық сана-сезімдері дамыған тұлға;

- ❖ Бітірушілер мектеп табалдырығын аттағанда тілдік кедергілерге ұшырамайды.

«Таным» білім беру саласында балалардың қоршаған ортаға қызығушылығын арттырып, экологиялық бөлімді меңгеруге, экология – тірі организмдердің тіршілік әрекетін және өзара қатынасын зерттейтін, биологиялық ғылым екенін түсіндірумен қатар, адам табиғатты, оның байлығын сақтай білуге, жер бетіндегі өсімдіктер мен жануарларды қорғап, адамдардың рахымсыз әс-әрекеттерге бармауына, табиғат тазалығын сақтауға үйретеді.

«Шығармашылық» білім беру саласында бұл саланың өзі айтып тұрғандай мектепке дейінгі тәрбие қызметкерлерінің еңбегінен өзіндік ерекшелігі бар шығармашылықты күтеді. Әрбір мектепке дейінгі тәрбие қызметкерлері бүгінгі бір күніне ғана емес, ертеңге яғни, болашаққа қызмет етуге тиіс. Осы саланы іс-жүзіне асырамын деген балабақша қызметкерлері балаларды өнерге, музыкаға, көркем шығармалар мен халықтық шығармашылыққа, түрлі қылқаламдар мен қарындаштарды, ермексаздарды пайдаланып, бағдарламада көрсетілген бояу түрлері мен пішіндерді құрастырып, түстерді ажыратып, композициялар арқылы көркем образдар жасауға мүмкіндік алады. Әрине, бұл «Шығармашылық» білім беру саласы оқу іс-әрекеті үдерісінде шешіліп, балабақша қызметкерлерімен тәрбиешілерінің іскерлігіне, шеберлігіне, тәжірибелілігіне, терең және берік білімділігіне тәуелді екендігі түсінікті.

«Әлеуметтік орта» білім беру саласында баланы қоршаған орта яғни, отбасы бала тұлғасын қалыптастыруда алғашқы қоршаған ортасы, баланы ең алғаш тәрбиелеу ұясы. Отбасындағы бас тұлға ата мен әже, ана мен әке. Қазақ халқы мұндай бас тұлғаларын құрметтеп, бағалап сыйлаған оларға ізет көрсеткен. «Үлкенге құрмет, кішіге-ізет» нақыл сөзі де осыдан туындаса керек. Отбасында балаларды еңбекке үйрету, аға-іні, қарындас-сіңіліні жақсы көру, туысқандық, достық, көршілермен ізеттілік қатынаста болудың бәрін бала өзін қоршаған ортадан, отбасынан алған. Міне осыларды үйретумен қатар, бала пікірін құрметтеу, құрбы-құрдастарымен дұрыс қатынас жасау, өз халқының және басқа туыс халықтардың салт-дәстүрлерін біліп, үйренуге, құрметтеуге үйренеді. Сондай-ақ көркем әдебиеттерді сүйіп өсуге бағытталады.

Көркем әдебиеттің қайнар көзі халықтың бай ауыз әдебиетінде. Мектеп жасына дейінгі балаларды өздерінің ойына, ұғымына, жасына сай әдеби мұралармен сусындату қажет. Балаларға лайықталған әсерлі әңгімелер, ертегілер, өлең-жырларды, өтірік өлеңдерді ата-аналар отбасында, тәрбиешілер балаларға балабақшада мәнерлеп, тартымды етіп оқып берулері тиіс.

Жас кезінде әңгіме, ертегі, жырларды көп тыңдаған бала өз көрген-білгенін қиыстырып, тұспалдап, достарына, туыстарына, ата-анасына айтып беруге шеберленеді. Мұндай қасиеттер баланы қай жағынан болса да парасатты, инабатты, әдепті, еңбексүйгіш, көргенді етіп тәрбиелейді. Бала кітап ішіндегі жағымды кейіпкерлерге еліктеп, өздері де жақсы қасиеттерге талпына бастайды. Осындай ерекшеліктерімен толықтырылатын «Әлеуметтік орта» білім беру саласының мәні тереңде.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына түсінік бере отырып, жаңа стандарт, жаңа абағдарламалар бойынша Алматы қаласындағы бірнеше балабақшалар №№ 28, 29, 40, 57, 60, 69, 81, 88, 103, 105, 112, 156 тағы да басқа мектепке дейінгі тәрбие ұйымдарының іс-тәжірибелері жарық көрді. Бұл әдістемелік құралдарда жаңа стандарттың талабы бойынша жазылған жылдық жоспар үлгілері ұсынылды. Жылдық жоспарда білім берудің бес саласы қамтылып, күн тәртібі, технологиялық карта, ұйымдастырылға оқу іс-әрекеттерінің кестелерімен бірге әрбір жас топтарының ерекшелік көрсеткішін анықтайтын индикаторлармен жұмыс түрлері де берілді.

Осы жарық көрген әдістемелік құралдарда жаңа инновациялық үдерістер жеке тұлғаның дамуына, балалардың іскерлік, дағды, қимыл-қозғалыстарының қалыптасуына балаларды адамгершілік, коммуникативтік және әлеуметтік даму ортасына білім беру салалары, соның ішінде «Шығармашылық» білім саласындағы бейнелеу өнері, оның ішінде қазақ халқының ою-өрнектерінің ерекшеліктері де қысқа әрі мазмұнды берілді. Солардың бірнешеуіне тоқталып өтетін болсақ «Оюлар сыр шертеді» тақырыбында өткізілген № 105 балалар бақшасының ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінен мысал келтіре кетейін. Біз болашағынан үміт күтіп отырған жас бүлдіршіндеріміз осы ою-өрнектердің анықтамаларымен бірге, суретін салып, оны бояп, қайшымен қия да білді.

«Қошқармүйіз» - мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқының көшпелі өмір салтымен байланысты туған. Бұл оюды киіз үй жасауларының барлық түріне салып тоқиды. Текеметтің ортасына салынған «қошқармүйіз» туған жер төсін толтырған отар-отар қой болсын деген халықтың арманы.

Оюдың бұл түрі молшылықтың нышаны ретінде бұл күнде де жиі қолданылып келеді. Қошқармүйіз оюы негізінде сыңармүйіз, қосмүйіз, тікмүйіз, сынықмүйіз, тақмүйіз, төртмүйіз, қырықмүйіз оюлары қалыптасқан.

«Түйетабан оюы» - алыс сапар нышаны. «Ауырды нар көтереді», «Қабырғалы қара нар қабырғасын сөксең, бақ етпес», «Нар жолында жүк қалмас» - деген мақалдар қазақтың түйеге деген зор ықыласын білдіреді. Түйенің алып денесі, күші, жуас та жайлы мінезі, көнбістігі адам баласын ырза еткендей. Сондықтан да ою-өрнек өнерінде «түйетабан», «түйе мойын» өрнектері қолданылады. Көштегі түйе жабуына, жібек жолы сауда заманында саудагерлердің шапанына салынған.

«Шұғыла оюы» - халық шеберлерінің айтуы бойынша күннің символы ретінде «дөңгелек», дүниенің төрт торабы ретінде «төртқұлақ» бейнеленді. Ортасында күннің нұр шашуы, жұлдыз, ай белгілері бейнеленіп, сырт жағынан жапырақтармен өрнектелген. Өмірдің қайнар көзі осылар деген ұғымды білдіреді.

«Тасбақа оюы» - мәңгіліктің символы. Тасбақа ұзақ жасайды, көне заманнан көшпенділер кие тұтқан. Бұл ою батырдың, ханның киіміне, жауырынына, қалқанына салатын болған. Онысы мәңгілік өмір мен бақыт тілегені.

Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің тәрбиелік, тағылымдық мүмкіндіктері жоғары, өйткені ол ұрпақ тәрбиесіне кешенді түрде әсер етеді, олардың ақыл-ойын өсіреді, адамгершілік қасиеттерін сыйластық, жауапкершілік, бірлік, өнерге деген құрмет т.б. арттырады, эстетикалық түйсік талғамын дамытады, еңбекке, қолөнерге ұлттық ойындарды жан-жақты дамытуға баулиды.

Осындай қазақ халқының терең де, мағыналы дәстүрлерін, әдет-ғұрпын, мәдениеті мен өнерін бала бойына жастайынан сіңіріп, тәлім-тәрбие беретін болсақ өз өмірізге ұзағынан қанағат тұтатын азығымыз болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттік жаңа саяси бағыты» атты Жолдауы. – Астана, 2012 ж.

2. Бөрібаев Б., Балапанов Б., Жаңа ақпараттық технологиялар. Алматы, 2001 ж.
3. Н.А. Оразақынова. Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері, 2007 ж.
4. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жж. арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2010 ж.

Ерменбетова Г.О.

ғылыми-әдістемелік ісі жөніндегі

директордың орынбасары

Жакыпбекова М.Б.

директордың бастауыш сыныптар

бойынша оқу ісі жөніндегі орынбасары

Балқаш қаласы.

(Қазақстан)

ҮЗДІК БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЛЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында «... біз бүкіл елімізде әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметіне қол жеткізуге тиіспіз»-деп атап көрсетілді [1,66.].

Мақсаты – білім берудің сапасын жоғарғы деңгейге жеткізу, Қазақстандағы IT – саласын дамыту, әлемдік ақпараттандыру кеңістігіне ену және білім берудің мазмұны мен құрылымын жаңарту болып табылады. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында көрсетілгендей қайта даярлау мен біліктілікті арттыруды жүзеге асыратын білім беру ұйымдарын қашықтықтан оқытумен қамтамасыз ету мақсатында олар интерактивті жабдықтармен жарактандырылады [2, 22-23б.].

Бағдарламаның маңызды бағыттарының бірі – педагог кадрлардың біліктілігін арттыру жүйесінің сапасын жетілдіру және құрылымдық жүйелерінің өзара әрекеттестігі мен тиімділігін арттыру. [1,56.].

Қазақстан Республикасының Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев адами капиталды дамытудың қажеттілігі мен маңыздылығын ерекше анықтап, білім беру жүйесін реформалауды жүргізуге жан-жақты қолдау көрсетуінің нәтижесінде білім беруді қарқынды дамыту мен жаңғырту мүмкін болып отыр[1,56.].

Сондықтан уақыт талабына сай педагог кадрлардың білімін арттыру жүйесіне өзгертулер енгізу, соған үйлесімді түр беру, білімді дамытудың осы заманғы және келешектегі сұраныстарына толық жауап берерліктей қалыпқа келтіру. Бұл үшін біліктілікті арттыру жүйесінде:

Біріншіден, мемлекеттік және мемлекеттік емес, республикалық, облыстық, қалалық және аудандық білім беру құрылымдарын мектеп мұғалімдері мен ғылыми-педагогикалық басшы кадрлардың біліктілігін көтеру мақсатында өзара үйлесімді жұмыс жасауға жұмылдыру.

Педагог кадрлардың біліктілігін көтеру үдерісіне қатысушылардың өзара бірлескен нақты жүйесін құру. Біліктілікті арттыру жүйесін басқару, соған орай болжамдау, сондай-ақ жүйелі сараптаудың стратегиялық деңгейіне өту – Республикалық біліктілікті арттыру институтына тікелей байланысты. Жоғарғы білікті кадрлармен білім беру жүйесін қамтамасыз ету, мемлекеттік қолдауды күшейту және педагог қызметкерлердің еңбегін ынталандыру мақсатында мектебімізде қоғамымыздың ең көкейкесті мұраттарының бірі болып отырған педагог кадрларды әзірлеу және олардың біліктілігін арттыру жолдарын жетілдіру жұмыстары атқарылып жатыр. Мұғалімдердің

аттестатциядан өтуі, біліктілігін арттыру курстары мен өздігінен білімін жетілдіру. Мектептегі мұғалімдердің біліктілік санаты жылдан-жылға өсіп келеді. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептері педагогтерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы оқушылардың қалай оқу керектігін үйреніп, соның нәтижесінде еркін, өзіндік ой пікірлерін нанымды жеткізе білетін, ынталы, сенімді, сыни пікір көзқарастары жүйелі дамыған оқушылардың қалыптасуына ықпал етеді. Бұл бағдарламаның басым бөлігі сындарлы оқыту теориясы негіздерін қамтиды. Жеті модульде қарастырылған идеялар сабақта пайдаланылатын жекеленген стратегиялар мен тәсілдер сияқты өзара байланыста болады. Білім беру мен білім алудағы жаңа тәсілдер.

Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету.

Білім беру үшін бағалау және оқуды бағалау.

Білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технолоияларды пайдалану.

Талантты және дарынды балаларды оқыту.

Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру және оқыту.

Білім берудегі басқару және көшбасшылық. Жеті модульдердің барлығында қарастырылатын идеяларды білім беру мен білім алудың жаңа тәсілдері деп санауға болады. Ал жаңа әдістер ретінде «Диалог арқылы оқыту» мен «Қалай оқу керектігін үйрету» қарастырылады.

2008-2009 оқу жылы

жоғары санатты мұғалімдер – 7

бірінші біліктілік санатты мұғалімдер – 10

екінші біліктілік санаттағы мұғалімдер – 11

2009-2010 оқу жылы

жоғары санатты мұғалімдер – 7

бірінші біліктілік санатты мұғалімдер – 11

екінші біліктілік санаттағы мұғалімдер – 12

2010-2011 оқу жылы

жоғары санатты мұғалімдер – 15

бірінші біліктілік санатты мұғалімдер – 9

екінші біліктілік санаттағы мұғалімдер – 15

2011-2012 оқу жылы

жоғары санатты мұғалімдер – 15

бірінші біліктілік санатты мұғалімдер – 16

екінші біліктілік санаттағы мұғалімдер – 15

2012-2013 оқу жылы

Жоғары санатты мұғалімдер – 16

бірінші біліктілік санатты мұғалімдер – 19

екінші біліктілік санаттағы мұғалімдер – 19

Мұғалімдердің біліктілігін жетілдіру курсынан өтуі және Еліміздің Президентінің «Өмір бойына білім алу» туралы ұсынысын мектеп ұжымы жүзеге асыруда.

2009-2010 оқу жылында біліктілік курсынан өткен – 10 мұғалім болса,

2010-2011 оқу жылында халықаралық білім жетілдіру жобасы «Шексіз оқытуға» -20, «Болашақ үшін оқыту» халықаралық жобасына – 18 мұғалім

2011-2012 оқу жылында «Шексіз оқытуға» -43 мұғалім екінші жыл өздігінен білімдерін жетілдіріп жатыр. «Ресурстық орталық бейіндік оқытуды жүйелі түрде іске асыратын механизм ретінде» тәжірибелік-эксперименттік жұмысының (ТЭЖ) бағдарламасы Қарағанды облысы Әкімі жанындағы Мемлекеттік және білім беру қызметкерлерінің біліктілігін арттыру және қайта даярлау институтымен бекітіліп, іске асырылуда.

ТЭЖ мақсаты: Қала жағдайындағы ресурстық орталық құру, оны бейінді оқытуды жүйелі түрде іске асыру механизмі ретінде қабылдау.

ТЭЖ педагогикалық мақсаты: Тұлғаның және қоғамның қызығушылығын қанағаттандыру, аймақтық әлеуметтік-экономикалық даму қажеттілігі мақсатындағы оқушының жеке тұлға ретінде үйлесімді қалыптасуы және кәсіптік анықталуы үрдісін ресурспен қамтамасыз етуді теориялық негіздеу мен тәжірибеде өңдеу [3, 4-5б.] .

Бағдарламаны жүзеге асыруда күтілетін нәтижелер:

Оқушылардың өзінің жеке басын өзі тәрбиелеуге, өздігінен білім алуға, өзін-өзі дамытуға жағдай жасайтын шығармашылық процесстің қалыптасуы. 60 пайызында ең шешуші құзыреттіліктердің қалыптасуы.

Мектеп оқушыларының ойдағыдай әлеуметтенуі

Ресурстық орталықтың (РО) моделін енгізу және оны ойдағыдай сынақтан өткізу. РО бірыңғай оқу жоспарын ойдағыдай сынақтан өткізу.

Білім беру үрдісіндегі вариативтілікті дамыту (әр түрлі формалар, технологиялар, мазмұны, бейіналды дайындық пен бейінді оқыту үрдісінің ойдағыдай жүзеге асуы) БОРО нормативтік-құқықтық базасының кешені РО-тың оқу-әдістемелік кешенімен қамтамасыз етілуі (авторлық, қолданбалы және таңдау курстарының бағдарламалары және оларға ОӘК дайындау), Жалпы және кәсіби білім беру бағдарламаларының шоғырлануы, кірігуі, сабақтастығы негізінде әлеуметтік серіктестіктің моделін сынақтан өткізу. Тораптық ресурстық орталықтың бірыңғай ақпараттық кеңістігі. Бағдарламаны жүзеге асырудың мерзімі:

2009 – 2010 оқу жылы – эксперименттік-тәжірибе жұмысының теориялық, дайындық кезеңі.

2010-2012 оқу жылдары – экспериментті енгізу (ресурстық орталық бейінді оқытуды жүйелі түрде іске асырудың механизмі.)

2012 - 2013 оқу жылы – жалпылай аяқтау: бейінді оқытуды жүзеге асыру механизмдерін енгізудің жалпы қорытынды нәтижелері.

№ 15 орта мектеп тораптық ресурстық орталықтың координаторы: №8, №9, №16, №18, №2 мектеп-интернаты. БОРО – да жалпы 2011-2012 оқу жылында 140 оқушы білім алады. Оның 59 оқушы 10 сыныпта, 81 оқушы 11 сыныпта білім алып отыр. «Білімал» электрондық мектеп. «Балқаш қаласы жалпы білім беретін №15 орта мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесінде Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында 2011-2012 оқу жылында «Білімал» электрондық мектеп жүйесі енгізілді. Білім беруді дамыту мемлекеттік бағдарламасы ҚР 2020 жылға дейінгі даму стратегиялық жоспарын жүзеге асырудың өзекті бағыттарының бірі.

Мақсаты: Білім беру процесінің барлық қатысушыларының үздік білім беру ресурстары мен технологияларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету

Міндеті: Оқу процесін автоматтандыруды енгізу үшін жағдай жасау.

Білім беру ұйымдарында электрондық оқыту жүйесі қолданылады

Электронды мектеп моделі. Білім беруді жан-жақты дамыту, білім беру үрдісін басқару және оқыту басты бөлімі-интернет пен АКТ (ақпараттық-коммуникациялық технологиялар). Ақпараттандыру құралдарын қолдану педагогтардың қарқынды еңбегіне, сонымен бірге мектеп оқушыларын тиімді оқытуға нақты оң ықпалын тигізеді.

Күтілетін нәтижелер:

- кіріктіру функциясы, білім беру процесінің барлық қатысушылар үшін “мүмкіндіктер кеңістігін құру”; қазіргі мектеп алдына қойылған мәселелерді шешу үшін әкімшілік пен педагогтардың күшін біріктіру; мекемеде ақпараттық қамтамасыз етудің бірыңғай жүйесін құру;

- Білім беру ортасының қоғамның ағымдағы сұранысына бейімделуі;
- Мұғалімдермен мектеп әкімшілігі үшін компьютерлік технологияны қолдану арқылы ақпаратты сақтау және өңдеу жұмысының тиімділігінің артуы;
- Педагогтармен оқушылардың ХХІ ғасырдың ақпараттық технологиясына

инновациялык және базалык дайын болуу;
- Педагогтармен окушылардын оку жоспары мен оку багдарламаларынын, оку адистемелик кешенимен және тагыда баска еркин таңдауынын камтамасыз етилуи;
- Қашықтыктан билим беру технологиясынын дамуы.

Мектепте материалдык-техникалык базасы қалыптасқан. Оқулық пен адистемелик құралдары да жеткілікті. Мультимедиялык кабинеттер, кітапхана қоры мен ақпараттык-библиографиялык дерек көздері молайып, «Электронды кітапхана» бағдармасы іске қосылып жұмыс істеуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

[1] Б.Т.Жұмағұлов «ҚР билим беруді дамытудың 2011-2020 ж.ж. педагог кадрлардың биликтілігін арттырудың сапасын камтамасыз ету» Билим берудегі менеджмент. № 1. 2011. 5 бет.

[2] Ж.Е.Бекбатырова 12 жылдык мектепке арналған инновациялык технологияларды насихаттау мен таратуда БАИ мен педагогикалык ЖОО үйлестіру проблемалары. Билим берудегі менеджмент. № 2. 2011. 22-23 бет.

[3] «Ресурстык орталык бейиндік оқытуды жүйелі түрде іске асыратын механизм ретінде» тәжірибелік-эксперименттік жұмысының (ТЭЖ) бағдарламасы, 2009 ж.

*Жумабаева М.Д. Ж. Баласагын атындагы
КУУнун алдындагы Юридикалык
Институттун ага оқууучусу
(Кыргызстан)*

ОКУУ ПОРТФОЛИОСУНУН ФИЛОСОФИЯСЫ

Портфолио бул мугалимдин иш-аракетинин, ар кандай жетишкендиктеринин, дегеле оқуу процессине керектелүүчү бардык иштерин чагылдырган, негизинен өз мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүүгө багытталған иштер топтому. Портфолио- италия тилинен которгондо “документтер салынған папканы”, “адистин папкасы” дегенди түшүндүрөт.

Портфолионун негизги мааниси – “ар бир студенттин жөндөмүн толук көрсөтүү мүмкүнчүлүгүн тартуулоо” менен бирге студент үчүн “өсүү стимулун” жаратуу.

Оқуу портфолиосунун философиясы төмөндөгүлөрдү талап кылат:

- берилген тема жана берилген предмет боюнча студент билбейт жана аткара албайт деген ишенимди студент билет жана аткара алат дегенге өзгөртүү;
- сандык жана сапаттык баалоолордун интеграциясын;
- педагогикалык басымды педагогдун баалоосунан студенттин өзүн -өзү баалоосуна көндүрүү.

Портфолио студент үчүн бир канча функцияларды аткара алат десек да болот:

- диагностикалык (белгилүү убакыт ичиндеги өзгөрүүлөрдү жана студенттин билимдеринин өсүшүн жазып белгилейт);
- максатка багытталгандык (студенттин оқуу максаттарын колдойт);
- мазмундук (студент аткарган бардык иштердин спектрин ачып көрсөтөт);
- өнүктүрүүчү (оқуу процессинин үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылат);
- мотивациялык (студенттин, оқууучулардын жана ата-энелердин ишмердик жыйынтыктарына дем берет);
- рейтингдик (студенттин сандык жана сапаттык жекече жетишкендиктерин аныктоого мүмкүндүк берет).

Негизинен портфолионун бир канча тиби кездештирүүгө болот. Портфолионун биринчи тиби окуу жетишкендиктеринин портфолиосу үч бөлүмдөн турат: “документтер портфолиосу”, “иштер портфолиосу” жана “баа берүүлөр портфолиосу”.

Документтер портфолиосуна расмий тастыкталган жеке илимий жетишкендиктер – олимпиадаларга, конкурстарга жана башка иш-чараларга катышкандыгы тууралуу документтер (грамоталар, дипломдор, сертификаттар, күбөлүктөр, аттестаттын кыстармасы ж.б.) кирет. Бул портфолио материалдарын сандык жактан да, сапаттык жактан да баалоо мүмкүнчүлүгүн берет.

Иштер портфолиосу – бул студенттин чыгармачыл, изилдөө жана долбоорлоо иштеринин топтому, анын окуу жана чыгармачылык активдүүлүгүнүн негизги формасы менен багыттарынын сүрөттөлүшү. Иштер портфолиосу чыгармачылык китепче катары ошол иштердин (тексттердин, кагаз жүзүндөгү же электрондук документтердин, видеожазуулардын ж.б.) тиркемелери менен толтурулат. Студент портфолиосунун бул бөлүгү берилген параметрлер боюнча (материалдын жетишердиги, ар түрдүүлүгү, ишенимдүүлүгү, окутуунун тандалып алынган адистигине ылайыкталышы, окуу жана чыгармачылык активдүүлүктүн динамикасы, кызыгуулардын багыттуулугу, профилге чейинки даярдыктын мүнөзү) сапаттуу баалоону камсыз кылат.

Баа берүүлөр портфолиосу – бул мугалимдер, ата-энелер ж.б. тарабынан студенттин ишмердигинин түрлөрүнө карата берилген мүнөздөмөлөр, ошондой эле өз ишмердигине жана анын натыйжаларына карата студенттин мамилесин чагылдырган, анын жазуу жүзүндөгү анализи (тыянактардын, рецензиялардын тексттери, баа берүүлөр, резюмелер, рекомендациялык каттар ж.б.). Портфолионун бул бөлүгү студенттин өзүн-өзү баалоо механизмдерин ишке тартуу мүмкүнчүлүгүн берүү менен окутуу жана адистикти тандоо менен байланышкан процесстерди түшүнүү деңгээлин жогорулатат.

Экинчи тип – рефлексивдик портфолио, сандык дагы, сапаттык дагы планда окуучунун инсандык өнүгүүсүнүн динамикасын ачып, анын ишмердигинин натыйжалуулугуна көзөмөл жүргүзөт. Бул папкага белгилүү бир мөөнөттө аткарылгандардын бары - дил баяндар, эсселер, сүрөттөр, зачеттук иштер, видеокассеталар жана психологиялык тесттер ж.б.топтолот.

Портфолионун үчүнчү тиби – проблемалык-изилдөөчүлүк, реферат, илимий иш жазууга, конференцияда чыгып сүйлөөгө даярдык менен байланышкан. Ал белгилүү рубрикалар боюнча материалдар топтому болуп эсептелет, мисалы:

- рефераттын (докладдын, макаланын) аталыш варианттары
- окуп-үйрөнүлүүчү адабияттар тизмеси
- микротемалар, проблемалык аймактар, изилдөө планы
- дискуссиялык көз караштар
- фактылар, цифралар, статистика
- цитаталар, афоризмдер
- предмет аралык байланыш
- изилдөөлөрдүн жыйынтыктары
- изилдөө жыйынтыктары боюнча таянактар
- изилдөө методдору

Мындай портфолиолордо материал жыйноо жана аны системалаштыруу студенттерге кайсы бир илимий ишти татыктуу жазуу мүмкүнчүлүгүн гана бербестен, алардын таанып-билүү кызыгууларын да илимий деңгээлге чейин көтөрөт.

Портфолионун төртүнчү тиби – тематикалык, ал кайсы бир чоң теманы, бөлүмдү, окуу курсун үйрөнүүдө түзүлөт. Анын үстүнөн иштөөдө мугалим алгач үйрөнүлүүчү теманын аталышын, ошондой эле андагы текшерүү формасын – берилген темага ылайык иштин натыйжалары боюнча топтолгон, өздүк портфолиону коргоону кабарлайт. Студенттерге эң башында ойлом менен таанып-билүүнүн ар кандай

деңгээлдерин чагылдырган, ар башка татаалдыктагы тапшырмалар берилет. Бул тапшырмалар төмөнкүдөй жайгашат:

- жаңы материалды (терминдерди, фактыларды, түшүнүктөрдү, эрежелерди) кайрадан айтып берүү. Эгер студент материалды туура айтып берип, терминдерди туура колдоно билсе, конкреттүү фактыларды, түшүнүктөрдү, эрежелерди билсе, максат жетишилди деп эсептелет;
- үйрөнүлгөн кубулушту билүү, аны түшүндүрүү жана кайра түзүү;
- алган билимин практикада колдонуу билүү;
- материалды анализдөө, мындайча айтканда айрым элементтерди бөлүү жана алардын өз ара байланыш логикасын орнотуу. Эгерде студент бүтүндүктүн бөлүктөрүн, алардын ортосундагы өз ара байланышты ажыратса, ой жоруулар логикасындагы кемчиликтерди байкаса, себеп менен натыйжаны айырмалай билсе, анда максат аткарылды деп эсептелет;
- синтездөө, бул тапшырма айрым элементтерди жаңы бүтүндүккө бириктирүү билгичтигин талап кылат. Эгер студент чыгармачылык иштерди жазса, проблеманын үстүндө иштөөдө ар түрдүү тармактагы билимди колдонсо, мисалы, обзордук рефератты жазууда сынактык иштердин планын иштеп чыкса анда иш максатына жетишилди деп эсептелет.
- белгилүү критерийлер боюнча кайсы бир кубулуштарды баалоо. Эгерде студент критерийлерди айырмалай алса жана аларды өз ишинде алып жүрсө, критерийлердин көп түрдүүлүгүн байкаса, тыянактардын колдогу маалыматтарга дал келишин бааласа, фактылар менен баалоо пикирлерин айырмалай билсе, анда максат аткарылды деп эсептелет.

Бул классификация белгилүү америкалык психолог Б.Блумдун таксономиясына негизделип түзүлгөн. Чикаго университетинин профессору Блум (Bloom) Бенджамин Сэмюэл 1913-жылы төрөлгөн. Биринчилерден болуп педагогикалык таасир этүүлөрдүн жыйынтыктарынын объективдүү көрсөткүчтөр системасын иштеп чыккан. Таанып билүү жана эмоциялык аймактардагы педагогикалык максаттардын таксономиясын түзгөн. Блум окуучулардын окуу ишмердигине карата психологиялык даярдыгынын анык көрсөткүчтөрүн изилдеген, алардын чөйрө факторлору менен шартталганын эксперименттик жактан далилдеген, даярдыктын таанып-билүүчү жана эмоциялык мүнөздөмөлөрүн калыптандырууну аныктоочу мөөнөттөрдү бөлүп көрсөткөн. Аларды педагогикалык каражаттар аркылуу максатка ылайыктуу калыптандыруунун мүмкүнчүлүгүн таасын кылган. Блум “толук баалуу өздөштүрүү” концепциясына негиз салган, анда окутуунун башкы максаттарынын бири – студенттерди чыгармачыл ойлонуу билгичтигине, проблемаларды чечүү жана максатка ылайыктуу, продуктивдүү чечимдерди кабыл алууга үйрөтүү болуп эсептелет. Ал ой жүгүртүүнү таанып-билүү жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүнүн алты деңгээлине ажыраткан.

билүү

түшүнүү

колдонуу

анализдөө

синтездөө

баалоо

Бул классификациядагы төмөнкү этап “билүү”деп аталат жана ал ар кандай маанидеги маалыматты мындан ашыкча эч нерсени, кайра өндүрүү жөндөмүн билдирет. Андан соң биз түшүнүүгө, башкача айтканда үйрөнгөнүбүздү көрсөтүү жөндөмүнө өтөбүз. Үчүнчү этап колдонуу деп аталат, башкача айтканда, үйрөнгөнүбүздү колдонуу жөндөмдүүлүгү. Буларды өтүү менен гана кыйла жогору деңгээлге өтүүгө болот. Ошон үчүн, качан биз анализге, синтезге, акыры баалоого

өткөнүбүздө, биз окуу процессинин бардык мүмкүн болгон этаптарын, анын ичинде таануунун жогорку этаптарын басып өткөн болобуз. Ар бир кийинки деңгээл өзүнүн калыптангандыгы үчүн мурункунун жакшы өздөштүрүлүшүн талап кылат, бирок ошону менен бирге, алардын ортосунда так чектөөнү жүргүзүшү мүмкүн, андыктан көптөгөн суроолор заматта бир канча деңгээлдерди актуалдаштырат. Окутуунун бардык формаларында – окуу максаттарына ылайык өтө этияттык менен тапшырмаларды түзүү зарыл.

Бул тапшырмаларга берилген жооптор портфолио мазмунун түзөт. Тапшырманын ар бир түрү татаалдыгына жараша алдын ала белгилүү балл менен бааланып, студенттерге маалымдалат.

Баалоонун мындай схемасы балдарда жетишүү ийгилигинин мотивациясын калыптандырууга, аларга чеберчиликтин дагы бир тепкичине көтөрүлүүгө мүмкүндүк берет. Тандоонун мындан да башкача, демократиялуураак варианты бар: балдар каалаган татаалдыктагы, каалаган сандагы тапшырмаларды тандап алуу укугуна ээ. Бул учурда аларга тигил же бул рейтингдик “бааны” алууга жол берген суммалык балл коюлат. Ошол эле мезгилде студенттерди эң аз санда тандалган жөнөкөй тапшырмалар үчүн эч ким жемелебейт, тескеринче бул алардын эркин тандоо укугу, рейтингдик балл болсо – бул алардын натыйжаларынын объективдүү күзгүсү.

Студенттерге ар тараптуу тапшырманын берилиши шарт, мисалга алсак, “Белгилүү критерийлердин негизинде портфолиону баалоонун өздүк ыкмасын сунуштаңыз”. Балдар портфолиону баалоонун ар башка критерийлерин: тапшырмалардын саны боюнча да, алардын татаалдык деңгээли боюнча да, окуучулардын өз алдынчалык деңгээли боюнча да, жана кошумча адабиятты колдонуу деңгээли боюнча да сунушташат.

Кайсы портфолио болбосун өз түзүмүнө жана маалыматты жыйноо жана уюштуруу механизмдерине ээ. Окутуу практикасында көбүрөөк колдонулган портфолионун башка айрым бир түшүнүктөрүн карап көрсөк, алар төмөндөгүлөр:

- жазып каттоо жана үйрөнүүчүнүн жеке жетишкендиктерин чогултуу, баалоо ыкмасы
- студенттердин натыйжаларын жана иштерин коллекциялоо
- системалуу, атайын уюштурулган жана билимдерди, көндүмдөрдү, мамилелерди, андан да кененирээк – компетенцияларды мониторинг жасоодо колдонулуучу далилдерди жыйноо;
- көп түрдүү маалыматты камтыган, жумушка жардамчы болуучу файлдык папка, булл студенттин ишинин көргөзмөсү десе да болот жана анын милдети болуп өзүнүн салыштырмалуу өсүүсүнө көз салуу; окутуу процесси жөнүндө отчет б.а. студенттер эмнени билишти, окутуу процесси кандай жүрдү, ал кантип ойлонот, анализдейт, түзөт ж.б.у.с., интеллектуалдык, эмоционалдык жана социалдык деңгээлдерде кантип бирге аракеттешет.

Портфолиону ишке киргизүү

1. Мотивация: ар бир окуучуга портфолиону эмне үчүн толтуруу керектиги түшүнүктүү болууга тийиш .
2. Портфолио түрүн аныктоо
3. Тапшыруу мөөнөтү жана портфолионун үстүнөн иштөө убактысы: сабактарда, өз алдынча иштөө учурунда, үйдө даярдануу мезгилинде.
4. Рубрикалардын жалпы саны, алардын ичинен милдеттүү түрдөгүсү - мынча.
5. Балоо критерийлери.
6. Балоо ыкмалары.

Портфолиону баалоонун варианттары

- Портфолиого байланышкан иштин мүнөзү жана процесси гана бааланат;
- берилген критерийлер боюнча портфолионун айрым бөлүктөрү гана бааланат (мисалы, милдеттүү рубрикалар);

- бардык рубрикалар бааланат, жалпы баа орточо арифметикалык баа катары чыгарылат;
- алдын ала белгилүү критерийлер боюнча портфолионун акыркы варианты бааланат;
- портфолионун өзү гана эмес, аны презентациялоонун сапаты да бааланат.
- Портфолио бааланбайт, ал эми студент болсо жыйынтыктоочу сабакта же текшерүүдө презентациялоо үчүн айрым бөлүктөрдү тандайт.

Ал эми баалоо ыкмасы жөнүндө сөз кыла турган болсок, критерийлер топтому окуу предметинин өзгөчөлүгүнө, анны өздөштүрүү максаттарына, окутуу шарттарына ж.б.у.с. көз каранды. Бирок, кандай учурда болбосун, төмөнкүлөр критерийлер катары кароого сунушталат: милдеттүү рубрикалар жана корутундулардын бардыгы; иштин изилдөө методдорун колдонуу; портфолионун долбоордук мүнөзү, “инсандык байлам” мазмуну, кооздоп жасоо сапаты; портфолионун пайдалуулугун студенттин өзү үчүн анализдөө.

Баалоо ыкмаларынын бири “ЖЫЙЫНТЫК” модели

ЖЫ	Сизге портфолионун эмнеси өзгөчө жакты?
ЙЫН	Баарынан жакшы ачылган темалар
ТЫ	Өздүк критерийлердин негизинде портфолиону баалоо.
К	Портфолио боюнча негизги тыянак.

Баалоонун башка ыкмасынын таблицасын толтурууга да мүмкүн

Портфолионун жакшы жактары	Суроолор	Каалоолор
1. (баалоо критерийлери)	1.	1.
2.	2.	2.
3.	3.	3.
4.	4.	4.

Баалоо параметрлери студенттер тарабынан коюлат.

Портфолиону ийгиликтүү «жактагандан» кийин, анын жыйынтыктары мугалим менен кошо талкууланат. Эң негизгиси, студенттин ишин анализдөөдө мугалим өтө этият баа бeүүсү шарт. Позитивдүү ой-пикир студенттин таанып-билүү кызыгуусунун андан ары тереңдетүүдө өтө зор өбөлгө болору айдан ачык. Жыйынтыктап айтканда, портфолио- бул таанып-билүү кызыгууларын тереңдетүүнүн жана жасалгалоонун, студенттердин интеллектуалдык жөндөмдөрүн өнүктүрүүнүн, окуу материалын өздөштүрүү деңгээлин комплекстүү текшерүүнүн, окутууну дифференциялоонун, ийгилик кырдаалын жаратуунун эң сонун каражаты экендиги шексиз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Lang, James M. "4 Steps to a Memorable Teaching Philosophy. *The Chronicle of Higher Education*. August 29, 2010.

2. Mangum, Teresa. "Views of the Classroom." *Insider Higher Education*. October 28, 2009.
3. Montell, Gabriela. "How to Write a Statement of Teaching Philosophy." *The Chronicle of Higher Education*. March 27, 2003.
4. Vick, Julie Miller and Jennifer S. Furlong. "Writing Samples and Teaching Statements," Julie Miller Vick and Jennifer S. Furlong, *The Chronicle of Higher Education* Dec. 20, 2010.
5. Haugen, Lee. "Writing a Teaching Philosophy Statement." Center for Teaching Effectiveness. Iowa State University.
6. Lang, James M. "4 Steps to a Memorable Teaching Philosophy." *The Chronicle of Higher Education*. August 29, 2010.
7. Mangum, Teresa. "Views of the Classroom." *Insider Higher Education*. October 28, 2009.
8. Montell, Gabriela. "How to Write a Statement of Teaching Philosophy." *The Chronicle of Higher Education*. March 27, 2003.

Жумабаева М.Д. Ж. Баласагын атындагы
КУУнун алдындагы Юридикалык
институттун ага окутуучусу (Кыргызстан)

МУГАЛИМДИН ПРОФЕССИОГРАММАСЫ

Билим берүүнүн сапатын жогорулатуу маселеси жөнүндө сөз болгондо мугалимдин профессиограммасын түзүү да чоң мааниге ээ. Анткени, ал мугалимдин ишмердүүлүгүнүн негизги функциясын негиздөө менен бирге билимге болгон талапты, жөндөмдү, билим берүү үчүн керектүү бардык документтерди камтыйт. Профессиограмма бул мугалимдин, окутуучунун, класс жетекчинин ишмердүүлүгүнө арналат.

Мугалимдин профессиограммасы ХХ кылымда 20-30-жылдарында, кийинчерээк 80-жылдарында изилденген. Профессиограмманын негизги ордун интеллектуалдык эрк жана эмоционалдык баалоо системасы ээлейт.

Мугалимдин профессиограммасына ден соолугу, мүнөзү, эрки, ыктыярдуулугу, предметти жакшы билүүсү, уюштургучтугу, окутуунун методикасын жана методдорун билүүсү, педагогикалык чеберчилик, окуунун жаңы тарбиялык психологиялык негизин билүү, классты түшүнүү, балага жакшы мамиле кылуу, өзүн алып жүрүү, ишин сүйүү, так, чынчыл, адилет, үлгү болуу, өз билимин өркүндөтүү, чыгармачылык менен иштөө, көбүнчө уюштуруу, башкара, пландоо жана прогноз түзө билүүгө көңүл бурулган.

Мугалимдин профессиограммасы аны кесиптик жактан мүнөздөгөн, өздүк билим деңгээлин, жөндөмдүүлүгүн, психофизиологиялык мүмкүнчүлүктөрүн жана башка билим берүү үчүн керектүү нерселер камтылган документтердин жыйындысы болуп эсептелет.

Ал эми чет тили мугалиминин профессиограммасы педагогикалык кесипке тийиштуу нерселерди камтыбастан, анда өзгөчө, чет тили мугалимине мүнөздүү нерселерди, чет тили мугалиминин негизги педагогикалык функциясынын ишке ашырууга керектуу мүнөздөмөсүн, өздүк сапатын, жалпы педагогикалык жана профессионалдык-усулдук билимин камтыйт. Профессионалдык билимдин мазмунун кесиптик предметтин билиминин өлчөмү, анын методикасы, педагогикасы жана психологиясы түзөт. Профессионалдык билимдин өзгөчөлүктөрү комплекстүүлүгү, жалпылуулугу, жеке инсандык таасирдүүлүгү да чоң мааниге ээ. Профессионалдык билимдин негизинде педагогикалык аң сезим калыптанат.

Профессионалдык билим бир эле учурда бардык деңгээлде калыптанышы зарыл: методологиялык, теориялык, методикалык жана технологиялык. Ошону менен катар

педагогикалык ишке кызыгуу, милдетти жана жоопкерчиликти сезүү, этиканы (жүрүш-турушту) сактоо, өзүн алып жүрүү да чон мааниге ээ.

Мугалим эки позиция менен иш аракетте болот.

1. Социалдык позиция – адамдын көз карашы, ишенүүсү жана баалуулук.
2. Профессионалдык позиция – кесипке болгон мамиле, педагогикалык максат жана иш аракет.

Мугалимдин жекече инсандык сапаттары, табыгый шыгы, даярдыгы жана иш аракетте калыптанган көрсөткүчтөрдүн жыйындысы профессионалдык потенциал деп аталат. Потенциал латын тилинен алганда- жалпы жөндөмдүүлүк, мүмкүнчүлүк, күч.

Төмөндөгү функциялар да билим беруунун сапатын шарттайт жана ал функциялар бири-бири менен тыгыз байланышта гана болгондо оптималдуу мааниге ээ болот.

1. Маалымат беруучу функция - бул функция аркылуу кабыл алуу, жаңы билимдерди өздөштүрүү процесси ишке ашат. Андан тышкары профессионалдык билим, ык, машыгуулардын суммасы иретке келет.
2. Проблемалуу функция - негизинен бул функция аркылуу теориялык билимдерди практикалык ык, машыгууларга айландыруу процесси чечилет.
3. Журуш-туруш функциясы-туура чечим кабыл алууга бир атайын жагдай үчүн программалык кыймыл аракет түзүүгө жана анын чыгармачылык маанисин толук чагылдырууга өбөлгө түзөт.
4. Баа беруучу функция аркылуу жүрүш-туруштун программасынын оптималдуу чечимин тандаса болот.

Мугалимдин жөндөмдүүлүгү

Мугалимдин жөндөмдүүлүгү 3 группага бөлүнөт.

1. Инсандык жөндөмдүүлүк
 1. Инсандык жөндөмдүүлүк
 2. Дидактикалык жөндөмдүүлүк
 3. Уюштуруу-коммуникативдик жөндөмдүүлүк.
1. Инсандык жөндөмдүүлүк төмөндөгүлөрдү өз ичине камтыйт.
 - Студенттерди жакшы көрүү (студенттер менен карым-катнашка өтүүгө аракеттенүү, ички дүйнөсүнө кирүүгө, аны ар тараптан үйрөнүүгө далалаттануу)
 - Сабырдуулук, өзүн-өзү токтото билүү (мугалимдин жөндөмдүүлүгү группадагы балдар менен мамилешүүдө, аларды күтүлбөгөн кыжырды келтире турган, өкүнүчтүү, чектен чыккан кылык-жоруктарын көргөндө өзү токтото билүүсү).
 - Өзүнүн көңүлүн башкара билүү, мугалим сабакка пессимисттик (чарчоо, көңүл чөккөндүк) духта кирбестен, оптимисттик духта, б.а. сабакка ачык маанай, студенттерди сүйүү сезими менен кирүү зарыл.
2. Дидактикалык жөндөмдүүлүк төмөндөгүлөргө ээ:
 - Түшүндүрөө билүү жөндөмдүүлүгү (өз оюн студенттер түшүнгөндөй кылып, эң кыйын, татаал проблемаларды окуучулардын тилине ылайыкташтыруу мүмкүнчүлүгү).
 - Кеп жөндөмдүүлүгү (мугалим өз оюн ачык, так берүү мүмкүнчүлүгү, ал үчүн сөз байлыгынын бай болушу шарт).
 - Академиялык жөндөмдүүлүгү (ар бир мугалимде өз кесиби боюнча талант, мүмкүнчүлүгүнүн кенен иштин натыйжалуу болушун шарттайт). Мисалы, чет тили мугалими тилди гана жакшы билбестен, ошол өлкө, каада- салты, адабияты, маданияты жана башка студенттерге кызыктуу көптөгөн

маалыматтарга ээ болсо, анда ал мугалим студенттердин алдында кадыр баркы жогорлайт.

3. Уюштуруу-коммуникативдик жөндөмдүүлүгү төмөндөгүлөргө ээ:

- Уюштуруучу жөндөмдүүлүгү

Мугалим сабак берүү мезгилинде биринчиден, окуучулардын жүрүш-турушун, ар түрдүү ситуацияларды өз учурунда нукка салуу, экинчиден өзүнүн иш-аракетиндеги тоскоолдуктардан арылуу б.а. уюштуруу жөндөмдүүлүктүн бирден-бир индикатору убакытты туура пайдалануу (кеч келүү, журнал жоктоо, өтүлгөн теманын атын суроо ж.б.)

- Коммуникативдик жөндөмдүүлүгүн көрсөтүп, мугалим окуучулардын жаш өзгөчөлүгүн, психологиялык өзгөчөлүгүн эсепке алуу менен туура мамиле түзүүсү шарт. Мугалимдин жакшы, адамгерчиликтүү мамилесинен окуучулардын сабакка болгон кызуугулары, жогорлайт. Тескерисинче мугалимдин терс мамилеси окуучулардын сабакты жек көрүүсүнө алып келет.
- Педагогикалык байкоочулук
- Суггестивдик (сезим ойготуу) жөндөмдүүлүк
- Педагогикалык такт
- алгачкы баа (кыйыр түрдө баалоо)
- терс баа (эскертүү, сөгүш берүүж.б.)
- оң баа (көңүл көтөрүү)
- Педагогикалык элестетүү (сабак берүүдө, тарбиялоодо өзүнүн пландаштыруу)

Мугалимдин жөндөмдүүлүк касиеттери

1. Адистик жөндөмдүүлүк касиети – мугалимдин методикалык жактан даярдыгын, теориялык деңгээлин аныктайт.

2. Адептүүлүк жөндөмдүүлүк касиети – мугалимдин сабырдуулугу жана ак ниеттүүлүгүн билдирет.

3. Психолого-педагогикалык жөндөмдүүлүк касиети – мугалимдин уюштуруучулук, педагогикалык байкагычтыгын көргөзөт.

Мугалимдин кызматташтык, өздөштүрүү, баа берүү жагынын бирдей болуусу, сөзсүз түрдө аткаруу жана оюн типтеги (мажорлук) принциптери да окутууну жакшыртууга чоң өбөлгө түзөт.

1. Кызматташтык принциби – принциптин маанисин туура ачыш үчүн негизги акцентти маалымат берүү, окутуудан методикалык окутууга буруу керек. Таанып билүү, илимий, уюштуруучу жана тарбиялоочу ишмердүүлүктүн методологиясын өздөштүрүү керек.

2. Өздөштүрүү принциби - бул принциптин негизинде катышуучулардын эмоционалдык интеллектуалдык аброюн башкаруу процесси жатат. Мугалим окуучулардын жеке кызыкчылыгын, даярдык деңгээлин эске алуу менен иш алып барышы керек.

3. Баа берүү жагы бирдей болуу принциби - окуу процессин оптималдуу болуш үчүн алып баруучу катышуучулар тарабынан айтылган пикирларга кылдаттык менен мамиле жасашы керек. Окуучулар менен биргелешип иштөөсүнө көңүл буруп жана алардын деңгээлин, кызыкчылыгын өстүрүүгө өбөлгө түзүү – бул принциптин негизги максаты.

4. Сөзсүз түрүндө аткаруу принциби – педагогикалык максатын көздөп, кээ бир күтүлбөгөн өзгөрүүлөрдү иш билүү менен алып барышы керек. Негизги максатын чечүүгө мажбурлап турушу зарыл.

5. Оюн типтеги (мажорлук) принциби – тамашалуу, оюн жагдайлары, жеңген камодага сыйлык берүү аземи ж.б.у.с. ыкмалар ар бир окуучунун потенциалдык мүмкүнчүлүгүн ачууга жардам берет.

Өз ара мамиленин типтери.

1. Туура, педагогикалык эффективдүү өз ара мамиле.

2. Оң нейтралдуу өз ара мамиле
3. Карама- каршы өз ара мамиле
4. Пассивдүү өз ара мамиле
5. Ачык терс өз ара мамиле

Педагогикалык жөндөмдүүлүк динамикалык мүнөздө болуу менен мугалимдин тынымсыз өз үстүндө иштөөнү, изденүүнү талап кылат.

Мугалимдин стили

1. Таанып билүү стили: башкаруу, жетектөө, иш-аракет.
2. Авторитардык стили: указ, буйрук, жолдонмо, инструкция
3. Демократиялык стили: балдардын оюн, түшүнүгүн угуу, колдоо, сыйлоо, урматтоо, балдардын түшүнүгүн жактыруу, активдүүлүгүн, демилгесин колдоо, жактоо, кеңеш, сыйлоо, мактоо, сурануу.
4. Либералдык стили: мугалим окуучулардын ишине кийлигишпейт, көрмөксөн болот.

Мугалимге коюлган талаптар

1. Мугалимдин коом алдында төмөнкүдөй конкреттүү маселелерди чечүүнү ишке ашырууну талабы төмөнкүлөр:

- Студенттерди маалыматтардын системасы менен куралдандыруу;
- Адептүүлүк түшүнүктөрдүн өздөштүрүлүшүн камсыздоо;
- Жүрүш-туруш, ыктарын, машыгуулардын калыптануусунун мыйзам ченемдүүлүгүн үйрөтүү;
- Ар тараптан өнүккөн инсанды тарбиялоо;
- Студенттерди келечек турмушка, кесипке даярдоо.

2. Мугалимге коюлган талаптар:

- Социалдык милдетти жогору сезүү;
- Моралдык жактан таза, эң жогорку интеллектуалдуу болуу;
- Жалпы, терең билимдүү болуу;
- Студенттердин жаш курагын, педагогикалык, социалдык психология, жана педагогиканы жакшы билүү;
- Өз предмети боюнча фундаменталдуу илимге ээ болгон;
- Тарбиялоонун, окутуунун методикасын, технологиясын билүү;
- Өз кесибин сүйгөн жана ал сүйүүсүн студенттерге бере алган;
- Өз ишине чыгармачыл мамиле жасаган;
- Студенттердин ички дүйнөсүн түшүнө билген, педагогикалык оптимизм касиетине ээ болгон;
- Педагогикалык техникага (логикалык ойлоо, кепке, карым-катнашка) ээ болуу зарыл.

Окуу процессин ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн керек болгон мугалимдин сапаттары жакшы билим берүүнү шарттайт:

1. Уюшкандык
2. Тартиптүүлүк
3. Эмгекчилдик
4. Тыкандык
5. Сылыктык
6. Жөнөкөйлүк
7. Мээримдүүлүк
8. Адилеттик
9. Талапкердик

10. Предметин билүүсү
11. Түшүндүрүүсү
12. Окута билүү
13. Сезгич
14. Ак ниеттүү
15. Адептик тазалыгы
16. Окуучуларга ишеними
17. Жүрүм-туруму
18. Авторитети (кадыр-баркы)
19. Кечиримдүүлүк
20. Чыдамкайлык

Жыйынтыктап айтканда, профессиограммалык метод студенттин өздүк жана профессионалдык өсүүсүн шарттоо менен, өзүн – өзүн тарбиялоонун бирден бир жолу болуп да эсептелет.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Профессиограмма учителя иностранного языка
отв.ред.С.Ф.Шатилов, К.И.Соломатов, Е.С.Рабуновский.-Л.: ЛГПИ,1985
2. Руднева Т.И. Основы педагогического профессионализма, Самара: СИУ,1996
3. Словарь лингвистических терминов./Сост. О.С.Ахманова.
-М.: Советская энциклопедия, 1969
- 4.Теоретические основы подготовки учителей иностранного языка средней школы/ отв.редактор Пицкова Л.П.,М.:МОПИ, 1989
5. Воробьёва И.Е. Содержание и структура понятия «лингвострановедческая компетенция учителя иностранного языка» www.pomorsu.ru
6. Непокрыхт Н.И. Профессиографический метод как способ вхождения в педагогическую деятельность www.pomorsu.ru
- 7.Сластенин В.А. Педагогика: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / В.В. Исаев, Е.Н. Шиянов; Сластенин В.А. - М.: Академия, 2002. - 576 с.
- 8.Белкин А.С. Силина С.Н. Профессиографический мониторинг подготовки специалиста в системе высшего педагогического образования. Вып. 4. Шадринск, 1999

Жолдошова Б.А.

*И. Арабаев атындагы КМУнун
педагогика кафедрасынын
окутуучусу (Кыргызстан)*

КРЕАТИВДҮҮЛҮКТҮ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

Ылдам өзгөрүүлөрдүн шартында коомдун өнүгүшүнүн бардык баскычында чыгармачыл, жемиштүү, жеңил адаптациялануучу инсан талап кылынууда. Демек, азыркы билим берүү системасынын бирден бир милдети ар кандай турмуштук кырдаалдарда өз иш аракетинин методикасын түшүнүктүү түзө билүүгө жөндөмдүү креативдүү инсанды өнүктүрүүдө турат. Бул сөз бүгүнкү күндө көпчүлүгүбүздүн кебибизде айтылып жүрөт. Биз креативдүү адамдарга суктанабыз, креативдүү кызматкерлерге компаниялар да кызыгып, «аңчылык» кылышат, бул сапат көпчүлүк таржымалдарда (резюмеелерде) кездешет. Эмне үчүн ал бүгүнкү күндө ушунчалык талап кылынууда жана да эмнени креативдүүлүк деп эсептесек болот?

Креативдүүлүк – биздин чыгармачылыкка болгон жөндөмүбүз. Ал илимдеги, маданияттагы, бизнестеги, саясаттагы жаңы идеялар менен мамилелердин формасында,

бир сөз менен айтканда, конкуренция өнүккөн жашоонун бардык динамикалык тармактарында ишке ашат. Муну менен анын коом үчүн баалуулугу аныкталат. «Креативдүүлүктөгү эң маанилүү нерсе – өзүндү жакшыртуу, болгондо да жандандырылган жакшыртуу», – деп жазат психолог Марина Хазанова. Бардык эле чыгармачылык өздүк баалуулуктарга жетишүүгө, инсандык мазмунду табууга жардам берет. А бул болсо бизди бардык жандуу нерселерден айырмалап турган өтө маанилүү акыл ой жүгүртүүчүлүк, керектүүлүк.

Бүгүнкү күндө биздин арабызда бош убактысында чыгармачылык менен машыккан – ырдоо, бийлөө же чопо менен иштөөгө жана башка убакыт тапкан адамдар өтө көп санда. «Көпчүлүк адамдар азыр акча табууга көп көңүл бурушат, бирок иш дайыма эле өзүндү көрсөтүүгө мүмкүндүк бербейт», – деп бул тенденцияга психолог Рада Грановскаянын айтканына көңүл бурабыз. Ал эми биз үчүн өзүн-өзү сыйлоону ишке ашыруу жана жөндөмдүүлүк – башкы ишмердүүлүктүн муктаждыктарынын бири. «Өзүбүздөгү чыгармачылыкты ойготуп, биз өзүбүз өзгөрөбүз жана жашообузду өзгөртөбүз: Эгер бул кадамды жасасак, жашоодо ишенимдүү жана туруктуу адамга айлана алабыз. Чыгармачылык жактан өзүн көрсөтүүнүн, анын ичинде негизги ишиндеги жаңы мүмкүнчүлүктөрүбүздү көрө баштайбыз. Же өзүбүздүн мүмкүнчүлүктөрүбүздү ишке ашыруу үчүн башка жумуштарды караштыра баштайбыз.

Бардык биздин чыгармачылык жөндөмдөрүбүз тубаса деп ойлоо тура эмес. «Креативдүүлүк чыгармачыл иштеги сабактарда жана окутууда өнүгөт», – дейт М.Хазанова. Бирок, башкысы – мотивация. Талаанын теориясын куруу же куурчактын үйүн салуу сыяктуу креативдүү инсан чыгармачылыкка болгон ички каалоону сезинүүдөн көрүнөт. Дүйнөнү элестетүү жана билим гана эмес дал ушул биздин кызыгуубуз да ким болгубуз келсе ошондой болууга көмөк көрсөтөт. Адамдардын тобу үч ар түрдүү ролду ойноо менен идеяны талкуулашат: кыялкечтин (идеяларды оргуштатышат), «реалисттин» (идеяны кантип ишке ашырыш керектигин айкын кылышат), жана сын (идеянын иш жүзүнө ашышын баалашат жана анын таанылуу жерлерин белгилешет). Бул методду Уолт Дисней өз фильмдерин жаратууда колдонгон. Чоң барактын борборуна башкы проблеманы графикалык түрүндө белгилешет. Андан дарактын сөңгөгүнүкүндөй бутактарды идеяга байланыштырып тартышат. Андан соң бул «ассоциациялардын дарагы» алдыга коюлган тапшырмаларды чечүү үчүн канчалык зарыл болсо ошончолук жайылып өсө турганын көрөбүз. Көйгөйдү аягынан башына чейин оодарышат. Суроо мындай коюлат: максатка жетүү үчүн эмне кылышыбыз керек? Экинчи этапта бардык жыйналган идеялар карама-каршылыкка өзгөрүлөт.

Креативдүүлүктүн жаратылышы дагы деле сыр бойдон калып жаткандыгын байкоого болот. Окумуштуулар бизге эки гипотезаны сунушташат, алардын ар биринде чындыктын үлүшү бар сыяктуу. Биринчисинде креативдүүлүк – укумдан-тукумга өтүүчү талант, экинчи идеяда - чыгармачыл ой жүгүртүү ДНКнын түзүлүшүнө көз крандысыз, баланы тарбиялоодогу жашоонун жалпы атмосферасы, чөйрөсү, маданияты башкы ролду ойнойт деген пикирлер айтылат. Креативдүүлүк дегенибиз – бул чыгармачыл жаркыроонун деңгээли, принципиалдуу жаңы идеяларды жаратууга жөндөмдүүлүк, сейрек учуроочулук жана салттан кетүү. Креативдүүлүк ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн тиби, өтө күтүүсүздөн, ар кандай куракта пайда болуучу чыгармачыл багытталыш. Ар бир адам жаш курагына көз карандысыз өзүндө чыгармачыл ой жүгүртүүнүн өркүндөшү, жаңыча көз карашта кырдаалга кароо жөндөмүн уюштурууга, идеясын жеңил жана ийкемдүү алмаштырууга болот деген ойлорго таянабыз. Өз кругозорубузду кеңейтүү, көргөзмөлөргө баруу, жаңы хоббилерди ойлоп табуу, ашканада рецепттерди фантазиялаштыруу, жаңы китептерди окуубуз, жаңы фильмдерди көрүү жана аларга сунуштарды ойлоп табуу чыгармачылык менен иштөөбүздүн элементтери десек туура болчудай.

Эгерде бала үч жашында скрипкада ойной албаса да жана үч тил билбесе да, ал бай элестетүүгө, кеңири кабылдоого ээ боло алат жана нерселерге көнүмүш көз

караштан жана штамптардан качат. Бөбөк менен жаңыча иштөөдө, пластилинден камырга, кагаз аппликациялардан кездемелерге өтүүбүз, ага жетишерлик эркиндик, өз алдынча чечим чыгарууга, түстүү, фигураларды жана башка тандоого мүмкүнчүлүк берүү керек. Ал бала чагынан эле биз тараптан кубатталган күчтүү идеяларды жаратууга үйрөнүүсү керек. Адамдар дайыма чечим чыгарып турат. Кээ бир оор тапшырмаларда үстүрт жоопторду беришет, ал эми математика боюнча теңдемелерди чыгарууда кандайдыр бир сандарды билүү зарыл эмес, бул чыгаруу тамга болушу да мүмкүн экендигин «ойлонбой туруп» билишет. Мындай новаторлор компромиссти оңой табышат жана альтернативдик тизмектен жоголушпайт. Болуп жаткандарды ар тараптан көрүү биздин жашоого жөндөмдүүлүктү көтөрүүчү жана стресстик кырдаалдарга карама-каршы туруучу факторлордун бири болуп эсептелет. Креативдүүлүк бир канча өзгөчөлүктөрдү айырмалайт. Бул деген предметке мүмкүнчүлүктөрдү башкача түшүнүү жөндөмдүүлүгү, аны жаңы сапатта колдонууну.

Чыгармачыл, креативдүү ой жүгүртүүгө ээ адам чечимдердин өзүндөгү бардык вариантын жана максатка жетүүдөгү алардын таасирин ачык түшүнө алат, жаңы стилге тез келе алат, аң-сезимин «оодарат», жалпы кабыл алынган догмалардан качуу менен түзүлө элек нерселерди түзүүгө умтулат. Өзүндө инсандык өнүгүүнү гана алып жүрбөстөн, бүтүндөй бир маданиятты түзүүгө жөндөмдүү болот. Маалыматсыз инсан бүгүн модада эмес экендигин коомчулук түшүнө баштады. Креативдүүлүктүн актуалдуулугун ишке орноштуруу боюнча анкетадан, карьералык өсүштөн, жашоодогу умтулуулардан көрө алабыз.

Баланын мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүнүн чеги жок болгон сыяктуу эле, адамдык мыктылыктын да чеги жок. Креативдүүлүктү оюндар баланы жадатпайт. Бөбөккө өзгөчө кароого мүмкүнчүлүк берет.

Ушул себептүү креативдүүлүктүн жогорку көрсөткүчтөрү балдарда интеллекттин төмөндөшү жана жетишкендиктердин жогорку мотивдери менен көп ирет белгиленүүдө, бул чындыгында психологиялык коргонуу жана компенсатордук механизмди күбөлөндүрөт. Көпчүлүк эмгектерде (айрыкча В.Н.Дружининде) жогорку оригиналдуулук инсандын невротизацияланышы жөнүндө күбөлөндүрө тургандыгын белгилөөгө болот.

Чыгармачыл процесс жөнүндө Л.В.Выготский: "Чыгармачылык ишмердүүлүк" деп биз кандайдыр бир жаңы нерсени түзгөн, мейли сырткы дүйнөнүн кандайдыр бир нерсеси чыгармачылык ишмердүүлүктөн, же адамдын өзүндө жашаган акыл менен сезимдин белгилүү курулушунан жаралган ишмердүүлүктү айтабыз. Жыйынтыгында анын мурдагы тажрыйбасындагы таасирлердин жана кыймылдардын кайра жаралуусу болуп эсептелинбестен жаңы образдарды жана кыймылдарды түзүү болуп эсептелинген адамдын мындай ишмердүүлүгү жүрүм-турумдун чыгармачыл же комбинирленген түрүнө жатарын айтат. Мээ мурунку тажрыйбаларыбызды сактоочу жана кайра иштетүүчү орган гана болуп эсептелинбестен, ошондой эле мурунку тажрыйбанын элементтеринен жаңы жоболорду, жаңы жүрүм-турумду түзүүчү, чыгармачыл кайра иштетүүчү жана аралаш орган да болуп саналат. Эгерде адамдын ишмердүүлүгү бир гана эскини кайра жаратуу менен чектелсе, анда адам өткөнгө гана кайрылган жана келечекти өткөндүн аркасында кайра жаратуучу жан болуп кала бермекчи. Дал ушул чыгармачылык ишмердүүлүк адамды келечекке умтулган, аны түзүүчү жана өзүнүн бүгүнкүсүн өзгөртө алуучу жан катары көрсөтө алат.

П.Торренс креативдүүлүктү проблемага бар билимдердин дефицитине же дисгармониясына сезимдүүлүктү жаратуучу; бул проблемаларды аныктоочу; алардын чечилишин издөөчү; текшерүүчү; гипотезаларды кайра текшерүүчү жана өзгөртүүчү, акырында чечимдердин жыйынтыгын формулировкалоочу жана кабарлоочу процесс катары аныктайт. Креативдүүлүктү процесс катары кароо анын түзүлүшүн ачып көрсөтөт: бул процессти стимулдаштыруучу шарт, ошондой эле чыгармачылык жетишкендиктерди баалоо. Торренс тарабынан иштелип чыккан креативдүүлүктүн

тесттеринде ишмердүүлүктүн ар түрдүү чөйрөсүндө алардын татаалдыгын чагылдырган чыгармачыл процессти оозеки, сүрөттөөчү, үндүү, кыймылдуу моделдери колдонулган. Тесттер креативдүүлүктү тездиктин, ийкемдүүлүктүн, оригиналдуулуктун жана иштелгендиктин көрсөткүчтөрүндө бааланат.

Изилдөөнүн ар кандай объектиси сыяктуу эле зээндүү балдардын да кемчилик жактары бар экендиги белгилүү. Зээндүү балдардын негативдүү жактары болуп төмөндөгү инсандык сапаттар эсептелинет:

1. Эгоцентризм жана башка адамдын көз карашында болууга жөндөмсүз, айрыкча интеллектуалдык жактан алсыздыгы.
2. Эгер окуу программасы жадатма жана кызыксыз болсо мектепке көңүл коштук пайда болуусу.
3. Зээндүү бала интеллектуалдык сабактарды артык көргөндүктөн курдаштарынан дене тарбиялык жактан артта калуусу.
4. Проблеманын маңызын биринчи эле сөздөн кармагандыктан аңгемелешип жаткан адамдын оюн токтотууну каалоосу жана сүйлөшүү маданиятынын жоктугу.
5. Сүйлөшүп жаткан учурда аңгемелешип жаткан адамдын сөзүн, эгер ал логикалык ката кетирсе, же сөздөрдө басымды туура эмес коюп жатса оңдоого жана токтотууга умтулуусу.
6. Конформизмдин жоктугунан талашта дайыма туура болууга умтулуу жана компромисске баруу жөндөмдүүлүгүнүн болуусу.
7. Курдаштарын башкарууга умтулуусу – ансыз алар менен бирге болуудан зеригери.

Мына ушул анча деле жагымдуу эмес зээндүү баланын мүнөзүнүн белгилери – анын кадыр-баркынын уландысы болуп эсептелинет да, курдаштарынын кастыгын пайда кылышы мүмкүн жана өзүнөн аларды түртөт.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Торшина В.А. Современ.исслед.проб.креатив зарубежной психологии. Вопросы психологии, 1998, №4
2. Выготский Л.С. Психол. основы творч.деятельности // Свободное развитие личности школьника: Философские и психолого-педагогические основ.образ. / сост.В.И.Акмелова, Р.Ч.Карандашова.- Ставрополь: СКИПРО,2000.
3. Гилфорд Дж. Структурная модель интеллекта // Психология мышления. – М.: Прогресс,1965.
4. Линдсей Г. Творческое и критическое мышление / Г.Линдсей, К.С.Холл, Р.Ф.Томпсон // Хрестоматия по общей психологии: Психология мышления. – М., 1981.- С.149-152.

Жаанбаева М.

*Ж.Баласагын атындагы КУУнун изденүүчү
(Кыргызстан)*

КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА ТЕКСТТИ КОЛДОНУУНУН ФИЛОЛОГИЯЛЫК АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Билим берүүгө, анын ичинде, кыргыз тилин орто мектептерде окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарга ылайык, кыргыз тилин окутуу мазмундук жактан олуттуу өзгөрүүлөргө учурап, андан улам окутуу процессинде жаңы каражаттарды, жаңы технологияларды колдонууга өзгөчө маани берип баштады. Азыркы талап боюнча кыргыз тилин окутуунун негизги мазмуну грамматикалык-теориялык маалыматтардан эмес, кеп ишмердүүлүгүнүнөзүнөн түзүлүп, аны окутуп-үйрөтүүнүн негизги каражаты катары текст алынып, колдонулуп баштады.

Окумуштуу-методисттердин аныктамалары боюнча «текст-окутуу үчүн маалыматтын булагы, түшүнүүнүн жана окуп үйрөтүүнүн объектиси» (К.Добаев), «текст-кыргыз тилин окутуунун мазмундук негизги өзөгү» (Ж.Чыманов) катары каралып, окутуу-үйрөтүү процессинде кеңири колдонула баштады. Текстти сабакта колдонуунун методикасына Ж.Чыманов, Н.Бийгелдиева, А.Жаманкулова ж.б. кайрылышып, ал боюнча айрым дидактикалык маселелер акырындап чечилип, кыргыз тили сабактарында текстти колдонууга практикалык аракеттер да активдеше баштагандыгын белгилөөгө болот.

Ошол эле учурда текстти кыргыз тили сабагында натыйжалуу колдонуунун бир катар теориялык жана практикалык маселелери чечилбей, текстти пайдаланууда каалаган, күтүлгөн натыйжалар алынбай келе жаткандыгын да таанууга болбойт. Мындай проблема, барыдан мурда, кыргыз тили мугалимдеринин тексттин филологиялык (лингвистикалык жана адабият таануучулук) табиятын толук түшүнүп, аны сабак процессинде натыйжалуу колдонуунун ык-жолдорун, жалпы эле теориялык негиздерин жакшы өздөштүрө албагандыктарынан улам пайда болууда деп ойлойбуз. Кыргыз тили мугалими тексттин (айрыкча көркөм тексттин) филологиялык түшүнүгүн, ал боюнча лингвистикалык илимий-изилдөөлөр менен кеңири тааныш болуп, аларды сабактын максатына, конкреттүү темага ылайык тандап, максаттуу колдонулушу талап кылынууда. Мугалим кандай маалыматтарды билүүгө милдеттүү экендигине кыскача токтололу.

Кыргыз тил илиминде тексттин лингвистикалык табиятын ачып берүүгө Б.Усубалиев, С.Ёмүралиева, С.Мусаев, Т.Маразыков ж.б. бир катар тилчи окумуштуулар атайын кайрылып, докторлук диссертациялык иштерин коргошуп, монографиялык эмгектерин жарыялашкан. Кыргыз тили мугалимдеринин бул эмгектер менен тааныш болушун каалар элек. Б.Усубалиев көркөм текстти лингвистикалык өңүттөн изилдесе, С.Ёмүралиева маани-мазмундук жактан, С.Мусаев текстти структуралык аспектиден иликтесе, Т.Маразыков тексттеги интеграциялык кубулуштарды терең изилдеген. Аталган жана башка изилдөөлөргө текст өтө татаал, көп кырдуу тилдин-кептин кубулуш экендиги баса белгиленип, аны изилдөөнүн багыттары менен максаттары өтө кеңири экендиги айтылат. Мисалы, илим доктору Т.Маразыков текст тууралуу төмөнкүдөй маалыматтарды берген. Мугалимге түшүнүктүү жана жеткиликтүү болушу үчүн бул окумуштуудан узунураак цитата келтирели: «...текст көп кырлуу, системалуу, түзүлүшү боюнча бүтүндүктөгү, татаал, болгондо да, адамдардын ортосундагы сүйлөшүүнү, информация алмашууну тейлеп турган негизги категория болуп саналат. Ошондуктан текстти изилдөө көп аспектилүү, комплекстүү мүнөздө болгондо гана максатка шай келет. Ошондо гана тексттин нагыз табияты аныкталат. Тактап айтканда, текстти нукура таза лингвистикалык негизден гана толук таанып-билүүгө мүмкүн эмес. Анткени текстте тилдик факторлордон сырткары стилдик, логикалык, психологиялык, философиялык, этномаданияттык, коммуникативдик жана башка ушул сыяктуу факторлор кошо жарышып, активдүү катышта болушат да, алар бири-бирине таасирин тийгизип, тексттин семантика-структуралык жана мазмундук-информативдик көптүрдүүлүгүн түзүшөт»[3.67-68].

Кыргыз тили мугалими текстти, цитатада айтылгандай, «адамдардын ортосундагы сүйлөшүүнү, информация алмашууну тейлеп турган» негизги каражат, курал экендигин таанып-билиши зарылдык болуп калды. Тексттин татаалдыгы, көп кырдуулугу, аны

бир канча илимдердин изилдениши сыяктуу маселелер кыргыз тили мугалимин коркутпастан, тескерисинче, текстке болгон кызыгуусун арттырып, текст менен иштүүнүн сабакта колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү кеңири экендиги өзүнө тартып турушуна жетишүүсү зарыл. Анткени тексттин табиятын түшүнүп, ага ар тараптан талдоо жүргүзүп, кайра иштеп чыгуу жөндөм-шыктарына ээ болгон мугалимдин текст менен иштөө мүмкүнчүлүгү кеңири жана ар тараптуу, ошол эле учурда натыйжалуу боло тургандыгы илимде эчак эле далилденген.

Кыргыз тили мугалими өз сабагынын максатына ылайык тексттерди ыктуу колдонууга жетишүүсү үчүн тил илиминин текстке берген аныктама, түшүндүрмөлөрү менен да тааныш болуусу шарт. Текст таануу илиминин пайда болушу, калыптануусу жана өнүгүүсү тууралуу атайын изилдөө ишин жүргүзгөн. Т.Маразыков текст боюнча ондогон окумуштуулардын изилдөөлөрүн талдап, аларга таянуу менен текстке аныктама-түшүндүрмө берген. Ал мугалимге зарыл керектүү болгондуктан толук келтирели:

«... Текст – информация алмашуу кызматын аткаруу үчүн түзүлгөн өзүнчө темасы, максаты, семантика-структуранын бүтүндүгү бар сүйлөшүүнүн бирдиги. Бардык эле текст:

1. Кандайдыр бир коммуникативдик максатты көздөйт;
2. Кандайдыр бир информацияны туюндурат;
3. Салыштырмалуу аякталган түргө, маанилик бүтүндүккө ээ болот;
4. Конкреттүү бир темага багышталат;
5. Басымдуу көпчүлүк учурда семантика-структуралык бирдиктерге бөлүнөт.
6. Структуралык жактан уюшулуп, семантикалык жактан интеграцияланып биригип турат;
7. Бардык эле тексттер кайсы бир функционалдык стилдин бир түрүнө кирет» [3.83-84].

Орто мектептин кыргыз тили боюнча окуу программасынын талабы боюнча окуучулар текст боюнча «Текст деп эмнени айтабыз?», «Тексттин аталышы деген эмне?», «Тексттин негизги ою деген эмне?» сыяктуу суроолорго жооп бериши керек. Биздин оюбузча, мындай суроо талаптар тактоого муктаж. Анткени бүгүнкү күндө да кыргыз тилин окутуу «... деп эмнени айтабыз?» деген жаттоого (өздөштүрүп, түшүнүүгө эмес) багытталып, негизделген жансыз, кызыксыз суроолордун катуу агымынан кутула элек. Мындай жансыздыкты текстти сабакта пайдаланууда да колдонууну алгылыксыз деп эсептейбиз. Андай суроолордун ордуна мугалим жогорку келтирилген цитатадагы маалыматтарды пайдалануу менен окуучулардын өзүлөрүнүн тексттин мүнөздүү белгилерин таап, аныктоого жетишүүлөрүнө кам көрүшүн сунуш кылабыз. Ал үчүн сабакта колдонулган текст адегенде мугалим тарабынан көркөм, уккулуктуу жана эмоционалдуу окулушу зарыл. Андан соң окуучулар да үн чыгарып, көркөм окушат. Текст көркөм жана бир нече жолу окулгандан сон кийин гана мугалим ал боюнча: эмне жөнүндө айтылыптыр? кайсы жери кызыктуу болду? силерге эмнелер жакты? деген сыяктуу суроолорго жоопторду алып, андан соң гана тексттеги белгилерди окуучулар менен аныктап-тактоого өтөт. Албетте мугалим бул учурда тил илиминин текстке берген аныктама түшүндүрмөлөрүн пайдаланат.

«Текст менен иштөө, - деп жазат профессор Ж.Чыманов, - кандайдыр бир лингвистикалык-теориялык маселени чечүүнүн, кайсы бир белгисин, өзгөчөлүгүн аныктоонун объектиси эмес, текст, барыдан мурда, окутуунун угуп-түшүнүүсүн, окуп өздөштүрүүсүн, айтып (сүйлөп) билдирүүсүн жана жазып берүүсүн калыптандырып, өнүктүрүүчү, дайыма иштеп, дайыма кайрылып туруучу өспүрүмдүн жан жолдошу, жандоочусу болуш шарт» [5.29]. Мындан улам кыргыз тили сабагында текстти колдонуунун дидактикалык негиздери аныкталууга тийиш. Ал негиздердин теориялык жагын тексттин лингвистикалык аспектиден изилденишинин маалыматтары да түзүшү керек деп эсептейбиз.

Тексттерди, айрыкча көркөм тексттерди, кыргыз тили сабагында орундуу жана натыйжалуу колдонуу үчүн мугалим текстке берилген лингвистикалык мүнөздүмдүр менен бирге он, текстке берилген адабият таануу, адабиятты окутуунун методикасы илимдеринин да маалыматтарын да терең өздөштүрүп, аларды сабакта колдоно билүүгө тийиш. Адабият таануу илими бир эле көркөм чыгармасы бир эле мезгилде бир көркөм текст жана бир нече тексттерди, органикалык биримдигинен түзүлгөн бүтүндүк (чыгарма) катары карайт. Көркөм текстке болгон мындай, бир караганда, анча түшүнүктүү болбогон көз караш жаңылыштык эмес, ал барыдан мурда, көркөм тексттин маанилик-мазмундук, структуралык жактан өтө бекем бириккен өтө татаал бир бүтүндүк болгону менен түшүндүрүлөт. Бул көрүнүш кыргыз тили мугалими үчүн кеңири мүмкүнчүлүк катары каралып, максатына жараша түрдүүчө колдонууга жол ачууга тийиш. Мына, орто мектептерде окуучулардын монолог айтуучуларына даяр материал берген Ажардын, Толгонайдын, Акбаранын ж.б. кейипкерлердин монологдорун айттыруу менен аларды окутуунун каражаты болгон текст катары тилдик талдоодорду жүргүзүүгө эмне үчүн болбосун. Мугалим үчүн көркөм чыгарманы текст катары колдонуу үчүн анда бир темага багытталган, жыйынтыктуу информация болушу шарт. Андан тышкары кыргыз тили мугалими өзү сабакта колдонуучу көркөм текстти өз максатына ылайык өзгөртүп, адаптациялап алууга да укугу бар. Мугалим көркөм чыгарманын, демек көркөм тексттин окутууда, турмушта аткарган функцияларын да жакшы билип, сабак процессинде аларды колдонуу талап кылынат. Көркөм текст С.Момуналиевдин пикири боюнча төмөнкүдөй кызмат-функцияларды аткарат: «...эвристикалык (изденүүчүлүк), коммуникативдик (карым-катнаш түзүүчүлүк), социалдык-уюштуруучулук, тарбиялык, агартуучулук, таанып-билүүчүлүк, проектирлөөчүлүк (долбоорлоп-боолголоочулук), баа берүүчүлүк, суггестивдүүлүк (ынандырып, баш ийдирүүчүлүк), катарсистик (тазартып, сергитүүчүлүк), компенсациялык (толуктоочулук), гедонисттик (ырахат, жыргал берүүчүлүк), көңүл көтөрүүчүлүк кызматтарды аткарат»[4.3]. Аталган ж.б. кызматтарды тексттен таба билип, аны сабакта ыктуу колдонууга жетишүү үчүн мугалим көркөм тексттин адабий табиятын түшүнө билүүсү талап кылынат. С.Момуналиев көркөм чыгарманын (тексттин) кызматтарын санап көрсөтүү менен бирге эле көркөм тексттин дидактикалык кудурет-күчүн, касиетин да аныктоого алгылыктуу аракет кылган. Окумуштуунун ою боюнча көркөм текст: «Адамды адамга айлантчу, адамдын адамдыгын ойготуучу, адамды ар дайым жакшылыкка багыттоочу, сулуулук менен кооздукка суктана жана аны сактай билүүгө үйрөтүүчү, жандуу-жансызга болгон сүйүүсүн жаратуучу, адеп-ыйманга чакыруучу, мекенчилдик сезимин күчөтүүчү»[4.4] касиеттерге ээ. Демек, көркөм текст кыргыз тили сабагында аны орундуу жана максаттуу колдонулса, кыргыз тили эле эмес, бүтүндөй таалим-тарбия берүү маселелерин чечүүгө да өз таасирин тийгизе алат деп жыйынтык чыгарууга болот.

Текстти кыргыз тили сабагында колдонуунун филологиялык маселелерине, анын ичинде адабият таануу, адабият тарыхына байланыштуу карап аныктоого аракет кылуунун теориялык жана практикалык мааниси бар. Бул боюнча, окумуштуу С.Батаканованын пикирин келтирүүнүн зарылдыгы бар. С.Батаканова: «Адабият теориясына негизделмейин, ал кандай көркөм чыгарма болбосун, өз баасын толук ала албайт. Ошондуктан мугалим көркөм чыгарманы талдоодо адабият тарыхы, адабият теориясы, адабий сыны боюнча билимин өркүндөтүү менен чектелбестен, окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык жөнөкөйдөн татаалды карай билимин арттырып, билгичтигин, көндүмүн калыптандырып жүрүп отурушу зарыл»[1.19], - деп баса белгилейт. Мындан улам кыргыз тили сабагында текстти колдонуу үчүн тексттин адабият таануудагы аныкталып, мүнөздөлүшүнө да көңүл буруунун зарылдыгы да такталат, конкреттелет.

Тексттин филологиялык табиятын толук өздөштүргөн кыргыз тили мугалими өз сабагында текстти колдонуу үчүн дагы бир олуттуу маселени чечип алууга тийиш. Ал

сабакта колдоно турган текстти тандап, адаптациялоо маселеси. Текстти кыргыз тили сабагында колдонуунун методикасы боюнча өз эмгектерин жарыялаган К.Добаев, С.Рысбаев, Ж.Чыманов, А.Акматова ж.б. пикирлерине таянуу менен сабаккатекст тандоо төмөнкүдөй критерийлердин негизинде жүргүзүлүшү алгылыктуу деп эсептейбиз:

- окуучунун жаш-курагына жана кызыгууларына;
- өтүлүп жаткан сабактын темасына, максатына жана мазмунуна;
- өтүлүп жаткан сабакка тиешелүү тилдик материалдардын болушуна;
- текстте берилген информациянын мазмунуна, мүнөзүнө;
- тексттин билим, тарбия берүүчүлүк мазмунуна;
- тексттин окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүгө берген жардам, салымына;
- тексттин өлкө таануучулук сапатына;
- тексттин маданият таануучулук мазмунуна;
- тексттин тилинин түшүнүктүүлүгүнө жана жеткиликтүүлүгүнө;
- тексттин кызыктуулугуна ж.б;

Эгерде тандалып жаткан текстте жогорку сапаттар толук болбой чачыранды же татаал берилген болсо, аны мугалим өз алдынчаондоп, толуктап, адаптациялап алууга укугу бар экендигин кайрадан эскерте кетебиз. Албетте өтүлүп жаткан класска ылайык тексттин көлөмү да аныкталат. Текст чакан, кызыктуу, ошол эле учурда окуучулар үчүн жаңы, керектүү маалыматтарды да камтышы талап кылынат. Текстти сабакта колдонууда, ар бир сабакта, айрыкча адабият сабагында, кайра-кайра колдонула берип, окуучуларды тажаткан тексттин мазмунун кайра, жансыз айттыруудан качууну сунуш кылабыз. Тек гана окуганынын мазмунун кайра айтып берүү окуучулар үчүн кызыксыз, алар мындай иштерди кыла берип, тажап бүтүшкөн. Анын үстүнө өз алдынча ой жүгүртүп, эч кандай талдоосуз, талаш-тартышсыз супсак мазмунду кайра айтып берүүгө аң-сезимдүү түрдө эмес, механикалык түрдө көнүгүп бүтүшкөн. Ошондуктан суроолор окуучулардын жаш-курагына, тексттин мазмунуна, сабактын максатына жараша алдын ала даярдалышы талапка ылайык. Мисалы: силер бул маалыматтарды билчү белеңер? сага эмнеси жакты? кайсылар менен макул эмессинер?силер бул боюнча текст түзсөңөр кандай түзөт элеңер? кайсы маалыматтарды пайдалуу деп эсептейсинер? эмне үчүн ж.б.у.с., суроолорду берип, аларды талаш-тартышуу, далилдөө, тактоо менен гана сабак өтүү гана күтүлгөн натыйжаларды алууга шарт түзөт деп эсептейбиз.

Мугалим кыргыз тили сабагында текстти колдонуу менен окутуунун кайсы маселелерин чече алат деген суроого мындайча жооп берүүгө болот. Текстти окутуу менен мугалим:

- окуучунун шар жана көркөм окуусун жакшыртууга;
- окуучунун окуп-түшүнүү көндүмүн өркүндөтүүгө;
- текстти түшүнүп, талдап окууга;
- тилдик-лингвистикалык (грамматикалык) маселелердин чечилишине;
- информацияны кабыл алып, аны кайра иштеп чыгууга көндүрүүгө;
- текстке тилдик талдоо жүргүзүү үйрөтүүгө;
- окуучуну көркөм текстке болгон кызыгуусун арттырууга;
- сабакта интерактивдуулукко жетишүүгө;
- сабак процессинде проблемалык жагдай түзө алууга;
- окуучунун өзүнө керектүү информацияны (текстти) тандап алууга көнүктүрүүгө;
- текст боюнча өз оюн билдирүүгө үйрөтүүгө;
- окуучунун текстти кайра түзүүгө көнүктүрүүгө;- окуучунун өз алдынча текст түзүү көндүмдөрүн калыптандырууга;
- окуучунун берилген тапшырмага чыгармачылык менен мамиле кылуусуна жетишүүгө;

- билим информацияны карандай жаттоо менен эмес, өз алдынча ой жүгүртүп, талдап, өздөштүрүүлөрүнө ж.б. жетише алат.

Жыйынтыктап айтканда, орто мектептердеги кыргыз тили сабактарында текстти орундуу жана натыйжалуу колдоно билүү үчүн кыргыз тили мугалимине тексттин лингвистикалык жана адабият таануу боюнча теориялык негиздерин толук билүү жана аларды ылайыгына жараша тандап, адаптациялап колдоно билүү чеберчилигине ээ болушу талап кылынат. Кыргыз тилин мектеп окуучуларына окутууга коюлуп жаткан талаптар да ушул сыяктуу иш-аракеттерге айрыкча маани берет.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Ботоканова С.Т., Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий-педагогикалык негиздери: Пед. илим. докт. дисс. авторефераты – Б., 2011.

2. Кыргыз тилинин программасы: окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин 5-11-класстары үчүн. – Б., 2012.

3. Маразыков Т. Текст таануу жана анын айрым маселелери: окуу куралы. – Б.: Бийиктик, 2005.

4. Момуналиев С., Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери: Пед. илим. докт. дисс. авторефераты. – Б., 2011.

5. Чыманов Ж.А., Кыргыз тили: Сабактын үлгүлүү жана сабакты талдоонун методикасы: Методикалык колдонмо. – Б.: Турар, 2009.

*Жайтапова А.А. - д.п.н., профессор
Юсубалиева И.Н. – учитель английского языка
Город Алматы, (Казахстан)*

ОПЫТ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Мировой опыт показывает, что успеха быстрее добиваются те страны, население которых свободно владеет несколькими языками. В связи с этим особую актуальность приобретает языковая политика Казахстана, который интенсивно идет по пути экономических, социально-политических, демократических, модернизационных преобразований, направленных на демократизацию и развитие общества.

Республика Казахстан прошла непростой путь государственного самоутверждения и укрепления суверенитета с момента обретения независимости. Говоря о достижениях республики, важно помнить, что одними из ценностей и главными преимуществами нашей страны являются многонациональность и многоязычие. В стране бережно сохраняются межнациональное согласие и стабильность, проводится политика дальнейшей консолидации общества. В нашей республике проживают представители около 140 национальностей, и исторически сложилось так, что на территории Казахстана действуют и развиваются более 100 языков, при этом государственным является казахский язык.

В настоящее время знание языков помогает получать многообразную и разностороннюю информацию, пользоваться богатым современным Интернет - ресурсом, вести деловые контакты, достойно представлять Казахстан на мировой арене в любой сфере деятельности, а главное -чувствовать себя активным членом мирового глобализованного сообщества. Сегодня для успешного развития нашего общества необходимо становление человека нового культурного типа, способного

осуществлять межкультурную коммуникацию, свободно владеющего информационно-коммуникационными технологиями. Всё это, несомненно, приведёт к формированию и развитию компетенций, обеспечивающих максимальную самореализацию каждого и всех членов нашего общества.

Многоязычное обучение является целенаправленным процессом приобщения к мировой культуре средствами нескольких языков и средством усвоения культурно-исторического и социального опыта различных стран и народов. В настоящее время, принцип многоязычия приобретает все бóльшую поддержку на всех уровнях, включая внутреннюю жизнь этнически неоднородных государств, особое значение имеет опыт, накопленный отдельными странами, в которых многоязычие закреплено законодательным образом, и накоплен богатый положительный опыт межкультурных и межязыковых отношений. Например, Швейцария является едва ли не единственным примером стабильного многоязычия. Она выдержала наиболее трудное испытание прочности своего многоязычного и многокультурного союза, следуя политике нейтралитета во всей последующей истории, включая две мировые войны. Многоязычие в Швейцарии закреплено специальной статьей Федеральной конституции, по которой официальными языками являются немецкий, французский, итальянский и ретороманский. В качестве государственных языков используются немецкий, французский и итальянский, которые имеют одинаковый статус в парламенте, федеральной администрации и армии. Ключевую роль в поддержании многоязычия в стране играет система образования, по которой обучение второму национальному языку является обязательным, начиная с начальной школы. Большое внимание уделяется также обучению с раннего возраста английскому языку, причем доля английского языка в языковой подготовке постоянно возрастает и часто превышает соответствующую долю второго национального языка. На американском континенте традиции многоязычия получили свое развитие в Канаде. Официальными языками Канады являются английский и французский, равный статус которых закреплён целым рядом законодательных актов, включая Закон об официальных языках и канадскую хартию прав и свобод от 1982 г. Двужычие поощряется также в системе национального образования. Оба языка являются обязательными при получении образования, причем право выбора основного языка обучения представляется самим гражданам.

В Казахстане с 2007 года по инициативе Главы государства Н.А.Назарбаева реализуется культурный проект «Триединство языков». Важно отметить, что в условиях многонационального Казахстана предложенное триединство языков является существенным фактором укрепления общественного согласия. Президент Н.А. Назарбаев на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего поколения. Идея языкового триединства является частью национальной идеологии, нацеленной на становление и развитие конкурентоспособного Казахстана.

Знание государственного языка является фактором личной конкурентоспособности, карьерного продвижения в любой сфере деятельности. Роль русского языка как языка межнационального общения и его интеграционные функции очень важны и необходимы. Знание же английского дает возможность реализоваться в глобальном мире с его колоссальным и непрерывным потоком информации и инноваций. Овладение этим иностранным языком представляет перспективы обучения за рубежом и создает возможность получения практического опыта в передовых странах мира.

С целью эффективности обучения языкам необходимо системное усовершенствование данного процесса на основе инновационных методов и технологий.

Инновационные технологии в образовании – это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения. В настоящее время кроме педагогических инновационных технологий, например таких, как методы *проблемного* обучения, *моделирования*, исследовательские методы, *модульное* обучение, *игровые* технологии, метод *мозгового штурма*, метод *кейс-стади*, метод творческих заданий, методы *активного* обучения, *контекстного* обучения и обучения *на основе опыта*, обучение в сотрудничестве, проектная методика, активно исследуются дидактические свойства и функции новых мультимедийных технологий в сфере обучения иностранным языкам и различные аспекты использования Интернет-ресурсов для развития иноязычной коммуникативной компетенции, строятся образовательные системы по иностранным языкам, базирующиеся на информационно-коммуникационных технологиях и др.

В современной базе интернет – ресурсов для обучения иностранным языкам, в частности английскому, имеются программы таких эффективных школ как Кембриджская, British Council, авторов Д.Петрова, Н.Замяткина, Драгункина и др.

Одним из инновационных технологий в обучении иностранных языков, которым мы пользуемся является мультимедийное техническое средство EN101. Его программа эффективна как для обучения учащихся, так и для повышения профессионального уровня учителя. Это- мультимедийный лингвотренажер для изучения языков в режиме *on – line*, содержащий разноуровневые языковые курсы. Более точное определение этому продукту американской интернет-компании в рамках программы «Единый мир – Единый язык» дает генеральный координатор проекта на русскоязычном рынке мира, известный ученый, изобретатель и преподаватель А.В. Богданов в одной из своих публикаций: «Лингвотренажер – это универсальное мультимедийное техническое средство обучения нового поколения, способное обеспечить массовое и динамичное освоение именно разговорного, аутентичного, современного английского языка людьми разного уровня и различного начального уровня языковой подготовки».

Команду разработчиков представляют генеральный координатор проекта на русскоязычном рынке мира, Богданов А.В., известный ученый, изобретатель, преподаватель и популяризатор науки, пионер нового направления на стыке преподавания и Web - предпринимательства. Как отмечено во многих изданиях, его достижения признаны Международным Союзом писателей «Новый современник» и Ноосферной духовно-экологической ассамблеей мира; владелец компании - Ричард Макколоу, компания владеет огромным техническим и интеллектуальным ресурсами. Создатели курса –американские специалисты, руководитель – Мэри Манделт , заслуженный педагог, член Королевского Общества Великобритании.

Постоянный поиск новых современных методов и способов изучения иностранных языков, всегда важен и необходим для учителя. Наш педагогический опыт применения позволил по достоинству оценить продукт Американской интернет-компании EN101 – Лингвотренажер. Это виртуальное учебное пособие, доступное с любого компьютера, подключенного к сети Интернет, которое представлено на 30 языках мира и содержит разноуровневые языковые курсы на 9 языках мира. В настоящее время ведутся разработки по включению казахского языка в список изучаемых языков. Обучение доступно с любого уровня и для любого возраста. Основная задача лингвотренажера заключается в том, чтобы предоставить массовое качественное обучение языкам. Многие обучающиеся из 120 стран мира по данной программе отмечают несомненные положительные результаты. Работа в интернет-команде, присутствие на международных вебинарах, выступления в режиме *on-line*, возможность публикаций в различных педагогических изданиях – все способствует дальнейшему развитию коммуникативных навыков учителя. Как правило, у учителя есть возможность выступать только на методических объединениях, на

школьных педсоветов, во время районных, городских, республиканских семинарах и конференциях. В условиях же сотрудничества с командой En101, перед учителем раскрывается возможность выражать свою позицию в вопросах педагогики, методики уже в международном формате, сверить свои позиции с коллегами разных стран и обменяться своим опытом. И это отличный тренинг для приобретения навыков публичного выступления.

Речь учителя – главный инструмент в достижении успехов в образовательной деятельности и его собственного авторитета среди всех участников учебно – образовательного процесса.

Сотрудничество с командой En101, участие на международных вебинарах, выступления в режиме on-line, работа с интернет-ресурсом способствуют:

- выработке ориентации в мировом профессиональном пространстве;
- готовности к дополнительному самообразованию;
- формированию и накоплению профессиональной информации (портфолио);
- развитию навыков пользователя компьютера и интернета самостоятельно;
- совершенствованию форм обучения, индивидуализации и дифференциации в условиях интеграции языка и информатики;
- организации и демонстрации презентации по обмену своими идеями и опытом;
- формированию Web-менеджмента, управленческих приемов и навыков в образовательной деятельности;
- толерантности и взаимодействию с представителями других культур;
- формированию межкультурно-коммуникативной компетенции.

Применение EN101, как и многих других существующих средств технологии в системе образования и повышения квалификации педагогических кадров несомненно повышает качество, а значит конкурентоспособность нашего общества.

В связи с глобальными преобразованиями, происходящими в политической, экономической и социальной жизни Казахстана, усилением ее влияния в Европе и в мире, а также необходимостью готовить конкурентоспособных, образованных специалистов, способных уверенно и эффективно участвовать в профессиональном, деловом, культурном и повседневном общении с коллегами из других стран мира, в отечественной системе образования проблемы межкультурной коммуникации и подготовки к ней специалистов являются актуальными. Сегодня педагогическое образование призвано готовить новый тип педагога, способного рассматривать человека как уникальную целостность. Ведущими функциями педагогов представляются привитие обучающимся умения находить, осмысливать, обрабатывать и применять на практике полученную новую информацию, создание условий для раскрытия человеческого потенциала на этапах их жизненного пути, взаимодействовать в поликультурном обществе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Джуринский А.Н. Поликультурное воспитание в современном мире/ Прометей, 2002.
2. Макаев В.В., Малькова З.А., Супрунова, Л.Л. Поликультурное образование - актуальная проблема современной школы/ В.В.Макаев, З.А. Малькова, Л.Л. Супрунова // Педагогика. 1999. №4. С.3-10.
3. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2008.

*Жакишева К.Б., Нұрғазы Г.Н.
мектепке дейінгі тәрбие орталығының
музыка жетекшісі жалпы білім*

ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКА АРҚЫЛЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНЕ ЕНУ

Өскелең жас ұрпақты халық педагогикасы арқылы тәрбиелеу мәселесі қазіргі біздің заманымызда әрқашанда өзекті болып отыр.

Балалардың білім беруде, адамгершіліктің ең құнды қасиеттерін бойына сіңіріп тәрбиелеуде, білім мекемелерінен, тәрбиешілерден, әрине ата-аналардан шығармашылық себептерді талап етеді.

Халық педагогикасы-қоғамдық өмірдің тарихи-әлеуметтік заңдылықтарына сәйкес, адамдар арасындағы қарым-қатынас жүйесін реттеп отыруға негіз болып табылатын қауымдық, халықтық игі-іс әрекеттер, мінез-құлықтағы имандылық пен инабаттылықты, әдептілік қалыптарын көрсететін терең мәнді ұғым. Тәрбиелеу, білім беру жұмысының мазмұны мен формалары балалардың мүмкіндігін ескеру арқылы нақтыланылады. Балаларды халық педагогикасына тәрбиелеу күнделікті өмірде, үлкендердің қолдан келетін жұмысты ұйымдастыру процесінде, ойын және оқу ісінде жоспарлы түрде іске асады. Мектепке дейінгі тәрбие бағдарламасы балалардың жан-жақты дамуын, олардың мектепке деген дайындығын қарастырады.

Жас ұрпақты саналы, сергек етіп тәрбиелеу отбасы мен шағын орталық қызметкерлерінің бірден-бір парызы.

Қазіргі кезде өсіп келе жатқан жас ұрпақты тәрбиелеуде қойылған мақсаттардың бірі қоғамға пайдалы, үлкенге құрмет көрсетіп, кішіге қамқор бола білетін, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруда халық педагогикасының маңызы зор.

Іс-тәжірибеде халық педагогикасының ауыз әдебиетін балаларға үйретуден бастаған себебіміз ата-бабаларымыздың тарихи тәжірибесіне сүйене отырып, келер ұрпақты еңбекке, өнер-білімге деген құлыншынысын арттыру арқылы халқымыздың салт-дәстүрі мен әдет –ғұрпын біліп, рухани адамгершілік қасиеттерге баулу.

Халық педагогикасының саласы мол, мазмұнға бай. Ұлтымыздың ұлағатты дәстүрлерін сабақта, ойын кезінде қолданып тәрбие ісіне арқау еттім.

Ата-аналармен байланыс жасай отырып, үй ішінде халық педагогикасын дамытып, баланың өзіне ұлттық дәстүрлерді өткізуге басшылық жасап, өнеге көрсетіп отырдым.

Шығармашылық баланың сезімдеріне тікелей әсер етеді. Олардың музыкаға деген көзқарасы қалыптасып, есту қабілеті жетіле түседі, шығармашылық елестету сезімі пайда болады. Музыканың ықпалы кейде үгіттеуден, нұсқаудан да анағұрлым күшті болады. Балаларды мазмұны бай әр түрлі шығармалар мен таныстыра отырып, біз, оларды түрлі жағымды әсерлерге бөлене білуге баулимыз. Мысалы, «Туған жер», «Қазақстан» туралы әндер Отанымызға деген сүйіспеншілік сезімдерін туғызса, түрлі халықтардың әндері мен билері олардың әдет-ғұрыптарын білуге ынталандырады. Музыка мектеп жасына дейінгі баланың мінез-құлқына, рухани дамуына әсерін тигізеді. «Ұлттық ойындар», «Ұлттық фольклорлық қойылымдар», жұмбақтар, санамақтар, ертегілер пайдаланылады. Балаларға ұлттық дәстүрлер мен салт-сананың алғашқы қарапайым негіздерін өрендерге өнеге ретінде үйретіп жаттықтырдым. Оны іс жүзінде олардан талап етіп отырдым.

Тәрбие-жеке адамның бейнесін, ұнамды мінез құлқын қалыптастыра, өмірге бейімдей жүргізілетін жүйелі процесс. Біз де өз іс-тәжірибемді «Бала тәрбиесі», «Бала мен балабақша», «Отбасы және балабаша» Республикалық басылым журналдар арқылы бөлісіп, облыстық конференцияларға қаттысып жұмыстарымызды бөлісіп отырамыз. «Таңшуақ» шағын орталығында осы іс-тәжірибемді биылғы 2012-2013 оқу

жылында әрі қарай жалғастырып, Қазақстан Республикасында 2011-2020 жылдары білім беруді дамыту мемлекеттік бағдарламасына сүйене отырып, Қазақстан Республикасының «Тіл» Заңын жүзеге асыру, тілді меңгеруге деген қызығушылықты ынталандыру, жан-жақты дамыған, бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеу, үш тілді -қазақ, орыс және ағылшын тілдердің жетік меңгеруді мектепке дейінгі тәрбиеден бастау алып тәжірибелік экспериментті алады мектепке дейінгі тәрбиеден бастап отырмыз.

Тәрбие- мен білім беру жүйесінде жаңа технологияларды қолдану арқылы балалардың білім деңгейін арттыру, шығармашылықпен жұмыс істей отырып, заман талабына сай оларды жан-жақты, терең білімді, интеллектуалды деңгейлі жоғары жеке тұлғаны тәрбиелеу. 2012-13 іқо әуеуііәә ²ñ-ðæ³ðæää³ë Ýêñîäðèîäîð³ë äæåñғà ê³ð³ îòüðîùç.

«Õæëùç îääääîäèèäñî äðküëü êëîð³ëä³ æëîä ýòîîæäîäèäð³ ðæðäèä ääðó ääғääðèäîäñî»
äíëüîðä æýîüñ ³ñðäî îòüðîùç

1. Äғüëøüí îë³í³ñ «Äññæäý èäððñæëü» ääғääðèäîäñî

2. Îðñ ð³ë³ îë³í³ñ «Äîëðäîäîä ýñîää» ääғääðèäîäñî

3. Ýòîîääääîäîùç «ðæäç îääääîäèèäñî äðküëü ýòîîæäîäèäð³ ðæðäèä ääðó»
ääғääðèäîäñî äðküëü îқо ³ñ-ðæäèäððäð³ ýëüîäñîðüðäùç.

Сонымен биылғы 2012-2013 оқу жылында М Монтессори технологиясын қолданып іске асырамыз.

Осы мақсатпен М Монтессори мектебінде әдетте тек қана осы тақырыпқа арналған ата – аналар кештері өткізіледі. Сөйтіп, Монтессори мектебінің «дайын ортасы» және дидактикалық Монтессори- материалдары қандай да бір жасанды емес керісінше, әр баланың шынайы даму барысы үшін жасалған оңтайлы жағдай болып табылады.

Мария Монтессори технологиясы балалардың ірі және ұсақ моторикасын дамытады, зейінін тұрақтандырады, қабылдауын, есте сақтау, ойлау, қиял, ортаға деген қызығушылығын арттырады. Одан кейін, 5 жас шамасында бала күштемей – ақ, өз бетімен оқып үйренеді: бұған оның тілдік даму логикасы алып келеді.

Құзіреттілік бағытта білім алуда шексіз оқыту халықаралық білім беру жобасында қашықтықтан оқыту технологиясы арқылы құзіреттілікті педагогиканы игеруде 12жылдық білім беру жүйесіне көшу жағдайында мектепке дейінгі тәрбие орталығында жас ұрпаққа ойын арқылы білім беру ісінде оның жеке даралық ерекшеліктеріне мейілінше мән бере отырып 101техникасын сабақ және ойын барысында қолдану арқылы тәрбиелеу.

Халықтық педагогика-қоғамдық өмірдің тарихи-әлеуметтік заңдылықтарына сәйкес, адамдар арасындағы қарым-қатынас жүйесін реттеп отыруға негіз болып табылатын қауымдық, халықтық игі-іс әрекеттер, мінез-құлықтағы имандылық пен инабаттылықты, әдептілік қалыптарын көрсететін терең мәнді ұғым. Тәрбиелеу, білім беру жұмысының мазмұны мен формалары балалардың мүмкіндігін ескеру арқылы нақтыланады.

Мен осы бағдарламаны мектепке дейінгі естиярлар тобы (4-жас) және мектепке дейінгі ересектер тобы (5-жас) мектепке дейінгі мектепалды даярлық топтары (6-жас) шамасындағы балалармен бастағанды жөн көріп әр халықтың этномәдениетін, тілін үйрету, өнеріне, салт-дәстүріне тәрбиелеу әр тәрбиешінің міндеті деп білдім.

Мектепке дейінгі тәрбие бағдарламасы балалардың жан-жақты дамуын, олардың мектепке деген дайындығын қарастырады.

Жас ұрпақты саналы, сергек етіп тәрбиелеу отбасы мен шағын орталық қызметкерлерінің бірден-бір парызы.

Еліміз тәуелсіздік алып, жаңаша өмір сүру жолына түскенде ең алдымен ата-баба дәстүрін жалғастырып, ұлттық тәрбиеге ден қойған тұста, ой-пікірдің молдір бастауы саналатын ұлыларымыздың еңбектеріне үңілу бірінші кезекте тұрады. Ұлтымыздың мақтанышы болған, ғұлама жазушы Мұхтар Әуезов «Ел боламын десең, бесігіңді түзе» деген екен, тәуелсіз ел екенімізді әр сәби, әр бала жанымен жүрегімен сезіну керек.

Халықтық педагогика-ұлттар мен ұлыстардың ғасырға созылған ұрпақ тәрбиесіндегі ұлттық әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерінің мәдени ойлау үрдісінің озық үлгілерінің жиынтығы. Бабаларымыздың игі дәстүрлерін сақтай отырып, өз ұрпақтарымызды адал, үлкенді құрметтейтін, әділ ер жүрек, ізгі қасиетті, ар ожданды қылып өсіру мұғалім, тәрбиеші, ата-ананың басты міндеті. Сондықтан саналы, сауатты, халқымыздың барлық дәстүріне, әлем мәдениетіне қанық, ел тізгінін берік ұстай білетін ұрпақ тәрбиелеу әр отбасына және этномәдениет тәрбиесіне байланысты. Ертеден қазақ халқы дәстүр бойынша баласын бес-алты жасынан шешендердің, ел бастаған көсемдердің, даналардың, батырлардың соңынан ерте білген.

Онысы- балам халық дәстүрін, жол-жоралғысын көңілге тоқып өссін дегені болуы керек.

Қазақстан Республикасының білім беру саласы бүгінгі басты міндеттердің бірі- ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, балаларға терең білім мен тәрбие беру керек деген. Мектепке дейінгі тәрбиенің 2009 жылғы жаңа оқу стандарты бойынша **«Біз мектепке барамыз»** бағдарламасында-ұлт жандылық пен халқымыздың мәдени-тарихи дәстүрлері кезінде тәрбиелеу арқылы бала бойына жалпы адамдық, мәдени және адамгершілік құндылықтарын дамыту міндеттері кіргізілген.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты.

Бұл бағдарламада педагогтардың балаларға мәдени патриоттық тәрбие беру бағытындағы жұмыстары мен педагогтарды осы проблема бойынша теориялық және практикалық жағынан қаруландыру, ата-аналар арасында ағарту жұмыстарын жүргізу мақсатында атқарылатын іс- шаралар қамтылған.

Бүгінгі таңда білім беру жүйесіндегі бірінші міндет-ол дүние жүзі елдерінде жастарды бейбітшілік рухта ынтымақтастыққа, руханилыққа тәрбиелеу және әлемдік мәдениет пен әр халықтың ұлттық мәдениетін кіріктіре меңгерту.

Елімізде болып жатқан саяси-әлеуметтік, мәдени-этикалық өзгерістер халыққа білім беру мен тәрбие ісінің мазмұныны түбегейлі өзгертуді қажет етеіп отыр. Бүгінгі өмірді жалғастырушы ұрпақ бұл қоғамның өзінің келешегіне не ала алады деген сұраққа жалпы қауым болып жауап іздеуде.

Екіншіден балалардың бойындағы адами құндылықтарды: қайырымдылықты, сүйіспеншілікті дамыту, сөйтіп тәрбиелей отырып оқыту.

Үшіншіден, білім беру жүйесінің бұрынғы ағартушылық бағытын сақтай отырып, басым бағдарын жеке тұлғаның рухани- адамгершілік тұрғысымен кемелденуіне аудару.

Өскелең ұрпаққа адамзат тарихында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан патриоттық тәрбиені, отаншылдықты, елжандылықты дарыту-қазіргі кезде көкейкесті мәселенің бірі.

Н.Назарбаевтың «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасының «Қазақстан мұраты» деп аталатын бөлімінде еліміздің тұтастығын, оны ішкі және сыртқы күштерден сақтау міндетінің өзі жастарды отаншылық, елжандылық, патриоттық рухта тәрбиелеуді жүктейді. Қазақстандағы

Мектепке дейінгі жастағы бала өзінің қандай мемлекетте тұратынын, басқа мемлекеттен қандай айырмашылығы бар екендігін білу қажеттігін тәжірибе көрсетіп отыр. Балалар бақшасындағы үнемі мақсатты түрде жүргізіліп отыратын жұмыстың арқасында баланың бойына азамат болудың алғашқы ұшқындары қалыптасып, ақыл-ойлары дамиды. Азамат болу, патриот болу- интернационалист болу деген сөз. Өз Отанына деген сүйіспеншілік арқылы бүкіл адамзат баласын бауырмалдыққа шақырып, жұртты бір-біріне бауыр ету, бір-біріне мейірімді ету, ұлтына, түр-түсіне, нәсіліне қарамай, бүкіл жер бетіндегі ақыл-ой иелерін адамгершілікке тәрбиелеп, қоғамда тыныштық пен бейбітшілік орнатып, адамзат баласына қалыпты өмірді, лайықты тұрмысты қамтамасыз етуге ұмтылуға жол ашу қажет.

Мектепке дейінгі дайындык казіргі білім беру жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі- көптілді тұлғаны қалыптастыру сұраныстарын орындай отырып, білім беру саласының барлық түрін қамти отырып, балаларға халық педагогикасы арқылы көптілді этномәдениетті тәрбие жұмыстарын жүргізуді іске асыру. Көптілділік – заман талабы.

Бір халықтың мәдениетін басқаларымен салыстыру арқылы ғана, әлем суретін әр алуан әрі тұтас көруге мүмкіндік беретін ұлттық мәдениеттің барлық ерекшеліктерін және құндылықтарын сезінуге болады.

Қорыта келгенде қоғамдық-мәдени өмірге, мектепте білім алуға дайын, жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастырып заманауи білім беруге жаңа талаптар қояды, сондықтан педагогтардың кәсіби ізденушіліктері, кәсіби өсуі әр педагогтың өзіне байланысты.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Халық тағылымы Ә. Табылдиев Алматы 1992ж
- 2.«Мектепке дейінгі тәрбие» журналы № 3.Москва 2006 ж.
3. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы, Алматы, 2007ж.
- 4.21-ші ғасыр педагогикасы мектеп табалдырығында Алматы 2009ж А.А.Жайтапова, Г.А.Рудик, Е.В.Белошниченко
6. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту. Астана, 2008ж.
- 7..Қазақстандағы Мектепке дейінгі білім №4 (34) 2011ж
- 8.2020 жылға дейінгі Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың ұзақ мерзімге арналған Мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2008ж.
9. Педагогика және психология №6.Алматы 2009ж

Жумабекова Н Ж.
Доцент ИИМОП КНУ
имени Ж. Баласагына
(Кыргызстан)

РОЛЬ ИНВЕСТИЦИИ В РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Согласно теории человеческого капитала, все те расходы, которые увеличивают производительные качества человека и его индивидуальные характеристики, в полной мере можно определить как инвестиции в этого человека, поскольку все эти затраты предпринимаются в расчете на то, что в будущем эти издержки будут компенсированы многократным ростом объемов доходов. Доход в данном случае складывается из адекватного вознаграждения за повышение производительности и качества труда данного человека, которых он добился в результате сделанных вложений.

Использование термина «инвестиции» применительно к затратам, направленным на создание качественно новой рабочей силы, позволило отойти от восприятия подобных расходов как потребительских. Затраты такого назначения стали признаваться как производительные, поскольку, будучи вложениями в человека, они приносят вполне ощутимый и весьма долговременный эффект экономического характера.

Как показывают исследования зарубежных ученых-экономистов, инвестиции в человеческий капитал способны приносить максимальную отдачу. Е.Денисон, известный американский теоретик, рассчитал, что инвестируя в человеческий капитал

могут принести отдачу в 5-6 раз большую, чем средства, вложенные в материальное производство. Проводились аналогичные исследования и на уровне организаций. Так, Мировой банк, исследовав 192 страны, пришел к следующим выводам: в странах с переходной экономикой всего лишь 16% экономического роста достигается за счет физического капитала, 20% обусловлено природным капиталом, остальная же часть экономического роста, составляющая гораздо более половины, т.е. 64% обеспечивается именно человеческим и социальным капиталом.

В принципе, любая деятельность, которая ведет к повышению способности людей получать доход, может восприниматься как инвестиции в него. При этом, подобные инвестиции могут производиться как самим работником, так и его родственниками, отдельными спонсорами, фирмой или государством.

Инвестиции в человеческий капитал представляют собой не только затраты, направленные на его качественное наращивание (т.е. вкладываемые в образование, профессиональную подготовку, в приобретение жизненного и трудового опыта, в улучшение внешности и здоровья и т.п.), но и направленные на физическое перемещение, миграцию людей с целью поиска наиболее высокооплачиваемой работы. При первом варианте инвестирования наблюдается повышение качества работника как ресурса, происходит рост объема знаний и навыков, улучшается здоровье человека. Как результат, происходит увеличение запаса данного производственного фактора. Во втором случае речь идет о росте рыночной цены, поскольку повышается вероятность реализации человеческого капитала на рынке труда и получение наибольшего вознаграждения за такой труд.

За рубежом все большее распространение получает расширительная трактовка понятия инвестиций в человеческий капитал. В основе этой трактовки лежит положение о том, что в масштабах всего общества затраты на образование являются не потребительскими издержками, а представляют собой капиталовложения. Согласно утверждениям Т.Шульца, который первым сформулировало такую позицию, на процесс накопления человеческого фактора из всего создаваемого в обществе продукта используется всего лишь три четверти от его общей величины. Дж. Кендрик выдвинул предложение в инвестиции в человека включать затраты общества и семьи, связанные с содержанием детей за весь период до достижения ими возраста трудоспособности и приобретения специальности, за время повышения квалификации, переподготовки, затраты на миграцию рабочей силы, издержки по охране здоровья, на жилищное хозяйство, по приобретению различных предметов длительного пользования, затраты на научные исследования и разработки. По мнению этого ученого, более половины всего накопленного национального богатства США в 70-е годы 20-века приходилось на человеческий капитал.

В настоящее время наиболее исследованным направлением инвестиций в человеческий капитал являются инвестиции в образование. В условиях нормально функционирующей рыночной экономики люди, имеющие лучшее образование, могут получить за свой труд более высокое вознаграждение (включающее как зарплату, так и социальный пакет). Такая закономерность связана с тем, что обучение ведет к повышению продуктивности работника (росту его производительности труда), позволяет ему приобрести специальные знания, навыки и привычки (в частности к добросовестному и качественному труду, собранности, организованности и дисциплине), которые очень необходимы в качественной трудовой деятельности. Вместе с тем, есть и другая точка зрения, согласно которой повышенный уровень образования является свидетельством более высокого уровня способностей человека, которые делают работника очень ценным для работодателя уже сами по себе.

Что же касается инвестирования в человеческий капитал на уровне предприятия, то основными видами таких инвестиций являются вложения в специальную подготовку работника, в его хорошее физическое состояние и адекватное эмоциональное

поведение работников. Вместе с тем, предлагается расширение структуры инвестиций с целью их ориентации на формирование у работника таких чувств, как приверженности данной организации. Приверженность работника к организации-понятие многосоставное и в него входят следующие элементы:

1. Работник предприятия не просто разделяет, но и делает своими собственными цели деятельности организации и все ее ценности.

2. Работник предприятия стремится и прикладывает все силы, чтобы остаться на предприятии, и это стремление сохраняется даже в том случае, если это может быть невыгодно для него.

3. Работник предприятия готов не просто стараться для него, но, и при необходимости, свои личные интересы принести в жертву фирменным.

Приверженность организации является личной особенностью каждого отдельного человека. В связи с этим организации следует стремиться развивать и усиливать такое расположение работника путем использования целого ряда приемов. Самыми целесообразными из этих приемов следует признать следующие: соответствие размера заработной платы работника результативности деятельности предприятия; установление гибкой системы дополнительных поощрений работников предприятия и выдачи им социальных доплат с учетом их индивидуальных потребностей. В качестве примера можно назвать такие их виды, как предоставление возможностей повысить свой уровень образования в высших учебных заведениях в родной стране или же за рубежом за счет финансов предприятия, предоставление долгосрочных кредитов или же обеспечение льготного режима работы. При этом каждый работник может выбрать по собственному желанию любой вид такого дополнительного поощрения, в полном соответствии со своими планами и устремлениями.

Все более широкое распространение во всем мире получает концепция непрерывного образования. В связи с этим очень многие фирмы в регулярном режиме проводят обучение, повышение квалификации и даже переобучение своего персонала. Разрабатываются целые системы и программы. Однако зачастую встает вопрос о том, кто должен за это платить. Решение этого вопроса чаще всего зависит от вида образования. Так, в случае общего обучения (например, усвоения компьютерной грамотности, изучения иностранных языков и т.д.) работник получает такие знания, навыки и квалификацию, которые вполне могут столь же продуктивно использоваться и в других фирмах. В таком случае фирме нет никакого резона тратить деньги на эти цели. Риск потери таких вложений слишком велик, что ведет к перекладыванию расходов на самого работника. Совсем иная ситуация наблюдается в случае специализированного обучения. Здесь полученные знания и навыки имеют низкую вероятность возможности их использования на стороне, поэтому риск потери вложений минимален, и наниматель с большей легкостью берет на себя расходы, причем зачастую даже в полном объеме.

Необходимо отметить, что в Кыргызстане характер приоритетов инвестиций в человеческий капитал существенно отличаются от западных. В связи с низким уровнем продолжительности жизни в нашей стране такие приоритеты автоматически сдвигаются в сторону инвестиций на поддержание здоровья. Это подразумевает финансирование занятий спортом (включая посещение спортивного зала, бассейна, фитнес - центра и т.п.), которые следует относить к защищенным статьям бюджета предприятия.

Однако, довольно важными являются инвестиции и на поддержание духовного развития человека. К сожалению, область культуры в нашей стране не является ярко выраженным приоритетным направлением инвестиций в человеческий капитал. В перспективе невозможно посещение музеев, театров и выставочных залов, а также покупку книг напрямую преобразовать в выгодный экономический эквивалент. Но ведь невозможно без духовного развития стать гармоничной личностью, без инвестирования

в культурный досуг человеческая жизнь очень быстро сведется лишь к жёсткой борьбе за выживание.

С процессом инвестирования в человеческий капитал самым тесным образом связаны формирование и развитие рынка услуг образования. Именно эти услуги лежат в основе формирования рынка труда и квалифицированной рабочей силы, именно они являются отражением инвестиционного характера затрат на образование с точки зрения обучающихся. Достаточно развитый рынок услуг образования, являясь основой наращивания человеческого капитала, существенно воздействует на рынок труда. Можно утверждать, что рынок образовательных услуг, не являясь составной частью рынка труда, тем не менее, сопряжен с ним [82].

Тесная связь этих двух рынков усиливается еще и за счет того, что диплом об образовании (в особенности о высшем) является для работодателя важным показателем, причем не только уровня квалификации претендующего на рабочее место, но и его навыков, способностей и прочих необходимых личностных качеств.

Существование такого рынка является действительностью, но в наиболее развитых странах уровень качество образования абсолютно всегда остается высоким. И это обусловлено не только и не столько жестким контролем со стороны государства за образовательным процессом, качеством обучающих программ и уровнем знаний выпускников.

Процесс инвестирования в высшее образование в Кыргызской Республике можно рассматривать на трех уровнях: уровень государства, уровень предприятий и индивидуальный (который включает вложения самих обучающихся и членов их семей). Рассмотрим эти уровни.

Инвестиции в человеческий капитал в виде высшего образования в нашей стране имеет форму бюджетного обучения. Это означает, что инвестирование в высшее образование представляет собой оплату обучения студентов на бюджетной основе за счет средств государства. Такое обучение называется «обучение на грантовой основе».

Абитуриенты на грантовые места в вузы Кыргызской Республики отбираются и зачисляются на конкурсной основе по результатам общереспубликанского тестирования.

Динамика высших образовательных грантов является важным показателем инвестирования государства в человеческий капитал. Этот показатель по нашей республике за последние годы показан на графике рисунка 1.

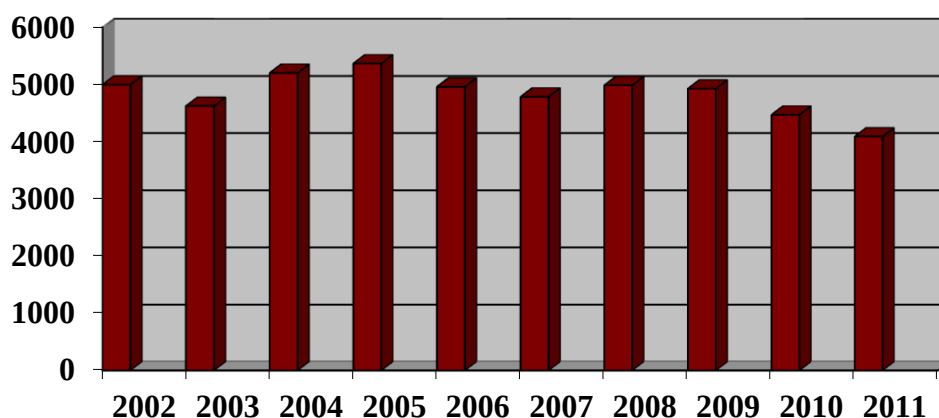

Рис.1. Динамика высших образовательных грантов в Кыргызской Республике (количество мест).

Эти данные позволяют отметить тот факт, что с 2003 и до 2006 г. количество образовательных грантов ежегодно возрастало, т.е. объемы инвестирования в человеческий капитал увеличивались. В период 2006-2007 гг. число грантов сократилось, что позволяет судить о новой государственной политике в этой области,

которая явно не предусматривала расширение инвестирования в интеллектуальный капитал государства. Далее наблюдается рост числа грантов в 2008 г., а затем их число продолжило сокращаться, причем в 2010-2011 г. довольно высокими темпами.

Согласно постановлению Правительства Кыргызской Республики от 17 июня 2011 года № 329 на 2011-2012 учебный год было выделено 5705 государственных образовательных грантов, распределение которых показано на рисунке 2.

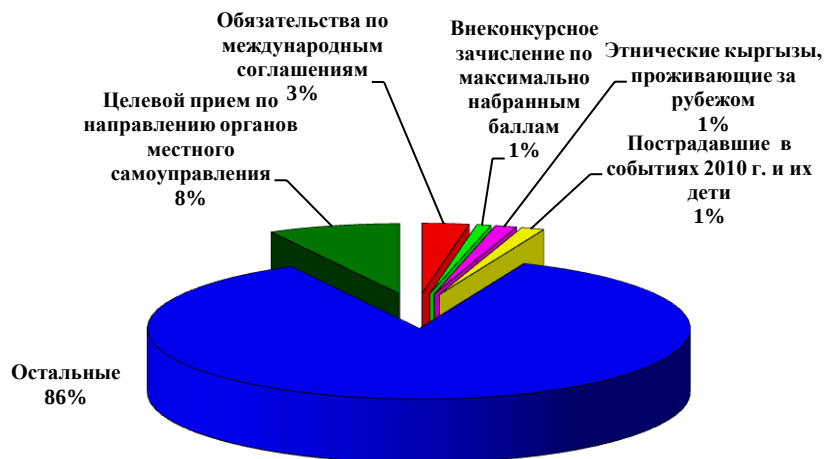

Рис. 2. Структура распределения государственных образовательных грантов в Кыргызской Республике на 2011-2012 учебный год.

Эти данные наглядно демонстрируют, что подавляющая часть государственных образовательных грантов предоставляется на конкурсной основе в общем порядке среди желающих поступить в тот или иной вуз (в которых эти гранты предоставляются). Доля таких грантов составляет 86%. Все они были распределены по государственным вузам.

Существенная доля государственных грантов приходится на целевой прием абитуриентов по направлению органов местного самоуправления. Со студентами, которые поступили в вузы в рамках такого приема, был заключен трехсторонний договор (студент – вуз – руководитель органа, направивший абитуриента на обучение), на основе которого накладываются обязательства следующего содержания: по окончании вуза выпускник обязан вернуться для работы в соответствующий район, а трудоустроить его должны местные органы власти. Эта категория грантов составляет 8% от их общего количества.

Сравнительно весомой группой грантов (3%) являются образовательные гранты, предоставляемые зарубежным студентам в соответствии с международными соглашениями. В эту категорию входят студенты из России, Казахстана и других стран. Это происходит в соответствии с программой обмена студентами разных стран.

В 2010 г. в Кыргызстане произошел государственный переворот, который сопровождался трагическими событиями и гибелью людей. В связи с этим руководство страны выделило некоторое количество образовательных грантов пострадавшим в этих событиях и их детям. Доля такой группы грантов составила 2%.

По 1% приходится на внеконкурсное зачисление по максимально набранном баллам в общереспубликанском тестировании и на этнических кыргызов, проживающих за рубежом.

Такова система распределения государственных образовательных грантов, в которой подавляющую часть представляет конкурсное распределение по результатам тестирования.

В 2011 г. пороговые баллы для зачисления на бюджетное обучение были

установлены в следующих размерах: 110 баллов – по основному тесту, 60 баллов для предметного теста по физике и 65 для остальных предметных тестов (по химии, биологии, иностранным языкам, истории).

Кроме того, 8% от общего количества грантовых мест было выделено для целевого приема абитуриентов по направлению органов местного самоуправления. Со студентами, которые поступили в вузы в рамках целевого приема, был заключен трехсторонний договор (студент - вуз - руководитель органа, направивший абитуриента на обучение), на основе которого накладываются обязательства следующего содержания: по окончании вуза выпускник обязан вернуться для работы в соответствующий район, а трудоустроить его должны местные органы власти.

Для обеспечения равного доступа к высшему образованию в ходе зачисления на грантовые места в вузы учитываются характеристики отдельных категорий абитуриентов, распределение которых показано на рисунке 3.

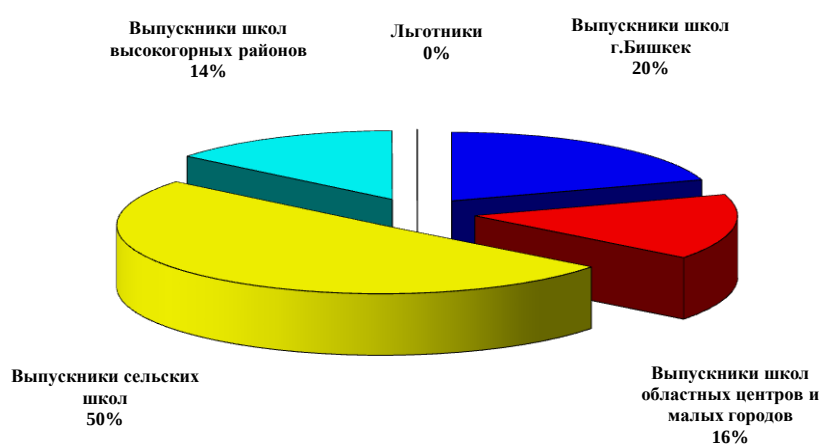

Рис. 3. Распределение образовательных грантов Кыргызской Республики по категориям абитуриентов на 2011-2012 учебный год.

Анализируя данную структуру, следует сразу отметить, что чуть более половины образовательных грантов (50%) приходится на выпускников сельских школ. Это вполне закономерно, поскольку сельские районы республики испытывают постоянный недостаток специалистов (врачей, учителей, воспитателей, музыкальных работников и т.д.). Поэтому исключительно важным для государства является решение этой проблемы. Обучение выпускников из сельских районов по государственным грантам является некоторым выходом из ситуации, поскольку по договору по окончании вуза они должны отработать по месту распределения оговоренный в договоре срок. Однако это не идеальный вариант, так как по окончании этого срока практически все специалисты стараются уехать в город, что существенно снижает эффективность государственного инвестирования в человеческий капитал. Мы считаем, что требуется эффективный способ привлечения специалистов в сельские районы.

Далее следует группа выпускников г.Бишкек, на которую приходится 20%. Доля этих выпускников в распределении государственных образовательных грантов меньше в связи с тем, что у выпускников городов возможностей получения высшего образования гораздо больше, чем у выпускников школ сельских и горных районов.

Далее следуют выпускники областных центров и малых городов республики (15%) и выпускники школ высокогорных районов республики (14%). Причины высокой

доли этих групп грантополучателей такие же, что и в случае с выпускниками сельских школ. Высокогорные районы еще сильнее нуждаются в специалистах, поскольку в зимнее время доступ в них затруднен в связи с погодными условиями и особенностями местности. Молодежь в таких районах жить не хочет. Поэтому необходимы мероприятия по привлечению молодых специалистов в такие районы.

Менее 1% грантов приходится на льготников.

Такая структура распределения образовательных грантов позволяет предоставить равные возможности для лучших выпускников разных районов получить высшее образование за счет государства и одновременно хотя бы отчасти решить кадровые проблемы в отдаленных районах республики путем инвестирования в человеческий капитал.

Распределение целевых грантовых мест по областям республики показано на рисунке 4.

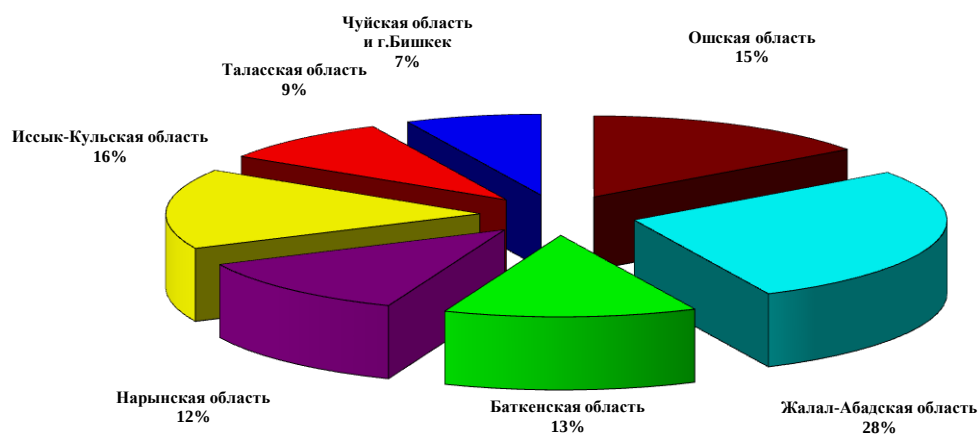

Рис. 4. Распределение целевых грантовых мест по областям Кыргызской Республики на 2011-2012 учебный год.

Больше всего грантовых мест распределено в Жалал-Абадской области (28%), что связано с размещением грантов на обучение по педагогическим специальностям в Жалалабадском государственном университете.

На втором месте по количеству размещенных грантов находится Иссык-Кульская область, на которую приходится 16% от общей суммы грантов. Здесь сказывается размещение заказов на педагогической специальности в Иссык-Кульском государственном университете.

На Ошскую область приходится 15% всех государственных образовательных грантов благодаря Ошскому государственному университету, выпускающего педагогические кадры на грантовой основе.

Во всех перечисленных регионах грантовые места были востребованы в полном объеме.

Далее следуют Баткенская область (13%), где расположен Баткенский государственный университет, и Нарынская область (12%), в которой расположен Нарынский государственный университет. В этих вузах часть грантовых мест осталась вакантной.

В Таласской области размещается 9% образовательных грантов, которые представляют собой места на обучение педагогов в Таласском государственном университете. Здесь также наблюдается недобор студентов на грантовое обучение.

Меньше всего грантов размещается в Чуйской области и г. Бишкек - всего 7%. И эти места распределяются между Кыргызским государственным университетом (КГУ) им. И.Арабаева и Кыргызским национальным университетом (КНУ) им. Ж.Баласагына. Здесь недобор наблюдается только по Кыргызскому национальному университету

(КНУ) им. Ж.Баласагына. большая часть грантовых мест здесь представлена педагогическими специальностями, однако имеются грантовые места в Государственном геологическом институте, Кыргызском Государственном Техническом Университете (КГТУ) им. И.Раззакова и Кыргызской Государственной Медицинской Академии (КГМА) им. И.К.Ахунбаева и других вузах.

Теперь рассмотрим, в какие специальности инвестирует средства наше государство. Распределение образовательных грантов по специальностям показано на диаграмме рисунка 5.

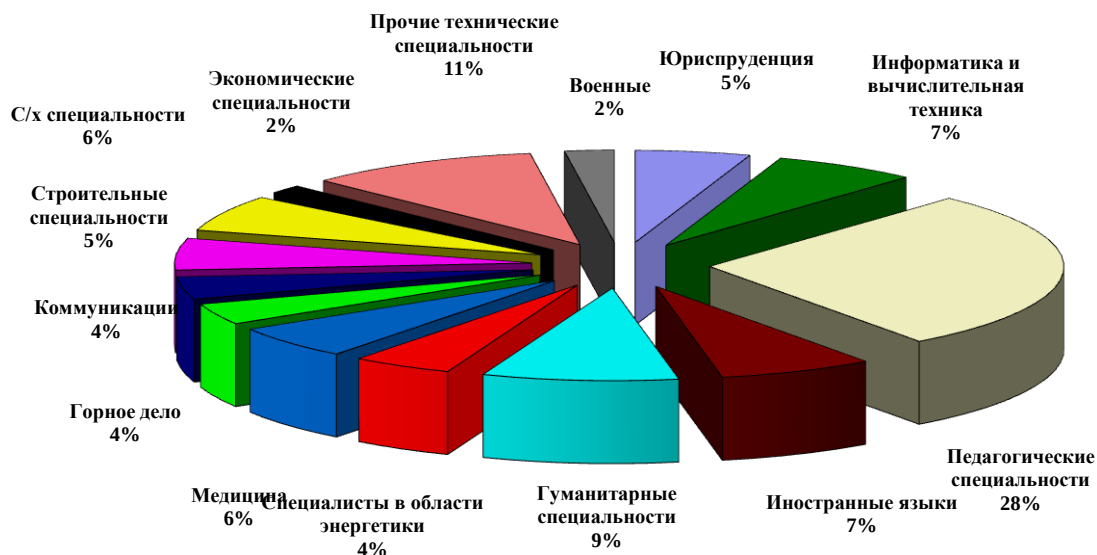

Рис. 5. Распределение образовательных грантов Кыргызской Республики в 2011 г. по специальностям.

Анализ этих данных позволяет сделать заключение о том, что больше всего государство инвестирует средств в педагогические специальности (28%), что вполне закономерно, поскольку республика испытывает острый недостаток педагогических кадров, особенно в школах.

Еще одной группой специальностей, в которые государство вкладывает инвестиции, являются технические специальности. В их число входят специалисты в области информатики и вычислительной техники (7%), строительные специальности (6%), специалисты в области коммуникаций (4%), горного дела (4%), в области электроэнергетики (4%) и прочие технические специальности (11%), включающие подготовку специалистов в области пищевой и легкой промышленности, метеорологии, машиностроения, автоматизации, механики и прочих инженерных специальностей. В сумме доля технических специальностей, по которым предоставляются образовательные гранты, составляют 46%, т.е. почти половину. Это связано с тем, что в технических специалистах Кыргызстан испытывает недостаток (особенно в последние годы) из-за их отъезда за границу. Более того, на некоторые специальности выпускники не хотят идти учиться из-за затруднений работы по ним и сложности обучения. Однако потребность в технических специалистах сохраняется и даже растет (особенно в специалистах в области электроэнергетики, коммуникаций, строительных специальностей и других). Этот дефицит и пытается ликвидировать государство путем предоставления образовательных грантов.

Немалые средства государство инвестирует в подготовку специалистов в области сельского хозяйства, среди которых можно назвать агрономов, ветеринаров, мелиораторов и других. На эти специальности приходится 6% государственных образовательных грантов.

В нашей республике инвестиции в высшее образование осуществляют и

международные организации. Так, в марте 2009г. представительство Европейской Комиссии в Бишкеке объявило о том, что Кыргызстану выделяется более 1 миллиона евро с целью реформирования системы высшего образования. До этого Комиссия уже предоставляла порядка 5 миллионов евро на осуществление ряда проектов с участием высших учебных заведений республики.

Подобные инвестиции осуществляются в рамках программы «ТЕМПУС» – программы по поддержке реформ в сфере высшего образования, которая финансируется с 1994 года Европейской Комиссией. Средства очередного гранта для системы высшего образования предназначены для искоренения коррупции в кыргызских вузах и для предоставления возможности студентам обучаться в Европе.

Что касается проблем инвестирования в человеческий капитал на уровне отдельных фирм Кыргызстана, то сбор таких данных крайне затруднен, причинами чего является крайняя незаинтересованность фирм и предприятий в таких инвестициях отчасти из-за их недальновидности, отчасти из-за нестабильности в стране.

Подводя итог, следует отметить, что обучение в вузе – это прямые инвестиции в человеческий капитал. Причем размер человеческого капитала будет определяться не столько наличием соответствующего диплома, сколько теми знаниями, которые мы получим за годы обучения в институте.

Инвестиции в человеческий капитал обладают следующими свойствами, подчеркивающими их особенности и отличия от инвестиций в физический капитал:

- очень высокий уровень риска при осуществлении инвестирования;
- инвестиционный период имеет более длительную продолжительность;
- высокая степень эффективности.

Воспроизводство человеческого капитала в стране как части ее национального богатства становится невозможным без соответствующих инвестиций. Эти инвестиции в человеческий капитал на микроуровне включают такие статьи затрат, как повышение уровня квалификации работников; оплата по больничным листам нетрудоспособности; затраты на мероприятия по охране труда; расходы на добровольное медицинское страхование; оплата фирмой за работника медицинских и прочих социальных услуг; благотворительные расходы в виде помощи социальным институтам и другие затраты

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Климов С.М. **Ваш человеческий и социальный капитал.** <http://www.rozamira.info/community/articles/general/53.html>
2. Майбуров И. Эффективность инвестирования и человеческий капитал в США и России // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 4. – стр. 3-13.
3. Официальный сайт Статистического комитета Кыргызской Республики. <http://www.stat.kg/rus/>
4. Сравнительная характеристика принципов образовательной политики России и некоторых зарубежных стран / А.И.Галаган // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 3. – С. 186-205.
5. Barro, Robert J., and Jongwha Lee. 2001. «International data on educational attainment: Updates and implications». Oxford Economic Papers 53, no. 3 (July): 541-563.

Жунушалиева Г. И. – кандидат философских наук,
КГМА имени И. К. Ахунбаева
(Кыргызстан)

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОРТРЕТА СОВРЕМЕННЫХ СТУДЕНТОВ

Кто такой студент?

Если же *изучить студента как личность*, то **возраст** 18- 20 лет - это период наиболее активного развития нравственных и эстетических чувств, становления и стабилизации характера и, что особенно важно, овладения полным комплексом социальных ролей взрослого человека: гражданских, профессионально-трудовых и др. С этим **периодом** связано начало «экономической активности», под которой демографы понимают включения человека в самостоятельную производственную деятельность, начало *трудовой биографии* и создание собственной семьи. Преобразование мотивации, всей системы ценностных ориентации, с одной стороны, интенсивное формирование специальных способностей в связи с профессионализацией - с другой, выделяют этот **возраст** в качестве *центрального периода становления характера и интеллекта*. Это время спортивных рекордов, начало художественных, технических и научных достижений.

Студенческий возраст характерен и тем, что в этот **период** достигаются многие оптимумы развития интеллектуальных и физических сил. Но нередко одновременно проявляются «ножницы» между этими возможностями и их действительной реализацией. Непрерывно возрастающие творческие возможности, развитие интеллектуальных и физических сил, которые сопровождаются и расцветом внешней привлекательности, скрывают в себе и иллюзии, что это возрастание сил будет продолжаться «вечно», что вся лучшая жизнь еще впереди, что всего задуманного можно легко достичь.

В целом же развитие *личности студента* как будущего специалиста с высшим образованием идет в ряде направлений:

- формируется мировоззрение, профессиональная направленность, развиваются необходимые способности;
- совершенствуются, «профессионализируются» психические процессы, состояния, опыт;
- повышаются чувство долга, ответственность за успех профессиональной деятельности, рельефнее выступает индивидуальность студента;
- растут притязания личности студента в области своей будущей профессии;
- на основе интенсивной передачи социального и профессионального опыта и формирования нужных качеств растут общая зрелость и устойчивость личности студента;
- повышается удельный вес самовоспитания студента в формировании качеств, опыта, необходимых ему как будущему специалисту;

- крепнут профессиональная самостоятельность и готовность к будущей практической работе.

Психологическое развитие личности студента - диалектический процесс возникновения и разрешения противоречий, перехода внешнего во внутреннее, самодвижения, активной работы над собой.

КАКИЕ БЫВАЮТ СТУДЕНТЫ? Интересным на наш взгляд представляется рассмотрение *типологии студентов*, разработанной В. Т. Лисовским. Он выделяет следующие *типы студентов*:

Тип 1. «ГАРМОНИЧНЫЙ». Выбрал свою специальность осознанно. Учится очень хорошо, активно участвует в научной и общественной работе. Развит, культурен, общителен, глубоко и серьезно интересуется литературой и искусством, событиями общественной жизни, занимается спортом. Непримирился к недостаткам, честен и порядочен. Пользуется авторитетом в коллективе как хороший и надежный товарищ.

Тип 2. «ПРОФЕССИОНАЛ». Выбрал свою специальность осознанно. Учится, как правило, хорошо. В научно-исследовательской работе участвует редко, так как ориентирован на практическую деятельность. Принимает участие в общественной работе, добросовестно выполняя поручения. По мере возможности занимается спортом, интересуется литературой и искусством, главное для него - хорошая учеба. Непримирился к недостаткам, честен и порядочен. Пользуется уважением в коллективе.

Тип 3. «АКАДЕМИК». Выбрал свою специальность осознанно. Учится только на «отлично». Ориентирован на продолжение учебы в ВУЗе, аспирантуре. Поэтому много времени отдает научно-исследовательской работе, порой в ущерб другим занятиям.

Тип 4. «ОБЩЕСТВЕННИК». Ему свойственна ярко выраженная склонность к общественной деятельности, которая зачастую преобладает над другими интересами и порой отрицательно сказывается на учебной и научной активности. Однако уверен, что профессию выбрал верно. Интересуется литературой и искусством, заводит в сфере досуга.

Тип 5. «ЛЮБИТЕЛЬ ИСКУССТВ». Учится, как правило, хорошо, однако в научной работе участвует редко, так как его интересы направлены в основном в сферу литературы и искусства. Ему свойственны развитый эстетический вкус, широкий кругозор, глубоко художественная эрудиция.

Тип 6. «СТАРАТЕЛЬНЫЙ». Выбрал специальность не совсем осознанно, но учится добросовестно, прилагая максимум усилий. И хотя не обладает развитыми способностями, но задолженностей, как правило, не имеет. Малообщителен в коллективе. Литературой и искусством интересуется слабо, так как много времени занимает учеба, но любит бывать в кино, на эстрадных концертах и дискотеках.

Тип 7. «СЕРЕДНЯК». Учится «как получится», не прилагая особых усилий. И даже гордится этим. Его принцип: «Получу диплом и буду работать не хуже других». Выбирая профессию, особенно не задумывался. Однако убежден, что раз поступил, то нужно закончить. Старается учиться хорошо, хотя от учебы не испытывает удовлетворения.

Тип 8. «РАЗОЧАРОВАННЫЙ». Человек, как правило, способный, но избранная специальность оказалась для него малопривлекательной. Однако убежден, что раз поступил, то вуз нужно закончить. Старается учиться хорошо, хотя от учебы не испытывает удовлетворения. Стремится утвердить себя в различного рода хобби, искусстве, спорте.

Тип 9. «ЛЕНТАЙ». Учится, как правило, слабо, по принципу "наименьшей затраты сил". Но вполне доволен собой. О своем профессиональном признании не

задумывается всерьез. В научно-исследовательской и общественной работе участия не принимает. В коллективе студенческой группы к нему относятся как к "балласту". Иногда норовит словчить, воспользоваться шпаргалкой, приспособиться. Круг интересов в основном в сфере досуга.

Тип 10. «ТВОРЧЕСКИЙ». Ему свойствен творческий подход к любому делу - будь то учеба или общественная работа, или сфера досуга. Зато те занятия, где необходимы усидчивость, аккуратность, исполнительская дисциплина, его не увлекают. Поэтому, как правило, учится неровно, по принципу «мне это интересно» или «мне это не интересно». Занимаясь научно-исследовательской работой, ищет оригинальное самостоятельное решение проблем, не считаясь с мнением признанных авторитетов.

Тип 11. «БОГЕМНЫЙ». Как правило, успешно учится на так называемых престижных факультетах, свысока относится к студентам, обучающимся массовым профессиям. Стремится к лидерству в компании себе подобных, к остальным же студентам относится пренебрежительно. «Обо всем» наслышан, хотя знания его избирательны. В сфере искусства интересуется главным образом «модными» течениями. Всегда имеет «свое мнение», отличное от мнения «массы». Завсегдатай кафе, модных дискотек.

Современные студенты - поколение Интернета, которое свободно владеет английским, мыслит глобальными категориями и в отличие от своих родителей, мечтавших учиться в Москве, уже гордятся дипломами Гарварда, Кембриджа или Сорбонны.

КАКОВ ИДЕАЛЬНЫЙ СТУДЕНТ? «А каким должен быть идеальный студент?» - на этот вопрос современные преподаватели отвечают иначе, чем в прошлые годы.

Несколько лет назад, выстраивая социально-психологический портрет так называемого *идеального студента* (термин условный, определяющий студента, с которым хотели бы работать большинство преподавателей), педагоги на первое место ставили преимущественно такие *качества*, как *дисциплинированность, прилежание, ответственность*, в *реальном же портрете* они отмечали *недостаточный уровень развития у студентов желаемых качеств и наличие таких нежелательных, как инфантилизм, социальная незрелость, учебная пассивность*. Одной из самых характерных особенностей студенчества того времени преподаватели называли его *ориентацию на получение образования*.

В настоящее время число преподавателей, которые *важнейшим качеством студента* называли *дисциплинированность*, уменьшилось и постепенно стало увеличиваться число тех, кто в *«идеальном» студенте* видел, прежде всего, *самостоятельно мыслящего человека, способного отвечать за свои слова и поступки*. Такое положение определяет *время*. Сегодня молодые люди сталкиваются с *задачами, решение которых отсутствует в жизненном опыте родителей*. Нет их в *содержании обучения* ни общеобразовательной, ни среднеспециальной, ни высшей школы. Нынешние молодые люди должны не просто *самостоятельно отыскивать выход*, но и *обучаться умению решать* новые, современные задачи. При этом *старый опыт* сегодня может быть просто *помехой, барьером* на пути поиска оригинального решения. И если раньше «дисциплинированность», как *послушание и следование укоренившимся образцам*, более всего способствовала успеху, то ныне обеспечить успех могут именно *самостоятельность и оригинальность мышления*.

Жунус Н.Г.

инновациялық ісі жөніндегі орынбасары

Тусупова Н.Д.

оқу-ісі жөніндегі орынбасары

жалпы білім беретін №15орта мектебі

Балқаш қаласы, Қарағанды облысы

(Қазақстан)

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖОБАСЫНА ҚАТЫСУШЫ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ПЕДАГОГИКАНЫ ИГЕРУІ

Қазақстан Республикасында 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында «12 жылдық оқыту моделіне көшуді білім беру мазмұнын жаңғыртумен қоса жүргізу, білімдік шоғырланудан нәтижеге бағытталған құзыреттілік тұрғыға көшу» деп көрсетілген. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей білім берудің жаңа сапасына қол жеткізу 12 жылдық жалпы білім беретін мектеп жағдайында шешуші құзыреттіліктерді қалыптастыруды, тұлғаны әлеуметтендіруді, бейіндік оқытуды, көп тілділікті қамтамасыз ету арқылы мүмкін болады. Қазіргі отандық педагогикалық қоғам білім берудің жаңа моделін құрудың, сынақтан өткізу мен енгізудің ауқымды міндеттерін жүзеге асыруда.

Білімді ұрпақты, бәсекеге қабілетті мамандарды білімді де білікті мұғалімдер, жан-жақты кемел ұстаздар ғана тәрбиелеп шығара алады. Сондықтан да қоғамымыздың ең көкейкесті мұраттарының бірі – педагог кадрларды әзірлеу және олардың біліктілігін арттыру жолдарын жетілдіру. Инновациялық білім беру ұйымдарындағы мұғалімдердің біліктілігін арттыру жұмыстары да өз деңгейінде жүргізілу үстінде. Бейіндік оқытудың ресурстық орталығында тораптық мектеп мұғалімдері «Intel» бағдарламасын оқып жобалау технологиясын меңгерсе, 43 мұғалім халықаралық білім беру жобасы «Шексіз оқыту» құзыреттілікті педагогика, заманауи сабақты жоспарлауды қашықтықтан оқыту технологиясы арқылы игеруде. Ақпараттандырудың негізгі бағыттарының бірі және оңтайлы тәсілі ретінде қашықтықтан оқытуды педагогтар арасында ұйымдастыру олардың біліктілігін арттырудың тиімді тәсілі. Педагогтардың құзыреттілігін арттырудың бұл формасы оқуға түрткіні дамыту үшін оңтайлы алғы шарт жасай отырып, тұлғалық, дербестік, жауапкершілік сапаларын қалыптастырады, мұғалімнің шығармашылық қуатын ашады [1,26.]. Қашықтықтан оқыту технологиясы – оқу үрдісі кезінде оқып үйренушілер мен оқытушылар арасында интерактивті өзара іс-әрекетте оқытылып, материалдың негізгі көлемін оқып үйренушілерге жеткізуді қамтамасыз ететін, оқылған материалдарды меңгеру бойынша, сонымен бірге оқу үрдісі барысындағы оқып үйренушілердің өз бетімен жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін ақпараттық технология. Қашықтықтан оқыту- компьютерлік және телекоммуникациялық технологияларға негізделген оқытудың құралдары мен түрлері, білім беру үрдісінде үздік дәстүрлі және инновациялық әдістер болып табылады.

Қашықтықтан оқыту кезіндегі білім беру үрдісінің негізін жеке кесте бойынша, электронды пошта, телефон арқылы оқытушылармен келісілген байланыс жасауына,

оқып үйренушінің мақсатқа бағытталған және бақыланатын қарқынды өздік жұмысы құрайды.

Қашықтықтан білім беру- жаңа ақпараттық технологиялар мен мультимедиялық жүйелер негізінде күндізгі, күндізгі-сырттай, кешкі және сырттай оқытудың элементтері үйлестірілген ерекше, жетілген түрі. Қашықтықтан оқытудың ерекшеліктері классикалық оқытумен қатар салыстыру бойынша мынандай жетістіктерге ие: жеке адамның үздіксіз әлеуметтену мүмкіндігі; икемділік (оқытудың уақыты, орны, көлемі); жеке оқу жоспарын қолдану мүмкіндігі; оқу ақпаратына қол жеткізу, оны жедел жаңарту; экономикалық (оқу алаңы, транспорты, техникалық құралдардың шығынын қысқарту есебінен); жаңа технологияларды қолдану; оқып үйренушілердің әлеуметтік құқығының теңдігі (олардың тұратын жерлері мен денсаулық жағдайына қарамастан); барлық елдегі ақпараттық-оқыту ресурстарының шығысы мен кірісі; материалдарды тарату ыңғайлылығы; оқып үйренушілердің өз-өзіне бақылау жасауын қамтамасыз ету;

Оқып үйренушілердің оқуға деген жауапкершілікті өзіне алуы.

Қашықтықтан оқытудың құрылымы:

ҚО (қашықтықтан оқыту) білім беру қызметін пайдаланушылар білім алатын берілген түрінің объектісі болып табылады. (студенттер, оқушылар, тыңдаушылар, педагогтар). ҚО тыңдаушылары білім алудың дәстүрлі түрінен өзгешілігі, ерекше қайсарлық, білімге деген құштарлық, ұйымдастырушылық көрсетіп, өз бетімен жұмыс істей білу, компьютермен, АКТ (ақпараттық-коммуникациялық технологиялар) жұмыс істей білу құзыреттіліктері болуы керек. Оқыту субъектісі. ҚО субъектісі оқытушылар болып табылады. Оқытушы қашықтықтан оқыту білім беру үрдісінің жоғары тиімділігін қамтамасыз ететін басты буын. ҚО оқытушысы – тьютор. Ол- кеңес беруші, АКТ жоғары деңгейде меңгерген, білімі озық болуы керек. Оқыту әдістері, оқыту құралдары, ғылыми материалдық база, идентификациялық бақылау жүргізу жүйесі, қашықтықтан оқыту үлгілері. Қашықтықтан оқуға қатысушының алғашқы әрекеттеріне дайындығы: оқу мақсаттарын анықтайды; курсқа сұраныс береді; келісім-шартқа отырады; оқу стилін белгілейді.

Мектеп мұғалімдері үшін АКТ мен ҚО технологияларын қолданудың тиімді жақтары: кері байланыс арқылы мұғалімдердің өз бетінше жалпы ақпараттық ресурстарды қолдану мүмкіндігі; педагог өзінің жеке жұмыс қарқынын, уақытын тиімді пайдалану мүмкіндігіне ие; жобаға қатысушылар авторитарлық стильден демократиялық стильге көшуді, мәселелерді шешудің әртүрлі көзқарастарын қабылдап, өз пікірін қалыптастыра алу; қашықтықтан оқып жатқан мұғалім компьютермен жұмыс түрлерін, бағдарламаларды игере отырып оны оқушылармен жұмыста тиімді қолданады [2,256.]. Оқушыларда, жастарда функционалды сауаттылық, шешуші құзыреттіліктерге ие болу үшін құзыретті педагогиканың алатын орны зор. Нұрсұлтан Назарбаевтың интерактивті лекциясында оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу делінген. 2010-2011 оқу жылы басталған жалпы білім беретін №15 орта мектепте «Оқу-тәрбие процесінде құзыреттілікке бағытталған білім беруді жүзеге асыру» тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың бағдарламасы бойынша жұмыс атқарылуда. Бұл «Обучение без границ – Шексіз оқыту» халықаралық инновациялық білім беру жобасына Канададағы заманауи педагогика орталығымен арнайы келісім-шартқа отырған мектептің 43 мұғалімі қатысуда. Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты: Құзыреттілікке бағытталған білім беруді жүзеге асыру негізінде Блум таксономиясы бойынша, эксперименттік-зерттеу жұмысының бағдарламасы аясында интеллектуалдық және шығармашылық әлеуетін іске асыра алатындай тұлғаны қалыптастыруға жағдай жасау.

Бағдарламадан күтілетін нәтижелер: ҚБО-ға (Құзыреттілікке бағытталған оқытуға) қатысты педагогтардың құзыреттілігі; жаңа педагогикалық технология Блум таксономиясы бойынша мұғалімдердің деңгейлік тапсырмаларды құру арқылы

заманауи сабақ өткізе білу құзыреттілігі; оқушыларда деңгейлік тапсырмаларды орындау арқылы олардың негізгі құзыреттіліктерді игеруі; ақпараттық техникалармен жұмыс істеуде ТЭЖ қатысушылардың құзыреттілігі.

Құзыреттілікке бағытталған білім беру ұйымында

МҰҒАЛІМ Сабақта менеджер. Оның қызметі оқушының өз бетінше білім алу, ізденуіне жағдай жасау.

ОҚУШЫ Білім алуда негізгі еңбек етуші. Оқушының міндеті «Сабақ барысында маңдайынан тер төгілгенше еңбектену, үйрену».

САБАҚ Оқушының өз бетінше білім алуы. Егер, сабақ барысында оқушы интеллектуалдық және шығармашылық мүмкіндігінше еңбектеніп өзіне өмірге қажетті білім алады [4,1086.].

Балқаш қаласының мұғалімдеріне өткізген семинар –тренингте «Шексіз оқыту» Заманауи педагогика орталығының директоры (Монреаль, Канада) профессор, п.ғ.д. PhD Георгий Рудик «Заманауи білім беруді дамытудың халықаралық және еуропалық бағдарлары» жөнінде және қашықтықтан оқыту технологиясының өзектілігі туралы ой-пікірін ортаға салды. 12 жылдық білім беруге көшу шеңберінде мектепті корпоративті басқару, инновациялық оқыту жобасы («Шексіз оқыту») мектепте құзыреттілікті педагогиканы енгізу жолдары қаралды.

2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытуды бағдарламасында «Заманауи ғылыми білім-білікке ие және еліміздің инновациялық дамуына үлесін қоса алатын ғылыми-педагог кадрларды даярлау» делінген. Осы талапқа сай болу үшін «Шексіз оқыту-Обучение без границ» халықаралық білім беру жобасына қатысушылар: Жунус Н.Г., инновациялық ісі жөніндегі орынбасары және Джакупова З.А., орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Қостанай қаласында І аймақаралық ғылыми-әдістемелік конференцияға белсене ат салысты. Конференцияда қаралған мәселенің негізі заманауи сабақта мұғалімнің функциясының өзгеруі: ол ақпаратты жеткізушіден менеджерге айналады. Он-лайн режимінде «XXI ғасыр инновациялық мектебі» ІІ аймақаралық ғылыми-әдістемелік интерференция өтті. Интерференция дикуссиялық клуб формасында өтті.

Аймақтағы «Шексіз оқыту» халықаралық білім беру жобасы білім беру ұйымдарының ақпараттық кеңістік аясының кеңеюіне, әлемдік және еуропалық тәжірибелердің кіріктірілуі негізінде іске асуда. Өйткені Қазақстан Республикасы Еуропалық Біліктілік Стандартының негізгі сегіз білігін де қабылдап отыр. Олар: 1. Ана тілінде қатынас жасай білу; 2. Шетел тілдерінде қатынас жасай білу; 3. Элементарлы математика дағдыларын көрсете білу; 4. Дижитальды ақпараттық біліктілікті көрсете білу; 5. Оқу іскерлігі; 6. Әлеуметтік және азаматтық біліктіліктерді көрсете білу; 7. Кәсіпкерлік дағдыларын көрсете білу; 8. Әлемдік және ұлттық мәдениет құндылықтарын қалыптастыра білу [5,386.]. Осы біліктіліктерді игеру үшін қашықтықтан оқу арқылы білімдерін жетілдіріп жатқан мектебіміздің 43 мұғалімі «Блум таксономиясын» педагогикалық менеджмент тұрғысында құрылған заманауи сабақтарында оқушы құзыреттіліктерін «Мастер-класс» өткізіп көрсетті. Құзыреттілікті педагогиканы оқу үрдісіне енгізудегі жетістіктері үшін 7 мұғалім: Ерменбетова Г.Ө., Джакупова З.А., Жакыпбекова М.Б., Жунус Н.Г., Мухамеджанова Ж.С., Сатенова Ш.Ш., Төлеуова М.М. заманауи педагогика орталығының педагог-тьютор статусына ие болды. «Шексіз оқыту» халықаралық инновациялық білім беру жобасына қатысушы №15 орта мектептің орыс тілі мен әдебиетінің мұғалімі Сатенова Ш.Ш. Қытай халық республикасы Пекин қаласында өткен «Заманауи білім берудегі көптілділіктің өзекті мәселелері» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қатысып, мазмұнды баяндамасы үшін жастар саясаты Пекин институтының халықаралық сертификатына ие болса, француз тілі мұғалімі Жунус Н.Г. Францияның Қазақстандағы елшілігі ұйымдастыраған халықаралық педагогикалық жоба байқауына қатысып оқу гранты арқылы Францияда тәжірибе алмасып қайтты. Назарбаев зияткерлік мектептері

арасындагы «Орта білім берудің мазмұны: дәстүрлері мен өзгерістері» тақырыбындағы II халықаралық ҒПК №15 орта мектеп директоры Дүбірбекова Қ.Ш. және Сатенова Ш.Ш. қатысып, тәжірибе алмасты. Мектеп ұжымы облыстық деңгейдегі «Білімал» электрондық мектеп жобасын жүзеге асырды. «Білімал» электрондық мектеп жобасының мақсаты: Білім беру процесінің барлық қатысушыларының үздік білім беру ресурстары мен технологияларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету болса, міндеті: оқу процесіне автоматтандыруды енгізу үшін жағдай жасау. 12 жылдық мәселесінің зертханасында мұғалімдер ақпараттық коммуникациялық технологияны қолданудың дағдысын жоғары деңгейде игеруде. Мұғалім, оқушы және ата-аналар арасындағы функционалдық сауаттылықты дамыту мақсатында ақпараттық коммуникациялық технологияны тәжірибеде қолдану үдерісі іске асуда.

Оқу процесінде құзыреттілікті педагогиканы енгізу, ЮНЕСКО және еуропалық жүйелеу квалификациясы бағытында анықталғандай оқушыларда өмірлік маңызды құзыреттіліктерді қалыптастыру. Осыған орай мұғалім өзінің педагогикалық құзырлық деңгейін үнемі жетілдіріп, ойлау, ізденімпаздық қабілеттерін, білімін ғылымның кейінгі жаңалықтарымен үздіксіз толықтырып, дамытып отыруы қажет. Үздіксіз білім адам өмірге келгеннен бастап, соңғы күнге дейін бітпейтін – толассыз, тоқтаусыз білім дейді- философтар (Сократ,Платон).

Құзыретті педагог өмір бойы оқу, өмір бойы білім алу принципіне сәйкес рухани кемелдену мен қатар кәсіби кемелдену арқылы акмеологиялық деңгейге жету үшін алға ұмтылатын [6, 1056], жетілген, жоғары жауапкершілікті, гуманистік тұрғыдағы әлеуметтік белсенділік пен басқаларға қамқор бола білетін, өзін-өзі іске қоса алатын креативті, жаңашыл тұлға.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- [1] Жайтапова А.А., Рудик Г.А.,Белошниченко Е.В.,Сатывалдиева А.С. ХХІ ғасыр педагогикасы мектеп табалдырығында. Алматы,2009.
- [2] Белошниченко Е.В. Дистанционноеобучение как способ реализации реализации связей между формой и содержанием в системе межкурсовой методической работы в школе // Қазақстан мектебі №1. 2011. 25-29 б.
- [3] Қаплиева А.Қ. Біліктілікті арттырудағы ересектерді оқытудың маңызы.// Білім.Образование №2. 2011. 25-26 б.
- [4] Жүніс Н.Ғ. Құзыреттілікті педагогикаға арналды.//Қазақстан мұғалімі .№19-20.2011. 2-б.
- [5] Оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту туралы//Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы №832 Қаулысы// Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы №10.2012.34-39б.
- [6] Тұрғынбаева Б.А. Андрогогика./ Оқу құралы. Алматы,2011.
- [7][http://www.google.kz/#hl=kk&site=&source=hp&q=қашықтықтан](http://www.google.kz/#hl=kk&site=&source=hp&q=қашықтықтан+оқыту+технологиясы)
+оқыту+технологиясы (11.03.13)

Исакова Ж.Ж.

*Педагогика, психология, дене тарбиянын
тарыхы жана менеджменти кафедрасынын ага окутуучусу
Кыргыз мамлекеттик дене тарбия
жана спорт академиясы (Кыргызстан)*

МАГИСТРАТУРАНЫН КӨП МАКСАТТУУ (КӨП ТАРМАКТУУ) МҮНӨЗҮ

Алгач магистратуранын көп максаттуу (көп тармактуу) мүнөзүн аныктап алсак. Магистр даражасы жогорку мектептин органикалык экинчи баскычы болуп саналат. Бул түзүмдөр жогорку билимдин элитардык этабынан, массалык жана жалпы этапка өтүүдө, адекваттуу, максатка багытталган, оптималдуу, рационалдык, жеңил диверсификациялануучу, заманбап демократиялык билим берүү тутумун түзүүгө мүмкүнчүлүк берип, ошону менен бирге жаңы - өмүр бою билим алуу парадигмасын кайра түзүүнү шарттайт (узак мөөнөттүү адекваттуулук функциясы).

Магистр баскычында жогорку билим берүүнүн баардык маанилүү мүнөздөмөлөрү байкалат: окутуу, изилдөө жана ишке орношуу; акыркысы жогорку мектептин «үчүнчү баскычы» (мурастоо жана жаңылануу функциясы) катары каралат. Магистратура Европанын жогорку билим берүүсүн дүйнөдө таанымал, өзүнө тартуучу, ачык жана атаандаштыкка жөндөмдүү кылып, ошону менен бирге Европада жана ар бир өлкөдө өзүнүн ресурстар, имидж, акыл үчүн күрөшүүдө (транспаренттүүлүк функциясы) импорттук-экспорттук стратегиясын иштеп чыгууга жана ишке ашырууга шарт түзөт. Баскыч катары, ал баардык жөндөмдүүлөр үчүн ачык келип, студенттердин кабыл алынышын жана жеткиликтүүлүктү жөнгө салып турат (рационалдык селективдүүлүк функциясы).

Магистратура жогорку даража докторантурага багыт алган жол катары чоң мааниге ээ, өзгөчө Европа докторантурасын калыптандыруу милдети менен тыгыз байланышта (докторго чейинки деңгээлди камсыз кылуу функциясы). Магистратура этабында жогорку билим берүүнүн академиялык жана базар мүнөздөмөлөрүнүн бирдиктүүлүгү чеке жетип, анын классикалык баалуулуктарына жана динамикалуу өзгөрүүлөргө ачыктыгын камсыздайт. (өнүгүүнүн жана улантуучулуктун бирдиктүүлүгү функциясы). Магистрдик даража жогорку интеллектуалдык илим-изилдөө кызматкерлерин жана жогорку дисциплиналар аралык маданиятка ээ тандалма кесипкөйлөрдүн калыптанышына шарт түзөт (калыбына келтирүү функциясы). Магистр даражасы кийинки студенттерге берилет:

- бакалавр даражасына мүнөздүү, билимге жана түшүнүүгө негизделген, билимдерин жана түшүнүктөрүн көрсөтө алган, ушул деңгээлге тиешелүү кеңейтилген жана тереңдетилген амаятка ээ, изилдөө контекстинде идеяларын колдонуп жана өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон, өзү окуган тиешелүү тармактагы жаңы же тааныш эмес маселелерди кеңири контексте чечүү жөндөмдүүлүгү жетиштүү студенттерге;

- алардын билимин жана ой жүгүртүүсүн колдонуу менен байланышкан, социалдык жана этикалык милдеттерин, ой жүгүртүүнүн толук эмес жана чектелген маалыматын калыптандырууга, билимин жана анын трактовкаларын комплекстүү интеграциялоого жөндөмдүү студенттерге;

- өзүнүн билимин жана чечимдерин так жана туура бере алган, ошону менен бирге адистерге жана адис эместерге түшүндүрүп, аны бышыктай алган студенттерге;

- өзүнө-өзү билим берүүгө же өз алдынча окуп билим алуусун улантууга шарт түзгөн билим берүүчүлүк көндүмдөргө ээ студенттерге.

Магистратуранын кээ бир же баардык функцияларын ишке ашыруу анын көп үлгүлүүлүгүнө алып келип, ар кандай убактысы жана алкагы, ECTS менен туюдурулган дипломго чейинки жана дипломдон кийинки айырмачылыктарга алып келет.

Төмөнкү үлгүлөргө жол берилет: бакалавр үчүн 180 кредит + магистр үчүн 120 кредит; бакалавр үчүн 240 кредит + магистр үчүн 90/120 кредит (бакалавриаттын акыркы жылында 60 кредит дипломдук деңгээлге калтырылаарын эске алуу менен 30 дан 60 ка чейинки кредиттен баш тартса болот); магистр үчүн 300 кредит интеграцияланган мазмуниреттин алкагында калтырылат.

Кээ бир өлкөлөрдө даярдоо мөөнөтү (5-6 жыл) узартылган дипломго чейинки деп аталган курстар бар. Алардын бүтүрүүчүлөрү магистр катары эсептелип, бирок Европанын жана дүйнөнүн эмгек базарында, билим берүүдө атаандаштыкка

жөндөмдүүлүгү төмөн болушу мүмкүн. Мындай сунуш кыска мөөнөттүү билим берүү мазмуниреттерине (4 жыл) да айтылып жүрөт.

Магистрдик даярдоонун академиялык жана кесиптик багыттарынын мазмуниреттерине ар кандай мамиле жасалат: кээ бир өлкөлөрдө ага эквиваленттик мамиле болсо, башкаларында айырмачылыктарга ээ болоору белгиленет. Магистрдик даражалардын көп түрдүүлүгүнөн беш салттуусун бөлүп карасак болот:

1. Көп үлгүлүү англосаксондук (Улуу Британия). Мында ар бир университет өз даражаларын тапшырууга укуктуу болуп, магистрдик курстарды өздөштүрүүгө 1-2 жыл талап кылынат. Узак интеграцияланган мазмуниреттерге ээ.

2. Скандинавия үлгүсү. Мында кыска магистрдик курстар (Швецияда ECTS 240 кредит), магистрдик даражалар менен 3-3,5 жыл айкалыштырып окутуп + 2 жыл (Данияда гуманитардык илимдер боюнча 3 жыл)

3. Балтия өлкөлөрүндө ар түрдүү түзмөк колдонулат. Мисалы, Эстонияда: медицина, фармация, стоматология, архитектура, жарандык курулуш боюнча жана башталгыч класстардын мугалимдерин даярдоо үчүн узак бир деңгээлдүү мазмуниреттерди сактаган учурда 3+2 (4+1 кеңири таралган); ал эми Латвияда 3+2, 4+1, 4+2 түзүмдөрү мыйзамдуу күчкө ээ. Литвада эки жана бир деңгээлдүү бинардык магистрдик курстар калыптанган.

4. Батыш жана Түштүк Европа өлкөлөрүндө, эки деңгээлдүү түзмөгүнүн (Италия) өздөштүрүлүшү ар түрдүү типтеги ЖОЖдордо ылдамдатылган ыргакта жүрөт. Магистрдик диплом берүүдө университеттин укугу чоң; ал эми Францияда эки тармактуу мазмуниреттерди: магистр-изилдөөчү жана магистр-кесипкөй колдонушат. Hogeschoolen даражасын (Орусияда жогорулатылган деңгээлдеги негизги билим берүү мазмуниреттерин ийгиликтүү ишке ашырган колледждин бүтүрүүчүлөрү) бакалаврга өзгөртүп түзүп, магистрдик билим берүү мазмуниреттерин ЖОЖдун тибине эмес, анын мүнөзүнө жараша киргизилген. Германияда узак бир деңгээлдүү мазмуниреттер сакталып, магистрдик курстар 3+2 жана 4+1 түзмөгүндө ишке ашырылат.

5. Борбордук жана Чыгыш Европа өлкөлөрүндө. Польшада жогорку билим берүүнүн узак мөөнөттүү, бир деңгээлдүү үлгүсүнө артыкчылык берилип, ЖОЖдор эки деңгээлдүү түзүмдү өздөрүнүн божомолу (версия) менен түшүзөт. Мыйзам тарабынан медицина, фармация, стоматология, психология, укук, ветеринария тармактарында эки циклдүү тизмөктү колдонууга тыюу салынган. Чехия менен Словакияда 60-180 кредитке чейинки магистрдик мазмуниреттер кездешет.

Ошентип, берлинге чейинки мезгилдин жыйынтыктарын жалпылап талдай турган болсок, мөөнөтү боюнча ECTS эквиваленти менен туюндурулган магистрдик мазмуниреттер: 25 өлкөдө 60-120 кредит менен; 22 өлкөдө 270-300 кредит менен, ал эми 3 өлкөдө 180 кредит менен ишке ашырылат.

Тармагы боюнча магистрлердин төмөнкү типтерин ажыратып карашат: кийинки адистик катары кабыл алынган магистр; ар түрдүү тармакта ар тараптуу билим алган магистр; кесиптик даярдыктагы магистр; европалык багыттагы магистр; чет тилдеринин магистри; магистр докторантурага багыт алган баскыч катары.

Европада бакалавр жана магистр деңгээлдеринин ортосунда байланыш типтери жигердүү калыптанып жатат. Бул байланыштар автоматтык транзитти, же бакалавриатты тандоо платформасын, же бакалавриаттын ыкчамдуулук шартын, же бакалавриат менен магистратуранын ортосуна селективдүү тандоонун ар түрдүү жол-жобосунун киргизилишин туюндурурат. Эске алуучу жагдай, билим берүүнүн эки баскычтуу түзүмү, жалпы европалык мейкиндикти түзүү максатына багытталган. Биздин көз карашыбыз боюнча, Кыргызстан ага кирүү боюнча чечим кабыл алаардан мурун, ата мекендик жогорку билим берүүнүн салттарын жана мамлекеттин кызыкчылыгын эске алышы зарыл. Ушуга байланыштуу, КР ЖОЖдорунда студенттерге эки деңгээлдүү билим берүүгө, эки вариантты сунуштайбыз:

1) Биринчи курска кабыл алуу бакалавриатка гана жүргүзүлүп, алгачкы эки

жылда алар бирдей окуу мерчеми менен билим алып, андан кийин өз каалоосуна жараша, адистерди жана магистрлерди даярдоо боюча толук маалымат алып, төмөнкү варианттар боюнча окуусун улантууга арыз берет: бакалавр + 2 жыл – магистр же бакалавр + 1 жыл – дипломдуу адис.

2) 4 жыл билим алган бакалавр жана экинчи деңгээлде бакалаврлардын арасынан магистратурага сынак менен тандоо (2 жыл билим алуу), калган бакалаврлардын негизги тобун адистерди даярдоо баскычына жөнөтүү (1 жыл билим алуу).

Ошентип, бакалавр жана магистр даражалары бири-бирин толуктоочу функцияны (алардын так бирдей болгон шартында) аткарып; бардык баскычтардын (деңгээлдердин), кошумча даражалардын бирдейлиги, эволюциялык калыпта ишке ашат. Бакалаврларды жана магистрлерди даярдоонун утурумдук мүнөздөгүчтөрү жоюлуп, ECTS кредиттик бирдиктери менен туютула баштайт. Жогорку билим берүүнүн эки деңгээлдүү түзүмүн киргизүү анын укуктук негизинин өрчүшүн жана өнүгүшүн шарттайт. Бакалаврларды жана магистрлерди даярдоонун сапат өлчөмдөрүн иштеп чыгуу (студенттердин окуу ишмердүүлүгүнүн жеке стилдерин өрчүтүүгө багыт алган, окуу мазмуниреттерин жана мерчемдерин) жаңы ыкмаларды талап кылып, салттуу мазмуниреттерди кайра кароо же бир бөлүгүн эле кайра түзүү менен чектелип калбашы керек. Окуу мерчемдерин жана мазмуниреттерин долборлоо акыркы натыйжалардын артыкчылыгына багытталышы зарыл. Жогорку билимдин үчүнчү аныктагычы катары каралган, ишке орношуу критерийи жогорку мектепти базардын шартында “капитуляцияга” дуушар кылбашы керек. Өзүнүн бүтүрүүчүлөрү үчүн жоопкерчилик алып, алардын кесиптик иш тепкичин кеңейтүүдө, жогорку мектеп менен эмгек дүйнөсүнүн ортосунда чыныгы өз ара байланышты чыңдоо зарыл; болон реформаларын жүргүзүү жылдарында, бакалавр жана магистр тармактарынын максаттары диверсификацияланып, бардык деңгээлдеги жана кошумча даражалардагы жалпы европалык мүнөздөмөлөрдү иштеп чыгуу аракети жигердүү жүрүп жатат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Байденко В.И. Болон реформалары: Европанын кээ бир сабактары//Бүгүнкү күндөгү жогорку билим берүү, №2. 2004.-С. 45-57
2. Байденко, В.И. Болонский процесс: середина пути. -М.: Логос, 2005.-129с.
3. Байденко, В.И., Ван Зантворт Дж. Модернизация профессионального образования: современный этап. Изд. 2-е доп. и перераб. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2003. -674 с.
4. Формирование общеевропейского пространства высшего образования. Задачи для российской высшей школы // М.В. Ларионова и др. Министерство образования и науки Российской Федерации.- М.: Изд-во ГУВШЭ, 2004. - 524 с.

Ишекеев Н.

*Ж.Баласагын атындагы КУУнун
проректору,
педагогика илимдеринин доктору,
профессор. (Кыргызстан)*

ТИЛ – ЗАРЫЛДЫКТАРДЫН СИСТЕМАСЫ

Өлкөбүздөгү тилдердин жана маданияттардын бөтөнчөлүктөрү менен мамлекеттик тилдин этносторду интеграциялоочу баалуулугу актуалдуу көрүнүш

катары күн тартибинде турат. Бириктирүүчү, ынтымак-ырыска чакыруучу мамлекеттик тилдин өлкөгө аба менен суудай зарылдыгы шексиз.

Адам баласынын тили - өзүнчө курамга жана маанилик нарк-насилге ээ болгон сейрек, элкин кездешүүчү табышмактуу кубулуш. Ал адамдарды байланыштырып туруучу негизги курал жана каражат болуп гана саналбастан, ошол элдин иденттүүлүгүн тастыктаган мөөрү, тарыхы, маданияты, антропологиясы ж.б., сөздүн толук маанисинде, гениалдуу Чынгыз Айтматов айткандай, улуттун автопортрети. Тил, менимче, этностун кундуу касиеттерин камтыган сырдуу ааламы жана кайталангыс космосу гана эмес, акыйкатта, ал мамлекеттүүлүктүн тагдыры.

Окумуштуулар азыркы учурда дүйнөдө жети миңден ашуун тил бар деп жүрүшөт. Балким, андан көптүр, же аздыр. Айтор, тил кудай жана табият жараткан адам акылын таң калтырган, ошол эле мезгилде тамшандырган бир укмуштуу, кереметтүү жана сырдуу галлактикасы сындуу образдуу ойго салат.

Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө жыйырма эки элдин аты аталган. Ошолордун бири – кыргыз этносу. Бүгүнкү күндө кыргыз тили - Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн атын жана затын аныктаган тил. Ал эми Кытай Эл Республикасында, Өзбекстанда, Тажикстанда, Казакстанда, Россияда, Ооганстанда, Пакистанда жана Туркияда жашаган кыргыздардын көздүн карегиндей тутунган эне тили.

Кыргыз тили эң байыркы Алтай доорунан жаңы Кыргыз дооруна чейинки укмуштуудай тарыхый коогаландуу, драмалуу жана жаңжалдуу жолду басып өттү. Бул жөнүндө залкар окумуштуулар К.К.Юдахин менен Н.А. Баскаковдун, Б.М. Юнусалиев менен Э.Р. Тенишевдин фундаменталдуу илимий-изилдөөлөрү жана өзөктүү көз караштары илимде белгилүү.

Түрк дүйнөсүн терең жана кенен изилдеген Л.Н. Гумилевдун уңгулуу жана нарктуу теориялык концепциясы бар. Окумуштуунун ою боюнча, этностордун өнүгүшү геочөйрөгө, биочөйрөгө, аймактын флорасына жана фаунасына, башкача айтканда, өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын түрлөрүнө байланыштуу болот. Менимче, улуттун тилинин диалектикасы да табиятка жана жаратылышка түздөн-түз симметриялуу. Албетте, Ала-Тоодой керемет жер ааламда сейрек кездешет. Жылнаамадага 12 ай, үч айдан топко бөлүнүп, так санга ажырап, төрт мезгилге чачырап, жуп санды уюштуруу аркылуу бирин-бири байытып, бирин-бири асырап, бирин-бири бөпөлөп, бирин-бири тазалоо менен кербезденип турат. Бул - бирин-бири толуктоонун, карама-каршы туруп ажарына келүүнүн, жаңыруунун жана көп түрдүүлүктүн гармониясынын философиясы. Дегеним, даанышман ойчул Молдо Кылычтын классикалык «Чүй баяны» чыгармасында 130га жакын өсүмдүктүн аты аталган, алардын адамдарга пайдалуу маани-маңызы көркөм - образдуу жалпылаштырылган. Мисалга, алар: дан куурай, кожогат, мандалак, бал жууран, кымыздык, кемпир чач, карандыз, катыраңкы, долоно, ак кодол, адырашман, балтыркан, көкөмерен ж.б. 140ка чукул жан-жаныбарлардын аталышы берилген, мисалга, кундуз, марал, бугу, кыл жылаан, тоодак, бозтек, кара куназ, чулдук, ызгыч, таскара, турумтай, ителги ж.б. «Канаттуу» деген актуалдуу ырында 90 дон ашык парандалардын аты аталса, «Бүркүттүн тою» проблемалуу чыгармасында жетимиштен арбын жаныбарлардын аты тастыкталат. Бул көркөм-эстетикалык сейрек учуроочу көрүнүш. Ал эми айтылуу Жеңижоктун «Аккан суусунда» 30дун тегерегинде өсүмдүктүн аталышы жана суунун түркүн түрлөрү көркөм-эстетикалык, философиялык негизде шөөкөттөлгөн. Булар, сөздүн терең маанисинде, геоморфология, биоморфология менен аталыштын айкын, элестүү жана поэтикалуу сингармонизми.

Залкарлардын чыгармаларында ааламдагы геофизикалык кубулуштар, климаттык мүнөздөмөлөр, атмосферанын тунуктугу жана алардагы өзгөрүүлөрдүн табигый динамикасы, кээде антропогендик факторлору да баёо, априордуу негизде (элементтери, философиялары) көркөм-образдуу жалпылаштырылат. Алар – асыл

казына жана улуттук баалуулук. Көрсө, жаратылыш канчалык бай болсо, биочөйрө канчалык түркүн түстүү болсо, тилдин лексикалык кору ошончолук мол, күчтүү, образдуу касиетке жана “ядролук” энергияга ээ болот экен. Дал ушундай дөөлөткө, нарк-насилге эгедер кыргыз тилинин мамлекеттик деңгээлде толук колдонулбай жаткандыгы, аны менен сыймыктануу сезиминин тайыздыгы, албетте, өкүндүрөт. Аталган маселе боюнча Өкмөттүн токтому кечигип болсо да жарык көрдү. Түзүк жышаан жана орошон жөрөлгө. Ошондуктан аны аткаруу жана 2014-жылы иш кагаздарын толук мамлекеттик тилге өткөрүү мыйзам-ченемдүү көрүнүш. Демек, мамлекеттик тилде жазылбаган бир да иш-кагаз Өкмөт ж.б. бардык деңгээлдеги мекемелер тарабынан кабыл албагандай системанын иштешине жапатырмак салым кошушубуз керек. Атаганат, мамлекеттик тилде иш-кагаздарын байма-бай талап кылган көсөм жетекчилер чанда. Бул багытта Кыргыз Республикасынын Президенти А.Ш. Атамбаевдин мамлекеттик тил жана расмий тил жөнүндө так жана айкын позициясын калайык-калкка ачык айткандыгы кубаттоого арзыйт. Кыскасы, өзүнүн өлкөсүн сыйлаган ар бир жаран мамлекетке атын жана затын берген кыргыз тилин тумарындай тутунууга, ошондой эле, бардык деңгээлде аны колдонууга жигердүү киришиши учурдун артка кайтпай турган кыйшаюусуз өктөм талабы.

Асыресе, Кыргызстандагы тилдик жана маданий процесстердин динамикасы ыкчам өнүгүүдө. Бул агымда мамлекеттик тил алтын казык сынары улуттук асылдуулуктарды жана бүткүл адамзаттык баалуулуктарды боюна сиңирип, өлкөнүн рухий жана материалдык жактан байышына кайнар булак болуп турары шексиз. Ал үчүн билим берүү системасында зарылдыктардын зарураты түзүлүп, парадигмалары аныкталса, алар окуучулардын, студенттердин тилдик билимин, билгичтигин жана көндүмүн калыптандырат эле. Ошондуктан билим берүү системасында төмөнкү фундаменталдуу проблемалар чечилиши актуалдуу. Эң башкысы – эне мектеби (үй-бүлөдө) жана бала бакча кыргыз тилин үйрөтүүнүн лабораториясына айланышы керек. Орто мектептердин башталгыч 1-4-класстарында жазуу, окуу, эсеп менен кошо **таза жазууга** үйрөтүүгө бөтөнчө басым коюу концептуалдуу. Кыргыз тилдүү класстарынын 5-7-класстарында милдеттүү түрдө мамлекеттик тилден класстан класска көчүрүү жат жазуулары же изложение, 8-10-класстарда дил баян жаздыруу максатка ылайыктуу.

Орус тилдүү 5-7- класстарда милдеттүү түрдө класстан класска көчүрүү жат жазуулары, 8-10-класстарда изложение жаздыруу оң. Ал эми негизги мектептерди аяктап жаткан 9-класстардын кыргызча окугандарына бүтүрүү дил баяндары жана орусча окугандарына бүтүрүү изложениелерин киргизүү эп. 11-класстарда жалпы республикалык тестирлөөнүн контекстинде бүткүл өлкө боюнча (Россия Федерациясындагыдай) бир күндө дил баян жаздыруу бышып жетилген маселе. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги аталган сынактардын технологияларын реалдуу ишке ашыра алса, анда болочоктогу Кыргыз Республикасынын көп улуттуу жарандарынын мамлекеттик тил боюнча жазуу жана оозеки маданиятынын компетенттүүлүгү өркүндөрү жана эне тилдин батпас күнү башталары талашсыз. Айтмакчы, мындай аракеттер жасалып, мектеп окуучулары үчүн реалдуу зарылдыктардын ситемасы педагогикалык жараянда иштеп, демилгелүү колго алынмайынча иш ордуна козголбойт, ансыз өлкөнүн тагдыры опурталдуу. Баса, кепти учурунда айтпаса атасы өлөт демекчи, Россиядагы көп улуттуу элдин орус тили боюнча билимин өркүндөтүү жана аброюн көкөлөтүү тилек-мүдөөсүндө бүт өлкөдөгү жарандардын курагына карабай туруп жалпы, тоталдык жат жазууну салтка айландыруу үчүн активдүү күрөшүп жатышкандыгы көбүбүзгө маалым.

Ал эми жогорку окуу жайларында билим берүү стандартына кыргыз тилин өз алдынча дисциплина катары киргизүү ушул убакка чейин чечилбей жатат. Бул таптакыр кечиримсиз. Азыр кыргыз тили совет доорундагыдай эле орус тили менен бир «сиам эгиздери» тариздүү дисциплина катары билим берүү стандартынан орун алган. Ошонун кесепетинен кыргыз класстарында окуп келген бүтүрүүчүлөр ЖОЖго өткөндө

орус тилин окуп, тескерисинче, орус класстарын аяктагандар кыргыз тилин окуу дисциплинасы катары үйрөнүшүүдө. Натыйжада, кыргыз класстарын бүтүргөн улан-кыздардын мамлекеттик тил боюнча билим деңгээли мектептеги 11-класстын көлөмү менен кан буугандай токтоп калууда. Жогорку билим берүү тармагындагы мындай “манкуртчулук” өнөкөт менен эч келишүүгө болбойт. Кайсы тилдеги мектепти, кайсы тилдеги классты бүткөндүгүнө карабай туруп, мамлекеттик тилди ЖОЖдордо милдеттүү түрдө окутууну системалуу түрдө тартипке келтирүү керек. Азыркы күндөгүдөй мамлекеттик тил эки семестр эмес, аны алтыдан кем эмес семестр бою үйрөтүп, анан сынак алуу мамлекеттин мүдөөсүнө заманбап. Ошентип, акырында ЖОЖдорду бүтүрүүчүлөрдөн этномамлекеттик иденттүүлүгүн калыптандыруу максатында мамлекеттик тил (1), тарых (2) жана география (3) дисциплиналарынан бириктирилген комплекстүү Мамлекеттик Аттестация алууга жетишүүбүз керек. Ансыз “сен ооруба, мен ооруюн Ата-Журт” деп жүрөгү соккон интеллекттүү патриотторду тарбиялай албайбыз. Муну соңку жылдарда тарыхтан Мамлекеттик Аттестацияны оозеки кырдаалда алгандай эмес, заманбап тестирилөө технологиясын киргизип, студент менен окутуучунун ортосунда сынак алуу процессинде байланышты болтурбоого жетишүүбүз оңтойлуу. Балким, акырындык менен орто мектептерден жалпы тестирилөө алган сындуу антикоррупциялык моделди табууга жетишербиз. Бул процессте билимди баалоонун объективдүүлүгү салтанат куруп, кара кылды как жарган калыстыктын айы менен күнү тууп турушу абзел.

Мамлекеттик тилде билим берүүгө, тарбиялоого артыкчылыктуу маани берүү аркылуу багыттар жана адистиктер боюнча мамлекеттик тилде омоктуу окуу - методикалык комплекстерди иштеп чыгууну дагы тездетүү жана басып чыгаруу, бул багыттагы эпкинүү иштерге адеп-ахлактык жана материалдык колдоолорду көрсөтүү корлорун (фонд) түзүү учурдун өктөм талабы. Гуманитардык жана табигый илимдер боюнча оригиналдуу окуу китептерин жазууда филологдордун эмгекчил кулда чарчоо жок дегендей, күжүрмөндүк менен иштөө аркылуу аталган каражаттарды активдүү өркүндөтүү учур көйгөйү. Орус, англис, француз ж.б. тилдердеги фундаменталдуу окуу китептерин мамлекеттик тилге которуу боюнча Борборду уюштуруу эчак бышып жетилген маселе. Каржылоону мамлекет толук өзүнө алып, жаштардын теориялык жана практикалык билимдеринин булактарынын “көзүн ачып”, атаандаштык мейкиндикти уюштуруп, маалыматтын плюрализмине негиз бергени ийги. Ошондо гана алардын креативдүү жана прагмативдүү ой чабытынын жылдыздарынын жанышына мүмкүндүктөр түзүлөт. Ансыз мамлекеттик тилде билим берүүнүн методологиялык жана теориялык проблемаларынын тереңдиги иримге, кенендиги жайыкка умтулбайт. Акыйкатта, ушу азыр мамлекеттик тилде билим берүүдөгү, тарбиялоодогу өтөлгөлүү практикалык тажрыйбаларды, инновациялык технологияларды колдонуудагы жетишкендиктерди жайылтуу жана өркүндөтүү боюнча иш-аракеттерди күчөтүү болуп көрбөгөндөй актуалдуу. Билим берүү стандарттарындагы, типтүү жана жумушчу окуу пландарындагы окуу дисциплиналарын кыргыз тилинде окутуунун санын арттыруу, сапатын жакшыртуу, ошондой эле, курстук, дипломдук иштерди, магистрдик диссертацияларды мамлекеттик тилде жазууну өркүндөтүүнүн жана кеңири жайылтуунун жаркын сааттары келди. Мамлекеттик тилди дисциплина (предмет) катары окутуунун теориясын жана практикасын интерактивдүү негизде өркүндөтүү тез темп, ыргак менен жүргөнү аруу тилек. Кыргыз тилин окутууда төмөндөгүдөй методологиялык багыттарда үйрөтүүгө чыгармачылык менен орошон мамиле кылууну (тилди студенттердин өз ара карым-катышынын (коммуникация) куралы катары үйрөтүү; тилди улуттук маданиятты таануунун каражаты катары окутуу (таанытуучу лингвистика, т.а., лингвоөлкө таануу багыты); тилди студентти өнүктүрүүнүн куралы катары үйрөтүү; тилди студенттин социалдык-турмуштук талабын канааттандыруу куралы катары окутуу; тилди чөйрө менен социалдашуунун каражаты катары үйрөтүү

ж.б.) окутуучу – профессорлор иштиктүү колго алганы жана илгерилеткени дурус болот эле. Кыргыз тилин англис ж.б. өнүккөн тилдерди үйрөткөн тариздүү өздөштүрүүнүн деңгээлдерин, когнитивдик – маалыматтык, маданий, инсандык компетенттүүлүк парадигмаларын, компетенцияларын, окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен технологияларын инновациялык негизде иштеп чыккан олуттуу эмгектерди жаратуу лингводидактиктердин келечектеги асыл иши.

Ырас, илимий адистердин кыргыз тилине болгон мамилесин түп орду менен кайра куруу саясаты да мамлекеттик деңгээлде системага салынганы ондуу. Ошондуктан аспиранттардан жана изденүүчүлөрдөн милдеттүү түрдө мамлекеттик тилден кандидаттык минимум тапшыруу жагын Жогорку Аттестациялык Комиссияга сунуш кылар элек. Анткени, кандидаттык жана докторлук диссертацияларды мамлекеттик тилде жазуу аркылуу илимий-изилдөөнүн методологиясынын, принциптеринин, методдорунун, категорияларынын жана системасынын кыргыз тилинде отурукташуусунун, калыптанышынын негиздерин байытуу процесси абдан жай жүрүп жаткандыктан, аталган минимумду тапшыруу аркылуу ишти алдыга жылдырганга зарылдыктарды ырастоонун тууралыгына шарттарды түзмөкпүз. Анда эне тил айың менен күнүндүн ширөөсүнөн бүткөндөй болуп, илим чөйрөсүндө кулпунар эле, жайкалар эле. Ошентип, окумуштуу-устаттардын жана жаш илимпоздордун алдында мамлекеттик тилдин ролуна байланыштуу зор милдеттер менен жоопкерчиликтин “соту” турат. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынган мыйзамдардын, Өкмөттүн токтомдорунун чегинде республикада мамлекеттик тилде билим берүүнүн мыйзамдык-укуктук негиздерин жетекчиликке алуу жана аны толук аткарууга жетишүүбүз үчүн ар бир жарандагы мекенчилдик, атуулдук маданий компетенттүүлүк чечүүчү ролду ойнору күмөнсүз.

АДАБИЯТТАР:

1. Мамлекеттик тил боюнча расмий материалдардын жыйнагы. – Бишкек, 2008.
2. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө мыйзам: 2004-жылдын 12-февралында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан кабыл алынган.

Ibraev A., Jarmatova Z.

*Kyrgyz State University named after I.Arabaev
(Кыргызстан)*

SOME COGNITIVE BASES OF TEACHING LANGUAGE AND SPEECH CATEGORIES IN SPECIAL FACULTIES.

The question of any linguistic subject should be given or introduced as an unsolved problem to the students. The problems must be accomplished in the form of reasoning to the students.

It must be taken into consideration that the aim should not just to prove the problems while discussing the language and speech problems, on the other hand; it should be done in order to check students' knowledge and improve their thinking about them.

We should compare all the facts from all linguistic sides. For example, we will come across word combinations while searching for the methods of immediate constituents of language and speech problems. As a result language will not be considered to be a whole organism, all its levels will not be included and the settling of these problems will be one sided and deprived of totality. In order to avoid such a perceiving deadlock, general linguistics should answer the demands of modern language theory. For this purpose the lecturer must include

linguistic terms, judgments which students have obtained in previous courses on the problem. Moreover it is desirable for them to be supplied with the necessary language facts and Lawson the structural and systemic levels.

While discussing the language and speech problems, it is preferable to use the method of finding immediate constituents, because immediate constituents differs much from the term “word combination”. The method of finding immediate constituents is more connected with the principle of finding analogy in the language. We can use this term to all language levels, for instance: sound immediate constituents, morpheme immediate constituents, stress immediate constituents, tone immediate constituents, sentence immediate constituents and this way the students will get better idea on the levels of the language system, secondly the usage of immediate constituents will be considered to be one whole language, the researching object will be enlarged and there will be reasoning relationships among these elements. It will give opportunity not only to analyze the system from the high position but also to construct, observe from the generating level and to present hypothesis and theories. Thirdly, it will lead to diverse the paradigmatic and syntagmatic relations the elements of which are interconnected in the form of functioning whole system. Fourthly, term immediate constituents is not only applicable to syntax, but also to phonomorphosyntax, because Interco relating laws of small and big levels are closely connected with the whole language system. There will arise a question about with the help of which laws language elements join with each other and how this law rules the whole level elements of the system. On the basis of research of language and speech problems as two pages of one list, we shall be able to give more deep structural and systemic information about the language in the connection of social and natural sciences. This will give the advantage for the students to use scientific researching results from exact and natural sciences.

It must be underlined by the lecturer that the term immediate constituent, commonly used in American descriptive linguistics corresponds to the Russian term “word combination.” We think that immediate constituents is more convenient to be used in modern linguistics than the term “word combination”, because the term immediate constituents can be applicable to all language levels, but by the term word combination we imply only one level, namely the level of word combinations. Moreover, by the term “immediate constituents” we can say “direct, indirect immediate constituents” which analyzes the materials more widely and deeply where the language elements are used as the sequence in the sentence. This way the student will have better idea on all relations between pragmatic and syntagmatic elements of the language system. As a result, the student will enlarge his knowledge about the language and speech. Thirdly, applying the category of direct and indirect constituents to all levels of language and speech system will give opportunity to classify the groups of lexical, morphological elements to direct and indirect components. This kind of attitude will teach the students to view linguistics terms more critically at not only language and speech materials, but also at terms and trying to find and use terms of their own.

It is quite possible that in the process of language and speech intercourse two elements of this or that level may comprise immediate constituents, combinations in one language, meanwhile in the other languages the same two elements of this or that level may be all together deprived of such a capacity. Moreover, such dissimilarities may be found on each level in their paradigmatic and syntagmatic relations. It must be underlined even if there are such similarities of immediate constituents, one of the compared languages may obtain very high functional loads on the base of the concrete immediate constituents, but in the other language it plays almost non-relevant peripheral functional loads. In the latter language, this immediate constituents may have become out of use already.

The main function of the binary oppositions of the language elements is not to oppose each other, but on the contrary, to join with each other and compose immediate constituents. That's why the principle of their classification must be carried out on the base of syntagmatical correlations.

The same phonetic oppositions in both languages may be related differently in syntagmatic characteristics. Namely, English consonant phonemes in their own distributional sequence can combine directly without any vowel phoneme within them. For example, in one syllabled English words such as spray, straw, please, plump initial consonant phonemes comprise direct immediate constituents with each other and construct a separate group of phonetic direct consonant combinations, in spite of their different kinds of articulation and acoustic characteristics. Moreover they give constant characteristic features not only to the phonological level but also to the whole morphosyntactic typology of the language. This phonological typology, i.e. clustering of three or more consonant in beginning of syllable, there comprising sound immediate constituents spreads to the morpho-syntactic typology of the modern English language, referring it to left centrifugal languages.

Foreign language department students usually take lectures on language and speech in General linguistics on the senior courses. These two linguistic categories are the most difficult to perceive not only for the senior course students, but also for linguists. I think that not any other linguistic problem can bring specialists to deadlock as the language and speech problems. Perhaps there is not any other linguistic problem about which has been written many researching articles as language-speech problem.

So, such a difficulty of the question fears students and in order to overcome such a psychologically difficult problem we should take into consideration students' level of knowledge which they have got in the junior courses and choose simple lecturing methods. To be certain lecture should be started with the problems of the language and speech in the linguistic history. As we know problems of language and speech first time was taken as real linguistic problem by Swiss scientist F. Saussure. We should shortly tell about this scientist's general works and theories about language. If students found it interesting then we should tell them about his own life, creative works in order to start discussion with students. So in this case we should notice students interest to given material. For this purpose we should not go into the problem so deep but tell them with colloquial language. We should take into consideration that, many scientists made contribution in analyzing the problem before it attained it apogee. Here analyzing language and speech problems we should discuss about German linguist V. Gumbolt "In order to make interesting material linguist should tell about scientists' lives certain conditions of natural and social science revolution, role of science in 19th and 20th century among society should be mentioned. For example, 19th 20th centuries German scientist's proverb "In order to know chemistry we should know non chemistry". Such deductive materials make students learn the problem easily and think about it deeply and seriously. Motivation's role is great in teaching such materials. We should not give perceptive materials on the contrary we should discuss the problems origin and its solving demands and other scientists' opinions, ideas and mistakes. Speaking concretely all these things should be told in evolutionary way not in metaphysical way.

If we take into consideration the problems solution as reason and result then we should show the lecture direction and ask students to solve the problem, because such methodological direction increases students' logic thoughts and gives them opportunity to enter the material completely and solve it in proper way.

Talking about how F. Saussure became the father of classical linguistic sciences and making a try to answer the question makes students think scientifically and raise students' conceiving level. In order to answer this question one should know that scientists' relatives were specialists of chemistry in 19th 20th centuries. They became important figures of exact sciences and mathematics.

F. Saussure answered all given questions related to language and speech especially he impressed much by the history of creative evolution of the periodical system of chemical elements. As we mentioned before his relatives being chemists helped him very much in solving these chemical problems not elements' molecules but atoms weight, create temporary system played great role in solving language problems at that time. In general the role of non

social sciences is great in solving problems of social sciences, because the universe, our Milk Way universe in it and our planet as a point then the human society. Here is the main thing is non biologic things but physical thing. Students should distinguish it.

Chemistry's usage to other sciences there are all elements given in order. They have constant places. It is impossible to change their order. Then all system and table will be spoiled and their stableness will be changed. It was F. Sausure who applied chemistry to linguistics and divided language into two sub elements such a language and speech. This was the great success of linguistic methodology in the world.

F. Saussure worked very much on the problems of language and speech. In fact it is a big and difficult question whether the language is prior to speech, whether language has played main role in the people or vise versa. Offering the students this logical puzzle produces great interests and discussions among them.

As a result of their opinion's being opposite to each other you evaluate their scientific level and you find out the students ability to write thesis paper. While studying this fundamental problem of linguistics it is preferable to use the opposition problem theory which helps to improve students' linguistic judgment. Regardless the types of materials delivered by a lecturer. When analyzing linguistic materials, structural notions, terms he must focus on the structural methods developed in USA and Europe. In teaching students the theoretical materials it is better to use the same materials but not to explain the materials separately and explaining one by one. While explaining the materials, using oppositional groups it is preferably to explain the materials using the oppositional groups like the way we use space element in explaining free and time matters to let students speculate upon the problem and come to their own logical conclusion. This approach is appropriate and useful for the students who have strong desire and intend to deal with science and for young scholars also. For instance F. Sausure before solving the general language – speech problem he imagined them as a whole scheme. Doing so he made up base for his students like Sh. Balli, L. Seshe beforehand who later became famous scholars of philosophy like Sausure himself. Converting the questions into the unsolved problems he emphasized that direct and indirect relations of micro and macro elements of human language, their deep interrelation with each other and finding them to be the main principal.

This classic scholar preferred to use three sided geometrical concept to two sides in studying paradigmatic and syntagmatic relations of a language. Then three sided geometrical concept was used for the first time and it brought the best scientific results. It gave scientists new opportunities to the analyze problems from different points and useful conditions for their future solutions.

The usage of two sided geometrical concept has lack since the objective nature, galaxy system standing apart from us are formed in the form of three or four geometrical model and they are circulated used in the dialogue of people in the form of words, sounds, predicates are through our mind, mouth after they are copied in our brains. This communication process is verified and proved in time and free matters by the help of speech used between speaker and listener through the particles consisting of language and speech concepts. Speech comparing to language is kind of human labor in three sided geometrical concept as mentioned above and is considered to be a" black box" in human brain where the secrets of semantics and aquastics still kept unknown. It is truth that it is much easier to solve the puzzles of billions of galaxies than to get the answers for the questions of the inner secrets of the brain. So we must show the students unequal proportions of scientific and theoretical materials of language and speech categories. For students to get the idea during the lectures and seminars it is better to explain that language categories is more constant, less dependent to time and compare it with chess game since not all the chess figures have similar privileges. The chess figures moving to different directions remind us word combinations, elements of a sentence and their semantics in a language. The level of invariant in language system and level of variant in speech perfectly looks like the chess game. Of course there may be some inequality between variants

and invariants and in this mathematical speculation speech is brought to no certain conclusion since language is more ideal and it controls over the speech. This factor requires mathematical certainty. The thing we have to keep in our mind is the fact that language has more volume while speech is dependent on style and may go through some changes.

BIBLIOGRAPHIES:

1. Contrastive Linguistics and its pedagogical implications. In MSLL, VOL 21, 1968
2. Fries C.C. Teaching and Learning English as a Foreign Language.
3. Ann Arbar Some Universals of Grammar with particular reference to the order meaningful elements. MIT pres, 1963

Искакова Р.А.

*№ 9 балалар бақшасының
қазақ тілі оқытушысы,
(Қазақстан)*

ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Іргелі елдер қатарынан орын алған қазақ елі мәртебесі биіктеп, еркіндіктің көгілдір туын, елтаңбасын, әнұранын, киелі істерін, ынтымақтастығын әлемге танытты. Ежелден елдік пен еркіндіктің туын берік ұстап, үлкен шаңырақ аясына түрлі ұлттар мен ұлыстардың басын қосып, бірлікке, бауырластыққа баулып, достықтың туын берік көтерген қазақ халқы ата-баба өнегелерін өскелең ұрпақтарға ұғындырып, үйретіп келеді.

Сол ұрпақтар мен ұлыстардың бірлігін нығайтып, жарастырып отырған халықтың мемлекеттік тілін ел болашағына дәріптеп, мектеп жасына дейінгі балалардан бастап дәйекті түрде үйрету жолдарын қарастырып, өз іс-тәжірибемде түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы еңбек етіп келемін. Тіл үйретудің қиыны мен қызығының өзі осы шақтан басталады. Үйрету, тыңдату, көрсету, ойнату, үздіксіз қайталау, жаттығулар арқылы жүргізіледі.

Мектеп жасына дейінгі балаларды ең алғаш мемлекеттік тілмен таныстыру, мемлекеттік тілдің мәртебесі мен беделін, оның әдемілігі мен қажеттілігін, сүйсініп оқуға талпынуы, ынталануы қазақ тілі пәні оқытушыларының кәсіби шеберлігі мен қажырлы еңбегіне байланысты болғандықтан бұл іс біз үшін өте үлкен жауапкершілік. Балалардың тіл үйренуге қызығушылығын арттыру, тіл мәдениетін жетілдіру, сөздік қорларын үнемі молайтып, бекіту-өмірлік маңызға ие болып отыр. Бұл талаптар қазақ тілі сабақтарын жүргізудің жан-жақты кешенді түрлерін, оларды өткізу ерекшеліктерін меңгеру әрі әдістемелік жағынан ұтымды әдістерді қолданғанда ғана және әр түрлі ойын, оқиға желісі ретінде өткізілсе баланың жан дүниесін баулап алады. Халық даналығында:

***Бала өсірген ата-ана
Бала болып ойнайды.
Бала оқытқан ұстаздар
Бала болып ойлайды.***

Қазақ даналығында «Тіл – ұлттың жан дүниесі, сезімнің, ойдың жанды көрінісі» - деген сөз бар. Баланың бойына сәбилік шағынан бастап мемлекеттік тілге құрмет, Отансүйгіштік, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда оларға үлгі, өнеге бола

алатын ата – аналары, ұстаздары мен тәрбиешілері - өз өмірлерінің нәрін бала тәрбиесіне арнаған жандар екені айқын.

Қ Р тіл туралы Заңының төртінші бабында «Мемлекеттік тілді меңгеру – Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы»-деп белгіленген. Мектепке дейінгі мекемелерде қазақ тілі сөздігінің белсенділігін арттыру, қазақ тілінің қолданылуы аясын кеңейту мақсатында балабақша қызметкерлері Мемлекеттік тілді кәсіби қатысымға, кәсіби мүдделеріне, шынайы және шындыққа үйлесімді түрде, қарым-қатынас талаптарын шешуді алға тартулары қажет. Бұл бағытта жүргізілетін жұмыстар тәрбиешілердің тарапынан парасатты сана-сезімділікті, ең жоғарғы «Педагог»-деген атаққа үлкен жауапкершілікпен қарауды талап етеді, себебі олар «Қоғамның алтын қоры», мемлекетіміздің болашағы, келешегі – ұрпақ тәрбиелеп отырған мамандар.

Ата-ана баланың ең бірінші тәрбиешісі, отбасындағы жете ші тұлға. Баланың тағдыры, болашағы, оның өмірден татар несібесі мен алар еншісінің үлес салмағы ата-ананың сіңірген еңбегіне, тәлім-тәрбиесіне байланысты өлшенеді. Ата-ананың тіршілігіндегі ең қымбаттысы, бағалысы – перзенті. Халқымыздың «Лашын құсқа ауа қадірлі, жүйрік атқа дала қадірлі, ата-анаға бала қадірлі» деген сөзінен ата-бабамыздың баланы қадірлей, бағалай білгенін көреміз.

Мектеп жасына дейінгі балалардың сөзге қызығушылығы, сөйлеу үлгілерінің іргетасы осы шақтан қаланатыны ескеріліп, балалардың тіл үйренуге қызығушылығын арттыру, тіл мәдениетін жетілдіру, тілге тән дыбыстарды дұрыс айтуға жаттықтыру, сөзді үйрете отырып, сөздік қорларын байыту, байланыстырып сөйлеуге дағдыландыру мақсаты алға қойылған. Байланыстырып сөйлеу әдісінің ең тиімді, ұтымды екенін айта келе, сөйлеу барысында сөз тіркесі сөйлем арқылы ғана қолданылатынын, яғни балаларды байланыстырып сөйлеуге жаттықтыру – олардың тілімен бірге, ойын да дамыту деген сөз. Сөздік жұмысы да, сурет бойынша әңгіме құрастыру, тірек сөздерді қолданып сөйлем құрау, сурет салу арқылы әңгімелеу – бүлдіршіндерді қазақ тілін үйренуге баулиды.

Балалардың өз әрекеттерін жоспарлай білуі жетілдіріледі, байқағыштық, мұқияттылық қабілеттері бекітіледі. Бұл қасиеттердің бәрі – зейінінің тұрақты, қабылдауының қарқынды, танымдық қабілетінің жоғары, ұйымдастырылған түрлі әрекетке белсенділігін арттырады. Мақсатты құрылым – бір пән шеңберінен шығып кететін біртұтас құрылым.

«Бірлік – елдің берекесі», «Ырыс алды – ынтымақ», «Ынтымақ – істі бітіреді», «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» - деген халықтық қағиданы іспен көрсетіп, мемлекеттік тілді меңгеру жұмысын ата – аналар, балалар, тәрбиешілер, ұстаздар бірігіп қолға алса нұр үстіне нұр болар еді. Ынтымағымыз жарассын! Елдігіміз танылар ынтымақта. Барлықтарыңызға шығармашылық табыс тілеймін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР «Тілдер туралы» Заң актілерін жүзеге асыру жолдары, Алматы, 2011 ж.
2. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жж. арналған мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асырудағы озық іс-тәжірибе. ББЖ КБАРИ жинағы, Алматы, 2011 ж.

Иргебаев М.И.

*магистрант Казахская академия
спорта и туризма город Алматы (Казахстан)*

ОПТИМАЛЬНЫЕ РЕЖИМЫ НАГРУЗОК ВО ВРЕМЯ СПОРТИВНЫХ ПОХОДОВ

Реакция туристов на физическую нагрузку в горной местности зависит от комплекса факторов, таких как высота над уровнем моря, условия пешего передвижения, масса тела и масса переносимого груза, характер поверхности и рельефа местности, возраст, пол, уровни общей и специальной физической подготовленности (спортивной квалификации туриста), горный период высотной акклиматизации, погодные условия.

В качестве интегрального показателя реакции организма на весь этот сложный комплекс воздействий служит частота сердечных сокращений (ЧСС). До последнего времени подсчет ЧСС у туристов осуществлялся преимущественно пальцами после остановки. Данный метод определения частоты пульса не исключал значительной ошибки не только по причине существенных индивидуальных различий в скорости восстановления ЧСС, но и субъективного фактора.

Подобные недостатки полностью устраняются при использовании мониторов сердечного ритма.

Цель настоящего исследования заключалась в оценке функциональной нагрузки во время горных походов выходного дня и спортивного похода первой категории сложности.

Методика исследования. Определение частоты сердечных сокращений в состоянии покоя и во время ходьбы осуществляли с помощью мониторов сердечного ритма Polar (Финляндия). Такие мониторы информируют о мгновенном значении частоты сердечных сокращений, минимальный, максимальный и средний ЧСС во время нагрузки. Результаты измерений заносились в протоколы наблюдений. Помимо ЧСС указывалась скорость ходьбы, высота и рельеф местности. У всех обследуемых определяли массу тела и массу рюкзака.

Исследования проводились в два этапа. На первом этапе определялась реакция организма на нагрузки во время похода выходного дня, в условиях среднегорья, когда в качестве испытуемых были туристы высокой квалификации и маршрут проходил налегке по шоссейной дороге от катка Медеу до горнолыжной базы Шымбулак и обратно. Расстояние 11 км, перепад высот- 600 м (1700-2300 м). На втором этапе группа из 9 туристов участвовала в 8-дневном походе первой категории сложности, в условиях высокогорья, перепад высот 1250 м (2800-4050 м), протяженность которого составляла 107 км.

Выводы. Как свидетельствует сравнительный анализ данных первого этапа наблюдений, выраженность реакции на нагрузку, связанную с пешим передвижением у туриста высокой квалификации оказались существенно ниже чем у менее подготовленного спортсмена в первые два часа ходьбы. Так, при ходьбе по ровной поверхности со скоростью 4 км/ч у туриста первого разряда ЧСС составляла 118, а у туриста третьего разряда-135 уд/мин.

По мере передвижения на подъем разница ЧСС между двумя спортсменами сглаживалась. И в частности на участке крутизной 15° уровень ЧСС у туристов отличались не более чем на 3-12 уд/мин.

Однако во время спуска у менее квалифицированного спортсмена превышала 30 уд/мин. Возможно подобная реакция обусловлена более выраженным развитием утомления у менее подготовленного спортсмена.

Таким образом использование монитора сердечного ритма позволило установить, что даны облегченные условия похода выходного дня, что создает значительную нагрузку на систему кровообращения. Так у перворазрядника ЧСС достигла 165, а у третьеразрядника 177 уд/мин. Однако поскольку такое повышение ЧСС имело кратковременный характер, можно полагать что подобного рода нагрузки обеспечивают развитие физиологических резервов организма.

Таблица 1 Антропометрическая и спортивная характеристика участников горных походов (n=8)

№ п/п	Показатели биометрии	Возраст	Масса тела	Масса рюкзака		Рост см	МРИ г/см
				кг	% массы тела		
1	Z	19,25	68,6	21,38	31,4	172	391
2	m(Z)	0,12	3,97	0,5	1,0	1,9	12
3	S	0,35	11,22	1,4	2,88	5,3	33
4	C %	1,8	16,3	6,5	9,2	3,1	8,4

Анализ результатов второго этапа исследований, представленный в таблице 2 свидетельствует, что в отличие от похода выходного дня, категорийный поход был связан со значительно более высокой нагрузкой не только с точки зрения высоты местности, но и с тем, что все участники похода передвигались с грузом, масса которого варьировала от 26,1 до 34,3 % от массы тела, составляя в среднем 31,41 % (таблица 1).

Ходьба по ровной местности. В условиях высокогорья ходьба со средней скоростью $3,7 \pm 0,09$ км/ч сопровождалась повышением ЧСС до $135,6 \pm 4,25$ уд/мин при существенных индивидуальных колебаниях (от 106 до 154 уд/мин).

Ходьба на подъем. При ходьбе на сравнительно небольшой подъем (до 5°) снижается скорость передвижения, но при этом ЧСС остается такой же как при ходьбе по ровной поверхности. Из этого можно сделать следующий вывод: при сравнительно небольшом увеличении нагрузки связанное с ходьбой на подъем заметно снижает скорость передвижения при сохранении сопоставимой той же функциональной нагрузки, что и во время ходьбы по ровной поверхности. Вместе с тем нельзя не отметить, что при ходьбе по ровной трассе, так и на подъем до 5° наблюдается существенные индивидуальные различия. Диапазон ЧСС колеблется от 111 до 153 уд/мин.к

Таблица 2 Влияние условий и скорости передвижения туристов в высокогорье на частоту сердечных сокращений.

Показа тели биоме трии	Ровная поверхность		На подъем, градусы						Под уклон, градусы					
			3-5		6-10		16-20		3-5		11-15		16-20	
	1*	2**	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Z	3,7	135	3,2	131	2,4	145	2,0	156	4	119	3,7	120	2,75	123
m(Z)	0,09	4,25	0,06	2,72	0,07	2,83	0,09	2,0	0,09	2,1	0,16	8,2	0,25	4,5
S	0,31	14,7	0,27	11,5	0,28	11,3	0,5	10,7	0,49	11,7	0,4	20,2	0,7	12,6
C %	8,3	10,9	8,0	8,7	11,5	7,8	24,3	6,8	12,3	9,8	10,8	16,7	25,5	10,3

Примечание-

1*- скорость ходьбы, км/час;

2**.- частота сердечных сокращений, уд/минуту.

Увеличение угла подъема до 6-10° резко снижает (на 35,1 %) скорость ходьбы по отношению к передвижению по ровной поверхности, однако ЧСС в среднем возрастает на 7,1 %, а индивидуальные показатели частоты сердечных сокращений варьируют от 125 до 160 уд/мин.

Ходьба на подъем с углом 16-20° еще больше снижает скорость хода, которая почти наполовину снижается по сравнению с ровной трассой. Однако частота сердечных сокращений возрастает в среднем на 15% ($P<0,05$), при индивидуальных колебаниях ЧСС от 134 до 177 уд/мин.

Таким образом, увеличение угла подъема при ходьбе в гору, несмотря на снижение скорости передвижения, сопровождается существенным увеличением функциональной нагрузки на организм даже при сравнительно непродолжительной физической нагрузке. С точки зрения результатов пеших исследований весьма важно было определить не только индивидуальную переносимость нагрузок в условиях высокогорного туристского похода, но и продемонстрировать, что решающим фактором, определяющим выраженность полной нагрузки является угол подъема. По этой причине преодоление крутых подъемов в условиях высокогорья нуждается в особом функциональном контроле, учитывая что у ряда участников путешествия ЧСС достигала критических показателей.

Закключение. Впервые осуществлена столь подробная и точная пульсовая характеристика нагрузок, которые испытывают туристы во время высокогорных походов.

Использование кардиотестеров позволяет не только контролировать текущую реакцию на нагрузку, но и скорость восстановления спортсменов между отдельными отрезками пути.

Кардиотестеры позволяют существенно повысить точность оценки физиологической нагрузки, которую испытывают туристы во время горного похода, и таким образом разработать оптимальные варианты работы и отдыха, компенсации энергетических трат.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бреслав И.С., Иванов А.С. Дыхание и работоспособность человека в горных условиях- Алма-Ата: Гылым, 1990.-184 с.
2. Макогонов А.Н. Оптимизация двигательной деятельности туристов в горной и пустынной местности- Алматы. 2003.-252 с.

Идаева А.

*Кыргыз-Түрк Манас университетинин
магистранты
(Кыргызстан)*

БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРГЕ «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨ ПЕДАГОГИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Аннотация: Данная статья посвящена этнопедагогическому анализу таких понятий как семейная педагогика кыргызов и чувство долга родителей перед детьми. На основе эпоса «Манас» проанализированы характерные особенности «кыргызской семьи», в частности воспитание отца и любовь матери, а так же забота детей о родителях.

Ар бир этникалык коомчулуктун рухий маданиятынын курамы, уюткусу жана өзөгү ошол улуттун тарыхый таржымалы жана оозеки элдик-поэтикалык

чыгармачылык мурастарында түптөлөт. Дүйнө жүзүндөгү эң байыркы элдердин катарына кирген кыргыздардын да эзелки жашоо-тиричилиги, баалуулуктары жана дүйнөгө болгон көз караштары илимдеги жазма иштери жана маданиятты сактоонун башка материалдык каражаттары жок учурда эле кыргыз маданиятынын уникалдуу феномени болуп эсептелген «Манас» эпосунан байыр алган. «Манас» эпосун кыргыз элинин башка элдик кенже эпостору жана дастандарынан айырмалап турган башкы өзгөчөлүгү – анын XX кылымга чейинки кыргыздардын коомдук аң сезиминин бардык тарабын түгөл чагылдыргандыгында жатат. Байыркы доордо башат алган мифтер жана ынанымдар, тарых жана дүйнө тааным, адеп-ахлак жана салт-санаалардан жыйналып-чогултулган кыргыздардын рухий казынасы «Манас» эпосунда топтолгон. Ушуга байланыштуу академик Б. Юнусалиев: «"Манас" эпосун кыргыз элинин өткөн кылымдардагы турмушу жөнүндөгү монументалдуу эстелиги, анын өмүр баяны жөнүндөгү өзүнчө бир энциклопедиясы деп кароого болот» деп өзгөчө баа берген [8, 6-б.].

«Манас» – бул кыргыздын кылымдардан кылымдарга түптөп келген баалуулуктарын чагылдырган маданий мурас, улуттун жүзүн ачкан «өздүк күбөлүгү» болуп эсептелгенине байланыштуу эпосту кыргыз элинен бөлүп кароо мүмкүн эмес. «Манас» эпосу кыргыздын тарыхы, турмуш тажрыйбасы, адеп-ахлагы, салт-санаасы, рухий маданияты жана географиялык, медициналык, астрономиялык, педагогикалык, философиялык билимдери менен кошо жаралган, жалпы адамзатка таандык идеяларды чагылдырган чыгарма болгондуктан, ал нукура кыргыз ысымынын маанисине теңтайлаш чыгарма. «Манас» эпосун өтө байыркынын жаңырыгы, жакынкы мезгилдердин элеси деп кароо туура болор эле [6,14-б.]. Анткени эпос кыргыз элинин тарыхый өткөн жолун, дүйнө таанымын, жашоо тажрыйбасын гана көрсөтүү менен чектелбестен, калктын кылымдарды карыткан салтын, маданиятын, адептик дөөлөттөрүн бүгүнкү күнгө чейин жеткирип, учурда көп кырдуу тармактарда изилдөө үчүн баа жеткис булак катары кызмат кылууда. Мындан сырткары «Манас» эпосу эртеңки күнү да колдонулуучу түгөнгүс байлык, кыргыздын өмүр көчүн сүргөн жол көрсөткүчү, чаалыгып чарчаганда кубат берген кудуреттүү күчү болуп эсептелет. Демек, муундан муунга берилип турган бул мурастын тарбиялык баалуулугуна, өзгөчө кыргыз үй-бүлөсүндөгү ар бир ата-эненин парзы болуп эсептелген ата-эне тарбиясына токтомокчубуз.

Ата-эненин тарбиясы тууралуу элдик макалдарда «Атага окшоп уул туулбас, энеге окшоп кыз туулбас», «Ата жакшы – уул жакшы, эне жакшы – кыз жакшы», «Ата көргөн ок жонор, эне көргөн тон бычар», «Энени көрүп кыз өсөт, атаны көрүп уул өсөт», «Ата өстүргөн бала эстүү, эне өстүргөн кыз эптүү» деп айтылат. Ата-эне үй-бүлөдө ден соолугу чың, рухий дүйнөсү бай, татыктуу адамды тарбиялап өстүрүүнү парз көрөт. Бул жоопкерчиликти ишке ашырууда болгон күч-аракетин, убактысын, мээримин жумшап, бүтүндөй жашоосун балага арнайт. Ата-эне үчүн баланын жаманы жок, балага болгон атанын жана эненин сүйүүсү, камкордугу, мээрими чексиз. Мына ошондуктан эл ичинде «Ата – энеге баланын алалыгы жок», «Ата жүрөгү асмандан кенен, эне жүрөгү деңизден терең» деген кеп сакталып калган. Бирок буга карама-каршы келген «Эркенин жашы кургабайт, жоргонун тери кургабайт» деген макалдын маңызы да терең педагогикалык мааниге ээ болуп, ата-эне мээриминин да чеги болбосо, тарбия башка нукка бурулуп, күтүлбөгөн жыйынтыкка алып келиши мүмкүн деген ойду камтыйт. Бул тууралуу Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастанында төмөндөгүдөй эскертүүлөр берилет:

«Эрке өстүбү балдарың – жаман адат,
Өмүр бою кайгыда – жашың агат.

Эрке өстүрсөң баланды корсуң анда.

Күнөө атада бирөөгө доомат кылба.

Балдары орой болсо сөз укпаган,
Күнөөнү издөө керек эне-атадан.

Таалим берип өстүрсөң уул-кызды,
Арылтасың кырсыктан асыл башты,

Балдарды жакшы карма таалим менен,
Анда ата ар кырсыктан алыс экен.

Уул-кызың билимди алса – терең,
Кор болушпай, көңүлдүү жашайт деген!»[2, 128-б.].

Ал эми А.Э. Измайлов: «Балдарга болгон мээрим – алардын өздүгүн урматтоо, алардын оюндары, тамашасы, кызыкчылыгына көңүл бөлүү; курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн билүү, сокур сүйүүгө алдырып баланын акылга сыйбаган талаптарын кабыл албоо, мыкты адамдык сапаттарды, руханий байлык, адептик аруулук жана физикалык сактыкты калыптандыруу дегенди билдирет... Балдарга болгон акылдын чегиндеги мээрим балдар ата-энелердин кубанычы гана эмес, ошондой эле коом алдындагы жоопкерчилиги экенин, ата-энелердин балдарга болгон сүйүүсү ашкерелик жана сезимталдыктан алыс, бирок бекем болуусун талап кылат» деп белгилейт [3, 126-127-б.б.].

«Ата – аска тоо, эне – оргуган булак, бала – экөөнө тең шам чырак» деген макалда белгиленгендей, кыргыз элинде үй бүлөнүн бакыты – бала, муун улантуучу туяк, калктын идеалын туюндуруучу кыймылдаткыч күч катары каралат. В.А. Сухомлинский баланы тарбиялоону жашоодогу эң ыйык парз катары карап мындай дейт: «Адам баласынын өзүнөн кийин калтырган изи адам затында, анын өлбөс өчпөстүгүндө сакталат. Биз өзүбүздү уул же кызыбызда мөөр катары сактап калуу үчүн, алардын сезимдеринде жана эмгектеринде жашап калуу үчүн өмүр сүрөбүз. Жашоонун маңызы жана чексиз бакыты мына ушунда жатат. Эгерде адам затынын жүрөгүнөн орун алууну кааласаң, балдарыңды тарбияла» [7, 50-б.]. Башка калктардын макал лакаптарында ушуга үндөш идеялар камтылат, мисалы, өзбек эл макалында ата-эненин парзы тууралуу «Перзентке адеп, өнөр үйрөтүүнү мурас деп билгин» же «Ийне кайда барса, жип артынан барат» деп айтылса, казак эл макалында «Бала уядан эмнени жесе, башка жерден да ошону издейт» деп айтылат.

Уруунун, журттун, улуттун муунун уланткан ушул туяк эненин канынан бүтүп, сөөгүнөн жаралат. Түрктөрдүн байыркы тарыхын изилдеген атактуу окумуштуу Л.Н. Гумилевдун эзелки доордо түрк калктарында «эне» деген ыйык катары өтө бийик баалангандыгы, уул-кыздар ата-энеге бет келгенде адегенде энесине жүгүнүп салам берип, андан кийин атасы менен учураша тургандыгы жөнүндө жазганы бар [1, 3-б.]. Анткени перзентти эне өзүнүн боорунда тогуз ай көтөрүп, азыктантып, өз каны менен жетилтип, анын алгачкы кыймылын туюп сезип, наристени адам кылып чоңойтууга бүтүн өмүрүн сарптагандыктан, өз баласынын бейпил жашоосу үчүн жанынан да баш тартуудан тайманбайт. Алсак, «Манас» эпосунда оор салгылашуулардын биринде Манаска жеңилип калган Ырамандын уулу Каратай Манаска колунда бар байлыктын баарын тартуулап келет. Ошондо анын аялы Манаска кайрылат:

Өлтүрсөң мына турупмун,
Өтүнүп көп сураймын
Эки уулумдун жаныны.
ОшондоМанаскепайтат:

Ук, байбиче, депайтат,
Балдарыңкечтимкүнөөсүн,
Жакшы киши окшойсуң
Байкоомененсүйлөйсүң.
Турсунаманбалаңыз,
Турсаңмынакалааңыз,
Өзжаныңакараңыз[4, 93-б.].

Бул эпизоддон бир гана энелик сүйүүнүн жана камкордуктун чексиздиги эмес, ошондой эле энеге болгон сый-урматтын, эненин баркынын жогору бааланаары Манастын ырайымдуулуган байкалып турат. Балдарынын амандыкта чоңоюп, калкка кызмат өтөй билүүсү үчүн эң алгач эненин тарбиясы, мээрим, камкордугу зарыл экенин Манас андай билгендиги үчүн уулдарынын жашоосу үчүн өз өмүрүн кыюууга даяр турган энеге амандык тилейт. Кыргыздын «Эне сүйүүсү күн шооласы сыяктуу болот», «Эне баскан жөжө өлбөйт», «Эне – соолбос булак» деген эненин улууулугун даңазалаган макал-лакаптар буга күбө.

«Манас» эпосунда үй-бүлө куруу, балалуу болуу, аны бапестеп өстүрүү, аны элдин бейпил жашоосуна, өсүп-өнүгүүсүнө өз салымын кошо алган пенде катары тарбиялоо – ар бир атанын журт алдындагы улуу парзы болуп эсептелет. «Үй-бүлөнүн астанасы ата менен башталат» демекчи, ата – бул эбегейсиз зор дөөлөт, жоопкерчилик, чеберчилик, кадыр барктын ээси, айбаттуу жөлөк, омоктуу таяныч, акылман кеңешчи. Кыргызда ата ыйык, ары улуу түшүнүк болгондуктан, улуттун аң сезиминде «ата-баба», «жети ата», «ата конуш», «ата журт», «ата мекен», «ата салты», «баба салты» деген бир катар түшүнүктөр калыптанып калган. Атанын адам баласынын жашоосундагы ээлеген ордун В.А. Сухомлинский төмөндөгүчө түшүндүрөт: «Жоопкерчиликтүү ата, өз милдетин сезе билген ата – чыныгы эркек киши; анын эрки балдардын оюн, сезимин, каалоосун, умтулуусун иретке келтире ала турган күчкө айланат. Балдардын ден соолугу, жашоосу, амандыгына кам көрүүнү максат койгон атанын эмгеги анын адептүүлүгүнүн негизин түзөт. Үй бүлөдөгү мамилелер илгертен ушундай нукта калыптанып калган [7, 63-64-б.б.]. Мындан сырткары «Ата – балага сынчы», «Аталар сөзү – акылдын көзү», «Аталардын иши балдарга үлгү» деген элибиздин таамай айтылган макалдарында белгиленген сыңары, ата өзүнүн жүрүм-туруму аркылуу балага үлгү болуп, жаңылыш жолго түшкөн болсо туура багыт көрсөтүп, зарыл учурда колдоо көрсөтүп, таянаар жөлөгү болуп балага кыйыр мүнөздө тарбия берет.

Кыргыз элинде улуу кишилер, өзгөчө ак сакал карыялар бөтөнчө сый-урматка ээ кишилер болуп эсептелип, жаш муундун өкүлдөрү алардын айткандарын кунт коюу менен угушат, андашат. Алсак, «Манас» эпосундагы ата-уул мамилеси Көкөтөйдүн керээзинен ачык байкалат. Жан берип жаткан Көкөтөй он беш жаштагы уулу Бокмурундун кээ бир жаңылыш иш-аракеттерин айтып, жалгыз баласын көрбөй өтүп кете тургандыгына өкүнүп, көзү өтсө да, сөзүнүн баласына жеткирилүүсү үчүн керээзин айтат:

Урматтап күтүп калкыны
Ынтымагын бузбасын
Ыраакы менен жакыны.
Мурункулар айткан кеп:
Бир адамдын ырыскы
Бирөөгө ырыс болбойт деп.
Баштагылар айткан кеп:
Башка адамдын дүйнөсү
Башкага дүйнө болбойт деп [5, 27-б.].

Жарык дүйнөгө кош айтып жатып да уулунун мындан аркы жашоосунан кабатырланган Көкөтөй жалгыз туягына насаатын айтып, ак эмгек менен гана ийгиликке жетишээрин айтууда. «Ата арбагы ыйык» деп кыргызда бекеринен айтылбаган чыгаар, анткени кыргыз эли дайыма арбактарды сыйлашып, алардын тирүү кезинде айтып кеткен сөздөрүн эскеришип, айткан сөзүн жерге таштабай аткарууга, ошол менен арбакка сый-урмат көрсөтүүгө аракет кылышкан. Атасын тирүүсүндө көрбөй калганын арман кылган Бокмурун мындай дейт:

Баймырза как баш сен белең,
Баладанбозой мен белеем,
Атакемайтканкерээзин
Кылбайкоёр кем белем?
Кылбадепайтыпсалыптыр,
Кыяматкетипкалыптыр.
Кыяматкеткенөзү экен,
Артындагыкалганга
АшБердегенсөзү экен.
Ашбермекбизгекарыз экен,
Атамдынайтканарзы экен,
Артындагыкалганга
Акырбирнускачыгарып
Ашбердирмекдарты экен.
Бабам айтыпкетиптир
Башкачасонунтамаша,
БарайындедиМанаска[5, 35-б.].

«Ата сыйлаган абийир табат» демекчи, атанын айткан сөзү – акыл, алтын, эм деп эсептелсе, ата-салты – сыймык, ардак сыпатталып келген. Бул эпизоддон атанын сөзүнүн, тилегинин, насаатынын, керээзинин улуулугун айтылгандын бирин калтырбай аткарууну парз жана милдет көргөн Бокмурундун маркум атасына жасаган мамилесинен – баба-салтына жараша атасына атап элге аш берүү аркылуу маркумду тиги дүйнөгө узатуу жөрөлгөсүн аткаргандыгынан көрүүгө болот.

Демек, «Манас» эпосундагы ата-эне жана баланын ортосундагы ыйык мамиле, бири-биринин алдындагы эки тараптуу парз жана жашоосундагы орду баа жеткис дөөлөт катары бааланаарын дагы бир ирет белгилеп кетүү зарыл. Манасты Манас кылган, мансапка жана атак-даңкка манчыркап эсирбеген, дүнүйөгө берилбеген айкөлдүгүн аны жарык дүйнөгө алып келген ата-энеси, акылы тунук, алысты ойлогон, кара кылды как жарган Кошой, Акбалта, Бакай өңдүү калыс, нускалуу, данышман карыялар жана ошондой эле Манастын өзүнүн, ата-энеси менен болгон эки тараптуу жоопкерчилик сезими, бүтүндөй элдин алдындагы милдети, аларга болгон сый-урмат сезими жаратты.

Көптөн күтүлгөн перзенттин да ата-эне алдында өз парзы болот. Ар бир уул-кыз анын келечеги, тарбиясы, чоңоюп-өсүүсү үчүн кара жанын аябаган ата-энеге өзүнүн «карызын кайтарып бериши» зарыл деп коюшат. Жогорудагы «Манас» эпосунан келтирилген мисалдарда байкалгандай эле ата-энин алдындагы ыйык парз – аларга камкордук көрүүгө, үйгө кубаныч, жылуулук алып келүүгө мүмкүн болушунча эртелеп үйрөнүү, аларга терең сый-урмат көрсөтүү, атанын, уруунун, элдин наамын булгабастан, мактоого, үлгү тутууга, бата алууга татыктуу түрдө туу көтөрүп жүрүү. Бул тууралуу кыргыздын идеологиялык ойлору «Алтын-күмүштүн эскиси болбойт, ата-эненин баасы болбойт», «Дөөлөтүң – ата-энең», «Ата – энеңди сыйласаң, өз балаңдан көрөсүң», «Ата-эненин кадырын билген уул эл багар», «Уул жакшысы – урмат, кыз жакшысы – кымбат» деген сыяктуу макалдарда эбак эле мөөр сыяктуу басылып калган.

КОЛДОНУЛҒАН АДАБИЯТТАР:

1. Байгазиев С. «Манастын» ата эне жөнүндөгү этнопедагогикалык осуяты - Б.: 2012. -39 б.
2. Баласагын Ж. Куттуу билим. Дастан./Байыркы түрк тилинен котор. Т.Козубеков; Б., 2011. 488 б.
3. Измайлов А. Э. Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана, — М.: Педагогика 1991. 256 с.
4. Манас эпосу. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. II-к. Ф.: Кыргызстан, 1980. -452 б.
5. Манас эпосу. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча III-к. Ф.: Кыргызстан, 1981. -334 б.
6. Манас эпосунун энциклопедиясы 1-том, Р. 3. Кыдырбаева Алгы сөз, - 698 б.
7. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека: (Этика коммунистического воспитания). Педагогическое наследие / Сост. О.В. Сухомлинская. — М.: Педагогика,1990. — 288 с. — (Б-ка учителя).
8. Юнусалиев Б. Кириш сөз. Манас. I к. Ф.: 1958, 343 б.

***Идирисова Д.**
Жарылқасын Отарбаев атындағы
орта мектебінің директоры
Абдуллаева К.
биология пәнінің мұғалімі,
Сатмаханова Л.
бастауыш сынып мұғалімі
Сарысу ауданы.
(Казакстан)*

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ – КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Бүгінгі Егемен Қазақстан жағдайындағы жас ұрпақтың тәрбиесі мен білімін жетілдірудің басым бағыттарын кәсіби білігі жоғары мамандардың көмегі арқылы айқындау. Педагогика ғылымының көкейкесті мәселелерінің бірі болып отыр.

12 жылдық білім берудің жаңа парадигмасына сәйкес бүгінгі мектептің алдында өзінің өмір сүру әрекетін басқара алатын, туындаған кез келген проблеманы шешуге қабілетті құзыретті тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр. «Баланы өз күшіне сендіре білу қажет» - деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, қазіргі ақпараттар ағымы заманында балаға білім беріп ғана қоймай оны экологиялық бағыттағы білімге, ақпараттық — компьютерлік технологияларының дамуының әлемдік деңгейін ескере отырып, қалыптастыруға және жүзеге асыруға бағытталғанын атап көрсетеді.

Қазіргі кезде ақпараттық - коммуникациялық технологияны дамыту, білім беру саясатының ажырамас бөлігі болып табылады. Біз – ақпараттық жарылыс дәуірінде өмір сүріп отырмыз. Ақпараттандыру – жеке және заңды тұлғалардың ақпаратқа деген талаптарын қанағаттандыру мақсатында ақпараттық және коммуникациялық технологияларды пайдалану негізінде ақпараттық қорлар мен жүйелерді қалыптастыруға және дамытуға бағытталған ұйымдастырушылық, әлеуметтік – экономикалық және ғылыми техникалық процесс.

Қазіргі кезде компьютерлік техниканың даму деңгейі жаңа дәуірдің мультимедиялық, телекоммуникациялық мүмкіндіктері мен артықшылықтарын көрсететін толыққанды сапалы, нақты алғы шарттар болып табылады. Мұндай, мүмкіндіктерді жүзеге асыру үшін білім саласында да, сондай – ақ қазіргі кездегі ақпараттық коммуникациялық технологияны дамыту саласында мамандарды біріктіруге күш салуда.

Бүгінгі таңда мектеп пәндерін компьютер көмегімен оқыту нәтижелігін зерреудегі ғылыми проблемаларды шешу ең басты орын алды. Пән мұғалімдері оқушыларға олардың ғылыми дамуына көмектесе отырып, ақпараттық құралдар арқылы бағыт – бағдар беріп отырады. Оқушыны зерттеушілікке үйретуде алдымен нақты проблеманы, яғни нені зерттейтінін айқындап алуға дағдыландыру қажет. Зерттеушілік әрекетте шындықты іздеу өз бетімен жүзеге асырылады және түрлі көзқарастарды талдау, жинақтау, өзіндік бақылау жасай білуге және экспериментке негізделген әрбір оқушы ғылыми жұмыстарды жазған кезінде ақпарат көздеріне сүйенетіні белгілі. Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай мектеп пәндерін оқыту процесінде компьютерді қолдануды мұғалім мен оқушы қарым – қатынасы жүйесін, олардың іс әрекеттерінің мазмұнына, құрылымына өзгеріс әкеледі, түрлендіреді. Демек, оқыту процесінде компьютер қолдану білім мен біліктілікке қоятын талаптарды қайта қарап, жетілдіріп жүйелеуді талап етеді. Жаңа ақпараттық технология құралдарын пайдалану. Оқушы мен мұғалімнің шығармашылығының дамуына өз білімін пайдалана білу дағдыларының қалыптасуына әкеледі.

Бүгінгі таңда мектеп компьютерлік сыныптар мен интерактивті тақта мен, мультимедиялық кабинетпен қамтылған. Ғаламтор желісіне қосылған мектепте барлық сыныптар веб -сайтарын іске қосу арқылы экологиялық мәліметтерді ала алады.

Ақпараттық техниканы – қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Экологиялық білім беруді ақпараттандыру барысында дидактикалық және оқыту құралы болып компьютер болып саналады. Сондықтан кез келген білім беру саласында мультимедиялық, электрондық оқыту құралдары барлық пәндерді оқытуға, экологиялық проблемаларды шешуге пайдаланады.

Білім беру жүйесінде электронды оқулықтарды пайдаланып үлкен табыстарға жетуге болады. Электрондық оқулықтарды пайдалану арқылы оқушының өз бетінше шығармашылық жұмыс жасауына, теорияны практикамен ұштастыруна мүмкіндік береді. Мектебімізде экологиялық тәрбие беруге үйірме жұмыстары жақсы жолға қойылған. Педагогтардың жетекшілігімен үйірмеге қатысушылар зерттеу жұмыстары мен жобалармен жұмыс жасайды. Жалпы шараларға қатынасады. Соңғы кезде ақпараттық технологияны пайдаланудың бағыттары табысты дамып келеді. Сөйтіп оқыту процесіндегі ақпараттық технологиясын жаңа құраладырн қолда отырып, оқытудың тек қана формасы мен әдісін өзгертіп ғана қоймайды, жаңа басқару және оқу процесін қадағалау әдістерінің пайда болуына мүмкіндік туғызады. Жамбыл облыстық оқу әдістемелік кабинетімен және педагог практиктермен тығыз байланыста болып семинар кеңестерге қатыса отырып, экологиялық бағыттарды қорғап тәжірибе алмасудамыз. Оқушылардың ғылыми зерттеу, экологиялық табиғатты қорғау жұмыстарына ақпараттық технологияның мүмкіндіктері көп.

Ақпараттық технологияларды оқытуда қолдану ғылымилық, жекелік тәсілі, көрнекілік сияқты дидактикалық принциптерін іске асырып, оның түрлі құралдары мен

әдістерін онтайлы үйлестіреді. Экологиялық сабақтарды компьютермен сүйемелдеу ісін жүзеге асыру дегеніміз:

- компьютерді пайдалану арқылы оқу сапасының артуы мен оқыту аймағының кеңеюіне байланысты қоғамның әлеуметтік талабына сай болуы.;
- оқушылардың әр түрлі компьютерлік – техникалық құралдарды игеріп, соларды тұтыну тәсілдерінің қалыптасуы, яғни оларды игеру, оқушыларды жаңа білім ортасына жылдам енгізеді.
- Ұстаздар өтілетін тақырыптың, бөлімнің материяларын талдау, керектілерін таңдап алу және оның жүйесін құрастырады.

Сабақты жүргізудің программасын жүзеге асырады. Нәтижесінде оқушылар оқу материялының жаңа көлемін игереді. Сапасы артады, деңгейі көтеріледі. Оқушыларға экологиялық тәрбие беру мақсатында сыныптан тыс жұмыстар мектептің білімі мен тәрбие беру міндеттеріне және қоғам талаптарына сәйкес жүргізілу нәтижелеріне сәйкес Республикалық, облыстық, аудандық экологиялық бағыттағы байқауларға, экофорумдарға, шараларға қатысып, жүлделі орындарға ие болуда. Осы жетістіктердің арақасында мектеп «Экомектептері» қатарына енді. Иновациялық, ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, мектеп директоры Идирисова Дариға Республикалық экологиялық семинарда «Қазіргі заманғы мектептерде экологиялық қызметті ұйымдастыру және жетілдіру жолдары» тақырыбында, мектебіміздің ұстаздары Сатмаханова Лаззат «Оқушыларға экологиялық білім беруде, үйірме жұмыстарының маңыздылығы» тақырыбындағы, биология пәнінің мұғалімі Абдуллаева Кенжегүл «Жасыл ел» бағдарламасын жүзеге асыру тақырыбындағы баяндамасын қолдан отырып, қорғады. Облыстық экологиялық семинарда бастауыш пәнінің мұғалімі Бөлегенова Гүлжамал «Орман патшалығына саяхат», Стамбекова Тұрды «Емен ағашы» тақырыбында интерактивті ашық сабақтарын қорғап, нәтижелерге қол жеткізді.

Болашақ мұғалімдерді ақпараттық – компьютерлік технологияны кәсіби іс әрекеттерде пайдалануға даярлау проблемасының көкейкестілігі ғылыми техникалық жетістіктерін қоғам өміріне жан – жақты ендірілуімен, оқушыларға ақпараттық – компьютерлік технологияны меңгеру мен байланысты экологиялық тұрғыда бірыңғай жүйе жасау қажеттілігімен және негізделген оның тиімділігін жасаумен айқындалады.

Яғни, ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың барлығын мектеп мұғалімдері пайдаланса, оқушыларды қазіргі ақпараттық дәуірге сай қабілеттілігін арттыра аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1.«Қазақстан -2030» атты стратегиялық бағдарламасы.
- 2.«Ел дамуының кепілі» Республикалық ғылыми – тәжірибелік конференцияның материалдары 2012 жыл
- 3.12 жылдық білім беруге көшу жағдайында білім ұйымдары басшыларының кәсіби құзырлығын дамыту. Алматы 2011 жыл.

Иргебаева Н.М.

п.ғ.к.,

*Абай атындағы ҚазҰПУ доценті
Алматы қаласы. (Қазақстан)*

ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҚ БОЙЫНША ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫ

Тұлғаның интеллектуалдық дамуы, интеллектуалдық әлеуетінің априори психологиялық мәдениетке, психологиялық кемелдікке, адамның «психологияландырылған» қылықтары мен мінез-құлқына негізделеді.

Қазақстан Республикасында «Білім туралы» Заңбойынша жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіби білім беру үш деңгейде жүзеге асырылады. Бакалавриат, магистратура және докторантура. Заң «Білім беру жүйесінің міндеттерінің бірі: ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау және белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, еліміздің қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысу қажеттігін, жеке адамның өз құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыруды» талап етеді[1]. Жоғары оқу орнын бітірушілердің әлемдік білім беру кеңістігіндегі бәсекеге қабілетін арттыру мақсатымен Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 13 желтоқсандағы №202-13 Өкімімен танылған Лиссобон конвенциясының үш деңгейлі мамандар дайындау ережесі ескеріліп 2001 жылдан бастап жоғары кәсіптік білім беру мамандықтары және дайындау бағыты бойынша Классификатор енгізілген. Басты мақсат: Қазақстан Республикасының экономикалық саласының барлық бағыттары бойынша қоғам және азаматтар үшін мамандықтар мен біліктілік жүйесінің ашық болуын қамтамасыз ету. Қазақстан Республикасында жоғары статустық ие болған жоғары оқу орындары 9, олар: әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қ.И.Сатпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университеті, Қазақ ұлттық аграрлық университеті, С.Д.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Т.К. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерватория, Қазақ ұлттық музыка академиясы.

Қазақстандағы алғашқы жоғары білім беру жұмысы бастау алатын -Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің тарихы, білім мен ғылымның ордасына айналуы ел тарихымен үндес. 1928 жылы құрылған алғашқы жоғары оқу орны өз шңырағынан қазіргі белді жоғары оқу орындарын бөліп шығару арқылы қанатын жайып, өрісі кеңіді. Кезінде алғашқы атақты, ел өмірінде өлшеусіз еңбегі сіңген ғұламалар осы білім ордасында дәріс берсе, кейіннен солардан білім алған шәкірттері заман талабына сай білім беріп, іргелі ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Тарихи-әлеуметтік жағдайлармен біте қайнасып, оқу орны әр кезеңдегі білім беруде алдына қойылған талптарды өз деңгейінде атқарып келді.

Университет 2001 жылдан бастап еліміздегі ең жоғары атақ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті аталды. Қазақстан Республикасында жоғары статустық ие болған жоғары оқу орындарының саны 9, олар: әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қ.И.Сатпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университеті, Қазақ ұлттық аграрлық университеті, С.Д.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Т.К. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерватория, Қазақ ұлттық музыка академиясы.

2009 жылдан бастап Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ректорының бұйрығымен жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру саласын жетілдіру мақсатында Магистратура және докторантура **PhD** институты құрылды. Осы институттағы ғылыми- педагогикалық бағытта жоғары оқу орнынан кейінгі кадрлар дайындауда психология саласындағы пәндер мен ғылыми зерттеу жұмыстарының орны және психология мамандығы бойынша магистрлер дайындауда әлемдік білім беру кеңістігіндегі жоғары оқу орындарының тәжірибесі талданып, тиімді жақтарынан

енгізу жұмыстары қолға алынуда. Әлемдік білім беру кеңістігіндегі белді жоғары білім беру моделдері:

Гумбольдтық «зерттеу университеті» мұнда басынан ақ ғылыми зерттеу жұмысы мен оқу әрекеті университетте курсының бір-бірімен байланысты компоненті ретінде қарастырылады. Студенттердің өз салалары бойынша алғашқы жаңалық ашушылар қатарында болуына бірден көңіл аударылып, ғылымның алдыңғы шебімен танысып, жұмыс жүргізу жолға қойылған.

Студенттердің оқытушылармен тығыз қарым- қатынасына негізделген Интернат типіндегі Британ моделі.

Француздық «Үлкен мектеп» моделі бойынша жоғары кәсіби мамандар суперэлита болып есептеледі. Бұл оқу орындарының мамандары интеллектуалдық және әлеуметтік салада селективті, іріктелген деп саналады. Негізінен бұл модель экономикасы тұрақталған, дамыған елдерге тән.

Жалпы білім беру бағдарламалары біріктірілген нағыз гуманитарлық бағыттағы Хатчинс жасаған Чикаго моделі: студенттерді гуманитарлық және жаратылыстану, әлеуметтану саласындағы атақты оқымыстылар, ғұламалардың көзқарастарымен таныстыру арқылы олардың өздігінен білім алуын, тәуелсіздігін және сыни ойлау мүмкіндігін дамыту.

Жоғары білім берудің Азиялық моделі /Қытай, Жапония/ батыстағы адамгершілік мәселелерін шешуге қарама қарсы мұнда білім беруде адамгершілік мораль мәселелері қатар қойылған. Мемлекеттік жоғары оқу орындары мен жеке меншік жоғары оқу орындарының арақатынасы түрлі факторларға және қол жеткен жетістігіне қарай әртүрлі [2]. Мысалы Жапонияда жоғары оқу орнына түсу өте күрделі. Қоғамдағы мәртебесі мен материалдық жағдайына тәуелсіз жоғары оқу орнына тек шынайы сынақтан өткендер ілінеді. Мемлекеттік жоғары оқу орнына түсу отбасының басты жеңісі болып табылады. Университетте осы оқу орындарына тән өміршең тәжірибелер сараланып, тиімді жақтарын практикада пайдалану ісіне назар аударылуда.

Университет республикадағы педагог кадрлар дайындау саласындағы ұлттық статусына сай білім беру саласындағы классификаторға енгізілген мамандықтар бойынша білім беру стандарттарын, типтік білім беру бағдарламаларын анықтауда негізгі ұйым болып саналады. «Білім туралы» Заңды іс жүзіне асырудағы Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары, даярлау бағыттарының сипаттамасы, мамандыққа түсушілерге қойылатын талаптар, мамандық бойынша бағдарламаның басты міндеттері, білім беру бағдарламасының мазмұны мен оны әзірлеуге қойылатын талаптар, білім беру бағдарламаларын орындағандардың дайындық деңгейіне қойылатын талдаптар көрсетіледі. Стандартта даярлау бағыты бойынша магистратураның білім беру бағдарламасының мазмұнының құрылымы әртүрлі білім беру мазмұнын анықтайтын оқу және ғылыми жұмыстан, практика түрлерінен құралған және олардың өзара қатынасы, өлшемі мен есебі көрсетілген [3]. Барлық жұмыс түрлерінің еңбек сиымдылығы игерген материал көлемімен жүргізіліп, кредитпен өлшенеді.

Магистратурада оқыту базалық және таңдау компоненттерінен тұрады. Білім алушының сұранысына және жұмыс берушілер мен еңбек нарығының талабына қарай таңдау компоненттеріне кіретін пәндер модуль түрінде беріліп, үнемі өзгеріп, жаңартылып отырады.

Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру процесін барынша дамыту, маманның адамгершілігі, оны жетілдіру университет ұйымының негізгі талабының бірі. Мысалы, университет ректоры С.Ж.Пірәлиевтің идеясымен университет Ғылыми кеңесі бекіткен /2011 жылғы 31 мамырда №11 хаттама/ Қазақстанның педагогикалық ойшыл кемеңгерлері қалыптастырып кеткен үздік дәстүрлері мен университеттің ғасырлар бойғы озық тәжірибелері негізінде оқытушылар мен қызметкерлер, тәрбие

жетекшілері, эдвайзерлермен, білім алушылар арасында қарым -қатынас құрудың маңызды шарттары мен мінез- құлық этикалық нормаларын белгілейтін «Профессор-оқытушылар құрамы мен қызметкерлерінің этикалық кодексі» [4] және университеттің ұзақ жылдар бойғы жұмысы негізінде қалыптасқан тәртіп дәстүрлері мен өлшемдері негізінде жасалған «Студенттер мен магистранттардың этикалық кодексі» [5] талаптарын орындау жолға қойылған.

Профессор-оқытушылар құрамы мен қызметкерлердің этикалық кодексінде мынадай негізгі этикалық ұстанымдар атап көрсетілген: кәсібилік, жұмыс нәтижесіне жауапкершілік, белсенділік, адалдық, әділдік, шыншылдық, әдептілік, қызмет бабында қарым қатынастың ашықтығы. Кодекс ұжымда жағымды психологиялық ахуал қалыптастыру және ұжымдық мәдениетті нығайтуға бағытталған [6].

Қоғамдағы өзгерістер теория мен практиканың арақатынасын теңестіру бетбұрысы отандық психологияның ғылым ретінде дамуына ықпал етуде.

Жаһандану жағдайындағы және білім беру рыногын конвергенциялау, жалпы білім беру кеңістігінің қалыптасуы, болашақ мамандарды психологиялық дайындау Болон процесінің: оқу-тәрбие процесіндегі субъектілік, академиялық ұтқырлық, оқу-әдістемелік материалдармен толық қамтамасыз ету, оқытудың және білімді басқарудың инновациялық технологиялары, зияткерлік әлеуетті іске асыру және арттыру мақсаты мен міндеттерімен тығыз байланысты. Қазіргі кезде кәсіби білім беру жүйесінде психологиялық білім беруге ерекше назар аударылады. Л.Н.Захарова, Л.А.Кандыбович, Е.А.Климов, Л.С.Колмогорова К.К.Платонов т.б. ресей, белорусь, украина зерттеушілері кәсіптік білім берудің құрылымы ретінде студенттерді психологиялық дайындаудың тұжырымдамасын құрастыру мәселелерін жалғастыруда[7].

Тұлғаның психологиялық дамуы мен оқу іс-әрекетіне қатысты белсендікті, дербестілікті, бастамашылдықты, жауапкершілікті, құндылықты болжайтын білім берудегі бұндай субъектілі тұрғы К.А.Абульханова, М.И.Воловикова, Ф.Мухаметзянова, А.Р.Ерментаева т.б., ғалымдар зерттеуде

Қазақстан Республикасында студенттерді психологиялық даярлау мәселесі кәсіби-педагогикалық қарым-қатынас тұрғысында Х.Т.Шерьязданова, М.К. Бапаева зерттеуде. Тұлғаны психологизациялауды көпәдіснамалық негіздеу және кешенді келісті профессор Ж.И.Намазбаева мен оның шәкірттері зерттеуде. Студенттерді психологиялық дайындаудың субъекттік технологиясының парадигмасын және тұжырымдамасын А.Р.Ерментаева және оның шәкірттері зерттеуде. Студенттерді оқыту психологиясы бойынша іргелі зерттеулер С.М.Жақыповтың басшылығымен қолға алынуда. Студенттердің психологиялық дамуының когнитивті компоненттерін О.С. Сангилбаев т.б.ғалымдар зерттеуде.

Психология түсіндірмелі, баяндаушы сипатынан қолданбалы, практикалық ғылымға айналууда. Психология ғылымының дамуы, оның қосымша аумағының кеңеюі адамның, топтың және ұйымның зияткерлік сипатын өзгертетін моделдеу, болжау, және өңдеу міндеттерін шешуге бағытталуда.

Бұл жоғары білікті мамандарды психологиялық дайындау кез келген дамыған қоғамның басты мәселесі екендігін көрсетеді. Психологиялық білім беру жүйесін жетілдіру және оның қызметі сәйкес ғылыми, психологиялық-педагогикалық қамтамасыз етуді талап етеді.

Дегенмен, психологиялық білім беруді жетілдіру мәселелері жөніндегі іргелі, теориялық және эмпирикалық зерттеулердің барлығы студенттерді кәсіби дайындау шеңберінде жүргізілуде. Сонымен бірге, бүгінгі күнге дейін шетелдік және отандық психологиялық-педагогикалық ғылым мен тәжірибеде магистранттар мен докторанттардың (PhD) психологиялық даярлығын жетілдіруді жүйелі зерттеу жолға қойылған жоқ.

Қазақстан Республикасының жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесінің басымдылығы бірінші кезектегі «Білім туралы» Заңын және «2011-2020 жылдары білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасын» жүзеге асыруда. Осындай мәнді нормативтік құжаттан жоғары оқу орнынан кейінгі үздіксіз білім беруде психологиялық дайындаудың стратегиялық мақсаты мен міндеттері туындайды. Олар:

Психология ғылымында магистранттар мен докторанттарға (PhD) ғылыми-психологиялық білім беруді жетілдірудің теориялық-әдіснамалық негізі қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени дамуын ескере отырып жүйелеуді талап етеді. Қазіргі уақытта Магистранттар мен докторанттарға (PhD) ғылыми-психологиялық білім беруді жетілдірудің тұжырымдамалық моделін жасап, негіздеу. Магистранттар мен докторанттарға (PhD) ғылыми-психологиялық білім беру үшін мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына, оқу жоспары мен типтік бағдарламасына сәйкес мемлекеттік және орыс тілдерінде оқулық, оқу-әдістемелік құралдардың құрастыру мәселелерін қарастыру уақыт талабы.

Осы мәселелерді шешу үшін бір жағынан, магистранттар мен докторанттардың (PhD) психологиялық білімдерінің ғылыми-теориялық, дидактикалық және әдістемелік-технологиялық құрылымы мен мазмұнының негіздерін анықтау қажет, екінші жағынан магистранттар мен докторанттардың (PhD) ғылыми-психологиялық және кәсіби даярлығын арттыру үшін мемлекеттік және орыс тілдерінде оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарын құрастыру керек.

Яғни, жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіби білім беру жүйесіндегі психологиялық білімнің моделін құрастыру және магистранттар мен докторанттардың (PhD) психологиялық даярлығын жетілдірудің психологиялық-педагогикалық негізі ретінде психологиялық пәндер бойынша мемлекеттік және орыс тілдерінде оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету мәселесінің өзектілігі артуда.

Осы мәселелерден мынадай міндеттер туындайды.

Магистранттар мен докторанттарға (PhD) психологиялық білім берудің ғылыми-теориялық, дидактикалық және әдістемелік-технологиялық негізінің құрылымы мен мазмұнын анықтау;

Психодиагностикалық әдістеркешенін құрастыру және эмпирикалық зерттеу әдістерін анықтау;

Магистранттар мен докторанттарды (PhD) ғылыми-психологиялық жетілдіру негіздерін теориялық-әдіснамалық негіздеу және жүйелеу, философиялық әдебиеттерге теориялық талдау жасау;

Магистранттар мен докторанттардың (PhD) ғылыми-психологиялық білімдарлық өлшемдерін, деңгейлері мен көрсеткіштерін анықтау;

Магистранттар мен докторанттардың (PhD) ғылыми-психологиялық білімін жетілдіру мәселелері жөнінде оқулықтар, оқу құралдарын және монография дайындау;

Магистранттар мен докторанттардың (PhD) ғылыми-психологиялық білімдерін жетілдіру жөнінде тәжірибесімен бөлісу; әдістемелік нұсқаулық дайындау. Сондықтан кәсіби деңгейі жоғары кадрларды психологиялық даярлау мәселесі кез келген дамыған қоғамның басты міндеттерінің бірі.

Бұл міндеттердің шешілуі, оны ары қарай жетілдіру қазіргі кезде білім беру саласындағы негізгі жұмыстар болып табылады.

2020 жылдары елімізді интеллетуалдық деңгейі жоғары, адамгершілігі мол экономиканы, рухани, саяси, әлеуметтік саланы жоғары күзретті мамандармен қамтамасыз ету білім беру ісінің басты мақсаты[8].

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы Астана, 1999 ж. 7 шілде
2. Высшее и послевузовское профессиональное образование Казахстана, Астана, 2003

- 3.Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары. Алматы,2009
- 4.Профессор оқытушылар құрамы мен қызметкерлердің этикалық кодексі. Алматы,2011
- 5.Студенттер мен магистранттардың этикалық кодексі, Алматы,2011
- 6.Профессор оқытушылар құрамы мен қызметкерлердің этикалық кодексі, Алматы,2011
- 7.Фельдштейн Д.И. Приоритетные направления развития психологических исследований в области образования и самообразования современного человека // Вопросы психологии. 2003. № 6.
- 8.2011-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы.-Астана,2010.-45

Ибраева Г.
И.Арабаев атындагы
КМУнун Педагогика
каф. оқууучусу
(Кыргызстан)

КЫРГЫЗ МУЗЫКАЛЫК ФОЛЬКЛОРУНУН ОКУУЧУЛАРДЫН ЭСТЕТИКАЛЫК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ РОЛУ.

Эстетикалык маданият коомдун руханий маданиятынын ажырагыс, эң басымдуу бөлүгү болуп эсептелинет. Себеби, искусство тармактарынын комплекс биримдиги жана алардын бирдиктүү аракети сөз менен образдын кереметтей сулуулугун аныктайт. Анткени, дал искусстводо адамдын чыгармачылык тажрыйбасы, руханий байлыгы топтоштурулган, Жан дүйнөсү, сезим оту жана табит-татымы чагылдырылган. Сөз, үн, кыймыл, боёк, пластика... Мунун баары адамдын, асыресе, жаш адамдын эстетикалык маданият дүйнөсүн байытууга эбегейсиз таасирин тийгизет.

Педагогиканын башкы талабынын бийиктигинен караганда, тарбия комплекстүү жүргүзүлгөндө, ал процессте искусствонун бардык түрлөрүнүн орду сезилгенде эстетикалык таасир гармониялуу болду деп айтууга болот.

Илимде баардык нерсени бир эле учурда, бир кучак менен камтууга мүмкүн болбойт деп айтылат. Искусство айдыңынын бир өңүтү – музыка дүйнөсү, анын дагы бир өңүтү музыкалык фольклор дүйнөсү болот. Музыканы көкөлөп учкан зымырык кушка салыштырсак, анын эки канатынын бири—фольклор, экинчиси— учурдагы музыка. Бири тарых болсо, экинчиси ошол тарыхтын учу үзүлбөгөн жандуу учугу.

Айрыкча, музыкалык фольклор муундардын алтын көпүрөсү, Өмүр, Адам, Сулуулук жана Сүйүү жөнүндөгү улуу баяны, Жакшылык менен Жамандыктын, Жарык менен Караңгылыктын күрөш-таймашынын күзгүсү. Учур музыкасында, заман агымына жараша өзүнчөлүк, колорит анчалык даана байкалбай калышы ыктымал, а бирок, ар элдин фольклорунда бул касиеттер доор фонунда алтын тамгалар менен жазылып калганына кылдай шектене албайбыз. Улуттук өзгөчөлүк, элдик руханий маданият деген түшүнүк фольклордон айкын туюлат. Элдик башат-булактарды тереңирээк изилдөө гана педагогикалык теория менен практикада келечекке ээ болуп, окуучуларга музыкалык-эстетикалык таалим-тарбия берүү проблемасынын чечилишине төтө жолдорду ачат.

Бүгүн искусство таануучулар жана искусство тарыхчылары фольклористика илимби, же билип-таануунун кошумча бир бутагыбы деген талашта келишет. Орус окумуштуулары соңку эки жүз жылдыкта далай омоктуу ойлор топтолгон эмгектерди

жаратышты. Алардын арасында окумуштуулар Б.В.Асафьев, А.М.Астахова, В.Н.Всеголовский-Гренгросс, Е.В.Гиппиус, албетте, улуу жазуучу Л.Н.Толстой бар. Ал эми, А.Н.Серовдун ой-жүгүртүлөрү актуалдуу бойдон калууда. Бул окумуштуунун «Орустун элдик ыры илимдин предмети катарында» деген макаласы чынында эле өзгөчө көңүл бурууга арзыган изилдөө. Анын ою боюнча элдик музыкалык чыгармачылык «адамтаануу» («человекознание») деген илим катары аталып, ал физиологияны, этнографияны, маданиятты жана филологияны камтыган феномени менен баалуу.

Эгерде «фольклор» деген терминдин чыгыш тегине келсек, «алакушту атынан чакыр» деген кыргыз ылакабындагыдай англис тилинде «элдик даанышмандыкты» түшүндүргөндүгүндө эле жайкы таңдай айкындык жатат.

Кыргыз музыкалык фольклору да жалпы дүйнөлүк, орустук изилдөөлөрдүн фонунда өзүнчөлүк көз караштардын эволюциялык жолунда келе жатат. Таанымал музыка таануучу илимпоз Камчыбек Дыйшалиев белгилегендей, кыргыздын салтуу музыкасы «кыргыздын классикалык музыкасы» деген жабы статуска ээ болду. «Көркөм чыгармачылыктын бардык формасы сыяктуу эле салттуу музыка адам тарабынан адам үчүн жаралып, өзөгүндө жалпы универсалдуу гуманисттик баалуулуктар жатат» [1]. Окумуштуунун бул пикири анын фольклордук маданияттын көркөмдүк, билим берүүчүлүк функциясы эң башкы күч болуп эсептелерин тастыктаган баштагы оюн дагы бир жолу бекемдейт. Албетте, «бардык жол Римге алыпкелет» дегендей, кызматтын чордону тарбиялык функцияга такалат. Албетте, фольклордун идеясы, образдары аркылуу инсан, коллектив, жаш муун тарбияланат.

Ар улуттун музыкалык ой жүгүртүүсү тууралуу дана тышкы алыш ычын элдин маданиятын, жашоо образын, тилин, этнографиясын, өткөндүгү тарыхын терең изилдөө— бул биринчи зарылчылык. Бул багыттагы А.В.Затаевич, В.М.Беляев, В.С.Виноградов сыяктуу орус окумуштуулары тарабынан ийгиликтүү жасалды. Мындай маанилүү изилдөөчүлүк салтты Б.Алагушев, К. Дуйшалиев, С. Субаналиев, Р.Аманова, Р.Уразгильдиев жана А.Жээнбаев улантышты.

Бул эмгектерди тек гана академиялык мүнөздөгү изилдөөлөр деп айтууга болбойт. Бардыгында таанып-билүүчүлүк ыкма көрүнгөнү менен эң башкысы – жаш адамга музыкалык-агартуучулук, эстетикалык маданият үлгүлөрүн сиңирүү максаты көздөлдү. Экинчиден, ал эмгектердин көпчүлүгү популярдуу, кабылдоого жеңил, түшүнүктүү тил менен жазылган.

Албетте, музыкалык, эстетикалык тарбия жаш адамга, мектеп жана жогорку окуу жай окуучусуна практикалык мүмкүнчүлүктөрдү түзүү аркылуу берилет. Аваздык музыка болобу, аспаптык музыка болобу, угуучу, биринчи иретте, андагы турмуштук маани-маңызды түшүнүп, образдар аркылуу ой жүгүртүп, музыканы сүйө билүүгө үйрөнүшү кажет. «Миң кадам бир кадамдан башталат» дегендей, бардыгына ырааттуулук, убакыт жана дилгирлик керек.

Аваздык музыка менен, аспаптык музыканын табияты бир болгону менен угуу жана кабыл алуу жагдайына келгенде бир катар айырмачылыктар байкалат. Айталы, Атайдын «Күйдүм чок» деген ыры, Карамолдонун «Сынган бугу» күүсү бир угарманга бипбирдей кабыл алынбайт. Ыр деген сөз, обон, аткаруучулук жөндөм аркылуу синтездүү, алар бирин-бири толуктап, көтөрмөлөп жиберет. Күү, асыресе, кара күүлөр кандайдыр бир даражада угармандан даярдыкты талап кылат. Көркөм табити жогору адам күүлөрдүн сапатын кылдат айырмалай алат. «Майлыбайдын шалкы күү, мааниси жок таркы күү» деген сөз тегин чыкпаган. Андан калса, Карамолдо сыяктуу гениалдуу комузчулардын күү чыгармачылыгы кадимки Глинка, Бетховен, Григдердин профессионалдык бийиктигин элестетет. Орус музыка таануучулары Карамолдо бабабыздын күүлөрүнөн Бахтын кайрыктары угулат дешкен. Улуу күүлөрдө полифония бар, искусствонун бардык түрлөрү кыйыр түрдө катышып жаткандай сезилет. «Насыйкатты» чертип жатканда бир теңтушу молдокеме «ыңъдь кошуп койсоң боло!»

деп, оюн-чыны аралаш кайрылган дешет. «Ой, мен күү чертип жатканда ичимен ырдап турам», — деп жооп бериптир, кайран киши. Күүдө да керемет обон, ыр болорун Түгөлбай Казаков менен Акбар Рыскулов өздөрүнүн «Насыйкаты» аркылуу далилделди.

Ошентсе да, аспаптык музыкадагы өзгөчөлүк таасири, тарбия – үгүтчүлүгү жагынан да өзгөлүү. Улуу Абай айткандай, «махабат тили – тилсиз тил» болсо, күүлөрдүн тили да – тилсиз тил. Ооздон бир сөз чыкпай, бирок аспапта ойнолгон күү аркылуу ажалдан кутулуп, же кара жолтой кабардын астейдил айтылышы илгертен абыз болуп келе жатат. Айтылуу Токтогулдун «Балам жок» деген күүсү өзүнчө эле реквием сыяктуу. Дегинкисин айтканда, күү жанры элибизге эзелтен келаткан «өйдөдө—өбөк, ылдыйда—жөлөк» муьдаш жана тагдырлаш, журт үшкүрсө – күрсүнүп, кан түкүрсө – онтоп, акыреттик жан жолдоштой болгонуна ак чач тарыхыбыз күбө. Асан Кайбылда уулу туура белгилегендей акылмандык нускоолор—«Насыйката» чертилсе, боз ингендей муң кайгы—«Ботойлордо», өмүр, турмуш өктөсү—«Камбарканда», өкүт-кейиш—«Кербездерде» жабырып, жону катуу жокчулук—«Арман күүлөрдө», шум ажалдын арманы—«Кошок күүдө», махабат, ашыктык азабы—«Күйгөндөрдө» улутунда. Ар бири өзүнчө мажор, минор канатын сермеп, түркүн ой-санаага, түйшүк – күйгүлтүккө кабылтты. [2]

Кылымдардын кыйырында не деген ажайып күүлөр жаралып, караөзгөй касс каптаган кыргын-сүргүндө кээлери жоголуп, кээлери ай-жылдар араласа—бешигин сагынган баладай кайрыгын унуттурбай эстетип, улуу көч менен биздин күндөргө жетти. «Камбаркандан- Карамолдого» чейинки жол оңой-олтоң болгон жок. Көрсө, эл эсендегилерди эч нерсе менен жоюп, жигинен ажыратууга мьмкын эмес. Бирок, музыкалык чыгармачылыктагы аваздык жана аспаптык болуп бөлүнгөн бул эки жанр темир жолдун кош колундай жарышып, жанаша жашап келатканын белгилөөнүн өзүндө бир купуя суроо бар. Ар өнөрдүн «алтын», «күмүш» доорлору болот дешет. Күүлөрдүн «алтын доору» Карамолдо, Ыбырай, Шекербек бабаларыбыз менен кошо өтүп кеткендей. Алардын чалкыган диапазонундай, таңгалдырган талант даражасындай комуз – күүлөрүн келечек кытып турат деп ойлойсуң. Талант – даражасы деген сөздү мен атайылап айтып жатам. Анткени, симфониялык музыканын татаалдыгын эске салган залкар күүлөр ар бир эле чыгармачыл инсандын колунан келе бербейт.

Экинчиден, образдык палитрасы укмуштай кеңири күү өнөрүнүн чыгармачыл адамын тарбиялоодон кем эмес милдет – күүлөрдөгү музыкалык сырды түшүнө жана сүйө билген угарманды тарбиялоо. Кыргыздын элдик күүлөрүнүн көпчүлүгү чынында эле программалуу, өзүнчө эле драматургиялык сюжетке эгедер. Моно аспаптык ансамблден кадимки классикалык оркестрге өткөн музыкалык коллективдер элдик күүлөрдүн экинчи өмүрүн бийик деңгээлге көтөрүштү. Бул көөнө күүлөрдүн уккулуктуулугун жана таасирдүүлүгүн артыруунун эң сонун ыкмасы.

Кыргызда «күү чертсең—айтып черт», — деген кеп бар. Тематикалык тургай, жаралуу таржымал-тарыхы өзүнчө узун сабак баянга тете күүлөрүбүз аз эмес. Бул жаш угарман үчүн кызыктуу, өзөгүндөгү данеги таалим-тарбияга үгүттөп, эстетикалык таасири — өмүргө шерик.

Кыргыз радиосунун «Күүлөр баяны» циклдик уктуруусу, КТРдын «Кылым карыткан күүлөр» берүүсү мектеп окуучуларына да, студенттерге да бирдей зарылдык жана фольклор аркылуу эстетикалык маданиятты калыптандыруунун ийкемдүү ыкмасы. Кеп анын системалык – ыраатын сактай билүүдө.

АДАБИЯТТАР:

1. Дуйшалиев К. «Салттык музыка: теориясы жана усулдары» Б:- 2012ж.
2. Асан Кайбылда уулу.«Къъ баяны»(иликтөөлөр, ойлор, пикирлер)Б:-2000ж.

3. Лихачев Б.Т. Окуучуларды эстетикалык тарбиялоонун теориясы. – М.: – 1985ж.

*Качкын уулу Алтынбек
преподаватель ИЦППК
при КНУ им. Ж.Баласагына.
Ашырбеков Б.А.
преподаватель ИЦППК
при КНУ им. Ж.Баласагына
(Кыргызстан)*

ФОРМИРОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В современных условиях реформирования системы образования Кыргызской Республики возрастает роль подготовки творчески работающих учителей – высокой педагогической культурой. Так как, самым важным фактором в школьной работе является, безусловно, учитель. Его отношение к ученику, влияние, оказываемое им на душу ученика, и с другой стороны, его собственный духовный рост и развитие, его духовные данные – все это может быть анализируемо, измеряемо, объясняемо и усиливается. Учитель выступает как носитель не только своего предмета, но и многих других ценностей.

Отсутствие педагогической культуры современного учителя не позволяет ему создать благоприятную атмосферу в работе с учениками современной школы. Современный ученик отличается высокой информированностью, уязвимостью к воздействиям окружающей среды и в тоже время “демократизированными” до предела невозможности.

Актуальность данной проблемы заключается в формировании педагогической культуры учителя в школе, самое главное в учительском труде – растить человека, которому служение своему народу, отчизне, выполнение долга перед самим собой, родителями доставили бы радость. С первых дней пребывания в школе дети должны учиться красоте человеческих отношений, опыту жизни нравственного становления. В центре внимания – личность ученика, его внутренний мир, духовные запросы, здоровье, потребность в труде. И решение этих задач под силу только учителю высокой педагогической культуры.

Изучение опытов педагогов новаторов и народных учителей Кыргызской Республики (Б.Исаков, А.Заркунов, и др.) показывает, что высокая педагогическая культура учителей обеспечивает формированию личностных качеств школьника.

Проблемы формирования педагогической культуры будущих учителей исследованы Е.П. Белозерцевым, В.В. Давыдовым, И.Ф. Гончаровым, В.А. Караковским, И.Я. Лернером, В.С. Ледневым и др.

Педагогическая культура является частью общечеловеческой культуры. В ней воплощены *духовные ценности* образования и воспитания (педагогические знания, теории, концепции, накопленный педагогический опыт, профессионально-этические нормы) и материальные (средства обучения и воспитания), а также способы творческой педагогической деятельности, которые служат социализации личности в конкретных исторических условиях. Педагогическая культура является системным образованием, ее главными структурными компонентами являются: *педагогические ценности*,

творческие способы педагогической деятельности, опыт создания учителем образцов педагогической практики с позиций гуманизма.[1;4;5]

По мнению вышеуказанных педагогов, показателями высокого уровня сформированности педагогической культуры следует считать:

- гуманистическую направленность личности педагога;
- психолого-педагогическую компетентность и развитое педагогическое мышление;
- образованность в области предмета, учитель преподает и владеет педагогическими технологиями;
- опыт творческой деятельности, умение обосновать собственную педагогическую деятельность как систему (дидактическую, воспитательную и методическую);
- культуру профессионального поведения (*педагогического общения, языка, внешнего вида*).

Исходя из вышесказанного о педагогической культуре нам удалось определить особенности формирования педагогической культуры для учителей начальных классов. Младший школьник как губка, впитывает все, что попадает к нему в зор и хорошее и плохое, а также он проинформирован до предела “всякой” ненужной информацией. Учитывая все эти проблемы особенно младших школьников, у учителя возникает потребность в самосовершенствовании, самоактуализации и развитии, как высокоразвитый человек.

Личностно-ориентированное обучение и воспитание младших школьников возможно лишь при условии сформированности у современного учителя высокого уровня педагогической культуры и ее этики, как показатель гуманистических ценностей. Любовь к людям, доброта, доверие, понимание позиции другого, стремление к саморазвитию и самоактуализации, открытость к новому опыту и т.д. Гуманистическая природа педагогической этики имеет значение для правильной постановки учителем задач, выбор форм и методов обучения, помогает отыскать правильную линию в каждой уникальной ситуации деятельности.

Младший школьный возраст это 6,7 – 10,11- летних детей, обучающихся в 1-3 (4) классах. Начало школьного обучения означает переход от игровой деятельности к учебной, как ведущей деятельности младшего школьного возраста, в которой формируются основные психические новообразования. А также с поступлением ребенка в школу устанавливается новая социальная ситуация развития. Центром социальной ситуации развития становится учитель. В связи с этим проблемы содержания, структуры учебной деятельности, условий и путей ее формирования особенностей функционирования этой деятельности, выделение качественных изменений в психическом развитии учащихся.

Физиологические трансформации вызывают большие изменения в психической жизни ребенка. С вступлением в школьную жизнь у ребенка как бы открывается новая эпоха. Л.С. Выгодский говорил, что расставание с дошкольным возрастом – это расставание с детской непосредственностью. Ребенок, попадая в школьное детство, оказывается в менее снисходительном и более суровом мире. И от того, как он к этим условиям приспособится, зависит очень многое. Преподавателям и родителям необходимо владеть знаниями о данном периоде развития ребенка, поскольку неблагоприятное его протекание для многих детей становится началом разочарований, причиной конфликтов в школе и дома, слабого овладения школьным материалом. А отрицательный эмоциональный заряд, полученный в начальных классах, может явиться конфликтом в будущем.[2]

Рассмотрев об особенностях младших школьников, возникает вопрос, как реализовать педагогическую деятельность и как действовать на детей данного возраста? На основе анализа теоретических источников мы охарактеризовали деятельность учителя младших школьников.

Нужно до мельчайших подробностей и тонкостей знать свой предмет, владеть методикой его преподавания в совершенстве, но не подняться до звания настоящего учителя, не сотворить себе учеников. Учитель, владеющий профессиональными навыками, еще не учитель. Он становится учителем тогда, когда сочетание профессиональных и личностных качеств с передовыми педагогическими взглядами и идеями делают его носителем *педагогической культуры*. [3]

Как показали результаты опроса. Дети данной возрастной группы высоко ценят моральные ценности, но никаким образом профессиональные. Если у учителя нет внутренней теплоты к своим ученикам, то нет и речи об успешности преподавания. Никакое красноречие, никакая техника, никакая уловка не может завербовать чуткое внимание ребенка. Учитель старается преподнести самую доступную информацию, приводя при этом бытовые примеры, если нет душевного вложения в этот процесс, то нет и усвоения, запоминания прочих процессов.

Взгляд, мнение, манера поведения, одежда и многое прочее выступают как эталоны (образцы) для ребенка, приходя домой твердят, что наш учитель, так сделал бы, он нам так показывал, рассказывал, и бывают такие случаи, за плохое поведение обязательно надо так поступать, но не иначе. Как нам известно, что учителя ответственны за психическое здоровье каждого своего подопечного и как заложишь фундамент, так и будет стоять. Ведь в пору изменения или смены деятельности ребенок больше подвержен к негативным воздействиям окружающих людей и в то же время к положительным, дальновидность, дальноркость и чуткость эти качества могут по нашему мнению или ликвидировать грядущую бурю или развить и направить в нужное русло.

Мир взрослых дети постигают через призму взглядов любимого учителя (высококультурного), который нередко становится их идеалом на всю жизнь. Учитель, допускающий грубость, произвел в обращении с детьми, оскорбляющий их достоинство, не может пользоваться авторитетом учащихся. Они, как правило, активно сопротивляются воздействию такого учителя даже тогда, когда он бывает прав.

В эпоху информационных технологий все знают, все видели, кто это смотрит? что это такое? Зачем нам это? И многие другие вопросы, утверждения все более находят место в словарном запасе учеников. Дальнейшая демократизация и гуманизация образовательного процесса, обновление содержания образования, укрепление связи с истоками национальной культуры, появление инновационных школ требуют учителя высокой педагогической культуры.

Умение пользоваться информационными технологиями, быть в курсе самых последних событий, владеть новейшими методами и технологиями обучения и воспитания, умение стильно одеваться, а также иметь собственный стиль, знать культурные наследия Кыргызского народа еще многие другие могут быть показателями педагогической культуры учителя идущего в ногу со временем.

Образование как нам известно выполняет социальный заказ общества. В условиях быстро меняющегося мира учитель должен быстро адаптироваться и прогрессировать как передовик общества. Говоря о путях формирования педагогической культуры необходимо в первую очередь помнить о том источнике, который призван эту культуру питать – о культурном слое педагогики. Надо создать такую среду, где можно формироваться как деятель, как носитель передовых опытов общественности и образовательных методик.

В заключении необходимо отметить, что без культуры почти многие виды деятельности не осуществились бы, а в учительской деятельности вне педагогической культуры нет ни образования, ни воспитания и формирования личности. На основе анализа теоретических источников передового педагогического опыта учителей – новаторов Кыргызской Республики отметили, что формирование высокой

педагогической культуры является важным фактором в выполнении социальных заказов общества.

Чтобы обладать педагогической культурой учитель начальных классов должен непременно знать индивидуальные особенности каждого ученика, технологию обучения и воспитания, и по мере этих знаний строить свой индивидуальный стиль работы. Под конец хочется сказать, что учитель начальных классов, как и любой педагог - это всегда великий труженик. Но неизменным остается то, что каждый учитель должен овладеть высоким уровнем *педагогической культуры*.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.Анин Б.М. Учитель в моей жизни. М., 1987. Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. М. 1987. Елканов С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. М., 1989.
- 2.Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1996.
- 3.Дубровский А.А. Педагогика. Курс лекций Учеб. пособие для студентов пед. учебн.заведений и слушателей ИПК и ФПК М. Прометей, Юрайт, 1998. –с209
- 4.Елканов С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. М., 1989.
- 5.Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. М. 1987.
- 6.Кондртенков А.Е. Труд и талант учителя. М., 1989.
- 7.Сухомилинский В.А. Сто советов учителю. М.: 1979.

*Каниметов Ж.К. п.и.д., доцент
Кыргыз-Түрк “Манас”университети,
Матикеев Т.К. ОшМУ
(Кыргызстан)*

БОЛОЧОК МЕКТЕП ЖЕТЕКЧИЛЕРИНИН БАШКАРУУЧУЛУК МАДАНИЯТЫНЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ УСУЛДАРЫ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ

Билим берүү системасындагы башкаруу маселелери илимий-педагогикалык адабияттарда (К.Я.Вазина [2], В.И.Кочетков [9], В.С.Лазарев [5] Ю.В.Васильев [3], М.М.Поташник [6], Т.Г.Бадешко [1], В.П.Симонов [7], Т.Н.Шамов [8], Е.А.Ямбург [4] ж.б.) кеңири чагылдырылган. Бирок бул эмгектерде башкаруу маселелери көбүнесе билим берүү уюмун башкаруу деңгээлинде каралгандыгын белгилей кетүү керек. Ошол эле учурда мектеп мугалимдеринин башкаруучулук маданиятынын теориялык базасы жетишерлик толук иштелип чыккан эмес. Болочок мугалимдерди башкаруучулук маданият жаатында даярдоо проблемалары боюнча изилдөөлөр жетишсиз экендиги байкалат.

Ушундай карама-каршылыктардын теориялык жана практикалык маанилүүлүгүн жана аларды чечүүнүн натыйжалуу жолдорун издөө зарылдыгын эсепке алуу менен биз изилдөө проблемасын аныктадык, ал башкаруучулук маданият феноменин жана аны педагогикалык адистиктер боюнча даярдалып жаткан болочок мугалимдерде калыптандыруу жолдорун теориялык-методикалык жактан негиздөөдө турат.

Азыркы шарттарда, программаны, усулдарды, педагогикалык процесстин каражаттары менен формаларын тандоо мүмкүнчүлүгү, бир жактан алганда мугалим өзүн чыгармачыл реализациялоосуна жол ачат, бирок, экинчи жагынан, анын педагогикалык процессти башкаруусунун кесиптик маданиятынын деңгээлине өзгөчө

талаптарды коёт.

Болочок мектеп жетекчилеринде ийгиликтүү башкаруучулук ишмердүүлүктү шарттоочу башкаруучулук потенциалдын факторлору жөнүндөгү азыркы түшүнүктөрдү калыптандыруу, ошондой эле аларга мектептин педагогикалык кадрларынын башкаруучулук потенциалын сандык жана сапаттык баалоонун эксперттик усулун ЖОЖдо окуган мезгилинде үйрөтүү бир топ алгылыктуу жемишин берет.

Студенттердин башкаруучулук чечимдерди кабыл алуудагы чыгармачыл ойлорун, бири бири менен өз ара натыйжалуу аракеттенүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө сабактарда «Азыркы мектеп жетекчисине коюлуучу жалпы талаптар» деп аталган иштиктүү оюнду 4-курстун студенттери менен өткөрүү өз жардамын берет.

Оюндун максаты:

Оюн ар түрдүү максаттарды жана милдеттерди көздөйт. Алардын ичинен төмөндөгүлөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Дидактикалык:

- Азыркы мектеп жетекчисине зарыл болгон сапаттарды даражасы боюнча тизмектөө жана талкуулоо;
- жетекчинин сапатынын башкаруунун түрдүү моделдерине дал келүүсүн аныктоо;
- жетекчинин компетенттүүлүгүн баалоонун жаңы сапаттарын чыгармачылык менен кийирүү жана жетектөөнүн жаңы стилдерин бөлүп көрсөтүү ж.б.;

2. Тарбиялык:

- студенттерде диалогго жана дискуссияга кирүү маданиятын тарбиялоо;
- башкаларды уга билүү жана жалпы жашоодо өнөктөш болуу билгичтигин тарбиялоо;
- адамдарды башкаруу маданиятын тарбиялоо ж.б.;

3. Оюндук:

- окуу мекемесинин жетекчисинин ишмердүүлүгүн тууроо;
- окуу процессин жетектөөнү тууроо;
- жетекчилик ишмердүүлүккө бир топ даяр болгон студенттерди бөлүп алуу;
- эң чоң сандагы баллды жыйноо ж.б.

4. Изилдөөчүлүк:

- башкаруу маданиятын жана мектеп мугалиминин башкаруучулук маданиятын толуктоочу жаңы параметрлерди кийирүү;

Оюндун мүнөздөмөсү

«Азыркы мектеп жетекчисине коюлуучу жалпы талаптар» аттуу иштиктүү оюн катышуучулардын өз ара аракеттенүүсүн коштоочу окуу-долбоорлоочулук оюн болуп саналат. Бул оюн өзүн өзү өнүктүрүүчү болуп да эсептелет, анткени анда чыгармачылык элементтери, маданият таануучулук аспектилер жана оюндук кырдаал учурунда өз чечимин сунуштоо мүмкүнчүлүгү камтылган. Оюн негизинен оозеки түрдө жүргүзүлөт, анын аяккы жемиши – жетекчинин абстракттуу модели (үлгүсү).

Оюндун эрежелери жана баалоочулук көрсөткүчтөр системасы.

Оюндун эрежелери:

1. Оюнга катышуучу-студенттер төмөндөгүлөрдү аткарууга тийиш:

- оюндун эрежелерин сактоо;
- карым-катыш этикасын сактоо, башкаларды өз ара урматтоо, кызматташтык менен катышуу;
- талкууга активдүү жана демилгелүү катышуу, өзүнүн альтернативалуу чечимдерин (жооптун варианттарын) сунуштоо;
- ойлоо эркиндиги принциптерин сактоо;
- ыктыярдуулук принцибин карману ж.б.

2. Иштиктүү оюндун натыйжаларын баалоону ушул максатта тандалып алынган эксперттик топ жүргүзөт:

- эң чоң балл топтогон оюнчу жана топ бир топ ийгиликтүү деп эсептелет;
- ката кетирүү – бул баллдар эталону менен баалоонун айырмасы;
- бааларды жана баллдарды эсептөөнү эксперттик топ жүргүзөт;
- эксперттер командалардын жана ар бир оюнчунун натыйжасын катышуучулардын активдүүлүгүнүн атайын жадыбалы боюнча баалайт;
- изилдөөчүлүк ишмердүүлүк этабында команда тарабынан сунушталган ар бир параметр командалык натыйжаны толуктоочу баллдар менен бааланат.

Оюндун этаптары:

1. Уюштуруучу-даярдоочу этап – 10 мин.

1.1. Оюн командаларын түзүү, эксперттерди, команда капитандарын жана алып баруучуну дайындоо;

1.2. Дидактикалык оюндун оюнчуларыны жана бардык катышуучуларды нускама (эрежелер) менен тааныштыруу;

1.3. Оюнчуларды оюндук кырдаалга тартуу.

2. Оюндук этап:

2.1. Жекече ойноо жана аны даражасы боюнча тизмектөө;

2.2. Команда менен ойноо жана анын баалоо;

2.3. Жекече жана командалык отчеттордогу каталарды аныктоо;

2.4. Команданын оюндук кырдаалдарын баалоо;

2.5. Оюнчулардын жекече ийгиликтерин бааллоо жана даражасы боюнча тизмектөө;

2.6. Жеңүүчү команданы аныктоо;

2.7. Командаларда кошумча параметрлерди иштеп чыгуу жана талкуулоо;

2.8. Проблемаларды командалар аралык талкуулоо.

3. Корутунду этап:

3.1. Командаларды баалоо боюнча калыстар тобунун сөзү;

3.2. Оюндун жыйынтыгы боюнча төраганын оюндун жетекчисинин сөзү, жеңүүчү командаларды жана студенттерди сыйлоо;

3.3. Жетекчинин корутунду сөзү.

Оюндун, катышуучулар, калыстар тобунун мүчөлөрү жана эксперттер менен жүргүзүлгөн анкетанын жыйынтыгы боюнча жетекчинин төмөнкүдөй иштиктүү жана инсандык сапаттары бөлүнүп көрсөтүлдү:

- атайын башкаруучулук даярдыктын болушу;
- ыйгарым укуктарды жолдоо билгичтиги;
- документтер менен иштөө билгичтиги;
- жетектөөгө болгон өз каалоосу жана жөндөмү;
- башталган ишти аягына жеткирүүгө карата максаттуу умтулуусу;
- өзүнө жоопкерчиликти алууга даярдыгы;
- идеяларды топтоштуруу жөндөмдүүлүгү;
- үй-бүлөлүк колдоо;
- жогору даражадагы жатыктык;
- зарылчылыкка жана кырдаалга жараша башкаруу стилин өзгөртүү билгичтиги;
- жетектөө маселелери боюнча жогорку кеиспик даярдык жана компетенттүүлүк;
- ар түрдүү функцияларды аткаруу тажрыйбасы;
- адамдар менен иштөө билгичтиги;
- адамдарды ынандыруу жана башкаруу билгичтиги;
- жетекчилик ишмердүүлүк тажрыйбасы ж.б.

Окуу-долбоорлоочулук оюн студенттерге азыркы жетекчинин оюндук моделин даярдап иштөөгө гана эмес, өзүн мектеп жетекчисинин ролунда көрүүгө, инсандын

өздүк сапаттары менен калыптанган кесиптик сапаттары азыркы кесиптик ишмердүүлүктүн талаптарына канчалык дал келерин карап көрүүгө жана баалоого жардам берет. Бул болсо өзүн өзү өнүктүрүү жолдорун жана траекториясын аныктоо мүмкүнчүлүгүн берет. Бул иштиктүү оюн ЖОЖдо окутуу процессинде калыптандырылуучу адистин моделине кирүүчү критерийлер катарында да пайдаланылышы мүмкүн.

Бул эмгекте биз азыркы мектеп жетекчиси ээ болууга тийиш болгон төмөндөгү сапаттарды аныктадык. Шарттуу түрдө бир нече топторду бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Жалпы адамзаттык сапаттар:

- эмгекти сүйүү;
- принципиалдуулук, чынчылдык;
- сөзүнө туруу ишенимдүүлүгү;
- өзүн сындай билүү;
- гумандуулук;
- тактык;
- адилеттүүлүк;
- максатка умтулуучулук;
- жогору маданияттуулук;
- кынтыксыз адептүүлүк;
- шамдагайлык;
- ишке болгон жөндөмдүүлүгү;
- өз ишине берилгендик;
- оптимисттик;
- өзүнө жана башкаларга болгон талапчандык;
- тамаша сезими;
- сырткы жагымдуулук ж.б.

2. Кесиптик билимдери:

- башкаруу илимин билүүсү (менеджменттин негиздери, персоналды башкаруу ж.б.);
- азыркы уюштуруучулук-башкаруучулук принциптер менен усулдарды практика жүзүндө колдонуусу;
- документация менен иштөө билгичтиги;
- өз кесиптик чөйрөсүндөгү билими менен тажрыйбасы ж.б.

3. Коммуникативдик сапаттары:

- жетекчинин жогорудагы жана «татаал» жетекчилер менен, кол астындагылар менен иштиктүү мамиле түзүү билгичтиги, жамаатта нормалдуу психологиялык климатты кармоо билгичтиги;
- карым-катыш билгичтиги (сүйлөө маданияты, угуу билгичтиги);
- эл алдында сөз сүйлөө билгичтиги ж.б.
- тапшырылган ишке карата чыгармачыл мамилеси;
- демилгени колдоо, жаңы прогрессивдүү нерсени пайдаланууга умтулуу билгичтиги;
- өз аброюн сактоо билгичтиги ж.б.

4. Иштиктүү сапаттары жана уюштуруучулук жөндөмдөрү:

- демилгелүүлүк;
- маселелерди чечүүдөгү өз алдынчалык;
- өзүн өзү уюштура билүүсү (өзүнүн жана өзгөнүн убактысын үнөмдөй билүү, тактык);
- тартиптүүлүк;
- аткаруучулук;
- максатты так аныктоо жана милдетти коюу билгичтиги;
- шартка жараша жүрүм-турум стилин өзгөртүү жөндөмдүүлүгү;
- кадрларды дайындоо жана алардын өз ара аракеттенүүсүн уюштуруу билгичтиги;

- жамаатты жолго салуу жана артынан ээрчитүү жөндөмдүүлүгү;
 - кол астындагылардын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөө билгичтиги;
 - ыкчам чечим кабыл алуу жөндөмдүүлүгү жана ага умутулуусу;
 - натыйжаларды объективдүү талдоо жана баалоо жөндөмдүүлүгү, ага умутулуусу;;
 - кол астындагыларды өбөлгөлөө билгичтиги ж.б.
5. Психофизиологиялык сапаттары;
- мыкты ден соолугу;
 - стресске туруктуулугу;
 - интеллектуалдык касиеттери (байкагычтыгы, аналитикалуу ой жүгүртүүсү);
 - көңүл буруунун туруктуулугу жана бөлүштүрүлүшү;
 - эс тутумунун ыкчамдыгы;
 - кырдаалды жана ишмердүүлүктүн натыйжаларын божомолдоо жөндөмдүүлүгү;
 - жекече-психологиялык касиеттери (темперамент, инсандык багытталышы ж.б.).

Эгерде мектеп жетекчиси жогоруда саналган сапаттарга ээ болсо, анда аны башкаруучулук маданиятка ээ деп эсептөөгө болот.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. 1.Бадешко Т.Г. Вопросы подготовки менеджеров образования: управление изменениями [текст] / Т.Г.Бадешко // Учебное пособие для студ.доп.проф.пед.образования. Волгоград: Перемена, 1998. -132 с.
2. Васильев Ю.В. Педагогическое управление в школе: методология, теория практика. [текст] / Ю.В. Васильев - М.: Педагогика, 1990. - 144 с.
3. Вазина К.Я. Педагогический менеджмент (концепция, опыт работа) [текст] / К.Я.Вазина // – М.: Педагогика, 1991. -268 с.
4. Кочетков В.И. Педагогический менеджмент как основа реализации иного уровня образования в профессиональном лицее [текст] / В.И.Кочетков // Дис. канд. пед. наук. - СПб.: 2002. - 234 с.
5. Лазарев В.С., Поташник М.М. Как разработать программу развития школы: Методическое пособие для руководителей образовательных учреждений. [текст] / В.С.Лазарев, М.М.Поташник // - М.: Новая школа, 1993. – 48 с.
6. Поташник М.М. Управление современной школой: (В вопросах и ответах): Пособие для руководителей образовательных учреждений и органов образования [текст] /М.М.Поташник// - М.: Новая школа, 1997. - 352 с.
7. Симонов В.П. Педагогический менеджмент: 50 ноу-хау в управлении педагогическими системами: Учеб. пособие. - 3-е изд., испр. и доп. [текст] / В.П. Симонов - М.: Педагогическое общество России, 1999. - 430 с.
8. Шамова Т.И. Внутришкольное управление: Вопросы теории и практики [текст] /Т.И. Шамова// - М.: Педагогика, 1991. - 192 с.
9. Ямбург Е.А. Школа для всех: Адаптивная модель: теоретические основы и практическая реализация [текст] /Е.А. Ямбург// - М.: Новая школа, 1997. - 352 с.

Кожогелдиева К.М.

к.п.с.н., и.о.доц.

ИЦППК КНУ

им.Ж.Баласагына (Кыргызстан)

РОЛЬ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИИ КРИТИЧНОСТИ МЫШЛЕНИЯ

В век быстрого изменяющегося общества, каждому человеку не обойтись без критического мышления, тем более студенту, как субъекту образования. Образование всегда рассчитано на будущее, с опорой на требования общества. А общество требует более высоких интеллектуальных качеств в усвоении соответствующих знаний. Поэтому сейчас актуальность критического мышления в том, что каждая личность в образовании должна уметь ориентироваться в стремительно растущем потоке информации, определяя важное и нужное, уметь понять их со смыслом и применять на практике.

Несмотря на то, что со студентами колледжа первые обучающие исследования по развитию критичности мышления проводились достаточно давно, но проблема мышления остается актуальной, требуя более расширенную информацию по поводу его изменения и развития.

В первой половине XX века русский психолог Л.С.Выготский определил интеллект как способность учиться и размышлять.

Д.Халперн заметила: «Интеллект также соотносят со словом «практический», подчеркивая, что он играет определенную роль в повседневной человеческой деятельности. Человек, обладающий «практическим интеллектом», знает, как ему справиться с той или иной задачей. Это подразумевает умение планировать свое время и рассчитывать силы, чтобы добиться поставленной цели. Студент, имеющий такой интеллект, знает, к примеру, на какие темы ему следует обратить особое внимание при подготовке к зачету, что ему сказать в случае опоздания на занятие, как успешно написать контрольную работу и т.д. В жизненных ситуациях цель часто бывает трудно определить, а возможно пути ее достижения весьма многочисленны. Если вы хотите закончить колледж с хорошими показателями, вы едва ли разумно распорядитесь своим временем, если станете перепечатывать слово в слово каждую лекцию, записав ее предварительно на магнитофон. Правильней будет просмотреть после занятий конспекты лекций и кратко пересказать их собственными словами. Студент, обладающий практическим интеллектом, так и сделает и вероятнее всего закончит учебное заведение с хорошими отметками» [5, с.42]. Высказывания Д.Халперн подтверждают, что каждый студент должен стремиться получить такое образование, которое даст возможность использовать их на практике. Осознанно приобретенные знания в колледже или вузе создают условия для развития логического, критического мышления.

К сожалению, не каждый студент стремится получить такое образование, которое необходимо не только при приеме на работу, но и при решении жизненных ситуаций, проблем, которое влияет на развитие познавательных процессов, особенно, на мыслительную деятельность, определяя интеллектуальный уровень самого человека.

Д.Халперн отмечает: «Метакогнитивное наблюдение за собственными мыслительными процессами включает в себя определение приоритетных задач для решения, оценку времени и усилий, необходимых для решения этих задач и их составных частей, а также контроль за тем, как вы продвигаетесь в намеченной цели». [5, с.50]. Здесь можно представить то, как студент будет владеть знанием не наблюдая за своими мыслительными действиями, когда он не научился рассуждать и критически осмысливать обсуждаемые вопросы.

Можно привести такой пример. Студенты колледжа защищают самостоятельно выполненные рефераты по дисциплине «Основы учебно-исследовательской деятельности студента», по которому проводились только лекционные занятия, т.е. надо отметить, что для студентов было мало возможности просмотреть вопросы выполнения видов самостоятельной исследовательской работы на практических занятиях, где можно было бы решить некоторые вопросы, выполняя индивидуальные задания. В ходе защиты рефератов можно было отметить, что не все студенты контролируют за своими мыслительными действиями при выполнении поставленных

целей в реферате. Зарождается вопрос: На каком уровне будут результаты студентов при выполнении дипломных работ?

Вышеуказанный пример напоминает, что занятия студентов должны быть направлены на развитие критичности мышления, где они усваивают навыки правильного применения полученных результатов, контролируя свои знания. Тем более уже доказано, что именно критичность мышления увеличивают возможность получить желаемый результат.

Д.Халперн изучая труды Расселла и других исследователей мышления заметила: «Навыки, эвристики, методы, стратегии, тактики – это разные слова, обозначающие одну и ту же идею – компоненты интеллектуального мышления, которым можно научить. Одно из моих любимых определений критического мышления было предложено более 35 лет назад (1960) и близко к следующему современному определению интеллекта как суммы навыков, которым можно научить: «Критическое мышление – это процесс оценки или категоризации в терминах ранее приобретенных базовых знаний... оно включает в себя установку плюс владение фактами плюс ряд навыков мышления» Равенство Расселла можно представить в таком сжатом виде:

Установка+ Знания + Навыки мышления = Интеллектуальное мышление» [5, с.46]. Такое мнение автора приводит к тому, что говоря об установке можно уделить внимание на направленность личности, как определяющее психическое свойство человека, влияющее на его жизнедеятельность и усвоение знаний. Если критичности мышления можно научить в процессе обучения, а значит, в ходе этого же процесса можно изменить направленность студента, т.е. его установку на получение знаний и развитие критичности мышления.

М.И.Дьяченко и Л.А.Кандыбович изучая психологию высшей школы подчеркнули: «Направленность – одно из важнейших свойств личности студента. Она выражается в целях и мотивах его поведения, потребностях, интересах, идеалах, убеждениях, установках. Анализ деятельности студента помогает раскрыть то, к чему он стремится, почему и во имя чего он этого хочет – словом, помогает раскрыть механизм целеустремленности его многогранной деятельности.

В целевой активности студента важную роль играет установка – своеобразная форма направленности личности, определяющая ее готовность к деятельности в данных условиях. Благодаря установке происходит объединение потребностей и различных ситуаций, в которой она удовлетворяется» [2, с.99]. Как нам известно, на формирование направленности или установки влияют различные условия, некоторые из которых можно целенаправленно организовать при процессах обучения и воспитания. Поэтому каждый преподаватель должен уметь определять установки студента по отношению к знаниям, личностного развития, а так же уметь организовывать соответствующие условия для формирования установок, направленности.

М.И.Дьяченко и Л.А.Кандыбович напоминают: «Направленность может быть узколичной или носить общественный характер, являться неустойчивой или же устойчивой. Стремление студента к успешному овладению вузовской программой, устойчивая направленность применять свои знания, способности и опыт на пользу обществу, показать себя в будущем творческим специалистом – важнейшая индивидуально-психологическая предпосылка успеха и эффективности его деятельности в вузе. [2, с.100]

Основой направленности являются потребности, мотивы и цели. В исследованиях отмечается, что развивая потребности, мотивы, повышается эффективность деятельности студента.

Изучая психологическую литературу можно заметить, что в ходе обучения изменяются и усложняются содержания мотивов деятельности студентов вуза. Студент, пользуясь критичностью мышления, начинает ставить общественно важные цели,

которые касаются его учебы и будущей профессии. Преподаватель должен иметь представления о мотивах, целях и направленностях студента, чтобы организовывать такие занятия, которые являлись бы условием развития их критичности мышления.

В своей работе Д.Халперн сказала: «Даже если не все мы станем Эйнштейнами, все мы способны научиться мыслить более продуктивно.

Стернберг не одинок в своем убеждении, что интеллект определяется навыками, которые можно развить с помощью обучения» [5, с.45].

Д.Халперн отмечает: «Знание – не статично. Оно не может быть передано от человека к человеку, подобно тому, как мы переливаем воду из сосуда в сосуд. Оно динамично. Разумеется, наивно думать, что мы все должны начинать с нуля и вновь изобретать колесо. Мы опираемся на знания, созданные кем – то, чтобы создавать новые знания.

Мы создаем знания всякий раз, когда знакомимся с новыми понятиями и идеями. Только что полученная информация используется нами для создания наших собственных внутренних структур знания. Знание – это “состояние понимания”, присущее только сознанию конкретного человека. Это – что-то, чем мы можем поделиться в процессе общения с другим человеком. Мы используем уже имеющиеся у нас знания для осмысления новой информации. Таким образом, приобретение знаний является активным психическим процессом»[5, с.21]. Такие высказывания подтверждают необходимость развития критичности мышления в усвоении новых знаний, в правильном выборе поступающих информации. Каждый из нас хорошо представляет отличие содержания школьных знаний от содержания высшего образования, где требуются от студента основы для их усвоения, а также необходимый уровень мыслительных действий.

С.Л.Рубинштейн[3], изучая процесс решения задач учащимися, большое значение придавал критичности ума. Он отмечал: “Решение некоторых, особенно сложных, задач совершается на основе гипотез. Осознание наметившегося решения как гипотезы, т.е. как предположения, порождает потребности в его проверке. Эта потребность становится особенно острой, когда на основе предварительного учета условий задачи перед мыслью встает несколько возможных ее решений или гипотез. Чем богаче практика, чем шире опыт и организованнее система знаний, в которой эта практика и этот опыт обобщены, тем большим количеством контрольных инстанций, опорных точек для проверки и критики своих гипотез располагает мысль» [3, с.353].

Об основных процессах мышления т.е. об анализе, синтезе, обобщении, С.Л.Рубинштейн пишет в работе “О мышлении и путях его исследования.” Автор приходит к выводу, что за показатель умственного развития учащихся можно принять наличие способности самостоятельно “переносить” знания, умения и навыки на процесс выполнения новых заданий, с которыми учащиеся ранее не встречались.

Эмоция теснейшим образом связана с психическими процессами, что было отмечено С.Л.Рубинштейном: «С динамикой мыслительного процесса связано эмоциональное самочувствие мыслящего субъекта, напряженное в начале и удовлетворенное или разряженное в конце. Вообще реальный мыслительный процесс связан со всей психической жизнью индивида. В частности, поскольку мышление теснейшим образом связано с практикой и исходит из потребностей и интересов человека, эмоциональные моменты чувства, выражающего в субъективной форме переживания, отношение человека к окружающему, включаются в каждый интеллектуальный процесс и своеобразно его окрашивают» [4, с.347]. Результаты исследования автора привлекают внимание тем, что их можно учесть во время учебного процесса в студенческой аудитории.

По мнению Л.С.Выготского[1]самостоятельность и критичность учащихся играет важную роль в процессе обработки уже возникших образований, приобретенных через упражнения. Интересно мнение Л.С.Выготского тем, что для развития

самостоятельности и критичности мышления надо постепенно усложнять задание, потому что студент зачастую сначала с трудом решающий задачу, постепенно преодолевает эту трудность и наконец, начинает решать ее самостоятельно. Данная работа является одновременно и теоретическим и экспериментальным исследованием в психологической науке.

Д.Халперн[5], изучая критичность мышления, подчеркивает достижение желаемого результата, для чего необходимо уметь пользоваться видами мышления, его операциями, но не просто, а оценивая при этом весь мыслительный процесс, чтобы добиться нужного, правильного решения проблем. Она напоминает, что критичность мышления теснейшим образом связана с эмоцией. Эмоциональность тоже помогает выбору необходимого результата, она стимулируется, если рассматривать проблему с разных точек зрения, с разных сторон.

О том, что навыкам критического мышления можно научиться во время учебных занятий было доказано в исследованиях некоторых ученых. Американский психолог Р.А. Блок заметил, что в отзывах студентов колледжа отмечается рост критичности мышления после прохождения курса обучения навыков мыслительной деятельности. Здесь же показано способность студентов учитывать ситуации и возможности при решении проблем, что влияет на их самооценку.

Шенфельд и Херманн обнаружили, что студенты прошедшие обучение мыслительным навыкам, выполняют задания лучше, чем студенты, которых обучали обычной традиционной программой.

На основе выше сказанного можно отметить, что критичность мышления включает в себя не только проблему и ее осознание, но и цель, гипотезы, контроль, оценку, которым можно обучить как в школе, так и в вузе. Критичность мышления есть качество ума, включающее в себя операции мышления (анализ, синтез, сравнение, обобщение), построение логических умозаключений, выявление ошибок и несуразностей, а также самостоятельность мысли, творчество, эмоциональность. Такая характеристика критического мышления на первый план выдвигает оценочный компонент, помогающий добиться лучшего результата решаемой проблемы. Именно правильное управление процессом обучения студентов является важным условием развития критичности мышления.

Этим можно подчеркнуть важность принятия установок критического мышления студенческой аудиторией, помогающей качественному усвоению знаний и навыков высшего образования и влияющее на личность студента.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. Серия: Библиотека всемирной психологии. – М.: Изд-во: Смысл, ЭКСМО, 2005. – 136 с.
2. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы: Учеб. Пособие для вузов. – 2-е изд., перераб. И доп. – Мн.: Изд-во БГУ, 1981. – 383 с.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 1999. – 720 с.
4. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 147 с.
5. Халперн Д. Психология критичности мышления. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.

*Кушчубек к. Ширин,
Чалданбаева А.К.
ИЦППК КНУ им.
Ж. Баласагына (Кыргызстан)*

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗИТИЯ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ

Различные социально-экономические, политические и другие преобразования, происходящие в нашем обществе, заставляют практически все педагогические коллективы высших учебных заведений любого профиля ставить и решать очень важные, ответственные и серьезные задачи глобального улучшения профессиональной подготовки нынешних студентов в рамках компетентностного подхода. Компетентностный подход, представляющий собой ориентацию не только на усвоение определённых знаний и умений, направлена также на формирование способностей творить и создавать. Сегодняшний выпускник высшего звена должен обладать не только суммой знаний, умений и навыков, но и суммой неких дополнительных личностных качеств, более соответствующих пониманию современных целей образования (2).

Статус студента обязывает его стремиться к повышению мастерства, профессиональной подготовки, всесторонней развитости, социально профессиональной ответственности, а также к развитию многих других личностных качеств.

Студент (от лат. *studens* – усердно работающий, занимающийся) – учащийся высшего и среднего учебного заведения. В Древнем Риме и в Средние века студентами назывались любые лица, занятые процессом познания. С основанием в XII веке университетов термин стал употребляться для обозначения обучающихся и преподавателей в них лиц; после введения ученых званий для преподавателей (профессор, доцент, магистр и др.) – только учащихся. Таким образом, студенты - это люди, образующие специфическое общество, собравшиеся в учебных заведениях среднего и высшего профессионального образования (9).

Студенчество, являясь составной частью молодежи, представляет собой специфическую социальную группу, характеризующуюся особыми условиями жизни, труда и быта, социальным поведением и психологией, системой ценностных ориентаций

Так называемые проблемы студенчества изучались и изучаются довольно большим количеством исследователей. Так, школа Б.Г. Ананьева занимается изучением проблем личности человека в студенческом возрасте в таких направлениях, как социальное, личностное, интеллектуальное его развитие. Изменения личности человека в студенчестве происходят из-за того, что он сталкивается с разнообразными общностями, являющимися для него абсолютно новыми, и начинает вливаться в некоторые из них, становясь их частью. Именно в студенческом возрасте происходит сильное психологическое изменение интеллекта человека (1).

Студенческий возраст является особым периодом наиболее интенсивного интеллектуального развития личности. В это время происходит формирование учебно-профессиональной деятельности и освоения роли студента. «Каждый возраст имеет свои особенности, а переход от одного возраста к другому связан не только с приобретением каких-то качеств, но и их ослаблением» (4).

Так, Е.И. Степановой (10) были выделены три макро перехода в развитии психических функций у взрослых в возрасте от 18 до 40 лет, и в частности интеллекта: первый-18-25 лет, второй-25-35 лет, третий-36-40 лет. Эти три периода различаются темпами развития и интеллекта в целом, и отдельных психических функций (памяти, мышления, внимания).

Первый период (от 18 до 25 лет), соответствующий студенческому возрасту, можно охарактеризовать огромной ритмичностью, из-за того что в этот возрастной промежуток происходит частая смена спадов и подъемов в развитии внимания, памяти, мышления и интеллекта в целом. Во втором и третьем макро переходах, согласно работам Е.И. Степановой (10), зафиксировано относительная устойчивость при сильно выраженном подъеме вербального интеллекта, что напрямую объясняется знаниями, накопленными человеком за определенное время.

Интеллектуальное развитие человека можно охарактеризовать основными познавательными функциями, такими как мышления, память, внимания, восприятие. По мнению Б.Г. Ананьева (1), в этот возрастной период уровень интеллектуального развития повышается в соответствии с законами индивидуального развития человека. «В период взрослости на основе совершенствования, развития аналитико-синтетической деятельности происходит все большее структурирование интеллекта, образования целостной его структуры, изменение соотношения компонентов».

При дальнейшем рассмотрении функции внимания было выявлено, что объем (переключение и избирательность) внимания возрастает постепенно от 18 до 33 лет. После 34 лет, при сохранении определенного уровня на протяжении зрелости, концентрация внимания и его устойчивость начинают снижаться, но незначительно. В возрастном периоде от 18 до 30 лет обнаружены очень высокие показатели вербальной памяти, а в период от 33 до 40 лет наблюдается обратная картинка – показатели вербальной памяти снижаются. Наименьшим возрастным изменениям подвергается память образная, а долговременная вербальная память в возрасте от 18 до 35 лет наиболее постоянна (11).

Таким образом, развитие психофизиологических функций человека носит очень специфический, сложный и разнообразный характер, обусловленный большим количеством всевозможных противоречий, отражает онтогенетические закономерности и влияние накопленного практического опыта человека.

Все периоды студенческого возраста, в которых происходят столь значительные изменения при формировании личности, требуют анализа противоречий, возникающих в конкретном случае: 1) социально-психологические противоречия, т.е. на начальном этапе обучения у студента появляется много новых и сложных требований, которые противоречат уже сложившимся и устоявшимся до вуза стереотипами поведения. Это и противоречия между результатами деятельности, формирующимися межличностными отношениям с одноклассниками или сокурсниками, и в частности отношение к самому себе как к личности. Также существуют противоречия между возрастом интеллектуальных и физических сил, очень ограниченным временем для удовлетворения личностных потребностей; 2) противоречия дидактического характера, которые могут быть причиной неудовлетворенности как студентов, так и самих преподавателей учебным процессом. Это противоречия между очень жесткими формами, рамками, методами подготовки будущего специалиста и его стремлением к самостоятельному отбору при получении знаний; 3) противоречия между огромным объемом информации, поступающей из разнообразных источников, расширяющим знания студентов, и очень ограниченным временем для ее осмысления. Этими серьезными противоречиями могут быть обусловлены не только поверхностные значения, но и, в итоге, поверхностное мышление.

Подробное рассмотрение интеллектуальных и личностных особенностей студентов позволяет сделать вывод, что факторов и специфических структур, влияющих на их развитие, бесконечное множество, обусловлено индивидуальными различиями студентов. Но, при прочих равных условиях, необходимо отметить, что одним из главных факторов, дифференцированно воздействующих на получение образования студентом, является его дальнейшее профессиональное становление.

Студенчество – возраст становления профессионального и личностного самосознания, которое, в свою очередь, является следствием, внутренним личностным условием и предпосылкой активного освоения студентом значимых для него сфер деятельности, основной саморегуляции и самоуправления. В большинстве случаев степень осознания собственного внутреннего состояния и настроения очень важна для учебной, а в последующем и для профессиональной деятельности и вполне может служить показателем успешности личности в ее профессиональном, социально-экономическом и интеллектуальном развитии (5).

Исследования самооценки, проведенные Н.С. Копеиной (6), показывают специфическую структуру частных самооценок, которые соответствуют определенным подструктурам личности: интеллектуальным, личностным, коммуникативным качествам.

Величина самооценки эмоциональной стабильности является наименьшей среди других характеристик личности. В студенческом возрасте повсеместно распространено состояние эмоциональной нестабильности и тревожности, а также неуравновешенность и беспокойство. Это является причиной снижения жизненного тонуса и работоспособности, что сказывается на успешности обучения (7). Сниженные интеллектуальные характеристики тормозят и затрудняют процесс усвоения знаний и обучения в целом, высокие – наоборот. Развитие определенных личностных и индивидуальных качеств студентов показывает, что уровень вариативности достаточно высок. Если же в структуре отношения личности развивать высокую ответственность в учебе, то самооценка собственных интеллектуальных способностей станет важной частью отношения к себе. Способность к самопознанию и самосознанию является самой высокой величиной самооценки (3).

Если самооценка низкая, это говорит о том, что человек не может разобраться в себе, прогнозировать свое поведение, а значит, и управлять собой в полной мере. Недифференцированно завышенная самооценка говорит о неадекватности мыслей и о низком уровне сформированности навыков самоанализа. Исследования ученых показывают, что уровень и качество педагогической деятельности однозначно соотносены со степенью адекватности самооценки.

Необходимо отметить, что в учебной деятельности студентов главными и наиболее существенными считаются мотивы творческих и профессиональных достижений, личного престижа, социальные и познавательные мотивы (12). Так, мотивы «личного престижа» и «профессиональные» мотивы являются существенно более значимыми, чем, например, мотивы «познания» и «прагматичности» (8). Но необходимо отметить, что главные, доминирующие, мотивы на разных курсах обучения меняются. Так, на первом курсе ведущим мотивом является «профессиональный», на втором – мотив «личного престижа», на третьем и четвертом курсах – оба этих мотива, на четвертом – еще и «прагматический». «Познавательный» и «профессиональный» мотивы больше всего влияют на уровень обучения, а «прагматический» свойствен в основном слабоуспевающим студентам.

Все структурные изменения системы интеллекта личности студента происходят под огромным и очень разнообразным воздействием жизненных факторов, среди которых учение занимает главенствующую роль в студенческом возрасте, определяя в дальнейшем высокий тонус интеллекта.

Совокупность психических новообразований у студентов показывают изменения в интеллектуальной деятельности, связанные с появлением умения ставить и решать поставленные задачи, видеть задачи и проблемы и находить пути их решения. Студенческие годы являются очень важным, подчас главенствующим этапом становления личности человека, они раскрывают ее возможности и потенциал. Это этап подготовки к переходу в более зрелую жизнь. Становление целостности интеллекта и последующее приобретение профессии формируют дальнейший образ жизни личности после студенчества.

В заключении отметим, что студенческий возраст является периодом становления целостной личности, когда происходит «консолидация психологических сил человека» (4), вырабатываются устойчивые личностные свойства, стабилизируются психические процессы, наступает пора выраженного профессионального самоопределения. Следовательно, все изменения, которые происходят с личностью человека в процессе освоения профессии и приобретения профессиональных качеств на этапе получения высшего образования, очень важны для подготовки специалистов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 1977-380с.
2. Байденко В.И. Болонский процесс: результаты обучения и компетентностный подход. – М., 2009 – 534с.
3. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика //Учебник для вузов. – М., 2000.
4. Гамезо М.В. Возрастная и педагогическая психология – М., 1999. -234 с.
5. Гребенюк О.С., Гребенюк Т.Б. Основы педагогики индивидуальности. – М., 2002.
6. Копейна Н.С. Мотивация учебной деятельности // Вопросы практической психодиагностики и психологического консультирования в вузе /под ред. Н.Н. Обозова. - Л., 1984 - С. 113-118.
7. Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст / Н.С. Лейтес.-М.: Педагогика, 1971-278 с.
8. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. М., 1990.
9. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. - СПб., 2002. - 720 с.
10. Степанова Е.И. Возрастные характеристики интеллекта //Советская педагогика.-1972.-№10.-С.69-76.
11. Чуприкова Н.И. Умственное развитие и обучение (к обоснованию системно-структурного подхода). – Воронеж, 2003. -320с.
- 12.Шкуркин В.И. Мотивы как фактор эффективности учебной деятельности студентов педвуза: автореф. дис. канд. психол. наук.-М., 1981.-24с.

Кожогелдиев А.С.

И.о.доц. ИЦППК

КНУ им. Ж.Баласагына (Кыргызстан)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

Современные изменения во взаимодействиях людей ставят особые требования к личности школьника, педагога и родителей. Если проследить их деятельность можно отметить, что особая роль выдвигается социальному педагогу, который является хорошим посредником всех участников образовательного учреждения. Именно от деятельности социального педагога иногда зависит здоровье школьника, школы и

семьи в целом. Говоря о здоровье необходимо отметить, что здесь имеется в виду физическое, социальное и психическое здоровье объектов социального педагога. Деятельность социального педагога как оберегающего здоровье в пространстве образования, направлена на обеспечение разностороннее развитие школьников.

Решение названных проблем в целом зависит от того на сколько социальный педагог знает психологические особенности человека в различные возрастные моменты, особенности семьи и их взаимоотношения, закономерности психического развития детей с различными физическими и психическими нарушениями.

Специальность социального педагога новая и современная, поэтому решение поставленных проблем осуществляется слишком медленно, так как они полностью не осознают,на сколько важна психологическая информация в деятельности социального педагога.

В.И.Слободчиков, Е.И.Исаев напоминают: «Сегодня в личностно-ориентированном, развивающем образовании остро стоит вопрос о психологических нормах и критериев развития. Очевидно, что без внятного и педагогически ответственного представления о «норме развития», о возрастно-нормативных моделях развития на разных образовательных ступенях и о соответствующей педагогике развития невозможно даже ставить проблему проектирования действительно развивающего образования» [8, с.23]. Обучение будет считаться эффективно воздействующей лишь тогда, когда будут происходить определенные качественные изменения в познавательной, социально-личностной сфере школьника. Чтобы добиться нужного качества желательно знать психологические особенности детей разного возраста и определять соответствующие педагогические воздействия, учитывая при этом и индивидуальные особенности школьника.

Проследивая мысли К.Роджерса можно напомнить, что «препятствия развитию возникают в детстве. То, чему ребенок научается на одной стадии, должно быть переоценено на следующей. Мотивы, преобладающие в раннем детстве, позже могут препятствовать развитию» [8,с.67]. О том, что каждая возрастная стадия психического развития имеет свои особенности, подтвердят труды всех психологов. Но знание этих особенностей и умение пользоваться им на практике дают хороший результат, тем более, если учитывать отрицательное влияние того, что приносила пользу ранее.

Особо важное значение имеет знание социального педагога эмоциональных особенностей, как детей, так и взрослых, которые влияют не только на настроение человека, но и на развитие познавательных процессов, формирования личностных качеств, а также на построение взаимоотношений с окружающими.

Эмоции и чувства представляют собой отражение реальной действительности в форме переживаний. Различные формы переживания чувств (эмоции, аффекты, настроения, стрессы, страсти и д. р.) образуют в совокупности эмоциональную сферу человека.

В.К.Вилюнас отметил: «Тревожность – это склонность индивида к переживанию тревоги, характеризующаяся низким порогом возникновения реакции тревоги: один из основных параметров индивидуальных различий» (3, с. 68).

Проявления тревожности в различных ситуациях не одинаковы. В одних случаях люди склоны вести себя тревожно всегда и везде, в других они обнаруживают свою тревожность лишь время от времени, в зависимости от складывающихся обстоятельств.

Р.С.Немов (6) останавливаясь на эмоциональных состояниях человека заметил их особенности, влияющих на поведение при достижении успехов.

Эмоции играют важную роль в жизни детей: помогают воспринимать действительность и реагировать на нее. Проявляясь в поведении, они информируют взрослого о том, что ребенку нравится, сердит или огорчает его. Особенно это актуально в младенчестве, когда вербальное общение не доступно. По мере того, как ребенок растет, его эмоциональный мир становится богаче и разнообразнее. От

базовых (страха, радости и др.) он переходит к более сложной гамме чувств: радуется и сердится, восторгается и удивляется, ревнует и грустит. Меняется и внешнее проявление эмоций. Это уже не младенец, который плачет и от страха, и от голода.

В дошкольном возрасте ребенок усваивает язык чувств – принятые в обществе формы выражения тончайших оттенков переживаний при помощи взглядов, улыбок, жестов, поз, движений, интонаций голоса и т.д.

С другой стороны, ребенок овладевает умением сдерживать бурные и резкие выражения чувств. Пятилетний ребенок в отличие от двухлетнего уже может не показывать страх или слезы. Он научается не только в значительной степени управлять выражением своих чувств, облекать их в культурно принятую форму, но и осознанно пользоваться ими, информируя окружающих о своих переживаниях, воздействуя на них.

Но дошкольники все еще остаются непосредственными и импульсивными. Эмоции, которые они испытывают, легко прочтываются на лице, в позе, жесте, во всем поведении. Для социального педагога поведение ребенка, выражение им чувств – важный показатель в понимании внутреннего мира маленького человека, свидетельствующий о его психическом состоянии, благополучии, возможных перспективах развития.

В кратком психологическом словаре отмечается, что отрицательный фон ребенка характеризуется подавленностью, плохим настроением, растерянностью. Ребенок почти не улыбается или делает это заискивающе, голова и плечи опущены, выражение лица грустное или индифферентное. В таких случаях возникают проблемы в общении и установлении контакта. Ребенок часто плачет, легко обижается, иногда без видимой причины. Он много времени проводит один, ничем не интересуется. При обследовании такой ребенок подавлен, не инициативен, с трудом входит в контакт.

Одной из причин такого эмоционального состояния ребенка может быть проявление повышенного уровня тревожности.

Под тревожностью в психологии понимают склонность человека переживать тревогу, т.е. эмоциональное состояние, возникающее в ситуациях неопределенной опасности и проявляющееся в ожидании неблагоприятного развития событий, о чем сказано С.Л.Рубинштейн (7).

Изучая тревоги и страхи в детских возрастах, Захаров А. И. (5) останавливается на факторах проявления тревожного состояния ребенка. Усилению в ребенке тревожности могут способствовать такие факторы, как завышенные требования со стороны родителей и воспитателей, так как они вызывают ситуацию хронической неуспешности. Сталкиваясь с постоянными расхождениями между своими реальными возможностями и тем высоким уровнем достижений, которого ждут от него взрослые, ребенок испытывает беспокойство, которое легко перерастает в тревожность.

Если у ребенка усиливается тревожность, появляются страхи – неперенный спутник тревожности, то могут развиться невротические черты. Неуверенность в себе, как черта характера - это самоуничижительная установка на себя, на свои силы и возможности. Тревожность как черта характера — это пессимистическая установка на жизнь, когда она представляется как преисполненная угроз и опасностей.

Неуверенность порождает тревожность и нерешительность, а они, в свою очередь, формируют соответствующий характер.

В итоге необходимо отметить, что умение социального педагога определять эмоциональное состояние ребенка дает возможность находить правильные пути организации педагогического воздействия в совместной деятельности с педагогами и родителями, создавая условия для сохранения нормального здоровья детей. Социальный педагог, зная задачи своей деятельности, использует психологические знания для их реализации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Березина В.Г., Викентьев И.Л., Модестов С.Ю. Детство творческой личности. - СПб.: издательство Буковского, 1994. 60стр.
2. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения.- М.: Педагогика, 1990г.
3. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. - М. : Изд-во МГУ, 1976г.
4. Гарбузов В. И. Нервные дети: Советы врача. - Л. : Медицина, 1990г. -176с.
5. Захаров А. И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка: 3-е изд., испр – СПб: Союз, 1997. -224с.
6. Немов Р. С. Психология. Учебник для студентов высш. пед. учеб.заведений. В 3 кн. Кн. 1 Общие основы психологии- 2-е изд. -М. : Просвещение: ВЛАДОС, 1995г. -576с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 1999. – 720 с.
8. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология развития человека. – М.: Школьная Пресса. – 2000. – 416 с.

Кожогелдиева К.М.

*к.пс.н., и.о. доцента ИЦППК
при КНУ им. Ж.Баласагына*

Усенова А. Т.

*преподаватель ИЦППК
при КНУ им Ж. Баласагына
(Кыргызстан)*

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРИЧИНЫ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЛАДШИХ ПОДРОСТКОВ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ

Каждый день тысячи кыргызстанцев проходят мимо детей, неустанно и молчаливо выполняющих непосильные их годам тяжелый физический труд. Обычно самые маленькие из них - дети младшего школьного возраста работают на крупных рынках, в частности, на Ошском рынке и рынке "Дордой". Редко кто из нас обращает на этих детей внимание, а часто стараемся обойти их стороной, видя в них уличных хулиганов или потенциальную опасность для нашего кошелька. Но никто не задумывается, о судьбе этого мальчика. Не задаемся вопросами: "Почему он, обычный ребенок, как и все остальные не находится в школе? Почему он так бедно, легко и грязно одет в такую стужу? Кушал ли он сегодня? Где его родители? Кто виноват, что вместо того, чтобы играть и радоваться жизни, этот ребенок с грустными глазами борется за кусок хлеба?" Наоборот нам легче подумать, какой же это наглый, грязно одетый, агрессивный мальчик, который толкаясь, тащит мешок с коробками и всем мешает? И таких детей тысячи, и с каждым днем их количество только растет, а состояние только ухудшается. Таким образом, судьба этих детей мало кого интересует, в числе государства, общества и каждого из нас.

По нашим наблюдениям, стоит отметить основные психологические проблемы, с которыми сталкиваются младшие подростки, занимающиеся трудовой деятельностью.

Детский труд – крайне негативное социальное явление, и является признаком широко распространенной бедности и неравенства в обществе.[1, с 8-9]

Дети в Кыргызстане работают в 4 основных сферах деятельности: сельском хозяйстве, тяжелой промышленности, работа на дому и сфере предоставления услуг.

Применение детского труда на рынках стало возможно с появлением и разрастанием челночества, увеличением неконтролируемого рынка. Детский труд классифицируется как работа, выполняемая детьми, и обладающая таким характером или интенсивностью, которая отрицательно сказывается на их обучении, а также являясь вредной для их здоровья и развития. Обеспокоенность заключается в том, что дети лишаются детства и будущего - те, которые работают слишком в раннем возрасте, долгие часы за низкую заработную плату, в условиях, вредных для их здоровья и физического и психологического развития, а также те, которые отделены от семей, или лишены возможности получения образования. Такой детский труд может нанести необратимый ущерб ребенку, развитию и становлению как личности. [2, с 2-3]

Работающие дети ущемляются не только в юридических правах, но получают огромный урон здоровью, особенно отражается это в психологическом аспекте:

- Дети каждый день видят своих ровесников, которые ходят в школу, получают образование и беззаботно играют и резвятся, как в это время они работают с утра до ночи. У них развивается комплекс неполноценности, а именно, неуверенность в себе, крайне заниженная самооценка, ущемлённость и нерешительность.
- Это постепенно приводит к вырабатыванию негативных чувств и эмоций, как зависть, агрессия, отчужденность от окружающего мира, безразличное отношение к жизни и отсутствие веры в свое будущее.
- Поэтому часто эти дети склонны к девиантному (противоречащему норме) поведению. Например, многие из них прибегают к вредным привычкам, чтобы хоть временно задавить свою обиду на мир. Многие из них употребляют табачные изделия и алкогольные напитки. Таким же образом, их легко ввести в мир преступности, где они, начиная с мелких воришек и рэкетов, со временем превращаются в озлобленных и жестоких правонарушителей.
- Следующей психологической особенностью младших подростков, занимающихся трудовой деятельностью является раннее взросление с негативным оттенком. Под этим подразумевается та, ситуация, когда ребенок берет на свои хрупкие плечи заботы и проблемы взрослых людей слишком рано. Ведь большинство младших подростков, занимающиеся трудовой деятельностью, фактически есть кормильцы своих семей. Они понимают, что если сегодня не заработают достаточно денег, то дома младшие братья и сестры останутся без куска хлеба. Такая ответственность ведет к чрезвычайному переутомлению, что тормозит их физическое развитие. Это очевидно из того, что многие из них выглядят инфантильно, то есть намного меньше ростом и худые телом, чем их здоровые сверстники.

По исследованию МОТ (международная организация труда) и по нашим наблюдениям причины детского труда разнообразны и сложны. Основные из них:

- **Бедность.** Детский труд является симптомом основной проблемы – широко распространенной бедности и неравенства в обществе. Бедность имеет глубокие корни. Она связана со стихийными бедствиями, техногенными катастрофами (войны и гражданские беспорядки), неграмотностью, беспорядком и отсутствием жизнеспособных вариантов, еще более усугубляющим лишения бедных родителей, которые вынуждены направлять ребенка на работу. Бедность, однако, не является единственным фактором детского труда, и не может служить оправданием всех видов занятости и порабощения
- **Отношение родителей и знания.** Предпочтения родителей для детей в приобретение навыков в ходе получения образования, которые, по их мнению, предусматривают некоторые многообещающие перспективы для трудоустройства. Например, зависимость семьи от девицкого труда по дому и в поле лишает их доступа к образованию и другим возможностям.
- **Барьеры на пути к образованию.** Возможности получения образования для детей из бедных семей могут быть дорогостоящими, недоступными, низкого

качества или рассматривается в качестве нечто ненужного. Семьи прибегают к использованию детей, обеспечивая их занятость и позволяя им приобретать знания и зарабатывать деньги. Дети могут принять решение о работе из-за ожиданий объединения ресурсов членов семьи. Влияние сверстников и пребывание вне школы также ведут к присоединению детей к своим работающим сверстникам на улицах или в других местах;

- **Рыночный спрос.** Детский труд не является случайным. Рыночный спрос на детский труд определяет занятость детей в различных предприятиях и отраслях. Дети работают, потому что они послушны, покорны, нанимается по более низким ставкам, нежели взрослые, и то них легко отказать в случае изменений требования к труду. Дети незащищены, беспомощны при существующем умалчивании об их правах в качестве работников. Определенные круги предпочитают сохранять статус-кво, и детский труд продолжает существовать;
- **Кажущаяся пригодность детей к определенным видам работ.** Дети зачастую предпочтительнее в отраслях, которые являются трудоемкими, с использованием примитивной технологии, требующей выполнения монотонных действий в течение долгих часов. Несмотря на то в значительной степени опровергнутые мифы, сих пор существует суждение в некоторых отраслях, как например, в сфере ковроткачества или цветоводство, о том, что дети необходимы из-за ловкости своих маленьких пальцев;
- **Ненадлежащий уровень соблюдения положений законодательства.** Детский труд все еще существует, потому что действующие законы не соблюдаются должным образом, а также ввиду слабой социальной и политической воли. [3, с 67-68]

В Кыргызской Республике функционирует национальная законодательная база, обеспечивающая защиту прав ребенка, и в том числе трудовых прав. Конституция Кыргызской Республики устанавливает приоритеты заботы о детях в обществе и охраны их законом, запрещает использование детского и принудительного труда. В трудовом кодексе четко и ясно прописано все детали насчет, с какого возраста и сколько часов в день могут работать дети, и, если эта работа может причинить вред их здоровью и нравственному развитию, то по существу они не должны работать. Но, к сожалению, многие из младших подростков, занимающихся трудовой деятельностью, их родители и работодатели не ознакомлены на нужном уровне со сводом своих прав и обязанностей.

Мы предполагаем, что данную проблему, во-первых, можно исправить, через проведение крупных тренингов, раздачей информационного материала и непосредственной работой со школами среди той части населения, где высока вероятность эксплуатации детского труда.

Во-вторых, эту проблема должна рассматриваться на международном уровне. Для этого нужно привлекать международные организации и зарубежных спонсоров, которые готовы выделить средства для разрешения этой проблемы. К примеру, ООН в лице МОТ (Международная Организация Труда) проводит исследования в этой сфере, чтобы предотвратить наихудшие формы детского труда. Так же можно обратиться к опыту государств, которые успешно справились с такой проблемой.

И, в-третьих, проблема детского труда по большей части зависит и от общественного и личностного отношения наших граждан. Общественные объединения, НПО, молодежные движения и т.д. должны выделить время, силы и средства для устранения этого вопроса, так как благополучие всего народа зависит от индивидуального счастья каждого гражданина, тем более детей. Например, возможны инициативы интересных проектов или открытий реабилитационных центров, которые будут поддерживаться со стороны общественности. СМИ должны реалистично показывать имеющуюся ситуацию в этой сфере и привлечь внимание людей. А каждый из нас, в свою очередь, должен научиться видеть в этих детях детей, нуждающихся в

протянутой руке помощи. Допустим, можно поощрять благотворительные акции, направленных на эту группу или выделить деньги из своего кармана на одежду или школьные принадлежности хотя бы одного ребенка.

В заключении, хотелось бы отметить, что не зря в народе говорится: «Дети – это цветы жизни». Ведь на самом деле каждый ребенок имеет право на счастливое и беззаботное детство. Этот отрезок жизни формирует у человека его жизненные взгляды, ценности и стремления. И, вправду, если каждый из нас вместо того, чтобы презирать, игнорировать или избегать работающих детей, глубоко задумается об их горькой судьбе и приложит всевозможные усилия, чтобы сделать их жизнь хоть немного легче и радостнее, то ситуация, в принципе, исправима. В следующий раз, проходя мимо них, просто искренне улыбнитесь и скажите теплые слова, ведь это же немаловажный вклад. Но действовать надо уже сегодня, завтра может быть слишком поздно: количество детей, занятых трудом с каждым днем только растет, а их положение только усугубляется. Мы не должны забывать, что «Дети – наше будущее»!

ЛИТЕРАТУРА:

1. Чалкова Е., Усенова В. Справочник социального работника по вопросам детского труда: Учебно-методическое пособие. Бишкек, 2009.- 196 с.
2. Отчет МОТ (Международная организация труда) «Детский труд в Кыргызстане» 2001г., «Борьба против эксплуатации детского труда»
3. Бюллетень по правам человека в КР №3 2011.
4. Давыдов В.В. Психическое развитие в младшем школьном возрасте // Возрастная и педагогическая психология. - М., 1979. - С. 69-101.
5. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. - М., 1989. - С. 177-258.

Калдыбаева А.Т.

*доктор педагогических наук, профессор
(Кыргызстан)*

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ.

При кредитной системе обучения (КСО) возрастает роль самостоятельной работы обучающихся по изучению дисциплин, что предполагает наличие нормативной, материальной базы. Однако по ряду известных причин практически во всех вузах отсутствуют должная методическая база, литература и технические средства. В связи с этим обучающиеся не готовы к выполнению того объема самостоятельной работы, который требуется при КСО.

Между тем реализация социального заказа общества в образовательной системе предполагает создание учебников нового поколения, в которых вузы испытывают крайний дефицит. Поэтому в качестве базового материала для самостоятельных занятий студентов разрабатываются учебно-методические комплексы по дисциплинам.

Учебно-методические комплексы (УМК) являются основной базой, обеспечивающей учебно-творческий процесс. Как правило, УМК дисциплины состоит из типовой программы, рабочей программы дисциплины, глоссария, краткого конспекта лекций, методических материалов, учебно-практического материала для самостоятельной работы студентов, контрольно-измерительных средств и необходимого списка литературы.

Одной из функций УМК является планирование самостоятельной работы студентов (СРС) в аудиторное и внеаудиторное время таким образом, чтобы активизировать образовательную, познавательную и творческую деятельность обучающихся.

В результате анализа учебно-методических пособий выявлены задания, выполнение которых чаще всего рекомендуется выносить на самостоятельную внеаудиторную работу. Это:

- задания информационного характера (прочтение текста, сбор информации);
- рефлексивные/креативные (написание сочинений, докладов, рефератов, статей, выполнение творческих работ);
- задания подстановочного характера, закрепляющие материал, представленный на аудиторном занятии;
- разработка научного проекта (выполнение семестровых, курсовых, дипломных работ);
- поиск виртуальной информации;
- подготовка к лабораторно-практическим занятиям. Самостоятельная аудиторная работа чаще всего включает следующие виды заданий:
- тестирование с целью осуществления мониторинга эффективности учебного процесса (проверочные, контрольные работы, диктанты и т.д.);
- задания социально-коммуникативного характера (составление вопросов, диалогов, интервью, подготовка к проведению дидактических игр);
- индивидуальные задания на базе единой информационной единицы.

Следует отметить, что все виды СРС весьма разнообразны, зависят от педагогического опыта и мастерства преподавателя, специфических особенностей дисциплин, технической оснащенности и т.д.

Материал, содержащийся в УМК, представляет собой лишь базу, основу, на которой строится организация изучения учебного материала, и носит исключительно рекомендательный характер. Решение всегда остается за преподавателем. Единственное, что необходимо учитывать при отборе материала для самостоятельного изучения – это его соответствие критериям отбора. С. Шерин (Оксфордский университет) выделяет следующие критерии отбора для СРС:

- четкость и ясность поставленной цели;
- яркость предоставления материала;
- интересность материала, его соответствие личностным потребностям студента;
- наличие возможности самоконтроля и самокоррекции;
- оптимальность объема и сложности (достаточность материала, соразмерность отдельных аспектов);
- возможность осуществления выбора определенного количества заданий из множества предложенных (индивидуальность объема);
- вариативность заданий и видов деятельности.

Исходя из того, что готовность обучающихся к выполнению самостоятельной работы и уровень их подготовки по дисциплине различные, каждый УМК должен быть, представлен, как правило, многоуровневыми блоками и обеспечивать продвижение обучающихся с одного уровня на другой, более высокий.

Исходя из анализа учебно-методической литературы, учебный материал большинства УМК должен быть структурально разбит на части и, по возможности, периодически повторяться на протяжении всех уровней учебного курса, когда в результате многоступенчатого повторения (каждый раз на более высоком уровне) достигается прогресс в знаниях.

Принцип многоступенчатости заключается в том, что каждый уровеньный блок (кроме первого) начинается с цикла повторения основного материала, пройденного в

предыдущем блоке. В зависимости от специфики дисциплины в структуре УМК возможно объединение нескольких информационных блоков в один мега-блок, после чего должны следовать так называемые обобщающие занятия, где повторяется весь пройденный учебный материал и предлагается самостоятельное выполнение определенного количества проверочных заданий по узловым вопросам изученной темы с организацией последующего самоконтроля.

Подобная цикличность повторения позволяет обучающимся освежить в памяти полученные знания основных дисциплинарных единиц, что создает фундаментальную базу для изучения последующих, более сложных структур, а также реализует принципы системности и систематичности обучения, активизирует самостоятельную деятельность студентов, способствует формированию осознания ответственности за процесс обучения, формирует навыки элементов самооценочной деятельности.

Исходя из того, что при КСО общий объем СРС очной формы обучения в бакалавриате составляет 66% от общей трудоемкости дисциплины, большинство УМК по своему содержанию должны осуществлять индивидуальный и дифференцированный подходы в учебном процессе. В этом случае преподавателю предоставляется возможность регулировать скорость прохождения студентами учебного материала в зависимости от его сложности и объемности; в зависимости от уровня психологической, организационной, теоретической подготовленности каждого студента. Тем самым создаются условия для эффективного усвоения учебного материала, студентам предоставляется возможность ощутить себя равноправным и активным участником учебного процесса, способным самостоятельно определять количество и объем необходимого для закрепления материала, самостоятельно оценивать свои результаты, чувствуя ответственность за достигнутый в учебном процессе прогресс (или регресс).

Таким образом, характерными особенностями структурной организации учебно-методических комплексов являются:

- единая структура организации учебного материала в рамках отдельно взятого УМК;
- строгая взаимосвязь структур компонентов учебно-методического комплекса;
- соразмерность дробления учебной информации на части (по объему, по сложности);
- доступность справочного блока;
- релевантность структурной организации основным принципам и требованиям дидактики: логичность, системность, последовательность, систематичность, цикличность предоставляемой информации.

Характерными особенностями содержательного аспекта организации учебно-методических комплексов являются:

- четкость целеполагания
 - реализация основных дидактических подходов в рамках отбора содержания учебного материала УМК (личностного, деятельностного, проблемного, индивидуального, дифференцированного, культурологического);
 - возможность преемственности различных УМК благодаря соответствию принятым стандартам, программам;
 - высокий процент наличия упражнений, требующих самостоятельного, творческого подхода к их выполнению;
 - высокий процент наличия научно-познавательного и образовательного материала;
 - наличие материала и возможность организации различных видов самостоятельной работы обучаемых с последующей организацией самоконтроля.
- Основные критерии отбора материала в УМК для СРС базируются на:

- 1) содержательном аспекте отбираемого для самостоятельной работы учебного материала;
- 2) готовности студентов к выполнению самостоятельных работ определенного вида.

Критериями являются:

- проблемность;
- адекватность тематики профессиональным (личностным) потребностям студентов;
- доступность;
- оптимальность объема и сложности;
- возможность самоконтроля и самокоррекции;
- вариативность видов заданий;
- психологическая готовность каждого и группы в целом;
- теоретическая готовность каждого и группы в целом;
- практическая готовность каждого и группы в целом.

Следует помнить, что УМК дисциплины создает, как правило, сам преподаватель дисциплины, и политику курса диктует он сам. Грамотность, стиль, тон УМК отражает личность автора, его профессиональный уровень. Потому, как составлен УМК, будет определяться весомость курса. Поэтому авторы УМК должны глубоко владеть теоретическим материалом дисциплины, разнообразными подходами в обучении, способствующими формированию и развитию у обучающихся навыков образовательной, познавательной и творческой самостоятельности. УМК должен ориентировать будущих специалистов самостоятельно обогащать свое образование, быть активными субъектами своей профессиональной деятельности.

Койлубаева Н.К.,

*И.Арабаев атындагы КМУнун педагогика
кафедрасынын ага окутуучусу. (Кыргызстан)*

АДЕПТУУЛУККӨ ТАРБИЯЛООДО БААРЛАШУУНУН РОЛУ.

С.Байгазиев жазган мектеп окуучуларын рухий - адептик жактан тарбиялоонун жаңы концепциясында мындай деп айтылат: «Экономикалык, технологиялык өркүндөө түпкү маңыз эмес, экономика, техника деген адам баласынын адам деген бийик атка татыктуу, маңыздуу жашоосунун каражаты, аспабы гана. Түпкү маңыз- адам пендесинин абийир, ыйман, адеп, рух жагынан өркүндөп өсүшүндө. 21-кылым адамдын, анын адамдык касиеттери менен сапаттарын өнүктүрүүнүн кылымы, адеп-ахлактын кылымы болууга тийиш, сандык өсүштөн сапаттык өсүшкө өтүү аба менен суудай зарыл. Чын - чынына келгенде, адамзат коомунун мындан аркы бакыбаттуу келечеги, анын ичинде кыргыз жумуриятынын жаркын болочогу, эртеңки күнү жаңы инсандын, жаңы руханияттын жана адеп-ахлактын түптөлүп, калыптанып, тарыхтын сахнасына чыгып келишине тыгыз байланышат. Мына ушундан улам, бүгүнкү күндө инсандын ич жактан жаңыланыш, рухий адептик жактан өркүндөш маселесин чындап колго алуу зарылчылыгы күн тартибине туруп калды». [2,30]

Негизинен, С. Байгазиевдин адеп-ахлактык тарбияга карата жазылган ойлору бүгүнкү күндө эң керек жана зарыл деп ойлойбуз.

Коомду коом катары сактай турган нерсе бул- адеп-ахлак. Адеп-ахлак тарбиясы бул бардык тарбиянын энеси. Адеп-ахлактуулук-бул адамзаттын эң жакшы касиеттеринин бири жана адамдын турмушунда эң чоң орун ээлеген бийик даражалуу нерсе.

Мындай адеп-ахлактык жактан төмөндөөнүн экономикалык, социалдык-саясий себептерден сырткары педагогикалык себептери да бар. Тарбия өсүп келе аткан муундун коомдук адеп-ахлактык нормалардын ыйыктыгына болгон ишенимин бекемдеш керек жана балдардын жан-дүйнөсүнө адеп-ахлактуулуктун үрөнүн себиши керек. Себеби ал үрөн убагы келгенде баланын жүрүш-турушунан, адеп-ахлагынан, кылык-жоругунан, үрп-адаттарынан, көз – караштарынан ж.б.у.с. өнүп чыгып, аны туура жолго жетелейт.

Балдардын жан дүйнөсүнө төрөлгөндөн баштап, адеп-ахлак нарктарын, улутубуздун рухий баалуулуктарын, ыйык идеаларын үй-бүлөдөгү ата-эне, бир туугандарынын, бала бакчадагы балдардын, мектептеги теңтуштарынын баарлашуусу аркылуу, сиңирип калышыбыз керек. Коомдун ар бир жаш мууну адептүү тарбияланган учурда гана тарбиялоонун негизги максаты иш жүзүнө ашканын билүүгө болот. Демек, адептүүлүккө тарбиялоонун негизги каражаттарынын бири балдар менен достук кырдаалдаангемелешүү, баарлашуу болуп саналат.[7, 174]

Баарлашуу адамды өмүр бою коштоп жүрөт андыктан, балдарды тарбиялоодо ата-энелердин, үй-бүлө мүчөлөрүнүн, тарбиячылардын, маданияттуу, адеп-ахлактык мамиледе баарлашуусу керек. Балдардын руханий баалуулук багыттарынын өнүгүп-өсүшүндө ата-эненин балага болгон мээримин, алардын камкордугун, башка эч кандай шарттар менен алмаштырууга болбойт. Үй-бүлөдөгү жылуу мамиле, ата-эненин жагымдуу баарлашуусу – бала үчүн чоң мектеп. Ата-энелер балдары менен балага абдан жакын, бирок бала али таанып биле элек нерселер жөнүндө сүйлөшөт. Балдар менен баарлашуу – бул, баарыдан мурда, баланын берген сансыз көп суроолоруна – ар кадам баскан сайын ага белгисиз нерселер учураган турмуштан келип чыккан суроолорго – жооп берүү болот. Ата-энелер балдары менен канчалык көп сүйлөшсө, алардын бир нерсени билүүгө умтулуусун, акыл-эс активдүүлүгүн, корутунду жасай билүүсүн, жакшы менен жаманды ажырата билүү жөндөмдүүлүгүн ошончолук өрчүтүшөт. Ата-энелердин балдар менен баарлашуусу суроолорго жооп берүү менен гана бүтпөйт. Көп учурларда мындай баарлашуу чоң адамдардын демилгеси боюнча башталат. Көп нерселер жөнүндө сүйлөшүүгө туура келет: баланын жаман кылык-жоругу жөнүндө, адеп-ахлак жөнүндө, үй-бүлөдөгү маанилүү нерселер жөнүндө ж.б.

Балдардын адеп-ахлак сапаттарын өстүрүүдө турмуштагы окуялар, жомоктор, аңгемелер жөнүндө жандуу кылып айтып берүүлөр, кино жаатындагы жана адабият менен искусство чыгармаларынын баш каармандарынын кылык-жоруктарын талкуулоолор, алар жөнүндө суроо – жооп ирээтинде баарлашуу жакшы таасир калтыруу менен алардын адеп жөнүндө алгачкы түшүнүктөрүн пайда кылат.

Ааламга даңкы чыккан жазуучубуз Ч.Айтматов «Балалыгым» аттуу китебинде эселек бала кезинде өзүнүн руханий жан дүйнөсүн Айымкан аттуу чоң энесинин жомоктору, аңгемелери тарбиялагандыгын маалымдап келип: «Ал кезде радио, телевидение дегендер жок. Ошондо менин чоң энем телевизордун кызматын аткарган экен», - деп жазат.[1,5]

Чындыгында, мурда чоң - ата, чоң - энелерибиз балдарын, небере-чөбөрөлөрүн койнуна катып алып, эркелетип, ойнотуп олтуруп эле жомок, болумуш, табышмактуу окуяларды, кызыктуу турмуштук аңгемелерди көркөмдөп айтып берүү менен макал-лакаптар аркылуу балдардын сезимин бийик көтөрүп, насыят сөздөрүн айтышып, таалим-тарбия беришкен. Алардын тарбиялык мааниси өтө терең болуп, баланын аң-сезимине себилген үрөн болуп калган. Элдик ойлор боюнча баарлашуу, аңгемелешүү адамдын жан дүйнөсүн байытуу аркылуу улам жаңы, белгисиз жаңылыктар менен тааныштырат. Баарлашуу аркылуу балдар бири-бирин сыйлоого, адептик сапаттарга көнүгүшөт. Эгерде ата-эне баланы адамкерчиликке, калыстыкка туура түшүндүрүп тарбияласа, анда баланын өнүгүүсү да эч кандай кыйынчылыкка туш болбойт. Балдар менен баарлашуу мезгилинде ата-эне адеп-ахлактык авторитетти алып жүрүүчүлөр катары сөздүн нугун дайыма тарбиялоо жараянына буруп, сыпаалык менен

мамиле түзгөндү билиши керек. Сүйлөө маданиятын гана билбестен, укканды да билүү керек. Үй-бүлөдөгү көптөгөн түшүнбөстүктөрдүн келип чыгышына, ата-энелердин балдар менен сүйлөшө албагандыгын мектептик практика тастыктайт. Шашмалык, жаш өзгөчөлүктөрдү эсепке албоо, сүйлөө нормаларына кайдыгер мамиле жасоо ж.б. кемчиликтер балдар менен баарлашуудагы катачылыктар болуп саналат. Балдар менен баарлашууну түзүү ата-энелерден педагогикалык-психологиялык чеберчиликти, максаттуулукту, өздөрүнүн ойлорун жана сезимдерин так, ачык-айкын жеткире билүүнү талап кылат. Улуулар менен баарлашуу, балдардын үй бүлөдө өсүшүнүн жана тарбияланышынын алдыңкы факторлорунун бири болуп эсептелет. Баарлашуу кызматташтыктын негизинде жана балдарга гумандуу мамиле кылуудан түзүлөт. Ата-энелер баарлашууда гумандуулуктун атмосферасын түзүүлөрү керек. Мындай мамиле балдардын адеп-ахлактык сезимдерин өстүрөт жана турмушта кезиккен ар кандай тоскоолдуктарды женүүгө жардам берет. Балдар менен баарлашууда алардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу максатка ылайык. Кенже класстын окуучулары улуулардын талаптарын аткаруу менен алардын пикирин баалашат. Өспүрүмдөр өздөрүнүн кемчиликтерин сезбестен бири-бирине жана улууларга сын мамиле кылышат. Ошол себептен, өспүрүмдөр менен баарлашууну уюштурууда өздөрүн жөндөй билүүгө, талапты кое билүү жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө багытталышы керек. Үйдө көргөн – билгенин бала курбулары арасында, балабакчада, мектепте чоңойгон кезде иш-аракетинде көрсөтөт. Ошондуктан үй-бүлөдөгү адептүү баарлашуунун турмуштук мааниси чоң. Адептүү баарлашуу – сүйлөшүүнүн сыпайылыгы, анын эрежелерин терең билип, бекем сактап, көпчүлүк менен баарлашууда туура колдонуу болуп эсептелет. Ал адамдын эркин чектебейт, тескерисинче адамдар арасындагы баарлашууну жеңилдетет. Баарлашуу маданиятын коомдук жерлерде гана сактоо жетишсиз, аны бардык жерде: ата-энеси, жолдоштору, тааныштары менен сүйлөшкөндө, тааныбаган адамдар менен сүйлөшүүгө туура келгенде, улуулар менен пикир алмашканда ж.б. учурларда көрсөтүшү керек. Себеби, адептүү мамиле өзү жашаган чөйрөдөн, курбалдаштары менен баарлашуудан башталат. Менменсинип, көкүрөк көтөрүп, бой көтөрүп сүйлөө – адепсиздик белгиси. Адамдын жүрүш-турушу, өзүн кармай билүүсү, жакшы сүйлөөсү кайсы жерде болсо да – коомдук жайларда, үйдө байкалып турат. Өзүн-өзү кармай билүү, салабаттуу болуу бардык адамга керектүү касиет. Адамдардын ортосундагы сылык-сыпайы мамиледе болуу, жумшак сүйлөө, терс кылык –жоруктардан алыс болуу бул- адеп-ахлактуулуктун белгиси.

Төмөндө атактуу педагог жана психологдордун балдар менен баарлашуу боюнча кеңешин сунуш кылабыз:

- Баарлашууда чече турган маселени ачык жана так белгилөө керек;
- Балдар менен сүйлөшкөндө «өзүңдүн эмес», «алардын» оюн эске алсаң сүйлөшүү талаасына тез киресиң;
- Баарлашуу «өйдөдөн ылдый» эмес, тең салмакта горизонтал абалында өтсө пайдалуу;
- Баарлашууда балдардын кызыгуусун, каалоосун, керектөөсүн эске алуу керек;
- Баарлашуу учурунда аларды мактоого, жактоого алуу пайдалуу;
- Ар бир сүйлөгөн сөзгө көңүл бөлүп, адептүү сылык сүйлөөгө аракеттенүү;
- Балага тике карап баарлашуу;
- Баарлашуу учурунда баланы шаштырбай, жооп берүүгө мүмкүнчүлүк түзүү;
- Жакшы адамзатка таандык рухий байлыктарга таянып, баарлашуу процессин алып баруу;
- Баарлашуу учурунда тыныгуу да керек;
- Балдарга күлүндөп кароо, аны менен баарлашуу жагымдуу маанай берээрин билдирүү.[4]

Эгердебалдармененбаарлашууэркинжанаачынжүрөктөнөтөтурганболсо,
андабулбаарлашуубалдарменената-
энелердинортосундагыжакындыктыжанадостуктутүзүп,
балдардыадеп-ахлаккатарбиялоодотарбиячылардынкүчтүүкуралыболупчыгат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Айтматов Ч.Т. Чыг.8 томдук жыйнагы-Б.,2008 т.5.
2. Байгазиев С. Мектеп окуучуларын рухий-адептик жактан тарбиялоонун жаңы концепциясы. Кут билим.2009. 30-март.
3. Канн-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении-М.,1987.
- 4.Леонтьев А.А. Педагогическое общение М.,1989.
5. Макаренко А.С. Педагогическая поэма.Соч.-т.1.-М.,1983.
6. Рысбаев С. Сүйлөө маданиятыбыз кандай?Текст. Кырчын журналы, 2010.- №7-8.
7. Үй-бүлөдө балдарды адептүүлүккө тарбиялоо. Мектеп.,1974.-174-б.

*Карабалаева Г.Т. доцент кафедры
педагогики высшей школы
КНУ им. Ж.Баласагына (Кыргызстан)*

ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ ВОСПИТАНИЯ В СЕМЬЕ

В целостном педагогическом процессе важное место занимает процесс воспитания. "Воспитание - процесс целенаправленного формирования личности. Это специально организованное, управляемое и контролируемое взаимодействие воспитателей и воспитанников, конечной своей целью имеющее формирование личности, нужной и полезной обществу"[9, с.7].

Сущность воспитательного процесса состоит в том, что его результаты не так явственно ощутимы и не так быстро обнаруживают себя, как, например, в процессе обучения. Между педагогическими проявлениями воспитанности или невоспитанности лежит длительный период образования необходимых свойств личности. Личность подвергается одновременному воздействию множества разнохарактерных влияний и накапливает не только положительный, но и отрицательный опыт, требующий корректировки. Сложность воспитательного процесса обусловлена и тем, что он очень динамичен, подвижен и изменчив. Воспитательный процесс отличается длительностью. Подласый И. П., цитируя К. Гельвеция, пишет: "Я продолжаю еще учиться; мое воспитание еще не закончено. Когда же оно закончится? Когда я не буду более способен к нему: после моей смерти. Вся моя жизнь есть, собственно говоря, лишь одно длинное воспитание"[9, с.9].

Особую роль в воспитательном процессе играет совместная деятельность детей и взрослых. Это поиск совместно с детьми нравственных образцов, лучших образцов духовной культуры, культуры деятельности, выработка на этой основе собственных ценностей.

Традиционно главным институтом воспитания является семья. То, что ребёнок в детские годы приобретает в семье, он сохраняет в течение всей последующей жизни. Важность семьи как института воспитания обусловлена тем, что в ней ребёнок находится в течение значительной части своей жизни, и по длительности своего воздействия на личность ни один из институтов воспитания не может сравниться с семьей. В ней

закладываются основы личности ребёнка, и к поступлению в школу он уже более чем наполовину сформировался как личность.

Семья может выступать в качестве как положительного, так и отрицательного фактора воспитания. И вместе с тем никакой другой социальный институт не может потенциально нанести столько вреда в воспитании детей, сколько может сделать семья. Семья - это особого рода коллектив, играющий в воспитании основную, долговременную и важнейшую роль.

Именно в семье ребёнок получает первый жизненный опыт, делает первые наблюдения и учится как себя вести в различных ситуациях. Главное в воспитании маленького человека - достижение душевного единения, нравственной связи родителей с ребёнком.

В каждой семье объективно складывается определенная система воспитания. Под системой воспитания понимаются цели воспитания, формулировка его задач, более или менее целенаправленное применение методов и приемов воспитания, учет того, что можно и чего нельзя допустить в отношении ребёнка.

Родители составляют первую общественную среду ребёнка. Личности родителей играют существеннейшую роль в жизни каждого человека. Специфика чувств, возникающих между детьми и родителями, определяется главным образом тем, что забота родителей необходима для поддержания самой жизни ребёнка. Любовь каждого ребёнка к своим родителям беспредельна, безусловна, безгранична. Причем если в первые годы жизни любовь к родителям обеспечивает собственную жизнь и безопасность, то по мере взросления родительская любовь все больше выполняет функцию поддержания и безопасности внутреннего, эмоционального и психологического мира человека. Родительская любовь - источник и гарантия благополучия человека, поддержания телесного и душевного здоровья.

Как всякий организованный процесс, семейное воспитание предусматривает определенную целеустремленность, наличие конкретных задач. Поскольку в нашем обществе интересы государства и родителей в отношении воспитания подрастающего поколения чаще всего совпадают, цель и задачи общественного и семейного воспитания в основном также являются идентичными. Следовательно, главную цель воспитания детей в семье составляет всестороннее развитие личности, сочетающей в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство. Достижение этой цели включает осуществление таких задач, как физическое, умственное, нравственное, трудовое, эстетическое воспитание.

В семейном воспитании важное место занимает забота о здоровье ребенка, его физическая подготовка, закаливание, развитие силы, ловкости, быстроты, выносливости. Здоровый, физически развитый человек способен более успешно заниматься умственным и физическим трудом, у него обычно хорошее, бодрое настроение, и он, как правило, доброжелателен к окружающим, готов прийти на помощь, острее воспринимает красоту, и сам стремится все делать красиво.

В интересах физического воспитания родители должны приучать детей с раннего детства регулярно делать утреннюю физзарядку, вовлекать их в различные подвижные игры, спортивные занятия, вместе заниматься доступным туризмом. Важно по совету врача приучать ребенка к закаливанию, учить самого заботиться о своем здоровье, не допуская дурных привычек (курение, употребление алкогольных напитков, токсичных препаратов и т. п.). И во всем этом главное - пример родителей. Если отец курит, но запрещает курить сыну, вряд ли здесь получится что-то хорошее. Воспитание детей в семье необходимым компонентом включает умственное развитие. Первые обращения матери к еще бессловесному младенцу уже закладывают начала умственного воспитания. Дальнейшее обучение речи, рассказывание сказок, чтение книжек, стимулирование и поощрение детской любознательности, ответы на вопросы ребенка, соответствующие разъяснения и т. д. - все это отвечает интересам развития мышления, памяти, внимания, воображения, служит важной задаче подготовки к обучению в школе. Когда же ребенок

становится школьником, долг родителей - создать надлежащие условия для его продуктивных занятий, тактично помогать в случае затруднений. И здесь особое значение приобретают неуклонное развитие любознательности и пытливости, самостоятельности мышления, ориентировка на непрерывное образование, приучение к чтению художественной литературы, периодической печати. Положительную роль в этом отношении играет поощрение занятий детей в предметных и других кружках в школе или внешкольных учреждениях - с учетом их интересов, склонностей и состояния здоровья.

Родители должны много внимания уделять нравственному воспитанию детей, поскольку в повседневной жизни постоянно и неизбежно возникают разнообразные проблемы, связанные с поведением, взаимоотношениями между людьми. Именно в семье дети главным образом постигают азбуку нравственности, усваивают, что такое хорошо и что такое плохо, учатся проявлять доброжелательность к людям, оказывать посильную помощь. По мере взросления ребенка моральные требования к нему значительно возрастают и углубляются. Нравственное воспитание в семье предполагает формирование любви к родному краю, своему Отечеству, гуманности, чувства товарищества, честности, справедливости, ответственности. И здесь играют большую роль не только и не столько специальные беседы и разъяснения, сколько организация всей жизни ребенка в соответствии с принципами общечеловеческой морали, повседневная практика надлежащего поведения.

Чрезвычайно ответственное место в системе семейного воспитания принадлежит трудовому воспитанию детей. С раннего возраста ребята, как правило, в меру своих сил и возможностей стремятся участвовать в домашних делах, помогать взрослым, в своих играх имитируют различные виды труда. Важная задача родителей - не отбивать у детей охоту к трудовым занятиям, поощрять их в этом отношении, оказывать всяческое содействие. Доступные формы самообслуживания, участие в домашних хлопотах, вооружение ребенка разнообразными трудовыми умениями и навыками, разъяснение ему роли труда в жизни человека и общества, ознакомление с профессиями, поощрение участия в общественно полезном труде - все это весьма существенно для подготовки добросовестного труженика, способного в будущем обеспечить себя и свою семью всем необходимым и принести пользу обществу.

Среди конкретных направлений всестороннего развития личности ребенка в условиях семьи немаловажную роль играет эстетическое воспитание. Тесно связанное с другими сторонами воспитания, оно способствует приобщению детей к прекрасному, учит воспринимать и ценить красоту в жизни, природе, искусстве, приучает их творить по законам красоты. В этих целях родители должны использовать занятия рисованием, лепкой, совместное прослушивание музыки, песен, обучение ребенка игре на музыкальных инструментах, посещение театров, музеев, выставок, экскурсии по родным местам и многое другое. Задача семьи - воспитывать не только потребителей, созерцателей прекрасного, но и активных участников его созидания во всех возможных областях и сферах.

У родителей как воспитателей ничего не получится, если они не будут знать особенностей своего ребенка. Ведь каждый человек, сколько бы ему ни было лет, - это конкретная своеобразная личность. Поэтому отцу и матери нельзя довольствоваться обыденным представлением о своем сыне или дочери. В целях воспитания требуется постоянное и глубокое изучение ребенка, специальное выявление его интересов, запросов, увлечений, склонностей и способностей, достоинств и недостатков, положительных качеств и отрицательных черт. Только тогда отец и мать получают возможность целенаправленно и обоснованно, следовательно, и плодотворно влиять на формирование личности растущего человека, акцентируя внимание на ее позитивных сторонах и развивая их, а с другой стороны, настойчиво преодолевая негативные черты.

В изучении ребенка родителям помогут непринужденные беседы по интересующим вопросам, наблюдения за его поведением как дома, так и на улице, в общественных

местах, в школе - в общении с товарищами, во время труда, отдыха. Что читает ребенок, как проводит свободное время, с кем дружит, в какие игры играет - ответы на эти и подобные вопросы родители должны знать. На какие-то вопросы ответят учителя. Но оценка посторонних людей может быть и необъективной, неверной. Доверие - вот главная линия поведения отца и матери. Очень важно, чтобы и ребенок, дети им тоже доверяли.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Азаров Ю. П. Искусство воспитывать. М., 1988
2. Бабанский Ю. К. Педагогика.- М., 1984
3. Лопухина Е. М., Меренков Д. В. Опыты по творческому развитию.-Высшее образование в России, 2000.
4. Люблинская А. А.. Система отношений-основа нравственной воспитанности личности. Вопр. Психологии. 1983
5. Макаренко А. С. О воспитании.- М., 1990
6. В. Н. Наумчик, Е. А. Савченко Этика педагога. - Минск, "Университетское",1999
7. Острогорский А. Н. Образование и воспитание. - М.,1985
8. Перрюшо Анри Жизнь Сезанна. - М., "Радуга", 1991
9. Подласый И. П. Педагогика. - М., "Владос", 2000
10. Чехов А. П. соброч.М., 1963

*Карабалаева Г.Т., к.п.н., доцент кафедры
педагогики высшей школы
КНУ им. Ж.Баласагына (Кыргызстан)*

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СЕМЕЙНОГО И ОБЩЕСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ

Современные преобразования в обществе неразрывно связаны с воспитанием нового человека. В настоящее время интересы быстрого и гармоничного развития экономики, культуры, техники, совершенствования социальных отношений требуют нового, более широкого подходы к обучению и воспитанию подрастающих поколений. Важную роль в осуществлении этого играет взаимосвязь семьи и общественности. В нашей стране их взаимосвязь становится все более тесной и регулярной. При изучении современного передового опыта такого взаимодействия характерными являются следующие признаки: процесс воспитания становится все более целостным; непрерывным, обеспечивающим преемственность и единство педагогических взаимодействий на учащихся в школе, в семье, в других учебно-воспитательных учреждениях, все органичнее сочетаются и взаимообогащаются общественное и семейное воспитание; заметно сужается сфера стихийного, неуправляемого влияния на детей.

Конечно, этот воспитательный союз – явление не новое для нашей страны. Он был присущ советское время и является принципиально важным, закономерным и в современное время, так как вытекает из единства целей и задач семьи и общества в современном воспитании подрастающего поколения, а также из необходимости наполнения его новым содержанием и согласованных педагогических воздействий всех социальных институтов (в том числе и семьи), участвующих в формировании личности подрастающего человека [2:6].

Во взаимосвязи семьи и общественности отражается демократизм современной системы образования. В настоящее время семейное и общественное воспитание не

противостоят одно другому, а, имея каждая свою специфику и свои преимущество, взаимно дополняют друг друга, обогащая процесс формирования личности подрастающего поколения. Такое сочетание семейного и общественного воспитания наиболее способствует всестороннему и гармоничному развитию детей. Поэтому повышение эффективности воспитания в большей степени будет зависеть от согласованности усилий и единства требований к учащимся семьи, общественности, школы и других социальных институтов.

Продолжая семейное воспитание чрезвычайно важно найти ключ к сочетанию воспитания семейного и общественного, потому что сочетание такое желательно и совершенно необходимо. Ведь в ранние годы жизни ребенка семья нужна для формирования определенных областей человеческого сознания, человеческой психологии, и отсутствие ее влечет за собой печальные и далеко идущие последствия, такие, например, как правонарушения. Того времени, которое дети проведут дома, после яслей, детского сада, школы вполне хватит, чтобы семья сыграла предназначенную ей роль.

В организованном детском общении наши мальчишки и девчонки привыкают к дисциплине и режиму. Здесь познают драгоценное чувство локтя, приобретают навыки товарищества и взаимопомощи. Здесь проникаются ощущением ответственности перед товарищами и за товарищей. Здесь приучаются беречь честь коллектива и считать себя частью единого целого. Словом, здесь в характере детей закладываются черты, делающие их достойными членами общества.

Общественные формы воспитания должны совершенствоваться не в противовес семье, не взамен ее, а как средство, которое, органически сочетаясь с домашним воспитанием, дополняет его, обогащает, необычайно расширяет его «диапазон». И несколько не освобождает родителей от их родительского долга, несколько не зачеркивает того, что выращивание детей является основной социальной функцией семьи. Но зато обязывает родителей внимательно координировать свои усилия с внесемейными воздействиями на ребенка, обязывает активно участвовать в работе тех учреждений, где он учится и воспитывается, обязывает помогать педагогам в воспитании детей.

Единство усилий, постоянный дружеский контакт семьи, школы и общественности - это то, к чему мы должны стремиться, это залог верного успеха в воспитании подрастающего поколения.

Итак, каким бы замечательным ни было воспитание общественное, где конечным назначением является формирование идеалов, формирование личности ребенка закладывается в семье, под воздействием родительской любви во имя его будущего, под воздействием авторитета родителей, семейных традиций. Ведь все то, что он видит и слышит в семье, он повторяет, подражает взрослым. А этот этап собственных действий ребенка (именно действий, а не поступка) - ключевой в формировании личности. Благодаря этому совершенному действию ребенок входит в контекст социальных отношений, уже играя определенную социальную роль. Воспитательный процесс в семье не имеет границ, начала или конца. Родители для детей - это жизненный идеал, ничем не защищенный от детского пристального глаза. В семье координируются усилия всех участников воспитательного процесса школы, учителей, друзей. Семья создает для ребенка ту модель жизни, в которую он включается. Влияние родителей на собственных детей обеспечивает их физическое совершенство и моральную чистоту. Семья формирует такие области человеческого сознания, которые только ей и дано по-настоящему формировать.

Воспитание детей - конституционная обязанность родителей[5]. Они призваны всемерно укреплять авторитет учебно-воспитательных учреждений и педагога, воспитывать детей в духе уважения и любви к труду, подготавливать их к общественно полезной деятельности, приучать к дисциплине, заботиться об их

физическом развитии и укреплении здоровья, стимулировать их к учению и осознанному выбору профессии. Естественно, что учебно-воспитательные учреждения должны использовать эту помощь со стороны семьи.

Многие педагоги и психологи отмечали, что основы личностного развития человека закладываются в раннем детстве, до пятилетнего возраста. Вместе с тем влияние родителей и семьи продолжается и в годы последующего формирования человека.

За всю историю человечества сложились две ветви воспитания подрастающего поколения: семейное и общественное. Издавна ведётся спор, что важнее в становлении личности: семья или общественное воспитание? Одни великие педагоги склонялись в пользу семьи, другие отдавали пальму первенства общественным учреждениям.

Между тем, современная наука располагает многочисленными данными[7; 1], свидетельствующими о том, что без ущерба для развития личности ребёнка невозможно отказаться от семейного воспитания, поскольку его сила и действенность несравнимы ни с каким, даже очень квалифицированным воспитанием в детском саду или школе.

Для обеспечения благоприятных условий жизни и воспитания ребёнка, формирования основ полноценной, гармонической личности необходимо укрепление и развитие тесной связи и взаимодействия общественных учреждений и семьи.

Идея взаимосвязи общественного и семейного воспитания нашла своё отражение в ряде нормативно-правовых документов, в том числе в Законе "Об образовании"[4] и др.

Так, в законе "Об образовании" записано, что "родители являются первыми педагогами. Они обязаны заложить основы физического, нравственного и интеллектуального развития личности ребёнка в раннем возрасте".

В соответствии с этим меняется и позиция общественных учреждений в работе с семьёй. Каждое учебно-воспитательное учреждение не только воспитывает ребёнка, но и консультирует родителей по вопросам воспитания детей. Педагог общественного учреждения – не только воспитатель детей, но и партнёр родителей по их воспитанию.

Основными направлениями взаимодействия с семьёй являются:

- изучение потребности родителей в образовательных услугах.
- просвещение родителей с целью повышения их правовой и педагогической культуры.

Исходя из этих направлений, и должна осуществляться работа по взаимодействию с семьями детей.

Педагог в общественных учреждениях должен работать таким образом, чтобы родитель смог:

- преодолеть авторитаризм и увидеть мир с позиции ребёнка;
- достичь понимания того, что нельзя ребёнка сравнивать с другими детьми;
- узнать сильные и слабые стороны развития ребёнка и учитывать их;
- быть эмоциональной поддержкой ребёнку.

Для определения перспектив развития учреждения, содержания работы и форм организации проводить анкетирование родителей, опросы.

Так, например, в ходе нашего исследования родителям некоторых школ г.Бишкек была предложена анкета, проанализировав которую мы увидели следующие результаты:

Отношение родителей к источникам информации, откуда они подчеркивают её:

60% родителей пользуются своей интуицией

46% пользуются педагогической литературой и литературой по психологии

40% берут информацию у педагогов.

От учебно-воспитательных учреждений родители хотели бы получить:

86% максимально полную информацию от ребёнка

48% советы по общению с ребёнком

22% советы психолога.

Мало заинтересованы родители в том, чтобы участвовать в самодеятельности общественных учреждений, возможность большего общения с родителями других детей.

Безусловно, что решение этих сложных и многоплановых вопросов не произойдёт само по себе. Для этого необходима систематическая и целенаправленная работа.

Второе направление взаимодействия с семьёй – это просвещение родителей с целью повышения их правовой и педагогической культуры.

Повышение педагогической культуры родителей можно осуществлять по следующим направлениям:

Изучение закономерностей развития ребёнка (особенностей физического и психического развития на разных возрастных этапах);

Знакомство с современными системами семейного воспитания;

Пропаганда здорового образа жизни;

Содействие в приобщении детей к культурным и духовным ценностям и т.д.

Таким образом, воспитание как процесс целенаправленного формирования личности осуществляется под воздействием социальных институтов. За тысячелетнюю историю человечества сложились две ветви воспитания подрастающего поколения: семейное и общественное. В простейшем анализе взаимодействие предполагает взаимосвязь двух объектов или двух субъектов, в нашем случае мы будем говорить и давать анализ взаимодействию семейного и общественного воспитания, что также будет предполагать их взаимосвязь.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Байбородова Л.В. Взаимодействие школы и семьи. – М., 2003.
2. Ганичева А.Н. Взаимодействие общественного и семейного воспитания. – М., 2000.
3. Гордон Т. Обучение родителей. Проверенный путь вырастить ответственных детей. – Нью-Йорк, 1975.
4. Закон Кыргызской Республики «Об образовании». – Бишкек, 2003.
5. Конституция Кыргызской Республики. – Бишкек, 2003. – С. 107.
6. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание. – М., 2000.. – М., 2006.
7. Недвецкая М.Н. Основы педагогического взаимодействия школы и семьи. – М., 2006.

Кабдолданова Б. А.

*Директор общественного объединения «Гүлзар»
(Казахстан)*

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ОБРАЗОВАНИЯ И НПО В ЦЕЛЯХ ПОДГОТОВКИ ЧЕЛОВЕКА К ЖИЗНИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ.

По «Стратегическому плану 2020 - казахстанский путь к лидерству», представленному в начале 2010 года президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым, нашей стране в наступающем десятилетии предстоит подготовить экономику к посткризисному развитию, добиться устойчивого роста экономики за счет форсированной индустриализации и развития инфраструктуры, активно инвестировать в будущее ради повышения конкурентоспособности человеческого капитала, обеспечить казахстанцев качественными социальными и жилищно-коммунальными

услугами, укрепить межнациональное согласие, повысить национальную безопасность, дальше развивать международные отношения. Решение всех этих задач зависит, как подчеркнуто президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым, от того, как будет подготовлен человек – «главное богатство страны»: «Успешность реализации стратегии модернизации страны зависит, прежде всего, от знаний, социального и физического самочувствия казахстанцев».

Вопросы взаимодействия социальных сил в пространстве образования в Республике Казахстан мало исследованы. Имеется немного работ, в которых затрагиваются такие аспекты данной проблемы, как:

- процесс совместной деятельности школы и семьи (И.А. Корнилко [7],
- вопросы взаимодействия школ и вузов с СМИ (А.О. Оразова [8], П.Б. Сейтказы [9]),
- вопросы взаимодействия государственных организаций высшего образования с организациями, организующими культурный досуг (Д.О. Карамолдаева [10]).

Более глубоко и разносторонне рассмотрено взаимодействие между собой организаций образования разного уровня:

- изучены педагогические условия организации взаимодействия педагогических коллективов в едином педагогическом пространстве комплекса (К.С. Ильяшева [11],
- исследованы вопросы организации сетевого взаимодействия профессиональных сообществ при подготовке специалистов в высшей школе (Г.Б. Ахметова [12]),
- выявлены признаки, условия, тенденции развития и механизм взаимодействия педагогических коллективов школ инновационного типа и органов управления образованием (Н.А. Абишев [13]).

Между тем в системе сил, способных оказать позитивное воздействие на развитие образования, важное место занимают НПО – общественные (неправительственные) организации. Их особая роль в системе субъектов гражданского общества и пространства образовательной политики признана на государственном уровне. В связи с этим нами организовано исследование по содействию профессиональному росту во взаимодействии государственных и неправительственных организаций.

Проблему профессионального развития человека А.А. Деркач рассматривал, как он считает, что приобретение «своего лица» осуществляется под воздействием природной предрасположенности, генетического и социального опыта. В большой мере от прожитой жизни зависит, с каким запасом физической и психологической прочности подойдет человек к ступени зрелости, какие ценностные ориентации и отношения составляют ядро его личности, какие способности и другие потенциальные составляющие профессиональной компетентности будут характеризовать его как субъекта деятельности. Соответственно закономерностям и технологиям достижения вершин профессионализма и творчества, рассматриваемых в акмеологии, приоритетом предметного поля является человек – реальный носитель собственного опыта и социальных ценностей. Он считает, что в настоящее время обострилась актуальность поиска новых возможностей для повышения профессионального уровня педагогов, реализации соответствующих условий для его профессионального роста.

Профессиональная деятельность – это процесс реализации человеческих ресурсов и функциональных возможностей. Каждый конкретный вид профессиональной деятельности реализуется посредством определенных нормативно установленных способов, которые в процессе профессионального роста превращаются в индивидуальный и присущий конкретному человеку способ деятельности.

Профессиональная культура как общепрофессиональное понятие рассматривается многими учеными. Как состоящая из двух составных – общепрофессиональной и специальной – рассматривается Н.Б. Крыловой [34, с.57]). Как достигнутый уровень овладения человеком профессиональной деятельностью определяется В.Д. Симоненко

[35, с.12]) . Как мера и способ творчества самореализации личности в разнообразных видах профессиональной деятельности изучается Д.В. Чернилевским [36, с.256]).

Профессиональная компетентность рассмотрена в работах М.Н. Карпетовой [37], М.В. Ретивых, А.В. Симоненко, В.В. Шлык [38], А.В Хуторского [39], Н.П.Гришина [40] как интегративное, личностное качество специалиста, как способность к осуществлению практической деятельности, включающей опыт, знания компетенции и психологическую готовность.

А.А. Жайтапова определяет профессиональную компетентность как интегративное качество специалиста, умеющего самостоятельно добывать, анализировать и эффективно использовать информацию, рационально и успешно жить и работать в быстро изменяющемся мире.

Педагогическое мастерство с точки зрения многих исследователей представляет собой единство научных закономерностей и передового педагогического опыта, результат развития общей профессиональной культуры, совершенствования и развития творчества других и собственной личности.

Н.Ф. Маслова [41] рассматривает педагогическое мастерство как высокое качество достижений в воспитательно-образовательной деятельности, результат развития общей и профессиональной культуры учителя, постоянного совершенствования и творчества в воспитании людей и своей собственной личности. Профессиональное мастерство по Масловой основывается на доведенной до совершенства педагогической технике и зависит от наличия склонностей, способностей, овладения специальными качествами личности, знаниями и умениями [41, с. 39].

А.К. Маркова [42] считает, что педагогическое мастерство - сочетание высоких уровней педагогической деятельности (необходимое соотношение педагогических задач, адекватных им средств и способов педагогического воздействия, высокие результаты в обучении и воспитании учащихся), педагогическое общение (сотрудничество, взаимодействие, положительные контакты учителя с учениками преодоление психологических барьеров в общении) и личности учителя (высокая идейность, зрелость, гражданская позиция, профессиональная компетентность) [42, с.64].

Н.В. Кухарев [43] рассматривает педагогическое мастерство как совокупность определенных качеств личности учителя, которые обуславливаются высоким уровнем его психолого-педагогической подготовленности, способностью оптимально решать педагогические задачи По Кухареву, педагогическое мастерство обеспечивается наличием:

- психолого-педагогических компонентов, входящих в психологическую структуру педагогической деятельности;
- соотнесенности психолого-педагогических компонентов с уровнями деятельности педагога- мастера;
- определенных уровней педагогических способностей.

И.Ф. Харламов [44] выделяет в качестве критериальных детерминантов профессионального роста педагогическую умелость, мастерство, творчество и новаторство. По И.Ф.Харламову, педагогическая умелость – это основа профессионализма учителя, без которой невозможно работать в школе. Умелый учитель проявляет высокое педагогическое мастерство и творчество своими находками, обогащает искусство обучения и воспитания.

По определению И.А. Зязюна [45] педагогическое мастерство – комплекс свойств личности, обеспечивающих высокий уровень самоорганизации педагогической деятельности. Элементами педагогического мастерства выступают гуманистическая направленность (интересы, ценности, идеалы), профессиональные знания (предмета, методики его преподавания, педагогики, психологии), педагогические способности

(коммуникативность, перцептивные способности, динамизм, креативность), педагогическая техника (умение управлять собой, умение взаимодействовать).

А.А. Жайтапова считает, что важным является рассмотрение автором педагогического мастерства в иерархии ступеней профессионального роста. Она определяет педагогическое мастерство как доведенную до высокой степени совершенства обучающую и воспитательную умелость, которая отражает особую отшлифованность методов и приемов применения психолого-педагогической теории на практике, благодаря чему обеспечивается высокая эффективность учебно-воспитательного процесса. От умелости мастерство отличается тем, что это более совершенный уровень, требующий высокой отточенности используемых обучающих и воспитывающих приемов и их своеобразных комбинаций. Она рассматривает педагогическое мастерство наряду с профессиональной компетентностью в качестве основных детерминантов профессионального роста. Результатом мониторинга педагогического мастерства является обобщение передового, инновационного опыта, который представляет собой преобразованный объективный опыт на основе интеграции теории и практики. В изучении и обобщении опыта с целью его внедрения в массовую практику рассматриваются такие критериальные показатели, как

- акцентирование на ведущую педагогическую идею в деятельности автора опыта;
- обоснованность научной достоверности опыта;
- актуальность и практическая значимость для повышения качества учебно-воспитательного процесса в школе;
- новаторский подход и творческое внедрение авторских идей в образовательный процесс;
- технологичность педагогической деятельности и процесса внедрения опыта в практику;
- адекватность результатов опыта целям, задачам и способам деятельности педагогов и учащихся.

По мнению А.А. Жайтаповой педагогическое мастерство с акмеологической точки зрения нужно рассматривать как достижение вершин профессионального роста, способствующих устойчивому развитию учителя в его профессиональной деятельности.

Профессиональный рост в исследованиях рассматривается как:

- постоянное совершенствование технологической деятельности, обогащение направленности, компетентности и профессионально важных качеств. (Э.Ф. Зеер [46, с.14])
- активное продвижение человека в освоении и совершенствовании способа жизнедеятельности, обеспечивающего его устойчивость в потоке социальной жизни (П.Т. Долгов [47, с.25]).
- признание обществом ценности поступательного движения работника вверх по иерархической лестнице (В.П. Чемяков [48, с.13]).
- комплексный процесс, состоящий из совокупности взаимосвязанных прогрессивных изменений, происходящих в личностном, предметном, функциональном, и социальном компонентах профессиональной деятельности; процесс изменения, преобразования педагогической деятельности, приводящий к устойчивому развитию профессионализма (А.А. Жайтапова [20, с.])

Л.Г. Матяш в своем исследовании «Ценностно-мотивационные детерминанты профессионального роста преподавателя высшей школы» рассматривает профессиональный рост в системе гуманитарного знания.

Им раскрывается сущностная характеристика профессионального роста в широком смысле в соотношении понятий «профессионализм» и «профессиональная карьера». Профессионализм и профессиональная карьера представлены как сбалансированное соотношение, взаимодействие процессов внутреннего развития и его внешнего движения в освоении социального пространства. По мнению автора,

человек может осознанно выбирать и строить траекторию роста, как в профессиональном, так и в должностном плане, быть субъектом собственной жизнедеятельности, продуцировать и реализовывать профессиональные планы-характеристики саморазвивающейся личности, стремящейся к совершенству.

Особо отмечается, что профессиональный рост может быть реализован лишь тремя путями: путем деятельности, т.е. посредством вовлечения субъекта в определенные формы и сферы труда, путем приобщения к социально значимому опыту с целью подъема индивида на надситуативный, надэмпирический уровень развития его индивидуальных качеств, через механизмы живого, целостного и индивидуального адаптирования усвоения общественно значимого производственного опыта.

По мнению Л.Г. Матяш, профессиональный рост выражается результатами горизонтального и вертикального движений по профессиональной лестнице, где показателями являются достижение определенного профессионального статуса и удовлетворенность профессиональной деятельностью. Подчеркивая неравнозначность двух ветвей профессионального роста в системе высшего профессионального образования при определении показателей результативности профессионального роста, автор рассматривает объективные и субъективные критерии. Исследуя ценностно-мотивационные детерминанты профессионального роста, отражающие результативность деятельности педагога высшей школы, он выявляет основные ограничения профессионального роста и устойчивые связи между уровнем притязаний личности и профессиональным ростом. В качестве факторов, оказывающих влияние на профессиональный рост, Л.Г.Матяш определяет следующие:

- личностные (образование, профессиональные навыки, возраст, стаж работы, пол);
- служебные (профессиональные функции специалиста, его иерархическое положение);
- производственные (масштаб организации, уровень материального вознаграждения, территориальное расположение);
- рыночные (спрос и предложение на рынке, конкурентоспособность).

Исходя из этого, можно сделать вывод, что профессиональный рост – это достижение определенной должностной и статусной ступени в сложной иерархической структуре соподчинений.

ИСТОЧНИКИ:

1. [Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана. – Астана, 2010.](#)
2. Национальный доклад о состоянии и развитии образования в Республике Казахстан /Дамитов Б.К., Ермаков Н.Т., Можая О.И., Бекенова А.Б., Бекиш Р.М., Головатая Г.И., Егимбаева Ж.К., Бондарь Л.А. - Астана, 2008. - 260 с.
3. Матяш Л.Г. Ценностно-мотивационные детерминанты профессионального роста преподавателя высшей школы: дис. ... канд.пед.наук. - Брянск: БГУ, 2003. - 199 с.
4. Сарыбеков М.Н. Теория и практика экологической подготовки будущих учителей: автореф. ... д.пед.н.: 13.00.01 - Общая педагогика. - Алматы: АГУ им.Абая, 1998. - 45 с.
5. Альмухамбетов Б.А. История становления и тенденции развития системы повышения квалификации педагогических кадров в Казахстане: автореф. ... д.пед.н.: 13.00.01. - Алматы: РИПК СО, 2002. - 51 с.

6. Жайтапова А.А. Научно-теоретические основы профессионального роста учителей в условиях системы повышения квалификации: дис... д.п.н.: 13.00.08. - Алматы, 2005. - 395 с.
7. Обучение в течение всей жизни – требования и вызовы: Отчет о семинаре с участием представителей стран СНГ и Монголии. – Европейский Фонд Образования, 2002. – 39 с.
8. Глобальное образование: теория и практика. - ЮНИСЕФ ЦАРК, 2004. - 179 с.
9. Развитие обучения ведущим навыкам в странах-партнерах. Заключительный доклад. - Европейский Фонд Образования, 1998.

Қохаева Е.Н.

Педагогикалық шеберлік орталығының директоры

Жапбасбаева А.М.

Жамбыл облыстық білім басқармасының

оқу-әдістемелік кабинетінің әдіскері

Тараз қаласы, Қазақстан Республикасы

БІЛКІТІЛІК АРТТЫРУ ЖҮЙЕСІ ЖАҒДАЙЫНДА МҰҒАЛІМДЕРГЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ

Қазіргі заманғы ғылыми – техникалық прогрестің қарыштап алға басуы адамзат өмірін жақсартуға тікелей игі ықпал етумен қатар, қоршаған орта, табиғатқа орны толмас зор зиянын да тигізіп келеді. Соған орай бұл күнде атмосфераның, гидросфераның, литосфераның үздіксіз ластануын жедел тоқтату мүмкін болмай бара жатқандығы шындық. Осыған байланысты қоршаған ортаны қорғау және оны табиғи қалпында сақтау мәселелері бүкіл дүние жүзінің алдында тұрған ең маңызды міндеттердің біріне айналып отыр.

Қалаптасқан табиғи - тарихи жағдайлар және табиғатты пайдаланудағы жәйсіз күйлері жұртшылықты ойландыруда. Қасиетті жердің ресурстық - шикізаттық қорларын өндіруші кәсіпорындарындағы ала берсем деген ниет, өнеркәсіп аймақтарында қоршаған ортаға немқұрайды қараушылық, кейбір аймақтарда жағдайдың ауырлағаны соншалық ауа, су және су ресурстары ластанып бұрын - соңды болмаған күйзеліс кешуде. Демек, экологиялық ахуалдың нашарлауы халықтың денсаулығына залалын тигізумен қатар әлеуметтік қиындықтар туғызып, халық шаруашылығы тұрақты дамуының бірсыпыра маңызды бағыттарын тікелей тежеуге әкеліп соғуы ықтимал. Осыған орай, Қ.Р.К 38-бабында “Қ.Р. азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті” – делінген.

Ата Заңымызда көрсетілген талаптарды іс-жүзінде асыру жоғары, орта және арнаулы білім беруде оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беруді дұрыс ұйымдастыруға байланысты екендігі баршамызға аян.

1997 жылдың тамыз айынан бастап Республикамызда табиғат қорғау туралы жаңа заң қабылданып күшіне енді. Заң әр адамның өмірі мен денсаулығы үшін айналадағы ортаның барынша қолайлы болуын қамтамасыз етіп, табиғатты қорғаудың экономикалық, практикалық және әлеуметтік негіздерін белгілеп берді [1]. Ол мынадай тармақтардан тұрады:

1. Республикада халыққа білім беру орындары табиғат қорғау жөнінен халықтың барлық топтарын қамтитын тәрбие және білім беру жүйесін жүзеге асыру.

2. Жалпыға бірдей кешенді түрде және үздіксіз экологиялық тәрбие мен білім берудің жоғарғы және арнаулы оқу орындарында маман кадрларды кәсіптік жағынан даярлау, олардың біліктілігін арттырудың, барлық мүмкіндіктерін жасау.

3. Құжатта 64-бапта айтылғандай оқу орындарында міндетті түрде экологиялық білім берудің қажеттілігі айтылып, ол бойынша азаматтардың экологиялық мәдениетін қалыптастырудағы қажетті экологиялық білім мазмұнын ашу үшін, оқу орындарының ұстаған бағдарына қарамастан, барлық негіздерін міндетті түрде оқыту.

Қазіргі кезде білім беру ошақтарының алдында тұрған міндеттерінің бірі – жас ұрпақтың экологиялық білімі мен көзқарасын қалыптастыру, оларды табиғатты қорғау, табиғи қорларды тиімді пайдалану және өмір сүрген ортасы мен еңбектенетін жерлерінде жоғары, саналы экологиялық білімді пайдалана білетін азамат ретінде тәрбиелеу. Сөйтіп, әрбір адамның экологиялық білім дәрежесі мен тәрбиесі орта және арнаулы білім беру ордаларында қалыптасып, келешектегі өмірге деген көзқарасын анықтайды.

Жас ұрпаққа экологиялық білім және тәрбие беруде мектептің алатын орны ерекше. Сондықтан мектептегі барлық пән мұғалімдері мемлекеттік экологиялық саясатты жетік білуі керек. Әрбір мұғалім экологиялық білім мен тәрбие берудің әдіснамалық және теориялық жағынан зерттеудің жайын қарастырудан туындаған тұжырым экологиялық білім мен тәрбие беруде мынадай басты ұстанымдарды ескеру қажет. Олар:

1. Экологиялық оқу материалдарын оқытуды бір жүйелікпен үздіксіз жүргізу.
2. Оқу үрдісінде экологиялық білім мен тәрбие беруде пәнаралық байланыстардың болуы.
3. Экологиялық оқу материалдары әлемдік, ұлттық және өлкелік өзіндік мәселелерін айқындап, оны ұғындырып түсіндіруде өзара байланыстылығын ашу.
4. Жас ұрпаққа қоршаған табиғи ортаны танып білуде және оны қорғауда, аялауда, көркейтуде және еріктілік - эмоциялық тұрғыдан жасайтын іс - әрекеттері мен қызметтері біртұтастықпен бір-бірімен ұштасуы тиіс.[2]

Айналадағы ортаны қорғау саласында мұғалімдер әзірлеу- ең маңызды міндеттердің бірі. Оларға экологиялық факторлар мен әлеуметтану мен адам экологиясының өзара байланысының негіздері туралы білім беру қажет. Мұғалімдер қоршаған ортаның проблемаларын және олардың негізгі көрсеткіштерін өздігінен анықтай білетін болуы тиіс. Экологиялық теория мен практиканы бірдей меңгеруі керек.

Халықаралық бағдарламаларда барлық пәндердің мұғалімдері қоршаған ортаны қорғау туралы деректер мен заңдар, оның проблемалары мен мүмкіндіктері туралы хабардар болуына назар аударылады.

Экологиялық білім беру бағытында-жер тағдыры мен ел тағдырының, табиғат пен адам өмірінің бірлігін терең сезінетін, су, ауа, ғарыш әлемінің қадірін бағалай білетін, табиғатты аялап, оны қорғай алатын азаматты тәрбиелеу міндеттерінің аса маңыздылығына көңіл бөліну қажет.

Қазіргі уақытта жалпы білім беретін мектептердің алдында тұрған негізгі мақсат-оқушылардың ой-өрісін жан-жақты дамыту, оларға қазіргі заман талабына сай білім беру және тәрбиелеу. Ал оқушыны жан-жақты дамыту дегеніміз оны тек қана дене бітімі жағынан өсіп жетілуі емес, сондай-ақ баланың жан дүниесінің байып, рухани өсуі, қабілеті мен дарынының анықталып, кең өрістеуі, парасаттылық ой мен адамгершілік көзқарастарының қалыптасуы болып табылады. Осындай ізгі қасиеттерді қалыптастыруда оқушылардың санасына әсер етудің үлесі зор болмақ, сонда ғана олар қоршаған ортасын, туған жерін, табиғатын қастерлейді, сүйеді.

Қоршаған табиғи ортаны келер ұрпаққа сол күйінде, бүлдірмей сақтап қалу үшін әрбір жан оның қажеттілігін түсіну тиіс, ал ол оқыту мен білім беру арқылы іске

асырылады. Жамбыл облыстық білім басқармасының оқу-әдістемелік кабинеті жалпы орта білім беретін мектептерде пәндерді оқыту арқылы оқушыларға экологиялық тәрбие берудің педагогикалық теориясы мен практикасын талдау қазіргі кезеңдегі табиғи ортаның жағдайынан туындап отырған талап- өскелең ұрпақтың экологиялық тәрбиелілігіне қол жеткізу мектептегі барлық пәндерді оқыту барысында жүзеге асырылуы қажеттігін ескере отырып, семинарлар мен ғылыми-практикалық конференциялар ұйымдастырды.

Конференция жұмысында жоғары оқу орындарынан келген эколог ғалымдар және аудандық білім бөлімінің әдіскерлері мен пән мұғалімдері төменгі мәселелерді талқылады:

- облыстағы жалпы білім беретін мектептердегі мұғалімдердің экологиялық білім және тәрбие беру жағдайлары;
- адамның, қоғамның табиғатқа әсер ету ортасындағы білімнің ғылыми жүйесін қалыптастыру жолдары;
- табиғат ресурстарын тиімді пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауға белсенді әрекет жасай алатын жеке тұлғаның экологиялық сенімін қалыптастырып, белсенділігін арттыру
- жеке тұлғаның адамгершілік дүниетанымын тәрбиелеу;
- сарамандық іс-әрекетте білім мен тәрбиенің жүзеге асуына ықпал ететін ерекшелік факторын қалыптастыру және т.б

Қоршаған ортаны қорғау шараларына белсенді және ынталы қатысатын, шығармашылық тұрғыда үйлесімді тұлғаны қалыптастыру, мектеп оқушыларының зерттеу мамандықтарына қызығушылықтарын арттыру, білім беру ұйымдарындағы жас зерттеушілердің үздік тәжірибелерін насихаттау мақсатында жыл сайын **«Экология және балалар»** атты облыстық сырттай ғылыми жоба байқауы ұйымдастырылады.

Жүлделі орын алған оқушылар мен мұғалімдердің жұмыстары «Тұрақты дамуға арналған экологиялық білім беру» жөніндегі бизнес жобалардың республикалық конкурсына жіберілді. Осы конкурста облыстық «Дарын» мектеп-интернатының мұғалімі Аксенова Инна Валериевнаның, Тараз қаласы, №28 орта мектебінің мұғалімі Л.М.Зубрицкаяның жұмыстары жоғары бағаланып, конкурстың лауреаты атанды.

Облыстық «Дарын» мектеп-интернатында биология пәні мұғалімі И.В.Аксенованың жетекшілігімен «Экодар», Тараз қаласы №40 мектеп-гимназиясында «Беркут», №28 орта мектепте «Оберег», Жуалы ауданы Қонаев орта мектебі мен Ломоносов орта мектептерінде «Мынбұлақ» экологиялық клубтар ұйымдастырылған. Мұндай клубтар Меркі, Шу Қордай аудандарында да жұмыс жасауда. Аудан мектептерінде «Экология» апталықтары өткізіліп, көрмелер ұйымдастырылды. Шу ауданда 38 мектепте экологиялық топтар құрылып, елді мекендердің экологиялық проблемалары анықталып, шартты белгілер арқылы географиялық карталары жасалды. Аудандағы экологиялық білім мен тәрбие беру жүйесінің міндеттерін шешу, туған өлкесінің экологиялық проблемаларын түсіндіру мақсатында білім бөлімінде «Жерұйық» атты жас натуралистер станциясы жұмыс істеуде.

Облыстық білім басқармасының оқу-әдістемелік кабинетінің 2013 жылғы жоспарында экологиялық білімнің талабына сай облыс мұғалімдерінің «Таза табиғи ортада өмір сүру баға жетпес үлес» атты облыстық педагогикалық оқуы, география пәні мұғалімдеріне арналған «Экологиялық білім берудің әдістері мен түрлері» және биология пәні мұғалімдеріне арналған «Биология сабағында экологиялық білім және тәрбие беру» семинарлары жоспарланған. 2013жылдың көктемінде және күзінде «Гүлстан» республикалық көпшілік журналының бастамасымен көтерілген «Дәстүрлі ағаш егу мерекесіне» байланысты облыс көлемінде акциялар өткізіледі. Акция барысында мектеп аулаларын көгалдандыру жұмыстары жүргізіледі.

Экологиялық білім беру- күрделі процесс. Қоршаған табиғи ортаның өзі мен қоғам үшін мәңгі қажеттілігін сезіндіре отырып, оқушының дүниеге деген ізгі көзқарасын

калыптастыру мұғалімдердің басты міндеті. Сондықтан барлық пән мұғалімдерінің алдында төмендегідей міндеттер тұрады:

- экологиялық білім беру бағытындағы халықаралық байланыстарды, шетелдік әдістемелік нұсқаларды зерттей отырып, еліміздің жоғары деңгейде экологиялық білім беру жүйесін құруға ат салысу;
- жас ұрпақтың экологиялық мәдениетін қалыптастыратын семинарлар, баспасөз маслихаттарын, дөңгелек үстелдер ұйымдастыру;
- экологиялық оқу материалдарын оқытуды бір жүйелікпен үздіксіз жүргізу; оқу жоспарларын, оларға сәйкес оқулықтар мен оқу әдістемелік құралдарын жасау, мектептен және сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру;
- оқу үрдісінде экологиялық білім мен тәрбие беруде пәнаралық байланыстардың болуын ескеру;
- оқушыларға экологиялық білімді қалыптастыруда жергілікті жердің материалдарын пайдалану арқылы педагогикалық әдістемелік бағдарламасын жасау, оның тиімділігін тәжірибелік-педагогикалық эксперимент арқылы анықтау;
- экологиялық білім мен тәрбие беру сабақ және сыныптан тыс тиімді жұмыс формалары тәжірибелік-эксперимент жүзінде тексеріліп және олардың негізінде ғылыми-әдістемелік ұсыныстар жасау;
- экологиялық үйірмелер мен топтардың жұмыстарын ұйымдастыру кезінде жергілікті жердің экологиялық жағдайларын ескеру және қазақ этнопедагогика материалдарын пайдалану ;
- экологиялық білім мен тәрбие беруде қазіргі техникалық құралдарды, оқытуды компьютерлендіруді және оқытудың жаңартылған әдістерін қолдану.

Экологиялық ғылымның тәрбиелік жақтары мен танымдық ұғымдары қазақ халқының қанында да, жанында да өзі жаратылған күннен бастап ақ әбден орнықты орын алған. Қазақ халқының «табиғат-Ана» деген сөздің өзінде ғана қаншама ұлылық, ұлағат, тағлымы мол тәрбие, дарынды даналықтың жатқанын байқауға болады. «Табиғатты жасыңнан қорға, өмірдің бар өзегі сонда», «Жеті жасар бала асырамайды, жеті жылдық ағаш асырайды» деген ұлттық экологиялық ұғымдардың өзі де табиғат игіліктерін тиімді пайдаланудың жолын халыққа түсіндіру, насихаттау және оны қорғау керектігін ұғындырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Айналадағы табиғи ортаны қорғау туралы» заңы (Қаз. мек. журн. №3, 1992-726)
2. Жалпы білім беретін мектептері тұжырымдамасы. 1993 ж. 14 қараша (Қаз. Мек)
3. Н. Сарыбеков. Қазақ халқының табиғат қорғау дәстүрлері. - Алматы, Рауан-1996.
4. Ж. Қ. Қожамқұлқызы. Экологиялық білім мен тәрбие беру жолдары. Алматы, Бастау-2001.
5. Экологиялық білім берудің жалпы білім беретін мектептерге арналған концепциясы мен бағдарламасы-1991 ж.

*Кельдибекова А.С.
Ст. преподаватель
Факультет иностранных языков
КНУ им. Ж.Баласагына.
(Кыргызстан)*

СТРУКТУРА, ВАЛЕНТНОСТЬ И УПОТРЕБЛЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ИНТЕНЦИОНАЛЬНОГО ГЛАГОЛА *SHOULD* И ЕГО КЫРГЫЗСКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ.

У глагола *should* выделяется три функционально-семантических типа: модальный глагол, вспомогательный глагол и усилительный глагол как разновидность вспомогательного глагола.

Рассмотрим взаимосвязь семантики глагола *should* и инфинитива глагола в конструкции «*should* + Infinitive». У глагола *should* можно выделить два основных функционально-семантических типа: модальный *should* с семантикой необходимости, вероятности, совета или упрека *You should have done it*; вспомогательный *should* в составе придаточного предложения, передающего условие или пожелание *If I were you I should do it*; а также подтип вспомогательного глагола – усилительный *should*, выражающий субъективное отношение говорящего к сообщаемому, часто эмоциональное *Why should you have done it?*

Рассмотрим *Should* как модальный глагол.

Признаки, на основании которых глагол *should* причисляется к модальным, следующие:

1. Морфологические особенности: отсутствие форм времени, залога, числа и лица, вспомогательных глаголов в вопросительной и отрицательной форме конструкции, частицы *to* перед инфинитивом основного глагола, длительных и завершенных форм.

2. Функционально-синтаксические особенности: употребление перед инфинитивом основного глагола в составе функции составного глагольного модального сказуемого либо его смешанных типов: модально-именного или модально-аспектного сказуемого.

3. Лексико-семантические особенности: отличается, как правило, два основных значения данного глагола: необходимость и возможность.

4. Функционально-семантические особенности: употребление в изъявительном наклонении с учетом транспозиции в его сферу побудительной семантики.

Исследователи модального глагола *should* выделяют два его базовых значения: вероятность и необходимость наступления события и два его коммуникативных производных: совет и упрек.

Так, Г.А. Вейхман относит *should* к группам значений 1) совет, просьба, предложение, приказ, запрет и 2) предположение [Вейхман 2002: 110].

Дж.Лич и Я.Свартвик считают, что семантика *should* приближена к группе значений *probability* и *certainty* [Leech, Svartvik 1983: 114].

Семантически необходимость понимается как осознанная говорящим потребность в наступлении какого-либо события, обусловленная внутренними либо внешними факторами. Значение необходимости само по себе не несет прямого побуждения к наступлению события, выполнению или не выполнению действия, избранию того или иного алгоритма поведения.

При употреблении глагола *should* в побудительной конструкции значение необходимости облекается в форму совета, просьбы, редко приказа или иную не слишком жесткую и безапелляционную форму выражения семантики повеления, побуждения. Тем самым семантика побуждения *should* - это семантика необходимости, сообщаемая слушающему прямо и непосредственно при реализации коммуникативной задачи интенции, побуждения.

Значения необходимости и побуждения (совета, рекомендации и т.д.) в конструкции формально не маркированы. Разграничивающим признаком в контексте

служит обязательность коммуникативной пары «говорящий -слушающий» для побудительного *should* и ее факультативность для *should* со значением необходимости.

Значения «необходимость» и «вероятность», на наш взгляд, можно понимать несколько шире. Необходимость наступления события принадлежит сфере волитивности, интенции говорящего, обуславливается его точкой зрения, провозглашается говорящим, и, фактически, событие находится в зависимости от него. Говорящий либо инициирует его наступление с положительным результатом, либо встречает отторжение (отказ), однако его интенция, волеизъявление и целеустановка, тем не менее, могут считаться осуществленными. Все это, безусловно, касается и инициирования не-наступления события или сообщения о необходимости свертывания события, что маркируется глаголом в отрицательной форме *shouldn't*. Таким образом, значение необходимости – значение субъективное, при котором говорящий напрямую контролирует или обуславливает наступление события.

Рассмотрим *Should* как вспомогательный глагол.

Признаки, на основании которых глагол *should* причисляется к вспомогательным, таковы:

1. Морфологические особенности: отсутствие форм времени, залога, числа и лица, вспомогательных глаголов в вопросительной и отрицательной форме конструкции, частицы *to* перед инфинитивом основного глагола, длительных и завершенных форм. Данные особенности соответствуют особенностям модального *should*, что позволяет сделать вывод об их формальном совпадении.

2. Функционально-синтаксические особенности: а) употребление перед инфинитивом основного глагола в составе функции составного глагольного модального сказуемого, б) употребление в составе аналитической формы простого сказуемого в конструкциях группы времен *Future-in-the Past*. В указанных конструкциях глаголу *should* эквивалентен глагол *would*. Сказуемое с *would* традиционно употребляется с подлежащим во 2-м и 3-м лице, однако в современном английском языке наблюдается тенденция к употреблению его во всех лицах и числах.

3. Лексико-семантические особенности отсутствуют.

4. Функционально-семантические особенности: употребление а) в категории *Subjunctive* для выражения реального либо нереального пожелания или следствия, б) в индикативных конструкциях группы *Future-in-the Past*, в) в конструкциях для усиления эмоционального эффекта.

Так, *Cambridge International Dictionary of English* приводит следующие значения глагола *should* (auxiliary):

1. *Should* – duty, used to show when it is necessary, desirable, advisable or important to perform the activity referred to by the following verb. Значение долженствования, указывающее на необходимость или высокую степень желательности совершения действия, выражаемого глаголом.

If you are annoyed with him, you should tell him.

2. *Should* – probable, used to show when something is likely or expected. Значение естественной вероятности, указывающее, что определенный порядок вещей является логичным и ожидаемым.

There shouldn 't be any problems.

3. *Should* - possibility, used when referring to a possible event in the future Значение возможности, указывающее на потенциальную осуществимость чего-то в будущем.

It seems very unlikely to happen, but if it should, we need to be well-prepared.

4. *Should* - might, used after 'that' and after some adjectives and nouns which show an opinion or reaction, and after 'that' and some verbs showing agreement, instruction, intention, decision, etc., to suggest that a situation possibly exists or might come into existence. Значение, в котором *should* ведет себя сходным образом с глаголом *might* и также отражает потенциальную осуществимость, но в данном случае через семантику

субъективной модальности мнения, отношения, намерения и т.д. Синтаксически это оформляется субъективным придаточным предложением.

It's odd that she should think I would want to see her again.

5. Should - surprise, used to express surprise in sentences that are in the form of question. Значение удивления в конструкциях, содержащих вопросительное восклицание типа «И что бы вы думали?!»

I was just getting off the bus when who should I see but my old school friend!

6. Should - would, used instead of would when the Subject is T or 'we'. Семантика, аналогичная семантике глагола would в конструкциях с подлежащим 1-го лица единственного и множественного числа.

We should like to invite you for dinner next week.

7. Should - advise, used after T when giving advice. Значение совета, как правило, исходящего от говорящего (1-е л. ед. ч.) и выражающее его точку зрения и потенциальный характер поведения в обсуждаемой ситуации.

I shouldn't worry about it if I were you.

8. Should - reason, used after 'why' when giving or asking the reason for something. Значение апелляции к причине действия, поступка, его логике и целесообразности, выражаемое, как правило, эмоциональным вопросом с оттенком недоумения, раздражения либо осуждения.

Why shouldn't she buy it if she can afford it?

В кыргызском языке функциональными соответствиями анализируемого глагола should являются модальные слова «керек», «тийиш», а также формы повелительно-желательного наклонения.

С оттенком предположительности модальное слово керек употребляется чаще всего в сочетании с условным наклонением глагола.

Как и модальное слово «керек», модальное слово «тийиш» имеет значение долженствование, необходимости совершения действия: В этом случае в составе сложного сказуемого выделяются три компонента: причастие на -ган, имя действия от глагола «бол» в форме именительного или дательного падежа «болуу, болууга» и модальное слово «тийиш».

Что же касается вспомогательных глаголов кыргызского языка, то они не выделяются из общей кыргызской глагольной системы, рассматриваются не обособленно (как особый разряд глагольных лексем), а лишь в связи со сложной (составной) структурой сложных кыргызских глаголов.

Как было указано выше в кыргызском языке функциональными соответствиями анализируемых глаголов являются, кроме модальных слов «керек», «тийиш», также формы повелительно-желательного наклонения.

Одним из значений повелительно-желательного наклонения является значение побуждения и действия в виде приказа, пожелания, требования. Побуждение, как один из видов коммуникативной связи, может носить характер непрекаемого приказа, требования, увещевания, предупреждения, совета, предостережения и призыва.

Нулевая форма 2-го лица в основном выражает побуждение, в значении непрекаемого приказа и требования с абсолютной категоричностью. В этом смысле нулевая форма 2-го лица является своего рода эталоном повеления, это одна из основных форм, отражающая семантическую сущность повеления.

Формы +айын, +гын, +ңыз, +сын, +алы(к), +ңыздар, +шсын выражают значения с двойными оттенками повеления и желания. При этом преобладающим доминирующим оттенком значений является повеление. Употребляя формы второго лица, говорящее лицо лишь только изъявляет свою волю в виде приказа, совета, и тем самым, побуждает своего собеседника к исполнению своих приказаний в будущем.

Форма 2-го лица множественного числа +гыла выражает значение указания, приказания.

Что же касается 3-го лица +сын, +ышсын, то здесь также выявлены значения повеления, запрета, допущения.

Форма 3-го лица на +сын выражает значение пожелания с оттенком наставления, предупреждения; значения позволения с оттенком согласия; значение запрещения с оттенком осуждения и др.

Таким образом можно сделать ряд выводов:

У глагола *should* выделяется три функционально-семантических типа: модальный глагол, вспомогательный глагол и усилительный глагол как разновидность вспомогательного глагола: модальный *should* с семантикой необходимости, вероятности, совета или упрека; вспомогательный *should* в составе придаточного предложения, передающего условие или пожелание; а также подтип вспомогательного глагола – усилительный *should*, выражающий субъективное отношение говорящего к сообщаемому, часто эмоциональное.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Вейхман Г.А. Новое в грамматике современного английского языка. М., 2002. 544 с.
2. Кибардина СМ. Валентность немецкого глагола: дис. ... докт. филол. наук. Вологда, 1988. 580 с.
3. Хлебникова И.Б. Сослагательное наклонение в английском языке. М.:Высш. шк., 1994. 176 с.
4. Leech G., Svartvic J. A Communicative Grammar of English. М.: Prosveshchenie, 1983. 304 с
5. Cambridge International Dictionary of English. Cambridge University Press, 1995. 1173 p.

*Кельдибекова А.С.
КНУ им. Ж. Баласагына ФИЯ
ст.преп. (Кыргызстан)*

СТРУКТУРА, ВАЛЕНТНОСТЬ И УПОТРЕБЛЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ИНТЕНЦИОНАЛЬНОГО ГЛАГОЛА TO DO И ЕГО КЫРГЫЗСКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ.

Глагол *to do* относится к исконному пласту лексики английского языка и входит в десятку глаголов, наиболее активных в образовании словосочетаний, широко употребляемых в современной устной и письменной коммуникации (Львов Л.А. О критериях синтаксической классификации глагола в современном английском языке // Грамматическая семантика / Под. ред. В.Е. Щепкина. - Горький, 1995. - С.

33). Его широкозначность и вытекающая отсюда полифункциональность обуславливают его активное употребление практически во всех стилях английского языка, что делает глагол *to do*, с одной стороны, чрезвычайно интересным, а с другой - весьма непростым объектом анализа.

To do - глагол, который ставится вместо сказуемого, предшествующего предложению, не имеющего вспомогательных глаголов (то есть вместо сказуемого, которое выражено только смысловым глаголом). Глагол *to do* обозначает грамматическое время и согласуется с подлежащим. При переводе следует повторить замененный глагол, особенно в тех случаях, когда времена, обозначенные смысловым глаголом и глаголом-заместителем, не совпадают, например:

A wise man seldom changes his mind, a fool never does. •

Умный человек редко меняет свое мнение, глупый никогда (не меняет);

Вспомогательный глагол *to do* употребляется (Close R.A. A reference Grammar for Students of English. Moscow, Prosveshchenie, 2005.) :

1. Для образования вопросительной и отрицательной форм глагола в Present и Past Indefinite:

"Do you want to go to a movie tonight?" he asked, "Вы хотите пойти в кино сегодня вечером?", - спросил он.

2. Для образования отрицательной формы повелительного наклонения: Don't go away! Не уходите!

3. Для подчеркивания интенционального действия, выраженного глаголом, в утвердительных и повелительных предложениях. В этой функции глагол *to do* в соответствующей форме (*do*, *does*, *did*) занимает место перед смысловым глаголом, который употребляется в форме инфинитива без частицы *to*. В таких предложениях в устной речи ударение падает на *do* (*does*), *did*.

George asked me if I remembered our first trip... I answered that I did remember it

Жорж спросил меня, помню ли я нашу первую экскурсию. Я ответил, что я помню ее очень хорошо.

Do come and see us. - Пожалуйста, заходите к нам!

При переводе таких предложений на кыргызский язык средством подчеркивания действия может служить интонация или употребление таких слов, как, *все же*, *ведь же*, *действительно* и т. п.

4. Для замены смыслового глагола. Если в предложении в качестве сказуемого требуется тот же глагол, которым выражено сказуемое предшествующего предложения, то во избежание повторения во втором предложении употребляется глагол *to do* в том времени, в каком стоит предшествующий глагол.

My father heard it all as plainly as I did. — Мой отец слышал все это так же ясно, как я (слышал).

5. Для замены смыслового глагола в форме Present или Past Indefinite в кратких ответах: Who took the dictionary? - I did. Кто взял словарь? ~ Я (взял).

Глагол *to do* употребляется в качестве смыслового глагола в значении *делать*, *производить* и т.п.:

Is there anything I can do for you? - Могу я что-нибудь сделать для вас?

В качестве смыслового глагола *to be* образует свои сложные формы при помощи вспомогательных глаголов так же, как и другие смысловые глаголы.

Отметим основные значения глагола *to do* (ABYY Lingvo 9.0.Англо-русский словарь, 2003):

а) *делать*, *производить*, *выполнять*, *осуществлять* *to do some work* —

выполнять работу Has she agreed to do the work? — Она согласилась выполнить эту работу? to do one's lessons — готовить уроки Syn: perform , execute , carry out , bring about, bring to pass

б) или совершать (грех, преступление и т. п.) crimes done deliberately — хорошо продуманные и осуществленные преступления Syn: commit , perpetrate

2) кончать, заканчивать (do в этом значении употребляется в форме причастия прош. времени) The job is finally done. ~ Работа, наконец, закончена. Have you done what I told you? — Ты сделал то, что я тебе сказал? Syn: accomplish , conclude , finish , fulfill, complete , achieve ,

3)напрягать силы, прилагать усилия She did her best to win the race. ~ Она приложила все свои силы, чтобы выиграть гонки. I shall do my utmost to serve her. — Я сделаю все, что в моих силах, чтобы быть ей полезным. Syn: put forth

4)делать, создавать, творить Syn: produce , bring into existence

В кыргызском языке функциональными соответствиями английского интенционального глагола to do являются употребление частиц, которые, как и модальные слова, выражают оценочное отношение говорящего к содержанию высказывания, выполняя роль дополнительных уточнителей, выделителей и модальных показателей при отдельных словах или в

предложениях в целом. Частицы могут предшествовать знаменательному слову, следовать за ним, а относясь к предложению в целом с детерминативной функцией, начинать или замыкать предложение.

По значению и функции частицы в кыргызском языке делятся на несколько разрядов: ограничительные, определительно-уточнительные, вопросительные, приблизительно-вопросительные, неопределенные, частицы, выражающие просьбу, усилительные, отрицательные.

Функциональными соответствиями английского интенционального глагола to do являются, прежде всего, ограничительные частицы *гана, эле, да, дагы*.

Частица *эле* с ограничительным значением омонимична вспомогательному глаголу *эле* и также соответствует английскому интенциональному глаголу to do. В отличие от частицы вспомогательный глагол *эле* спрягается, присоединяя аффиксы сказуемости второго типа: *Мен келген элем (I did come)* и используется только в составе сказуемого, тогда как частица может употребляться с любым членом предложения.

В предложении *Анама баргым эле келип журот (Б. Жакиев) (I do want to visit my mother)* частица *эле* придает слову *баргым* интенционально-усилительно-ограничительный оттенок.

В следующем предложении частица *эле* выступает с уточнительно-ограничительным значением: *Алым жаны эле аттан тушкон (К. Жантошев)*.

Функциональными соответствиями английского интенционального глагола to do, помимо ограничительных частиц, выступают определительно-уточнительные частицы: *да, деле/далее, дагы, нак, как, куду, так, дал*.

В предложении *Биз аздан кийин Курман да жетти (К. Баялинов)* частица *да* имеет определительно-выделительное значение с оттенком интенциональности; уточняет значение глагола *жетти*.

Если частица *да* стоит в конце предложения, то она придает уточняющий выделительный характер всему предложению: *Ал создун туурасын айтты да (Т. Сыдыкбеков)*.

В предложении *Бул ишти ырас гана бутуруп алдык да. (It is good we did finish the work)* частица *да* придает положительную оценку всему предложению.

Частица *деле/дале* возникла за счет слияния двух частиц: *дагы+эле*. Употребляясь в любой позиции относительно знаменательного слова, вносит в его значение ряд оттенков интенциональности:

В предложении *Каратам деле мурапчылык кесипти Сабырбектен кем билбейт* (Ч. Айтматов) частица *деле* реализует интенциональное значение выделения и уточнения предшествующего знаменательного слова.

В предложении частица *деле/дале* придает знаменательному слову усилительный интенциональный характер: *Деле кукулору таи жарат* (Т. Сыдыкбеков).

Частица *дагы* близка по семантике передаваемых значений к частице *да*. Данная частица также имеет значение интенционального характера, выделяет, уточняет значение предшествующего слова. Рассмотрим примеры, в которых употребляется частица *дагы* со значением выделения, уточнения значения предшествующего знаменательного слова.

Ангыча Сусар дагы кирди (И. Байтемиров).

Жерди дагы, сууну дагы сагындык (Т. Сыдыкбеков).

Частицы *как, куду, нак* всегда стоят в препозиции к словам, чье значение они уточняют, и носят выделительно-уточнительный характер:

Менимче, иштин келечек ийгилигине ишенген киши как ошондой суйлойт (Н. Байтемиров).

Анын уулу Бекюан да куду озун тарткан (М. Абдыкаримов).

Частицы *так, дал, а* также омонимичные им **наречия так, дал** имеют интенциональное значение с оттенками уточнения, качественно-обстоятельственной характеристики. *Макул, дал сен айткандай болсун* (К. Жантошев).

Вопросительные частицы *ээ, ыя* также имеют интенциональное значение с оттенками вопросительно-побудительного значения. Частица *ыя* носит экспресивно-неодобрительный характер и не только побуждает к ответу на поставленный вопрос, но и характеризует этот вопрос как заданный с целью осуждения, неодобрения, а иногда и прямого негодования или презрения.

Быйыл пахта жакшы чыккан жен, ээ?

Приблизительно-вопросительные частицы **бейм, белем** используются с оценочно-вопросительным значением: *Аскер кызматы ага жаккан белем* (Т. Сыдыкбеков). (*He did like the army service*).

Среди неопределенных частиц, выражающих модальные значения интенции с оттенками неопределённости и предположительности, можно отнести частицу **гой**: *Бара гой, кулунум. Эртен менен бара гой, - деди* (А. Токомбаев).

Среди усилительных частиц, выражающих значение интенции, можно указать частицу **ото**: *Сатар карынын откур созуно ото ыраазы болду* (А. Токомбаев).

Аны ушул цехте иштеген отукчулор да ото сыйлашат (К. Бектенов).

Частица **ого бетер** используется для усиления смыслового содержания смыслового глагола: *Аялдардын конулун которуш учун олтургандар ого бетер суйкумдуу мамиле кылышат* (А. Токомбаев).

По месту расположения в составе предложения частицы занимают препозицию относительно слова ядра, т.е. реализуют левую валентность. К ним относятся частицы *дал, нак, как, куду, эн, абдан, тук, эч, ылгый, чылк, чылкый*. Частицы могут занимать постпозицию по отношению к ядру, т.е. реализовать правую валентность. К ним относятся следующие частицы: *да, дагы, гана, эле, ээ, ыя, бейм, белем, го, миги, гой*. Частицы могут занимать любую позицию, без строгого фиксированного места: *деле, деги, тим эле, жон эле*.

В кыргызском языке функциональными соответствиями английского интенционального глагола *to do* является также использование повелительно-

желательного наклонения. Формы побудительно-желательного наклонения могут усложниться побудительной частицей - чы.

Семантическая сущность 1-го лица ед. и мн. числа повелительно-желательного наклонения заключается в выражении желания, намерения, согласия, побуждающих к исполнению формы V+айын, У+алы(к).

Колго сени алайын,

Тетигинди карайын,

Чон женишке барайын (Баялинов К.). Здесь выражено значение намерения, интенции, побуждающего к конкретному действию.

Семантическая сущность 3-го лица ед. и мн. числа повелительно-желательного наклонения V+сын, ышсын заключается в выражении значения с двойными оттенками поведения и желания. При этом преобладающим, доминирующим оттенком значений является повеление. О, кагылайын ылайым омуруно береке берсин (Сейталиев М. «Кулку келет»).

Таким образом, английский глагол to do употребляется в утвердительных и повелительных предложениях для подчеркивания интенционального действия, выраженного глаголом. В этой функции глагол to do в соответствующей форме (do , does, did) занимает место перед смысловым глаголом, который употребляется в форме инфинитива без частицы to. Данный глагол реализует интенция заявления и интенцию предположения.

В кыргызском языке функциональными соответствиями английского интенционального глагола to do являются употребление частиц, которые, как и модальные слова, выражают оценочное отношение говорящего к содержанию высказывания, выполняя роль дополнительных уточнителей, выделителей и модальных показателей при отдельных словах или в предложениях в целом.

В кыргызском языке функциональными соответствиями английского интенционального глагола to do является также использование повелительно-желательного наклонения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аничков И.Е. Труды по языкознанию. - СПб: Наука, 1997. - 209с.
2. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования. М.: Просвещение, 1966. - 186с.
3. Белявская Е.Г. Семантика слова - М. Высшая школа, 1987. - 127с.
4. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общие вопросы. - М.: Наука, 1977. - С. 35-44
5. Колобаев В.К. Функциональный анализ слов широкой семантики в английской научной литературе // Вопросы анализа специального текста. - Уфа: УГУ, 1983.- 176с.
6. Колшанский Г.В. О природе контекста // Вопросы языкознания. - 1969, №1.-С. 48-52
7. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке.-М., 1993.- 153с.
8. Крушельницкая К.Г. О разграничении синтаксических и стилистических значений. // Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка. - М., 2001.-С. 109-114

*Крутиков Д.А. к. ф. н., доц. КНУ
им. Ж. Баласагына (Кыргызстан)*

ЗНАЧЕНИЕ НРАВСТВЕННЫХ ВОЗЗРЕНИЙ Л.Н. ТОЛСТОГО ДЛЯ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Лев Николаевич Толстой известен не только как выдающийся писатель мирового масштаба, но и как педагог, методист, просветитель, а главное, как мыслитель, обогативший сокровищницу мировой мысли великими духовными, нравственными открытиями. Итог жизни Льва Толстого – 90-томное собрание сочинений писателя, значительная часть которого до сих пор ещё не изучена и не осмыслена обществом.

Необходимо отметить, что большой вклад в популяризацию бесценного наследия Л.Н. Толстого внесла И.В. Петровицкая, открыв в 2009 г. сайт [1], на котором содержится полное собрание сочинений Л.Н. Толстого в формате «pdf» для чтения и скачивания. Автор статьи рекомендует коллегам для удобного поиска нужных произведений использовать алфавитные указатели произведений и адресатов – «Указатели.pdf».

Пристальное изучение наследия писателя позволяет автору статьи утверждать, что полноценное развитие науки и образования невозможно без достижений Л.Н. Толстого, предложившего эффективные пути нравственного развития человека и общества в целом. Учитывая это, современной интеллигенции, задействованной в сфере науки и образования, необходимо осознать всю меру нравственной ответственности своей профессиональной деятельности.

Автор убежден, что расцвет науки и образования возможен при условии их следования идеалистическому мировоззрению. В этом нам как раз могут помочь нравственные воззрения Л.Н. Толстого, который считал настоящим идеалом нравственное совершенствование человека, опирающееся на доброту и любовь. Нередко Л.Н. Толстой отождествляет нравственность, доброту и любовь так, что они выступают как взаимодополняющие друг друга ценности, качества.

Не имеет смысла наука для науки, так же, как искусство для искусства. Л.Н. Толстой дает нам четкое представление о том, какой должна быть истинная наука: «Истинной... наукой, по моему мнению, может быть и будет только такая наука, в основу которой будет положено религиозно-нравственное учение о душе человека, о Боге и нравственности, и когда вследствие этого наука эта не будет, как теперь, средством увеселения, препровождения времени, удовлетворения праздного любопытства... а будет необходимым для всех, всех учением о жизни и в нравственном, духовном, и в практическом смысле... Такая наука не будет, как теперь, продаваться и покупаться, не будет мастерством, не будет средством улучшения своего материального положения, а будет естественно, бескорыстно, радостно, как всё духовное, передаваться от людей людям» [2, с. 172].

Так же актуально звучат слова Л.Н. Толстого о главной цели искусства, которая должна состоять в том, чтобы пробуждать в человеке добрые чувства, а не просто развлекать [3, с. 80]. Если искусство призвано давать наслаждение, то такое наслаждение должно иметь нравственную окраску, а не являться сугубо эгоистическим удовольствием. В свете вышесказанного крайне важна дневниковая запись Л.Н. Толстого от 1 января 1889 г.: «Начали читать Лесковского "Златокузнец" при светских барышнях: Мамонова, Самарина. Только эстетические суждения, только эту сторону считают важной. Подумал: ну пусть соберется вся сила изящных искусств, какую только я могу вообразить, и выразит жизненную нравственную истину такую, которая обязывает, не такую, на которую можно только смотреть или слушать, а такую, которая осуждает жизнь прежнюю и требует нового. Пусть будет такое произведение, оно не шевельнет даже Мамоновых, Самариных и им подобных. Неужели им не мучительно скучно? Как они не перевешаются – не понимаю» [4, с. 144]. Поэтому единственно нужным и полезным искусством Л.Н. Толстой признавал то, которое способствует

любовному единению людей [См.: 3, с. 194–195]. Недаром писатель предлагал сделать единственным предметом изучения «Историю нравственного движения человечества» [5, с. 60].

По глубокому убеждению автора, занимаясь наукой или преподаванием, следует всегда задаваться главным вопросом, какую нравственную пользу принесут человеку и обществу научные изыскания или полученное образование. Глубинной, часто подсознательной причиной, по которой люди стремятся получить образование, стать учеными, педагогами является жажда получить ответы на вопросы: в чем смысл жизни, как жить, чтобы жить правильно, в гармонии с собой и миром, какую пользу можно принести людям и миру. В этом отношении актуальна следующая мысль Л.Н. Толстого: «Если человек знает все науки и говорит на всех языках, но не знает того, что он такое и что он должен делать, он просвещен гораздо менее той безграмотной старухи, которая верит в батюшку спасителя, то есть в Бога, по воле которого она признает себя живущей, и знает, что этот Бог требует от нее праведности. Она просвещеннее ученого, потому что у нее есть ответ на главный вопрос, что такое ее жизнь и как ей надо жить; тот ученый же, имея самые хитроумные ответы на самые сложные, но неважные вопросы жизни, не имеет ответа на главный вопрос всякого разумного человека: зачем я живу и что мне делать?» [6, с. 308].

Ответ на этот насущный вопрос связан исключительно с нравственным совершенствованием человека на основе любви и доброты, что особенно важно в наш век технических достижений. В свете этой мысли актуально высказывание Льва Толстого: «Все наши усовершенствования жизни: и железные дороги, и телеграфы, и всякие машины могут быть полезны для соединения людей, а потому и для приближения царства Божия. Но горе в том, что люди увлеклись этими усовершенствованиями и думают, что если они много настроят разных машин, то это приблизит их к царству Божию. Это такая же ошибка, как та, какую сделал бы человек, если бы всё пахал одну и ту же землю и ничего бы не сеял на ней. Для того, чтобы все эти машины принесли свою пользу, нужно, чтобы люди усовершенствовали свою душу, воспитали бы в себе любовь. А без любви телефоны, телеграфы, летательные машины не соединяют, а, напротив, всё больше и больше разъединяют людей» [6, с. 88].

По мнению автора, в филологической науке наметился кризис, связанный с отсутствием четких нравственных ориентиров, обозначенных в трудах Л.Н. Толстого. Филология запуталась в лабиринтах методологии, не связанной сколько-нибудь с нравственными воззрениями Л.Н. Толстого. Поэтому закономерной представляется многостраничная дискуссия, развернувшаяся вокруг полемиического эссе Вл. Новикова «О филологии с человеческим лицом» в журнале «Знамя» за 2005 г. [7, с. 195–197]. Особое внимание обращает на себя мнение Ирины Сураг: «Я вижу главную беду нашей современной филологии и главную причину действительно плачевного ее состояния... в том, что как-то постепенно устраняется из нее этот самый "неустрашимый" элемент – "человеческая, просто человеческая" составляющая филологии, главная ее составляющая, как и всякого гуманитарного знания, собственно гуманитарность, устремленность к знанию о жизни, о мире и человеке в нем» [7, с. 196].

Общий пафос дискуссии сводится к тому, что филология как наука стала безжизненной, формализованной, наукой для избранных. Правда, участники дискуссии не сказали о более глубинной причине такого состояния филологии: многие десятилетия филология, особенно литературоведческая наука, не была направлена на развитие нравственной основы человеческой души – любви, доброты (не говоря уже о свободе совести, религиозной этике). Отсутствие нравственной задачи обесценивало науку, тогда как жрецы от науки создавали литературе амбицию, подчеркивали ее важность, серьезность как предмета, но при этом не давали ни малейшего понятия о ее жизненной нравственной энергии. А ведь главная задача литературы – воспитывать и

развивать доброту, любовь, человечность. Поэтому актуальной является проблема верных критериев художественности текстов, их правильного отбора для программ и анализа [См.: 8, 9]. Решение этой проблемы будет успешным с учетом нравственных воззрений Л.Н. Толстого, о чём автор подробнее скажет в дальнейших публикациях.

Поскольку невозможно в объеме одной статьи широко осветить все ключевые аспекты заявленной темы, ограничимся напоследок некоторыми общими рекомендациями для исследователей, педагогов, методистов.

Тем, кто занят в сфере науки и педагогики, автор рекомендует внимательно изучить такие сочинения Л.Н. Толстого, как «Общие замечания для учителя», «Беседы с детьми по нравственным вопросам», «В чем главная задача учителя?», «Дневник яснополянской школы», «Еще о науке», «О задачах педагогики», «О значении народного образования», «О народном образовании», «Педагогические заметки и материалы», «Кому у кого учиться писать, крестьянским ребятам у нас, или нам у крестьянских ребят». Чрезвычайно актуальными видятся статьи, обращенные к молодежи «Любите друг друга» и «Верьте себе».

Большую ценность, как нам кажется, представляют тома: 40-й «Произведения 1889, 1903–1909», 41-й и 42-й «Круг чтения», 43-й и 44-й «На каждый день», 45-й «Путь жизни». Автор, в частности, рекомендовал бы педагогам в целях нравственного развития обучающихся использовать письменные работы (рефераты, курсовые работы, дипломные, сочинения, эссе и т. п.) по их содержанию и взять за правило перед началом урока или лекции диктовать под запись обучающихся какую-нибудь важнейшую мысль Л.Н. Толстого нравственного характера из указанных трудов.

По мнению автора, игнорирование до недавнего времени в системе образования нехудожественного творчества Льва Толстого (указанных выше томов 40–45, религиозно-философских трудов, дневников, писем) являлось серьёзным педагогическим и методическим просчётом, обесценивало образование. Изучение этой стороны творчества Л.Н. Толстого считалось привилегией узкоспециализированных научно-исследовательских учреждений. Думается, пришло время активно задействовать это драгоценное наследие писателя в системе современного образования. Так педагоги и обучающиеся расширят представление о масштабе личности Л.Н. Толстого, обогатятся духовно нравственными воззрениями, исканиями писателя и мыслителя. В качестве примера упомянем одно только письмо 81-летнего Льва Толстого к 7-летнему Захару Шевцову, которое способно преподать обучающимся важнейшую нравственную науку – быть добрым: «Советую тебе, милый мальчик, всю жизнь с нынешнего дня и до смерти учиться изо всех сил тому, чтобы быть как можно добрее со всеми: с няней, с папой, мамой, братьями, дворником, со всеми, с кем только сходишься. Это не совсем легко, этому надо учиться, так же, как учиться читать, писать, играть на скрипке или на фортепьяно. Только тем всем наукам выучишься – и конец, а этой науке конца нет. И, главное, ни от какой науки нет такой радости, сколько от этой; что дальше учишься, то самому всё веселее и веселее, и все вокруг тебя всё больше и больше любят. Пожалуйста, сделай так. Всякую минуту помни, что тебе надо быть добрым» [10, с. 130–131].

Для тех, кто задействован в методике преподавания языка, можно рекомендовать «Азбуку» и «Новую азбуку», «Круг чтения», методические сочинения «Грамматика для сельских школ», «О методах обучения грамоте». Чтобы труд обучающихся языку был в нравственном отношении продуктивен, рекомендуется отбирать в азбуках Л.Н. Толстого языковые единицы, фразы, предложения-рассказы, пословицы, рассказы-миниатюры, басни, в которых менее выражена дидактика и более выражены непосредственные чувства доброты и любви к человеку, живым существам. Например: предложение-рассказ «Добрые дети дали слепому старику лепешку», пословицу «Материнская молитва со дна моря поднимает», рассказы «Старый дед и внучек», «Лев и собачка», «Котенок», «Булька», «Корова» и другие.

Эффективность литературных занятий значительно повысится, если включить в программу обучения такие произведения Л.Н. Толстого, как повесть «Фальшивый купон», рассказ «Хозяин и работник», пьесы «Власть тьмы, или "Коготок увяз, всей птичке пропасть"», «И свет во тьме светит», притчи и легенды «Кающийся грешник», «Как чертенок краюшку выкупал», «Труд, смерть и болезнь», «Чем люди живы», «Три сына», «Три притчи», «Три вопроса» и другие.

Нравственные воззрения Л.Н. Толстого способны обогатить современную научную методологию и учебную методику преподавания. Так, на основе идей Л.Н. Толстого автор статьи обосновал и продолжает разрабатывать этико-нравственный метод изучения литературы, положения которого отражены в ряде публикаций [См.: 8, 9].

Лев Николаевич Толстой – единственный из великих писателей, который прекратил свое художественное творчество ради нравственного просвещения общества и нравственного саморазвития. Самое меньшее, что мы можем сделать, чтобы выразить свою любовь и уважение к Льву Толстому, это активно использовать, развивать и углублять его идеи в научном, учебно-методическом, и культурно-просветительском планах.

Значение нравственных воззрений Л.Н. Толстого в науке и образовании неоспоримо, поскольку является мощным импульсом нравственного самосознания и воспитания личности. Думается, здесь как раз и осуществляется союз науки с методикой преподавания, что является благодатной почвой, позволяющей взаимно обогащать исследовательский и образовательный процессы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Полное 90-томное собрание сочинений Льва Толстого // Сайт Ирины Викторовны Петровицкой. – URL: http://petrovitskaya.lifeware.ru/sobranie_sochineniy.
2. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – Т. 38. Произведения 1906–1910. – М., 1956.
3. Толстой Л.Н. Что такое искусство? // Полное собрание сочинений. Т. 30. Произведения 1882–1898. – М., 1951.
4. Булгаков В. Л.Н. Толстой в последний год его жизни. – М., 1960.
5. Опульская Л.Д. Лев Николаевич Толстой: Материалы к биографии с 1886 по 1892 год. – М., 1979.
6. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – Т. 45. Путь жизни, 1910. – М., 1956.
7. Филология – кризис идей? // Знамя. – 2005. – № 1. – С. 187–211.
8. Крутиков Д.А. Этико-нравственный метод изучения литературы // Русское слово в образовательном пространстве Кыргызстана. Шеймановские чтения – 4: Мат-лы Междунар. науч.-практич. конф., посвященной памяти Л.А. Шеймана (24–25 нояб. 2011 года). – Бишкек, 2011. – С. 81–86.
9. Крутиков Д.А. Этико-нравственный метод изучения литературы (К доработке концептуальной базы метода) // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына. – 2012. – Вып. 5. – С. 137–147.
10. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т. 79. Письма 1909 (январь–июнь). М., 1955.

Курумшиева Р.Н.
и.о.доц. ИЦППК при КНУ
им. Ж.Баласагына (Кыргызстан)

DEVELOPING READING ACTIVITIES

Developing reading activities involves more than identifying a text that is "at the right level," writing a set of comprehension questions for students to answer after reading, handing out the assignment and sending students away to do it. A fully-developed reading activity supports students as readers through prereading, while-reading, and post-reading activities. As you design reading tasks, keep in mind that complete recall of all the information in a text is an unrealistic expectation even for native speakers. Reading activities that are meant to increase communicative competence should be success oriented and build up students' confidence in their reading ability.²⁹

Construct the reading activity around a purpose that has significance for the students

Make sure students understand what the purpose for reading is: to get the main idea, obtain specific information, understand most or all of the message, enjoy a story, or decide whether or not to read more. Recognizing the purpose for reading will help students select appropriate reading strategies.

Define the activity's instructional goal and the appropriate type of response

In addition to the main purpose for reading, an activity can also have one or more instructional purposes, such as practicing or reviewing specific grammatical constructions, introducing new vocabulary, or familiarizing students with the typical structure of a certain type of text.

Check the level of difficulty of the text

The factors listed below can help you judge the relative ease or difficulty of a reading text for a particular purpose and a particular group of students.

- How is the information organized? Does the story line, narrative, or instruction conform to familiar expectations? Texts in which the events are presented in natural chronological order, which have an informative title, and which present the information following an obvious organization (main ideas first, details and examples second) are easier to follow.

- How familiar are the students with the topic? Remember that misapplication of background knowledge due to cultural differences can create major comprehension difficulties.

- Does the text contain redundancy? At the lower levels of proficiency, listeners may find short, simple messages easier to process, but students with higher proficiency benefit from the natural redundancy of authentic language.

- Does the text offer visual support to aid in reading comprehension? Visual aids such as photographs, maps, and diagrams help students preview the content of the text, guess the meanings of unknown words, and check comprehension while reading.

Remember that the level of difficulty of a text is not the same as the level of difficulty of a reading task. Students who lack the vocabulary to identify all of the items on a menu can still determine whether the restaurant serves steak and whether they can afford to order one.

Use pre-reading activities to prepare students for reading

The activities you use during pre-reading may serve as preparation in several ways. During pre-reading you may:

- Assess students' background knowledge of the topic and linguistic content of the text
- Give students the background knowledge necessary for comprehension of the text, or activate the existing knowledge that the students possess
- Clarify any cultural information which may be necessary to comprehend the passage
- Make students aware of the type of text they will be reading and the purpose(s) for reading
- Provide opportunities for group or collaborative work and for class discussion activities

Sample pre-reading activities:

²⁹ Harmer, J. 1984. The Practice of English Language Teaching. London: Longman.

- Using the title, subtitles, and divisions within the text to predict content and organization or sequence of information
- Looking at pictures, maps, diagrams, or graphs and their captions
- Talking about the author's background, writing style, and usual topics
- Skimming to find the theme or main idea and eliciting related prior knowledge
- Reviewing vocabulary or grammatical structures
- Reading over the comprehension questions to focus attention on finding that information while reading
- Constructing semantic webs (a graphic arrangement of concepts or words showing how they are related)
- Doing guided practice with guessing meaning from context or checking comprehension while reading

Pre-reading activities are most important at lower levels of language proficiency and at earlier stages of reading instruction. As students become more proficient at using reading strategies, you will be able to reduce the amount of guided pre-reading and allow students to do these activities themselves.

Match while-reading activities to the purpose for reading

In while-reading activities, students check their comprehension as they read. The purpose for reading determines the appropriate type and level of comprehension.

- When reading for specific information, students need to ask themselves, have I obtained the information I was looking for?
- When reading for pleasure, students need to ask themselves, Do I understand the story line/sequence of ideas well enough to enjoy reading this?
- When reading for thorough understanding (intensive reading), students need to ask themselves, Do I understand each main idea and how the author supports it? Does what I'm reading agree with my predictions, and, if not, how does it differ? To check comprehension in this situation, students may
 - o Stop at the end of each section to review and check their predictions, restate the main idea and summarize the section
 - o Use the comprehension questions as guides to the text, stopping to answer them as they read

Give students the practice to read with ease and confidence, and watch accuracy and understanding soar.

Have you ever watched students struggle with what you know to be a great book, just perfect for their age and development? The NAEP recently reported that 45 percent of all fourth graders tested in the U.S. are not fluent readers. Without that fluency, the world of imagination, humor, and drama contained in the finest books is no more than a tangle of words.

One definition of fluency is the ability to read aloud expressively and with understanding. When fluent readers read aloud, the text flows as if strung together like pearls on a necklace, rather than sounding halting and choppy.

Here are some strategies to help second through fifth graders make important gains in this area. Before you use these techniques, however, you should assess your students and determine their needs. If several students need help, you may want to create whole-class lessons based on choral reading or reader's theater. If there are only a few students, you may decide to work with them in small groups.³⁰

1. Model Fluent Reading

³⁰ Baruah, T.C. 1991. The English Teacher's Handbook. Delhi: Sterling Publishing House.

In order to read fluently, students must first hear and under-stand what fluent reading sounds like. From there, they will be more likely to transfer those experiences into their own reading. The most powerful way for you to help your students is to read aloud to them, often and with great expression. Choose selections carefully. Expose them to a wide variety of genres including poetry, excerpts from speeches, and folk and fairy tales with rich, lyrical language — texts that will spark your students' interests and draw them into the reading experience.

Following a read-aloud session, ask your students: "After listening to how I read, can you tell me what I did that is like what good readers do?" Encourage students to share their thoughts. Also, ask your students to think about how a fluent reader keeps the listener engaged.

2. Do Repeated Readings In Class

In their landmark book, *Classrooms That Work* (Addison-Wesley, 1998), Patricia Cunningham and Richard Allington stress the importance (and I agree) of repeated readings as a way to help students recognize high-frequency words more easily, thereby strengthening their ease of reading. Having students practice reading by rereading short passages aloud is one of the best ways I know of to promote fluency.

For example, choose a short poem to begin with, preferably one that fits into your current unit of study, and transpose it onto an overhead transparency. Make a copy of the poem for each student. Read the poem aloud several times while your students listen and follow along. Take a moment to discuss your reading behaviors such as phrasing (i.e. the ability to read several words together in one breath), rate (the speed at which we read), and intonation (the emphasis we give to particular words or phrases).³¹

Next, ask your students to engage in an "echo reading," in which you read a line and all the students repeat the line back to you. Following the echo reading, have students read the entire poem together as a "choral read." You will find that doing group readings like these can be effective strategies for promoting fluency because all students are actively engaged. As such, they may be less apprehensive about making a mistake because they are part of a community of readers, rather than standing alone.

3. Promote Phrased Reading In Class

Fluency involves reading phrases seamlessly, as opposed to word by word. To help students read phrases better, begin with a terrific poem. Two of my students' favorites are "Something Told the Wild Geese" by Rachel Field, and "Noodles" by Janet Wong.

After selecting a poem, write its lines onto sentence strips, which serve as cue cards, to show students how good readers cluster portions of text rather than saying each word separately. Hold up strips one at a time and have students read the phrases together. Reinforce phrased reading by using the same poem in guided reading and pointing to passages you read as a class.

4. Enlist Tutors to Help Out

Provide support for your nonfluent readers by asking tutors — instructional aides, parent volunteers, or older students — to help. The tutor and the student can read a preselected text aloud simultaneously. By offering positive feedback when the reader reads well, and by rereading passages when he or she struggles, the tutor provides a helpful kind of one-on-one support. The sessions can be short — 15 minutes at most. Plus, if you provide tutors with the text that you plan to use in an upcoming group lesson, you can give your nonfluent readers a jump start prior to the next lesson.

5. Try A Reader's Theater In Class

³¹ Celce-Murcia. M. 2001. Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed). USA: Heinle&Heinle.

Because reader's theater is an oral performance of a script, it is one of the best ways to promote fluency. In the exercise, meaning is conveyed through expression and intonation. The focus thus becomes interpreting the script rather than memorizing it.

Getting started is easy. Simply give each student a copy of the script, and read it aloud as you would any other piece of literature. (See the resource box, below, for script sources.) After your read-aloud, do an echo read and a choral read of the script to involve the entire class. Once the class has had enough practice, choose students to read the various parts. Put together a few simple props and costumes, and invite other classes to attend the performance.

For the presentation, have readers stand, or sit on stools, in front of the room and face the audience. Position them in order of each character's importance. Encourage students to make eye contact with the audience and one another before they read. Once they start, they should hold their scripts at chest level to avoid hiding their faces, and look out at the audience periodically.

After the performance, have students state their names and the part that they read. You might also want to videotape the performance so that you can review it with students later. In doing so, you will show them that they are, indeed, fluent readers. **Bibliography**

1. Harmer, J. 1984. *The Practice of English Language Teaching*. London: Longman.
2. Baruah, T.C. 1991. *The English Teacher's Handbook*. Delhi: Sterling Publishing House
3. Celce-Murcia, M. 2001. *Teaching English as a Second or Foreign Language* (3rd ed). USA: Heinle&Heinle.

4. Harner Jeremy. *The practice of English language teaching*. L. - New York, 1991.-296p.

Kasymova Ch.T
Bishkek Humanities
University
(Кыргызстан)

MAIN PRINCIPLES OF LESSON PLANNING

A lesson plan is a framework for a lesson. If you imagine that a lesson is like a journey, then the lesson plan is the map. It shows where you start, where you finish and the route to take to get there.

Lesson plans are the product of teachers' thoughts about their classes; what they hope to achieve and how they hope to achieve it. They are usually, though not always, in written form.

There are as many different kinds of plan as there are teachers. Trainee teachers often have to produce very detailed written plans, with descriptions not only of each activity but also listing the exact questions and instructions they will give the class as well as the timings for every activity. In a full-time teaching situation, however, it is impractical to expect teachers to plan with this level of detail each lesson they teach.

Newly qualified teachers may rely on a less detailed, but still fairly comprehensive written plan. As teachers gain experience and confidence, planning is just as important, but teachers develop the ability to plan much quicker and with less need for detail.

Very experienced teachers may be able to go into a class with just a short list of notes or even with the plan in their head. Whatever the level of experience though, it is very important that all teachers take the time to think through their lessons before they enter the classroom.

Imagine starting a journey but with no idea where you are going. You are the driver of a bus full of students and although you know you have to drive them for a particular period of

time, without your map you have no idea where you want to go or how to get there. It may still be an interesting journey but it would be very easy to get lost and your passengers would not be very happy!

Without some kind of planning, a lesson could be just as chaotic and could leave the students with no clear idea of what they were doing or why. This kind of uncertainty is not good for effective learning or class discipline.

One of the most important reasons to plan is that the teacher needs to identify his or her aims for the lesson. Teachers need to know what it is they hope to achieve in the class, what it is they want the students to be able to do at the end of the lesson that they couldn't do before.

Here are some more reasons why it is essential to plan:

- Planning is a sign of professionalism. Students expect teachers to be professional. If you are prepared, the students can tell. They also know if you are not prepared. Planning is a way to help gain the respect of your students.
- By planning you are considering your teaching situation and your particular students. However good your teaching material or course book may be, it is unlikely that it was prepared for your particular students. Planning gives you the opportunity to tailor your material and teaching to your class.
- As we have seen, lessons need to have certain elements and features such as ESA. Planning encourages teachers to consider these points and ensure they are included in the lesson.
- Planning gives the teacher a chance to predict possible problems in the class and think about ways to deal with them. By thoroughly researching the target language and being prepared for difficult questions, for example, the teacher can feel confident in the classroom.

The main principle of planning is establishing a clear aim (objectives) for your lesson. It is important that aims (objectives) are realistic. If the subject is too difficult for the students, then they can become frustrated and lose motivation. However, if the subject is too easy, the students may become bored. Bored and frustrated students can often cause discipline problems. So it is important when planning to think about your particular class. You may find it useful to bear these points in mind:

- What do the students know already? If you are planning to introduce completely new language items allow more time than if you are revising or extending a topic the class are already familiar with.
- What do the students need to know? If the students are studying for an exam, for example, then you may need to focus on different skills and language than for a General English class. Do your aims suit that need?

What did you do with the students in their previous class? The main principle of planning is establishing a clear aim (objectives) for your lesson. It is important that aims (objectives) are realistic. If the subject is too difficult for the students, then they can become frustrated and lose motivation. However, if the subject is too easy, the students may become bored. Bored and frustrated students can often cause discipline problems. So it is important when planning to think about your particular class. You may find it useful to bear these points in mind:

- What do the students know already? If you are planning to introduce completely new language items allow more time than if you are revising or extending a topic the class are already familiar with.
- What do the students need to know? If the students are studying for an exam, for example, then you may need to focus on different skills and language than for a General English class. Do your aims suit that need?
- What did you do with the students in their previous class?

There are some varieties of lesson planning. As we have seen, it is important to try and keep the students engaged and interested. Providing variety in a lesson and a series of lessons is a way of achieving this. Repeating the same kinds of exercises can become monotonous and demotivating for students. Where possible it's a good idea to try and vary the kinds of activities, materials and interactions.

When the teacher sits down to plan what they're going to be doing, one of the things they need to have in their heads is, how can I vary the pace of the class? How can I vary the kind of thing that's going to happen so that sometimes maybe the students will be silent, sometimes they'll be loud, sometimes they'll be talking to me, sometimes they'll be talking to others, sometimes I'll do a bit of writing, sometimes they'll do a bit of reading. If you vary the patterns of student to student interaction, if you vary the kind of activity the students are involved in, if you vary the kind of material they're looking at ... there's a good chance that most of the students will remain engaged and involved. If you don't build variety into your plan the danger is that they'll switch off at some stage.

However well you plan you never actually know exactly what's going to happen in a class until it happens! Exercises may take longer or shorter than anticipated, the students may be more or less interested in a topic than you imagined, and something unexpected may happen during the lesson. In these cases if the teacher sticks rigidly to their plan the careful preparation may actually have a negative effect. Imagine our journey again. If the road ahead becomes blocked, it's no good trying to carry on; you have to find a different route.

Careful planning is very important but teachers need to be able to adapt their plan during the lesson to suit the circumstances.

This is something that becomes easier with experience, but in the planning stage it is often a good idea to consider extra optional or alternative exercises. Then, if your material runs short or you think the class might not respond well to a particular activity, you have something to fall back on.

Similarly, teachers need to be aware of what is happening in and around the class. Students may raise interesting points and discussions could provide unexpected opportunities for language work and practice. The teacher needs to be flexible enough to be able to leave the plan if such opportunities arise.

Do you need to plan if you have a course book?

Most universities and colleges provide their teachers with a syllabus and materials for teaching that syllabus. This is often in the form of a course book. Course books provide a variety of material in a structured way and can be a great benefit for the teacher and the student. However, having a course book does not reduce the need for planning.

Here are some advantages and disadvantages of using a course book:

Disadvantages:

- The course book may not be suitable for your particular lesson - perhaps it is not appropriate for your level of group, nationality or culture. For example, the topics may be too difficult or easy.
- Many course books are very predictable. They follow the same pattern unit after unit. This can become boring for both the students and the teacher if the book is followed too strictly.
- Course books can encourage teachers to be less creative and imaginative - preferring to use ideas in the book rather than their own.

Advantages:

- A course book gives the students a sense of security. As the class moves through it, the students can see the progress they are making and what they have achieved.
- Course books are good resources for teachers, providing material and ideas which saves time when planning.

- A good course book can give a structure for a series of lessons, providing continuity and consistency for the lesson. There is usually a logical progression of language items including built-in revision as well as a good balance of skills work, with listening, reading and writing practice as well as activities for speaking.
- Most course books are written by experienced teachers of English. That knowledge and experience is invaluable, particularly for inexperienced teachers.
- How well do the class work together?
- How motivated are the students?

All these factors are important when deciding realistic aims for your lesson.

Course books are, without doubt, a very useful aid for teachers. However it is often more productive to try and adapt and supplement the material in the book to suit your particular class. If you do use a course book, try not to follow the same routine each lesson - vary the order of the activities and remember that it isn't always necessary to do every exercise to achieve your aim. A course book can certainly help you to plan, but it cannot replace your own ideas for what you want to achieve with your class.

Planning a lesson

Now that the initial planning is complete, it's time to start looking at how to achieve these aims. We need to plan a series of stages that will:

- Engage the students.
- Establish the context through which the new language can be introduced.
- Show the students the language.
- Give the students opportunities to practice and produce it themselves.

Starting a lesson

Every lesson has a beginning. And like the beginning of a book or a film, if it doesn't interest the reader, viewer or in our case, the student, then it may not be successful. The teacher should try to engage the students from the very start of the lesson. A good way of doing this is through activities called warmers or ice-breakers.

is a short activity that demands an active involvement from the students. We use warm ups at the beginning of lessons for a variety of reasons. Firstly and perhaps most importantly to get the students going at the beginning of the day or the beginning of the lesson, to warm them up just like an athlete would warm up before their big race. Also it gives the students a chance to switch on to using English, to get their brains ready to use a different language.

Here are the main features of warm up:

- A warm up activity should be an interesting to encourage the students to use English.
- Warm ups are meant to be short activities; they should not be a dominant part of the lesson.
- Warm up activities do not necessarily have to be connected with the target language of the lesson. It is possible to adapt many activities to suit your teaching point - but the main purpose of warmers is to get the students ready to study and work in English.
- Warmers can often be adapted to provide revision, giving the students an opportunity to use previously studied language.

Presenting a new language

When planning to present a new language item the teacher needs to be sure of the following points:

- Concept - what the form actually means.
- Context - when the form is actually used.

Once those points are clear for the planner, a way has to be thought of to pass on that knowledge to students. Only telling a class what something means and how it is used is not usually a good way for the students to learn. Thankfully there is a wide range of interesting activities, techniques and materials for presenting new language. Most involve exposing the students to the language through written texts and dialogues. Most course books have these but here are a few more of the materials that are commonly used to introduce new language:

- Video tapes
- Audio tapes
- Newspapers
- Songs
- Pictures
- Realia
- Stories and anecdotes

Using different approaches to presentation in your teaching helps to create the variety that is so important to effective class management. Here are two examples of presentation techniques which are both engaging and involving for the students:

Controlled practice

Once new language has been introduced to the students, they need to have an opportunity to try it out for themselves. To become familiar with the form and get their tongues and brains around it, controlled practice activities can be used. These activities focus only on the target language, giving the students many opportunities to use it. There are many kinds of controlled practice activities as well as those in grammar and course books. Here are a few examples:

- Drills
- Gap-fill
- Sentence completion
- Quizzes
- Games
- Tests
- Information search
- Dictation

The purpose of controlled practice is to allow the students to internalize the new language successfully so that they understand it, they know how and when to use it and they've had a chance to produce it. Ultimately, we want students to be able to use the target language in appropriate ways in a less controlled and more natural environment. Controlled practice helps to fix the language in the students' mind so that this becomes more possible. By its nature, controlled practice can be very repetitive. Too much repetition can have a negative effect on the students. They can become bored and lose interest. In order to create and maintain a good atmosphere for learning, it's important to have variety in the practice stage and to be sure that activities do not go on for too long.

Free practice

Controlled practice activities develop students' accuracy. Less controlled activities work on their fluency. To improve fluency, whether oral or written, students need to have the chance to activate their language through activities and tasks that encourage them to use a wide range of English as naturally as possible. Here are few ideas:

- Role plays
- Discussions - on subjects of interest to the class. Let the students suggest topics from current news stories or their own interests and hobbies.
- Writing activities, such as keeping a diary or writing letters and postcards.

- Projects and tasks - a class newspaper for example.

All of these require a lot of different language. With careful preparation though, the teacher can choose or adapt even such freer exercises to include use of the target language of the day.

If students are only given controlled activities, then all we can know is how well they can use language in a controlled way. Most authentic language use is far from controlled!

After a less-controlled activity, it is usually a good idea to provide some feedback. This could take the form of simple praise and encouragement, it may include getting some of the more confident students to 'perform' their role plays in front of the class, for example, or it could involve looking at some of the serious language errors made by students.

Finishing the lesson

Any lesson is only as long as the school timetable allows. When planning, teachers obviously have to consider the amount of time that they have with the class and stage their lessons accordingly. A longer lesson may have more than one teaching sequence. Shorter lessons may not, for example, contain a study stage, but may follow on from the study stage of a previous lesson. But one thing is sure, every lesson does have to finish and a good ending of a lesson is as important as a good start.

It is important when ending a lesson that the students have some sense of achievement. Some teachers like to give a recap of the subject of the day, highlighting again the main points - directly or through elicitation. This is a good way to consolidate the language point and give the students a clear sense of what they have accomplished.

It is also common for teachers to finish the session with activities similar to warmers. The aim here is not to warm up the students but to round off the lesson with an enjoyable game or activity. As with warmer s, the activity may or may not be connected with the focus of the lesson.

LESSON PLAN OUTLINE

Teacher: _____

Class/group: _____ Week: _____ Date: _____

Topic: _____

Objectives (Students Will Be Able To...):

<i>stage</i>	<i>reason</i>	<i>materials</i>	<i>activities</i>	<i>interaction</i>	<i>time</i>	<i>comment</i>
Introduction Warm up	Set the theme. Introduce:	Board, book etc...	Presentation and practice of new material	Teacher – students (activities)	Teacher shares the time in each stage	End of lesson others write their comments about procedure of lesson

REFERENCES

1. Harmer J 1998 "How to teach English"
2. <http://www.developingteachers.com>
3. <http://www.teacher-training.com>

Каримова Г.Т.
Преподаватель английского языка
ИЦППК при КНУ
им. Ж.Баласагына (Кыргызстан)

THE FIRST YEAR OF TEACHING

Teaching offers a bright and rewarding career for those who can meet the intellectual and social challenges of the job. Despite the resent of spate of reports critical of schools and teachers, most citizens continue to support our schools and express their faith in education. The task of teaching the young is simply too important and complex to be handled entirely by presents or through the informal structures of earlier eras. Modern society needs schools staffed with experts teachers to provide instruction and to care for children while adults work.

In our society teachers are given professional status. As experts and professionals, they are expected to use best practice to help students learn essential skills and attitudes. It's no longer sufficient for teachers to be warm and loving toward children, nor is it sufficient for them to employ teaching practice based solely on intuition, personal preference, or conventional wisdom³². Contemporary teachers are held accountable for using teaching practices that have been shown to be effective, just as members of other professions, such as medicine, law are held to acceptable standards of practice. Like most human endeavors, teaching has aspects that cannot be codified or guided by scientific knowledge alone but instead depend on a complex set of individual judgments based on personal experiences. Nathaniel Gage of Stanford University in the United States for most educational researches describes the art of teaching as: "an instrumental or practical art, not a fine art aimed at creating beauty for its own sake. As an instrumental art, teaching is something that departs from recipes, formulas or algorithms. It requires improvisation, spontaneity, the handling of hosts of considerations of form, style, pace, rhythm, and appropriateness in ways so complex that even computers must, in principle, falls behind, just as they cannot achieve what a mother does with her five-year-old or what a lover says at any given moment to his or her beloved." Notice some of the words chosen by Gage to describe the art of teaching – *spontaneity*, *pace*, *rhythm*. These words describes aspects of teaching that research cannot measure very well but that are nonetheless important characteristic of best practice used by experienced and expert teachers.

Yes, from the research teaching is not easy way young teachers should learn more and more. I would like to devote this article to the first year teachers their challenges and prospects in their career.

Starting any new endeavor, particularly one's first professional job, is as difficult and anxiety producing as it is stimulating. In some ways what beginning teachers face as they meet their first classes is not much different from what other professionals face in new jobs. After a long period of education, professionals are eager to meet challenges and rewards associated with their chosen careers. At the same time they are worried about how well they are going to do. Trial attorneys, for examples, worry about presenting their first case; nurses experience anxiety as they work their first night shifts alone; and Economical Universities graduates' feel nervous as they apply their newly acquired skills for their first time in large cooperation. Regardless of how well individuals are prepared technically, anxiety and difficulties inevitably attend initial practice in real-life settings. As beginners pass from the status of novice to that of fully socialized member of profession, these difficulties and anxieties gradually disappear.

Fortunately, a great deal is known about the problems faced by beginning teachers as well as about what successful beginners do to make their first teaching experience satisfying and growth producing.

³²Allen, P.M Fronlich and N. Spada 1984 The communicative orientation of language teaching.

Studies such as those conducted by Tisher in Australia, by Lacey in Great Britain, and by Ryan, McDonald and Elias, and Veenman in the United States found that beginning teachers reported a common set of concerns. Those mentioned most often included:³³

- Classroom management and discipline
- Inability to find needed materials
- Evaluation of student work
- Interacting with parents
- Feelings of isolation

Many aspects of the experience of teachers during their first year on the job have been studied. Three specific lines of inquiry have yielded information about what beginning teachers can do to make their first year successful:

- Studies about the nature of the first year experience,
- Studies about how successful teachers start the school year
- Studies about how successful teachers continue to grow and learn during their early years of teaching.

For over three decades researchers have studied the experiences of beginning teachers. A common theme running through all of this research is that the “reality shock” for teachers is more severe than it is for novices in other professions. McDonald and Elias, who conducted comprehensive research on the problems of beginning teachers, attribute much of the difficulty to the feeling of being a “stranger in a new land”

“The beginning teacher is a stranger in a new land, the territory of which and whose rules and customs and culture are known, but who has to assume a significant role in that society. If the problem is put in this manner, it is easy to see that we are studying a general problem in human experience as well as a particular problem in adaptation to a specific institution and to a specific social role. Surprise about how difficult it is to reach secondary students, underestimation of their own skills as disciplinarians; failure to anticipate the amount of time and work necessary to keep up with daily paperwork; surprise at the volume of administrative tasks, emotional and physical drain which leaves little energy for anything else in their lives; pain from the unprovoked hostility from their students and the students’ disdain for the subject the teacher cherishes.”

Some observer has written that “discipline problems seem to belong to the beginning teacher in the way that pimples belong to the teenager.” Studies in classroom management, particularly as it is influenced by teacher behaviors during the opening of school, represent a second line of inquiry important for beginning teachers.

Common sense and personal experience suggest that what happens during the first few moments in any relationship shapes future interactions. This is certainly true in classrooms. As teachers meet their classes for the first time, they are sized up by their students. Initial lessons are perceived as potentially interesting or boring; management procedures are judged as tight or loose; and teachers themselves are judged as good, bad, nice, or cranky. Once relationships are fixed, they seem to stay that way. Particularly in the area of classroom management, patterns established at the beginning of the year are difficult to change later. If students get out of control early, it becomes difficult to get them back; if initial lessons are disjointed, it becomes difficult for later learning activities to proceed smoothly.

But what should beginning teachers do to start the school year successfully? During the late 1970s and early 1980s, a comprehensive research effort was launched at the Universities to find an answer to this question.

A third line of inquiry important for beginning teachers is the research that looks at the career and professional development of teachers.³⁴ Just as what happens in the classroom

³³Tisher in Australia Seeing teaching differently: the teacher as observer. The language Teacher, 15,5 pp-17-20

during the first few days affects later events, so what happens in the teacher's professional life outside the classroom during the first year also sets the stage for future years.

Of particular importance is the way beginning teachers view themselves as learners and how they approach learning in their personal and professional lives. Socialization into teaching is a major "shaping event" in the provisional lives of teachers. This experience "has a powerful influence on how teachers develop, what their concepts of effectiveness become, and their attitudes toward continuing professional development for the remainder of their careers."

Previous paragraphs of this article have emphasized the difficulties faced by beginning teachers and the problems they encounter as they begin their teaching careers. Beginning teachers should not leave this discussion with the feeling that these problems and difficulties are insurmountable.

Learning to teach is a lifelong process has been emphasized. The learning process for teachers includes developing habits of reflection, finding ways to keep abreast of current research on teaching and learning, and keeping up-to-date in one's subject. It's easy for beginning teachers to fall into the trap of having their first class and their first school become all-consuming and to forget about their own professional development and for establishing professional networks beyond the environs of particular school. This can be accomplished in a variety of ways.

Many schools system in abroad in the USA and in Europe sponsor workshops and seminars for beginning teachers. What about in our country? Unfortunately this is big problem. But there two large language schools "Lingua", "Oxford Result" in Bishkek, which are taking care for beginning teachers. These schools provide workshops, trainings, seminars. Beginning teachers should take advantage of these opportunities. Useful ideas about classroom management and teaching strategies can be found in these workshops and seminars. They also provide opportunities for the beginning teacher to meet other beginning teachers in the school system as well as more experienced teachers who often have been selected to lead these events.

In rural places or exactly in every oblast there is "American corners" where Peace Corps volunteers with their counterparts organize workshops for local teachers this is also great opportunity for beginning teachers.

Entry into the world of work is an event that is experienced universal by people in all that is experienced universally by people in all walks of life. Sometimes the process is easy; often it is difficult.

USED LITERATURES:

1. Allen, P.M Fronlich and N. Spada 1984 The communicative orientation of language teaching
2. Tisher in Australia Seeing teaching differently: the teacher as observer. The language Teacher, 15,5 pp-17-20
3. Zeichner, K.M 1982 Reflective teaching and field based experience in teacher education. Interchange, 12, pp. 1-22.

*Кулболдиева К.М.
Старший преподаватель
ИЦППК при КНУ имени
Ж.Баласагына (Кыргызстан)*

³⁴Zeichner, K.M 1982 Reflective teaching and field based experience in teacher education. Interchange, 12, pp. 1-22.

ОБОГАЩЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОГО ЗАПАСА ШКОЛЬНИКОВ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ

Терминологический словарь: сензитивный период, синонимия, антонимия, моносемия, полисемия

Лексикология представляет собой раздел науки о языке, изучающий словарный состав в его современном состоянии и историческом развитии. Объектом изучения в лексикологии являются, прежде всего, слова. Слова, как известно, подвергаются изучению также в морфологии, словообразовании и т.д. В лексикологии слова изучаются для познания самих слов, словарного состава языка как такового, то есть слова изучаются с точки зрения: 1) их смыслового значения; 2) места в общей системе лексики; 3) происхождения; 4) употребляемости; 5) сферы применения в процессе общения; 6) их экспрессивно-стилистического характера.

Лексика в том или ином языке является не простой суммой слов, а определенной системой соотносительных и взаимосвязанных фактов, следовательно, лексикология предстает перед нами наукой не об отдельных словах, а о лексической системе языка в целом.

Словами в языке обозначаются конкретные предметы и отвлеченные понятия, выражаются человеческие эмоции и воля, определяется модальность высказываний и т.д. Слово выступает в качестве основной единицы языка, определяющей его особый характер среди других семиотических систем. Несмотря на несомненную реальность слова как отдельного языкового явления и на яркие признаки, ему присущие, оно с трудом поддается определению.

Н.М. Шанский определяет слово как лингвистическую единицу, имеющую в своей исходной форме одно основное ударение, обладающую значением, лексико-грамматической отнесенностью и непроницаемостью.

Слова сравнительно одинаково понимаются всеми членами общества, говорящими на данном языке в одно и то же время его исторического развития. Следовательно, при изучении соотносительности слов с обозначаемыми ими предметами и явлениями действительности необходимо учитывать исторические данные. Обозначая предмет, явление, признак, действие и т.д., выражая понятие о них, слово выполняет основную свою функцию – называние, или номинативную, которая позволяет выделить предмет (явление, признак, действие) из ряда подобных или множества других разнообразных предметов. В русском языке не все слова называют какое-то понятие. Например, междометия, модальные слова, союзы, предлоги, частицы, а также в какой-то мере местоимения и имена собственные прямо не называют понятий, то есть не связаны с ними непосредственно.

По определению В.В. Виноградова, лексическим значением слова является его предметно-вещественное содержание, оформленное по законам грамматики данного языка и являющееся элементом общей семантической системы словаря этого языка. Оно является основой семантической структуры слова.

Многочисленными исследованиями (В.В. Виноградов, А.Н. Гвоздев, А.А. Реформатский, Н.М. Шанский) установлено, что лексическое значение слова всегда выступает в единстве с грамматическим значением, свойственным слову как представителю определенной части речи, а в предложении – как определенному члену предложения. Нет и не может быть в языке слов, грамматически не оформленных. Такие слова были бы лишены возможности вступать в связь с другими словами и, следовательно, использоваться в процессе общения.

В современном русском языке немало слов, которые имеют одно лексическое значение, устойчиво закрепленное за определенным звуковым комплексом. Подобные слова характеризуются четко выраженной предметной соотносительностью, семантические границы их вполне определены. В лексикологии такие слова называют

однозначными (или моносемантическими), а свойство слов иметь одно значение называется однозначностью (или моносемией).

Эти слова противопоставляются другой группе слов, не менее обширной в современной лексике, – словам многозначным (или полисемантическим, полисемичным), а само свойство слов иметь несколько значений называется многозначностью (или полисемией). Все значения слова при этом так или иначе связаны между собой, образуя довольно сложное семантическое единство, которое называется семантической структурой слова.

Младший школьный возраст является сензитивным периодом для усвоения ребенком определенных культурных ценностей. Обогащение лексического запаса ребенка как один из показателей общего развития его личности, наряду с развитием нравственным, духовным, интеллектуальным, – это способ введения в культуру, условие саморазвития, способности общаться, познавать новое, впитывать ценности культуры. Кроме того, речевая способность является первоосновой любой деятельности человека.

Работа по обогащению лексического запаса младших школьников осуществляется на всех уроках в начальной школе, но урокам русского языка принадлежит ведущая роль, поэтому учителю необходимо сделать эти уроки интересными и доступными детям.

Проблеме становления речевой деятельности учащихся начальных классов всегда уделялось особое внимание. В настоящее время установлены общие тенденции обогащения лексического запаса младших школьников, выявлены проблемы речевого развития, определены возможные пути формирования языковой компетенции школьников, проведен анализ монологической и диалогической форм речевого высказывания, выявлены психологические особенности формирования устной и письменной речи младших школьников.

Программа по русскому языку для начальной школы определяет круг речевых умений и навыков учащихся начальных классов, которые должны формироваться на протяжении четырех лет обучения при изучении фонетики, грамматики, правописания и развития речи. Поступая в школу, дети владеют разговорно-бытовой речью, но их словарь зачастую беден, недостаточен для того, чтобы выражать все представления и понятия, которые они получают в процессе школьного обучения. Усвоение огромного лексического запаса не может происходить стихийно. Одной из важнейших задач развития речи в школе является упорядочивание словарной работы, выделение основных ее направлений и их обоснование, управление процессом обогащения словаря школьников. Также необходимо учитывать, что ребенок может понимать слова и выражения, но не употреблять их в своей речи.

Большое значение в системе обогащения лексического запаса младших школьников на уроках русского языка имеет работа над словом: его значением, употреблением, способностью вступать в синонимические и антонимические отношения, сочетаться с другими словами. Особый интерес, с этой точки зрения, представляет работа с лингвистическими словарями. По мнению известного ученого-методиста А.В. Текучева, словарная работа – это не эпизод в работе учителя, а систематическая, хорошо организованная, педагогически целесообразно построенная работа, связанная со всеми разделами курса русского языка.

Между тем, работа со словарями в школе проводится, как правило, эпизодически, от случая к случаю. Даже обращаясь к словарям, учащиеся не всегда учитывают в должной мере все сведения о слове, которые можно найти в словарной статье. Обычно их интересует лишь значение, но необходимо знать также семантическую и стилистические характеристики слова. Не зная значения, функции слова в речи, учащийся не сможет точно использовать его в своей речи, даже при хорошем знании грамматики. Признавая значимость

лингвистических словарей для обогащения лексического запаса учащихся начальных классов, мы должны стремиться к тому, чтобы сделать словари постоянными спутниками ученика в его работе на уроках русского языка и чтения, добиться того, чтобы пользование словарем стало потребностью для ученика.

Исходя из вышесказанного, одним из основных показателей умственного и речевого развития школьника служит богатство его словарного запаса, умение правильно, связно и эмоционально выражать свои мысли. Чем богаче активный словарный запас учащегося, тем содержательнее и красочнее его устная и письменная речь. Чтобы добиться свободного владения языком, необходимо в ходе обучения обогатить словарный запас, в том числе путем эффективного использования лингвистических словарей на уроках русского языка.

Работа по обогащению лексического запаса учащихся начальных классов на основе использования лингвистических словарей будет более эффективной при следующих условиях:

- создание методической системы, учитывающей психологические закономерности обогащения лексического запаса младших школьников при использовании лингвистических словарей;
- использование специальной системы упражнений и методических приемов, позволяющих эффективно решать задачи обогащения словарного запаса, воспитывающих внимание к слову, многообразию его значений и функций;
- соблюдение в системе упражнений поэтапности работы с учетом преемственности между начальной школой и средним звеном.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. ВЯ,1953,№5,с.3-29.
2. Будагов Р.А. Закон многозначности слова. Русская речь, 1972, №3,с.132-142.
3. Баранов М.Т. Приемы обогащения словаря учащихся. М., АИ РСФСР, 1982.
4. Баранов М.Т. Методика лексики и фразеологии на уроках русского языка. М.: Просвещение, 1988.-191с.
5. Айдарова Л.И. Формирование лингвистического отношения к слову у младших школьников. Возрастные возможности усвоения знаний. Под редакцией Д.Б.Элькониной, А.В.Давыдова. М.: Просвещение,1966.
6. Бунеева Е.В. О работе над многозначностью слова на уроках русского языка. РЯШ,1981,№5, с.32-35.

*Кадыркулова Н.,
И.Арабаев ат. Кыргыз мамлекеттик
Университетинин аспиранты
(Кыргызстан)*

**АНГЛИС СӨЗДӨРҮН КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНДА ЖАНА
ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДА ПАЙДАЛАНУУ МАСЕЛЕСИНЕ ЖӨНҮНДӨ**

Ар элдин илгертеден бери келе жаткан жашоо турмуш тажрыйбасы анын тилинде, табигый түрдө калыптанган лексикасында топтолгон. Байыркы доорлордон азыркы кезге дейре кыргыз элинин ар кайсы элдер менен болгон мамиле-катнаштары биринчи кезекте анын лексикасында чагылдырылбай койбойт. Ошентип, тилдин лексикасын, болгондо да анын азыркы доорго тиешелүү болгон лексикасын жана андагы чет тилдерден келген сөздөрдү иликтеп-изилдөөнүн мааниси өтө зор.

Кыргыз элинин байыркы доорлордогу руханий ж.б. тажрыйбасы, билимдери баштан кечирген көчмөн турмуш шарттары, аңчылык жана жоокерчилик өнөрлөрү менен байланышат. Мисалы, анын ичинен аңчылыкка байланыштуу болгон катмарлар А. Б. Биялиев тарабынан атайын изилденип, кыргызча-орусча терминологиялык сөздүгү да жарыяланган. Кыргыз тилинин лексикасы бир кыйла деңгээлде изилденген *Х. К. Карасаев, К.Юдахин, Б. М. Юнусалиев, Б. Ү.Орузбаева, К. Дыйканов, Ж. Мукамбаев* ж. б. эмгектери көпчүлүккө кеңири белгилүү.

Кыргыз тилинин лексикалык байлыгынын мүмкүн болушунча толук чогултулуп, азыркы тил илиминин алдыңкы жетишкендиктерине таянуу менен ар тараптан изилдөөлөргө алынышы, сөздөрдүн ар кыл маанилери терең изилденип жүргүзүлө турган иштер али алдыда.

Жогоруда аталган ж.б. окумуштуулардын лексикологиялык, терминологиялык изилдөөлөрдүн дээрлик бардыгынын азыркы лексикага кандайдыр бир деңгээлде тиешеси бар болгону менен кыргыз тилиндеги англис сөздөрү боюнча лингвистикалык атайын изилдөөлөрдүн али жүргүзүлө элек.

Ошондой эле, ар бир илим тармагында, техникада, өндүрүштө, саясатта, искусстводо ж.б. өзүнө таандык терминдердин системага салынып, атайын кабыл алынган белгилүү топтому болууга тийиш. Терминдердин мындай системасында же терминологияда башка тилден келген сөздөрдү бөлүп изилдөө учурдун талабы. Ал эми, биз күндөлүк турмушта колдонуп жүргөн сөздөрдүн кыйла бөлүгү көп маанилүү келет, алар ар түрдүү эмоционалдык, экспрессивдик кубулушка ээ болуп, көркөм каражат катары да колдонулат. Мындай көрүнүштөр терминдерге, чынында, ылайык келүүчү белгилерден эмес. Бир маанилүүлүк, нейтралдуулук жана белгилүү бир адистикке, илим тармагына тиешелүү болуп колдонулган конкреттүүлүк — булардын бардыгы терминдерге жалпы мүнөздүү болгон башкы белгилерге жатат. Терминдерден тышкары тилдин сөздүк курамындагы башка сөздөр менен салыштыра келгенде, терминдерге мүнөздүү болуп турган айырмалуу касиет деп мына ушуларды эсеп кылууга болот. Термин бир маанилүү болуп, белгилүү бир түшүнүктүн гана аты катары колдонулушу керек деген талап практикалык зарылдыктан улам келип чыккан. Эгерде термин көп маанилүү сөздөрдүн эсебинен жаралса же ал терминологиялык мааниден тышкары дагы башка мааниге ээ болуп турса, анда чаташуулар пайда болуп, конкреттүүлүк сапатынан ажырашы мүмкүн. Ошондуктан терминдердин ар дайым бир гана мааниге ээ болуп колдонулушу жогоркудай практикалык максатты көздөгөн сапат катары бааланат. Бирок мындай талап бардык эле учурда мүмкүн боло бербегендиктен, термин жана термин эмес сөздөрдүн арасында өз ара алмашуу, биринен экинчисине көчүп туруу сыяктуу карым-катыштарга да жол берилип келе жаткандыгы белгилүү. Ошол себептен улуттук тилдердин жалпы маанидеги айрым сөздөрү термин катары да колдонулуп келүүдө. Буга кыргыз тилинде лингвистикалык термин катары колдонулуп келе жаткан ээ (сүйлөмдүн ээси), уңгу (сөздүн уңгусу), мүчө (сөздүн же сүйлөмдүн мүчөсү), муун (сөздүн мууну), же болбосо математикалык терминдерге айланган кошуу, алуу, бөлүү, көбөйтүү, бөлчөк сыяктуу сөздөрдү мисалга келтирсек болот. Булар ушул аталган илим тармагына түздөн-түз байланыштуу болуп колдонулган учурда жогоркудай чектелген мааниде болуп, ошол тармак жагына тиешеси бар конкреттүү бир түшүнүктүн атын туюндурат.

Башка тилдерден келип кирген сөздөрдөн турган терминдердин көп маанилүү болуп колдонулушу анча мүнөздүү көрүнүш эмес. Ошондуктан булардын ар бири кандай терминологиялык системага тиешелүү болуп турса, ошого ылайыкталган конкреттүү бир түшүнүктүн атын туюнтат. Маселен, кыргыз адабий тилиндеги атом, молекула, телескоп сыяктуу физико-техникалык терминдерди, же болбосо фонема, морфема, артикуляция, орфоэпия, агглютинация сыяктуу лингвистикалык терминдерди алып көрсөк, булардын ар бири, кандай контекстте турса да, өзүнүн бир гана маанисинде колдонулат. Андан өзгөчөлөнгөн кандайдыр бир кошумча мааниге булардын эч бирөө ээ эмес.

Макаланын темасына байланыштуу англис тилинен келген сөздөрдү карап көрөлүк. Англис тилинен эл аралык мааниге ээ болгон интернационалдык терминдер кийинчерээк башка европалык тилдерде да кабыл алына баштайт. Алсак, англис тилинин ар түрдүү тармакка, анын ичинен спортко байланыштуу төмөнкүдөй терминдери дүйнө жүзүнө кеңири таралган: компьютер, шорт, торт, турист, рок, поп музыка, фасфуд, ай-фон, старт, финиш, футбол, баскетбол, боксер, спорт, спортсмен, тренер, хоккей, теннис, матч, тайм, аут. Англис тилинен келген терминдердин бардыгы тең, жогоруда мисалга келтирилгендей, жеке сөздөрдөн турбайт. Ар бир илим тармагында, техникада, өндүрүштө ж.б. термин катары колдонулуп келе жаткан сөз айкаштары (алар көп составдуу татаал аттардын тобуна кирет) да аз эмес. Буга төмөнкүдөй англисче терминдерди мисал кыла кетсек болот: электромобиль, авиадвигатель, автомобиль, капитал, финансы, бизнес, мануфактура, биржа ж. б.

Жаңы терминдердин чыгуу тегин боюнча алып караганда, терминологиялык системанын ар бири ар түрдүү булактардан жаралгандыгы, буга улуттук тилдин төл сөздөрү да ички булак катары тартылып, ошондой эле сырттан келип кирген лексикалык кабыл алуулар да кошулгандыгын белгилөөгө туура келет. Терминдердин жалпы системасы, улуттук тилдин өзүндөгү ички мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу менен бирге, кийинчерээк башка тилдерден оошуп кирген сөздөрдүн эсебинен да толукталып келген.

Кыргыз адабий тилинин терминдик мааниге ээ болуп, белгилүү бир терминологиялык системанын карамагына өткөн төл сөздөрү же ушундай эле милдет аткарып, кийин термин катары да колдонула баштаган англис сөздөрү туурасында биз төмөнкүлөрдү мисалга келтире кетсек болот: роман, поэма, диалог, журналистика, эпос, фольклор ж.б. Булар термин жаратуунун ички булагы катарында эсептелүүгө тийиш.

Кыргызча терминдердин мындай булактан жаралып чыгышына, чынында, англис тилинин да таасири тийбей койгон жок. Анткени мындай терминдердин көпчүлүк бөлүгү бул тилдеги ушул сыяктуу терминдерди калькалоонун (кыргыз тилине сөзмө-сөз которуунун) натыйжасында жаралып келгендиги талашсыз.

Кусейин Карасаев сындуу көптөгөн адистер, окумуштуулар термин жаратууда башка тилдердин даяр үлгүсүн пайдаланып, ошол аркылуу эне тилдеги ички мүмкүнчүлүктөрдү аракетке келтирип, лексикалык курамдын жаңы сөз байлыктары менен толукталышына өз салымдарын кошуп келишкен. Эне тилиндеги бир катар сөздөрдү чет тилдердин үлгүсүнө салынган. Жаңыланган мааниге өткөрүү аркылуу жаңы терминдерди сунуштап, илимий чөйрөдө пайдаланууга киргизилгени эл аралык тажрыйбада белгилүү. Термин жаратуунун мындай практикасы кийинки мезгилде да тынымсыз өнүгүп отурган.

Ушундай эле көрүнүш кыргыз тилинен да кеңири орун алган. Эне тилибиздин төл сөздөрүн кылдат пайдаланып, кыргыз тилинин грамматикалык терминдерин элге түшүнүктүү, практикалык жактан ийкемдүү кылып жаратууга белгилүү окумуштуу, мамлекеттик ишмер Касым Тыныстанов көп эмгек сиңирген. Анын колунан жаралган грамматикалык терминдер окуу китептеринде, илимий эмгектерде азырга чейин ийгиликтүү колдонулуп келе жаткандыгы белгилүү. Кыргыздын төл сөздөрүн

химиялык терминдерди жаратууга кеңири колдонуп, аларды окуу китептерине кийирген алгачкы авторлордун бири белгилүү педагог Султан Арбаев болгон. Мындай терминдер кыргыз тилинде жазылган же орус тилинен кыргызчага которулган башка окуу китептеринен да орун алып келди.

Дүйнө жүзүндөгү көптөгөн тилдерде сырттан кабыл алынган терминдердин саны бир топ эле арбын. Илим менен техникага, искусство менен саясатка ж. б. кеңири тараган англис тилинен келген терминдердин кыйла бөлүгү дүйнө жүзүндөгү көптөгөн тилдер үчүн орток экендиги, бардыгында бирдей колдонулуп келе жаткандыгы жалпыбызга белгилүү. Мындай интернационалдык мүнөздөгү терминдердин көпчүлүгүнүн материалдык негизи, тек жагынан алып караганда, англис тилдерине барып такалат. Анткени дүйнөдөгү эң эле көп тилдерге таралган интернационалдык терминдердин жаралышына бул тил, чынында, өзгөчө роль ойноп жаткан учуру. Буга төмөнкүдөй бир канча тармактардын мисалга келтирсек болот: стратегия, тактика, менеджмент, маркетинг, компьютер, информатика ж. б. Төмөнкүдөй илимий терминдер да ушул тилдерден кабыл алынган: символ, электрон ж. б. Коомдук-саясий маанидеги мэр, мэр, парламент, спикер сыяктуу терминдер да ушул топко кирет.

Англис тилинен жана грек, латын тилдеринен келген терминдер азыркы эл аралык терминдердин көпчүлүгүн түзүп тураары белгилүү.

Азыркы кезде кеңири колдонулуп келе жаткан көптөгөн техникалык терминдер, жаңы пайда болгон илим тармактарынын наамдары да тек жагынан алганда англис, грек, латын тилдерине түздөн-түз байланыштуу. Алар: аэроплан, аэропорт, телефон, телескоп, протон, позитрон, нейтрон, плазма, астрофизика, биофизика, агротехника, радиотерапия, зоотехника ж. б.

Кийинки учурда англис тили илимдин жана техниканын, эл аралык байланыштын тили болуп колдонулуп келүүдө. Англис тилинин элементтерин (уңгуларын, сөз жасоочу каражаттарын) термин жаратуу жагына пайдалануу кийинчерээк көптөгөн европалык тилдер үчүн салтка айланган көрүнүш болуп кеткен. Англис тилин өзүндө да небак өлүү тилдерге айланып калган грек, латын тилдеринин материалдык базасына негизделип жаралган көп сандаган жаңы терминдер пайда болгон.

Сырткы булактардын негизинде жаралган мындай терминдер ар бир тилдин өзүндөгү ички бөтөнчөлүктөргө карай тыбыштык түрүн өзгөртүп, ар түрдүү болуп колдонулбай коё алган эмес. Ошонун натыйжасында бир эле термин ар башка тилде ар түрдүү тыбыштык нормага салынып өзгөрүлгөндүгү белгилүү. Мындай айырмачылык азыркы кыргыз лексикасында жана терминологиясында пайдаланылып жаткан англис сөздөрүнө дагы тиешелүү.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Бишкек: «Кыргызстан — Сорос» фонду, 1997. -328 б.
2. К вопросу об историческом пласте заимствованной лексики кыргызского языка. —Түрк тилдери жана адабияты: Илимий макалалар: 2-чыгарылышы. -Түз. С. Өмүралиева. —Бишкек: БГУ, 2003. —147-155-б.
3. Специализированные английские технические словари. - М., 2005.

Казыбаева А.К.
*Старший преподаватель ИЦППК
при КНУ имени Ж.
Баласагына
(Кыргызстан)*

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ: ПРОБЛЕМЫ, ПОИСКИ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Кыргызский язык- язык коренного населения Кыргызской Республики, который является средством общения и формой передачи информации, а также средством хранения и усвоения знаний и частью духовной культуры кыргызского народа.

В Кыргызской Республике согласно Конституции Кыргызской Республики (от 2 апреля 2004 года) государственным языком является кыргызский язык.

К сожалению, до недавнего времени, этот язык рассматривался только как национальное достояние и культура коренного населения кыргызов. Однако в последнее время, учитывая, что на территории Кыргызской Республики проживает более восьмидесяти национальностей, социокультурная потребность государственного языка остается остроактуальной и перспективной.

Владение кыргызским языком, умение общаться, добиваться успеха в процессе коммуникации являются теми характеристиками личности, которые во многом определяют достижения человека практически во всех областях жизни. В системе школьного и высшего образования учебный предмет «кыргызский язык» занимает особое место: является не только объектом изучения, но и средством обучения.

Перемены, происходящие сегодня в сфере образования приводят в растерянность весь педагогический состав среднего и высшего образования. Ведущим мотивом этих перемен, в отличие от традиционного социоцентризма старой системы стал приоритет развивающейся личности, при не востребованности существующих методик обучения. На современном этапе создалась такая ситуация, когда возможен глубокий кризис в системе обучения, в том числе и в обучении кыргызского языка студентов других национальностей. Сегодня возможно осуществление новых методических проектов в области обучения государственного языка, осуществив отказ от сдерживающих развитие устаревших ценностей, установок и стереотипов, но при этом, учитывая, и взяв на вооружение накопленный опыт наших педагогов-предшественников.

Институт целевой подготовки педагогических кадров при КНУ имени Ж. Баласагына осуществляет экспериментальную подготовку учителей нового поколения, которые, на наш взгляд должны ориентироваться на новых задачах, при этом учитывая, что сегодня обучение кыргызскому языку в вузах Кыргызстана происходит в сложных условиях.

- государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования не отвечает современным требованиям преподавателей и студентов
- недостаточное количество учебных и дидактических материалов по кыргызскому языку, составленных на компетентностной основе
- недостаточное количество учебно- методических комплексов
- недостаточное количество аудиторных часов (всего 280 часов, из них 154 аудиторных, 126 для самостоятельной работы студентов)
- снижен уровень профессиональной подготовки нового поколения преподавателей высшего и среднего обучения

Решение же этих проблем лежат в основе организации системы обучения кыргызского языка. Так как, анализ теоретических исследований и практики показывает, что существующая система обучения имеет ряд существенных недостатков, которые ведут к плохому качеству, и в последствии, к незнанию изучаемого языка. И при таких условиях, мы требуем определенных знаний кыргызского языка у студентов вузов Кыргызской Республики

Мы понимаем, что необходимо усилить работу по обучению кыргызского языка. Содержание обучения кыргызского языка должно быть ориентировано на развитие личности, владеющего нормами кыргызского литературного языка, способного свободно выражать свои мысли и чувства в устной и письменной форме.

Программа по кыргызскому языку для средних школ предусматривает формирование таких жизненно важных умений, как различные виды чтения, информационная переработка текстов, поиск информации в различных источниках, а также способность передавать ее в соответствии с условиями общения.

Программа же высшей школы должна обеспечивать интенсивное речевое и интеллектуальное развитие студентов, которая поднимает в целом общекультурный уровень человека. В процессе обучения кыргызскому языку в вузах студент получает возможность совершенствовать умения, навыки, способы деятельности, которые базируются на видах речевой деятельности и предполагают развитие речемыслительных способностей.

Итак, прежде всего, для того, чтобы улучшить методику обучения кыргызского языка как иностранного необходимо сконцентрировать внимание на основных задачах этой дисциплины:

1. Каким должен быть преподаватель кыргызского языка?
2. Как и чему обучать на уроках кыргызского языка?
3. Какие методы и приемы можно использовать при обучении кыргызского языка?

Каким должен быть учитель кыргызского языка?

Сложившаяся ситуация в образовании требует в настоящее время у преподавателей и учителей высших и средних учебных заведений других профессиональных и личностных характеристик. Современный преподаватель кыргызского языка должен выработать индивидуальный, творческий стиль преподавания. Преподаватель нового поколения должен уметь генерировать свои идеи, как считают основатели критического мышления Кыргызстана (Задорожная Н.П., Буйских Т.М. и др.), инициировать собственную деятельность, реализовать творческие замыслы, контролировать и оценивать ход и результаты своей работы. Новатор должен быть мотивирован на преобразование педагогической деятельности, цели которого направлены на развитие навыков и способностей учащихся.

Преподаватель должен уметь анализировать прежние подходы к обучению и искать новые для усовершенствования системы обучения. Педагог должен уметь анализировать собственные действия, свои переживания, собственные приемы и подходы к обучению, так как все это ведет к более высокому личностному и профессиональному росту педагогической деятельности. Если в традиционной системе учитель кыргызского языка является репродуктором знаний и опыта, то в новой он организатор, партнер, помощник в творчестве, созидатель. Модератор (направитель идей, наставник) своевременно направляющий знания учащихся в нужном русле, помогающий им думать, активизировать мыслительную деятельность и решать проблемы необходимы в подготовке учителей нового поколения.

В ИЦППК целенаправленно решаются эти поставленные задачи

Великие афоризмы личностей истории только подтверждают вышесказанные мысли о роли педагогов нового поколения

- «Плохой учитель преподносит истину, хороший учит его находить»
А. Дистерверг
- «Учитель и ученик растут вместе: обучение наполовину учение»
Ли Цзи
- «Обучать- вдвойне учиться»
Ж. Жубер
- «Кто постигает новое- лелея старое, тот может быть учителем»

Конфуций

- «Напрасно обучение без мысли, опасна мысль без обучения»

Конфуций

- «Мудрый лидер знает, где надо включиться и навязать свою волю, и где надо отступить на задний план и дать своим помощникам возможность проявить свою инициативу»

Э. Гольдберг

Каковы требования к современному преподавателю кыргызского языка

- Новатор, способный и умеющий развивать интеллектуальный потенциал студентов
- Новатор, умеющий создавать условия для перспективного обучения
- Педагог, повышающий собственные знания
- Педагог, сотрудничающий с коллегами и другими специалистами в интересах развития учащихся
- Критически мыслящий новатор- педагог
- Педагог- психолог умеющий логически думать
- Педагог- методист ищущий новые подходы и пути обучения

Как и чему обучать на уроках кыргызского языка в ИЦПК?

На современном этапе это очень сложный вопрос, который требует незамедлительного ответа. До сих пор преподаватели государственного языка преподавал так, как его научили специалисты прошлых лет. Традиционные лекции по грамматике, многочисленные практические упражнения, совершенствующие навыки правописания, текстовый материал старого образца уже не устраивают нынешних учащихся, которые живут совсем в других условиях. Для них необходимо разработать новый лексический и грамматический материал на базе существующего, для того чтобы у них появился хотя бы интерес к данной дисциплине. Современные учащиеся понимают, необходимость грамматики, хотя многие из них не могут осуществить связь теории с практикой. Исходя из опыта, можно сказать, что у многих учащихся отсутствует логическое мышление. Как решить эти проблемы?

Содержание обучения кыргызскому языку должно быть структурировано на основе компетентного подхода. В соответствии с этим в школах и вузах формируются и развиваются коммуникативная, языковая, лингвистическая (языковедческая) и культуроведческая компетенции. Расшифруем эти компетенции.

1. Коммуникативная компетенция - овладение всеми видами речевой деятельности и основами культуры устной и письменной речи, базовыми умениями и навыками использования языка в жизненно важных для данного возраста сферах и ситуациях общения. В данном диссертационном исследовании в соответствии выбранной темы исследования особо значимой является коммуникативная компетенция. При обучении кыргызского языка необходимым является также и использование на занятиях языковой (языковедческой) компетенции - освоение необходимых знаний о языке как знаковой системе и общественном явлении, его устройстве, развитии и функционировании; овладение основными нормами кыргызского литературного языка;

обогащение словарного запаса и грамматического строя речи учащихся; формирование способности к анализу и оценке языковых явлений и фактов, необходимых знаний о лингвистике как науке ученых-кыргызоведов; умение пользоваться различными лингвистическими словарями.

Культуроведческая компетенция- осознание языка как формы выражения национальной культуры, взаимосвязи кыргызского языка и истории кыргызского народа, владение нормами кыргызского речевого этикета и культурой общения.

Курс обучения кыргызского языка в вузах Кыргызстана направлен на совершенствование речевой деятельности студентов на основе овладения знаниями об устройстве кыргызского языка и особенностях его употребления в разных условиях

общения, на базе усвоения основных норм кыргызского литературного языка, речевого этикета.

При обучении кыргызского языка на компетентостной основе в вузах должны совершенствоваться и развиваться следующие общеучебные умения:

- коммуникативные (владение всеми видами речевой деятельности устной и письменной речи, базовыми умениями и навыками использования кыргызского языка в жизненно важных сферах и ситуациях общения)
- интеллектуальные (сравнение, сопоставление, соотнесение, синтез, обобщение, абстрагирование, оценивание и классификация)
- информационные (умение осуществлять библиографический поиск, извлекать информацию из различных источников, умение работать с текстом)
- организационные (умение формулировать цель деятельности, планировать ее, осуществлять самоконтроль, самооценку, само коррекцию).

Какие методы или приемы обучения кыргызского языка в ИЦППК?

До сих пор, новаторы, работающие в русле инновационного обучения авторитетно заявляют, что нельзя смешивать интерактивное обучение с традиционным обучением, так как у них разные базовые модели обучения, разные подходы, методы и приемы. Совершенно согласны, хотя на протяжении десятков лет многие наши преподаватели не зная, их теоретического заявления упорно экспериментируют на своих уроках, смешивая традиционное обучение с инновационными методами и стратегиями. Вследствие этого, появляется «некий гибрид» новых методов обучения. Мы понимаем, что исторически сложившиеся условия и недостаток информации не позволяют нам полностью перейти к инновационному обучению с одной стороны (инновационные методы более эффективны для нынешнего поколения), но требования использовать на своих уроках инновационные методы привели к следующему решению этих проблем. **Вот примеры методов и стратегии, которые используются «плохо или хорошо ли» некоторыми преподавателями кыргызского языка в ИЦППК на обычных уроках в последнее время.**

Для активизация словарного запаса:

- Прогаваривание• Знаю. Хочу узнать. Узнал. • Даймонд (семистрочник)
- ИНСЕРТ• Кластер• Т схема• Кубик• Каждый учит каждого• Ранжирование

Для развития коммуникации

- «Мозговой штурм»• Конфликт• Вопросы зеркальные• Вопросы- мосты
- Вопросы-уточняющие• Диалог профилей• Перекрестная дискуссия• Групповая дискуссия и. т.д.

Для развития чтения и аудирования

- Таксономия Блума• Мастерская чтения• Схема предсказания• Перепутанные логические цепочки• Двучастный дневник• Схема предсказания и. т.д.

Для развития письма

- о Кластер• Подготовка к письму• Публикация• Доклад по разным источникам• Эссе Портфолио и.т.д

Если так или иначе будут решаться поставленные методические задачи при обучении государственного языка, то в скором будущем у нас, возможно, появится долгожданная модель нового проекта методики обучения, которая будет отвечать запросам и требованиям и преподавателей и студентов. Решением данных проблем занимается в настоящее время ИНСТИТУТ ЦЕЛЕВОЙ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ имени Ж.БАЛАСАГЫНА.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1 .Буйских Т.М., Задорожная Н.П. «Критическое мышление». Б.,2005

2. Стил Д., Мередис К., Тепл Ч. «Дальнейшие методы, способствующие развитию критического мышления». Б.: Фонд СОРОС-КЫРГЫЗСТАН, 1998.
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Учебное пособие для студ.пед. вузов и системы повыш. Квалиф. Пед. кадров./ Под ред. Е.С. Полат. –М.: Изд. Центр «Академия», 2002.

Касымкулова Н.О.
*Преподаватель ИЦППК при КНУ
им. Ж.Баласагына
(Кыргызстан)*

ВОЗМОЖНОСТИ РОЛЕВОЙ ИГРЫ КАК МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

... в игре человек испытывает такое же наслаждение от свободного обнаружения своих способностей, какое художник испытывает во время творчества.
Ф. Шиллер.

Что такое игра?

Игра³⁵ – это уникальный метод преподавания. Ни в одном из видов своей деятельности человек не показывает такого обнажения своих психологических и интеллектуальных ресурсов, как в игре.

Термин “игра” на различных языках соответствует понятиям о шутке и смехе, легкости и указывает на связь этого процесса с положительными эмоциями. Вершиной игровой деятельности является ролевая игра, по терминологии Л.С.Выготского³⁶ “мнимая ситуация”.

Актуальность темы.

Проблема современной методики преподавания иностранных языков заключается в организации обучения детей разных возрастов с помощью игр. Эффективным средством решения этой задачи являются учебные игры.

В условиях реализации задач реформы, учителя постоянно ищут пути повышения уровня качества и эффективности обучения иностранному языку (английский язык). Одним из этих путей можно считать ролевую игру, которая является эффективным средством создания коммуникативной направленности уроков иностранного языка (английский язык). Ролевая игра, будучи наиболее точной и доступной частью иноязычного общения, является той формой обучения, которая позволяет оптимально сочетать групповые, парные и индивидуальные формы на уроке. При участии в ролевых играх у детей закладываются основы коммуникативной компетенции, позволяющие осуществлять иноязычное общение учащихся на уроках, что является главной целью обучения иностранному языку. Ролевая игра – простой и естественный способ познания человеком окружающей действительности, наиболее доступный путь к овладению знаниями, умениями, навыками.

Причина столь повышенного в настоящее время интереса к различного рода играм³⁷ – это, в первую очередь, отход от традиционных форм и методов обучения. Следует также отметить, что при сохранении достаточно высокой мотивации возникает снижение познавательного интереса к изучению иностранного языка (английский язык). Данное явление происходит в связи с тем, что учащиеся сталкиваются с

³⁵Эльконин Д.Б. Психология игры. М., “Педагогика”, 1978.

³⁶Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 2008.

³⁷Жуковская Р.И. Игра и её педагогическое значение. М., Педагогика 1975.

некоторыми трудностями, которые кажутся им непреодолимыми. Игровая же деятельность, являясь одним из методов, учебно-познавательных деятельностью, позволяет использовать все уровни усвоения знаний. Следовательно, не случаен интерес к использованию на уроках иностранного языка (английского языка) игровые формы.

Проблемы стимулирования и мотивации к изучению иностранного языка с использованием занимательных материалов и игровых приемов обучения представлены в научных исследованиях многих отечественных ученых (И.Л. Бим, С.Т.Занько, С.С. Полат, Е.И. Пассов, В. М. Филатов.)

В структуре ролевой игры³⁸ принято выделять следующие части: роли, исходная ситуация, ролевые действия.

Первая часть - роли. Роли, которые выполняют учащиеся на уроке, могут быть социальными и межличностными. Социальные роли обусловлены местом индивида в системе объективных социальных отношений (профессиональные, социально-демографические), межличностные роли определяются местом индивида в системе межличностных отношений (лидер, друг, соперник и др.) Подбор ролей должен осуществляться таким образом, чтобы формировать у учащихся активную жизненную позицию, лучшие человеческие качества личности: чувство коллективизма, взаимопомощи и взаимовыручки. Существуют различные способы классификации ролей: статусные роли, которые могут быть заданы от рождения или приобретены в течение жизни (роль гражданина определенного государства, профессиональная, семейные роли и т.д.); ситуативные роли, представленные в виде фиксированных стандартов поведения и деятельности, для проигрывания которых достаточно быть кратковременным участником ситуации общения (роль гостя, туриста, пешехода и др.).

Вторая часть ролевой игры - исходная ситуация - выступает как способ ее организации. При создании ситуации необходимо учитывать и обстоятельства действительности, и взаимоотношения. Выделяются следующие ситуации:

- 1) субъект.
- 2) объект (предмет разговора).
- 3) отношение субъекта к предмету разговора, условия речевого акта.

Третья часть ролевой игры - ролевые действия, которые выполняют учащиеся, играя определенную роль. Ролевые действия как разновидность игровых действий органически связаны с ролью – главной частью ролевых игр. Таким образом, функция ролевых игр повышается при четком осознании ее структуры.

Функции ролевых игр.

В условиях обучения устной иноязычной речи ролевая игра - это, прежде всего речевая деятельность, игровая и учебная одновременно. С точки зрения учащихся ролевая игра - это игровая деятельность, в процессе которой они выступают в определенных ролях. Целью ролевой игры является осуществляемая деятельность – игра. Учебный характер игры учащимися не осознается. С позиции учителя ролевую игру можно рассматривать как форму организации учебного процесса. Для учителя цель игры - форма и развитие речевых навыков и умений учащихся. Ролевая игра управляема, ее учебный характер четко осознается учителем.

Ролевая игра формирует³⁹ у учащихся способность сыграть роль другого человека, увидеть себя со стороны. Она ориентирует учащихся на планирование собственного речевого поведения и поведения собеседника, развивает умение контролировать свои поступки, давать объективную оценку поступкам других. Следовательно, ролевая игра выполняет ориентирующую функцию.

³⁸ Жуковская Р.И. Игра и её педагогическое значение. М., Педагогика 1975.

³⁹ Аникеева Н.П. Воспитание игрой. М., "Просвещение", 1987.

Таким образом, ролевая игра выполняет в учебном процессе 5⁴⁰ основных функций: мотивационно-побудительную, обучающую, воспитательную, ориентирующую и компенсаторную. Говоря о важности использования ролевой игры на уроке иностранного языка, нельзя не остановиться на требованиях к ролевой игре. Так как все указанные выше функции могут быть реализованы только при грамотной организации игры.

Требования к ролевой игре⁴¹.

- 1) игра должна стимулировать мотивацию учения, вызывать у учащихся интерес и желание хорошо выполнить задание; ее следует проводить на основе ситуации.
- 2) Ролевую игру нужно хорошо подготовить, как содержание, так и форму, четко организовать. Важно, чтобы учащиеся были убеждены в необходимости хорошо исполнить ту или иную роль. Только при этом условии их речь будет естественной и убедительной.
- 3) Ролевая игра должна быть принята всей группой.
- 4) Она непременно проводится в доброжелательной творческой атмосфере, вызывать у учащихся чувство радости. Чем свободнее чувствует себя учащийся в ролевой игре, тем инициативнее он будет в общении. Со временем у него появится чувство уверенности в своих силах, в том, что он может исполнять разные роли.
- 5) Игра организуется таким образом, чтобы учащиеся могли в активном речевом общении с максимальной эффективностью использовать речевой материал.
- 6) Учитель непременно сам верит в ролевую игру, в ее эффективность. Только при этом условии он может добиться хороших результатов.
- 7) Большое значение приобретает умение учителя установить контакт с ребятами. Создание благоприятной, доброжелательной атмосферы на занятии – очень важный фактор. В процессе игры учитель иногда может взять себе какую-либо роль, однако не главную, чтобы игра не превратилась в традиционную форму работы под руководством. Желательно, чтобы социальный статус этой роли помог бы ему направлять речевое общение в группе.

На основе теоретической и практической части работы я пришла к выводу, что игра помогает общению, она может способствовать передаче накопленного опыта, получению новых знаний, правильной оценке поступков, развитию навыков человека, его восприятия, памяти, мышления, воображения, эмоций, таких черт, как коллективизм, активность, дисциплинированность, наблюдательность, внимательность. Кроме того игра дает возможность робким, неуверенным в себе учащимся говорить и тем самым преодолевать барьер неуверенности.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК:

- Аникеева Н.П. Воспитание игрой. М., “Просвещение”, 1987.
- Берн Э. Люди, которые играют в игры. Игры, в которые играют люди. М., 1996.
- Дианова Е.М., Костина Л. Т. Ролевая игра в обучении иностранному языку. Журнал «Иностранные языки в школе» 1988г. № 3
- Жуковская Р.И. Игра и её педагогическое значение. М., Педагогика 1975.
- Колесникова О.А. Ролевые игры в обучении иностранным языкам. Журнал «Иностранные языки в школе» 1989г. №4.
- Матвеева Н.В. Ролевые игры на уроках английского языка. Учебное пособие. М. 2005.
- Мильруд Р.П. Организация ролевых игр на уроке. Журнал «Иностранные языки в школе» 1987 г. №3
- Перкас С. В. Ролевые игры на уроке английского языка. Журнал «Иностранные языки в школе» 1999. № 4.

⁴⁰Жуковская Р.И. Игра и её педагогическое значение.М., Педагогика 1975.

⁴¹Матвеева Н.В. Ролевые игры на уроках английского языка. Учебное пособие. М., 2005.

Стронин М.Ф. Обучающие игры на уроке английского языка. М., “Просвещение”, 1984.
Эльконин Д.Б. Психология игры. М., “Педагогика”, 1978.

Колесникова Т.А.

и.о.доцента

направления «Иностранные языки»

Американского университета

в Центральной Азии (Кыргызстан)

ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ С ВИДЕОМАТЕРИАЛАМИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Я хочу поделиться своим опытом работы с видеоматериалами на уроках французского языка в неязыковом вузе. Обучение студентов языку вне языковой среды представляет всегда большую сложность. Язык, представленный в аутентичных материалах, а видео является таковым, выступает как средство реального общения, отражает реальную языковую действительность, особенности функционирования языка как средства коммуникации и естественного окружения. Такие материалы отражают реальность страны, в данном случае Франции, позволяют понять идеи и понятия, существующие в данный момент в обществе Франции.

Видеокурс “Mauvaiselangue” («Злой язык») предназначен для студентов, имеющих достаточные знания по французскому языку (12 кредит-часов). Цель данного курса состоит в том, чтобы познакомить студентов с невербальными способами общения, с жестами, присущими французам. Курс базируется на коротких сценках, отражающих жизнь французов: культуру, быт, традиции. У каждого народа существует определенный набор жестов, применяемых в конкретных ситуациях. Поэтому во вводной лекции данного курса я знакоблю студентов с жестами, которые люди разных стран используют при приветствии. Мы разные, поэтому и жесты разные. Я считаю, что знакомство с тем, что людей отличает, ведет к взаимопониманию, воспитывает у студентов толерантность. Например, как здороваются в Эфиопии. При встрече человек открытой ладонью касается открытой ладони своего знакомого, затем он стучит ладонью по своей груди. Можно обнять своего знакомого, но ни в коем случае нельзя касаться затылка своего собеседника, даже случайно, т.к. этот жест значит, что перед вами раб. В Индонезии пожимают руку своего знакомого двумя руками, затем подносят ее к своему сердцу. Во Франции при приветствии всегда протягивают руку без перчатки. Хорошие знакомые целуются, прижимаясь щекой к щеке, издавая при этом звук поцелуя. Здесь я всегда обращаюсь к аудитории и задаю вопрос: «А как здороваются люди в ваших странах?» Хорошо, когда аудитория многонациональна, это дает возможность студентам высказаться и поделиться с другими своей культурой.

Информация, которую представляет данный курс, отражает реальные ситуации, ситуации, с которыми люди сталкиваются в повседневной жизни. Поэтому она обладает высоким уровнем авторитетности; естественность, достоверность вызывают большую познавательную активность, использование этой информации может впоследствии помочь в реальной жизни. Сегодня мир настолько открыт, что представить, что нынешние студенты оказываются во Франции, очень легко.

Конечно, использование видеоматериалов в процессе обучения требует определенной подготовки преподавателя к уроку. Прежде всего, преподаватель должен четко представить себе, чего он достигнет, используя видеоматериалы. Во-первых, студент получит достоверную информацию о стране, языке которой он изучает, об обществе данной страны, а это очень важно для студентов-иностранцев.

Во-вторых, как я уже говорила, курс базируется на коротких диалогах, поэтому студенты легко понимают речь. В результате чего, у студентов развивается уверенность в своих силах и желание к дальнейшему совершенствованию. Понимание речи помогает студентам интерпретировать жесты, которыми сопровождается речь.

Работа с аутентичными видеоматериалами дает понимание другой культуры, способствует активному диалогу культур, что является глобальной целью обучения. Использование таких материалов способствует изучению языка и культуры, что наиболее необходимо студентам, изучающим иностранный язык вне языковой среды.

Обучаясь на своей родине и не имея достаточных контактов с носителями языка, ученик, как правило, не обладает необходимыми фоновыми знаниями (знания об окружающем мире применительно к стране изучаемого языка), поэтому он, очень часто неправильно интерпретирует вербальное и невербальное поведение говорящего–носителя языка. Он рассматривает это поведение с точки зрения своей культуры и своих норм поведения в определенных ситуациях общения. Это может привести к неправильному пониманию воспринимаемой информации и нарушению контакта. Чтобы преодолеть эту трудность, язык должен изучаться в контексте этой цивилизации. Это значит, надо знать правила и нормы поведения носителей языка, в данном случае, французов, надо знать их традиции, историю, культуру и, конечно же, невербальные способы общения. Только обладая этими знаниями, слушатель может правильно интерпретировать речевое и неречевое поведение носителя языка и лучше ориентироваться в стране изучаемого языка в случае ее реального посещения.

Конечно, аудиоматериалы или печатный текст также играют информативную и воспитательную роль. Чем же отличается от них видеоматериал? Видео доносит до нас содержание, но, кроме этого, есть еще визуальная информация о месте события, о внешнем виде персонажей. Видны жесты, мимика, что помогает студентам понять смысл увиденного. Соединение звучания с видеорядом способствует лучшему пониманию речи. Из опыта своей работы со студентами я могу сказать, что использование видеокурса вызывает большой интерес у аудитории. А там, где есть интерес, укрепляется мотивация и результаты всегда выше.

Чтобы работа была успешной, видеоматериалы должны быть подобраны соответственно следующим критериям:

1. видеоматериал должен соответствовать языковой подготовке студентов; (как уже было сказано выше, этот курс годен для студентов, которые изучали французский язык в течение четырех семестров)

2. видеоматериал должен быть интересен студентам. Данный курс вызывает интерес аудитории, т.к. в нем даны скетчи на бытовые темы: завтрак, в офисе, в кафе/ресторане, в прачечной, на кухне, в очереди в кино и т.д. Это те ситуации, которые близки и понятны всем. Кроме того, в каждой ситуации кому-то «перемывают косточки». Студенты узнают, как себя ведут французы в данных ситуациях.

3. видеоматериал должен формировать социокультурную компетенцию, иметь коммуникативную значимость, передавать национальный менталитет. При таком подходе вся лингвистическая информация вводится, усваивается и закрепляется в действующей форме, а живая иноязычная речь становится смыслом и сутью преподавания.

Данный курс дает возможность слышать различное произношение носителей языка, услышать французский разговорный язык. Визуальный ряд позволяет лучше понять и закрепить как фактическую информацию, так и чисто языковые особенности речи в конкретном контексте, помогает восприятию иноязычной речи в условиях, приближенных к реальным. Использование различных каналов поступления информации (слуховой, зрительный) положительно влияет на прочность запоминания страноведческого и языкового материала. Очень важно, что в данном материале есть опоры и ориентиры для лучшего понимания – жесты.

При работе с видео принято выделять три основных этапа:

1. преддемонстрационный этап
2. демонстрационный этап
3. последедемонстрационный этап

Перед демонстрацией скетча студенты читают заголовок и высказывают свои предположения: где будет происходить действие, кому будут «перемывать косточки». Затем студенты смотрят видеоматериал. Обычно, первый просмотр скетча идет без звука. Я задаю студентам наводящие вопросы: что может означать тот или иной жест, какие отношения связывают говорящих. А так как курс называется «Злой язык» то, естественно, возникает вопрос: кто же злословит и почему? Все это развивает догадку студентов и заставляет их говорить

Следующий просмотр идет со звуком. Во время просмотра в классе возникает атмосфера совместной познавательной деятельности. В этих условиях даже невнимательный студент становится внимательным. Для того чтобы понять содержание, студентам необходимо приложить определенные усилия. Так, непроизвольное внимание переходит в произвольное. А интенсивность внимания оказывает влияние на процесс запоминания. Студенты находят реплики, которые соответствуют определенным жестам. Затем студенты воспроизводят данный диалог, имитируя жесты, т.е. они моделируют ситуацию, специфическую для данной культуры.

На последнем этапе перед студентами стоит задача воспроизвести диалог, используя приемы театрализации, т. е. студенты становятся актерами, они проживают данную ситуацию, они отходят от своего «Я». Несомненным достоинством данного курса является психологическое раскрепощение студентов, они перевоплощаются в других персонажей, и бывает, избавляются от своих комплексов. Происходит развитие памяти, мышления, творческой деятельности, которая характеризуется переносом знаний и умений в новую ситуацию.

Для развития словарного запаса студентам предлагается найти несколько выражений с ключевыми словами увиденного скетча. Причем студенты выбирают выражения в зависимости от своих склонностей, интересов. А затем студентам предлагается творческая работа: они должны использовать эти выражения в новых ситуациях. Задание для финального теста / зачета: создание фильма по этим скетчам. Студенты выбирают понравившиеся мини-диалоги и, работая в парах, снимают фильм. В такой ситуации они выполняют несколько ролей: актера, оператора, режиссера. Такая работа позволяет еще больше сплотить группу, т. к. перед ними стоит общая цель

Безусловно, для того, чтобы достичь необходимого и достаточного уровня социокультурной компетенции, необходимо знать историю, культуру страны изучаемого языка. Но важнее научиться сравнивать различные культуры мира, видеть в них особенности и находить что-то общее, присущее всем культурам. Что сложнее всего в плане формирования социокультурной компетенции? Это научить учащихся избегать ложных стереотипов. Научить их интерпретировать различные ситуации речевого и неречевого характера с точки зрения культурных особенностей конкретной страны. Использование видео предоставляет для этого прекрасную основу, однако, было бы наивно полагать, что без преподавателя и грамотной системы специально разработанных упражнений эти умения сформируются сами собой. Так, при работе с видеоматериалами, предлагается использовать такой тип заданий, как установление межкультурных сопоставлений и расхождений. Поэтому после просмотра каждого скетча, я задаю студентам вопрос: какой жест делает кыргыз /русский/уйгур.... в данной ситуации?

Обучение иностранному языку в неязыковых вузах носит многоцелевой характер. Но так как в статье речь шла о работе с видеоматериалами и о развитии коммуникативных способностей студентов, то практическая цель данного курса заключается в формировании у студента способности и готовности к межкультурной коммуникации.

Кулманбетова Н.Ж., Чотиева М.Д.
преподаватели ИЦППК при КНУ им. Ж.Баласагына.
(Кыргызстан)

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ВУЗАХ

Современный образованный человек желающий добиться успеха просто вынужден свободно излагать свои мысли и предложения на английском языке. Вышесказанное лишь общая картина острой необходимости изучения иностранного языка в мире. Изменение устаревших методов изучения иностранного языка и поисков новых высокоэффективных приемов и методов, позволяющих за более короткий срок овладеть основами письменного и разговорного видов иностранного языка. Требование к преподавателю значительно возросло, что в свою очередь привело к появлению новых современных методик и технологий. Современные методы обучения в преподавании иностранного языка является максимальным вовлечением студента в процесс добывания знаний и навыков. Преподавание иностранных языков является составной частью общей системы образования, подчиняется основным тенденциям этой системы. И это выражается в методах обучения. В современных условиях быстрого развития науки перехода на интенсивный путь развития стоит и решается во всех сферах общества и на всех этапах формирования специалистов. Также актуально для обучения иностранным языкам. Вначале интенсивное обучение иностранным языкам разрабатывалась для применения взрослого контингента обучаемых, но в дальнейшем опыт успешной реализации интенсивного метода обучения в других условиях был положительным.

В настоящее время интенсивное обучение иностранным языкам в институтах реализуется в различных развивающихся и действующих методических системах. Это является многообразием конкретных целей обучения иностранному языку различного контингента обучаемых, а также многообразием условий обучения. Деятельностная методика обучения иностранному языку имеет своей основой деятельностную концепцию учения, представленную теорией поэтапного формирования умственных действий. Дистанционное обучение- это обучение на расстоянии в нашей стране эта форма обучения была известна как заочная. В практике обучения иностранным языкам она применялось не столь широко как в других областях. В вузы ограничивались вечерними отделениями обучить практическому владению иностранным языком. Поэтому долгое время велись поиски путей более эффективного обучения на расстоянии. В последние годы университеты различных стран обратили внимание что существует возможность использования компьютерных технологий для целей обучения на расстоянии в том числе иностранным языкам. Эффективность дистанционного обучения иностранному языку зависит от организации и методического качества используемых материалов, а также мастерства педагогов, участвующих в этом процессе. Дистанционное обучение предполагает более детальное планирование деятельности обучаемого, организацию, четкую постановку задач и целей обучения, доставку необходимых учебных материалов;

Ключевое понятие образовательных программ дистанционного обучения - интерактивность. Дистанционного обучения должны обеспечивать максимально возможную интерактивность между обучаемым и преподавателем, обратную связь между обучаемым и учебным материалом, давать возможность группового обучения. Многие выпускники по окончании языкового обучения в институте могут лишь читать и переводить тексты со словарем, писать на иностранном языке,- и почти не умеют разговаривать на иностранном языке. Это потому что традиционная методика

преподавания языков направлена на развитие навыков чтения и перевода. Традиционная методика обучения не развивает навыков устной речи.

Сейчас во всех институтах используется "коммуникативный метод". Логика разработки коммуникативной привела к окончательному выдвижению иноязычной культуры в качестве цели обучения иностранным языкам во всех вузах страны. Как показывает практика использования коммуникативной методики, обеспечивает усвоение иностранного языка как средство общения и развития всесторонних качеств личности студентов. Научить студента общаться на иностранном языке – формирование умения сравнивать, анализировать организацию работы со студентами с использованием современных методов обучения английскому языку. Набираем словарный запас, тренируем произношение, составляем предложение, практикуемся и играем. «Polyglot» одна из методов современного обучения иностранным языкам - "Polyglot" эффективность занятий по данной методике, которая позволяет надолго сохранить в памяти большие объемы информации. По этой методике современные студенты быстро усваивают иностранные языки. Одной из основных задач, стоящих перед современным образованием, является воспитание личности с высоким культурным уровнем, умением ориентироваться в современном мире. Приобщение учащихся к практике общения на межгосударственном уровне, к участию в межкультурном диалоге делает возможной практическую реализацию их интеллектуального и личностного потенциала. Это требует высокого уровня коммуникативной культуры, коммуникативной компетенции, развитых навыков общения, в том числе и на иностранном языке. Коммуникативная компетентность – система умений и навыков, связанных со способностью анализировать ситуации общения разных типов и применять необходимые коммуникативные стратегии в определенной ситуации. Сегодня понятие "коммуникативной компетентности" имеет более широкое значение: учащиеся должны уметь не только практически работать с информацией, но и передавать ее другим.

В процессе работы существует следующие задачи: воспитание у учащихся уважения к уникальности культуры каждого народа, толерантности, позитивного отношения к происходящему; формирование умения сравнивать, анализировать и синтезировать, делать выводы; развитие гибкости в принятии альтернативных решений; организация работы с учащимися с использованием современных методов обучения английскому языку; отслеживание изменения уровня сформированности умений и навыков учащихся. Система обучения в следующих принципах: Сознательности, активности, наглядности, воспитывающего обучения, индивидуальности и доступности, учета родного языка и иностранного языка. Основными направлениями деятельности являются: использование систем развивающего обучения; применение современных методик обучения иностранному языку; индивидуализировать учебный процесс; дает возможность учащемуся проявлять самостоятельность в планировании, организации и контроле своей деятельности. Основная цель метода проектов, которая встает перед собой, предоставление учащимся возможности самостоятельного приобретения знаний в процессе решения практических задач или проблем, которые требуют интеграции знаний из различных предметных областей. Учителю в проекте отводится роль координатора, консультанта. Метод проектов позволяет учащимся проявить самостоятельность в выборе темы, источников информации, способе ее изложения и презентации. Проектная методика позволяет вести индивидуальную работу над темой, которая вызывает наибольший интерес у каждого участника проекта, что влечет за собой повышенную мотивированную активность учащегося. Он сам выбирает объект исследования, сам для себя решает, какие источники информации использовать. Одной из главных особенностей проектной деятельности является ориентация на достижение

конкретной практической цели - наглядное представление результата - творческая работа.

Проекты, предназначенные для обучения языку.

Обладают как общими для всех проектов чертами, так и отличительными особенностями, среди которых главными являются следующие: использование языка в ситуациях, максимально приближенных к условиям реального общения; акцент на самостоятельной работе учащихся (индивидуальной и групповой); выбор темы, вызывающей большой интерес для учащихся и непосредственно связанной с условиями, в которых выполняется проект; отбор языкового материала в соответствии с темой и целью проекта; наглядное представление результата. Определение темы, проблемы и цели проекта является наиболее важным этапом работы. Именно здесь закладываются основы решения поставленных задач, успешного выполнения задуманного. Работа в группах или индивидуальная работа в процессе моделирования проектов любой его форме предполагает обязательную организацию консультативных встреч, во время которых учащиеся имеют возможность предъявить наработанный материал. Преподаватель комментирует проделанную работу, анализирует подготовленные фрагменты проекта, исправляет ошибки в употреблении языковых единиц, проводится отработка нового материала. Если работа организована в рамках группового проекта, то учитель обязан четко координировать действия разных групп. На наш взгляд самым интересным этапом работы над проектом для учащихся является этап подготовки презентаций к защите. Этап систематизации и подведения итогов включает в себя не только контроль усвоения языкового материала и развития речевой и коммуникативной компетенции, но и общую оценку проекта, которая касается содержания, темы, конечного результата работы, личного участия каждого из учеников в организации деятельности на всех этапах. Оценочная часть проектной работы предполагает также анализ деятельности учителя. Методические принципы современных методик обучения иностранному языку; Развитие методики обучения иностранным языкам необходимых для формирования нового методологического направления.

В структуру методик входят познавательные, развивающие, и обучающие аспекты, которые направлены на воспитание учащегося. Любая система обучения предполагает всех компонентов процесса обучения. Иначе говоря, невозможной окажется системность обучения, управляемость и эффективность. Данный принцип означает что системы обучения строятся реверсивным путем: сначала цель а затем определяются задания, которые могут привести к данному результату. Каждый из уровней обладает своей спецификой, которая определяется психолога - педагогическими особенностями студентов. Учебная ситуация как единица обучения моделирует ситуацию как единицу общения. Таким образом ситуация выступает не только в роли речевой ситуации но в более широком статусе - ситуации учебной деятельности. Развитие человека зависит от множества факторов, при организации совместной деятельности студентов планируется развитие качеств личности необходимых для сотрудничества. Для изучаемого всеми аспектами иностранного языка предусмотрена система средств, для формирования у учащихся необходимых навыков и умений, для формирования умения учиться, что составляет субъективную индивидуализацию. Принцип функциональности в обучении иностранному языку предполагает, что каждый студент должен понять, что может ему дать не только практическое владение языком, но и использование полученных знаний в познавательном и развивающем аспектах. Этот принцип заключается также как средств общения, которые выполняют в процессе человеческого общения: чтение, письмо, говорение и аудирование. Согласно принципу функциональности объектом усвоения являются не речевые средства выполняемые данным языком. Языковые навыки, которые сформировались в неречевых условиях непрочны. Интенсивного обучения

иностранным языкам обеспечивают четкую взаимосвязь учебного предмета и учебной деятельности и тем самым способствуют эффективной реализации целей обучения. Как было сказано ранее многие современные методики являются одной из важнейших целей обучения общению и владению речевыми средствами. Каждая из методик использует при этом разные средства, методы и принципы. Еще одним значительным моментом описанных методик является создание дополнительной мотивации, обеспечивающей повышенную заинтересованность обучаемых в процессе обучения. Также следует упомянуть, что в современных методах большую роль играет самостоятельная познавательная деятельность студентов. Основная идея этих методик лучший способ обучения- это общение. Необходимо отметить, что при выборе методики обучения нужно учитывать не только собственные предпочтения, а прежде всего, следует ориентироваться на возраст, способности, интересы и психологические особенности обучаемых. Ориентируясь на них, мы сможем выбрать наиболее результативный метод. Данная работа может быть полезна также при создании и развитии других методик для выделения основных тенденций развития методики обучения иностранному языку на сегодня. Большинство современных методов являются коммуникативно- ориентированными. Один из основных их признаков- творчество учащихся. На основе проведенного анализа можно выделить следующие тенденции развития методики обучения иностранному языку на современном этапе: Усиливающая дифференциация методов, приемов и содержания обучения, в зависимости от целей и планируемых уровней владения языком; применение в обучении новых технических средств; устойчивые тенденции методов; усиление роли взаимодействия и речевой активности студентов; использование разных методов в современных системах обучения. По нашему мнению, что бы изучать иностранный язык нужно обязательно использовать разные методы обучения. Сейчас можно сказать, что началось образование универсального метода. Преподаватели не должны бояться применять новые методы обучения для того что бы студенты быстро и легко усваивали иностранный язык. Нет необходимости доказывать, что каждый студент после использования интерактивных методов будут, говорит на иностранном языке, но при этом мы хотим в наших вузах чаще использовали разные современные методы обучения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Обозов М.Ж. Методика интерактивного обучения иностранным языкам на современном этапе. Бишкек 2009г.
2. Бекбоев И., Алимбеков. А. Технология подготовки и проведения современного урока. Бишкек 2011г
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. Пособие для учителя. – Москва 2009г.
- 4 Павловская И. Ю. Методика преподавания иностранных языков. Обзор современных методик преподавания – 2-е изд., исп. и доп. Санкт-Петербург 2003.
- 5 Леонтьев А.А. Язык не должен быть "чужим" аспекты преподавания иностранных языков. Москва 1996г.
- 6 Michael Onusho, Jr Teaching English Communicatively: Бишкеке 2002г
- 7.Хэгболдт П. Изучение иностранных языков. – Москва Учпедгиз, 2006г.

Койчуманов М. ,

*Ж.Баласагын ат. Кыргыз улуттук университетинин
“Физиканы окутуунунун технологиясы” кафедрасынын профессору*

ФИЗИКА МУГАЛИМДЕРИН КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРДИ ӨТКӨРҮҮГӨ ДАЯРДОО

Болочок мугалимдерди кесиптик жактан даярдоонун сапатын көтөрүү аларды окуу-тарбиялык процессти уюштурууга баардык жактан даярдоонун уюштурулушунан көз каранды. Бул максатта педагогикалык окуу жайларда жаш мугалимдерди класстан тышкаркы иштерди өткөрүүгө даярдоо зарыл. Физика боюнча класстан тышкаркы иштер окуу- тарбия иштеринин негизги элементи жана органикалык бир бөлүгү болуп эсептелет. Анын негизги максаты – окуучулардын илим, техника, искусство боюнча чыгармачылыгын жана өз алдынчалуулугун өнүктүрүү.

Мектепте физика жана техника боюнча класстан тышкаркы иштердин уюштуруучусу жана жетекчиси болуп мугалим эсептелет. Ошондуктан келечектеги мугалимдерди класстан тышкаркы иштерди алып баруусуна даярдоо зор мааниге ээ. Мугалим класстан тышкаркы иштерди жогорку деңгээлде уюштуруу менен окуучулардын зарыл болгон программалык материалды өздөштүрүп алуусуна, билимге, ык-машыгууга жетишүүсүнө шарт түзөт; окуучулардын физика жана техника тууралуу билимдерин, билгичтиктерин тереңдетет; физикага жана техникага болгон кызыгуусун арттырат.

Бул маселе физика жана электроника факультетинде студенттерге *“Физика боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштуруу методикасы”* атайын курсун окутуу аркылуу чечилет.

Бул курс физик-мугалимдерди даярдоодогу атайын адистикке багытоочу дисциплиналарга кирет жана окуучулардын компетенттүүлүгүн өстүрүүгө багытталган жана педагогдордун эмгек кычын азайтып, окуучулардын окууга болгон активдүү ынтызарлыгын жогорулатуудагы учурдагы физика боюнча класстан тышкаркы иштердин ролун көрсөтөт. Аталган курсту студенттерге 6 семестрде 18 саат лекция, 18 саат семинардык сабактар көлөмүндө окутулат жана аны окуп-үйрөнүү *«Физиканы окутуунун теориясы жана методикасы»* боюнча алынган студенттердин билимдерине таянат. Ал эми студенттер бул курс боюнча алган билимдерин жана билгичтиктерин кийин окутуулучу баардык физиканын окутуунун технологиялары боюнча дисциплиналарды окуп үйрөнүүдө, өндүрүштүк жана педагогикалык практикадан өтүүдө, курстук жана квалификациялык, дипломдук проекттерди аткарууда пайдаланышат.

Курстун негизги окутуунун максаты, бул студенттерди физика класстан тышкаркы иштерди өткөрүүнүн практикасы жана теориялык негиздери менен тааныштыруу.

Курсту окутуунун негизги милдеттери болуп, төмөнкүлөр эсептелинет:

- студенттердин педагогикалык ишке даярдыгын жана педагогикалык кесипке кызыгуусун калыптандыруу;
- студенттердин класстан тышкаркы иштерди уюштурууда өз алдынча иштөө көндүмдөрүн калыптандыруу жана аларды мектеп практикасында өткөрүүнүн методдору менен куралдандыруу.

Дисциплинаны өздөштүрүүдө студенттердин төмөнкүдөй компетенциялары калыптандырылат:

Студент төмөндөгүлөрдү билиш керек:

- билим берүүдө класстан тышкаркы иштерди уюштуруунун маанисин жана милдеттерин;
- ар кандай класстардагы физика боюнча класстан тышкаркы иштердин өзгөчөлүктөрүн;

-- азыркы мезгилде билим берүү системасында болуп жаткан модернизациялоонун кезектеги милдеттерин;

- физика боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштуруунун ар кандай формаларынын өзгөчөлүктөрүн.

Студент төмөндөгүлөрдү аткара алыш керек:

- ар кандай физика боюнча класстан тышкаркы иштердин программасын (сценарийин) түзө алуу;

- кесиптик практикасында класстан тышкаркы иштерди туура тандай алуу жана аны уюштуруу;

- тандалып алынган класстан тышкаркы иш-чаранын негизги максатын так аныктоо;

- ар кандай илимий-популярлуу материалдардан, булактардан керектүү материалдар менен иштей алуу.

Студент төмөндөгүлөргө ээ болуш керек:

- окуучулардын предметке кызыгуусун арттырууга жана ишмердүүлүгүн активдештирүүгө негизделген класстан тышкаркы иштерди уюштуруунун методикасына;

- класстан тышкаркы иштерге активдүү катышууга;

Курс бир семестрге эсептелинип, учурдагы педагогикалык технологиялар боюнча билимдерин бекемдөө жана физиканы окутууда колдонууга багытталып, лекция жана семинар формасында өтөт.

Учурда мектеп практикасында физика боюнча класстан тышкаркы иштердин ар түрдүү формалары түзүлгөн. Алардын негизгилери: физикалык жана физика-техникалык кружоктор, кечелер жана конференциялар, окуучулардын докладдары жана рефераттары, физика жана техника боюнча класстан тышкаркы окуулар, физикалык лекторийлер, физика жана техника боюнча көргөзмөлөр, дубал газеталарды, бюллетендерди жана журналдарды чыгаруу, илимий популярдуу жана окууга арналган кинофильмдерди көрсөтүү, программалардан тышкаркы экскурсиялар, физикалык жумалыктар жана декадалар ж.б. Азыркы учурда жогоруда көрсөтүлгөн класстан тышкаркы иштерден башка учурдун талаптарына ылайык ар кандай кызыктуу иш-чаралардын түрлөрү да кездешет. Мисалы, “Физикалык таймаш”, “Физикалык ШТК (КВН)”, “Поле чудес”, “Брейн-ринг”, физикалык красворддорду, сканворддорду түзүү, “Физика боюнча тегерек стол” өткөрүү, физика боюнча оюн-сабактар ж.б.

Лекциянын убагында студенттер физика боюнча класстан тышкаркы иштердин мазмуну, окутуу процессиндеги орду, максаты жана милдеттери, алардын классификациясы жөнүндөгү маалыматтарды алышат.

Курстун негизги теориялык жоболору окуу материалдары, педагогикалык кырдаалдар боюнча мисалдар менен камсыз болгон. Окутулуучу дисциплина студенттерди зарыл болгон билимдерди өз алдынча алуусуна, инсанга керек болгон практикалык билгичтиктерди, көндүмдөрдү өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт жана ар кандай формадагы окуу ишмердүүлүктөрүн долбоорлоого үйрөтөт. Ошондой эле бул курс студенттерди методикалык тажрыйба менен куралдандыруу аркылуу өздөрүнүн иштелмелерин иштеп чыгууда жекече кесиптик билгичтиктерин калыптандырат.

Ар бир практикалык сабакта белгиленген конкреттүү физика боюнча класстан тышкаркы иш чара боюнча проектилер даярдалып, аларды коргоо сунуш кылынат. Аларды талкулоо жана түзөтүүлөрдү киргизүү иштери жүргүзүлөт.

Окуу материалын өздөштүрүүнүн көрсөткүчүн жогорулатуу үчүн учурдун талабына ылайык мультимедиялык жана проекциялоо техникалары пайдаланылат. Студенттердин билимдерин, билгичтиктерин, көндүмдөрүн баалоо рейтингдик система менен жүргүзүлөт. Студенттердин практикалык көндүмдөрү өз алдынча иштерди аткаруу аркылуу калыптанат.

Студенттердин жетишкендиктери ар түрдүү физика боюнча класстан тышкаркы иштер өткөрүүнүн методикасы боюнча теориялык билимдерге ээ болушу текшерүүчү суроолор аркылуу бааланат.

Курс окутулуп башталганда эле ар бир студентке же 1-4 студенттин тобуна физика боюнча класстан тышкаркы иштер боюнча бир иш-ара бөлүштүрүлүп берилет жана анын программасын (сценарийин) түзүп келүү тапшырылат. Мисалы: физикалык кеченин, декаданын, кружоктун, ж.б. толук программасын (сценарийин) даярдоо. Практикалык сабак учурунда студент өзүнө берилген тапшырманы коргойт. Студенттердин практикалык көндүмдөрү өз алдынча иштерди аткаруу аркылуу калыптанат. Берилген тапшырманы аткаруу деңгээлине жараша билими бааланат.

Окуу материалын өздөштүрүүнүн көрсөткүчүн жогорулатуу үчүн учурдун талабын ылайык мультимедиялык жана проекциялоо техникалары пайдаланылат.

Долбоордун (проектинин) мазмунуна жана аны коргоого коюлуучу талаптар:

1. Темасы: мектеп программасына ылайык студент өзү тандап алат же мугалим сунуш кылат.
2. Класстан тышкаркы иштин тәрз (ФКТИ) (студенттин тандоосу боюнча).
3. Учурдагы ФКТИнин колдонуу даражасы (окуу жылынын (окуу процессинин) кайсы убагында, сабактын бир же бир нече этаптарында, же бүт сабак бою, же үй тапшырмасын уюштуруу учурунда).
4. Power Point программаалык каражатынын жардамы менен даярдалган проектини көрсөтүү (презентация).
5. Даярдалган проектиде пайдаланылган ФКТИнин мазмунун жана негизги милдеттерин ачып көрсөтүү;
6. Колдонулган негизги ФКТИнин артыкчылыгын белгилөө.
7. Иштелип чыккан (даярдалган) ФКТИке талдоо жүргүзүү (он жана терс жактары).

Курсту окутуу төмөнкүдөй каражаттар менен жана материалдык-техникалык жактан жабдылышы зарыл: 1. Окуу китептери. 2. Физика боюнча класстан тышкаркы иштерди өткөрүүнүн методикасы боюнча ар түрдүү методикалык адабияттар 3. Аудиовизуалдык жана мультимедиялык каражаттар.

Студенттер физика боюнча класстан тышкаркы иштер боюнча даярдаган долбоорлорун 4, 5 – курста өтүлүүчү педагогикалык практика учурунда жана ар жыл сайын факультетте “Физиктер күнүн” өткөрүүдө да натыйжалуу пайдаланып жүрүшөт.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Внеурочная работа по физике. Под. Ред. О.Ф. Кабардина. –М.: Просвещение, 1983
2. Мурзубраимова Б., Койчуманов М., Доолаталиева А. Мектеп физикасы боюнча класстан тышкаркы иштер. Окуу куралы. –Б., Илим, 2009

Курбаналиев М. Б., Кадышев С. К.
*Ошский Государственный Университет,
кафедра общей физики и методики преподавания физики,
Кыргызский Национальный Университет,
кафедра электроники и микроэлектроники
(Кыргызстан)*

УЧЕБНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ ПО ФИЗИКЕ

В психолого-педагогической литературе достаточно распространено расширительное понимание учебной деятельности как любого процесса приобретения знаний, умений и навыков. Например, Ю.К. Бабанский отмечает: "...что касается понятий "учебный труд", "учебная деятельность" и "учение" то мы их будем употреблять, как синонимичные. Учение - ведущий вид деятельности школьников; его центральная задача - усвоение знаний, умений и навыков, содействие разностороннему воспитанию и развитию учащихся" [1,с.326].

Следует отметить, что понятия "учебный труд", "учебная деятельность" и "учение" имеют определенную общность, но и специфические отличия. Учение составная часть обучения, поскольку вторая часть – преподавание. Но это именно части, а не моменты. В процессе учения можно выделить три момента: само учение, предмет учения и средство учения. В самой деятельности тоже можно выделить процессуальную сторону. А.Н. Леонтьев выделяет в деятельности как процессе ее части: действия и операции. "Но это именно части, а не взаимодействующие моменты, тогда как у процесса в более широком смысле - процесса, в который деятельность включена, есть не части, а моменты (сама деятельность, предмет, средства). Они не следуют друг за другом как действия или операции, а взаимодействуют" [2,с.24].

Следовательно, если учение рассматривать как процесс, в состав которого деятельность включена, то станет совершенно очевидно, что понятия "учение" и "учебная деятельность" отличаются друг от друга, их нельзя употреблять как синонимичные.

В работах Г. И. Щукиной под учебной деятельностью понимается как деятельность учащихся, так и деятельность учителя. Понятие "учебная деятельность" по отношению к "учению" рассматривается как более широкое, поскольку оно включает одновременно и деятельность обучающего, и деятельность обучаемого [4,с.15]. Следует отметить, что Г.И.Щукина учение называет ещё и познавательной деятельностью, т.е. термины "учение" и "познавательная деятельность" используются как синонимы.

Активизация познавательной деятельности учащихся, повышение их самостоятельности и сознательности считается одним из дидактических принципов. Но дидактика не допускает абсолютизации деятельности, отрыва ее от других моментов учебного процесса, а настаивает в учете всех параметров процесса обучения. Поэтому когда речь идет о сравнении какой-либо деятельности с другой, такой учет (учет их тесной связи с другими моментами учебного процесса) особенно важен.

В трудах Д. Б. Эльконина учебная деятельность предстаёт как продукт обучения. А согласно С. А. Шапоринскому учебная деятельность - применение научных знаний.

Л. М. Фридман отмечает, что "в психологии, начиная с 60-х годов (XX века - прим. авт.) сложилось принципиально иное понимание учебной деятельности. Её стали рассматривать как особую деятельность, которую нужно сформировать у каждого школьника и которая рассматривается как деятельность ученика, сознательно направляемая им для осуществления целей обучения и воспитания, принимаемых учеником в качестве своих личных целей обучения и воспитания, применяемых

учеником в качестве своих личных целей (курсив наш – М.К). Следовательно, учебная деятельность в таком понимании отличается от любой другой деятельности ученика в процессе учения (игровой, трудовой и др.) тем, что она не только объективно направлена на осуществление целей образования, как и все другие деятельности в этот период, но и субъективно направлена (целенаправлена) на это” [6, с.77-78].

Обратим внимание на следующую мысль, высказанную С. Л. Рубинштейном: “существуют два вида учения или, точнее, два способа научения и две деятельности, в результате которой человек обладает новыми знаниями и умениями. Один из них специально направлен на овладение этими знаниями как на свою прямую цель. Другой приводит к овладению этими знаниями и умениями, осуществляя иные цели. Учение в последнем случае – не самостоятельная деятельность, а процесс, осуществляющийся в результате деятельности, в которую он включён. Научение, доведённое до завершающих результатов, обычно осуществляется обоими способами, в том или ином соотношении” (Основы общей психологии, М., 1946, с.600). Эту мысль прокомментируем на конкретном примере. Когда ученик 7 класса выполняет, например лабораторную работу “Градуирование пружины и измерение сил динамометром”, то его цель не научение, а изготовление определённого прибора – динамометра и его использование при измерении сил. А научение при этом, несомненно происходит. То же самое происходит и при решении физических задач. Цель ученика в этом случае – решить задачу, но, решив её, он попутно научится решать подобные задачи, развивать свои способности.

Представим другой случай, когда ученик выполняет ту же лабораторную работу, решает те же задачи, но на этот раз он ставит перед собой цель научиться выполнять подобные лабораторные работы, решать такого типа задачи. Естественно, в этом случае обучающий и развивающий эффект деятельности ученика будет сравнительно больше, чем в первом случае. Ведь как справедливо замечает В. В. Давыдов, “известно, что не всё воспринимаемое человеком актуально осознаётся им. Человек осознаёт лишь то, что выступает как прямой предмет и цель его действия” [7, с.11].

Резюмируя вышеизложенное, выделим два вида учения: 1) учение, где деятельность ученика непосредственно направлена на овладение знаниями и умениями; 2) учение, где деятельность ученика направлена на другие цели, а овладение знаниями умениями является побочным продуктом этой деятельности.

Если сопоставить эти два вида учения с определением учебной деятельности, которое мы представили в формулировке Л. М. Фридмана, то вытекает, что под учебной деятельностью здесь понимается второй вид учения, где деятельность ученика направлена “...на изменения самого ученика, на овладение им определёнными действиями, умениями, на усвоение каких – то знаний, на выработку у себя каких-то психических качеств” [6, с.78]. Именно в этом и заключается первая особенность учебной деятельности.

При выполнении учащимися соответствующих действий с учебным материалом следует выделить два момента: а) результат этого действия; б) общий способ, с помощью которого выполняются эти действия, а так же другие действия того же типа. Важно, чтобы ученик, во - первых, различал в своих действиях эти две стороны, во-вторых, главные свои усилия он направил на овладение общими способами, схемами действий [6, с.79]. Отсюда вытекает вторая особенность учебной деятельности: она направлена на выявление и освоение общих способов действий.

Третьей особенностью учебной деятельности является то, что изучение учебного материала строится по принципу содержательного обобщения, что учебная деятельность с самого начала должна формироваться как научно-теоретическая деятельность [6, с.82-83].

Последняя особенность учебной деятельности отражает отношение В.В. Давыдова и его сотрудников относительно содержания школьных учебных предметов,

которое заключается в том, что они должны состоять из содержательных (теоретических) обобщений, способствующих развивать научно-теоретическое мышление учащихся. Однако не следует забывать, что положения, выдвинутые на основе опыта теоретического и экспериментального исследования, относящихся к обучению математике и языку, нельзя полностью распространять в отношении к физике. Математика, пожалуй, единственная наука, которая, по всей видимости «...не проходила вообще эмпирической стадии развития» [2, с.41]. А содержание школьного курса физики содержит как теоретические, так и эмпирические обобщения, а также утверждения, выражающие связи физических понятий, которые устанавливаются теоретическими или эмпирическими способами. Поэтому, анализируя проблему об организации и формировании учебной деятельности школьников нельзя упустить из виду принципы эмпирического обобщения и эмпирических способов установления связей между понятиями. Перед методикой преподавания физики в связи с этими возникают следующие проблемы, суть которых заключается в определении:

- а) места теоретического и эмпирического обобщений в школьном курсе физики;
- б) методических приемов осуществления взаимосвязи эмпирического и теоретического уровня знаний, способствующих развитию теоретического мышления у школьников;
- в) структуры деятельностей по установлению связей между физическими понятиями;
- г) структуры деятельностей по решению физических задач и путей формирования такого вида деятельности учащихся.

Не вдаваясь в подробный анализ этих проблем, отметим, что проблема формирования учебной деятельности учащихся по решению физических задач ещё не являлась предметом специальных исследований, в которых бы во взаимодействии были представлены цели, содержание, методы, формы и средства подготовки учащихся к деятельности в области решения физических задач. Таким образом, возникает необходимость в конкретизации понятий “учебная деятельность учащихся по физике” вообще и “учебная деятельность по решению физических задач” в частности.

Учебная деятельность учащихся по физике – это такая деятельность ученика, которая не только объективно (со стороны учителя), но и субъективно направлена на усвоение им знаний, умений и навыков, на освоение и овладение общими и специфическими способами, схемами действий, в ходе которых вводятся физические понятия, устанавливаются существенные связи между понятиями, а так же законы и теории. Изучение учебного материала при этом строится согласно этапам развёртывания теоретического и эмпирического обобщений, с учётом взаимоотношений теоретического и эмпирического уровней научного познания, закономерностей развития теоретического мышления школьников.

По своей структуре учебная деятельность также повторяет, воспроизводит строение всякой человеческой деятельности и всегда включает в себя три звена: мотивационно-ориентировочное; центрально-рабочее (исполнительное, операциональное); контрольно-оценочное (Давыдов В. В., Эльконин Д. Б.). Соответственно в учебной деятельности выделяются следующие основные компоненты: 1) мотивы и учебные задачи; 2) учебные действия; 3) действия контроля и оценки школьников (Д.Б.Эльконин). Согласно такому пониманию “учебная деятельность всегда есть единство и взаимопроникновение всех этих компонентов” [8, с.6]. Эта трактовка существенно отличается от достаточно распространенного расширительного понимания учебной деятельности как любого процесса приобретения знаний, умений и навыков.

Под учебной деятельностью учащихся по решению физических задач следует понимать такую учебную деятельность: 1) которая адекватна той, которую задаёт объект деятельности, т.е. сама задача; 2) содержание которой

соответствует целям учебной дисциплины – физики; 3) цель которой ориентация ученика на овладение общими и специфическими способами, схемами действий, при осуществлении которой знания, умения и навыки могут фигурировать как побочный продукт этой деятельности; 4) которая совершается через совокупность действий посредством логических умозаключений на основе физических понятий, закономерностей, законов и теорий с помощью математического аппарата теоретическими или экспериментальными путями в основе эмпирических и теоретических обобщений; 5) которая включает также действия самоконтроля и самооценки.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. Сост. М.Ю.Бабанский. - М.: Педагогика, 1989. - 560с. - (Труды действительных членов и член-корр. АПН СССР).
- Шапоринский С.А. Обучение и научное познание. - М.: Педагогика, 1981. - 208с.
- Педагогика: Учебное пособие для студентов пед. институтов /Ю.К. Бабанский, В. А. Сластенин, Н.А. Сорокин и др.; Под ред. Ю.К. Бабанского. - 2-е изд., дополненное и переработанное. - М.: Просвещение, 1988. - 479с.
- Щукина Г. И. Роль деятельности в учебном процессе. - М.: Просвещение, 1986. - 144с.
- Эльконин Д.Б. Опыт психологического исследования в экспериментальном классе. // Вопросы психологии. 1960, №5, с.29-40.
- Фридман Л.М. Психолого-педагогические основы обучения математике в школе. - М.: Просвещение, 1983. - 160с.
- Давыдов В.В. Виды обобщений в обучении. - М.: Педагогика, 1972. - 422с.
- Формирование учебной деятельности школьников /под. ред. В.В.Давыдова, И.Ломпшера, А.К. Марковой. - М.: Педагогика, 1982. - 216с.
-

Касымалиева Г.О.

*Ст.преподаватель межструктурной
кафедры информатики КГУ им И.Арабаева
(Кыргызстан)*

ИНФОРМАЦИОННЫЕ РАЗВИВАЮЩИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ГЕОМЕТРИИ

В течение последних десяти лет, в период которых происходит бурное развитие информационных технологий, остаётся актуальным вопрос об изменении роли преподавателя в современной системе образования. Сегодня педагог-предметник уже не в состоянии игнорировать тот образовательный потенциал, которым обладают современные информационные технологии и соответствующая им программно-техническая платформа, переводящие образовательный процесс на качественно новый уровень. За счет использования накопленных методических знаний и дидактических материалов учителя способны значительно увеличить степень образовательного воздействия на занятиях, повысить уровень мотивации студентов к изучению нового материала.

Уже с введением курса информатики неоднократно производились попытки внедрения компьютера в процесс обучения другим предметам. Как правило, попытки внедрения компьютера в процесс обучения проваливались довольно быстро из-за несовершенства программного продукта, организационных сложностей, связанных с загруженностью компьютерного класса и неподготовленностью предметника к самостоятельной работе в компьютерном классе.

Появление программно-методических комплексов, несколько сдвинули, по крайней мере, психологически, процесс внедрения информационных технологий в образование, но в силу организационно-методических сложностей, описанных выше, не привело к ожидаемой цели.

Сегодня же наблюдается возрастающий интерес предметников к использованию информационных технологий в обучении. В современной высшей школе компьютер все шире используется не только на занятиях информатики, но и на других дисциплинах, например, информационные технологии в психологии, информационные технологии в таможенном деле, информационные технологии в бухгалтерском учете и т.д. [1]

Информационные технологии не только облегчают доступ к информации и открывают возможности вариативности учебной деятельности, ее индивидуализации и дифференциации, но и позволяют по новому организовать взаимодействие всех субъектов обучения, построить образовательную систему, в которой ученик был бы активным и равноправным участником образовательной деятельности.

Формирование новых информационных технологий (НИТ) в рамках предметных уроков стимулируют потребность в создании новых программно-методических комплексов направленных на качественное повышение эффективности урока. Поэтому, для успешного и целенаправленного использования в учебном процессе средств НИТ преподаватели должны знать общее описание принципов функционирования и дидактические возможности программно прикладных средств, а затем, исходя из своего опыта и рекомендаций, "встраивать" их в учебный процесс.

С их помощью на практических занятиях должны реализоваться такие педагогические ситуации, деятельность преподавателя и студента в которых основана на использовании современных информационных технологий, и носит исследовательский, эвристический характер.

Для успешного внедрения этих технологий преподаватель должен:

- иметь навыки пользователя ПК;
- владеть умениями планировать структуру действий для достижения цели исходя из фиксированного набора средств;
- описывать объекты и явления путем построения информационных структур;
- проводить и организовывать поиск электронной информации;
- четко и однозначно формулировать проблему, задачу, мысль и др.

Суть новых информационных технологий:

- обеспечение доступа преподавателя и студентов к современным электронным источникам информации,
- создание условий для развития способности к самообучению путем организации исследовательской творческой учебной работы студентов направленной на интеграцию и актуализацию знаний, полученных по различным предметам.

Реформа современного образования может состояться лишь при условии создания электронных источников образовательной информации

Главная задача кыргызской образовательной политики – обеспечение современного качества образования на основе сохранения его фундаментальности и соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества, государства. Качество образования - это его результативность. Результаты проявляются в знаниях, умениях, навыках обучающихся, на их основе формируются ключевые компетенции выпускников.

Как повысить качество образования, развить познавательный интерес студентов способствовать формированию основных компетентностей?

По моему мнению, одним из вариантов решения данных вопросов является использование информационных и коммуникационных технологий в образовательном процессе.

При изучении математики студенты осваивают инструмент для познания мира и человека, умение применять ИКТ для обработки, передачи, хранения информации, а получаемый учебный проект и есть цель образования: научить получать знания, научить работать и зарабатывать на жизнь (компетенции), научить жить (бытие), научить жить вместе.

Каждая высшая школа работает над повышением качества обучения. Для этого необходимо использовать новые технологии обучения, в том числе ИКТ. Увеличение умственной нагрузки на занятиях математики заставляет задуматься над тем, как поддержать у студентов интерес к изучаемому предмету, их активности на протяжении всего занятия. Использование компьютера на практических занятиях позволяет преподавателю создать информационную обстановку, стимулирующую интерес и пытливость студентов.

Компьютер можно использовать в различных режимах обучения, а самое главное – в режиме графической иллюстрации изучаемого материала, т. к. возможности компьютера при иллюстрировании намного превосходят возможности любого бумажного учебника, рисунков на доске. Компьютер как чертежный прибор имеет ряд преимуществ по сравнению с циркулем и линейкой. Так для изображения тел вращения требуется построить изображение окружности являющееся эллипсом. Однако циркулем и линейкой можно построить приближенное изображение эллипса, не всегда отличающегося хорошим качеством. С помощью компьютера можно создать большое количество разнообразных моделей геометрических фигур, что затруднено в случае с материальными моделями, как в техническом, так и в материальном плане.

Необходимость включения информационных технологий в процесс обучения геометрии обусловлена несколькими причинами.

Одна из них состоит в том, что применение информационных технологий во всех сферах человеческой жизнедеятельности на сегодняшний день стало необходимым условием успешного функционирования в современном информационном обществе и значит, должно касаться и образования.

Вторая обусловлена предметным содержанием. На занятиях геометрии студент много работает с графическим изображением пространственных геометрических фигур, которые не всегда наглядно отражают их свойства. Поэтому особый интерес представляют графические редакторы, позволяющие создавать и изменять компьютерные модели геометрических объектов.

И наконец, возможности информационных технологий в проведении компьютерного эксперимента с целью самостоятельного получения нового знания о геометрическом объекте на основе изучения компьютерной модели, делает эти технологии в процессе обучения одним из инструментов познания.

Рассмотрим некоторые преимущества компьютерных моделей пространственных геометрических фигур, по сравнению с традиционными моделями (развертки, модели из дерева или металла, пластмасса), а также чертежами и рисунками, выполненными на доске или на бумаге учебника.

Возможность быстрого создания большого количества разнообразных компьютерных моделей геометрических фигур, что затруднено в случае с материальными моделями, как в техническом, так и материальном плане.

Неоднократное обращение к компьютерной модели с целью ее демонстрации, что вызывает трудности с традиционными моделями.

Моментальное копирование компьютерных моделей для индивидуальной работы в классе, что невозможно при работе с материальными моделями и затруднено с чертежами и рисунками.

Возможность динамического изменения количественных характеристик модели объекта, которая полностью исключена в случае с традиционными моделями.

Учащиеся с интересом включаются в работу на основе моделирования и испытывают удовольствие от самостоятельного получения знаний по геометрии. Это не только положительно сказывается на мотивации обучения, но и вселяет уверенность в выполнении нового задания, обеспечивающую продуктивность учебно-познавательной деятельности.

Применение ИКТ на уроках математики дает возможность преподавателю сократить время на изучение материала за счет наглядности.

Использование информационных технологий на уроке способствует повышению качества знаний, расширяет горизонты математики, а и частности геометрии. Кроме того, компьютер потенциально готовит студентов к жизни в современных условиях, к анализу большого потока информации и принятию решений.

Прежние попытки вести обучение с помощью компьютерных программ, предпринимавшиеся еще в начале и середине 80-х годов, потерпели неудачу, потому что несовершенство программных средств не позволяло получить явное преимущество компьютерных технологий перед традиционными формами обучения.

Создание учебных методических программ, позволяющих решать значимые педагогические задачи, требуют серьезных совместных усилий педагогов и программистов. Сложность в создании ППС (программно-прикладные средства) в том, что к ним предъявляются с одной стороны, психолого-педагогические требования, а с другой – чисто технические, “и если технические требования носят чисто технический характер, то и психолого-педагогические требования должны быть, не менее строгими, поскольку от этого зависит здоровье и духовное развитие детей”.

Таким образом, появление понятия - новая информационная технология - связано с появлением и широким внедрением компьютеров в образовании, которые включают программированное обучение, интеллектуальное обучение, экспертные системы, гипертекст и мультимедиа, микромиры, имитационное обучение, демонстрации. Эти частные методики должны применяться в зависимости от учебных целей и учебных ситуаций придерживаясь выше изложенным принципам. Следовательно, можно прийти к выводу, что главное в НИТ - это компьютер с соответствующим техническим и программным обеспечением. Применение программное обеспечение в учебном процессе (программно-прикладные средства) подтверждает само определение: информационная технология обучения - процесс подготовки и передачи информации обучаемому, средством осуществлением которого является компьютер. Такой подход и отражает первоначальное понимание педагогической технологии, как применение технических программных средств в обучении.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Смирнова И.М., Смирнов В.А. Компьютер помогает геометрии: Дрофа- М., 2003г.
2. Чашук И.В. Компьютерные технологии на уроках математики:<http://ito.bitpro.ru/1998-1999/c.html>
3. Шафрин Ю. Информационные технологии: Москва. Бином. Лаборатория знаний, 2003г.
4. Архангельский СИ. Учебный процесс в высшей , школе, егозакономерные основы и методы. - М.:1980. - 368 с.
5. Астратов Ю. Размышления об использовании компьютера в учебномпроцессе// Информатика и образование.-1987.- №5.- 92-93. обучение математике студента - будущего инженера.

Кучук Э.М. - к.м.н., доцент,
зав.кафедрой химии и биохимии крсу
Матющенко Н.С. - к.б.н., доцент
кафедры химии и биохимии крсу
Закиров Дж.З. - д.м.н., профессор
кафедры химии и биохимии КРСУ
Ибраева Н.И. - к.б.н., доцент
ИЦППК КНУ им.Ж. Баласагына
(Кыргызстан)

ИНТЕГРАТИВНЫЕ УЧЕБНЫЕ ПРОГРАММЫ КАК ОСНОВА ОПТИМИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОХИМИИ

В последние годы идет активное реформирование сферы образования. совершенствование образования направлено на повышение интегративности его содержания и развивающего влияния на личность обучающихся.

согласно новым образовательным стандартам, итоговым результатом обучения в вузе является сформированность у выпускника заявленного набора общекультурных и профессиональных компетенций, соответствующих государственному образовательному стандарту впо данного направления и уровня подготовки.

традиционно высшее образование реализуется через предметно-дисциплинарное обучение [2]. при этом в контексте компетентностного подхода актуально проанализировать взаимопроникновение и взаимосвязь содержания учебных предметов, обеспечить согласованность, как рабочих программ дисциплин, так и технологий их практической реализации. междисциплинарная интеграция в высшем профессиональном образовании с различных точек зрения рассматривалась в работах в. а. далингера, в. евстигнеева, м. в. носкова, н. г. худолей, о. в. шемет, в. а. шершневой [3]. необходимость анализа и целенаправленного усиления междисциплинарных связей еще более очевидна, если учесть интеграционные процессы в современной науке.

химия как учебная дисциплина обладает огромными возможностями в реализации интегративного подхода: основные теории и законы химии являются базовыми в формировании естественнонаучной картины мира, а химические процессы лежат в основе всех проявлений жизнедеятельности и используются для понимания нормального течения химических процессов в организме и причин их нарушения.

сейчас, по существу, нет ни одной отрасли теоретической или прикладной биологии и медицины, которая не была бы теснейшим образом связана с биохимией. современная биологическая химия находится на стыке многих естественных наук: органической химии, физической химии, физиологии, иммунологии, микробиологии.

содержание биохимии как базовой учебной дисциплины отличается малой вариативностью, поскольку когнитивный компонент в ней очень важен. понимание сути реакций внутриклеточного метаболизма, их взаимосвязи, механизмов регуляции и энергообеспечения процессов жизнедеятельности организмов необходимо будущему биологу, экологу, врачу. очевидно, нужно не только обеспечить необходимый уровень компетентности студентов в области биохимии, но и показать междисциплинарный характер биологической химии, ее тесную связь практически со всеми отраслями современной биологии, экологии, медицины.

при этом процесс формирования компетентности обучающихся в области биохимии сопряжен с рядом объективных трудностей, и прежде всего, с неумением и нежеланием большинства студентов активно, ритмично работать в течение всего периода обучения, в том числе самостоятельно, слабой базовой подготовкой обучающихся по химии, недостаточным количеством аудиторных часов, низкой познавательной мотивацией студентов.

мы разделяем мнение многих ведущих педагогов-естественников, что увеличение доли гуманитарных дисциплин в ущерб естественно-математическим исключит возможность формирования естественно-научной базы, разрушит логику учебных предметов, лишит их своих самостоятельных задач, затруднит получение высшего профессионального образования.

изменение требований к организации учебного процесса влечет за собой пересмотр программ, форм и методов обучения.

процедура интегрирования материала разных тем идет через установление внутрипредметных, межпредметных и межцикловых связей. эти связи - еще не интеграция, но путь к ней.

внутрипредметные связи позволяют связывать между собою разные темы внутри самого предмета.

известно также, что есть опережающие связи как связи перспективные; предшествующие связи, при которых включается материал, ранее изученный в другой дисциплине; сопутствующие связи, при которых материал из разных дисциплин изучается в одно и то же время [1].

при разработке программ на кафедре химии и биохимии курсу основными подходами являются: системно-структурный подход – построение курса на основе системного представления объекта химической науки – вещество и процессы его превращения. интегративный подход – основывается на обобщении ранее изученного материала на более высоком уровне, раскрытии взаимосвязи предметов естественнонаучного цикла, их роли в понимании процессов, происходящих в каждом конкретном организме, акцентировании межпредметных связей. личностно-ориентированный подход – усиление личной заинтересованности в приобретении химических знаний, которые лежат в основе клеточных механизмов патогенеза болезней, молекулярных механизмов действия лекарственных веществ, их токсичности и детоксикации в организме, современных биохимических методов исследования, методов функциональной диагностики с целью использования этих знаний в клинической практике. прогностический подход – основные теории и законы химии являются базовыми в формировании естественнонаучной картины мира, а химические процессы лежат в основе всех проявлений жизнедеятельности. в то же время неоднозначность протекания каждой конкретной реакции и зависимость от целого ряда факторов развивают способность оценивать влияние различных условий, осмысливать варианты, предвидеть результат, при необходимости изменять направление этих процессов. умение прогнозировать последствия лежит в основе целенаправленной и осмысленной деятельности врача, направленной на сохранение и укрепление здоровья. деятельный подход, рассматриваемый в двух аспектах – традиционный (формирование познавательной самостоятельности путем выполнения экспериментальных и творческих ситуационных заданий) и убеждающий (использование полученных знаний и фактов для деятельности, направленной на пропаганду здорового образа жизни и проведения аргументированной разъяснительной работы среди населения).

таким образом, целостность, а также преемственность информационной связи программ фундаментальных и клинических дисциплин могут быть достигнуты благодаря принципу комплексности, интегративности и непрерывности образования. считаем, что преподавание биохимии должно вестись как курс по сквозной междисциплинарной программе, т.е. в едином интегрированном комплексе (схема 1).

примечание: уровень i – исходные знания
уровень ii – базисные знания
уровень iii – клинический опыт

разработка структуры интегративной программы - совместное дело преподавателей интегрируемых предметов. в нем действуют несколько субъектов процесса познания, разнохарактерный материал, разнопредметные методы обучения. все это требует продуманного управления, по сути, новым процессом познания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. кучук э.м. комплексность и системность интеграции междисциплинарных учебных программ как основа оптимизации учебного процесса на медицинском факультете / кучук э.м.// пути и методы повышения качества подготовки будущих врачей в условиях университета.- бишкек.- 2006.- с. 24-28.
2. Матушкин Н. Н. Роль междисциплинарного компонента образовательных программ, реализующих компетентностную парадигму / Н. Н. Матушкин, И. Д. Столбова // Инновации в образовании – 2010. – № 11. – С. 5–17.
3. Носков, М. В. Междисциплинарная интеграция в условиях компетентностного подхода / М. В. Носков, В. А. Шершнева // Высшее образование сегодня. – 2008. – № 9. – С. 23–25.

Курамаева Т.А.

доцент межфакультетской кафедры
информатики КНУ им. Ж. Баласагына (Кыргызстан)

ГУМАНИТАРДЫК АДИСТИКТИН СТУДЕНТТЕРИНЕ МАТЕМАТИКА КУРСУН ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Гуманитардык адистиктерде окуган студенттерге сапаттуу математикалык билим берүү учурда актуалдуу маселелердин бири, андыктан анын мазмунун тактоо, окутуунун жаңы заманбап методдорун издөө, аны иштеп чыгып жайылтуу жана ошондой эле бул багытта окуган студенттердин менталитетин, өзгөчөлүктөрүн эске алып иш жүргүзүү, жалпы эле методист педагогдор менен окумуштуулардын милдети деп ойлойбуз.

Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында гуманитардык адистиктердеги студенттерге математика сабагын өтүү тажрыйбасын иликтөө төмөнкүдөй проблемалардын бар экендигин аныктоого мүмкүндүк берди:

1. Математика курсун окуп үйрөнүүгө карата гуманитардык адистиктин студенттеринин оң мотивациясы калыптанган эмес. Алгачкы эле математика сабагын өтүүдө студенттердин бул предметке болгон терс мамилесин байкоого болот. Математиканын гуманитарияга эмне кереги бар деген суроолорун коюшат. Анткени, көп жылдык байкоолор жана илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөндөй гуманитардык багыттагы адистиктерди тандап алган студенттердин дээрлик көпчүлүгү мектепте окуп жүргөндөн тартып эле математикага шыгы жок, математика боюнча билим алууну каалабагандар болуп эсептелет. Студенттер менен маскешүүдө, алардын айрымдары атайын ушул математика сабагы өтүлбөй турган адистикти тандап алгандыгын белгилешкен. Алардын ою боюнча гуманитардык адистиктерге математика предметин окутуунун кажети жок.

2. Студенттерге математиканы окуп үйрөнүүнүн зарылчылыгы түшүндүрүлбөйт. Математика буюмду же нерсени түздөн түз окуп үйрөнүүгө эмес, ошол нерселерге тиешелүү болгон сандык катыштарды жана алардын мейкиндиктүү формаларын окутат. Демек, математика ой жүгүртүү менен түздөн түз байланышкандыгы тууралуу, туура жана так ойлонуунун калыптанышы адам баласы үчүн эң бир зарыл нерсе экендиги тууралуу мугалимдер дайыма эле түшүнүк бере беришпейт. Экинчиден, математика предмети бир нерсени ырастоодо, далилдөөдө толук кандуу аргументация жүргүзүүгө каныктырат. Математиканын ушул өзгөчөлүгү дагы студенттерге маалымдалбайт. Мейли профессионалдык ишмердүүлүктө болсун, мейли кадимки турмушта болсун, математикалык билимдин азыркы учурдагы зарылдыгы тууралуу дагы мугалимдер көпчүлүк учурда студенттерге маалымат беришпейт.

3. Курчап турган дүйнөдөгү кубулуштарды же процесстерди окуп үйрөнүүдө математиканын ролу эске алынбайт. Математиканын ролун аныктоодо эң алгач студенттерге анын предметтер аралык байланышынын күчтүү экендигин түшүндүрүү зарыл. Мындай байланыш коюлган маселелерди (мисалы турмуштук) чечүүдө математикалык каражаттарды колдонуу аркылуу пайда болоору студенттерге айтылышы керек эле. Мындан тышкары, ар кандай объектилерди изилдөөдө анын геометриялык образын, моделин (анын ичинде математикалык) түзүү, чийме, схема аркылуу процессти формалдаштыруу маселеси математиканын ролун толук ачып бере алмак. Ушул жагдайлар мугалимдер тарабынан эске алынбайт. Гуманитардык багытты, кадимки турмушту камтыган кырдаалдарды түзүп, аны иликтөөдө математикалык каражаттарды колдонуу эффективдүү экендиги түшүндүрүлсө, студенттердин кызыгуусу пайда болуп, математиканы окуу бир кыйла жеңил болмок.

4. Математика курсун гуманитардык багыттагы адистиктерди окутууда дедуктивдүү түрдө баяндалышы. Математика өзү дедуктивдүү илим. Анткени математика курсун өтүүдө негизги түшүнүктөр жана катыштар берилип, андан кийин алар айрым бир конкреттүү мисалдар аркылуу чечмеленишет. Маселен, алгач интегралдын, же туундунун жалпы формуласы берилип, анын негизинде гана жеке өзгөчөлүктөрү мисалдар аркылуу айкындалат. Математика предметинин мына ушул дедуктивдүүлүгү анын түшүнүктөрүн өздөштүрүүдө гуманитардык багыттагы студенттер үчүн бир кыйла оорчулукту алып келет. Ошол себептен математиканы окутууда турмуштук, гуманитардык адистикке тиешелүү болгон мисалдар менен көбүрөөк чечмелинип берилиши предметти өздөштүрүүнү бир кыйла жеңилдетет.

Гуманитардык багыттагы студенттерге математиканы окутуунун кыйынчылыктары бул багытта иштелип чыккан маанилүү методикалык окуу куралдарынын жетишсиздиги менен да байланыштуу. Гуманитардык адистиктер үчүн даярдалган математика боюнча окуу куралдарына анализ жүргүзгөндө аларда

гуманитарларга математиканы окутуунун олуттуу өзгөчөлүктөрү чагылдырылган эмес деген жыйынтыкка келдик.

Математика курсун окутуу процессиндеги орун алып жаткан кемчиликтерди ар тараптан терең талдоонун негизинде жогорку окуу жайларындагы гуманитардык адистиктердин студенттери үчүн, алардын келечектеги кесибине багыттоо максатындагы математикалык билим берүүнүн технологиясын түзүү жана аны практикалык ишке ашыруу маселесинин зарылчылыгы бар экендигин дагы байкадык.

Математика предметин окутуу боюнча изилдөөлөр, математиканы окутуу боюнча тажрыйбалар, гуманитардык адистиктер үчүн, математика курсунун мазмунун тандоодо төмөнкү учурларды эсепке алуу зарыл экендигин көрсөттү:

- математикалык билимдин универсалдуулугун жана фундаменталдуулугун сактоонун негизинде инсандын талабын канааттандырган математикалык маданияттын бийик деңгээлин камсыздоо маселесин чече ала тургандай кылып окуу курсун түзүү;
- окуу процессинде окуу курсунун фундаменталдуулугун гуманитар студенттердин кабыл алуусу менен оптималдуу айкалыштыруу;
- жалпы маданияттын маанилүү бөлүгү катары математикалык маданияттын теориялык жана методикалык аспектерин формалдаштыруу;
- курстун мазмунун тандоодо контексттик жана өздүк-ишмердүүлүк мамилени колдонуу.

Гуманитардык билимдер багытындагы студенттер үчүн математикалык билимдин зарылдыгы, а түгүл милдеттүүлүгү тууралуу маселе бирден бир принципалдуу маселелерге кирет. Антсе да кээ бир окуу жайларда гуманитардык билим берүү программасындагы математика курсуна кысым жасоо аракеттери андай деле коркунуч алып келбегени менен, студенттердин рационалдуу анализдөө жөндөмдүүлүгүнүн жоголушуна жана акыл эстин ойгонбой уйкуда калышына алып келээри шексиз. Бул мурда эле белгилүү болгондой: «уйкудагы акыл эс, үрөйдү учурган катаал кара мүртөздүктү жаратат». Булардын бардыгы илгертен эле белгиленип, 1267-жылы англиялык философ Роджер Бэкон тарабынан: «математиканы билбеген адам башка бир дагы илимди билбейт жана ал өзүнүн наадандыгын дагы биле бербейт» деп айтылган.

Университеттик билим берүүдө математиканы окутуунун максаты болуп студенттерди белгилүү бир математикалык маданиятка тарбиялоо жана алардын практикалык ишмердүүлүгүндө математикалык методдорду колдонуунун ыкмаларына көнүктүрүү эсептелет. Ошондуктан математиканы окутуу адегенде математикалык илимдердин гүлдөп өсүшүнүн концептуалдык учурларын, жетишкендиктерин түшүндүрүү жагына сабаттуулук менен багытталышы абзел [1].

Гуманитария багытында билим алган студенттерди математикалык түшүнүктөрдү өздөштүрүүгө жана бизди курчап турган реалдуу дүйнөдө математикалык закондордун таасирин түшүнүүгө, аларды кубулуштардын чечмеленишине колдонууга үйрөтүү абдан маанилүү. Математика жалпы маданият баалуулуктары, жалпы философиялык концепциялар, окуялар, тарыхый далилдер, тил, адабият, искусство жана музыка менен тыгыз байланышта болушу керек.

Көп жылдык байкоолордун негизинде гуманитардык факультеттердин студенттерине математиканы окутууда төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр тастыкталган:

- 1) бул багыттагы студенттердин мектептик математикалык даярдыгы адатта жетишсиз болушат;
- 2) техникалык жана башка профилдеги факультеттердин студенттери үчүн бөлүнгөн сааттардын санына салыштырганда гуманитардык багыттагы студенттер үчүн бир топ эле аз саат бөлүнөт;
- 3) математика курсунун түзүмүндө көпчүлүк учурларда гуманитар адистиктеринин өзгөчөлүгү эске алынбайт;

4) студенттердин курсту өз алдынча окуп үйрөнүүсү иш жүзүндө мүмкүн эмес, математикалык маселелерди чыгарууда керектүү көндүм ыктардын жоктугуна жана аларды чыгаруунун методдорун начар билгендигине байланыштуу кыйынчылыктар келип чыгат;

5) гуманитардык факультеттердин студенттеринин психологиялык өзгөчөлүктөрү айырмачылыктуу.

Ошол себептүү, гуманитар-студенттер үчүн математика курсунун түзүлүшү, физика-математика факультеттеринин жана техникалык ЖОЖдордун студенттери үчүн түзүлгөн курстун түзүлүшүндөй болушу мүмкүн эмес.

Көрүнүктүү окумуштуу математик жана механик М.В. Остроградский, математиканы окуп үйрөнүү эки жагынан маанилүү: биринчиден, бул так илим акыл жөндөмүнүн өнүгүшүнө таасир этет, экинчиден, анын колдонулуш багыты арбын деп белгилеген. Мындан эки кылым мурун айтылса дагы бул сөз азыркы учурда өз актуалдуулугун жоготпой келет.

Гуманитардык илимде математиканын методдорунун ролу улам барган сайын жогорулап бара жатат. Математика илимдин универсалдуу тили жана илимий изилдөөлөрдүн күчтүү методу. Математика – бул эң таза логика, жана объективдүү далилдөө, эң туура ой-жүгүртүүнүн жолу [2]. Математиканын тарыхынын өзү эле акыркы миң жылдыктагы адам баласынын интеллектуалдык өнүгүшүнүн эң зор күбөсү болуп саналат. М.В. Ломоносовдун «математиканы окуп үйрөнүү зарыл, анткени ал акыл-эсти ирээтке келтирет» – деген сөзү гуманитардык кесиптин өкүлдөрүнө да тиешелүү.

Математика илиминин негизги өзгөчөлүгүнөн болуп, анын абсолюттуулугу эсептелет. Маселен, Пифагордун теоремасы боюнча түшүнүк илгерки Грециянын убагында калпыштанган түшүнүктөй эле болуп келет. Математика өзү абстрактуу илим, бирок анын колдонулушу дайыма конкреттүү. Ошондуктан, студенттерге математиканын өзүн үйрөтпөй туруп, анын колдонулушун үйрөтүүгө мүмкүн эмес.

Ошол себептен гуманитардык багытта билим алган студенттер алгач математиканын фундаменталдуу түшүнүктөрүнөн болгон дифференциалдык жана интегралдык эсептөөлөрдүн негиздерин, аналитикалык геометриянын жана сызыктуу алгебранын элементтерин өздөштүрүшүп, андан кийин ыктымалдуулуктун теориясын жана математикалык статистиканын элементтерин окуп үйрөнүшү зарыл.

Гуманитардык адистигиндеги студенттер тарабынан математика курсунун мазмунун өздөштүрүүнүн төмөндөгүдөй жолдорун сунуштоону зарыл деп эсептейбиз [3]:

1. Гуманитардык адистиктерге керек болуучу негизги математикалык түшүнүктөрдү бөлүп алуу жана алардын негизинде математика курсун модулдук принципте структуралаштыруу.

2. Математика курсунун түшүнүктөрүн киргизүүдө генетикалык мамилени колдонуу маанилүү. Анткени дал ушул гуманитардык адистиктин студенттерине түшүнүктүн пайда болушун, ким тарабынан сунушталганын, анын мааниси эмнеде экендигин түшүндүрүү түшүнүктү өздөштүрүүдө жеңилдиктерди алып келет.

3. Математика курсун гуманитардык адистиктеринин студенттерине окутууда реалдуулукка көбүрөөк басым жасалуусу зарыл. Студенттерге түшүнүктөрдү берүүдө реалдуу турмушка таянуу менен көбүнчө бул түшүнүктүн турмуштагы көрүнүшүн ачып көрсөтүү аркылуу баяндоо зарыл. Маселен, аныкталган интеграл түшүнүгүнүн реалдуу практикадагы маанисин түшүндүрүү (нерсенин аянтын табуу) студенттин бул түшүнүктүн маанисин аң сезимдүүлүк менен кабыл алуусун камсыз кылат.

4. Математикалык билимдер бири-биринен ажыратылбай, системалуу түрдө өздөштүрүлүп, иерархиялуу байланышын ачып көрсөтүүгө көбүрөөк басым коюлушу зарыл.

5. Гуманитардык адистиктердин студенттерине математиканы окутууда көнүгүүлөрдүн ролу жогору. Мында ар бир адистиктин өзгөчөлүгүнө жараша көнүгүүлөрдүн түзүлүүсү маанилүү болуп эсептелет. Дал ушул көнүгүүлөр окуу предметин жөн гана өздөштүрүүдөн мыкты өздөштүрүүгө жеткирет. Студенттерге вариативдүү көнүгүүлөрдүн берилиши максатка ылайыктуу деп эсептөөгө болот.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Алиев Ш.А. Педагогика багытындагы гуманитардык адистиктердин студенттерине кесипке ылайык математикалык билим берүүнүн илимий- дидактикалык негиздери [Текст]: п.и.д. дис. ... 13.00.02 / Ш.А. Алиев.-Бишкек, 2005.- 295 б.
2. Воронов М.В. Математика для студентов гуманитарных факультетов [Текст]: сер. “Учебники и учебные пособия” / М.В.Воронов, Т.П.Мещерякова. -Ростов-н /Д: Феникс, 2002. -384 с.
3. Калдыбаев С.К. Гуманитардык багытта окуган адистиктерге математиканы окутууда компьютердик технологияны колдонуунун кээ бир ыкмалары [Текст] / С.К. Калдыбаев, Т.А.Курамаева // Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы.- Бишкек, 2012.-244-249 б.

Күлжабаева Г.

*«Гүлстан» республикалык ғылыми-танымдық,
көпшілік журналының бас редакторы,
«Өсімдіктер әлемі» оқу-әдістемелік кешенінің авторы
(Қазақстан)*

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ,БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Тіршілігі табиғатпен байланысты адамзат қоғамының басты мақсаты сол өзін қоршаған табиғат заңдылықтарын танып, біліп, соған үйлесімді өмір сүру жағдайын қалыптастыру. Табиғат құбылыстары өзара бір – бірімен тығыз байланысты. Адамзат өз қажетін қанағаттандыруда табиғи заттарды өндеп, оны жаңа сатыда пайдалану мақсатында техника мен технологияларды да өзгертіп, жетілдіріп отырады. Адам өзінің қажеттіліктерін тікелей табиғат байлықтары арқылы қанағаттандырады.

Адамның табиғат байлығын игеруде өз қажетінің көлемін шектемеуі табиғат пен қоғамның арасындағы қайшылықтарды туғызады. Бұл адамның қоғам мен табиғаттың үйлесімді болуына мән бермеуден, балаларды жас кезінен табиғатты күтіп, баптауға үйретпеуден туындайтын салдар. Ол өркениеттің біржақты дамуына әкеліп соғады.

Еліміздің «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасында халықтың жаппай экологиялық сауатты болуы талап етіледі[1],«Қазақстан-2050» стратегиясында мемлекеттің болашақ қарқынды дамуы дені сау жастардың қолында екені көрсетілген[2]. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «.. білім беру жүйесі міндеттерінің бірі ретінде белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, республиканың қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысу қажеттігін, жеке адамның өз құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыру» атап көрсетілген [3]. Осы тұрғыдан келгенде, үздіксіз білім беру жүйесінің базалық буыны болып табылатын жалпы орта білім беретін мектептердің оқушыларына саналы тәртіп пен сапалы білім беріп, туған жерінің табиғатын қорғайтын мәдениетті тұлға етіп қалыптастыруда атқаратын ролі зор екені даусыз.

Қазақстан Республикасының Қоршаған ортаны қорғау туралы Заңында әр адамның өмірі мен денсаулығына пайдалы ортаның қолайлы болуын қамтамасыз ететін

табиғатты қорғаудың экономикалық, әлеуметтік және практикалық міндеттері белгіленген.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1997 жылғы 3 ақпандағы №137 қаулысына сәйкес, Қазақстан Республикасының қауіпсіздігі тұжырымдамасын жүзеге асыру жөніндегі шаралар жоспарын орындау мақсатымен бекітілген «Экологиялық білім бағдарламасында» арнайы экологиялық пәндер енгізумен қатар дәстүрлі пәндердің де мазмұнынтабиғаттың, жердің тұтастығы туралы және олардың барлық тіршілік иелерінің ортақ мекені екені жөніндегі идеялармен толықтыру қажеттілігі айқындалған [4].

Халықаралық және мемлекетаралық, мемлекеттік заңдар, кодекстер, қаулылар, құқық қорғау ұйымдарының ережелері мен нұсқаулары, нормативтік актілерде Рио-де-Жанейрода (Бразилия) өткен (1992) БҰҰ-ның қошаған орта және даму туралы конференциясының және Орхус (Дания) конвенциясының (1998) шешімдері, Қазақстан Республикасының (1995) Конституциясы т.б. құжаттарда қоршаған ортаны қорғау, табиғат байлықтарын сақтау, тиімді пайдалану, қалпына келтіріу, зиянды қалдықтарымен, тіршілік үшін қауіпті заттармен ластанбауын қамтамасыз ету мәселелері көрсетілген. Бұл құжаттардың ортақ мәселесі- болашақ ұрпақ үшін қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін белгілеу және экологиялық жүйелерге зиянды әсерлерді болдырмаудың алдын алу, биологиялық алуан түрлілікті сақтау мен табиғатты ұтымды пайдалану болып табылады.

Өткен ғасырдың соңғы жылдарында адамзаттың ғылыми, қоғамдық қауіптің таяу арада қалпына келмейтін ресурстарды тұтынуының әсерінен мүмкін болатын апаттың алдын алу мақсатында барлық білім беру сатыларындағы оқу процесіне экологиялық білім беру және экологиялық тәрбие енгізілді. Экология саласында алғашқы халықаралық ғылыми бағдарлама, халықаралық биологиялық бағдарламалар жасалып, жүзеге асырылып, білім беру ұйымдарында экологиялық тәрбие беру жұмысы белсенді түрде жүргізіле бастады.

Қазақстан Республикасының экологиялық білім беру тұжырымдамасында: «Экологиялық білім беру жеке адамның ғылыми білімдер жүйесі мен практикалық іскерліктерін, өзін-өзі ұстау, қызмет істеуге байланысты бағдар алатын игіліктерін, қоршаған әлеуметтік-табиғи ортаға жауапкершіліктерін қалыптастыратын үздіксіз білім беру, тәрбие беру, дамытудың үздіксіз процесі» [5]. Ғаламдық жүйенің тоқырамай, гүлденуі және оны анықтайтын көрсеткіш рухани-адамгершілікпен байланысты. Егер адамзат жинақтаған экологиялық құндылықтарды ескермей, оған үстірт қарасақ табиғат пен адамзат арасындағы қайшылық көбейе береді. Осыдан келіп қоршаған ортасын, өмір сүретін орнын, білім беру мекемелерін, өлке, отан табиғатын қорғайтын тәрбиелі, тәртіпті, мәдениетті тұлғаны дамытып, қалыптастыру міндеті туады.

Философиялық энциклопедиялық сөздікте «мәдениет» ұғымы «қайта өңдеу, тәрбиелеу, білім беру; материалдық және рухани еңбектің нәтижесінде мекемелер мен әлеуметтік нормалар жүйесінде, рухани құндылықтарда, адамның табиғатқа, бір-біріне және өзіне деген қатынастарының жиынтығында көріне беретін амал-жолы» ретінде сипатталған [6].

Мәдениет ұғымына берілген анықтамалардың қай-қайсысын алып қарастырсақ, адам баласының адам болып дүниеге келгенінен бастап өмір бойғы азығы екені, оқу-тәрбие барысында небір құндылықтарды оқушылардың бойына сіңіру, жан-жақты тұлғаны қалыптастыру, осы мәдениеттілікке байланысты білімді, ғылымды меңгерту екенін көрсетеді

Жас ұрпақтың экологиялық мәдениетін қалыптастыра отырып, ұлттық сана-сезімі жоғары, отансүйгіш патриоттарды тәрбиелеу күрделі процесс. Осыған байланысты

оқушыларға экологиялық тәрбие беру мәселесі қазіргі күннің өткір, өз шешімін табуды қажет ететін мәселесі болып отыр. Бұл мәселені шешуде көптеген ғалымдар еңбек етті.

Қазақ ойшылдарыныңшығармаларында табиғат пен адам өмірін ажырамайтын біртұтас дүние ретіндеқарастырған. Олар табиғат құбылыстарының өзгеру заңдылықтарына сүйеніп, табиғаттың әр мезгіліне, оның әсемдігін сүйсіне суреттеп, жаңа дәстүрлердің қалыптасуына жол салды.

Экологиялық білім және тәрбие беру мәселесін шешуде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінің ролі зор.

1970 жылдары зерттеушілер табиғат қорғау және экологиялық түсініктердің қалыптасуы төңірегіндегі мәселелерге көңіл аударып, оқушылардың биоэкологиялық білімін арттыруға,экологиялық білім беруді мәдениеттану ғылымы тұрғысынан қарастыруғабаса назар аударды.

Экологиялық мәдениет пен оның қалыптасу процесін зерттей отырып, ғалымдар жергілікті қауымдастықта экологиялық білім кеңістігін қалыптастырудағы негізгі ролді аймақтық университеттер атқаратынын атап көрсетті. Табиғатты қорғау, қалпына келтіру мәселелерін бірлесе шешіп, оны сақтаудың жолдарын іздеудің маңызды екенін жас ұрпақ пен халықтың санасына сіңіріп, экологиялық тәрбиені ұйымдастыру, оны іс жүзінде көрсету әр азаматтың міндеті деп сезінген «Гүлстан» республикалық ғылыми-танымдық, көпшілік журналы, «Гүлстан» гүл алқабы мен «Гүлзар» қоғамдық бірлестігі табиғат байлығын қорғау, бүлінгендерін қалпына келтіру, оларды тиімді пайдалану, ауаға, жерге, суға өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне сүйіспеншілікті балаларға жастайынан үйретіп, табиғат байлығын пайдалана отырып, саналы әрекет арқылы табиғатты қалпына келтіруге болатынын өз тәжірибесінде дәлелдеп отыр.Гүл алаңдарындағы, өзі білім алатын мектеп аулаларындағы өсімдіктерді танып, білу қоршаған ортаға тікелей бақылау жасауға мүмкіндік береді. Гүл өсіру мәдениетін меңгеру арқылы оқушылар туған өлке табиғатын, оның байлықтарын, даму заңдылықтарын, жергілікті жердің халқы мен шаруашылық түрлерін, олардың өзара экожүйелік байланысын ұғынады. Мектеп ауласын көгалдандыру арқылы экологиялық тәрбие беруде дүниенің біртұтастығы мен алуан түрлілігін, дамудың үздіксіздігі мен өзара байланысын, әрекеттестік заңдылықтарын түсінеді. Дүниенің нақты заттар мен құбылыстардан тұратындығын тану арқылы оқушылар дүниетанымының көкжиегі кеңейеді.

Білім беру ұйымдарын көгалдандыру арқылы экологиялық тәрбие беру жұмысы нгізінен оқушыларды өсімдіктер әлемі, олардың алуан түрі, түсі, туысы, өсуі, күтімі туралы білімдерін молайтумен қатар оның адам баласының өміріндегі алатын орны, адамның денсаулығы үшін пайдасын өз іс-әрекетінде көре отырып, сол өсімдіктердің өсу ортасы жалпы оны мәдени түрде пайдалану, күтіп баптау жұмыстары туралы екінші адамға үйрету «Гүлстан» гүл алқабында өсетін өсімдіктер туралы экскурсияға келушілерге айтып, түсіндіруі.

«Гүлстан» гүл алқабының білім беру ұйымдарын көгалдандыру арқылы оқушыларға экологиялық тәрбие беруді ұйымдастыру жұмысы:

1) білім беру ұйымдарын көгалдандыру арқылы оқушылардың өсімдіктер әлеміне, табиғатқа жағымды мотивтерін, бағытталуын, қызығушылықтарын қалыптастыру негізінде экологиялық тәрбие беру;

2) білім беру ұйымдарын көгалдандыру жұмысына оқушылардың өздерін қатыстыра отырып, өсімдіктерді күтіп, баптау дағдысын қалыптастыру негізінде экологиялық тәбие беру;

3) білім беру ұйымдарын көгалдандыруда меңгерген білім, білік дағдыларын ғылыми жобалар жазу және басқаларға үйрету;

4) білім беру ұйымдарын көгалдандыру арқылы мектеп оқушыларының әлеуметтену мәселелерін қамти отырып, жеке тұлғалық қалыптасуына, мамандық таңдауына ықпал ету;

5) білім беру ұйымдарын көгалдандыру арқылы экологиялық тәрбие беру жұмысын ақпарат құралдары арқылы халыққа насихаттау (журнал, радио-телебейне, электрондық таспа материалдары);

6) халықтың көгалдандыру туралы түсініктеріне ықпал ете отырып, еліміздің ауыл, қала аулаларын гүлдендіруді қолға алуына ұйтқы болу жұмыстары[7].

Гүл алқабында жүргізілетін жұмыстар оқушылардың экологиялық саналылығына, мәдениетті азамт болуына, тұлғалық қалыптасуына, мамандық таңдауына ықпал етуге бағытталған.

Экологиялық мәселені нақты шешудің практикалық қадамы локальды-жергілікті деңгейде іске асырылады, ал оны жоспарлап, іске асыру үшін әлемдік, мемлекеттік деңгейдегі өзекті проблеманы түсініп, білу қажет. Жеке тұлғаның экологиялық мәдениеті мына негізгі компоненттерден:

1)"табиғат-қоғам - адам" жүйесі өзара қатынас туралы білімінен,

2) табиғатқа, қоршаған ортаға, денсаулық пен экологиялық әрекеттерге деген эмоциональдық құндылық қарым-қатынасынан, 3) қоршаған ортаны зерттеу және бағалаумен байланысты интеллектуалдық және практикалық іскерліктен тұрады[8]. Әр қоғамның материалдық-экономикалық формасының алмасуымен одан туындайтын ұрпақ тәрбиесінің мәні, мазмұны, жүйесі өзгеріп отыратыны белгілі. Соған сәйкес қазіргі таңда жас ұрпаққа экологиялық тәрбие беру мәселесі үлкен ізденістерді талап етеді.

Сондай ізденістердің бірі мектептен тыс экологиялық тәрбиені жүзеге асырудағы «Гүлстан» гүл алқабының қызметкерлері ұйымдастырған жұмыстар.

Республикалық ғылыми-танымдық, көпшілікке арналған «Гүлстан» журналының ұжымы мен «Гүлзар» қоғамдық бірлестігі оқушылармен жүргізген жұмыстарының нәтижесінде экологиялық тәрбие беруді ұйымдастыруда теориялық және сарамандық маңызы бар әдістеме материалдар жинақтады.

Ұжымның басты ұстанымы сыныптан тыс жүргізілетін экологиялық тәрбие жұмысының белгілі бір мақсатқа сай жүйелі, нәтижелі болуы. Гүл алқабындағы экологиялық тәрбие барысында сабақ пен сыныптан тыс жұмыстардың өзара байланысын көрсете отырып, оқушылардың білім алуға құштарлығын дамыту, сондай-ақ оларды еңбек кодексіне сай қоғамдық пайдалы еңбекке, көгалдандыру жұмысына қатыстырып, белгілі бір кәсіптік мамандықты игеруге әзірлеу жұмыстары жүргізіледі. Тәрбие жұмысын ұйымдастырушы оқу материалдарын түсінікті етіп, әсерлі баяндау, тәжірибелерді шеберлікпен көрнекі көрсетіп, сабаққа танымдық ойындарды енгізуі оқушылардың экология саласына қызығушылықтарын арттырып, қиялын қозғауға әсер етеді. Мұғалім сыныптан тыс жұмыстарды жеке оқушыға ғана әсер ететіндей емес, көпшілік оқушыларды қызықтыратындай етіп ұйымдастыруды көздейді.

Оқушылардың пәнге деген ықылысы артып, қызығушылығы анықтала бастаса, онда пәнді меңгеруге деген құштарлық тереңдей түседі. Сабақтың мазмұны мен оны түсіндірудің негізгі әдістері оқушылардың өз беттерінше танымдық іс-әрекеттерін дамытатындай, әрбір материалды жүйелі меңгертетіндей етіп құрылуына мән беріледі. «Гүлстан» гүл алқабындағы оқушылармен жүргізетін экологиялық тәрбие жұмыстарының бәрі оқушылардың жас ерекшелігін және дербес ерекшелігін ескере отырып жүргізіледі.

Сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың экологиядан теориялық білімін дамытып қана қоймайды, оларды жан-жақты тәрбиелеудің міндеттерін шешеді. Әрбір оқушы өзінің ерекшелігімен қатар, өз бетінше жеке дара жұмыс істейтінін де, ұжым алдындағы жауапкершілігін де, жақсы сезінуіне жағдай жасалады. Тұлғаның дамуына жағымды әсер ететін жағдай- фасилитация, топ мүшелері мен оқытушылар тарапынан қолдау көрсетуге баса мән беріледі. Сыныптан тыс жұмыстардың жоспарын жасаған кезде, әрбір үйірме мүшелерінің жеке міндеттері де көрсетіледі.

Топ мүшелерінің жеке атқарған жұмыстары оқушылар арасында ұжымдық сезімді тудырады. Ұжымдық жұмыстардың нәтижесі сан алуан түрде тұжырымдалады. Оқушылар топта бастаған жеке тапсырманы ұжымдық тапсырмаға ұластырып, «Гүлстан» гүл алқабына келетін көрушілерге экскурсия жүргізеді.

Ондай тапсырмаларға қарапайым гүл аттарын жаттап, танысудан, өсімдіктер әлемінің биотоптағы мәні, атқаратын қызметі туралы түрлі шығармашылық жұмыстарды (сызба, кескіндеме, слайд, пано, реферат, композиция) дайындаудан бастап экология саласында түрлі конкурстарға қатысып, түрлі деңгейдегі гүл алқабына келушілерге: гүл әлемі, гүл өсіру мәдениеті, адам өміріндегі өсімдіктер әлемінің алатын орны, шөл, шөлейт, сулы және орманды жерлерде өсетін өсімдіктердің түрлері, оларды топтастыру заңдылықтары туралы білімдерін түсіндіру жұмыстары жатады. Осының бәрі «Гүлстан» гүл алқабындағы оқушылардың жүргізетін жұмыстарының сарамандық сипаты мен қажеттігін көрсетеді.

Оқушылардың сабақтан бос уақытын пайдалы істерге жұмсауда кездейсоқтыққа, жоспарсыздыққа, немқұрайдылыққа жол берілмеуі қажет.

Оқушылардың экологиялық экскурсия жүргізу жұмыстарының бағдарламасын жасағанда тәбие жұмысның басты ұстанымдары толық сақталып, кездейсоқтыққа, жоспарсыздыққа, немқұрайдылыққа жол берілмеуге басты назар аударылды. Мәселен, 1. «Гүлстан» гүл алқабында жүргізілетін экологиялық тәрбие беру жұмыстары басқа үйірмелердің жұмыстарын қайталамауы.

2. Экологиялық тәрбие беру жұмыстарының мазмұнын кеңейтіп, соған жақын мамандық иелерімен кездесулер өткізу арқылы кәсіптік бағдар беру.

3. Экологиялық тәрбие беру жұмысында сынақ тәжірибелік және теориялық материалдардың өзара байланыстарын анықтау. Танымдық, білімдік таным – жорықтар өткізіп отыру.

4. Экологиялық тәрбие беру жұмысында зерттеу жұмысына қажетті әдебиеттерді оқушылардың өз беттерінше таңдап ала білуіне көмектесу және соған үйрету.

5. Әрбір сабақтың ұзақтығы теориялық материалдар талқылағанда бір сағаттан, ал сынақ тәжірибелі конструкторлық жұмыстарды орындауда 2 сағаттан аспауы.

6.«Гүлстан» гүл алқабында жүргізілетін экологиялық тәрбие беру жұмысы: теориялық білім негіздері, сарамандық сабақтар, алқапта өсетін өсімдіктердің топтамалары бойынша экскурсия жүргізу және осы жұмыстардың қорытынды есебінен тұрады.

7. «Гүлстан» гүл алқабында оқушыларды экскурсия жүргізуге дайындау материалдары оқушыларды қызықтыратын тартымды, алуан түрлі болуы талап етіледі.

Бұл оқушылардың танымдық іс-әрекетін дамытып, экологиялық білімге қызығушылығын арттырады, оқушылардың өз қабілетін бақылауына, мамандықты еркін таңдауына мүмкіндік беретін тәрбие жұмыстары. Туған табиғатқа, гүл алаңдарына экскурсия жасау оқушылардың қоршаған табиғи ортадағы құбылыстар мен жасыл өсімдіктер, олардың өзара байланыс заңдылықтары туралы түсініктерін қалыптастыруға көмектесіп, өсімдіктер әлемінің сырын білуге қызығушылықтарын арттырып, экологиялық мәдениетті тұлғаның дамуына ықпал етеді.

Экологиялық мәдениетті тұлға – ғылымның қазіргі заманғы экологиялық білімі мен өз халқының өткен тарихы туралы біліммен қаруланған, экологиялық тұрғыда ойлауға және іс-әрекет жасауға қабілетті, қоршаған орта тазалығы үшін белсенді күресетін интеллект және білімді тұлға. Тұлғаның экологиялық мәдениетінің негізгі компоненттері: озық білім мен жаңа технологияны меңгеру, табиғат, адам және қоғам ең басты құндылық деп тану, табиғат байлығын сақтап, оны молайтудағы практикалық іс-әрекет. «Гүлстан» гүл алқабының білім беру ұйымдарын көгалдандыру арқылы

оқушыларға экологиялық тәрбие беру жұмысы бұрын соңды республикада болмаған жаңа бағыт.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.«Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарлама
- 2.«Қазақстан-2050» стратегиясы
3. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Астана, 1999, 7.07
- 4.Қазақстан Республикасының «Экологиялық білім бағдарламасы» Алматы, РИК 2000
- 5.Қазақстан Республикасының экологиялық білім беру тұжырымдамасы, Алматы, Қазақ университеті,2003
- 6.Философиялық энциклопедиялық сөздік,Алматы 1990
- 7.Құлжабаева Г.Ә. Мектеп ауласын көгалдандыру Алматы,2009
- 8.Иргебаева Н.М. Басқару психологиясы Астана,2011

*Касымова А. К .
соискатель г. Алматы,
(Казакстан)*

**ПРОЕКТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НА УРОКАХ ИСТОРИИ И
ОБЩЕСТВОЗНАНИЯ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ
СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ.**

Современный уровень отношений в обществе характеризуется возрастанием требований к уровню развития личности. Одна из задач сегодня – формирование молодого человека с критическим, нестандартным мышлением, способного к поиску взвешенных решений, основанных на самостоятельном исследовании окружающего мира. Такие люди будут определять успехи нашей страны в будущем. Модернизация школьного образования ориентирует на развитие познавательной самостоятельности учащихся, формирование у них умений исследовательской деятельности. Актуальной стала индивидуализация целей образования на уровне каждого ученика. Специфика предметов обществоведческого цикла требует от учащихся умения работать с информацией, различного рода источниками, документами, материалами СМИ, поток которых непрерывно растёт. Это вызывает определённые трудности, неверие в свои силы, неудовлетворённость. Учащийся теряет интерес к изучению истории.

Интерес же при обучении любому предмету является движущей силой, обеспечивающей и высокое качество знаний, и усвоение необходимых умений и навыков. В педагогике проблема интереса воспитанника в процессе его обучения была и остаётся актуальной. Пробуждение и сохранение интереса у учащихся способствует гуманизации образования и продуктивности обучения.

В начале работы в гимназии по наблюдениям за учащимися, из бесед с ними, а также по результатам олимпиад я поняла, что уровень знаний у большинства – репродуктивный (особенно в общеобразовательных классах). Творческие способности развиты слабо, дети боятся аргументированно отстаивать свою позицию в споре.

Передо мной встал вопрос: почему даже школьники, старательно изучающие исторические факты, не всегда умеют ими оперировать, устанавливать причинно–следственные связи, оказываются беспомощными в ситуации дискуссии, спора или даже естественного общения по проблемам политики и общественной жизни.

Выход нашла в создании таких педагогических условий, когда каждый ученик включён в творческую деятельность, ситуацию поиска путей решения социально–значимых проблем. Наиболее эффективным в этом плане я считаю метод проектов. Его

использование предполагает множество активных форм, в том числе и во внеурочной деятельности. Он позволяет стимулировать интерес к знаниям, показывает необходимость их практического применения.

В своем педагогическом исследовании я делаю акцент на познавательном интересе как мотиве учебной деятельности и под познавательным интересом понимаю особое положительно–эмоциональное отношение, стремление к знанию и самостоятельной творческой деятельности, которое соединяется с радостью познания и побуждает человека больше узнать нового, понять, проверить, выяснить, усвоить.

В процессе формирования познавательного интереса выделяю следующие этапы:

- первый – любознательность;
- второй – появление интереса, стимулирующего творческий поиск;
- третий - устойчивый интерес к предмету на теоретическом уровне.

Ведущей педагогической идеей моей работы является гуманизация образования, что предполагает организацию такого процесса обучения, который бы обеспечивал возможности для самовыражения учащихся на основе

- взаимного доверия и уважения учителя и ученика;
- обеспечения свободы творческой деятельности и самореализации школьника как личности;
- принципа коллективного труда;
- учащихся;
- использование личностно ориентированного обучения;

В своей работе я формирую и развиваю познавательный интерес к изучению истории и обществознания на основе устойчивой положительной мотивации. В результате при проведении повторной диагностики в феврале 2010 года психолог гимназии отметила, что отношение учащихся к изучению истории значительно улучшилось. Для исследования использовались следующие методики:

- «Методика диагностики мотивации учения и эмоционального отношения к учению»;
- «Методика анализа отношения школьников к учению»;
- Карта интересов;
- Эффективность уроков.

При проведении учебных занятий я использую личный опыт, теорию развития познавательного интереса Г.И. Щукиной и идеи педагога – новатора И.П. Волкова. В своём опыте я использую исходные принципы его творчества:

- знание – фундамент творчества;
- строгий отбор учебного материала;
- формирование интереса к учению через разнообразные виды творчества;
- индивидуальный подход в обучении.

В современных условиях метод проектов широко применяется в практике, находит своих последователей, дорабатывается учёными. Он становится всё более популярным. Причину этого я вижу не столько в педагогике, сколько в социальной сфере – это актуальность широких человеческих контактов, знакомств с разными культурами, разными точками зрения на одну проблему. Изучив различные подходы к типам проектов, я классифицировала их по четырём признакам:

По роду деятельности	По содержанию	По количеству участников	По продолжительности
- прикладные - информационные - ролевые - творческие - исследовательские	- монопроекты - межпредметные	- индивидуальные - парные - групповые	-долгосрочные - краткосрочные

Цели моей работы:

- организация учебно–воспитательного процесса, при котором каждый ученик имеет возможность овладевать не только базовым уровнем учебного материала, но и развивать свои творческие способности.
- формирование и развитие познавательного интереса к историческому исследованию, научному поиску, творческой деятельности
- воспитание социально–активной творческой личности, способной к самоутверждению и самосовершенствованию.

Задачи:

- формировать критическое и творческое мышление учащихся,
- умение работать с информацией;
- способствовать овладению основными ключевыми компетенциями;
- учить работать в группе.

Данный педагогический опыт преодолевает такие недостатки образовательного процесса в массовой школьной практике, как:

- догматизм, который препятствует совершенствованию учебной деятельности учеников;
- отрыв процесса обучения от жизни;
- усреднённый подход к личности, отсутствие учёта мотивов и интересов каждого ученика.

Форма работы учащихся, когда они трудятся над решением проблемных вопросов или занимаются исследованием, позволяет по-новому раскрыть перед ними процессы исторического развития нашей страны, способствует осмыслению прошлого и настоящего России. В проектной деятельности удаётся, как правило, наладить диалог между учителем и учеником, свободный от давления и назидания.

На уроках и во внеурочное время я уделяю внимание развитию исследовательских навыков через проектную деятельность.

В работе над учебными проектами встает много конкретных вопросов, имеющих методический и технологический характер. В своей практике на некоторые из них я нашла ответы и хочу поделиться собственным опытом.

♦ Как организовать работу над проектом.

Я выделяю следующие этапы работы:

-1- *Выбор темы проекта, определение его типа и числа участников.* Так, на протяжении ряда лет вместе с учащимися мы определили несколько тем проектов, которые были реализованы со следующими результатами:

-2- *Обоснование проблемы, исследуемой в рамках намеченной тематики.*

Например, проектная работа «Я гражданин», выполненная учащимися гимназических 11 классов, проводилась накануне выборов в областную маслихат. Проблему обозначили сами школьники: какие факторы влияют на принятие решения электоратом в условиях демократических выборов.

-3- *Распределение задач по группам, поиск информации.* Были определены роли участников: члены избирательной комиссии, электорат, кандидаты, их доверенные лица.

-4- *Составление технологической карты с представлением логической последовательности хода работы:* постановка проблемы, определение объекта исследования, выявление предмета исследования, формулировка гипотез, определение направления работы и задач, определение способов поиска источников информации

-5- *Самостоятельная работа участников проекта по своим творческим заданиям.* Избирательная комиссия – подготовка списков голосующих; кандидаты – разработка предвыборных программ; доверенные лица – организация предвыборной агитации.

-6- *Промежуточные обсуждения полученных данных:* для меня особый интерес представляли, помимо программ, составленных учащимися сами дебаты, проведённые в актовом зале гимназии. По условиям игры каждому из кандидатов предоставлялось три минуты на оглашение своей предвыборной программы. Затем ещё 3-4 минуты отводилось для ответов на вопросы. Самым важным и одновременно сложным в этой фазе игры оказалось умение учащихся перевоплотиться в политических лидеров, поверить в то, что они представляют интересы определённых социальных сил. Тем не менее большинство кандидатов старались соответствовать избранному имиджу и не забывать о политической культуре.

-7- *Презентация проекта.* Ролевая игра «Избирательная кампания».

-8- *Коллективное обсуждение, выводы.* Анализ игры и подведение итогов.

♦ Какие требования предъявляются к результатам учебных проектов:

Результаты проектной работы могут быть получены при помощи как традиционных, так и современных методов сбора информации. При этом результаты проектной деятельности

- представляются в виде конкретного «продукта» (доклада, сборника);
- выполняются в едином стиле, содержат сноски, примечания, указывающие на источник информации;
- рассчитаны на восприятие как зрителей, так и читателей;
- защищаются в присутствии заинтересованной аудитории (например на экзамене, на конкурсе исследовательских и творческих работ);
- должны в дальнейшем использоваться в учебном процессе.

♦ Что нужно иметь в виду при работе над видеопроектом:

- общая продолжительность видеофильма не должна превышать 10 минут;
- в распоряжение участников должна быть предоставлена необходимая видеоаппаратура;
- на этапе подготовки к презентации проводится не менее двух консультаций с участием учителя.

♦ Каковы требования к мультимедийной презентации результатов проектной работы:

Подготовка мультимедийной презентации включает в себя следующие этапы: практическая работа в библиотеках, моделирование, обзор литературы и электронных источников, поиск информации в Интернете, обсуждение научных проблем, разработка структуры презентации (уточняется в процессе работы), использование дополнительных ресурсов и эффектов в презентации, создание презентации (как правило, с применением программы Power point), демонстрация и защита.

♦ По каким критериям оценивать проект?

В своей практике я учитываю следующие критерии:

- значимость и актуальность выдвинутых проблем;
- корректность используемых методов исследования и методов обработки получаемых результатов;
- активность каждого участника проекта в соответствии с учетом его индивидуальных возможностей;
- коллективный характер решений;
- свои заключения и выводы;
- оформление результатов проекта;
- форма защиты проекта, речевая культура, умение отвечать на вопросы оппонента.

В своей работе я использую

методы:

- проектный,
- проблемный,
- поисковый,

- развивающий,
- исследовательский;

приемы:

- ролевая игра,
- творческая проектная деятельность,
- создание проблемной ситуации,
- выполнение развивающих заданий,
- воображаемое путешествие,
- реферат,
- эссе,
- опережающее задание,
- использование мультимедийных средств обучения;

нетрадиционные формы уроков:

- урок-конференция,
- семинар по защите творческих проектов,
- ролевая игра, урок-путешествие,
- видеоурок, урок-суд, урок-экскурсия;

формы работы:

- *групповая форма* – основана на работе творческих микрогрупп при выполнении заданий, ролевых игр. Группа, как правило, состоит из 3-5 человек;
- *коллективная форма* – данную форму работы использую для сплочения классного коллектива. Это помогает формированию у учащихся чувства ответственности за принимаемые решения.;
- *индивидуально-дифференцированная форма* – для ее осуществления я использую карточки с дифференцированными заданиями по степени сложности.
- *формы контроля* - в своей работе я осуществляю систематический контроль знаний: текущий контроль, тематический, итоговый.

Проекты либо органично вписываются в учебный процесс, либо выполняются во внеурочное время. Метод проектов я считаю специфическим этапом формирования знаний. Он служит определенным стимулом и мотивацией для дальнейшей деятельности, помогает каждому ученику совершенствовать индивидуальные способности, способствует самовыражению и повышению ответственности, позволяет осуществить индивидуализацию обучения и формирует устойчивый интерес к предметам обществоведческого цикла.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Леонтьев А.Н. Потребности. мотивы. эмоции. – М.: Политизат.1971.-248 б
2. Выготский Л.С. Собр.сочн. в 6-ти т.-Т.3-1983.-560.
3. Лук А.Н. Мышление и творчества.- М.: Изд. Политическая литература,1976.-128с.
4. Давыдова Г.А. Творчества и диалектика.- М.Наука, 1976- 175с.
5. Шамова Т.И. Давыденко Т.М. Упавление образовательным процессом в адаптивной школе.- М.: Центр «Педагогический поиск»,2001.-384с.
6. Каменский Я.А Избранные педогогические сочинения 2т./Под.ред. А.И. Пескунова.- М Педагогика,1982.-396с.
- 7.Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. – Алматы: Жазушы, 2004.

ЭПОС «МАНАС»- ПАМЯТНИК МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Настоящее определяется отношением к прошлому и ориентированностью на будущее: смысл истории раскрывает свое содержание по мере углубления летописи общественного развития, вместе с тем продолжая новые загадки – стимул для совершенствования духа культуры, в чем проявляется бесконечность мироздания и беспредельность творчества человеческого сознания.

В политике нового мышления чрезвычайно важным считается то, что она воплощает заветы, доставшиеся нам от мудростей веков. Обращаясь к современности, размышляя о путях совершенствования общества, мы всё чаще оглядываемся в прошлое – в устно – поэтическое наследие народа – в эпос «Манас» и его нравственном опыте ищем ответы на сегодняшние болезненные вопросы. В целях сохранения, развития, популяризации, государственной защиты и охраны трилогии эпоса «Манас» (эпосы: «Манас», Семетей», «Сейтек») – уникального духовного наследия кыргызского народа от 28 июня 2011 года был принят Закон Кыргызской Республики об эпосе «Манас»⁴².

В ряду эпического наследия народов земли эпос «Манас» является одним из великих сокровищ духовного богатства человечества, это монументальное творение гения кыргызского народа, памятник его языка, сознания, разума. Кыргызцы были истинными поэтами и создали самый большой в мире эпос, по своему объёму занимающий первое место среди эпосов мира: если «Рамаяна», «Махабхарата» в 2,5 раза меньше «Манаса», то «Шахнаме» в 5 раз, а «Илиада» и «Одиссея» взятые вместе в 20 раз уступают объёму «Манас».

Ещё одна уникальная особенность эпоса – это то, что он сегодня является живым и развивающимся произведением именно устного народного творчества, и это несмотря на то, что около 80 полных и неполных вариантов его уже записаны и хранятся в фондах НАН Кыргызской Республики. Такое явление происходит благодаря многим поколениям сказителей – манасчи, оно исходит из древней неутерянной традиции создания эпоса импровизационным даром сказителей. Сегодня благодарная память народа хранит имена более 20 выдающихся сказителей. Со слов двух великих манасчи XX века Саякбая Каралаева и Сагынбая Орозбакова записана основная трилогия «Манас», «Семетей», «Сейтек», от других манасчи записано ещё около 80 вариантов эпоса⁴³.

«Манас» велик и монументален не только по объёму. Содержание его охватывает все стороны жизни народа, от деталей быта до больших событий в его судьбе. «Манас» представляет собой такую эпопею-энциклопедию, в которой отражены в художественной форме многовековая история кыргызского народа, его хозяйство, быт, обычаи, нравы, эстетические вкусы, этические нормы, медицинские, географические, религиозные и международные торговые связи и многое другое. Именно поэтому эпос является богатейшим источником для изучения истории, философии, этнографии, словесного искусства, педагогики, психологии и других сторон духовной и социальной жизни кыргызского народа.

Время сложения эпоса «Манас» мы связываем с агрессией кара-кытаев в X веке, что соответствует 1000 – летию его сложения. Что касается отраженных в

⁴² Закон Кыргызской Республики об эпосе «Манас» от 28 июня 2011 г.

⁴³ Молдобаев И.Б. «Манас» - историко-культурный памятник кыргызов. -Б.Кыргызстан, 1995. – С. 43.

«Манасе» событий, то в нём проглядывается информация как более раннего т.е. исторические события со времен хуннов (III в. до н.э.), а затем и гуннов (II – V вв. н.э.) вплоть до исторических событий XX века, периода из жизни кыргызского народа⁴⁴.

Из 2200 лет кыргызской государственности почти полтора века кыргызы считались енисейскими кыргызами, проживали на Алтае и около 700 лет на нынешней территории.

В истории социально-политической мысли кыргызов, миф явился закономерной ступенью духовного прогресса, основой формирования мировоззрения, с одной стороны, а с другой – предпосылкой более высокой ступени познания мира и действительности – эпоса. Хотя большинство сюжетов эпоса «Манас» связано с мифами, но его содержание во многом отражало объективную реальность на том или ином этапе истории кыргызов.

Судя по эпосу, население, жившее на территории Кыргызстана в период сложения эпоса «Манас», было уже социально дифференцировано. Как и у других кочевых народов того времени, среди кыргызов выделялись родоплеменная знать, военачальники и вожди, ханы и их окружение типа своеобразной аристократии. Выделялись и торговцы. В социально-политической жизни общества важная роль принадлежала советам аксакалов. Они имели довольно широкие полномочия: выбирали и смещали правителей городов, решали вопросы войны и мира, дипломатических отношений с соседними народами, давали рекомендации претендентам на те или иные должности, улаживали междоусобные конфликты и т.д.

В трилогии эпоса «Манас» нашли отражение интриги и заговоры ханов и вождей, подвластных и союзных Манасу племен. Всё это мешало объединению кыргызов, приводило к конфликтам, к ухудшению жизни. Кроме того народ терпел всяческие унижения не только со стороны своих внутренних, но и внешних врагов. В такое трудное время народ нуждался в герое, вожде, который спас бы кыргызов от порабощения, объединил их и восстановил справедливость. Таким вождём и вдохновителем народа стал легендарный Манас. Хотя Манас мифический, собирательный образ героя, обладающий чертами идеального вождя, способного встать во главе кыргызских родов и племен, объединить и сплотить их в борьбе за свою независимость, но те или иные события, описанные в эпосе «Манас», являются отображением реальных исторических событий. В этом отношении эпос «Манас» – своеобразный, причем, весьма достоверный источник для изучения многих сторон жизни кыргызского народа, в том числе и социально-политической сферы⁴⁵.

В эпосе «Манас» прослеживаются некоторые характерные черты военной демократии, а именно: равноправие членов дружины «кырк чоро», где каждый из них лично свободен в своём выборе целей и интересов; выборность военачальников, предводителей, ханов. Как правило, у последних сосредотачивалась власть и постепенно превращалась в наследственную. Сама структура трилогии тому подтверждение. Манас, избранный алтайскими кыргызами своим ханом на демократической основе, свою власть, по воле сказителей, постепенно передаёт своему сыну Семетею, а последний – своему сыну Сейтеку. Вместе с тем, следует отметить и то, что Манас, судя по эпосу, не стремился полностью узурпировать власть, что подтверждается фактом передачи во время похода на Бейджин жезла главнокомандующего мудрецу Бакаю, затем батыру Алмамбету.

⁴⁴ Омуралиев А. Эпос «Манас» есть история кыргызов или тюркоязычных народов. Санжыра – родоподразделение кыргызов. – Б., 1995. – С. 21.

⁴⁵ Акмолдоева Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса «Манас»). Кырг.государственный национальный университет. -Бишкек:Илим,1998. – С. 57.

Кыргызскому этносу в своё время посчастливилось создать собственную письменность, где проявился народный дух, отразилась вершина государственного национального объединения в виде кыргызского великодержавия. Но история оказалась безжалостной к таким высоким достижениям нашего народа. Последующие исторические события, приведшие к разгрому кыргызского каганата и уничтожению большей части населения, стали причиной утраты и самобытной письменности кыргызского народа в древности. Кыргызский народ прошел долгий и трудный путь исторического развития и становления.

Казалось, такой народ должен был сойти с исторической арены, уйти в небытие, став одним из многочисленных этносов, прекративших свое существование, утративших историческую и генетическую память.

Но вопреки такому традиционному ходу вещей, кыргызский народ был наделен уникальным даром - передавать исключительно устным путем опыт, накопленный предыдущими поколениями. Передача из уст в уста оказалась не только жизнеспособной, устойчивой, но и на удивление плодотворной и эффективной. Именно устное народное творчество кыргызов явило мировой сокровищнице нематериального культурного наследия ярчайший образец уникальных фольклорных произведений, представленных самыми разнообразными жанрами. Вершиной этого творчества по праву стал монументальный эпос «Манас».

Эпос «Манас» («Манас. Семетей. Сейтек») имеет тысячелетнюю историю, представляет собой трилогию. Произведение построено по принципу генеалогической циклизации, сложившаяся в единую героическую эпопею не просто семейной саги, но тончайшего поэтического повествования о жизни и борьбе кочевого кыргызского народа за независимость, установление своей государственности, особенностях мироощущения, бытования, культуры, образования и всех других сторон жизни.

В истории мировой словесности эпопеи получали завершенность только в условиях сложившейся политической, экономической и идеологической государственности, которая у кыргызского этноса в древности была. Доказательством этому является то, что эпосы других сибирских народов, с которыми кыргызы жили в непосредственном взаимодействии, не достигли уровня эпопейного обобщения, именно из-за отсутствия у них сложившегося государственного устройства. Эпосы этих народов остались на стадии отдельных сказаний, не связанных единой сюжетной линией и главным действующим лицом.

В этом смысле эпос «Манас» является уникальным продуктом духовной деятельности кыргызского народа. Уникальность его состоит в жизнеспособности, в способе передачи всей совокупности элементов, начиная от сюжета и образной системы персонажей до детализации. А также в способности вплоть до наших дней непрерывно репродуцировать воспроизведение ценных знаний и традиций, заложенных в сказании.

Повествование эпоса включает в себя все стороны жизни кыргызского народа, его мировоззрение, представления об окружающем мире. В нем отражена героическая и трагическая история народа, определяющие этапы его развития. Даны точные зарисовки этнического состава, как кыргызского народа, так и других этносов, живших с ним в тесном соприкосновении. Эпос предоставляет нам богатейшее представление о хозяйстве, быте, обычаях, отношениях с окружающей средой. Из него мы получаем представление древних кыргызов о географии, религии, медицине, философии, этике и эстетике. Эпос «Манас», по точному определению Ч.Валиханова, действительно является энциклопедией всех сторон жизни кыргызского народа.

Кроме того, «Манас» являет нам непревзойденный художественный уровень владения словом, которое было создано народом на протяжении длительного периода, передавалось из века в век, из поколения в поколение, вбирая в себя всё новые сюжетные линии, наслаиваясь новыми идеологическими пластами, но, при этом,

удивительным образом сохраняя неизменное и нетленное содержание эпоса. Главная идея эпоса «Манас», которая объединяет его в единое целое, – борьба народа за свою независимость. Это цель сохранялась и вела через все беды, невзгоды, сохранив сам дух народа, его веру в лучшее, сохраняя сам генотип кыргызов. Этот факт дает нам право считать, что эпос несёт в себе важнейшую мировоззренческую составляющую самоидентификации кыргызского народа⁴⁶.

Эпос «Манас» вследствие своего эпического размаха достиг объема, который превышает все известные эпосы мира. Передаваемый архаичным эпическим стихом (короткий силлабический стих, семи- или восьмисложный, с ударением на последнем слоге) и, в отличие от большинства тюркских стихов, сплошь стихотворный.

Устное бытование эпоса на протяжении многих веков оказалось под угрозой исчезновения с приходом цивилизации, нарушившей традиционный образ жизни кочевого кыргызского народа. Письменная фиксация эпоса оказалась жизненно важной и крайне необходимой с тем, чтобы перенести устный сказ на бумагу и дать ему вторую жизнь, уже в виде книги. В середине XIX столетия этот важный шаг осуществили два ученых – Ч. Валиханов и В. Радлов. Они впервые записали эпизоды эпоса. С этого момента начинается новая страница бытования эпоса «Манас», которая положила начало периоду его глубокого научного исследования.

Изучение эпоса условно можно разделить на три этапа. Первый – дореволюционный, положивший начало записям и изучению эпоса. Второй – послереволюционный, заложивший фундаментальные основы манасоведения. Этот период оказался и самым трагичным – практически все, кто так или иначе был причастен к исследованию и продвижению «Манаса», подвергся репрессиям в период советского тоталитаризма. Среди этих выдающихся деятелей науки были К.Тыныстанов и Е.Поливанов. Важнейший вклад в науку об эпосе внесли Т.Жолдошев, Т.Байджиев, З.Бектенов, К.Рахматуллин. В становлении науки о «Манасе» большая заслуга принадлежит крупнейшим ученым В.Жирмунскому, М.Ауэзову, Б.Юнусалиеву, А.Бернштаму, П.Беркову, С.Абрамзону, фольклористам – М.Богдановой, А.Петросян и мн.др.

В советское время началась активная работа по записи эпоса. Начало этой работе положил учитель Каюм Мифтаков, который в 1922 году начал записывать вариант Сагымбая Орозбакова. Эта работа была продолжена Ыбраимом Абдрахмановым, который провел грандиозную по своему охвату работу по письменному фиксированию «Манаса» от разных сказителей. Неоценимы его усилия в упорядочении и хранении этих рукописей.

В настоящее время насчитывается 35 записанных вариантов эпоса «Манас», они различаются по степени своей полноты. К полным вариантам относятся те тексты, которые были записаны от сказителей С.Орозбакова, С.Каралаева, Ш.Ырысмендеева, Тоголока Молдо, Б.Сазанова, М.Мусульманкулова, Ы.Абдрахманова, М.Чокморова. Несмотря на множество вариантов «Манас» представляет собой единое произведение, которое скреплено общей идейной направленностью, цельностью сюжетной линии, тематики и героических образов.

Через традицию устной народной памяти дошли к нам имена легендарных акынов далекого прошлого: Жайсан – ырчы, Кет – Буки, Асана – Кайгы, Толубая-сынчы, Токтогула и других. Мы не располагаем в достаточном объеме фактологическим сводом их творчества из-за отсутствия их в письменных источниках. Их образы, подобные героям преданий, преображены художественной фантазией последующих поколений хранителей устной культуры. Но как бы ни были отрывочны, фрагментарны сведения о них, есть все основания полагать о гуманистических основах их взглядов,

⁴⁶ Бегалиева О. Сущующий путь. Государственность: Великий Манас в современном мире. / О. Бегалиева. //Кут билим. – 2002. -7 марта.

нашедших выражение в созданных ими поэтических произведениях. Порукой тому – мощный пласт этико-философской, дидактической лирики устного поэтического творчества кыргызов и священная память об акынах, закреплённая в народных преданиях и легендах. Народ не стал бы бережно сохранять в устной трансляции песенные выражения, лишённые морально-этических идеалов добра, человечности, гармонии человека и природы, стремления к единству и согласию, любви к отчужденной земле, воспитывая с их помощью незыблемые качества совестливости, правдивости, трудолюбия, соучастия и заботы к ближнему, то есть всего того позитивного, что помогало продлевать жизнь человеческих поколений в веках.

Сегодня эпос «Манас» и творчество народных певцов прошлого, продолжают волновать сердца слушателей, ненавязчиво предлагая найти самим в драгоценных россыпях Слова всё то, что может быть полезным нашему времени. Не случайно сказители «Манаса» предваряли своё повествование зачином, где создаётся образ вечного и неумолимо и неумолимо текущего Времени, с которым может соперничать в постоянстве лишь Слово как мудрость жизни, постигнутая сознанием человека. И в этой космически-вселенской картине мира, разворачивающейся нашим взорам при восприятии зачина, оживают и лики самих певцов, манасчи, чередой сменяющих друг друга. Сквозь строки зачина мы слышим их голоса, напоминающие нам о том, что только оглядываясь назад, можно двигаться в будущее⁴⁷.

49 – я сессия Генеральной Ассамблеи ООН в своей резолюции от 5 октября 1994 года провозгласила 1995 год годом празднования 1000-летия кыргызского эпоса «Манас» и этим дала возможность на высоком масштабе провести наш великий праздник в августе 1995 г. Этот юбилей нужен был для самоутверждения молодого суверенного демократического государства Кыргызстан в мировом культурном пространстве, для возвышения чувства национального достоинства и духовного возрождения всего многонационального народа Кыргызстана, в создании им своего суверенного демократического общества.

Таким образом, эпос «Манас» является энциклопедией жизни кыргызского народа, т.к. в нем нашли отражения сведения о хозяйственном укладе жизни, обрядах, традициях, этнических, философских, религиозных воззрениях, культурных и торговых связях, о языке, менталитете народа за многие века становления и развития кыргызов как народа. В эпосе приводятся этнографические сведения древних кыргызов по географии, медицине, зодчеству, астрономии, здесь подняты и лирико-любовные, и социально-бытовые, и морально-этические нормы.

Мировое значение эпоса «Манас» состоит в том, что в отличие от эпосов многих других народов, «Манас» от начала до конца сложен стихами. Он насчитывает 500 тысяч рифмованных строк. По объёму ему нет равных в мире.

Эпос не сразу возник таким, каким дошел до нас. Передавая из уст в уста, из поколения в поколение, творческий гений народа развивал его на протяжении многих веков. В результате творчества народных сказителей эпоса «Манас», сказители – манасчи усложнялись сюжетные линии, его композиция, появлялись новые персонажи, заново осмысливалась идея. Необычный, оригинальный сплав мастерства многих талантливых манасчи, обладающих феноменальной памятью, недюжинным интеллектом, позволил превратиться эпосу в бессмертное творение.

Историко-культурное значение эпоса «Манас» заключается ещё и в том, что он в течение многих веков оказывал существенное влияние на формирование национального характера, нравственно-этических идеалов и норм общественного поведения кыргызского народа.

⁴⁷ Дононбаев А.Д. Эпос «Манас»: судьба народа в жизни эпоса и судьба эпоса в жизни народа. //Политика и общество. -2001, №3 - С. 62.

Непреодолимое значение эпоса также для современного этапа развития Кыргызстана:

Воспринимаясь как национальная святыня, эпос подвигает все народы республики на духовное возрождение, дальнейшее единение и развитие всего народа Кыргызстана.

В современных условиях эпос приобретает все большее значение, являясь идеологически объединяющим фактором кыргызской идентичности и независимости в постсоветское время, во все более глобализирующемся мире. Открытие памятника Манасу в Москве и на центральной площади Ала-Тоо в Бишкеке 31 августа 2012 году, принятие Закона об эпосе «Манас» от 28 июня 2011 года являются свидетельством идейного единения народа в целях его развития и процветания.

Капалбаев О.Э.

*к.и.н., доцент КГУ им. И.Арабаева
(Кыргызстан)*

ХОЗЯЙСТВО ЕНИСЕЙСКИХ КЫРГЫЗОВ ТАНСКОГО ВРЕМЕНИ (VII-X вв. н.э.)

Енисейские кыргызы в Танское время представляли собой конгломерат самых различных племен и этнических групп, входивших в единое этно-политическое объединение. Эти племена были различны как по языку, так и по образу жизни, культуре, хозяйству. Так, енисейские кыргызы занимались земледелием, пастушеским и кочевым скотоводством, домашним хозяйством, охотой, рыбной ловлей, металлообработкой, кузнечным и ювелирным делом, различными ремеслами, резьбой по дереву, камню, декоративным искусством.

Сведения о хозяйстве кыргызов того времени содержатся в различных письменных исторических источниках, а именно китайских, мусульманских, тюркоязычных письменных памятниках. Археологические исследования не только подтвердили, но и развили известия средневековых авторов о хозяйстве древних кыргызов. Согласно китайским хроникам Танского времени кыргызы занимались земледелием, пастушеским скотоводством, охотой, рыбной ловлей.

Так, согласно Истории династии Тан (Тан-Шу) кыргызы сеяли ячмень, просо, пшеницу и гималайский ячмень. Муку мололи ручными мельницами: «хлеб сеют в третьей, а убирают в девятой луне. Вино квасят из каши» [Иакинф; 1851 : 451].

Эти сведения подтверждает другой китайский исторический источник того времени - Тайпиньхуаньюцзи, где говорится, что кыргызы выращивают ячмень, пшеницу, темное просо, конопляное семя. «В 3-ю луну постоянно пахут и сеют, в 8-ю и 9-ю луну собирают (урожай), варят кашу, чтобы делать напиток, также, чтобы перебродить (на водку). Для пшеницы имеется пеший (т.е. он приводится в действие людьми) жернов, (которым) делают муку» [Кюнгер; 1961: 58].

Эти сведения подтверждают мусульманские источники. Так у Аль-Идриси (Нузхат ал-муштак фиктирак ал-афак, XII в.) содержатся сведения о кыргызах, относящихся к концу IX – нач. X вв. Там говорится, что в стране кыргызов разводят много лошадей, быков и баранов. Лошади имеют очень короткие шеи и весьма упитаны. Их откармливают для того, чтобы употреблять в пищу.

«Что же касается быков, то их используют обычно для перевозки тяжестей. Женщины выполняют всякого рода работы, а мужчины должны заниматься только пахотой и жатвой. Женщины обладают ловкостью, силой и отвагой, как мужчины. Хирхиры (кыргызы) сожигают покойников и бросают пепел (в реку) Манхаз, те, которые живут слишком на большом расстоянии от этой реки, собирают их золу и

развеивают прах по ветру" [Арабо-персидские источники о тюркских народах; 1973 : 33].

О стране кыргызов также, сообщается, что она очень плодородная, и что ее посещают путешественники. «Эта страна многоводная. В ней разные реки, текущие со стороны границы Сина. Самая большая из этих рек, река которая, называется Манхаз. Эта река многоводная и быстротекущая. Она течет по камням и ее воды редко текут спокойно, как это бывает в других реках. У них (хирхиров) на этой реке имеются мельницы, на которых они размалывают рис, пшеницу и другие злаки (превращая) их в муку, на которой готовят хлеб или же едят их в вареном виде без размола; этим они и питаются» [Арабо-персидские источники о тюркских народах; 1973: 54].

Археологические исследования показали, что земледелие и скотоводство были, основным занятием широких масс населения Хагяса, однако, в Танское время земледелие охватывало все более широкие территории, чем раньше.

Еще в Таштыкское время земледелие, наряду со скотоводством, играло очень важную роль в хозяйстве кыргызских племен, обитавших в степной зоне. Поступательному развитию земледелия в Минусинской котловине способствовал разнообразный и богатый почвенный покров, наличие тучных, среднетучных и более бедных южных черноземов. Здесь были раскинуты многочисленные оросительные каналы, количество которых значительно увеличивается и становится особенно развитой в Танское время [Кызласов; 1960 : 179].

Появляются обособленные производственные группы с различным направлением хозяйства: скотоводы, земледельцы по преимуществу (сохраняющие пастушеское разведение скота) и таежные оленеводы-охотники. В связи с этим, различные группы населения вели и различный образ жизни. Скотоводы и оленеводы были полукочевниками, а земледельцы оседлыми [Кызласов; 1960 : 179].

Использование новых земель стало возможным главным образом, благодаря усовершенствованию орошения. Степная часть Минусинской котловины сравнительно небольшая по размерам, окруженная горно-таежными массивами Саян и Кузнецкого Ала-Тау, в значительно большей степени приспособлена к интенсивному земледелию, нежели к экстенсивному скотоводству. На протяжении всех предшествующих веков здесь, последовательно развивались различные виды земледелия: от ручной или мотыжной его формы у тагарцев, до появления первых пахотных орудий у таштыкцев и, наконец, плужного орошаемого земледелия у енисейских кыргызов [Савинов; 1984 : 79-80].

Многочисленные остатки ирригационных сооружений в Минусинской котловине говорят о высокой культуре не просто плужного, но и орошаемого земледелия. В качестве основного земледельческого орудия, судя по археологическим находкам, использовался плуг с железным наконечником, сошником или лемехом. Урожай убирали серпами; обмолот производился при помощи специальных мельниц с жерновками. К этому, следует добавить и злаки, обнаруженные в погребениях, сельскохозяйственные орудия и обломки жерновов на поселениях, наличие развитого керамического производства и металлургии. Стационарный характер хозяйства енисейских кыргызов подтверждается существованием у них укрепленных поселений и т.д. [Евтюхова; 1948 : 73-103].

Земледелие носило у кыргызов пашенное направление, которое невозможно без домашнего скотоводства. Крупный рогатый скот использовался кыргызами как тягловая сила в земледельческом производстве [Савинов; 1984 : 79]. Оседло-земледельческое население жило общинами, независимыми друг от друга и возглавляемые старейшинами. Отдельные группы енисейских кыргызов занимались отгонным скотоводством [Савинов; 1984 : 79].

Китайские источники говорят, что енисейские кыргызы разводили коров, овец еще и верблюдов, «но более всего коров и овец. Богатые землепашцы водят их по несколько

тысяч» [Иакинф; 1851: 445]. В Тайпиньхуаньюйцзи говорится: «Их скот разнообразен: верблюды, быки, бараны, причем особенно много быков. У богатых семей имеется по две-три тысячи голов» [Кюнер; 1961: 59]. Также, у кыргызов были «тарпаны, козули, сохатые и чернохвостые козы. Чернохвостые козы походят на кабаргу, но имеют большой черный хвост» [Иакинф; 1851 : 445].

Основу хозяйства у кыргызов-теле составляло кочевое скотоводство, а у енисейских кыргызов-земледелие и скотоводство. «Еще в тагарское время, - пишет С.В.Киселев, - в Минусинской котловине определились районы преимущественного занятия или скотоводством или земледелием. Это деление, обусловленное географическими различиями, позднее было поддержано особенностями общественного и имущественного состояния. Племенная знать таштыкской эпохи, судя по инвентарю уйбатских усыпальниц, вела более подвижный образ жизни, ее быт был более связан с конем, чем быт рядового населения, оставившего скромные могилы оглахтинского типа. Очевидно, это было вызвано тем, что накопление богатства в скоте было особенно удобным» [Киселев; 1951: 568].

Алтайские кыргызы-теле обитали на севере Алтая и в западных частях Минусы, в районе Кузнецкого Ала-Тау и Сайлюгемского хребта. В китайских источниках есть сведения об алтайских кыргызах. Так, Тан-Шу сообщает, что они питались мясом и кобыльим молоком, «один Аже употребляет хлебное» [Иакинф; 1851: 445]. В Тайпиньхуаньюйцзи говорится: «К пище Аже добавляют хлебцы. Что касается подчиненных (ему) родов, то (они) едят только мясо, конину, верблюжатину и ничего другого» [Кюнер; 1961: 58].

Кочевой характер кыргызов-теле подтверждают мусульманские источники того времени. Так, анонимный персидский источник X в. Худуд аль-аалам (Границы мира) сообщает: «И это люди, которые нравом напоминают диких зверей; лица (у них) грубые, волос мало, (они) несправедливы и безжалостны, отличаются воинственностью и склонностью к распрям; со всеми народами, которые находятся вокруг них, они воюют и враждуют». «... они кочуют (в поисках) воды, сухой травы, (благоприятной погоды и зеленых лугов)» [Материалы по истории киргизов и Киргизии; 1973: 41].

В главе «Слово об области Хырхыз» этот источник сообщает: «В этой области добывают много мускуса и много мехов, белый тополь и дерево халадж и рог хуту, (который идет) на изготовление рукояток для ножей. Их правителя называют Хырхыз-хаканом» [Материалы по истории киргизов и Киргизии; 1973 : 41] . Также, там говорится: «(основными статьями) их благосостояния являются хырхызские повозки, овцы, коровы и лошади. Они кочуют (в поисках) воды, сухой травы, (благоприятной) погоды и зеленых лугов ... Живут они в юртах и шатрах, занимаются охотой и ловлей» [Материалы по истории киргизов и Киргизии; 1973: 41].

У енисейских кыргызов скотоводство еще в таштыкскую эпоху становится полукочевым, в отличие от пастушеского скотоводства тагарцев. В состав таштыкских стад входили лошадь, крупный рогатый скот, овцы, козы и верблюды. Из других домашних животных известны были собаки, трупы которых часто клались и в могилы вместе с покойником [Кызласов; 1960 : 179-182].

Об оседлости значительной части населения Минусы таштыкского времени свидетельствуют и другие материалы, позволяющие утверждать, что земледельцы имели в своем хозяйстве и домашнюю птицу и, в частности, кур [Кызласов; 1960 : 151].

Известно, что в Танское время земледелие охватывало все более широкие территории [Киселев ; 1951 : 591]. Сооружение оросительных систем и поддержание их в действенном состоянии возможно было лишь при коллективных условиях и, это в какой-то степени помогало сохранять старую сплоченность земледельческих общин. Все чаще применяется для тяжелых земледельческих работ подневольный труд захваченных в боевых походах военнопленных, которых обращали в рабство. Увеличение применения рабского труда позволяло значительно расширить

оросительную систему. Важным сдвигом являлось усовершенствование самих сельскохозяйственных орудий, технический прогресс в земледелии, связанный с особенно широким применением железа, которое внедряется лишь в конце тагарского времени [Кызласов; 1960 : 180].

На Среднем Енисее в значительной мере было развито ремесло, особенно обработка металлов. Здесь найдены следы поселений кузнецов-металлургов, обслуживавших нужды земледельцев и воинов [История Киргизской ССР; 1984 : 242].

Железо добывалось в кыргызское время во многих местах. Памятниками этого являются многочисленные железные рудники, «чудские ямы». «Они расположены не только в горах, окружающих Минусинскую котловину на отрогах Саян и Алтая и в Кузнецком Ала Тау, но и в центре Минусинских степей, например, за рекой Тубою» [Киселев; 1951: 574].

Остатки поселков, где жили кыргызские кузнецы, тянутся непрерывной цепью по дюнам вдоль берегов Енисея и его главных притоков. Кыргызские кузнецы делали лемехи, сошники, серпы, горбуши и мотыги. В большом количестве изготавливались многочисленные топоры, наконечники для стрел, всякого рода оружие, прежде всего, мечи и кинжалы [Киселев, 1951: 576, 577].

Особенно искусны были кыргызские кузнецы в выделке оружия. Об этом знали даже китайцы. Их хронисты отметили, что железное оружие, изготовленное кыргызскими кузнецами, было столь остро, что могло пронзить кожу носорога. Китайские источники сообщают о высоком качестве кыргызского оружия, что позволяет предполагать его проникновение и на международный рынок. Вместе с тем, кыргызские кузнецы выделяли в большом количестве и защитное обмундирование, в частности пластинчатые и чешуйчатые панцири.

Наряду со всевозможными орудиями сельскохозяйственного производства и оружием кыргызские кузнецы вырабатывали очень большое количество различных принадлежностей конской сбруи [Киселев; 1951 : 578], выделяли большое количество железных удил.

Выделяли кыргызские кузнецы и орудия своего ремесла, а также, инструменты для цветных металлов. Кыргызские литейщики и ювелиры выделяли как скромные украшения сбруи и поясов простых кыргызов, так и пышное убранство знати. Основными изделиями кыргызских литейщиков и ювелиров были личные украшения, украшения поясов и сбруи. Кыргызские мастера по металлу, вероятнее всего соединяли занятия кузнечным и литейным делом. Обработка драгоценных металлов - золота и серебра велась, по-видимому, в той же среде, возможно, лишь более узким кругом специалистов. Помимо кузнецов и литейщиков, оружейников и гончаров у древних кыргызов были и другие мастера.

Особую группу ремесленников составляли ювелиры и художники. Были мастера по резьбе по кости и дереву, сапожники и седельники. В третьей Уйбатской надписи сохранилось указание на специалистов-каменотесов и резчиков древнекыргызского алфавита, «людей грамотных». В надписи уцелела ценнейшая деталь - мастера названы «сыновьями искусных людей» [Киселев; 1951 : 590].

Немаловажное значение в хозяйстве древних кыргызов играл рабский труд. У отдельных групп населения Кыргызского государства было развито рыболовство, которое имело, по-видимому, подсобное значение. Мощная водная система Енисея, прорезающая Минусинскую котловину, с огромным количеством больших и малых притоков, горных речек и ручьев создавали весьма благоприятные условия для ловли разнообразных рыб. Рыба широко употреблялась в пищу. Ее даже клали (согласно обычаю) при погребениях. Об этом свидетельствуют находки позвонков осетровых рыб в склепах Уйбатского чаа-таса. Осетровым рыбам (осетр и стерлядь), до сих пор водящимся в Енисее, очевидно, вообще отдавалось предпочтение [Кызласов; 1960 : 186].

Так, в Тайпиньхуаньюйцзи говорится: «Из рыб имеется мйе, длиною в семь-восемь чи; рыба мохэнь, (у которых) рот находится внизу челюсти и без костей» [Кюнер; 1961 : 59]. Это известие подтверждает Аль-Идриси (Нузхат ал-муштак фиктирак ал-афак). В частности он сообщает, что на Енисее «водится рыба под названием аш-шатрун, которая оказывает такое же воздействие на орган размножения, как и ас-санкур, которая водится в Ниле в Египте; говорят, эта рыба имеет мало костей, что мясо ее слоистое и не имеет запаха, присущего рыбе» [Арабо-персидские источники о тюркских народах; 1973: 54].

В Тайпиньхуаньюйцзи говорится: "Из птиц имеются гуси, аисты, вороны, сороки, ястребы. Добываются в большом числе, как в Китае» [Кюнер; 1961: 59]. Племена, жившие в горно-таежных районах Саянского хребта и его отрогов, имели домашних оленей, которые стали уже привычными, а вместе с тем и надежными верховыми и выючными животными. Значительную роль в хозяйстве горно-таежных оленеводов играла, несомненно, и охота. Продукты собственного оленеводческого хозяйства: мясо, шкуры, молоко, волос и т.д. имели значительный вес в их экономике, но, конечно, не единственный [Кызласов; 1960 : 186].

Большое количество диких животных и зверей в зоне тайги создает прекрасные возможности для комплексного оленеводческо-охотничьего и просто охотничье-рыболовческого хозяйства. Объектами охоты служили такие животные, как лось, дикий северный олень, марал, кабарга, горный козел и медведь, которые и поныне обитают в таежной зоне Саяно-Алтайского нагорья [Кызласов; 1960 : 186].

В зимнее время широко применялись лыжи. Так, в Тайпиньхуаньюйцзи говорится, что кыргызы «любят охотиться на животных. Все пользуются деревянными конями (лыжами). Когда поднимаются и опускаются по северному склону гор, (так) стремительно несутся, точно летят» [Кюнер; 1961 : 60].

Охотой занимались не только жители тайги, но и население степной зоны, в качестве подсобного промысла. Объектами охоты служили здесь, прежде всего, представители степной фауны и в особенности разнообразная пернатая дичь: гуси, утки, дрофы и боровая птица. Особое значение имел промысел водоплавающей птицы, обладательницы лакомого мяса и ценного пуха. В особенности, очевидно, большое значение имела охота на косулю, обитательницу лесостепных окраин и многочисленных сосновых боров Минусинской котловины. Возможно, косули добывались с помощью конной облавной охоты. При охоте широко применялись собаки [Кызласов; 1960 : 186].

Но наибольшее значение имел промысел пушных зверей, таких, как соболь, белка, бобр, снежный барс, куница, рысь и т.д. Меха ценных пушных зверей служил для обмена охотников-таежников со скотоводческими и земледельческими племенами степной зоны, а также, одним из видов подношения своим владыкам. Добыча охоты, особенно шкурки ценных пушных зверей служили, кроме того, целям широкой торговли [Кызласов; 1960 : 185].

Таким образом, в Танское время хозяйство енисейских кыргызов было разнообразным. В нем было и земледелие, и скотоводство, и домашнее хозяйство, охота, рыбная ловля, промысел пушных зверей, различные виды ремесла, металлообработка, ювелирное и кузнечное дело. Это своеобразие основывалось во многом на историческом наследии племен живших в стране кыргызов, уклада жизни, сложившегося в тех исторических условиях, во многом диктовавшихся природно-климатическими условиями и потребностями населения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Арабо-персидские источники о тюркских народах. – Фрунзе, 1973.
2. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений, о народах, обитавших в Средней Азии в Древние времена. Т.1. – М.-Л., 1950.
3. Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). –Абакан, 1948.

4. Иакинф. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Спб. 1851. ч.1. отд. IV. Жуань-жуань; ч. II. отд. VI. Тугю; Ч. I отд. II. Хакянсы-Хагяс; ч. I. отд. I. Хунну; ч. I. отд. VII. Повествование о Доме Хойху; ч. I. отд. III. Сянби; ч. III. отд. II. Повествование о Западном крае; ч. I. отд. II. Хусе.
5. История Киргизской ССР. т. I. – Фрунзе, 1984.
6. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. - М., 1951.
7. Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961.
8. Кызласов Л.Р. Таштыкская эпоха. - М., 1960.
9. Материалы по истории киргизов и Киргизии. вып. №1. – М., 1973.
10. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л., 1984.

Кыдырбаева А.Ш.

*№ 67 балалар бақшасының меңгерушісі
(Қазақстан)*

БАЛАЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР ЖАЙЫНДАҒЫ ТАНЫМДЫҚ ІС- ӘРЕКЕТТЕРІНІҢ DAҒДЫЛАРЫН MEҢГEPTy

Табиғат денелері мен құбылыстарын тікелей табиғатта бақыламай, зерттемей табиғатты оқып үйрену мүмкін емес. Дүниетануды үйретуде табиғатқа танымжорық жасаудың алатын орны үлкен. Дүниетанудан ғылыми түсініктерді қалыптастырудың қажетті жағдайы – жүйелі түрде танымжорықтар өткізу.

Танымжорықтар – оқу іс-әрекеті процесін ұйымдастыру формасының бірі, балабақшада ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті материалдарын игертуге бағытталып, дүниетану бағдарламасымен тығыз байланыста ұйымдастырылып, балабақшадан тыс жерде өткізіледі. Танымжорықтардың педагогикалық маңызы зор. Ең алдымен оның білімділік маңызын атап өткен дұрыс. Танымжорық бағдарлама материалын нақтылап, балалардың білімдерін кеңейтіп, өмірмен байланыстырып, тереңдетіледі.

Табиғат ортасына келген бала ондағы денелердің және құбылыстарының көптірлілігін сезініп, осы көптірлілікті тани бастайды: ағзалардың арасындағы, олардың табиғат құбылыстарымен және өлі табиғатпен байланысын анықтайды. Танымжорық табиғатты нақты зерттеу көзі. Жоспарлы, жүйелі өткізілген танымжорықтар балалардың бойында өз өлкесін зерттеу іскерлігін қалыптастырады.

Сондай-ақ, танымжорықтардың тәрбиелік маңызы да ерекше. Онда балалардың табиғатқа деген қызығушылықтары мен сүйіспеншілік сезімдері тәрбиеленіп, эстетикалық сезімдерімен экологиялық көзқарастары қалыптасады. Олар табиғаттың әсемдігін көруді үйреніп, табиғатқа аяушылықпен қарау қажеттігін түсінеді. Бұл аталғандар танымжорықтардың эмоционалдық жақтары. Осындай түрде қабылданған білім негіздері өте берік болып, балалардың есінде ұзақ сақталады. Танымжорықтар балалардың экологиялық білімдерімен қатар экологиялық сезімдерін де қалыптастырады. Жас ұрпақты тәрбиелеу мен білім беру ісінде танымжорықтар балабақша жұмысының бір бөлігі болып саналады.

Танымжорық ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінің тақырыбы дүниетану бағдарламасы бойынша анықталады.

Экологиялық танымжорықтардың өз ерекшеліктері бар. Яғни, білімділік міндеттердің басқа экологиялық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Балаларға табиғат теңдігінің бұзылуын анықтауда қандай да бір пайдалы жұмысты орындауды тапсыруға болады. Мысалы, ластанған территорияны анықтау, танымжорық жасалып отырған жердегі адам ізінен болған өсімдік жамылғысының жағдайын зерттеу және т.б. танымжорық алдында жүргізілген әңгіме балаларды қызықтырып, табиғатты қорғау ісіне өзінің міндетті түрде қатысу керектігін түсінеді.

Орманға, шалғынға, суқоймасына немесе табиғаттың басқа жерлеріне барарда алдымен балаларды табиғатта өзін-өзі ұстау ережелерімен таныстыру қажет. Оларға жердің жасыл жамылғысының жағдайы жөнінде тапсырмалар беріп, саябақтың немесе ормандағы шөптің тапталу дәрежесін, өзен, көл, суқоймаларының ластануын анықтауға болды. Осындай жұмыстар балалардың қызығушылықтарын арттырып, пайдалы істерге жетелеп, табиғатты қорғауға тәрбиелейді.

Экологиялық танымжорықтарда балаларға келесі бақылау тапсырмаларын ұсынуға болады:

- ◆ Бұл жердің ерکش екендігі, орналасуы;
- ◆ Негізгі мәселелері: келушілердің тигізетін зияны, өндірістік ластанулар;
- ◆ Ормандардың негізгі серіктері жақын маңда тұратын адамдардан болатын тапталулар. Тапталу дәрежесі, топырағы мен шөптерінің жағдайы;
- ◆ Орман не саябақтағы ағаштардың жағдайы. Зақымданған ағаштар;
- ◆ Ормандағы, саябақтағы құстар;
- ◆ Табиғаттағы тәртіп ережелері. Орманда тынығу, оның артықшылығы. Территорияның ластану дәрежесі. Тұрмыстық қоқыстар мен тынығушылардың іздері. Келіп тұрған жердің жағдайын бақылау;
- ◆ Табиғатты қорғау. Табиғатты қорғаудағы адамдардың әрекеттері. Табиғатты қорғаудағы адамдардың ролі: жасыл ел, өндіріс қалдықтарын ұйғаруды бақылау, табиғатта өзін-өзі ұстау ережелерін есте сақтау.
- ◆ Адамның қасындағы жануарлар. Адамның қасында тіршілік ететін жануарлардың жағдайы;
- ◆ Қаладғы құстарды бақылау. Құс ұяларын бақылау. Жемтақта орналастыру арқылы құстарды қолға үйір ету. Құстарға ұя, жемтақта жасап ілу.

Орманға не саябаққа жасаған танымжорықтан кейінгі күндері балалармен әңгімелесу кезінде табиғатта көргендерін естеріне түсіріп, адамдардың табиғатқа тигізетін «оң» және «теріс» әсерлерін сұрақ-жауап арқылы анықтауға болады.

Не үшін саған орман «рахмет» айтады және саған неге ашуланады сұрақтарына мысалы, балалар жауабы былай болмақ:

«Орман рахмет айтады» жауабында орманда өздерін ұстай білу ережелері мен нормалары (мысалы «Орман рахмет айтады, егер біз жапырақтарды үзбесек, бұтақтарды сындырмасақ, қоқыстарды шашпасақ» т.с.с.) немесе экологияға бағытталған әрекеттердің іс-жүзіндегі мысалдары («Орман рахмет айтады, егер біз орманды қоқыстардан тазартсақ, құстарды қоректендірсек, құстарға ұя жасап ілсек» т.с.с.). Әрине екінші жауап балалардың экологиялық мәдениетінің жоғары екендігінің дәлелі, ол қайырымды иенің белсенді көзқарасын көрсетеді, ол – табиғатты қорғаушы.

Сондай-ақ, экологиялық көзқарасты отбасында, балабақшада, яғни мектепке дейінгі тәрбие саласында қалыптастыру игі іс болып саналмақ. Балалардың экологиялық көзқарасы мен білімін көптеген сұрақ-жауаптар, саулнамалар, әңгімелер мен ертегі-жұмбақтар арқылы да қалыптастыруға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Өсімдіктер әлемі» оқу-әдістемелік кешені, Құлжабаева Г.Ә. Алматы, 2010 ж.
2. Қазақ балалар әдебиетінің кітапханасы Ө. Тұрманжанов, М. Әлімбаев, «Жалын» баспасы, 1989 ж.
3. «Ойлаумен, ой толады...» Д. Болатева, Алматы, «Балауса», 2004 ж.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҒЫ МЕН МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Қоғам өміріндегі қатынастардың жүйесі түбегейлі өзгеріп жатқан заманда, өмірлік тәжірибесі жоқ, әлі толыққанды көзқарасы қалыптаса қоймаған жастар үшін қалыпты тіршілік ағымынан ауытқу өте оңай жұмыс емес. Қазіргі қоғамда жалпы халықтың 1/3 бөлігін жастар құрайды, оның ішінде 45 % 15 пен 18 жас аралығында жасөспірімдер болып табылады. Қазіргі таңда жасөспірімдер арасында құқық бұзушылықты әлеуметтік және педагогикалық қараусыз қалған балалар мен оқушылар жасайды. Жасөспірімдер арасында құқық бұзушылықтардың кең таралған тобы психологиялық – педагогикалық себептермен нақтыланған тәрбиеленуі қиын және білім меңгеруі қиын оқушылар. Педагогикалық тәртібі нашар балаларға айналасымен қарым-қатынастарда жағымсыз қылықтар мен әдет-дағдылар көрсеткенімен, мұндай ерекшеліктер мінез-құлықтарында тиянақты қалыптаспағандар жатады. Тәлім-тәрбие ғылымының теориялық жағына тұңғыш терең үңілушілердің бірі Мағжан Жұмабаевтың пікірінше, тәрбие саласы тұтас бөлінеді. Олар дене, жан, ақыл тәрбиесі, сұлулық пен әдеп-құлық тәрбиесі. «Егер де адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Егер де ол жөпшенді ыстық, суық, аштық, жалаңаштық сықылды тұрмыста жиі ұшырайтын көріністерді елемейтін мықты, берік денелі болса, түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жаны толқынданарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса, міне осылай болғанда адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы. Балам адам болсын дейтін ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын...», «Тәрбиеден мақсұт - баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес, келешек өз заманына лайық қылып шығару ғой» деу арқылы М.Жұмабаев тәрбие мақсатын келер күн талабымен ұштастырғысы келеді. Қазақ халқы отбасы, бала тәрбиесіне ежелден үлкен көңіл бөлген халық. Заңға қарсы мінез - құлық өте қатал түрде болмасада қалыптың бұзылу деңгейімен, психалық денсаулықтың бұзылуымен байланысты болып келеді. Ал бұл кейде кейбір жағдайларда көрсетілгендей, әлеуметтік факторларға да сәйкес келіп орырады. Жасөспірімдер арасындағы девиантты мінез-құлық проблемасы-педагогикалық психологиядағы ең күрделі шешімдердің бірі болып табылады. Бұл мәселенің шынайы қиындығы қазіргі қоғам дамуы кезінде кең етек алып отыр. Демократиялық және экономикалық қайта өрлеу дәуірінде адам санасы да біржола түбегейлі өзгерістерге енді. Бұл кезең әсіресе жасөспірімдер мен жеткіншектерге ауыр тиді. Себебі, олар жас ерекшелігіне байланысты тұрақсыз, қолайсыз жағдайларды басынан өткереді. Соған сай біз мінез-құлық ауытқушылығын сөз еткенде ең алдымен жасөспірімдерді есепке аламыз. Мінез-құлық ауытқушылығы санамен қатар көмекші жеткіншек топтары мен ересектердің жағымсыз әсерінен туындап отыруы мүмкін. Жасөспірім шақта бала оң солын танымай жатып, үлкен өмірді тануға, білуге, барлығын көруге ұмтылады. Сондықтан аяғын шалыс басып, теріс әрекеттерге барып жататыны да осыдан. Жасөспірім кезеңінде шылым шегуге әуестік, алкогольді сусындарды ішіп көруге деген құштарлық, тіпті нашақорлықтың өзі де жасөспірімдік әуестіктен басталады. Сондықтан, мұндай кезеңдегі жасөспірім тәрбиесі ата-анаға да, мұғалімге де ортақ. Олармен жұмыс жүргізгенде ең алдымен олардың жағымсыз мінез-құлықтары мен ісәрекеттерін тізбектеп қана қоймай, жақсы, жағымды істерін де ескеріп, марапаттаудың да тәрбиелік мәні зор.

Соңғы жылдары қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өмірінің өзгерістерді оқу орындарындағы тәрбие үрдісіне өзінің көптеген әсерлерін тигізуде. Әлеуметтану зерттеулері бойынша, осы мәселелерінің салдарынан жалпы жанұя жағдайлары төмендеуде. Әрине, бұл себептен қоғамда қиын балалар саны көбейіп барады. Сонымен біз жасөспірімдер мен жеткіншектердегі мінез-құлық ауытқушылығына девиантты мінез-құлық деген атау бергенді жөн көрдік. Девиантты мінез-құлықты қоғамда ортақ қабылдаған нормаларға қарсы әрекеттер жүйесі және ол психикалық процестердің тұрақсыздығынан көрінеді деп қарастыруға болады. Бұл әсіресе өз мінез-құлқын эстетикалық бақылаудың ауытқушылығынан өз-өзін өзектілеу процесінен бұзылысынан көрінеді (В.Д.Менделеевич.). Жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлық формалары әр түрлі болып келеді. Мектеп психологы девиантты мінез-құлықтың уақытша және күнделікті формаларымен (девиация ұзақтығының критерийлеріне байланысты), тұрақты және тұрақсыз формаларымен (моно және полифеноменологиялық формалар критерийлеріне байланысты) кездесуі мүмкін. Девиациялар саналы және санасыз (қабылдану деңгейіне байланысты), құрылымды және құрылымсыз (ұйымдастырылу критерийлеріне байланысты), төтенше және жоспарланған (мақсатты критерийлеріне байланысты), экспансивті және экспансивті емес (қоршаған адамдар өміріне ену деңгейіне байланысты), эгоистік және альтруистік (өзін және жан жағындағы адамдарға қызығушылығының бағытталуына байланысты), болуы мүмкін. Психолог девиантты мінез - құлқы бар жасөспірімнің отбасында қадағалап отыруы тиіс. Бұл тек нашақорлар мен маскүнемдердің отбасысы ғана емес, соңғы кезде балалар арасындағы мінез-құлық ауытқушылығы бар отбасыларда да кездесіп отыр. Барлық нәрсеге қол жеткізу позициясы, заттық философия, баланы тәрбиелеу адами саналылықтың жоғалуы жасөспірімдердегі қажіттіліктердің фрустрациясына алып келеді. Олар ата-аналарынан артық мейрімділікті қажет етеді. Соның салдарынан мұндай жасөспірімдердің қорғаныш реакциясы мінез-құлықтың адекватты емес формаларына әкеп соқтыруы мүмкін. Егер девиантты мінез-құлықтың көрінуі өзіне назар аудартпаса және үлкендердің сәйкес әсер етуін күтпесе онда мұндай мінез-құлық жасөспірімнің мінез-құлық репертуарында бекуі әбден мүмкін. Сол себепті ертерек девиантты мінез-құлықты диагностикалау аса маңызды болып табылады. Барлық кезде де, барлық экономикалық формацияларда да мұғалімдердің жұмыстануы тек оқушыларға білім беру ғана емес, сонымен қатар олардың адамгершілік бейнесі және мінез-құлық мәдениетіне тәрбиелеу болып табылады.

Егер девиантты мінез-құлықтың көрінуі өзіне назар аудартпаса және үлкендердің сәйкес әсер етуін күтпесе онда мұндай мінез-құлық жасөспірімнің мінез-құлық репертуарында бекуі әбден мүмкін. Сол себепті ертерек девиантты мінез-құлықты диагностикалау аса маңызды болып табылады.

Девиантты немесе ауытқушы мінез-құлық психологтарда және басқа да ғылымдар да әлі де зерттеулерді қажет ететін өзекті мәселенің бірі. Девиантты мінез-құлық тақырыбы пәнаралық және пікір-таластық сипатты көрсетеді. Әлеуметтік норма түсінігімен терминнің кездесетіні мәселені күрделендіреді, себебі норманың шектері шартты түрде берілген, ал адам барлық көрсеткіштері бойынша қалыпты болуы мүмкін емес. Көптеген көзқарастар жасөспірімдердің девиантты мінез-құлығының диагностикасы және әлеуметтік-психологиялық көмекпен игеруі ретінде практикалық тапсырмаларды шешуде қалыптасады. Жасөспірімдердің мазасыздығы мен агрессивтілігі, яғни девианттылығы бүгінгі күнге дейін зерттелу үстінде. Осы кезеңде жасөспірімтерде конфликтілік, тәртіпсіздік, өз-өзін ұстай алмаушылықтың тым жоғарылауы анықталады. Жасөспірімдер өзі деңгейлес құрдастарымен қарым-қатынас жасауда, қажетті тәжірибені меңгермеу салдарынан, оған артылған жауапкершіліктен қорқып мазасызданады.

Жасөспірімдердің мазасыздануын, агрессивтілігін жеңу процесінде психологтар, қоршаған ортасы, яғни құрбы-құрдастары маңызды роль атқарады. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлық мәселелерінің қазіргі күйі туралы ғылыми негізделген, анықталған көзқарастар бар. Девиантты мінез-құлықты түсіндіру үшін түрлі психологиялық концепциялардың құндылығын мойындап, біз негізгі ретінде когнитивті мінез-құлықты көзқарасты бөліп шығарамыз. Бұл зерттеуде материалды қабылдауда нақты қиыншылықтар бар. Біріншіден, бұл «девиантты мінез-құлық» түсінігінің көп мағыналылығы және осыған байланысты терминологиялық білместік. Екіншіден, бұл іштей бәрімізге тән жеке бостандық пен социумның қажеттіліктерінің арасындағы қайшылық. Девиантты мінез-құлық феноменінің бар болуы «бостандық немесе қажеттілік» дилеммасы қоғамның күтуіне қарамастан әрбір адамның жеке таңдаудың пәні болып табылатын фактісін тұжырымдайды. Біздің елімізде өркениетті қоғам мен құқылы мемлекетті қалыптастыруға ұмтылумен бірге, ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігін, еркін ойлау қабілеті мен білімділігін арттыру көзделіп келеді, ал бұл мәселелердің іске асуына небір әлеуметтік, психологиялық кері факторлар әсерін тигізбей қоймайды. Қазіргі кезде өмірдің мәнін жоғалтқан көптеген жасөспірімдерімізде сенімсіздік пен көмексіздік пайда болады. Олар жан күйзелісінен арылу үшін олар ішімдік, темекі, наркотикалық заттарды пайдалануға дейін барады.

Бұрын түсінбей немесе көрінбей жүрген мәселелер қазіргі кезде үлкен жауапкершілікпен қарауды талап етеді. Жасөспірімдердің мінез-құлқының ауытқушылығы - психологиялық-педагогикалық мәселелердің бірі. Бұл мәселенің үлкен қоғамдық маңыздылығы нарықтық экономикалық деморатиялық мемлекеттің құрылу кезеңіне сәйкес келеді. Елдің экономикалық жағдайы, бұрынғы дүниетанымның құлдырауы мен бәсекелі және жоғары өндірісті жағдайда өмір сүру мен жұмыс жасау іскерлігі мен дағдысының жоқтығы-қоғамның күрделі қиындықтары мен ішкі дау-жанжалдарды тудыруға әкеледі. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының қалыптасуында нақты іс-әрекетті ұйымдастырушы психолог, ата-ана, мұғалім болғандықтан, олардың кәсіби даярлығына, ғылыми психолого-педагогикалық негіздерін қарастыру қажеттілігі туындайды. Бүгінгі жасөспірім, ертеңгі белгілі бір маман иесі немесе қарапайым ғана қоғамдық ортаның мүшесі десе де болады, олардың тұлғалық түр сипатын даярлауда қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда олардың психофизиологиялық негізін жетілдірудің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылып келеді. Жеке тұлғаның мінез-құлқын қалыптастыру, дағдарыстардың алдын алу үшін келесі мәселелерді ескеруіміз қажет, яғни саналы көзқарасын, ізгілікті қарым-қатынас орнатуда, жүйелі іс-әрекет жасауға мүмкіндік беру. Мінез-құлық дағдарысын психологиялық көзқарас тұрғысынан қарастыратын болсақ кез-келген жеке адам басқа адамдармен олардың ой-пікірімен, бағдарымен, жағымды эмоцияны сезінген кезде жүріс-тұрыста ауытқушылықтар болмайтындығы сөзсіз. Сонымен қатар бұл мәселені педагогика, психология, әлеуметтану, практикалық психология салаларының позициясынан зерттеу қажеттілігін негіздеуге ұмтылыс жасалды. Көздеген осындай проблемалардың негізін және ғылыми тұжырымын жасаушылар да жоқ емес. Атап өтетін болсақ, уақыт ағымы алға тартқан бұл міндет жастардың, соның ішінде жасөспірімдердің тұлға ретінде қалыптасуындағы мінез-құлық дағдарысын жетілдіру мақсатында орталау білім беру орталығының оқу-тәрбие процесінің мазмұнын жаңғырту қажеттілігін айқындайды. Қорыта келе отбасында, бала-бақшада, мектепте жас жеткіншектерге барлығымыз біріге, жұмыла дұрыс тәрбие берсек, еңбекке баулысақ, келешек ұрпақтың жоғарыда айтылған жайттарға тап болмайтынына және келешекте Қазақстанымыздың көркеюіне өз үлестерін қосатын білімді де жігерлі азамат болатынын нақты сеніммен айта аламын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Личко А.Е. Психопатия и акцентуации характера у подростков. Л., «Медицина», 1997, 208 с.
2. Волков В.С. Психология подростка. – М., 2005
3. Волков В.С. психология юности и молодости. – М., 2006
4. Леонград К. Акцентуирование личности. Киев, 1981
5. Ивашкин В.С. Психологические методы изучения личности школьников – Владимир, 1990
6. Замановская Е.В. «Девиантология» уч.пособие. М., 2003
7. Керімов Л.К. «Қиын» оқушылар және оларды қайта тәрбиелеу мәселелері.- Алматы, 1991.
8. Аймауытұлы Ж. Психология.-Алматы: Рауан, 1993.

Лауланбекова А.М.

Педагог-психолог,

Абильдаева Н.А.

директордың орынбасары

Облыстық Білім басқармасының

«Экологиялық орталығы»

Оңтүстік қазақстан облысы, Шымкент қаласы

Қазақстан Республикасы

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҚТЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ӘРІПТЕСТІГІ

Қазақ халқының бар өмір тіршілігі табиғатпен тікелей байланысты болған. Ғасырлар бойы табиғат аясында тіршілік ете жүріп, оның сан алуан құпия - сырларына көңіл бөлді, өздерін табиғаттың бөлінбес бөлшегі іспеттес көрді. Табиғатқа жанашыр болу адамзат қоғамына, оның келешегіне жанашырлық жасау болып табылады. Табиғат қорғау мәселесі педагогикалық мәселелердің негізгі бір бөлігі деу өте орынды. Қоршаған орта байлығын бағалайтын, табиғатын аялайтын жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесіне көбірек көңіл бөлу қазіргі заман талабы. Сондықтан оқушыларды айналадағы ортаның тазалығына жауапкершілікпен қарауға, экологиялық сауаттылыққа тәрбиелеу қажет. Облыстық экологиялық орталығында білім мен тәрбие берудің өзектілігі үйірме жұмыстары. Үйірмеде оқушыларға төмендегідей мәселелерді түсіндіру көзделген:

- табиғаттың біртұтастығын, оған ұқыпты қарау керектігін ұғындыры;
- қоршаған орта туралы білімдерін ояту;
- қоршаған ортаны бақылау, жергілікті материалдарды пайдалану;
- жергілікті экологиялық проблемаларды шешу;
- зерттеушілік қабілеті мен шығармашылық белсенділігін дамыту;

Сонымен қатар орталықтың негізгі мақсаттарының бірі болып – облыс, қала, аудан мектептерінде экологиялық сауатсыздықты жою үшін үйірмелер ашу, балалардың жеке басының дамуына, кәсіптік бағдарын айқындауына, шығармашылық еңбегіне, олардың қабілеттерін іске асыруына, қоғам өміріне бейімделуіне, азаматтық сана – сезімінің, жалпы мәдениетті салауатты өмір салтын қалыптасуына бос уақытын мазмұнды ұйымдастыру негізінде түрлі іс-шаралар атқарып; семинар, фестиваль, экологиялық форумдар өткізу;

Жас ұрпаққа экологиялық білім мен тәрбие беру бүгінгі күн тәртібіндегі бірден-бір күттірмес мәселе. Экологиялық білім беруді әрқашанда жеке адамның тәрбиесін,

экологиялық мәдениетін дамытудан бастап, көпшілікке экологиялық білім беру деңгейіне көтеру қажет.

Экологиялық орталық Қазақстан Республикасының білім туралы Заңының 19 бабында көрсетілген «Білім берудің балалар мен жасөспірімдерге арналған» қосымша дамыту бағдарламаларын іске асырады.

Елбасымыз Н.Назарбаевтың халыққа арнаған жолдауындағы жастардың экологиялық білімін, мәдениетін және денсаулығын нығайту мақсатында мектептермен, бала бақшалармен, жоғары оқу орындары, колледждер, Шу-Талас экология департаменті, ОҚО табиғи ресурстар және табиғат пайдалануды реттеу басқармасы, Облыстық салауатты өмір салтын қалыптастыру орталығы, Облыстық балалар құқығын қорғау департаменті, «Гүлзар» қоғамдық бірлестігі, Республикалық «Гүлстан» көпшілік журналы, МАИ, сондай-ақ көптеген қоғамдық бірлестіктермен әлеуметтік әріптестік орнатып, жұмыс атқарып келеді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 220маусымдағы №849 қаулысымен бекітілген мектептен тыс ұйымдар қызметі туралы ережесімен Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарына арналған экологиялық қауіпсіздігінің тұжырымдамасына сәйкес экологиялық орталық өз жұмысын төмендегі бағыттар бойынша жүргізуде:

1-бағыт экологиялық білім мен тәрбие беруді үйірме жұмыстары арқылы жандандыру. Туған өлкеміздің тазалығын сақтау үшін оны көркейтіп гүлдендіру мақсатында қала, аудан мектептерінде экологиялық клубтар ұйымдастырылып ашылып, қазіргі таңда экоклуб мүшелері табиғат қорғау саласында үлкен жұмыстар атқаруда. Экоклуб – ол үлкендер мен жасөспірімдерден құралған үгіт-насихатшылар тобы. Олар табиғатқа деген сүйіспеншілік сезімін қалыптастыратын іс шаралар өткізеді. Өлкеміздің әрбір аула, көшелерінде тазалық сақтау үшін күресіп, ата-аналар, мұғалімдер, тұрғындар арасында бірлесе жұмыс жүргізеді.

Экологиялық білім мен тәрбие беруді, сабақ үрдістерінде пайдалану мәселелері туралы пікір алмасу, оқу-тәжірибелік және әдістемелік көмек көрсету мақсатында «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» АҚ филиалы ОҚО бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институтының географ-биолог тыңдаушыларына тақырыптық-тәжірибелік сабақтар жүргізіліп, түрлі тақырыптарда психологиялық, экологиялық тренингтер жүргізіліп отырады.

2-бағыт экологиялық ағартушылық (просвещение) көпшілік іс-шараларды ұйымдастырып өткізу арқылы. Табиғатты қорғау жұмыстарын одан әрі күшейтіп, қоршаған ортаны сол қалпында сақтап қалу, жаңа өмір ағымына сәйкес оқушылардың шығармашылық шеберлігі мен ізденістерін қалыптастыру мақсатында Республикалық қосымша білім беру оқу-әдістемелік орталығымен бірлесе экологиялық ой-санасы қалыптасқан шығармашыл жеке тұлғаны дамыту, қоршаған ортаны қорғау бойынша тәжірибелік және зерттеу жұмысына қызығушылық танытқан оқушыларды анықтау және қолдау көрсету мақсатында орталықтың ұйымдастыруымен **«Жас экологтар форумы»** номинация бойынша оқушылардың шығармашылық жұмыстары мен ғылыми зерттеу жобалары қаралады. **«Табиғат әлемі балалар көзімен»** атты байқауы да ұйымдастырылып өткізіледі. Байқауға табиғи материалдардан жасалған шығармашылық жұмыстардың ішінде оқушылардың үгіт-насихат плакаттары, көркем суреттері, фотосуреттері, бұйымдары, панно-аппликациялары қаралады. Бүкіләлемдік Жер күніне арналған шығармалар мен сценарийлер сайысы, **«Менің денсаулығым – менің болашағым – менің экологиям»** атты 3 күндік оқушылар фестивалі, оқушылар 3 күн бойы далалық жағдайда шатырларда түнеп, тамақтарын өздері әзірлеп, интеллектуалдық, спорттық-туристік, жарнамалық шоу, ғылыми-зерттеу жоба сайыстарымен қатар қатысушылармен рольдік, психологиялық, топтық ойындар өткізілді. Ересектер тобына семинар-тренингтер өткізілді. Экологиялық тәрбие негіздерін қалыптастыру, қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарымызды ұқыпты

пайдалану жөнінде балаларға шағын әңгіме (эссе) құрастыра білуге үйрету, табиғатты сақтау және оған деген қамқорлықты жас ұрпақ бойына қалыптастыру негізінде экологиялық мәселелерді шешу жолдарын іздестіруді сахналық қойылым арқылы насихаттау мақсатында ***Бүкіләлемдік Жер-Ана күніне арналған облыстық шығармалар мен сценарийлер сайысы*** облыс көлемінде ұйымдастырылып өткізіледі.

Біздің орталық «Гүлстан» Республикалық ғылыми-танымдық, көпшілік журналы және «Гулзар» қоғамдық бірлестігімен 2006 жылдан бастап тығыз байланыста болып, бірлесе жұмыс атқарылып келеді. Барлық көгалдандыру шаралары, мектеп ауласын көгалдандыру жұмыстары мен білім мекемелерінің бөлмелерін гүлдендіру жұмыстары «Гүлстан» журналының әдістемелік көмектері арқылы жүзеге асырылуда.

Сондай-ақ орталықтың ағарту жұмыстары «Гүлстан», «Оңтүстік Қазақстан», «Рабат», «Шымкент келбеті», «Ұстаз нұры», «Ұстаз жаршысы», «Болашақ», «Алтын ұя», «Замана», «Мектеп», «Жас ғалым», атты басылым беттерінен жарық көріп жүр.

Облыстық салауатты өмір салтын қалыптастыру орталығы, «Мәртебе плюс» қоғамдық бірлестігі, «Медиа - Дизайн», «Интеллект» қоғамдық бірлестігі, «Алем» жастар орталығы, «Ұрпақ» МЕҰ мамандарымен бірлесе дөңгелек үстел, семинар – тренингтер ұйымдастырылып отырады. Қазіргі таңда қоғамда тренингтердің алатын орны өте зор.

Экологиялық бағытта жұмыс жасайтын балабақшалармен бірлесіп келісім шарт жасап, жоспар бойынша түрлі семинар – тренингтер, кездесулер және т.б. мерекелік іс шаралар ұйымдастырылып өткізіледі.

3-бағыт Елбасымыздың бастамасымен дүниеге келген «Жасыл аймақ» көгалдандыру іс-шарасының орындалуы барысында елді мекендеріміздің санитарлық – экологиялық жағдайын жақсарту, көркейтіп көгалдандыру мақсатында Бадам, орман және жануарлар әлемін қорғау мемлекеттік мекемесі, Шымкент қалалық Дендрологиялық саябағы, Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркімен бірлесе көптеген іс-шаралар жүргізілуде. Атап айтсақ жоғарғы оқу орындарының, колледждердің, кәсіптік техникалық лицейлер студенттерінің қатысуымен «Таза ауа – жанға дауа», «Менің ағашым менімен бірге өседі», «Менің атуалы ағашым» аты көшет отырғызу акциялары мен «Мен және менің аулам», «Табиғатты аялайық – Туған жерді бағалайық» атты тазалық акциялары өткізілді.

Осы іс-шаралар бойынша облысымыздың барлық аудандарында оқу жылы бойы аумақтық экологиялық семинарлар өткізіліп, жалпы саны 1040 дана «Мектеп жанындағы оқу-тәжірибелік үлескілер», «Мектеп орман шаруашылығын ұйымдастыру», «Тыңайтқыштар», «Көшеттік», «Ағаштарды көбейту жолдары», «Көпжылдық гүлдер» атты әдістемелік нұсқаулар топтамалары таратылып, әдістемелік көмек көрсетіледі. Экологиялық тәрбиені насихаттау және экологиялық оқу үрдісінде жаңа әдіс-тәсілдерді, ашық сабақтар мен дидактикалық материалдарды, психологиялық-педагогикалық іс-әрекеттерді жүйелі түрде пайдалануда әдістемелік көмек көрсету мақсатында ***«Экологиялық білім мен тәрбиені дамыту»*** атты журналы екі жыл көлемінде басылымға шығарып келеді.

Осындай жаңа бастамалар кеңінен етек жайып жатса, экологиялық білім беру мен тәрбиені дамыту дұрыс жолға қойылар еді деген сенімдеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. республикалық ғылыми-танымдық, көпшілік «Гүлстан» журналы 2005-2013 ж.ж.
2. «Өсімдіктер әлемі» оқу-әдістемелік кешені, авторы Г.Құлжабаева

Ли С.Н.

Учитель биологии Руководитель кружка
«ЭкоСолнышко»

Школьный координатор международных проектов
«ЭкоШколы-Казахстан», SPARE

Айдосова Л.Д.

Учитель начальных классов

Джумаханова А.Б.

Учитель начальных классов №43
средняя школа г.Тараз
Республика Казахстан

ОПЫТ РАБОТЫ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Теперь наша задача – сохраняя все, чего мы достигли за годы суверенитета, продолжить устойчивое развитие в XXI веке. Наша главная цель – к 2050 году создать общество благоденствия на основе сильного государства, развитой экономики и возможностей всеобщего труда.

Послание Президента Республики Казахстан «Стратегия «Казахстан-2050»

В настоящее время регионы мира сталкиваются с риском необратимого разрушения окружающей среды. Речь идет не об отдельных кризисах, а о едином системном кризисе глобальной системы «ЧЕЛОВЕК—ОБЩЕСТВО—ПРИРОДНАЯ СРЕДА». Достигнуто понимание, что социальные и экономические проблемы невозможно рассматривать в отрыве от законов сохранения и изменения окружающей среды (биосферы) и, следовательно, **получение научных знаний о развитии системы «человек — общество — природная среда» является не просто актуальной задачей, но практической необходимостью.**

Объектом нашего исследования являются формирование устойчивого развития в школе.

Для Республики Казахстан переход к устойчивому развитию является насущной необходимостью. Рост экономики за счет эксплуатации природных ресурсов может происходить только на определенном этапе. В современных условиях для роста и развития требуются более прогрессивные механизмы. Устойчивое развитие необходимо для достижения целей Стратегии развития Казахстана до 2030 года. Принцип устойчивого развития также заложен в основу стратегии вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира, обозначенной в Послании Президента.

Особенности формирования устойчивого развития в школе

Образование, нацеленное на приобретение навыков и знаний, способствует формированию взглядов, позиций, ценностей, воспитанию гражданина, непосредственно влияет на достижение долгосрочных целей, выбор сценария развития общества. Переориентация образования в интересах отказа от неустойчивых моделей производства и потребления, бережного отношения к окружающей среде, достижения взаимопонимания и социальной стабильности, а также решения целого ряда задач экономического, социального и экологического развития, должна способствовать переходу человечества на путь устойчивого развития.

Особенностью формирования устойчивого развития в нашей школе является то, что наша школа работает по экологическому направлению в рамках международных экологических проектов ЭкоШколы-Казахстан и SPARE. Проект «ЭкоШколы-

Казахстан» является результатом совместной деятельности общественного объединения Центр Координации и информации по экологическому образованию «ЭкоОбраз» (Караганда, Казахстан) и Совета по обучению на природе (the Field Studies Council Environmental Education, Великобритания). Он основывается на опыте европейского Фонда Экологического Образования (Foundation for Environmental Education), который в течение уже многих лет координирует проект «ЭкоШколы» в 21 стране Европы. Школы-участницы сети стремятся снизить свое негативное влияние на окружающую среду и содействовать устойчивому развитию.

Цели проекта «ЭкоШколы-Казахстан»:

- повышение информированности об устойчивом развитии,
- содействие такому развитию в рамках отдельных школ и сообществ,
- снижение негативного влияния школ на окружающую среду.

Проект представляет собой соревнование за право обладать Зеленым Флагом и званием «Школа Экологического Действия «Шанырак».

Формирование УР в учебно-воспитательном процессе обучения

Формирование УР в учебно-воспитательном процессе обучения в школе проводится под руководством директора школы Раптаевой Гульнарой Муратбековной и членами ЭкоКомитета. Душой проекта и школьным координатором проекта является учитель биологии Ли Светлана Николаевна. В состав ЭкоКомитета входят не только педагоги, но и учащиеся, родители, работники школы и представители общественности.

Состав ЭкоКомитета проекта «ЭкоШколы-Казахстан»

Средней школы №43 г. Тараз

на 2012-2013 учебный год

1. Раптаева Гульнара Муратбековна - директор школы
2. Ли Светлана Николаевна – школьный координатор проекта, учитель биологии
3. Ахметова Бериван - ученица 8 «В» класса
4. Мирзакаримова Шахзода - ученица 8 «В» класса
5. Ултаракров Еркин Раушанович - член родительского комитета школы
6. Тулемисова Бахыт Отаргалиевна - заведующая отделом по общественному приему областной партии «Нур Отан»

Координаторы секций проекта «ЭкоШколы-Казахстан»

на 2012-2013 учебный год:

ВОЗДУХ: Кошкарбаева Асият Абдикуловна лаборант по биологии

ЭНЕРГИЯ: Трофимова А.А. учитель физики

МУСОР: Бекназарова Алима Нурманкуловна учитель казахского языка

ЗОЖ: Базылбаева Анастасия Александровна учитель начальных классов

ВОДА: Миралиева Гульжан Амангельдиевна учитель английского языка

РЕСУРСЫ: Ли Светлана Николаевна учитель биологии

ТРАНСПОРТ: Омарова Акерке Абдрамановна учитель химии

ПРИШКОЛЬНЫЙ УЧАСТОК: Азимханова Ж.К. Толегенова Гульмира Рысбаевна зам директора по ВР

Цель образования для устойчивого развития – создание условий

для становления поколения, способного реализовать концепцию устойчивого развития на основе улучшения базового образования; переориентации образования на достижение устойчивого развития; повышения внимания общественности к состоянию окружающей среды, обеспечения понимания вопросов устойчивого развития; повышения подготовки населения в области устойчивого управления территориями и ресурсами.

Обучение в процессе работы проекта в школе и сообществе

Ученики, учителя, администрация и вообще все участники школьного сообщества в ходе осуществления проектов по улучшению школьной среды получают навыки совместного принятия решений, учатся делать информированный выбор, привлекать

сторонников. Кроме того, у учеников (и очень часто у самих учителей) появляется возможность применять на практике знания в области устойчивого развития, полученные ими на уроках.

Развитие творческой личности в процессе формирования экологического сознания

- Вы знаете, почему не стоит жечь осенние листья?

В этом учебном году акция «Не жгите осенние листья!», переросла в школьный проект. Мы уверены, что проект приносит пользу в решении глобальных экологических проблем, охране воздуха. Меня и весь коллектив школы охватывает чувство гордости и радости, что мы вносим скромный вклад в устойчивое развитие экосистемы школы. Конечно, я понимаю что это - «капля в море», в море экологических проблем, но если каждый человек будет грамотно утилизировать осенние листья, то вместе мы повлияем на улучшение экологической стабильности Родины.

Член ЭкоКомитета, ученица 11 «В» класса, Дастанкызы Назерке.

Руководитель школьного кружка «ЭкоСолнышко» Ли Светлана Николаевна учитель биологии развивает творческие способности ребят. Содержание кружковой работы способствует реализации международного проекта «ЭкоШколы-Казахстан», в котором работает школа. В разделе «Я это могу!», учащиеся 3-6 классов знакомятся с задачами экологических проектов, тема урока «Проект «ЭкоШколы-Казахстан» и SPARE».

На уроках по теме «Я это могу. Работа по проекту», учащиеся кружка принимают участие в сборе макулатуры, изготовлении поделок из вторичного и бросового сырья. Ученик 6 «В» класса Письменной Илья, вместе с папой, изготовил из древесного сухостоя (стволы деревьев) хорошие подставки под карандаши и ручки. Такая совместная работа способствует сближению и дружбе между ребенком и родителем; способствует развитию творческих навыков ребенка.

На уроке по теме «Энергосбережение», учащиеся узнали, о пользе энергосберегающих ламп и, что в школе 4 класса заменили старые лампы.

Особенностью содержания кружковой работы является большой объем практических работ. На занятии кружка по теме «Вторичное использование отходов», учащиеся ознакомились с техникой изготовления рисунков, коллажей из макулатуры. За первое полугодие запланировано шесть практических работ, которые проведены в соответствии с календарно-тематическим планированием.

Программа кружка способствует формированию экологического сознания и культуры.

Заключение

Достижения в проектах ЭкоШколы-Казахстан и SPARE

2010 год сертификат школы-участницы проекта

2010 год II место средней школы №43 городской конкурс «Фитодизайн»

2011 год сертификаты республиканского конкурса методических разработок

Ли С.Н. и Сертекова Г.А.

2011 год сертификат I уровня ЭкоШколы

2011 год грамота SPARE День энергосбережения

2012 год I место республиканского конкурса «Молодые репортеры Казахстана»
Дастанкызы Назерке 11 «В» класс

2012 год сертификат II уровня ЭкоШколы

2012 год сертификат республиканского семинара SPARE г. Караганда Ли С.Н.

2012 год благодарность HSBC ЭкоШколы Раптаева Г.М. Ли С.Н. Раушанова Н.

2012 год сертификаты HSBC ЭкоШколы Дня климата Ли С.Н., Раушанова Н.

2012 год сертификаты ЭкоШколы «Меньше мусора» Ли С.Н., Раушанова Н.

2012 год сертификаты ЭкоШколы Дня «Посади дерево» Ли С.Н., Раушанова Н.

ЭкоКомитет ежегодно проводит семинары по реализации идей Устойчивого развития.

ЭкоКомитет работает по 8 направлениям: РЕСУРСЫ, ЭНЕРГИЯ, ВОЗДУХ, ЗОЖ, ТРАНСПОРТ, МУСОР, ВОДА, ПРИШКОЛЬНАЯ ПЛОЩАДКА.

«Как педагог, я считаю важным результатом то, что мы смогли повернуть мышление детей и многих учителей в сторону экологического мышления и сознания. Собрать и сдать макулатуру – это только начало. Важно, чтобы экологическое поведение стало частью общей культуры. В этом я вижу задачу, которую поставил президент Н.А. Назарбаев – поднять уровень развития Казахстана в мировом сообществе и переход государства к Устойчивому Развитию» - Ли Светлана Николаевна – школьный координатор проекта, учитель биологии

Табиғатты сақтау!

Сәлем салды сізге, қызың Әсем,
Мендей адамды көрсен сәлемдес сен.
Номері қырық үш мектебінен,
10-ыншы сынып оқушысы, боламын мен
Жіберем өлеңдерді оймен, сөзбен,
Егер сен сенбесең, көрсей көзбен,
Кәне, ойнап – күлейік бәріміз,
Бірақ біз табиғатқа қарызбыз.
43-те табиғат қорғау ұйымы бар,
Қорғасай егер болса, сенде де ар.
Талды аралауға болмайды деп,
Айтады бізге Светлана әпкей кеп.
Әр сыныпта қағаз тастау орыны бар,
Бізге келіп сендер оны тапсырыңдар.
Санасайшы күніге сен, болмай арам,
Егер шықса алпыс үш килограмм.
Құтқарасың бір талдың сен өмірін,
Аралайсың табиғаттың көңілін
43-те табиғат қорғайды деген атағы бар,
Табиғатты қорғайды барлық ғаламшар.
(Абдикерим Асем 10 класс)

ЛИТЕРАТУРА:

1. Наше общее будущее: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989.
2. Кузнецов В.Н. Безопасность через развитие. – М., 2000. Еще точнее будет сформулировать эту идею как “обеспечение безопасности через устойчивое развитие” (см.: Урсул А.Д. Переход России к устойчивому развитию: ноосферная стратегия. – М., 1998; Он же. Обеспечение безопасности через устойчивое развитие // Безопасность Евразии. – 2001. – № 1. – С. 443– Урсул А.Д., Романович А.А. Безопасность и устойчивое развитие: философско-концептуальные проблемы. – М., 2001.
3. Б.Е.Большакова “Система общество – природа – человек: устойчивое развитие” (М., 2001).
4. Стратегия образования в интересах устойчивого развития. Материалы
5. 57-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. 2005.
6. Перфилова О.Е. Развитие социально-экологической компетентности педагога в
7. www.ecoschools.freenet.kz – официальный сайт проекта «ЭкоШколы - Казахстан»;
8. www.stat.kz – все статистические данные по Казахстану;
9. www.aseko.org - сайт Ассоциации Экологического Образования (АсЭКО, г. Москва, Россия);
10. www.ecoeducation.host.net.kg – сайт «Экологическое образование в Кыргызстане и Центральной Азии».

Максимова Г.К.

Қазақстан Республикасы

Білім және Ғылым министрлігі

Республикалық «Мектепке дейінгі балалық шақ»

орталығының бас маманы

Астана қаласы. (Қазақстан)

МЕКТЕПАЛДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ОТБАСЫНДА ЖӘНЕ БАЛАБАҚШАДА БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМУ

Өскелең қазақ елінің тәуелсіздік мәртебесіне ие болуы, қазақ тілінің мемлекеттік дәрежеде қанат жаюы, білім саласындағы жан-жақты оқыту мен тәрбиелеу мазмұндарын жаңарту, бала тәрбиесіне үлкен мән беруді талап етіп отыр. Оның өзіндік даму, өркендеу, өрлеу, өсу жолдары бар.

Болашақ бүгіннен басталатынын тереңірек бойласақ, бала тағдыры, оның болашағы, жеке басының, тілінің, ой-өрісінің дамуы, тәрбиелеу мәселесі қашанда халқымыздың басты арман-мұраты болып келгені баршамызға мәлім. Атап айтсақ, қоғам өзгеріп, ана тіліміз бен дініміздің орнығуы, ата-баба қалдырған тарихи мұраларға қол жеткізіп, жас ұрпақ тәрбиесіне пайдалану басты парыз екені де анық. Еліміздің болашағы – ұрпақ тәрбиесіне байланысты Республикамызда еркін елдің ертеңін баянды ету бағытында жүзеге асырылып отырған саяси-әлеуметтік құжаттарды басшылыққа алып, бүгінгі жаңа қоғам мүддесіне лайықты, бойында ұлттық сана, ұлттық психология қалыптасқан тілі, көкірегі, санасы бай қоғам иегері болатын парасатты азамат тәрбиелеу отбасының, балабақшаның мектептің барша жұртшылықтың бірлесіп атқарар міндеті.

«Білім туралы» Заңды мектепке дейінгі ұйымдарда жүзеге асыру Қазақстан Республикасы үкіметінің қаулысы және мектепке дейінгі ұйымдардың үлгі ережесі, базистік оқу жоспарларымен бірге бірқатар нормативтік-құқықтық құжаттар дайындалып, жарық көруде. Құжаттарда мектепке дейінгі жастағы балалардың тәрбиесіне, жан-жақты ой-өрісі, дене бітімі, сөйлеу мәдениеті, ана тілінің дамуына жағдай жасау қажеттілігі атап көрсетілген.

Заңдағы тікелей мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытудың негізгі мәселелеріне тоқталатын болсақ, ол 23-ші бапта нақты берілген:

- Мектепке дейінгі тәрбие отбасында және мектепке дейінгі ұйымдарда жүзеге асырылады.
- Мектепке дейінгі ұйымдар отбасымен қатар бір жастан алты (жеті) жасқа дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқытудың, олардың дене және психикалық денсаулығын қорғап, нығайтуды, дамуында ауытқуы бар балалардың жеке қабілеттерін дамытуды, оған мұқтаж балаларға қажетті түзету жасауды жүзеге асырады.
- Мемлекеттік білім беру мен денсаулық сақтауды басқару орындары мектепке дейінгі ұйымдар мен отбасына қажетті әдістемелік және конституциялық көмек көрсетуді ұйымдастырады.
- Бес (алты) жастағы балаларды мектепалды даярлау міндеті отбасында, мектепке дейінгі ұйымда немесе мектепте жалпы білім беру бағдарламаларының шеңберінде жүзеге асырылады.

Жоғарыда аталған негізгі, көкейкесті мәселелерді шешуде келешекте балбақшаларға кезек күттірмейтін іс-шаралар ұйымдастырылуы шарт. Атап айтқанда:

- отбасы мен мектепке дейінгі ұйымдардың арасындағы ынтымақтастықты сақтай отырып, ата-аналармен жұмысты жандандыру;
- мектепке дейінгі ұйымдардағы тәлім-тәрбие жұмысын жақсарту;
- тәрбиенің сан-саналы, келелі мәселелерін шешетін қарапайым дағдыларын бала санасына орнықтыратын алғашқы білім негіздерін қалауға баса назар аудару;

- баланың өздігінен дербес іс-әрекет жасау, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыратын бағдарламалар мазмұнын айқындап, қалыптастыру;
- мектепалды даярлау топтарында 5-7 жастағы балаларды оқытып, тәрбиелеу;
- білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық сана және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыру;
- педагог-тәрбиешілерді кәсіби шыңдауға қажетті мүмкіндіктерді толық пайдалану;
- баланың жеке басын дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыруда бүгінгі сәби – ертеңгі ел азамтының елін, жерін, тілін, салт-дәстүрін сүйетін, қазақ елінің білімді, білгір перзентін тәрбиелеу.

Олай болса, тәрбие беру жай іс емес, қиын іс. Педагог-тәрбиешіден қажымас жігер, талмас қайрат, шексіз төзімділікті, шеберлік пен әдісті талап етеді. Сөйтіп, жас жеткіншектерге ана тілінің мәйегін, інжу-маржанын ұрпаққа дарытып, жылуын төгіп, өз шығармашылықтары арқылы түйген-білгенін, оқып-үйренгенін уақыт талабымен үндестіріп, үйлестіріп, өзгертіп, жаңалап бала бойына сіңіреді.

«Қазақстан Республикасының тіл туралы» Заңының 4-ші бабында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі. Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағындағы қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін, іс-қағаздарын жүргізу тілі. Сонымен бірге үкімет, мемлекеттік органдар мемлекеттік тілді яғни, қазақ тілін барынша дамытуға оның халықаралық беделін нығайтуға және қазақ жастарына ана тілін сақтау мен дамыту үшін көмек көрсетуге міндетті» - деп атап көрсеткен. Өйткені тіл – адамдардың бір-бірімен пікір алысып, қарым-қатынас құралы болғандықтан тілдің қоғамдық, тәрбиелік қызметі де ерекше. Сол себепті қазіргі кездегі мектепке дейінгі тәрбиенің мақсаты – бүкіл қоғамдық, жалпы халықтық іс болып отыр. Оның үстіне халықтар мәдениетінің бір бөлігі байланыс құралы тіл, тілдік мәдениет жеке адамның қалыптасуының негізгі қажеттілігінің бірі.

Қазіргі таңда жалпы тілді меңгеруде мектепке дейінгі кезең ыңғайлы болғандықтан, мектепке дейінгі педагогикада тіл дамыту проблемасына айтарлықтай көңіл бөлінуде. Осының айғағы мен дәлелі ретінде «Ең қиын санамызға берік орныққан жалған ұғымдар мен сенімдерден арылу, сондай-ақ бір жағынан, өзге елдердегі замандастарымен тең дәрежеде бәсекелесе алатын биік өрелі, терең білімді ұрпақ тәрбиелеу болып тұр», - деп түйіндесе Президент Н.Ә.Назарбаев сонау заманда Жүсіп Баласағұни «Құтты білік» дастанының әр бетін ұрпақ тәрбиесіне байланысты білімнің маңызы, тілінің дамуы, бала тәрбиесінде яғни, отбасында жүзеге асатынын мынадай өлең жолдармен дәлелдейді.

*Ұл-қызға әдеп үйрет, білім-өнер,
Көп көріп содан пайда кемелденер.
Ұлыңа үйрет білімді барлық амал,
Сонымен ол жияды қазына-мал – дей келе,
Бала білім жолын құсын десеңіз,
Бесіңде-ақ ілім шоғын көсеңіз...
Білім үйрет сәбиіңе сарыла,
Уызда ілім, сүттей сіңер қаныңа!
Сәбиінде көкіректе түйгені*

Өлгенінше санасында жүреді, – деп ақыл-ойдың, білімнің биік мәнін дәріптейді. Әйтпесе, Ж.Баласағұн «Ақыл-ойдың көркі – тіл, тілдің көркі – сөз» деп тауып айтқан.

Ал Ахмет Іүгінекидің (XII ғ) шығармаларында, әсіресе, «Ақиқат сыйы» дастанында ең басты нәрсе деп оқу мен білімге ден қояды. Адамгершілік, әдептілік, этикалық ілімдері де мағыналы, мазмұнды, сырға бай, әділ сөйлей білуге, сыр сақтай білуге, әдептіліктің белгісі – тілге сақ болуға үйретіп, маңызды, татымды ақыл-өсиеттер айтады.

Міне, осындай тілін, елін сүйген ғұламалардан үлгі алған Әбділда Тәжібаевтың «Ана тілім» атты өлеңінің төрт жолы:

***Ана тілім – тірлігімнің айғағы,
Тілім барда, айтылар сөз ойдағы.
Өссе тілім, мен де бірге өсемін,
Өшсе тілім, мен де бірге өшемін.***

Иә, еліңе, жеріңе, Отаныңа жақсылық жасағың келсе, туған ана тіліңді сүй. Адам ана тілімен бақытты, ана тілімен асқақ. Ана тілі – әр халықтың төл бесігі. Өзінді көгертпей тұрып, өзгені көгертем деу бекершілік. Ал өз халқыңның көсегесін көгертіп, мерей-мәртебесін биіктету үшін алдымен ана уызымен бойға сіңген қасиетті қазына – ана тілін жетік білу қажет.

Қырғыз ақыны Сарғонаевтың шын жүрегінен шыққан «Ана тілін білмеген – ақылы жоқ желік бас, ана тілін сүймеген – халқын сүйіп жарытпас» деген даналық иірімі көпшілік қуаттап, қолдаған сөз сөлі болып табылады. Ана тілін ардақ тұтып, өз ғұмырына алтын арқау еткен асыл адамдар – міне солар, осындай қадау-қадау өлең жолдары бүгінгі күнмен ұштасып жатқан, тәлім-тәрбиелік мәні зор, адамның жан дүниесін түсінуге, танып білуге шақыратын толғаулар деп санаймыз.

Ал Ахмет Байтұрсынұлының есімі бүкіл түрік тілдес халықтарының тарихына Кемал Ататүрік, Ысмайылбек Гаспыралымен бірге мәңгі өшпестей болып алтын әріптермен жазылды.

Қазақ халқының тарихында өзінің рухани сана-сезімі, парасатты және жалпы болмысы жағынан фольклорист, ақын-жазушы, публицист, аудармашы, қазақтың тілі мен әдебиетінің негізін салушы, ірі ғалым-филолог, лингвист, түрколог-реформатор, ағартушы-демократ, гуманист, педагог, зерделі тарихшы, журналист, қазақтың тұңғыш редакторы, заң білгірі, профессор, оқулықтар жазудың білгір маманы, қазақ елінің толық тәуелсіздікке жетуі үшін жан аямай күрескен ірі қоғам қайраткері, халықтың жалындап жанған адал перзентінің тұжырымы бойынша адамның ақылы, әдіс-амалы, шеберлігі, өнері, күші бірігуі керек. Ол адамның қиялы, сана-сезімі жетіле түсу үшін ғылым мен өнердің маңызын айта келіп, оны бес түрге бөліп көрсетеді. Сәулет, сымбат, кескін, әуез, сөз өнері. Оның ішінде «Өнер алды – қызыл тіл» деп тілге ерекше тоқтайды.

Ахмет Байтұрсынұлы Орынборда алғашқы қазақ оқу құралдарын жарыққа шығарады. «Маса» атты өлеңдер жинағын, «Әліппе», «Тіл құралын» жазды және И.Крыловтың 40 мысалын қазақ тіліне аударды. «Қазақ» газетінің редакторлық міндетін өзіне алып, оның бірінші санында былай деп жазды: «Әуелі газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі... газеті жоқ жұрт басқа газеті бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мылқау, көзі жоқ соқыр сықылды»... деп жазды.

Халқымыздың рухани көсемі аталған Ахмет Байтұрсынұлының 125 жылдық мерей тойы халық бірлігі мен ұлттық тарих жылына тұспа-тұс келгендігі қазақ еліне аян. Ұлы тұлға рухына «Тұлғаға тағзым» атты айдармен жер-жерден ғылыми теориялық конференциялар кеңінен болып отыр. Астана қаласында өткізілген конференцияда жасалған баяндамалар: «А. Байтұрсынұлының мемлекеттік тілді дамытудағы ролі», «А.Байтұрсынұлы – XX ғасырдың ұлы реформаторы», «Ахаң – ана тіліміздің түрлеушісі» т.б. тақырыптарға арналды.

Алматы қаласында «Ахмет Байтұрсынұлы тағлымы және «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңының орындалу барысы» деп аталды практикалық конференция. Республикалық Ұлттық кітапханада «Шын асылмен қайта қауышу» атты кітап көрмесі ашылды. Кітап көрмесінде Ахмет атаның педагогтігі, қазақ әліпбиінің, тіл білімінің негізін қалаудағы ұлтына сіңірген орасан еңбегінен бастап, шығармасы, аудармасы, ауыз әдебиетінен зерттеуге қосқан үлесі, Абайтануды тұңғыш көтерген зерттеуі, ғылыми еңбектері орын алды.

«Дәуірдің жарық жұлдызы» деген атпен тақырыптық кеште А.Байтұрсынұлының психологиялық біліктілігі, педагог ағартушылығы туралы ғалым С.Қалиевтің сөйлеген сөзі, оқыған дәрісі тыңдаушылар көңілінен шықты.

Қазақтың кемел дарын, таңғажайып талантты ақыны Мағжан Жұмабаев өзінің «Педагогика» деген еңбегінде: «Тіл – жанның жайын жарыққа шығару жолы. Тіл – адам жанының тілмашы, тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық көрмей қор болып қалар еді. Адам тілі арқасында жан сырын сыртқа шығарып, басқаларға ұқтыра алса, адамның не арманы бар! Жазушы, ақын деген сөз – ойлаған ойын әдемілеп ана тілінде жарыққа шығара алатын деген сөз. Тілі кем болса, адамның қор болғаны. Ойың толып тұрып, айтуға тілің жетпесе, ішің қазандай қайнайды да. Қысқасы, адамның толық мағынасымен адам аталуы тіл арқасында».

Тіл әрбір адамға осындай қымбат болса, әрине ұлт үшін де қымбат. Тілсіз ұлт, тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрмақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сар даласы кең, тілі де бай. Осы күні түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, орамды, терең тіл жоқ. Түрік балалары күндердің бір күнінде айналып қазақ тіліне келмекші, қазақ тілін қолданбақшы, күндерде бір күн түрік балаларының тілі біріксе, ол біріккен тілдің негізі қазақ тілі орын алмақшы. Келешектің осы болуына біздің иманымыз берік – дей келе:

Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кен тілім,

Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім.

Таралған түрік балаларын бауырына

Ақ қолмен тарта аларсың сен тілім, – деп елдің болашағымен астастырып, жаны құрақ ұшып, жүрекжарды сөзін айтқан ұлы Мағжан Жұмабаевтың ойы еңсемізді езер ауыр шындық.

Әрине, тіл – әр ұлттың қасиетті белгісі, анасындай асыл, қымбат, аяулы. Ұлы Мұхтар Әуезов: «Бұл дәуірде өз ана тілін, әдебиетін білмеген, қадірлемеген адам, толық мәнді интеллект емес деуге болады. Себебі ол қандайлық мамндық білімі болса да рухани, ой тәрбиесінде сынаржақ азамат болады» - деген ой түйеді.

Тіл – байлықтыңқайнар көзі.Неғұрлым тілді терең ұғып,терең түсінсең,соғұрлым қоршаған ортаға деген көзқарасының молайып адамдарға ілтипатың өсіп отырады.

Қазақ тілінің сөйлеу ауқымы осы кезде өз дәрежесінен өсіп,кеңейді.Сөйлеу мәдениетінің түп тамыры ертедегі грек және Римдіктердің шешендік өнерінде,одан бері қазақ ойшылдарының, данышпандардың, ақын-жырау, билердің туындыларында жатыр. Тілдік қатынас адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсіну, айту, пікірлесу т.б.әрекетіне тікелей қатынасты құбылыс.

Олай болса, балабақша бала өз ана тілін меңгеру барысында тілдік қатынастың аса маңызды түрін-ауызша сөйлеп үйреніп айтады, ол сөздерді байланыстырып айту арқасында жүзеге асады. Сөздің байланыстырылып айтылуы баланың тілдік және ақыл-ой дамуымен біртұтас жүреді. Педагогика ғылымының тарихына үңілсек, баланың сөзді байланыстыра сөйлеуін дамытуда түбегейлі зерттеулер жүргізілуде Я.А.Каменский, К.Д.Ушинский, С.Я.Рубенштейн, А.М.Леушина, Т.Тихеева т.б.зерттеулері бала тілін дамытуда басшылыққа алатын еңбектер.

Қазақ тілінде зерттеулер жүргізген ғалымдар Б. Баймұратова, А. Меңжанова, М. Мұқанов, Х.Т. Беделбаеваны т.б.айтуға болады.

Баланың сөзді байланыстыра айта білуі дегеніміз – сөз бен сөйлемдердің үйлесімдігі ғана емес, бұл бірбірімен байланыста келген, дұрыс сөйлемдерден құралған бала ойының сыртқы жаңғырығы. Бала сөйлеу барысында ойлай білуге үйренеді. Одан

баланың ойлау логикасын, өзін қоршаған әлемді қаншалықты қабылдап, сыртқа жаңғырта білуін байқаймыз. Осындай басты-басты мәселелердің дұрыс шешілуін, жүзеге асыру жолдарын тексеру мақсатында, балалар психологиясы мен мектепке дейінгі педагогикаға арналған оқулықтарда айтылғандай баланың байланысты сөзін дамыту жолдарын негізге ала отырып, оның қаншалықты меңгерілгенін қадағалап, тәжірибелер жасау әрбір тәрбиеші-педагогтың атқарар ісі.

Жалпы бала тілін дамытуда, байланыстырып сөйлеуде қазақ балалар әдебиетінің көркем шығармалар мен ертегілердің соның ішінде қазақ халқының ұмытылып бара жатқан парасатты, сөзге шешен адамдар туралы ертегілерді пайдалансақ нұр үстіне нұр болмақ.

Ұзақ жылдардан соң қайта оралған М. Жұмабаев, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ш. Құдайбердиев т.б. еңбектерін бала тәрбиесінде жан-жақты пайдалану бүгінгі күннің парызы.

Жалпы бала тілін дамытуда, байланыстырып сөйлеуде ертегі, аңыз-әңгімелердің, мақал-мәтел, жаңылтпаштардың, асыл сөздер мұрасының әсері әлде қайда басым. Халық байлығының асыл қазынасы, рухани азығы – тіл. «Ана тілім – алтын қазығым» деген атпен қала көлемінде 30 қазақ балабақшалары арасында семинар өтті. Бұл семинарлардың мақсаты – ұлы ұстаздардың қазақ тілінде мәнді, дәмді, асыл сөздерін жинау еді. Сондықтан біз тіл туралы ұлылардың ой-түйіндерін тәрбиешілер үшін ұсынып отырмыз.

Тіл тазалығы дейтініміз – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау. (А. Байтұрсынұлы)

Бөгде тілді тек қана өз ана тіліміз арқылы түсінуге болатындығын ұмытуға болмайды. (К.У. Ушинский). Берекелі ой түйсе, тіл үйрету, баланың байланыстырып сөйлеуін дамыту жұмыстары тәрбие берумен бірге білім берудің негізі болып табылады.

Баланың сөз байланысын дұрыс қалыптастыру үшін көптеген әдіс-тәсілдермен тіл дамыту сабақтарын жүргізуге болады. Мысалы: ертегінің желісін бұзбай жүйелі әңгімелеу арқылы сөздік қорды байытып байланыстырып сөйлеуді дамыту, суреттерді мазмұнды пайдалану, әртүрлі логикалық жаттығу жұмыстарын орындау.

Қазақ балалар әдебиетінің атасы Ы. Алтынсарин де балаларды оқыту және тәрбиелеу олардың жан-жақты жетіліп, тілдерінің дамып, байланыстырып сөйлеудің мәні арту үшін ауыз әдебиеті шығармаларының маңызын айтады. Тиянақты тұжырымында «Өмірге қажетті ауыз екі сөйлеу дағдыларына жаттықпайынша, қай-қай тілде болса да еркін, жүйелі сөйлеу мүмкін емес» - дейді. (Алматы – 1995, 140 бет. Таңдамалы шығармалары.

Ы. Алтынсарин).

Бақылау жұмыстарын жүргізу т.б. тәсілдерді түрлендіре қолданып, баланың сөз қорын, ауызша жүйелі сөйлеу тілін, ой-өрісін, таным, сезім қабілетін дамыту, мектепке даярлау осы заманғы аса жауапты міндеттердің бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

4. ҚР мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты, Астана 2009 ж.
5. Әбенбаев С., Тәрбие теориясы мен әдістемесі.- Алматы, «Дарын», 2004 ж.
6. Адамгершілік сабақтары. Жеке тұлғаның рухани адамгершілігін дамыту бағытындағы авторлық бағдарламалар мен оқу тәрбие іс-шараларының үлгілері. Құрастырушы: Игенбаева Б.Қ. «Мен - Адаммын» қоғамдық қоры, 2001 ж.
7. Иманбаев Т., Иманбаев С.Т. Батырлар тарихы – ел тарихы.
8. Ұзақбаева С.А. Тамыры терең тәрбие. – Алматы, «Білім» 1995 ж.

ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ: СУЩНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ

Воспитание школьников обладающих определенной нравственностью, является одной из важнейших общественных проблем, обусловленных необходимостью воспитания личности, способной проявить готовность к пониманию, терпимости, уважению.

Изменения, происходящие в условиях социально-экономических и образовательных реформ в Кыргызской Республике, влияют на повышение требований к уровню нравственности личности. Эти и другие обстоятельства объясняют неиссякаемый интерес исследователей к проблеме нравственности.[1.10с]

С одной стороны, духовный кризис – глобальное явление, которое связывают с преобладающим характером цивилизационного развития человечества. Современное постиндустриальное общество, ориентированное на максимальное потребление материальных благ и преобразование окружающего мира для более полного их удовлетворения, породило особый тип технократической личности – «кибернетического человека» (Э.Фромм), интеллектуально развитого и технически образованного, но неспособного к подлинно человеческим отношениям и духовно отчужденного от мира природы и человеческой культуры.

С другой стороны, духовный кризис, характеризующийся бездуховностью и безнравственностью – явление отечественное, которое особенно стало явным, начиная с 90-х гг. XX века. Это связано не только с реалиями социальной жизни, но прежде всего с утратой прежних основ и ценностей воспитания, порожденной долгими годами идеологической неопределенности и аксиологическим кризисом.

Изначально сущность, основное назначение воспитания заключается в формировании духовного стержня человека – его внутреннего, духовного мира, который проявляется в системе его эмоционально-ценностных отношений к окружающему миру и к самому себе. Разложив воспитание на отдельные составляющие (интеллектуальное, эстетическое, нравственное, трудовое, физическое и т.д.), педагогическая наука рекомендовала педагогу-практику, формирование и развитие человека «по частям», в то время как целостность человека и проявление его человеческой сущности в любых видах деятельности возможны только на основе становления его целостного духовного мира.

В чем же заключается сущность духовно-нравственного воспитания?

Существуют разные точки зрения на этот счет. Одна из них заключается в том, что в их объединении проявляется стремление соединить религиозное и светское понимание духовности (духовность – понятие религиозное, нравственность – светское). По мнению А. Лихачева, «в наше время, когда говорят о смысловых, идейных исканиях отдельного человека или целого культурного течения, но при этом желают подчеркнуть их автономность от религиозной сферы, термины "духовный" и "нравственный" зачастую соединяют, образуя новое слово: *духовно-нравственный*. ... Речь в подобных случаях идет все о том же поиске Истины и Смысла, который осуществляется и в религии, но при этом с опорой на интуитивный поиск самого человека, его совести, а не на то или иное религиозное учение или Откровение» [2].

Согласно другой точки зрения, нравственность распространяется на повседневную жизнь, а духовность – на жизнь в ее высшем качестве – бытии человека [5, с.10]. Но думается, что причины здесь более глубокие. Надо, прежде всего

разобраться, что такое духовность и нравственность? И всегда ли духовное воспитание может быть нравственным, а нравственное – духовным?

Духовность, на наш взгляд, – качественная характеристика сознания и самосознания личности, отражающая целостность и гармонию ее внутреннего мира, способность выходить за пределы себя и гармонизировать свои отношения с окружающим миром. Это и особый эмоциональный строй личности, проявляющийся в тонких движениях души, обостренном восприятии всего, что окружает человека, в способности к высоким духовным состояниям и установлению тонких духовных связей между людьми, в основе которых – чуткое отношение к человеку, забота о его духовном росте и благополучии. Недаром значение слова «дух» – (лат. *spiritus*) – дуновение, тончайший воздух, дыхание [6].

Второе понятие, важное для осознания сущности духовного воспитания, – **«духовная жизнь»**, или **«духовное бытие»** человека. «Духовность» и «духовное бытие» – взаимопроникающие, но не синонимичные понятия. Духовное бытие личности проявляет ее духовность, а духовность выступает основой и результатом ее духовного бытия.

Если религиозная традиция чаще всего рассматривает духовное бытие как трансцендентный выход человека за пределы своей реальной жизни, то светская включает в нее всю сферу духовно-практической жизнедеятельности личности: поиск и обретение смысла жизни, своего призвания; духовное самосовершенствование и обогащение внутреннего мира посредством приобщения к культуре, духовного общения между людьми; духовно-практическую деятельность, направленную на служение и помощь окружающим.

В словаре русского языка дается такое определение нравственности: **«Нравственность»** – это внутренние, духовные качества, которыми руководствуется человек, этические нормы; правила поведения, определяемые этими качествами. А воспитанным считается такой человек, который отличается хорошим воспитанием, умеющий хорошо вести себя».

Словарь по этике дает следующее толкование: **«Нравственность»** – область практических поступков, обычаев, нравов... сфера нравственной свободы личности, когда общественные и общечеловеческие требования совпадают с внутренними мотивами...».

В педагогическом словаре дается следующее определение качеств, черт характера, навыков и привычек поведения. **«Нравственно- воспитанный»** – это тот, для которого нормы и требования морали выступают как его собственные взгляды и убеждения, привычные формы поведения.

В нравственном воспитании детей и молодежи большую роль играют изучение литературы, истории и др. учебных предметов, игры, занятия спортом и художественной самодеятельностью».[1.10]

Нравственность рассматривается как индивидуальная форма существования морали общества, как внутренний закон человека, побуждающий его соотносить свои действия и поступки с общественными нормами. В частности, нравственным считается человек, который руководствуется принципами «общественного договора» или Золотым правилом нравственности: *«Поступай с другими так, как ты хочешь, чтобы другие поступали с тобой»*. На наш взгляд, духовные истоки нравственности лежат не в прагматичной сфере «общественного договора», а в сфере любви к человеку.

К сожалению, традиционная система воспитания (в том числе этического образования) ориентирована на сообщение нравственных знаний, внедрение в сознание ребенка определенной системы норм и принципов, а не на развитие его духовно-нравственного сознания и самосознания.

Итак, «духовно-нравственное воспитание направлено на "возвышение сердца" ребенка как центра духовной жизни (И.-Г. Песталоцци). Оно, – по мнению Т.И.

Петраковой, –представляет собой процесс организованного, целенаправленного как внешнего, так и внутреннего (эмоционально-сердечного) воздействия педагога на духовно-нравственную сферу личности, являющуюся системообразующей ее внутреннего мира» [4]. Мы бы скорректировали это определение: не воздействие, а *целенаправленное создание условий для становления духовно-нравственной сферы личности*, поскольку прямое воздействие не всегда имеет тот результат, к которому стремится педагог.

Решение задач духовно-нравственного воспитания современной системой образования связано с разрешением целого ряда проблем, среди которых наиболее важными, на наш взгляд, являются следующие.

Проблема первая связана с *подготовкой учителя*, способного стать духовным наставником личности. Существует философский принцип: подобное создается подобным –нравственность воспитанника формируется нравственностью воспитателя, духовность – духовностью. В состоянии ли современный учитель с его достаточно прагматичным мировосприятием и мышлением, зачастую столь же бездуховный, выполнить ту высокую миссию, которая перед ним ставится? Кто *реально* это может делать, так это учителя общеобразовательных школ. Необходима подготовка педагогов, способных вести курсы «Ыйман сабактары» и «Этику».

Как отмечается в аннотации к журналу «Духовно-нравственное воспитание», педагог должен осознанно стремиться к собственному духовному росту и оказывать помощь своим воспитанникам в духовном взрослении; – глубже понять себя, свое предназначение – в семье, роде, профессии, Отечестве; – найти путь к своему подлинному «я»; – жить, следуя своей природе; – различать пласты человеческой жизни – физический, душевный, духовный, помочь в этом своим ученикам; – внутренне приобщиться к национальной духовной традиции – религии, фольклору, архитектуре, искусству, литературе, философии; – осознать серьезность и неповторимость каждого дня и всякого дела; – обрести реальную радость бытия. Согласитесь, что это сложная задача, и не все смогут с ней справиться.

Введение в стандарт образовательной области «духовно-нравственная культура», с одной стороны, важный шаг, с другой – возникает возможность формализма и очередного начетничества в реализации этого прекрасного замысла (так, лишь 10 % студентов считают, что уроки литературы, призванные быть, по выражению А. Твардовского, «уроками нравственного прозрения личности», были для них в школе таковыми). Необходимо отчетливо понимать, что решение задач духовно-нравственного воспитания требует преобразования педагогической реальности на всех ее уровнях – не только процесса обучения, но и системы воспитательной работы школы, тех отношений, которые в ней существуют, семейной обстановки и т.д., то есть создания в школе и вокруг нее культуросообразной среды.[3].

Проблема вторая касается *содержания* духовно-нравственного воспитания. Традиционно в качестве содержания рассматривают систему ценностей, присвоение которых обеспечивает духовно-нравственное становление растущего человека. На наш взгляд, содержанием духовно-нравственного воспитания является тот духовный и нравственный опыт, который приобретается ребенком и «взрачивается» педагогом в процессе педагогического взаимодействия:

- опыт переживания высоких духовных состояний;
- опыт осознания своей внутренней духовной реальности и понимания самоценности духовного мира другого человека;
- опыт определения воспитанником актуальных для него смысложизненных и нравственных проблем;
- опыт индивидуального и совместного смыслопорождения, смыслообразования и смыслостроительства;
- опыт разрешения нравственных проблем;

- опыт содержательного, духовного общения;
- опыт определения и реализации своих ценностных приоритетов в искусстве, в духовно-практической деятельности (творчество, общение, помощь людям, социальное служение, благотворительность, добровольчество, волонтерство и т.д.)

Проблема третья связана со *способами (методами и формами)* духовно-нравственного воспитания, поскольку ценности человека – это то, что труднее всего поддается простой трансляции, передаче от их носителей-воспитателей воспитанникам. В этом смысле важное значение имеют беседы, дискуссии и диалоги о нравственности, этике поведения и жизненных ценностях. Причем это не исключает также проповеди представителей местной мечети.

От степени готовности педагогов к таким методам и формам общения во многом зависит успешность решения задач духовно-нравственного воспитания молодого поколения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бабаева, А.Д. Развитие нравственной воспитанности старшеклассников в процессе учебной и внеучебной деятельности: автореф. дисс. ... кан.пед.наук: 13.00.01. – общая педагогика [А.Д. Бабаева]. -Бишкек, 2010. - С. 10.
2. Лихачев А. Духовно-нравственная жизнь в категориях психологии / А.Лихачев // Московский психотерапевтический журнал. – 2005. – № 3. – С.20-50.
3. Никитина Н.Н. Социально-педагогические основы ценностного самоопределения в ранней юности: Методическое пособие / Н.Н. Никитина, В.Г. Балашова, Н.М. Новичкова. – Ульяновск: УлГПУ, 2006. – 273 с.
4. Петракова Т.И. Ценностный потенциал базового образования в духовно-нравственном воспитании учащихся: Монография / Т. И. Петракова; Институт общего образования МО России. 2000.
5. Соловцова И.А. Законы духовной жизни человека как основа духовного воспитания / И.А. Соловцова // Проблемы духовного воспитания: Гуманитарно-целостный подход: Материалы «круглого стола», 20 октября 2005 г. / Сост. И.А. Соловцова; под ред. Н.М. Борытко. – Волгоград: ТЦ «ОПТИМ», 2006. – С. 5-10.
6. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1980. – 444 с. 1.Овчарова Р.В. Семейная академия: вопросы и ответы. – М., 1996.

Майлыбашева Ч.С.,
канд. пед. наук, доцент кафедры ВМиОТ,
Кыргызский национальный университет,
Исраилова Г.Т.,
и.о. доцента кафедры ВМиОТ,
Кыргызский национальный университет.
(Кыргызстан)

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ ПО ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКЕ.

Аннотация

В статье приводятся организация, проведение, оценка самостоятельной работы студентов. Варианты СРС по высшей математике.

Ключевые слова: СРС, модули по высшей математике.

Доля самостоятельной работы студентов в учебном процессе, после перехода на кредитную систему обучения, стала значимой и увеличилась. После присоединения Кыргызской Республики к Болонскому соглашению самостоятельная работа студентов (СРС) является одной из основных форм организации учебных занятий в вузе.

Профессор Э. Мамбетакунов пишет, что СРС – это вид работы, который выполняется без непосредственного участия преподавателя, но по его заданию. Без навыков самостоятельной работы, без устойчивого стремления к совершенствованию знаний молодой специалист не сможет постоянно находиться на уровне совершенных научных технологий.

Кафедра высшей математики и образовательных технологий является обслуживающей. Преподаватели кафедры обучают студентов и нематематических специальностей. Каждый раз для проведения модулей, СРС, составляли варианты. Доцент Майлыбашева Ч.С. и и.о. доцента Исраилова Г.Т. в 2011 году издали «Сборник заданий по высшей математике для самостоятельных работ». В сборнике все разделы высшей математики, изучаемые на первом курсе. После каждого раздела по 30 вариантов задач и примеров. Каждый студент заводит отдельную тетрадь, до конца учебного года выполняет СРС по своему варианту и сдает преподавателю.

На практических занятиях стараемся решить больше примеров, объяснить и показать задания из сборника, но не всегда успеваем. Уровень базовых знаний студентов разный, поэтому в сборнике дана теория, все основные формулы, показаны решения.

Изучение высшей математики начинается с аналитической геометрии. Студенты знакомы с формулой прямой на плоскости, координатной плоскостью со школы. Выполнение заданий первой таблицы не вызывает затруднений. Тяжелее даются задачи второй таблицы, так как точки имеют уже по три координаты. Строить параллелограмм $ABCD$, где $A(-1; -2; 3)$, $B(-4; 1; 2)$ и $C(5; 2; 7)$, найти вершину D и острый угол A , студенты выполняют с помощью преподавателя. Хотя решение подобной задачи показано перед таблицей. Студентам достаточно подставить данные своего варианта.

Многие студенты не проходили вычисление определителей второго и третьего порядка в школе. При выполнении таблицы 4 приходится еще повторять правила вычисления определителей третьего порядка.

Пример 4.

Даны точка $M(3; -5; 4)$ и прямая $l: \frac{x-4}{-3} = \frac{y-2}{3} = \frac{z-3}{1}$. Написать уравнение перпендикуляра, опущенного из точки M на данную прямую.

Решение. Воспользуемся формулой:

$$\begin{cases} m(x-x_0) + n(y-y_0) + p(z-z_0) = 0 \\ \begin{vmatrix} x-x_0 & y-y_0 & z-z_0 \\ x_1-x_0 & y_1-y_0 & z_1-z_0 \\ m & n & p \end{vmatrix} = 0, \end{cases}$$

где $M(x_0, y_0, z_0)$ точка и прямая

$$l: \frac{x-x_1}{m} = \frac{y-y_1}{n} = \frac{z-z_1}{p}$$

В нашем случае:

$$\begin{aligned} x_0 &= 3, & x_1 &= 4, & m &= -3, \\ y_0 &= -5, & y_1 &= 2, & n &= 3, \\ z_0 &= 4, & z_1 &= 3, & p &= 1. \end{aligned}$$

$$\begin{cases} -3(x-3)+3(y+5)+1(z-4)=0 \\ \begin{vmatrix} x-3 & y+5 & z-4 \\ 4-3 & 2+5 & 3-4 \\ -3 & 3 & 1 \end{vmatrix} = 0, \end{cases}$$

перепишем еще

$$\begin{cases} -3x+3y+z+20=0 \\ \begin{vmatrix} x-3 & y+5 & z-4 \\ 1 & 7 & -1 \\ -3 & 3 & 1 \end{vmatrix} = 0, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} -3x+3y+z+20=0 \\ 7x-21+3z-12+3y+15 \\ 21z-84+3x-9-y-5=0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} -3x+3y+z+20=0 \\ 10x+2y+24z-116=0 \quad /:2 \end{cases} \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \begin{cases} -3x+3y+z+20=0 \\ 5x+y+12z-58=0 \end{cases}$$

Это и есть уравнение перпендикуляра.

При прохождении кривых второго порядка уделяем внимание эллипсу, так как окружность, параболу и гиперболу студенты изучали в школе. Каждый студент строит все четыре кривые.

Раздел линейной алгебры студенты решают самостоятельно. По школьной программе предусмотрены решения систем различными методами. Единственно, показываем вычисление определителя пятого порядка, методом понижения порядка.

Задача 1. Вычислить определитель пятого порядка.

$$\begin{vmatrix} -1 & 1 & 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & -1 & 3 & 3 \\ -1 & 2 & -1 & 1 & 3 \\ 0 & -1 & 1 & 3 & 1 \\ -2 & 2 & 2 & 3 & 1 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} -1 & 1 & 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & -1 & 3 & 3 \\ 0 & 1 & -2 & 1 & 2 \\ 0 & -1 & 1 & 3 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 3 & -1 \end{vmatrix} = - \begin{vmatrix} 0 & -1 & 3 & 3 \\ 1 & -2 & 1 & 2 \\ -1 & 1 & 3 & 1 \\ 0 & 0 & 3 & -1 \end{vmatrix} =$$

$$= - \begin{vmatrix} 0 & -1 & 3 & 3 \\ 1 & -2 & 1 & 2 \\ 0 & -1 & 4 & 3 \\ 0 & 0 & 3 & -1 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} -1 & 3 & 3 \\ -2 & 1 & 2 \\ 0 & 3 & -1 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} -1 & 3 & 3 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 3 & -1 \end{vmatrix} = - \begin{vmatrix} 1 & 0 \\ 3 & -1 \end{vmatrix} = 1.$$

При изучении пределов на лекции знакомим студентов замечательными пределами и раскрытиями неопределенностей вида: $\Gamma - \Gamma$ (разность бесконечно больших), $0 \cdot \Gamma$ (произведение бесконечно малой и бесконечно большой), $\frac{0}{0}$, $\frac{\Gamma}{\Gamma}$ (отношения бесконечно малых и бесконечно больших). Показаны решения 7 разных примеров. Каждый студент по таблице 1 выполняет по 5 заданий.

Исследование функции с помощью производной, построение графиков, нахождение дифференциалов – легкие темы. Эти разделы математики школьной программы 10 – 11 классов еще свежи в памяти студентов.

При таблицах по неопределенному и определенному интегралах дано большое количество решенных примеров, все необходимые формулы. Мы остановимся только на интегрированию по частям, рациональных функций и тригонометрических функций.

Интегрирование по частям.**Задача 2.**

Найти интеграл:

$$\int x \sin x dx$$

Решение. Положим $u = x$, $\sin x dx = dv$. Отсюда $du = dx$, $v = -\cos x$.

Следовательно,

$$\int x \sin x dx = -x \cos x + \int \cos x dx = -x \cos x + \sin x + C.$$

Задача 3.

$$\begin{aligned} \int e^x \cos x dx &= \int e^x d(\sin x) = e^x \sin x - \int \sin x de^x = e^x \sin x - \int e^x \sin x dx = \\ &= e^x \sin x + \int e^x d(\cos x) = e^x \sin x + e^x \cos x - \int e^x \cos x dx. \end{aligned}$$

Следовательно,

$$\int e^x \cos x dx = e^x \frac{\sin x + \cos x}{2} + C.$$

Интегрирование рациональных функций.

$$\text{Задача 7. } \int \frac{x+2}{x^2+5x-6} dx.$$

Решение. Сначала разложим подынтегральную функцию:

$$\frac{x+2}{x^2+5x-6} = \frac{x+2}{(x-1)(x+6)} = \frac{A}{x-1} + \frac{B}{x+6} = \frac{A(x+6)+B(x-1)}{(x-1)(x+6)},$$

$$x+2 = A(x+6) + B(x-1) = (A+B)x + 6A - B.$$

Отсюда $A+B=1$; $6A-B=2$. Следовательно, $A=\frac{3}{7}$, $B=\frac{4}{7}$. Тогда

$$\int \frac{(x+2)dx}{x^2+5x-6} = \frac{3}{7} \int \frac{dx}{x-1} + \frac{4}{7} \int \frac{dx}{x+6} = \frac{3}{7} \ln|x-1| + \frac{4}{7} \ln|x+6| + C.$$

Для интегрирования тригонометрических функций, приходится повторять все школьные формулы по тригонометрии. Разбираем каждый случай.

Из-за сжатости программы по высшей математике, мы сейчас на факультетах физики, химии, биологии и географии проходим весь материал на первом курсе. Тогда, сборник СРС авторов оказывает большую помощь студентам. Они могут самостоятельно изучать высшую математику дома, в читальных залах. Сборник имеется в учебной библиотеке КНУ и на кафедре.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абласов К.Дж. и др. Сборник модульных задач по высшей математике. – Бишкек: Учкун, 2003.
2. Сборник задач по высшей математике для экономистов: Учебное пособие /Под ред. В.Е. Ермакова. – 2 – е изд. Испр. – М.: ИНФРА – М, 2007.
3. Майлыбашева Ч.С., Исраилова Г.Т. Сборник заданий по высшей математике: Для самостоятельных работ и руководство по их выполнению. – Бишкек, тип. «Университет», 2011.
4. Мамбетакунов Э., Мамбетакунова Ж. Организация самостоятельной работы студентов. – Бишкек, ИЦ «Техник», 2012.

Майлыбашева Ч.С.,

канд. пед. наук, доцент кафедры ВМиОТ,
Кыргызский национальный университет,

Койчуманова Ж.М.,

канд. пед. наук, доцент кафедры ЕиПД,
Кыргызский государственный технический университет.
(Кыргызстан)

ГОТОВИМ ВЫПУСКНИКОВ ШКОЛ К ОБЩЕРЕСПУБЛИКАНСКОМУ ТЕСТИРОВАНИЮ

Аннотация

В статье проанализированы и показаны решения задач и примеров из различных сборников тестов.

Ключевые слова: нестандартные решения задач ОРТ, ЕГЭ и вступительных экзаменов по математике.

Скоро выпускные экзамены в школах республики. Для поступления в вузы школьникам нужно пройти общереспубликанское тестирование (ОРТ). Большая нагрузка на плечах учителей, работающих в выпускных классах. Надо подготовить ребят к выпускным экзаменам, пройти весь материал по предмету за одиннадцатый класс, проконсультировать школьников по задачам ОРТ.

Мы преподаем математику более 30 лет в КНУ и КГТУ, хотя ведем высшую математику, работаем и с абитуриентами. Рассматриваем тесты по математике, предлагаемые и НЦТ и разными вузами, варианты выпускных экзаменов.

Естественно, сталкиваемся со школьниками, с разными уровнями базовых знаний. Анализируя и решая задачи, объясняем как их решать, как использовать ответы тестов, как экономить время на экзаменах.

Предлагаем некоторые задачи, их решения и наши замечания.

Задача №360, из сборника тестов НЦТ.

Найдите объем тела, полученного при вращении вокруг оси абсцисс фигуры,

ограниченной заданными линиями: $y = \sqrt{\cos^2 \frac{x}{2} - \sin^2 \frac{x}{2}}; \quad y = 0;$

$$x = -\frac{\pi}{4}; \quad x = \frac{\pi}{4}.$$

В обычной средней школе, по программе одиннадцатого класса, отсутствует материал «Объем тела вращения» через интеграл. Этот материал изучается на первом курсе по высшей математике. Объем тела вращения:

$$\text{а) если вокруг оси } OX, \quad V = \pi \int_{x_1}^{x_2} y^2 dx, \quad (1)$$

$$\text{б) если вокруг оси } OY, \quad V = \pi \int_{y_1}^{y_2} x^2 dy. \quad (2)$$

Для решения данной задачи повторяем еще формулу косинуса для двойного угла по тригонометрии:

$$\cos 2\alpha = \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha \quad (3)$$

чертим чертеж, объясняем, что это будет фигура похожая на дыню, у которой отрезали кончики. $\cos^2 \frac{x}{2} - \sin^2 \frac{x}{2} = \cos x$, согласно приведенной формулы (3). Далее при решении воспользуемся формулой (1).

$$y = \sqrt{\cos^2 \frac{x}{2} - \sin^2 \frac{x}{2}} = \sqrt{\cos x}; \quad y^2 = \cos x.$$

$$V = p \int_{-\frac{p}{4}}^{\frac{p}{4}} \cos x dx = p \sin x \Big|_{-\frac{p}{4}}^{\frac{p}{4}} = p \left(\sin \frac{p}{4} - \sin \left(-\frac{p}{4} \right) \right) = p \left(\sin \frac{p}{4} + \sin \frac{p}{4} \right) = 2p \sin \frac{p}{4}.$$

$$V = p\sqrt{2} \text{ (куб.ед.)}.$$

$$\text{Ответ: } V = p\sqrt{2}.$$

Во время решения вспоминаем, что функция синус – нечетная функция, поэтому

$$-\sin \left(-\frac{p}{4} \right) = \sin \frac{p}{4} = \frac{\sqrt{2}}{2}; \text{ Повторяем формулу Ньютона – Лейбница для вычисления}$$

определенного интеграла:

$$\int_a^b f(x) dx = F(x) \Big|_a^b = F(b) - F(a). \quad (4)$$

Задача №358, из сборника тестов НЦТ.

Вдоль стержня отрезка $\left[\frac{p}{4}; \frac{3p}{4} \right]$ оси Ox распределена масса плотностью $r(x) = 2x$. Найти координату центра масс стержня.

По теме «Интеграл» в школе мы не рассматриваем задачи на нахождение центра масс стержня. По геометрии, центром тяжести треугольника является точка пересечения медиан.

Для слушателей подготовительных курсов приводим решение задачи под номером 1729 из «Сборника задач по высшей математике» автора В.П. Минорского.

Задача №1729. Найти статистические моменты относительно Ox и Oy и координаты центра тяжести треугольника, образованного линиями $x = 0$, $y = 0$ и $x + y = a$.

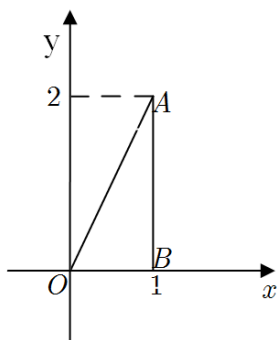
Указание. Статистические моменты:

$$M_x = \int_0^a xy dy, \quad M_y = \int_0^a xy dx. \quad (5)$$

Координаты центра тяжести:

$$x_c = \frac{M_y}{S}, \quad y_c = \frac{M_x}{S}, \text{ где } S - \text{площадь фигуры} \quad (6)$$

Вернемся к исходной задаче 358. По условию $r(x) = 2x$, и отрезок $\left[\frac{p}{4}; \frac{3p}{4} \right]$ по оси Ox . Получаем прямоугольный треугольник OBA , её площадь $S = \frac{1}{2} \frac{p^2}{2} = \frac{p^2}{4}$;

$y = 2x$, тогда согласно формулы (5) $M_y = \int_0^1 x \cdot 2x dx = 2 \frac{x^3}{3} \Big|_0^1 = \frac{2}{3}$; Применяя формулы

(6); находим координату центра тяжести:

$$x_c = \frac{2/3}{1} = \frac{2}{3}.$$

Ответ: $\frac{2}{3}$.

Можно было провести медианы из вершин O и B , затем найти координату точки пересечения медиан. Если задача дана в виде теста и приводятся ответы, достаточно наверно указать правильный ответ.

Большим вопросам для большинства выпускников являются примеры с процентами, действия с арифметическими корнями. В тестах Кыргызско – Российского Славянского университета «Тесты на естественно – технические направления» по математике нельзя использовать предложенные ответы. Если мы учим, что можно подставить ответы и методом отброса выбрать правильный, то в тестах КРСУ этот метод не годится. Рассмотрим два примера из этого сборника. Задачи удачно расположены по степени сложности А, Б и В. Каждый абитуриент самостоятельно может определить свой уровень подготовки. Мы предлагаем решения задач из уровня В.

Проанализируем задачу 89, из сборника.

Задача 89. Сплав массой 2 кг состоит из серебра и меди, причем масса серебра составляет $14\frac{2}{7}\%$ массы меди. Сколько серебра в сплаве?

Даны ответы: 0,4 кг; 0,2 кг; 0,25 кг; 0,3 кг; 0,35 кг; 0,45 кг; 0,15 кг.

Чтобы подставить и проверить каждый ответ, нам нужны будут 7 пропорций. Это долго. Попробуем решить задачу с помощью одной переменной и пропорции.

Решение.

Пусть серебра в сплаве a кг, тогда меди - $(2 - a)$ кг. Составим пропорцию и решим её.

$$(2 - a) - 100\%$$

$$a - 14\frac{2}{7}\%$$

$a \cdot 100 = (2 - a)14\frac{2}{7}$, учитывая, что $14\frac{2}{7} = \frac{100}{7}$, уравнение можно сократить на 100,

$$a = \frac{2 - a}{7}, \text{ окончательно } a = 0,25 \text{ кг.}$$

Есть абитуриенты, которые готовятся к поступлению в вузы России. В России выпускники сдают единые государственные экзамены (ЕГЭ). Задания ЕГЭ состоят из

трех типов: A , B и C . За выполнение задания типа A выпускнику ставят оценку за курс 11 класса, за задания типа B – оценку выпускного экзамена и задачи типа C – считаются как вступительные экзамены в вузы.

Долгие годы выписываю журналы «Математика в школе», «Математика» издательского дома «Первое сентября». Приношу эти журналы студентам на занятия по методике математики. На кафедре есть полная подписка этих журналов начиная с 2004 года. Предлагаем некоторые задачи типов B и C .

Задача 1. Пусть (a, b) решение системы

$$\begin{cases} y + \sqrt{25 - x^2} = 0, \\ y + 5 = |x - 6|. \end{cases}$$

Найдите сумму $a + b$.

Интересна сама по себе постановка задачи. Решение уже дано, теперь просят найти сумму x и y . Фактически используя систему, нужно найти $a + b$.

Решение.

Подставляя в систему вместо x и y их значения, получаем два числовых равенства: $b + \sqrt{25 - a^2} = 0$, $b + 5 = |a - 6|$. Ясно, что $25 - a^2 \geq 0$ или $|a| \leq 5$, т.е. $|a - 6| = 6 - a$. Из второго равенства: $b + 5 = 6 - a$ или $a + b = 1$. Задача решена.

Задача 4. Пусть $(a; b; c)$ – решение системы

$$\begin{cases} x + y + pz = 1, \\ x + py + z = 1, \\ px + y + z = p. \end{cases}$$

Найдите сумму $a + b + c$ при $p \neq 2$.

Решение. Обращаем внимание на то, что сумма коэффициентов и свободных членов дает $(p + 2)$. Подставив в систему значения для x , y и z , приходим к трем верным равенствам. Сложив их, получаем: $(p + 2)a + (p + 2)b + (p + 2)c = p + 2$, $(p + 2)(a + b + c) = p + 2$.

По условию $p \neq 2$, тогда можем разделить на $(p + 2)$. Следовательно сумма $a + b + c = 1$, что и требовалось найти.

Задача из типа C .

Задача 6. (C1, 2010). Решите систему уравнений

$$\begin{cases} x^2 + 3x + \sqrt{x^2 + 3x - 1} = 7 \\ 2\sqrt{2} \sin y = x \end{cases}$$

Сами авторы предлагают графическое решение. Не все абитуриенты строят графики точно и умеют их анализировать. Мы видим, что первое уравнение – уравнение с одной переменной. Сделаем замену: $x^2 + 3x - 1 = t$, $t \geq 0$. Перепишем уравнение и решим квадратное уравнение:

$$t - \sqrt{t} - 6 = 0.$$

$\sqrt{t} = 3$ или $t = 9$. В школе изучаются только арифметические корни. Значит $x^2 + 3x - 1 = 9$. Уравнение $x^2 + 3x - 10 = 0$, то по теореме Виета имеет корни $x_1 = -5$, $x_2 = 2$.

Подставим значения x во второе уравнение системы. Мы знаем, что $|\sin y| \leq 1$, то при $x_1 = -5$ решений нет. При $x_2 = 2$ выходит уравнение $\sin y = \frac{\sqrt{2}}{2}$ или $y = (-1)^n \frac{\pi}{4} + \pi n, n \in \mathbb{Z}$.

Все эти задачи и примеры рассматриваем и со студентами 3, 5 курсов на специальных курсах. Они завтрашние педагоги. Прежде чем научить школьников, они сами должны уметь решать эти задания на оценку «отлично».

Литература

1. В.П. Минорский. Сборник задач по высшей математике. М.: Наука, 1967.
2. Тесты на естественно – технические направления КРСУ. Бишкек, 2013.
3. Математика. Сборник тестов НЦТ. Бишкек, 2010.
4. Математика в школе. 2010, №6.

Маймер А.М.

*жоғары санатты география пәнінің мұғалімі Белес ЖОБМ
Батыс Қазақстан облысы, Зеленов ауданы,
(Қазақстан)*

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ОҚИТУДА АЙМАҚТЫҚ-ӨЛКЕТАНУ МӘЛІМЕТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМГЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақстан - 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына 2012 жылғы Жолдауында: Қазақстан патриотизмінің іргетасы – барлық азаматтардың тең құқылығы және олардың Отан алдындағы жалпы жауапкершілігі.

Болашаққа деген сенім болмаса, толыққанды мемлекет құруға болмайды. Мемлекет пен азаматтың мақсаттары барлық бағыттар бойынша сәйкес келуі өмірлік тұрғыдан маңызды. Мемлекеттің басты міндеті де осы. Азаматтар мемлекетке болашақ бар болса, даму үшін, жеке және кәсіби тұрғыдан өсу үшін мүмкіндіктер болса ғана сенім артады.

Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл ең алдымен елге және оның игіліктеріне деген мақтаныш сезімдерін ұялатады делінген /1/. Қоғамның рухани әлеуетін арттыру қажеттілігіне негізделіп жасалған, Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының мақсаты – азаматтардың бойында жоғары патриоттық сананы, өз елі үшін мақтаныш сезімдерін қалыптастыру, патриоттық тәрбие жүйесін жоспарлы түрде дамыту арқылы Отанның мүдделерін қорғау жөніндегі азаматтық борыш пен конституциялық міндеттерді орындауға дайындығын тәрбиелеу. Ал бұл бағдарламаны әзірлеудің өзектілігі сол, қоғамның рухани әлеуетін арттыру қажеттілігіне негізделген. Әсіресе, қоғамымыздың бірден-бір қозғаушы күші ретінде танылған жастардың бойында патриоттық құндылықтарды қалыптастыру қазіргі таңда аса өзекті мәселеге айналып отыр /2/. Қазақстандық патриотизм идеясының қамтылу керектігі даусыз іс. Ол – білім берудегі мемлекеттік принцип. Көп ұлтты мемлекетімізде халықтар арасындағы өзара түсіністік пен ынтымақтастықты нығайтуда мектептегі патриоттық тәрбиенің қызметі аса маңызды. Оның өзі ұлт мектебінің басты белгісі де. Мектептегі білім беру «ұлт» пен «ұлыс» өкілдерінің этностық мәдениетін қамтып, оларды ортақ Отанының болашағын дамытуға үлес

қосатын азамат етіп тәрбиелеу – қазақстандық патриотизмнің басты мазмұнын құрайды. Қазіргі кезде республикамыздың егемендігі мен бейбітшілігін сақтауда Қазақстандық патриотизм арқылы жастардың бойында патриоттық құндылықтарды қалыптастыруға үлкен мән беріліп отырғандығы Қазақстан Республикасы Конституциясында, Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Білім бағдарламасында, «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында», Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерін құру Заңдарында, Қазақстан Республикасының Білім беру мекемелеріндегі тәрбие берудің кешенді бағдарламасында және үкіметтің қаулы-қарарларында, педагогикалық ғылыми-зерттеу жұмыстарында және күнделікті басылым беттеріндегі материалдардан айқын аңғарылады. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік «Білім» бағдарламасында еліміздегі оқу-тәрбие жүйесін жетілдірумен байланысты алға қойған негізгі мақсат – «Қазақстандық азаматтық, ізгілік және жалпы адамзаттық құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиеленушінің жеке тұлға ретіндегі сапалық қасиетін қалыптастыру» - көзделіп отыр /3 /.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында білім беру жүйесінің басым міндеттері – «азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны – Қазақстан Республикасына деген сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға және қоғамға қарсы кез-келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу» – деп айтылған /4/. Мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие беру – біздің мемлекетіміздің ұзақ мерзімді даму бағыттары шеңберіндегі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін ең өзекті мәселелердің бірі. Патриоттық тәрбие берудің рөлін арттыру, неғұрлым маңызды құралдарына өлкетану, яғни туған өлкенің табиғатын, халқы мен шаруашылығын, оның өткені мен бүгінін жергілікті қоғамдастық өмірін жақсарту мақсатында зерделеу болып табылады. Оқушыларға өзінің туған өлкесі туралы толық, терең мазмұнды білім беруді талап ететін, олардың туған жеріне және табиғатына деген сүйіспеншілік сезімін, сондай-ақ өз халқының әдет-ғұрпына деген құрметін қамтитын аймақтық-өлкетану ұстанымында өз бейнесін табады.

Мектептегі оқу-тәрбие үдерісінде оқушыларға патриоттық тәрбие беруді қалыптастырудағы аймақтық-өлкетану мәліметтерін пайдаланудың рөлін арттыру, аймақтық базалық білім берумен байланыстыру, педагогикалық шарттарын айқындау, аймақтық-өлкетануға тән ерекшеліктерді анықтау біздің зерттеуіміздің негізі болып табылады /5/. Аймақтық-өлкетану арқылы оқушыларды патриотизмге тәрбиелеу проблемасын зерттеу мақсатында орта мектептердің базистік оқу жоспарындағы «Қазақстан географиясы» пәндерінің оқу бағдарламалары мен оқулықтарына ғылыми бағытта талдау жүргізу нәтижесінде оқушыларға патриоттық тәрбие берудің жағдайын қарастырдық. Зерттеу нәтижесі жалпы білім беретін орта мектептердің оқу-тәрбие үдерісіндегі маңызды компоненттердің бірі – патриоттық тәрбие беруді әлі де болса жүйелеп, жетілдіру қажеттілігі байқалды. Зерттеу барысында мектеп оқушыларының отансүйгіштік қасиеттерін жетілдіруде өлкетану мәліметтерін мектептің оқу бағдарламасына кешенді түрде енгізу, сабақ барысында кіріктіру мүмкіндіктері қарастырылды.

Зерттеу мәселесінің негізінде жалпы білім беретін орта мектептерде патриоттық тәрбие берудің тиімді әдістерін жетілдіру, жаңа мазмұнда жасалған оқу-әдістемелік құралдар мен бағдарламалардың қажеттілігі байқалды. Яғни, мектептегі «жаратылыстану білім саласын» құрайтын «Қазақстанның физикалық географиясы», «Қазақстанның экономикалық-әлеуметтік географиясы» пәндерінің бүгінгі оқу бағдарламаларында оқушылардың патриоттық тәрбие негізінде рухани кемелденуіне мән берілгендігін көреміз /6/. «Қазақстан географиясы» курсының негізгі мақсаты – оқушылардың өз елінің табиғи, әлеуметтік және экономикалық жүйесі туралы түсінігін қалыптастыру, оның табиғат жағдайлары мен ресурстарының әр

алуандығын ашып көрсету. Курсты оқып үйренудің нәтижесінде оқушылар еліміздің табиғи, әлеуметтік және экономикалық проблемаларына бағдар жасай білуі тиіс. Курстың негізгі идеясы - қазақстандық патриотизм мен ұлтаралық қарым-қатынастар мәдениетін тәрбиелеуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Оқушыларды өлкетану арқылы патриотизмге тәрбиелеуде мектеп әрқашанда жоғары рөл атқарады. В.А.Сухомлинскийдің сөзімен айтқанда, «төрт түрлі құрмет: Отанға құрмет, адамға құрмет, кітапқа және туған тілге құрмет салтанат құрғанда ғана мектеп мәдениеттің нағыз ошағына айналады» /7/. 8 – 9 сынып географиясының мектеп курсы қазақстандық патриотизмді қалыптастыруда үлкен күш болып табылады. Оқулықта кіріспеден қосарбеттегі қорытындыға дейін қазақстандық патриотизм идеясы нақты көрініс табады. Оқулыққа кең ауқымды, жан-жақты отантанушылық, өлкетанушылық білім жүйесі сыйғызылған. Бұлар патриотизмге тәрбиелеудің іргетасы болып табылады. Н.Н.Баранскийдің «Отанды сүю үшін, оны жақсы білу керек» деген кең таралған сөзі бар. Бұл сөздердің астарында қаншама мәнді мағына жатыр. 8-9 сыныптарға арналған Қазақстан географиясы пәні арқылы алған оқушылардың білімі өз отанының көздеген мақсатын орындауға жол ашады деп ойлаймын. Қазақстан географиясы оқулығы сан алуан тақырыптар ұсынады. Тақырыптар негізінен оқытудың өлкетанушылық принципіне бағытталған. Хабарламалар мен рефераттар өз облысы (қаласы) және ауданы (ауылы) туралы білімді кеңейтудің, ауызша және жазбаша жауап беру мәдениетін қалыптастырудың, кредиттік жүйе жағдайында оқытуға даярлаудың құралдары болып табылады. Бұл жұмыстар оқушыларды қосымша білім көздерімен – аймақтық-өлкетану оқулықтарымен және энциклопедиялармен, монографиялармен, жергілікті БАҚ материалдарымен, облыстық және аудандық газеттермен жұмыс істей білуге үйрету үшін арналған. Оқушылар тақырыптарға қажетті ақпаратты жылдама табу, жүйелеу, оларға талдау жасау, толықтыру және баға беру, олардың негізінде мәтін құрастыру, оны мақсатты жағдайға байланысты өзгерту сияқты өз бетінше білім алуға қажетті дағдыларды өздеріне қалыптастыруы керек /8/.

Қазіргі күні мектеп оқушыларында аймақтық-өлкетану мәліметтерін пайдалану арқылы қазақстандық патриотизмді қалыптастыру мәселесінің шешімін табуда мынадай проблемаларға тоқталғанды жөн деп білеміз:

- Жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие беру материалдарын жүйелі, кешенді енгізу;

- Қазақстанның физикалық және экономикалық географиясы пәндерін оқыту барысында аймақтық-өлкетану мәліметтерін пайдалану арқылы оқушыларды қазақстандық патриотизм рухында тәрбие беруді жолға қою;

- Оқу-тәрбие үдерісінде патриоттық тәрбие беру мәселесін үздіксіз жүргізу;

- Педагогикалық үдерісте аймақтық-өлкетану және туған өлке мәліметтерінің бейнесін тәрбие құралы ретінде пайдалану.

Жалпы білім беретін орта мектептегі Қазақстанның физикалық және экономикалық географиясы пәндерінің оқу бағдарламасына енгізілген өлкетану негізіндегі патриоттық тәрбиеге лайықталған тақырыптар оқушылардың бағдарламалық білім мазмұнын тереңдетіп, теориялық білімдерін кеңейтіп, қазақстандық патриотизм туралы түсініктерін қалыптастырып, аймақтық-өлкетану арқылы қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу белсенділігін жетілдіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Н.Ә.Назарбаев. «Қазақстан – 2050 стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Егемен Қазақстан. 2012 ж.
2. Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана. 2006 ж.
3. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік «Білім» бағдарламасы. Астана. 2005.

4. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Астана 2007 ж.
5. Т.В.Имангулова. Аймақтық-өлкетану компоненттері арқылы жоғары сынып оқушыларына патриоттық тәрбие беру («География пәні мысалында»). Пед.ғыл.канд.дисс.авторефераты.: 13.00.01. Алматы, 2009. 26-бет.
6. А.Қ.Дүйсенбаев. Ұлт мектебіндегі жаратылыстану, гуманитарлық пәндер бағдарламаларындағы отансүйгіштік тәрбие берудің мүмкіндіктері //XXI ғасырдағы қазақ мектебі: даму болашағы. Республикалық ғылыми-конференция материалдары. Алматы. 2006 ж.
7. В.А.Сухомлинский. Как воспитать настоящего человека. Киев. 1975.
8. В.Усиков. А.Усикова, Г.Зәбенова . Анықтамалық құрал. Алматы. 2009 ж.

Мамырова М.И.

*Ст. преп.каф«Инженерная педагогика»
КГТУ им. И.Раззакова
(Кыргызстан)*

МЕСТО И РОЛЬ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ В СТРУКТУРЕ ЛИЧНОСТИ И ЕЕ РАЗВИТИИ

В процессе жизнедеятельности люди отбирают те предметы, природные и общественные явления, формы поведения, которые им полезны, важны, необходимы для удовлетворения их разнообразных потребностей, интересов и целей. При взаимодействии человека с окружающим его объективным миром возникают ценности. Они вырабатываются людьми на протяжении истории развития общества и свойственны всем людям на всех этапах развития. Понятие ценности близко по всему содержанию и понятию блага. Но если в понятии блага отражается нечто хорошее, полезное, нужное, то в понятие ценности вносится смысл того, что эти качества в благах люди ценят и реализуют их в своей практической жизни[1].

Понятие ценности также тесно связано с потребностями, интересами, и целями человека.

Выбор той или иной ценности связан с одной стороны, с потребностями, интересами, идеалами и нормами общества, класса, группы, к которой принадлежит сам человек, а с другой стороны немаловажную роль при определении ценности играют его собственные потребности, интересы и нормы, обусловленные как биологической природой, так и историческими условиями, в которых он существует.

В связи с этим подходит, концепция А.Г. Здравомыслова которая подтверждает что, ценности это обособившиеся в ходе развития самой истории благодаря разделению труда в сфере духовного производства интересы [4].

Мир ценностей и оценок бесконечно многообразен, как многообразны те отношения, в которые вступают люди в процессе жизнедеятельности.

Поэтому ценность как бы распределена между человеком и его окружающим миром, она существует только в их связи. Носителем ценности могут выступать любая личность, любой предмет, явление, которые втянуты во взаимодействие с сознанием человека.

Особенно важно в этом значении концепция «личностного смысла». Как отмечал А.Н. Леонтьев, деятельность человека исторически не меняет своего общего строения, но меняются соотношения целей и мотивов деятельности. При этом функция мотивов состоит в том, что они как бы «оценивают» жизненное значение для субъекта объективных обстоятельств, придают им личностный смысл, который выполняет регулирующую функцию и определяется тем, в какой связи объект или явление находятся с мотивами и ценностями субъекта. Таким образом, в личностном смысле

отражается не только сама значимость, ее эмоциональный знак и количественная мера, но и содержательная связь объекта и явления с конкретными мотивами, потребностями и ценностями[6].

Понятию «ценность» придается большое социальное и личностное значение, так как именно ценности являются основным компонентом. Ценности, ориентируя деятельность которые стимулируют действия человека, оказывают существенное влияние на процесс становления личности. Изучая ценности, мы часто приходим к выводу что, ценности и ценностная ориентация являются двумя не разрывными цепями.

Психолого- педагогические значение ценностей и ценностных ориентаций состоит в том, что они отражаются на уровне сознания личности.

Ю.М. Жуков называет ценностями некоторые элементы структуры сознания, в частности диспозиции личности. Он считает что, наиболее близким к ценностям в этом случае является понятие ценностных ориентаций, которые означают субъективное отражение отношения человека к некоторым аспектам социальной системы, и характеризует один из полюсов ценностного отношения.

Также, по его мнению, ценностные ориентации являются наиболее подходящими для выражения основной идеи личности идеи соотнесенности общества и культуры с индивидом. Оно может включать в себя понятия интереса, установки, направленности цели в их социально - психологическом и духовном аспектах. Понятие ценностной ориентации выражает личностную значимость культурных ценностей, определяет и направленность различных видов духовной и практической деятельности[3].

Ценностные ориентации направляют формирование личности, способствуют ее духовному и нравственному развитию.

Социологи А.Г. Здравомыслов и В.А. Ядов являются первыми исследователями, которые раскрыли социальное значение понятие «ценностные ориентации». Для них ценностные ориентации выступают как система установок, становление которых обусловлено жизненным опытом личности: Ценностные ориентации важнейшие элементы структуры личности, закрепленные жизненным опытом индивида, всей совокупностью его переживаний. Совокупность сложившихся, устоявшихся ценностных ориентаций образуют своего рода ось сознания, обеспечивающую устойчивость личности, преемственность определенного типа поведения и деятельности, выраженную в направленности потребностей и интересов. В силу этого, ценностные ориентации выступают важным фактором, обуславливающим мотивацию действий и поступков личности. В исследовании А.Г. Здравомыслова и В.А. Ядова ценностные ориентации являются важнейшим компонентом структуры личности, а также изучается в связи с другими элементами сознания, и определяют их как самостоятельное комплексное образование.

Известный советский психолог В.Н. Мясищев проблему ценностных ориентаций рассматривает как центр духовного развития личности, как целостную систему сознательных отношений личности к обществу к группе, труду, самой себе[7].

Ценностная ориентация предшествует внешним проявлениям личности, являясь лишь предрасположенностью к той или иной социальной активности. Ценностная ориентация не возникает у человека внезапно, а формируется постепенно на протяжении всего процесса социализации индивида. Формирование ценностных ориентаций предполагает развитое рациональное сознание, глубокую эмоциональную подготовленность личности.

Ценностные ориентации личности многообразны и зависят, с одной стороны, от широты присвоенных личностью ценностей, с другой – от степени усвоения этих ценностей. Здесь важно иметь в виду, стали ли эти ценности естественной необходимостью для личности превратились ли в ее глубокие внутренние убеждения, с

позиций с которых она свободна и активно действует в интересах общества и самой себя.

Ценностная ориентация есть феномен индивидуального сознания. По своему источнику она объективна, по природе субъективна. Это связано с тем, что окружающая его действительность воздействует на него не прямо, а опосредованно, преломляясь во внутреннем мире.

Воздействие внешней среды на изменение внутреннего мира личности находит отражение в трудах советских психологов Л.С. Выготского, С.Л. Рубинштейна, Д.Н. Узнадзе, А.С. Прангишвили и др. Они показали влияние эмоциональных переживаний на формирование отношений человека к определенным ценностям. Переживания способствуют выработке готовности личности принимать на себя решение, т.е. действовать.

Л.С. Выготский изучая ценностные ориентации, пришел к выводу о том что, внутренняя психическая деятельность возникает вследствие интериоризации, преобразования практических действий субъекта, первоначально осуществлявшихся во внешней форме, и направленных на внешние предметы, во внутреннюю мыслительную деятельность[2].

Взаимосвязь внешних, объективных факторов и внутренних субъективных, оказывающих влияние на личность и ее поведение, рассматривалось Д.Н. Узнадзе, при изучении, установки которое играет важную роль в формировании механизма ценностных ориентаций. Установка возникает при условии взаимодействия двух факторов: потребности и ситуации. Д.Н. Узнадзе определяет установку следующим образом: «В случае, наличия какой-нибудь, потребности и ситуации для ее удовлетворения в субъекте возникает специфическое состояние, которое можно охарактеризовать как готовность, как установку его к совершению определенной деятельности, направленной на удовлетворение его актуальной потребности».

В процессе жизнедеятельности некоторые актуальные потребности повторяются, закрепляются в сознании индивида. Осуществляется формирование устойчивых фиксированных установок по отношению к тем компонентам действительности, которые имеют большую ценность для личности. Относительно устойчивая система фиксированных установок представляет собой ценностную ориентацию личности в проявлении к окружающему миру в наиболее значимых ситуациях ее социальной активности.

Механизм ценностной ориентации, по нашему мнению, реализуется следующим образом: интерес- установка- ценностная ориентация. Интерес – это осознанная потребность, установка - предрасположенность к определенной оценке на основе социального опыта преломляемого личностью по отношению к тем или иным социальным явлениям и готовность поступать в соответствии с данной оценкой. Ценностная ориентация воспринимается как общая направленность сознания и поведения личности.

Как пишет О. М. Краснорядцева, «готовность поступить тем или иным образом уже содержит в себе оценку, а оценивание предполагает установку как готовность определенным образом реализовать ценности»[5].

Таким образом, ценностные ориентации представляют собой особые психологические образования, всегда составляющие иерархическую систему и существующие в структуре личности только в качестве ее элементов. Невозможно представить себе ориентацию личности на ту или иную ценность как некое изолированное образование, не учитывающее ее приоритетность, субъективную важность относительно других ценностей, то есть не включенное в систему.

Итак, анализ литературы показывает нам что, проблема ценностных ориентаций исследовалась многими учеными. Они являются создателями различных теорий. Согласно их учению ценности и ценностные ориентации являются важнейшим

компонентом структуры личности, связаны с направленностью личности, выполняют ценностную функцию ориентира поведения человека, выражают положительную и отрицательную значимость предметов и явлений.

Таким образом, ценности это- то чем мы больше всего дорожим, к чему стремимся, они проявляются в наших отношениях к окружающему миру, выражают отношение в общественно значимых делах и поступках. Ценностные ориентации формируют нашу личность, способствуют ее духовному и нравственному развитию.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1.Василенко В.А. Проблема ценности в философии. М.,1966.
2. Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры// Избранные психологические труды. М.,1996.
3. Жуков Ю.М. Психологические проблемы социальной регуляции поведения. М.,1976.
4. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности. — М.: Политиздат, 1986.
5. Краснорядцева О. М. Ценностная детерминация профессионального поведения педагогов//Сибирский психол. журн. -Томск, 1998. -№ 7. - С. 25-29.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.. 1977.
7. Мясищев В.Н.Психология отношений//Избранные психологические труды. М.,1995.

Муратов А.

*И.Арабаев атындагы КМУ,
педагогика илимдеринин доктору
(Кыргызстан)*

КАЗАК КЫЙЫРЛАРЫ ЖАНА ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ

Жазуучунун балалыгы анын өмүр бою суу сузуп алар кудугу сыяктуу жазган чыгармаларына тема-идея, образ таап берип турган казына сыяктанат. Ошон үчүн да окурмандар сүрөткердин бала чагы кандай өткөндүгү менен кызыгышат, бул жагынан бала Чыңгыздын турмушуна, жашоосуна казак жери, казак эли көп нерселерди берди, кийин бир катар чыгармаларында казак аулдары, кең далаалары, темир жол бекеттери, алпейим адамдары сүрөттөлгөндүгү – анын балалыгынан тапкан байлыктары.

Дегинкисинде таанымал адамдардын өмүр таржымалдарын ийне-жибине чейин иликтөө, аларды калайыкка жарыя кылып чыгуу өркөннөтү өнүккөн элдер үчүн өзгөчө бир маданият, өзгөчө бир өрнөктүү кызмат болсо, бул жагынан биз кыргыздык кенебестигибиз менен, кыргыздык баркалбастыгыбыз менен «жөн эле» коебуз. Көрсө, мунун баары керек экен. Буйруса, атактуу адамдарыбыздын, ири алды Айтматовдун кимдер менен катышкандыгы, кимдер менен дос-душман болгондугу, кимдерди сүйүп, кимдерди сүйдүргөндүгү, дагы башка-башка инсандык жүрүм-туруму тууралуу изилденер, алардын баары ак кагазга, же компьютерге түшөр... Ушуларды окуп-билип анан кийинки муундар өткөн тарыхты билер, ошолордон таалим-тарбия алар...

Азырынча биз жазуучунун балалыгындагы казак таасирлери тууралуу аз гана болсо да сөз козгосок...

Атасы Төрөкул жана казак кыйырлары

Чыңгыздын атасы Төрөкулду аталары билимдүү болсун деп Жамбылга Олуя-Ата деп аталган орус мектебине берет, ал киши ошол жерден орусча менен казакчаны бирдей билип, абдан билимдүү, маданияттуу инсан болуп чыгат, демек Чыңгыздын канына казак таасири эң алдын атасы аркылуу өткөн. Атасы аны казак жерлерине оозеки сөзү менен да, крайтаанытуу экскурсиялары менен да көп алып барган сыяктанат. «Эрте келген турналар» повестиндеги Султанмуратты атасы Беккулдун Жамбылга алып барышы, ал жерден

ажайыпканага, күлкү үйлөрүнө киргизиши, кыргыз-казак талаасындагы канаттуулардын түрлөрүн тааныштырып жүрүп отурушу, казак мейкининин кеңдиги, көк асман, чексиздик – булардын баары Төрөкулдан Чыңгызга өткөн таалим тарбия болуп саналат.

Кийин Чыңгыздын атасын Москвага үлкөн окууга – Кызыл профессорлук институтка жибергенде кайрадан казак жери – Жамбыл шаары менен кездешебиз. Ал тууралуу «Балалыгым» деген китебинде жазуучу мындай эскерет: «Биз үч бир тууганбыз. Мен, карындашым, анан иним... бир күнү апабыз бизди атабызга – Москвага алып бара турган учур да келип жетти. Бул күндөр менин эсимде кадимкидей жакшы сакталып калган. Туугандарыбыздын баары бизди Фрунзеден узатышты. Поезд Жамбылга келип тыным алганда Таластан туугандарыбыз жабалактап келип, бизди узатуу үчүн күтүп атышкан экен. Алар бизге жол азык камдап алышкан». Демек Айтматовдор үчүн Жамбыл жолугушчу жер, тогошор түйүн, Талас менен Фрунзени, Кыргызстан менен Москваны, эски салт менен европалык маданиятты байланыштырып туруучу күрөө тамыр сыяктанат. Алар үчүн чоң дүйнөгө аттануу да, туугандар менен жолугушуу да дал ушул Жамбылда ишке ашырылат, Жамбыл – символдук аймак, жер түйүнү.

Ошондо поезд менен беш күн жол жүргөндө элестердин көпчүлүгү кайрадан казак жерлери менен кездештирет: «Ушул сапар-саякаттын эстен кеткис элестери Арал көлүндө калды. Ал мезгилде бул көл учу-кыйырсыз талаанын ортосундагы чалкыган көпкөк деңиз эле. Өмүрүмдө биринчи көргөн деңиз да ушул Арал болду. Толкундары атырылып келип, темир жолду чайкап уруп өтүп жатканы али да эсимде.

Поезд бир канча мертебе токтоп, апам менен тышкары чыгып жаттык. Байкуш апам бизди бир жамандыкка учуратып албайын деп, чебелектеп, ары жүрсө ары, бери жүрсө бери ээрчитип алат. Биз болсо баарысын көрүп калууга аракет кылып жаттык. Поездин терезесинен деңизди көрүү биз үчүн өзгөчө бир керемет болду эми. Деңиз менен поездин ортосунда адамдар ары-бери чуркап жүрчүү. Алар казактын балык саткан балдар-кыздары эле.

Мени өзгөчө деңиздин чалкып жаткан ашкере чоңдугу жана берекелүү байманасы таң калтырды. Азыр болсо ошерден сапардан өткөндө бул деңиздин андагыдай чалкыган улуулугун да, ошондогудай керемет сулуулугун да көрөлбайм. Суу тартылып бара жаткан, өлгөн бир өксүк деңиз. Дүйнөнүн азыркы экологиялык вазийпасы – Аралды миллиондогон жылдар мурда кандай болсо, ошол абалына кайта алып келүү».

Ушул сапардан алган таасирлери кийин Чыгыштан Батышка, Батыштан Чыгышка өткөн поезддердин үнүндөй өмүр бою жаңырып турду, Арал жөнүндө ондогон макалаларында, публицистикаларында, көркөм чыгармаларында ой жүгүрттү, өзгөчө «Кылым карытар бир күнүнөн» казак талааларынын шыбак жыты менен Аралдын шоокуму келип турат.

1937-жыл жаңырган кезде атасы саясый куугун аталып, өмүрү кыл учурда турганда Чыңгыз апасы жана бир туугандары менен кайра Москвадан артка жөнөйт. Ошондо кайрадан Таласка жакын баягы казак жергесинин станциялары кайгысын көтөрүшүп тосуп алат. «Мамлекеттик чыккынчы» деген жарлык тагылып аткан Төрөкулдун балдары эми кайда барып жан сактамак? «Бирок, каякка барат элек? Фрунзеге кайтууга болбойт эле. Ал жакта да тырмагын матырууга камынып чоң коркунуч көпшөлүп жаткан. Башка да бара турган жерибиз жок, айлабыз алты кетип турган. Ошол тагдыр ташынын тапыркасында биз үчүн үлбүлдөп жанган үмүт оту жалгыз гана Маймакта калган эле. Тагыраагы темир жол Маймактан өтчү. Талаа да ошол жерден тамам болуп, жер улам жогорулап, адагенде жапыз дөңсөөлөр, анан бийик тоолор башталат. Шекер, Көк-Сай, Арчалууга барчу жол дал ушул Маймактан башат алып, андан ары уланат. Ошол Маймакка поюз чоң тоннель аркылуу өтүп келет.

Атактуу тоннель. Чоң атам Айтмат, атам Төрөкул экөө тең ушул тоннелди салдырууга көп күч үрөгөн. Бул тоннелди курууга атам жан аябай кызмат кылган. Ал өз өмүрүндө эл үчүн көп нерсе жасаган, көпкө аракет кылган. Мына, эми ошонун жазасын алды. Алганда да өмүрүн айырбаштоо менен алды».

Казак жериндеги Айтмат иштеген, Төрөкул иштеген тешкен тоо эми Чыңгызга ушунчалык жакын болуп, жан айласы кылып келе жатканда, анын апасын жана бир туугандарын баш калкалар жайга – Шекерге алып барар көпүрө, сталиндик репрессиянын кыяматынын куткарып калар өткөөл болуп берип жатпайбы.

Ошентип анын казак жери менен алгачкы таанышуусу тамам болду да, эми атасыз жетим калып, балалыгынын оор күндөрү башталды. Шекер казак жерине жакын болгондундуктан анын кийинки өмүрү да казактар менен тыгыз байланышта өтөт.

Балалыктагы Жамбыл калаасы

Апасы Нагима Хамзаевнаны колхозго бухгалтер кылып дайындашкан соң Жийде деген айылга барды, бул жер Жамбылга жакын болуп, базар-учары дайыма казактар менен бирге боло турган, негизги соода жайы да ошол калаа эле, казактар да бул айылга көп катташчу, куда-сөөк, дос-тууган бар дегендей. Дал ошол жерде 1943-жылдын февралында эки-үч үй-бүлөнү багып жаткан Сукра деген уюн уурдатканда аны издеп жөнөйт: «...мага капысынан уурулар уйду алып, буямага келбей тиги ылдыйкы Жамбылга карай салып ийишкен го деген акыл келди. Ошол жакта уйду союп, этин сатышат да. Бул ой мени дагы кызытты. Чын эле ошондой болбосун. Көпкө ойлонуп турбай, эми шаарды көздөй багыт алдым. Бир түн бою тынбай жүгүрсөм гана Жамбылга жете алмакмын. Мен буга да кайыл элем.

Шердендим да, тобокел кылып тоо этегиндеги чоң жолго – шаар жолуна түштүм. Шаарда кыла турган ишимди ойлоно баштадым. Базарды кыдырып, болгон дүкөндөрдү тинтип, уйдун жаңы союлган терисин табамын. Уйдун терисин таба албасам да уурунун ким экенин көздөрүнөн эле билип коём. Алар меничи?! Касаптын аркасынан дароо чыга калып, аларды атып салам. Колумдагы мылтыкты улам кыса кармап, токтобой бир дем менен чуркап бараттым...»

Ошондо ага ууруну өлтүрөмүн деп бара жатканда казак шаарынын жолунда бир абышка жолугат, балким ал Кыдыр (Кызыр) атадыр деген ойго келесин, айтор ал мындай дейт: «Мендей карыяны ук! Өлтүрбө! Мындай нерсени ойлоп да койбо! Үйүңө кайт! Бу жашоодо ушундай наамарттыкка баргандар сөзсүз жазасын алат. Бул сөзүмө ишен. Жаза ар дайым аны менен кошо жүрөт, кошо жатып, кошо турат. Бирок, сен үйүңө кайтып, ууруларды өлтүрүү тууралуу кайра ойлонбосоң гана акыр аягы бактылуу болосуң. Бакыт сени өзү эле издеп таап келет. Сен мени жөн эле сүйлөп жатат деп ойлобо. Бир учур келгенде менин бул сөздөрүмдү эстеп, туура айтканымды билесиң. Үйүңө кайт, каралдым! Апана да ушуларды айта бар. Мен да өз жолума түшөйүн. Сага бирөө кандай жамандык кылса да, сен аны өлтүрүү тууралуу эч качан ойлонбо?»

Казак калаасындагы студенттик кездер

Жазуучу кийин Жамбылга окууга барат, зоотехник жана ветеринария адистиги боюнча Ветеринардык техникумга кирет, ветеринардык кесиптегилерди ал кезде эл «мал техник» дешет турган да, мындай адистер айылдарда жок эсептүү болуп, кадырлуу эле. Демек ушундай адистикке Казакстандын шаары даярдап берет, ошол жерден көп нерсеге ээ болот. Жамбылдагы студент чагы тууралуу кийин мындай эскерет: «Техникумдагы окутуучуларыбыз абдан жакшы инсандар эле. Булардын көбү Москва, Ленинграддан Орто Азияга айдоого жиберилген мурдагы орус зыялылары боло турган. Кийин алардын көбү кайра өз мекенине кайтса, кээ бирлери жашы өтүп, карып, же ушул жакка көнүшүп, биротоло Жамбылда кала бергендер да болду. Азыр ушу бүгүн да ал кездеги фронтчу Тигрий Николаевичти унута албайм. Дагы бир Иван Григориевич аттуу устазыбыз болор эле. Ал жылкы багуунун, аттарды табына келтирүүнүн ыгын алган чабандес-саяпкер киши болуп, бизге жылкы багууга тийишелүү нерселердин көбүн үйрөттү. Ошол сабакта мен кечээги кыямат кыргын согушту артка таштаганыбызды, ушу тапта жакырчылыкта эптеп эле күн кечирип жатканыбызды, үй-бүлөбүздүн кыйналып, азап тартып жатканын унута түшчүмүн.

Ал учурда бир жагынан окуп атсам, ошол эле кезде бутума аяк кийим алуунун, ийниме илип салар бир нерсе издөөнүн айласында болчумун. Анткен менен Иван

Григориевичтин сабактары башкача бир кереметтүү, башкача бир сыйкырдуу болгондуктан, ошондой санааларды мээмден сапырып таштап, оюмду эзип жаткан эмелеки бардык көйгөйлөрдү көөдөнүмдөн бошотуп алчумун.

Бу киши акын да боло турган. Жылкы багып, асыроодон башка да өнөрү ичте бугуп жаткан. Абдан романтикалуу ырларды, аңгемелерди жаза билчү. Жеке эле аттардын биологиялык өзгөчөлүктөрү, породалары жана аны кантип багуу керектигин гана айтып тим болбостон, ар кыл породага байланышкан уламыштарды, жомокторду, аңыздарда айтып берет. Мени сабактын ушул бөлүгү өзгөчө сыйкырлап кетет».

Иван Григориевич техникумдун студенттерин Жамбылдын Атчабар базарына алып барып, базар аркылуу балдарын дүйнөнү таанытууга аракет кылган адам болгон, балдар базарда беш-алты жолудан айланып чыгып, адамдар менен баарлашкан, малдарга байкоо салган.

Жамбыл шаарынын жазуучуга дагы бир калтырган жакшы элеси – ал жердеги асыл тукум жылкы заводу болгон, балким жазуучунун жылкыларды кемелине келтире сүрөттөп жазышы, атты культ кылып карашы да ошол учурда дилине уялап калгандан болуу керек деп ойлоп калам. Ал завод кадимки баатыр Буденныйдын буйругу менен 1947-жылы уюшулган. Бул күн өзгөчө окуя болгон, маршал өзү да карып калган чагында Жамбылга келгенде шаарды үстү ачык машина менен айланып чыккан, студенттер болсо жолдон тосуп, колун кармап учурашып калууга аракет кылышкан.

Жамбыл менен Шекердин ортосун бириктирип турган кан тамыр сыяктуу студент Чыңгыз Жамбылдан жүк ташуучу вагонго отуруп, Маймакка жетип, андан Шекерге келет, кетерде да таң азандан Маймактагы поездге үлгүрүп калуу үчүн түн ортосунда Шекерден жолго чыгат. Ошентип Шекер-Жамбыл жана Жамбыл-Шекер каттамы жаш жигит үчүн турмушту, адамдарды таануунун, чындыкты таразалап табуунун чоң мектеби, окуу китеби болгон.

Бир жолу Жамбылда бүтүрүүчү курста окуп жатканда Шекерге Каракыз апасыныкына келип жездеси экөө алгыр тайгандар менен ууга чыкканын «көпкө чейин капчыгай аралап, тоо-ташта жол жүргөндөн кийин, майда дөңсөөлөр башталды, кыязы Казакстандын талааларына өткөндөй болдук. Талаада чий көп өсөт экен», «менин тегерек-четим кеңири, жайык талаа» деп казак жеринин сүрөтүн сөз менен тартып берет.

Кийин Таласта Мал чарба тажрыйба станциясында иштеп жатканда да Англиянын Джерс букасын адегенде көздөгөн бекети Жамбылга алып келет.

Данияр казак ичиндеги жигит эле

«Даниярдын прототиби эвакуациялангандардын бирөө болучу. Жаңылбасам, Казакстанда төрөлгөн, балдар үйүндө чоңойгон адам эле. Ал узун бойлуу, олбурлуу, көп сүйлөбөгөн, түнт жигит. Бир топ согуш жарадарлары менен бирге Шекерге жиберилиптир. Баарынын эле согуштан алган жараттары жеңил болбогону менен эптеп жумуш кылса болот эле. Даниярды «өкмөттүн баласы» дешчү. Сол буту менен аксап басчу.

Бир күнү ал келбеттүү, жаркылдаган жаш келинибизге кезигип калат... Ошентип Жамийла менен Даниярдын ортосунда улуу махаббат оту жагылат.

Анан сүйүүгө мас ал экөө ошол мезгилде мендей бир өспүрүмдүн арттарынан калбай акмалап махаббат майданындагы алардын кыймыл-аракетин, айткан-дегинин көзөмөлдөп жүргөнүн кайдан билишсин? Арийне, мен да анчалык эле көзгө көрүнө бербеген, капарга да алынбаган бир кичине бала элем да...

Бирок өзүм атайылап каалабасам да ал экөөнүн сүйүүсүнүн күбөсү болуп калдым. Кээде Данияр Жамийланы, кээде Жамийла Даниярды күтчү. Экөө чогуу жүк ташуучу арабага отурушуп, талааны көздөй жөнөшчү. Ээн талаада экөө ар дайым чогуу жүрүшчү.

Бир күнү эле айылдын баары ызы-чуу түшүп, сапырылып калды. Көрсө алардын айтуунда биздин келин фронттогу күйөөсүн күткөндөн баш тартып, кайындарын таштап, «аксак Данияр» менен түндө качып кетиптир...»

Ошентип ошол Данияр менен Жамийла качып кетет, кеткенде да казак талааларын аралап кетет, бул жерде Айтматов үчүн казак тараптагы талаа – чексиздиктин,

кеңдиктин, узак сапардын символу. Жамийла үчүн казак жигити жана казак талаасы жаңы бакытты алып келүүчү күч, ишеним. Казак талаасына карап кеткен чыгармадагы Жамийла сыяктуу эле бала Чыңгыздын да куду ошол чыгармадагыдай жеңеси өз «Даниярын» ээрчип кетет, аларга Сейит сыяктуу Чыңгыз аралашып жүргөн. Бир күнү алар кол кармашып кетип калат. «Муну Каракыз апамдан уктум. Ал аябай ачуусу келип, жаалданып жатты:

- Мурдатан бери эле эрди-катын болуп жашап алышкан турбайбы?!

- Эмне мурда көзүнөрдү ачкан жок белеңер?- дедим мен да.

Ал мага ачуулуу бакырды:

- Не деген шермендечилик бул?! Эри фронтто жанын оозуна тиштеп согушуп жүрсө, катыны аны күтпөй кайдагы бир селсаяк менен качып кетет деген эмне?! Биздин уруунун бетине көө жапты! Шерменде! - Ушитип туруп мага жакындап:

- Эмне сен алардын мамилесин мурда эле билчү белең?! Аларга жан тартып, чогуу жүргөн экенсиң да?!... - деди.

Мен жооп бере албай калдым.

Жамийла менен Данияр талаадан эгин ташычу. Кээде үчөөбүз чогуу да иштеп калчубуз.

- Бир аз мурда Даниярды базардан көрүпсүң да! Балким азыр темиржол стансасына баратышат. Туру, батыраак аттанып, Жамийланы тап! Аларга иштин жаман аяктарын айт! Жамийла кайра кайтсын! Аны биз кечиребиз! - деп бакырды эжем мага.

Мен аларды кууп станцияга чейин бардым. Экөөнү станциядан таап да алдым. Кол кармашып кетип баратышыптыр. Артынан барганга аябай уялдым, уялгандан эмне деп айтарымды да билбей элеидим.

Жамийла мени дароо байкап, уялганымды да көрдү:

- Эмне болду? Сени аркабыздан жибердиби?

- Ооба, сени кайтсын дешет? - дедим жер карап.

- Бекер эле убара болбо. Силерди да түшүнөм... Бирок мен эми кайра кайтпайм. Мен бул киши менен жашаймын. Ал каякка барса мен да ошол жакка кетем...

Ушундай жооп берди. Ооба, ошентти».

Ошентип алар казак кыйырларына кетет. Айтматов болсо аны бир топ жыл өткөндөн кийин «дүйнөдөгү махабат тууралуу эң сонун баян» (Л.Арагон) кылып жазып, ааламга аты чыгат. Ошол чыгармасы басылган китебин да «Тоолор жана талаалар тууралуу повесттер» деп атайт. Тоолору – кыргыз жери, кыргыздар болсо, талаалары казак жери, казактар. Тоолор жана талаалар биригип ошол тоолор менен талааларды дүйнөгө тааныткан, даңазалаган уулду адамзатка жаратып, тарбиялап өстүрүп берди...

Мамырова Ж.Ш.

Кыргыз-Түрк «Манас» университети

Педагогика бөлүмүнүн кенже

илимий кызматкери (Кыргызстан)

ЖОЖдордо КОШ ТИЛДҮҮЛҮКТҮН АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ ЖАНА КЫЙЫНЧЫЛЫКТАРЫ БОЮНЧА СТУДЕНТТЕРДИН ОЙ-ПИКИРИ.

Аннотация

Макалада ЖОЖдордо кыргызча-орусча кош тилдүүлүккө болгон көз карашын аныктоо максатында жүргүзүлгөн сурамжылоонун натыйжалары, алардан чыккан тыянактар жана кош тилдүүлүк шартында жогорку билим берүүдө көңүл бурулушу керек болгон айрым өзгөчөлүктөр жөнүндө айтылат.

Түйүндүү түшүнүктөр: кош тилдүүлүк, кош тилдүү билим берүү

Annotation

The paper examines results of the questioning spent for the purpose of definition of students' sights on bilingualism in high schools, conclusions, and some features of bilingual higher education.

Keywords: bilingualism, bilingual education

Кош тилдүүлүк жашоо-турмуштун бардык сферасында тамырланып келе жаткан реалдуу кубулуш. Бирок ошону менен бирге коомчулуктун, анын ичинде жаштардын кош тилдүүлүккө болгон көз карашы бир кылка деп айтууга болбойт. Маалымат каражаттарында такай тастыкталып келе жаткандай айрымдар радикалдык түрдө кыргыз тилинен башка тилдин колдонулушуна каршы болсо, башкалары мындай көрүнүштү айласыздык катары кабылдашып, орус тилин жактабаса да, ачыктан-ачык каршы эмес, үчүнчүлөрү кош тилдүүлүктү колдошот.

Сунушталган макалабызда биз кыргызча-орусча кош тилдүүлүккө карата студенттердин көз караштарын аракет кылдык. Кош тилдүү топтордогу студенттердин бул маселе боюнча пикирин, алардын кош тилдүүлүгүнүн башаты катары орто мектепте кайсы тилдик коомчулукка таандык болгондугун жана азыркы абалын үйрөнүү үчүн сурамжылоо жүргүздүк.

Сурамжылоо 2012-жылдын март айында жүргүзүлүп, ага 5 университеттен 115 студент катышты. Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Туризм факультетинин 2 жана 4-курсунан 28 студент, Б.Н. Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин экономика факультетинен 23 студент, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых жана коомдук-укуктук билим берүү институтунан 32 студент, Эл аралык Ататүрк – Ала-Тоо университетинин синхрондук котормо факультетинен 22 студент, Орто Азиядагы Америка университетинин социология факультетинен 10 студент катышты.

Сурамжылоого катышкандар 11 этностун өкүлүнөн турат. Жарандыгы боюнча 5 өлкөгө таандык. Алардын көпчүлүгү эл аралык статустагы университеттердин студенттери.

Эне тил катары кыргыз тилин респонденттердин 63,5%ы, орус тилин - 13%ы, корей тилин - 1,7%ы (алардын ичинен КР жараны-0,85%), өзбек тилин- 0,9%ы, тажик тилин - 1,7%ы (Тажикистан жарандары), уйгур тилин - 1,7%ы көрсөтүшкөн. Мындан сырткары дунган, түрк тилдери да эне тил катары көрсөтүлгөн. Улутун кыргыз деп 79,1% респондент көрсөткөнү менен 63,5%ы гана кыргыз тилин эне тил деп эсептешет. Бул көрүнүш жарым-жартылай алардын окутуу тили орусча же башка тил болгон мектептерди бүтүрүшү менен түшүндүрүлөт. Жарым-жартылай дегенибиздин себеби, кыргыз улутундагылардын 24,3%ы гана кыргыз тилинен башка тилде орто билим алышкан.

Сурамжылоого катышкан орустардын үлүшү 7% болгону менен, орус тилин эне тил деп 13% көрсөткөн, алардын ичинен 3% кыргыз улутундагылар. Бул дагы тарыхый, маданий-психологиялык себептер, б.а. орус тилине көп жылдан бери артыкчылык берилип келгендиги менен түшүндүрүлөт.

Бирок ошол эле учурда 53% респонденттин гана кыргыз тилдүү мектепти бүтүргөнү, ал эми кыргыз тилин эне тил деп андан көп пайыздагылардын эсептегени улуту боюнча кыргыз болбогондордун да кыргыз тилин мыкты деңгээлде билем деп көрсөткөндөрүнөн улам келип чыгат.

Кыргыз-Түрк «Манас» университетиндегилердин 3,5%ынын (КРСУ -1,7%, БААУ жана ЭААУ - 0,9%) кыргыз тилин мыкты билиши мында даярдоо курсунда кыргыз тилин чет өлкөлүктөргө окутуу методикасынын өнүккөндүгү жана кийинки курстарда сабактардын дээрлик жарымы (бөлүм, педагогикалык кадр саны ж.б. объективдүү себептерге байланыштуу кээде жарымынан көбү, кээде жарымынан азы) кыргыз тилинде берилиши менен байланыштуу. Жыйынтыктап айтканда, эне тил

маселеси өтө татаал жана карама-каршылыктуу, чечмеленишинде көптөгөн фактордун эске алынышын талап кылган маселе.

Мектептеги окутуу тил боюнча Кыргызстандын жарандарынын ичинен кыргыз респонденттердин 53%ы гана кыргыз тилдүү мектепти бүтүргөн. Кыргыз мектебин бүтүргөн башка улуттагылар кездешкен жок. Респонденттердин 40%ы орус мектепти бүтүрүшкөн. Алардын ичинен 0,9%ы чет өлкөлүк жаран.

Учурдагы кыргыз жана орус тилдеринин абалдары жана коомдук жашоодогу ролу боюнча студенттердин жарымынан көбү (58,3%) кыргыз тилин Кыргызстандын бардык жарандары билүүгө тийиш деген пикирди жакташат. Орус тилдүүлөр дагы бул пикириге кошулушат, бирок «тилди билүү керек деген талапты коюудан мурун, кыргыз тилин үйрөнүү боюнча жакшы методика иштеп чыгып, окуу китептерин жазып, аларды ишке ашыруу иштери жүргүзүлүшү керектигин» белгилешет. Студенттердин 58,3%ы эне тилди сактоо менен бирге билим берүүдө кош тилдүүлүк да маанилүү деген пикирди карманышып, «эки тил тең маанилүү, ошондуктан окутуу эки тилде тең жүргүзүлүшү керек» деп эсептешет.

Бул эки пункттан кийинки көп добушту алган пункт – бардык чет өлкөлүк студенттердин да кыргыз тили боюнча даярдоо курсунан өтүүгө тийиш деген көз карашы (48%).

Кыргыз тилинин кеңири чөйрөдө колдонулушун каалоо менен бирге иш жүзүндө кыргыз тили карьерасына олуттуу таасир этерине студенттердин 18,3%ы гана ишенет. Демек, кыргыз тилин символ катары гана кабыл алышат жана анын илимий-коомдук чөйрөдө функционалдуу тил экендигине көп ишене беришпейт. Ошондуктан «Кыргыз тилинде мындан да көбүрөөк сабак берилиши керек» деген ойго студенттердин 20%ы гана кошулган.

Ал эми окутуу тили боюнча мугалим жана студенттин позициясына карата сабактар студенттердин көбү кайсы тилди билсе, ошол тилде берилиши керектигин 14,8% билдирди. Албетте, бул коэффициент респонденттердин студент таламдуу окутуу моделин жакташкандыгына далил боло албайт. Бирок, «Сабактар мугалим кайсы тилди жакшы билсе, ошол тилде берилиши керек» деген көз карашты мындан да аз студент (7%) бөлүшкөн. Демек, билим алууда мугалим маалымат берүүчү гана, ал эми ал маалыматты алууда тилдик тоскоолдуктар бар болсо, аларды студент өз алдынча чечиш керек деген тенденция бар. Же болбосо студенттердин көпчүлүгү кош тилдүү болуп, мугалимдин тигил же бул тилди билбегендиги студенттерге өтө чоң кыйынчылык туудурбайт.

Изилдөөнүн натыйжасында студенттер кош тилдүүлүккө төмөнкү себептерге байланыштуу көбүрөөк артыкчылык берээри аныкталды: чет тилдерин билүү чет өлкөдө жумушка орношууга жардам берет - 67%; бир нече тил билүү жумушка орношууну жеңилдетет - 70%. Кош тилдүүлүктүн эч кандай пайдасы жок деген пикирге студенттин 17,4%ы гана кошулду. Кээ бир студенттер этникалык ассимиляцияга кабылып, космополитизмге ыктап калышкандыктан, башкалары көп маданияттуулук, улуттар аралык достук, толеранттуулук сыяктуу баалуулуктарды жеткилең кабыл алышпагандыктан, «Кыргызстан көп улуттуу өлкө болгондуктан кош тилдүүлүк болушу керек» көз карашын алардын 15,7%ы гана жактады. «Кош тилдүүлүк ар түрдүү улуттардын өкүлдөрүнүн достук мамилесин бекемдетет» деген пикирге 38,3% кошулат. Орус жана чет тилдерге мани берген студенттердин 60%ы «Орус жана англис тилин билүү турмуш-тиричилик техникасын, компьютердик технологияларын жана интернет ресурстарын колдонууну жеңилдетет» деген жалпыга жайылган пикир менен макул.

Студенттер кош тилдүүлүктүн психологиялык жана когнитивдик маанисин жакшы түшүнүшөт деген жыйынтыкты «Бир нече тил билүү ой жүгүртүүнү өнүктүрөт жана кругозорду кеңейтет» деген ойду 58,3% билдиргенинен улам чыгарса болот. Бирок ошол эле учурда кош тилдүүлүк дагы бир үчүнчү тилди үйрөнүүдө жеңилдик алып келерине студенттердин 20% гана ишенет. Кош тилдүүлүк маалымат алууну

жеңилдетет деген пикирди алардын 44,3%ынын жакташы мындай маданияттын окуу ишиндеги орду олуттуу экендигин тастыктайт.

Мына ушунун баары: жогорку билим алуу чөйрөсүнүн көп улуттуу болушу, Кыргызстандын жараны болуп, улуту кыргыз болгону менен, эне тили орусча болгон студенттердин арбын болушу жогорку билимдин кош тилдүү болушун түздөн-түз шарттайт.

Дагы айтып кетчү нерсе, И.Арабаев атындагы университеттин студенттери менен маектешүү убагында кош тилдүүлүктүн кереги жок, тескерисинче ага каршы күрөшүү керек деген, этноцентристтик ой-пикирлер айтылды. Муну бир тилдүү чөйрөдөн келген индивиддердин кош тилдүүлүктүн артыкчылыктарын жакшы андай элктигинен көрүүгө болот.

Жогорку окуу жайларында кош тилдүүлүктүн кыргыз тилинде интеллектуалдык капиталдын аздыгынан улам, орус жана чет тилдик капиталынан пайдалануу; кош тилдүү, т.а. эл аралык жогорку окуу жай ачуу менен дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине интеграциялоодо жеңилдик; көп маданиятуу жана толеранттуу атуулдарды өстүрүү сыяктуу коомдук-маданий кубулуштар менен түшүндүрүлөт.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжаларын талдоонун негизинде билим берүү чөйрөсүндөгү кош тилдүүлүктүн артыкчылыктарын төмөнкүчө мүнөздөөгө болот. Туура уюштурулган кош тилдүү билим берүү студентке өзүн көп тилдүү дүйнөдө ыңгайлуу сезүү мүмкүнчүлүгүн түзүп, дүйнөгө ыңгайланышына жардам берет, кош тилдүүлүк принцибине негизделген билим берүү тигил же бул этноско таандык студенттин дүйнөлүк тилдердин биринде билим алуусу менен өзүнүн этносуна тилдик жактан тиешелүүлүгүн жоготпоого жардам берет (чет өлкөдө билим алып жаткан же келгин студенттерге тиешелүү аспект)⁴⁸; студенттердин ой жүгүртүү чектерин кеңейтип, анализдөө өнөрүн өркүндөтөт. Окуу ишиндеги кош тилдүүлүк студенттердин дагы бир чет тилди үйрөнүүсүн жеңилдетет, лексикалык жактан сөз корун байытат, көп маданиятын, коммуникациялык жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүшүнө өбөлгө болот. Тигил же бул маалыматты биринчи булактардан алуу мүмкүнчүлүгүн түзөт.

Билим берүүдөгү белгилүү экономикалык себептерден улам, контракттык негизде билим берүү практикасы жогорку окуу жайлардын «жан сакташы», мындан ары да өз функциясын аткара алышынын бирден бир шартына айланып калган. Ошол себептүү билим берүү системасынын киреше булагы катары чет өлкөлүк студенттерди биздин өлкөдө окууга кызыктыруу үчүн кош тилдүүлүк жакшы өбөлгө болот. Кош тилдүү билим берүү дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине интеграциялоону, интеграциянын бир компоненти катары эл аралык конференция, семинар, форумдарды мекенде уюштуруу, чет өлкөдөгү иш-чараларга, б.а. ааламдашуу процесстери, айрыкча билим берүү жаатында Болонья процессине катышууну жеңилдетет. Эң маанилүү артыкчылыктарынын дагы бири - кош тилдүү билим жогорку окуу жай бүтүрүүчүлөрүнүн ишке орношуусунда жакшы көрсөткүч болот.

Дээрлик бардык кубулуш, система, механизм сыяктуу кош тилдүүлүк да кемчиликтерден кур эмес. Кээ бир учурларда сыртынан тилдик интеграция сыяктанганы менен, адам кош тилдүү программалар боюнча билим алып жатып, ассимиляцияга кабылып, өз элинин маданияты менен байланышын үзүп алышы мүмкүн. Бир жагынан космополитизм пайда болот, экинчи жагынан эне тилинен акырындап оолактап баштайт¹.

Кош тилдүү программаларда окуган студенттерде экинчи тилди керектүү деңгээлде колдоно албоо менен бирге эне тилин унутуу фактылары да арбын кездешет. Мындай көрүнүш кош тилдүү программаларды окутуунун жолго жакшы коюлбагынан улам пайда болот. Студенттер маалыматка гана ээ болуп, тил билими начарлап кетет. Окуу дисциплиналарынын бир бөлүгү бир тилде, башка бөлүгү экинчи тилде болгондуктан,

⁴⁸ Билингвальное образование. <http://neuch.org/modern/bilingvalnoe-obrazovanie>. 17-июль. 2011-ж.

тигил же бул илимге тиешелүү оюн билдирип жатып, илимий концепциянын бир компонентин бир тилде, башка компонентин экинчи тилде гана айтып берүүгө адат алышат. Андыктан мындай программалар боюнча окутуу мыкты жүргүзүлүшү керек. Антпеген күндө, студенттер чет тилин өздөштүрмөк турсун, эне тилин унутуп, ой жүгүртүүдө, пикир жаратууда олуттуу кыйынчылыктарга дуушар болушу мүмкүн⁴⁹.

Студенттер түрдүү этникалык, социалдык чөйрөлөрдөн келгендиктен, тил билим деңгээли да ар түрдүү. Тигил же бул тилди билбеши студенттердин билим алуусунда тоскоолдук болбошу керек. Ушундан улам окутуучулардын тилдик компетенттүүлүгү студентке маалыматты жеткире ала тургандай деңгээлде болушу абзел. Б.а. окутуучулар кош тилдүү болушу зарыл.

Студенттин өз алдынча тил үйрөнүүгө болгон муктаждыгын канааттандыруу, өзгөчө кыргыз тилин үйрөнөбүз деген орус тилдүүлөр үчүн ар бир жогорку окуу жайдын структурасында бекер тилдик курстар ачылышы шарт (бул маселеде Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин тажрыйбасын, айрыкча анда даярдалган окуу-методикалык иштелмелерди башка окуу жайларга жайылтуу кыйла пайдалуу).

Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилген көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы, Кыргызстандын Этносдук саясат жана КР коомчулугун баш коштуруу Концепциясында аныкталган иш-чаралар мүмкүн болушунча толук кандуу ишке ашышы керек.

Кыргыз тилин сактап калуу менен бирге орус тилин да жоготпоого, орус тили аркылуу дүйнөлүк аренага көпүрө курулары билим берүү чөйрөсүндөгү реалдуу саясаттын негизи болуп калышы керек.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Билингвальное образование. <http://neuch.org/modern/bilingvalnoe-obrazovanie>. 17-июль. 2011-ж.
2. Ошодл эле булак.

Мусаева В.И.

*КББАнын жетектөөчү
илимий кызматкери., п.и.к. (Кыргызстан)*

ЧЕЧЕНДИК КЕПТИН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ ЖАНА АНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

«Манас» эпосун манасчылардан жазып алып, орус тилине которгон академик В.В.Радлов кыргыздардын чечендик кебине жогору баа берип, өзгөчө белгилеп, төмөнкүдөй баасын берген: «Кыргыздар эч буйдалбастан, токтоосуз шар сүйлөшөт. Алар оюн ачык, так айта билишет. Сүйлөгөндө сөздөрүндө белгилүү деңгээлде кооздук сезилип турат. Жөнөкөй эле сүйлөгөн сөздөрүндө, айтылыштардын курулушунда мезгил-мезгили менен ритмикалык өлчөмдөр байкалып калат. Сүйлөм артынан сүйлөм, ыр саптары түрүндө келе түшкөндөй пикир калтырат. Мындай сөздөр ойлонуп айтылып, угуучуларга күчтүү таасир тийгизет. Угармандар аны ырахаттанып угушуп, орундуу айтылган сөздү баалай да билишет. Чечендер сүйлөгөндө укмуштуудай тынчтык өкүм сүрүп, угуучулардын көздөрү жайнап, демин ичине алып отуруп угушат. Чечендик кептин ар бир көркөм кайырмалары, ар бир акылман, курч, таамай айтылган тамаша сөздөрү ийкемдүү жана жагымдуу» [1, 3-4].

«Чечен», «Чечен сөздөр», «чечендик» деген терминдер «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» төмөнкүдөй чечмеленген: «Чечен» – сөзгө чебер, мыкты, көркөм сүйлөгөн адам: баатырдын көркү маңдайда чечендин көркү таңдайда»; «чеченсөздөр – курчтугу,

⁴⁹ Ошол эле булак

таамайлыгы, маанисинин тереңдиги менен айырмаланып, чечен адамдар тарабынан айтылган сөздөр»; «чечендик – чечен, мыкты сүйлөгөндүк» [2, 1324]. Чечендик кеп келип чыгыш табияты жагынан – кырдаалга ылайык курч, таамай айтылгандыгы, маанисинин тереңдиги менен айырмаланып айтылган оозеки кеп. Буга Көкөтөй, Тилекмат, Акматаалылардын чечендик кептерин кошсок болот. Ал эми Жээренче чечендин сүйлөгөн сөздөрү, иш-аракеттери эл ичинде аңызга, уламышка айланып кеткен. Чечендик кептер табышмак, суроо, жооп иретинде айтылып, бир чеченди экинчи чечен жеңүү максаты коюлат. Макалдатып, мисалдатып, жорго сөзгө салып сүйлөө чечендик кептин негизги бөтөнчөлүгү. Чечендик кеп азыр басандай түшкөнү менен эл арасында мындай таланттуу адамдар бар» [3, 58].

Чечендик кептин илимий-теориялык табияты жана ага тиешелүү терминдердин, түшүнүктөрдүн орус жана кыргыз тилдүү илимий-теориялык адабияттарда чечмеленишин талдоого алдык. Алардын айрымдарынан шилтеме келтиребиз:

«Оратор – көпчүлүктүн астына чыгып сүйлөгөн сөзгө уста киши» [2, 998]. «Риторика – чечен сүйлөөнүн, чечендиктин теориясы» [2, 1057]. Ал эми «ритор», «риторика», «оратор» деген терминдер дагы бир илимий булактарда төмөнкүдөй чечмеленген: «ритор от.греч. слова «оратор», «риторика – теория искусства красноречия» [4, 205], «риторика – теория ораторского искусства», «оратор – тот кто произносит речь, а также человек обладающий даром говорить речи» [5, 417], «риторика – грек тилинен келип кирген термин. Байыркы мезгилде чечендик, ораторлук жөнүндөгү атайы илимди риторика деп аташчу» [6, 429], «ритор – учитель красноречие», «оратор от лат. – говорить, тот, кто произносит речь, выступает речью» [7, 383]. «Оратор – оратор, чечен – көпчүлүктүн алдында чыгып сүйлөгөн киши; чечен – сөзгө уста киши», «ораторский – оратордук, чечендик». «Риторика – чечендик искусствосу жөнүндөгү теория; оратордук – чечендик жөнүндөгү илим» [8, 484]. Ритор чечен, ритор – байыркы Грециядагы жана Римдеги алгачкы чечен, кийинчерээк ал чечендиктин теориясын (риториканы) окуткан мугалими. Чечен (ритор) мектептери – чечендерди (ораторлорду) жана саясий ишмерлерди даярдоочу окуу жайлары. Ал б.э.ч. Грецияда пайда болуп, III кылымда Римде биротоло калыптанып, ушул атты алган [9, 129]. Мында чечендик кепке, риторикага атайын маани берилип, өзүнүн изилдөө объектилери, милдеттери, мазмуну жана байыркы карт тарыхы бар илим катары басым жасалды.

«Чечендик кеп», «кызыл тил» деген сөзгө В.И.Дальдын «Толковый словарь живого великорусского языка» деген эмгегинде «умение говорить и писать красиво, убедительно и увлекательно» деген түшүндүрмө берилген. Илимий маалыматтык сөздүктөрдө бул терминдин дагы бир маанисин көрсөтүшөт: «красноречие – это и теория ораторского искусства». Мына ушул мааниси «риторика» деген терминге жакындашып турат. Совет мезгилиндеги саясий көз караштын таасиринен улам 1980-жылы жарык көргөн Кыргыз совет энциклопедиясынын 6-томунун 388-бетиндеги «чечендер» деген сөздүн тушуна кыргыздын чечендик кеби тууралуу издеп, бир да сөз таба алган жокпуз. Тескерисинче, Чечен-ингуш Республикасы тууралуу маалымат орун алгандыгы өкүндүрбөй койбойт.

Бирок ошентсе да, совет мезгилинде деле кыргыз окумуштууларынын ичинен деле чечендик кепке учурунда олуттуу мамиле жасап, аны илимий-теориялык жактан иликтеп келгендер бар. Алардын бирден бири катары тилчи, фольклор жыйноочу, окумуштуу Жээнбай Мукамбаевди эсептейбиз. Ал өзүнүн «Эл ичи – өнөр кенчи» аттуу эмгегинде алгачкы ирет чечендик кеп деген эмне? деген суроого толугу менен жооп таап, анын төмөнкүдөй аныктамасын сунуш кылат: «Эл чечен – сүйлөгөн кезде илхамы келе түшкөн, эч кандай кагаз, карандашсыз шар сүйлөгөн, токтоосуз жооп тапкан, импровизаторлук менен куюлуштурган, үнү да, кеби да коңур келген, сөздөрү уккулуктуу, мазмундуу чыккан адамды айтышкан» [10, 194]. «Чечендер сөздү тез тапкандыгы, таамай айтууга чебердиги, кырдаалды тез түшүнгөндүгү, сезгичтиги

менен башкалардан айырмаланат» [11, 196]. Ж.Мукамбаев аталган эмгегинде чечендик кептин, чечендердин төмөндөгүдөй тилдик жана кептик жактан болгон өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтөт:

- 1) ойду так айтышы;
- 2) ошол оюн учкул, элестүү, көркөм сөздөр, салыштыруулар менен туюнтушу;
- 3) жай, сабырдуу, олуттуу сүйлөшкөн;
- 4) бир айтканын кайра кайталабаганы;
- 5) ким менен, кандай темада, кандай кырдаалда эмне жөнүндө сүйлөп жаткандыгына чоң маани беришкени, кептин багытын ошого карап бурушканы;
- 6) кеп, сүйлөө мүчөлөрүн мыкты башкарышканы, тыбыш жутуу, кекечтенүү, үзүп сүйлөө, туттугуу дегендердин болбогондугу;
- 7) сөз, туюнтма, макал-лакап, маселени ойго карата, угармандарга жараша мыктылап тандашканы;
- 8) чар жайыт кеп урушпагандыгы, бул үчүн башкалардан акыл жөндөмүн көбүрөөк жумшашкандыгы;
- 9) угуп отургандарды жалпы ойго салып, кыялга чумутканы, көпчүлүктү бирдей, жалпы пикирге буруу жагынан устат келишкени; сөз сүйлөөнүн ар кыл ыктарын, жолдорун жакшы билишкени;
- 10) кайсы учурда кычыткы, азил, кандай учурда тамаша, күлкү, кандай маалда жанымта, кайсы кезде какшык, чымчыма колдонууну жакшы билишкени;
- 11) кыскасы, бир сабак жеңил сөздөн тартып, олуттуу мазмундагы санат, накылдарга чейин эркин чабак уруп сүйлөшкөн; сүйлөгөндө эч кандай жасалма кепке, жазгырма эффектиге түк барышпагандыгы;
- 12) пикирин аягына чыгара айтпай, ой корутундулоону көп учурда угуучулардын өздөрүнө калтырганы;
- 13) угармандардын арасында акылман, ойчул адамдар болсо алардын жөндөмүн жогору баалап, ошол эле учурда тигилердин сөзүнө чалынып калбас үчүн өтө кылдаттыкты пайдаланышкандыгы;
- 14) ойлорун табышмактантып, суроо коюп айткан учурларынын көп болгондугу; чечендер айтышына түшүп, тил кайрышкандыгы, өнөрлөрүн сынашкандыгы; кебинде толгоо мотивинин кеңири орун алгандыгы;
- 15) тилдеги көп маанилүүлүктү, синоним, антоним, антитеза көрүнүштөрүн арбын колдонгондугу жана башка коңшу тилдердин сөз байлыктарын кыстара кеткендиги» [10, 193-196]. Бул жерде чечендик кепке аныктама берилип, ага мүнөздүү сапаттардын дээрлик бардыгы саналып отурат. Демек, муну Ж.Мукамбаевдин окумуштуу катары эл аралап, эл оозунан чечендик кептерди өзү жыйнагандыгынын натыйжасында пайда болгон көз караштар деп айта алабыз.

Эгерде байыркы гректерде, римдиктерде жана Россияда чечендик кеп системага салынып, илимий иликтөөгө алынып, атайын эрежелери иштелип чыкса, ал эми кыргыз элинде узак убакыт бою манасчылар, төкмөлөр, акындар, чечендер, эл ырчылары тарабынан оозеки түрдө эл ичинде сакталып, бүгүнкү урпактарга жеткендиги менен өзгөчөлөнө тургандыгын биз изилдөөбүздө баса белгиледик. Чечендик кеп бул өнөр алды – кызыл тил катары бааланарын, «шар сүйлөгөн, токтоосуз жооп тапкан, импровизаторлук менен куюлуштурган, үнү да, кеби да коңур келген, сөздөрү уккулуктуу, мазмундуу чыккан адамдардын» [10, 189] кеби «чечендик кеп» деп аталган.

Алар «элдин макал-лакабын, аталар сөзүн, карылардын кебин, элдин оозеки чыгармаларын, санжырасын, тарыхын, этнографиясын, географиясын, саясий турмушун мыкты билишкен. Алардын чечендиги кайым айтыш, талаш-тартыш, доо чечкен жерлерде, жыйында, той-ашта билинген. Алар чечендик менен бирде «бирөөлөрдүн куйкасын куруштурса, бирде бирөөлөрдүн төбө чачын тик тургузган. Жети өмүрдү жерге киргизе» айткан кептери көп болгон. Эки бакырды бир тукур

кылып жүйө да чечкен. Алар калыстыкты пир туткан. Ошол калыстыктан аларды «шайтан» азгыра албаган, шамал оодара албаган. Көздү көзгө чалып, тик сүйлөшчү экен. Жүрөктү оозго капталтып, кабак-каштын ортосунда не бир чиелүү иштерди жандырып таштачу дешет «баш кесмек бар, тил кесмек жок», деп тартынбай сүйлөп келишиптир» [10, 190].

«Чечендер сөз кунун жогору баалашкандыктан, ошол кун үчүн таман астында тапталып калууга да даяр турушчу экен. Ушундан улам жумурай журт, бүткүл эл аларды: «Баатыр жоодо билинер, чечен доодо билинер» деп сыпатташыптыр» [10, 191].

«Доо учурунда чечендердин чечендик ажары ачылчу дешет. Доочулар тытып кетет дегенге карабай, алар калыстыктан тайышпаптыр. Кепке кемтик, сөзгө сөлтүк иш болсо, муну да бетке чабышыптыр. Өз бети чымырабай, өзгөнүн бетин көөлөгөн тууганы болсо да, ага карабай, анын көзүн ачып салган экен» [10, 192].

«Ошон үчүн эл аларга өпкө-жүрөгүн чаап: «Чечендин тили – орток, чебердин колу – орток» деп айтышкан. «Чечен – ойдогу орчундуу сөздү таамай да, тайманбай да, кулак курчун кандырып да, муютуп да айткан адам. Чечендин сөзү атылган ок сыңары, чагылгандай жарк этип айтылат да, каршысын сөзгө жыгат. Чечендик кепти Жээренче чечен, Көкөтөй, Куйручук, Тилекмат, Карачунак, Ырысбек, Токторбай, Айтыбар, Медет ж.б. ондогон адамдар колдонгон, ал эми алардын айткандарын «чечен», «сөзгө уста» деп аталбаган карапайым калктын катмары да пайдаланган. Тиешелүү чечен сөздү маашырлана айтып, анан «анысы кандай» деп ага өз оюн кыноо менен кимдир бирөөнү ынандыруу, жүйөөгө жыгуу салты күнү бүгүнкүдөй күчүндө» [12, 212]. «Чечендик – сөз өнөрүнүн жеткен жери» [13; 3].

Чечендик кептер шарт-кырдаалга ылайык дароо, бат айтылгандыгы, курчтугу, таамайлыгы, маанисинин тереңдиги менен айырмаланып турат. Кыргыз элинде Көкөтөй, Тилекмат, Акматалы, Жээренче чечендердин, айрыкча табышмак, суроо-жооп иретиндеги акылдуу, акыйкат сүйлөгөн сөздөрү эл ичинде уламышка айланып ооздон оозго өткөн. Макалдатып, табышмактатып, уйкаштырып, мисалдатып, суроо коюп, жорго сөзгө салып диалог иретинде сүйлөшүү чечендик кептин негизги бөтөнчөлүгү болуп саналат. Мисалы:

Суроо: Үч арсыз, беш кайып деген эмне?

Жооп: Үч арсыз – уйку, күлкү, тамак. Беш кайып – ажал кайып, кырсык кайып, дидар кайып, насип кайып, нике кайып.

«Чечендик өнөр азыр басаңдай түштү. Бирок дале эл арасында мындай таланттуу инсандар бар» [14, 334-335].

Чечендик кеп – ынандыруу, ишендирүү же кеңеш берүү, ой туудуруу максатында көпчүлүккө сүйлөнүүчү монологдук кептин бир түрү. Ал курулушу, стили жагынан өзгөчө уккулуктуу, так, ачык, ишенимдүү мазмунда түзүлүп, куюулушкан ыргакта сүйлөнөт.

Чечендик кеп «адамзаттын сөз өнөрүнүн, тил маданиятынын туу чокусу, сөз өнөрүнүн жеткен жери» [13] болуп саналат. «Кепти керек жерде кереметине чыгара сүйлөгөн чечендер дүйнө жүзүндөгү ар элде кездешет» [15, 352]. Ата-бабадан бери айтылып келаткан «өнөр алды – кызыл тил» деген сөз дал ушул чечендикке тиешелүү.

«Чечен сөздөр багытталган жакка карата октой таамай, учкул тизмектеле ыргактуу, ары көркөм, өз сөзүнө өзү жооп бере алгыдай далилдүү, так кесе айтылат. Ак-караны ажырата, терең, жүйөлүү айтылган сөздөн, же жооптон, ошол адамдын бар дарамети таасын көрүнүп турат» [15, 353].

Чечендик кеп «адамдын тубаса таланттуулугуна түздөн-түз байланыштуу келип, ар кыл чөйрөдө ар кандай жагдайга кабылып, өзүнүн логикасын, күчүн, тапкычтыгын, акыл таразасын, психологиясын сынаган тынымсыз көнүгүүсүнүн, изденүүсүнүн аркасында жүрө-жүрө калыптанат». «Сүйлөй, сүйлөй чечен болот» деген кеп ошондон улам калган.

Байыркы гректер менен римдиктерде да өз убагында чечендик кеп өркүндөп

өсүп, турмуштук зарылдыкка айлангандыгы, чечендик кеп академиялык, илимий, саясий, соттук, чиркөөлүк, динге үгүттөөдө деген сыяктуу түрлөргө бөлүнөрү тууралуу биз буга чейинки параграфтарда кеңири сөз кылдык.

Чечендик кепте жашоодо болгон окуя-көрүнүштөрдүн оң жана терс жактары оңтою келгенде күтүүсүздөн айтылып, чыкыраган чындык биринчи планга чыгып келгендиги менен айырмаланат. Кыймыл-аракеттерди, көрүнүш-окуяларды салыштыруу, күчөтүү, окшоштуруу, айырмалоо максатында көркөм тил каражаттары кылдаттык менен тандалып, синоним, антоним, омонимдердин түрлөрү, метафора, метонимия, синекдохалар орундуу пайдаланылат.

Чечен сөздөр, чечендик кеп кылымдарды карытып, рухий-интеллектуалдык тилдик байлык катары байыртан эле кастарланып, эне тилибизди байытып, өнүктүрүп, сактап келген. Чечендик кеп ашкере чыгармачыл, таланттуу, зээндүү адамдар тарабынан жаралып, сөздү тез таап, таамай айтууну, айтылган сөзгө, кырдаалга тез түшүнүүнү, сергектикти, чукугандай сөз тапкычтыкты, ошондой эле, чыгармачылык шыктын болушун талап кылат. Мындай инсандар атайын кагаз-документи жок эле эл ичинде «чечен» деп аталып, алардын сөздөрү эл катмарына кеңири тарап, ооздон оозго өтүп, дайыма курчуп турат.

Азыркы кездеги чечендик кептин дээрлик көпчүлүгү элдик таанымал чечен-куудулдардын ысымдары менен байланышат. Алардын сөздөрү ар түрдүү жол менен көбүнчө монолог же суроо-жооп, диалог, табышмак түрүндө акыл сынашып баарлашуу, сүйлөшүү же бир турмуштук кыйын-кыстоо абалынан чыгып кетүү максатында айтылат. Алсак, акылмандыгы, тапкычтыгы, таамай, курч жооп бергендиги менен өзгөчөлөнгөн Жээренче чечен жана Акылкарачач жөнүндө уламыштар, жомоктор бар. «Чечендик сөз тапкычтык мүнөзгө ээ болуп, элге, коомго жана үй-бүлөлүк мамилеге карата көз карашын ачык көрсөтүп, таалим-тарбия, акыл-насаат айтат» [16; 17; 11, 196-208].

Чечендик кеп коом өзгөргөн сайын бара-бара оозеки түрү менен бирге эле жазуу түрүндө да өнүгө баштады. Чечендик кептин максат-милдеттерин, мазмунун жана өзгөчөлүктөрүн риторика илими изилдейт. Риторика гуманитардык илимдердин ичинен эң бир кызыктуу, керектүү, пайдалуу жана татаал предмет катары саналат. Ал өтө кеңири көлөмдөгү темаларды, атап айтканда, риториканын пайда болуу тарыхынан баштап, элдин алдында сүйлөө же бирөөлөр менен баарлашуу мезгилинде чечендер өздөрүн кандай алып жүрүүсүн, кеп адебин, сүйлөшүү маданиятынын ыкмаларын, оозеки, жазуу байланыштуу кептин норма-эрежелерин, чечендик кепке ээ болуунун жол-жоболоруна чейин окутат. Риториканы окутуп-үйрөтүүдө «кеп маданиятына» айрыкча маани берүү зарыл. Анткени чечендик кеп адабий-тилдик эрежелерди мыкты билүүнү, туура, так, таза, сабаттуу, орундуу, логикалуу, негиздүү, далилдүү сүйлөй алууну талап кылат.

Риторика жасалма, кооз, куру фразалардан качып, акылман, накыл сөздөрдү кеңири пайдалануу менен сүйлөмдөрдү туура түзүүгө, сөздөрдүн образдуулугун, көркөмдүүлүгүн, кооздугун, тереңдигин таанып билүүнү стилдик каталарды кетирбөөнү эскертүү менен айрыкча мектептин ортоңку жана жогорку класстары үчүн өтө зарыл болгон кыргыз тилин окутууда анча көңүл бөлүнбөй жаткан «сүйлөшүү (кеп) маданияты» бөлүмү менен тыгыз байланышта окутулуусу абзел. Өзүнүн тилдик, кептик жүрүм-турумун, маданий деңгээлин жогорулатам деген ар бир окуучу риторика менен сүйлөшүү маданиятын тыгыз биримдикте карап, окуп-үйрөнүүсү зарыл.

«Риторика» деген терминдин өзү грек тилинен которулганда «чечендик кеп» (ораторскоё искусство) дегенди туюндурат. «Риторика филологиялык илим катары кызыл тилдеги, чечендик кептег кептин ачыктыгына, тактыгына, көркөмдүүлүгүнө, уккулуктуулугуна жетиштирүүчү, анын ыкмаларын үйрөтүүчү илим» [18, 149-160]. Ал мурдагы параграфтарда талдоого алынгандай, өзүнө бир нече кылымдык бай тарыхты камтып турат. Ошондой эле, дайыма өнүгүп калыптанып

турган илим катары тил илими, логика, педагогика, психология, адеп, эстетика, тарых ж.б. илимдер менен түздөн түз байланышта.

Риторикада айтайын деген кептин темасын тандоону окутуудан баштап, кептин курулушу, Аристотель кептин «аксессуарлары» деп атаган сүйлөө учурундагы ымдоо, жандоолор, мимика, жесттер, колдун (сөөмөйдүн) кыймылдарын кандай колдонууну үйрөтүү да маанилүү орунду ээлейт.

Бирок риториканы мектептерде окутууга анчалык деле көңүл бурулбай келди. Ал эми XX кылымдын 20-жылдарынан баштап, совет өкмөтү мезгилинде чечендик кеп проблемасы өзүнүн актуалдуулугун жоготуп, риторика жогорку окуу жайларында жана мектептерде дегеле окутулбай калган. Анткени тоталитардык заманда риторика өзүнүн нукура маанисинен ажырап, чечен менен угармандардын жандуу карым-катнашы ишке ашпай калган.

Мунун дагы бир себеби сүйлөй турган адам тигил же бул тараптар тарабынан мурдатан даярдалат жана бекитилет, эч кандай өзгөрүүсүз, анын чегинен чыга албай турган текст боюнча гана чыгып сүйлөгөнгө мүмкүнчүлүгү бар болчу. Мына ушул доордо чечен ээн-эркин сүйлөө укугуна ээ боло албай, чектелип, анын сөзү катуу текшерүүгө, цензурага туш болот. Бул сүйлөй турган адамды (докладчыны) жекече, эркин ой жүгүртүү менен өз оюндагысын айтуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратат.

Демек, кызыл тил, чечендик кеп, чечендик кеп жөнүндөгү илим эч кимге керексиз болуп келет. Бул мезгилде жалпы элдин сабатсыздыгын жоюу иши ийгиликтерге жетишкендиги менен сүйлөшүү маданияты төмөнкү деңгээлге түштү. Мектептерде чечендик кеп (риторика) окутулбагандыктан, кооз, көркөм, туура, так сүйлөөгө үйрөтүү иштери унутта калган.

Ал эми азыркы демократиялык коомдо чечен ээн-эркин сүйлөөгө, өз оюн, пикирин айтууга толук мүмкүнчүлүгү бар. Ал угармандардын көңүлүн өзүнө буруп, угуучулар үчүн өзүнүн сөзүн кызыктуу кылуу менен сүйлөгөн сөзүнүн акыйкаттуулугуна угармандарды ынандыра билүүсү зарыл. Чеченге өзүнүн докладдын чыгармачылык менен даярдоого туура келгендиктен, ал риториканын бардык алдыңкы үлгүлөрүн, сырларын билүүсү зарыл.

Ушундан улам бүгүнкү күндө риторикага карата кызыгуу кайрадан жанданып, бул тандоо курсу катары сүйлөшүү маданияты менен бирге республикабыздын айрым мектептеринде өз демилгелери менен окутулуп, сүйлөшүү маданияты анын ажырагыс бир бөлүмү катары саналууда. Кыргыз тилинде чечендик кептин маселелери башкаларга салыштырмалуу али изилдениле элек. Жаңыдан гана аракеттер башталды. Буга биринчи кезекте байыртадан бери келаткан бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпостон, колдонулуп жаткан кыргыздын тубаса чечендеринин чыгармаларында бугуп жаткан таалим-тарбиялык таасири күчтүү акыл казыналарын мектепке киргизүү маселеси турат.

Биз, албетте, өзүбүздүн изилдөөбүз аркылуу чечендик кептин тарыхын таржымалдап иликтөөгө алуу менен бирге эле, андагы акылман кеп үлгүлөрүн мектептердеги кыргыз тили сабагына бара-бара киргизип, аларды окутуп-үйрөтүүнүн жол-жоболорун, каражаттарын, ыкмаларын, формаларын иштеп чыгуу милдеттерин ишке ашырууну максат кылдык. Төмөндө чечендик кепке тиешелүү эмгектерди, илимий-теориялык жана методикалык адабияттарды келтиребиз: *Тазабек Саманчиндин «Легендадан романга чейин»* аттуу адабий сын макалалар жыйнагы, *С.Закировдун «Кыргыз санжырасы»* аттуу көлөмдүү китебинин «Чечендик сөздөр» аттуу бөлүмү, *Жээнбай Мукамбаевдин «Эл ичи – өнөр кенчи»* аттуу илимий-популярдуу публицистикалык очерки, *А.Обозкановдун «Төкмөчүлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты»* аттуу монографиясы, *Ж.Дүйшеевдин «Чечендик чебер искусство кантип жаралат»* аттуу жогорку окуу жайлардын филология факультеттеринин студенттерине жана мугалимдерине арналган окуу куралы, *Али Турдугуловдун «Кыргыз классикасы»* аттуу филология факультеттеринин

студенттерине арналган монографиясы, «*Кыргыз адабиятынын тарыхы*» деген китептин 1-томунда, *Н.Казакованын «Чечендик өнөр (Риторика)»* аттуу жогорку окуу жайлардын гуманитардык факультеттеринин студенттерине арналган окуу куралы, *Б.Исаковдун «Санат сөз»* аттуу (V-XI класстар үчүн) 2 бөлүктөн турган эмгеги, *С.К.Рысбаевдин «Сөз жөнүндө дастан»* аттуу окуучулар, студенттер жана мугалимдерге арналган кошумча окуу куралы, *Шергелдиева Абида Каубас кызынын «Адеп башы –элдик мурастарда»* жана «*Өнөр алды – кызыл тил*». Дидактикалык материалдар аттуу (түзүүчү: В.Мусаева).

Чечендик кеп жана аны мектепте окутуу маселеси абдан көлөмдүү, керектүү, пайдалуу жана кызыктуу болгондугуна карабастан, тилекке каршы, аны изилдөө иши жаңы гана башталгандыгын баса белгилейбиз.

АДАБИЯТТАР:

1. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч.5. С.3-4.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. – 2010. – 1460б.
4. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. 1994. – 108б.
5. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. 1959. – 205с.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка. 1978. – 627с.
7. Кыдырбаева Р. Кыргыз адабий тилинин терминдер сөздүгү. 2004. –572б.
8. Большой иллюстрир-ный словарь иностранных слов. 1984. С. 684.
9. Юдахин К.К. Русско-кыргызский словарь. 2000. –738с.
10. Койчуманов Ж.И. Педагогикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. 2009. – 160б.
11. Мукамбаев Ж. Эл ичи – өнөр кенчи. 1980.
12. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. 1973.
13. Исаков Б. Санат сөз. 2005. –288б.
14. Закиров С. Кыргыз санжырасы. 1996. – 427б.
15. Тил энциклопедиясы. 2010. –546б.
16. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2004. –684б.
17. Апресян Г.З. Об ораторском искусстве. 1978.
18. Ножин Е.А. Основы советского ораторского искусства. 1981.
19. Введенская Л.А. Риторика и культура речи. 2008. –537с.

*Мамбетова М.Н.
КНУ им.Ж. Баласагына
(Кыргызстан)*

О ВЛИЯНИИ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ИЗМЕНЧИВОСТЬ ГОДОВОГО СТОКА РЕК СЕВЕРНОГО СКЛОНА КЫРГЫЗСКОГО АЛА-ТОО

Значительную остроту приобретают вопросы, связанные с водообеспеченностью населения и других отраслей хозяйства. В связи с этим назревают проблемы водного элемента окружающей среды. Эти вопросы могут быть решены лишь при хорошей осведомленности широкого круга населения, в том числе и подрастающего поколения, которых надо воспитывать в духе бережного отношения к воде.

С юга Чуйскую долину обрамляет северный склон Кыргызского Ала-Тоо с типичным горным рельефом. На участке между р.Шамси (на востоке) и р.Кара-Балта (на западе), отчетливо выражены предгорья. На междуречье Иссык-Ата-Ала-Арча предгорные возвышенности отделены от Кыргызского Ала-Тоо внутрипредгорной Орто-Алышской

(Байтикской) впадиной. Чуйская долина характеризуется развитием в основном равнинных типов рельефа. Абсолютные высоты ее поверхности здесь варьируют от 500 до 1200м. Она убывает в стороны общего падения поверхности; с востока на запад и от горных сооружений к наиболее пониженной части впадины-аллювиальной долине собственно реки Чу и протягивается на 200км с наибольшей шириной в 70км.

Годовой сток рек, определяющий общую их водоносность, зависит от климатических факторов-осадков и испарения. Влияние других физико-географических факторов (рельефа, почвенно-геологических условий, растительности и др.) проявляется косвенно, посредством их воздействия на климатические условия. Влияние рельефа на величину осадков и испарение выражается в изменении их величины с высотой местности. Осадков становится больше, а температура воздуха, как и величина испарения, понижается. Поэтому сток с горных водосборов с повышением местности увеличивается, причем это происходит до определенной высоты. Высотная поясность влияет на величину и на соотношение элементов водного баланса в области формирования стока. (Большаков М.Н.,1974).

Согласно исследованиям в экспериментальном бассейне р. Чон-Кызылсуу, а также анализ гидрологических кривых стока рек некоторых других районов Кыргызстана показали, что возрастание градиента стока начинается с высоты 2500м и достигает максимума в высотном поясе 3300-3800м. Сток формируется в высокогорной зоне и имеет ледниково-снеговое питание. Эта зона почти соответствует концам языков ледников и фирновой линии. Из этого следует, что наличие ледников в бассейне и их размеры являются главными факторами, определяющими режим горных рек.

На территории встречаются ледники различных типов; горно-долинные, висячие, каровые, котловинные и различные промежуточные формы. Основу оледенения составляют долинные ледники, на долю которых приходится более половины общей площади оледенения.

Поэтому, анализ формирования и режима стока рек Кыргызского Алатао целесообразно начинать с характеристики современного оледенения (табл. 1).

Общая площадь современного оледенения северного склона Кыргызского Алатао в пределах исследуемого отрезка, как показывает таблица 425,4км², т.е. более 90% площади оледенения и 83% количества ледников сосредоточено на указанном отрезке.

Таблица 1.

Распределение оледенения по бассейнам рек на северном склоне Кыргызского Алатао

№ п/п	Река	Площадь бассейна, в км ²	Средняя высота водосбора, в м	Число ледников	Площадь оледенения в км ²	Степень оледенения водосбора, в %	Средние размеры ледников, в км ²	Средняя высота фирно-вой линии, в м
1.	Кызылсуу	201	2500	8	8,9	4,4	1,1	3780
2.	Шамси	598	2940	25	31,1	5,2	1,2	3800
3.	Кегети	290	2900	20	19,9	6,8	1,0	3930
4.	Иссыката	558	3030	70	71,4	12,6	1,0	4050
5.	Норус	200	-	12	18,3	9,1	1,5	4060
6.	Аламедин	317	3260	53	74,2	23,2	1,4	3980
7.	Аларча	270	3290	33	53,6	20,0	1,6	3840
8.	Жыламыш	186	2650	12	12,1	6,4	1,0	3890
9.	Сокулук	476	3160	48	57,9	12,2	1,2	3740
10.	Аксуу	483	3060	46	35,3	7,3	0,7	3730
11.	Карабалта	577	2910	45	20,0	3,4	0,4	3880
12.	ЧонКайынды	177	3040	21	16,8	9,4	0,8	3920
13.	ЖардууКайынды	191	3000	8	5,9	3,1	0,7	3970
	Всего			401	425,4			

На северном склоне Кыргызского Ала-Тоо формируется около 700 рек, речек и ручьев. Все они принадлежат к бассейну р. Чу и они протекают в узких долинах преимущественно V-образной формы. Глубина вреза долин над окружающими гребнями гор достигает 1,5 – 2 км. При выходе из гор создают мощные предгорные шлейфы конусов выноса, через которых реки протекают в начале в долинах глубиной до 30 – 40 м, затем по мере удаления от гор глубины долин уменьшаются до 5 – 10 м.

По характеру водного баланса В.Л. Шульц выделяет на территории Средней Азии две гидрологические области – область формирования стока и область рассеивания стока. К области формирования стока относятся склоны хребтов от гребня до подножья, к области рассеивания стока относятся предгорные и равнинные территории. Склоны Кыргызского Алатао относятся к области формирования стока, а предгорья и равнины Чуйской долины – к области рассеивания стока.

По типам питания реки северного склона Кыргызского Алатао относятся к рекам ледниково-снегового питания (Шульц, 1965). В качестве критерия отнесения их к этому типу Шульц С.С. взял соотношение между средним объемом стока летнего периода (июль – сентябрь) и средним объемом стока весеннего периода, а также доли летнего стока от годового в процентах. По этим показателем все реки исследуемого отрезка Кыргызского Алатао относятся к типу рек ледниково-снегового питания, а доля летнего стока от годового только у рек: Кызылсуу, Чункурчак, Жыламыш, Карабалта и Жардуу-Кайынды менее 50%, у остальных более 50%.

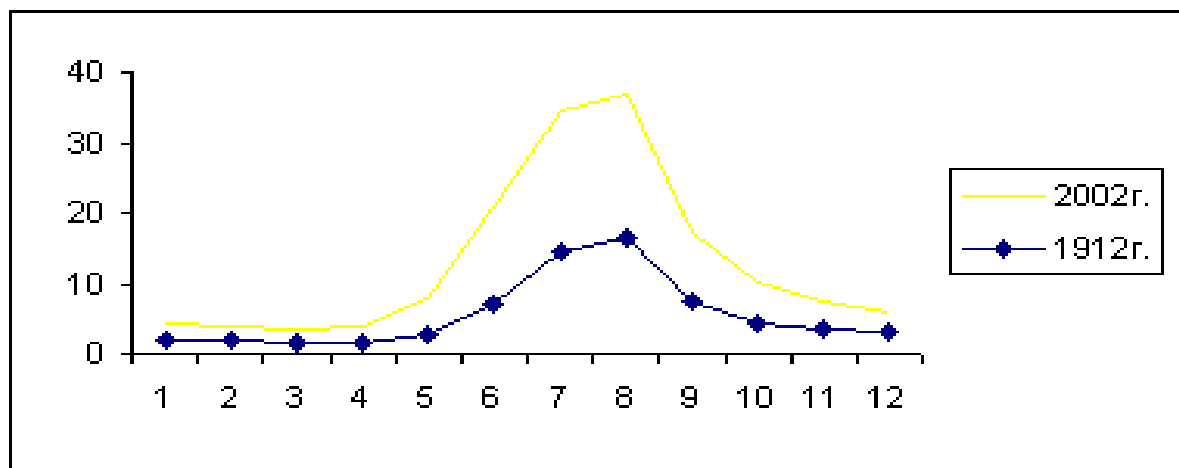
По классификации Б.Д. Зайкова все реки исследуемого района относятся к группе рек с летним половодьем тянь-шанского типа. Основными источниками питания являются талые воды ледников и сезонных снегов. Дождевые воды в общем объеме питания имеют незначительное участие. В питании меженного стока значительное участие принимают подземные воды, которые в основном формируются трансформированными талыми водами весенне-летнего периода.

На гидрографах рек Аламедин и Ала-Арча (рис.1,2) за сравниваемые периоды показаны следующие осредненные границы фаз водного режима: для половодья, связанным снеготаянием – май-июнь, для половодья снегово-ледникового происхождения июль-сентябрь и для межени – октябрь-март.

Соотношение источников питания в стоке рек, примерно, одинаковое. Некоторые отклонения наблюдаются на реках Кызылсуу, Жыламыш, ЖардууКайынды, что связано с малыми площадями оледенений. Для указанных рек начало максимума половодья и её конец несколько смещены влево, т.е. наблюдается раннее наступление начало и конца половодья.

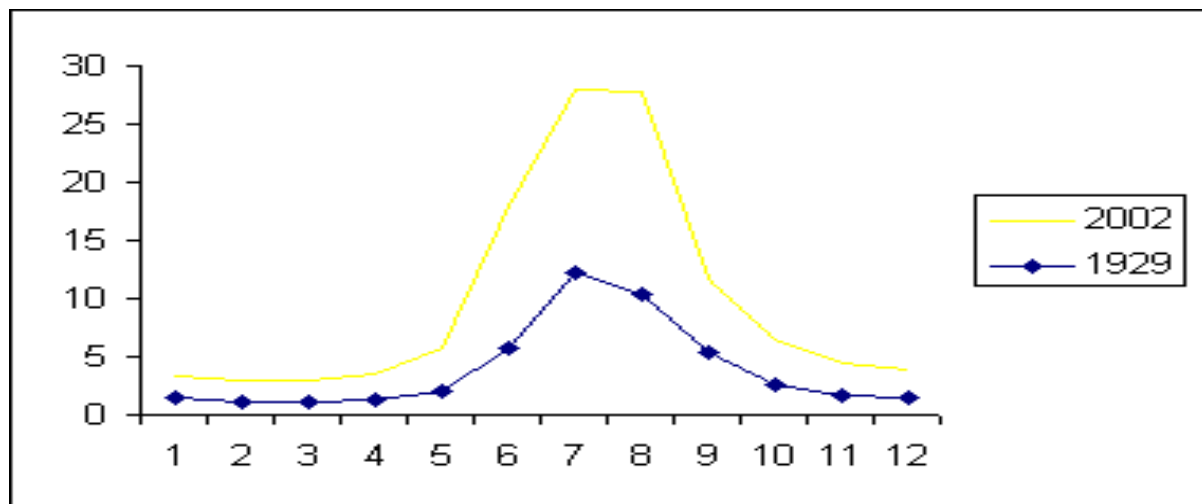
Река Аламедин - устье реки Чункурчак.

Рис.1

р. Аларча-устье реки Кашкасуу.

Рис.2

Как видно, на гидрографе наблюдаются два гребня. Это говорит о том, что на гидрографах видно два гребня, первый из них приходится на конец весны и начало лета и вызывается усиленным притоком талых вод сезонных снегов нижних ярусов гор. С наступлением наиболее высоких температур наблюдается повторное повышение расходов, связанное с притоком талых вод ледников. Причём, промежуточное понижение резкое и охватывает период от 3 до 7 дней. Как правило, второй гребень половодья максимальный. Иногда максимальные пики расходов вызываются выпадением теплых дождей летом, при вторжениях юго-западных воздушных масс полярного фронта. Изменения гидрографов, связанные с выпадением летних дождей, особенно в начале и конце лета может иметь отрицательное значение, т.к. на высокогорьях осадки могут выпасть в твердом виде, что временно прекращает таяние льда. Таяние льда начинается после стаивания выпавшего снега.

В годы, характеризующимися большими запасами сезонных снегов водность половодья и года определяются в основном талыми снеговыми водами. Ледники открываются поздно и сезон таяния льда сокращается. Пик половодья может наступить в период таяния льда, но доля снегового питания будет преобладать. Если запасы сезонных снегов незначительны, поверхность ледников открывается раньше. Сезон таяния льда удлиняется, водность половодья определяется талыми ледниковыми водами и доля ледникового питания будет преобладать. Это можно судить по анализу гидрографов разных лет одной и той же реки.

Таким образом, водность половодья и года, в целом, почти независит от запасов сезонных снегов. В многоснежные годы ледники питают меньше, а в малоснежные годы больше и водность года остается, примерно, одинаковой, так как эти компоненты питания компенсируют друг друга.

Период межени в значительной степени определяется высотным положением водосборов рек. Реки северного склона Кыргызского Ала-Тоо имеют высокорасположенные водосборы и межень наступает в октябре и ноябре. Сроки окончания межени в марте и апреле. Минимальные расходы воды приходятся на межень, потому что в это время запасы подземных вод в бассейнах рек достигают наибольшего истощения. В период межени на некоторых реках наблюдаются временные, как правило, небольшие увеличения расходов, вызываемые выпадающими дождями или подтаиванием снега на равнинах и предгорьях при повышении температуры воздуха.

Главным источником питания рек в период межени являются грунтовые воды. Запасы грунтовых вод в бассейнах рек определяются количеством осадков выпадающих на водосборах, и в первую очередь твердых осадков (Большаков М.Н., 1973). В формировании меженного стока определенное влияние оказывают подледниковые и внутриледниковые таяния льда в холодное время года.

Таблица 2.

Минимальный среднемесячный сток с северного склона Кыргызского Алатау

№ п/п	Река	Площадь водосбора, в км ²	Средняя высота водосбора, м	Средний расход межени, м ³ /с	Средне-месячный модуль межени л/сек. км ²	99%ная обеспеченность стока л/сек. км ²
1.	Кызылсуу	201	2500	0,64	3,74	1,98
2.	Шамси	598	2940	1,48	3,24	2,27
3.	Кегети	290	2900	0,50	1,96	1,25
4.	Иссыката	558	3030	3,01	5,51	4,19
5.	Норус	200	-	-	-	-
6.	Аламедин	317	3260	1,46	4,60	2,58
7.	Аларча	270	3290	1,24	5,31	3,88
8.	Жыламыш	186	2650	0,69	4,31	1,94
9.	Сокулук	476	3110	1,36	3,85	2,39
10.	Аксуу	483	3060	1,43	3,36	2,42
11.	Карабалта	577	2910	1,59	2,76	1,88
12.	Чонкайынды	177	3040	0,51	3,01	1,83
13.	ЖардууКайынды	191	3000	-	-	-

Таким образом, характерной особенностью изменчивости годового стока рек северного склона Кыргызского Алатау является половодья в теплый период года, когда сельское хозяйство остро нуждается в воде, и межень – в холодный. Почти у всех рек начало и конец основных фаз водного режима запаздывает, что связано поздним таянием снега и льда в высокогорьях и поздним истощением теплых ледниковых вод осенью.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Богачиков Т.М. Минимальный сток рек Северной Киргизии в связи со средней их удельной водоносностью. В кн. «Вопросы водного хозяйства» вып. 11 (Гидрология) Фрунзе, «Кыргызстан», 1967.
2. Большаков И.Н. Водные ресурсы рек Советского Тянь-Шаня и методы их расчета. Фрунзе, «Илим», 1974.
3. Ильясов А.Т. Сток и водный баланс речных бассейнов Киргизии. Л., Гидрометеиздат, 1969.
4. Осмонов А.О. Современное оледенение и динамика ледников Кыргызского Алатау. Бишкек, «Илим», 1995.
5. Ресурсы поверхностных вод СССР. т.14. Средняя Азия. Вып.2. Бассейн оз. Иссык-Куль и рек Чу, Талас, Тарим. Л., Гидрометеиздат, 1973.
6. Сумарокова В.В. Факторы таяния ледников в бассейне реки Ала-Арча. Исследования на Тянь-Шане. Фрунзе, «Илим», 1965.

7. Цыценко К.В. Испарения с поверхности горного водосбора. Фрунзе, «Илим», 1965.
8. Цыценко К.В. К расчету стока с высотных зон горных бассейнов. В кн. «Вопросы географии Киргизии». Фрунзе, «Илим», 1966.
9. Шульц В.Л. Реки Средней Азии. Л., Гидрометеиздат, 1965.

*Макебаева Ж.Т. – НМУнун аспиранты
(Кыргызстан)*

ОБЗОРДУК ЛЕКЦИЯ САБАКТАРЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫ МОЛДО БАГЫШ САРЫБАЙ УУЛУ ТУУРАЛУУ МААЛЫМАТТАР МЕНЕН ИННОВАЦИЯЛАП ТААНЫШТЫРУУ

Жазгыч акындардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Молдо Багыш Сарыбай уулунун өмүрү, чыгармачылык жолу менен обзордук лекция сабактарында тааныштыруу маселелерин козгоодон мурда оболу кириш баяндама деген эмне экенин, анда кандай максаттар коюларын түшүнүп алалы. Арийне, кириш баяндаманын максаты окуучулардын адабий чыгармага карата болчу эмоциясын ойготуу, аны туура кабылдап түшүнүүлөрүнө шарт түзүү болуп саналат.(1)

Дегинкиси, калемгердин өмүрү, жана чыгармачылыгынан кабар берүү – адабиятты окутуунун методикасындагы эң маанилүү маселелердин бири. Көрүнүктүү сүрөткерлердин өмүр жолу окуучуларга канчалык таасирдүү айтылса, алардын программалык чыгармаларынын идеялык-эстетикалык мааниси ошончолук түшүнүктүү да, жугумдуу да болот.(2)

Калемгердин, биздин мисалыбызда жазгыч акын Молдо Багыш Сарыбай уулунун өмүр баяны, чыгармачылыгы менен таанышып жатып, окуучу ал жашаган доор, социалдык түзүлүш, коомдук мамилелер, жана ошол убактагы саясий-коомдук маселелер жөнүндө түшүнүк алат. Ошондуктан калемгердин жашаган дооруна, ал жазган чыгарманын жазылыш тарыхына окуучулардын көңүлүн буруу керек.

Калемгердин өмүр баяны жана чыгармачылыгы тууралуу кабар бергенде ошол өнөр адамынын өзүнө тиешелүү болгон өзгөчөлүгүнө, адабияттан алган ордуна жана ошол адабияттын өсүшүндө жазуучунун кошкон жаңылыгына, ал жашаган коом жана эл менен болгон байланышына, жазуучунун стиль өзгөчөлүгүнө жана анын чыгармачылык өсүшүнүн негизги этаптарына, коомдук саясий көз карашына токтолуу керек.

Анан ар бир калемгердин өзүнө гана мүнөздүү болгон бөтөнчөлүгү бар. Ошондуктан алардын чыгармачылыгы жөнүндө кабар берүүдө ар кимисине өзүнчө мамиле жасоо талап кылынат. Ошондой эле мугалим сүрөткердин өз замандаштарынан айырмачылыгын, өзгөчөлүгүн так айтып берүүгө тийиш.

Жогорудагы айтылган ойлорду эске алуу менен мугалим Молдо Багыш Сарыбай уулунун өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө окуучуларга тийиштүү маалыматтарды лекция-аңгеме формасында берсе талапка ылайыктуу болоорун мектеп практикасы көрсөттү. Ал болжолдуу түрдө төмөндөгүдөй мазмунда болот.

Молдо Багыш Сарыбай уулу – мен жакшы көргөн, чыгармаларын сүйүп окуган, таанымал жазгыч акындардын бири. Анын ысымысыз профессионал жазма адабиятка чейинки кыргыз поэзиясын көз алдыга келтирүү эч мүмкүн эмес. Молдо Багыштын

1998-жылы жарык көргөн жыйнагындагы «Балалыктагы ыр», «Кандай болот бул заман?», «Жеңижокту жоктоо», «Молдо Багыш санаты», «Молдо Багыш каламы», «Кедейлерге насыят», «Калкындан кетти адаалат», «Токтогул», «Молдо абандын санаты», «Айдалып барып мен келсем», «Ала-Тоонун бүркүттөрү» жана башка түрмөгө чейинки, түрмөдөн кийинки ырлары, айтыштары сөз баалаган окурмандар үчүн көөнөргүс табылга экени талашсыз. Ал эми акындын махабат темасындагы «Сабиркан» ырын азыркы учурда Токтобек Асаналиев кемелине келтире ырдап жүрөт.

Молдо Багыш Сарыбай уулу 1886-жылы Аксыдагы Авлетим айылында жарык дүйнөгө келип, эне-атадан жаш калып, жетимдиктин зарын аябай тартканы эскерилет. Он эки жашында кадимки Молдо Асандын (Молдо Асан Аксы аймагындагы өз учурунун билимдүү адамдарынан болгон) колунда жүрүп кат таанып калышы анын кийинки тагдырына жарыгын тийгизген. Ошондой эле, Жеңижок, Барпы баштаган акындардын замандашы, үзөңгүлөш болгондугу, алар менен далай ирет айтышка түшүшү, Молдобагыштын акындык чабытынын арымдуу болушуна себепкер болгон. Анын Алымкул Үсөнбаев менен болгон курч айтышы жогоруда эскерилген жыйнагына киргизилген.

Айылдагы Асан молдодон сабак алганын акын:

«Асан молдо устатым,
Билимине канамын.
Арапча жазып арипти,
Такшалып күндө барамын –

деп ырга кошкон. Андан кийин Наманган облусундагы Шоркен деген жердеги кожолордон алты жыл окуган. 1931-жылы жалган жалаа менен камалып, он ай Таш-Дөбө (Караван), Заркен, Жаңы-Коргон, Наманган түрмөлөрүндө жатып, андан кийин Сибирге (Карагандыга) сүргүнгө айдалган. Сүргүндө жүрүп Беломор каналын казууга катышкан.

Молдо Багыш Сарыбай уулу жашынан эле ырга шыктуу болгон. Акындын абакка түшкөнгө чейинки ырлары эл оозунан жыйналып топтолгон. Анын алгачкы китеби «Абак дептеринин» (1998-ж.) өзөгүн жогоруда аталган түрмөлөрдө он айдын ичинде жазган ырлары түзөт.

Ооба, акындын «Абак дептери» ырлары Таш-Дөбө, Жаңы-Жол, Заркен, Наманган түрмөлөрүндө, анан Сибирде сүргүндө жүргөн кезинде жазылганы байкалат. Бул чыгармаларынын сакталып калышына Абдымалик деген таанышы себеп болот. Ал Молдо Багыштын ырларын түрмөдөн алып чыгып кеткен, мунусу кийинки муундар үчүн чоң олжо болгон. Бул жагдай кайсы бир деңгээлде татар акыны Муса Жалилдин «Моабит дептеринин» тагдырын эске салат. 2215 ыр жолунан турган бул кол жазма Кыргыз илимдер Академиясынын атайын фондусуна 1958-жылы тапшырылса да, эч ким тарабынан көңүл бурулбай «чаң» басып келгендиги анын адабий чөйрөдө узакка белгисиз калышын шарттагандай.

Акын 1937-жылы сүргүндөн келгенден кийин каза болгон.

Жазгыч акын тууралуу мына ушул маалымат менен тааныштырылган соң сабак жыйынтыкталып, үйгө Молдо Багыш Сарыбай уулунун өмүрү, чыгармачылык жолуна байланыштуу дагы да кошумча материалдарды таап, конспектилеп келүү тапшырмасы берилет.

Ушунда Молдо Багыш Сарыбай уулунун өмүрү жана чыгармачылык жолу туурасындагы маалыматтар менен тааныштыруу сабагын активдүү сабак формасы

катары уюштуруунун өзгөчөлүктөрү, окутуудагы инновация, инновациялык технологиялар тууралуу кеп козгоо зарыл болуп турат. Дегинкиси, окутуу ишиндеги инновация дегенде жалпы эле жаңылануу менен катар анын ичтен жаңылануусун түшүнүү ылайык. «Инновация – бул окутуу ишинде буга чейин эле колдонууда болуп келген салттуу методдордун, окутуу технологияларынын ичтен жаңылануусу, окутуу методдорунун ички катылуу мүмкүнчүлүктөрүн ачыкка чыгаруу, аракетке келтирүү негизинде аларды бүгүнкүнүн талаптарына ылайык келгендей кайрадан иштеп чыгып, кадимки сабак процессинде пайдалануу. Мисалы, учурда бөтөнчө популярдуулукка ээ болуп жаткан сынчыл ойлом, ой калчоо сыяктуу окутуу ыкмаларын демейки биз билген проблемалык окутууну инновациялоого – ичтен жаңылоого болгон аракеттин бир мисалы катары кароого болот. Арийне, бул аракеттин кайтарымы канчалык, деги жылыш болдубу, же такыр эле тескерисинен кеттиби, бул – өзүнчө маселе».(3) Ошондой эле мектептеги лекция сабактарын ичтен жаңылантуу аркылуу окутуу иш-чараларынын активдештирилүүгө тийиш болгон бүтүндөй бир комплексин аракетке келтирүүнү – сабактын өзүнчө бир активдүү формаларынын бирине айландырууну да инновациялоонун бир көрүнүшү эсебинде караса болот. Сабактын активдүү формасы демекчи, ушунда деги лекция-сабакты активдүү сабак формасы катары кароого болобу? – деген суроо туулат. Ишмердүүлүк бир жактуу – жеке мугалим сүйлөп, окуучулар анын айтканын угуп, түшүнгөнүн конспектилеп жазуу менен гана алектенип жаткандай болуп көрүнгөн лекция-сабак бир караганда пассивдүүлүктүн классикалык үлгүсү сыяктуудай. Окутуу ишиндеги негизги сабак формаларынан болгон лекциянын түпкү маңызын, түзүлүш структурасын, уюштурулуш жагдайларын дагы бир сыйра карап чыгып, мындагы мурда көзгө илинбеген, байкалбаган ички мүмкүнчүлүктөрдү аракетке келтирүү, активдештирүү негизинде лекцияны сабактын активдүү формасына айландыруу зарылдыгы учурдун эң бир маанилүү милдеттеринен болуп отурат.

Окутуунун инновацияланган технологиясы – бул билим берүү стандартында, тийиштүү окуу предметинин программасында көрсөтүлгөн максаттарга жетүү үчүн окутуунун методдорун, каражаттарын, формаларын, шарттарын иштеп чыгуунун, тандоонун, колдонуунун жана текшерүүнүн жолу, окутуу ишинин жаңыланган бүтүндөй бир системасы. Ал окутуунун максаты, мазмуну жана анын принциптеринин негизинде иштелип чыгат. Окутуунун технологиясы өз ичине окутуу методун, окутуу каражатын, окутууну уюштуруу формасын, окутуунун шартын, текшерүүнү, баалоону, окутуунун жыйынтыктарын ж.б. камтыйт. Дегинкиси, окутуу ишинин инновацияланышы – бул предметти окутуу чеберчилигинин, окутуу искусствосунун жаңыланышы.

Мектептеги окутуу процессинин инновацияланышы дегенде эң биринчи эле сабактын салттуу формаларын жаңы көрүнүштөр, жандуу демилгелер менен байытууну, кызматташуу педагогикасын – инсанга багыттап окутууну жандантып, окутуу ишин алып баруунун кандайдыр жаңыртылган, келечектүү формаларын иштеп чыгууну түшүнүүбүз керек. Мында окуучуларды, ошондой эле сабактын өзүн активдештирүүнү башкы милдеттердин бири катары коймокчубуз. Мектептин басымдуу жогорку класстарында колдонулчу сабактын лекция формасы да окутуу процессиндеги маанилүү маселелердин бири катары инновацияланууга муктаждыгын бергилей кетүү парз. Маселенин орчундуулугу бул сабак формасынын инновацияланыш маселесин биринчилерден болуп карообузду шарттады. Бүгүнкү студент, эртеңки жаш адис катары мектептеги лекция сабактарынын демейки

үлгүлөрүн өздөштүрүү менен эле чектелип калбай, булардын активдүү сабак формасы катары иштелишин да билүүсү зарыл. Эгер сабактын биз көрсөткөндөй алып барылышына, уюштурулушуна жетише алсак, аракетиниздин натыйжалуулугу артып, окуучулардын аң-сезиминдеги ички резервдеринин ойгонуп, материалды дагы тереңирээк өздөштүрүүлөрүнө, алган билимдеринин кыйла мазмундуу, жемиштүү болушуна жол ачылачкы.

Инновациялоо объектиси катары тандалып алынган лекция маалымат берүүгө гана эмес, билимди аң-сезимге системалуу түрдө сиңирүү менен, ага ишендирип, окуучулардын адамдарга, дүйнөгө болгон көз карашын калыптандырып, аны бекемдөөгө жөндөмдүү. Дегинкиси, активдүүлүк сабактын бул же тигил формасын колдонууга алганда эле өзүнөн-өзү келип чыкпайт, ал мугалимдин жана окуучулардын тийиштүү маселе боюнча өз ички оюн айтмайын тим тура албаган чыгармачылык эмгеги аркылуу түзүлөт. Лекцияны активдештирип, инновациялоонун өзүндө бай мүмкүнчүлүктөр катылып жатат. Мугалимдин жандуу айтылган баяндамасы өтүлүп жаткан материалга болгон эмоционалдык-эстетикалык мамилени жаратып, окуучулардын ички жан дүйнөсүндө «таза сезимдердин» ойгонушуна, жыйынтыгында коомубуздун татыктуу инсаны катары калыптануусуна көмөкчү болот. Андан да лекциянын жардамы аркасында окуучулардын сабак учурундагы жана сабактан тышкаркы убактардагы чыгармачылык ишмердүүлүктөрүнө жетекчилик жүзөгө ашырылат, билим алууга болгон көндүмдөрдүн ар кыл түрлөрү калыптанууга мүмкүнчүлүк алат. Мында окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүнө, өз алдынчалуулук демилгелерине кубануу гана керек, себеби так ушул жакшына саамалыктардан улам алардын жекече жөндөмдүүлүктөрү болушунча жогорку өнүгүүгө жетише алат.

Лекцияны уга билүү – бул татаал психологиялык-педагогикалык процесс. Окуучулардын алдында жеке мугалимдин айтканын жазып алуу милдети турган күндө да, алар мугалимдин айткандарын туура түшүнүп, кабылдоого жетишүүлөрү ылайык, лекциядагы айтылган ойдун эң башкыларын, маанилүү дегенин бөлүп алып, ички маңызын баалап, кыскартып жазып үлгүрүүлөрү зарыл. Андан да айтылганды угуп, туура түшүнүп, кабылдоо менен эле чектелбей, материалды чыгармачылык менен өздөштүрүүлөрү талап кылынат. А эгер тапшырма татаалдашса, анда окуучу лекцияны конспектилеп жазып алуудан тышкары өтүлүп жаткан тема тарабынан коюлган проблемаларды чечмелөөгө катышат, мурда билгендерин эсине түшүрүп, аларды жаңы укканына катар коюп салыштырып, жекече жыйынтыгын чыгарат, коюлган суроого оозеки жана жазуу түрүндөгү кеңири жооп даярдайт. Көрүп турганыбыздай, мында окуучунун ишмердүүлүгү дагы оорлошот.

Сабакта лекцияны чыгармачылык менен кабылдай билүүгө кантип үйрөтүү керек? Лекцияны кабылдоо – бул өзгөчөлүү көндүм экени түшүнүктүү, ар кандай окуу көндүмдөрү сыяктуу эле ал да максаттуу багытталган педагогикалык ишмердүүлүк процессинде түзүлүп бекемделет. Кандай болгон күндө да окуучулар жөн гана пассивдүү угуучу болбой, өтүлүп жаткан сабакка – Молдо Багыш Сарыбай уулунун өмүрү, чыгармачылыгы менен тааныштырууну камтыган обзордук лекция сабагына активдүү катышуулары керек. Мына ошондо гана жазгыч акындын чыгармачылык өнөрканасын чечмелөөгө арналган сабактын активдүү формасын түзүүгө, инновацияланышына жетишүү мүмкүн.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. – Ф.: Мектеп, 1976. – 21–25- б.
2. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы. – Ф.: Мектеп, 1984. – 18–22- б.
3. Караңыз: Оторбаев Б.К. Адабиятты окутуунун жаңы технологиялары. – Б., 2011. – 62-б.
4. Ташбаева Нурзада. Молдо Багыш Сарыбай уулу // Замандаш, 2010, март.

*Нармаматова Г. Түркология илимдеринин доктору,
Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
Нармаматова Т., кенже илимий кызматкер,
Кыргыз-Түрк «Манас» университети
(Кыргызстан)*

БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДАГЫ КАЙРА КУРУУ - БОЛОНЬЯ ПРОЦЕССИ

Аннотация

Билим берүү системасындагы кайра куруу процессин Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын мисалында алып караган бул илимий макалада акыркы 15 жыл ичинде дүйнөгө кеңири жайыла баштаган Болонья процесси тууралуу сөз болмокчу. Дүйнө коомчулугунун бул процесске өтүүсүнө түрткү болгон негизги факторлор, маселелер жана тенденциялар жөнүндө кеңири маалымат берүү менен бирдикте Кыргызстан, жалпы эле Орто Азиядагы постсоветтик мамлекеттер үчүн Болонья процессинин актуалдуулугу талкууланат. Болонья процессинин өнүгүү тарыхы, андагы негизги принциптер, критерийлербул процесстин мугалимдер, студенттер дегеле коомчулук үчүн маанилүүлүгү изилденет. Жыйынтыгында болсо, бул процесске өтүү жолунда эмнелерге маани берилиши керектиги тууралуу сунуш-пикирлер айтылмакчы.

Киришүү

XX кылымдын 60-жылдарынан кийинки жаңы маалымат технологияларындагы жогорку темптеги өнүгүүлөр жана анын натыйжасы катары пайда болгон ааламдашуу процессинин экономикадан саясатка, маданияттан билим берүүгө чейин бардык коомдук факторлорду таасирлентип ал гана эмес өзгөртүүгө дуушар кылганы талашсыз. Өзгөчө XIX-XX кылымдарда индустриялык доор өкүм сүрүп, кайсы бир мамлекеттин күчү анын индустриялык өсүп-өнүккөндүгү менен ченелип келген болсо, XXI кылымдан тарта билим доору өкүм сүрө баштады жана албетте мамлекеттин күчү анда жашаган адамдардын ойлоп-тапкычтыгына, интеллектине байланыштуу ченеле баштады. Албетте мындайдоордо билимди өнүктүргөн, өркүндөткөн жай катары мектептердин, институт, университеттердин, дегеле бардык билим берүү мекемелеринин милдети чоң болуп эсептелет.

Дүйнө жүзүндө болуп жаткан саясий, социалдык, маданий жана илимий өнүгүүлөр билим берүү системасын да кайра куруу зарылчылыгын туудурууда. Мына ушул өзгөрүү, өнүгүүлөр менен бирге жогорку билим берүү системасы дүйнөнүн бардык бурчунда акыркы жыйырма жылдан бери өнүгүүнүн өзгөчө маанилүү процессин башынан өткөрүп жатат. Өлкөлөр өз ара жогорку билим берүү системаларын салыштыруу, окшош көйгөйлөргө биргелешкен чечимдерди чыгаруу сыяктуу аймактык иш алып барууну башташкан. Булардын ичинен эң масштабдуусу болуп АКШ менен Япониянын экономикалык өнүгүүсүнө атаандаштык жаратуу үчүн **Европада жогорку билим берүү тармагын (ЕЖББТ)** уюштуруу максаты менен **Болонья процесси** түзүлгөн. Бул процесске мүчө болуп кирген өлкөлөрдүн ортосунда салыштырууга мүмкүн болгон, атаандаштык жаратуучу, ачык билим берүү системасын куруу ниетинде түзүлгөн. Болонья процесси , мүчө өлкөлөрдүн колдонуу ыкмасына жараша ар өлкөдө ар түрдүү деңгээлде өнүгүүдө⁵⁰.

Дүйнөгө ачылуусу үчүн жана билим тармагында атаандаштык жарата алуусу үчүн Кыргызстандын билим берүү системасынын Болонья процессине өтүүсү маанилүү болуп эсептелет. Советтик билим берүү системасы бүгүнкү күндүн талаптарына жооп бере албай калууда жана коңшулаш мамлекеттердин да акырындык менен бул

⁵⁰ НохутчуА, (2006), “*Bilgi Toplumunda Yükseköğretim Kurumlarının Yeniden Yapılandırılması ve Yönetimi: Başlıca Eğilimler, Gelişmeler ve Bologna Süreci*”, Илим Экономикасы жана Башкармачылыгы журналы, I-I, I-IIжыйнагы, (Атайын басылма), Истамбул, Туркия

процесске өтүүсү биздин билим берүү системасынын да өтүүсүн шарттоодо. Өлкөбүздүн президенти тарабынан 2012-2016 жылдары арасында билим берүү системабыздын бул процесстин негизги принцип жана критерийлерине карата өзгөртүлүшү, толукталышы жана өнүктүрүлүшү талап кылынган. Ушул себептен бул илимий макалада Болонья процессинин өңчөй-тескей жактары, биздин коомчулук үчүн маанилүүлүгү жана бул процесске өтүүдө кездеше турган негизги маселелер тууралуу сөз кылууну туура таптык.

Болонья процесси тууралуу жалпы маалымат

Болонья процесси биринчи жолу 1998-жылы Франция, Италия, Германия жана Англиянын Билим берүү министрлеринин Сорбоннада өткөн жыйынында кабыл алынган Сорбонн декларациясына ылайык түзүлгөн. Бул декларацияда Европада бирдиктүү жогорку билим берүү тармагын түзүү ниети колго алынган. 1999-жылы Италиянын Болонья шаарында өткөн жана 29 Европа өлкөлөрүнүн жогорку билим берүүгө жооптуу министрлери тарабынан кол коюлган Болонья декларациясына ылайык, Болонья процесси расмий түрдө ишке киришкен⁵¹. Бул процесстин негизги максаттары декларация аркылуу жарыяланган.

Жогоруда белгиленген максаттарды ишке ашыруу үчүн ар эки жылда бул процесске мүчө өлкөлөрдүн билим берүү министрлери **Болонья Министрлер Жыйынын** өткөрүп турушат. Ал эми **Болонья көзөмөлдөө тобу** министрлер жыйынында аныкталган максаттар улуттук деңгээлде жүргүзүлүшүн камсыз кылат⁵².

Болонья декларациясын улай Прага (2001), Берлин (2003), Берген (2005), Лондон (2007), Левен (2009) жана Будапешт/Вена (2010) декларациялары кабыл алынган жана ар бир декларация улам кеңейтилип, кеңири жайылтылган⁵³.

Болонья процесси Европа Биримдигине тийиштүү гана аймакты камтыбастан кеңири аймакты, тагыраак айтканда Европа жогорку билим берүү тармагын өз ичине камтыйт. Жалпысынан бул процесске 47 мамлекет мүчө болуп кирген. Аны төмөндөгү таблицадан көрсөк болот⁵⁴

Германия 1999	Грузия 2005	Македония 2003
Андора 2003	Харватия 2001	Мальта 1999
Arnavutluk 2003	Голландия 1999	Молдова 2005
Австрия 1999	Ирландия 1999	Норвегия 1999
Азербайжан 2005	Италия 1999	Польша 1999
Бельгия 1999	Испания 1999	Португалия 1999
Бириккен Королдук 1999	Швеция 1999	Румыния 1999
Босния - Герцоговина 2003	Швецария 1999	Россия Федерациясы 2003
Болгария 1999	Исландия 1999	Сербия 2003
Чех Республикасы 1999	Черногорие 2007	Словакия 1999
Данимарка 1999	Казакстан 2010	Словения 1999
Армения 2005	Латвия 1999	Турция 2001
Эстония 1999	Лихтенштайн 2001	Украина 2005
Финляндия 1999	Литвия 1999	Ватикан 2003
Франция 1999	Люксембург 1999	Греция 1999
Түндүк Кипр Түрк Республикасынын грек бөлүгү 2001	Венгрия 1999	

⁵¹ Байденко В.И. (2006), «Болонский процесс: Проблемы, Опыт, Решения», 2-басылышы, Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, РФ, Москва

⁵² НохутчуА, (2006), “Bilgi Toplumunda Yükseköğretim Kurumlarının Yeniden Yapılandırılması ve Yönetimi: Başlıca Eğilimler, Gelişmeler ve Bologna Süreci”, Илим Экономикасы жана Башкармачылыгы журналы, I-I, I-Пжыйнагы, (Атайын басылма), Истамбул, Туркия

⁵³ Байденко В.И. (2006), «Болонский процесс: Проблемы, Опыт, Решения», 2-басылышы, Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, РФ, Москва

⁵⁴ <https://bologna.yok.gov.tr/?page=downloads&uid=73d54a75380de0b76af6154c6dc74663>

Болонья процессинин негизги принциптери

Болонья процессине мүчө өлкөлөр үчүн Прага жана Берлин декларациясында кабыл алынган принциптер өзгөчө мааниге ээ деп айтсак болот. Бул принциптер: Студенттердин жана окутуучулардын эл аралык мобилдүүлүгү/кыймылдуулугу; Жогорку билим берүү системасын башкаруудагы студенттердин активдүүлүгү; Жогорку билим берүүдө коомдук жоопкерчилик; Болонья процессинин социалдык масштабдуулугу⁵⁵.

Жогорку билим берүү системасында Болонья процессинин мааниси

Азыркы замандын талаптарын назарга алып карай турган болсок Болонья процессине өтүү ЖОЖдор болсун же андагы мугалимдер, студенттер болсун, ал гана эмес жумуш берүүчүлөр үчүн да бир топ оңтойлуу болуп эсептелет. Анткени Болонья процессине өтүү менен биз бир тараптан өз ичибизде эле камалып калбастан, билим берүү тармагында дүйнөлүк арениги чыгуу, таанылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз. Ошону менен катар эле башка мамлекеттерден студенттердин бизге келип билим алуусуна, б.а. студенттик алмашууга жол ачылат. Бул өз кезегинде туризм тармагындагы өнүгүүлөргө, өлкөгө инвестициянын келүүсүнө өбөлгө болот. Ал эми жеке адамдык сапат тарабынан алып карай турган болсок мугалим болсун, студент болсун студент алмашуу программалары аркылуу дүйнө таануусу кеңейет, аң-сезими өсөт, тил үйрөнүү аркылуу башка мамлекеттердин каада-салт, маданияты менен тааныша алат б.а. адамдын чөйрөсү кеңейет. Мындан сырткары да окутуучулар б.а. мугалимдер жана студенттер үчүн Болонья процессинин мааниси төмөндө пункттар аркылуу белгилеп көрсөтүү мүмкүн.

Окутуучулар үчүн Болонья процессинин мааниси

Сабак программасын түзүү жана жаңылоо иштерин жеңилдетет; Сынак жана баалоо системасы аркылуу окутууыкмаларын жакшыртууга жардам берет; Студенттер процесске активдүү катышкандыктан, жөндөмдүү жана активдүү студенттерди байкоого көмөк берет; Студенттердин окуу программасы, программадагы сабактардын максаты жана окуунун жыйынтыгында ээ боло турган жетишкендиктери тууралуу маалымат алуусуна жардам берет; Болонья процессинин негизи болуп саналган студент жана окутуучу алмашуу программасы жогорку окуу жайдын окутуу процессине маанилүү жетишкендиктерди сунуштайт; Окутуучуларга башка өлкө жана университеттерде кыска мөөнөттүү иш мүмкүнчүлүгүн түзүп берип, башка өлкөлөрдө биргелешкен долбоорлорду жана илимий иштерди аткарууга шарт түзөт⁵⁶.

Студенттер үчүн Болонья процессинин мааниси

Болонья процесси студентке багытталган процесс болгондуктан, студенттердин билим алуу чөйрөсүнө активдүү катышуусун камсыз кылат; Студенттердин билим берүү программаларын туура тандап алуусуна жардам берет; Тандап алган программаларын аяктаган соң кандай жетишкендиктерге ээ боло тургандыгын, кайсы тармакта өзүн көрсөтө ала тургандыгын алдын ала билүүсүнө шарт түзүп берет; Сабактардын кредити студенттердин окуу жүгү эске алынып аныкталгандыктан студенттердин сабактан тышкаркы иш-чараларына маани берилет; Билим берүүдө студенттин башка университетке же башка бөлүмгө которулуу системасын колдонуусу жеңилдетилет; Бардык жогорку окуу жайларда сапаттуу билим берилген үчүн мекемелер ортосундагы сапат жагынан айырма кыскарып, сапаттуу билим алууда студенттердин ортосундагы тең укуктуулук сакталат; Квалификацияга жана сапатка басым жасалып түзүлгөн программаларды аяктаган бүтүрүүчүлөр жумуш менен камсыз болуунун кеңири мүмкүнчүлүктөрүнө ээ боло алышат; Дипломдун кошумча барагы жана Европа кредиттик системасы сыяктуу системаларды өз ара

⁵⁵<https://bologna.yok.gov.tr/?page=downloads&uid=73d54a75380de0b76af6154c6dc74663>

⁵⁶<http://manas.kg/index.php/en/bologna-process/oenemi>

таануунун натыйжасында студент алган билими аркылуу чет өлкөдө да оңой жумушка алынат; Формалдуу билим алууну гана эмес, өмүр бою үйрөнүүнү стимулдаштырат⁵⁷.

Жумуш берүүчүлөр үчүн Болонья процессинин мааниси

Иш берүүчүлөр жумушка ала турган бүтүрүүчүлөрдүн билимин, жөндөмдүүлүктөрүн жана аларды кантип колдоно тургандыгы жөнүндөгү маалыматтарды оңой эле билип алат; Билим берүү деңгээлиндеги айрымачылыктарды көрүүгө, жумушка ала тургандарды квалификациясына ылайык туура тандап алуусуна жардам берет⁵⁸.

Жыйынтык

Жыйынтыктап айтканда Болонья процессине өтүү ЖОЖдор болсун же андагы мугалимдер, студенттер болсун, ал гана эмес жумуш берүүчүлөр үчүн да бир топ оңтойлуу болуп эсептелет. Анткени Болонья процессине өтүү менен биз бир тараптан өз ичибизде эле камалып калбастан, билим берүү тармагында дүйнөлүк арениги чыгуу, таанылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз. Ошону менен катар эле башка мамлекеттерден студенттердин бизге келип билим алуусуна, б.а. студенттик алмашууга жол ачылат. Бирок албетте Болонья процессине өтүүдөн мурда бир топ нерселерге көңүл буруубуз абзел. Анткени алгач окутуучулар менен студенттердин түшүнүгү өзгөрүшү керек б.а. бул процесске ылайык иштеп-окуусу керек деген ойдобуз. Окутуучулардын эски Советтик мезгилдеги түшүнүктөн арылып жаңы билим берүү системасын кабыл алуусу жана ошого карата иш алып баруусу сунуш кылынат. Ал эми студенттердин да жалаң талап кылынганда гана окубастан, өзүн-өзү өстүрүүгө аракет кылуусу, көп окуп, көп изденүүсү, коомдун иштерге активдүү катышуусу, тил үйрөнүүсү жана ар кандай эл аралык деңгээлдеги программаларга катышуусу, чөйрөсүн кеңейтүүсү, ошону менен бирге эле өзү кызыккан тармакта өзүн-өзү өстүрүүсү, мугалимдин да студентти ар дайым кубаттап, колдон келген жардамын аябоосу кажет.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЙ БУЛАКТАР:

1. Байденко В.И. (2006), «Болонский процесс: Проблемы, Опыт, Решения», 2-басылышы, Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, РФ, Москва
2. Балай Р, (2004), “*Küreselleşme, Bilgi Toplumu ve Eğitim*”, Анкара университети Педагогика билимдери факультетинин журналы, 37-жыйнак, 2-сан, 61-82 бб.
3. Медведев С жана Пурсиайнен К. (2005), «Болонский процесс как форма глобализации», *Болонский процесс и его значение для России* китебинде, Российско-европейский Центр экономической политики(РЭЦЭП), РФ, Москва
4. НохутчуА, (2006), “*Bilgi Toplumunda Yükseköğretim Kurumlarının Yeniden Yapılandırılması ve Yönetimi: Başlıca Eğilimler, Gelişmeler ve Bologna Süreci*”, Илим Экономикасы жана Башкармачылыгы журналы, I-I, I-IIжыйнагы, (Атайын басылма), Истамбул, Туркия
5. Сенашенко В жана Ткач Г. (2003), «Болонский процесс и качество образования», Вестник высшей школы, №8, РФ, Санкт-Петербург
6. ШенсесФ. (2007), “*Uluslararası Gelişmeler Işığında Türkiye Yükseköğretim Sistemi: Temel Eğilimler, Sorunlar, Çelişkiler ve Öneriler*”, EconomicResearchCenterWorkingPapersinEconomics, ОртоЧыгыштехникалык университети, Анкара, Туркия
7. <https://bologna.yok.gov.tr/?page=downloads&uid=73d54a75380de0b76af6154c6dc74663>
8. <http://manas.kg/index.php/en/bologna-process/oenemi>

⁵⁷<http://manas.kg/index.php/en/bologna-process/oenemi>

⁵⁸<http://manas.kg/index.php/en/bologna-process/oenemi>

Нарбаева А.
Кыргыз-Түрк «Манас»
университетинин
(Кыргызстан)

ТҮШТҮК КОРЕЯДА ЖОЖДОРДО МУГАЛИМ КАДРЛАРЫН ДАЯРДОО

Аннотация: Түштүк Кореяда мугалим өтө жогору бааланган кадыр-барктуу кесип болуп саналат. Алар мамлекеттик деңгээлде атайын педагогикалык колледждерде, педагогикалык ЖОЖдордо жана жөнөкөй ЖОЖдордун факультеттеринде даярдалат. Бул макалада Түштүк Кореяда мугалимдерди даярдаган жогорку окуу жайлар, программалар жана сабактар каралып чыгып, алардын мисалында Кыргызстандагы абалга анализ жүргүздү.

Түйүндүү түшүнүктөр: педагогикалык университет, университеттин педагогикалык факультети, бакалавриат, магистратура

Мугалимдер өлкөнүн келечегине түздөн-түз таасир тийгизген кадрлар болуп саналат. Мугалимдерден тарбия көрүп, билим алган ар бир окуучу келечекте коомду түзүп турган толук кандуу жаранга, инсанга айланат. Демек, мугалимдерден коомдун келечектеги абалы, анын өнүгүшү же болбосо артта калуусу көз каранды болот. Ушул себептен мугалим даярдоо маселеси өзгөчө азыркы күндө дүйнө жүзүндөгү бардык өлкөлөр үчүн эң маанилүү маселелердин бири катары эсептелинүүдө.

Тарыхтын бардык этаптарында, бардык элдерде мугалимдик кесип жогору бааланып келген [1]. Алсак, корей элиндеги «Мугалимдин ал турсун көлөкөсүн баспа» - деген макал мугалимдин бул коомдо ээлеген ордун көрсөтүп турат. Түштүк Кореяда мугалим – бул мамлекеттик кызматкер болуп эсептелинет. Бул кесип коомдо өтө жогору бааланган беш кесиптин ичине кирет. Корея Республикасында мугалимдик кесипке ээ болуу үчүн өтө катуу талаптар коюлат жана болочок мугалимдер ишке орношууда мамлекеттик сынактан милдеттүү түрдө өтүшөт. Мындай катаал шарттарда ЖОЖдорду аяктап педагогикалык билим алган бүтүрүүчүлөрдүн 30% гана орто мектептерге мугалим болуп киришет, ал эми ишинен кеткен мугалимдер 1% гана түзөт [4]. Жогоруда келтирилген фактылардын негизинде бул өлкөдө мугалим өтө жогору бааланган кесип экени даана байкалат.

Бүтүрүүчүлөргө карата коюлган талаптар

Мугалимдик кесипти тандап алгандар Түштүк Кореянын жогорку окуу жайларына өтүүдө бир топ талаптарга жооп берүүлөрү шарт. Мугалим болгусу келген бүтүрүүчүлөр өтө катуу сынактан өтүүлөрү керек. Окуучулардан толук орто мектептеги сабактардан алган баалары жана жалданма мугалимдердин берген рекомендациялары⁵⁹, ошондой эле SAT (Scholastic Assessment Test) тандоо тестинен алган баллдары ортодон жогору болушу талап кылынат. Мындан сырткары, педагогикалык университет же факультетке өтүү үчүн атайын оозеки баарлашуудан (интервью) өтүү, этика жана окутуу ыкмалары боюнча сынак тапшыруу абзел. Ушул сынактардын бардыгын ийгиликтүү тапшыра алган бүтүрүүчүлөр гана көптөн эңсеген педагогикалык ЖОЖдордо же факультеттерде билим алууга киришишет [2,18].

Мугалим даярдаган ЖОЖдор жана факультеттер

Түштүк Кореяда ЖОЖдордо мугалимдерди максаттуу даярдоо системасы 3 этапты ичине камтыйт:

⁵⁹ Түштүк Кореяда колунда бар ата-эне жогорку класста окуган баласын мугалим жалдап окутат, себеби ЖОЖго өтүүдө талаптар өтө күчтүү жана аларга жооп берүү үчүн көп окуп даярдануу керек (авт.).

- 1) Бакалавриат – окуу мөөнөтү 4 жылга созулат, баштапкы жана орто мектеп мугалимдерин даярдайт;
- 2) Магистратура – окуу мөөнөтү 2-3 жылды түзөт, орто мектеп жана кесиптик колледждер үчүн мугалимдерди даярдайт;
- 3) Докторонтура – окуу мөөнөтү 3-4 жылга созулат, педагогика илимдеринин доктору ЖОЖдордо билим бере алат.

Түштүк Кореяда педагогикалык кадрларды даярдаган эң белгилүү ЖОЖдордун бири бул - *Сеул улуттук педагогикалык университети*, ал 1946-жылы май айында түзүлгөн. Ал мамлекеттик башталгыч класс мугалимдерин даярдаган билим берүү мекемеси болуп эсептелинет. Университетте корей тилин үйрөтүү факультети, математика окутуу факультети, музыка, англис тили, компьютер ж.б. боюнча факультеттер болочок мугалимдерди даярдап окутат. Бул университет мугалимдерди даярдоонун интенсивдүү, ылдамдатылган программасын сунуштоо менен бирге, билим берүүнүн өнүгүүсү, окуу пособияларды дизайндоо жана окутуу методикасы тармактарында адистерди даярдайт.

Мындан сырткары, *Корей улуттук педагогикалык университети* 1985-жылы түзүлгөн. Университеттин негизги максаты – өлкө үчүн компетенттүү бала бакча, башталгыч жана орто мектептин мугалимдерин даярдоо. Ошондой эле окуусун уланткысы келген болочок мугалимдер үчүн 2 жылдык магистратура жана 4 жылдык докторонтура программалары каралган.

Мугалим кадрларын даярдоо боюнча эң күчтүүлөрдүн бири деп саналган *Сеул Улуттук Университети* 1946-жылы түзүлгөн. 2010-жылы бул университет өлкөдөгү гана эмес, дүйнөдөгү эң алдыңкы 50 университеттин катарын толуктаган. Университетте педагогикалык колледж жана 6 айлык билим берүүнү башкаруу тармагында башталгыч жана орто мектеп мүдүрлөрү үчүн квалификация жогорулатуу курстары бар [5].

Түштүк Кореяда атайын кыз-келиндерге билим берген *Сангшин кыз-келиндер университети* башка кесиптер менен бирге мугалимдерди да даярдайт. Анда атайын эки факультет: жалпы педагогикалык факультет жана мектеп жашына чейинки балдарды окутуу факультеттери бакалавриат, магистратура жана докторонтура программалары аркылуу өз ишин алып барышат [6].

ЖОЖдордо өтүлүүчү сабактар

Университеттин педагогикалык факультетинде же педагогикалык университетте билим алган студенттин окуу жайды аяктаганга чейин белгилүү өлчөмдөгү сабактарды алуусу тийиш. Мисалга алсак, орто мектептин математика мугалими болгусу келген бүтүрүүчү эң аз дегенде 140 кредиттик саат сабак алуусу керек, алардын 42 кредитин өз профили (мис: математика) боюнча, 14 кредитин жалпы педагогика боюнча, 4 кредитин тармактык педагогика боюнча жана 80 кредитин тандалма методикалык дарс сабактар түзөт. Мындан сырткары, педагогикалык университеттин же факультеттин бүтүрүүчүсү 4-6 жума мектеп практикасынан өтүүсү шарт [2].

Түштүк Кореяда студенттин мугалимдик кесипке ээ болгондугун университетти бүтүргөндө алган баштапкы диплом тастыктайт. Үч жылдык иштөө тажрыйбасына ээ болгон мугалим жайкы же кышкы эс алуу мезгили убагында билим берүү министрлигинин расмий даярдоо программасынан өтүүгө милдеттүү болот [2, 24].

Түштүк Кореяда мугалимдик кесип боюнча бакалавр жана магистр программалары бири-биринен кескин түрдө айырмаланышат, бул айырмачылыктар бул программаларда сунушталган сабактарда да байкалат. Мисалга алсак, Сеул улуттук университетинин педагогика факультетинде бакалавриат программасы боюнча төмөнкү сабактар окутулат[5]:

●Бакалавриат программасы

Педагогика илимине киришүү
Педагогикалык психология
Окутуунун философиясы
Окутуунун социологиясы
Окутуунун антропологиясы
Педагогикалык жетекчиликке окутуу
Окуу планы
Мугалим жана мугалимдик кесип
Окуунун педагогикалык классикасы
Кореянын билим берүү системасы
Салыштырмалуу педагогика
Билим берүүнү баалоо
Билим берүү технологиясы
Кореянын билим берүү системасы
Педагогикада изилдөө ыкмалары
Кореянын билим берүү тарыхы
Заманбап педагогикалык көз караштар
Инсандын адеп-ахлаык билим алуусунун теориясы
Окутуунун теориясы
Окутууда билимди өлчөө жана тестирлөө
Адам-баласынын өнүгүшү жана окуп үйрөнүү
Педагогикалык изилдөөдөгү статистика
Чондорду окутуунун методологиясы

Магистратура программасында өтүлүүчү сабактардын кээ бирлери:

Идеалдуу мугалимдин көйгөйлөрүн чечүү	Педагогика жана коммуникация
Эмпирикалык изилдөө методдору	Билим берүү саясаты, экономикасы
Батыштагы педагогикалык ойлордун тарыхы	Компьютердин жардамы менен үйрөнүү
Окуу жана изилдөө жүрүзүү	Педагогикалык мыйзам-куралдар
Педагогиканын тарыхый социологиясы боюнча семинар	Дефектология ж. б.

Корутунду

Корея Республикасынын дүйнөлүк аренада азыркы статусуна ээ болушунда жана мындай деңгээлде өнүгүшүндө билим берүү системасынын ойногон ролу эбегейсиз чоң экендигин айтууга болот. Бул өз кезегинде, өлкөдө сапаттуу билим берүүнү камсыз кылган мугалимдердин билим деңгээли, компетенттүүлүгү, даярдыгы жогору экенин айгинелейт.

Түштүк Кореяда ЖОЖдордо мугалимдерди даярдоо боюнча жогоруда берилген маалымат Кыргызстандагы абал менен салыштырылган соң төмөнкү көз караштар пайда болду:

1) Мектеп бүтүрүүчүлөргө карата педагогикалык ЖОЖдор менен факультеттердин койгон талаптары Түштүк Кореяда өтө катуу. Ал эми Кыргызстанда болсо мугалимдик кесипке жалпы республикалык тестирлөөдөн 150-160 сыяктуу

жогору балл алган бүтүрүүчүлөр эмес, 100-110 балл алгандар тапшыргандарын байкоого болот. Түштүк Корея биздин өлкөгө салыштырмалуу сапаттуу мугалим даярдоо үчүн биринчиден, ЖОЖдорго канчалык билими жогору болгон бүтүрүүчүлөр тандалса, ошончолук күчтүү болочок мугалимдер даярдалаарын жакшы түшүнүшөт.

2) Педкадрларды даярдаган ЖОЖдордо өтүлүүчү сабактар Түштүк Кореяда көп кырдуулугу менен айырмаланып турат. Кыргызстандын ЖОЖдору кредиттик системада билим берүүгө өтүп жатып тандалма дарс-сабактар катары болочок мугалимдер үчүн жалпы педагогика боюнча жаңы дисциплиналарды окуу программага киргизүүсү болочок мугалимдердин кесиптик компетенттүүлүгүн арттырмак деген ойдобуз.

3) Жогорку окуу жай – Түштүк Кореяда мугалим даярдоонун алгачкы тепкичтеринин бири катары эсептелинет. Мугалимдер бул өлкөдө билимин үзгүлтүксүз өркүндөтүп турууга, атайын квалификация көтөрүүчү курстардан, сертификациялоодон өтүүгө милдеттүү. Түштүк Кореяда бул жаатта Борбордук педагогикалык изилдөө жана мугалимдерди даярдоо институту, Корея илимдер институту, 17 университет жана атайын программалар иш алып барышат. Ал эми Кыргызстанда мындай функцияга ээ болгон мекемелер аз. Аларга КББА астында мугалимдик кесипти өркүндөтүү жана кайра даярдоо институту, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университет астында мугалимдик кесипти өркүндөтүү жана кайра даярдоо институту кирет.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Ары, Алимбеков Кыргызстандын билим берүү системасы жана анын проблемалары, Бишкек-2007, 74 б.
2. Aubrey H. Wang, Ashaki B. Coleman, Richard J. Coley, Richard P. Phelps “*Preparing Teachers around the World, Policy Information Report*”, May, 2003, 44 p.
3. Педагогический словарь - Корея <http://enc-dic.com/pedagogics/Koreja-844.html>
4. South Korea: Teacher and Principal Quality URL: <http://www.ncee.org/programs-affiliates/center-on-international-education-benchmarking/top-performing-countries/south-korea-overview/south-korea-teacher-and-principal-quality/>
5. Seoul National University URL: <http://snu.ac.kr/engsnu>
6. Sungshin Women’s University URL: <http://www.sungshin.ac.kr>

Нәметқұлова Ф.Ж. п.ғ.к.,

*Жамбыл облысы бойынша педагогикалық
қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты
Тараз қаласы, Қазақстан Республикасы*

САПАНЫ БАҒАЛАУДЫҢ СТАТИСТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында (2012 жылғы, желтоқсан) «бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. ... балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды» деп білім саласының алдына жоғары міндет қойды [1]. Бұл міндетті табысты жүзеге асырудың бір шарты - білім сапасын арттыру мен оны басқару.

Білім беру жүйесіне халықаралық дәрежеде танылған статистикалық әдістерді пайдалана отырып, сапаны бақылауды жүйелі жүзеге асыру болады. Токио университетінің профессоры К.Исикава «Статистикалық әдістер – сапаны басқаруды енгізу үшін міндетті түрде меңгеретін әдістер. Олар сапаны жаппай басқарудың

кешенді жүйесінің маңызды құрамды бөлігі болып табылады. Сондықтан әрбір қызметкер статистикалық әдістердің негізін білуі керек» деп атап көрсеткен [2].

Қазіргі бақылау жүйесі математикалық-статистикалық әдістердің көмегімен жүзеге асуда. Сарапшылардың пікірінше, статистикалық әдістердің ішінен статистик емес қызметкерлер де оңай қолдана алатындарын қарастыру керек [3]. Жапондық мамандар математикалық-статистикалық ішінен ең тиімді жеті әдісті (бақылау парағы, стратификация (ажырау), гистограмма, Парето талдауы (диаграммасы), Ишикаваның себеп-салдарлық диаграммасы, жайылу диаграммасы) ұсынады. Осы әдістерге қысқаша тоқталып өтелік.

Бақылау картасы – процестің өту барысын қадағалауға және оның процеске қойылатын талаптардан ауытқуын болдырмай, оған ықпал етуге (тиісті кері байланыстың көмегімен) мүмкіндік беретін инструмент.

Бұл әдістерді білім беру қызметінде де жеке инструменттер ретінде де, әдістер жүйесі ретінде де қарастыруға болады. Қойылған мақсатқа қарай жеті әдістің қолданылу бірізділігі әр түрлі болуы мүмкін. Әдістердің әрқайсысының қолданылуы қажетті мәліметтер жинаудан басталуға тиіс. Бақылау процесінде мәліметтер жинаудың мақсаттары:

- педагогикалық процесті бақылау және реттеу;
- белгіленген талаптардан ауытқуларды талдау;
- қызмет нәтижелерін бақылау болуы мүмкін.

Мәліметтерді жинау мақсаты анықталғаннан кейін жинақталатын мәліметтер үлгісі анықталады. Жинау процесінде мәліметтердің кейінгі өңделуін жеңілдету үшін оларды мұқият тәртіпке келтіру маңызды болып табылады.

Сондықтан, біріншіден, мәліметтердің шығу көздерін анық тіркеу керек (мұндай тіркеусіз мәліметтер қажетсіз болып қалады).

Екіншіден, мәліметтерді оларды пайдалану жеңіл болатындай етіп тіркеу керек. Мәліметтер көбіне статистикалық сипаттамаларды (орташа мәнін және кең ауқымын) есептеп шығару үшін қолданылатындықтан, оларды осы есептеулерді жеңілдететіндей етіп жазған дұрыс. Егер мәліметтерді ұдайы жинап отыру керек болса, онда мәліметтерді тіркеудің стандартты нысандарын алдын ала әзірлеп алу қажет.

Ишикаваның себеп-салдарлық диаграммасы немесе себептер мен нәтижелер диаграммасы – сапа көрсеткіші мен оған ықпал ететін факторлар арасындағы қатынасты көрсететін диаграмма. Себеп-салдарлық диаграмманы құру үшін: 1) мақсатты анықтау; 2) қарастыратын мәселеге ықпал ететін немесе ықпал етуі мүмкін фактор-шарттардың тізімін құру; 3) факторларды олардың табиғилығы бойынша әр түрлі топтарға және шағын топтарға топтау; 4) сызбасын жасау керек.

Паретоның талдауы – бұл зерттелетін мәселеге ықпал етуші негізгі факторларды объективті көріп, айқындауға және оны шешу үшін күш-қуатты тең бөлуге мүмкіндік беретін инструмент. Парето талдауының екі түрін ажыратады: қызмет нәтижелері бойынша және себептері бойынша. Парето талдауының кезеңдері: 1) мақсатты анықтау; 2) қадағалауды ұйымдастыру және жүргізу, мәліметтерді арнайы әзірленген бақылау парағына тіркеу; 3) қадағалау нәтижелерін талдау, неғұрлым мәнді факторларды айқындау, мәліметтер кестесін (әрбір тексерілген белгі бойынша жеке қорытынды үшін, ақаулар санының жиынтығы, жалпы қорытынды пайыздары және жинақталған пайыздар үшін бағандары бар) толтыру; 4) факторлардың әрқайсысының біршама мәнділігін көрнекі көрсететін диаграмманы жасау; 5) Парето графигін (кумулятивті қисық) құру.

Мәліметтерді талдау негізінде дайындалған іс-шараларды өткізгеннен кейін, әдетте, қабылданған шаралардың тиімділігін бағалау үшін қайта талдау жүргізіледі. Бұл ретте Парето диаграммасын құру процедурасы түгел қайталанады да, жаңа нәтижелер бұрын алынған мәліметтермен салыстырылады.

Гистограмма – бұл мәліметтердің белгілі бір (алдын ала белгіленген) интервалға түсу жиілігі бойынша топтастырылған статистикалық мәліметтердің тең бөлінуін көріп бағалауға мүмкіндік беретін инструмент. Гистограмма – қолда бар мөлшерлік ақпаратты график түрінде ұсынатын, ұзақ уақыт кезеңінде (апта, ай, жыл және т.с.с.) жиналған, проблеманы бағалау және оны шешу тәсілдерін табу үшін маңызды ақпарат беретін бағанды диаграмма.

Бақылау картасы немесе Шухарттың бақылау картасы дегеніміз үдеріс мониторингінің графикалық кескіні. Бақылау карталары – процестің өтуі және процеске қойылатын талаптардан оның ауытқуларының алдын алатын оған ықпал ету (сәйкесінше кері байланыстың көмегімен) барысын бақылауға мүмкіндік беретін құрал.

Стратификация немесе мәліметтерді ажырату (топтастыру) – мәліметтерді әр түрлі факторларға сәйкес іріктеуге мүмкіндік беретін инструмент.

Стратификация (ажырату) – неғұрлым қарапайым статистикалық әдістердің бірі. Осы әдіске сәйкес мәліметтерді ажырату жүргізіледі, яғни мәліметтерді оларды алу жағдайларына қарай топтастырады және әрбір мәліметтер тобын жеке өңдейді. Педагогикалық процестерге «5М» ажырату әдісін пайдаланған тиімді: *men, methods, materials, measure, machines* (адамдар, әдістер, материалдар, өлшеулер, жабдықтар):

- педагог қызметкерлер бойынша – еңбек өтілі, мамандығы, біліктілік санаты және т.с.с. бойынша;
- әдіс-тәсілі бойынша – педагогикалық технология, өту орны, педагогикалық процестің шарттары бойынша;
- әдістемелер бойынша – белгілі әдістеме негізінде жүргізілуі, алынған көрсеткіштер мен индикаторлар және т.с.с. бойынша;
- өлшеулері бойынша – өлшеу әдісі, өлшеу құралдарының үлгісі бойынша;
- техникалық оқу құралдары мен жабдықтар бойынша – жаңа және ескі жабдықтар, ақпараттық-коммуникативтік оқу құралдары және т.с.с. бойынша.

Аталған әдістер педагогикалық мониторинг нәтижесінде алынған ақпараттар негізінде білім сапасын басқаруға мүмкіндік береді [4]. Осы аталған статистикалық әдістерді педагогикалық процестің сапасын бағалауда, талдауда қолдану жолдарын қарастырайық. Талдау жұмыстарына халықаралық деңгейде сапаны бағалаудың статистикалық құралдарының бірі бақылау карталары қолдануға болады.

Бұл құралдарды ұйымдастыру барысындағы жетістіктерді емес, керісінше кемшіліктерді талқылауға мүмкіндік береді. Өйткені кемшіліктер дұрыс анықталған жағдайда ғана оларды болдырмау немесе алдын-алу жұмыстарын жүргізіп, анықталған мәселенің шешу жолдарын нақтылауға болады. Бақылау парақтарын құрастыру қиындықтар туғызбайды. Тексеру жұмыстарына талқылау жасауға арналған бақылау парағына оқушылардың аты-жөнімен қатар, олардың пән мазмұнына байланысты тексерілетін білім деңгейлерінің талаптарына қарай жіберілген қателер түрлерін енгізу ұсынылады. Бұл бақылау парақтары жалпы сынып оқушыларының білім деңгейін анықтаумен қатар, әрбір оқушының жекелеген тақырыптар бойынша жетістіктері мен кемшіліктерін нақтылап, олармен орындалатын жұмыс түрлерін анықтауға мүмкіндік береді [4, 77, 79 бет].

Осы әдістеменің негізінде оқушылардың жазба жұмыстарын сараптауға арналған бақылау парақтарының үлгілерін дайындауға болады. Ұсынылып отырған бақылау парағы мектепшілік бақылау барысында мектеп әкімшілігі мен пән бірлестік жетекшілеріне мұғалімдермен жүргізілетін әдістемелік жұмыстың түрі мен бағытын анықтауға қолданылды. Сондай-ақ, бақылау парақтарының негізінде сынып оқушыларының қандай тақырыптарды жете меңгермегендігін анықтаумен қатар, жекелеген оқушылардың үлгермеушілігінің алдын-алу жұмыстарының бағыттарын

нақтылауға ықпал етеді, әрі параллель сыныптардағы білім сапасының динамикасын көрсетуге болады.

Бақылау жұмысын талдау

Мұғалімі _____ Сыныбы _____ Пәні _____

№	Оқушының аты-жөні	Қате түрлері						барлығы
		тасымал	Сөз тіркестері	Тыныс белгілері	Төл сөз	әріптердің орын ауыстыру	...	
1	оқушы 1							
2	оқушы 2							
3	оқушы 3							
	...							
...								
Барлығы								

Сапаның статистикалық әдістерін білім саласына кеңінен қолдану үшін компьютерлік технологияны пайдаланған дұрыс. Компьютерлік технология мен ақпараттық технологияларды кең көлемде қолдану арқылы өнімнің сапасын барлық оның кезеңдерінде сапаны үздіксіз басқаруға мүмкіндік береді. Мәліметтердің ақпараттық жүйесі жоғарыда аталған статистикалық әдістер базасының сапасы туралы мәліметтерді қамтиды.

Статистикалық әдістердің компьютерлік технологияларының негізін Excel электрондық кестелері құрайды. Сапаны басқару міндеттерін шешудегі статистикалық әдістермен жұмыста Excel электрондық кестелерді қолдануда қарапайым құралдар функция кіріктіру (ең алдымен статистикалық функцияларды), диаграмма шебері (Мастер диаграмм), жекелеген жағдайларда талдау пакеті «Пакет анализа» пайдаланылады. Осы құралдарды пайдалану арқылы сапаны басқаруда Парето диаграммасы мен гистограмманы тұрғызуға, процестің өнімділігін бағалау мен оны статистикалық басқаруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы«Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. – Астана, 2012.
2. Клячкин В.Е. Статические методы в управлении качеством: компьютерные технологии. – М.: Финансы и статистика, 2007.
3. Всеобщее управление качеством: Учебник для вузов /О.П. Глудкин, Н.М. Горбунов, А.И. Гуров, Ю.В. Зорин; Под ред.О.П. Глудкина. – М.: Радио и связь, 1999.
4. Наметқұлова Ф. Білім сапасын мектепшілік басқару. – Тараз, 2011.

Нурбатырова А.А.

Педагогика ғылымдарының кандидаты,

Тасырова Н.Ж.

директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары,

Ахметова А.К.

Педагог-организатор, информатика пәнінің мұғалімі

(Қазақстан)

МЕКТЕП – ГИМНАЗИЯНЫ БАСҚАРУДАҒЫ ЖАҢА КӨЗҚАРАСТАР

Нәтижеге бағытталған білім беру мен оны басқаруға көшудің басты факторлары:

- Қоғамдағы қазіргі кездегі қайта құрулар, экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарлар, қоғамның ашықтығы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті

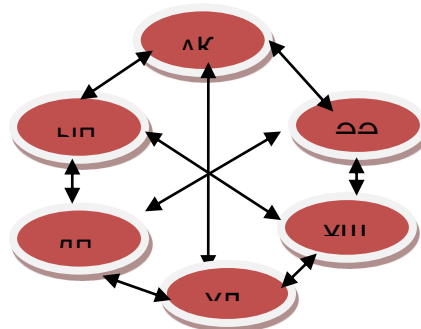
- Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім беру жүйесін, мақсаты, мазмұны мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайды

- Жас ұрпақтың білім алып, біліктілігін қалыптастыру ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке: ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, өмірге бейімдеу. Кез келген білім мекемесінің қызметі белгілі бір принциптерге бағынуы тиіс. Басқару принциптері осы үдерістің мазмұнына, құрылымына, ұйымдастырылуына қойылатын талаптарды анықтайды. Олар басқарудың теориясының тәжірибесінің, идеялық негізін құрайды және іргелік (фундаменталды) аксиома ретінде қабылданады. Мұның өзі педагогикалық менеджмент теориясының өміршеңдігін және оның келешектегі маңызын барынша айқындай түседі.

Менеджмент теориясы басшының өз бағыныштыларына сеніммен және құрметпен қарауына, олардың кәсіби өсуіне, сонымен бірге өзінің шұғылданып отырған ісінде жетістікке жетуіне барынша қолайлы жағдай тудыруымен ерекшеленеді. Мектептегі менеджменттің ең құнды жағы да осы болып саналады.

Менеджменттік басқару принциптерінің түрлеріне талдау жасай келе 6 компоненттік моделді іс-жүзіне асыруға болады

- *АҚСП – адамға құрмет және сенім принципі
- *ҰШҚП – ұжымдық шешім қабылдау принципі
- *ЫП – ынтымақтастық принципі
- *ӘӘП – әлеуметтік әділеттілік принципі
- *ДП – даралық көзқарас принципі
- *ҰДП – ұдайы даму принципі

1. Адамға құрмет және сенім принципі:

Адамға құрмет және сенім басқарудағы ізгіліктің ең жоғарғы көрінісі болып табылады. Өз ара құрмет және сенім жаңашылдықты, шығармашылықты дамытады.

2. Ынтымақтастық принципі.

Басқарудың бұл принципі диалогтік негізге көшіруді білдіреді, яғни мектептегі барлық оқыту мен тәрбиелеу негізіндегі қатынастарды басшы өз бойынан өткізе білетін өткірлік сипатында болып табылады.

3. Әлеуметтік, әділеттілік принципі.

Бұл басқару принципінде мұғалімді әкімшіліктің басқаруы маңызды емес, ең алдымен мұғалімнің еңбегінің нәтижелері бойынша және оның қоғамдық өміріне қосқан үлесі бойынша еңбегі бағаланады.

4. Даралық көз қарас принципі.

Бұл принципте мұғалімдердің жеке дара ерекшеліктерін, кәсіптік даярлық деңгейін, қызығушылықтарын, өмірлік және әлеуметтік тәжірибесін ескере отырып, әр бір педагогтың жаратылысына, оның жұмыс істеу стиліне, мінез-құлқының ерекшеліктерін айқындаумен басқарылады.

5. Ұжымдық шешім қабылдау принципі.

Бұл басқаруда мұғалім орындаушы ғана емес, мектептегі оқу-тәрбие жұмысының шешімдерін қабылдауда мұғалімдерді де басқару үдерісіне араластыратын басқару принципі.

6. Ұдайы даму принципі.

Қазіргі мектеп ұдайы даму үстіндегі мектеп. Бұл басқару принципінде басшы ұжымда батыл шешім қабылдайды және педагогикалық мақсатқа лайық өзгерістерге тез бейімделеді.

Ара қашықтықтан басқару

2010-2011 оқу жылынан бастап мектеп мұғалімдеріне зор жауапкершілік жүгін арта отырып, білім сапасын арттыру және ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалану арқылы күтілетін нәтижеге қол жеткізу мақсатында ауданымыз бойынша алғашқылардың бірі болып, «Жаңа ақпараттық - коммуникациялық технология арқылы басқару» жүйесін қолдануды бастады.

Білім беру жүйесін ақпараттандыруда маңызды қадамы болып саналатын **2012 жылдың 16 наурызында Астанада Қазақстан Республикасының** білім және ғылым жүйесінде тарихи маңызы зор оқиға орын алды - ол Қазақстандық электронды оқыту жүйесі үшін цифрлық білім беру контентін жабдықтаушылардың Халықаралық **Консорциумы құрылуы**. Консорциум Білім және ғылым Министрі Б.Т.Жұмағұловтың тапсырмасы бойынша құрылды. Консорциумның мақсаты – Қазақстанда электронды оқытудың 2020 жылға дейін белгіленген Мемлекеттік білімді дамыту бағдарламасына және 5-ші Халықаралық Білімді ақпараттандыру форумының резолюциясына сәйкес сапалы болуын қамтамасыз ету болып табылады. Қазақстанда алғаш рет мектеп оқушыларына арналып электронды оқыту енгізіліп отыр. Өткен жылдан бері мемлекет электронды оқыту жүйесін жасауға қаржы бөліп келеді. Сондай-ақ, қаржы мектептерді қажетті инфрақұрылыммен, жүйені техникалық және кәсіптік білім беру пәндері бойынша цифрлық білім беру ресурстарымен жабдықтауға да бөлінуде. Мұнан басқа мұғалімдерді жүйені пайдалануға арнайы оқыту арқылы дайындау да қолға алынған.

Консорциумның міндеті электронды оқытудағы және цифрлық контент дайындаудағы озық шетелдік тәжірибелерді отандық білім беру жүйесіне ендіру. Бұл қадам пән бойынша оқыту әдістемесін түрлендіре түседі, оны ағылшындар, поляктар,

румындар, ресейліктер қол жеткізген дәрежеге жақындатуға мүмкіндік береді. Цифрлық білім беру ресурстарымен бірге Қазақстандық білім беру мекемелерінің оқыту процесіне заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларға негізделген оқытудың жаңа парадигмасы болып табылатын пәндер бойынша жаңа оқыту әдістемесі ендіріледі.

Білім беруді ақпараттандырудың президенттік бағдарламасы электронды оқулықтарды жасауға себепші болды. Бүгінгі күнде мектептегі білім берудің мазмұнының 60%-ы, электронды оқулықтарды, мультимедиялық оқыту бағдарламасының, виртуалды саяхаттардың, электронды дидактикалық құралдардың және тағы басқа құралдардың сандық форматқа ендірілді.

Мұғалімнің АКТ құзырлығын қалыптастыру тұжырымдамалық Моделі жасалынды

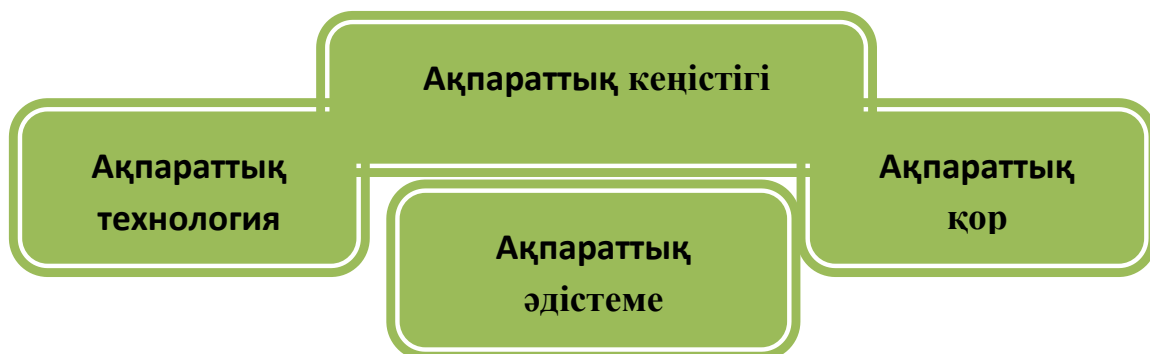
1. **Сауаттылық:** компьютерлік, ақпараттық, техникалық, интерактивтілік, коммуникациялық, сандық

2. **Мәдениет:** ақпараттық, коммуникациялық

3. **Құзырлық:** ақпараттық, коммуникациялық, технологиялық

Ақпараттық технологиялар түрлі білім беру технологияларын біріктіреді. Мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынасты, пәндік сипаттағы өзара байланысты коммуникациялық құралдар арқылы арттыруға мүмкіндік жасайды. Тұжырымдама жаңа білім беретін технологиялар мен білім беру үрдістеріне қатысушылардың барлығының жұмысын түбегейлі түрде жаңартады, әрі сапалық нәтижесін жоғарылатады.

Электрондық оқыту жүйесін енгізуде мектептің ақпарат кеңістігі жасалынды.

Ақпараттық технология - кеңістігінде презентация, сайт, реферат, коллаж, флэш-анимация жұмыстары орындалады.

Ақпараттық әдістемеде – сабақтағы иллюстративтік материалдар, тәрбие жұмысының әдістемелері, диагностикалық тест, сабақтың дидактикалары, сабақтың электронды түрдегі конспектсі, үйірме жұмыстары

Ақпараттық қор – оқу дисклерімен, электрондық оқулықтармен, ҰБТ репетиторы, кино, бейне фильмдерді көру жұмыстарын атқарады. Интернет арқылы ақпараттар іздеу, мектептің деректер қорымен жұмыс жасауға болады.

Мектептің сайты, Интернет сервер, Мектептің деректер базасы, баспа материалдары, оқушы презентациясы, мектептің ақпараттық қор орталығының жұмысы басшылыққа алынады.

Электронды оқыту жүйесін ұйымдастыру және басқару нәтижесінде үздіксіз білім беру үрдісі қалыптасады.

Жүйе бейнеконференциялар, әртүрлі жиындар, ақпараттарды жинақтау, оларды мұрағатта сақтау, жинақталған мәліметтерді телефон және электр жүйесі арқылы оқушыға жеткізуге мүмкіндік берді. Инновациялық арақашықтықтан басқару жүйесі мектепшілік басқаруға өте тиімді. Кез келген мұғалімнің сабағын монитор арқылы

қадағалап отыруға, ата-аналар интернетке кіріп, ON-line арқылы WEB браузермен мектептің сайтына еніп, баласының қалай жауап беріп жатқанын тікелей көре алады.

Нәтижеге бағытталған басқару құрылымы

Қазіргі таңда білім беру мекемелері процеске бағытталған дәстүрлі басқарудан бас тартып, нәтижеге бағытталған басқаруға көшіп жатыр. Себебі мектептегі білім беру сапасының негізгі көрсеткіштері ҰБТ қорытындылары бойынша алынууда. Нәтижелік басқарудың дәстүрлік басқарудан айырмашылығы

1. дәстүрлі басқаруда: шаруашылық іс-шаралардың маңызын көрсетіп, қызметтік міндет бөлінісін ұзақ мерзімді жасай отырып, жоспардың орындалуы бойынша кезеңдік есеп береді.

нәтижелі басқаруда: нәтиженің алатын орнын көрсетіп, стратегиялық жоспар жасап, нәтиженің анықталу барысы бойынша нәтижелік есеп береді.

2. дәстүрлі басқаруда: даму біржақты, атқарылатын жұмысқа салғырттылық, шаралар науқандық сипатта кемшіліктерді жоюға бағытталады

нәтижелі басқаруда: даму жүйелі және кешенді бағытта жүреді, мақсатты іс-әрекеттер қиындықтың алдын алуға бағытталады.

3. дәстүрлі басқаруда: нәтиже нақты көрсетілмейді, іс-шараны жалпылама және жауаптыны жазалау үшін жүргізіледі.

нәтижелі басқаруда: нәтижеде деңгейлеп көрсетіледі, педагогикалық мониторинг негізінде аралық нәтижелер мен жұмыс жасалады.

Нәтижелік басқарудың тиімділігі мынада:

- күтілетін нәтиже анықталады;
- нәтиженің көрсеткіштері бойынша мектеп жұмысы бақыланады;
- оқу-тәрбие жұмысындағы кемшіліктер мен ауытқушылықтарды болдырмау жолдары анықталады;
- осыдан барып нақты нәтижеге қол жеткізіледі.

Білім жетілдірудің бірізділігін, үздіксіздігін, қамтамасыз ете отырып, келер күннің бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал ететін, адамзат қоғамын алға апаратын күш – басқару кеңестерінің жұмысын жандандыруға байланысты.

Педагогикалық кеңес: Педагогикалық кеңес мектепті басқарудың тұрақты әрекет ететін алқалы органы болып табылады. Оның басты міндеті: оқу-тәрбие жұмысының деңгейін көтеруде мектептің педагогикалық ұжымын жұмылдырып біріктіреді, практикаға ғылыми жетістіктері мен алдыңғы қатарлы тәжірибелерді енгізеді. Оны өткізудің түрлері:

Ғылыми- әдістемелік кеңес: Мектеп–ғылыми-әдістемелік жұмыс орталығы, өйткені мұғалімдердің кәсіби деңгейінің, шығармашылық шеберлігінің шыңдалуы күнделікті жұмыс барысында жүзеге асырылады. Ал оны ұйымдастыру басқару қызметіндегі әдістемелік кеңестің негізгі міндеті мен мақсаты. Осы орайда мектебіміздегі ғылыми-әдістемелік жұмыстар В.Э.Штейнбергтің көп өлшемді дидактикалық технологиясы негізінде құрылған. Бұл технология мұғалімдерге өз тәжірибесінде логикалық-мағаналық және жобалық-технологиялық үлгідегі дағдыларды меңгеруіне мүмкіндік береді. Басқару қызметінде жобалық-технологиялық тәсілді қолдану білім берудің барлық басқышында біршама жұмыс істеуге, инновацияны күштеп енгізуден аулақ болуға және әр бір мұғалімнің қызығушылығын тудыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Курс аралық кезеңде білім беру ұйымдары басшыларының кәсіби өсуін жетілдіру. Б.И.Иманбекова ., Алматы, 2010.
2. Үздіксіз білім беру жағдайында мектеп басқарудың озық үлгісі. С.Ж.Тауірбекова ., Алматы., 2012.
3. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту. Б.А. Тұрғынбаева ., Алматы ., 2012

БЕС ЖАСАР БАЛАЛАРДЫҢ ЖЕКЕ БАСЫНА МІНЕЗДЕМЕ

Бұл жастағы балалардың мінез-құлқында «неге, негештік» басымырақ болуы, олардың айнала қоршаған дүниеге қызығушылықтары мен білгісі келетін дүниелердің көбеюінен туындайды.

Құзыреттілік. Бес жастағы баланың әлеуметтік құзыреттілігі қызығушылығының артуы және әсіресе құрбыларымен араласу кезінде өзінің ортадағы орнын сезінуде көрінеді. Бала қажеттілігін қанағаттандыру үшін сөйлеу түрін және басқа да түрлі тәсілдерді пайдаланады. Өзіне жақын ересек адамның, құрбы-құрдасының көңіл күйін байқап, оған көңіл аударып, ниет білдіреді.

Ақыл-ой құзыреттілігі ойлау белсенділігінде сипатталады. Бес жасар «Негештер» өмірде болатын жағдайларды (тірі және өлі табиғаттағы өзгерістерді, адамның шығу тегі, ересектердің кәсіби іс-әрекеттерін) анықтап зерттеу әрекеттеріне қызығушылықтарын арттырады. Бала ойын бір жүйеге келтіруді, өзінің қарапайым әрекеттерін жоспарлауды біледі. Ана тілін меңгеру үшін сөздердің мағынасы және байланысын көрсететін, дыбыстар жайлы ойындар жақсы орын алады.

Дене тәрбиесі құзыреттілігі салауатты өмір салтын құрумен байланысты. Гигиеналық тазалық шараларын, күн тәртібін орындап, қимыл-қозғалыс белсенділігін жүйелеу керек. Бес жасар баланың көңіл күйі қуану, қанағаттану, ренжу, мұңаю сияқты сезімдерімен ерекшеленеді. Адамгершілік қадамдарға көңілін аударып, ниетін білдіреді. **Еркіндік** балаға өзін қоршаған ортада қоғамдық нормаларды реттеуге шамасы келгенде пайда болады. Ол бастаған ісін аяқтайды (конструктор құрастыру, ойыншықтарын жинау, ойынның шарттарын, өлеңнің, әннің сөздерін есінде сақтау т.б.). Балаға тән әрекеттерде: ойында, құрастыруда, сурет салуда, мүсіндеуде, сондай-ақ сөйлеуде **креативті** әрекет сипат алады. Бала бір материалға қарай отырып, оның пішіні мен сызықтарынан әр түрлі кеңіректерді көріп, оны салған суретінде, табиғи заттардан жасаған бұйымдарында т.б. жұмыстарында көрсете алады. Оны ойында, мәнерлі қозғалыста, ертегі құрастыруда пайдалана алады. Осындай іс-әрекетінің нәтижесінен пайда болған «жаңалықтарынан» ләззат алады.

Бес жасар баланың **бастамшылығы** ойын таңдауда, ересек адам мен құрбы-құрдасына сұрақ қойып немесе пікірін білдірген кезде, өз еркімен іс-әрекеттерді жүзеге асырғанда туындайды.

Дербестілігі өзіне-өзі қызмет ету (киіну, шешіну, беті-қолын жуу т.б.) барысында, яғни жеке тапсырмаларды (кезекшілік, өсімдіктер мен жануарларды күту) орындауда, өзінің білімін іс-әрекеттерінде пайдалана алуында көрінеді.

Мінез-құлық еркіндігі тәуелсіз әрекеттерді жүзеге асыруға ұмтылғанда: өзінің ұстанымын қорғағанда, білімін түрлі әрекеттеріне пайдаланғанда пайда болады. Бес жасар баланың дүние танымы оны қоршаған ортадағы үлкен адамдардың көмегі мен әсерлері арқылы іске асады. Осы орайда (өлі және тірі табиғатқа) үлкендердің еңбегіне деген қарым-қатынасқа ене отырып, басқа өмірді тани білуге ұмтылады. Бес жасар балаларды мектепалды дайындықтан өткізудің ең бастысы яғни, мектепке дайындаудың сапасы, оның сөйлеу тілін, көру, есту, қолының жазуға деген қозғалысын жетілдірудің ерекшелігінде. Айналамен танысу барысында кеңістікті, заттың пішінін, түрін, түсін, қатты, жұмсақ сапасын салыстырып, үлкен-кіші, сұйық деген ұғымдарға көңіл бөледі. Сонымен қатар, табиғатты бақылай отырып, балалардың сөздік қорын молайту, тәрбиеші тарапынан берілген сұрақтарға түсініп, дұрыс жауап беру, жаңа сөздерді яғни, балаларға түсініксіз сөздермен жұмыс жүргізу кезінде есте сақтай білу, дыбыстарды дұрыс айтуға, айтылған сөздің мән-мағынасын түсінуге жетелеу қажет.

Мектеп жасына дейінгі балаларға көркем шығармаларды оқып, өздеріне арналған суретті кітапшаларды пайдаланып, «Айгөлек», «Мөлдір бұлақ», «Ұлан» т.б. журналдар мен әдебиеттерді ұсынып, балалардың еркін танып білуіне ықпал етуімен бірге өздеріне кітапшалар жасатып, олардың көркем әдебиетке деген қызығушылықтарын дамыту үлкен іс болып табылады. Кеңістікті, уақыт пен сандар туралы ұғымдарды әңгіме, ертегі, жұмбақтар мен жа, уақыт пен сандар туралы ұғымдарды әңгіме, ертегі, жұмбақтар мен жаңылтпаштарды пайдалану кезінде де қалыптастырамыз. Өйткені сандарды тура және кері санауда, геометриялық фигураларды ажырата білуге қалыптастыруда дидактикалық ойындар мен санамақ есептердің пайдасы олардың ойлау қабілеті мен есепке деген жүйріктіктерін қалыптастырады. Табиғат аясындағы еңбек түрлері арқылы шаруашылық, тұрмыстық, өзіне-өзі еңбек ету түрлерімен танысады. Өсімдіктер мен жануарларды күту, баптау оларға жанашырлықпен қарау, қамқорлық жасауға машықтанады. Табиғат пен адамды бөліп қарауға болмайтынын түсінеді. Баршаға белгілі бұл жастағы (бес жасар) балада өзіне тән ерекшеліктері, мінез-құлықтар, өзіндік қызығушылықтары болады. Мектепке барар шағын да тәрбиеші-педагог бар ықыласымен баланы жаңа ортаға бейімдейді. Сөйтіп, бірнеше бақылау жұмыстарын жүргізеді.

Біріншіден, тәрбиеші-педагог өз шеберлігін, өнерін, әдіс-тәсілін пайдаланып, балаларды өз құрбы-құрдастарымен үлкендермен раласуға үйретеді.

Екіншіден, педагогикалық-психологиялық жаттығуларды пайдаланып, балалардың сезім әсерлеріне, үшкі дүние сезімдеріне дұрыс психологиялық ойын-жаттығулар жүргізеді. Мұндай әсерлі де пайдалы жұмыстар мен жаттығулар, ойындар балаларды сенімділік пен белсенділікке шақырады және жақсылыққа баулиды. Ертеңгілік шеңберді ұйымдастырудың да маңызы ерекше, өйткені балалар ересектер мен өз қатарластары арасында еш нәрседен қауіптенбей еркін сезінеді, көңіл күйінің көтеріңкі болуына көмектеседі. Тәрбиеші-педагогтың міндеті балалардың бейімделу (адаптация) уақытын түсіну мен сезінуінің маңыздылығында. Балалардың балабақшаға немесе мектепке көтеріңкі көңіл-күймен келуі тәрбиеші-педагогтың еңбегінің көрінісі мен жемісі болып табылады.

Бес жастағы баланың психофизиологиялық дамуы

Бес жасқа келген баланың өмірге деген көзқарастары мен айналасына қарым-қатынас шеңбері кеңі түседі. Бұл жастағы балалардың дене бітімдері тез дамып, сан алуан іс-әрекеттердің түрін игереді. Сондай-ақ, бұл даму кезеңдерінде балалардың нейро-физиологиялық дамуларымен қатар ми қабыршақтарының дамуына көп күш сала бермеу қажет. Өйткені, динаикалық стереотипте баланың ми қабыршақтары ұзақ уақытқа дейін көп нәрсені қабылдамай, керісінше қайтадан тез арада барлақ заттарды қабылдап кететін уақыттары да болады. Осы жаста балалардың нерв жүйелері тез шаршап, екінші бір жағдайдан жаймен ауысып, өз сезімдерімен еріктерінде көрсете алады. Нейропсихологиялық даму кезінде бес жастағы баланың жоғарғы психологиялық функциялар қарқыны белгілі бола бастайды. Қолдарының саусақ бұлшық еттері дамып, тілдік сөздік құрамдары өсе түседі. Оң қолдарымен жазу, сызу, қию, т.б. іс-әрекеттері, көру, есту, есте сақтау, ойлау қабілеттері қалыптасады. Кейде керісінше бала үйрену барысында кейбір заттарға басқа өзгертулер енгізіп, мән-мағынасының дұрыстығына қарамай, өз көзқарасымен жаңа сөздер «ойлап тауып» отырады.

Баланың сыртқы және ішкі сезімінің арасындағы баспалдақ. Бұл шақ баланың сенсорлық дамуының қарқынды кезеңі болып табылады. Осы кезде баланың түр-түстерді ажыратып, оларды қабылдау, сонымен қатар заттармен іс-әрекетіне бала барған сайын оның түсін, түрін, салмағын, беткі қасиеттерін дәл бағалай бастайды. Бала өзінің сенсорлық тәжірибесін жинақтауда, әсіресе қанық түстерді тез ажыратып, түр-түстерді бір-бірінен ажырата білуі жетіледі.

Сондай-ақ есту анализаторлары дамып, музыканы қабылдауында оның әуендерін қадағалауды, дыбыстардың қатынастарын жоғарлылығына қарап бөлуді, ырғақтың (музыкалық дыбыстардың) түрлерін аңғарып, фонетикалық естуі тікелей тіл қарым-қатынасының негізінде қалыптасады.

Бес жастағы балалардың сенсорлық дамуы психомоторикаға, қимыл-қозғалыс анализаторына байланысты. Әсіресе көру-моторика координациясында геометриялық пішіндерді, әріптерді баспа түрінде жазып, әр түрлі шамадағы пішіндерді бояп, түрлі-түсті дөңгелекшелер, үшбұрыштар т.б. геометриялық пішіндерді пайдаланады. Осы шақта балалардың сенсорлық дамуы біртіндеп тереңдей түседі. Түр-түстермен танысып, оларды дұрыс қабылдап, реңктермен танысуға, негізі геометриялық пішіндердің жақтарын, бұрыштарының өзара қатынасымен танысудан, жеке бағыттардың өзара қатынасымен танысуға көшу осылайша басталады. Демек, бұл жастағы балалар сенсорлық дамуда заттар мен құбылыстардың әр түрлі қасиеттері мен байланыстары жөнінде түсініктерді меңгеріп, қоршаған ортаны толықтай және жекелей қабылдауға мүмкіндік беретін қабылдаудың жаңа әрекетін игереді. Бес жасар баланың зейіні төңіректегі заттарға және осылар арқылы орындалатын іс-әрекеттерге қатысты ынтамен сипаттайды.

Осы жаста баланың ынтасы өшпей тұрған кезде ғана зейіні шоғырланады. Жаңа бір нәрсе пайда болысымен-ақ баланың зейіні лезде соған ауады. Сондықтан балалардың ұзақ уақыт бір іспен шұғылдануы сирек болады. Осы шақта бала әрекетінің жаңа түрлерін, үлкендердің оған қойған жаңа талаптарын игерудің ықпалымен баланың алдына бір нәрсеге зейінін шоғырландыру және оған зейін қою, сол затты есте ұстату және содан кейін оны жаңғырту, ойынның суреттің ой желісін құру сияқты жаңа ерекше міндеттер пайда болғанда ғана бетбұрыс жасалынады. Осы міндеттерді шешу үшін бала үлкендерден үйренген тәсілдердің қайсы бірін пайдаланады. Міне, сонда ғана зейіннің арнайы іс-әрекеттері қалыптасып, еркін, алдын-ала ойластырылған сипатқа ие болады. Естің дамуы бес жастағы балалардың қабілеттілігінің пәрменді дамуымен сипатталады. Бес жасар балалардың есі негізінен ықтиярсыз сипатта болады. Яғни, бұл жастағы бала көбіне өзінің алдына бір нәрсені есінде қалдыру үшін саналы мақсаттарды қоймайтындығын көрсетеді. Есте сақтау мен еске түсіру баланың еркі мен санасына байланысты өтеді. Бала іс-әрекетте неге зейін қойса, оған не әсер етсе, не қызық болса, соны ғана есінде ұзақ сақтайды. Заттарды, картиналарды, сөздерді есте сақтаудың сапасы, баланың осыларға қаншалықты әсерлі іс-әрекет істеуіне іс-әрекет процесінде оларды егжей-тегжейлі қабылдау, ойластыру, топтастыру қандай дәрежеде өтетіндігіне байланысты.

Сондай-ақ, бұл жастағы балалардың көптеген іс-әрекет түрлері қалыптасады: өз-өзіне еңбек ету, еңбек, қимыл-қозғалыс т.б. есте сақтау мен еске түсірудің жолдарында балалардың сөздік қорлары көбейіп, өздері көп нәрсені ойластырып, жандандырып, елестету арқылы есті дамытады. Бес жастағы балалардың ұзақ есте сақтауы мен қысқа еске түсіруі – ес жұмысының бірден-бір түрі. Мысалы: бала бірденені еске түсіру немесе есінде сақтауға алдына мақсат қояды, ал бұл үшін арнаулы тәсілдер қолдануды білмейді. Сондықтан осы кезде үлкендер өлең, жұмбақ, би, ән т.б. арқылы еске түсіру әдістерін пайдаланып, балалардың ес қабілетіне әсерін тигізеді. Міне, осындай әдіс-тәсілдер арқылы баланың есте сақтау қабілеттері артып, сөздік қорлары мен сөздерінің саны үлкен адамның тікелей талабы бойынша есінде сақтауға тиісті сөздерден көп болып шығады.

Өзінің бастамалары жағынан баланың қиялының дамуы белгілі бір психологиялық жағдайлармен байланыса келіп, заттарды басқа баламалармен және олардың бейнелеулерімен алмастырудан тілдік, қарапайым математикалық ұғымдарды және басқа белгілерді пайдалануға, ойлаудың логикалық формаларын меңгеруге әкеледі. Баланың қиялдауы ойын үстінде қалыптасады. Ойын үстінде қалыптасқан қиял мектепке дейінгі бала іс-әрекетінің түрлеріне де ауысады. Бала сурет салғанда ертегілер

мен өлеңдерді өз қиялдарымен ойлап тапқанда қиял неғұрлым айқын байқалады. Сондай-ақ осы шақта қиялдары дамуымен қатар сөздік қорлары молайып, бірін-бірі тыңдауға, ойлау қабілеттері арқылы бір-біріне көмекке дайын болады. Бұл жастағы балалардың тілдік дамуы өз тілін толық біліп, оны түсініп айтуына тікелей байланысты болмақ. Өйткені өзін қоршаған ортамен байланыста басқа адамдармен араласу кезінде оны іс жүзінде қолдану жетіле түседі. Сонымен бірге тіл психикалық процестерді қайта қараудың негізі, ойлау құралы болып табылады. Осы жастың соңына қарай тәрбиелеудің белгілі бір жағдайда сауаттылықты меңгеру үшін үлкен маңызы бар, тілді тек пайдаланып қана қоймай, оның құрылысын да ұғына бастайды. Сондай-ақ тілдің сөздік құрамы өсе түседі. Баланың сөздік қоры тек зат есімдерден емес шылау сөздердің есебінен де өседі. Сөздерді айтарлықтай құрады, әр түрлі жұрнақтар жалғау арқылы олардың мәнін өзгертеді. Сюжетті-рөлді ойындардың ережелерін сақтай отырып ойнатудың да бала тілінің дамуы мен сөздік қорларының көбеюіне әсері мол. Бала салған суретіне мән беріп тілін дамытуда басты ерекше ықпалдарды іс-жүзіне асырады.

Әлеуметтік даму барысында балалар біраз есейе түскен соң шағын отбасылық байланыстар шеңберінен шығып, адамдардың аумақтық тобымен, әсіресе өз дос-құрбыларымен араласа бастайды. Өзіне және өзгеге деген жанашырлық, татулық, қайырымдылық сезімдері де оянады. Өзгелердің де талап, тілектерін орындауға, айтқандарын мұқият тыңдап, мінез-құлықтарының ең қарапайым жағымды әсерлері пайда болады.

Өз-өздеріне баға беру, атқарған жұмыстарына яғни, салған суреттеріне, шығарған есептеріне басқа балалардың жұмысымен салыстырып, баға беру қабілеттерін де игереді. Өз-өзіне деген сенім өзін қоршаған жақын адамдар мен отбасында қалыптасады. Өзінің атқарған жұмысына және басқа балалар атқарған жұмыстарға «жақсы» немесе «жаман» деген баға беру қабілетін де қалыптастырады. Кез-келген тапсырманы жинақы, ұқыпты орындап, үлкендердің және құрбы-құрдастарының құрметіне бөленуге тырысады.

Осы жаста табысты өтетін тілді іс жүзінде меңгеруге, ұғына білуге, тілдік сөздік құрамын едәуір көбейтуге күшін салады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Астана, 2009 ж.
2. Мектепке дейінгі жалпы білім беру бағдарламасы, Еденбаева З.Д., Попова Т.Н., Алматы 2006 ж.

Рысбаева А.А.

химия пәнінің мұғалімі

Бегалиева Г.Д

химия пәнінің мұғалімі

Абдракова М.Б.

*химия пәнінің мұғалімі № 23 орта мектеп , Тараз қаласы
(Қазақстан)*

БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА- АҚПАРАТТЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Адам баласы көзімен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрнымен иіскеп тыстағы дүниеден хабар алады.

А.Құнанбаев

Қазіргі кезде егеменді елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алдық. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің жаңа мазмұны пайда болды. Жеке тұлға, яғни дарынды, шығармашылық тұлға қалыптасыру білім мен тәрбие берудегі мемлекеттік істің ең маңыздысы болып отыр. Педагог қызметінің инновациялық бағыттылығы білім беруді жаңартудың құралы. Оқу процесінде педагогикалық инновацияны енгізіп, барынша аз дене, ой еңбегін және аз уақыт жұмсап жоғары нәтижеге қол жеткізу оның тиімділігін білдіреді.

Химия сабақтарында оқушының өздігінен жұмыс істеп, білім алатын, білімін толықтыратын қабілетін дамыту өзекті мәселеге айналып отыр. Әрбір сабақта баланың қисынды ойлап пайымдануын, талдау қорытындылау, дұрыс шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға тиіспіз. Бала тек білімді жинақтап қоймай, оны терең түсініп, әрі шығармашылықпен пайдалануға үйретілуі тиіс.

Қазіргі таңда, мұғалімнің басты міндеті – білім беру емес, оқушыны қызметін ұйымдастыру. Мұғалім жай ғана ақпаратты жеткізуші ғана емес, үздіксіз ауысып жатқан білім беру процесінің моторы және ұйымдастырушысы. Оқыту үрдісінде білім берудің интерактивті формасын қолдану білім берудің тиімділігін арттырады. Интерактивті білім телекоммуникация және телехабар тарату технологиясы негізінде жетістікке жеткенде, оқу мәліметтерінің бастау көздерін пайдалану мүмкіндіктерін жақсартады..

Бүгінгі күні әлемдік ең озық білім кеңістігінің көтерілудің тиімді жолы – білім беру сапасын толықтай ақпараттандыру болып отыр. Оқушының білімін толық жетілдіріп, болашақтың ойы ұшқыр азаматтарын тәрбиелеп жеткіземіз десек, олардың санасына жаңа технологиялық ақпарат құралдарына негізделген білімді сіңіру қажет. Мектептегі білім беруді ақпараттандыру – бұл заман талабы, ғасыр ағымы. Ұрпағымыздың кемеңгерлікке ұласқан ақыл-ойының, парасат-пайымының және жаңа арнада өріс алған мәдениетінің асқар шыңы болып табылады. «Қазіргі заманда ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі білім беру өте қажет» деп елбасы атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісіне оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы өте зор. Қазір бұрынғы кезең емес, кейде баланың пәнге, ол туралы ақпараттарға қызығушылық деңгейі, сұранысы мұғалім білімінен де жоғары болуы мүмкін, электрондық оқулық, компьютер, интернет арқылы өз бетімен қажет білімін өзі алатын оқушылар көбейіп келеді. «Баланың даму аймағы» әлдеқайда кеңіді, яғни толассыз өсіп келе жатқан толассыз ақпараттар мен ақпараттар көздерінің көбеюі жас баланың ойлауының жетілуіне үлкен әсер етеді.

Ақпараттық мәліметтердің пайдаланылуы, әсер ету тәсілі және жиналуы білімдендіру саласында үлкен роль атқарады. Қазіргі заманда материалдық және энергетикалық қорлармен қатар негізгі қор ретінде бірінші орынға ақпарат шығады. Ақпараттандыру адамзат өмірінде барлық жағынан әсер ететін парасаттылық іс-әрекетінің ролі мен деңгейін көтеруге байланысты жан-жақты даму үрдісі болып табылады. Ақпараттандыру ұғымы компьютерлік технология мен компьютерлендірумен тығыз байланысты.

Орта білім беру жүйесін ақпараттандыруды басты мақсаттарының бірі-оқушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру және жаңа әдістерді қолдану қажеттілігінен туындайды. Егер де, ақпараттық технология негіздері еліміздің қарыштап дамуының кепілі десек, дамыған елдің болашағы бұлыңғыр болмақ емес. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың: «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер-бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады», - дейді. Демек мұғалімге қойылатын талап жоғары, яғни: терең біліктілік, оқу-тәрбие ісін шебер ұйымдастыра білу заман талабына сай ақпараттық сауаттылық, жаңалықты дер кезінде сезініп, ағымына ілесіп отыру арқылы шығармашылықпен жұмыс істей білу, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгеру, т.б

«Оқушы ақпаратты қалай қабылдауы мүмкін?» – деген сұрақ туындауы мүмкін.

Ол: 1. Тұқымқуалаушылық қабілет.

2. Көру, есту, дәм сезу, иіс сезу арқылы алады.

3. Ақпарат үзілісті жеткізіледі.

4. Ақпарат үздіксіз беріледі.

5. Ұстазынан түрлендіріледі.

XXI ғасырда Қазақстан Республикасында білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға шәкірттің білімін, білігі мен дағдысы емес, оның тұлғасын білім арқылы дамуын қойып отыр. Ақпараттық технология негіздері тұлғаның білім арқылы дамуын қойып отыр. Ақпараттық технология негіздері, оқушылардың химия пәнінен алған білім сапасымен сауаттылығын кеңейтеді.

Жаңа ақпараттық технологияға өтуге бірнеше тұжырымдар жасауға болады. Олар:

- бір сарынды жұмыстан босату есебінен жеке тұлғаның шығармашылық әлеуеттілігін;

- барлық адамзат күшімен жиналған қоғамның кез-келген мүшесі кеңінен пайдалана алатын парасаттылық әуеттілігін;

- өндіріс ортасына ақпараттық еңбек іс-әрекетіндегі парасаттылығын;

- қоғамның әрбір мүшесін дұрыс ақпарат көзіне қол жеткізе алу үшін ақпараттық қызмет көрсету деңгейін көтеру керек;

Осы тұжырымдарды іске асыру үшін мектепте ақпараттық технологияны кеңірек пайдаланған абзал. Заман ағымына сай күнделікті сабаққа:

- мультимедия (видео, аудио қондырғылары мен, теледидарды, электрондық оқулықтарды)

- компьютер (компьютерлік бағдарламалар, интерактивті тақта)

- анықтамалық мәліметтер (сөздік, энциклопедия, карта, деректер қоры)

- электронды кітапханалар (мәтіндік, графикалық, дыбыстық және бейне ақпараттар)

- виртуальды зертханалық тәжірибелер;

- интернет және тағы басқа көрнекті материалдарды пайдалану айтарлықтай нәтиже береді.

XXI ғасыр-ақпарат ғасыры болғандықтан адамзатқа компьютерлік сауаттылық қажет. Заман ағымына сай сабаққа видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану оқушының дүниетанымын кеңейтеді. Мұндай қондырғылар оқушылардың қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдауға және алған мәліметтерді нақтылауға мүмкіндік береді. Оқушылардың сабаққа деген

қызығушылығын ояту мұғалімдердің сабақ өткізу тәсіліне де байланысты. Дәстүрлі оқулықты оның электрондық нұсқасына оңай айналдыруға болады. Қорытындылау сабағында электрондық оқулықты пайдалану арқылы тесттік тапсырмалар орындауға болады. Компьютер көмегімен оқыту тиімді. Компьютермен өткізілген ірбір сабақтан соң оқушы тест,бақылау жұмыстары арқылы өз білімін бекітеді. Бала өз білімін өзі тексере алады. Ақпарат алу-тек компьютермен жұмыс істеу емес. Ол: анықтамаларды,химиялықформулар,сөздіктерді,энциклопедияларды,теледидар бағдарламаларын т.с.с пайдалану.

Сондықтан келешек өсіп келе жатқан ұрпақтарды тәрбиелеуге,оқытуға,ақпараттық қоғамда жемісті іс-әрекет нәтижесін алу үшін өз әрекетін жоспарлауға іскерлік қалыптастыруға,алға қойған мақсаттарды шешу үшін ақпаратты іздеуге,ақпараттық моделдерді құрудың ұтымды жолдарын орнатуға,барлық іс-әрекеттерді техникалық жолмен қамтамасыз етуге дағдыландыру қажет деп ойлаймыз.

Кешегі күннің оқу,білім алуға қойған талаптары бүгінгі күннің оқу үрдісіне қойып отырған талаптарына толық сәйкес келе бермейді. Қазіргі заманда оқушы, тыңдаушы өзіне керек қыруар көлемдегі білімді барынша қысқа мерзімде және барынша тез алуға ұмтылуда. Сондықтан да білімнің бүгінгі ұраны “Белсенді де қарқынды оқу” болып отыр. Қарқынды білім алу оқытудың интерактивті әдістемесі мен технологиясын қолдану арқылы жүргізіледі. Басты ерекшелік- оқушы оқыту үрдісін пассивті тыңдаушы емес,белсенді қатысушы, керек, қажетті материалмен тікелей жұмыс істеуші.Бұған қазіргі оқытудың жаңа технологиясы мүмкіндік беріп отыр. Ал басты мақсаты оқушының ойлау, табу, шешу қабілеттерін дамыту болып табылатын химия пәні үшін озық технологияның орны мектептер заманауи технологиялармен жабдықталу үстінде.Осы орайда интерактивті тақталардың алатын орны ерекше. Активстудио бағдарламасымен қамтамасыз ету арқылы интерактивті тақтамен оқыту технологиясы –оқу үрдісін белсенді,қарқынды етудің бір жолы. Интерактивті тақта мүмкіндіктерін пайдалана отырып өткізген сабақтар мұғалімнің оқу процесінде уақытын үнемдей отырып,оқушыларға көптеген ақпараттар беруге көмектеседі.

Ол әртүрлі түспен көркемделіп, дыбыстармен,мультимедиялық-операциялық ортамен құрылған сабақ. Қазіргі таңда ақпараттық технологияны қолданудың мынандай артықшылықтары бар: - оқып-үйренетін материалды жақсы және барынша терең түсіну;

- білімдердің жаңа саласын оқып-үйренуге уәждеу;
- оқып – үйрену уақытының айтарлықтай қысқаруы нәтижесінде уақытты үнемдеу;
- алынған білімдері ұзақ уақыт есте қалады және қысқаша қайталанғаннан кейін іс жүзінде қолдану үшін оңайырақ еске түседі;
- өндірісті оқып-үйрену мен біліктілігін көтеру шығындарының азабы азаюы;
- интернетті пайдалану мүмкіншілігі;
- оқушының танымдық қабілеті,өз бетінше ізденуіне жол ашады;
- білім заңының талаптарны толық қанағаттандырады;
- мұғалімнің оқушылармен қарым-қатынас түрі өзгереді;
- оқушылардың білім сапасы жоғарылайды;

Жаңа технологиядан күтілетін нәтиже:

- жеке тұлға қалыптасып ақпараттық мәдениеті дамиды,кең ақымды ақпараттар мен пайдалы мәліметтер алады,өзінің жеке болашағына бағыт-бағдыр жасайды,сауаттылығы артады;
- жаңалықты меңгереді,жаңа шешімдер табуға дағдыланды дүниетанымы кеңейіп,өз бетімен білім алуға және ойлауға үйренді,оқушының қабілеті дамып,өз бейімділігін таниды,
- ұстаз бен дара тұлға арасындағы байланыс ынтымақтастығы артады;

Корыта айтканда, акпараттык интерактивтік технологияны оку үрдісінде қолдану білімдендірудің тиімділігін арттыруды, оқушыларға білім беру сапасын тұлғалық-бағытталған сипатта құрастыруды, құзыреттілікті қалыптастыруды, басқару саласын ұйымдастыруды көздейді.

Раимкулова А.С.

*педагогика илиминин доктору,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун
педагогика кафедрасынын башчысы
(Кыргызстан)*

БОЛОЧОК МУГАЛИМДИН АЛДЫҢКЫ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮ – СТУДЕНТТЕРДИН ТААНЫП-БИЛҮҮ ПРОЦЕССИН ТУУРА УЮШТУРУУ

XXI кылымдын өсүп өнүгүү шарттары болочок мугалимге жаңы профессионалдык компетенциялар талаптайт. Болочок мугалим студенттердин таанып-билүү процессин туура уюштура билиши керек. Бул процессти башкарууда болочок мугалим кабыл алуу процессин туура уюштуруу компетенттүүлүгүнө ээ болушу зарыл.

Сезүү жана кабыл алуу – таанып-билүү процессинин биринчи тепкичи. Кабыл алуу – сезүүгө салыштырганда бийигирээк деңгээлде турган таанып-билүү процессинин баскычы. Кабыл алуу бул айлана чөйрөдөгү буюмдарды, жагдайларды, кубулуштарды чагылдыруучу процесс. Кабыл алуунун негизинде татаал нерв байланыштардын системасы жатат. Кабыл алуу процессинде – тосуп алуу процесси” ишке ашышы керек.

Тосуп алуу процесси – бул адам баласынын чагылдырылып жаткан процеске карата түзгөн мамилеси, ишмердүүлүгүнүн натыйжасы.

Америкалык психолог Р. Хелд “Айлантма” (Карусель) аттуу эксперимент жүргүзөн экен. Ал мышыктын эки баласын айлантмага отургузуп, бирөөсүнө айлантууну мажбурлап, бирөөсүн жөн эле каратып отургузуп коюптур. Бул эксперименттин жыйынтыгында көрүүчүлүк ыкка жана активдүүлүккө ээ болгон мышык ал айлантууга мажбур кылган мышык экен. Жөн карап отурган мышык көзү көрбөй кала бериптир. Ар бир субъектин ишмердүүлүгүндө пайда болгон перцептивдүү маселелер кабыл алынып айткан жагдайлардын адекваттуулугун талап кылат.

Кабыл алып жатып адам баласы көрөт, карайт, угат, сезет кабыл алуучу нерсени түшүнө жана туура кабыл алганга өзүнүн мүмкүнчүлүгүн жумшайт. Жалпысынан айтканда бир белгиленген маселени чечиш үчүн ал өз ишмердүүлүгүн ишке ашырат.

Кабыл алуу үчүн бөлүктөрдүн жана бүтүмдүүлүктөрдүн биримдиги керек. Бул жерде анализ жана синтездин биримдиги чоң мааниге ээ.

Гештальт-психологияны жактоочулар: Найссер У., Шефрин Р., Гейслер У., Рейнолдс С., Флаг П. ж.б. кабыл алууда транспозиция деген түшүнүк бар экенин белгилешкен. Транспозиция – бул кабыл алынып жаткан нерсенин өлчөмү же башка касиеттери өзгөрүлсө да, бирок анын бөлүктөрүнүн дал келиши сакталганда гана биз ал нерсени же буюмду таанып биле алабыз.

Болочок мугалим кабыл алуу процессинин өзгөчүлүктөрүн билиши зарыл.

Кабыл алууга төмөнкү өзгөчүлүктөр мүнөздүү.

Биринчиден, тандоочулук – бул бир объектилерди башка объект менен салыштырганда кабыл алынып жаткан объектиге мүнөздүү болгон өзгөчүлүктөрдү таанып-билүү жана айырмалоо.

Экинчиден, предметтүүлүк – бул объектинин актыларын түшүнө билүү. Айланадагы дүйнөнү таанып-билүүдө адам баласы биринчиден ал дүйнө ар кандай

предметтен турат экенин билет. Кабыл алуунун предметтүүлүгү тышкы кыймылдаткыч процесстер менен байланышта. Кабыл алуунун предметтүүлүгү жүрүш-турушту башкарууда көп өзгөчө ролду ойнойт. Предметтүүлүк-перцептивдүү процесстердин калыптанышына таасир берет. Эгерде иллюзия болсо, же ушуга окшош нерсе пайда болсо, анда адам баласы кабыл алуунун башка ыкмаларын издейт.

Үчүнчүдөн, бүтүмдүүлүк – бул кабыл алынып жаткан предметтин ар кайсы сапаты эмес, анын бүтүмдүү образы. Бул образ предметтин ар кайсы бөлүктөрүнүн сапатын жалпылоо масатында пайда болот. Кабыл алуу процессине бүтүмдүүлүк таандык, анткени ал тышкы таасирлерди чагылдырбастан, алардын ичиндеги карым катнашты чагылдырат. Кабыл алуу процессинин бүтүмдүүлүгүн биринчилерден болуп Гештальт-психологиянын өкүлдөрү: Найссер У., Шефрин Р., Гейслер У., Рейнолдс С., Флаг П. ж.б. белгилешкен. Карым катнаштын кабыл алуусун В. Келер деген окумуштуу изилдеген. Кабыл алууга сезүүнүн жыйынтыгы гана эмес, структуралык түзүлүш таандык. Биз чагылдырып жаткан нерселер, объектилер өздөрү бүтүмдүү жана структуралык түзүлүшкө ээ.

Ойлонуу түшүнүчүлүк – бул кабыл алынып жаткан предметтин маңызын билүү, түшүнүү. Мына ушу багытта биздин ойлоо процессибиз ишке ашат. Жаңы кабыл алынып жаткан нерсени биз башка категориялар менен салыштырууга аракеттенебиз.

Апперцепция – бул түшүнүк кабыл алуудагы адам баласынын психикалык турмушунун мазмунуна, анын инсандык касиеттеринин өзгөчөлүгүнө, муктаждыгына, калоосуна, мурунку тажырыйбасына көз каранды.

Тарыхыйлуулук - адамзатын коомдук практикасын кабыл алуу процессине багыттайт жана калыптандырат.

Ой жүгүртүү – таанып билүүнүн эң жогорку тепкичи. Таанып билүү түшүнүгүн ой жүгүртүүгө салыштырганда кенен. Окутуу процессте ой жүгүртүүнү өсүп-өнүктүрүү чоң мааниге ээ. Акимова М.К. жана Козлова В.Т. деген окумуштуулар бул түшүнүктү изилдеп жана мектеп шартында бул тепкичке көп маани берилбей калгандыгын белгилешкен. “Ой жүгүртүүнү эсепке албай калгандыктан, айрым мектептерде окутууда жетишпегендиктер көп болууда” – деген жыйынтыкты айтышкан.

Окумуштуулар тарабынан (А.В. Брушлинский, Н.А. Менчинская В.К.) далилденип кеткен ой жүгүртүүнүн окучууга карата “жандуу ой жүгүртүү” жана “жеке индивидуалдуу” стилдери бар. Окуучу бала сабакта окуу проблемалар менен гана чектелбестен ал ой жүгүртүү, таанып билүү процесстер менен да алек болот.

А.В. Панкратов белгиленгендей ой жүгүртүү – бул ишмердүүлүктүү психологиялык жаткан ишке ашыруу. Н.А.Менчинская баса белгилеп кеткен: “Ойлонуу жагдайларда жана практикалык маселелерди чечүүдө окуучулардын интеллектуалдуу ыктары пайда болот жана чыгармачыл ишмердүүлүккө жол ачылат”.

Ой жүгүртүүнү атайын уюштурууну көп окумуштуулар белгилешкен: Конева Б.Ф., Моляков В.А., Теплов В.М., Климов Е.А., Панкратов А.В. жана башкалар. Болочок мугалим билиши зарыл окуучуларга практикалык иштерди сунуштаганда биринчи планда теоретикалык ой жүгүртүү ишке ашпайт, бул жерде практикалык ой жүгүртүү ишке ашат. Таанып билүү процессин бүтүмдүү процесс катары карап гештальт-психологдор: Найссер У., Шефрин Р., Гейслер У., Рейнолдс С., Флаг П. ой жүгүртүүгө карата төмөнкүдөй жыйынтыктарды белгилешкен:

- ой жүгүртүү – чыгармачыл процесс;
- ой жүгүртүү – субъектүү мааниге ээ;
- ой жүгүртүү – мурунку тажырыйбага таянат;
- ой жүгүртүү – көп деңгээлдүү процесс;
- ой жүгүртүү – бир ой жүгүртүү жагдайдан башка ой жүгүртүүчү процесске өтөт;
- ой жүгүртүү – турмуштук, практикалык маселелерди чечүүчү процесс;

- ой жүгүртүү бир – ой жүгүрткөн жагдайдан башка ой жүгүрткөн жагдайга өтүүдө ой жүгүртүүнүн мазмуну өзгөрүүлөт жана түзүлүшүүндө жаңы сапаттар, байланыштар жана карым-катнаштар пайда болот.

Болочок мугалим өзүнүн компетенттүүлүгүн өстүрүүдө өзүнүн ишмердүүлүгүн жеке индивидуалдык рефлексивдүү деңгээлде сезүү процессин калыптандыруу зор мааниде экенин унутпашы керек.

Болочок мугалим ар кайсы педагогикалык жагдайларды чечүү менен чектелбестен, ал өзүн профессионал катары калыптандырууга багытталышы зарыл. Ой жүгүртүү операциялар макро операцияларга айланганда гана мугалимдин профессионалдык даярдалышы калыптанышы керек.

Таанып билүү ишин уюштурууда болочок мугалим көп компетенцияларга ээ болушу зарыл. Азыркы учурда болочок мугалимдин профессионалдык компетенттүүлүгүнө көп окумуштурлар көңүл бурушат: В.А. Адольф, А.Д.Дорофеев, Н.И. Запрудский, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, А.П. Тряпицына, А.В. Хуторский ж.б.

Профессионалдык компетенттүүлүккө ээ болууда болочок мугалим окутуунун жаңы моделин (жаңы технологияларын) колдонуну билиши керек.

Ал модель үч тепкичтен турат: Козгоо – өтүлүп жаткан теманын мазмунуна ой жүгүртүү жана рефлексия. Бул баскыч ар бир таанып билүү процессине таандык. Козгоо баскычта мугалим эмнеден башташы керек деген суроо туулууда?

Биринчиден, мугалим окуучуларына теманын айтып жана ой жүгүртүүгө мажбурлоо максатында темага байланыштуу сөз, сүйлөмдөрдү жаздырышы зарыл.

Экинчиден, майда тайпаларга бөлүп бири бири менен ой бөлүшкөнгө чакырышы керек. Кийинки кадам доскага тема боюнча идеяларды жаздыруу. Козгоо ыкмасы колдонуу боюнча башка ыкмаларды да берсе болот. Мисалы: Тема боюнча прогноз жасоо, ачык сөздөрдү жаздыруу, ой жүгүртүү схемаларды түздүрүү, тема боюнча ишмердүүлүктүн планын талкулоо ж.б.у.с. иш аракеттер окуучулардын таанып билүү компетенцияларын өстүрөрү шексиз. Бул баскычтын максаты окуучуну кызыктуу, жаңы билимге база түздүрүү, берилген тема боюнча ой.

Бул баскычта болочок мугалим кандай шарттарды түзүшү зарыл:

- Окуучулардын таанып билүү мүмкүнчүлүгүн колдоо;
- Баарлашуу процессиндеги тоскоолдуктарды жоюу;
- Окуучу туура эмес айтып же жаңылып калганда баары бир өз оюн айтууга укугу бар экенин эсепке алуу;
- жаңы билимдерди калыптандыруусуна шарттарды түсүү

Бул баскычтын негизги маселеси окуучунун эске тутуу аймагында билимдерди чыгаруу. Мугалим ой жүгүртүүгө да 2-3 мүнөт гана бериши керек, анткени экстремалдуу шартта гана ой жүгүртүү процесси ишке ашат. Мугалим жардамчы, колдоо суроолор менен бул процессти колдоп турушу зарыл.

Кийинки баскыч – “Акылга чабылуу” майда тайпага бөлүнүп иштеп жаткан окуучулар тапкан идеяларын доскага же флипчартка жазышат жана бул идеялар сынга алынбайт жана бааланбайт. Мугалим ар бир окуучуга өзүнүн оюн айтканга, презентациялоого шарт түзүшү керек.

Андан кийинки баскыч – “Мазмунга ой жүгүртүү” Бул баскычта мугалим окуучуларга окуу материалдарын берип анализ берүүгө мажбурлашы керек.

Дагы бир ыкма бул эки бөлүктөн турган күндөлүк. Бул жерде мугалим окуучуларды биринчи бөлүккө жаңы алган маалыматтардын концепцияларын жазат жана экинчи бөлүккө коментария берет.

Бул баскычтан кийин көп ыкмаларды уюштурса болот: класстер түзүү, резюме жазуу, өз ишмердүүлүгүнө баа берүү ж.б. у.с.

Бул ыкмалар аркылуу ой жүгүртүүгө шарт түзүлөт, таанып билүү процесси уланат, өз алдынча изилдөө башталат жана окуучулардын таанып билүү компетенциялары өсүп-өнүгөт.

Ушул аталган таанып билүү процессинин баскыстарын туура түшүнүү болочок мугалимдин профессионалдык компетенттүүлүгүнүн денгээлинин өсүшүнө чоң таасир береші шексиз. Бул процесс татаал, кызыктуу жана оңой эмес.

Жыйынтыктап айтканда, келечектеги мугалим төмөнкүдөй билим, “билгичтик” компетенцияларга ээ болушу керек:

- жалпы илимий жана методологиялык таанып-билүү системасы жөнүндө билимдердин болушу;
- азыркы билим берүү системасынын алдыңкы идеялары жөнүндө билимдердин калыптанышы;
- инсандын өнүгүшүнүн кыймылдаткыч күчү катары бүтүн педагогикалык процесстин жана анын карама-каршылыктарынын маңызын, мыйзамдарын жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн билүү жана түшүнүү;
- мектеп окуучуларында таанып билүү процесстеринин өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө терең билүү, аларда жигердүү (чыгармачыл) билим берүүчү иштин негиздерин калыптандыруу боюнча педагогикалык жоболорду билүү;
- мектеп окуучуларынын жигердүү (чыгармачыл) билимин башкаруунун негиздерин жана өзгөчөлүктөрүн билүү;
- мектеп окуучуларынын билимин башкаруу жагынан өзүнүн потенциалын арттыруу максатында Кыргыз Республикасынын эл мугалимдеринин жана мектеп мугалимдеринин педагогикалык концепциялары жөнүндө билимдерге ээ болуу;
- мектеп окуучуларынын таанып билүү кудуретин арттыруу максатында окутуунун ар кандай каражаттарын жана технологияларын тандоо критерийлерин билүү;
- ар бир мектеп окуучусу жана класстын жамааты менен тең иштин гумандуу программасын түзө билүү;
- окуу-тарбиялоо процессинде мектеп окуучуларынын жигердүү
- таанып билүү ишин уюштура билүү;
- ар бир мектеп окуучусунун алдына таанып билүү милдетин коё билүү, анын маңызын ага түшүнүүгө жардам берүү, биргелешкен иш-аракеттердин гипотезасын жана стратегиясын болжолдоо жана белгилөө;
- мектеп окуучуларынын жигердүү таанып билүү ишин жигердештирүү үчүн көйгөйлүү кырдаалды түзө билүү;
- мектеп окуучуларынын жигердүү таанып билүү ишин жигердештирүү максатында окуу материалынын мазмунун тандай жана чыгармачыл жактан кайра иштете билүү;
- сабактардын ар кандай типтерин жана түрлөрүн конструкциялап, аңдап-түшүнүү мүнөзүндөгү педагогикалык кырдаалдарды чыгармачыл чече билүү;
- мектеп окуучулары менен чыгармачыл ишти өз алдынча аткаруу үчүн шарттарды камсыз кыла билүү ж.б.у.с.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. **Адольт В.А.** Профессиональная компетентность современного учителя [Текст]: Монография/ В.А. Адольт. - Красноярск, 1998.-151с.
2. **Брунер Дж.** О познавательном развитии [Текст]: Исследование развития познавательной деятельности. [Под ред. Брунер и др.]. - М. - Педагогика, 1971. - 391 с.
3. **Зимняя И.А.** Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования [Текст]/ И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. - 2003. - №5.
4. **Найссер У.** Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии [Текст] / У.Найссер - М.: Прогресс, 1981. – 230с.
5. **Панкратов А.В.** К проблеме методов исследования мышления в практической деятельности [Текст]/А.В. Панкратов // Теория, эксперимент, практика: - Сб. науч. трудов. – Ярославль: ЯрГУ, 1990. – 169 с.

**АЗЫРКЫ КҮНДҮН ПОВЕСТИН ОКУТУУДА
А. СТАМОВДУН «ҮЧ МЭЭРИМ» ПОВЕСТИ МЕНЕН
ТААНЫШТЫРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ**

Кыргыз Эл жазуучусу Асанбек Стамовдун «Үч мээрим» повести алгач ирет 1987-жылы «Ала-Тоо» журналынын № 3-санында жарык көрүп, ошо басылып чыгар менен эле адабий коомчулуктун көңүлүн өзүнө бурду. Ириде алдыга өтүп, өз пикирин биринчи айтып чыккан адабиятчыбыз сынчы Санарбек Карымшаков болду. Ал сын пикир «...Мээримдин» көркөм дүйнөсү» деген аталыш менен 1987-жылы август айында «Кыргызстан маданияты» жумалыгына жарыяланган. Адабиятчы повестти негизинен оң баалап, автордун чыгарманы жазуудагы жетишкен ийгилигин, андагы көркөмдүк, сүрөткерлик чеберчилик маселелерин ачып көрсөтүү, чечмелөө аракетинде болгон. Макалада ошондой эле чыгарманын идеялык-эстетикалык баалуулугу, тарбиялык мааниси туурасында да кеңири сөз болуп, калемгердин жаратмандык иш-тажрыйбасында өзгөчө окуя, ажайып көркөм дүйнө деп баалоого толук татыктуу аңгеме-баян жаралганы чоң канааттануу менен белгиленген.(1)

Сынчы-адабиятчы С.Карымшаковдун айтканы, жазганы менен макул болбой коюу кыйын. Бирок да минтип атайын чыгынып алган соң, биз дагы бул маселе боюнча өзүбүздүн жекече оюбузду, ички ой-толгоолорубузду ортого салууну туура таап отурабыз. Унчукпай коюуга мүмкүн эместей, анткени бул – биздин адабиятчы катары эле эмес, көркөм сөз өнөрүбүздүн мектепте окутулуш маселелерин изилдөө менен алектенген методист адис катары да моюн толгоп кетүүгө болбой турган ыйык парзыбыз.

«Үч мээрим» повестинин мисалында идеялык-эстетикалык мүмкүнчүлүгү жогору, эмоционалдык таасири, поэтикалуулугу да жеткилең, тарбиялык мааниси зор бир керемет чыгарма жарыкка келгени талашсыз. «Жерден жарака кетсе, акындын жүрөгү аркылуу өтөт» деп айтылган сыңары «адам пендеси канткенде адам болот?» деген жандырмагы али аягына дейре чечиле элек дилемма-суроо автордун тынчын алып, небактан бери миң толгонтуп келгени шексиз. Анан махабат маселеси. «Сулуулук дүйнөнү жаңылайт, сактап калат» деген накыл кеп бар, муну «сүйүү дүйнөнү жаңылайт, сактайт» деп өзгөртсө болчудай. Себеби жүрөктүн тээ түпкүрүнөн түнөк таап, оргуп тик атырылчу артезиан кудугунун суусу сымал көз жашындай тунук, таза ашыгылык сезими не бир абийирсиз кишилерди да ондоп, түз жолго салган мисалын күндөгү жашоо-турмушубузда сейрек жолуктурганыбыз менен, адабий чыгармалардын беттеринен оголе көп кездештирүүгө болот. Ошол себептүү учурдагы айрым жаштардын сүйүү жөнүндөгү түркөй, пас түшүнүктө болушуна аргасыз кейийсиз. «Үч мээрим» чыгармасы да ушу сүйүүгө арналган. Мында жеке эле эки жаш адамдын бири-бирине болгон махабат сезими эмес, эненин балага, баланын энеге болгон мээрим – сүйүүсү баяндалат. Сынчы-адабиятчы С.Карымшаковдун сөзү менен айтканда, «повесттин уңгусун парабола, жазуучу өзү жараткан бүгүнкү күндүн мифи – жыландын кызы Арзыгүл жөнүндөгү баян түзүп, ал миф – автордун көркөм ыкмасы, көкүрөгүн тытмалаган идеясын жүзөгө ашыруучу эстетикалык курал-табылгасы».(1)

Повесть атанын балдарына айтып берген жомогу иретинде ортого салынат. Жомок канчалаган кылымдардан бери атадан балага өтүп, элдин санжыра-тарыхынын кичине үзүмү сыяктуудай. Ушунда авторго бир аз акаарат айткыбыз келип турат. Баяндоочу улам бир баласына кайрылып, андан да кыска эле айтчу сөздү майдалап, жөнсүз узартып, окурманды таза жүдөтүп бүтүрөт. Таланттуу жазылган чыгарма окуган адамды биринчи сүйлөмүнөн арбап алышы шарт. Тигинтип майдалап отуруп алганда, маалыматтын миң бир түрү менен алаксыган, көркөм табити да мурдагыдан алда канча өскөн бүгүнкү күндүн окурманы жадесе эки бетти окубай тажап, ыргытып баса бериши ыктымал. Негизги маселеге тиешеси аз, жадатма монолог өзүнчө эле төрт бет! Анан ыгы келеби, келбейби, ага карабай, улам бир

нерселерди айтып үйрөтө берет. Тажатып атканын өзү да билеби, «уйкуңар келген жокпу, балдарым?» деп сурайт. Андан да: «Ушу жерден жомогумду токтото турайын. Калганын башка түнү уккула. Уйкуңар келип турат сыягы. Кана эмесе уктайлык, балдарым. Жаттым тынч, жаздыгым кенч. Көзүңөрдү жумгула. Жок аягына чейин угабыз. Мына, тамаша!..» деп артист боло кетет. Дагы шүгүрчүлүк, буга окшогон апенди номерлерге ушуну менен чекит коюлуп, окуя андан ары шыр өнүгөт. Автор мындай obu жок «табылгалары» менен эң сонун чыгармасына көлөкө түшүрүп, анын көркөмдүк баалуулугун бир топ аксатып койгону анык, «аттиң!» деп бармагың тиштеп, аргасыз өкүнөсүң.

Бөрүбай башка бир жактан ооп келген, жашы отуздардагы жигит делет. Кылган жумушу, кесиби – боз үйдүн сөөгүн жасоо. Жакындарынан бүт айрылып, жалгыз үй туруп калат. Бир күнү башы оогон жакка бастырып баратып, «жалгыз тигилген ак боз үйгө туш келет». Боз үй айылдын ажосуна таандык. Кызы Арзыгүлгө көзү түшүп, Бөрүбай ал үйдө жыл маалы жүрүп калат. Так ушул жерде түшүнүксүз жагдай туулуп отурат. Аза күткөн үй болсо?.. Бир күн коноксуң, эки күн коноксуң,.. болуптур он күн, бир ай кудайы конок бол. Бирок аза күткөн үйдө түк эч нерсе кылбай жыл бою жатып алуу не деген абийирсиздик?! Жадесе, устачылыгы менен алектенбей бош жүргөнбү, боз үйдүн сөөгүн жасай аларын да ажо бир жылдан кийин өзү сурап билет; анан кызын бербестин амалы кылып көп калың доолайт. Жигит анча дүнүйө-малды кайдан тапмакчы?.. Аңгыча эле күйөө болчу бир улгайган адам пайда болуп, жигиттен сураган калыңды бүт толугу менен ажонун алдына туура тартат. Ажо кызын өзү менен жашташ адамга токолдукка узатууга аргасыз. Ушунда дагы так эместик бар. Жанагы аталган калың Бөрүбайдан суралып, ал эми ажо: «ошончо дүнүйө-мүлктү ким биринчи апкелсе, кызымды ошого берем!» деп жар салган эмес эле да. Кийинки күйөө Бөрүбай эмес бөлөк адам болгону үчүн сөз да өзүнчө сүйлөнүп, алынчу калың да кайрадан такталышы керек болучу. Анын ордуна тигинтип ажо жок жерден сөзгө жыгылып, бактыга бөгөт болуп отурат. Аргасы түтөнгөн Бөрүбай күйөөнү өлтүрүп, качып жоголот. Каяктан келгени бир жанга белгисиз жер ооп жүргөнү да ошондон. Ооба, калпыстык кетирилген. Окуянын жогоркудай өнүгүшү үчүн «аталган калың кимге болбосун толук тиешеси бар!» деген жардык айтылышы керек болучу. Анткени калыңы сүйлөшүлүп, анан бөлөк бирөө ошончо малды озунуп айдап келсе эле, кызын учкаштырып жөнөтө бермекпи?.. Мындай кадамга ошол учурдагы салт, элдик жосун да жол бермек эмес.

Кийинки жашаган жеринде Бөрүбай устачылык кылып, элге тез эле алынып кетет. Окчун жашап, анан негедир бир сандык толо жаш аялга ылайык кийим чогултат. Бөрүбайдын бул жүрүм-туруму автордун зордук эрки менен болгону ачык көрүнүп турат. Антпесе болочок келинчеги үчүн кайсы жигит кийим даярдачу эле, адетте кыз өзү камданат эмеспи. Жылаңач жылан кызына үйлөнөрүн артынан билгендей ал эмне доңуз беле? Чоорду болсо жалгыздыгын унутуп, жетпей калган арман сүйүүсүнөн алаксыш үчүн ойноочу.

Айылда Бакалбай аттуу куучу карыя бар. Бакшылык кылат, олуялык, көзү ачыктык жагы да жок эмес. Комуздун, чоордун жайын Бөрүбайга ушу Бакалбай чечмелеп берет. Көрсө, бул эки аспап бири-биринен кескин айырмалуу тура. Эгер комуз өмүрдү даңазалап, тирүүлүктүн аспабы катары таанылса, чоор бул да, тигил да дүйнөгө таандык жаннаттын аспабы экен. Чоордон улам ал эзелки Адам ата, Обо эне жөнүндөгү уламышты айтып берет. Жандуу аспап экенин дагы бир жолу эскертип, чоордо ойногонун таштабаса, балээге кабыларын айтат. Бирок чоорду Бөрүбай балекетти таштамакпы, үч күн араң чыдап, анан Бакалбай укпасын деп чытырман токойдун тереңине барып ойной баштайт. Карыя дагы жолугуп, барган жери «Жыландуу» деп аталаарын, чоордун үнү жыланды кайдыгер калтырбашы мүмкүн экенин эскертет. Акырында: «Бешенеңе жазганды көрөсүң да...» – дейт.

Чоор ойноп жүрүп, Бөрүбай токойдон сүйгөнү Арзыгүлгө абдан окшош бир сулуу кызга жолугат. Кыз эмнегедир үстүндө түк кийими жок, жылаңач экен. Камдап жүргөн кийимдеринен кийгизип, үйүнө алып келет. Экөө баш кошуп, колуктусунун өтүнүчүнөн улам алыскы бир ээн жайга көчүп кетишет. Андан ары Бөрүбай келинчеги менен бир жылча чогуу жашаганы, ошол арада ашык жарынын боюна бүтүп, көз жара турган учуру да келип жеткени айтылат. Аялы: «Менин толгоом башталганда үйдөн чыгып кет да, бала төрөлгөндөн жети күнгө чейин үйгө жолобо!» – деп шарт коёт. Жигит шартты

кыйшаюусуз так аткарат беле, баягы Бакалбай аялы жылан тукумунан экенин айтып, «ишенбесең өзүң көргүн!» деп бузат. Ошентип жети күн бүтө электе Бөрүбай үйүнө кирип барат. Барса, аялы ырасында эле көкүрөгүнөн ылдый жылан кейпинде, баласын эмизип атыптыр. Жети күн толук барбай чыдаганында, аялы нака адам кейпине келмекчи экен. Эми ал биротоло жыланга айланып, арзып кошулган күйөөсү, али кызыл эт чүрпөсү менен айрылышууга аргасыз.

Кетеринде тарыхын айтат. Аялы чындап эле жылан тукумунан экен. Ушуерде А.Стамовдун калемгер катары чеберчилигине тен бересиң. Болгон сүрөткерлик жөндөм-шыгын, ички кыял-эргүүсүн толук так ушул эпизоддон баштап аракетке киргизгенби дейсиң. Жылан кызынын баяны бир демде, өтө эмоционалдуу иштелгени ачык байкалат. Чыгарманын жазылыш максаты, автордун айтайын деген негизги ою да мына ушул жылан кызынын баянынан чечмеленип баштайт. Мында табияттын бейкүнөө бир макулугу катары жыландын эч кимге зыянсыздыгы, пейли тазалыгы, боорукерлиги, кечиримдүүлүгү айтылат. Арзыгүл али эс тарта элек жаш кезинде адамдын жаманчылыгынан да жакшы жагына көбүрөөк күбө болду.

Жылан турмушу. Автор жыландын жашоо-тиричилигин зор симпатия менен, бүткүл жан-дүйнөсүн, болгон мээримин төгүү аркылуу сүрөттөйт. Жылан кызы, анын адам баласына карата соолбос мээрими, аруу махабаты... Деги эле сүйүү темасы А.Стамовдо дайым жогорку көркөмдүктө, таланттуу иштелет. Буга күбө катары калемгердин «Чүй баяны», «Нөшөрдөн кийин», «Жаңы тууган» жана дагы да башка сүйүү темасына арналган чыгармаларын келтирер элек. Махабат темасы дегенде ал кандайдыр чечилип, бир башкача керемет дүйнөгө кабылгансып, эргип-ташып кайрадан жанабы, жашарабы дейсиң. Ырасында эле сүйүүдөн, ашыгылык сезиминен улук эмне бар? Жылан кызынын ички жүрөк кылдарынын согушун, аруу махабатын автор өз махабатына, сүйүүсүнө айландырып, аны менен кошо өрттөнүп, бирге алоолонуп жанып туру.

Ойнолуп аткан чоорго тигилип кыз: «Дүйнөдөгү эң сулуу, кооз деген нерсенин баары жөнөкөй болорун, бир караган көзгө толумсуз болорун түшүндүм. Көрсө, улуулук деген – бул карапайымдык турбайбы», – дейт. Жыландын адамга толук айланышы үчүн үч мээрим керек экенин ал энесинен угат: биринчи мээрим – бул аял менен эркектин бири-бирине болгон арзышып сүйүшүүсү; экинчи – энелик мээрим; үчүнчүсү – баланын мээрими. Бул үч мээрим – жыландын адам болушу үчүн эле эмес, адамдын адам болушу үчүн да эң зарыл, маанилүү нерселер. Алдараакта «сүйүү дүйнөнү жаңылайт, сактайт» деген жобону бекеринен сунуштабаган элек. Тактап айтсак, мээрим – бул сүйүү, ашыгылык; арзыган адамыңдын, дегеле ачык асман алдында ички жан-дүйнөңдүн, пейилиңдин тазарышы, жаңыланышы.

Киши пендеси, алардын ички дүйнөсү тууралуу жылан эненин айтканы өзүнчө кызык: «Жан кыйнаган эмгек, тынбай мээнеттенүү гана адам тукумун жакшыртат. А бирок адамдардын баары текши эмгектенгиси келбейт. Алардын ичинде өздөрү үчүн башкаларды иштетип, жыргалды жеке өзү көргүсү келгендер көп. Дүнүйө күтүп, байлыкты эңсеген адамдын напсисине чек коюу кыйын. Адам байыган сайын, байысам деп самайт. Деги адам баласы эч качан дүнүйөгө тойбойт... Адамдар сарандык, ач көздүк деген жаман оорудан оңой менен кутула алышпайт. Байлыгы канчалык көп болсо, алар ошончолук өздөрүн алдуу сезишет. Байлык көп жерде чоңдук, зомбулук, көрө албастык, ичи тардык, адилетсиздик өкүм сүрөт». «Адамдардын дагы бир кемчилиги – алар сүйлөгөндөн тажашпайт. Сөз көп жерде ушак чыгат. Ушакты уккан сайын дил бузулат. Ушак бар жерде жакшыга – жаман, акка – кара, акыйкаттыкка – кара ниеттик үстөмдүк кылат». Бул жылан эненин – автордун адамдардын, адамзат коомунун мүчүлүш жактары жөнүндө каймана ой-толгоосу, макул эместиги, жаратпаганы, окурманды андай пас көрүнүштөрдөн оолак болууга чакырганы.

Эне мээрими. Аргасыз кайрадан жыланга айланып баратып да, ал баласы ачка калбашы үчүн бир көзүн күйөөсүнө чыгарып берет. Көрүп турганыбыздай, эне баласы үчүн баарына, керек болсо өз жанын кыюуга да даяр. Дүйнөдө дегеле эне мээриминен өткөн күчтүү сезим, эне сүйүүсүнөн артык сүйүү болбосо керек. Эне – ушунусу менен ыйык, улуу.

Жылан кызынын: «... адам али адам боло элек турбайбы?...» деп айтканы кимди болсо да ойлонтпой койбойт. Көрсө, адам, чыныгы адам деген бийик наамга жетиш ар кимдин эле колунан келе бербейт белем. Ушунда: «биз, мисалы мен чыныгы адам деп аталууга татыктуумунбу?» деген суроо туулат. Бул соболго бир жактуу жооп берүү оголе кыйын. Дегинкиси, ар бирибиз адам, чыныгы адам болууга умтулганыбыз жөн. Кийинки жаш муундардын коомубуздун татыктуу инсандарынан болуп калыптанышы ириде өзүбүз адам болгонубузга түздөн-түз, тыгыз байланыштуу.

Окуучунун көңүлүн дагы төмөнкү ой-жорууга буруу кажет: «Деги эле жылан каны менен адам каны кошулса не болмок? Анда силерге биздеги тазалык жукмак. Тукумунар жакшырып, келечекте таза муундар көп болот эле. Дүнүйөкорлуктан, ач көздүктөн арылмасыңар. Туруктуулук, көктүк, эрдик мүнөзүңүздөрдө басымдуураак кылмак. Агарат элеңер, көгөрөт элеңер». Арийне, реалдуу турмушта адамзат өкүлүнүн жылан кызы менен баш кошуусу түк мүмкүн эмес. Бул – автордун адам мүнөзүнүн өксүк жактарын ачып көрсөткөнү, жогорудагы өзү санап өткөнүндөй асыл сапаттарга «ээ болсок кана, атаганат!» деп чалган арман күүсү. Жаратылыштын күнөөсүз бир пендеси, миң сан жан-жаныбарлардын ичинен эң бир сырдуусу, табышмактуусу жана сүрдүүсү, жагымсызы жыланды адам баласы үчүн үлгү боло алчу идеал каарман кылып сүрөттөө менен калемгер бул чыгармасында өзүн эркисизден жандуу жана жансыз табияттын коргоочусу, чоң досу катары таанытып отурат. Демек, жылан биз ойлогондой өтө эле жагымсыз, жексур эмес. Чыгарманын бүткүл мазмунунан ачык сезилип тургандай, бул повесть үч башка мээримдин болушун ачып бергени менен эле эмес, табиятты түшүнүп, ага аяр карап, сүйүп мамиле кылууга чакырганы менен баалуу.

Жылан эненин кетээринде өзү чыгарып берген көзү баланын курсагын толук бир жыл ачырбайт. Жыл бою соргон көз кичирейип отуруп баланын тамагынан өтчүдөй болуп калса керек, бир күнү жутуп жиберет да, ыйлай баштайт. Айласы куруган Бөрүбай жылан аялын издеп жөнөйт. Акыры таап, иштин жайын айтат. Эне кургур түтчүбү, экинчи көзүн чыгарып берет. Көздү бала соруп баштаганда эле, ыйлаганы тып басылат. Аялы: «Эми көзсүз кандай оокат өтмөкчү?» – деп, күйөөсү Бөрүбайдан өз колу менен өлтүрүп коюуну өтүнөт. Жигит болбойт. Акыры жылан көлдөн түнөк таап, күйөөсү тез-тез келип турмакчы болот. Аялы өзү тууралуу балага айтпоосун өтүнөт. Көрсө коркобу дейби, чүрпөсүнө деген сагыныч-кусалыгын ичине катып билдирбөөгө, сыртка чыгарбоого аргасыз.

Анткен менен Бөрүбай да мыкты жигит: жылан аялын унутпай, күндө эртең менен көл жээгине келет. Аялына чоордо ойноп берип, анын мукам күү кайрыгына айланасында болуп жаткан бардык жаңылыкты, көшүгөн күндүн кооздугун, ажайып гүлдөрдүн жытына, чоңоюп келаткан баласынын ойногон оюнуна, сүйлөгөн сөзүнө, күлгөн күлкүсүнө дейре бүт батырып жеткирет. Ошентип аялдын жашоосу бара-бара мазмундуу, кызык боло баштайт. Бөрүбай аялына түштө, кечинде да кайрылат. Жөн келбей сүт, тамак ала келет.

Булардын жашоосуна баягы куучу Бакалбай дагы кийлигишет. Эс тартып калган балага ал энесинин кадимки жылан экенин айтат. Бала жипкиринип коркуунун ордуна «апа!» деп ыйлап, түз эле көлдү көздөй жөнөйт. Келаткан адамзат баласы экенин билсе да, «дагы эмне болуп кетет?» деп жүрөксүгөн шордуу эне көлдүн тереңин көздөй качат. Бала токтоосуз көлгө боюн таштай, жыланды беттеп «энекеlep!» сүзөт. «Кокус чөгүп өлбөсүн?...» деп артка кайрылып, экөө көл ортосунда кучакташып көрүшөт. Муундары бошоп, бала, аны менен катар эне да ыйлайт. Буларга баланын атасы келип кошулат. Эми үчөө биригип ыйлап турушту дейт. Ошондо баланын көзүнөн аккан жаш ак жыландын сокур көздөрүнө тамат. Кызыгың түшкүр, баланын көз жашынын керемет күчү менен жыланга кайрадан көз бүтүп, андан да баягысындай жапжаш, сулуу аял кейпине келет. Мына бакыт деген!.. Мурдагы эки мээримге баланын энесине болгон сагыныч мээримин кошулуп, эми ал адам түспөлүнө биротоло өтүп отурат.

Сюжеттин өнүгүш логикасынан алып караганда, повесть ушуну менен жыйынтыкталышы керек болучу. Бирок окуя андан ары уланып, баягы Бакалбай күтүүсүздөн эле акылман, бул үчөөнүн бактысына чын дилинен кубанган айкөл адам болуп чыга келет. Ушунда баштарынан өткөн окуялар, сыноолор туурасында Бакалбай менен Бөрүбайдын жана анын келинчегин

Арзыгүлдүн ортосундагы алым-сабак айтыш жүрөт. Мында кандайдыр жасалмалуулук, шарттуулук орун алгандай. Сценада оюн ойнолуп бүтүп, эми жыйынтык эпизод тартууланып жаткан сыяктуу. Сахнанын наркы башына басып кетер алдындагы акыркы акыл-насаатым болсун дегенсип карыя тамсил айтат. Ал тамсилдин кыскача маани-маңызы мындай: адам-дын бактылуу өмүр сүрүшү үчүн үч мээрим аздык кылат, буга кошумча ар бир ин-сандын керт башы азат болушу лаазым. Ансыз үч мээрим маанисине чыкпайт. Мына ушул тамсилин айтып, Бакалбай «сахнанын наркы тарабын» көздөй бет алат.

Так ушул финалдык эпизод ашыкчадай. Кандайдыр бөтөн, чоочун организмдей болуп үч мээрим жөнүндөгү легенда-уламыштын мазмунуна түк коошпой тургансыйт. Жогорудагыдай финалдын ордуна чыгарма Бакалбайдын акмагы чыгышы менен аяктаганы оң болмок. Ал эми инсандын керт башы эркин турганда гана үч мээрим толук болуп, маанисине чыгаары Арзыгүл сулуунун жылан энесине таандык сөз катары иштелсе, чыгарма утса утмак, бирок эзели уттурмак эмес.

Анткен менен жогорудагы биз токтолгон айрым кемчиликтерди көңүлгө албасак, «Үч мээримди» идеялык-эстетикалык мүмкүнчүлүгү кыйла жогору, көркөм чеберчиликтин мыкты үлгүлөрүнүн бири катары таанууга толук негиз бар. Ички ой-мааниси терең, тарбиялык мааниси бир топ жеткилең көркөм туунду катары повесттин мектепте окутууга сунушталышы колдоого арзыйт. Бөрүбайдын, анын сүйгөнү Арзыгүлдүн мисалында окуучулар чыныгы сулуулукту айра таанууга, жүрөк кылдарын назик черткилеген ашыгылык сезиминин баркына жете билүүгө, табияттын кооздугуна кубана билип, анын коргоочусу болууга үйрөнүшөт. Мында мектеп окуучусу не бир акылман терең ойлорго каныгып, боорукерлик, чынчылдык, кечиримдүүлүк, ар дайым түз жүрүү сыяктуу эң баалуу сапаттарга жетишүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Ал эми өз деңгээлинен түшүрбөй окутуп, балдардын сүйгөн чыгармасына айландыруу жагы анын теориялык негизин түзүп берчү методист-окумуштуунун жана ал идеяны жүзөгө ашырчу практик мугалимдин иш-аракетине, изденүүлөрүнө байланыштуу чечмеленет.

Жогоруда «Үч мээрим» повестинин айрым мүчүлүш жактарын ачып көрсөттүк эле, эми ал өзүбүз үчүн. Методиканын мурдатан калыптанган мыйзам-эрежелерине ылайык, чыгарманын андай кемчил жактары окуучуларга айтылбайт. Адабият окуу китептерине, окуулуктарга киргизүүдө да ал көркөм туундунун эң маанилүү, мыкты деген эпизоддору гана тандалып алынып, чыгарма жөнүндө пикир мына ошол окуу куралына кирген үзүндү-тексттердин негизинде түзүлүп калыптанат. Мындай болгону туура. Себеби бул жерде кеп жазуучунун сүрөткерлик баркын сактоо гана эмес, баланын көркөм табитин эртелеп бузуп албоо жөнүндө да жүрүп жатат.

АДАБИЯТ:

1. Караңыз: Карымшаков С. «... Мээримдин» кыркым дүйнөсү.// Кыргызстан маданияты, 1987, - август.

**Оспанбек Б.Р., Бондарева А.А.,
Новохатская А.Н.**

*КГУ «Гимназия № 15» г. Алматы.
(Казахстан)*

АСПЕКТЫ МЕТОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ В ШКОЛАХ С РУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ.

«Мы должны приложить все усилия для дальнейшего развития государственного языка как важнейшего фактора единения всех казахстанцев.»

Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев

«Өзге тілдің бәрін біл – өз тіліңді құрметте».

Қадыр Мырзалиев

Преподавание казахского языка в школах с русским языком обучения на современном этапе требует особого внимания и частичного, если не полного реформирования. Что мы имеем в виду под реформированием? Обобщение и применение мирового опыта преподавания языков, создание методической системы и современных, отвечающих велению времени, учебно-методических комплексов.

В данной статье представлены аспекты методической системы обучения казахскому языку в начальных классах в школах с русским языком обучения. Как мы представляем себе УМК для учащихся начального этапа, какие цели, задачи, функции и содержание должны быть заложены для успешного преподавания, обучения и овладения казахским языком? Предлагаем краткое описание идеального УМК.

Учебно-методический комплекс должен быть создан как УМК для учащихся начального этапа (1-4 классы) с учетом реализации цели обучения учащихся казахскому языку в начальной школе - формирование у них умения и навыков пользования языком как средством общения, то есть соблюдением принципа коммуникативной направленности.

Основная функция учебно-методического комплекса состоит в создании всех условий коммуникации: мотивации, целей и задач общения. Коммуникативная направленность определяет отбор и организацию языкового материала, его ситуативную обусловленность, коммуникативную ценность как речевых, так и тренировочных упражнений, коммуникативную формулировку учебных задач, организацию и структуру урока. Этот принцип предполагает создание условий для речемыслительной активности учащихся в каждый момент обучения казахскому языку.

В УМК должны найти отражение как новые тенденции в преподавании языка, так и традиционная, «классическая школа», в которой язык изучается глубоко и основательно, а все навыки владения им получают свое постепенное развитие.

Основными характеристиками УМК являются:

- соответствие принципам ГОСО РК
- формирование коммуникативных умений в говорении, аудировании, чтении и письме в реальных ситуациях общения в их интеграции;
- учет возрастных особенностей учащихся, связанных с миром детства, с потребностью играть и общаться;
- сочетание различных форм работы: индивидуальную, групповую, парную, фронтальную;
- развитие навыков самостоятельной работы, самоконтроля и самоанализа;

Учебно-методический комплекс:

- основывается на открытой гибкой современной методической концепции, учитывающей условия общения, стимулирующей творчество учителя;

- ориентирован на личность учащихся, его интересы, склонности, способности (дифференцированный подход к обучению с учетом уровня обученности учеников);
- направлен на взаимосвязанное обучение всем видам речевой деятельности: говорению, аудированию, чтению и письму, учитывая, что каждая из них может выступить и как цель и как средство;
- обеспечивает поэтапность в овладении этих видов деятельности, концентрированную подачу материала, ситуативную обусловленность упражнений;
- обеспечивает создание языковой коммуникативной атмосферы на уроках, в том числе и благодаря коммуникативным формулировкам заданий, мотивирующих общение;
- создает условия для самостоятельной работы школьников;
- обеспечивает формирование у младших школьников элементарных коммуникативных умений во всех видах речевой деятельности;
- способствует развитию речевых, интеллектуальных и познавательных способностей, а также общеучебных умений;
- знакомит учащихся с культурой родной страны.

Учитывая психологические, типологические и возрастные особенности младших школьников, учебно-методический комплекс должен использовать разнообразные по форме и содержанию упражнения и задания, которые сопровождаются красочными иллюстрациями и песнями.

Учебно-методический комплекс состоит из 4 уровней, каждый из которых включает в себя:

- учебник и книгу для внеклассного чтения
- рабочую тетрадь
- книгу для учителя
- аудио диск
- диск с песнями
- DVD/ видео фильмы
- Диск с интерактивными упражнениями для учащихся
- Тематические постеры
- Тематические карточки
- Вебсайт – в помощь учителю
- Вебсайт – в помощь ученику
- Вебсайт – в помощь родителям
- Программное обеспечение для интерактивной доски

Цели обучения: формирование полиязычной личности, формирование языковой\речевой, социокультурной и лингвокультурологической компетенции.

Речекоммуникативное содержание: представлены все виды и аспекты речевой деятельности: говорение(монологическая и диалогическая речь), аудирование, чтение, письменная речь.

Общие методические принципы. Содержание УМК соответствует психологическим особенностям учащихся начальных классов. Полностью соблюдаются общедидактические принципы обучения: принцип непрерывности, сознательности, наглядности, активности, системности и последовательности, научности, межпредметной интеграции.

Языковое содержание данного УМК направлено на формирование фонетических, лексических и грамматических навыков на начальном этапе.

Личностные, предметные и метапредметные ожидаемые результаты обучения казахскому языку 1-4 кл:

Будут знать/понимать

- основные правила чтения и орфографии изучаемого языка;
- особенности интонации основных типов предложений;

- название страны, столицы, языковых реалий;
- имена наиболее известных персонажей детских литературных произведений;
- наизусть рифмованные произведения детского фольклора (доступные по содержанию и форме);

Будут уметь

в области аудирования:

- понимать на слух речь учителя, одноклассников, основное содержание облегченных текстов с опорой на зрительную наглядность;

в области говорения:

- участвовать в элементарном этикетном диалоге (знакомство, поздравление, благодарность, приветствие);
- расспрашивать собеседника, задавая простые вопросы (кто? что? где? когда?) и отвечать на вопросы собеседника;
- кратко рассказывать о себе, своей семье, друге;
- составлять небольшие описания предмета, картинки (о природе, о школе) по образцу;

в области чтения:

- читать вслух текст, построенный на изученном языковом материале, соблюдая правила произношения и соответствующую интонацию;
- читать про себя, понимать основное содержание небольших текстов (не более 0,5 с.), доступных по содержанию и языковому материалу, пользуясь в случае необходимости двуязычным словарем;

в области письма и письменной речи:

- списывать текст на казахском языке, выписывать из него и (или) вставлять в него слова в соответствии с решаемой учебной задачей;
- писать краткое поздравление (с днем рождения, с праздником Наурыз) с опорой на образец;

Выпускники 4-го класса будут уметь использовать приобретенные знания и коммуникативные умения в практической деятельности и повседневной жизни для:

- устного общения в доступных младшим школьникам пределах;
- преодоления психологических барьеров в использовании казахского языка как средства общения;
- ознакомления с детским фольклором и доступными образцами художественной литературы на казахском языке;

Формы контроля:

- текущий контроль, рабочая тетрадь,
- промежуточный контроль, контроль по всем видам деятельности.
- итоговый контроль, тесты по окончании каждой четверти и каждого уровня.

Идеальный УМК по казахскому языку это одна сторона медали, вторая сторона – идеальный учитель, обладающий знаниями, владеющий методикой преподавания, имеющий активную жизненную позицию, открытый для новых знаний, и, что несомненно самое главное, любящий детей и свою профессию.

Список литературы:

- 1.ГОСО РК 2.3.4.01-2010, 2010
- 2.Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане, КазНУ им. Аль Фараби, 2005
- 3.Primary teacher's geuide, Pingvin, 2004

Осмонова Д. А.,

к.м.н., доцент кафедры

религиоведения КНУ им. Ж.Баласагына;

Шаршеналиев У.А.,

к.ф.н., первый зам.

директора ИЦППК КНУ им. Ж.Баласагына

(Кыргызстан)

АСПЕКТЫ РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ КАК УЧЕБНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ

«Религиоведение» как учебная дисциплина преподается в Кыргызском национальном университете им. Жусупа Баласагына с 1998 года - с момента открытия кафедры религиоведения, являющейся первой кафедрой религиоведения в суверенном Кыргызстане.

В связи с отсутствием религиоведения в Госстандарте высшего профессионального образования Кыргызской Республики он преподавался как курс по выбору на всех факультетах и структурных подразделениях КНУ им.Ж.Баласагына. Учитывая сложную религиозную ситуацию в Кыргызстане и Центрально-Азиатском регионе и в этой связи важность и необходимость подготовки специалистов-религиоведов, способных с научных, объективных позиций отстаивать интересы государства, раскрывать истинную роль религии и церкви в жизни страны, с 2006 года кафедрой производится набор студентов по специальности «Религиоведение» на очное отделение внебюджетного обучения, с 2009 г. – на заочное отделение, с 2010 г. – проводится прием студентов на бюджетной основе, а с 2012 г. в связи с переходом вуза на двухуровневую структуру обучения – осуществлен прием студентов по направлению подготовки «Религиоведение» (бакалавриат).

Таким образом, кафедра помимо основ религиоведения осуществляет преподавание религиоведческих дисциплин (общепрофессиональных, специальных и дисциплин специализации).

За истекший период накоплен определенный опыт преподавания и освоения религиоведения и других религиоведческих дисциплин в нашем вузе, **целями которых являются:**

- *внесение своего вклада в овладение достижениями мировой и отечественной культуры;*
- *свободное самоопределение молодежи в мировоззренческих позициях;*
- *формирование духовности личности.*

Принципами изложения, которыми руководствуется религиоведение при раскрытии содержания, в расположении теоретического материала и фактов, дидактике и методике, являются:

1. *строгая объективность (научность и непредвзятость представлений);*
2. *рассмотрение религии в контексте развития духовной культуры;*
3. *анализ мировоззренческих вопросов, касающихся проблем философской антропологии (вопросов бытия человека, его сущности и существования, цели и смысла жизни, смерти и бессмертия);*
4. *изложение вопросов на основе толерантности;*
5. *содержание, дидактика и методика должны соответствовать требованиям международных и государственных правовых документов о свободе мысли, совести, религии и убеждений.*

Мы не ставим задачей дать анализ всех сторон накопленного нами опыта преподавания религиоведения в нашем вузе, а хотели бы сконцентрировать внимание на тех **аспектах**, которые являются важными в процессе преподавания данной дисциплины, а именно:

1. *Аудиторные формы учебной работы*
2. *Внеаудиторные формы работы*
3. *Учет профессиональных интересов студентов*
4. *Методическая работа*
5. *Повышение профессионального уровня преподавателей*

Говоря об аудиторных формах обучения религиоведения и других религиоведческих дисциплин, предпочтение отдается традиционным формам, таким как: *лекция и семинарские занятия*. В преподавании религиоведения лекция без сомнения является основным звеном, а высокое качество лекций является ключом к успешному осуществлению главнейших принципов организации преподавания религиоведения, большое внимание уделяется методике построения лекций по различным темам курса, творческому подходу к изложению лекционного материала, использование местного материала, отсутствие субъективизма.

В развитии творческого отношения студентов к усвоению материала большую роль играют семинарские занятия. Живая дискуссия, столкновения различных мнений дают возможность проводящему семинар непосредственно наблюдать мировоззренческие позиции студентов по тому или иному вопросу и тактично разрешать проблемную ситуацию. Разумеется, подобная постановка вопросов предполагает достаточно высокую методическую подготовку преподавателя, владение им педагогическим мастерством обучения и воспитания. В целях активизации мышления студентов в процессе семинарских занятий с 2007 года в учебном процессе *кафедры реализуются инновационные методы обучения, такие как:*

- *интерактивные методы обучения, посредством использования технологий «дебаты», проведения дискуссий, тренингов, побуждающих студентов к самостоятельному поиску;*
- *метод «мозгового штурма», стимулирующий познавательную деятельность студентов и развивающий мышление;*
- *метод критического мышления, развивающий критическое мышление через чтение и письмо;*
- *и игровые технологии, когда обучение производится посредством различных игровых технологий (ролевых игр, деловых игр).*

Большую роль в учебном процессе играют различные формы *внеаудиторной работы*: написание рефератов, курсовых, самостоятельных работ, подготовка докладов, сообщений и др., которые способствуют превращению студента из пассивного восприимчивника информации в активного субъекта, способного реально, практически реализовать усвоенные знания.

Важное значение для успешного усвоения студентами учебного материала имеет связь преподавания религиоведения с их будущей специальностью. Содержание курса должно приобретать определенную специфику в зависимости от профиля факультета. На нашей кафедре накоплен опыт *профилизации* преподавания религиоведения. Так, каждый преподаватель кафедры закреплен на том или ином факультете и преподает спецкурс, в котором отражается связь проблем религиоведения с проблемами соответствующей науки. Таким образом, внедрены в учебный процесс такие спецкурсы, как: «Религия и политика» для политологов, «Религия и наука» - для студентов естественных факультетов, «Психология религии» - для психологов, «Социология религии» - для социологов, «Философия религии» - для философов и др.

Следует отметить, что качество преподавания и его эффективность во многом зависят от постановки *методической работы*, от того, насколько своевременно и эффективно оказывается методическая помощь преподавателям, от того, как обеспечены студенты необходимыми материалами для самостоятельной работы.

Особая роль здесь принадлежит учебникам, учебным пособиям, которые являются обобщенными показателями уровня преподавания соответствующей учебной

дисциплины и своеобразным эталоном для преподавателей. Поэтому качеству учебников, их научному и методическому уровню, их литературным достоинствам необходимо уделять важное внимание.

Отмечая важность издания учебников и учебных пособий, мы не должны упускать ввиду необходимости подготовки других видов методической литературы. Важное значение среди них занимает методическая литература, посвященная изучению и обобщению опыта преподавания религиоведения.

Решая проблему методического обеспечения, на кафедре изданы: электронное учебное пособие «Религиоведение», учебные пособия - «Религиоведение», «Методика преподавания религиоведения» (г. Москва-Воронеж под грифом Министерства образования Российской Федерации), «Домусульманские верования кыргызов», «Религия и женщина» (оба - под грифом Министерства образования и науки Кыргызской республики), «Основы религиоведения. Курс лекций», «Мировые религии», методические рекомендации по проведению семинарских занятий по религиоведению. По всем преподаваемым религиоведческим дисциплинам разработаны рабочие программы, типовая программа по общему курсу религиоведения для КНУ им. Ж.Баласагына, типовые программы для вузов Кыргызской Республики по религиоведению и истории религии. В 2012 году кафедрой разработан Государственный образовательный стандарт Высшего профессионального образования Кыргызской Республики по направлению «Религиоведение» (бакалавриат и магистратура, на русском и кыргызском языках).

Однако самые лучшие учебные программы и учебники никогда не заменят преподавателя и не снизят его решающей роли в процессе обучения и воспитания, преподаватель – центральная фигура учебного процесса, от него зависит качество лекций и семинарских занятий, активность привлечения студентов к самому учебному процессу, а также к участию во внеаудиторных формах работы. В этой связи актуальность приобретают аспекты подготовки и переподготовки преподавателей религиоведения. Для *повышения профессионального уровня* преподавателей на кафедре ежемесячно проводятся методологические семинары, занятия с молодыми преподавателями, взято шефство опытных преподавателей над молодыми. В рамках университета для повышения педагогического мастерства преподавателей проводятся тренинги, мастер-классы, семинары. Решается и проблема качественного состава кафедры: так, на кафедре религиоведения из числа преподавателей кафедры прошли обучение в аспирантуре 5 человек, из них 5 – успешно защитили кандидатские диссертации, 1 - окончила обучение в докторантуре.

Все вышеуказанные *аспекты* преподавания религиоведения, как показывает наш опыт, результативны и эффективны в комплексе, и тогда они направлены на то, чтобы вызвать у студентов глубокий и устойчивый интерес к проблемам религиоведения и тем самым помочь им самостоятельно осуществить выбор мировоззрения, сформировать демократические убеждения и расширить культурный кругозор.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Яблоков И. Н. Религиоведение. - М., Гардарики, 2008.
2. Религия в истории и культуре. / Под ред. проф. Писманика М.Г. - М., Юнити, 1998.
3. Религиоведение: Учебное пособие. / Под ред. проф. А. В. Солдатова. – СПб., 2003.
4. Энциклопедия религий / Под ред. Е. С. Элбакян и др. - М., Академический Проект, 2008.
5. Красников А.Н. Методологические проблемы религиоведения. – М., 2007.

Осмонова Д.А.,
к.м.н., доцент кафедры
религиоведения КНУ им. Ж. Баласагына
(Кыргызстан)

СИНТЕЗ СВЕТСКОГО И РЕЛИГИОЗНОГО В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЕ

Религия становится все более заметным фактором общественной и государственной жизни, религиозные организации превращаются во все более влиятельные самостоятельные институты, играющие немалую роль в духовной и социальной жизни общества. В связи с этим, общественная потребность в знаниях о религии постоянно возрастает. Её активно пытаются восполнять как государственные образовательные учреждения, так и религиозные организации и объединения. Результатом такого процесса зачастую становится возникающая в общественном сознании путаница между знаниями о религии (светское религиоведческое образование) и религиозными знаниями (религиозное образование) без четкой дифференциации их целей и содержания, что ведет к подмене одного другим.

Что представляют собой светское религиоведческое и религиозное образование?

Светское религиоведческое образование подразумевает преподавание знаний о религии как о социокультурном и историческом феномене, нацелено на формирование толерантности в обществе, не преследует цели приобщения к вероучению и привлечения в религиозную организацию, не ставит перед собой задачи выработки мировоззренческой установки в отношении религии. Религиоведческое образование полностью соответствует принципу светскости государственного образования.

Религиозное образование одной из основных задач которого является целенаправленное приобщение обучаемых на основе их добровольного волеизъявления к религиозному вероучению, осуществляется на мировоззренческой, духовно-нравственной основе конкретного вероисповедания, опирается на сложившиеся в ее традиции мировоззрение и уклад жизни. Такое образование направлено на решение специфических задач религиозной организации по воспроизводству числа последователей и подготовке квалифицированных кадров для культовой миссионерской деятельности.

Сегодня в Кыргызстане существует большое количество религиозных учебных заведений – от начального звена до учреждений профессионального образования. Подобное расширение сферы влияния религиозного образования порождает и ряд серьезных социальных проблем. Наиболее важная из них – поиск форм оптимального взаимодействия светского и религиозного образования и воспитания, *целями* которого являются:

- 1) формирование целостной личности (в психологической, социальной, национально-культурной, исторической, идеологической, мировоззренчески-духовной формах);
- 2) трансляция нравственных ценностей и формирование национально-культурного самосознания;
- 3) стабилизация общественных отношений, межнациональной и межконфессиональной коммуникации посредством сотрудничества общественных институтов, профилактика религиозного экстремизма и нетерпимости;
- 4) взаимоусиление педагогического потенциала данных компонентов образования за счет сотрудничества педагогических традиций.

Одним из ключевых направлений светского и религиозного взаимодействия в образовательной сфере является их функциональная интеграция, социальной платформой которой может выступать *конфессионально-ориентированное религиоведческое образование* – современная компромиссная оптимальная модель

образования, сочетающая в себе элементы светского и религиозного образования и отражающая присутствие религиозного компонента в образовательной деятельности государственных учебных заведений.

На наш взгляд, при функционировании данной модели образования *определяющими принципами* должны быть:

- разнообразие мировоззренческих взглядов и убеждений (недопустимость навязывания того или иного мировоззрения);
- светскость (понимается конфессионально нейтральное образование, не рассматривающее никакую религию или мировоззренческую систему в качестве официальной идеологии);
- толерантность (терпимость к различным точкам зрения субъектов образовательного процесса);
- историзм (учет исторических условий в изучении явлений);
- целесообразность (отбор и структурирование используемого материала религиозной культуры в соответствии со светскими учебно-воспитательными целями).

Реализацией конфессионально-ориентированной религиоведческой модели образования в Кыргызстане является направление «Теология» высшего профессионального образования. В связи с переходом вузов республики на двухуровневую систему обучения, в этом году по данному направлению кафедра религиоведения Кыргызского Национального университета им. Жусупа Баласагына - базовая кафедра по разработке Государственных образовательных стандартов Высшего профессионального образования Кыргызской Республики по направлениям «Религиоведение» и «Теология» - разработала Государственный образовательный стандарт, регламентирующий светский характер образовательной программы.

Открытие направления «Теология» планируется в Кыргызском Национальном университете имени Жусупа Баласагына с 2013 учебного года на базе кафедры религиоведения, выпускающей специалистов и бакалавров религиоведения. Мы полагаем, что соединение в рамках одной кафедры специальности «Религиоведение» и направления «Теология» позволит обеспечить многосторонний подход к изучению религии. Религиоведческая методология предполагает компаративный социокультурный анализ религиозных феноменов, *изучение религии извне*, как элемента культурной и социальной жизни. Теологию интересует собственно положительный религиозный опыт, *исследуемый изнутри*, непосредственно. Такое взаимное дополнение обзоров религии «извне» и «изнутри» взаимообогатит религиозное и религиоведческое образования, что позволит специалистам, имеющим теолого-религиоведческое образование, профессионально апеллировать и к сфере «светского» религиоведения и к сфере религиозного диалога.

Процесс взаимодействия светского и религиозного образования – процесс противоречивый и проблемный, в котором имеют значение следующие *факторы*:

- взаимное опасение как со стороны государственных, так и со стороны религиозных структур, что государство претендует на контроль над закрытой системой религиозных учебных заведений, а конфессии через реализацию своих программ «внедряются» в систему высшего светского образования;
- наслонения атеистического прошлого - настороженность и отчуждение между сторонами;
- несовершенство нормативно-правовой базы обеспечения процесса светско-религиозного взаимодействия в образовательной сфере;
- нехватка педагогических кадров, имеющих специальную профессиональную подготовку;
- недостаточное научное, информационное и учебно-методическое обеспечение;
- пренебрежение поликонфессионального состава обучающихся.

Противоречия и проблемы обуславливают необходимость *предложений по оптимизации светско-религиозного взаимодействия в сфере образования* в рамках конфессионально-ориентированной религиоведческой модели:

1. *Разработка единой концепции религиоведческого и религиозного образования с четким соответствием национальному законодательству, которая:*

- позволит развивать и совершенствовать систему преподавания знаний о религии, способствовать повышению уровня компетентности в вопросах религий, государственно-конфессиональных отношений;
- социальная и политическая эффективность данной концепции даст свои результаты в ближайшем будущем, когда в активную жизнь войдут новые поколения, получившие в школе и вузе знания о природе, исторических заслугах, актуальных функциях, воспитательном потенциале религий;
- за счет интеллектуального потенциала религиоведческого образования правомерно ожидать повышения общей культуры личности и общества, их политической, нравственной, эстетической культуры, роста чувства патриотизма и уважения к правам и свободам сограждан иных вероисповеданий;
- позволит оптимизировать правовые основы вероисповедной политики государства за счет согласования законодательных актов об образовании, науке, свободе совести и т.п., что, в конечном счете, будет способствовать созданию атмосферы веротерпимости, толерантности в обществе, мира и дружбы между народами, исповедующими разные религии;
- будет стимулировать развитие религиоведения как науки, укрепление связей между светскими и религиозными центрами, что в итоге будет способствовать обогащению содержания и форм взаимодействия государства и религиозных объединений, диалога светской науки и богословия.

2. *Детальная проработка в действующей конституционно-правовой базе принципов и характера религиозного и религиоведческого образования с учетом национальных особенностей, устоявшихся традиций и современной ситуации в стране.*

3. *Внедрение в учебный процесс общеобразовательных, профильных и высших учебных заведений Кыргызской Республики дисциплин «История религий» и «Религиоведение»* (типовые программы по этим дисциплинам, предназначенные для вузов Кыргызстана, разработаны кафедрой религиоведения КНУ им. Ж.Баласагына).

4. *Профессиональное сотрудничество религиоведов и теологов* – проведение регулярных встреч «на равных», рассчитанных на обмен знаниями и мнениями, преодоление барьеров отчуждения, лучшее взаимопонимание и сближение между профессионалами.

5. *Государственное лицензирование религиозных учебных заведений* (для этого необходимо скорректировать учебные планы; сделать систему религиозных учебных заведений более открытой современным тенденциям в области гуманитарного образования, ввести светские общеобразовательные, в первую очередь, гуманитарные дисциплины в религиозные образовательные учреждения, нести ответственность за уровень образовательного процесса).

6. *Совершенствование организационно-педагогической и учебно-методической базы взаимодействия светского и религиозного образования* (оптимизация подготовки преподавательских кадров, учебных программ, учебников, учебных пособий).

7. *Интенсификация научно-теоретических и прикладных разработок по проблемам взаимодействия государства и религии в области образования.*

Таким образом, современные реалии практических проблем религиозной ситуации и государственно-конфессиональных отношений обуславливают необходимость светско-религиозного взаимодействия в сфере образования, налаживания регулярного диалога и сотрудничества между представителями

религиозного и религиозного образования по целому ряду взаимно касающихся теоретических и практических проблем, прежде всего, проблем выхода из духовного кризиса и взаимопонимания между верующими и неверующими.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Сафонов Д.В. «Религиоведение» как учебная дисциплина в Московской Духовной Академии // <http://www.bogoslov.ru/text/740746.htm> (29.03.2010).
2. Научно-теоретический журнал «Религиоведение» // <http://www.amursu.ru/religio>.
3. Для подготовки данной работы были использованы материалы с сайта <http://www.religare.ru/>.
4. Религиоведение в системе высшего образования. Конференция, организованная Философским факультетом МГУ им. М.В. Ломоносова // http://konstantin.narod.ru/links_Science_MSU-2006.html.
5. Теология в системе научного знания и образования. Материалы круглого стола в Общественной палате РФ // <http://www.bogoslov.ru/text/290997/index.html>.
6. Яблоков И.Н. Религиоведение как область знания // Вестник московского общества преподавателей религиоведения. № 1. – М., 2009.

Өмүрзаков Ө.А.

*Ж.Баласагын атындагы КУУнун
Кредиттик системада окутууну ишке
ашыруу бөлүмүнүн башчысы
(Кыргызстан)*

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АЛГАЧКЫ АГАРТУУ ИШТЕРИ

Октябрь төңкөрүшүнө чейин кыргыз эли бир нече орток жазууларды орто кылымдан бери колдонуп келгени маалым. Анын ичинде кеңири таралганы – согду жазуусу. Кийинчерээк уйгур жазмасы, казак, кыргыз, өзбек, уйгурлар үчүн орток болгон чагатай адабий жазмасы, араб алфавити жана башка жазуулар колдонулган. Икылымдагы Жусуп Баласагындын «Кут билим» аттуу дастаны, Махмуд Кашгариний «Түрк тилдер сөз жыйнак китеби» орток түрк жазмасын далилдеп турат. Кийин Нурмолдо, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Женижок, Тоголок Молдо сыяктуу кыргыздын жазгыч акындары чыккан. Ошондой эле Кыргызстандын түштүк аймагында 19- кылымдын 70-жылдарында 150 гө жакын мечит, 6 медресе болгону, муну менен катар төңкөрүшкө чейин 16 орус жергиликтүү мектеби, айыл чарба билимин берүүчү мектептер, 1909-жылга карата Бишкек уездинде 14, Каракол уездинде 12, Түштүк Кыргызстанда 169 мектепиштеп, балдардын саны жылдан-жылга көбөйүп турган. 1914-жылы Ош уездинде 88, Караколдо 1 медресе биригип 1221 баланы окуткан. Жаңы усулдук мектептер ачылып, /усули жадид/ анын бүтүрүүчүлөрү Казан, Уфа шаарындагы медреселерге билим алууга жөнөтүлүп турган. Мындай жаңы усулдагы мектептер кийин Чоң-Кеминде «Шабдандын медресеси» (1909), Караколдо (1912), Ак-Талаадагы Курткада, Тоң өрөөнүндөгү Туура -Сууда (мында Казан менен Уфадан билим алып келген Э.Арабаев мугалим болуп иштеген), Жумгалда (1911) «Курмандын мектеби», Куланакка жакын жердеги Кара-Булакка да ачылып сабатсыздыкты жоюуда көп иштерди аткарышканын далилдеп турат.

Кеңешөкмөтүнө чейин кыргыз элинин дээрлик басымдуу көпчүлүгү сабатсыз болгондуктан, калктын сабатсыздыгын жоюуда калыптанган жазуубуз жокко эсе болуп, айыл-кыштактардагы карапайым элдин сабатсыздыгын жоюу ишинде кедерги болгон.

Себеби араб алфавитинде жазылган алиппе жана окуу китептери мезтил талабына ылайык келбей, экинчи жагынан өзү окуп-жазгандан башка эч түшүнүгү жок чала сабат мугалимдердин сабак бериши оң натыйжаларды бере алган эмес. Ушуга байланыштуу 1919-жылы Ташкентте ачылган кыргыз-казак педагогикалык курска 137, Верныйдагы мугалимдер курсунун даярдоо жана кайрадан даярдоо бөлүмүнө 300 айыл мугалимдери жөнөтүлгөн.

1924-жылдынаагында Академиялык борбор түзүлүп, анын базасында Кара-кыргыз илимий комиссиясы уюшулган. Ал комиссия улуттук тилдин негизинде алфавитти иштеп чыгууда, адабий тилдин нормаларын өнүктүрүүдө, илимдин тармактары боюнча терминологияны түзүүдө алгылыктуу иштерди жүргүзгөн, 1925-жылы май айында Пишпек шаарында Кыргыз Автономиялуу областынын илимий-методикалык тунгуч съезди болуп, анда эски араб алфавити расмий түрдө ушул съезде реформаланган. Ал съезде кыргыз эли реформаланган араб жазмасын мамлекеттик алфавит катарында мыйзамдуу түрдө кабыл алган. Ошондон баштап кыргыз тилинде чыккан алгачкы гезит-журналдар, окуу китептери араб тамгасы менен басылып чыга баштайт. Бирок, араб алфавити кыргыз тилинин фонетикалык түзүлүшүн толук чагылдыраалбагандыктан, турмуш деңгээлинин күн санап өсүшү менен кирген неологизмдерди жазууда бир топ кыйынчылыктарды туудургандыктан, билим берүүнү андап ары жакшыртууда араб алфавитинен латын алфавитине өтүү зарылчылыгы келип чыгат.

1926-жылы март айында Бакуда болгон Бүткүл Союздук түркологиялык съездде алфавит маселеси талкууланып, анда араб алфавитинен латын алфавитине өтүү жөнүндө резолюция кабыл алынып, бул съездге жалаң гана СССРде жашаган элдердин өкүлдөрү катышпастан, андан тышкары Франция, Италия, Турция, Германиядан келген окумуштуулар да катышып, бардыгы тең түрк элдеринин латын тамгасына өтүшүнүн туура экендигин белгилешкен.

1927-жылы март айында болгон Кыргыз АССРинин биринчи уюштуруу съездинде мындай токтом кабыл алынган:

1. Кыргызстанда үстүбүздөгү 1927-жылдан баштап милдеттүү түрдө жаңы кыргыз алфавити киргизилсин.
2. 1930-жылдан кечиктирилбестен толугу менен жаңы алфавитке өтүүгө республикадагы бардык билимдүү кишилер милдеттендирилсин. Басма жагынан жана иш жүргүзүү жагынан жаңы кыргыз алфавитине толук өтүүнүн акыркы мөөнөтү 1931-жылдын акыры болуп эсептелсин.

Ушундан баштап жаңы алфавитке өтүү боюнча атайын чогулуштар өткөрүлүп, жаңы алиппе комитети түзүлүп, ага жаңы латын алфавитинин долбоорун иштеп чыгуу жүктөлөт. Бул жылдары республикада атайын курстар уюшулуп, гезит беттеринде жаңыалфавитти үйрөтүү бурчтары ачылып, 1928-жылдан тартып, бардык гезит-журналдар, окуу китептер латын алфавити менен басыла баштайт. Бирок, чукул мезгилде араб алфавитинен жаңы кабыл алынган латын алфавитинде чыккан окуу китептери менен мектептерде билим берүү бир топ кыйынчылыктарды туудурган, анын үстүнө окуучуларга жеткиликтүү билим берүүдө мугалимдердин жетишсиздиги, же тажрыйбасыздыгы, методикалык даярдыктарынын начардыгы сабатсыздыкты жоюуда мезгил талабына жооп бере алган эмес. Мындай терс көрүнүштөрдү жоюу үчүн 1925-жылы 25-октябрда Бишкекте жаңы типтеги окуу жайы-Эл Агартуу институту ачылып, кийин ал педагогикалык техникумга айланган. 1927-28-окуу жылында педагогикалык жумушчу факультети /рабфак/ ачылып, 1932-жылы республиканын эң алгачкы жогорку окуу жайы — Кыргыз мамалекеттик педагогикалык институту уюшулган. Ушундан баштап биринчи мугалимдерди даярдоо иши жолго коюлуп, эл агартуу ишинин эски системасын толук жоюу менен жаңы маданият шооласы чачырай баштаган. Буга чейин сабатсыздыкты жоюуда, кеңеш өкмөтүнүн максаттарын иш-жүзүнө ашырууда, маданий-агартуу иштерин жылдырууда Уфа, Казан, Алматы, Ташкент шаарларындагы

жогорку окуу жайларын бүтүрүп келген агартуучулар алдыңкы катарда туруп, алгачкы кыргыз алиппесин, окуу китептерин, алардын методикасын жана башка окуу куралдарын иштеп чыгуу менен алгачкы авторлору катары кыргыз тарыхында өчпөс из калтырышкан.

Алардын бири 1930-жылдардагы таанымал агартуучу, жаш илимпоз, окумуштуу-педагог, кыргыз тилинокутуунун методикасына негиз салуучу

Сатыбалды Наматов болгон.

Сатыбалды Наматов Кыргызстандын маданий-агартуу ишине негиз салган көрүнүктүү ишмерлер: Э.Арабаев, К.Тыныстанов, Т.Жолдошев, О.Алиев, Б.Данияров, А.Шабданов, Х.Карасаев ж.б. адамдар менен иштешип, кыргыз элинин келечеги үчүн илимий-педагогиканын башатын түптөгөндөрдүн бири.

Ал 1928-жылы Алматыдагы Казак-кыргыз Эл агартуу (Казинпрос) институтун кыргыздардын ичинен эң алгачкы методолог-педагог адистиги боюнча бүтүрүүчүлөр: Мусабай уулу Жолдош, Мусакан Калпа уулу менен чогуу окуп, методолог-педагог адистигин алып келгенден кийин, Эл агартуу Комиссариаты тарабынан Сатыбалды Наматовду Кыргызстан Мамлекеттик Басмасында иштөөгө, борборго алып калышат. Ал эми Мусакан Калпа уулун Ош кантонунун Эл агартуу бөлүмүнө башчы, Мусабай уулу Жолдошту Жалал-Абад Эл агартуу бөлүмүнө нускоочу-методист кылып жөнөтүшөт. Мына ушул күндөн баштап Сатыбалды Наматовдун алгачкы эмгек жолу башталган. Ал Кырмамбаста редактор, ушул эле учурда педагогикалык техникумда мугалим болуп, педтехникумдун директору Петр Кузмич Юдахин, окуу бөлүмүнүн башчысы Базаркул Данияров, алдыңкы мугалимдер: Екатерина Ивановна Сидоренко, Н.М.Шубин, В.Г.Образцов, Г.И.Хоролец, В.А.Лушин, Б.И.Зимма, А.И.Игнатьев ж.б. менен чогуу иштешет.

Ошол учурда (1928-1933-жылдары) кыргыздын бир катар белгилүү инсандары бул окуу жайында окушкан. Алсак, А.Осмонов, К.Маликов, З.Бектенов (Зыяш Бектенов 1931-жылы педтехникумга мугалим болуп калган), Р.Шүкүрбеков, Ж.Бөкөнбаев, С.Сасыкбаев, Ш.Жамансариев, Т.Байжиев, М.Абдыкеримов. П.Синельников, Ж.Самаганов, Г.Айтиев, Ч.Койчуманов, М.Алыбаев, М.Элебаев, С.Күмүшалиева, Боронбай уулу Райымбек, А.Айдаркулов ж.б. Бул улуу инсандарга Сатыбалды Наматов да билим берип калганын төмөндөгүлөр далилдеп турат. Абдрасул Токтомушевдин эскерүүсүндө: «А.Осмонов С.Наматовду «Биздин мугалим» деп атоочу. Алыкул, Кубанычбек да Сатыбалдыны жакшы адам деп макташаар эле» - деп эскерсе, Зыяш Бектенов: «Сатыбалды Наматов биздин техникумга адеп келгенде эле педпрактикага жетекчи болуп келип, бизге нормативный грамматиканы окутчу»-деп эскерет.

Сатыбалды Наматов чоңдор үчүн кайра-кайра оңдоп, түзөтүүлөр менен жети жолу басмадан чыккан алиппенин, балдар үчүн жазылган беш алиппенин, биринчи жана экинчи о.э. чала сабаттуулар үчүн он эки окуу китептин, беш методикалык китептин, бдшталгыч класстын мугалимдери үчүн алты программанын, ондогон илимий-методикалык макалалардын жана методикалык каттардын, балдар үчүн үч көлөмдүү аңгеменин (өз-өзүнчө китеп болупчыккан) автору болгон. Ошондой эле бир нече программаларды, аңгемелерди, пьесаларды которгон.

Чындыгында эле Сатыбалды Наматов жаңы эле кабыл алынган латын алфавити менен учур талабына ылайык окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен балдар жана чоңдор үчүн алиппе, окуу жана метрдикалык китептерди, методикалык каттарды башкалардан айырмаланып өтө көп жазган.

С.Наматов тарабынан түзүлгөн алиппе жана окуу китептери саны жагынан гана көп болбостон өз учурунда, илимий жана методикалык жагынан талапка ылайык жазылган окуу китептеринен болуп эсептелинген. Ал ошол учурда кыргыз тилин окутууга байланыштуу методикакадабияттарды алгачкылардан болуп жазган жана кыргыз тили боюнча окуу программаларын түзүү ишине да активдүү катышкан. Сатыбалды Наматов биринчи жолу «бүтүн сөз» жана «сүйлөм» методун колдонуп, аны

алиппе, окуу китептеринде практикалаган. «Бүтүн сөз» методу «америка методу» деп аталган. Бирок бул метод иш жүзүндө аз мезгил гана пайдаланып, кайрадан «тыбыш» методуна өткөн. Себеби, «бүтүн сөз» методу Америкада чоңдорду окутууда гана колдонулган.

Ошондуктан жаш балдарды окутууда кыйынчылыктарды туудуруп, ийгиликтерге жетише гениктен мезгил талабына жооп бере алган эмес.

Ошондой болсо да С.Наматовдун «бүтүн сөз» методунун негизинде түзүлгөн алиппе жана окуу китептери сапаттуу чыгып, сабатсыздыкты жоюуда бир далай кызмат өтөгөн.

С.Наматов Эл агартуу Комиссариатынын мектеп башкармачылыгынын алдында программаларды жана окутуунун методикасын иштеп чыгуу секторунун башталгыч класстар боюнча адисти катары иштеп турганда, Кыргызстандын булуң-бурчтарына командировкага жиберилип, текшерүү жана түшүндүрүү иштерин жүргүзүү менен айыл-кыштак мугалимдерине арнап ондогон илимий-методикалык каттарды, макалаларды жазып, мугалимдерге чукулдан көмөк көрсөтүп келген. Бул, Эл агартуу Комиссариатынын алдында уюшулган республикалык педлаборатория мугалимдер үчүн консультацияларды өткөрүп, методикалык бирикмелердин иштерине жетекчилик кылып, педагогикалык көргөзмөлөрдү уюштуруп турган.

1931-жыл 5-сентябрындагы жана 1932-жыл 25-августундагы ВКП /б/ БКнын токтомдорунун негизинде жетишсиздик «Мектептеги окуу жалпы маалымат билимин толук көлөмдө бербей жана техникумдар менен жогорку мектептер илим негиздерин жакшы билбей, толук билимдүү адамдарды камдоо маселесин көңүлдөгүдөй чече албай келе жатат»- деп белгилеген болсо, жаңы программа менен окутуунун методикасын иштеп чыгуу жөнүндөгү БКнын токтомун турмушка ашырууда Кыргызстан Эл Агартуу Комиссариатынын борбордук педлабораториясы чоң ролду ойногон. Бул педлаборатория тарабынан мугалимдерге жардам катары бет-баракчалар чыгарылып, анда алдыңкы тажрыйбалар жазылып, мугалимдерге таратылып турган.

С.Наматов тарабынан жазылган 3-класс үчүн «Сүйлөмдүн ээ, баяндоочун окутуу», «Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн окутуу», 4-класстарга арналган «Көп ээлүү бирикме сүйлөм», «Каратма сөздү окутуу», «Грамматикалык текшерүү» деген баракчаларда ошол темаларды окутуунун үлгүлөрү берилген. Мындай сабактын үлгүлөрү ошол кезде билими төмөн, методикалык даярдыгы жетишсиз мугалимдер үчүн чоң жардам болгондугу шексиз.

ПАЙДАЛАНГАН АДАБИЯТТАР:

1. Кыргызстан энциклопедиясы. Бишкек. 20.01. 281-бет.
2. А.Осмонкулов. «Кыргызстанда эл агартуу иштеринин жана эне тилин окутуунун тарыхынан». 1974. 129-бет
3. «Известия» гезити. 1927. 5-ма
4. Культурное строительство в Киргизии». 1-том. 54-бет
5. Жаңы маданият жолунда. 1928. №2. 8-9-бет.
6. А.Осмонкулов. «Кыргызстанда эл агартуу ишинин жана эне тилин окутуунун тарыхынан». 1974. 195-бет
7. С.Наматов. «Эне тилинин методикасы». 1930-жыл
8. А.Э.Измайлов. «Кыргызстандагы советтик мектептердин тарыхы». Ф., 1961. 245-бет.
9. КР.МБА. Ф.688.0ПИС. 3 хр. №98. 61-бет.
10. КР.МБА. Ф.1725.1, хр. №22

Садықова Ж.Ж.

химия пәнінің мұғалімі

Жамбыл атындағы №5 мектеп- гимназияның

Сартпаева Ғ.

№49 мектеп – гимназия химия пәні мұғалімі

Акимова Э.

№42 орта мектептің химия пәні мұғалімі Тараз қаласы

(Қазақстан)

ХИМИЯ САБАҒЫНДА АҚПАРАТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Сондықтан қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің оқу-тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбеттерінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Бүгінгі таңда мектеп пәндерін компьютер көмегімен оқыту нәтижелігін зерттеудегі ғылыми проблемаларды шешу ең басты орын алады. Мектеп пәндерін оқыту процесінде компьютерді қолдану мұғалім мен оқушы қарым-қатынасы жүйесін, олардың іс-әрекетінің мазмұнын, құрылымын, өзгерте отырып, олардың мотивациялық эмоциональдық ортасына, сезімінің өсуіне әсер етеді. Үшінші мыңжылдықтың басында көптеген елдерде орын алып отырған ғаламдық өзгерістер - мемлекеттердің жаңа дәуірге, қоғамдық өмірлік негізін ақпараттық ресурстармен ақпараттық коммуникациялық технологиялар құрайтын ақпараттық кезеңге қадам басты. Қазіргі таңда ғылыми техниканың даму қарқыны оқу-ағарту саласының оқу үрдісіне жаңа технологиялық әдістермен технологияларды қолдануды кең көлемде қажет етеді.

Білім берудің негізгі мақсаты - білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Осы мақсатты жүзеге асыруда ақпараттық технологияны пайдалану әдісі зор рөл атқарады.

Химия - ХХІ ғасыр ғылымы. Сондықтан да ол жаңа ақпарат технологияларымен тығыз байланысты. Қазіргі кездегі білім беру жүйесінде негізгі мақсат оқушыға жеке тұлға ретінде қарап оның дамуына көп көңіл бөлуде. Бұл пән мектеп мұғаліміне зор жауаптылықты талап етеді, өйткені ол бүкіл сыныптың қажеттіліктеріне жауап беруі тиіс. Міне осы жағдайда технологиялардың көмегі зор.

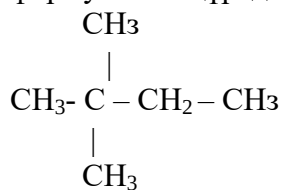
Оқыту үрдісін компьютерлендіру мақсатында интерактивті тақтамен жұмыс жасау тиімді. Қазіргі уақытта Қазақстанның жалпы орта білім беретін мектептерінің барлығы дерлік интерактивті тақтамен қамтамасыз етілген. Тақтаны қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығын, интеллектуалдық танымын, білім сапасын арттыруға болады. Интерактивті тақта мектеп сыныптарында әр пән бойынша, соның ішінде химиядан зертханалық сабақтарды өткізген кезде оның құрылғылары (датчиктері) қолданылады. Мысалы, ерітіндінің рН мәнін анықтау және температураны өлшеу құрылғысы, еріген оттегі құрылғысы судағы оттегі концентрациясындағы нақты уақытты анықтауға мүмкіндік береді.

Интерактивті тақтаны пайдалану арқылы оқушылардың білімін тексеру үшін әртарауды аяқтаған кезде, немесе жаңа сабақты бекіткен уақытта тестілеу әдісін қолдануға болады. Оқушылардан бір уақытта жауап алуға мүмкіндік береді. Ол үшін интерактивті тақталардың арнайы құрылғылары (тестировщик) қолданылады. Тестілеудің нәтижелерін құрылған график арқылы тексеріп, сол уақытта бағалауға болады. Жауап нәтижелерін бақылап және оқушылардың материалды түсіну деңгейін

анықтауға мүмкіндік береді. Интерактивті тақтаны пайдалану арқылы тестілеген кезде мұғалім оқушылардың білім деңгейін анықтай алады. Оқушыға тест сұрақтарына жауап беруі үшін уақыт беріледі. Бұл жүйе тұйық оқушылардың ойын білдіріп, жалқау оқушылардың қызығушылығын арттырады. Оқушылар жауаптарын құпия түрде бере алады.

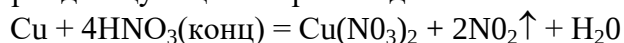
Жаңа ақпараттық техникаларын пайдалану соңғы уақытта мектептегі білім беру жүйесінде маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Мультимедиялық технологиялар көбіне компьютерлік сыныптарда қолданылады. Қазіргі уақытта сабақ материалына байланысты көптеген компакт-дискілер бар. Мектептегі химия сабағын компьютердің көмегіне сүйеніп өткізуге көп мүмкіндіктер жасалған. Жаңа материалды түсіндіруде интерактивті компьютерлік графиканы пайдалануды көздейтін аппараттық-бағдарламалық құралдарды пайдалануға болады. Компьютерлік графикалық материал презентациялық монитор көмегімен көрсетіледі. Химия пәні бойынша компьютерлік тестілеуді қолдану оқушылардың интеллектуалдық танымын арттырады. Оқушылар бір тестілеуден жақсы нәтижеге жеткенше бірнеше қайтара өтеді. Бұл тестілердің барлығы химия бойынша минимум талаптарына сәйкес келеді. Келесі бір маңызды жағдай уақытты үнемдеу. Аз уақыттың ішінде бағдарламаның көптеген қиын сұрақтарын формулалар мен эксперименттер көрсету арқылы түсіндіріліп, бекітіледі.

Органикалық химия бөлімін оқытқан кезде компьютерлік анимация маңызды орынға ие. Оқушыларға органикалық заттардың құрылысын оқуда күрделі органикалық заттардың құрылымдық формулаларын құруға тапсырма беріледі. Олар радикалдар көмегімен заттардың формулаларының бөліктерін жинап, оларды құрастыруға жаттығады. Мысалы, алкандар номенклатурасын оқыған кезде, 2,2- диметилбутан формуласын құрады,

және органикалық заттардың кеңістіктердегі пішіндерін, яғни шар стерженьді модельдерін құрастырады. Бұл сабақтарда органикалық қосылыстардың әр түрлілігіне көз жеткізеді.

Бүгінгі таңда қауіпсіздік техникасына көп көңіл бөлінуде. Осыған байланысты химия пәнінде улы заттармен тәжірибе жасай алмағандықтан электрондық оқулықтарды пайдалану арқылы компьютердің көмегімен ондай тәжірибелерден үзінділер көрсетіледі. Бір ғана мысал, 9-сыныпта "Азотоксидтер тақырыбын өткен кезде, азот (IV) оксиді - NO_2 улы газ, оның зертханада алыну жолы тәжірибесі электронды оқулықтан көрсетіледі

Химиктердің өмірі мен қызметі жайында компакт-дискілерде кең қамтылған. Рефераттар жазуда оқушылар атақты химиктердің өмірбаяны жөнінде энциклопедиялық мәліметтер ала алады. Сонымен қатар оқушылар сабақта бейнематериалдар пайдаланады. Олар оқушыларға заттар және олардың халық шаруашылығында қолдануы туралы мәліметтер алуға көмектеседі.

Электрондық байланыс жүйелері арқылы ақпарат алмасудың тиімділігі өркениетті елдердің іс-тәжірибелерінде айқын сезіледі. Республикамызда білім беру жүйесі мен білімді тексеру мақсатында ақпараттық технологияларды енгізу басты мәселеге айналды. Қазақстандағы барлық орта мектептердің компьютермен жоспарлы түрде жабдықталуы оның айқын дәлелі. Заман ағымына сай күнделікті сабаққа видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді, интерактивті тақтаны қолдану айтарлықтай нәтижелер береді. Мұндай қондырғылар оқушылардың қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдауға және алған мәліметті нақтылауға мүмкіндік береді.

Еліміздің болашағы жарқын болуы үшін тәрбиелі, білімді, құзыретті, бәсекеге қабілетті жас жеткіншектерді қалыптастыру –біздің басты мақсатымыз. Ендеше, сол мақсатты тізгінге ала отырып, оқушылардың қабілетін ескере, келешекте ие болуға тиісті мамандыққа бейімделуін қанағаттандыру қажет.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Химия мектепте» журналы. №6-2004 *Жаңаша оқыту - дәуір талабы.*
2. Өмірбаева К. *Оқыту процесіндегі инновациялық ізденістер.*- Ақтөбе, 2001.
3. «Қазақстан мектебі» журналы. 2001. *Оқыту технологиясы.* 22-24 бет.
4. «Химия мектепте» журналы. №3-2009

Сатенова Ш.Ш.

Учитель русского языка и литературы

Общеобразовательная

средняя школа №15

город Балхаш.

(Казахстан)

КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Республика Казахстан как динамично развивающееся государство ставит перед собой высокие цели достижения конкурентоспособности, экономики и важнее всего, конкурентоспособности нации в мировом цивилизованном сообществе. Поэтому, назад пути к понятному, привычному, но не эффективному, у нас нет. Общество и государство как социальные заказчики требуют от школы подготовки принципиально иного подрастающего поколения. Для успешной реализации данных целей обязательными являются: интеграция в мировое образовательное пространство, переход от знаниецентрированной педагогики к компетентностной педагогике, трансформация системы образования страны в сторону европейских стандартов образования, как наиболее адаптированных к потребностям современного человека и общества. Жизнь с усиливающейся конкуренцией на рынке труда требует от личности коммуникативной, информационной компетентности и сформированности компетенции разрешения проблем, высокой степени адаптивности к быстро меняющемуся миру. Умение учиться является жизненно важным для достижения личного, карьерного и семейного благополучия и успеха человека. Именно компетентностный урок реально создает условия для формирования столь жизненно важных качеств личности.

В чем преимущества инновационного проекта, реализуемого Центром «Обучение без границ»? В числе основных аргументов: ориентация не на обучение, а на формирование профессиональных компетенций педагога, использование современных технологий обучения (дистанционное обучение, коучинг), технологичность, наличие конкретного педагогического инструментария. В ходе первого года обучения были обсуждены первые уроки компетентностной педагогики. Современный урок, каков он? Как меняются роли учителя и ученика на современном уроке? Какие дидактические решения инновационного проекта могут быть востребованными завтра в массовой школе? Практика показывает, что даже большой запас академических знаний не гарантирует современному школьнику успешности в будущей жизни. Поэтому на современном уроке не следует «разжевывать знания», а дать возможность ученику добывать знания в пределах своих потребностей, на современном уроке следует не передавать знания, а формировать жизненно важные качества личности, следует

готовить не к поступлению в университет, а к жизни. На современном уроке следует вести ученика не к накоплению знаний, а к социальной мудрости. Базовая компетенция «уметь учиться» является концептуальной основой формирования нового подхода к организации методической работы в школе, районе, системы повышения квалификации педагогических кадров [1, с.184]. Основой компетентностной педагогики является компетентностная парадигма. Компетентностная парадигма вырастает из прагматической, когнитивно-информационной парадигмы образования. Но, в отличие от нее, осознает невозможность и бессмысленность бесконечного расширения преподаваемой следующим поколениям информации, которая, с одной стороны, нарастает лавинообразно, а с другой, морально устаревает каждые 2 - 2,5 года. Компетентностная парадигма нацелена на усиление практической ориентации и инструментальной направленности общего среднего образования; стремится подготовить человека умелого и мобильного, владеющего не набором фактов, а способами технологического их получения. Социально-экономические преобразования, происходящие в современном обществе, объективно выдвинули проблему качественной подготовки профессионально-педагогических кадров в число приоритетных. Интеграция казахстанского образования в мировое образовательное пространство, в том числе участие Казахстана в Болонском процессе, создает условия для перехода от традиционной отечественной парадигмы «образование на всю жизнь» к новой: «непрерывное образование на протяжении всей жизни», то есть «образование через всю жизнь». Это открывает новые возможности для развития профессиональной компетентности педагогов и обуславливает развертывание в общеобразовательных учреждениях инновационных процессов, связанных с освоением новых, компетентностно - ориентированных, педагогических и управленческих технологий.

Основные причины необходимости введения компетентностной педагогики в образовательный процесс – это:

- введение компетенций в нормативную и практическую составляющую образования, что позволяет решать проблему, типичную для казахстанских школ, когда ученики могут хорошо овладеть набором теоретических знаний, но испытывают значительные трудности в деятельности, требующей использования этих знаний для решения конкретных жизненных задач или проблемных ситуаций.

- общеобразовательная школа должна формировать целостную систему универсальных знаний, учений, навыков, а также опыт самостоятельной деятельности и личной ответственности обучающихся, то есть ключевые компетенции, определяющие современное качество образования. Целью компетентностного подхода является получение на выходе из школы личности, способной к свободному развитию, творческой инициативе, самостоятельности, конкурентоспособности, мобильности и умеющей все эти качества применить в жизни. Третий год учителя нашей школы участвуют в образовательном проекте «Инновационная школа 21 века», которым руководит Рудик Георгий Алексеевич - директор Центра Современной Педагогики “Обучение без границ” (Монреаль, Канада), профессор, доктор педагогических наук, кандидат технических наук. Проект актуален с точки зрения основных приоритетов государственной политики РК по модернизации казахстанского образования. Значим и результативен проект в системе работы школы по формированию профессиональной компетентности учителя новой формации. Правильно спланированный курс позволили получить необходимый уровень теоретических и практических знаний для осмысления сути Современного урока. Умение организовать урок в ключе педагогического менеджмента, проектировать деятельность учащихся по таксономии учебных заданий по Блему, учебные задания с использованием их типологической вариативности, которая определяет уровень развития познавательных способностей. Цель урока в современной школе должна отличаться конкретностью, с указанием средств ее достижения и ее переводом в конкретные навыки, которыми овладеет учащийся за

урок. Цель должна быть конкретна, демонстрируемая и измеряема. Следует помнить, что Цель урока - это тот пункт назначения, куда в конце урока должны «приплыть» все ученики. Современный урок ориентирован на формирование компетенций (навыков, доведенных до автоматизма). Урок следует организовать так, чтобы в конце убедиться, что все учащиеся достигли цели. В результате такого мониторинга учитель может осмыслить выполнение целевых установок урока, правильность подбора содержания, средств и формы урока. Если цель достигли не все ученики, то следует разработать стратегию, которая позволит найти свою ошибку и всем ученикам достичь цель. Достижение цели определяется оценками «да» и «нет». Цель не может быть чуть-чуть достигнута, она либо достигнута, либо нет! Во многих странах школьные программы (куррикулумы) отражают не содержание, а компетенции, которые следует сформировать на уроке. В школу стучится педагогика целей или компетентностная педагогика.

- Обязательно следует к уроку разработать задания всех уровней.
- Задания надо начинать с глагола, указанного в соответствующем уровне таксономии Блума.
- Задания первых трех уровней должны быть под силу всем учащимся (если хоть один учащийся не выполнил задания первых трех уровней, то урок можно считать неудовлетворительным).
- Если никто из учеников не выполнил задание шестого уровня, то, возможно, Вы сделали перебор в других заданиях.
- Если кто-то из учеников выполнил все шесть уровней, а урок еще не закончился, то следует иметь в резерве учебные задания шестого уровня.
- Учебные задания должны быть ясные, четкие и понятные для каждого ученика. Если задание требует дополнительного разъяснения – это несовершенное задание. Предложения должны быть не многословны и всегда должны начинаться с глагола (Что должен я- ученик делать!).
- Задания должны указывать действие, которое предстоит выполнить ученику.
- В задании должно присутствовать указание на то, как его предъявить: запиши в тетради, расскажи соседу, заполни схему и т.д.
- Обязательно на первых трех уровнях заданий необходимо включить Цель урока, которая представляет собой освоение какой-либо техники, приема, схемы (см. «Культура умственного труда или 101 техника учения»).
- Количество заданий второго и третьего уровней - не менее 5.
- При выполнении заданий 4 и 5 уровней ученик должен «открыть новое знание», выходящее за рамки учебной программы.
- При составлении заданий 6 уровня следует соблюдать следующие требования:
 - знания по теме урока; межпредметные знания; ситуация из повседневной жизни; личное поведение в данной ситуации.

Компетенции определяются здесь как комбинация знаний, поведенческих умений и отношений, присущих определенной ситуации. Основными компетенциями являются те, которые необходимы всем людям для личного совершенствования и развития, активного гражданства, социального включения и применения. Участие в данном проекте помогает учителям и завучам научиться работать по-новому, повысить свою квалификацию или получить новую квалификацию, новые навыки, необходимые для дальнейшего профессионального совершенствования. Обучение в Центре носит индивидуальный характер, благодаря тому, что тьютор уделяет должное внимание каждому. В результате 2 лет обучения в проекте педагоги изучили методологию проектирования урока с высоким коэффициентом обучения, предложенную ЮНЕСКО, ознакомились с современным инструментарием (101 – ой техникой учения, кредитной матрицей школы), рассмотрели уроки в информационном и кибернетическом контексте. Учитель, работающий по новой модели, « должен обладать гибкостью, противостоять косности, неизменности и убежденности в своей правоте. Должен быть

мастером искусства коммуникации», то есть «уметь влезть в шкуру» своего ученика, п.ч. тогда и только тогда учитель с учеником могут стать настоящими партнерами по диалогу, где у обеих сторон есть право и ответственность спрашивать, отвечать, влиять, определять. На таком уроке может царить внешне беспокойная, и даже шумная атмосфера. И обеспечивается одно: такой урок цели достиг – если все в классе способны действовать. И таким образом могут учиться теперь, здесь и на месте. В заключение отметим, что работа по использованию компетентного подхода в образовательной деятельности школы продолжается. Но уже сейчас можно сделать вывод, что такая работа делает процесс обучения более интересным ученикам, формирует у них понимание жизненно-практической значимости содержания образования, которое они осваивают. И, конечно же, формирование компетенций не может ограничиться только уроками русского языка, только работой одного учителя. Поэтому в нашей школе мы ищем возможности применения нового компетентного подхода в организации учебного процесса, и, как говорится, дорогу осилит идущий. Среднее образование Казахстана является важной составной частью интеллектуального роста страны, поэтому реформы и новые решения в содержании образовательных программ являются своевременной и необходимой нормой для развития конкурентоспособного человеческого капитала в республике.

ЛИТЕРАТУРА:

- [1] А.А.Жайтапова, Г.А. Рудик, Е.В. Белошниченко, А.С.Сатыбалдиева. Педагогика 21 века на пороге школы. Алматы, 2009.
- [2] . Рудик Г.А. Центр Современной Педагогики «Обучение без границ». Модуль 1.- Монреаль, Канада .
- [3] . Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования//Народное образование. – 2003. – № 2.
- [4] . Рудик Г.А. Культура умственного труда или 101 техника учения. Пособие для учащихся, студентов, педагогов и для всех тех, кто обучается на протяжении всей жизни. Г.Костанай, 2010.

Саметова Ф.Т.
кандидат филологических наук,
Университет «Кайнар»
(Казахстан)

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

Процесс перевода не является элементарным действием, он включает в себя ряд этапов. Так, классик переводоведения, чешский ученый Иржи Левый называет следующие действия как составные части процесса перевода:

- *постижение подлинника*, его понимание как результат постижения;

- *интерпретация подлинника*, соотнесение полученной из подлинника информации в широком смысле, включая и эмоциональную, с личным, индивидуальным мировосприятием переводчика;

- *перевыражение подлинника*, его воссоздание на языке перевода [1, с.195].

По нашим наблюдениям, целесообразно в этот процесс включить еще один немаловажный этап, без которого перевод не может обойтись – этап сверки, сличения воссозданного на языке перевода текста с оригиналом, или

художественная идентификация. Это не менее ответственно, чем адекватные авторскому замыслу понимание и интерпретация подлинника или его перевыражение на языке перевода. Этап контроля позволяет подняться над деталями, обратиться к целостному художественному образу и уже с позиции целого решить какому варианту перевода, в случае сомнения, отдать предпочтение.

Предложенная И. Левым схема коррелирует с принятой в психолингвистике моделью перевода, разработанной И.А.Зимней и включающей также три стадии: 1) стадию восприятия и понимания исходного текста, 2) стадию перекодировки, 3) стадию порождения речи на языке перевода. В содержательном плане с ней во многом перекликается модель Ю.Найды, отличаясь лишь используемой терминологией трансформационной грамматики.

Рассмотрим более подробно психолингвистические основы художественного перевода. В психолингвистике перевод трактуется как специфический, по сравнению с чтением, аудированием, говорением и письмом, вид речевой деятельности, который объединяет разные виды речевых действий вместе с новым – переформулированием одного и того же содержания разными языковыми средствами – в один общий процесс. При этом он характеризуется такими признаками, как владение субъектом речевой деятельности как минимум двумя языками и соответственно – способами формирования и формулирования мысли на этих языках, а также – специфической мотивированностью [2]. Признание многогранной, многомерной природы перевода приводит к множественности трактовок его сущности и соответственно – множественности моделей перевода, которые отражают разные аспекты этого сложного феномена. К примеру, существуют:

- *лингвистическая модель перевода*, в которой описываются языковые механизмы замены знаков исходного языка (Я1) знаками языка перевода (Я2);

- *одедь, принятая в лингвистике текста*, помимо различий в самих языковых системах, их правилах, рассматривает и другие факторы, влияющие на отличие оригинального текста и переводного;

- *оциокультурная модель*, рассматривающая тексты как уникальные продукты той или иной культуры, отражающей ее социальную структуру и историю. Крайним проявлением такого подхода можно считать “переводческий нигилизм”, согласно которому вследствие уникальной неповторимости текстов (= продуктов) той или иной культуры перевод их невозможен;

- *психолингвистическая модель*, ориентированная на когнитивный аспект перевода и соответственно – на когнитивные процессы.

Переводчик художественной литературы опирается на запас знаний и опыта (в том числе и накопленного предшествующими поколениями), а также на хорошее владение языком оригинала (ИЯ, Я1). Он должен чутко воспринимать не только содержание (сюжет, фабулу художественного произведения), но и его эстетическое и эмоциональное воздействие, иначе говоря, первичную и вторичную образность литературного произведения.

При восприятии текста протекают определенные когнитивные процессы (начиная с распознавания букв, знаков, слов и т.д.). С точки зрения психолингвистики, “восприятие речевого сообщения, – это психический процесс отражения опосредованных языком предметов и явлений действительности, носящий субъективный характер и зависящий от мотивов, целей, настроений и т.д. субъекта” [3, с.46] Следовательно, первый этап перевода художественного произведения – восприятие и понимание исходного текста, или, по терминологии И. Левого, **постижение подлинника** – является очень ответственным, так как

предопределяет успех всей дальнейшей его работы. На этом этапе переводчик должен суметь “увидеть” созданные автором оригинала словесные образы и ситуации, постараться понять его мысли и чувства. Для этого он очень внимательно, бережно вникает в описания героев, места действия, пейзажа, явлений природы, поступков действующих лиц, соотнося их с конкретными словами, фразами, абзацами.

В. Кинч и Т. ван Дейк рассматривают понимание текста как процесс, происходящий на нескольких взаимосвязанных уровнях, основанный на построении мыслительного представления текста читателем (переводчик на этом этапе выступает в роли читателя исходного текста). Ученые подчеркивают активный характер этой деятельности, ее тесную связь с имеющейся у читателя базой знаний. Понимание речи (текста) является продуктом ряда когнитивных структур, интегративным процессом, в ходе которого происходит взаимодействие информации, существующей в использованных лингвистических знаках, с одной стороны, и в имеющихся у получателя знаниях, с другой. Это нашло отражение в психолингвистической дефиниции: “понимание речевого сообщения – это психический процесс вычленения смысла высказывания и перевод его в другую форму закрепления, происходящий на уровне слов, предложений и текста” [3, с.48]. Поскольку процесс понимания зависит от языковой компетенции человека, применительно к деятельности переводчика можно с уверенностью сказать, что в определенной степени успех этой фазы в процессе перевода предопределяют: знание переводчиком языка оригинала, его чувство языка, языковое чутье, по отношению к ИЯ (Я1); и так называемые фоновые знания, обеспечивающие понимание широкого культурно-исторического контекста литературного произведения, без которого невозможно постижение инокультурного текста. Иными словами, перевод не может быть успешным, если переводчик не понимает текст, если у него нет представления о смысловой и логической структуре текста, его изобразительно-выразительных художественных средствах. Исследователями переводоведения установлено, что степень понимания переводчиком исходного текста, а именно языковых единиц, его составляющих, влияет и на выбор определенных переводческих приемов. Как видим, глубина постижения оригинала является в определенном роде залогом, обеспечивающим успех следующей фазы.

За пониманием содержания в результате постижения подлинника наступает следующий этап, или фаза, психолингвистами называемая фазой **перекодировки**, переводоведами – **интерпретацией подлинника**. Говоря философским языком, под интерпретацией следует понимать “попытку сделать непонятное понятным” [4, с.205]. Проблема интерпретации ставилась еще в античной культуре и не потеряла своей актуальности до настоящего времени. Феноменологическая герменевтика как одно из направлений современной философии разрабатывает стратегию, направленную на изучение тех процессов, которые ведут к “формированию смысла в человеке”, что, по существу, и представляет собой процесс интерпретации [4, с.206].

На этой стадии переводчик истолковывает полученную информацию в соответствии со своим багажом знаний, осмысливает ее, исходя из своего “внутреннего мира”. На этом этапе возрастает роль личностных качеств переводчика, широта его кругозора, презумпции и предпочтения, его отношение к миру, так как осмысление художественного текста носит творческий характер, ассоциации и рефлексии, которые он вызывает, сугубо индивидуальны. В то же время именно постижение подлинника и его интерпретация оказываются ключевыми при выборе средств и приемов на языке перевода (Я2) при воссоздании текста, что непосредственно определяет степень мастерства переводчика, качество и художественный уровень перевода. Следует отметить, что

усилившийся в последние десятилетия интерес лингвистов к интерпретационной стороне речевого общения проявился в зарождении таких ее (лингвистики) направлений, как *интерпретирующая семантика*, *интерпретирующая лингвистика*, которые еще находятся на стадии формирования, но обещают в результате использования эвристического принципа пролить свет на феномен “черного ящика”, каким перевод представляется в психолингвистической науке с точки зрения когнитивных процессов, его сопровождающих [5, с.197; 6, с.305-308; 4, с.205-207].

Если две предшествующие фазы – постижение и интерпретацию подлинника – можно признать подготовительными в плане хронологической последовательности их осуществления, то следующий этап, называемый психологами этапом **порождения речи на языке перевода**, а переводоведами – **перевыражением подлинника** (И. Левый), является непосредственным речевым действием, в итоге ведущим к текстопорождению. Как видим, именно в этой фазе осуществляется непосредственный перевод как речевая деятельность по воссозданию на языке перевода воспринятой фразы оригинала (и в целом текста). И именно в этой фазе проявляется билингвизм переводчика, который оперирует двумя языками, двумя кодами.

По отношению к первым двум эта фазе может рассматриваться как результирующая, в ходе которой достигнутые ранее результаты понимания и интерпретации воплощаются в конкретные фразы, высказывания, сверхфразовые единства и т.д. Вспомним высказывание А.А. Леонтьева о том, что “вообще понятно то, что может быть иначе выражено” [цит.по: 3, с.48] и школьную практику пересказа, когда требуется передать содержание прочитанного “своими словами”. Следовательно, продуцирование нового текста на языке перевода служит показателем того, насколько переводчик понял исходный текст, как истолковал понятое. В этом смысле это – наиболее ответственный этап из всех, поскольку на этой фазе происходит второе рождение текста оригинала, **перевыражение** его содержания на языке перевода. Это только внешне кажется рутинным процессом, когда переводчик перебирает различные варианты эквивалентов в языке перевода и выбирает наиболее подходящий. Неслучайно в “бытовом” представлении о переводе обычно имеется в виду именно этот этап, когда переводчик предстает подставляющим под словами иностранного текста слова языка перевода (который зачастую мыслится в качестве родного) и затем связывает эти слова соответствующими содержанию текста грамматическими конструкциями. На самом деле в стадии порождения речи на языке перевода, перевыражения оригинала, важную роль играют эрудиция, тезаурус, чувство стиля переводчика как продуцента речевого произведения. Действительно на этом этапе от переводчика требуется, помимо профессионального мастерства, еще и смелость в принятии решений, образное и креативное мышление.

И наконец, профессиональный переводчик непременно приступит к этапу сравнения полученного результата с поставленной целью, к так называемой **художественной идентификации** перевода с оригиналом. В ходе этого перевод будет дорабатываться: переводчик вносит изменения в свой текст, стремясь к сохранению как содержания, так и художественных особенностей оригинала, устраняет “утечку информации”, восполняя то, что, на его взгляд, незаслуженно осталось “за кадром”, не вошло во вторичный текст. И это – закономерный этап в работе, завершающий сложную психическую, интеллектуальную, творческую деятельность, называемую художественным переводом.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- 1 Левый И. Искусство перевода. М.: Прогресс, 1974. – 397 с.
- 2 Ширяев А.Ф. О специфике психолингвистической трактовки перевода // Теория перевода и методика подготовки переводчиков: Матер.науч-практ.конференции. – М.: ВУ, 1999. – С. 259-260.
- 3 Балаганов Д.В. Когнитивные процедуры понимания в письменном переводе: дисс. канд. филол.наук: 10.02.19 – М.: 2002. – 202 с.
- 4 Словарь философских терминов / Науч.ред. проф.В.Г. Кузнецова. – М.: ИНФРА-М, 2004. – XVI, 731 с.
- 5 Лингвистический энциклопедический словарь / Гл.ред. В.Н.Ярцева. – 2-е изд., дополненное – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 709 с.
- 6 Михайлов М.М., Губанов А.Р. Диалектика национально-языковых отношений // Двужычие и взаимовлияние языков: Межвуз.сб.науч.тр. – Чебоксары: Чувашский ун-т, 1990. – 108с., С.4-10.

Сатыбалдиева Р. А.

кандидат философских наук,

и.о. доцента кафедры

философии и общественных наук

КГМА имени И. К. Ахунбаева (Кыргызстан)

ДИДАКТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ И СТРУКТУРА СОДЕРЖАНИЯ УЧЕБНОГО ПРЕДМЕТА

*Проблема структуры учебного курса и его содержания сложна, дискуссионна и далека от окончательного решения. К тому же определение дидактической модели любого учебного предмета в специальной научной - педагогической, психологической и методической литературе разработаны слабо. Но большинство исследователей выделяют в ней две составные части: **основной** и **вспомогательный (процессуальный) блоки**, каждый из которых включает свои элементы.*

Структура содержания учебного предмета

Основной блок	1. Система знаний (основных понятий, законов науки).
	2. Некоторые вопросы истории науки, сведения о важнейших ее представителях и научных школах.
	3. Мировоззренческий и воспитательный аспект, эстетические и этические нормы, идеалы, формируемые содержанием учебных занятий.
Вспомогательный блок	1. Методы исследования и научного мышления, без которых невозможно усвоение знаний.

	2. Методы и приемы познавательной деятельности, которыми должны овладеть обучаемые.
	3. Система умений и навыков.
	4. Показатели развития способностей и чувств.

Если исходить из данной модели, и педагогам, и обучаемым необходимо знать, что анализ содержания образования по учебному предмету будет неполным без определения в нем *системы умений и навыков*. В действующем Государственном образовательном стандарте они только намечены. Более подробная разработка должна быть сделана на каждой кафедре и определена лично для себя каждым обучаемым.

И, несомненно, при доработке государственного стандарта в 2010 году будут внесены изменения не только в основной, но и вспомогательный блоки.

Реальная педагогическая практика показывает, что в процессе изучения социально-гуманитарных дисциплин, в том числе философии в высшей школе, у студента целесообразно сформировать определенную **систему умений и навыков**:

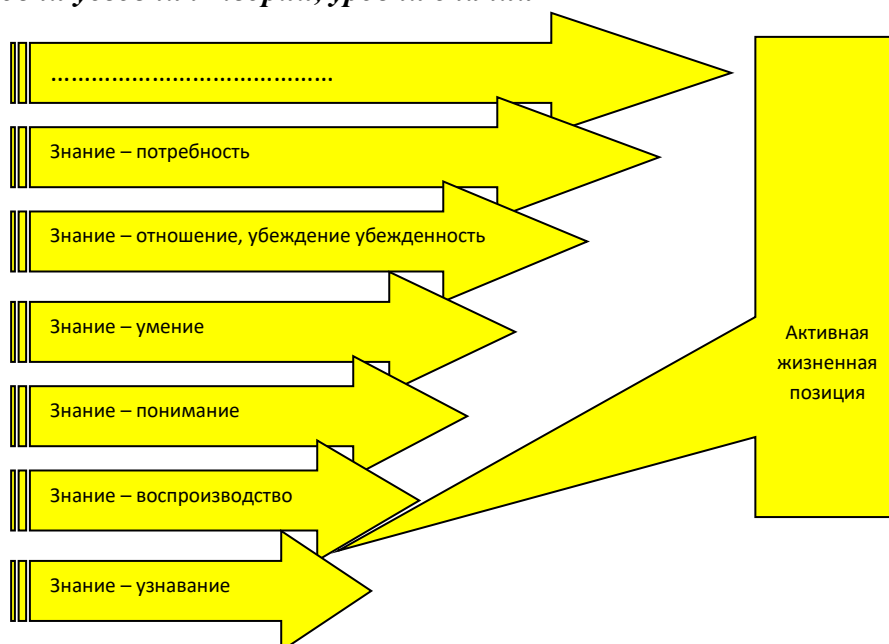
- Слушать и записывать лекции, анализировать и оценивать их, готовить свои выступления, записывать и исполнять их, анализировать и оценивать выступления на семинаре других студентов и преподавателей.
- Студент должен научиться работать с философской, социально-политической научной и публицистической литературой и библиографией, периодикой; овладеть всеми видами чтения, в том числе критического, быстрого, разнообразными формами записей (планы, конспекты, выписки и т.д.), написания докладов, рефератов и фиксированных выступлений (особенно практической и рекомендательной части).
- Участвовать в беседе, диалоге, обсуждении философских, социально-политических проблем, аргументированно отстаивать в споре (дискуссии и полемике) свою точку зрения, прогнозировать события и их результаты.
- Участвовать в тестировании, проведении игр различных типов и видов, в тренингах.
- Грамотно и критически анализировать и использовать фактические, научные, статистические данные, документы, обрабатывать их, систематизировать и классифицировать, выделяя наиболее важное, основное.
- Формировать особый вид воображения (философское, социологическое и политологическое), иметь гибкий ум.
- Научно и творчески мыслить и принимать участие в написании исследовательских работ (рефератов, курсовых или дипломных работ), научных исследованиях.
- Формулировать цели, творчески составлять и решать различные задания как учебные, так и медицинские, производственные, общественно-политические, использовать для их решения методы изученных в ВУЗе наук.
- Владеть основами философского, социологического, политического анализа и менеджмента, участвовать в избирательных кампаниях, в изучении и формировании общественного мнения, активно работать в общественно-политических организациях и движениях: формировать философскую, социологическую и политическую культуру.
- Владеть комплексом аудиовизуальных средств и ЭВМ, составлять программы информационного фонда.

- Составлять программы (выбор темы, места, объекта и др.) проведения микро- и макрофилософских, социологических и политологических исследований, опросов и интервью, оформлять их результаты и рекомендации.

Вероятно, этот *перечень умений и навыков* может быть дополнен, его нужно обязательно включить в *новый Государственный образовательный стандарт*, обсуждаемый в настоящее время, а также в *учебные программы учебных заведений* и учитывать при *подведении итогов обучения и оценке деятельности студента и преподавателя*.

Для самостоятельного анализа учебного процесса и изучения учебных дисциплин весьма полезной может оказаться *следующая схема*, с помощью которой *каждый* (и педагог, и обучаемый) может определить, *на какой ступени он находится* (педагог, осуществляя процесс обучения, преподавания, а студент - процесс учения, изучения), и что конкретно можно сделать для того, чтобы подняться *на более высокую ступень, более высокий уровень*.

Уровни усвоения теории, уровни знаний

КЛАССИФИКАЦИЯ ИСТОЧНИКОВ ИНФОРМАЦИИ ПО ФИЛОСОФИИ.

Более полное представление об учебном предмете дает знание источников информации по философии, таких, как:

1. **Учебно-методические пособия** (классификацию учебно-методических пособий смотрите далее).
2. **Научные публикации:**
 - Произведения классиков философии, социологии и политологии.
 - Государственные и международные документы (конституции, хартии, акты, законы, указы и т.д.).
 - Наследие (философское, политологическое, социологическое).
 - Современные научные публикации (зарубежные источники и публикации отечественных авторов).
 - Псевдофилософская литература, т.е. литература, авторы которой считают себя философами, не являясь ими.
3. **Справочно-информационная литература** (не включенная в раздел учебно-методических пособий):
 - Справочники.

- Словари (в том числе энциклопедические).
- Статистические сборники.
- Материалы (обобщенные результаты) философских, политологических, социологических исследований: общие, по регионам, по отдельным проблемам.
- Реферативные издания.
- Справочно-библиографическая литература (тематическая, ретроспективная, текущая).

4. Публицистика

- научная и художественная.
- сборники, монографии, статьи в журналах «Вопросы философии», «Общественные науки и современность», «Социологические исследования», «Социологический журнал», «Мир России», «Социально-политический журнал» и в газетах.

- листовки.

5. Художественная литература.

6. Самиздат.

7. Вопросы и анкеты студентов, их анализ.

8. Теле- и радиопередачи.

9. Кино и театр (фильмы, спектакли, сценарии), выставки.

Примечание. Большое место среди источников информации по любой науке должно быть отведено литературе (источникам информации) по смежным наукам. Таковыми для философии являются: философия, социальная философия, политология, культурология, экономическая наука, правоведение и др.

Виды учебно-методических пособий:

1. *Учебные планы, программы:* учебного курса, рабочие, спецкурсов, рефератов и докладов.
2. *Планы семинаров, практических занятий, коллоквиумов и методические рекомендации* к ним.
3. *Тексты* отдельных лекций.
4. *Курсы лекций* (базового или авторского спецкурса).
5. *Учебные пособия* по всем темам учебного курса.
6. *Учебники* (в том числе авторизованные учебники, рабочие тетради студентов).
7. *Хрестоматии.*
8. *Электронные альбомы* наглядных пособий, комплекты схем.
9. *Практикумы* (включающие комплекс различных учебных заданий).
10. *Пособия по отдельным видам учебных заданий:*
 - Тесты
 - Тренинги
 - Деловые игры
 - Схемы-задания
 - Задачники
 - другие виды пособий
11. *Программы для ЭВМ, видеокассеты, задания для электронной почты, электронные учебники.*
12. *Справочные пособия:* глоссарии основных понятий, «кто есть кто» в политике, ответы на вопросы студентов и др.

По философии список перечисленных пособий включает в настоящее время более 300 названий.

Саралаев М.К.,
педагогика илимдеринин кандидаты,
Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана
спорт академиясы (Кыргызстан)

ДЕНЕ ТАРБИЯНЫН ПЕДАГОГИКАСЫН ОКУТУУДА КОЛДОНУЛУУЧУ УСУЛДУК ЫКМАЛАРЫ

Түйүндүү сөздөр: дене тарбиянын педагогикасы, тарбиялоо кесибин үйрөтүү, спортчуларды тарбиялоо, практикалык тажрыйба, спортчунун этикасы.

Теманын актуалдуулугу. «Дене тарбиянын педагогикасы» бул жаныдан калыптанган кесиптик предметтеринин бири болуп саналат. Бул предметтин бир топ маселелери толук кандуу изилдене элек десек жанылбайбыз. Ошол себептен «дене тарбиянын педагогикасынын» ар кандай усулдук маселелерин изилдөө актуалдуу болуп саналат. Аталган темадагы изилдөө жаны жактары менен айырмаланат. Ошондой эле «дене тарбиянын педагогикасынын» маселелери кесипчилик билим бергендиктен практикалык мааниси сөзсүз бар деген пикирдебиз.

Изилдөөнүн максаты - «Дене тарбиянын педагогикасын» окутууда колдонулуучу усулдук ыкмаларын талдоо жана окутуу процессинде кездешкен негизги багыттарын аныктоо болуп саналат.

Изилдөөнүн маселелери:

- Дене тарбия жана спорт менен машыккандарды тарбиялоо жөнүндөгү адабияттарды талдоо;
- Жаштарды тарбиялоодогу өзүбүздүн тажрыйбабызды колдонуу;
- Дене тарбия жана спорт менен машыгуудагы тарбиялоо маселелерин машыктыруучулар жана тажрыйбалуу физкультура мугалимдери менен маектешип толуктоо.

«Дене тарбиянын педагогикасынын» булак болгон адабияттары Кыргызстанда жана башка өлкөлөрдө басылып чыкканы белгилүү. Булардан кээ бирөөнө токтолуп кетсек болот.

Дене тарбиянын жана спорттун ар кандай педагогикалык жактары В.В. Белорусованын, Б. Апыштын, Х.Ф. Анаркуловдун, С.М. Саипбаевдин, Д.Б. Бабаевдин, Т.М. Сияевдин, А.М. Мамытовдун ж.б. эмгектеринде баяндалган.

В.В. Белорусованын «Спортто тарбиялоо» деген эмгегинде адептүүлүктү спорт менен машыкканда кандайча тарбиялоо керек экени көрсөтүлгөн. Ошондой эле спорттук этика деген эмне экени, этикалык сапаттарын кандайча калыптандыруу керек экени баса көрсөтүлгөн.[1].

Кыргыз элинин дене тарбиясынын этнопедагогикалык жана педагогикалык маселелерин профессор Х.Ф. Анаркулов изилдеген жана өзүнүн монографиясында көрсөтүп жазган. Улуттук дене тарбиясынын педагогикалык негиздери тарыхый жактан жана азыркы мезгилдин талабына ылайыкталып каралганы баалуу болуп саналат. Кыргыздын кыймылдуу оюндарын илимий классификацияга (салааларга) болуп көрсөтө алган.

Бекембай Апыштын «Тарбия назарияты» деген окуу китебинде дене тарбия жөнүндө да толук педагогикалык талдоо менен бирге мектеп балдарынын дене тарбия сабагында колдонулган педагогикалык ыкмалары көрсөтүлүп берилген.

«Дене тарбиянын педагогикасы» физкультурниктердин жана спортчунун инсандык калыптанышынын закон ченемдүүлүгүн, спортчуларды машыгуу, окутуу жана спорттук мелдештерге катышуу процесстеринде тарбиялоону жүргүзүү маселелерин окутат.

Аталган предметтин курсун иштеп чыкканда адабияттардагы маалыматтарын колдонуп жана өзүбүздүн топтолгон тажрыйбабызды толук пайдаландык. Ошону менен бирге «дене тарбиянын педагогикасына» тийиштүү, бирок маалымат жагынан жетишпеген маселелерин толуктадык.

Предметтин курсу окулган мезгилде Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн алдындагы дене тарбия жана спорт боюнча Агенттигинин, улуттук олимпиялык Комитетинин, спорттун түрлөрүнүн федерацияларынын, ыктыярдуу спорттук коомдорунун тарбиялоо иштерин жүргүзүүсү талданып көрсөтүлөт. Ошол эле учурда Кыргыз Республикасындагы дене тарбия жана спорт боюнча көрсөткүчтөрү, республикабыздагы спортчулардын сан-сапаты, атактуу спортчулардын жетишкендиктери, машыктыруучулардын кесиптик деңгээли, спорттогу болгон имараттары, курулмалары, рекорддук спорттогу белгилүү инсандары, спорт уюмдарынын жетекчиликтери ар кандай педагогикалык маселелерин караганда таянуусу, пайдалануусу, чагылдыруусу да керек деген ойдобуз.

Спортчуларды дайыма тарбиялоочу жол-жобосу бар болгондон тышкары, спортчунун **өзүн-өзү тарбиялоо** маселеси да каралат.

Азыркы глобалдашуу мезгилинде эл аралык мелдештеринин, олимпиялык жана Азиялык оюндарынын жаштарды спорттук мелдештер аркылуу тарбиялоо маселелерин ийгиликтүү чечүүгө болот деп окутулат. Бул бөлүгүндө **олимпиялык тарбиялоо** маселелери да талданат.

Дене тарбиянын жана спорттун жаштарга тийгизген пайдалуу касиеттерин талдоо жана окутуу менен чектелбестен буларда кездешкен негативдүү, тескери көрүнүштөрүн да талдап окутуу керек. Эл аралык жана өлкөбүздөгү «сүйлөшүп алган» мелдештери жөнүндө, допингди колдонуу маселеси, спорттогу травмалардын (жаракат алуу) көбөйгөнүн, массалуу спорттун начарлаганын жана эл аралык мелдештерде Республикабыздын спортчулары начар орунду ээлегендигин көрсөтүү керек.

Спорттогу көйгөйлүү маселелерин, негативдүү жактарын окутууда аларга туура баа берүү керек жана мындай терс көрүнүштөрүн кандайча жоюу керек, кандай иш-аракеттери жумшалып жатат деген маселелерди студенттерге жакшы түшүндүрүү керек. [2].

Аталган предметти окутууда келечекте машыктыруучу, физкультура мугалими, алгачкы аскердик даярдоочу боло тургандарга эн алды менен компетентүүлүк сапаттарын өнүктүрүүгө аракеттенүү керек.

Бул жерде Кыргыз Республикасы эгемендүү жолунда болгондо нечен адистер (машыктыруучулар, спортчулар) Израильге, Германияга, Россия Федерациясына, Республика Казахстанга кетип калышканын, массалуу спорттун начарлагандыгын, адистердин сапаты төмөндөгөндүгүн, физкультура уюмдарынын финансылык жагдайлары басандаганын көрсөтүп түшүндүрүлүшү керек. Ошондой эле республикабызда болгон революциялардын спорт тармагына тийгизген тескери таасири да окутулушу керек. Дене тарбия жана спорт тармагындагы иштерди ондоодо студенттердин, келечекте боло турган адистердин ролу баса көрсөтүлүп окутуу туура болот.

«Дене тарбиянын педагогикасын» окуткан мезгилдерде **предметтин мазмуну аркылуу студенттердин өздөрүн тарбиялоо ыкмаларын да колдонуу** зарыл. Бул маселени чечүүдө дене тарбиянын жана спорттун тарыхында жазылган үлгүлүү мисалдарды келтирип окутуу эн пайдалуу деп ойлойбуз.

Сабактын учурунда студенттер канаттануучу мисалдарын келтирүү керек. Мында спортчулардын, машыктыруучулардын турмушунан алып жакшы мисалдарын келтирсек эн пайдалуу ыкмалардан болот.

«Дене тарбиянын педагогикасын» окутууда кыргыз элинин этнопедагогикасындагы улуттук дене тарбияга байланыштуу маалыматтарын пайдалануу да керек. Себеби кыргыз элинин салттуу мелдештеринин, ондогон

кыймылдуу оюндарынын да тарбиялоо сапаттары бар экени белгилүү. Билим берүүдө студенттерди кесипке даярдоо маселесин эн орчундуу деп билүү керек. Ошол эле учурда студенттерди сергек жашоого тарбиялоо зарыл. Алардын аракеттери жалаң гана дене сапаттарын өнүктүрүү, машыгууну аткаруу менен чектелбестен акыл-эсин өнүктүрүү, эстетикалык жактан да өсүп-өнүгүүнү максат кылышы керек.

Биздин ата-бабаларыбыз көчмөн эл болгондуктан көпчүлүк учурда өздөрүнүн билимин, каадаларын, салт-санаасын ооз эки түрүндө эске сактап, атадан балага билимдерин берип келген. Ошондуктан генетикалык эске сактоо сапаты кыргыздарда өзгөчө өнүккөн. Акындар, манасчылар, санжырачылар, жомокчулар буга күбө боло алышат. Азыркы студенттердин эске тутуу, эске сактоо сапаттарын өөрчүтүү керек. Ошол аркылуу алардын билимдерин өнүктүрүү керек деген пикирдебиз.

«Дене тарбиянын педагогикасы» боюнча окутуу процессинде спорттун тарыхында орун алган ар кандай конкреттүү мисалдарын келтирип сабакты кызыктуу өткөргөнгө аракеттенебиз. Ошол кездерде студенттердин кайсы факультетте (педагогика, тренерлик жана аскерге даярдоо факультеттери), кайсы спорттун түрүнөн машыгат- ошолорун эске алып ар кандай мисалдарын келтирип окутуу керек деген пикирдебиз.

Лекцияларда, практикалык сабактарда, консультацияны өткөргөн учурларда атактуу спортчулардын тартибине, алардын патриоттулугуна байланыштырып, билимдеринин жана көз караштарынын өтө кенен экендигин көрсөтүп мисалдарды келтирүү керек деп ойлойбуз. Мында Сайботтал Мурсалимов, Каныбек Осмоналиев, Орзубек Назаров, Мария Кульчунова, Жениш Донбаев сыяктуу спортчулардын өмүр баянын, алардын адептүүлүгүн, күжүрмөндүгүн, билимдүүлүгүн көрсөткөн, тастыктаган мисалдарын келтирүү керек деген пикирдебиз.

Кайсы бир лекцияларда атактуу тренерлер, дасыккан мугалимдер жөнүндө, алардын жылдар бою топтолгон тажрыйбасын аныктап мисал катары маалымдоо керек. Булардан – С.Д. Иткиндин, Л.П. Эльтермандын, В. Зелинскийдин, М.Е. Когандын, Г. Аноприевдин, В.Х. Полубабкиндин машыктыруучулук тажрыйбаларын, алардын айткандарын, жазгандарын да мисал кылсак туура болоор. Кайсы бир көрүнүктүү окутуучулар, мектептеги тажрыйбалуу мугалимдер жөнүндөгү мисалдарын келтирсек да болот. Булардан Тобокел Мамыров, Чолпон Акматов, Сергей Тулупов ж.б. жөнүндө мисал келтирсе эн туура болот.

Жыйынтыктоо

1. Жаштарды адептүүлүккө, акыл-эстүүлүктө, эмгекчилдикте, патриоттулукта тарбиялоо жөнүндөгү педагогикалык адабияттары жетиштүү экендиги маалым болду;

2. «Дене тарбиянын педагогикасын» окутууда студенттердин болочок кесипчилигине тыгыз байланыштуу болушу керек деген пикирдебиз;

3. «Дене тарбиянын педагогикасын» окутууда «жалпы педагогика», «дене маданиятынын теориясы», «дене тарбиянын жана спорттун тарыхы», «дене тарбиянын менеджменти» сыяктуу предметтери менен байланыштуу экендигин эске алуу керек.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Белорусова В.В. Воспитание в спорте.- Москва: Физкультура и спорт.- 1974.117с.
2. Крылов А.М. К вопросу о подготовке студентов физкультурного вуза к воспитательной деятельности. «Основы спортивной этики и нравственного воспитания спортсменов» деген жыйнакта. Ленинград. 1977г. 65-69 беттеринде.
3. Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери. Окуу куралы.-Бишкек: Айат. 2008-304б.

4. Мамытов А.М., Джанузаков К.Ч. Дене маданияты теориясы. Жалпы негиздери. Окуу куралы.- Бишкек. 2011.-184б.
5. Саипбаев С.М. Кыргыздын элдик оюндарынын педагогикалык мааниси.-Фрунзе: «Мектеп». 1976.32б.
6. Саралаев М.К. Воспитание в процессе занятий физической культурой и спортом. («Дене тарбиянын педагогикасы» боюнча лекциялардын курсу)- Бишкек. КМДМЖСА. 2012. 102 бет. (Кол жазма).
7. Тер-Ованесян А.А., Тер-Ованесян И.А. Педагогика спорта. – Киев: «Здоровье». 1987. 207ст.

Сабазова С.С.,
заведующая «Коррекционный
ясли-сад № 13 для детей с нарушениями зрения»
город Алматы, (Казахстан)

КОРРЕКЦИОННАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ВОСПИТАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ

На современном этапе развития системы образования в Республике Казахстан на первый план выдвигаются задачи создания условий, обеспечивающих полноценное развитие личности каждого ребенка в соответствии с особенностями его психического и физического развития, возможностями и способностями.

Дети с нарушениями зрения составляют значительную категорию среди детей с ограниченными возможностями. Отличительной особенностью организации процесса воспитания и обучения дошкольников с нарушениями зрения является его коррекционная направленность. Условия реализации Государственного общеобязательного стандарта образования Республики Казахстан должны быть ориентированы на особенности психофизического развития детей с нарушениями зрения и соответствовать образовательным потребностям данной категории дошкольников.

Решая основные с общеобразовательной дошкольной организацией задачи, специальные дошкольные организации для детей с нарушениями зрения одновременно выполняют специфические задачи, направленные на развитие и восстановление нарушенных зрительных функций, коррекцию первичных и вторичных отклонений в развитии, формирование компенсаторных навыков, способствующих социальной адаптации. Взаимосвязь коррекционных задач с общими задачами дошкольного воспитания и обучения обеспечивает коррекционную направленность всего воспитательно-образовательного процесса.

Эффективность педагогической коррекции зависит от того, насколько этот процесс связан с медицинской коррекцией. Вся коррекционно-педагогическая работа осуществляется в тесной взаимосвязи с комплексным лечебно-восстановительным процессом на основе максимального сближения медицинских и педагогических средств коррекции. Лечебно-восстановительная работа проходит под контролем врача-офтальмолога, который проводит всестороннюю диагностику нарушенных зрительных функций детей, делает назначения по аппаратному лечению, рекомендует педагогам зрительные нагрузки и тренировочные упражнения, преследующие лечебные цели. Выполняя рекомендации врача-офтальмолога, педагоги закрепляют результаты лечебно-восстановительных работ. Характер и специфика познавательной деятельности детей с нарушениями зрения вызывают необходимость применения как общих, так и специальных методов обучения, направленных на коррекцию и компенсацию отклонений в развитии детей. При этом содержание и

мен өмірлік дағдыларды қалыптастыруға бағытталған жаңа білімдік-тәрбиелік қызметтерді шешетін өзгеше сабақ түрлерін жобалау проблемасын қойып отыр.

Қазіргі заманғы өркениеттің дамуы мен ғылыми прогресстің жетілуі жағдайында заманауи сабақ теориясын жасаудың өзектілігі төмендегі жағдайларға байланысты:

- Біріншіден, жаһандық өзгерістердің әсерімен қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастың өзгеруі мемлекеттің білім беру саясатындағы әлеуметтік басымдылықтардың өзгеріске түсуіне әкелді, ал ол өз кезегінде қазіргі мектептегі білім беру үрдісін жетілдіру жолдарын іздестіру, оны ұйымдастырудың негізгі формасы САБАҚТЫҢ жаңа үлгісін жасау қажеттігін туғызып отыр;
- Екіншіден, отандық мектептер жүйесінде ұзақ уақыт бойы сыныптық-сабақтық жүйенің басымдылығы сабақ қызметіне қалыптасып қалған қасаң көзқарастың орнығуына әкеп соқты, ал оны өзгертпестен жаңа білім беру жағдайына көшіре салу оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігіне кері әсерін тигізуі мүмкін;
- Үшіншіден, өткен ғасырдың соңғы ширегінде мектеп практикасында бұрынғы дәстүрлі сабақтан құрылымы жағынан да, қызметі жағынан да мүлдем бөлек сабақтардың кең таралуы, ал олардың бүгінгі күн - талабы құзырлы оқыту теориясы бойынша жүйеленбеуі ұстаздар қауымы арасында түсінбеушілік, көпшікірлілік туғызуда;
- Төртіншіден, соңғы онжылдықта отандық педагогика ғылымының оқу-тәрбие үрдісін технологияландыру бағытында айтарлықтай алға жылжуына байланысты, сабақты жобалауды құзырлылық педагогикасы тұрғысынан технологияландырудың теориялық негізі мен қызметінің үлгісін жасау қажеттігін туғызып отыр.

Олай болса оқушы бойында іскерлік, өмірлік құзырлылық қалыптастыратындай сабақ қандай болмақ? Ақпаратты өз бетінше табу, талдау оны өмірлік жағдайларда тиімді пайдалана білуге сабақ үстінде қалай үйретуге болады және ондай сабақ жоспарын жасаудың үлгісі қандай?

Алдымен оқушылар бойында Еуропалық біліктілік стандарттарының бір ғана құзырлылығы «Оқу іскерлігін» қалыптастыруға бағытталуы қажет. Сабақ жоспарларын базалық құзырлылық, құрамдас құзырлылық және оған жеткізетін әдіс, амал, құралдар біртұтастығы тұрғысынан қарастырып дағдылану керек. Сонымен қатар әр сабақтың мақсаты Тұрақты даму үшін білім беру (Дубна, 2000) принципі бойынша «табиғат», «қоғам», «мен» ұстанымдарына бағындырылады. Яғни өз жерінің, өңірінің, елінің қоғамдық өміріне саналы түрде қатысушы бола тұрып, дүние жүзінің жауапты азаматы болуға, сол арқылы ХХІ ғасыр проблемаларымен күресуге дайын қоғамның сындарлы мүшесін тәрбиелеуге арналады.

Сабақтың дидактикалық міндеттері Блум таксаномиясының деңгейлік тапсырмаларын орындай отырып, оқушы бойында «оқу іскерлігі» құзырлылығын қалыптастыру арқылы шешіледі. Ал «оқу іскерлігі» оқытушы таңдап алған «оқу техникасы» арқылы жүзеге асырылады. Сабақтың басында оқытушы тек қана сабақ мақсатын ғана хабарлап қоймайды, сонымен қатар қандай оқу техникасы (әдіс, амал, құрал) арқылы білім алу іскерлігін қалыптастыратынын да хабарлауы шарт.

Тапсырмалар Блум таксаномиясына сәйкес 6 деңгейден тұрады. Олар оқушылар бойында *репетитивті* (өзгертпей қайталап беру), *танымдық* (берілген ақпаратты өзгертіп, жаңа жағдайда қолдана білу) және *құлықтық* (берілген ақпаратты және өзіндік тәжірибесін пайдалана отырып, нақты өмірлік жағдайларды шешу) дағдыларды қалыптастыратындай етіп құрылды. Алты деңгейдің алғашқы үшеуін шешу әр оқушының міндеті. Ал 4-6 деңгей тапсырмалары дамытушылық деңгей. Бұл деңгей тапсырмаларының басты ерекшелігі олардың күнделікті өмірмен, адамның нақты қажеттіліктерімен байланыстылығында. Репетитивтік, танымдық және құлықтық типтегі тапсырмалардың қатынасын оқытушы анықтайды. Тапсырмалар міндеттілік тәртібімен, жеңілден күрделіге қарай орналасуы шарт.

Оқушылар арасында жүргізілген сауалнама қорытындысы бойынша сабақты осындай үлгіде жобалау үшін олардың 87%-ының қолдап дауыс беруінің өзі сабақты құзырлы оқыту теориясы бойынша жобалау бүгінгі күннің талабы екендігін көрсетіп отыр.

Олай болса қазіргі күнгі заманауи сабақта оқушылар бойында қажетті ақпаратты өз бетінше тауып, талдап, тиімді пайдалану, бір сөзбен айтқанда «оқу іскерлігі» құзырлылығын қалыптастыратындай етіп ұйымдастыру үшін мұғалім төмендегідей алгоритмді басшылыққа алуы қажет:

1. Сабақ мақсатын анықтау (құзырлық ракурс, яғни базалық құзырлылықты анықтау; құрамдас құзырлылықты белгілеу; осы құзырлылықтарды игеруге әкелетін әдіс, амал, құралды немесе «оқу техникасын» анықтау);
2. Сабақ мақсатын «Адам – қоғам – табиғат» біртұтас жүйесі аясында келісу (әлеуметтік ракурс, яғни, осы мақсатқа жету оқушыға не береді, бұл қоғамға не береді, Жер шарына не береді деген сұрақтарға жауап беру);
3. Сабақта қолданылатын әдіс, амал, құралдың («оқу техникасының») циклын анықтау (технологиялық ракурс, яғни, сабаққа таңдап алынған «оқу техникасы» бұрын қолданылмаған, жаңа болса, онда сабақты ТОЛЫҚ ЦИКЛ бойынша жобалау керек, ал ол бұрын зерделенген, бірақ осы сабақта дағды қалыптасатын болса, онда сабақ ҚЫСҚАРТЫЛҒАН ЦИКЛ бойынша жобаланады);
4. Сабақтың мазмұнын анықтау (пәндік ракурс, сабақтың ақпараттық мазмұнының аясын белгілеу);
5. Оқу тапсырмаларын дайындау (оқу тапсырмалары сабақ мақсаты шеңберінде және Блум таксаномиясы талаптарына сай дайындалуы керек);
6. Оқу тапсырмаларын әлеуметтендіру (әрбір оқу тапсырмасында сабақ мақсатының әлеуметтік астары көрініп тұруы керек);
7. Әрбір оқу тапсырмасының орындалу нысанын ойластыру;
8. Әрбір тапсырманың бағалау шкаласын көрсету;
9. Сабақ жоспарын жазу.

Осындай алгоритм бойынша сауатты құрылған сабақ жоспарын жобалау білім алушылар бойында еуропалық біліктілік стандартының сегіз құзырлылығының бірі «оқу іскерлігін» қалыптастыруға апаратын алғашқы қадам деуге болады. Ал мұндай үлгіде жоспарланған заманауи сабақты өткізу жолдарын баяндау келесі мақалалардың жүгі болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
2. А.А. Жайтапова, Г.А. Рудик, Е.В. Белошниченко, А.С. Сатывалдиева. 21-ғасыр педагогикасы мектеп табалдырығында. Алматы, 2009.
3. Жексенбаева У.Б. Компетентностно - ориентированное образование в современной школе: учебно-методическое пособие. Алматы, 2009.
4. EQF. Studii eLearning sale Comisiei Europene. Studiu al Modelelor Virtuale în Universitățile Europene, Martie, 2006

БАЛАБАҚША МЕН МЕКТЕП АРАСЫНДАҒЫ-САБАҚТАСТЫҚ БАЛАЛАРДЫҢ ЖАҚСЫ ОҚУ ҮЛГЕРІМІНІҢ КЕПІЛІ

Еліміздің елдігін сақтап көркейтетін, басқа елмен терезесі тең етіп өркендететін, болашағын айқындап беретін білім беру ісі. Жас ұрпаққа білім беру мәселесі отбасынан бастап еліміздің қоғамдық жүйесін толық қамтиды, сондай-ақ оның әрбір мүшесін бей-жай қалдырмайтыны баршамызға мәлім. Өскелең ұрпақты саналы, тәрбиелі етіп өсіру отбасындағы ата-ананың басты міндеті, борышы деп есептесек, оның негізгі кірпіші яғни, іргетасы мектепке дейінгі ұйымдарда, балабақшада қаланатыны сөзсіз.

Қазақстан Республикасының Білім туралы заңының 30-бабында "Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту қарастырылған. Бір жастан бес жасқа дейінгі балаларды мектепке дейінгі тәрбиелеу отбасында немесе мектепке дейінгі ұйымдарда жүзеге асырылады. Жергілікті атқарушы органдар отбасына және мектепке дейінгі ұйымдарға қажетті әдістемелік және консультациялық көмек ұйымдастырады. Мектепке дейінгі оқыту балаларды мектепке оқытуға бес жастан бастап мектеп алды даярлық түрінде жүзеге асырылады.

Мектепалды даярлық міндетті және отбасында, мектепке дейінгі ұйымдарда, жалпы білім беретін мектептердің, лицейлердің және гимназиялардың мектепалды сыныптарында жүзеге асырылады. Мемлекеттік білім беру ұйымдарындағы мектепалды даярлық тегін болып табылады"-делінген заң тармағына сүйене отырып баланы мектепке дайындау барысында мектепке даярлық топтарында жұмыстар атқарылуда.

Қазіргі заманғы білім берудің жалпы стратегиясына сәйкес, баланың жеке басының дамуының жоғары деңгейін қамтамасыз ету, бұл бастауыш сынып және мектепке дейінгі білім беруде күрделі өзгерістер тудыратын жайт. Балабақша мен бастауыш сынып жұмысындағы сабақтастық білім берудегі мақсаттар мен міндеттер деңгейінде анықталады. Балабақша мен мектеп қызметін кіріктірудің басты мақсаты: баланың қайырымдылық сезімдерін, терең ақылы мен тән саулығын дамыту болып есептеледі.

Бастауыш сынып үшін басым бағыт: балаларда оқу білігін қалыптастыру.

Оқу – бала үшін қолайлы, өзін-өзі көрсете алудың негізі болатындай жағдай жасауда.

Мектепке дейінгі білім беру-баланың мектепке жеңіл, табиғи ауысуын қамтамасыз етіп, жеке бас сапалары мен қасиеттерін ертерек дамытуға жол көрсетіп, бағыт беретін ұйым.

Балабақша мен бастауыш сынып жұмысындағы сабақтастық проблемалары және оларды шешу жолдары

Мектепке дейінгі ұйым мен бастауыш сынып білім беру сабақтастығын жүзеге асырудың негізі ретінде төмендегі жағдайға көңіл бөлуіміз керек:

- Балалардың денсаулық жағдайы мен денесінің дамуын;
- Танымдық белсенділігінің даму деңгейі оқу іс-әрекеті нәтижесіне әсерін тигізуі;
- Баланың ақыл-ой және адамгершілік қабілеттері;
- Шығармашылық қиялдарының қалыптасқандығы жеке басының және зияткерлік дамуының бағыттары;
- Ересектер мен құрдастарымен қарым-қатынас білігін қалыптастыру болып табылады.

Мектепке дейінгі балалықтан мектепке ауысу кезеңі неғұрлым күрделі болып саналады. Сабақтастық дегеніміз-біріншіден екі буын арасындағы ортақ мақсат міндеттер, ортақ мазмұндық жүйе, екіншіден-білім берудің әдістемелік жүйесінің әрбір

компонентінің үйлесімдігі.Осының барлығы бір ғана түпкілікті мақсатқа яғни,баланы жүйелі сатылы дамыту,бір буыннан екінші буынға неғұрлым сәтті өтуге бағыттау болып табылады.

Мектепке дейінгі ұйымның мақсаты:

- балабақшада баланың денсаулығын сақтау,нығайту;
- психикалық дамуына жағдай жасау,есте сақтау,қабылдау қабілеттерін арттыру;
- мектепке оқуға дайындау,мектеп ережесі,қоңырау,үзіліс ұғымдарын қалыптастыру.

Бастауыш сыныптың мақсаты:

- оқушының денсаулығын сақтау,нығайту;
- қабілеттерін,ойлауын дамыту,жұмыстарын жандандыру;
- ерік-жігерін, сезімін дамыту.

Екі ұйым арасындағы әрекет:

-Мектепке дейінгі ұйымда-танымдық жұмыстар жүргізіледі,ойнайды, білім алады.

-Бастауыш сыныпта-оқи алуға үйренеді,оқығысы келеді,жаңа мазмұнды меңгереді,жаңа түсініктер қалыптасады.

Сабақтастық проблемасы балабақша мен бастауыш сыныптың тығыз ынтамақтастығы арқасында табысты шешіледі.Бұдан барлығы да, әсіресе балалар пайда көреді.

Балабақша мен бастауыш сынып арасындағы негізгі байланыс шаралары:

- тәрбиелеу мен оқыту
- мектептегі ойын әрекеті мен тәрбие жұмысы
- дене тәрбиесі мен сауықтыру жұмыстары
- көркем шығармашылық,эстетикалық бағыт
- еңбек тәрбиесі
- бала психологиясын зерттеу және таным
- педагогтардаң ата-анамен және әлеуметтік ортамен жұмысы.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050»-Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты атты жолдауында "Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек,сондай-ақ балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет.Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды.Бүкіл әлемдегі сияқты,Қазақстан мектепке дейінгі білім берудің жаңа әдістеріне көшу керек"-деп көрсетілгендей сауатты ұрпақ тәрбиелену ісіне көп көңіл бөлініп келеді.Еліміздің салт-дәстүрін,ділін,дінін сақтайтын ұрпақ тәрбиелеу борышымыз десек,біздің №60 «Азамат» балабақшасы мен №141 мектеп арасында орнаған сабақтастық осыған негіз болады. Осы бағытта жылдар бойы жұмыс атқарылып келеді. Балабақша мен мектептің арасында орнаған байланыстың тиімділігі –тәрбиеші мен педагог жұмыстарындағы тілектестік іскерлік екені белгілі.Тәрбиеші мен бастауыш сынып мұғалімдері бір-бірінің жұмысымен,балалардың оқу жағдайымен таныса отырып,өзара байланыс орнатады,яғни тәрбиеші мұғалімге балаларды тануға,олардың жеке бас ерекшеліктерін,бейімділігін, қызығушылығын білуге көмектеседі.Бірнеше жылдар бойы балаларды білетін тәрбиеші мұғалімге қай балаға тәрбиелеу мен оқытудың қандай әдістерін қолдану керектігі жөнінде ақпарат бере алады. Осындай ақпарат мұғалімге пайдалы,оның жаңа оқушымен танысу уақытын үнемдейді. Бейімделу кезеңіндегі жұмыстарды ұйымдастыруға ерекше назар аудару қажет,балалар үшін бұл кезеңнің сәтті,шиеленіссіз өтуін қамтамасыз етуіміз үшін осындай іскерлік байланыс орнатылған. Ол жөнінде педагогикалық ұжымдардың міндеттері белгіленіп,яғни баланың даму картасын қолдану жөніндегі жұмысқа талдау жасалынып,

балабақша түлектерінің мектепке оқуға дайындығына мониторинг жүргізіледі.

Тәрбие және білім беру жұмыстарының әдіс-тәсілдерін оқып үйренуді төмендегі жұмыс түрлері арқылы қамтуға болады:

- мектепке дейінгі білім беру ұйымы мен бастауыш сыныптардағы ашық іс-әрекеттері мен ашық сабақтарына педагогтардың өзара қатысуы;
- балабақшадағы тәрбиешілердің, психолог-педагогтардың, логопед-мұғалімдердің және басқа мамандардың түлектер жөнінде ұсыныстары мен пікірлерін ескеру;
- мектепке дейінгі білім беру ұйымы мен мектептің педагогтары арасында сауалнама жүргізу;
- бірлескен педагогикалық кеңестерге, практикум-семинарлар ұйымдастыру, кеңеске қатысу;
- тәрбиешілер мен бастауыш сынып мұғалімдерінің бірлескен әдістемелік бірлестіктерін өткізу;
- балабақша мен мектеп мамандарының баланың жеке дара білім бағдарын анықтау жөнінде өзара іс-әрекеті;
- балабақша бүлдіршіндері мен мектепке экскурсия ұйымдастыру;
- балалар шығармашылығынан көрмелер ұйымдастыру;
- мектепке дейінгі ұйымда және мектептегі театрландырылған қойылымдарды тамашалау.

Біздің балабақша балалары №141 мектепте өткізілген мерекелерге барып, тамашалайды. 1- қыркүйек «Білім күні», «Әліппемен қоштасу» сияқты бірінші сынып оқушыларының ертеңгіліктеріне, тәрбие сағаттарына қатысады. Балабақша бүлдіршіндеріне "Мектеп өмірі" тақырыбында мектеп асханасына, кітапханасына және 1 сынып бөлмелеріне саяхат ұйымдастырылады. Балалар болашақ 1 сынып мұғалімімен танысады.

Балабақша ата-аналарымен жұмыс.

«Өз балаңыз туралы айтып беріңіз» тақырыбындағы сауалнамаға 1 сынып ата-аналары, яғни біздің бақшаның түлектерінің ата-аналары қатысты.

22 ата-ананың 13-і жоғары, қалғандары жақсы деген баға берілді. Балаларды мектепке дайындау мәселелері бойынша балабақшамен қамтылмаған балалардың ата-аналары үшін «кеңес беру бөлмесі» ұйымдастырылған. Баланы мектепке даярлау бағытында кеңес алып, ертеңгіліктерге қатысып, балабақшамен үнемі байланыста болып келеді.

Олар балабақшадағы мектепке даярлық тобында ұйымдастырылатын ашық есік күніне қатысып, өз балаларын мектепке дайындауға мағұлмат алады.

Білімге құштарлық-бала табиғатына тән қасиет. Баланың мұндай құштарлығы өзін қоршаған дүниені көруге, білуге, ұстауға, қозғауға деген қызығушылығынан байқалады. Сол сияқты "Неге бұлай?", "Анау не?", т.б сұрақ қойғыштығы да баланың өзін қоршаған дүниені көруге, білуге, тануға деген құштарлығын көрсетеді. Тәрбиеші мен мұғалім балаға тән осындай құштарлықты дамыта пайдаланып, оның тілін, ойын жетілдіретін сөздік қорын көбейтетін әңгімелер, ертегілер, мақал-мәтелдер, өлең-тақпақ жаттауға, саусақ еттерін шынықтыратын түрлі сызықтар, фигуралар сызуға, ойын жүйелі жеткізуге дағдыландыратын түрлі ертегі-әңгімелерді тындап, оларды айтып беруге, қиялын дамытып, ойын қағаз бетіне сипаттауға, сурет салуға баулиды. Бала дайындығына ерекше мән бере отырып, мектеп жасына дейінгі балаларды арнаулы дайындығы жеке тұлға ретінде қалыптасуына оқушы мәртебесіне ие болуға мүмкіндік береді.

№60 «Азамат» балабақшасынан 2011-2012 оқу жылында мектеп табалдырығын 100-ден астам бала аттады. Түлектеріміздің мектептегі оқу үлгерімдерінің 80 пайызы жоғары деңгейде екені көңіл қуантады. Балабақшамыздың түлектері өздерінің ұшқан ұясына сағынышты сезімдерін хат арқылы білдіріп, сабақтан тыс уақытта

келіп, өздерінің оқу үлгеріміндегі жетістіктерін бір-бірімен жарыса айтып, апайларымен қуана бөліседі.

Ұйымдастыру іс-шаралары белгіленген жоспар арқылы жүзеге асырылады. Даярлық тобының тәрбиешілері және 1 сынып мұғалімдерінің қатысуымен «Балабақша алғашқы білім сатысы», «Баланың қолын жазуға жаттықтыру», «Болашақ оқушы» тақырыптарында дөңгелек үстел, пікір алысулар, «Алғашқы қоңырау», «Соңғы қоңырау», «Мен мектепке барамын»- мақсатты саяхаттар, тақырыптық көрмелер өткізіліп, оның нәтижесінде балабақша тәрбиешілері және 1 сынып мұғалімдері арасында әріптестік шығармашылық қарым-қатынас орнықты. Балалармен жүргізілген тестілік жұмыстар олардың оқуға деген ынталығы мен қызығушылығын арттырғанын көрсетіп, білім сапаларының көтерілгендігін айқындады.

Баланы мектепке дайындау барысында сауат ашу, тіл дамыту пәндері арқылы тіл ұстарту жұмыстары жүргізіліп, балалардың сөздік қорларының молаюына назар аударылып отырамыз. Мектепке дейінгі ұйымда балалар дауысты, дауыссыз дыбыстарды ажыратып текшелермен белгіленуді, буынға бөлуді меңгереді. Қарапайым математикалық түсініктерді қалыптастыруда логикалық есептерді шешу, аз, көп ұғымдарын, бірден жиырмаға дейін тура және кері санауды меңгеріп шығады. Балабақшадағы бағдарламаның кейбір сәттері бірінші сыныптың алғашқы тоқсандарында қайталанатындығын байқадық.

Балабақша мен мектептің әкімшіліктері мектепке дейінгі ұйымдағы және бастауыш сыныптардағы балаларды тәрбиелеу сапасына қоятын талаптарына тиісті назар аудара отырып, оқыту мен тәрбиелеудің мақсаты мен міндеттерін, мазмұны мен әдістерін, ұйымдастыру түрлеріндегі сабақтастық байланыстарын нығайту мақсатында дөңгелек үстел ұйымдастырдық. Оған №141 мектептің директоры Күләй Мұстафақызы, балабақша меңгерушісі Ахтамақ Өмірбекқызы, директордың бастауыш сыныптар жөніндегі оқу ісінің меңгерушісі Нұргүл Мұсабайқызы, әдіскер Анар Мырзабекқызы және бастауыш сынып мұғалімдері мен даярлық тобы тәрбиешілері қатысты. Мұндағы мақсатымыз: болашақ оқушының келешекте мектепке бейімделуінің тез әрі сәтті болуын қалыптастыру.

Мектепте және балабақшада ашық есік күндері өткізіліп, онда мұғалім мен тәрбиеші сабақ үрдісінде кездесетін айырмашылықтар мен ұқсастықтарға, қиыншылықтарға тоқталып, баланың мектептегі оқу үлгерімінің жақсы оқуына болады деген бағытта жұмыс жасау керектігін талдап, пікір алмасады.

Бірінші сынып ата-аналарымен қыркүйек –қазан айларында балабақшада сауалнамалар жүргізіліп, бастауыш сынып мұғалімдерінен балабақша түлектеріне мінездеме алынады. Мұндағы мақсатымыз мектепке барған бірінші сынып оқушысының ортаға бейімделуі мен бағдарламаны игеру деңгейін анықтау. Балабақша балалары сынып оқушыларымен партаға қатар отырып, сабаққа қатысты. Мектепке даярлық топтарының бағдарламасында оқыту бала қолына жаттығу жасауға арналып түзілген. Мысалы: сурет салу, жапсыру, мүсіндеу, құрастыру, қол еңбегі, қол жаттықтыру т.б. Бұл әрекет арқылы балалар қол еңбегімен айналысады. Сауат ашу, математика, қоршаған орта барлық оқу іс-әрекеттерінде қолмен жұмыс жасап, саусақтарын икемге келтіреді. Мұның көмегі ұшан-теңіз, біріншіден бала қолының бұлшық еттері дамиды, екіншіден бала әдемі жазуға, сызуға үйренеді, әсемдікті, сұлулықты сезінеді, үшіншіден бала саусақтарының көп қимыл қозғалысқа келуі, ғалымдардың дәлелдеуінше оның ойлау қабілетін арттырады, мидың қызметі өседі, сөздік қорын көбейтеді, тілін және байланыстырып сөйлеу қабілетін дамытады деген сөз.

Балабақшадағы даярлық топтарында тек баспа әріптермен танысамыз. Бала дауысты, дауыссыз дыбыстарды бір-бірінен ажыратып, дыбыстық талдау жасап, сөз, сөйлем құрастыруды үйренеді.

Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: "Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мәнін арттыру жалпы әлемдік үрдістер қатарына жатады. Балабақшаға баратын балалар білім берудің барлық деңгейлерінде білімді тез қабылдайды және жалпы өмірде табысты болып келеді", - деп атап көрсетті. Сондықтан, сабақтастықты жүзеге асырудың өзекті сәті баланың мектепке даярлығын анықтау. Мектеп пен балабақша сабақтастығының мақсаты-мектеп пен балабақшаның бірлесіп жасаған жоспарын іске асыру, ол бірлескен ақыл-кеңестер, мектепке даярлық және бірінші сынып бағдарламасымен ата-аналарды таныстыру және мұғалім мен тәрбиешілердің өзара сабақтарға қатысуы. Осылай ұштасқан жұмыс түрлері баланы өз бетімен еңбектеніп, кездескен қиыншылықтарды жеңе білуге, төзімділікке үйрететін сөзсіз.

Проблемалардың бірі-бала оқитын мектеп таңдау. Бүгінгідей білім берудің жан-жақты қызметін ұсына алатын жалпы білім беретін мектептердің, гимназиялардың, лицейлердің көп кезінде ата-аналарға таңдау жасау оңай емес. Өйткені баланың психикасының ерекшеліктері мен денсаулық жағдайын, оқушыға ұсынылатын бағдарламалар спецификациясын, болашақ мұғалімінің жеке басының сапасы ата-ана ескеруі керек. Тек екі жақтың және ата-аналар қоғамдастығының мүдделігі мектепке дейінгі және бастауыш білім беру сабақтастығының проблемаларын нақты шешуге ықпал етіп, мектепке дейінгі мекемеден бастауыш мектепке ауырсынбай жайлы өтуіне көмектеседі.

Баланы мектепке психологиялық тұрғыда дайындау

Бүгінгі күнде мектепке дайындық іс-жүзінде жалпыға танымал көп бөлікті білім бола отырып кешенді психологиялық зерттеулерді қажет етеді. Психологиялық дайындық мынадай болу керек:

- Зияткерлік дайындық: баланың ой-өрісін, нақты білім қорын қарастырады.
- Жеке тұлғалық дайындық: баланың мектепке оқу әрекетіне, ұстаздарға өзінің қатынасын көрсетеді.
- Әлеуметтік-психологиялық дайындық: баланың құрбыларымен, мұғалімдермен қарым-қатынасын, соның ішінде баланың қарым-қатынастағы ерекшелігін көрсетеді.

Бұл білім беру ұйымдарындағы басты бағыт- психологиялық қызмет. Баланы мектепке психологиялық тұрғыда дайындау тек мектепке дейінгі мекеме қызметкерлері емес, ата-аналар мен бастауыш сынып мұғалімдерінің бірлестігінің негізінде табысқа жететін мәселе және бұл болашақ мектеп табалдырығын аттайын деп тұрған бүлдіршіндерді де толғандырады. Мектепке дайындау барысында психологтың атқаратын жұмысы зор. Бүлдіршіндерді мектепке дайындау мақсатында психолог мынадай үш бағытта жұмыс жасайды:

- Баламен жұмыс
- Ата-анамен жұмыс
- Педагогтармен жұмыс

Ата-аналармен, педагогтармен жұмыс жүргізу бағыты, бір-бірімен тығыз байланысты. Педагог-психолог бала тәрбиесіне байланысты топтардың жиналысына қатысып, кеңестер беріп, өз ұсынысын айтады. Ашық сабақтар, психологиялық тренингтер, семинар жұмыстарын балабақша ішінде ұйымдастырып тәрбиешілермен бірлесе отырып, баяндамалар жасайды.

Баламен жұмыс неден басталады? Психолог жалпы бүкіл баламен жұмыс жасайды, оларды сырттай бақылайды. Жоспар бойынша мектепке даярлық тобымен таным үрдістеріне байланысты диагностика жүргізуден басталады. Диагностиканы жүргізу бағыты ол баланың психологиялық тұрғыда интеллектуалды және эмоционалды даму деңгейін айқындайды. Психодиагностика ол жеті таным үрдістері бойынша

жасалынады оның ішінде (қабылдау, зейін, есте сақтау, қиялдау, ойлау, сөйлеу және ұсақ моторикасымен) анықтау мақсатында жұмыс жасалынады.

Осы жасалған диагностика нәтижелері бойынша төмен көрсеткіш көрсеткен балалар арнайы түзету тобына іріктелініп алынады. Ары қарай оқу жоспары бойынша осы балалармен жұмыс жүргізіледі. Таным үрдісі бойынша және де эмоционалды тұрғыда диагностика жасаймыз. Ол баланың әр ортаға бейімделу мақсатында жасалынады. Оның ішінде:

- бейімделген
- оқшау қалған балалармен бөлек жұмыс жасалынады.

Осы балалармен ойындар, ертегі-терапиясы, арттерапия, эмоционалды тұрғыда психологиялық жаттығулар жүргізіледі. Жылдың соңында қайта қорытынды диагностика жүргізіледі. Баланы мектепке даярлау барысында графикалық диктант, арнайы тесттер жүргізіледі. Жыл басындағы диагностикамен, жыл соңындағы диагностиканы салыстырамыз, сол кезде пайыздық көрсеткіштері өзгереді. Сол шыққан нәтиже бойынша тәрбиешілер мен ата-аналарға ұсыныстар беріледі.

Бала тәрбиелеуде ата-ана мен педагогтардың ықпалы зор, барлық жасыл желектер күн көзіне қарап бой түзейді, артық бұтақтар мен арам шөптерді қырқып, отап отырсақ, түзу, алқабыңыз жайнап тұрары сөзсіз. Бала да сол. Оған ақыл-кеңес, өнегелі әңгіме, мейірім керек. Жарқын болашақтың тамырын терең, тұғырын биік жасаймыз деген игі мақсатымыз ізгі іспен көмкеріліп, үзіліссіз жүйемен өріліп жатса, еліміздің әрбір азаматының арманы орындалып жатыр деп ұғынуға болады. Олай болса, ағайын, бала тәрбиесі тек отбасындағы ата-аналық парызымыз ғана емес, Отан алдындағы борышымыз екенін естен шығармайық! Қорыта айтқанда, жоғарыда көтерілген мәселелер бойынша елімізде ауқымды іс-шаралар жүзеге асуда. Тәрбие мен білім беру әрбір баланың мектепке келуге және жетістіктерге қол жеткізуге деген қызығушылығын арттыру үшін жағдай туғызуға, білім алуға үнемі алға басуына кепілдік беріп отыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

ҚР мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты, Астана 2009 ж.

Мектепке дейінгі жалпы білім беру бағдарламасы,

Алматы 2006 ж.

Казахский язык. Хрестоматия, Еденбаева З.Д., Сарсенбаева А.У., «Алматыкітап», 2008

«Үйреніп әріптер, оқимыз «Әліппе», Еденбаева З.Д., Баймұратова Б., Алматы, 2001 ж.

Сарсембаева Ж.Е.

№ 101 балалар бақшасының қазақ тілі оқытушысы

Алматы қаласы. (Қазақстан)

БАЛАБАҚШАДА БАЛАНЫ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ АНА ТІЛІНІҢ ОРНЫ

Адамзат жаралғалы бері ана тілі ар-ұждан, адамгершілік айнасы болып келеді. Ана тілі – әр халықтың өзінің төл белгісі.

Әрбір адам өз ана тілімен бақытты, ана тілімен биік әрі асқақ. Өзінді көгертпей тұрып, өзгені көгертсем деуің – бекершілік. Өз еліңнің, жеріңнің, халқыңның мерей-мәртебесін биіктету үшін алдымен ана уызымен бойға сіңген қасиетті, киелі байлығың мен қазынаң – ана тілін жетік білу – ерекше қасиет.

«Ана тілін білмеген – ақылы жоқ желікбас, ана тілін сүймеген – халқын сүйіп жарытпас», - деген қырғыз ақыны Н. Сарноғәевтың шын жүрегімен шыққан даналық

иірімі көпшілік қуаттап, жұртшылық қолдаған, ақыл таразысына салынып, тауып айтылған сөз.

Ана тілін ардақ тұтып, өз ғұмырына арқау етіп өткен асыл адамдар – міне, солар нағыз өр көңілін аласартпай өткен өмір сүйгіш өрен жандар, қайталанбас тұлғалар.

Айта кететін болсақ, Әбілда ағаның төрт жол өлеңі жүрегінді тербейді:

***Ана тілім – тірлігімнің айғағы,
Тілім барда, айтылар сөз ойдағы.
Өссе тілім, мен де бірге өсемін,
Өшсе тілім, мен де бірге өшемін.***

Немесе халқымыздың ақиық ақыны Мұқағали Мақатаев өзінің бір өлеңінде былай деп жырлайды :

***Ең бірінші бақытым – халқым менің,
Соған берем ойымның алтын кенін.
Ол бар болса, мен бармын, қор болмаймын
Қымбатырақ алтыннан нарқым менің,
Ал екінші бақытым – тілім менің,
Тас жүректі тіліммен тілімдедім.
Кей-кейде дүниеден түңілсем де,
Қасиетті тілімнен түңілмеймін.***

Кең ауқымды ізденгіш, ойшыл, Шығыстың даналығы мен Батыстың ұшқыр дүниетанымын бір арнада шебер тоғыстырған аса ірі ақындардың бірі деп Шыңғыс Айтматов айтып жүрген Мұхтар Шахановтың мына өлең жолдарына бойлап көрейікші:

***Тағдырыңды тамырсыздың індетінен қалқала!
Әр адамда өз анасынан басқа
Жебеп жүрер, демеп жүрер арқадан
Болу керек құдіретті төрт ана:
Туған жері – түп қазығы, айбыны,
Туған тілі – сатылмайтын байлығы,
Туған дәстүр – салт-санасы – тірегі
Қадамына шуақ шашар үнемі.
Және туған тарихы, еске алуға қаншама
Ауыр әрі қасіретті болса да.
Төрт анаға әнін жалғай алмаған
Пенделердің басы қайда қалмаған?
Төрт анасын қорғамаған халықтың
Ешқашан да бақ жұлдызы жанбаған
Қасиетті бұл төрт ана – тағдырыңның тынысы
Төрт ана үшін болған күрес – күрестердің ұлысы!***

Міне, осындай ақындарымыздың дүлей дауылды өлеңдерін жас бүлдіршіндеріміздің бойына ертерек, бала кезден ұялатып өсірсек, көкейлерінде жатталып, өмір жолдарына азық, нәр берері күмәнсіз.

Бала тәрбиесіне, жалпы адам тәрбиесіне терең мән беріп, оның әдемі қағидаларымен ережелерін жасағандардың бірі – қазақ халқы десек, оның рухани байлығы: елі, жері, Отаны және қасиетті ана тілі.

Ана тілі әр халықтың әдебиеті мен мәдениетінің, тарихы мен салт дәстүрінің шарайнасы екендігі сөзсіз. Осы байлықтарымызды сақтап, одан әрі өрісін кеңейтіп, өркендете дамыту, зерделі зерттеулер жасау, келер келешек иелері – бала мен жас өспірімдер еншісіне тиері анық.

Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан - 2030» халқына жолдауында жас ұрпақты жауынгерлік, патриоттық рухта ата-бабаларымыздың ерлік өнегесімен тәрбиелеуді мақсат етіп қойған. Әрине, бұл мақсатқа жету барысында жас ұрпақтың сегіз ұырлы, бір сырлы азамат болып қалыптасуына отбасы, балабақша, мектеп бірден-

бір ат салысатыны белгілі. Олай болса бала мен жас өспірімдердің бойында қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастыруға, Қазақстан Республикасы Конституциясын, мемлекеттік рәміздерін оқып – үйренуге игі ықпалдар жасалынды. Азаматтардың Отан сүйгіштік қасиеттері кез келген мемлекет үшін оның бүкіл қызметінің тірегі, алтын өзегі. Сол себепті балабақшаларымызда мемлекеттің барлық қасиетті нышандарына – Гимніне, Жалауына, Елтаңбасына, Елбасына және ата Заңымыз – Конституциямызға шын мәнінде құрметпен қарау қасиетін қалыптастыру жолға қойылған.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 9 бабында 1996 жыл 24 қаңтарда Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге, әр нышандарды өз орнында пайдаланып, жас ұрпақ пен жеткіншектерге түсіндіруді талап еткен болатын. Сондықтан әрбір рәміздерге қысқаша тоқталып өтуді жөн көрдік.

Гимні қашанда патриоттық сезімге бөлеп тұрады, өйткені еліне, жеріне, халқына деген сүйіспеншілігі мен сезімі осы Гимнде жырланбақ. Елтаңба мен Туды көзбен көріп, қолмен ұстауға болатын болса, ал Гимнді естисің. Гимн мемлекет басшылары бір-бірімен кеңескенде, үлкен басқосулар мен жиналыстардың ашылуында ойнатылады. Алғашқы осы әуенмен сол ел жайлы хабардар болады. 1944 жылы композиторлар Евгений Брусиловский, Мұқан Төлебаев, Латиф Хамиди Қазақ ССР Гимнін жазды. Мұнда елдің тарихы, басындағы соғыс мұңы, Жеңіс жақын қалды деген көңіл мен қуаныш, елдер достығы, еңбекке деген құштарлық сезілетін. Бұл 1944 жылға дейін қазақ елінің арнайы белгіленген Гимні болмағанмен де соған жақынырақ мәні мен мағынасы өте жақын әндері болды емес пе? Мысалы: «Елім-ай», «Менің Қазақстаным», т.б.

1992 жылы Қазақстан Мемлекетінің Гимнін жазуға байланысты байқау жарияланғанда әні мен сөздің текстіне 750-ге жуық жоба келіп түскен екен. Солардың ішінде жеңіске жеткен, Қазақстан Мемлекеті біраз жылдар айтып келген авторлары Мұзафар Әлімбаев, Қадыр Мырзалиев, Тұманбай Молдағалиев, жас талантты ақын Жадыра Дәрібаевалар болды. Гимнде Отанға деген сүйіспеншілік, достық құрмет, сый мен қамқор көрініп тұрды. Ал, қазіргі қазақ елінің Гимні «Менің Қазақстаным» әні: Ш. Қалдаяқовтікі, сөзі: Ж. Нәжмедіновтікі. Осы әннің сөзіне өзгертулер енгізтіп Елбасы Н.Ә. Назарбаев қазақ елінің алдына ұсынды. Қазақ халқы, қазақ елі, қазақ жері бірауыздан шын ниетпен қабыл алып, бүгінгі күнде бесіктегі сәбиден еңселі қарттарға дейін осы Гимнді кең байтақ қазақ елін шарықтаған әнге бөлеп айтуда.

Ал Қазақстан Жалауына байланысты жарияланған байқауға 600-ге жуық жоба келіп түскен. Жеңімпаз аталған Шәкен Ниязбеков болды. Жалауға қарап, сол елдің мінез-құлқын, халқының ерекшелігін, салт-дәстүрін аңғарасың. Ең алғаш жалау біздің эрамызға дейінгі 2 ғасырда Қытайда пайда болыпты. Белгілі саясаткерлер мен қолбасшылардың, хандар мен батырлардың да кезінде өз жалаулары болған. Мысалы, Жәнібек, Керей, Қасым, Есім, Жәңгір, Әбілқайыр, Абылай, т.б. Сондай-ақ әрбір мемлекет өз жалауларында аңдар мен өсімдіктерді де бейнелеген, бұл кейбір мемлекеттерде күні бүгінге дейін сақталуда. Ал біздің мемлекетіміздің, яғни, Қазақстан Республикасының жалауының түсі көк. Бұл түс ашық, көз үйренген көк аспан түстес, тартымды, көңіліңе сенім ұялататын – кемпірқосақтағы жарқыраған жеті түстің бірі, аспан мен судың түсі. Көк түс шындықты, тазалықты, адамдықты бейнелейді. Жалаудағы Күн – өмір ағашы, өмір күші. Күннің жылжуымен уақыт, апталар мен айлар, жылдар мен ғасырлар өлшенеді. Күннің жылжуымен жыл мезгілдері: көктем, жаз, күз және қыс өлшенеді. Күн бүкіл адамзатқа ортақ. Күн байлықтың, сенімнің белгісі. Даланың еркін самғаған қыран құсы бүркіт – еркіндіктің, тәуелсіздіктің алға қойған мақсатқа, шырқар биікке, болашаққа самғауды ұғындырады. Ал жалаудың сол жағындағы – «қошқар мүйіз». Ұлттық ою-өрнек – қазақ өнерінің тағы бір ерекше тұсын білдіреді. Осы арқылы да Қазақстан Мемлекетінің туы екенін біледі.

Жалауға деген құрмет – сол елдің халқына, тарихына көрсетілген құрмет. Әрбір мекемелердің маңдайында желбіреген Қазақстанның көк туы, сол елдің еркіндігінің белгісі.

Қазақстан Мемлекетінің Елтаңбасын жасауға 245-ке жуық жоба қатысқан. Соның ішінде жоғары талап пен талғамға лайық болғандар Жандарбек Мәлібеков пен Шота Уалиханов. Мемлекетіміздің Елтаңбасы геометриялық фигура – дөңгелекке ұқсас. Елтаңбаның ортасында шаңырақ салынған. Бұл әрбір отбасының бірлігі, тыныштығы іспеттес. Өз орнын тапқан түндіктен киіз үйге жарық сәулені шашыратып тұрғандай, көгілдір, таза, ашық аспан жарқырап тұр. Бейбітшілік шаңырағын көтерген уықтар төгілген күн нұрын елестетеді, өмірдің жылылығын сезіндіреді. Елтаңбадан алатын жалпы түсінік: Қазақстан Мемлекетін мекендейтін барлық ұлт өкілдерін бір шаңырақ астына жинағандай. Ең басты бөлігі болып саналатын алтын қанатты қос пырақ (тұлпар). Тұлпар киелі, адам баласының досы. Қазақ халқының барлық эпостық батырлар жырында ғажайып тұлпарлар болады. Есімізге түсірейікші Алпамыс, Қобыланды, Қамбар батыр жырларын. Сондықтан да **қос пырақтың** алтын қанаттары елдің болашағын қорғаған батырлар мен достықты жоғары ұстаған жүрек пен сезімді білдіреді. Елтаңбада жарқыраған бесжұлдыз бар. Бұл барлық бес континентке құшағымыз ашық дегенді білдірсе, «Қазақстан» деген жазу «Хош келдіңіз бізге» дегенді айтып тұрғандай.

Расында Елтаңбаның маңызы зор. Мәні мен мағынасы бар. Елдік пен бірлікке, өмір мен тірлікке шақыратын таңба.

Осы күрделі әрі жауапты рәміздерді үйрету, оны айтқызу және мәңгі ұмытпау үшін қастерлеп жаттау қасиетті ана тіліміз – қазақ мемлекеттік тілі арқылы, оның ерекше **парасаттылығы** арқылы үйретіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР Конституциясы. Алматы: Қазақстан. 1995-47 бет.
2. ҚР Тарихи сананы қалыптастыру туралы тұжырымдамасы. Егемен Қазақстан. 7 тамыз 1996 ж.
3. Қазақ мектептері мен мектепке дейінгі балалар мекемелеріне имандылық-эстетикалық тәрбие берудің кешенді бағдарламасы. Алматы. РБК. 90-52 бет.

Салиева А. З.

*Ж.Баласагын атындагы КУУнун
алдындагы ПКМДИнин оқууучусу
(Кыргызстан)*

Ж. ШҮКҮРОВДҮН ЭМГЕКТЕРИНДЕГИ ТАТААЛ СӨЗДӨРДҮН РОЛУ ЖАНА АЛАРДЫН БАЙУУ ЖОЛДОРУНУН КАРАЛЫШЫ

Ж. Шүкүров: “Татаал сөздөрдүн мааниси кыргыздын жаш адабий тили үчүн зор. Татаал сөздөр тилдин сөздүк составын байытууга чоң мүмкүнчүлүк берип отурат. Жаңы социалистик турмушка байланыштуу келип чыккан жаңы түшүнүктөрдү, жаңы заттарды, жаңы буюмдарды атоо, айтуу бир кыйла учурда татаал сөз аркылуу болуп отурат. Совет өкмөтү, коммунисттик партия, ленинизм-марксизм илими, диалектикалык материализм, социалистик курулуш, жер казуучу снаряд, стахановдук кыймыл, чөп чабуучу машина, тоют кору, тамыры тоют өсүмдүктөр жана да толуп жаткан башка татаал сөздөр кыргыз тилинин лексикасын байытты, байытып да жатат.” – деп татаал

сөздөрдүн кыргыздын жаш адабий тилиндеги ролу өтө чоң экенин жалпысынан белгилеп, аларды бул багытта төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болорун сунуштайт:

1) Илимде, техникада жана коомдук турмушта кабыл алынган терминдер катарында колдонулган татаал сөздөр. Мисалы: социалисттик чарба, өнөр жай, эмгек күн, эмгек акы, күжүрмөн баракча, дубал газетасы, үч бурчтук, кызыл үй, машина курулушу, тил илими, балдар бакчасы, ж.б.

2) Ишканалардын, мекемелердин аттарын, менчик аттарды атоочу татаал сөздөр. Мисалы: Коммунисттик Партия, Советтер Союзу, Орто-Азия, Сыр-Дарыя, Ысык-Көл, Кара-Деңиз, СССР илимдер академиясы, Волга-Дон каналы, Тоголок Молдо ж.б.

3) Кош сөздөр катарында колдонулуучу татаал сөздөр. Мисалы: ата-эне, бала-чака, кыз-кыркын, азык-түлүк, кат-кабар, чалды-куйду, ыкы-чыкы, чай-пай, нан-пан, кагаз-магаз ж.б.

4) Предметтердин нерселердин аттарын түздөн-түз көрсөтө турган татаал сөздөр. Мисалы: оттук таш, бөрү карагат, алабата, ат кулак, төө жалбырак, кырк аяк, ала карга, алп кара куш, кызылгат ж.б.

5) Кыскартылган татаал сөздөр. Мисалы: КПСС, БК, Райком, Районо, МТС ж.б.

Биздин пикирибизче, булардын ичинен үчүнчү топтогу сөздөрдү “кош сөздөр катарында колдонулуучу сөздөр” эмес, маанини жалпылап, же күчөтүп берүү үчүн колдонулган татаал сөздөр деп атаса, ошондой эле бешинчи топтогу сөздөрдү да “кыскартылган татаал сөздөр” эмес, мамлекеттик мекеме-уюмдардын аттары деп атаса, туурараак болмок. Себеби татаал сөздөр кош, кошмок жана кыскартылган деген түрлөргө бул өңүт боюнча эмес, уюшулуш, же жасалыш жолу боюнча бөлүштүрүлгөнү байкалат. Бирок, тилекке каршы, булардын кайсыл өңүттө, же багытта минтип бөлүштүрүлгөнү эч бир эмгекте сөз кылынбайт. Андыктан бул маселеге кийинчерээк өзүнчө кеңири токтолобуз.

Окумуштуу кыргыз тилинде татаал сөздөр мурда эле көп учураарын. Бирок акыркы мезгилдерде орус тилинен кыргыз тилине көптөгөн жөнөкөй сөздөр жана терминдер татаал сөз түрүндө которулуп, алардын байышына өзгөчө өбөлгө түзүп жатканын белгилейт. Ошону менен катар алар төмөнкүдөй жолдор аркылуу алынып жатканына токтолот:

1) Толук которуп алуу, б.а., калькалоо жолу менен. Мисалы: общественное производство – коомдук өндүрүш; общественное дело – коомдук иш; детский сад – балдар бакчасы; равновесие – тең салмак; самокритика – өзүн өзү сыноо; порядок дня – күн тартиби; полуостров – жарым арал; двоевластие – кош бийлик; делопроизводство – иш жүргүзүү; члены предложения – сүйлөм мүчөлөрү; треугольник – үч бурчтук ж.б.

2) Жарым-жартылай которуу жолу менен. Мисалы: советское государство – советтик мамлекет; исторический материализм – тарыхый материализм; коллективное хозяйство – коллективдик чарба; социалистическое соревнование – социалисттик мелдеш; грузовая машина – жүк ташуучу машина; сенокосилка – чөп чабуучу машина; подъёмная машина – көтөргүч машина; минеральное удобрение – минералдык жер семирткич; социальное страхование – социалдык камсыздандыруу; сберегательная касса аманат кассасы ж.б.

3) Морфологиялык өзгөрүүлөр менен которуусуз алуу. Мисалы: партийный комитет – партиялык комитет; машина-тракторная станция – машина-трактор станциясы; электростанция – электр станциясы; электрический ток – электр тогу ж.б.

4) Которуусуз жана морфологиялык жактан өзгөртүүсүз кабыл алуу. Мисалы: телефон-автомат; духовой оркестр, токарь-универсал, учредительное собрание ж.б.

Автор булардын баарын саноо менен гана чектелбестен, булар жаш кыргыз адабий тилинин активдүү лексиконуна айланып баратканынын далили катары көркөм чыгармаларда колдонуштарына да токтолот. Башкача айтканда, фактылык материалдарды көркөм чыгармалардан да издеген. Бирок бул котормолордун эч бирин илимий талдоого алып, аны туура же туура эмес деген баа бербейт. Биздин

пикирибизче, мында орус тилинен туура эмес которулган, же туура эмес кабыл алынган, ошондой эле, тескерисинче, тапкычтык менен абдан туура кабыл алынган айрым сөздөргө токтолуп, аларга илимий талдоо жүргүзүп, жыйынтыгында бул боюнча өз байкоолорун, пикир-сунуштарын билдирсе болмок. Алсак, орус тилиндеги “гусеничный трактор” деген татаал сөз кыргыз тилине “каз тамандуу трактор” деп жарым-жартылай которуу жолу менен кабыл алынган. Баарынан кызыгы, бул сөз, элге сиңип кетпесе да, массалык маалымат каражаттарында ушул күнгө чейин эч бир өзгөрүүсүз колдонулуп келе жатат. Биздин пикирибизче, мунун элге алынып кетпегенинин себеби – мындагы “гусеничный” деген сөз кыргыз тилине “каз тамандуу” деп жаңылыш которулган. Анткени орус тилиндеги бул катыштык сын атооч “гусь - каз” деген сөздөн эмес, “гусеница - курт” деген сөздөн жасалган. Андыктан “каз тамандуу трактор” дегендин ордуна “курт тамандуу” дагы да тагыраагы “курт аяктуу” деп кабыл алынса, эл тарабынан бир топ жакшы кабыл алынмак. Себеби нерсенин аталышы аны канчалык так, таамай чагылдырып турса, ал ошончолук жетик болуп, элдин тилине бат сиңип кетет.

Ошондой эле жогорудагы “селолук совет”, “духовой оркестр”, “учредительное собрание” деген сыяктуу сөздөрдүн кабыл алынышына токтолуп, сынга алса, болмок. Бирок автор буларды которбой кабыл алуу туура деген тариздеги пикирин билдирип, аны Ф. Энгельстин төмөнкү ою менен жүйөлөштүрөт: “Мен зарыл болгон чет сөздөрдү которуусуз калтырдым да, ал сөздөрдү түшүндүрө турган котормолорду алардын жанына жазуудан баш тарттым. Көп учурларда жалпы эл кабыл алган илимий-техникалык терминдер болгон мындай зарыл чет сөздөр, эгерде аларды которууга боло турган болсо, анда алар алынууга зарыл эмес сөздөр болор эле. Демек, котормо ал сөздөрдүн маанисин гана бузат, мындай котормо түшүндүрүүнүн ордуна кайта ишти чаташтырат. Мындай учурда оозеки түшүндүрүү алда канча көп жардам кылат.”

Чындыгында, сырткы булактардан которуусуз кабыл алынган сөздөрдүн көптүгү тилдин ички булактар аркылуу баюу мүмкүнчүлүгүн тарытып, алардын сенектике учурашына өбөлгө түзөт. Натыйжада, ал тил өзүнүн коомдук кызматын толук кандуу аткара албай калат. Буга алыс барбай эле өз тилибизди эле мисал келтирсек, болот. Айрыкча, ал мамлекеттик тил болуп жаңы кабыл алынганда, ага карата кандай гана сындар айтылбады, канчалаган саясатчылар, мамлекеттик чиновниктер бул тилде иш жүргүзүү мүмкүн эмес деген ойлорун айтып чыгышты. Калетсиз, алардын бул сөздөрүндө ошол учурда чындыктын үлүшү бар болчу. Себеби орус тилинин баскысы астында, негизинен, көркөм адабият жана оозеки стил менен гана чектелип, бир топ сенектикке учурап калган тил болчу. Албетте, бул ошол убактагы кубаттуу, каардуу жана кыйкымчыл коммунисттик партиянын план-ченемдүү идеологиялык саясатынын негизинде ишке ашырылып жаткан жараян болгон. Андыктан ким болбосун, анын ичинде Ж. Шүкүров да, бул саясатка баш ийип, аны колдоого аргасыз болгон. Болбосо, андайларга айоосуз сокку урулуп турган.

Тилдин коомдук ролу өтө зор болгондуктан, ал кайсыл жерде болбосун ар убак, ар качан башкы саясий куралдардын бири катары колдонулуп келген. Мындай мыйзам-ченемдүү көрүнүштөрдөн кыргыз тили да четте калбаганын окумуштуу Ж. Шүкүров төмөнкүчө чагылдырат: “Улуу Октябрь Социалистик Революциядан кийин, айрыкча, биздин кылымдын 30 – жылдарында жана 40 – жылдардын башында кыргыз тилинин өсүү маселеси жагында айыгышкан идеологиялык күрөш жүргөн болчу. Ал кезде буржуазиялык улутчулдар пантюркистик жана пан исламистик тенденцияда болушуп, кыргыз тилинин өсүшүнө тоскоолдук кылган, кыргыз тилине орус тилинин таасирин тийгизбөөгө, советтик-интернационалдык сөздөрдүн, терминдердин кыргыз тилине киришине жолтоо кылууга чоң аракет кылган, жаңы түшүнүктөрдүн маанисин бере турган сөздөрдүн ордуна улутчулдар кыргыз эмгекчилерине түшүнүксүз араб-фарси сөздөрүн алууга аракет кылган. Мисалы: алар “окуу китеби” (книга для чтения) дегендин ордуна “кыраат китеби”, китепкана дегендин ордуна “кырааткана”,

“интернационал” дегендин ордуна “байналминал” деген, массага түшүнүксүз сөздөрдү кыргыз тилине киргизүүгө аракет кылган. Ошентип улутчулдар өздөрүнүн айрыкча лексиясын, айрыкча терминдерин таңууга тырышкан.

Буржуазиялык улутчулдар башка учурларда советтик-интернационалдык сөздөрдү жана терминдерди орус тилинен алуунун ордуна архаичный сөздөр менен же болбосо ошол советтик сөздөрдү толук бере албай турган сөздөр менен алмаштырууга аракет кылган. Мисалы: “концентрация” дегендин ордуна “чордондоштуруу”, “колония” – “отор”,

“экватор” – “чоң курчоо”, “демократический” – “тегизчил”, “нефть” – “жер май”, “пароход” – “откеме” деп алууга тырышкан.”

Мындан көрүнүп тургандай, ал учурда коомдо пайда болгон бардык жаңы түшүнүктөрдү орус тилинен гана алуу шарт болуп, мындан тышкары бардык аракеттер катуу соккуга алынып турган. Тилчи окумуштуунун кыргыз тилин орус тили аркылуу гана байытуу керек деген позициясын жана ал аркылуу кабыл алынган сөздөрдү сынга алуудан өзүн оолак тутканын ушуну менен түшүндүрүүгө болот.

Муну менен биз жаш кыргыз адабий тилинин өсүп-өнүгүшүнө, байышына орус тилинин салымы зор болгонун четке кагуудан алыспыс. Бирок аны ашкере саятташтырып, тилдин ички булактарын, ресурстарын колдонбой туруп, аны сырткы булактардан бүкүлү бойдон алынган сөздөр менен толтурууга каршыбыз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Шүкүров Ж.Ш. Чыгармалар. Бишкек:2003.
2. Орузбаева Б. О. Сөз курамы. Бишкек: Мектеп, 2000.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (морфология). Фрунзе, “МЕКТЕП” 1980.

Салиева А.З.

Ж.Баласагын атындагы

Кыргыз улуттук университетинин

алдындагы ПКМДИнин окутуучусу (Кыргызстан)

Ж. ШҮКҮРОВДУН ЭМГЕКТЕРИНДЕГИ ТАТААЛ СӨЗДӨРДҮН УЮШУЛУШ ЖОЛДОРУНА КАРАЙ ИЗИЛДЕНИШИ ЖАНА БӨЛҮШТҮРҮЛҮШҮ

Чынында, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн бул багытта изилдениш чыйыры К. Тыныстановдун сөз уңгуларын: жалкы уңгу, кош уңгу жана кошмок уңгу деп бөлүштүрүүсүнөн башталган⁶⁰. Андан соң К. Бакеев бул жобону андан ары улантып, ага бириккен деген уңгунун жаңы түрүн кошумчаласа⁶¹, Д. Исаев “Кыргыз тилинин грамматикасы деген эмгегинде” буларды кошмок, кош жана бириккен сөздөр деп, буларды уңгунун эмес сөздүн түрлөрү катары карайт⁶². Андыктан Б. Орузбаева өзүнүн сөз курамы деген эмгегинде: “Сөздөрдүн түзүлүшүнүн экинчи бир ыкмасы синтаксистик же аналитикалык ыкма деп аталат. Анын мазмуну – эки же бир нече сөздүн туруктуу айкашынын бир лесика-семантикалык мааниде колдонула алуу жөндөмдүүлүгү. Мындай сөздөр: ат кулак, калем сап, сала коймо (элечектин бир деталы), соп камчы, кызыл үй, козу карын, жамбаш, ата-эне, үй-жай, көргөн-билген, кемпир-кесек, кушмаш ээр, ашкана, өйүз, үстөмөн ж.б. Мындай сөдөр татаал сөздөр же болбосо мектеп грамматикаларында кош сөз, кошмок сөз жана бириккен сөздөр деген терминдер менен аталып келе жатат.”⁶³ – деп татаал сөздөр бул багытта үч топко

⁶⁰ Тыныстанов К. “Эне тил” 1928 22 – б.

⁶¹ Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы, 1 – бөлүк (фонетика жана морфология) – Ф. 1950.

⁶² Исаев Д. Кыргыз тилинин грамматикасы, 1 – бөлүк (фонетика жана морфология) – Ф. 1954.

⁶³ Орузбаева Б. О. Сөз курамы – Бишкек “МЕКТЕП” 2000, 41 – бет.

бөлүнөрүн белгилейт. Башкача айтканда, бул окумуштуунун пикири боюнча, кыскартылган сөздөр татаал сөздөрдүн тобуна кирбейт. Ал эми С. Давлетов, С. Кудайбергеновдор: “Татаал сөздөр – жөнөкөй сөздөргө караганда көп кырдуу бирдик. Алардын (татаал сөздөрдүн) тутумундагы компоненттердин бир бүтүндүктү түзүшүндөгү улгүлөрдү баары эле бирдей эмес. Анын үстүнө ар бир компоненттин маанилери, морфологиялык табияты, фонетикалык жактан карым-катышы да түрдүүчө. Бул өндүү бөтөнчөлүктөр татаал сөздөрдү өз ичинен жалпылаштырып, төмөнкүдөй топторго бөлүүгө мүмкүнчүлүк берет: 1) кош сөздөр, 2) кошмок сөздөр, 3) кыскартылган сөздөр.”⁶⁴ – деп татаал булар да татаал сөздөрдү бул багытта үч топко бөлөт.

Мындан көрүнүп тургандай, кыргыз лингвистикасында татаал сөздөрдү уюшулуш жолдоруна карай бөлүштүрүү боюнча азыркыга чейин эки түрдүү пикир бар. Белгилей кетчи нерсе, мындагы С. Давлетов, С. Кудайбергеновдор тандаган бөлүштүрүү окумуштуу Ж. Жапаров тарабынан сунушталган. Ал өзүнүн татаал сөздөр деген монографиясында, К. Бакеев, Д. Исаевдерден айырмаланып, бириккен сөздөрдүн ордуна: “Кыскартылган татаал сөздөр кыргыз тилиндеги жаңы көрүнүштүнтөрдүн бири болуп эсептелет. Бул сөздөр кыргыз тилине улуу орус тилинин пайдалуу таасири аркылуу келип кирди. Кыскартылган татаал сөздөр да, орус тилинен кирген башка сөздөр сыяктуу кыргыз тилин байтууга, анын лексикасын өркүндөтүүгө жардам берип жатат.” – деп кыскартылган сөздөрдү кароону максатка ылайыктуу деп табат жана алар төмөнкүдөй жолдор менен түзүлөрүн белгилейт:

- 1) Кыскартылуучу татаал сөздүн ар бир компонентинин биринчи арибинен түзүлөт. Мисалы: МТС (машина-трактор станциясы), БК (Борбордук комитет), СТФ (сүт-товар фермасы) ж.б.
- 2) Кыскартылуучу татаал сөздүн ар бир компонентинин башкы бөлүктөрүнөн түзүлөт. Мисалы: Обком (Областык комитет), Райком (Райондук комитет), универмаг (универсалдык магазин) ж.б.
- 3) Татаал сөздүн биринчи компонентинин башкы бөлүгүнө анын экинчи компоненти бүт кошулуу аркылуу түзүлөт. Мисалы: селсовет (селолук совет), профсоюз (профессионалдык союз), парткабинет (пратиялык кабинет), пединститут (педагогикалык институт) ж.б.
- 4) Татаал сөздүн биринчи компоненти бүт алынып, ага калган компоненттеринин биринчи ариптери же биринчи муундары кошулуу аркылуу түзүлөт. Мисалы: Кыргыз ССР (Кыргыз Советтик Социалистик Республикасы), Кыргызмамбас (Кыргыз мамлекеттик басмасы), Селолук универмаг (селолук универсалдык магазин) ж.б.

Автор мындан сырткары: КПСС, ВЛКСМ, районо, сельхозинститут деген сыяктуу кыргыз тилине орус тилинде кыскартылган бойдон алынган сөздөрдүн тобуна, кыскартылган сөздөрдүн жазылышына жана окулушу менен айтылышына токтолот. Ал: “Кыскартылган татаал сөздөр орус тилинде кандай жазылып, кандай айтылса, кыргызча да так ошондой айтылат.” – деп, алардын окулуп жазылышына карай төмөнкүдөй үч топко бөлүнөрүн белгилейт:

- 1) Ариптердин аталыштары боюнча окулган сөздөр. Мисалы: СССР, ВЛКСМ, МТС.
- 2) Ариптер берген тыбыштар аркылуу окулган сөздөр. Мисалы: ТЮЗ (жаш көрүүчүлөр театры), ВУЗ ж.б.
- 3) Бир бөлүгү ариптердин аталыштары, калган бөлүгү тыбыштары аркылуу окулган сөздөр. Мисалы: ЦДСА – “ЦЭ ДЭ СА”.

Ошондой эле оумуштуу: “Кыскартылган татаал сөздөргө кыргыз тилинин окуу жайлары үчүн жазылган грамматикасынын авторлору ушул күнгө чейин дурус түшүнүк

⁶⁴ Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (морфология) – Ф. “Мектеп” 1980, 29 – бет.

бербей келатышат. Авторлордун ортосунда мындай сөздөрдү баяндоодо карама-каршылыктар, түшүнүксүз, кээде натуура баяндоолор орун алып келатат.” – деп ага чейин жарык көргөн эмгектердеги кемчиликтерге токтолуп, талдоо жүргүзүү жолу менен аларга оңдоо-түзөөлөрдү кийирет. Ошону менен катар ал: “Кыскартылган сөздөргө да, башка татаал сөздөр сыяктуу, уланды мүчөлөр уланып, өзгөрө берет, кыргыз тилинин закондоруна бул жагынан толук баш ийет. Бирок кыскартылган татаал сөздөр кыргыз тилинде жаңы сөздөрдү түзүүгө негиз болбой келатат.” – деп алар азырынча куранды мүчөлөр аркылуу кыргыз тилинде биротоло тамыр жайып кете элегин кулак кагыш кылат.

Жогоруда аталган эмгектин авторлору С. Давлетов менен С. Кудайбергеновдор да кыскартылган сөздөрдүн ушул эле жасалыш жолдорун баяндап, ага: “5. Толук аталыштын биринчи компонентин башкы бөлүгү, экинчи компонентин башкы жана аяккы гана бөлүгү боюнча сактап, калгандарын кыскартуу: военкомат (военный комиссариат), мопед (мотоцикл-велосипед).” – деген бешинчи жолду кошумчалашат жана - “Кыскартуулар өз алдынча сөз боло алгандыгына же боло албагандыгына карай эки топко бөлүнөт: 1) кыскартылган сөздөр, 2) графикалык кыскартуулар.” – деп бул экөөнүн төмөнкүдөй айырмаларын белгилешет:

- 1) Кыскартылган сөздөр жазуу речинде гана колдонулбастан, оозеки речте да дал ошол калыбында колдонула берет. Ал эми графикалык кыскартуулар болсо жазуу речинде гана колдонулат.
- 2) Кыскартылган сөздөр дайыма эле толук түрдөгү аталышка көз каранды боло бербейт. Алар алгачкы учурларда толук аталышка көз каранды болсо да, бара-бара өзүнчө жашоо мүмкүнчүлүгүнө жетишет. Мисалы, чет тилдерде кыскартылган түрдө кабыл алынган ЮНЕСКО, СЕНТА, ОПЕК сыяктуу сөздөр басма сөздөрдө чечмелөөсүз эле колдонулуп жүрөт.

Графикалык кыскартуулар жогоркудай касиетке ээ эмес. Алар ар дайым толук аталышка, сөз айкашына көз каранды. Ошондуктан кыскартылган түрү окулбастан, толук түрү боюнча окулат

- 3) Графикалык кыскартуулар оозеки речте өзүнчө айтылышка ээ болбогондуктан, мүнөздүү түрдө кошумча каражаттарды колдонуу менен жазылат. Мисалы, ж.б.у.с., м-н, ж-а. Кыскартылган сөздөрдүн арасына мындай белгилер коюлбайт.

Мында белгилей кетчү нерсе, Ж. Шүкүров да, С. Давлетов менен С. Кудайбергеновдор да К. Бакеев, Д. Исаев жана Б. Орузбаевалар татаал сөздөрдүн үчүнчү түрү катары белгилеген: *бүгүн, быйыл, бияк, тияк, аяк, ошояк, биер, тиер, аер ж.б.у.с.* бириккен сөздөр тууралуу, көңүлдөн сырт калтыргандай, татаал сөздөр бөлүмүнүн эч бир жеринде сөз кылышпайт. Албетте, аларды кыскартылган сөздөрдүн бир тобу же түрү катары кароого да болот. Эгер андай болсо, булар, унутта калбастан, кыскартылган сөздөрдүн өзүнчө бир түрү же тобу катары белгилениши шарт. Себеби булардын уюшулуш жолдору жогоруда саналган беш жолдун бирине да дал келбейт. Анткени жогоркулардын баары - орус тилинен жана ал тилде кандай жазылып-айтылса, дал ошондой жазылып-айтылып, т.а. кыргыз тилинин эмес, орус тилинин эрежесине ылайыкташтырылып, кабыл алынган сөздөр, ал эми булар - кыргыз тилинин төл жана кыргыз тилинин эреже-мыйзамдарынын негизинде кыскартылып, бириктирилген сөздөр.

Бирок биздин пикирибизче, буларды кыскартылган сөздөрдүн бир түрү эмес, татаал сөздөрдүн өзүнчө бир түрү катары кароо оң. Себеби кыскартылган сөздөр менен алардын кыскартылбаган толук варианттарынын ортосунда формалык гана болбосо, эч кандай маанилик, т.а., семантикалык да, стилдик да, айырма жок. Андыктан алар кепти чубалтпай, кыска берүү үчүн гана колдонулат. Мисалы: “СССР өз убагында дүйнөдөгү эң кубаттуу мамлекеттердин бири болчу” деген сүйлөм менен “Советтик Социалистик Республикалар Союзу дүйнөдөгү эң кубаттуу мамлекеттердин бири болчу” деген

сүйлөмдөрдөгү “СССР” менен “Советтик Социалистик Республикалар Союзу” деген сөздөрдүн ортосунда эч кандай маанилик айырма жок.

Ал эми бириккен сөздөр менен алардын бирикпеген толук варианттарынын ортосунда формалык да, маанилик да айырма бар. Мисалы: “1) Бул күндөр да өтүп кетет. 2) Сен кайдасың бул күндө, мен кайдамын.” – деген мисалдардагы “бул күн” сөзүнүн ордуна анын бириккен формасы “бүгүн” сөзүн коюуга болбойт. Себеби булар жалпы мааниси бир болгону менен, кошумча маанилик боёктору боюнча бири биринен кескин айырмаланып турат.

Жогоруда айтылгандардан кыскача тыянак чыгарсак, татаал сөздөрдү уюшулуш жолдоруна карай, жогорку окумуштуулар белгилегендей, үч түргө же топко эмес, төрт түргө же топко бөлүү шарт. Алар: кош, кошмок, кыскартылган жана бириккен сөздөр.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. С. Давлетов, С. Кудайбергенов. Азыркы кыргыз тили (морфология). Фрунзе “МЕКТЕП” 1980.
2. Шүкүров Ж.Ш. Чыгармалар. Бишкек:2003.
3. Орузбаева Б. Ө. Сөз курамы – Бишкек “МЕКТЕП” 2000.
4. Тыныстанов К. “Эне тил” 1928.
5. Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы, 1 – бөлүк (фонетика жана морфология) – Ф. 1950.
6. Исаев Д. Кыргыз тилинин грамматикасы, 1 – бөлүк (фонетика жана морфология) – Ф. 1954.

Сулайманова Р.Т.

Ж.Баласагын

атындагы КУУнун профессор, п.и.к.,

Жолочиев С.Ш.

ПКМДИнин окутуучусу

(Кыргызстан)

ЧҮЙ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ БАЛДАР ҮЙЛӨРҮНҮН АБАЛЫ ЖАНА АЛАРГА СОЦИАЛДЫК ПЕДАГОГДОРДУ ДАЯРДОО МАСЕЛЕСИ

Учурда Кыргызстанда социалдык жактан жабыркаган адамдардын саны аз эмес. Өлкөбүздө да жардамга муктаж адамдар коргоого алынып, балдар үйү, карылар үйү, качкан балдарды кабыл алуучу приюттар иштейт. Совет мезгилинин учурунан бери эле балдар үйлөрү ачылып, кароосуз калган, мүмкүнчүлүгү чектелген, ата-энеси жок тоголок, жарым жетимдерге жардам көрсөтүлүп келет. Кыргызстандагы балдар үйлөрү жалпысынан караганда төмөнкүдөй бөлүнүштөргө бөлүнөт. М: Жарым жана тоголок жетимдер, тубаса майып, азистер, кулагы укпаган көзү көрбөгөн балдарды тарбиялоочу мекемелер жана башка ушундай сыяктуу. Ал эми балдар үйүндө жашагандар улутка бөлүнбөйт, мисалы, орус, кыргыз, өзбек, татар, украин, казак, молдаван жана башка ушул сыяктуу улуттар бири-бири менен ынтымакта тарбияланышат. Андан сырткары кырчындай согуш жүрүп жатса да балдар үйүндө тарбиялачуулар балдарга түрдүү кызыктуу оюн, кружокторду ачып уюштуруп келген. Ал эми билим жагында болсо тажрыйбалуу социалдык педагогтор сабак беришкен. [1.1;7;30;83. 66]

Өткөөл мезгилдин кесепеттеринен улам биздин өлкө терс көрүнүштөгү социалдык кубулуштарга кабылды. Алар, калктын жашоо денгээлинин төмөндөп кетүүсү, экономикалык укуксуздук, социалдык тенсиздик ж.б болуп салттык адеп-ахлактык адаттардын, баалуулуктардын ыдырашы, биринчи базар мамилелеринин калыптанышы менен канчалаган балдардын жана өспүрүмдөрдүн социалдык коргоого жана колдоого

муктаждыктарын жаратты. Турмуш тажрыйбасы көрсөтүп тургандай мындай маселеге кабылгандар өздөрүнүн маселесин өздөрү да, үй-бүлө мүчөлөрү да чече албай турган жагымсыз шарттар келип чыкты. Бул үчүн өзгөчө гумандуулук сапатына ээ болгон социалдык адистердин кесипкөй адистери талап кылынат. Социалдык иштер көп кырдуу социалдык маселелерди чечүүчү, бир нече багытта иш алып баруучу көп денгээлдүү ишмердүүлүктү талап кылат. Балдарга карата социалдык иштер жөнүндө сөз кылып жатып, кароосуз калган бала, көчө баласы, балдардын дезадаптациясы, терс жүрүм-турумдары, социалдык маселелери, алардын келип чыгуу себептери жана алдын алуу жөнүндө тактап алуу маанилүү болуп саналат. Кароосуз калган бала бул ата-эненин же мыйзамдуу өкүлдөр тарабынан камсыздоо, окутуу, тарбиялоо боюнча, т.а. асыроо милдеттеринин аткарылбагандыгынын же аткарууга жатпагандыктын натыйжасында жүрүм-туруму көзөмөлсүз калган жашы жете элек бала. [2,253-254.бб].

Быттыркы «2012-жылды үй-бүлө, тынчтык, ынтымак жана өз ара кечиримдүүлүк жылы деп жарыялоо жөнүндө» Президенттин жарлыгына ылайык аз камсыздалган үй-бүлөлөргө колдоо көрсөтүлөрү, ошондой эле “Үй-бүлө коомчулуктун бир бөлүгү катары, ушул себептен үй-бүлө институтун чыңдоо зарыл экендиги келип чыкты.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда социалдык жактан аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн саны көбөйүп, анын натыйжасында көптөгөн проблемалар келип чыгууда. Бул тууралуу Билим берүү жана илим министрилиги орун басары Догдургүл Кендирбаева социалдык саясат боюнча комитеттин жыйынында: «58,4 бала социалдык жактан аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдө жашашат. Мезгилдик жумуштарда 2600 бала иштесе, 2500 бала милиция бөлүмдөрүндө каттоого алынышкан», - деп билдирди Кендирбаева. Билим берүү министрлигинин маалыматы боюнча, учурда КР жалпы билим берүүчү мектептеринде кароосуз калган 16 миң бала билим алат, ошондой эле ата-энесинин бирөөсү гана бар балдардын саны 27 миңди түзөт. Министрдин орун басарынын сөзү боюнча, республикада кароосуз калган балдар үчүн 425 орунга эсептелген 5 мекеме, 944 орунга эсептелген жетимдер жана атасы же энеси жок жетимдер үчүн 4 мекеме, билим берүү министрлигине караштуу 45 баланы камтыган 1 реабилитациялоо борбору бар. [3.14:35 Булак: КирТАГ]

Төмөнкү материалда көрсөтүлгөн балдар үйлөрү Кыргыз Республикасынын Чүй өрөөнүндө мамлекетке караштуу жана жеке менчик балдар үйлөрү болуп бөлүнөт.

Чүй өрөөнүндөгү балдар үйүнүн тизмеси:

Ысык-Ата районунда: Дмитриевка мектеп-интернаты (Мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үйү), балдардын саны жана бөлүнүшү - 126, Краснореченск балдар-интернаты (Мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үйү), балдардын саны жана бөлүнүшү-127 , 32 томолой жетим, 9 жарым жетим , 84 кароосуз калган балдар, Үй-бүлөлүк үлгүдөгү “Алтын-Уя” үйү, балдардын саны жана бөлүнүшү – 43, “Үмүт” Балдар патранождык жана адаптациялык борбору, балдардын саны жана бөлүнүшү - 8 томолой жетим, “Келечек” үй-бүлө жана балдарга жардам берүү борбору, балдардын саны жана бөлүнүшү – 45, “СЮЗЕН” Патранождык - Адаптациялык борбору, балдардын саны жана бөлүнүшү – 30, коркунуч группасындагы балдар - 7. “Алтын-Уя” балдардын диний боорукер үйү - 70, ОО “Детский Ковчег” - 11, “Кант” 13 жаштан 18 жашка чейинки кыздардын боорукер пансион үйү- 61, “ОО балдар приюту” “Малыш” жеке борбору-5

Москва району: Беловодский психоневрологиялык балдар интернат үйү-253, мектепке чейинки Беловодский балдар үйү жана бакма балдар борбору-110, Петровка мектеп – интернаты, (мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үйү), балдардын саны жана бөлүнүшү – 111, томолой жетим – 16, жарым жетим - 34, аз камсыз - 45, оорулуу - 13, ДСТ “Мээрим - ментор” - 14, Беловодскийдеги өзгөчө - балдар жана өспүрүмдөр мектеп – интернаты - 49, “Родничок” балдар психоневрологиялык санаторийи – 35.

Сокулук району: Военно-антоновка балдар үйү-103, Сүйлөөсү бузулган балдар үчүн Сокулук атайын мектеп – интернаты - 277, 3. Төмөнкү - Чүй балдардын атайын мектеп

интернаты (башт.мект) - 150, “Дака” эркек балдар мектебинин астындагы Сокулук эне жана балалык борбору-130, 2РГНО – 32.

Жайыл району: Сосновка санатория мектеп интернаты - 150, акыл - эсинин өнүгүүсү артта калган балдар үчүн Орто-Суу көмөкчү мектеп-интернаты-116, Балдардын – Кризистик борбору “Кызыл жарым ай коому” - 22, ДСТ “ Шарлотта”, балдар үйү-8 “Кара - Балта” балдар үйү мурдагы “Ырайым” -35, “Явна” балдардын коомдук жардам берүү фонду – 10.

Чүй району: Чүй мектеп-интернатынын жетим жана кароосуз калган балдар үйү, балдардын саны жана бөлүнүшү – 142, жетим балдар -36, жарым жетимдер - 20, соц. жетим-86.

Панфилов району: Панфилов мектеп - интернаты, балдардын саны жана бөлүнүшү,- 155 16 - томолой жетим, 68 - жарым жетим, 71- ата-энеси таштап кеткен балдар.

Токмок ш.: Психикасы жана борбордук нерв системасы бузулган балдар үчүн республикалык адистештирилген балдар үйү-88, ДСТ “Бейкут үйү”- 15, “Токмок пансион” кайрымдуулук мекемеси – 25.

Аламедин району: Чүй областык мектеп-гимназия-135, Аль-Бухари атындагы жетим эркек балдар мекемеси-53.

Кемин району: “Нурмээйса” убактылуу туруу борбору - 30, Акыл-эсинин өнүгүүсү артта калган балдар үчүн Кеминдеги атайын “Ырайым” мектеп – интернаты – 38.

Бишкек шаары: Бишкек шаарындагы адистештирилген балдар үйү-111, ККФ “Светлый Путь”- 45, “Элистан” Балдар борбору - 36, Бишкек шаарынын “Социалдык балдар айылы” кайрымдуулук мекемеси - 77, Бишкек шаардык мэриясынын №1 мектеп-интернаты - 441, (“Алтын Уя”) 13 жаштан 18 жашка чейинки (Восток-5) “Биринчи кадам” эркек балдар үчүн Түрк кайрымдуулук мекемеси - 46(Бишкек) 107 (аймак), №21 начар уккан жана кийин укпай калган балдар үчүн адистештирилген мектеп - интернаты - 250, Атайын дүлөй балдар үчүн мектеп-интернаты - 343, ОО ДЦ “Путник”- 50, Бишкек шаардык мэриясынын астындагы ДМЧА үчүн шаардык реабилитациялоо борбору-293, (Свердлов РМА) багуусуз калган балдар үчүн “Учкун” жетим балдарды багуу мекемеси-41, КР Бишкек ш. ИИМдин жашы жетелектерди реабилитациялоо жана адаптациялоо борбору. (ЖЖРАБ) - 8, “Алтын Уя” боорукердик үйү (Арча-Бешик) - 46 Балдарды коргоо борбору(ЦЗД)- 21, Мүмкүнчүлүгү чектелген балдар борбору “Үмүт- Надежда”- 55, Бишкек шаардык мэриясынын астындагы балдарды социалдык жактан адаптациялоо борбору (ЦСАД) (Джал)- 63, начар көргөн жана азис балдар үчүн атайын мектеп-интернат- 189, Бишкек ш. (Дафка) “Эне жана балалык борбору”- 332, Бишкек шаардык мэриясынын багуусуз балдар үчүн реабилитациялоо борбору (ЦРБД) - 70, “Оберег” реабилитациялоо борбору - 40, [4]

Мектеп жашындагы мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын көбү мектептерге бара алышпайт. Мисалы, мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын 80 пайызы билимден өксүп жатканын атайын иликтөө көрсөттү. Балдар менен иштеген уюмдар анын себеби катары мектептерде майыштарга ылайыктуу шарттардын жоктугу менен түшүндүрүшөт. Билим ала албай калууга эмне себеп болгонун мүмкүнчүлүгү чектелген балдар менен иштөө уюмунун төрайымы Гүлмира Козукеева мындай түшүндүрдү: “Мектепке бала келсе дагы ал жерде атайын аларга ыңгайлаштырылган шарттар жок. Экинчи себеп болсо мамиле өзүнүн классташтарынын мамилеси. Ал эми Каракол шаары боюнча 400 мүмкүнчүлүгү чектелген балдар болсо алардын ичинен болгону 50сү гана билим алышат. Алардын көпчүлүгү жеңил денгээлдеги майыштар. Мындай көйгөйлөр Чүй өрөөнүндө да кездешет”. [5.]

Ал эми Кыргыз Республикасынын мурунку экс премьер министри Өмүрбек Бабанов **30-январь, 2012-жылдын (КТРК) маалыматында** мына ушундай көйгөйдү эске алып, социалдык мекемелерге колдоо көрсөтүү максатында буйрук чыгарган. Азыркы убакта социалдык коргоо иштерин министирликтер өз колуна алган: агартуу жана маданий, саламаттыкты сактоо, социалдык жактан коргоо борборлору, саламаттык

сактоо борборлору тарабынан тартип бузган балдар, өзгөчө өспүрүмдөр менен иштөө, калыбына келтирүү, үйлөрүнөн качкандарга балдар үйү, социалдык жатаканалар жана башка жардамдар (медициналык, психологиялык, педагогдук) көрсөтүлүп турат. Алар балдар үйлөрүнүн оорун колдон, жеңилин жерден алып турууга тийиш. Кыргызстанда 44 балдар үйү болсо, дал ушундай калктын аярлуу катмары аларга Социалдык өнүгүү министирлиги менен иштейт. [6.]

Калктын ушундай аярлуу катмары менен иштөөдө социалдык педагог адистери талап кылына баштаган. “Педагогика” илимдери боюнча жалпы багытта (мектепке чейинки, башталгыч класс, коррекциялык ондоочу, түздөөчү, атайын ж.б.) социалдык педагогика да каралган. Ал эми кесиптик жана социалдык-педагогикалык иш аракеттер боюнча кесиптик билимди аркалоо менен окуу мөөнөтү бүткөндө мамлекеттик аттестация өткөрүлүп “социалдык педагог” деген кесиптик наам берилет. Бүгүнкү күндөгү шартта өтө маанилүү кесип ээси социалдык педагогдогу адистер, кесип тандоодо мектеп жетекчилери, социалдык мекеме башчылары көңүл бурушу тийиш, себеби азыр ал кызмат өтө келечектүү жана ага да муктаж мекемелер көп. Себеби аларда атайын билими жок эле адамдар иштөөдө. Бшгшнкш кшндө “социалдык педагогика” адистиктерин Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Х.Карасаев атындагы Бишкек университети өздүү окуу жайлар даярдайт.

Ал эми өлкөдөгү жогорудагыдай көйгөйлүү маселелерди чечүүдө Ж.Баласагын атындагы КУУнун Педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институту ачылганына аз гана убакыт болсо дагы социалдык педагогика адистигиндеги студенттерди даярдоо ишин колго ала баштады. Педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институтунда “социалдык педагогика” адистиги боюнча жалпысынан – 61 студент билим алууда. Жогорку кесиптик билим берүү бөлүмү жана Орто кесиптик билим берүү бөлүмүндө, күндүзгү жана сырттан окуган социалдык педагогикалык адистигиндеги студенттер бар: Алар окууларын аяктаган соң, социалдык муктаждагы мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үйлөрүндө иштейт.

Социалдык педагог адистигиндеги окуган студенттер, негизинен окуу жана педагогикалык практика өтөөдө мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үйлөрүндө эки жумалык жана он эки жумалык мөөнөттөгү практикага барышат. Ал эми мындан тышкары институттун студенттеринин “Жаштар деми” уюму, Жаштар комитети ар бир даталуу күндөрдө, майрамдарда, “Карылар үйүнө” балдар үйүнө, аз камсыздуу балдар үйлөрүнө жардам көрсөтүп келишет.

Эгерде аталган балдар шйлөршнө мамлекет тарабынан дайыма колдоолор жана көрсөтшлсө ошондой эле өлкөнүн экономикасы жакшырса, мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын саны кескин кыскарса керек. Ар бир үй-бүлөдө тынчтык орносо жана жакырчылык жоюлса жана ар бир баланын жаркын жашоосу, бактылуу келечеги атаненин максаты жана милдети болсо, кароосуз калган балдардын саны азаяр беле?

АДАБИЯТТАР:

1. Кыргызстанда 58 миңден ашуун балдар социалдык жактан аз камсыз болгон үй-бүлөдө жашашса, 2,6 миң бала мезгилдик жумуштарда иштешет. 29 январь, 14:35 Источник: [КирТАГ](#)Н.Ф.
2. К.У.Каримова “Өспүрүмдөрдүн көчө балдарына айланышынын социалдык-психологиялык детерминанты жана алдын алуу жолдору”. //ОШМУнун жарчысы,2012. №2 253-256 бб.
3. 29 январь, 14:35 Источник: [КирТАГ](#)
4. Список детских учреждений <http://www.baldar.kg/http://www.kelechek.ru/>
5. К.Бакаева “Өмүр бою эле балдар үйүндө жашагым келет” // Леди КГ,2013ж 2-Апрель 6-7 бб.

6. Аз камсыздалган үй-бүлөлөргө колдоо көрсөтүлөт. Бишкек, 29-февраль 2012-жыл, КТРК, Ысык-Көл облустунда мектеп жашындагы мүмкүнчүлүгү чектелген балдар билим ала алышпайт 27.10.2011 08:37 МК
7. <http://www.kelechek.ru/>

*Сулайманкулова Ж.К. п.и.к.,
КУУнун алдындагы
ПКМДИнин доц. м.а.
(Кыргызстан)*

НАРК-НАСИЛДИН ЖОГОЛГОН БААЛУУЛУКТАРЫН КАЙРА ЖАРАТУУ ПЕДАГОГДОРУБУЗДУН КҮН ТАРТИБИНДЕГИ БАШКЫ МАСЕЛЕЛЕРИНЕН.

Элибиздин адептик-этикалык маданияты өз ичинде көп кылымдык рухий практикалык тажрыйбаларды камтыйт. Кыргыз эл педагогикасында адамдын рухий дүйнөсүндөгү, эң бийик, ыйык сезим – бул Ата - Мекенди сүйүү сезими. Эл байыртан эле адам насилин анын эл, жерге карата мамилесине карай баалап келген. Бул “Элсиз эл болбойт, эрсиз жер болбойт”, “Жеринен айрылган жети жыл ыйлайт, элинен айрылган өлгөнчө ыйлайт”, “Журтуң базар, журттан чыккан азар”, “Ар кимдин жери – өзүнө Мисир”, “Чет жерде султан болгончо, өз элиңе ултан бол” сыяктуу макал-ылакаптарда терең чагылдырылган. Ал эми эпикалык дастандардын кайсынысын албайлы, “Манас” эпосунан тартып “Семетей”, “Сейтек”, “Курманбек”, “Жаныш-Байыш” ж.б. эпостордо негизги темалардын бири болуп Ата - Мекен темасы эсептелет. Алсак, “Манас” эпосунда эл менен бирге болуу, туулган жерди, элди коргоо ар бир жигиттин гана милдети эмес, жалпы элдик бирдей тең орток көрүнүш, сапат катары сүрөттөлөт. “Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи” деген макалдагы патриоттук идея эпостогу ар бир каарманга таандык. Кыргыз эли жаш муундарды, улууларды урматтоо маданиятына үйрөтүүгө өзгөчө көңүл бөлүшкөн. Айрым учурда бул жаштардагы нарктуулуктун, жакшы таалим-тарбия алгандыгынын жападан жалгыз белгиси катары бааланган учурлар да бар. Кыргыз элинин кылым карыткан адептик-этикалык салттарынын бири бул меймандостук. Элибизде меймандостук салтынын өтө кеңири таралышы жана улуттук салтка айланып кетиши, алардын өткөндөгү көчмөндүк жашоо турмушунун өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланыштуу.

Айыл-айылы менен көчүп жүргөн элибиз дүйнөдө болуп жаткан жаңылыктардан сырткары турушкан. Алар үчүн айылдап, тууганчылап келген адамдар же кокусунан келип калган жолоочулардын маеги ар түркүн кабарлардын, маалыматтардын булагы болгон

Ушундан улам атайын кадырлуу мейман катарында кабыл алышып, колдо болгон тамак-ашын аябай сыйлап, урматтап узатышкан.

Адамды сүйүү, адам үчүн кам көрүү кыргыз элинин илгертен келе жаткан меймандостук салты. Меймандостук прогрессивдүү традицияга жатат. Мындай салт жөнүндө орус окумуштуусу В.В.Радловдун айткан пикирлерин мисалга келтирели. Кыргыздар өтө эле меймандос. Улуулардын меймандостугу улам кийинкилерине адамды сыйлоонун үлгүсү катары берилип келе жатат.

Кыргыз эли ар кыл меймандарды күтүшкөн: кыз – кыркын, куда – сөөк, дос – тамыр, таяке – жээн ж.б. конокторунун эң сыйлууларына жогорку сый көрсөтүлгөн. Булардан, башка «кудайы конок» дегендер да болгон. Жол жүрүп бара жатып, чарчаган жерден аттын башын бура тартып каалаган үйүнө кирип, кудайы конок болууга ар бир адам акылуу болгон. Колунда бар жогуна карабастан ал адам үчүн кам көрүп, аны сыйлап узатуу элдин ыйык милдети болгон.

Кыргыздардын меймандостугун сезип, салт боюнча мейман өзүн кандай алып жүрсө да, үй ээси аны капа кылууга уруксат берилбей тургандыгы жөнүндө, кыргыз эли өзүнүн меймандостугу менен илгертен бери эле белгилүү экендиги жөнүндө Г. Вохмянин жетимишинчи жылдары мугалимдер гезитине жазган.

Биздин элдин меймандостугун А.Осмонов «Бизге түнөй кет» деген ырында төмөнкүчө көрсөткөн:

«Көңүл капа, башым туман кеңгиреп,
Үч күн болду бизге мейман келе элек.
Жолоочунун бул кандайча шылдыңы,
Даамы жоктой, жеген тооч, жеген эт.
Сыйлап берер белем кыргыз даамы бар,
Эй, жолдошум, биздикине келе кет»

Кыргыз эли илгертен бери жана азыр да конокко сый көрсөтүүнү адамдык милдет деп эсептешет. Бул жөнүндө белгилүү немец журналисти Клаус Вейзе «Берлинер цайтунг» газетасынын бетине кыргыздардын меймандостугу жөнүндө: «Бир чыны чай дейсизби? Мейли, ичсе ичели, макул болдум... Мында бир чыны чай менен бүтпөйт экен. Бир чыны чайдын нары жагында бүтүндөй салтанаттуу чоң сый беш-бармак болот турбайбы», – деп жазган. Меймандостук чыныгы адамгерчилик менен тыгыз байланышта. Меймандостук башка адамды сүйүү, адам үчүн кам көрүүнүн жолдору менен бирдикте гана ишке ашырылышы мүмкүн

Азыркыдай ашканасы, рестораны, кафеси жок жайлоолордо, ээн талаада, эрме чөлдөрдө жолуккан жолоочуга көрсөткөн көчмөндөрдүн андай сыйы миндеген кылымдар бою кайталанып, муундан-муунга өтүп олтуруп, туруктуу элдик салтка айланган.

Кыргыз элинин Меймандостук салты жөнүндө мурда жана азыр Кыргызстанда болушкан окумуштуулар, саякатчылар суктануу менен белгилешкен. Алсак, 1845-жылы белгилүү орус географы П.П.Семенов-Тянь-Шанский: «Мен кара кыргыздардын меймандостук салтына ыйык мамиле кылышарына терең ынандым», – деп жазат. Орус элинин дагы бир көрүнүктүү географы А.П.Федченко 1868-жылы Памирдик кыргыздарда болуп Дарауттан (Азыркы Чоң Алай районунун борбору) кетерде көргөн сыйын минтип жазып калтырган: «...Мага баалуу белек кылышты, сый көрсөтүштү. Бир жылдык топоз беришти, топозду Бак-Бач деген жайлоодон алып келишти. Аны сойбой, Ташкенге алып кетүүнү чечтим». Чындыгында, меймандостук салты кыргыздарда адамдардын алака-катышы аркылуу рухий керектөөсүн канааттандыруучу өзгөчө феномен.

Меймандостук азыр да элдин турмушуна бекем туруктуу сакталган салттардын арасына кирет. Ушундан улам азыр кыргыз жеринде болгон башка улуттун өкүлдөрү ал салтты элдин рухий практикалык турмушундагы артыкчылык катары адилет баалап жүрүшөт.

Турмуштук практикага бекем сиңип калган жаштардын биринчи болуп улууларга салам бериши, үйгө карыя киргенде баарынын жапырт туруп ызаат көрсөтүшү, өзгөчө ардактуу орунга отургузуу менен аларга аш-тойлордо атайлап жилик тартуу сыяктуу жана башка жөрөлгөлөр улууларды сыйлоо кыргыз элинин адептик-этикалык маданиятынын башкы эрежеси экендигинен кабар берет. Кыргыз элинде улууларды урматтоо иретинде айтылчу бир топ этикалык түшүнүктөр жана терминдер бар. Адатта “аба”, “аке”, “байке”, “эже” деп ызаат менен кайрылышат. Улууларга мындай кайрылуу адептүүлүктүн белгиси катары бааланат.

Тарыхтын, маданияттын, нарк-насилдин жоголгон баалуулуктарын кайра жаратуу өткөн мезгилге салыштыруу менен калыбына келтирүү, анын азыркы учур үчүн чыныгы маанисин түшүнүү заманбап асылдык дөөлөттөрдү таанып-билүү болуп саналат.

Бүгүнкү күндө “Жан багайын, мал табайын”, “Өзүмдүкү дегенде өгүздөй кара күчүм бар” деген заманда көр оокаттын артынан сая түшүп, акча, дүнүйө деп акактап турган учурда атуулдук деңгээли төмөн түшүп кеткен кыргыз баласын Манастын рухунун бийиктигине акырындап сүйрөп чыгуу коомубуздун, анын ичинде педагогдорубуздун күн тартибиндеги башкы маселелерден экендиги анык.

АДАБИЯТТАР:

1. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү өзгөртөбүз, дүйнө бизди өзгөртөт. / Түз. Тургунбаев С. – Ф.: Кыргызстан, 1978.
2. Айтматов Ч. Балалыгым: жазуучунун Ф.Хитцерге айтып берген өмүр таржымалы: Түрк тилинен которгондор: Муратов А., Чыныбаева Б. – Стамбул, 2004. – 2-басылышы. – 114 б.
3. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби: элдик салт. – Бишкек: Баласагын, 1993. – 220 б.
4. Акматалиев А. Балдарга арналган салт жана ырым жырымдар. – Бишкек, 2000. – 124 б.
5. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. 1-бөлүк. – Бишкек, 1997. – 67 б.
6. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. – Бишкек, 2000. – 42 б.
7. Аманалиев Б. Из истории философской мысли кыргызского народа. – Ф., 1963. – 76 б.

Сейталиева Э.С.

*Старший преподаватель кафедры
математики и технологии обучения
КГУ им. И.Арабаева
(Кыргызстан)*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УСПЕШНОСТИ СРС

Для этого преподаватели должны познакомить студентов с основными положениями квалификационной характеристики выпускников и объяснить им, каким образом весь учебный процесс и каждая отдельная дисциплина способствуют выработке профессиональных и личностных качеств специалиста, входящих в эту характеристику. Поскольку самостоятельная работа – важнейшая форма учебного процесса, следует акцентировать внимание студентов на ее непосредственное влияние на формирование таких параметров квалификационной характеристики, как мобильность, умение прогнозировать ситуацию и активно влиять на нее, самостоятельность оценок и т.д., с тем, чтобы студенты видели положительные результаты своего труда и чтобы переживаемый ими успех в обучении способствовал трансформации опосредованного интереса в интерес непосредственный. Формированию такой мотивации способствует искренняя заинтересованность преподавателей в успехе студентов. Первостепенное значение имеет и сознательность в обучении. Нельзя преподавать, не обращая внимания на то, понимают ли студентыматериал или нет. Если исходный уровень студентов, ниже ожидающегося, необходимы корректировка программы и заданий на СРС в том числе. Итак, преподаватель должен знать начальный уровень знаний и умений студентов и познакомить их с целями обучения, средствами их достижения и средствами контроля. Сознательность выполнения СРС обеспечивают следующие характеристики:

- методологическая осмысленность материала, отбираемого для самостоятельной работы;
- сложность знаний, посильность выполнения;

- последовательность подачи материала с учетом логики предмета и психологии усвоения;
- дозировка материала для самостоятельной работы, соответствующая учебным возможностям студентов;
- деятельностная ориентация самостоятельной работы. Ориентируясь на четыре компонента содержания образования – знания, умения решать традиционные задачи, опыт творческой деятельности, опыт эмоционально-оценочной деятельности, целесообразно для каждой дисциплины произвести очень тщательный отбор фундаментального ядра знаний и специальных задач для практических занятий, выделить в этом материале круг проблем и заданий для самостоятельной работы.

При разработке заданий для самостоятельной работы преподаватели должны руководствуясь требованием профилирования своей дисциплины в соответствии с педагогической специальностью. Все принципы, которые рассматриваются при обучении будущих педагогов, следует закладывать в разработку заданий для самостоятельной работы студентов. Профилирование заданий таким образом предусматривает в разной мере их прикладной характер, связанный со спецификой будущей профессии, и методологические особенности, связанные с формированием «педагогического мышления».

Все вышеизложенное позволяет сформулировать ряд четких требований к профессиональной ориентации дисциплины в вузе:

отбор и подача материала должны обеспечивать достижение целей, изложенных в квалификационной характеристике, и понимание прикладного значения данной дисциплины для своей профессии; материал заданий должен быть методологичен, осознаваем и служить средством выработки обобщенных умений; в теоретической части любой дисциплины должно выделено фундаментальное ядро знаний; выявление и демонстрация множественных связей между «ядрами» помогут создать в сознании студентов научную картину мира и современную методологию познания; при составлении задачи и заданий следует формулировать их содержание в контексте специальности, а также учить студентов формированию мысленной модели объекта и обоснованию выбора расчетной схемы.

Индивидуализация СРС

Говоря об индивидуализации обучения, а следовательно, разработке индивидуальных заданий для СРС, нужно исходить из разнообразия интеллектуальных качеств людей. Очевидно, что разные характеры, дополняя друг друга, гармонизируют общество. При выполнении СРС нужно также помогать студентам преодолевать или купировать недостатки характера. Следующие рекомендации помогут преподавателям найти индивидуальный подход к студентам с различными характерологическими данными:

- аудиторные занятия следует проводить так, чтобы обеспечить безусловное выполнение некоторого минимума самостоятельной работы всеми студентами и предусматривать усложненные задания для учащихся, подготовленных лучше;
- необходимым регулярный контроль успешности выполнения СРС и индивидуальное значение имеет личное педагогическое общение преподавателя со студентом;
- для успешности СРС необходимы четкие методические указания по ее выполнению. В начале семестра преподаватель на первом же занятии должен ознакомить студентов с целями, средствами, трудоемкостью, сроками выполнения, формами контроля и самоконтроля СРС. Графики самостоятельной работы необходимы на младших курсах, на старших- студентов нужно приучать к планированию собственной работы;

- пакет домашних заданий к практическим занятиям по любой дисциплине должен содержать: все типы задач, методами решения которых студенты должны овладеть для успешного прохождения контроля: перечень понятий, фактов, законов и методов, знание которых необходимо для овладения планируемыми умениями, с указанием того, что нужно знать наизусть;
- пакет заданий целесообразно выдавать в начале семестра, оговаривая предельные сроки сдачи;
- при изучении любой дисциплины желательно «входной контроль». Такой контроль поможет выявить и устранить пробелы в знаниях;
- задания для СРС могут содержать две части- обязательную и факультативную, рассчитанную на более продвинутых по данной дисциплине студентов, выполнение которой учитывается при итоговом контроле;
- На практических занятиях легко выявить студентов, успешно и быстро справляющихся с заданиями. Им можно давать усложненные индивидуальные задания, предложить участие в НИРС и консультирование более слабых студентов.

Активизация СРС

В педагогической литературе описаны и практически применяются разнообразные приемы активизации СРС. Вот наиболее действенные из них:

1. Обучение студентов методами самостоятельной работы: временные ориентиры выполнения СРС для выработки навыков планирования бюджета времени: сообщение рефлексивных знаний, необходимых для самоанализа и самооценки.
2. Убедительная демонстрация необходимости овладения предлагаемым учебным материалом для предстоящей учебной и профессиональной деятельности во вводных лекциях, методических указаниях и учебных пособиях.
3. Проблемное изложение материала, воспроизводящие типичные способы реальных рассуждений, используемых в науке и технике.
4. Применение операционных формулировок законов и определений с целью установления однозначной связи теории с практикой
5. Применение методов активного обучения (анализ конкретных ситуаций, групповая и парная работа, коллективное обсуждение трудных вопросов, деловые игры).
6. Разработка и ознакомление студентов со структурно-логической схемой дисциплины и ее элементов: применение видеоряда.
7. Выдача студентам младших курсов методических указаний, содержащих подробный алгоритм, постепенно уменьшая разъяснительную часть от курса к курсу с целью приучить студентов к большей самостоятельности.
8. Выработка комплексных учебных пособий для самостоятельной работы, сочетающих теоретический материал, методические указания и задания для решения.
9. Разработка учебных пособий междисциплинарного характера
10. Индивидуализация домашних заданий и лабораторных работ, а при групповой работе- четкое ее распределение между членами группы.
11. Внесение затруднений в типовые задачи, выдача задач с избыточными данными.
12. Контрольные вопросы к лекционному потоку после каждой лекции.
13. Чтение студентами фрагмента лекции (15-20 мин) при предварительной подготовке его с помощью преподавателя
14. Разработка и внедрение коллективных методов обучения, групповой, парной работы.

Пути дальнейшего совершенствования СРС

Выход на новое качество подготовки специалистов ведущие ученые-педагоги вузов видят в переориентации учебных планов на широкое использование самостоятельной работы, в том числе и на младших курсах. Заслуживают внимания такие конструктивные предложения, как:

- Организация индивидуальных планов обучения с привлечением студентов к НИРС и по возможности к реальному проектированию по заказам школ;
- Включение СРС в учебный план и расписание занятий с организацией индивидуальных консультаций на кафедрах;
- Создание комплекса учебных и учебно-методических пособий для выполнения СРС;
- Разработка системы интегрированных межкафедральных заданий;
- Ориентация лекционных курсов на самостоятельную работу;
- Рейтинговый метод контроля СРС;
- Разработка заданий, предлагающих нестандартные решения;
- Индивидуальные консультации преподавателя и перерасчет его учебной нагрузки с учетом СРС;
- Проведение форм лекционных занятий типа лекции-беседы, лекции-дискуссии, где докладчиками и содокладчиками выступают сами студенты, а преподаватель выполняет роль ведущего. Такие занятия предполагают предварительную самостоятельную проработку каждой конкретной темы выступающими студентами по учебным пособиям, консультации с преподавателем и использование дополнительной литературы.

В целом же ориентация учебного процесса на самостоятельную работу и повышение эффективности предполагает:

- увеличение числа часов на СРС;
- организацию постоянных консультаций и консультационной службы, выдачу комплекта заданий на СРС сразу или поэтапно;
- создание учебно-методической и материально-технической базы в вузах, позволяющей самостоятельно освоить дисциплину;
- Организацию постоянного контроля, что позволяет свести до минимума традиционные процедуры контроля и за счет сессионного времени увеличить бюджет времени СРС;
- Отмену большей части сложившихся форма практических и лабораторных занятий с целью высвобождения времени на самостоятельную работу и обслуживание консультационных пунктов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Верчасов В.М. Активизация познавательной деятельности студентов в высшей школе.-К.: Васшая школа, 1995.
2. Граф В., Ильясов И.И., Ляудис В.Я. Основы организации учебной деятельности и самостоятельной работы студентов: Учебно-методическое пособие.-М.: Издательство Московского университета, 1981.
3. Захарова А.В., Лисина П.П. Некоторые психолого- педагогические аспекты самостоятельной работы студента // психологические и педагогические основы обучения студентов.-М.: 1977.

“КОРКУТ АТА КИТЕБИ” БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРДИН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК БИЛИМДЕРИН ӨРКҮНДӨТҮҮ БУЛАГЫ КАТАРЫ

“Коркут-Ата китебинде” эл башына кыйын-кысталыш күн түшкөндө калкын жоодон коргоп, эриш бузган тайманбас баатырлардын эрдиги, эл-журтуна акыл-насаат айтып, өз заманында эле уютку болгон акылгөй даналардын, оозунан кеби кумдай куюлган чечендердин өнөрү баяндалат. Ошону менен бирге эле аталган чыгармада таалим-тарбиялык мааниси чоң афоризмдер, учкул сөздөр менен устаздык кеңештер арбын кездешет. Мунун өзү “Коркут ата китебинин” тарыхый-этнографиялык чыгарма гана эмес, ошол доордогу тектеш түркий калктардын таалим-тарбиялык ой-пикирлеринин өзүнчөлүгүн чагылдырган педагогикалык туунду экендигин тастыктайт” [3, 2012, 11-6.].

Бул “Коркут ата китеби” тууралуу бүтүндөй түрк элдеринде адабий жактан, тарыхый жактан, музыка жана фольклору изилденип жыйынтыгында бир топ китептер жана илимий макалалар жарык көргөн. Ал эми анын педагогикалык табияты А. Ш. Гашимов, И. Б. Гашимовдордун “Коркут ата китеби - элдик педагогикалык эстелик” - деген макаласында кененирээк ачыкталган. Алардын пикири боюнча “Коркут ата китебинин” баш каарманы- чыныгы элдик педагог, акылман, даанышман тарбиялоочу, жетекчи, элдердин арасындагы ар түрдүү окуяда түшүнбөстүктөрдү жолго салган акылман адам болгон. “Деде” сөзүнүн мааниси “ата” сөзүнүн маанисине караганда кенен жана жогору. Ким балалуу болсо “ата” боло алат, б.а. ал баланын эң биринчи тарбиячысы, жол көрсөткүчү. “Ата”- бул өзүнүн гана баласын тарбиялаган адам эмес, ал бүтүндөй ошол уруунун, элдин, коңшуларынын, туугандарынын тарбиячысы. Ал эми “деде” сөзү тарбиячынын кенен коомдук масштабдагы, б.а. дипломсуз педагог. “Коркут ата китебинде” каарман жигиттердин, кыздардын, аялдардын кылыч кармап, ат чаап, жаа атып “эр жигит” болушканы баяндалат. [4, 123-6].

“Коркут ата китеби” боюнча туркияда жарык көргөн эмгектер өзгөчө кызыгуу туудурат. Алсак түрк окумуштуулары С. К. Ялчын, М. Шенгүлдөрдүн “Коркут ата баяндарындагы балдарды тарбиялоо баалуулуктары жана андагы каарманды баалоо” деген макаласында “Коркут ата китеби” түрк элдеринин улуттук, руханий жана социалдык-маданий баалуулуктарын эң жогорку деңгээлде чагылдырган чыгарма экени белгиленет. Алар “Коркут ата китеби” балдарды бала чагынан баатырдыкка, ата мекенин коргогонго, эмгекчилдикке тарбиялайт жана негизи эле тарбиялоодо колдонула турган эң негизги булак болуп эсептелет –деп тыянак чыгарышкан [6. 118-6,].

Али Дуймаздын “Коркут ата китебиндеги” алптардын таалим-тарбиясы жана алптыка өтүү” деген макаласында чыгармадагы эркек балдардын эрдик көрсөтүп, ат коюлуусу жана алптыкка өтүү жолу келечек муундарды түздөн түз мекенчилдикке, эр жүрөктүүлүккө, кичи пейилдикке, жөнөкөйлүккө үйрөтөөрү белгиленген. Эң негизгиси Огуз алпынын “*өнөрлүү*” жана “*ак көңүл*” (кайрымдуу, ак пейилдүү, ак көңүл, ак ниет”) болуусу шарт, башкача айтканда “ак көңүл” – бул жөнөкөйлүк, ак көңүлдүк, абийирдүү, чынчыл, жоомарт, март, берешен, меймандос сапаттарын, ал эми “өнөрлүү” - бул баш кесип, кан төгүп, колуна кылыч алып, ат ойното минген сапаттар камтылаарын ачыктаган жана Огуз алты бул сапаттарсыз элестетүү мүмкүн эмес экендигин көрсөткөн [7., 110-6,] Эгерде Огуз алптарынын ортолорунда бир таарыныч, жэ болбосо жек көрүүлүк болсо “кылыч” жана “дасторкон” сөздөрүн символ катары колдонушкан. Буга *Баяндыр кандын ордосунда сый көрө албаган Дерсе Кан: “Баяндыр*

кан менин кылычымаже дасторконуматаарынды бекен” дегенкабатыр суроосу мисал боло алат.

Ошону менен бирге Али Дуймаз “Коркут ата китебиндеги” ата-эне, бир тууган, үй-бүлөдөгү бири-бирин душмандардан куткаруу, жапайы жаныбарлар менен күрөшүү, эрдикке жетүү, алптыкка кабыл алуу жана өтүү салты, эр жигиттердин төрөлүшү тууралуу берилген бардык эпизоддордун ар бир адам үчүн сабак экендигин көрсөткөн. [7. 121-б,]

Чындыгында эле элдик нуска сөзгө айланып кеткен Коркут-Атанын насааттарында акыйкатчылык, эрдик даңазаланат, кайыр-садага берүү адамдык парз экендиги насаатталат, элди-жерди коргоо ар бир мекенчил атуулдун мойнундагы милдети экендиги баштан-аяк кызыл сызык менен белгиленип өтөт.

Түрк тилинде жарык көргөн Б. Ары, Э. Каратекенин “Коркут ата китебиндеги аял жана бала тарбиясы”- деген макаласында “Коркут ата китебинин” ар бир баяны тууралуу жалпы маалымат берүү менен Огуз түрктөрүндөгү үй-бүлөнүн курулушу, эркек жана аялдардын статустары, туугандык системасы, диний ишенимдери жана баалуулуктар өнөкөтү, социалдык статус жана рол өзгөчөлүктөрү, ахлактык көз караштары, ишенимдери, эстетикалык баалуулуктары менен адамдардын ортосундагы мамилелери талдоого алынат [8., 275-б,].

“Коркут ата китебиндеги” аял тарбиясы, аялдардын түрлөрү, бала тарбиясы жана баланын коомдогу орду белгиленген. Аял затынын милдеттеринин бири өзгөчө балалуу болуу жана баланы коомго татыктуу тарбиялоо экендиги аныкталган. Уул бала жалгыз гана күч-кубат берген, диний мээримдүүлүк жараткан нерсе эмес, ага мамлекеттин жашашын улантуучу милдеткер адам экени белгиленет. Балдарды тарбиялоонун оң жана терс жактарына көңүл бурган.

А. Муратовтун “Кыз энеден үйрөнбөй өнүгө албас, уул атадан үйрөнбөй сапар чекпес же “Коркут-Ата китебиндеги элдик таалим-тарбия” деген макаласында “Коркут-ата китебиндеги” “Казанбектин баласы Орозбектин туткунга түшкөнү тууралуу ыр” деген чыгармасындагы таалим-тарбияга басым жасап, анда бектер менен бийлер балдарын кандайча тарбиялагандыгы ачыкталат. Байыркы түрк урууларынын педагогикалык маданиятына ылайык аталар 15-16 жаштагы балдарды аскердик өнөргө ар бир жигит колуна курал алып, жоого каршы чыгып согушууга көнүктүрүшкөн. Казанбек да баласы Орозбекти аң-уулоого алып чыгат, өзүнүн жоону кандайча чаап-кыргандыгын, кайсыл жерде ким менен чабышканын айтып, баланын канын кызытып, жоого каршы туруу сезимин өстүргөн. Ата балага жоо менен кармашууда идеал-үлгү болот, бала атасын кандайча кармашып жатканын алысыраактан көрүп турат, ата “көк жал карышкырдай кан төгүп кыра баштайт”. Ошентип ата салтын урматтаган балдар эрдик көрсөтөт, жоону жеңет, алардын урматына той берилет [3., 2011,].

“Коркут ата китебинде” да байыркы түрктөрдүн педагогикалык көз караштары каармандардын табышмактуу айткан үзүндүлөрүнөн тартып баатырларды жоктоо, акыл насаат айтуу, табигатты сүрөттөө мүнөзүндөгү айрым лирикалык ырлар, көптөгөн макал – лакаптар, мифтер, жомок таризинде айтылган жигиттердин эрдиктери, каргыштар, баталар, жакшылыкты жакындарына сүйүнчүлөө, бел куда болуу, балага ат коюу, баланы үйлөнтүү, кызды узатуу сыяктуу каада-салттар орун алган. Алар белгилүү өлчөмдө ошол доордогу түрк тилдүү элдердин педагогикалык маданиятынын өзгөчөлүктөрү тууралуу башка булактар берген маалыматтарды толуктап турат. Бул чыгармадагы адеп - ахлактык категориялардын көпчүлүгү түрк тилдүү элдердин таалим тарбия практикасындагы жалпы түшүнүктөр менен үндөшүп турат.

“Коркут ата китебинин” этнопедагогикалык ойлорду баяндоонун негизги формасы мифтер болуп эсептелет. Эмне үчүн “Коркут ата китеби” мифтерди акыл-ойлорду туюндуруунун негизги формасы катары колдонгон ? деген суроого мындайча жооп берүүгө болот. Бул маселе түрк элдеринин байыркы маданий салттары менен

тамырлаш. Анткени бардык дүйнө элдери сыяктуу эле түрк элдери да жаш муундарга мурасталган акыл ойлорун, турмуштук тажрыйбаларын мифтерде сактап жеткирүүгө далалат жасашкан.

“Коркут ата китебиндеги” “Бисаттын Төбөкөздү өлтүргөнү тууралуу” мифте Төбөкөздүн жаралышы, чоңоюушу жана Огуз элине күн көргөзбөшү Огуз элинин башына кыйынчылык алып келет. Муну менен өзүмчүлүктүн аягы жаман иш менен бүтөөрүн, адам эл менен эл боло алаарын айтуу менен эл камын ойлобогон адам, адам боло албайт, деген тыянак чыгарылат.

Чыгарманын сюжети мындай.

Күндөрдүн биринде Огуздар жайлоого көчүшөт. Огуздардан мурун эч ким жайлоого көччү эмес экен. Ошондо алардан мурун Узун булак деген таанымал булакка перилер көчүп келген экен. Аруз Кожонун Адына Конур Сары деген койчусу кой айдап келе жатса, күтүлбөгөн жерден койлор үркүп кетет. Сары койчу койлордун жол баштаган эчкисине жини келип, алдына өтүп, канаттарын бири бирине тийгизип учуп жүргөн пери кыздарды көрөт. Сары койчу кийиз кийимин кийип алып пери кыздардын бирөөсүн кармап алат. Сугун артып дароо жыныстык байланышка барат. Койлордун үрккөнүнөн койчу алдын тозууга жөнөдү. Пери кыз канат кагып учуп: “Келерки жылы ушул убакта аманатыңды алып кет. Бирок Огуздарга балакет алып келдиң”, деп көздөн кайым болот. Муну уккан койчу аябай коркуп, өңү бозоруп чыгат.

Убакыт өтүп Огуздар дагы жайлоого көчүшөт. Койчу дагы ошол узун булактын жанынан өтөт. Койлор дагы үркүп качат. Койчу койлордун алдына чыгып, жаркырап күйүп турган бир топту көрөт. Топтун арасынан пери кыз чыгып: “Койчу аманатыңды ал, бирок Огуздардын башына бир балакет келди”- дейт. Койчу бул топтошкон жалтыракты көрүп жаны чыгат. Кайра артка кайтып, сапан ташы менен атат. Аны урган сайын чоңоё берет. Койчу аны таптап, койлорун айдап качып жөнөйт[9., 104,].

Бул мисалда көрсөтүлгөндөй эле Төбөкөздүн атасы койчу, апасы пери болот. Мында Пери кыз интеллектуалдуулуктун жана цивилизациянын негизинде адамдын рухундагы эстетикалык сулуулук. Ал эми “мен бир койчу адам” дегендей эле, бул анын бир иш менен алек болгондугун көрсөтпөйт. Бул анын цивилизациядан, илимден жана руханий сулуулуктан алыс экендигин түшүндүрөт. Төбөкөз койчунун тукумунан б.а. сабатсыздыктын мөмөсү. Ал никесиз төрөлгөн бала, б.а. бир мусулмандын адеп-ахлагына уруксат берилбеген иштин жыйынтыгы. Эң негизгиси Төбөкөз никесиз пайда болгон бала болгондуктан, эч бир салтка сый урмат көрсөтпөй чоңоёт.

Түрк элдери никесиз төрөлгөн баланы “таштанды” дешет. Туулган балада эмне күнөө. Ал табияттын мыйзамына жараша төрөлөт, чоңоёт. Ал ким болуп чоңойсо дагы, элдин жаман сөзү болгон. “Таштанды” деген атынан арыла албайт.

Эгерде биз бардык түрк элдеринин адеп-ахлак маселесине б.а. аял менен эркектин жеке мамилесин орто мектептен баштап, б.а. уят-сыйыт, адеп ахлакты түшүнө баштаган 12-15 жаш арасындагы жаштарга Төбөкөздүн ролун чын экендигин түшүндүрсөк, анда башкача болмок. Ошондо гана Төбөкөздөн жийиркенип Түрк адеп ахлагын өнүктүрүп, ата-баларыбыздан калган руханий-этикалык нормаларыбызды укум-тукумга жеткирээр элек[2, 166-б.].

Бул макалада айтылгандай эле “Коркут ата китебиндеги” Чабандын адепсиздигинен улам төрөлгөн Төбөкөздүн образын түшүндүрүү менен балдарды жаман иштин жыйынтыгы бүтүндөй журтка зыян алып келерин айтып, элдик салтта тыюу салынган иштен оолак болуу керектигин жеткирүүгө толук мүмкүн. Анткени адептик тарбиянын булагы салттар. Салт сакталбаса бир адамдын адепсиздигинен, өзүмчүлдүгүнөн бүтүндөй журт жабыркап калаарын айтууга болот.

Түрк тилдүү элдердин кайсынысын гана албайлы алардын тарбия салттарынын башатын улууларды сыйлоо эрежеси турат. Айрым учурда бул жаштардагы нарктуулуктун жакшы тарбия алгандыктын жападан жалгыз белгиси

катары бааланган учурлар да бар.

“Коркут ата китебиндеги” педагогикалык таанымдык потенциалы терең Коркут атанын баталарынын да тарбиялык таасири күчтүү.

Бата – тарбиялануучулардын аң сезиминде оң эмоцияны жаратуу, анын иш аракети туура жолго багыттоо, дем кубат, стимул берүү жашоого шыктандыруу максатында улуулар тарабынан айтылуучу тарбиялык таасири күчтүү элдик чыгармалардын катарына кирет. Бата – көп аспектилүү, көп функциялуу элдик чыгарма. Бул түшүнүк менен бир тараптын экинчи тарапка жакшылык тилөөсү берилет. Бата жаралбайт, кайталанат, түзүлбөйт, эсте даяр түрүндө сакталат.

Батада сөзсүз адресант жана адресат болот. Адресант бата тилейт. Анынтилегиадресаткабагытталат. Бата үчүнжалпысынанэки субъекткерек. Биринчи субъект - бата берипсүйлөөчү, экинчи субъект - батаны кабылалыпугуучу.

Батанынбашы, бул – бала үчүната – энеденалган бата. «Атаңданботокалбасын, бата калсын» дешкенилгеркилер. Мисалы:Сегрек агасы Эгректи туткундан бошотом деп жолго аттанаарда ата-энеси бата берип, ак тилек тилешет.

Бата өмүрүчүнөбөк да, таяныч да, жетектөөчү да болоалат. Анык батакөйлөр батаны туш келди сураганга эле бере беришкен эмес. Батанын ийип – ийигип алаар адамы, көлкүп – балкып берилер күнү, сааты болгон.

Бул чыгармада жигиттердин ар бир эрдиги, эли журтун коргогондугу үчүн Коркут атанын бергенбаталарымисал боло алат. *Букаш атасынын кара ниет жигиттерин жеңип, эрдик көрсөткөндө Коркут ата: “Журттун кара тоосу жыгылбасын, көлөкөлүү бак дарактар кыйылбасын, ташкындап аккан сууларыбыз соолубасын, канатыңдын учу сынбасын, Аргымак атын сенделебесин, согушта болот кылычын, алтын найзаң сынбасын, Ак чачтууэнелердин, ак сакалдуу аталардын жайы жаннатта болсун. Жарыгың өчпөсүн, Алла Таалам акмак, жүзү караларга муктаж кылбасын, каным !”- деп бата берет*[9., 22-б.].

Бата алуучужашоогошыктанат, импульскаээ болот. Бата анымаксаттууөмүркечирүүгөтүртөт. Адресат бата мененкошобүтжашооаракетининкелечектеннатыйжасынкөрүүгө, ага жетүүгөумтулат. Бата анындитинтоптоп, кыймыл – аракетин, убактысынкүчтүүмаксаткажетүүүчүнбагыттоогожолкоёт.

“Коркут ата китебинде” мына ушундай эпизоддорду, башкача айтканда жаш муунду ата-бабалардын салт-санаасын үйрөтүүгө мүмкүн болгон фолклордук чыгармаларды жыш кездештирүүгө болот.

Түрк элдеринде журт башчысынын адилеттиги, акылдуулугу, кең пейилдиги, жоомарттыгы, адеп-аклагы, жүрүш-турушу жөнөкөй элден айрымаланып туруусу шарт болгон.

Ошондой эле “Коркут ата китеби” адептик, турмуштук өрнөк окуялардан алынган аңгемелерди атайылап жараткан. “Коркут ата китебиндеги” руханий-педагогикалык дөөлөттөр мезгили менен коомдук өзгөрүүлөрдүн өкүмүнө туруштук берип биздин күнгө өз калыбында жетти. Дүйнөдө адеп-салт, аруулукка карата муктаждыктар күчөп жаткан азыркы чакта анын актуалдуулугу улам артып тереңдеп бара берет. Ошентип “Коркут ата китебин” болочок мугалимдердин этнопедагогикалык билимдерин өркүндөтүү булагы катары ишенимдүү түрдө сунуштоого болот.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Шериев Ж., Байыркы орток түрк адабияты, Б.: 1996, 28-51-б.
2. Гелдиев Г. “Коркут атанын Түркмөн дөөлөтү”, Анкара, 2000, 161-167 бб.
3. Муратов А., “Коркут-Ата китебиндеги” элдик таалим-тарбия, Кутбилим, Б: 2011.
4. Гашимов А. Ш., Гашимов И.Б., “Китаби Деде Коркуд” памятник народной педагогики, Советская педагогика, Москва, 1989, 123-126б.

5. Алимбеков А., ["Коркут ата китеби" - көөнөрбөс педагогикалык мурас](#)", Шоокум журналы, 2008, 12-13 б.
6. Ялчын С. К., Шенгүл, М. "Коркут ата баяндардагы балдарды тарбиялоодогу баалуулуктар жана андагы каарманды баалоо", Фырат Университетинин Коомдук илимдер журналы, Элазы-2004-ж.209-223 бб.
7. А. Дуймаз, Коркут ата китебинде алптардын таалим-тарбиясы жана алптыка өтүү, "Коркут атанын юбилейине арналган" эл аралык конференция, (Uluslar arası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri), Ататүрк маданият борбору, Анкара, 2000, 109-122 бб.
8. Ары Б., Каратеке Э. Коркут ата китебиндеги аял жана бала тарбиясы, Кемал Университетинин Коомдук илимдер институтунун журналы, 2010-жылы, 275-284 бб.
9. Мухаррем Эргин, "Коркут ата китеби", Анкара, 2003.

Сманбаев Ө.А

И. Арабаев атындагы КМУнун доценти

Аманова А.Ө.

*Ж.Баласагын атындагы КУУ
(Кыргызстан)*

АЙЫЛ МЕКТЕБИНИН ОКУУЧУЛАРЫНА КЕСИПТИК БАГЫТ БЕРҮҮДӨ ДОЛБООРЛОО МЕТОДУН КОЛДОНУУ.

Кесиптик багыт берүү - бул ар бир окуучунун ден соолугун, жөндөмдүүлүгүн, кызыгуусун жана коомубуздун квалификациялуу даярдыгы бар адистерге муктаждыгын эске алып, аны аң сезимдүү кесип тандап алууга даярдоо боюнча жүргүзүлүүчү педагогикалык иштердин системасы. Өсүп келе жаткан жаш муундарды кесип тандап алууга даярдоо татаал проблема болгондуктан социологиялык, экономикалык, педагогикалык, психологиялык, медициналык аспектилерде изилденүүдө.

Илимий- педагогикалык адабияттарда кесипке багыт берүү ишинин системасы, ар тирди аспектилер, принциптери, форма жана методдору ж.б.у.с маселелери каралган (В.Д. Сахаров, А.Д. Сазонов, Н.Н. Захаров, С.Н. Чистякова ж.б.). Аларды колдонуу боюнча теориялык жоболор, практикалык сунуштар болсо дагы, окуучуларга кесипке багыт берүү проблемасынын актуалдуулугу күн сайын өсүшдө. Мындай диалектикалык кубулушту толук түшүндүрүүгө болот. Биринчиден, эл чарбасынын бардык тармактарына илимдин, техниканын жетишкендиктеринин, алдыңкы технологиянын жана эмгекти уюштуруунун жаңы шарттарынын киргизилиши, экинчиден, өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылууга багытталган социалдык-экономикалык милдеттерди чечүү теориялык билимдерге, билгичтиктерге, көндүмдөргө маданиятка ээ болгон квалификациялуу адистерди даярдоону күн тартибине коет. Демек, коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр кесипке багыт багыт берүү ишине жаңыча мамиле жасоонун алгыктуу технологиясын, келечектеги кесип ээсинин сапаттарын калыптандыруунун жолдорун табууну талап кылат.

Азыркы кездеги илимий жетишкендиктерге, алдыңкы педагогикалык тажрыйбаларга таянуу менен кесиптик багыт берүү ишинин натыйжалуулугун арттырууга таасирин тийгизген технологиялык мамиле жасоонун жагдайларын белгилемекчибиз.

Илимий адабияттарда технология тишшиңиңиңиң мазмунун шч аспектиси бар:

- илимий технология- алдыккы теорияга жана практикага негизделген белгилшщ проблеманы чечшщ шщшн иштелип чыккан жобо;
- формалдуу сшрёттёп жазган- пландаштырылган натыйжага жетшщ шщшн

колдонулган модель, максат, мазмун, каражат, иш аракеттердин алгоритми;

-процессуалдык, иш аракеттик технология- бул иш аракетти ишке ашышы, анын бардык компоненттеринин кызмат етөөсүнүн жана өзгөрүшүнүн ырааттуулугу жана ирээттичилиги.

И.П.Подласый педагогикадагы ар түрдүү теориялык жетишкендиктерди кичинекей практикага киргизүүдө технологияларды колдонуу мааниге ээ боло тургандыгын белгилеген. Технологиялык мамиле жасоо- коюлган максатка, алына турган натыйжага жетүү үчүн педагогикалык иш аракеттин чынжырын болжолдоп, ар түрдүү аспектилерди (билим берүүдөгү, социалдык) концептуалдуу жана натыйжалуу өздөштүрүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат:

- алына турган натыйжаны алдын ала айтуу жана педагогикалык процессти башкаруу;
- инсандын өнүгүшүн үчүн жагымдуу шарттарды түзүү;
- адамга терс таасир тийгизген жагдайларды азайтуу;
- болгон ресурстарды алгылыктуу колдонуу;
- пайда болгон социалдык, педагогикалык проблеманы чечүү үчүн жаңы технологияларды тандоо жана иштеп чыгуу.

Мына ушул мааниден алганда бардык технологиялар алгоритмдердин (максат-мазмун- форма- метод- каражат- кичинекей натыйжа- контролдун түрлөрү), каражаттардын системасы. Аларды комплекстүү колдонуу алдын ала белгиленген натыйжага алып келет.

Бүгүнкү кичинекей илимий адабияттарда технологиянын көптөгөн варианттары кездешет. Бирок, көптөгөн технологиялар өзүнүн максаты, мазмуну, колдонулган методдору, каражаттары боюнча окшаштуу болгондуктан, алар квалификацияланган. Аларды комплекстүү колдонуу алдын ала белгиленген натыйжага алып келет.

Тарбилоонун проблемаларын технологиялык чечүүдө ар бир тарбиячы алдын ала белгиленген тийишчү максатка, натыйжага жетүүнүн жолун көзөмөлдөп, коррекциялап туруусу керек. Мында конкреттүү шарттарды жана болгон мүмкүнчүлүктөрдү эске алып, мугалим чыгармачылык менен иш алып баруусу керек. Квалификациялык даярдыгы бар кадрларды даярдоо дайыма тез темп менен өнүгүп жаткан өндүрүштүн алдында болуп, жаңы пайда болгон милдеттерге жана проблемаларга карата ага бат багыт алып, ийкемдүү жана жөндөмдүү болуусу керек. Мына ушуга байланыштуу окуучуларды ой жүгүртө билүүгө, туура чечим кабыл алганга, коюлган проблеманы чечүү үчүн ар түрдүү варианттарды талдап жана алардан алгылыктуусун тандап алууга үйрөтүү керек. Ар түрдүү факторлордун комплексинин иш процессине таасир этүүсүн түшүнүп, эсепке ала билиши өндүрүшкө технологиялык мамиле жасоону мүнөздөйт. Мына ушуга ылайык эмгекке, кесипке даярдоонун технологиялык мамилеси келип чыгат. Технологиялык мамиле жасоо азыркы кездеги техникалык, технологиялык, экономикалык, гуманитардык ой жүгүртүүнүн мүнөздүү белгилерин интеграциялаган системалык ой жүгүртүүнү божомолдойт. Ой жүгүртүүнүн мындай стили политехникалык билимдин негизинде болуп, азыркы кездеги эмгек адамынын маданиятын калыптандырат. Кесипке багыт берүү ишинде технологиялык мамиле жасоонун негизинде ишке ашыруу бир катар педагогикалык шарттарды божомолдойт: 1) окутуунун жана тарбилоонун комплекстүүлүгү, 2) окуу процессинде ситуациялык логиканы өнүктүрүү, 3) практикалык багыттуулугу.

Айыл мектебинин өзгөчөлүктөрү окуу тарбия ишинде ар түрдүү формаларды колдонууга мүмкүнчүлүк түзүп, кесиптик багыт берүү ишин жүргүзүүдө ар түрдүү технологияларды колдонууга мүмкүнчүлүк берет.

Мектептин жаратылышка жакындыгы, социалдык-экономикалык ж.б. жагдайлар мектепте кесиптик багыт берүү ишинде долбоор методун (иш аракетти долбоорлоо технологиясы) колдонуу мааниге ээ боло тургандыгын көрсөтүш. Бул технология ар

бир окуучунун коомдук турмушка катышуусунун зарылдыгын, предметтик сабактарда алган теориялык билимдеринин практикалык маанисин тишшиңдиршиңгё, кесиптик маалымат алуусуна жардам берет.

Долбоорлоо методу- окуучунун ой жишгиртшиңсшн ёнцктшиңсшгё, ёз билимин инструкциялай билгенге, чыгармачылык иштин тажрыйбасына ээ болуусуна жардам берет. Долбоорлоо методу иш аракеттин жекече жана группалык формаларын айкалыштырууга, коммуникативдик кёндшмдёршн, когнитивдик жана социалдык билгичтиктерин калыптандырат.

Бул технологиянын маңызы окуучуга ёз алдынча пландаштырууга, уюштурууга, контролдоого мшмкшндшк берилгендигинде. Окуучу ёз алдынча билимге, билгичтиктерге ээ болуп, проблеманы жолун таап, чечим кабыл алат. Долбоордун шцтшндё иштёё менен окуучу изилдёё иштеринин кёндшмдёршнё ээ болуп, ёз билимин ёз алдынча конструкциялай билгенге, маалымат мейкиндигинде багыт алууга, ар тшрдшц булактарды пайдаланып проблеманы чечшсшгё жана практикалык таанып билшсшсшнё шарт тшцшлшц, чыгармачыл иштин тажрыйбасы, дшйнёгё эмоционалдык баалуулук мамилеси калыптанат. Мына ушуга байланыштуу окуу долбоорлору ар тшрдшц маселелерге байланышат.

Айыл мектебинин шартында жергиликтшц материалдарга байланышкан, ёзшншн жергесин ёнцктшиңсшгё багытталган долбоорлорго кёшшл бёлшц керек. Мисалы, класстан тышкаркы иштерде окуучулардын фермердик чарбаны уюштуруу боюнча долбоорго катышуусу. Бул ишти аткарууда окуучулар фермердик чарбаны тшцшшншн зарылдыгын негиздёё, эмгек ресурстарын аныктоо, малдардын породаларын тандоо, тоют базасын тшцшц, ар тшрдшц кесип ээлерин ишке тартуу, экономикалык ж.б. маселелерин талдашат.

Долбоорду аткаруу бир катар этапта ишке ашат:

- изилдёёншн проблемасын аныктайт;
- максатты тактайт;
- долбоордун жолун тандап, окуу иш аракетинин пландаштыруу жолдорун аныктап, долбоорду дрярдайт;
- Долбоордун шцтшндё иштёё;
- Иштин жыйынтыгын чыгаруу;
- Иштин жыйынтыгын талдоо, иш аракетти баалоо.

Долбоорлоочу иш аракет абдан жогорку натыйжаны камсыз кылып, каралып жаткан проблема окуучу шцшн баалуу болуп, практикалык багыттуу келип, анын туура кесип тандап алуусунда турмуштук мааниге ээ болот.

Республикабыздын айыл мектептеринде жүргүзгөн изилдөөлөрүбүздө кесиптик багыт бершц иштерин жшргшцшсшдё жогорудагы белгиленген жана башка жагдайлар эске алынды. Окуу-тарбия ишинин жүрүшүндө долбоорлоо технологиясын сабактарда, класстан тышкаркы иштерде колдонуп, эксперименталдык класстын окуучуларына коомбуздагы социалдык-экономикалык өнүгүүлөр, эмгекти уюштуруунун формалары, кесип тандоодо жекече өзгөчөлүктөрдү эске алуунун, теориялык билимдерге, практикалык көндүмдөргө ээ болуунун мааниси ж.б.у.с. маселелергди түшүндүрдүк. Натыйжада эксперименталдык класстын окуучулары кесип тандоого байланышкан кеңири түшүнүктөргө, билгичтиктерге жана көндүмдөргө ээ болгондуктарын байкай алдык. Мисалы, «Азыркы кезде эмгекти уюштуруунун формаларын билесинер?», «Айыл чарбасында кандай технологиялар колдонулат?», «Фермердик –дыйкан чарбаларга кандай кесип ээлери керек?», «Кесип тандоодо адам эмнелерди эске алуу керек?», «Азыркы кездеги кесиптеп тандоого кандай талаптар коюлат?» ж.б.у.с. суроолорго эксперименталдык класстын (365) окуучуларынын 65% ти толук, 27% ти канааттандыраарлык, 8% ти үстүртөн жооп беришсе, контролдук класстын окуучуларынын (360) 38% ти толук 32% ти канааттандыраарлык, 30% ти үстүртөн гана жооп жазышкан.

Биз жогоруда кесиптик багыт берүү ишин жүргүзүүдө долбоорлоо методуна гана кыскача токтолдук. Аталган долбоорлоо технологиясы төмөндөгү маселелерди чечүүгө жардам берет. Биринчиден, кесиптик багыт берүү ишин жүргүзүүдөгү проблемаларды аныктоого; экинчиден - аны чечүүнүн негизги багыттарын, форма методдорун, мазмунун тактоого; үчүнчүдөн - кесиптин багыт берүү ишин оптималдаштырууга шарт түзөт. Кесиптик багыт берүү ишине технологиялык мамиле жасоонун жыйындысы инсандын коомдогу өзүнүн социалдык келечегин тандоосуна жардам берет. Технологиялык мамиле жасоонун инсандын өзүнүн социалдык келечегинин терең кароого мүмкүндүк берген, таанып билүүнүн процедурасы.

Демек, алгылыктуу технологиялар кесиптик багыт берүү ишин оптималдаштырууга жардам берет деп айта алабыз. Кесиптик багыт берүү оптималдаштыруу - бул социалдык-экономикалык факторлордун, билим-тарбия берүүдөгү кеңири педагогикалык мүмкүндүктөрүн, окуучунун жекече өзгөчөлүктөрүн (шык жөндөмүн, кызыгуусун, ден-соолугун ж.б.) эске алуу менен аны аң сезимдүү кесип тандоого даярдоо.

АДАБИЯТТАР.

1. Михайлов Н.Н. Проектирование образовательных технологий в профессиональном колледже. М.: НИИРПО, 2007
2. Назимов И.Н. Экономические и педагогические проблемы профориентации. – М., 1976.
3. Профессиональная ориентация в школе и вузе. - Кемерово, 1991.
4. Фукуяма С. Теоретические основы профессиональной ориентации. – М., 1980.
5. Хайруллин Г.Т., Саудабаева Г.С. Профессиональная ориентация современных школьников. - Алматы. 2007.
6. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. - М., 1978.

Сатыбалдиева Р. А.

кандидат философских наук,

и.о. доцента кафедры

философии и общественных

наук КГМА имени И. К. Ахунбаева (Кыргызстан)

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ В ВУЗАХ СОВРЕМЕННОГО КЫРГЫЗСТАНА

Философия – микроскоп мысли.

Виктор Гюго

Какую философию ты выбираешь, зависит от того, что ты за человек.

И. Г. Фихте

Fit fabricando faber (лат.) - мастером становятся, совершенствуя свое мастерство.

Frustra legit, qui non intelligit (лат.) - тот напрасно читает, кто прочитанного не понимает.

На пороге XXI века высшее и среднее специальное образование Кыргызской Республики вступило в новый этап своего реформирования, связанный с общим состоянием модернизации нашей страны.

Обществу, которое живет по законам рынка, присуща большая конкуренция, в том числе и среди кандидатов на интересную престижную хорошо оплачиваемую работу. Специалист, проучившийся в учебном заведении на минимальную оценку, не получивший хорошей профессиональной подготовки и не имеющий широкой эрудиции,

вряд ли победит в этой конкуренции *без своего капитала* или *богатого спонсора*. Поэтому в ВУЗах и средних профессиональных учебных заведениях КР, как никогда раньше, появляется проблема *эффективности индивидуальной учебы и конечного результата обучения студента*, причем заинтересован в этом, прежде всего, сам обучаемый.

Чтобы обеспечить отвечающее современным требованиям обучение студента в целом и по отдельным учебным дисциплинам, целесообразно знать некоторые документы и выполнять ряд рекомендаций.

В *классификаторе направлений и специальностей высшего профессионального образования* (по гуманитарным и социально-экономическим наукам) **философия** указана как *наука* и как *специальность*. В требованиях государственного стандарта к минимуму содержания и уровню подготовки бакалавра по любому из перечисленных направлений в *разделе 3 «Обязательный минимум содержания профессиональной образовательной программы по направлению»* более подробно определен объем знаний по учебным дисциплинам *социально-экономического цикла*, к которым относится: *философия, история, экономика, право, психология, педагогика, политология и физическая культура*.

По *философии для нефилософов* (в том числе *медиков*) это: предмет философии; место и роль философии в культуре; структура философского знания; учение о бытии; монистические и плюралистические концепции бытия, самоорганизация бытия; понятия материального и идеального; пространство, время; движение и развитие, диалектика; детерминизм и индетерминизм; динамические и статистические закономерности; научные, философские и религиозные картины мира; человек, общество, культура; человек и природа; общество и его структура; гражданское общество и государство; человек в системе социальных связей; человек и исторический процесс; личность и массы, свобода и необходимость; формационная и цивилизационная концепции общественного развития; смысл человеческого бытия; насилие и ненасилие; свобода и ответственность; мораль, справедливость, право; нравственные ценности; представления о совершенном человеке в различных культурах; эстетические ценности и их роль в человеческой жизни; религиозные ценности и свобода совести; сознание и познание; сознание, самосознание и личность; познание, творчество, практика; вера и знание; понимание и объяснение; рациональное и иррациональное в познавательной деятельности; проблема истины; действительность, мышление, логика и язык; научное и вненаучное знание; критерии научности; структура научного познания, его методы и формы; рост научного знания; научные революции и смены типов рациональности; наука и техника; будущее человечества; глобальные проблемы современности; взаимодействие цивилизаций и сценарии будущего.

Экспериментальный срок Госстандарта 2004 года прошел, проявляя свои *и положительные, и отрицательные стороны*, а также порождая *необходимость создания нового Госстандарта*, учитывающего *все плюсы и минусы* предыдущего. Приказом ректора КГМА *автор* данных строк была включена в состав Координационного комитета по созданию нового Госстандарта по *гуманитарному блоку*, куда и была отнесена *философия*. Предлагая свое видение данной проблемы, мы считаем, что *изучение философии в медицинском ВУЗе по новой программе* должно предусмотреть следующие обстоятельства:

1. Необходимо, чтобы *администрация медицинского ВУЗа*, предлагая своим студентам, *одну из самых древних и содержательных наук о мире, человеке, обществе и мышлении*, которая является *обязательным компонентом Госстандарта*, освободились от представлений об этой науке только как *идеологической*, занимающейся *плетением абстрактных паутин* и запугиванием своих студентов, так как она когда-то превратила *медВУЗ* в *философско-военное учебное заведение*;

2. *и администрация, и студенты* смогли под новым углом зрения, в новом свете увидеть *связь медицины с философией*, которая всегда привлекала внимание *видных ученых-медиков*. При этом должно сложиться *философское видение* окружающей действительности, *возникнуть интерес* к изучению философских проблем. В свое время *Н. И. Пирогов* предупреждал студентов, что *врач*, не имеющий *хорошего общего образования, не врач, а ремесленник*. Выступая перед ними на тему «*Быть или казаться*», он подчеркивал, что нельзя сформировать мировоззрение человека на *базе только естественно-научных знаний*, необходимо постигать и *философию*. Врач, как и философ, должен открывать в самом себе - себя как *личность*, будучи *высоко интеллектуальным и критично мыслящим специалистом*. Но пока медицинские ВУЗы готовят преимущественно узких специалистов, которые заняты, как правило, в своей узкопрофессиональной области медицинской практики. Они продолжают смотреть на человека как на *живой организм*, а не как *сложное личностное социальное явление* и тем более как на *некий микрокосм*.

3. *и администрация, и студенты* должны понимать, что **последствия** выше названного подхода во *врачебном образовании* или *отсутствие должного воспитания* уже хорошо известны. Сегодня как никогда для *будущего врача* важно овладеть *основными принципами философии*, т. к. для медиков это *вопрос формирования профессиональной культуры, менталитета, стиля, образа мышления и поведения*. **Врачи** видят порой свою задачу только в том, чтобы *вылечить заболевший орган*, или же, как простой **сапожник или столяр** что-то почистить, выправить, дать лекарство и т. п. Но *низведение медицины до уровня лечения организма* лишает медиков *возможности видеть и понимать социальные, личностные, духовные причины заболеваний*.

4. *и администрация, и студенты* должны понимать, что *здоровье человека* - это не только *состояние его организма*, но и *сила его духа*. *Комплексный подход к здоровью* позволяет выработать *понятийный аппарат*, способный объединить *биологические, физиологические, социальные и духовные параметры* в человеке. Комплексная система лечения должна учитывать воздействие на людей и таких *жизненных факторов*, как *смена морально-ценностных ориентиров и идеологических установок*, *изменение социального положения и воздействие на внутренний мир личности экономических, политических и иных условий развития общества*. Для человека характерна *неразделенность тела и духа, его волевых, ментальных и иных способностей*. В сущности, человек - *явление социально-природное и духовное*.

5. *и администрация, и студенты* должны понимать, что в философии великие медики всегда усматривали *средоточие мудрости* в виде *жизнеутверждающих принципов* организации разумного бытия. Именно в *древних философско-медицинских картинах* общественного бытия людей был осуществлен переход от *космоцентристской к биоцентристской и к антропоцентристской системе* мировоззрения. Отец медицины **Гиппократ** (ок. 460 - ок. 377 до н. э.) во *врачебной мудрости* увидел *средство нравственной чистоты*: уважительности друг к другу, сдержанности во всем, умеренности в еде, питье и т. д. Его медицина тесно связывалась с *философским осмыслением среды обитания, прошлого, настоящего и будущего образа жизни человека*;

6. *студенты* получили ответы на вопросы: *что такое мир, что, или кто такой человек, что является целью и смыслом жизни человека*. Ответы на подобные вопросы позволят легче ориентироваться в сложном, полном проблем социальном мире, принимать ответственные решения, планировать свои действия. Таким образом, *философии медицины* не было и не может быть без *философии человека*. Как земное существо, человек обладает *естественными, но специфическими психофизиологическими свойствами*. Но он живет в *собственно человеческом - общественно-культурном мире*. И этот мир, созданный человеком, развивает его

самого. В силу этого обстоятельства у человека иначе функционирует зрение, слух, обоняние и другие органы чувств, которые как бы социально и культурно сориентированы и органически вписаны в социум. Поскольку человеческая личность представляет собой некое специфическое биопсихосоциальное целое, в котором происходит взаимодействие биологических, психических, социальных и иных процессов, ее медицинское исследование может быть только комплексным, системным.

7. студенты получили навыки научного анализа, беспристрастного объективного научного подхода к медико-философским проблемам без налета приоритетов медицинских дисциплин и без груза прошлых заблуждений, связанный с научным материализмом советской идеологии, неизбежно возникающих при обыденном взгляде на естественные и общественные явления. Научно-технологический прогресс привел к революции и в сфере молекулярной биологии, которая решает ныне фундаментальные проблемы целостного изучения организма человека и морфогенеза различных заболеваний. Молекулярная медицина, медицинская генетика, геновая диагностика и терапия нацелены на углубленное познание человеческих заболеваний. Еще Гиппократ образно замечал, что болезнь сравнима с деревом, корни которого - причины ее возникновения. Древнегреческий врач наметил интегральный подход к человеку, рассматривая не только болезни тела, но и всю его целостную жизненную позицию;

8. согласно Гиппократу, философия вводит медиков в святилище общечеловеческой мудрости. А это означает, что именно она делает всех врачей истинными философами, т. е. обеспокоенными судьбой людей. Это благородное служение людям. Оно дает врачам ощущение высокой гражданской ответственности за своевременное и качественное предупреждение заболеваний. А посему философская мудрость нацеливает медика на постоянное стремление к овладению научными знаниями, передовыми методами, лучшими средствами избавления людей от болей: больших и малых, физических и душевных. Поэтому медику, как мудрому наставнику в обеспечении здоровья людей, требуется глубокое социально-культурное и нравственно-этическое осмысление философии медицины.

Каждому студенту, приступающему к изучению нового предмета, важно познакомиться с общим содержанием учебной программы, структурой различных учебников в начале работы, а не перед зачетом и экзаменом или непосредственно в ходе экзамена после получения экзаменационных вопросов, что пока является реальной сегодняшней практикой.

Анализ рабочих программ, подготовленных учебными заведениями, изданных учебников отечественных, российских и зарубежных авторов, множества учебно-методических пособий по курсу «Философия» (в том числе курсов лекций) показывает многообразие подходов авторов, нередко субъективных, не подкрепленных объективными критериями и логикой, к определению предмета науки и учебной дисциплины, системы, структуры, уровней философского знания, отбору категорий и других проблем. Учитывая позитивные и негативные стороны существующих рабочих программ по курсу «Философия» для нефилософов, мы рекомендуем следующую **блоко-модульную разбивку** по философии для медиков:

№	НАИМЕНОВАНИЕ ТЕМ				Самос-тоя- тельная работа
			Общий объем курса	Аудиторные занятия	
1	ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ ФИЛОСОФИИ	16	4	4	8
1.1.	Социально-философская сущность и содержание мировоззрения врача	8	2	2	4
1.2.	Основной вопрос философии в жизни человека, общества и медицины	8	2	2	4
2	ОНТОЛОГИЯ	16	4	4	8
2.1.	Понимание бытия в истории философии	8	2	2	4
2.2.	Специфика структуры бытия	8	2	2	4
3	МАТЕРИЯ	16	4	4	8
3.1	Философское понимание материи	8	2	2	4
3.2	Атрибуты существования материи	8	2	2	4
4	ДИАЛЕКТИКА	16	4	4	8
4.1.	Диалектика и метафизика как концепции развития. Синергетика как теория самоорганизации	8	2	2	4
4.2.	Всеобщие законы и категории диалектики, их проявление в медицине	8	2	2	4
5	СОЗНАНИЕ	16	4	4	8
5.1	Понимание сознания в истории философии	8	2	2	4
5.2	Философия сознания и медицина	8	2	2	4
6	ПОЗНАНИЕ. СПЕЦИФИКА МЕДИЦИНСКОГО ПОЗНАНИЯ	16	4	4	8
6.1	Познание как исторически развивающееся отношение человека к действительности	8	2	2	4
6.2	Наука как основная форма познания. Специфика медицинского познания	8	2	2	4
7	СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ И МЕДИЦИНА	24	6	6	12
7.1	Философия общества и истории	8	2	2	4
7.2	Философия культуры. Медицина в системе культур	8	2	2	4
7.3.	Этика и эстетика в медицине	8	2	2	4
	ИТОГО	120	30	30	60

Таким образом, в эту рабочую программу включены темы, которые старым Госстандартом для не-философов не предусматривались. Например, «Философское измерение жизни человека, общества и медицины», «Социально-философская сущность и содержание мировоззрения врача», «Специфика медицинского познания», «Медицина в системе культур», «Философия здоровья человека», «Этика и медицина», «Эстетика и медицина», имеющие методологическое значение для освоения философии будущими медиками, без знания которой трудно понять современные процессы, происходящие в мире, обществе и мышлении.

Философская культура – важная составная часть общечеловеческой культуры и ее формирование, развитие являются одной из актуальных потребностей

современности. В условиях кардинальных перемен нашего общества *отказ от стереотипов, догм и умозаключений*, которые крепко закрепились не только в мышлении, но и в практической деятельности – требование нового времени. Разностороннее освоение *ценных богатств* мировой философии, ее методов возможно развитие *конструктивного, критического, творческого, диалектического и свободного мышления*.

Известно, что в философии существуют *различные подходы и способы решения* тех или иных ее проблем. В данной программе они представлены достаточно широко. Мы в свою очередь придерживаемся тех точек зрения на различные философские проблемы и их решения, которые считаем *научными*. Мы надеемся, что избранная нами форма изложения материала способствует раскрытию соответствующих философских проблем в целом, и медицины в том числе, более конкретно, четко и доступно для студентов медицинского ВУЗа. Будем благодарны за полезные замечания и предложения по улучшению такого рода рабочей программы по философии.

Сегодня как никогда для будущего врача важно овладеть хотя бы *основами философии*, так как для *медицины и ее служителей* (именно *служителей*, а не *медработников*) *овладение основами философии* – это вопрос формирования *человеческого духа*, это *общечеловеческое образование и воспитание*, в основе которых *гуманизм, высокая нравственность, правдивость, честность и милосердие*. Без этих категорий нет *медицины*, нет *врача*. А без них нет *настоящей мудрости или философии*. Исходя из вышесказанного в качестве **цели программы** рассматривается *создание точных и правильных представлений* о предмете философии, и ее сути, *основные подходы* решения проблем философии и медицины, а также *формирование философской культуры* будущих специалистов, нынешних студентов медицинского ВУЗа.

На основе *цели программы* решаются следующие **задачи**:

- определение философского измерения жизни человека, общества и медицины;
- раскрытие особенностей предмета философии, и ее отличие от других наук;
- определение социально-философской сущности и содержания мировоззрения врача;
- раскрытие сущности основных проблем онтологии;
- определение места и роли категории «материя» в материалистических учениях, в том числе в медицине;
- раскрыть и объяснить содержание диалектики как методологического средства в медицинском познании;
- раскрытие смысла синергетики как нового мировоззрения о самоорганизации;
- раскрытие специфики сознания как 1) высшей формы отражения окружающей действительности; 2) свойства или функции высокоорганизованной материи (мозга) отражать мир в идеальных образах;
- определение познания как 1) формы деятельности; 2) активного, целенаправленного отражения окружающего мира в сознании человека;
- раскрытие содержание категории «общество» и определение признаков общества как системы;
- определение источников саморазвития общества и его основных сфер;
- раскрытие смысла истории, исторического прогресса и ее субъектов;
- определение сущности, содержания и источников глобальных проблем современности;

- раскрытие мира природы и культуры;
- раскрытие смысла цивилизационного анализа человеческой истории и культуры;
- раскрытие объективных факторов антропосоциогенеза;
- определение понятия личности в философии, психологии и медицине;
- раскрытие эволюцию взглядов на здоровье человека в истории философии и медицины;
- определение философии как идеологического ядра в биомедицинской этике;
- определение смысла, функций и слагаемых медицинской эстетики.

Сулайманова Р.Т. Ж.Баласагын
атындагы КУУнун
профессорунун милдетин аткаруучу,
педагогика илимдеринин кандидаты

КЫРГЫЗСТАНДА МУГАЛИМДИК КЕСИПТИ ДАЯРДООНУН БАШАТЫ БОЛГОН Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУда ПЕДАГОГИКАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮНҮ ЖАҢЫЛАНТУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

80-жылдан ашык тарыхында азыркы Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети (КУУ) өлкөбүздүн социалдык-экономикалык жана руханий-маданий өсүп-өнүгүшүнө, билим берүү системасына чоң салым кошо алды.

Университет өзүнүн түзүлгөн күнүнөн тарта кыргыз элин агартуу ишин колго алып, өсүп келе жаткан муундардын сабатсыздыгын массалык түрдө жоюу маселесин ишке ашыруу үчүн калкка мугалим адистерди даярдоо максатында ачылганы анык.

Тарыхка кайрылсак, 1924-жылдын 14-октябрында Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөндөн кийин Ташкент жана Алма-Ата агартуу институттары ачылган соң автономиялуу областтын администрациясы **1925-жылдын 25-октябрында Кыргыз агартуу институтун** ачуу жөнүндөгү чечимин кабыл алат. Бул токтом ошол мезгилдеги педагогикалык адистерди даярдоо маселесин чечүү мүмкүнчүлүгүн берген. Автономиялуу областтан тышкаркы жерлерде билим алуу орто жана жогорку квалификациялуу мугалим адистерди жетиштүү деңгээлде камсыз кыла алган, бирок ал жалпы өлкө үчүн педагог адистерди даярдоо маселесин чече алган эмес. Андыктан, автономиялык областтын аймагында титулдук улуттагы жарандардын арасынан мугалим адистерди массалык түрдө даярдоо үчүн педагогикалык окуу жай түзүү зарылдыгы келип чыккан. Окуу жайда иштөө үчүн биринчи контингент Ташкент жана Алма-Ата шаарларынан окуп келген кыргыз улан-кыздарынан түзүлгөн.

1928-жылы автономиялуу республиканын чечими менен Кыргыз агартуу институту республикалык маанидеги **Кыргыз борбордук педагогикалык техникуму** болуп өзгөртүлгөн. Кыргыз педагогикалык техникуму кыргыз улуттук интеллигенциясын калыптандырууда, республикада маданий революцияны ишке ашырууда баа жеткис роль ойногон. Педтехникум толук эмес орто мектептер үчүн мугалимдерди даярдаган. Бара-бара анын төртүнчү курстарында студенттер тил, математика, тарых боюнча да адистеше башташкан.

1932-жылдын 13-январында РСФСР Эл комиссарлар советинин токтомуна ылайык автономиялуу республиканын өкмөтү Фрунзе шаарында борбордук педагогикалык техникумдун базасында биология, физика-математика, адабият жана коомдук илимдер сыяктуу төрт факультети бар **педагогикалык институтту** ачуу тууралуу чечим кабыл алган. Институт өзүнүн биринчи окуу жылын 1932-жылдын 3-октябрынан баштаган. Ал эми Кыргызстандын алгачкы жогорку окуу жайы болгон

педагогикалык институттун салтанаттуу түрдө расмий ачылышы 1932-жылдын 5-ноябрында болгон.

Бүгүнкү күндө улуттук университеттин курамында институт, борборлордон, факультеттерден тышкары, классикалык 9 факультет (кыргыз филологиясы, орус жана славян филологиясы, чет тилдер, математика, информатика жана кибернетика, физика жана электроника, химия жана химиялык технологиялар, тарых жана чөлкөм таануу, география жана экология) бар. Аталган факультеттерде негизинен республиканын бардык мектептери үчүн педагогикалык адистер даярдалып келген. Акыркы убактарда бул факультеттердеги даярдалган адистиктер түздөн-түз мугалимдикке эмес, академиялык кызматкерге ылайык атала баштаган. Мындан бул адистиктердин окуу пландарындагы педагогикалык-психологиялык, методикалык дисциплиналардын, педагогикалык практиканын азайышы келип чыккан. Ал эми бүгүнкү мектептер сапаттуу, усулдук жактан терең даярдыктагы мугалимге муктаж болуп турган учурда жогорудагыдай көрүнүштүн келечек муундарга билим берүү тармагы үчүн анчалык ылайык эместиги келип чыгат.

Кыргыз Республикасындагы билим берүү системасындагы буга чейинки болуп жаткан реформалардын жыйынтыгы, жогорку окуу жайлардын негизинен өзүн өзү каржылоо жолуна түшүүсү өлкөдө педагогикалык окуу жайлардын жок болушуна алып келди. Анткени акыркы мезгилдердеги мугалимдин статусунун төмөндөшү, айлык акынын аздыгы бирок жоопкерчиликти түйшүктүүлүгү мугалимдик адистикке болгон кызыкчылыктын тарашына алып келген. Андыктан жалаң мектеп мугалимдерин даярдаган И.Арабаев, К.Тыныстанов атындагы жана башка республикадагы жогорку окуу жайлар «педагогикалык» деген статусунан баш тартып, өзүн-өзү сактап калуу үчүн жаштар кызыккан, «модалуу» заманбап башка адистиктерди кошо даярдаган окуу жайларга айланышкан.

Мына ушундан улам республикада мугалим адистерге болгон муктаждык кескин түрдө өсүп, жер-жерлерде алардын жетишсиздиги келип чыккан. Мунун жыйынтыгы мектепте адистиги туура келбеген бүтүрүүчүлөрдүн иштөөсүнө, 2 ставкадан ашык жумушчу жүгүнүн бөлүнүшүнө, пенсиялык курактагылардын өтө басымдуулук кылуусуна, атайын билими жоктордун иштөөсүнө жана бир эле мугалимдин бир канча предметтерден сабак берүүсүнө алып келген. Жыйынтыгында мектептеги билим берүүнүн сапаты өтө начарлап, анын кедергиси жалпы дүйнөлүк деңгээлге чыкканда ачык көрүнүп турат.

Советтер Союзу учурда биздин республикадагы 11 жогорку окуу жайдын ичинен бсы педагогикалык болуп, алар бүтүндөй өлкөнү мугалим адистер менен камсыз кылууда ашыктык кылбаса, ал эми азыр 2200дөй орто мектеп болуп, калкыбыздын саны барган сайын өсүп жаткандыгына карабастан, өлкөбүздө бир дагы педагогикалык атайын окуу жайы жок. Мына ушул сыяктуу кыйчалыш кырдаал, көйгөй жараткан маселелердин келип чыгышынан улам республикада атайын жалаң гана мугалимдик адистикке максаттуу даярдаган жана жергиликтүү айыл өкмөттөрдүн, билим берүү башкармалыктарынын социалдык заказын канааттандырып, алар менен биргеликте иш алып барган окуу жайдын ачылышы замандын талабы болуп калган.

Жогоруда белгиленген ойлорго жооп катары Ж.Баласагын атындагы КУУнун Педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институту республикалык маанидеги олко ичиндеги билим берүү тармагындагы заманбап жана атаандаштыкка туруктуу педагогикалык борбор катары калыптанып жана өнүгүп келе жатат. **Институт** ЧШЙ облусунун администрациясынын жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин ортосунда 2009-жылдын 16-мартында түзүлгөн келишимдин негизинде жана «Кыргызстанда билим берүүнү реформалоо концепциясын» ишке ашыруу максатында Билим берүү жана илим министрлигинин макулдугу, Ж.Баласагын атындагы КУУнун курамында университеттин азыркы ректору, педагогика илимдеринин доктору, профессор И.Ч.Исамидиновдун демилгеси жана уюштуруусу

менен Окумуштуулар кенешинин 2009-жылдын 19-июнундагы чечими жана ректордун 2009-жылдын 20-июнундагы № 220 буйругунун негизинде түзүлгөн.

Тарых кайрадан кайталангансып, институт өзүнүн биринчи окуу жылын 2009-жылдын 5-октябрынан баштаган. Институттун ачылышынын эң негизги себеби өлкөнүн мектептеринде мугалимдердин жетишсиздиги өтө чоң маселеге айлана баштагандыгына байланыштуу болгон. Алдын-ала жүргүзүлгөн талдоолорго салыштырганда бир эле Чүй облусу боюнча 2009-жылкы маалыматтар боюнча 2 миңдей мугалимдин жетишсиз экендигин көрсөткөн. Андыктан, мектеп үчүн келечекте чыныгы мугалим болууну самаган жаш муундардын курамынан турган жалаң педагогикалык адистиктеги институттун ачылышы замандын талабы болгондугун ошол тарыхый кырдаал өзү ырастап турат.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун Педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институту жогорку жана орто кесиптик билим берүү программалары боюнча педагогикалык адистерди 12 багытта - кыргыз тили жана адабияты, социалдык педагогика, чет тили, математика, укук таануу, тарых, орус тили жана адабияты, биология, экономика, информатика, география, көркөм кол өнөрчүлүк, педагогика жана мектепке чейинки билим берүү, башталгыч класстарды окутуу, дене тарбия адистиктерин даярдайт.

Бүгүнкү күнү институт педагогикалык адистикке ынтызар бардык каалоочу улан-кыздарды мугалимдик кесипке максаттуу даярдайт. Алдына коюлган максаттуу педагогикалык программаларды аткарууда төмөндөгүдөй принциптерди иш жүзүнө ашырат:

- азыркы күндөгү экономикалык жактан оор шартта билим алууга мүмкүнчүлүгү чектелген, таланттуу жана педагогикалык адистикке ынтызар улан-кыздарды айыл өкмөттөрүнүн эсебинен каржылоо аркылуу кесиптик жактан даярдоону иш жүзүнө ашыруу;
- билим берүүдө окуу жай, мектеп, ата-эне жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын ортосунда адисти даярдоо боюнча кызматташууну ишке ашыруу;
- жогорку жана орто кесиптик педагогикалык окуу жай менен мектептин, теория менен практиканын ортосундагы байланышты чыңдоо, адистерди өз жерлерине практикага жиберүү менен алардын кийинки жумушчу ордун бекемдөө;
- педагогикалык практикага басым жасоо;
- институттун базасында жогорку жана орто кесиптик билим берүү программаларын ишке ашыруу менен үзгүлтүксүз, ыраттуу педагогикалык билим берүү;
- мугалимдердин кадыр-баркын жогорулатуу жана максаттуу даярдалган сапаттуу педагогикалык кадрлар менен элет жерлерин камсыздоо.

2009-жылы институтка алгачкы 808 абитуриент, ал эми 2010-жылы 626, 2011-жылы 798, 2012-жылы 997 абитуриент кабыл алынган. Азыркы күндө институтта окушкан 2414 студенттин контингенти төмөндөгүдөй эки топко бөлүнөт:

- жогорку кесиптик билим берүү бөлүмүндө 1051 студент;
- орто кесиптик билим берүү бөлүмүндө 1363 студент.

Институт түзүлгөн алгачкы жылы борбор калаадагы жана улуттук университеттин ичиндеги алдынкы педагогдор жана окумуштуулар чакырылган. Алсак, ф.и.д., профессор, «Манас таануу» курсунун автору С.Байгазиев, мамлекеттик желектин автору С.Иптаров, философия жана саясат таануу илимдеринин доктору М.Т.Артыкбаев, тарых илимдеринин кандидаты, доценттер А.Божоноев, Т.Шейшеканов, Р.Жолдошев, география илимдеринин кандидаты, профессорлор К.Сагындыков, З.Алиев, Кадыркулов, биология илимдеринин кандидаты, доцент Э.Нуржанов, С.Тоялиев, химия илимдеринин доктору, профессор Р.К., Сарымзакова, химия илимдеринин кандидаты, доцент К. Жумабекова, филология илимдеринин кандидаттары И.Султаналиев, Б.Оторбаев, Б.Баймырзаев, психология илимдеринин кандидаты М.Камчыбеков, педагогика илимдеринин докторлору, профессорлор

Н.А.Асипова, А.Алимбеков, С.Рысбаев, А.С.Раимкулова ж.б. Эгерде алгач ачылганда институтта 70 окутуучу иштеген болсо, ал эми бүгүнкү күндө институтта 217 окутуучу-профессорлор эмгектенет. Алардын 35%га жакыны илимий даражага жана наамдарга ээ. Сабактар окутуунун жаңыча технологияларын колдонуу менен чыгармачылык негизде өтүлөт.

Студенттер педагогикалык практиканы Бишкек шаарынын толук орто билим берүүчү мектептеринде (мектептерде, гимназияларда) жана мектеп-интернаттарында өткөрүшөт. Айыл өкмөттөрүнүн жолдомосу менен келип, окуп жаткан студенттер педагогикалык практиканы айыл өкмөтүнө тиешелүү мектептерде Билим берүү жана илим министринин уруксаты менен жүргүзүлөт.

Педагогикалык практиканы айыл жерлериндеги мектептерде өтүү андагы мугалимдердин жетишсиздигин жоюуга, алардын ошол мектепте бекитилип калуусуна, келечекте иштей турган коллективи менен студент кезден аралашуусуна мүмкүндүк түзөт. Педагогикалык практиканын жетекчилери студенттер практика өтүп жаткан ар бир шаардык жана айылдык мектеп менен педагогикалык тармакта тыгыз байланышта болуп турат.

Институттун дагы бир өзгөчөлүгү студенттер окууну бүткөндөн кийин институттун жетекчилиги айыл өкмөттөрү менен бирдикте дипломго ээ болгон жаш адистерди жумушка орноштурууда ар тараптан жардам көрсөтөт. Педагог адистерди даярдоодогу окуу жай, ата-эне, жергиликтүү айыл өкмөттөрү, билим берүү башкармалыктарынын биргелешип кызматташуусу жакшы натыйжаларды берерин белгилеп кетүү керек. Билим берүү стандарттарынын 3-мууну жаралып жаткан учурда алардын мазмуну дал ушул нерсенин зарылдыгын камтып, жеткилең адисти даярдоодогу алардын ар биринин орду чоң экендигин билдирип, маанисин баса көрсөтөт.

Азыркы педагогикалык билим берүүнү модернизациялоодо баарыдан мурда, окутуунун субъектиси катары окуучуга багыт алууга артыкчылык берилет. Бул болсо окутуунун активдүү формаларын издөөнү, окуу процессин дифференциациялоону шарттайт. Жаңы реформаларга байланыштуу билимдин мазмуну гана жаңырбастан, тарбиялоонун мазмуну да жаңыртылат. Тарбия процессинде инсанга багытталгандык менен катар, тарбиянын маданият таануучулук жана адеп-ахлактык нарк-дөөлөттөргө болгон баалуулук принцибине артыкчылык берилет. Билим берүү тарбиядан ажырагыс экендиги белгилүү, анткени билим берүүнүн түпкү маңызында адамдын образын же инсандын инсандык турумун жаратуу дегенди билдирет. Ж.Баласагын атындагы КУУнун Педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институту дал мына ушул талаптарды аткарууга, университеттеги педагогикалык билим берүүнү жаңыртууга багытталган, келечектүү институт.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Антология педагогической мысли Кыргызской ССР / Составитель А.И.Акулова. _ М.: Педагогика, 1988.
2. Асипова М.Р. Билим философиясы жана тарыхы: Окуу китеби. –Б.: 2010. – 240б.
3. Балтабаев М.Р. Научно-педагогические проблемы осуществления всеобщего среднего образования. Дисс. д-ра пед. наук 13.00.01. –Ф., 1973.
4. Закон Кыргызской Республики «Об образовании». Бишкек, 2003г.

ДИАЛОГТЫҢ ПРАГМАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Ауқымды әлеуметтік контекстегі сөйлесімдік қатынас мәселесін зерттейтін лингвистикалық прагматика дәстүрлі тілдік құбылысты талдаудың жүйелік-құрылымдық тәсіліне қарама-қарсы «әрекеттегі тіл», «жағдаяттағы тіл» зерттеу арнасынан өткен ғасырдың соңғы ширегінде тіл білімінің саласы ретінде қалыптасты; оның негізгі постулаты іс-әрекет тұрғысынан тіл фактілерін оқып үйрену болып отыр.

Прагматика сөйлесімнің мазмұнын, сөйлесім авторының коммуникативтік мақсатқа сай тілдік құралдарды таңдау мәнін, сондай-ақ, тыңдаушының айтылған ой мен тіл арқылы берілген бағаны дұрыс түсінуді анықтайтын нақты қатысым жағдайын зерттейді. Прагматиканың нақты белгіленген шекарасы жоқ, оған сөйлеуші субъект пен адресаттың ара қатынасынан туындайтын мәселелер кіреді.

Қатысымның қалыптасуы сөйлеу әрекеті арқылы жүзеге асады. Қарым-қатынас пен сөйлеу әрекеті – прагматиканың ажырамас бөлігі. Прагматикалық сөйлеу әрекетінің негізінде адамдардың бір-біріне тілдік бірліктер арқылы ықпал ету, әсер ету, әрекетке итеру ұғымдары жатыр. Бұл ұғымдар қатысымға қатысушы коммуниканттардың мақсатынан туындайды. Демек, сөйлеу әрекетін тудыратын – сөйлеуші мақсаты екені анық. Прагматиканы коммуникациядан, сонымен байланысты тіл, сөйлеу бірліктерінің жұмсалымы – функционалды қызметінен бөлуге, ажыратуға болмайды. Прагматика мақсатты әрекетті белгілесе, қарым-қатынаста адамның бір-біріне әсер етуін, ықпал етуін, әрекетке итеруін көздейді. Демек сөйлеу мақсаты мен оны жүзеге асырушы тіл бірліктерінің қызметі арасында өзара байланыс бар. Сөйлеушінің өз мақсатына қарай сөздерді дұрыс пайдалануы оның субъективті факторлармен: біліммен, тәжірибемен, эстетикалық талғаммен, таным белсенділігімен, тыңдаушының сөзді қабылдауын ескерумен байланысты. Өйткені тыңдаушымен үндестік таба білу қатысымда шешуші роль атқарады. Тыңдаушының қабылдауына қарай сөйлеуші өзін сарапқа салып, сөзін өзгертеді [1, 206].

Сөйлеу актісінің мазмұны мен құрылымының қалыптасуына тыңдаушы бірден-бір ықпал етеді. Сөйлеуші саналы түрде есепке алатын шарттарының ең негізгісі – тыңдаушы болып табылады. Оны Н.Д. Арутюнова «адресат факторы» деп атайды. Себебі «кез келген сөйлеу актісі нақты адресатты есепке алады. Қатысым сәттілігінің маңызды шарттарының бірі – адресат пресуппозициясын қанағаттандыру» [2, 358]. Жоғарыда айтылғандай, сөйлеу әрекетінде қабылдау шешуші буын екені анық, сондықтан да сөйлеу актісінің қабылдануы күрделі үрдіс. Тыңдаушының сөйлесім мазмұнын дұрыс қабылдауы пікірлесімге қатысушылардың сөйлесу тәжірибесінің ортақ сипатына тікелей байланысты. Адресаттың ролін сөйлеудің тек әлеуметтік этикет формасы ғана белгілемейді. Ол сөйлеушіні өз сөйлеу әрекетін дұрыс ұйымдастыруға итермелейді. Демек кез келген ауытқу тыңдаушының қайта сұрауларымен әшкереленуі мүмкін, себебі «сөйлеудің қабылдануы адресат факторының ықпалымен өтеді» [3, 358]. Н.Д. Арутюнова адресат факторын оның сөйлеу актілеріне қатысы тұрғысынан сипаттайды. Ғалым алдымен сөйлеу актілерінің барлығы дерлік бағытталған ба және сөйлеу актілерінің әр түріндегі адресат қызметіне көңіл аударған. Нақты тыңдаушысы жоқ сөйлеу актісі өзінің коммуникативтік мәнін жоғалтады. Бұл дегеніміз, мысалы, сұрақтың риторикалық сұрақ болып кетуі және т.б.

Сөйлеу актісінде тыңдаушы – адресат бар, өйткені онсыз сөйлеу актісінің қалыптасуы мүмкін емес. Сондықтан тыңдаушы факторы сөйлеушінің сөзінде әртүрлі

тіл бірліктері арқылы көрінеді. Ең негізгі жиі кездесетіні атау мәнді зат есімнің қаратпа сөз қызметінде жұмсалуды. Сондай-ақ тыңдаушының назарын бұру үшін одағай сөздер де көптеп кездеседі.

Адамдар қоғамда өмір сүреді, сондықтан да олар үнемі басқа адамдардың айналасында болады. Әрбір адамның өз мақсаты бар: олар табысқа жету үшін ұмтылады, өздерінің мақсаттарына жету үшін қарым-қатынасқа түсе отырып қарсылықтарды да кедергілерді де келіспеушіліктерді де кездестіріп, оларды жеңуге тырысады. Адамдардың қойылған міндеттерді орындау барысында қызметінен қанағат алуда бірлесе қызмет жасау қабілеті әрекеттің себебін түсіндіріп, бағыттайтын және қадағалайтын ақпарат алмасу қабілетіне байланысты болып келеді. Е.Н. Зарецкаяның еңбегінде былай делінген болатын: «Коммуникация – бұл таңба және әрекет жүйелері арқылы оларды жасаушылар арасындағы ақпарат алмасу үрдісі». [4]

Диалогты зерттеу – бүгінгі таңдағы коммуникативтік лингвистиканың негізгі нысанына айналып отыр. Күннен күнге тілдің қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асатындығы нақтыланып келеді. *Сөйлеу актілерінің теориясы бойынша, диалог – «основополагающее коммуникативное событие прямой коммуникации, в результате которого партнеры вербально, с помощью смены ролей говорящих, в конкретных социально-исторических условиях достигают определенных целей деятельности», деп анықталады [2]. Бұл дегеніміз, прагматика үшін оқшауланған сөйлеуші, оқшауланған тыңдаушы маңызды емес, өз мақсаты, ағымдағы үрдіске деген жеке көзқарасы, кезекті сөйлеу қадамын жасауға деген нақты шешімі бар тыңдаушы «оппонент» маңызды.*

Тұлғааралық қатысымның, диалогты қатысымның компоненттері ретінде мыналарды:

- сөйлеуші және адресат (субъект факторы жеке психологиялық, сөйлеушінің тұлғалық әлеуметтік ерекшеліктері; адресат факторына оның тең қатысымға дайындығы енеді, сондай-ақ, жеке мінезі; коммуниканттар арасындағы интеракциялық және тұлғааралық қарым-қатынас);

- сөйлеушінің коммуникативті ниеті, уәжі, қатысым мақсаты;

- қатысым өтетін уақыт пен кеңістікке (коммуникативті акт барысындағы қатысымның жалпы әлеуметтік-саяси, тарихи-мәдени жағдаяттарына сүйенетін шарттарын белгілейтін экстралингвистикалық мәнбірлер) байланысты шынайылық деңгейі;

- белгілі бір қоғамдық және статустық ролі бар коммуниканттардың өзара қарым-қатынасы;

- қатысым жағдаятына сай пресуппозицияларды (авторлық интенцияның дұрыс қабылдануы, өйткені сөйлесімнің прагматикалық мағынасы сөйлеуші мен адресаттың пресуппозицияны оқи алуы, тезаурустарының ұқсастығын, импликацияны анықтай алу қабілеттілігіне байланысты жүзеге асатынын) атап өтуге болады.

Осы жоғарыда аталып өткен компоненттер диалог зерттеудің артықшылығын көрсететін төмендегі екі белгіні дәлелдей түседі. Біріншіден, диалогта әрбір сөйлесімнің авторы мен нақты тыңдаушысы бар, екіншіден, диалог психологиялық деңгейде стимул мен реакция болып бір-біріне бағытталған сөйлеу актілеріне байланысты орнайды.

Сонымен, диалог сөйлеушілерді бірінен кейін бірін сөйлете беру емес, ол автор мен тыңдаушының арасына қарым-қатынас орнауына себеп болатын коммуникативтік жағдаят, прагматика үшін маңызды – тыңдаушының сөйлеу актісі мен оның коммуникативтік мақсатына негізделген – тыңдаушы реакциясы деуге болады. Тыңдаушының реакциясы диалогты құрайтын әртүрлі мақсатты анықтайды. Әртүрлі мақсаттың үйлесуі арқылы диалог қалыптасады. Диалогты бір ғана мақсат құрай алмайды, сондықтан әртүрлі сөйлесім түрлері, мысалы, диалогты бастаушы сөйлесім

түрі өтініш білдіруден немесе қажетті мәліметті алудан басталғанмен, бұл тыңдаушының әртүрлі реакциясын тудырып, қарым-қатынастың орнауына себеп болуы мүмкін, себебі, сөйлеушінің тыңдаушыға бағытталған сөзі оның өзіне қайта оралатын қоздырғыш түрткі.

Коммуникативтік мақсат заттық мазмұнның (идея, пікір) өзара қарым-қатынасын, олардың мәнін өзгертеді. Коммуникативтік жағдаят пайда болады. Бұл жағдаятта өзара қарым-қатынастағы объектілер жаңа жүйелік сипатқа ие болады. Мысалы, объект туралы пікір («өмір тамаша» - логикалық пікір) өзіндік заңдылықтарына бағынатын сөйлесімге («өмір тамаша» - растау, нақтылау ретінде) айналады. Бұл заңдылықтар логикалық пікірлерде кездеспейтін сөйлесімдер арасындағы диалогтық қатынас құрайды. «Коммуникативтік жағдаят – диалогты қатысымның орнауына мүмкіндік беретін шарттар, жүйелі фактор» [3].

Диалог теориясының бүгінгі көтеріп отырған мәселесі – диалогтың дүниеге келуін, қалыптасуын анықтайтын әртүрлі шарттарды қарастыру болып отыр. Сөйлеуші тілдік таңбаларды өзара түсінісу үшін ғана емес, тыңдаушының сол сөйлеу актісіне деген қызығушылығын оятып, оның жауап беруі үшін де қолданады. Себебі қатысым кезінде адресант хабарлап тұрып та, сұрақ қойып тұрып та, өтініп тұрып та өзінің тыңдаушысынан оның жауап (вербалды немесе іс-әрекет түріндегі) реакциясын күтеді. Диалогты құрайтын бірінен соң бірі қатар келетін репликалардың арасындағы мағыналық және құрылымдық байланыс болады. Реплика диалогтың, сонымен бірге, диалогтық тұтастықтың компоненті ретінде екі жақты сипатқа ие, бұл стимул және реакция сипаты. Диалогқа қатысушылардың бірінің сөзі екіншісінің репликасының тууына түрткі болады да, ол өз кезегінде мазмұны жағынан сұраққа жауап, пікірді қостау арқылы растау, не оған қарсы болу, айтылған ойды түсіндіру, оны толықтыру, не өзін қоршаған орта, адам, уақиға жөніндегі ойы, көзқарасы т.б. болып келеді [4].

Диалог арқылы берілетін хабар – семантикалық белгіні береді, ал оны анықтауға прагматикалық мәнбірлер қатысады. Прагматикалық мәнбірлер сөйлесімдердің тақырыпқа қарай коммуникативтік мақсатын анықтайды. Қарым-қатынас үстінде ортақ тақырыптың орнауы бірі-бірі мазмұн жағынан толықтырып отыратын, сөйлеу мақсатының үйлесімді тізбегін қалыптастырады. Өйткені алғашқы сөйлесімде берілген мазмұн келесі сөйлеу актілерінде жаңа мазмұнмен толықтырылады.

Тиімді қарым-қатынас жасау үшін ойдың мазмұны (не туралы айтылғаны) мен формасы (қалай айтылатыны) маңызды орынға ие. Коммуникативтік акт - бұл коммуниканттардың интенциясына бағынатын интенциялық акт. Адамдар қатысымға тек сұхбаттасу үшін ғана түспейді, олар әрекет етеді. Олардың әрекет етуі, яғни, сөйлеу әрекеті сипаты мақсаттарын айқындап, сыртқа шығарады. Бұл дегеніміз қандай да бір ашық (эксплицитті) немесе жасырын (имплицитті), кейде тіпті көмескі ниетпен сөйлеуші қашанда өз мақсатына жету үшін бір нәтижеге ұмтылады.

Кез келген сөйлесімнің мазмұны (пропозициясы) коммуникативтік акт жүзеге асқанға дейін қалыптасады. Сөйлеушінің ниеті өзіне анық. Әрине, ол не туралы айтатыны алдын-ала жоспарлап қойған. Демек оның айтатын сөйлесімнің мақсаты өзіне белгілі. Мақсаттың қалыптасуына бірнеше мәнбірлер ықпал ететіні сөзсіз. Мәселен:

- уәждеме (бұл жүйеде бір уәж жетекші сипатқа ие болады);
- жағдаяттық аффрентация (бұл нақты сөйлеу кезіндегі шарттармен қатар, оған дейін қалыптасқан әрекеттер нәтижесі де);
- болжам (бұл адам санасындағы оның өмірге, қоршаған орта құбылыстарына байланысты жиған тәжірибесіне сүйенеді).

Мақсаттың әртүрлі сипаты сөйлесімнің мағыналық жағын түрлендіріп отырады. Бұл ниеттің әртүрлі реңкте айтылуы сөйлеу жағдаяты мен тыңдаушының мүмкіндіктеріне тікелей байланысты. Сондықтан мақсаттардың сыртқа шығу формасы,

сөйлеушінің тілдік құралдарды таңдауы оның тілді меңгеру дәрежесіне ғана емес, сыртқы көптеген мәнбірлерге тәуелді болады. Осы тұста, Иманғалиева Г.С. өз зерттеу жұмысында, коммуникативтік ниеттің диалог түрлерінің ерекшелігін айқындаушы негізгі мәнбір екенін сипаттай отырып, негізінен кең қолданылатын мынадай коммуникативтік ниеттерді атап көрсетеді [5]. Олар:

1) интеллектуалды ниет (мәлімет алу, көбіне: позицияны анықтау, пікірді қолдау, тақырыпты өрбіту). Бұл диалогты қатысымда бірінші коммуниканттың қойған сұрағының негізгі интенциясы мәлімет алу ғана емес, сонымен қатар, өз тыңдаушысын қолдап оған деген жеке қатысын білдіру де;

2) қатынасты ниет (әңгімелесуші қолдау болмаса шеттету, әңгімені жалғастыру болмаса аяқтау);

3) әрекетке итермелеу ниеті (белгілі бір әрекетке бағыттап, оны орындауға итермелеу).

Сонымен кез-келген қатысымның мақсаты қарсы жақтан қандай да бір әрекетке итермелеу (әңгімені тоқтату болмаса әңгіме желісін басқа арнаға бұрып, жалғастыру немесе жай ғана хабарлау) болып табылады. Коммуникант алдына нақты, кейде керісінше, жалпы мақсат қоя отырып, сөйлеу жағдаятына ойша баға береді, сөйте отырып, өзінің сөйлеу әдебін айқындайды. Сөйлесімді сыртқа шығарған кезде сөйлеуші тыңдаушының алғашқы реакциясын тудырып қана қоймайды ол осы реакция арқылы өзінің интенциясын жүзеге асыру үшін белгіленген тактикаларының әрі қарай қаншалықты орынды өрбитіндігін байқайды. Коммуникативтік ниет сөйлеуші сөйлесімнің нақты мақсатын, яғни, оның сұрап тұрғанын болмаса нақтылап тұрғанын, кінәлайтынын болмаса ақтайтынын, ақыл беріп тұрғанын болмаса талап етіп тұрғанын көрсетеді. Коммуникативтік ниет – әңгімелесушілердің сөйлеу әдебін реттеуші болып табылады. Бұл интенция қажеттілікті, уәжді, ойды бейнелейтін қатысым себептерін эксплицитті етеді. Мақсат барлық кезде тілдік құралдармен эксплицитті түрде көрінбесе де, ол әрдайым сөйлеуші санасында болатыны анық. Қатысым кезінде мақсаттардың мәні, олардың шешілу жолдары адамның жеке мінездемесіне қызмет етеді десек, ниеттердің үйлесімі мен олардың шешілу жолдары адамның жеке мінездемесіне қызмет етеді десек, ниеттердің үйлесімі мен оларды жүзеге асыратын тактикалар сөйлеу әдебін әралуан етеді. Әңгімелесуші сөйлесімнің функционалдық түрін, сөйлеушінің коммуникативтік мақсатын анықтай алуы, тура және жанама сөйлеу актілерін айыра білуі тиіс. Сонда осыларды ескере отырып, тыңдаушы тілдік қатысым барысында жағдаятқа сай, үйлесімді жауап береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ:

1. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы: филол. ғыл. докт. дисс. ... – Алматы, 2007. – 345 б.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., «Наука», 1976. – 136 с.
3. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высшая школа, 2002. – 456 с.
4. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1973. – 495 с.
5. Иманғалиева Г.С. Типология диалога: дисс... канд. филол. наук – Алматы, 1999. – 121 с.

Сәдібекова Г.К.

*қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалім
№55 орта мектебі, Тараз қаласы,
Жамбыл облысы,
(Қазақстан)*

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНДЕРІНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ

1998 жылы 17 наурызда Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Алматы қаласындағы зиялы қауым өкілдерімен кездесуінде «Әрбір азамат тарих қойнауына ойша тереңдеу арқылы өзінің ата - баба қалдырған осындай кең байтақ жердің лайықты мұрагері болуға ұмтылсын» деген. Қазақстанды туған жерім, өскен елім деп есептейтін әр азаматқа бұл терең ой салып, толғандырамыз анық. Қасиетті Жер – бабалардың бізге қалдырған асыл мұрасы, оны қорғау, оны көркейту ұрпақ алдында тұрған абыройлы міндет. Әрбір істің байыбына терең бойлап өмір кешкен бабаларымыз туған жердің бір уыс топырағына дейін бағалай білген. «Туған жердің түйе аунайтын топырағы да киелі, түйе жейтін жантағы да киелі» деп қастерлей білген. Адам бойындағы адамгершілік қасиеттер де туған жерімен, өскен табиғат ортасымен сабақтасып жататынын ғалымдар ерекше атап көрсетеді. Олай болса, қазақ халқының жанының жомарттығы, кең пейіл дархандығы, қиялының ұшқырлығы, сезімнің асқақтығы мен мөлдірлігі кең даламызға, өзен-көлдерімізге, асқар тауларымызға тікелей үндесіп жатады. Халқымыздың біртуар асыл перзенттерінің бірегейі Әуезов Мұхтар өзінің 1918 жылы жазылған шағын мақаласында: «Адамға қорек беретін – табиғат; адамның тұрмысын, кәсібін, жан сипаттарын һәм түрлі түрге салатын табиғаттың шарттары; һәм халықтың мінезі, қылығы, салты, пейілі, талабы, жігері өз маңдайындағы табиғат әсерінен пайда болады» -деп дәп басып айтқан. Бұл оймен ақын Қ.Мырзалиевтің де мына жыр жолдары үндесіп жатыр:

Табиғатты бабамыз ала берген секілді,
Дархандықты қазаққа дала берген секілді.
Еркелікті ерікті желден алған секілді,
Мөлдірлікті көгілдір көлден алған секілді.

Қазақ халқының туған жерге деген ыстық ықыласы мен аялы алақанын, жүрек жылуын сөз еткенде даламыздың данышпан абызы әрі ақылгөйі Асан қайғы бабамызды қазақтан шыққан алғашқы эколог деп мақтан етуімізге болады. Оның желмаяға мініп алып, Жерұйықты іздеуі, қазақ жерінің әрбір өзен-суына, кең байтақ даласына берген бағасы осы күнге дейін өз құнын жойған жоқ.

Туған жердің тағдыры талай-талай кемеңгер қол да, жол да бастаған бабаларымызды толғандырғандығы тарихтан белгілі. Атақты сыншы Толыбай бабаның ұрпағы Қожаберген жыраудың заманында ел арасына кеңінен таралған «Елім-ай», «Баба тілі» дастандарында да туған жерді қорғау, оның табиғатына деген қамқорлық жасау ұрпақтарға ұран іспеттес айтылған. Ол. «Баба тілі» деген дастанында қасиеті ана тілімізді қастерлеумен бірге тағдыры бір табиғатымызды аялау қажеттігін де қоса толғаған.

Мұсылманның үлгісі, Үгітімді ұқ, бозбала,
Ақиқат пен шариғат. Бұзылмасын табиғат деп, қазіргі күннің көкейтесті мәселесін қөрегендікпен айта білуінің өзі кемел ойлы кемеңгірлікті көрсетеді

Табиғат-адам баласын дүниеге келтіріп, бойындағы бар махаббат мейірімін, күн шуағын жүрегімізге ұялатқан аяулы Ана.

Табиғат – айналамызды қоршап тұрған ізгілікті әлем.

Табиғат – адамзатқа қажетті бар байлықтың қайнар көзі.

Табиғат – өмірімізге қажетті рухани байлық.

Күллі түркі халқының данышпаны саналатын Қорқыт атаның артына қалдырған мұраларында да «асқар тауларың құламасын, саялы ағаш сынбасын, қанаттарың қырқылмасын» деген ұғымдар да туған жеріңнің табиғатын аялай біліңдер деген аталы сөздер.

Табиғат адамның бойына қуат, көңіліне шабыт, сезіміне ләззат шапағатын ұялататын сұлулық пен әсемдік әлемі. Табиғат - адам денсаулығының сақшысы, жанға дауа шипагер.

«Табиғат әзілді сүймейді, ол әрқашан әділдікті қостайды, ол қатал, оныкі ақиқат, оныкі дұрыс, қателік пен адасу адамнан ғана шығады » (Гете)

Жасыл желек жердің сәні саялы,
Қамқор болсаң жапырағын жаяды.
Мейіріммен жылуын арна жүректің,
Соған қоса, алақан керек аялы.

Адам мен табиғат – әрқашан да егіз. Табиғатты асыраушың, қамқоршың десек те болады. Ата-бабамыз: «Жер-қазына, су-алтын, мал-байлық» деп өсиет айтып келгені тегіннен - тегін емес. Мұнда құнарлы жер де, өрісі төрт түлік малға толы шұрайлы шабындықтар мен жайылымдар да, айдынында құстар, тұнығында маржан балықтар ойнақтаған қопалы өзен – көлдер де, төсінде тұз тағысы еркін жортқан ең дала да, жел өтінде тербелген миуалы орман - тоғай да баршылық

Табиғат ананың қасиеті туралы Әбу Сәрсенбаев
Уа, туған жер, топырағыңнан жаралдым,
Алабыңнан арманыма нәр алдым.
Тұнығыңнан жүзіп іштім сендегі
Алтын арай таңғы жұпар самалдың-десе, ал Қасым Аманжолов
Шықшы тауға, қарашы, кең далаға,
Мәз боласың, ұқсайсың жас балаға.
Ол шеті мен бұл шетіне жүгірсең,
Шаршайсың ба, құмарың бір қана ма? –деп туған жерге деген махаббатын тебірене
жырлаған. Табиғат бойындағы бар байлықты ұтымды пайдаланбаудан көкейтесті
мәселе туындаған. Ақын Мұқағали Мақатаев
Әй, табиғат! Шеберсің –ау, шеберсің,
Көрмегенді көрсетерсің, берерсің.
Ұлан – ғайыр байлығыңды місе етпей,
Ашкөзденген адамдарға не дерсің?!
Айың анау, күнің анау, жер, міне,
Ау, адамдар!
Жетпей жатыр енді не?!
Табиғатқа таласпаңдар ағайын,
Асырайды ол сені, мені, елді де.

Америка Құрама Штаттары 1945 жылы 6 тамызда Жапонияның Хиросима қаласына тұңғыш атом бомбасын тастады, ал 3 күннен кейін Нагасаки қаласына тасталды. Міне осы ащы да болса шындық Ғ.Мүсіреповтің «Жапон балладасында» Арқаның, көздің, тастың әңгімелерінде айтылған, фильм көрсетілгеннен кейін, «Адамзат, атом апатынан сақтан!» тақырыбында ой-толғау жасату арқылы атом бомбасының адамзат баласына үлкен қасірет, қайғы әкелетіндігіне оқушылардың көзқарастарын қалыптастыруға болады.

1949 жылы 29 тамызда басталған дәл осындай сынақ ұлы Абай, Шәкәрім, Мұхтар сынды алыптар туған жерде - Семей полигонында 40 жылға ұласып, 600-ден астам сынақ өтті. Радиациялық сәуле зардабына түскен қазақстандықтардың жалпы саны 1,5 миллион адамнан асып түсті.

Күрделі өте бұл ғасыр,
Бұл ғасыр қызға, ұлға сын.

Аралым, Семей, Балқашым
Өзенді,көлді құм басып
Өлмесін өмір,
Қасіретінен арылып
Солмасын.
Қақ айырылып қара жер,
Ақырзаман болмасын,
Оққа аспасын , қорғасын,
Оқ жасаған оңбасын.
Өмір сүрсін бар халық
Ракетасыз , бомбасыз!
Көбейсін ерлер ел іздер,
Өлмесін көлдер, теңіздер!

Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев Семей полигонын жабу туралы жарлық шығарғанына 29 тамызда 22 жыл толады.

Туған өлкеміздің тамаша табиғатының бір байлығы- «көгілдір қазына» деп аталатын өзендер мен көлдер.Олар адамның жүрегіне жыр,көңіліне нұр, сезіміне гүл сыйлаған береке бастауы болып саналады. Табиғаттың көркін ажарландырып , жер бетін саялы баққа айналдыратын байлық көзі-су. Судың табиғаттағы, адам өміріндегі маңызы өте зор. Ғылым планетамызда алғашқы тіршілік суда дамығанын дәлелдеген. Су мен тіршілік мағынасы бір-бірінен ажыратылмайды.

Таңғажайып Табиғат – Ананың кең байтақ даламызға тамаша тартуы деп Арал теңізі мен Балқаш көлін атауға болады. Олар сан ғасырлар бойы адамдарды аялап , қойнауындағы құт – берекесімен асырап келгендігін әдебиет оқулығында Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясынан «Балықшылар» атты үзіндіден Арал балықшыларының Кеңес өкіметіне дейінгі тұрмысымен танысып білуге болады. 1921 жылы 7 қазанда В.И.Ленин Арал балықшыларына үндеу хат жазып, сол кездегі Еділ бойындағы ашаршылыққа ұшыраған қалың елге көмек көрсетулерін өтінген. Алайда Аралдың өңірінде бір кездері үйір-үйірімен өріп жүрген тұз тағылары мен халықты өзінің балық байлығымен асыраған. Су режимін дұрыс сақтамаудан, 2 мың гектардай жерде тұзды сортаң шөл пайда болуынан тартылған су астынан тұзы шығып , кеуіп ұшып, ауа құрамына кіруде. Сол ауамен дем алған адамдар ауруға ұшырап , зардап шегуде. Қазіргі Арал теңізінің экологиялық жағдайына байланысты «Аралға араша» атты қор ақын Мұхтар Шахановтың басқаруымен ұйымдастырылған. Қазіргі таңда Арал теңізі екі бөлікке бөлінген. Солтүстік бөлігі біршама қалыпқа келгенімен, өзге бөліктері сол тартылған қалыпта. Мұндағы «Барсакелмес » қорығы да жойылған. Міне, осы экологиялық қасіретті ақын Сырбай Мәуленов былай жырлаған.

Арал қашып, алысқа сағындырды.
Көбікті іздеп кезеді, сағым мұңы,
Сортаң жердің сораңын дауыл жұлқып,
Өртейді күн аптабы шағыл құмды.

«Арал тағдыры-ел тағдыры» болғандықтан,ғажайып су қоймасын сақтап қалу қазіргі ұрпақтың болашақ алдындағы борышы. Өйткені бұл ғаламдық мәселе.

Табиғаттан оқшау, сырт қалам қайтіп,
Зарын қалай жеткізем адамға айтып.
Анасындай арнасын тастап қашып,
Арал қайтып барады, Арал қайтып.
Тебіренші қарашы таң нұрына,
Шақырамын,құлақ сал, жан-жырыма.
Арал, сенің тағдырың, әлемдегі-
Ұласып тұр адамзат тағдырына.
(Қ.Бұғыбаева)

Табиғаттың басты байлығы-жер. Жер бетінің сәулеті , Еліміздің дәулеті –жасыл әлем. Орман, тоғай, жасыл шөп, түкті кілемдей көмкерген даласы бар, жайлауы бар біздің ел.

Жер бетінің сән берер сәулеті мен бағалы байлық дәулеті деп есептелінер жасыл желекке, орман - тоғайға қатысы бар тыйым сөздер тілімізде қаншама! «Көкті жұлма », «көкті таптама», «құраққа орақ салма», «орманды өртеме » , «жалғыз ағашты кеспе» т.б... Жан- жануарларды аялау, қорғау, мейірімділік көрсету жайлы да тыйым сөздер көптеп кездеседі. «құмырсқаның илеуін бұзба», «өрмекшіні өлтірме» , «аққуды атпа», «құндызды аулама», «ұларды шулатпа», «жаралы аңға оқ атпа», «ұяны бұзба».

Жерден қасиетті, жерден киелі дүние жоқ . жер бар жерде ел бар. Ел –ер – азаматтың думанды ортасы. Жер – адамның жарық дүниеге көзін ашқаннан тербеткен бесігі.

Сұлу дала! Менің сүйген еркемсің,

Жаным сенен жаратылған өлкемсің.

Қандай жақсы, қазақ болып туғаным,

О, туған жер! Тамашасың көркемсің! деген Сәкен Сейфуллин

Денсаулық үшін қарағайлы орманның пайдасы ерекше.Қазақстанның жалпы көлемі 1млн га аумағын орманды дала зонасы алып жатыр. Қарағайдың қылқанды жапырақтары көптеген науқастарға шипалы заттар бөліп шығарады. Біздің Жамбыл облысында қарағайлы орман жоқ болса да, облысымыздағы ғимараттардың ауласына қарағай егу қарқынды жүріп жатыр. Қараша айында мектеп ауласына 25 қарағай егіп , барлық қарағай санын 105 данаға,арша санын-100 данаға жеткіздік. Ал наурыз айында мектеп ауласындағы «Түлектер аллеясына» 100 дана жеміс ағаштары қосымша отырғызылды. «Бір тал кессең-он тал ек», «Атадан мал қалғанша,тал қалсын» деген сөз үрдіске айналуда.

Табиғаттың тамаша туындыларының бірі –хайуанаттар. Халқымыз ежелден –ақ көптеген жануарларды аялап , қамқорлыққа алған. Оларды жақсылықтың жаршысы , бақыттың бастамасы деп дәріптеген. Олар далаға ажар берген – ақбөкен, ән мен сәннің иесі-бұлбұл, су аруы – аққу, Алтайдың ерке маралы т.б...

Бөкеннен сұлу аңды мен көрмедім ,

Өзге аңға жануарды тең көрмедім.

Мөп-мөлдір қарақаттай екі көзін

Адамның баласынан кем көрмедім-деп Сәкен Сейфуллин жыр еткендей,жойылып кету қаупі бар, сиреп кеткен жануарлардың 87 түрі «Қызыл кітапқа» енген. Олардың барлығы қазақ ақын-жазушыларының қаламынан сырт қалмады.

Табиғат-ананы қорғау-адамзаттың парызы.

Елімізде табиғатты қорғау,оның байлықтарына аялы алақанмен қамқорлық жасау ісіне қазіргі кезде ерекше көңіл бөлінуде.Тіршілік көзі, өмір нәрі саналатын табиғатқа қамқорлық жасау - әрбір қазақстандық азаматтың абыройы, міндеті әрі парасатты парызы.

Табиғаттың тарылтпайық мөлдір, кәусар тынысын

Пәк табиғат! Жүрегімнің тамылжыған жырысың.

Ол анаң ғой, ал сен-кенже ұлысың!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «География , биология , экология орта мектепте» Республикалық ғылыми –әдістемелік журнал №1 2013ж
2. «Атамекен» Молдабергенов А.Ш. Алматы: Қайнар 1983ж
3. «Табиғат - ел байлығы» (Табиғат қорғау жөніндегі материалдардың жинағы) Алматы : Қайнар 1979ж
4. «Мектеп кеші көңілді » Бұзаубақова К.Ж.
5. «Адам және қоғам» Н.Күнқожаев . Алматы «Мектеп» 2002ж

АДАБИЯТТЫ ОКУТУУДАГЫ ИНТЕРАКТИВДҮҮЛҮК ЖАНА САЛТТУУ ОКУТУУНУН АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ.

Соңку учурда инновациялык билим берүү багытында стандарттуу эмес сабактар, окутуунун интерактивдүү методдору деген түшүнүктөр көбүрөөк колдонула баштагандыгы билимдин мазмунун анын тарбиялык багыты окуучуларга таасир этип, жакшыраак үзүрүн көрсөтөр бекен деген тилектен улам пайда болууда. Дал ошол билим берүүнүн башкы күчү - окутуу процессин активдештирүү үчүн мугалим менен окуучунун оңтойлуу жана үзүр бере алуучу жолун табуу менен тыгыз байланышат⁶⁵. Албетте, методика илиминде мындай жаңылыктардын болушу, алдыга жылууга, өнүгүүгө карата аракеттердин көрүлүп жатканы кубандырат.

Бүгүнкү калыптанып калган көз караштан алганда, **интерактивдүүлүк - бул окуучунун инсандык жөндөм-шыгына, суроо-талаптарына негизделип, билим берүүнүн жемиштүүлүгүн арттырууга, өркүндөтүүгө жана ичтен жаңыланууга (инновациялоого) багыттап окутууга болгон мамиле, дидактикалык иш-аракеттердин өзүнчө бир системасы.**

Интерактивдүүлүк термини латын тилиндеги «интер» (inter) - аралыгы, ортосу, «актив» (activus) - аракеттүүлүк, жигердүүлүк дегенди түшүндүрөт. Демек, мында кеп ортодогу - окуучу менен окуучунун, мугалим менен окуучунун ортосундагы аракеттенүүчү, жигердүүлүк, өз ара туура мамиле түзүү туурасында жүрүп жатат. Окутуудагы интерактивдүүлүк - бул сабак процессинде окуучулардын өз ара жана мугалим менен дайыма пикир алышууда болуусу, биргелешкен, демилгелүү иш-аракеттери, жыйынтыгында иреттүү, белгилүү бир тыянак корутундуларга келиши⁶⁶.

Бул деген мугалим менен окуучунун биримдигин гана түшүндүрбөйт, мында окуучулар да бири-бири менен чыгармачылык тыгыз байланышта аракеттенишет. Мында мугалим пассивдүү байкоочунун ролун гана аткарып калбайт, ал ар бир кыймыл-аракетте өзүнүн интеллектуалдык деңгээлин көрсөтүү менен бүтүндөй сабактын багытын нукка салып, интерактивдүү көнүгүүлөрдү жана тапшырмаларды берип, сабакты пландаштырып, айрым учурда күтүлбөгөн экспромт менен классты жаңы кырдаалга алып келет. Мында бүтүндөй класс жандуу аракетте, кыймылда, чыгармачылык изденүүдө болот. Интерактивдүү методдор тууралуу окумуштуу Жеңишбек Чыманов окутуунун инновациялык-интерактивдүү ык-жолдору деп айтып, салттуу методдор менен интерактивдүү методдордун ортосунда кадимкидей кармаш жүрүп, тигил же бул методдорду жактоочулардын топтору түзүлүп калгандыгын белгилеп, салттуу жана интерактивдүү методдорду колдонуунун мазмунундагы өзгөчөлүктөрдү төмөнкүдөй таблица түрүндө белгилейт:

Тилчи-методист андан ары окутуунун методдорун салттуу жана интерактивдүү деп бөлүштүрүү белгилүү деңгээлде шарттуулукка ээ экендигин, кандай гана метод болбосун, ал мугалимдин жан дүйнөсүнө, мүмкүнчүлүгүнө төп келип, анын элегинен өтүп, чыгармачылыгы, кыялы менен айкашып, окуучулардын суроо-талаптарына, жан дүйнөсүнө, кызыгууларына жана муктаждыктарына шайкеш келгенде гана ал

⁶⁵ Муратов Абдыкерим, Байсабаев Бектурсун// Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер. – Б.: 2010. – 36.

⁶⁶ Оторбаев Б.К. //Адабиятты окутуунун жаңы технологиясы. /Оңдолуп, толукталып, такталып 3-басылышы., Б.: 2010, 76.

жандуулукка, майнаптуулукка, эмоционалдуулукка ээ болуп, максатка жетүүнүн ишенимдүү куралына айланарын белгилейт⁶⁷.

1-схема (интерактивдүү метод)

Мугалим

Окуучу - Окуучу - Окуучу	
Салттуу методдор Окутуунун максаты: Мугалим билим берүүгө тийиш. Сабактын мүнөздөмөлөрү: - Бөлүнгөн убакыттын көпчүлүгүндө мугалим гана сүйлөйт, активдүү; - Окуучулар тынч отурушуп, мугалимге карап, анын сөзүн угушат, пассивдүү; - Даяр билимдердин жыйындысын берүү (түшүндүрүү) басымдуу; - Пикир алышуу бир беткей (бир тараптуу); - Окуучулардын турмуштук тажрыйбасы, жеке пикири мааниге ээ эмес; - Окутуунун үстөмдүк кылган формасы – түшүндүрүү; - Мугалим гана сүйлөйт: түшүндүрөт, жалпылаштырат, бышыктайт, жыйынтыктайт ж.б.; - Мугалим айрым окуучулар менен гана иштейт; - Окуучунун иш-аракетин индивидуалдуу баалоо, баа коюу өзгөчө мааниге ээ эмес; Сабакта аткарылуучу негизги иш-чаралар: Үй тапшырмасын текшерүү, суроо; жаңы материалды түшүндүрүү; үйгө тапшырма берүү.	Интерактивдүү методдор Окутуунун максаты: Окуучу билгичтиктерге жана баалуулуктарга ээ болууга тийиш. Сабактын мүнөздөмөлөрү: - Бөлүнгөн убакыттын көпчүлүгүндө окуучулар сүйлөшөт, талкуулайт, активдүү; - Окуучулар жандуу, кыймылдуу, көп сүйлөшөт, талашып-тартышат, тыянак чыгарат; - Окуучулар баалуулуктарга ээ болушат; - Окуучулардын өз ара жана мугалим менен карым-катнашы күчтүү; - Окуучулардын турмуштук тажрыйбасы, жеке пикири өзгөчө мааниге ээ; - Окутуунун үстөмдүк кылган формасы – окуучулар суроого жооп издеши; - Мугалим дискуссия уюштурат, жардам берет, байкап турат; - Окуучулар коллективдүү же топ-топ болуп иштешет; -Баа окуучулардын ээ болгон баалуулуктарына, коллективдүү иш-аракеттердин натыйжасына карап коюлат; Сабакта аткарылуучу негизги иш-чаралар: Окуучулардын түшүнүүсүнө оор болгон теориялык маселелер талкууланат; мугалим тапшырмаларды аткарууну уюштурат, окуучулардын таанып билүү ишмердигин активдештирүүгө түрткү берет; окуучулардын өз пикирине таянуу менен тыянак чыгаруусуна шарт түзүлөт.

Бул жерден салттуу методдор менен салттуу эмес жана интерактивдүү методдорду бири-бирине каршы коюудан этият болушубуз керек. Кээ бир мугалимдер салттуу ыкмалар менен эле жазуучунун адабий-көркөм дүйнөсүн эң сонун ачып берип, балдардын талант-ышкысын ойгото алса, кээ бир мугалимдер интерактивдүү сабак катары менен дале чачылып, төгүлүп, бузулуп, сабактар койгон максатына жете албай калышы мүмкүн. Демек, метод мугалимдин жеке ишмердүүлүгүнө, түшүндүрүлө

⁶⁷ Чыманов Ж. Орто мектепте кыргыз тилин окутуунун лингводидактикалык негиздери: Пед. илим. доктору окум. даража үчүн дисс. авторефераты. – Б., 2010. – 31-32б.

турган сабактын мүнөзүнө, класстын деңгээлине, окуу материалынын мазмунуна, класстагы атмосферага, окуучу-мугалим мамилесинин ыргагына ж.б. көп факторлорго байланыштуу тандалып алынуучу нерсе.

Окутуудагы интерактивдүүлүктү, окутуунун интерактивдүү каражаттарын интерактивдүү усул (метод) деп кабылдоо, түшүнүү, колдонууга алуу бир катар окумуштуу-методисттер, аларды ээрчиген мектеп мугалимдеринин арасында да кеңири таралышка ээ болууда. А чынында, **окутуудагы интерактивдүүлүк эч кандай өз алдынчалуу окутуу усулу болуп эсептелинбейт, ал – окутуу усулунан алда канча кеңири түшүнүк, жогоруда белгиленип кеткендей, мектепте сабак өтүүдөгү дидактикалык иш-аракеттердин өзүнчө бир системасы.** Демек, интерактивдүү? усул эмес, интерактивдүү усулдар деп алганыбыз туура. Интерактивдүүлүк интерактивдүү усулдар (методдор) менен эле чектелип калбайт. Окутуудагы интерактивдүүлүк өз ичине ар кандай дидактикалык интерактивдүү оюндарды, демилгелүү, аракетчил инсанды калыптандырууга багытталган ич ара гумандуу мамилени да камтыйт. Интерактивдүү оюндар, окутуудагы интерактивдүүлүктүн (гумандуу, инсанга багытталган педагогиканын) негизги принциптери салттуу окутууда да колдонулуп, мында алар сабакты жигердештирүүнүн, ич ара интенсивдүү кызматташуунун маанилүү каражаты катары милдет аткарышат⁶⁸.

Сабактын интерактивдүүлүгү тууралуу Ж.Чымыновдун пикирин толук келтирели.

«Сабак процессинде интерактивдүүлүктү түзүү, ишке ашыруу демейки салттуу сабактардан айрым жактары боюнча өзгөчөлөнүп турат.

I. Уюштуруунун шарттары:

- окуучулардын кабинетте бири-бири менен бетме-бет отуруп сүйлөшүүсүнө, пикир алышуусуна мүмкүнчүлүк түзүү;

- класстагы (группа, топ ж.б.) окуучулардын жалпы саны он бештен ашпаганы оң (мында окуучулардын билим деңгээлдери, жөндөм-шыктары (тың, орто, начар боюнча бөлүштүрү талабы да бар);

-проблемалар, суроолордун стандарттуу эмес коюлушу ж.б.

II. Сабакта өкүм сүргөн негизги эреже (тартип):

-ар бир окуучунун пикири аягына чейин толук угулат;

- айтылган ар бир пикир так, кыска, темага (суроого) байланыштуу болот;

- эгерде айтылган пикир анча так эмес же тура эмес болсо, ал суроо-жооп, талкулоо менен такталат;

- пикир, көз караштар, идеялар сындалат, талкууланат, ал эми инсандын (окуучунун) өзү сындалбайт, айыпталбайт ж.б.

III. Интерактивдүүлүк шартында мугалим да, окуучуда да төмөнкү касиет-сапаттардын болушу зарыл:

- сабырдуулук (толеранттуулук);

- көтөрүмдүүлүк;

- түшүнүктүүлүк;

- достук;

- салыктык;

- сыйлагандык;

- теңдик.

IV. Сабактын жүрүү мүнөздөмөсү (өзгөчөлүктөрү):

- сабак интеллектуалдык-эмоционалдык көтөрүңкү маанайда болуп, окуучулардын чыгармачылыгына, ой жүгүртүүсүнө, жыйынтыктоосуна негизделет;

- кызматташтык, биримдикте иштөө, жардамдашуу, колдоо, кубаттоо, толуктоо аракеттери активдүү колдонулат;

⁶⁸ Оторбаев Б.К. // Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу. /Окуу куралы: Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ., кыргыз тили жана адабияты мугалимдери үчүн. - Б.: 2010, -56.

- окуучулардын өз алдынча жана биргелештикте иштөөлөрү үчүн бардык шарттар, каражаттар жана методдор колдонулат;
- мугалим багыт берет, конкреттүү кырдаалдарды, суроолорду (проблеманы) коет, маселенин (суроонун) чечилишине жагдай-шарт, өбөлгө түзөт;
- мугалимдин сүйлөөсү, суроолору маанилик-мазмундук жактан алдын ала ойлонулган, максаттуу болот;
- мамилелердин этикасы, эстетикалык жагы сакталат;
- сабактан мугалим да, окуучу да белгилүү бир канаттанууну алып, берилген билим боюнча жекече пикири биротоло калыптанат ж.б.

Эгерде берилген бул мүнөздөмөлөргө тереңирек карап, окутуунун демейки салттуу ык-жолдору менен салыштырып көрсөк, анын айрым элементтери же бүтүндөй бир бөлүктөрү сабак берүүнүн салттуу методдорунда деле колдонуп келгендигин, тек гана алардын теориялык-дидактикалык негиздерин толук кабылдап, салттуу окутуу процессине олуттуу толуктоолорду, өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл экендиги көрүнөт. Ушундан улам окутуунун салттуу методдорун толугу менен таануу, жерүү, алардын практикада колдонуудан биротоло баш тартуу туралуу айтылып жүргөн пикирлер алгылыксыз»⁶⁹.

Интерактивдүү окутуу сабак учурундагы башкы маселе мугалим менен окуучунун жана окуучу менен окуучулардын ортосундагы өз ара байланыштарды жана окутуу процессиндеги окуучулардын өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүктөрүн уюштуруу болуп эсептелинет. «Интерактивдүү ыкма менен иштөөдө, окуучулар кандайдыр бир проблеманы талкуулап жатышып, аны чечүүчүн бир нече жолу бар экендигин түшүнө башташат, көз караштары менен салыштырууну үйрөнүшөт. Чыгармачылык демилге колдоого алынып, алдыга коюлган маселени биргелешип чечишет. Окуучулар терең идеяларын иштеп чыгуу менен ар бири жеке пикирин айтуу укугунун бар экендигин билишет»⁷⁰. Жыйынтыгында өзүнө өзү ишенүү сезими жаралып, ал акырындык менен аракетке кирип баштайт.

Интеграцияланган сабактар же интерграциялап окутуу мугалимдер өзгөчө маани бере турган жана азыркы учурда, келечекте кенири колдонулууга дарамети бар билим берүүнүн формасы болуп саналат⁷¹. Ошондуктан интерактивдүү методдун эки түрүнө тереңирээк токтоло кетсем.

Биринчиси – бул интерактивдүү сабакты өтүүдө америкалык окумуштуу-методист Бенджамин Блумдун окутуу системасынан «**Блумдун ромашка гүлү**» интерактивдүү усулун колдоно билүү пайдалуу. Анын сырткы көрүнүшү чынында эле ромашка гүлүнө окшош. Желекчелерине алты, жети же тогуз типтеги суроолор кыстарылат⁷². Биз тогуз тибин сунуштаар элек. Төмөндө ромашка гүлүн Т. Сатылгановдун «Үч кожо» чыгармасынын негизинде түзүп көрөлү.

Жөнөкөй суроолор. Жөнөкөй суроолор көбүнчө окуучунун маалыматтык түшүнүгүн текшерүү максатында түзүлөт. Эгер окуучу программалык материалды жакшы билсе, берилген суроого так кыйналбай жооп бере алат. М.: «Т. Сатылгановдун «Үч кожо» чыгармасында кайсы турмуштагы оорчундуу маселелер сүрөттөлөт? Бул чыгармада Т.Сатылганов кимдерге кайрылып жана кимдерди сындап ырдаган?»

Тактоочу суроолор. Тактоочу суроолор каралып жаткан чыгармадагы кайсы бир маселени тактоо үчүн берилет. М.: «Молдолор намаз окуганы жыйылган кедейлердин

⁶⁹ Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Окутуу методдору. – Б., 2007. – 62-64-б.

⁷⁰ Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары./Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо.-Б.,2007. – 4-б.

⁷¹ Муратов А., Байсабаев Б. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер. – Б.: 2010. – 276.

⁷² Оторбаев Б.К. //Адабиятты окутуунун жаңы технологиясы. /Оңдолуп, толукталып, такталып 3басылышы., Б.: 2010, 126.

балдардын эмне үчүн жолотушпайт? Кедейлер эмнени бербегенде аларды «берекеңер кетет, эшек» деп кожолор тилдеишчү?»

Багыттоочу суроолор. Багыттоочу суроолор коюлган маселени чечмелөөгө жардамдаш, көмөктөш болуу максатында берилет. М.: Мейли колунда жок адам байга малай болуп калды дейлик., Буга кайсы окуялар, кандайча себепчи болду?, Бирок байлар малайларды эмнеге сабайт, боздотот? Буга эмне себеп? Же малайлар буга өздөрү күнөөлүүбү?

Ойлонтуучу суроолор. Ойлонтуучу суроолор окуучунун ойлонууга чакырып, коюлган маселенин үстүндө ой жүгүртө билүүгө көнүктүрөт. М.:Кедейлерди кекетет: «Айткан сөзгө түшүн» -деп. Эшендер келет «зекет» деп, «Бул салыкты бербесен, Берекеңер кетет», - деп. Уламанын бары айтат, «Биз үйрөнгөн шарият. Дал ушундай чечет» - деп.» деген уламалардын сөзүн кандайча түшүнсө болот? Мындан алардын кандай адамдарга, кандай жолдор менен жагынганын байкоого болот?Ушундай кыял-жоруктарга барууга уламаларды шарият түрткү бергенби же алардын жеке өздөрүнө тиешелүү массаттары бы?

Чаташтыруучу суроолор. Бул типтеги суроолор коюлган суроонун туура же туура эместигин иргеп, аныгына жетип, ыкчам жооп табууга машыктырат. М.: Түшкүү дем алуу учурунда Садык зөөкүр Жамийланын көңүлүн кандайча оорутту? Жамийла Данияр экөө тартылган сүрөттү көрүп калганында, Сеитти эмне себептен жаакка тартып жиберди? Андан ары эмне болду? ж.б.

Чечмелөөчү (түшүндүрүүчү) суроолор. Чечмелөөчү суроолор «эмне үчүн?» деп башталып, мында маселени чечмелөө милдети коюлат. М.: Эмне үчүн кедейлердин акысын көркоо байлар жеп коет? Эмне үчүн молдо, улама, «Киши акысын жегендер, Эчтеме болбойт», - деп коет? Булардын жоруктары деги эмнеден кабар берет? ⁷³

Чыгармачыл суроолор. Мындай суроолор чыгармачыл эмгектин болушун талап этет. М.: Эгер сен Сатылганов болсоң, «Үч кожо» чыгармасынын кандайча жыйынтыктаар элең? Чыгарма андан ары кандайча уланышы мүмкүн? Сен үч кожонун арасына кайсы инсандарды кошот элең? Чыгарманы кандайча өнүктүрөт элең?

Баалоочу суроолор. Мындай суроолор окуучулардын чыгармадагы окуяларга, көрүнүштөргө, фактыларга баа бере билүү жөндөмүн калыптандырууга багытталат. М.: Эмне үчүн Сатылганов кедейлерди жактап, алардын таламын талашып келет? Бул жагдайга анын өзүнүн башынан кечирген азаптуу күндөрү себепчиби? Биз ар дайым кедейлерге жардам беришибиз керекпи? Бай-манаптарды, молдолорду терс каарман катары кароого болобу?

Практикалык суроолор. Берилчү суроо теория менен практиканын ортосундагы өз ара байланышты аныктоого багытталса, ал практикалык суроо болот. М.: Кимдер адамдарды экиге (кедейлер менен байларга) бөлөт? Сиз кедейлер менен байлардын тирешүүсү түбөлүк жана тынымсыз болот деп ойлойсузбу же бул нерсе убактылуубу?

Байкалып тургандай, мында окутуу иши жогорудагы суроолорго жооп алуу, окуучуларды ойлонуп-толгонууга чакыруу иретинде алып барылат. Бул типтеги суроолор адабиятты мектепте предмет катары өздөштүрүүнүн бардык баскычтарында колдонула берет.

Блумдун ромашка гүлүн өткөн материалды кайталоо үчүн сабактын алдында, жаңы материалды өздөштүрүү процесси учурунда, ошондой эле өздөштүргөндү бекемдөөдө пайдаланса болот. Кандай типтеги суроо экенин окуучулар алгач билбегени оң. Жооптор алынгандан кийин барып гана мугалим анын ойлонтуучу, чаташтыруучу же дагы башка мүнөздөгү суроо экенин жарыя айтат. Жогоруда биз суроолордун ар бирине бир канчадан мисалдарды келтирдик. Желекчелердин ар

⁷³ Оторбаев Б.К. //Адабиятты окутуунун жаңы технологиясы. /Оңдолуп, толукталып, такталып 3басылышы., Б.: 2010, 136.

бирине канчадан суроо кыстарыш керек экенин мугалим өзү аныктайт. Көбүнчөсү бирден, болбосо экиден суроо кыстарылганы ылайык⁷⁴.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Байгазиев С. Гумандуу педагогикалык технология же окутуунун интерактивдүү усулу// китепте Гумандуу педагогика. – Б., 2006.
2. Муратов Абдыкерим, Байсабаев Бектурсун// Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер. – Б.: 2010.
3. Оторбаев Б.К. Адабиятты окутуунун интерактивдүү жана салттуу метод-ыкмалары, кызматташуу педагогикасы. – Б., 2008.
4. Оторбаев Б.К. //Адабиятты окутуунун жаңы технологиясы. /Оңдолуп, толукталып, такталып 3-басылышы., Б.: 2010.
5. Оторбаев Б.К. // Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу. /Окуу куралы: Жогорку окуу жайларынын филол. Фак. Студ., кыргыз тили жана адабияты мугалимдери үчүн. - Б.: 2010.
6. Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары./Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо.-Б.,2007. – 4-б.
7. Ташпынар М., Алибеков А./Окутуунун жалпы методдору. Б. – 2004. Б-84
8. Чыманов Ж. Орто мектепте кыргыз тилин окутуунун лингводидактикалык негиздери: Пед. илим. доктору окуп. даража үчүн дисс. авторефераты. – Б., 2010. – 31-32б.

Сыдыгалиева Г.Ж

*ст.преп. Межструктурной кафедры
русского языка КГУ им. И.Арабаева
(Кыргызстан)*

МЕТОДЫ И ПРИЁМЫ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА.

В статье рассматривается система работы по использованию музыки, живописи, театра, литературы на уроках русского языка, представлены некоторые методические рекомендации и результаты исследования влияния музыки, живописи, театра, литературы на развитие творческих способностей учащихся.

Обращение к произведениям искусства расширяет границы уроков русского языка, дает возможность научить студентов «переводить» на родной язык, язык живописи и музыки, театра, литературы выражать эстетическое восприятие мира на вербальном уровне.

Большое значение для воспитания чувства прекрасного, а также для развития творческих речевых способностей учащихся имеет реализация межпредметных связей.

Так, использование музыки на уроках русского языка (особенно на уроках развития речи) позволяет актуализировать эмоциональный фактор в обучении, роль которого чрезвычайно велика. Известно, что развитая эмоциональная сфера стимулирует и умственную и речевую деятельность учащихся, ибо искусство интенсивно развивает творческое начало, эмоциональную чуткость, фантазию, воображение.

⁷⁴ Оторбаев Б.К. //Адабиятты окутуунун жаңы технологиясы. /Оңдолуп, толукталып, такталып 3басылышы., Б.: 2010, 14б.

О связи музыки с развитием воображения и фантазии ребенка неоднократно писал В.А.Сухомлинский: «Музыка – воображение – фантазия – сказка – творчество – такова дорожка, идя по которой ребенок развивает свои духовные силы. Музыкальная мелодия пробуждает у детей яркие представления. Они ни с чем несравнимое средство воспитания творческих сил разума» [1].

И, действительно, использование музыки на уроках русского языка активизирует мыслительную деятельность учащихся, стимулирует эмоциональный фактор в обучении, пробуждает в детях творческое начало, воображение, развивает речевые способности. Это подтверждается рядом экспериментов, наблюдений за развитием речевых и творческих способностей студентов. Следует подчеркнуть, что эпизодическое обращение к творческим задачам не принесет желаемого результата. Только работа в системе поможет студентам осуществить переход от репродуктивных, формально-логических действий к творческим.

На первом этапе можно использовать музыку как фон при написании сочинения-миниатюры. Так, на уроке по теме «Предложение. Виды предложений по цели высказывания» для закрепления было предложено студентам написать сочинение, слушая музыкальную пьесу К.Сен-Санса «Аквариум» («Карнавал животных»), используя разные по цели высказывания предложения. Предварительно велась работа по подготовке к этому сочинению (словарно-орфографическая работа со словом «аквариум», наблюдения за предложениями, разными по цели высказывания – тема «Аквариум» сохранилась).

Следующим этапом урока стала работа с текстом («Почему рыбы стали нарядными?»), завершившаяся осложненным списыванием последнего абзаца. Приведем этот текст.

«Много лет назад все рыбы в реке плавали в одинаковой одежде. Однажды из далекого моря приплыла в реку сильная щука. Она стала так хозяйничать, что все рыбы стали её бояться.

Собрались рыбы стайкой и стали думать, как спастись от щуки. Вдруг они увидели лягушку и стали спрашивать: «Ты почему, лягушка, в зелёное нарядилась?» Улыбнулась квакушка и сказала: «А вы почему не переоделись? Хотите щуке в зубы попасть?» Нырнула она в зелёные водоросли и пропала. Посмотрели рыбы на свою серую одежду и пустились скорей домой переодеваться.

Карась в золотой кафтан нарядился, плотичка тонким полотном закуталась. Сом и вьюн в черные халаты запахнулись. Ёрш надел темную рубашку с колючим воротником. Переоделись рыбы и оживились, повеселели. Плавают в реке. Смеются!»

Составленные далее словосочетания (сверкающие всеми цветами радуги гуппи; золотистые, черные, огненно-красные пецилии; ярко окрашенные золотые рыбки; пучеглазые телескопы; нежные вуалехвосты) служат основой для написания сочинения. Таким образом, слушая музыкальную миниатюру К.Сен-Санса «Аквариум», студенты без затруднения пишут сочинение-миниатюру «Мой аквариум». Необычная форма предъявленного материала вызвала у детей ответную реакцию. Были написаны интересные работы. Вот фрагмент одной из них. Салтанат С: *«В прозрачной воде аквариума я вижу переливающиеся разными цветами радуги рыбки. Плавно подергивая плавниками, плавают нарядные гуппи. А вот красный с голубым неон! А это что за рыбки? Они привлекают внимание своей красотой и изяществом. Очевидно, это барбусы. А кто затаился среди пышной зелени водорослей? Затаился и будто не дышит? Это рыбки – ангелы! Они играют в прятки с меченосцами. Трудно оторвать взгляд от красоты подводного царства!»*

На следующем этапе студентам по теме: «Человек, портрет, характер» предлагается описать портрет и характер Татьяны и Евгения Онегина по музыкальным впечатлениям из оперы «Евгений Онегин» П.И.Чайковского. Напомним её.

1. Для начала лучше всего подбирать программную музыку, содержание которой поясняет сам композитор (словесным комментарием или эпиграфом, или названием). Слушая музыку, человек представляет определенные образы, картины, испытывает различные чувства. Все это можно описать словами.
2. Краткое знакомство с композитором.
3. Первичное слушание, до которого следует предупредить студентов о том, чтобы они писали не то, что известно об этом предмете, явлении, а то, что представляли, чувствовали, слушая музыку.
4. Устное описание впечатлений.
5. На первых этапах необходимо проводить перед сочинением подготовительную работу (дать опорные слова, провести словарно-семантическую работу, предложить образцы сочинений). Этого не следует бояться, ведь известно, что даже одаренные студенты начинали с подражания.
6. Повторное слушание.
7. Написание сочинения.

Таких сочинений на уроках развития речи бывает немного. Но студенты ждут эти уроки и с удовольствием принимаются за творчество.

Изобразительное искусство и музыка имеют общим то, что воздействие на человека происходит через художественные образы. Вот почему возможно использование музыки и на уроках описания картин. Подготовка к сочинению-описанию картины проводится по общеизвестной методике (слово о художнике, собственно описание картины, словарная работа и т.д.). Работа по картине Крамского «Неизвестная», проводится предварительная работа:

1. Описание картины, работа по тексту А.Жукова «Тайна Неизвестный»
2. Объяснение значения слова и словосочетания.
3. Слово о художнике.
4. Составить текст по плану.

ПЛАН:

1. Чем понравился вам портрет «Неизвестной»?
2. Роль женщины в жизни семьи и общества.
3. Расскажите о борьбе женщин всего мира в защиту их прав.
4. Поэты о Женщине.
5. Повторите грамматические категории глагола.

Результаты эксперимента убеждают нас, что только в атмосфере духовного подъема, при отсутствии конкретных указаний, ограничивающих творческую свободу учащихся, пробуждается творческая активность учащихся. Музыка, живопись, опера, литература является эмоциональным толчком, помогающим преломить внутренние переживания в слово, творчество.

Итак, наблюдая за студентами, мы убеждаемся, что восприятие студентам красоты влияет на передачу впечатлений, переживаний в слове, т.е. на развитие устной и письменной речи. И что самое ценное, умение творчески подходить к сочинениям и составлению текстов сохранилось у студентов до конца 5-курса. Их сочинения на литературные темы отличаются самостоятельностью, глубиной, оригинальностью. Следовательно, достигнутые при обучении по данной системе преимущества студентов в творческом развитии сохраняются и в дальнейшем. Систематическая работа над развитием творческих способностей, осуществляемая в рамках этой системы, является весьма эффективной, обуславливает характер достижений, приобретенных в развитии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Избр. пед. соч.: В 3 Т. / В.А. Сухомлинский. – М., 1979 – Т. 1.

2. Никитина Е.И. Уроки развития речи: К учебнику «Русская речь. Развитие речи». – 2-е изд., стереотип / Е.И. Никитина. – М.: Дрофа, 2004. – 224с.
3. Эстетические функции живописи: А.А.Акишина, А.А.Бодалев, Е.М.Верещагин, Н.Н.Волков.
4. Методика русского языка В.А. Кустарева, Л.К. Назарова. Москва «Просвещение» 1982г.

Сапынова А.Н.

*Преподаватель английского языка
ИЦППК при КНУ
им.Ж.Баласагына (Кыргызстан)*

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В РАБОТАХ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ И ЗАРУБЕЖНЫХ АВТОРОВ

Целью обучения иностранного языка является формирование иноязычной коммуникативной компетенции студентами в полном объеме этого понятия. Понятия коммуникативной компетенции и ее определение является одним из базовых в лингвистике, психолингвистике, социолингвистике, хотя оно не получило пока однозначного определения у современных исследователей, то есть методическая теория коммуникативной компетенции находится на стадии становления и принадлежит к числу развивающихся и интересных проблем.

В 70-х годах внимание большей части исследователей сфокусировалось на коммуникативно-ориентированном направлении обучения иностранным языкам, то есть формировании умения общаться на неродном языке с носителями изучаемого языка.

Первоначально американский ученый Н. Хомский (1965) начал обсуждать проблему соотношения понятий <<языковая способность>> (Linguistic competence) и <<языковая активность>> (linguistic performance). Первая определяет вторую и первична по отношению к ней. Он же, исследуя проблемы генеративной грамматики со ссылкой на В. Гумбольдта, обозначил термин <<компетенция>> (от лат. competere – быть способным к чему-либо) как способность, необходимую для выполнения определенной, преимущественно языковой деятельности в родном языке.

Н. Хомский определяет компетенцию как идеальное грамматическое знание, на базе которого носитель языка в состоянии «порождать» грамматически правильное предложение на данном языке и судить о том. Является ли некоторое высказывание принадлежащим его языку. Надо отметить, что для речепорождения необходимы знания грамматики, но и речевая ситуация не отрицается, что находит подтверждение во взгляде А.Р. Лурия: <<Как <<компетентность>> в языке {языковая способность}, так и применение языка языковая активность не появились сразу и не являются двумя независимыми явлениями>>. Понятие <<компетенция>> на современном этапе трактуется как круг вопросов, в которых кто-либо хорошо осведомлен или данное лицо обладает познаниями, опытом и учитывая особенности овладения иноязычной речью, широко и повсеместно добавляет в лингводидактике определение осведомленность. Обзор литературы показал, что англоязычная педагогическая и методическая литература применяет данный термин больше в значении <<опыт>>, <<умение>>, <<практика>>, в то время как в отечественной литературе это больше понимается как <<знание>>, <<теория>>. Итак, слово компетенция трактуется, с одной стороны, как <<осведомленность>>, и с другой стороны, как область вопросов, в которых кто-либо хорошо разбирается.

Позже термин компетенция дополняется в трудах Д. Хаймса(1967,1972) уловом <<Коммуникативная>>. Наиболее распространенным в методической литературе является определение коммуникативной компетенции как коммуникативно-адекватного корректного владения иностранным языком, что предполагает не только лингвистические знания форм, функций и значения языковых единиц, но и умение использовать их в соответствии с контекстом, ситуацией и целью общения.

Современные отечественные и зарубежные авторы все чаще прибегают к использованию двух емких по содержанию терминов: коммуникативной компетенция и компетенция способность. Последний из них является наиболее употребительным в работах англоязычных исследователей, но все же довольно часто они употребляются как синонимы.

В лингводидактику термин КК был введен М.Н. Вятютневым. В его понимании коммуникативная компетенция –это способность человека общаться в трудовой или учебной деятельности, удовлетворяя свои интеллектуальные запросы. В этом определении отмечаются такие существенные признаки объекта , как: отнесенность его к классу интеллектуальных способностей индивида , сфера проявления этих способностей это деятельностный процесс, где необходимым звеном выступает речевой компонент, так называемая речевая деятельность.

Понятие КК было уточнено у Д.М. Изаренкова, который представил мнение, что КК- это способность человека к общению в одном, либо в нескольких видах или во всех видах речевой деятельности, которая представляет собой сложное приобретенное умение речевой личности, формирующееся либо в процессе естественного приспособления к условиям жизни в определенной языковой среде, либо посредством специального организованного обучения.

Такое понимание содержательных характеристик коммуникативной компетенции , ее структуры, выделяемых компонентов, их взаимосвязи и взаимообусловленности в принципе совпадает с интерпретацией этой методической категории в работах европейских методистов. Здесь необходимо отметить, что отечественные и зарубежные методисты, не могут прийти к единому мнению по определению КК как способности или как качества речевой деятельности.

Рассмотрение проблемы коммуникации на стыке лингвистике и психолингвистики способствовали появлению двух мнений о КК, а именно: лингвистической и коммуникативной(Хаймс 1967,Паулстон 1974). В первом случае отмечается разница между знаниями о языковых правилах, во втором случае речь идет о формах использования этих знаний. Но в 1978 году Г. Уидоусон представил свою точку зрения закономерностей функционирования языковой системы и ее коммуникативной значимости для построения высказываний. Наиболее интересным фактом данного автора является выделение понятия коммуникативной компетенции как не только теоретические знания языка, но и навык свободного владения речью в той или иной ситуации.

Однако проблема градации коммуникативной компетенции и методическая интерпретация ее компонентов остается так и сложной задачей у вышеперечисленных авторов. В 1980 году канадские ученые М. Канале и М.

Суэйн выделяют четыре компонента, составляющих **коммуникативную компетенцию** :

- грамматический
- дискурсивный
- социолингвистический
- стратегический

Рассмотрим более подробно каждый компонент КК.

К грамматической компетенции относится то, что Хомский назвал лингвистической компетенцией, а Д. Хаймс <<формальной возможностью>>, то есть область знаний

грамматики, фонетики и лексики **Социолингвистический компетенция предполагает, прежде всего**, социальное понимание контекста общения, в том числе взаимное отношение участников разговора и коммуникативную цель их взаимодействия. **Дискурсивная компетенция**-это интерпретация отдельных элементов сообщения. Коммуникаторы кратко передают содержание собеседования с собственной точки зрения. **Стратегическая компетенция**-это инициативные действия участников беседы, для того чтобы создать, свертывать, возобновлять или пересказывать общение в той или иной ситуации.

Заслуга Проекта №2 Совета По культурному сотрудничеству в том, что уже в его заголовке и по содержанию говорится об общеевропейских компетенциях владения ИЯ, как о некотором множестве свойств человека, изучающего ИЯ. При этом особенно важно отметить, развернутую характеристику компонентов лингвистической компетенции, и то, что авторы рассматривают ее под углом зрения формирования коммуникативной способности в процессе обучения. Лингвистическая компетенция трактуется авторами как знание и способность использовать формальные средства для создания грамматически правильных и значимых высказываний. В ее составе выделяются следующие составляющие понятия: лексическая, грамматическая, семантическая и фонологическая компетенции.

Литтлвуд, внесший значительный вклад в разработку коммуникативно-ориентированного направления методики преподавания ИЯ, отмечает, что характерные черты коммуникативного обучения иностранным языкам состоят в систематическом внимании, как к функциональным, так и структурным аспектам языка, объединяя их в целостной коммуникативный взгляд. Для овладения коммуникативной компетенцией необходима лингвистическая компетенция, а также стратегическая, социокультурная и другие компетенции. В. Литтлвуд называет четыре умения, которые формируют КК студента, и их необходимо принимать во внимание при коммуникативно-ориентированном обучении:

- студент должен достичь, насколько возможно, самой высокой степени лингвистической компетенции. Это значит, что студент должен развить умения манипулировать системой языка в той степени, когда он становится способным использовать систему языка спонтанно и бегло для выражения намериваемого сообщения;
- студент должен различать формы, которыми он овладел как частью лингвистической компетенции, и различать функции, которые они выполняют;
- студент должен развить в себе умения и стратегии использовать язык для передачи информации, так эффективно, насколько возможно в конкретной ситуации;
- студент должен осознавать социальное значение языковых форм и уметь перестроить свою речь к различным социальным обстоятельствам.

Постоянно увеличивающийся объем международного обмена информацией, укрепление межгосударственных контактов и расширение деятельности международных общественных организаций- все это определяет практическую [коммуникативную] цель в обучении иностранному языку как одну из главных в современной лингводидактике. Ее реализация предполагает достижения студентами определенных уровней иноязычной коммуникативной компетенции.

Поиск классификаций КК привел к необходимости уточнение уровней владения иноязычной КК. Первоначально существовало классификация английских методистов, которые установили четыре уровня владения КК: элементарный, предпромежуточный, промежуточный и продвинутый. Уровневый подход к обучению ИЯ, выработанный странами Европейского содружества, не является новым, однако до сих пор ни научного обоснования

деления на уровни ,ни даже единства в количестве уровней, в 80- 90 гг. некоторые эксперты сформулировали идею разработки пороговых Уровней [threshold levels], как специфических целей овладения ИЯ.

Были определены три уровня начального [базового] овладения ИЯ

- уровень выживания [survival levels]; 2.на пути к языку [way stage level];

3.пороговый уровень [threshold level]

Другие авторы разных учебно-методических комплексов предлагали до 12- ти уровней владения языком. Одной из основных черт европейского уровневого обучения является очень четкая прагматическая направленность всего учебного процесса по иностранным языкам.

Одной из последних работ касающихся данной проблемы, является исследование Д.Н. Кулибаевой. Данное научное изыскание представлено четырьмя уровнями общности, адекватными международным: *базово-стандартным, надбазовым уровнем общей ориентации, надбазовым профессионально-ориентированным, надбазовым научно-ориентированным*, обеспечивающими возможность введения международного иноязычного образования в Кыргызстане.

Все они в комплексе предполагают обеспечение поэтапного формирования уровней обученности по ИЯ и соответствуют сформированности КК, Задача разработки методики формирования данной структуры обученности состоит в том, что бы поставить учащихся в такие условия, которых их речевая деятельность носила бы коммуникативный характер, то есть максимально приближалась к естественным условиям иноязычного разговорного общения и формированию профессионально-ориентированного ИЯ. Аналогичную классификацию разработала И.А Бим, опираясь на исследования американских ученых, предложившая шестиуровневую модель определения степени развития КК: 1-начальный, 2-средний, 3-продвинутой, 4-высокий, 5-профессионально достаточный, 6- высший.

В зарубежной литературе авторы представляют мнение о существовании шести уровней КК: начинающий [<<novice>>], промежуточный [<<intermediate>>], продвинутой [<<advanced>>] и три уровня превосходного / 68:158/. [Judith Liskin-Gasparro, 1987] три последних уровня названы только как усовершенствованно продвинутой [<<superior>>] уровни КК, то есть одним определением. Однако , мы считаем логичнее использовать интерпретацию данной классификации КК, разработанную психолингвистом Г.Томсоном [2000], который детализировал три последних уровня: превосходный [<<superior>>], выдающийся [<<distinguished>>] приближенный к носителям изучаемого языка [<<near native>>] . Грегори Томсон уточнил данную уровневую структуру КК, так как она более точно и емко конкретизирует поэтапное формирование КК студентов.

Классификация уровней КК Г.Томсона, по нашему мнению, наглядно представляет процесс изучения ИЯ и упорядочивает формирование всех вышеперечисленных компонентов КК в настоящем исследовании у учащихся старших классов. КК есть интегративное понятие, включающее как умения и навыки выполнять действия с языковым материалом, так и страноведческие лингвострановедческие знания, умения и навыки. Знания,умение и навыки только одного компонента КК не могут свидетельствовать только об обученности общению,точнее сказать, приему и передаче информации с помощью различных видов речевой деятельности, а также означают приобретение студентами определенного уровня КК для данногоэтапа обучения ИЯ.

Более того, коммуникативная компетенция не может быть окончательно сформировано на одном этапе обучения,она совершенствуется в течение всего процесса обучения. Специфика преподавания ИЯ для учащихся школ гимназий, только в течении двух лет в 9-10 классах, делает недостижимыми овладение всеми шестью

уровнями КК. Поэтому, мы считаем целесообразным для сформированности коммуникативных умений ограничить формирование КК у учащихся старших классов первыми тремя уровнями: начинающим [*<<novice>>*], промежуточным [*<<intermediate>>*], и продвинутым [*<<advanced>>*]. Общеизвестно, что самая большая трудность при обучении ИЯ – это отсутствия языковой среды и, следовательно, естественной потребности иноязычном общении, что делает проблемным формирование иноязычной КК у названных учащихся.

Прежде всего, это объясняется внешними условиями учебного процесса: ограниченным количеством часов, отводимых на изучение ИЯ, отсутствием учебно-производственной практики со знанием ИЯ. Современное требование формирования КК в учебном процессе по изучению ИЯ, ставит задачу перед учащимися на практическое овладение изучаемым языком, что позволяет им участвовать в акте коммуникаций на ИЯ, а так же извлекать новую информацию. Анализ классификаций КК позволяет нам выработать для проводимого исследования следующие компоненты КК, которые преобладают по частности: лингвистическая, дискурсивная, стратегическая социокультурная

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бим И.А. Теория и практика обучения нем.яз. в средней школе., М., 1988, стр.256
2. Brown H. Douglas Communicative competence. Eaglewood Cliffs, 1987
3. Слобин Д, Грин Дж. Психолингвистика. М, 1976
4. Hymes D. On communicative competence. Penguin, p.269-293
5. Jack C. Richards and Theodore S. Rodgers. Communicative Language Teaching, Cambridge, 1997
6. Менчинская Н.А. Психологические вопросы развивающего поколения// Сов. Педагогика 1998
7. Проект №2 Современные языки: изучение, преподавание, оценка.”Общеввропейские компетенции владения ИЯ” Страсбург, 1996
8. Изаренков Д.М. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование. РЯЗ, 1990
9. Widdowson H. Teaching Language as Communication, 1990
10. William Littlewood. Communicative Language Teaching. Cambridge, 1994

Садыкова Н.Т.

*Ж.Баласагын атындагы КУУнун география,
экология жана туризм факультетинин окутуучусу
(Кыргызстан)*

КАРАКОЛ ДАРЫЯСЫНЫН АЛАБЫНЫН ТАЛАА ӨСҮМДҮКТӨРҮНҮН АНТРОПОГЕНДИК ДИНАМИКАСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ЭКОЛОГИЯЛЫК МААНИСИН ӨСПҮРҮМДӨР АРАСЫНА ЖАЙЫЛТУУ

Жандуу жаратылышка аяр мамиле жасоого кийинки муундарды тарбиялоо иштеринде өсүмдүктөрдү сактоо жана сарамжалдуу пайдалануу үчүн азыркы учурда ботаника, геоботаника багытындагы маалыматтарды кеңири жайылтуу зарыл. Ушул максатты көздөп, биз төмөнкү маалыматты сиздерге тартууламакчыбыз.

2012-жылы Каракол дарыясынын оң алабындагы жана анын сол алабы – Бурма-Суунун бассейниндеги талаа өсүмдүктөрүнө изилдөө жүргүздүк. Изилденип жаткан аймак Бурма-Суу айылына жана Каракол шаарынын түштүк бөлүгүнөн орун алган. Союз таркап кеткен мезгилден бери республиканын дээрлик көпчүлүк бөлүгүндө

кеңири орун алган көрүнүш бул аймакка да мүнөздүү. Совет доорунда малдын саны өтө көп болгондуктан алыскы жайлоолор да туруктуу пайдаланылып келген. Малды менчиктештирүү эгемендүүлүктүн алгачкы 3-5 жылдары анын санынын кескин кыскарышына алып келген. Негизги себептеринин бири малдын арзан болушу жана малга тоют даярдоого анча көп көңүл бөлүнбөгөндүктүн кесепетинен малдын саны кескин кыскарган.

Мезгилдин өтүшү менен базар экономикасынын жагдайында эт жана сүт азыктарына болгон суроо-талаптын өсүшүнө байланыштуу мал багуу эл чарбасындагы кирешелүү тармакка айлана баштады. Мында калк ичиндеги малдын алыс жайгашкан жайлоолорго барбай, айыл-кыштактардын четиндеги жайыттарга жайылуусу ар кандай көйгөйлөрдү жаратууда. Биз изилдеп жаткан аймакта бул көрүнүш дагы кеңири орун алган.

Изилденип жаткан аймакта жаан-чачындын саны салыштырмалуу көбүрөөк түшкөндүгүнө байланыштуу мында шалбаа, токой өсүмдүктөрү жакшы өнүккөн. Алар менен бирге тоо этектеринде, орто бийиктиктеги жана бийик тоо алкагында талаа өсүмдүктөрү кеңири мейкиндикти ээлеп жатат.

Теңир-Тоодогу майда дүңгөлүү талаалар Борбордук Азиядагы ак кылкандуу майда дүңгөлүү талааларга окшошуп кетет (В.И.Грубов, 1963; А.А.Юнатов, 1960, В.С.Шарашова, 1989). Талаа өсүмдүктөрүнүн жашоо формасына, өнүгүү ритминин өзгөчөлүгүнө жараша аларды түндүктүк майда дүңгөлүү жана түштүктүк саванноид талааларына бөлүп карашат. Биз изилдеп жаткан аймакта түндүктүк майда дүңгөлүү талаалар мүнөздүү.

Түндүктүк талаалардын мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп алардын майда дүңгөлүүлүгү саналат. Талаанын бул түрүдөгү өсүмдүктөрдүн негизги жашоо формасы болуп майда дүңгөлүү кылканактуулар – бетеге, кавказ ак кылканы, ичке коңур баш, кургакчылыкка чыдамдуу ыраң (*Carex turkestanica*) саналышат. Ири дүңгөлүү кылканактуулар - кылкандуу ак кылкан жана кыргыз ак кылканы (*Stipa capillata*, *S. kirgisorum*), чий (*Lasiagrostis splendens*) жана башка түрлөр сейрек учурда гана үстөмдүк кылышат. Изилденип жаткан аймакта чий тоонун аккумулятивдик бөлүгүндө гана микроассоциацияны пайда кылат. Тоонун транзиттик бөлүгүнө салыштырмалуу бул тарапта жаан-чачын көбүрөөк топтолот. Ал эми ак кылкандар корукка алынган, мал аз жайылган аймактарда көбүрөөк кездешип, жакшы өсүп-өөрчүшөт. Бетегелүү талаалар кеңири аянттарды ээлейт. Бетеге, ичке коңур баш, майда ырандын түрлөрү мал көп жайылган жайыттарга ыңгайланышкан. Талаанын бул түрүнүн Теңир-Тоодо кеңири таралышы ак кылкан талааларын экстенсивдүү пайдалануунун натыйжасында келип чыккан.

Тоо этегиндеги жана орто бийиктиктеги кургак, кадимки жана шалбаалуу, бадалдуу талаа өсүмдүктөрүнө изилдөө иштери жүргүзүлдү. Кургак талаалардагы өсүмдүктөр курамы жарым чөлдөргө жакын келип, ал эми шалбаалуу талааларда нымдуулукту сүйүүчү өсүмдүктөрдүн болушу менен айырмаланат.

Талаа өсүмдүктөрү үчүн көп жалбырактуу алтыгананын (*Caragana pleiophylla*) мааниси чоң. Бадалдын бул түрү жерге төшөлүп өсүп бийиктиги 50-70 см, ал эми аянттын 50-60% каптап жыш өсөт. Бул бадалдардын арасындагы мезофиль өсүмдүктөрдүн болушу, андагы нымдуулуктун жакшы сакталгандыгын айгинелейт. Мындан сырткары, бадалдардын түбүнө чоң өлчөмдөгү жалбырактардын калдыктары чогулуп жана чириндиге айлана баштайт. Л.Н.Соболевдин (1953) жана М.А.Глазовскаянын (1953) пикирлери боюнча зат айлануунун мындай түрү коңур өөрчүшүнүн өзгөчө жолун аныктайт деп билдиришет.

Совет доорунда Ысык-Көл өрөөнүнүн өсүмдүктөр дүйнөсүн эң мыкты изилдеген окумуштуу Л.Н.Соболевдин (1972) пикири боюнча көп жалбырактуу алтыгана (*Caragana pleiophylla*) бул аймакта өтө кеңири мейкиндикти ээлеген жана азыркы күндө айрым жерлерде бадалдын бул түрүнүн жок болуп кетиши адам баласынын

чарбачылык ишинен – өрттүн жана мал жаюнун кесепетинен келип чыккан. Алтыгана бадалдарынын жайыт эрозиясынын өөрчүшүндө да мааниси өзгөчө: алар жайылган койлордун жолдоруна бөгөт болушуп, өсүмдүктөрдү толук тапталып калуудан сактап, бадалдардын арасындагы мал өтүүчү жолдор сызык сымал эрозияны көбөйткөнү менен терең жайгашкан алтыгынанын тамыры тоо капталдарын толук жуулуп кетүүдөн сактайт.

Бурма-Суу дарыясынына алабында кеңири аянтты бадалуу-шыбактуу-бетегелүү, алтыганалуу-шыбактуу-кылканактуу жана шыралжындуу-бетегелүү өсүмдүктөр жалпылыктары ээлешет.

Бадалдуу-шыбактуу-бетегелүү-талаалар 35⁰ жантайыңкылыктагы чыгыш-түндүк-чыгыш тоо капталдарын ээлешет. Абсолюттук бийиктик 1920 м. Бадалдар ярусунда бөрү карагат (*Berberis heteropoda*), табылгы (*Spirea hypericifolia*), көп жалбырактуу алтыгана (*Caragana pleiophylla*), ыргай (*Cotonoaster multiflora*), шилби (*Lonicera hispida*), теңир-тоо чиеси (*Cerasus tianschanicus*) орун алышкан. Чөп өсүмдүктөр ярусунда бетеге, ичке коңур баш жана ушул эле яруста жарым бадалдарга кирүүчү ысык-көл шыбагы, топтолмо аяния, бүтүн жалбырактуу аркар от сыяктуу түрлөр орун алышкан (табл. 1).

Талаанын бул түрү ээлеген тоонун бетинде мал чар-жайыт жайылгандыктан жалгыз аяк жолдор менен өтө тилмеленген. Чөп өсүмдүктөрүнүн көпчүлүгү фенологиялык фазасын толугу менен өтпөй калгандыгынын негизги себеби жайыт катары ыксыз пайдалануу жана жай мезгилинин өтө кургакчыл болушу да өз таасирин тийгизген. Тоонун капталындагы айрым жерлерде топурак кыртышы жаан-чачын учурунда жуулуп кеткен.

Алтыганалуу-шыбактуу-кылканактуу ассоциация тоонун жантайыңкылыгы 20⁰ болгон түндүк капталын ээлейт. Абсолюттук бийиктик 2070 м.

Көп жалбырактуу алтыгана үстөмдүк кылган өсүмдүктөр жалпылыгында түрлөрдүн саны аз. Эдификатордун кызматын көп жалбырактуу алтыгана аткарат. Ири дүңгөлүү ак кылкандар (*Stipa capillata*, *S. kirgisorum*) алтыгананын арасында гана сакталып калышкан. Көп жалбырактуу алтыгана аталган түрлөргө жашынып, жашоо өткөрө турган жайдын милдетин аткарат. Ысык-Көл шыбагынын үстөмдүк кылышы дүңгөлүү талааларды чар-жайыт пайдалануунун натыйжасында келип чыккан.

Шыралжындуу-бетегелүү талаа Бурма-Суунун байыркы террасасын, жантайыңкылыгы 15-20⁰ келген тескей капталдагы чоң аянтты ээлеп жатат. Абсолюттук бийиктик 2100-2200 м. Байыркы террасанын түндүк тарабында катар-катар түшкөн жалгыз аяк жолдордун торчосу орун алып, алардын туурасы болжол менен 70-80 м узуну - 130-140 м, ал эми жолдун тереңдиги 20-25 см, жазылыгы 40-45 см, удаалаш өткөн жолдордун ортосундагы аралык 1 метрге жакын. Топурак кыртышын өсүмдүктөр каптоосу тегиз эмес 65%.

Талаанын бул түрүндөгү доминанттар болуп бетеге жана шыраалжын саналат. Түштүктү карай талаа өсүмдүктөрүнүн курамы көбөйө баштайт. Ушул эле багытта өсүмдүктөрдүн абалы да жакшырып, вегетация фазасын толугу менен өтө башташат. Тоо капталынын апайтөш бөлүгүн ээлегендиктен бул аянттагы талаа өсүмдүктөрүнүн арасында бирин-серин нымдуулукту сүйүүчү шалбаа элементтерин дагы жолуктурабыз (табл.1).

Байыркы террасанын түштүк тарабында жайыт катары ыраатуу түрдө мезгил-мезгили менен ири мүйүздүү мал жайылып турат. Өсүмдүктөрдүн абалы орточо. Жылдын кургакчыл болушу да талаа өсүмдүктөрүнө өз таасирин тийгизүүдө.

Каракол дарыясынын оң алабында кеңири аянттарды ак кылкандуу-дүйүм чөптүү, алтыганалуу-кылканактуу, ак кылкандуу-алтыганалуу, алтыганалуу-кылканактуу дүйүм-чөптүү талаалар ээлеп жатат.

Ак кылкандуу-дүйүм чөптүү талаалуу-шалбаалар тоонун жантайыңкылыгы 8⁰ болгон түндүк капталдарыда орун алган. Абсолюттук бийиктик 2000 м.

Өсүмдүктөр дүйнөсүндө талаа элементтери – ак кылкан, бетеге, түркөстан ыраңы ичке коңур баш, ысык-көл шыбагы менен бирге ак сокто, шыраалжын, сары чай чөп, кадимки көк чай чөп, шалбаа шимүүрү сыяктуу нымдуулуктун жетиштүү шарттарында өсүүчү түрлөр кездешишет. Топурак кыртышын өсүмдүктөр каптоосу 95% түзөт. Изилдөө учурунда талаалуу-шалбаада мал жайылган эмес. Өсүмдүктөрдүн абалы канаатандыраарлык, алардын жайдын аптабынан, жаан-чачындын жоктугунан гана жабыркагандыгы байкалат.

Алтыганалуу-кылканактуу талаалар тоонун батыш капталында жантайыңкылыгы 25⁰ болгон тоонун беттерине мүнөздүү. Абсолюттук бийиктик 2060 м.

Бадалдар ярусунда эдификатор көп жалбырактуу алтыгана менен бирге биринсерин бөрү карагаты жана боз терескенди жолуктурууга болот.

Чөп өсүмдүктөрү эки ярустан турат. Биринчи яруста (80-45 см) – ак кылкан, учсуз түбү бош, ат конок, шалбаа шимүүрү, ал эми экинчи яруста (30-10 см) – ысык-көл шыбагы, топтолгон аяния, кыска түтүкчөлүү ирис, бетеге, төшөлмө жылтыркан ж.б. орун алышкан. Мында тоо капталдарындагы торчо сымал орун алган, жалгыз аяк мал өтүүчү жолдорду акырындык менен чөп өсүмдүктөрү каптай баштаган. Бул көрүш изилденип жаткан аймак жайыт катары аз пайдалануунун натыйжасында келип чыгууда.

Алтыганалуу-дүйүм-чөптүү ассоциация Каракол дарыясынын оң алабындагы батыш түндүк-батыш, салыштырмалуу тик – 30⁰ тоо капталдарында орун алган. Бул аянтта бетин эңилчектер каптаган чоң таштар орун алышкан.

Алтыгана бадалынын орточо бийиктиги 25 см, жерге төшөлүп, топ-топ болуп өсүшөт. Кылканактуулардан кыргыз ак кылканы, кылкандуу ак кылкан, бетеге жана ичке коңур баш көбүрөөк кездешишет. Дүйүм чөптөрдөн шыраалжын, жыттуу көкөмерен, канаттай аркар от, топтолгон аяния, кадимки галиум ж.б. орун алышкан (табл.1).

Байкоо жүргүзүлүп жаткан аянт изилдөө учурунда өсүмдүктөрдүн абалынын жакшы экендиги, ошол учурга чейин мал таптакыр жайылбагандыгы менен айырмаланат.

Изилдөөлөрдөн төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

Каракол дарыясынын оң алабы – Бурма-Суунун аймагында орун алган талаа өсүмдүктөрү чар-жайыт пайдалануунун натыйжасында сапаттык жагынын төмөндүгү жана түрдүк курамынын жардылыгы менен айырмаланат. Топурак кыртышынын эрозияга дуушар болушу бул аймакта тез аранын ичинде бул көрүнүштү азайтуу иш-чараларын жүргүзүүнү талап кылат.

Каракол дарыясынын оң алабындагы талаа өсүмдүктөрүнүн түрдүк курамы бай, мында алар толук вегетациялык мөөнөтүн өтүшөт. Бул аймактагы талаа өсүмдүктөрү жайыт катары сарамждуулук менен пайдаланылгандыктан алардын абалы жакшы.

Ландшафттын эң жакшы индикатору катары өсүмдүктөрдүн мааниси ченемсиз зор. Аймагыбыздагы өсүмдүктөр дүйнөсүнө аяр мамиле жасоону жаш өспүрүмдөр кезден баштообуз азыркы күндүн маанилүү көйгөйлөрүнөн экендиги эл агартуу тармагындагы кызматкерлерине кеңири маалым. Бул багыттагы экологиялык жактан тарбиялоо иштерин коомчулукка, өзгөчө жаш өспүрүмдөр арасына кеңири жайылтуу биздин милдет.

Каракол дарыясынын алабынын талаа өсүмдүктөрүнүн фитоценотикалык таблицасы

Таблица 1

Район	Бурма-Суу	Бурма-Суу	Бурма-Суу	Кара-кол	Кара-кол	Кара-кол
Тоо капталынын экспозициясы	Чыгыштуу түндүк чыгыш	Түндүк	Түндүк	Түндүк	Багыш	Багыш түндүк багыш
Тоо капталынын жантайынкылыгы	35 ⁰	15 ⁰	20 ⁰	8 ⁰	25 ⁰	30 ⁰
Абсолюттук бийиктик м	1920	2020	2073	2000	2060	2200
Топурак кыртышынын өсүмдүктөр менен капталуусу (% менен)	50	85	60	95	35	45
Өсүмдүктүн аты	Түрлөрдүн жыштыгы					
1	2	3	4	5	6	7
1. Berberis heteropoda	2	1			1	1
2. Spirea hyreicifolia	2	1				
3. Caragana pleiophylla	2	1			3	3
4. Cotoneaster multiflora	1					
5. Lonicera hispida	1	1				
6. Euonimus semenovii	1					
7. Cerasus tianshcanica	1					
8. Festuca sulcata	3			2	2	2
9. Koeleria cristata	2			2	2	2
10. Stipa kirgisotum	1				2	2
11. Elytrygia pectinitorme	2				2	3
12. Bromus tectorum	1					
13. Carex turkestanica	2	2	2	2	2	2
14. Astragalus sp.	1	1				2
15. Medicago minima	1	1	1	2		
16. Artemisia issykkylensis	3	1		1	3	
17. A. dracunculus	2	3	3	3	2	2
18. A. santolinifolia	2					
19. Allium veschnjakovii	2	1		1		
20. Tulipa sp.	1				1	
21. Alyssum desertotum	2				2	2
22. Eremostachys spesiosa	1				1	
23. Dracocephalum integrifolium	2	2		1	2	2
24. Ziziphora clinopodioides	2	2	1		2	2
25. Ajania fastigiata	2		2		2	2
26. Lagochilus platuacantus	1				2	2
27. Hypericum perforatum	1	1		1		
28. Origanum vulgare	1	2	2	1		
29. Glausium squamigerum	1					
30. Lappula microcarpa	1			2		
31. Medicago falcata	1	1		2	1	2
32. Potentilla orientalis	1					2
33. Galium verum	1	2	2		2	2
34. Dracocephalum diversifolium	1					2
35. Bromus inermis	1	1			1	
36. Phleum phleoides		2	2		2	
37. Stipa capillata	2	2		3	2	2
38. Phlomis pratensis		2		1	1	
39. Salvia deserta				3		
40. Viola rupestris		1				

41. <i>Gentiana leucomeliana</i>		1	1			
42. <i>Iris brevifolia</i>		2	2		2	
43. <i>I. tianschanica</i>		2	2	1		
44. <i>Nepeta pannonica</i>		1		1		
45. <i>Kochia protracta</i>					2	
46. <i>Poa angustifolia</i>			2	2	2	2
47. <i>Agrostis alba</i>			2			
48. <i>Calamagrostia epigeos</i>			2			
49. <i>Lathyrus pratensis</i>			1			
50. <i>Convolvulus arvensis</i>				1		
51. <i>Dactylis glomerata</i>			1	2		
52. <i>Trifolium pratense</i>			1	1		
53. <i>T. repens</i>			2			
54. <i>Achillea millefolium</i>			1			
55. <i>Geranium collinum</i>			2			
56. <i>Viola aquifolia</i>			1			
57. <i>Galium septentrionale</i>			1	2		
58. <i>Hieracium dschirgalanicum</i>			1			
59. <i>Euphrasia tatarica</i>			1			
60. <i>Brachypodium pinnatum</i>			1			
61. <i>Polygala hybrida</i>			1			
62. <i>Galatella chromopappa</i>				1		
63. <i>Scabiosa ochroleucum</i>				2		1
64. <i>Euphorbia</i> sp.				2		
65. <i>Tragopogon turkestanicus</i>				1		
66. <i>Centaurea ruthenica</i>				1		2
67. <i>Dianthus Hoeltzeri</i>				1		
68. <i>Echium vulgare</i>				1		
69. <i>Cirsium odoratum</i>				1		
70. <i>Plantago lanceolata</i>				1		
71. <i>Rumex Paulsenianus</i>				1		
72. <i>Eurotia ceratoides</i>					1	
73. <i>Oxytropis soongoricus</i>					2	2
74. <i>Scutellaria Przewalskii</i>					1	
75. <i>Linum</i> sp.					1	
76. <i>Limonium Hoeltzeri</i>					2	2
77. <i>Orostachys thyrsoiflora</i>					2	

*1 – өтө сейрек; 2 – чачыранды; 3 – көп кездешип, үстөмдүк кылуучу түрлөр.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

Глазовская М.А. К истории развития современных ландшафтов Внутреннего Тянь-Шаня. В сб.: Географические исследования в Центральном Тянь-Шане. М. 1953. с. 27-68.

Грубов В.И. Растения Центральной Азии по материалам Ботанического института им. В.А. Комарова. – М. – Л.: Изд. АН СССР, 1963 – Вып. 1. 165 с.

Соболев Л.Н. Степи средней части подгорной равнины и северных предгорий Терской Ала-Тау. Тр. ИН-та геогр. АН СССР, Раб. Тянь-Шанской физико-геогр. станции, т. 56. вып. 3. М. 1953. с. 151-203.

Соболев Л.Н. Очерк растительности Иссык-Кульской котловины. Фрунзе, 1972. 107 с.

Юнатов А.А. О некоторых эколого-географических закономерностях растительного покрова Синьцзян-Уйгурского автономного района. В кн.: Природные условия Синьцзяна. М. 1960. С. 8-40

Сагындыков. К.С.

к. г.м.-н., доцент, декан

ФЦПУЕЭН ИЦППК при КНУ им. Ж.Баласагына

Сагындыков.Ж. Н.

Преподаватель ФЦПУЕЭН ИЦППК

при КНУ им. Ж.Баласагына

(Кыргызстан)

ЖИВЫЕ, РАЗВИВАЮЩИЕСЯ ИДЕИ АЛЕКСАНДРА ГУМБОЛЬДТА (1769-1859) ПО ТЯНЬ-ШАНЮ В ОБУЧЕНИИ ГЕОГРАФИИ В ВУЗАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Это понятие в научную литературу вошло в вторую половину XIX в. Высокое плато, раскинувшееся между Алтаем, и Гималаями - по долготе и между большими Хинганом и равнинами Турана- по широте А.Гумбольдт называл «Центральной Азией». Такое Гумбольдтовское определение принято по изданию ЮНЕСКО “History of civilizations of Central Asia” (Vol.I. Paris. INESCO Publishing,1992.). Эратосфен, написавший свою «географию» приблизительно за 200 лет до н. э. считал, что от мощного широтного хребта Тавр, который, по его мнению, тянется от малой Азии на восток в Китай, на долготе бассейна р. Инд к северу отходит меридиональный отросток (рис. 1) . Здесь берут начало реки Окс и Яксарт (Аму-Дарья и Сыр-Дарья). Хребет Тавр фигурировался под разными названиями. Представления о долготном поднятии, приблизительно соответствующем Памиру, продержалось с переменным успехом до наших дней. Плиний и Птолемей (II век н.э.) называли эту меридианальную горную систему, отделяющую Кашгарию от Согдианы, Имаем, или Имаусом. В XIII в. Марко Поло разделил этот горный узел на Бадахшан, Вахан, Памир и Болор. Последний примерно соответствует Западному Куньлуню – Кашгарскому и Сарыкольскому хребтам (рис.1). Местное население долину и перевалы регулярно пользовало как великий шелковый путь. В XIX в., в Европе были получены дополнительные сведения об орографии Гиндукуша, Бадахшана, и Памира. Первым научным трудом, в котором делается попытка тектонического синтеза, является работа Александра Гумбольдта «Центральная Азия» (1843, русский перевод, 1915). Исходил из имевшихся, главным образом, орографических данных и анализа распределения осадков, рассматривал он Центральную Азию как систему пересекающихся широтных и меридиональных хребтов(рис 2). К широтным (вернее восток-северо-восточным) хребтам он относил Гималаи, Гиндукуш, Куньлунь, Тянь-Шань, Алтай, а к меридиональным-Урал, Сулеймановы горы и др. Важнейшим орографическим элементом Центральной Азии Гумбольдт считал меридиональный Болор (или Белур–Таг), который, как он предполагал, пересекает Гималаи, Куньлунь, весь Тянь-Шань и, заворачивая к северу-западу, оканчивается хребтом Кара-Тау (Казакстан). Кроме этого представления о меридиональном Болоре (Памире), мы видим у Гумбольдта зародыш идеи о глубинных разломах: по его мнению, линейность хребтов связана с вулканической деятельностью по системам громадных трещин – расколов земной коры. Гумбольдт считал, что в Центральной Азии широко развит и современный вулканизм, особенно в районах пересечения Болором широтных систем хребтов. Изучив геологию вулканических гор Европы и Южной Америки А.Гумбольдт с Л.Бухом и другими учениками А.Г Вернера разрушив теорию о «нептунистов» обосновали противоположную теорию «плутонистов» Д.Геттона и др. По А.Гумбольдту воздействия внутреннего расплава вулканов вызывало образование высочайших горных цепей, как Гималаи, Анды, Памир, Тянь-Шань и др. хребтов. Вулканические силы продолжают сотрясать Землю по линейным направлениям, трещинам, разломам (по А.В.Пейве глубинным разломам, 1945). Представление Гумбольдта о связи внутренних и внешних частей нашей

планеты и образование гор и континентов по новому обосновали многих разделов геологии, географии и биологии. А.Гумбольдта его современники называли «вторым Колумбом». А.Гумбольдт сформулировал цель своей жизни «объять небо» и «землю» создать новую картину мира. В следующие годы все исследователи опирались на труды А.Гумбольдта. Ф.Рихтгофен в своем капитальном труде «Китай» (Richihoten, 1877) в ферганском хребте видел доказательства существования субмеридионального горного поднятия, возможно, активного вулканизма. Авторитет А.Гумбольдта был настолько велик, что его представления о современном вулканизме основались незыблемыми вплоть до региональных работ здесь И.В. Мушкетова, Г.Д.Романовского и др.

Свою задачу А.Гумбольдт, мы думаем, полностью выполнил. Русские путешественники-географы посещали центральную и Среднюю Азию уже с XVI в. Но первые геологические исследования, послужившие развитию тектонических представлений, были (рис.3) осуществлены лишь с 1874 г. И. В. Мушкетовым и Г. Д. Романовским. Результаты работ были опубликованы в нескольких статьях, в 1881 г. ими была составлена первая геологическая карта Средней Азии, в то время известной под названием «Туркестан». Главные же результаты были опубликованы И.В. Мушкетовым в 1888 — 1891 гг. в двухтомном «Туркестане». В эту работу вошли и основные материалы Д. Л. Иванова, первого геолога-исследователя Памира (Болора). Д. Л.Ивановым было отмечено дугообразное в плане расположение памирских тектонических конструкций, в их числе — и горных хребтов, хотя сам он говорил лишь о северо-западных протираниях на востоке и северо-восточных — на западе, не употребляя еще понятия «дуги». Признавая и меридиональные хребты, Д.Л.Иванов рассматривал их как чисто орографические единицы и указывал, что они не являются тектоническими поднятиями меридионального Болора не было.

Позднее «Туркестан» был переиздан. Тектонические представления И. Мушкетова, изложенные главным образом в первом томе (2-е издание в 1915 г.), были в значительной мере дополнены.

И. В. Мушкетов еще находился под значительным влиянием идей Гумбольдта, в частности, по вопросу о значении орографии для анализа тектоники. Однако более существенны новые положения, выдвинутые Мушкетовым. Им было доказано, что современный вулканизм, если он и есть (в местах, которые посетить не удалось), играет незначительную роль. Основное направление горных хребтов — субширотное, слагающееся из двух: древнее, «гранитное» — северо-восточное, и более молодое, третичное, возможно и современное — северо-западное. В целом они создают выпуклые к югу дуги (Мушкетовым было выдвинуто понятие о дугах Тянь-Шаня, хотя за недостатком материала самые дуги не были намечены достаточно правильно). Это идея позже обоснована Д.В.Наливкиным. Далее, И.В.Мушкетов установил отсутствие Болора или каких-нибудь других самостоятельных меридиональных горных хребтов в пределах Тянь-Шаня. Этим исследователем впервые была показана закономерность надвигания поднятых массивов кристаллических пород на прилегающие опущенные участки; впоследствии эта закономерность стала известной как «правило Леукса». При этом, уже тогда И. В. Мушкетовым это явление было понято как следствие, а не причина в общем процессе.

И. В. Мушкетовым, К. И. Богдановичем, А. П. Федченко, Н. А. Северцовым было отмечено субширотное простираие горных гряд (и тектонических зон) Памира(см 4 и 5). На западе, однако, представление А.Гумбольдта о меридиональном Болоре продержалось почти до конца века. Оказалось, горы Тянь-Шаня представлении дневными, а не современными, магматическими пародами, глубинными разрушенными разломами. В настоящее время доказаны, что горы Тянь-Шаня и Памира сложены не современными, а более древними породами, в том числе вулканическими. Они сильно разрушены разломами, контролирующими современные очаги землетрясений. И.В. Мушкетов в конце XIX века указал, что «данные» об извержении вулканизма связаны

самовозгоранием юрских углей (С.С.Шульц, 1979, стр.225). В 1895 г. в Лондоне была издана книга Б. Керзона (русский пер. 1898), в которой взгляды Гумбольдта на строение Памира были подвергнуты критике. Однако новейшие успехи по географии и геологии Центральной Азии, Тянь-Шаня в основном подтверждают геоморфологических взглядов А.Гумбольдта (Заненшайн и др. 1990, Бакиров 2006 и др.)

В аномальном участке Тянь-Шаня (Ферганский и Алайский хребты) позже были вделаны «ферганские сигмиды» (Д.И.Мушкетов), Таласо-ферганский сдвиг (В.И.Огнев, В.А.Николаев, Н.М. Синицын, В.С Буртман, А.В.Пейве, В.Г.Королев и др.) Таласо- ферганский сдвиг функционировал не только в полезное, мезозое и кайназое, но и в кембрии и докембрии (Сагындыков и др.1972)

ЛИТЕРАТУРА:

- 1.Бакиров А.Б. Ноосферология. Бишкек, 2006г, 268с.
2. Буртман В.С. Структурная эволюция палеозойских складчатых систем, м.: Наука, 1976.
3. Зоненшайн Л.П. и др. Тектоника литосферных плит территории СССР, «Недра», 1990, кн. 2, 334, 264 с.
4. История геологии, «Наука», Москва, 1973, в С. 42; 50; 57; 61; 71; 73; 74; 75; 77-79; 94-96; 106; 115; 218; 229; 247; 305. изложены материалы о А.Гумбольдте, в различных разделов геологии.
5. Сагындыков.К.С., Шукуров. У., Черепанова В.А. Новые данные о Таласо-Ферганском разломе. ДАН СССР, Т.206, № 1972.
6. Умурзаков.С. С четырех сторон горизонта. Фрунзе, 1983.

Приложения

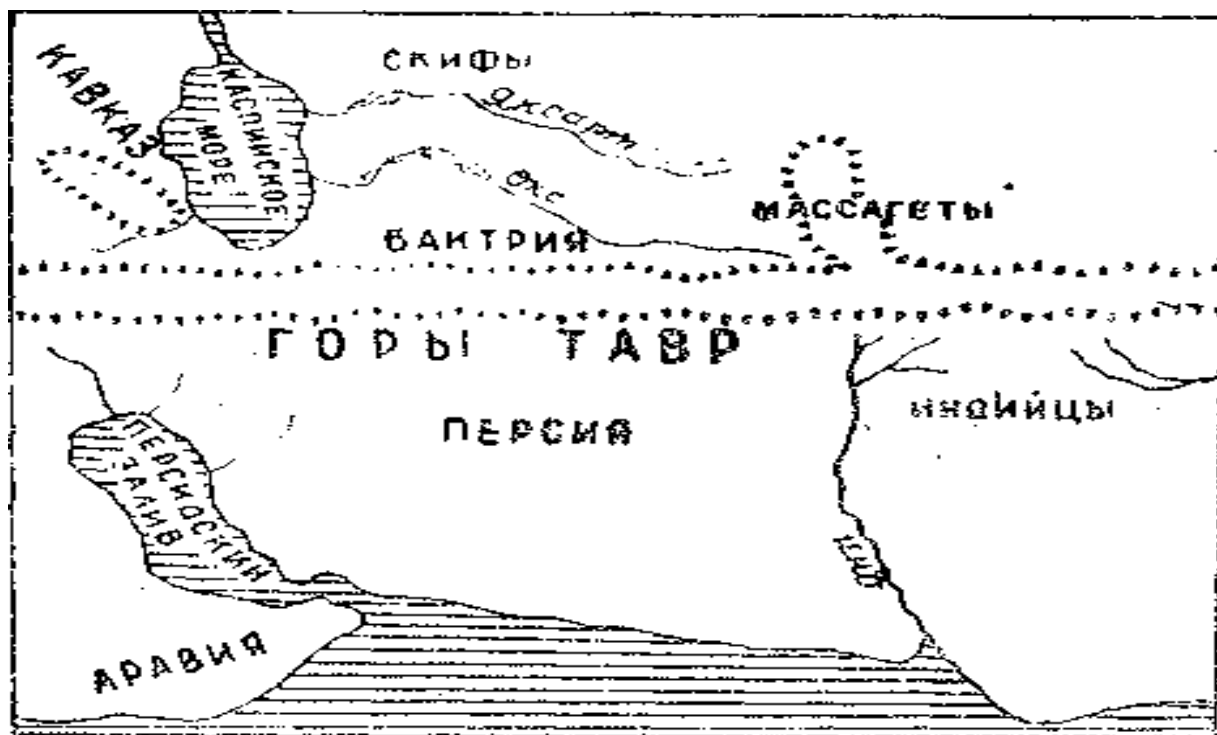

Рис. 1. Карта Эратосфена (по Боднарскому, из Ага-ханянца, 1962).

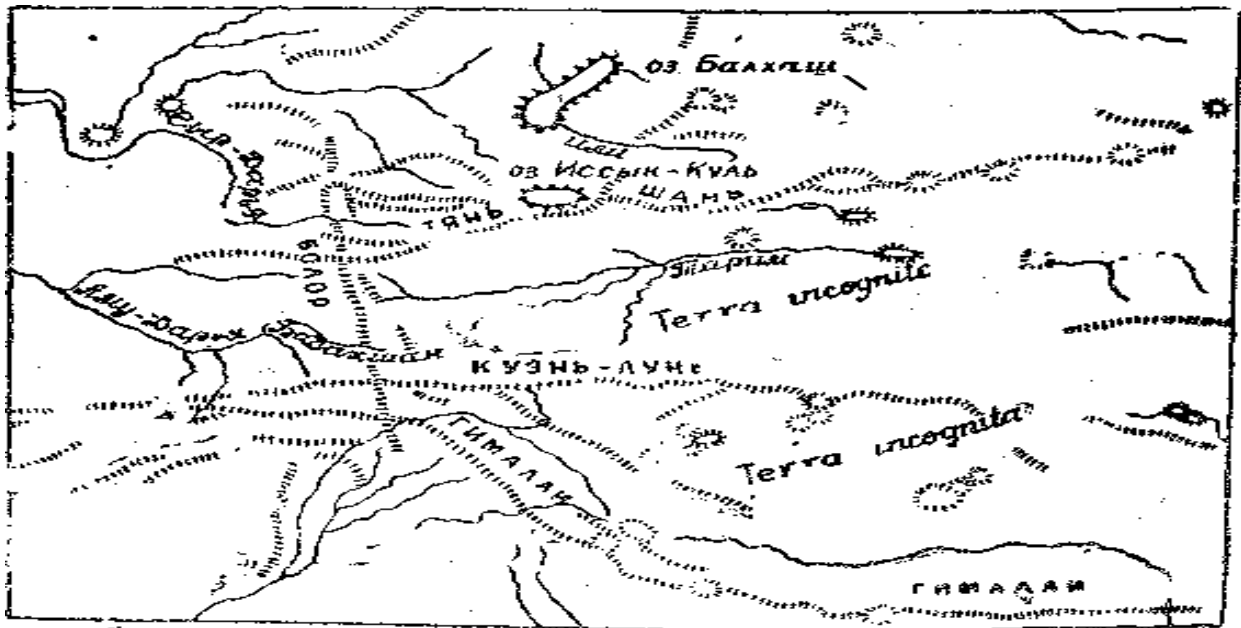

Рис 2. Схема расположения хребтов Центральной Азии по А. Гумбольдту (из Бархатова, • Бархатовой, 1962).

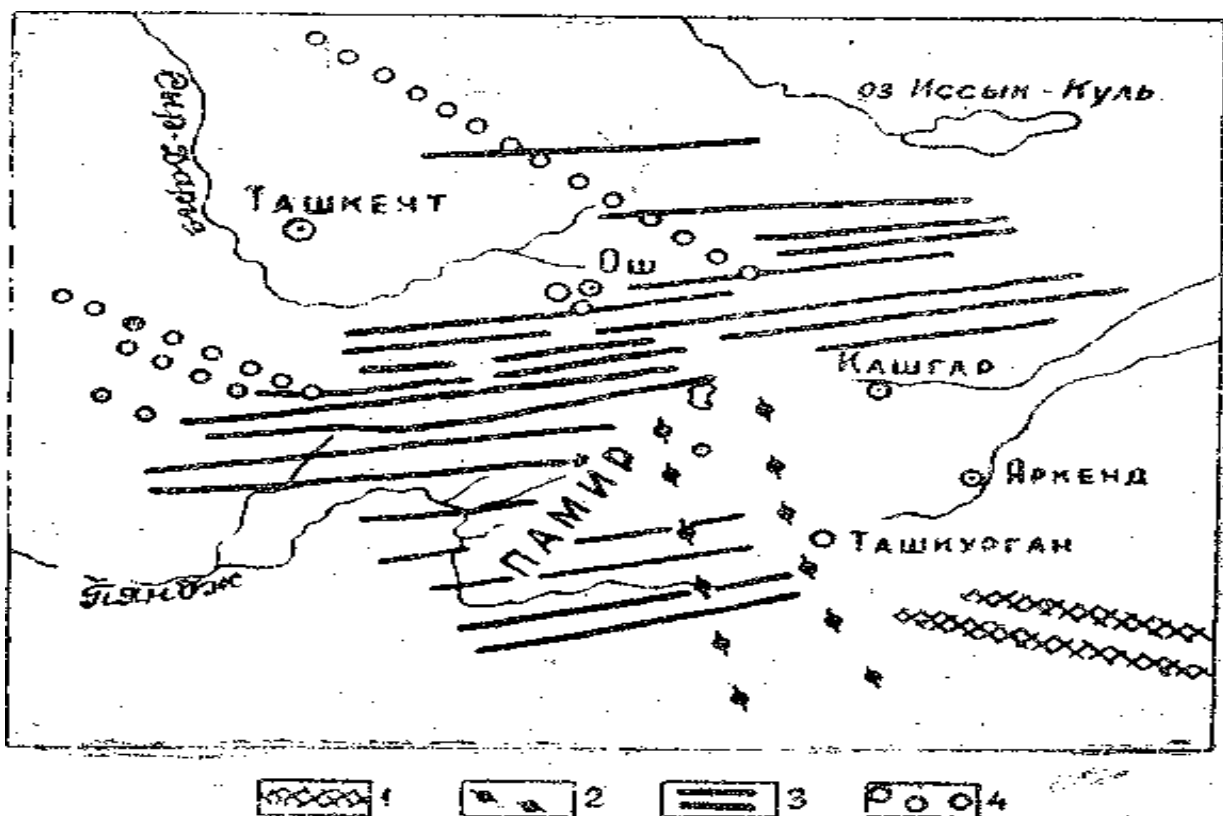

Рис. 3. Главные горные системы запада Центральной Азии, по Ф. Рихтгофену (из Бархатова, Бархатовой, 1962): 1—Кунылуньская; 2—Гималайская; 3—Тянь-Шаньская; 4—Каратауская.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАБИҒАТ ҚҰБЫЛЫСТАРЫН БОЛЖАУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҰСТАНЫМДАР

Қазақ елінің барша тіршілік болмысы табиғатпен тамырлас. Жыл маусымдарымен санаса отырып, бойлық бойынша тербеліп көшіп қонуға бейімделген көшпелі қазақтың материалдық өндіріс жүйесі шаруашылықтың біртұтас құрылымын қалыптастырып, мұның өзі бір-бірімен өзара біте қайнасқан әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени жүйені қалыптастырған. Мұндай жүйе барша өмір салты, әлеуметтік тарихтың қарқынын, материалдық және рухани мәдениеттің қасиетін, салт-дәстүрін, талғам-танымын реттеп өміршең етіп отырады. Бұл тарихи дамудың кепілі болып келген.

Халқымыз табиғат құбылыстарына, қоршаған ортаға қарсыласы ретінде қарамаған. Неғұрлым табиғат сырын терең тануға, табиғатпен бірге өмір сүруге бейімделген. Олар табиғатты бағындыру арқылы емес табиғатпен тіл табысу арқылы бақытты өмір сүруге болатынын таным-тәжірибе деңгейінде ғана біліп қоймай, мұның өзін өздерінің моральдық-эстетикалық қалыптарына айналдырған. Ғасырлар бойы қоршаған орта мен табиғат құбылыстарының қасиет-болмысын қалт жібермей бақылау арқылы қазақ халқы өздерінің білік-тәжірибесін шыңдап отырған.

Халқымыз дәстүрлі шаруашылығымен мәдениетінде кеңістік пен уақыт санаттары ерекше орын алады. Олардың дүниетанымында бұл шамалар өмір сүрудің негізгі кепілі деп қарастырылады. Көшпелі қазақтар жыл мезгілдерін қатаң айырып, өз шаруашылық әрекетін соған байланысты бағыттаған.

Қазақтардың табиғат құбылыстары жөніндегі ақпараттылығы ол өмір тәжірибесі. Олар ай мен маусымдарға, жұлдыздарға ат қоя білген, осының негізінде өзіндік ұлттық күнтізбесін жасаған. Табиғат құбылыстарымен заңдылықтарын терең зерттеген қазақтардың халықтық экологиялық қағидалары қалыптасқан.

Осындай тәжірибе біліктері нәтижесінде ауа райын болжаудың қазақи дәстүрлі болжамдары туындады. Олар өздерін қоршаған табиғатқа байланысты. Алдымен табиғаттағы өзгерістерге аспан шырақтары мен жұлдыздарға қатысты болса, қалғаны жануарлар мінез-құлықтары және өсімдік әрекетіне байланысты жіктеледі. Осылардың негізінде әртүрлі ауа райы құбылыстарын белгілейтін амалдар қалыптасты.

Өзектілігі: Қоршаған табиғат ортасын бақылап, зерттеп қалыптастырған қазақ халқының түсініктерімен білік тәжірибелері ұмытылуда, сондықтан оларды жаңғырту өзекті мәселе болып келеді.

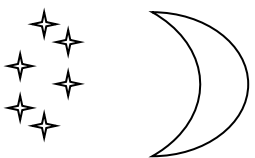
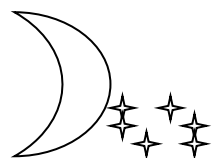
Шешу жолдары: Бұл жұмыстың зерттеу объектілері қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына керекті түсініктер мен табиғат құбылыстары болып саналады. Жұмыс барысында нақты шамалар, маусым аттары мен ұлттық күнтізбесі, халықтық қағидалар, дәстүрлі болжамдарды жинақтау.

Ай арқылы қазақ жұрты ауа райын алдын – ала болжап білген. Ай шалқайып туса, онда сол айда күн жайсыз, суық болады, ал Ай еңкіш, еңкейіп туса, онда сол айда күн жылы, жайлы болады дейді. Айдың үш жаңасында ай толығырақ, өңі ақ, екі ұшы доғалдау, тік көтерілсе, сол айда жауын – шашын, жел борасын аз болады деп есептейді. Егер Айдың екі ұшы сүйір, өңі ашық, шалқақ туса, онда сол ай жауын – шашынды, желді, борасынды болады. Ай туғанда, бұрынғысынан үлкендей көрінсе, сәулесі қызғылт болса, жауын жауатының белгісі. Толған ай ашық туса, күн жылы, жақсы болады. Ай қызыл түспен қорланып, әлгі шеңбер кеңейіп барып жоғалса, келесі күн ашық болады. Егер Ай бұлыңғыр болса – жаңбырға қарсы, ал ашық түсті Ай ауа

райының ашық болатындығын білдіреді. Жұлдыз шақшиып тұрса, күн аязды болады. Күзде Шолпан таңертең көрінсе, қыс жұмсақ болады. Егер Шолпан күзде кешке таман көрінсе, қыс қатты болады.

Тоғыс есебі.

Қазақ есепшілері бағзы заманда аспан әлеміндегі және жер бетіндегі сан қилы табиғат құбылыстарын ұзақ жылдар жіті бақылап, зерттеп, Күн, Ай, жұлдыз секілді аспан шырақтарының бір-бірімен тығыз байланыстылығын, олардың көк жүзіндегі қозғалыстары арқылы жыл маусымдарын, ай, тәулік сияқты уақыт өлшемдерін анықтаған. Осы қағида негізінде нысанаға Ай мен белгілі бір жұлдыздың «кездесуі» алынып, халықтың күн қайыру жүйесі жасалған.

		
1– күн: «тоғам»	2– күн: «ауыл үй қонды»	3– күн: «өріп шықты»

1- сурет Ай мен Үркердің тоғысуы

«Тоғыс» деп есепшілер түнгі аспанда Үркер шоқжұлдызы мен Ай табағының қатар көрінуінен немесе бір жанасындағы Айдың Үркерді басып өтуін айтқан. Есепшілер Ай мен Үркердің тоғысуын үш күнге бөледі (1-сурет):

1) Ай мен Үркердің бір-біріне жақын келген 1–ші күнін «тоғам» деп атаған. Кей жағдайларда тоғам кезеңі де айдың басы болып есептелген.

2) Бір жаңасындағы Ай табағының дәл алдына келіп, Үркер тоқтаған 2–ші күнін «ауыл – үй қонды» деп атаған. Көбіне осы кезең тоғыс айы басталғанын білдіретін құбылыс ретінде қолданылған.

3) Ай табағы Үркерді басып өткен 3–ші күнді «өріп шықты» деп атаған.

Бұл күні Үркер Ай табағының сыртқы жағында жарқырап тұрады. Ауа райының қолайсыздығына байланысты алдыңғы екі тоғысты көре алмаған есепші осы құбылысты көріп, тоғыс айы басталғанын біліп отырған.

Есепшілер мен қарапайым жай халық тоғысу кезінде Ай мен Үркердің орналасуына қарай түрлі болжамдар жасаған.

1) Егер тоғыс кезінде Ай мен Үркердің бір-біріне жақын орналасқанын көрсе «мына екеуі әмпәй–жәмпәй бола қалыпты, мал мен жанның жағдайы жаман бола қоймас» деп қуанысыпты.

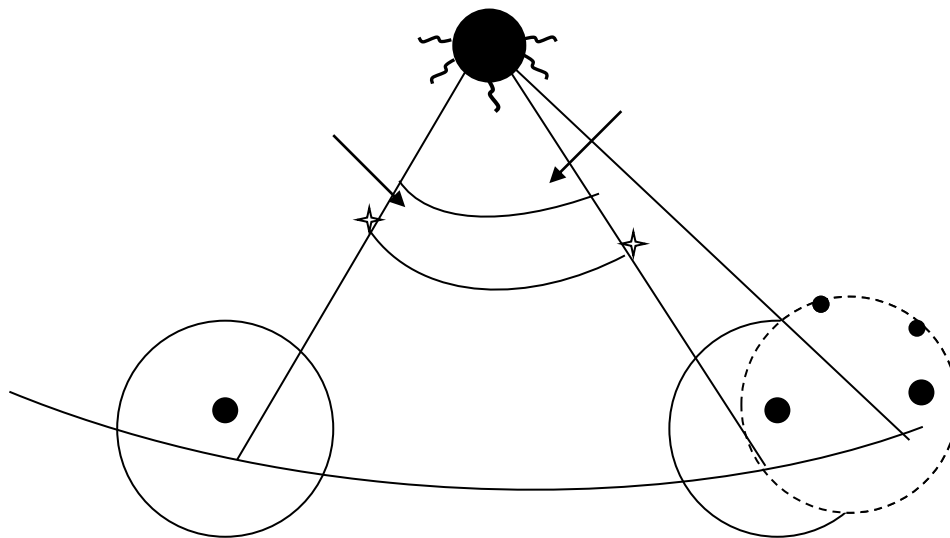
2) Егер тоғыс кезінде Ай мен Үркер бір-бірінен алыс болса, «бұл екеуі бір-біріне қырбай болған екен, қырсығы мал мен жанға тимесе болар еді» деп қауіптеніпті. Әсіресе, «жұт» болатын жылдардың алдында осындай құбылыстар бірнеше рет қайталанып отырған екен.

3) Егер тоғыс кезінде Ай мен Үркер бір-біріне жақын орналасқанымен Ай сәл шалқайып тоғысса да, халқымыз «бұл тоғыс Айға жайлы, малға жайсыз» болады деп ренжіскен.

Туар ай мөлшері жұлдыздық ай мөлшерінен – 2,2089272 немесе 2 тәулік 5 сағат 51,31 секундтай көп. Мұндай уақыт айырмашылығы Жердің Күнді айналатын бағытымен сәйкес келуінен пайда болады (2-суретке сәйкес).

Жаңа айдан кейін Үркер жұлдыз шоғыры, Ай мен Жер Күн сәулесі тіке түсетін сызық бойына орналассын делік (тоғысу құбылысы). Жұлдыздық ай (27,321 тәулік) өткенде Жер өз орбитасы бойынша 27 градус жол жүріп Ж жағдайына, Ай А жағдайына, Үркер Ү жағдайына келгенімен, жаңа ай тумайды, бірақ, «тоғысу» құбылысы болады. Себебі, бұл кезде Ай Жер мен Күннің арасында болып «озып» кеткен Жерді қуып келе жатады. Жаңа Ай туу үшін Ай А Жер Ж жағдайына тура келіп, Күн сәулесі бойындағы түзу сызық бойына орналасуы қажет. Міне, осы «қуып жету

үшін» жоғарыда айтқан 2,2089272 немесе жуық түрде 2 тәулік 5 сағат керек. Сонда $27,321661 + 2,2089272 = 29,5305882$ тәулікте тең туар (синодтық) ай мөлшері пайда болады.

2 - сурет Жердің Күнді айналу бағыты

Тоғыс есебіндегі айлар жүйесі.

Тоғыс есебіндегі айлар жүйесі Айдың кемитін фазалары бойынша табиғи реттілікке қарсы тақ сандармен белгіленген. Тоғыс есебіндегі айда 28 тәулік болғанымен, жылдың 1-ші айын 27 тақ санымен «ойша» белгілеп, 1 санын өзгеріссіз қалдырған. Одан кейін 25, 23, 21, 19, 17, 15, 11, 9, 7, 5, 3 сандарымен тоғыс аяқталады. Ғылыми тілді неомения, қазақша «өлара» деп аталатын 2 тәулік 5 сағат бойы Ай көрінбейді. Бұл уақытта ай өз орбитасы мен алға жылжып кеткен Жерді қуып келе жатады. Ай Жерді қуып жеткен соң бір жаңасындағы Ай Үркер жұлдызымен қатар көрінеді. Бұл тоғыс айының басы болып табылады. Бірақ, «тоғысулар» үнемі тақ сандарға сәйкес келмей кейбір айларда жұп сандарға да тура келіп қалады. Әйтсе де, дәстүр үрдісін бұзбау үшін, жұп сандарды тақ сандарға ауыстырып санай береді. Мұндай уақыт айырмашылығы 28 күндік тоғыс айымен нақты жұлдыздық (сидерлік) ай арасындағы сәйкессіздіктен пайда болады. 28 күн – 27,321661 күн = 0,678339 немесе 16 сағат 17 минутке тең. Сондықтан да, 364 күндік тоғыс жылы мен 355 күндік жұлдыздық Ай жылының арасында 9 тәулік айырмашылық пайда болып, мұндай уақыт айырмашылығы ең әрі кеткенде 19 тәулікке дейін жетіп, Тоғыс есебімен қайтадан теңесіп отырады.

Жаңа сипаттағы Тоғыс есебі үшін – 160 жылдық айналыс ең қолайлы болып табылады. Оның математикалық теориясын былайша көзге елестетуге болады:

- 1) 160 жыл * 365,25625 тәулік – 58441 тәулік – 0,0001104 тәулік қысқа.
- 2) 2139 ай * 27,321645 тәулік – 58441 тәулік 0,0000154 тәулік қысқа.
- 3) 1979 ай * 29,530571 тәулік – 58441 тәулік – 0,0000172 тәулік қысқа.
- 4) 12 жыл * 5 – 60 жыл * 8 – 480 жыл : 3 цикл – 160 жыл болып теңеседі.

Қорытынды: Адам рухани дүниесін сыртқы табиғат құбылысын тану арқылы қалыптастырады да, өзін жалпы жаратылыстың бір өкілі ретінде сезіне біледі.

Қазақ халқының табиғат құбылыстары туралы дүниетанымдық мол мұрасының маңызы ерекше, халық қазынасын жан-жақты пайдалану қажет екендігін бүгінгі күннің өзі талап етуде.

Өзін табиғатпен тұтастықта, табиғаттың бір бөлшегімін деп тану, халқымыздың табиғат құбылыстары туралы дүниетанымымен ұласып, атадан балаға ұрпақтан ұрпаққа асыл мұра ретінде өз жалғасын табуы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. С. Кенжеахметұлы. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы, Атамұра, 2010 ж.
2. М. Әбілқайыр. Таңғажайып табиғат. Алматы, 2007 ж.
3. А. А. Жақанқызы, Ж. Е.Үсімбекұлы, Қ. Тұрсын, Қ. А. Тойғанбайқызы. Экологиялық энциклопедия. Алматы, 2007 ж.
4. А.Е.Манкеш. А.Р.Алиякбарова. Айналаны қоршаған орта. Экология. Алматы, 2008ж.
5. М.Ш.Өмірбекова. Қазақ халқының дәстүрлі өнері.Алматы, 2004ж

Ташенова Ж.К. Кенжебекова Л.Т.

*«Таңшуақ» шағын орталық тәрбиешісі
Балқаш қаласы,Қарағанды облысы,
(Қазақстан)*

БАЛА ДЕНСАУЛЫҒЫН НЫҒАЙТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында айтылғандай салауатты өмір салтын ұстау қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Осы бағытта болашақта еліне елеулі, халқына қалаулы, ата-анасының мақтанышы дені сау етіп өсіру жолындағы тәрбие ісін басшылыққа алып келеміз.

Қазіргі білім саласындағы тәрбие мен оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты білгір маман болу мүмкін емес. Жаңа педагогикалық технологияны меңгерту тәрбиешінің зейін зерделік, кәсіптік адамгершілік, рухани заттық және де басқа да қабілеттерінің қалыптастыруына игі әсерін тигізеді, оқу-тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі. Жаңа педагогикалық әдіс –тәсілдерді меңгерген әрбір тәрбиеші ұйымдастырған оқу іс-әрекетін нәтижелі даму жағынан көрсете алады. Осыған орай біздің шағын орталықта жаңа бағыттармен жұмыс жүргізіледі. Сонымен қатар біз денсаулықты нығайтуда Мария Монтессори технологиясымен байланыстыра жұмыстар жүргіземіз. Өзгеше іс – Мария Монтессоридің осы тақырып бойынша жұмысы, нәтижелердің дұрыстық дәрежесі бойынша академиялық зерттеулерден ешқандай кем түспейтін және нақты тәрбиелеу тәжірибесінде олардың қолдану деңгейі бойынша мүлде басым. Баланың көп қимылдауға денсаулығын нығайтуда деген табиғи талпынысын М.Монтессори өзінің дидактикалық материалдарымен жұмыс жасау әдістемесін құру кезінде сөзсіз ескергендігін атап айта кетелік. Мысалы , материалмен жұмыс жасау орны әдетте қажетті заттар сақталатын сөреден едәуір алшақ, баланың материалдарды және олардың жеке бөлшектерін тасымалдау арқылы қимыл – қозғалысқа деген қажеттігін қанағаттандыруға мүмкіндігі болатындай етіп таңдалады. Екінші мысал – сөздік қорын байыту бойынша үш сатылы сабақтың екінші сатысында балаға оның қимыл – қозғалысының қажеттегі ескертілген әр түрлі тапсырмалар беріледі. Соңында, парталар және арнайы қозғалыс аймағының болмауы, баланың кез келген уақытта, басқаларға кедергі келтірмей, қимыл- қозғалысында артық күшейтілген әрекет етуге мүмкіндігі, М.Монтессоридің баланың қимыл – қозғалысқа деген

табиғи қажеттігін қанағаттандыруға көңіл бөлуінің тағы да сол айрықша рөлін дәлелдейді.

Мария Монтессори технологиясы балалардың ірі және ұсақ моторикасын дамытады, зейінін тұрақтандырады, қабылдауын, есте сақтау, ойлау, қиял, ортаға деген қызығушылығын арттырады мұның бәрі бала денсаулығына салауатты өмір салтына тікелей байланысты. Мектепке дейінгі тәрбие балалары Монтессори технологиясы бойынша күнделікті өмір жаттығуларын, математика, орыс тілі, ғарыш, сенсориканы түсіне келе, бей жай қарамағаны жөн. Математика аймағында тіл дамыту, санау, сурет салу, дене қозғалыстары, ойын элементтері кешенді көрініс табуы шарт. Орыс тілі аймағында баланы қос тілділікке, баланың сөздік қорын байыту, сурет бойынша әңгіме құрастыру, түстерді ажырата білу сияқты әдіс – тәсілдер қолданылады. Ғарыш аймағында аспан әлеміне саяхат арқылы баланың дүниетанымын кеңейту. Сенсорика – баланың ұсақ және ірі моторикасын дамыту. Мектеп жасына дейінгі балалар айналадағы өзін қоршаған дүниеден, табиғат , тұрмыс-тіршіліктен алған әсерін , көрген –білгенін ойымен қорытып, сөз арқылы іске асырады. Баланың өмірін танып біліп, сезініп, түсіну, қабылдауда қолданар басты құралы –сөз, сөз арқылы сөйлем құрап, ойын жеткізе білуі оның денсаулығымен тікелей байланысты. Мектепке дейінгі балаларды дене жағынан тәрбиелеудегі жұмыстың мәнді жағы- тұлғаны дұрыс қалыптастыру. Дене тәрбиесі балаларды ақыл-ой , адамгершілік , еңбек және эстетикалық жағынан тәрбиелі жұмысын жүзеге асыруға, олардың сергек, шат көңілді және белсенді болуларына ықпал етеді. Мектеп жасына дейінгі балалар мекемелерінде дене тәрбиесінің мазмұны мына құралдардан тұрады. Дене жаттығулары, табиғаттың сауықтырушылық күші, гигиеналық және әлеуметтік –тұрмыстық факторлары. Дене жаттығуы –дене тәрбиесінің негізгі және ерекше құралы, ол педагогтың арнайы іріктеп алған, әдістемелік дұрыс ұйымдастырылған және басқаруға болатын қозғалыс пен қозғалыс қызметінің күрделі түрлерін, қамтиды.

Ең қолайлы тәсілдер

-Жаппай (барлық балалардың негізгі әрекеттерін біркелкі орындауы)

-Тасқын тәсіл (іс-әрекеттерді ағынмен орындайды)

-Топтық (балалар 2-3 топқа бөлінеді)

-Ауыспалы (бірнеше бала жаттығуларды бір уақытта кезекпен орындайды)

Тәрбиеші бір сабақта кәсіби шеберлік, шығармашылық тәжірибесімен әр түрлі тәсілдерді бірге қосып пайдалануына болады.

Шағын орталықтағы дене тәрбиесін ұйымдастыру түрлері;

1.Дене тәрбиесі сабағы , күн тәртібі бойынша сауықтыру шаралары (таңертеңгілік жаттығу, қимыл-қозғалыс ойындары, серуендегі спорттық жаттығулар, сергіту сәттері, ауладан тыс жерге саяхат, спорттық мерекелер, ойын-сауықтар)

2.Балалардың өз бетінше қозғалу қызметі.

Кез-келген сабақтардың міндетін орындау, оның тиімділігі балаларды ұйымдастыру жұмысындағы үйлесімді жаңалығы, оқу материалдарының күрделілігі, материалдардың жабдықталуы қолайлы тәсілдерді анықтаумен байланысты.Бала денсаулығын жақсартудың бір жолы дене шынықтыру болғандықтан,оның көптеген әдіс-тәсілдері де шағын орталықта қолданады.

Күнделікті күн режиміне сәйкес шынықтыру шаралары:

-ауамен демалу (серуенге екі рет шығу)

-таңертеңгілік жаттығу (ұзақтығы балалардың жас ерекшелігіне байланысты)

-ұйқыдан сон шынықтыру жаттығулары (тақтайша үстімен,жалаңаяқ,тастар үстімен жүру т.б)

-тамақтан кейін ауызды салқын сумен шаю.

-жаз кездерінде жалаң аяқ жүру, сумен аяқты тізеден төмен қарай жуу,жалаңаш жүру т.б.

Осы орайда шағын орталықта дене шынықтыру жетекшілері бала денсаулығын жақсарту жолында біраз іс-шаралар жүргізді. Дене шынықтыру мен қауызда шомылуды ұштастырып «БІЗ СУ ПАТШАЛЫҒЫНДА ҚОНАҚТАМЫЗ» тақырыбында сауықтыру шарасын ұйымдастырдық. Іс-шарада бала денсаулығын жақсарту үшін көптеген жаңа инновациялық технологиялардың қолданылғаны байқалады. Қоғамның қазіргі заман талабына сай жоғары қарқынмен дамуы адам және оның денсаулығына ерекше көңіл бөлуді талап етеді. Ендеше халқымыздың болашағы балалар денсаулығын нығайту және қорғау еліміздің даму стратегиясының негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Баланың физикалық денсаулығын ың оның жалпы дамуына тікелей байланысты екенін баршаға белгілі қағида. Сондықтан да ҚР Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының негізгі саласының бірі – «Денсаулық» саласы деп белгіленген. Денсаулық саласы ерекше көңіл бөлінеді. Бұл саланың негізгі міндеті – «денсаулық» адамға табиғат сыйлаған ең маңызды құндылық екендігін балаға түсіндіру қажеттілігі. Оқу тәрбие үрдісін бала денсаулығына жүктеме болмайтындай, керсінше оны нығайтуға көмектесетіндей етіп ұйымдастыру керек. Шағын орталығының жұмыс ерекшелігін ескере отырып, бала денсаулығын нығайту және қорғау мәселелері, мектепалды балалардың физикалық дамуы –біздің мекеме жұмысының негізгі бағыты болып табылады. Балабақшадағы жұмыс санитарлық-гигиеналық нормаларды сақтау, тамақтандыруды дұрыс ұйымдастыру, балаларды шынықтыру жүйесін, дене шынықтыру –сауықтыру іс-шараларын дамыту, балабақшада жайлы көңіл-күй жасау арқылы жүзеге асырылады. Шағын орталық сауықтыру жұмысы бақшамыздың басшысы және медбикі тарапынан жүйелі бақылауда болады. Оны орындау үшін басшымыз және ұжымымыз балалардың өмірін қорғау, денсаулығын нығайтудың «Шынықтыру» жүйесін жасадық. Оның жұмыстың 4 бағытта жасалған. «Шынықтыру», «Емдеу-алдын алу», «Сауықтыру», «Ата-аналармен жұмыс» бойынша жүргізіледі. Әр топта балалардың сауықтыру шараларының комплексі жасалған күн тәртібін бұлжытпай орындау, жылу және тәртібін сақтау, санитарлық-гигиеналық талабын орындау, оқу іс-әрекетінің жүргізу, физикалық жүйесін тандау, шынықтыру, гимнастиканың әр түрін (тыныс алу, ритмикалық, стэп аэробика) шағын орталық бала денсаулығын нығайту мақсатында арнайы шынықтырушы шаралар сумен денеге құю, душ және күн ванналары. Шағын орталық жағдайына шынықтырудың түрлі әдістері жүргізіледі. Нүктелі құрғақ массаж, ояну гимнастикасы және т.б. Қоғамның қазіргі заман талабына сай жоғары қарқынмен дамуы адам және оның денсаулығына ерекше көңіл бөлуді талап етеді. Ендеше халқымыздың болашағы балалар денсаулығын нығайту және қорғау еліміздің даму стратегиясының негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Баланың физикалық денсаулығын ың оның жалпы дамуына тікелей байланысты екенін баршаға белгілі қағида. Сондықтан да ҚР Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының негізгі саласының бірі – «Денсаулық» деп белгіленген. Денсаулық саласына ерекше көңіл бөлінеді. Бұл саланың негізгі міндеті – «денсаулық» адамға табиғат сыйлаған ең маңызды құндылық екендігін балаға түсіндіру қажетті. Оқу тәрбие үрдісін бала денсаулығына жүктеме болмайтындай, керсінше оны нығайтуға көмектесетіндей етіп ұйымдастыру керек. Шағын орталық жұмыс ерекшелігін ескере отырып, бала денсаулығын нығайту және қорғау мәселелері, мектепалды балалардың физикалық дамуы –біздің мекеме жұмысының негізгі бағыты болып табылады. Шағын орталық жұмыс санитарлық-гигиеналық нормаларды сақтау, тамақтандыруды дұрыс ұйымдастыру, балаларды шынықтыру жүйесін, дене шынықтыру –сауықтыру іс-шараларын дамыту,

шағын орталықта жайлы көңіл-күй жасау арқылы жүзеге асырылады. Шағын орталықта жағдайына шынықтырудың түрлі әдістері жүргізіледі.

Нүктелі құрғақ массаж, ояну гимнастикасы және т.б. массаж жаттығуларын жүргізілуде.

Сонымен, бүгін бала – ертеңгі еңбек етуші тұтынушы, қоғамның бір мүшесі, мемлекетіміздің болашағы. Ендеше, әрбір оқытушы мектепке дейінгі тәрбие мен бастауыш буын арасындағы сабақтастықты сақтай отырып, ұрпақтың дүниетанымын дамытуда денсаулығын нығайтуда Монтессори технологиясының алатын рөлін ескере отырып, күнделікті өмір жаттығуларын, математика, орыс тілі, ғарыш, сенсориканы пайдалана отырып, қызықты, нәтижелі өткізуі қажет. Жеке тұлға ретінде қалыптастыруға, тәрбиелеу мен білім беруге аса жауапты қараса, балаларымыз жүйелі, саналы білім алып, еліміздің өркендеуіне елеулі үлес қосады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Отбасы және балабақша №62010 қараша-желтоқсан
2. Мектепке дейінгі білім №5(35)2011 қыркүйек-қазан
- 3.Бала мен Балабақша №11 2012 Республикалық педагогикалық журналы

4. Монтессори – жаттықтырушысы, Зольбахер ханымның теориялык эзірлемелері.
5. Негізгі сенсорлық (сезіну) материалдармен жұмыс істеу әдісі. Астана 2011
6. «Ресей Монтессори-педагогтар қауымдастығы» Монтессори тобындағы 3-6 жастағы балаларға арналған математика. Л. Ю Климанованың редакциясы

Турдубаева Р. III.

Ж. Баласагын атындагы
Кыргыз Улуттук Университетинин
ага окутуучусу. (Кыргызстан)

БАЛАЛЫКТЫ ТАТЫКТУУ ТАРБИЯЛООНУН БАШАТЫ – ИШЕНИМДҮҮ КЕЛЕЧЕКТИН БЕЛГИСИ

Маданият – бул адамдардын миң жылдар ичиндеги өз эмгеги менен түзүшкөн баалуулук наркы болуп эсептелет. Маданият – бул элдин нукура таланты, ийгилиги. Балалыктын дүйнөсү адамзаттын жана ар бир элдин турмуш образынын жана маданиятынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Чоң адам артта калган өзүнүн балалыгына кайрадан кайрылып келе албайт, балалыктын азап чегүү дүйнөсү ага көбүнчө жашыруун жана жабык болуп сезилет.

Ошол эле учурда ар бир чоң адам өзүнүн балалык мезгилин ала жүрөт жана андан толук бошонуп кете албайт. Өз учурунда бала психикалык, физикалык жактан жактан чоңдорсуз жашай албайт, баланын аң-сезими, азап чегүүсү чоңдор дүйнөсүнүн турмушунан көз каранды болуп турат. Коом өзүнүн адепки балалык кезинин закон ченемдүүлүгүн түшүнбөй туруп, өзүн аңдап биле албайт⁷⁵.

Ар бир чоң адам качандыр бир кезинде кичине болгон. Чоң адамдын башынан өткөн тажрыйбасы баланын ар тараптан жана толук түшүнүүсүнүн кепилдиги боло алат эле, бирок турмушта көбүнчө мындай боло бербейт. Чоңдордун баланы өтө эле баласынтышы, бала психикасынын спецификалык өзгөчөлүктөрүн түшүнө билбеши терең конфликтке жана көңүл калууларга алып келет.

Биздин бала жөнүндөгү түшүнүгүбүз нормалар жана традициялар менен түзүлгөн. М: Италиянын искусствосу христиан дининин традициясы менен байланыштуу болгондуктан, бала дайыма аруулуктун белгиси катарында көрүнөт.

Ал эми америкалык антрополог М. Волфенштайндын изилдөөсүнө ылайык, бардык маданияттын бири-биринен айырмасы болсо дагы бала - моралдык тазалыктын эталону болуп саналат.

Баланын сүйүүсү чоңдордун турмушун аруулап, жаныланууга алып келет⁷⁶.

Америкалык психологдор XIX - кылымдагы пуритан моралынын башчылыгы учурунда балдарды тарбиялоонун сунуштары өтө катаал болгондугун анализдешкен, эгер баланын кичине чыры байкалса, аларды уруп-сабап чырын басуу керек эле. Эгер бала колун оозуна салып же жан жерине алып барса андан да жаман жазалоо күткөн. Наристенин ыйына эгер ал ачка болбосо же үшүбөсө ага көңүл бөлүүнүн кереги жок дешкен. XX - к америкалык психологдор болсо салыштырмалуу такыр башка сунуштарды беришкен. Бул жаңы кылым эски пуритан моралынын кулашы жана балага толук эркиндиктин берилиши менен мүнөздөлөт жана баланы кээ бир учурда гана жазалашкан.

Европалык өлкөлөрдө бала толук кандуу адамзат жандыгы. Баланын турмушу, өмүрү жана ден соолугу закон жана традиция менен корголуп турат. Эгер бала оорулуу болуп төрөлсө жана акыл-эси артта калса, аны закон жана укук алдында жоопко тартпайт. Бул жерден биз маданияттын даанышмандыгын көрөбүз.

⁷⁵ Кон И.С. Ребенок и общество. Изд-во «Наука». М., 1988.

⁷⁶ Субботский Е.В. Ребенок открывает мир. М., 1991.

Ал эми Байыркы Грециянын мифтериндеги балдарга карата аёосуз мамилени эстеп көрсөк, ата-энелери күнөөсү жок наристелерди өлтүрүүгө барышкан⁷⁷. Байыркы Грециянын өзүндө жана Римде балдарды өлтүрүү өтө кеңири таралган, баланы инсан катары көрүшкөн эмес.

Христиан дининдеги Европада балдарга карата жапайычылык мамилесин да мисал келтирсек болот. Аларда балдар бир аз гана күнөө кылышса, аларды аёосуз сабоо күткөн. Бул болсо балдардын рухунан жин шайтанды кубалап салуу менен түшүндүрүлгөн.

Карфагендин байыркы жашоочулары өздөрүнүн кудайы Молох учун балдарды курмандыкка чалышкан. Гезер шаарындагы казуулардан кыйнап өлтүрүлгөн наристелердин мүрзөсү табылган. Ал эми библиядагы Авраам ойлонбостон өз баласын курмандыкка чалууга даяр экенин билебиз. Байыркы Спартанын жашоочулары алсыз жана денесинде кемтиги бар балдарды жок кылышкан. Ал эми Исландияда болсо көп балалуу үй бүлөдөгү жаңы төрөлгөн ымыркайдан баш тартышып, киши баргыс жерге ыргытышкан, ошол эле Исландиянын сагдары балдарды өз менчигиндей пайдалана алышкан.

Өлкөбүздө прогрессивдуу-экономикалык жаңылануулардын эсебинен ХХ кылымдын башында балдардын укугу тез жогорулады. Ооба, бул укуктар төрөлгөн гана балдарга гана жайылтылганы чындык, ал эми жарык дүйнөгө келе элек ымыркайчы? Ал дагы өз учурунда нарктуулук б.а. адам келечекте гана ээ боло турган асыл зат болуп эсептелет.

Чындыгында карт тарых күбөлөгөндөй, баланын өмүрү дайыма эле закон менен сакталган эмес. Баланы өлтүрүү кылмыш катары эсептелчү эмес. Бул байыркы адамдардын балдарга карата мындай аёосудугунун эмне себеби бар болду экен? Архаикалык адамдардын аң-сезиминде баланын өлүмү анча деле коркунучтуудурбаган. Баланын жаны бир канча убакыттан кийин кайра жаралышы мүмкүн деген ой ишенүүлөр болгон.

Ал эми Индия, Африканын көп урууларындагы үй бүлөлөрдө баланы сактоого, коргоого кызыгышкан. Анткени эркек бала үй бүлөнүн атын алып жүрүүчү, үй бүлөдөгү каада-салтты алып жүрүүчү катары белгилүү болгон. Ал үйлөнгөндөн кийин үй бүлөгө дагы бир жумушчуну ала келет. Ал эми үй бүлөдөгү кыз турмушка чыкса, ага чоң сеп даярдоо зарыл эле.

Тескерисинче, Меланезиянын кээ бир урууларында үй бүлөнүн аты жана мурасы матриархаттык башкаруу менен жүргүзүлгөн. Кыз бой жеткенде турмушка чыкса, көп калың алышкан. Ошондуктан кыздар балдарга караганда көп бааланып, кыздын төрөлүшү бакыт алып келип, наристеге жашоого укук беришкен⁷⁸.

Эми биздин окурманда суроо туулушу мүмкүн. «Биз эмне үчүн байыркы уруулардын балдарга болгон мамилесинин тарыхына кайрылдык?» Мунун жообу өтө жөнөкөй: Маданияттын улуу жетишкендигин өнүктүрүү, сактоо, баалоо үчүн балдарга гумандуу мамиленин болушу зарыл.

Дүйнө элдеринин тукум улоо, перзент күтүү, аларды тарбиялоого байланышкан бай-салттары жеткиликтүү изилдене элек орчундуу маселелердин катарына кирет. Бардык башка улуттар сыяктуу эле кыргыздар да үй бүлө күтүүнүн башкы маңызы балалуу болуу, аларды багып өстүрүү, адам катарына кошуу деп түшүнүшкөн. Ата-энелик парз бул -- тукум улоо, ден соолугу чың, рухий дүйнөсү бай, татыктуу инсандын өсүп жетилиши үчүн жооптуу болуу дегендик. Бала үй-бүлөнүн тиреги, туткасы, ата-энелердин гана эмес, бүтүндөй журттун кайра жаралуусунун, өсүп өнүгүшүнүн шарты. Кыргыз элинде тукумсуздук, баласыз өтүү орду толгус жамандык. Аялдардын бир жерден орун-очок алышы, үй бүлө, журт ичиндеги кадыр-баркы, анын төрөп, багып өстүрүү милдетинин канчалык деңгээлде аткаргандыгына карата

⁷⁷ Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. М., 1955.

⁷⁸ Субботский Е.В. Ребенок открывает мир. М., 1991.

өлчөнгөн. Тукумсуз жубайлардын турмушунда бала асырап алуу салты да калыптанган. Коомдо балдарды асырап алуу салтынын социалдык мааниси терең. Өткөн убактарда ушул салттын күчтүүлүгүнөн кыргыздарда багуусуз, кароосуз калган балдар болгон эмес. Элибизде «Кызга кырк үйдөн тыюу» - деп кыз баланын тарбиясына көп көңүл бөлүнүп, тартиптуу, адептуу, назик болуп өсүшү үчүн камкордук көрүшкөн. «Кыздын кырк чачы улук», деп сыйлай да билген. Анткени кыз эртенки эне, үй бүлөнүн куту, туткасы, эрдин жары. Ага эртеңки жашоо турмуш, элдин тагдыры, үй бүлөнүн тагдыры байланыштуу. Кыз жакшы чыкса бир үй бүлөгө жагылган шам, жаман чыкса бир үй бүлөнүн шору. Ал эми үй бүлөдөн мамлекет куралат эмеспи. Ата-эне балдарды тарбиялоо ишинен четтеп, алар баланы көзөмөлгө алууну мектепке көбүрөөк оодара салышкандай байкалат. Чындыгында тарбиянын башаты үй бүлө эмеспи. Ал эми мектеп бул милдетти жетишээрлик көзөмөлдөй албайт. Ата-энелер кечке иште болушуп кечинде үй-оокаты менен алпурушуп, баласын көзөмөлдөө, кеңеш айтуу, жол көрсөтүү, аларга багыт берүү иштерин толук кандуу жүргүзүшпөйт. Ал эми ата-энеси чет жерде жүргөн балдардын тарбиясы кандай өзгөрүүлөргө дуушар болгону жанды кейитет.

Чындыгында өлкөбүз окуучуларды арзан жумушчу күч катары колдонуп келген. Алар тамеки жыйнап, өрүк-алмасын үзүп, чөбүн чаап, пахтасын терип бардык иштерге тартылышкан, бул учурда окуусу үзгүлтүккө учурап, сезими өспөй, балтыр эти толо элек кезде ден соолугуна балта чабылып, таңдан кечке талаада жүрүшчү.

Бүгүнкү күндө ата-эненин тарбиясы баштапкы жана улук болуп эсептелет. «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат», «Алма шагынан алыс түшпөйт» деген даанышман элибиздин көрөгөчтүк касиетин байкайбыз. Ата-эненин бири-бирине болгон мамилеси, алардын бакыты же кайгысы, дөөлөтү же кыйынчылыгы балдардын кийинки жашоосуна өз мөөрүн басат. Ата-эненин жашоосу балдарына үлгү катары кызмат кылат.

Үй бүлөдө кыздардын барган жеринен бак айтып, ата-эне наалат сөзгө калбас учун кыздарды жашынан адептүүлүккө тарбиялоо ата-эненин ыйык парзы. Бирок кыздарды талаптагыдай тарбиялоого ата-эненин мүмкүнчүлүк деңгээли бирдей эмес. Кээде ата-энесинин тарбиясынан да чөйрөдөгү терс таасирлер күчтүүлүк кылып, ата-энесинин сөзүн укпай, тыюудан чыгып кеткен да кыздар бар. Андан тышкары окуйбуз деп шаарга келишип, ата-энесинин тарбиясынан алыс калып, эркиндик десе эле эртеңки күнүнөн, бактысынан айрылгандар канча, жашоодон тилеген тилеги ишке ашпай, жаман келинге туш болуп, жүрөгү сыздаган энелер, турмуштан көңүлү калган канча жигит бар.

Балдар биздин келечегибиз дейбиз, бирок турмушта жакшы тарбиялуу кыздар балалык баёо сезимине алданып тагдыры талкаланганы чындык. «Бироого кор, бироого зар» дегендей туруксуз мүнөздөгү кыздардын жеңил ойлуулугунан канчалаган наистелер тирүүлөй жетим болушууда.

Балдарды жаштайынан үй бүлө курууга жана ынтымактуу жашоого тарбиялоо керек. Үй бүлө курууда тарбия берүүнүн формасын өзгөртүү зарыл. Айрыкча жаш кезден кыздарды үй бүлө курууга даярдоо керек. Жаштардын үй бүлө жөнүндөгү түшүнүктөрүн, билимдерин азыркы илимдин жетишкендиктери менен байытып, жаңы үй-бүлө мамилеси боюнча табылган психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрдү түшүндүрүүнүн мааниси чоң⁷⁹.

Кыргыз жаштары сүйүү жөнүндө ой жорууга ээ, көпчүлүк жаштар сүйүү бактылуу кылат дешет. Үй бүлөдөгү бактылуулук бул талыкпас эмгек, эки жаш бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган сыяктуу, үй бүлө курууда кездешкен көп орчундуу маселелерди чогуу чечип, бири-бирин колдоп, чыдамкай болуулары үй бүлө турмушунун зарыл шарты деп түшүнөбүз.

⁷⁹ Мурзаев М. Кыздар бойго жеткенде. // Кырг. Аялдары, 1995, № 4.

Ата-эне болуу чеберчилиги темасына арналган көп адабияттар бар. Бул проблема өзүнүн маанилүүлүгүнө карабай белгилуу адабияттарда кеңири чагылдырылган эмес.

Анын орчундуу проблемаларынын бири – балага болгон мамиле, биздин аларга карата мамилебиз менен аныкталат. Биздин наристебиз нормалдуу өсүп, өнүгүшү үчүн ал төрөлгөнгө чейин төмөнкүлөрдү өздөштүрүшүбүз керек.

Биринчи. Сиздин наристеңиздин сиздин алдыңызда эч күнөөсү жок. Бул жарык дүйнөгө төрөлүп, сизге кошумча кыйынчылыкты түзгөндүгү үчүн, сиз күткөндөй болбогондугу үчүн күнөөлүү эмес.

Экинчи. Сиздин наристеңиз сиздин жеке менчигиңиз эмес, ал өз алдынча Адам. Баланыздын жөндөмдүүлүгүн жана кызыкчылыгын таанып билип, анын өнүгүшү жана ишке ашышы үчүн турмуштук жолду туура тандап берүүгө көмөк көрсөтүшүңүз керек. Өзүңүз билгендей анын турмушун бузуп, анын тагдырын өмүрү өткөнчө чечүүгө сиздин укугуңуз жок.

Үчүнчү. Сиздин чүрпөңүз дайыма эле милдеттуу түрдө тил алчаак же жоош болушу мүмкүн эмес. Анын чыры, өжөрлүгү байкалышы мүмкүн.

Төртүнчү. Чүрпөңүздүн көпчүлүк чырларынын жана тентектигинин күнөөкөрү, албетте, сиз болосуз. Анткени сиз аны убагында түшүнө алган жоксуз. Аны тарбиялоого күчүңүздү аз сарптадыңыз.

Бешинчи. Балаңыздын жакшы сапатына, жакшылыкка ишенишиңиз керек. Бардык педагогикалык карама-каршылыктарда келечекке болгон ишенимди сактоо абзел.

Эмне үчүн балага карата мамиленин бул беш принциби маанилүү болуп жатат? Анткени бул принциптер Сиздин үй бүлөңүздүн болочок тарбия берүүчү климатын аныктайт.

Эгер, Сиз 1-принципти аткарбасаңыз, балаңыз сиздин алдыңызда бир нерсе үчүн күнөөлүү болгондой болуп жүрсө, сиздин аракетинизге жооп бербесе, анда балаңыз жабыркаган инсанга айланат.

Эгер Сиз, 2-принципти жокко чыгарсаңыз - балаңыздын көңүлүнүн (эки анжылыгына) тез өзгөрүлүп турушуна алып келет.

Сиз, 4-принциптен баш тартсаңыз, балаңыздын иш жүзүндө кандай болсо, ошондой кабыл ала албагандык сиздин педагогикалык багыт алууңузга жолтоолук кылат.

Эгер Сиз, 5-принциптен баш тартсаңыз - сиздин тарбия берүүчүлүк пессимизмиңиз -- балаңызда өзүнө ишенбөөчүлүктү пайда кылат.

Ата-эне жана бала ортосунда түшүнбөстүк болбошу үчүн сиз дайыма балаңыз менен сүйлөшүп туруңуз. Анын ой-пикирин угуп, ал эмне айтып жатса, аны аягына чейин уга билиңиз. Балаңыздан талап кыла билиңиз. Дайыма дүйнөгө балаңыздын көз карашы менен караңыз, Анын өз алдынчалыгын жана кадыр-баркын сыйлаңыз. Балаңыздан чоңдордун турмушун жашырбаңыз, аны жаш өзгөчөлүгүнө карап түшүндүрүңүз. Ага жиниңизди келтирип урушпаңыз, өзүңүздүн сүйүүңүздү, мээримиңизди төгүңүз, бирок аша чаап кетпеңиз. Баланын өнүгүшүндө жаңы жетишкендиктерге жетишүүсүнө мүмкүнчүлүк түзүп бериңиз⁸⁰.

Биздин бул ишибиз ата-эненин мээрими, жылуу мамиленин болушу баланын өзүн урматтоо үчүн, өзү жөнүндө жакшы ой жоруусу үчүн, тегерегиндеги адамдар менен жакшы мамиледе болуусу үчүн зарыл экендигине ынандык.

АДАБИЯТТАР:

1. Кон И.С. Ребенок и общество. Изд-во «Наука». М., 1988.
2. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир. М., 1991.
3. Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. М., 1995.

⁸⁰ Ковалев С.В. Психология семейных отношений. М., 1987.

- 4.Мурзаев М. Кыздар бойго жеткенде. // Кыргызстан аялдары. 1995, № 4.
5.Ковалев С.В. Психология семейных отношений. М., 1987.
6.Запорожец А.В., Неверович Я.З. О генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка. // Вопросы психологии. 1974, № 6.

Турсунова Э.А.

*И.Арабаев атындагы КМУ педагогика кафедрасынын
ага окутуучусу (Кыргызстан)*

ЖАЗГЫЧ АКЫНДАРДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫК ИДЕЯЛАРДЫН БЕРИЛИШИ

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз акындары өз чыгармаларында эмгекчи элдин турмушун, кыргыз коомундагы ар кандай тарыхый окуяларды сүрөттөп, дүйнөнүн жаралышы, өнүгүүнүн ар түрдүү кырдаалы, айлана-чөйрөдөгү кубулуштар, адеп-ахлак жана турмуш тиричилик маселелери жөнүндө ой жүгүртүшкөн. Ошол себептен алардын чыгармалары, санат-насыяттары кыргыздын тарыхы менен адабиятын үйрөнүү үчүн гана эмес анын философиялык, педагогикалык, коомдук-саясий ой-пикирлерин изилдөө үчүн дагы чоң мааниге ээ.

Кыргыз элинин оозеки адабиятындагы патриоттук, таалим-тарбия идеялары, акындардын чыгармачылыгында андан ары улантылуу менен шарт кырдаалга жараша жаңы бийиктикке көтөрүлгөн. Бийлик жана журт башындагылардын адеп-актык жүрүм-туруму, заман жана келечек турмуш жөнүндөгү терең маанилүү идеялары, катмар проблемалуу маселелерди жаратуу менен бирге жазгыч акындар улуу муундан кийинки муунга өтүүчү нускалуу ойго өтө бай, өзгөчө терең маанилүү санат-насыят ырларын улуу мурас катарында жазып кетишкен.

Маселен, кыргыздын улуу жазма акыны Молдо Нияздын санаттарындагы адамдардын ортосундагы мамиле, үй-бүлөлүк бакты-таалай, ак эмгектин үзүрү сыяктуу маселелерди козгоп, жанрдын табияты талап кылып тургандай баштан аяк дидактикалык маани-маңызга ээ болуп, реалдуу турмушту чагылдырат. Ошондон улам улуу акындын санаттарынын дээрлик көпчүлүгү афоризимге айланып, элдин калың катмарына учкул сөз катары сиңип кеткен. Бул айтылгандардын айкын мисалы катары Молдо Нияздын төмөндөгү санаттарын көрсөтүп кетсек болот:

Чымбайдан келет туз деген,
Чырайлуу болот кыз деген.
Пул мастар жүрүп издеген
Адамгерчилик сиз деген
Чебердин баары уз деген (37-бет)

Молдо Нияздын чыгармаларында акыр заман идеясы жана ошондой эле санат, насыят, адамдын жүрүм-турумун сындаган, жаштарды адептүүлүккө чакырган сапаттарды да арбын. Ар кандай эле түбөлүктүү нерсе сыяктуу улуу акындын мындай ой жоруулары, көркөм-дидактикалык тыянактары коомдук өнүгүүнүн кайсы баскычында болсо да тереңге катылган маани-маңызын, бүгүнкү күндүкүндөй айтып жаткансыган заманбаптыгын эч качан жоготпойт.

Молдо Нияздын акындык чабыты, илим-билимдүүлүгү, молдолугу, башка элдер менен болгон байланышына шарт түзгөндүгү байлар, бектер хандар менен пикир алышып тургандыгы ошондой эле анын башка тилдерди билгендиги акындын азыркы тил менен айтканда дипломат экендигин айгинелейт. Акындын көрөгөчтүгүн турмушта деле көрүп жатабыз, мисалга алсак:

Албарс кафир заманы
Арзан болбойт галабыз,
Адепти билбейт балабыз.
Акыретти бербесе
Ара жолдо калабыз.

Жогорку саптардан көрүнгөндөй, адамдарыбыз адепсиздик менен ыймансыздыкка ооп, же ата салтынан жок, же динден жок, же Батыштын же Чыгыштын маданиятынан жок болуп, жаштарыбыздын айрым бөлүгү, эне тилин билбей элейип ара жолдо калгандыгы жалган эмес. Кыргыз эли көз карандысыз болгондон кийин гана тил маселеси мыйзам катары кабыл алынып, улуттук нарк насилибиз калыбына келгенсыйт.

Молдо Нияздын өткөн кылымдарда жашаган бардык төкмө акындардан да, ал гана эмес жазгыч акындардан да аттын кашкасындай өзгөчөлөнүп турган, бийиктетип турган нерсе өз колу менен жазган поэтикалык мурастарын өтө этияттык менен сактап, өзүнчө кол китептерди жасап элге таратышы жана ал китептердин ушул күндөргө чейин эл арасында сакталып калышы болуп саналат. Академик Болот Юнусалиев таамай белгилегендей адабиятчылар менен тарыхчылар үчүн да тилчилер менен философтор үчүн да тарыхый так жана айрыкча, автор өзү жазып калтырган уникалдуу факты катары Молдо Нияздын кол китептери өзүнө тендеши жок, алтынга алмашкыс, өтө баалуу казына катары Кыргыз Академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

Молдо Нияздын көөнөрбөс санаттарынын дагы бир баалуулугу ушунда турат.

Ошол эле доордун эң көрүнүктүү өкүлү Молдо Кылычтын чыгармаларында кайчы көз караштар башка акындарга салыштырмалуу көп кезигип кыргыз коомундагы ар түрдүү багыттагы идеялык агымдарды чагылдырып көрсөткөндөй. Акындын чыгармалары илимий чөйрөдө көп кызыгууларды жаратып, анын эмгектери жөнүндө ар кандай ойлор айтылган. Мисалы, кыргыз элинин атактуу жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков Молдо Кылычтын “Канаттуулар”, “Чүй баяны”, “Буудайык” жана башка бир катар чыгармаларындагы жаратылышка байланыштуу ойлорду ортого салат жана алардын жаштарды тарбиялоодогу маанисине токтолот. Ал эми акындын “Зар заман” поэмасы өз кезегинде социалдык-коомдук карама-каршылыктарды объективдүү чагылдырылгандыгы менен тарыхый мааниси бар чыгарма. Ал заман дидактикалык ойлорду айтуу менен өз көзү менен турмушту, элдин оор тагдырын, түрдүү окуялардын таасын ачып бере алган”, - деп баалаган.

Молдо Кылыч Шамыркан уулу революцияга чейинки кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн бир сапаттан экинчи сапатка – оозеки чыгармачылыктан кол жазма адабиятына карай кадам шилтешине баалуу салым кошкон жазгыч акындардын бири. Ал чыгармаларында өзүнүн сезимин, жүрөгүн өйүгөн коомдук маселелерди, турмуштук окуяларды, жаратылыштык көрүнүштөрдү кандай көрүп, кандай түшүнсө, дал ошондой кагазга түшүрүүгө аракеттенген.

Кыргыз элинин ошол жазгыч акындардын катарын толуктаган дагы бир өкүлү Молдо Багыштын чыгармалары эсептелинет.

Ырасында эле акындын тирүү кезиндеги өмүр таржымалы канчалык оор, армандуу болсо, анын экинчи өмүрүнүн башкача айтканда, адабий мурасынын, калк ичинде калган көркөм казынасынын тагдыры дагы ошончолук оор, ошончолук татаал болду. Бирок ошого карбастан экинчи өмүрүнө жан берип, кыргыз элине чыгармаларынын кайрадан адабий мурас катары калктын колуна тийишине бирден бир себепкер акындын небереси мурдагы депутат Токтоболотов Малабек Анаш уулу менен адабият илиминин дыйканы, жан дүйнөсү өзгөчө адам, катылган кол жазмаларга экинчи өмүр берүүдө эбегейсиз зор чыныгы инсан Омор Соороновдун өтөгөн мээнеттери өзгөчө экендигин дагы бир жолу баса белгилей кетүүбүз биздин

милдетибиз. Бул эки инсандын бири урпактык милдетин өтөп, чыгаан акындын кол жазмаларын эл ичинен топтоп, анын китеп болуп көпчүлүккө жетишинин бардык түйшүгүн мойнуна көтөрсө, экинчиси өзү адилет белгилегендей, “чыбырала болгон арап тамгаларын окуп”, “көз нурларынын мокоп баратканына... айрым барактардагы жазуулар өчүп, окуш кыйын болгонуна карабастан” Молдо Багыштын көркөм мурасын иреттешип, баштан аяк бир системага келтиришип, акыр соңунда татынакай китеп кылып калайык калкка тартуулашты. Натыйжада, соңку жылдары жарык көрүп, эл сүймөнчүлүгүнө айланышкан Калыгулдун, Молдо Нияздын, Арстанбектин, Алдаш Молдонун, Боогачынын жана башкалардын чыгармаларынын катарынан татыктуу орун алган Молдо Багыш Сарыбай уулунун “Абак дептери” деп аталган китеби жарык дүйнөгө келди.

Ырчылар поэзиясындагы бардык өкүлдөр сыяктуу эле Молдо Багыштын чыгармалары тематикалык жактан көп түрдүү, маанилик жактан терең жана формасы жагынан кынтыксыз иштелип, көркөмдүгү өтө жогорку деңгээлде жаралган. Улуу акын Молдо Багыш дагы түбөлүктүү тема болгон өмүр, өлүм, Ата Журт, эмгек, ак ниеттик менен караөзгөйлүк, махабат сыяктуу темаларды ырга кошкондугуна күбө болобуз. Бул айтылган ойдун айкын мисалы катары биз Молдо Багыштын өмүр, өлүм жөнүндөгү ырларынын акындын өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен көркөм чечмелене ырга кошулгандыгын көрсөтүп кетер элек. Акындын бул маселени минтип тикелей кабыргасынан коюп, өзүнүн акындык оюн төмөндөгүдөй ачык билдирет:

Конок болбой өмүргө,
Кожоюн болуп калгының (230-бет)

Ошол эле учурда ар бир пенде башкаларга окшобой өз алдынча жашоо керектигин айтат. Ал эми өмүрдүн кыскалыгын, зымырык куштай токтобостугун жана ошондой эле бул жашоодо из калтыруу жөнүндө мындай дейт:

Беш күнчүлүк өмүрдө,
Барактап жанды багып өт,
Тоо суусундай шаркырап,
Токтобостон агып өт.
Өзгөлөрдү туурабай,
Өзүңчө чыйыр салып өт. (231-бет)

Албетте бул саптардан чыгармачылык өмүр, акындык тагдыр жөнүндөгү кеп болуп жаткандыгы дароо эле көзгө урунат. Ал эми минтип конкретүү бир көйгөйдү ырга салып жатып ал саптарга кошумча маани сыйдырыш, кошумча ой батыруу ар бир эле ырчынын колунан келе бербегендигин эске алчу болсок, анда Молдо Багыштын акындык талантынын орошондугу, акыл-парасатынын өзгөчө бир бийиктиги өзүнөн өзү ачык болот.

Молдо Багыштын санаттарында динге болгон мамилеси, мусулманчылык жөнүндө өз оюн таамай белгилеп, молдолордун чыныгы жүзүн эл алдында ачып берет:

Бозокор молдо боз болор,
Дозок менен дос болор
Шайтан менен кош болор,
Шариатка бош болор.
Жаназада жаш болор,
Доорада топ болуп
Олтурабыз молдолор.
Оомаларга кеп болуп,
Айтканыбыз даң болуп,
Олтурабыз молдолор
Сөз сураган оомага
Сүйлөй албай маң болуп. (53-бет)

Мына ушинтип ачуу чындыкты кашкайта айтып келип кийинки саптарында андан бетер ачуу жыйынтык пикирин жар салат:

Адал менен арамды

Ажыратпайт молдолор. (53-бет)

Бул саптардан молдолордун өз жумуштарын кудай алдында так аткарбагандыгын таамай белгилейт.

Молдо Багыштын санаттарындагы дагы бир өзгөчөлүк чыгармачылык өсүш жактан жаңы баскычты, адеп-тарбиялык проблемалар менен бир катарда замандын көйгөй маселелерин да ырдоого жетишкендигин байкайбыз.

Акыл-насаат айтуу багытында жаралган Молдо Багыштын санаттары үй-бүлө, адамдардын өз ара карым-катышы жөнүндөгү маселелерди дагы козгойт. Акындын жөнөкөй элди жакырчылыкка алып келген байларга, манаптарга жана ынталуу администраторлорго мүнөздүү болгон бой көтөрүүчүлүктү, карьеризмди, паркорлукту сараңдыкты ашкерелеп жазуусу өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. Акын минтип санаттайт:

Жаманга бийлик тийгенде,
Казынаны түгөтөт.
Канталамай кылышып
Карындаш, урук-тууганын
Каалашынча гулдөтөт. (229-бет)

Көпкөндүктүн белгиси,
Көрмөксөн болуп ийилбейт,
Зарыл иш болуп калганда
Зарыктырып кийин дейт. (232-бет)

Бул жерде журналисттер айтып жүрүшкөндөй ар кандай комментарий артыкбаш гана нерсе эмеспи.

Акындар поэзиясынын бардык ири өкүлдөрү сыяктуу эле Молдо Багыш дагы жаратылыш темасына кайрылган.

“Жаратылыш – элдик тарбиялоонун улуу жана эң күчтүү фактору. Көп кырдуу, көп жактуу, эч нерсе менен алмаштыргыс фактор” – деп этнопедагогиканын баштоочусу Г.Н. Волков айткандай, акындардын чыгармачылыгындагы чыныгы мекенчил уул-кыздарды тарбиялоо үчүн жаратылыштын көркүн, табиятын кооздугун ырга салып кеткендигин, жогорку деңгээлде чагылдыргандыгын А.Т.Калдыбаеванын ишинде байкайбыз.

Айтор, Молдо Багыштын өз учурунун урунуттуу окуяларын, ал окуяларга тике жана кыйыр катышы бар адамдар жөнүндө жалпы журтка жарыя салып ырдап өткөн. Молдо Багыш даназа кылган адамдардын ичинде Токтогул, Ниязалы, Жеңижок, Барпы сыяктуу өзү менен өнөрлөш, өзү менен саналаш талант ээлеринен тартып ошол өзү туулуп өскөн Аксы аймагындагы эл үчүн алгылыктуу эмгек жасашкан Асанбек, Алишер сыяктуу инсандар жана да катардагы айыл аксакалдарына, карапайым жердештерине чейинки кишилерди кездештиребиз. Улуу акын Жеңижокту элдин дуйнө кабылдоосунда, элдик аң-сезимде акылмандыктын, айкөлдүктүн, эр жүрөктүктүн, сезимталдыктын символдору болуп калышкан эпостук кейипкерлер Бакай, Манас, Чубак, Сыргак, Алманбет Төштүктөргө салыштырып ырга кошот. Акынды мындай өңүттөн жоктоп ырга кошуу угуп отурган элдин арасында Жеңижок жөнүндө дагы бир өзгөчө бир ой-сезимдерди, башкача бир ассоциацияларды пайда кылат, автордук ой белгилүү деңгээлде өз максатына жетет.

Демек, жазгыч акындардын чыгармаларындагы ой-толгоолор, илимий изилдөөлөр педагогика, адабият, философия тармагында дагы изилдене берет деген чоң үмүттөбүз...

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. А. Эркебаев Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. – Бишкек., 2004. Б.150-153
2. А. Калдыбаева Эл акындарынын этнопедагогикалык идеяларын жаштарды тарбиялоодо колдонуунун илимий-педагогикалык негиздери. - Бишкек., 2007. Б. 70-71
3. О.Сооронов Санат дигарастар – Бишкек., 1993. Б. 34-37
4. С. Аллахан Унутулган адабият. - Бишкек., 2006. Б.170-176
5. М. Абдылдаев Мурас. - Фрунзе.:Кыргызстан, 1990.

Токсонбаев Р. Н.

п.и.д., К.Карасаев атындагы БГУнун профессору

Эркан Бенлиоглу

*К.Карасаев атындагы БГУнун аспиранты
(Кыргызстан)*

ЭЛДИК КААДА-САЛТ, ҮРП-АДАТТАР АРКЫЛУУ ТАРБИЯЛООНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Элдик каада-салт, үрп-адаттар аркылуу тарбиялоонун педагогикалык негиздери илимий адабияттарда көп берилбегени менен тарбия системасында ушул бүгүнкү күнгө чейин эң актуалдуу проблемалардын бири катары жашап келе жатат.

Биз бул илимий билдирүүбүздө Кыргызстанда соңку жыйырма жыл аралыгында ийгиликтүү иштеп, бул өлкөнүн билим берүү жана тарбия тармагына өзүнүн бараандуу салымын кошуп келе жаткан Кыргыз – түрк лицейлеринин тарбия иш процесстеринин негизинде байкала жүргөн тажрыйбаны пайдаланып, эки элдин каада-салт, үрп-адаттарынын негизинде берилип жаткан тарбия процесси тууралуу ой бөлүшөбүз.

Элдик каада-салт, үрп-адаттар аркылуу тарбия берүү дегенде биз эмнени түшүнүбүз? Окуучулардын аң-сезиминде мектеп курагынан баштап эле улуттук баалуулуктардын калыптануусу билим берүү, окутуп – тарбиялоо процесси аркылуу жүргүзүлсө, андай тарбия үй-бүлөлүк, адеп-ахлактык, гумандуу, эстетикалык, эмгек, экономикалык, экологиялык жана мекенчилдик тарбиянын нормаларына ылайык келген таризде жүргүзүлсө, ошону менен бирге, элдин кылымдар бою калыптанып келген таасир этүү, тарбия берүү нормаларынын алкагында жүргүзүлсө – мына ошону биз элдик каада-салт, үрп-адаттар аркылуу тарбия берүү деп түшүнөбүз. Анан, албетте, андай тарбия баланын ар тараптан гармониялуу өнүгүшүнө ылайыкталгандай болушу шарт.

Ал эми каада-салт, үрп-адаттар дегенде биз эмнени түшүнүшүбүз керек? Бул проблемага тигил же бул багытта түз жана кыйыр тиешеси бар адабияттарды, илимий-теориялык эмгектерди караганда, аларда мындай түшүнүктөрдүн камтылганына ынандык. Илимий адабияттарда бул түшүнүктүн бири экинчиси менен тыгыз байланышта болгон беш өзгөчөлүгү белгиленет:

Биринчиси, каада-салт – элдин кылымдар бою жыйнаган турмуштук тажрыйбасынан топтолгон, анын ишенимдеринин, эмгек ишмердүүлүгүнүн натыйжасында калыптанып олтурган көндүм-адаттары, ырым-жырымдары, үрп-адаттары.

Экинчиси, каада-салттар жана үрп-адаттар – көп катмарлуу, көп тармактуу социалдык көрүнүш, адатта ал ошол элдин социомаданий жетишкендиктери катары көрүнүп, бүтүндөй бир элдин же анын ичиндеги конкреттүү бир инсандын, адамдын же бүтүндөй адамзаттын руханий жетишкендиктерин, руханий өнүгүшүн чагылдырып турат.

Үчүнчүсү, каада-салт менен үрп-адаттар – мезгилдин күзгүсү. Каада-салт, үрп-адаттарды карап, аларды кеңири талкууга алуу менен бүтүндөй бир конкреттүү

доордун, формациянын экономикалык, тарыхый жана руханий жашоо образын, түзүлүшүн билүүгө болоор эле.

Төртүнчүсү, каада-салт менен үрп-адаттардын көптөгөн ар кандай түрлөрү бар: турмуш-тиричиликке байланышкан каада-салт, үрп-адаттар, булар барып-келип элдин баланы тарбиялоо ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышат; социалдык-маданий жаңы каада-салт менен үрп-адаттар. Тил менген аң-сезим сыяктуу эле каада-салт менен үрп-адаттар адамдарга гана мүнөздүү болуп, адамдын, коомдун жана адамзаттын турмушу менен байланышкан. Демек, коомдун толуккандуу катышуусу менен гана түптөлүп отуруучу көрүнүш экен.

Бешинчиси, каада-салт менен үрп-адаттар тигил же бул жеке инсанга, же болбосо жалпы массага тиешелүү көрүнүш.

Ырас, каада-салт, үрп-адаттардын мындан башка да түшүндүрмөлөрү бар. Ал эми биз болсо, мында түшүнүктүн илимий адабияттарда, тагыраак айтканда, философияда, социологияда жана этнографияда трактовкаланып берилишин гана мисалга тарттык. Түшүнүктүн биз изилдемекчи болгон илимий жоболоруна ылайык аныктамасын айтчу болсок, минтип түшүндүрөөр элек:

Каада-салт – бир муундан экинчисине тынымсыз берилип туруучу кылымдар бою тарыхый жактан такшалган, текшерилген, калыпка салынган социалдык нормалар менен принциптер. Үрп-адаттар – тигил же бул элге, этноско, улутка тиешелүү болгон тарыхый жол менен калыптанган, бир калыпта кайталанып туруучу туруктуу система, ал коомдун ар бир мүчөсүнүн өз ара карым катышын тескеп турган социалдык норма түрүндө жашайт да, инсандын негизги руханий-адеп-ахлактык касиет-белгилерин калыптандырат, мындай процесс элдин карманган моралдык баалуулуктарына, ишенимдери менен түшүнүктөрүнө жана кулк-мүнөзүнө, идеалдарына ылайык келиши керек.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенеши тарабынан долбоор катары сунуш кылынган расмий документте («Кыргыз Республикасында үй-бүлөлүк каада-салттарды, үрп-адаттарды, ырым-жырымдарды жана майрамдык салтанаттарды тартипке келтирүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы) мындай аныктама берилет: **Каада-салт** – улуттук атуулга баалуу тарыхый ата-мурас адамдык асыл сапаттарды жана руханий-ыймандык, адеп-ахлактык, уят-абийирдик, ар-намыстык жүрүм-турумдун чыныгы адамдык маңыздарын ыйгаруучу элдик, улуттук жашоо-турмуштун салт-санаалык (башкы мыйзамдык) маанидеги маданий дөөлөттөрдүн жыйындысы. **Үрп-адат** – коомдун же өзүнчө коомдук топтордун жашоо-турмушундагы дин ишенимине жараша үй-бүлөлүк шарттарында муундан-муунга өтүүчү ата-мурастык кылык-жоруктарынын, пейил-адаттарынын укуктук, нарк-насылдык (укуктук-ченемдик) нормадагы жыйындысы.

Элдик каада-салт, үрп-адаттарга кеңири трактовка-түшүндүрмө берип, аларды классификациялоо керек болсо, мына буларды айтууга туура келет. Элдик каада-салт, үрп-адаттарды кеңири анализден өткөргөн маалда аларды минтип классификациялоого болоору көрүндү: Биринчи топко баланы тарбиялоо ишине түздөн-түз тиешеси бар каада-салт, үрп-адаттар кирет. Экинчи топко элдин турмуш-тиричилигинде карманган каада-салт, үрп-адаттары кирет. Үчүнчү топко социалдык-маданий каада-салт, үрп-адаттар кирет. Төртүнчү топко эркектин үйлөнүү, кыздын турмушка чыгуу, турмуш куруу, очок булатуу түшүнүктөрүнө тиешелүү болгон каада-салт, үрп-адаттар. Бешинчи топко азыркы мезгилдин, учурдун каада-салт, үрп-адаттары кирсе. Алтынчы топко баатырдык-каармандык, патриоттук, мекенчилдик каада-салт, үрп-адаттар кирет. Жетинчи топко эмгек менен байланышкан каада-салт, үрп-адаттар. Сегизинчи топко көркөм өнөрдөгү (искусство) каада-салт, үрп-адаттар кирет. Тогузунчу топко элдин диний ишенимдерине тиешелүү болгон каада-салт, үрп-адаттары. Онунчу топко үй-бүлөлүк турмушка тиешелүү каада-салт, үрп-адаттар кирет. Он биринчи топко музыкалык салт-адаттар. Он экинчи топко аскердик каада-салт, үрп-адаттар кирет. Он

үчүнчү топко чарбалык каада-салт, үрп-адаттар. Он төртүнчү топко аңчылыка байланышкан каада-салт, үрп-адаттар кирет жана он бешинчи топко майрамдык каада-салт, үрп-адаттар кирет.

Эми мектеп жашындагы окуучуларды элдик каада-салттар жана үрп-адаттар аркылуу тарбиялоонун педагогикалык процессине келели. Биздин жеке ишенимбизде, педагогикалык мындай процесс, башкача айтканда, окуучуларды элдик каада-салттар жана үрп-адаттар аркылуу тарбиялоонун педагогикалык процесси өзүнүн ички структурасы боюнча мына буларды камтышы керек: мектептеги тарбия иштеринин жалпы педагогикалык жана методикалык системанын мазмуну жана формасы; тарбиялоонун методдору менен каражаттарынын бүтүндөй системасын ошол мугалимдер менен тарбиячылар тарабынан кылдат өздөштүрүлүшү; тарбия иштеринин максаттуу жүргүзүлүшүнүн формаларынын аныкталышы; тарбия иштеринин субъектисинин жана объектисинин функцияларынын максаттуу аткарылышы; элдик каада-салт, үрп-адаттар аркылуу тарбиялоонун ар түрдүү моделдерин реализациялоонун жана алардын долбоорлорунун үлгүлөрүн, методдорун иштеп чыгууда мугалимдер менен тарбиячылардын биргелешкен иш-аракеттери; мугалимдер менен тарбиячылар тарабынан окуучуларынын этномаданий компетенцияларынын, билимдери менен билгичтиктеринин, түшүнүктөрүнүн аныктоо боюнча мониторинг жүргүзүү мүмкүнчүлүктөрү, аларды жүргүзүүнүн натыйжалуу жолдору менен методдорунун, формалары менен каражаттарынын комплекстүү иштелип чыгышы; мугалимдер менен тарбиячылар тарабынан окуучуларын – тарбиялануучуларын элдик каада-салт, үрп-адаттар аркылуу тарбиялоодо өздөрүнүн личностук-профессионалдык жактан калыптанганынын, өнүгүшүнүн абалы; өздөрүнүн андай даярдыктарынын окуучуларына өткөрүп берүүдө, тарбия иштерин жүргүзүүдө методикалык билим-билгичтиктердин комплексин ыктуу өздөштүрүүсү, аларды натыйжалуу пайдалана билүүлөрү; педагогикалык иш-аракеттердин билгичтик менен натыйжалуу пайдалануусу.

Албетте, булар ар бир мугалим менен тарбиячыдан кыйла татаал түйшүктөрдү талап кылаары белгилүү. Педагогикалык жана жеке методикалык мындай иш-аракеттер өз ичине эмнелерди камтышы керек? Баарынан мурда педагогдун профессионалдык компетентүүлүгүн жогорку деңгээлде болушу жана “тарбиячынын өзүнүн тарбиялуу болушу”, анын элдик каада-салт, үрп-адаттар менен кеңири түшүнүгүнүн болушу талап кылынат. Мындан сырткары биз изилдөө ишибиздин жүрүшүндө иштеп чыккан методикалык комплекстүү методдор менен формалар, каражаттар бүтүндөй бир бирдиктүү система катары каада-салт менен үрп адаттардын нукура элдик тарбиянын калыптанып келе жаткан системасына таянат. Буга ылайык мугалимдер менен тарбиячылардын таасир этүүнүн жана тарбиялоонун педагогикалык да элдик да ык-амалдарын, формалары менен каражаттарын максатуу, билгичтик менен жүргүзүүсүн талап кылат. Тарбия ишмердүүлүгүнүн практикасында илгертен калыптанып калган педагогикалык система катары ар тараптан гармониялык өнүккөн инсанды (ал эми бүгүнкү талаптарга ылайык мекенин сүйгөн, мекенчил инсанды) тарбиялоонун педагогикалык каражаттарын максаттуу колдонушу, талашсыз, биринчи пландагы маселе катары турат.

Биз изилдөө ишибиздин эксперименталдык базасы катары Кыргызстандын аймагында соңку жыйырма жыл аралыгында ийгиликтүү иштеп жаткан Кыргыз-түрк лицейлерин алып, андагы тарбиячылардын педагогикалык ишмердүүлүгүнө, андагы жүргүзүлүп жаткан тарбия процессине мониторинг жүргүзүп, ошого багытталган иштерди алып барабыз. Андыктан элдик каада-салт, үрп-адаттар аркылуу тарбиялоонун биз колдонуп жаткан формалары тууралуу маалыматтарыбызды ортого салуу максатка ылайык.

Тажрыйбалык-эксперимент иштеринин баштапкы калыптандыруучу мезгилинде алгач кыргыз элинин каада-салттары менен үрп-адаттарынын окуучулар тарабынан

канчалык деңгээлде маалыматы бар экени, буга удаа эле улуту түрк тарбиячылардын окуучуларына айтып берген, үйрөткөн түрк элинин каада-салттары менен үрп-адаттарын окуучулар, тарбиялануучулар канчалык деңгээлде өздөштүрүп алышкан сыяктуу маселелердин абалы менен тааныштык. Бул иште айрыкча, сабактардан тышкары иштер – көркөм-музыкалык (концерттер) жана теартлаштырылган кечелер, жатаканаларда уюштурулган таймаш-диспуттар, ар кандай көргөзмө-презентациялар, оюн-зоок кечелери педагогикалык аныктоонун негизги фактору болду. Мындай иш-чараларда окуучулар эки элдин маданияты боюнча жыйнаган маалыматтарын, билимдери менен билгичтиктерин максималдуу пайдаланышып, каада-салт, үрп-адаттарда окшош жагдайлар менен кошо эле кескин айырмачылыктар бар экенине ынанып келишет.

Кыргызстандагы Кыргыз-түрк лицейлеринин окуучуларына эки элдин каада-салт, үрп-адаттары аркылуу тарбия берүү процессинин педагогикалык шарттары катары төмөнкүлөрдү айтууга болот: Сөз болуп жаткан маселеге түз жана кыйыр тиешеси болгон илимий адабияттарды терең өздөштүрүүнүн натыйжасында жана Кыргыз-түрк лицейлеринде жүргүзүлүп жаткан тарбия иштеринин тажрыйбасын терең үйрөнүүнүн натыйжасында бизге эки элдин каада-салттары менен үрп-адаттары аркылуу тарбия берүүнүн төмөнкүдөй педагогикалык шарттарын белгилөөгө мүмкүнчүлүк берди. Алар: *мазмундук шарттар* – эки элдин каада-салт, үрп-адаттары боюнча этномаданияттык материалдарды лицейлердин педагогикалык жана социалдык курстарына (окуу жана тарбия процессине) батыл киргизүү, айрыкча, тарбия иштеринин каражаттарынын системасына киргизүү; *уюштуруучулук шарттар* – лицейлердин мугалимдери менен тарбиячыларынын сабактарда жана тарбия процессинде колдонуучу методдор менен формалардын ар түрдүү ыкмаларын реализациялоосунун каада-салт, үрп-адаттарга багытталган педагогикалык шарттары; *методикалык шарттар* – окуу-методикалык комплекстердин каражаттарынын жардамы менен окуучуларга каада-салт, үрп-адаттар тууралуу маалымат берүүнүн жана тарбиялоонун педагогикалык процессин камсыз кылуу.

Мындай изилдөөлөрдү жүргүзүү ишинде бизге же болбосо башка изилдөөчүлөргө кайсыл методологиялык жоболор кызмат кылышы мүмкүн?

1. Элдик түшүнүктөрдө жашап келе жаткан “каада-салт”, “үрп-адат” түшүнүктөрүнүн ички маани-маңызын чечмелеген элдик философиялык концепциялар.

2. Кыргыз жана түрк утуттарынын каада-салттары менен үрп-адаттарын кеңири түшүндүргөн этномаданий, этнология жана этнографиялык илим концепциялары.

3. Элдик каада-салт, үрп-адаттар аркылуу тарбиялоонун мазмунун, формалары менен каражаттарын кеңири изилдеген этнопедагогиканын илимий концепциялары.

4. Мектеп окуучуларына кеңири жана максатуу тарбия берүүдө элдик каада-салттар менен үрп-адаттардын максат-милдеттери, мүмкүнчүлүктөрү, функциялары менен структурасы.

5. Окуучуга билим жана тарбия берүүнүн илимий-педагогикалык концепциялары. Коомдук система аркылуу тескелип (регулировкаланып) турган турмуштук чындыктын өзүн өздөштүрүүдөгү системдүү-структуралык мамилелер.

6. Окуучуларга тарбия берүүнүн коомдук жана моралдык милдетин алган тарбиячылардын педагогикалык даярдалышынын идеялары менен концепциялары.

7. Улуттук спецификалык өзгөчөлүктөргө ылайык тарби берүүнүн ички талаптарына ылайыкталган педагогикалык ишмердүүлүктүн теориялык жана практикалык жоболору. Тарбия ишинин теориясы менен методикасынын учурда иштелип чыккан жоболору менен заманбап концепциялары.

8. Окуу жана тарбия процессин жүргүзүп жаткан Кыргыз-түрк лицейлериндеги педагогикалык процесс.

Ошентип, мектеп курагындагы жаш өспүрүмдөргө элдик каада-салттар менен үрп-адаттар аркылуу тарбия берүүнүн педагогикалык түйшүктүү, бир жагынан, экинчи

жагынан, абдан эле кызыктуу процесси андай тарбияны жүргүзүп жаткан тарбиячыга да, окуучуга билим берип жаткан мугалимге да, андай тарбиянын субъектиси болгон окуучуга да, ал эми объектиси болгон элдик каада-салт, үрп-адаттардын өзү да этнопедагогикалык жоболорго кылдат таянылышын талап кылган процесс экен.

АДАБИЯТТАР:

1. Алимбеков А. Кыргыз элинде тарбия салты кандай эле? //Эл агартуу. -1998, № 5-6. -46-52-беттер.
2. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. –Бишкек: Педагогика, 2001. -44 б.
3. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. Биринчи бөлүк. –Бишкек, 1996. -69 б.
4. Акматалиев А. Каада-салт: адамдык оң – терс сапат. –Бишкек: Бийиктик, 2002. -400 б.
5. Айтымбетова Д. Жаштарды тарбиялоодогу ыйман-ынсап маселелери. //Билим жана тарбия. -2006, 1 (7). -61-63-беттер.
6. “Кыргыз Республикасында үй-бүлөлүк каада-салттарды, үрп-адаттарды, ырым-жырымдарды жана майрамдык салтанаттарды тартипке келтирүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын долбоору.

**Тоқтыбаева Л.Б,
Айдаралиева А.Б,
Ногайбаева А.Ә**

*Әкім Тарази атындагы орта мектебинин
бастауыш сынып мугалимдери
Жамбыл ауданы, Жамбыл облысы,
(Казакстан)*

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОКУШЫЛАРЫНЫҢ ОКУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Бастауыш мектепте сыныптан тыс оқу – оқушыларды саналы түрде түсініп және мәнерлеп оқуға үйретудің бір жолы. Мектепте ана тілі сабағы баланы саналы түрде оқуға, жазуға және сөйлеуге үйретеді. Бастауыш сыныпта ана тілі бағдарламасы 3 құрамды бөліктен тұрады: сауат ашу, тіл дамыту, оқу дағдысын қалыптастыру. Дұрыс, саналы түсініп және мәнерлеп оқу дегендердің үшеуі де бір-бірімен өте тығыз байланысты. Сондықтан оқушыны жаттықтыру үшін әр сабақта үшеуін де іске асырып отыру керек. Мәтінді оқығанда оқушының әрбір сөзді дұрыс айтуын, дұрыс оқуын мұғалім қадағалап отыру керек.

Біріншіден, оқушының оқып тұрғанда сөз ішінен әріпті, жеке буынды, не жеке бір сөзді қалдырып кетпей оқуы. Екіншіден, кейбір буынды не жеке бір сөзді қайталамай оқуы. Үшіншіден, кейбір дыбыстардың, сөздердің орнын ауыстырмай, сөзді бұзбай оқуы. Төртіншіден, қате жібермей оқуы. Бесіншіден, мәтіндегі сөздердің мағынасына қарай лайықты дауыс ырғағын, интонациясын сақтап оқуы. Осы талаптардың бірі орындалмаса, мәтіннің сөзін дұрыс қабылдай алмайды.

Оқушыны мәтінді оқып жатқанда мұғалім оқушының жалпы оқу сарынына құлақ тігіп, әр сөзді әр дыбысты дұрыс оқуына зер салып отыру керек. Сөйлем соңындағы тыныс белгіге қарап дауыс ырғағымен ажырата оқуға үйретіп, жаттықтыру керек (хабарлы, сұраулы, лепті). Қате жіберген жағдайда қайталап оқытып, дұрыс оқуға дағдыландыру.

Мәнерлеп оқу- қандай мәтінді болмасын дұрыс, сөздерді бұзбай, сөз қалдырмай, сөз аяғын жеп қоймай, әрбір сөзді анық, дұрыс оқу.

Мәнерлеп оқуды үйретуде паузалардың орындалуына мән беру керек. Мысалы: тыныс белгілеріне байланысты және тыныс белгісіне байланыссыз паузалар да болады. Мәнерлеп оқуға үйретудегі тағы бір нәрсе – оқу қарқынының бір қалыпты болуы. Егер тез, жылдам оқыса, түсініксіз, әрі құлаққа жағымсыз естіледі. Әңгіме, ертегі, мысалдарды рөлге бөліп оқытқанда балалар қызығып оқиды. Сыныптан тыс оқудың түрі мен әдісі әр түрлі. Бірде кітапты талдау, бірде бірігіп кітап оқу, өздері ұнаған үзінділерін оқыту, бірде ойын, бірде инсценировка – ертеңгілік түрінде болып келеді.

Оқушылардың оқуын қалыптастыруда мұғалім өзінің шеберлігіне, өтілетін тақырыбының мазмұнына байланысты кітаппен жұмыс істеудің әртүрлі жолдарын тапсырмалар беру арқылы іске асырады. Бұл жөнінде педагог Н.Крупская «Ең маңыздысы оқушыны оқуға үйрету, мұның өзін ол үшін басқа біреу істеп береді деп үміттенбеуге үйрету. ...Үйретіп қоймай, өздері жұмыс істеуге, оқуға, оқығандарын түсінуге, көп нәрсені зерттеу жолымен түсінуге үйрету керек», - деген еді.

Зерттеуші – педагог Л.А.Концевая оқушылардың кітаппен жұмыс істеу әдістерін былайша сипаттайды:

Оқу – ізденіс, маңызды нәрсені біліп алу;

Мағынасына қарап топтау, оқу-сұрыптау;

Жоспар, конспект, тезистер жасау;

Схемалар, графиктер, диаграммалар құру;

Және осы негізде кітаппен жұмыс істеудің 3 дәрежесін ерекше бөліп көрсетеді:

1-танымдық, оқушы мәтінде барды түсінеді және пайдаланады (мәлімет, білімдер алады).

2-шығармашылық мәтінді таңдау, оны сын көзбен бағалау шеберлігі.

3- шығармашылық, оқығанды негізінде өзіндік іске жарату.

Жоғарыда аталған авторлардың бұл пікірлері кітаппен жұмыс істеудің әртүрлі әдістеріне назар аударуды ұсынады. Осыларды ескере отырып, мұғалім өзінің лекциясында, семинар сабақтарында оқу арқылы оқушылардың ой-өрісін дамытуға, таным әрекетіне жетелейді.

Міне, оқушылардың оқу дағдысын қалыптастыруды өздігінен жасайтын түрлі оқу жұмыстары оқушылардың белсенділігін арттырады, оқу материалдарымен белсенді түрде жұмыс істеуге үйретеді.

Оқыту әдісі дидактиканың негізгі бір құрамды бөлігі және оның мақсаты, мазмұны, әдістері және ұйымдастыру формаларының біртұтастығы болып табылады. Әдіс деген сөз гректің «metodos» деген сөзінен шыққан. Метод деген ұғым – белгілі ақиқатқа, шындыққа, мақсатқа жетудің жолдары деген мағынаны білдіреді. Оқыту әдістері туралы әрбір автор өз анықтамасын береді.

Педагогикалық энциклопедияда «Оқыту әдістері – мұғалім мен оқушылар жұмысының тәсілдері, солардың көмегі мен оқушы білімді, іскерлікті және дағдыны игереді; оқушылардың дүниетанымы қалыптасады, қабілеттері дамиды» - деп жазылған. «Әдіс – дәл, жалпы мағынасында мақсатқа жету, іс-әрекетті нақты ретке келтіру тәсілдері». Қысқаша психологиялық-педагогикалық сөздік «Әдіс» - мақсатқа қол жеткізетін жол, тәсіл, белгілі жолмен тәртіпке салынған іс-әрекет» - деген анықтама береді.

«Оқыту әдісі – оқушыларға білім беру және оларды дамыту мақсатында мұғалім мен оқушылардың бірлесіп жасайтын қызметі мен қарым-қатынасының тәсіл-амалдары», - деген де пікір айтылады.

«Әдіске» қатысты анықтамаларда бәріне ортақ пікір: «белгілі бір мақсатты көздеген мұғалім мен оқушылар арасындағы өзара қарым-қатынас және іс-әрекет». Оқыту әдісін жүйелеу, топтастыру – үнемі айтыс туғызып келе жатқан педагогикадағы күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Оның өзіндік тарихы да бар.

XX-шы ғасырдың 20-шы жылдарында белгілі педагог ғалымдар Б.Е.Райков, К.П.Ягодский, М.М.Пистрак т.б. оқытудың түсіндірме, практикалық еңбек, эвристикалық, зерттеу, лабораториялық жұмыс жасады.

1950 жылдардан бастап оқыту әдісін классификациялау мәселесіне айрықша көңіл бөлінді. Грузин педагогы Д.О.Лардкипанидзе оқыту әдістерін топтастырып, оны үшке бөлді: сөздік әдістер, кітаппен жұмыс істеу әдістері, оқыту тәжірибелік сабақтар әдістері. 50-жылдардың аяғы мен 60-жылдардың басында кеңес дәуірінің дидакторы Е.Я.Голант, С.Г.Шаповаленко, Н.М.Верзилин білім көзін негізге ала отырып, оқыту әдісінің жаңа классификациясын ұсынып, оларды үш топқа бөлді:

Сөздік әдістер тобы: әңгімелеу, әңгіме, түсіну, лекция, кітаппен жұмыс;

Көрнекілік әдістер тобы демонстрация, иллюстрация, бақылау;

Практикалық немесе тәжірибелік әдістер тобы лабораториялық, практикалық, графикалық жұмыстар, әртүрлі жаттығулар.

Ғылыми педагогикалық әдістерде топтастырудың жиырмадан астам түрі бар екен. Оқушылардың таным белсенділігіне қарай (М.Н.Скаткин, И.Я.Лернер):

Түсіндірмелі хабарлау әдісі; Репродуктив әдіс; Проблемалық баяндау әдісі;

Эвристикалық әдіс.

Оқытудың мақсаттары мен құралдарына қарай (М.А.Данилов, Б.П.Есипов, Т.А.Ильина):

Жаңа білім беру әдісі;

Біліктер мен дағдылар қалыптастыру әдісі;

Техникалық құралдармен жұмыс істеу әдісі;

Өзіндік жұмыс істеу әдісі;

Білімді тексеру әдісі;

Проблемалық, программаланған оқыту әдісі.

Тұтас педагогикалық әрекеттің тәсілдеріне қарай (Ю.К.Бабанский):

Ой-танымдылық әрекеттерді ұйымдастыру;

Оқуға ынталандыру;

Оқытудағы бақылау және өзін-өзі бақылау әдістері.

Әдістің логикалық және психологиялық сипатына қарай (Р.Г.Лемберг):

Ауызша баяндау әдісі;

Есеп шығару әдісі;

Өнер құралдарын пайдалану әдісі.

Мұғалім мен оқушылардың жасайтын әрекетінің ерекшеліктеріне қарай (В.Оконь):

Жаңа білімді игеру әдісі;

Өзіндік білім әдісі;

Проблемалық әдіс;

Практикалық әдіс;

Көркем әдебиет пен өнер құралдарын пайдалану әдісі.

Солардың ішінде ең көп тарағаны – білім берудің көздеріне сәйкес (И.Т.Огородников, С.И.Перовский, Е.Я.Голант):

Сөздік немесе ауызша баяндау әдісі;

Көрнекілік әдістер;

Тәжірибелік әдістер.

Бұл әдістің ерекшелігі: егер мұғалім оқу материалын ауызша баяндаса, онда білім алу көзі мұғалімнің сөзі болып табылады немесе оқушыларға білім беруде көрнекіліктерді қолданса, онда білім алу көзі көрнекіліктер болып есептеледі т.с.с.

Г.И.Шукина оқытудың төмендегідей әдістерін ұсынады: ақпараттық дамыту (мұғалімнің ауызша баяндауы, әңгіме, кітаппен жұмыс); эврикалық (іздену) оқыту әдістері (эвристикалық әңгіме, диспут, лабораториялық жұмыс, зерттеу әдісі); білімді, білік және дағдыны жетілдіру мен бекітудің оқыту әдістері; жаттығу (үлгі, жұмыс

бойынша жаттығу, түсінік беретін жаттығулар, вариантты жаттығулар), практикалық жұмыс (жеке дара, топтық, ұжымдық, шығармашылықтық).

И.П.Подласый әдістерді классификациялауды негіздеуді білім көзінен (практика, көрнекілік, сөз) қарастырады. Ол мәдени прогресс негізінен, кітапты және келесі он жылдықта бейне таспамен бірлескен жаңаша компьютер жүйе негізін жаңа ақпараттық білім көзі ретінде ұсынады. Соның негізінде И.П.Подласый әдісті бес топқа бөлді:

- а) практикалық: іс-тәжірибе, жаттығу, оқу-өндірістік еңбек;
- б) көрнекілік: иллюстрация, демонстрациялау, оқушылардың бақылауы;
- в) сөздік: түсіндіру, анықтау, әңгіме, сұхбат, инструктаж, лекция, дискуссия, диспут;
- г) кітаппен жұмыс әдісі: оқу, жаттау, рефераттау, жалпы қарап шығу, цитаттау, мазмұндау жоспар құру, конспектiлеу;
- д) бейне таспа әдісі: көру оқыту, «электронды мұғалім» бақылаушы мен жаттығу, бақылау.

Оқушыларды қажеттілікте оқу күшін жұмылдырып, танымдық материалдарды түрлі мазмұнда сапалы игеруі және теориялық – танымдылық пен практикалық оқудың маңыздылығына байланысты қиындықтарды жеңу мақсатындағы оқыту әдістерінің мазмұны спецификалық интеллектуальды құрал болып табылады. Оқыту әдістерін жетілдіру бүгінгі күннің басты мәселесі болып отыр. Оқыту әдістерінің тиімділігін арттырып, оқытудың жаңа формалары мен тәсілдерін меңгеру қажеттігіне педагогикалық зерттеулерде айрықша мән беріледі. Алайда, оқыту әдісін қайта құру – күрделі процестің бірі. Кейбір әдістерді қолдануда біржақты асыра сілтеушілікке жол бермеу керек. Тіпті әр тақырыптың өзі де оқытудың ерекше тәсілдері мен жолдарын талап етеді. Сондықтан, оқытудағы әр түрлі әдістерді қолдану қажет. Сабақтың тақырыбы мен мақсатына, оқу материалының мазмұны мен көлеміне, оқушылардың дайындық дәрежесіне сәйкес, сабақтың құрылысы мен оқу әдісін ұдайы толықтырып отыруды мұғалім өзі белгілеп, өзі таңдап алады. Олай болса, оқыту әдісін мұғалімнің таңдап алуы белгілі **шарттарға** байланысты болып келеді. Оқыту әдістерін мақсат-міндеттеріне, оқушылардың жас және таным әрекетінің ерекшеліктеріне сай қолдану. Қолда бар нақты көрнекі және техника құралдарын, кабинет жабдықтарын ескеру.

Мектептегі оқу жұмысының сапасы мұғалімнің оқушылардың оқу әрекетін дұрыс ұйымдастыра білуіне, оның тиімділігін мейлінше жетілдіре білуіне байланысты болады. Оқушылар әрекетінің ең басты және жетекші түрі -оқу. Ол алдын ала- жасалған жоспар мен бағдарлама бойынша мұғалімнің басшылығымен жүйелі түрде іске асырылып отырылды. Сондықтан, оқу басқа іс-әрекеттерге қарағанда, оқушылардың таным қабілетін дамытады, дүниеге адамгершілік көзқарасын бірте-бірте қалыптастырады. Оқу – баланың өзінің танымдық белсенді әрекеті.

Ғалым - педагог Л.В.Занков: «Оқыту – оқушының жалпы рухани дамуын қамтамасыз етуі қажет», -дейді. Көрнекті психолог Л.С.Выготский : «Жақсы оқыту деп, ол баланың дамуынан ілгері жүретін, оны жетекке алатын оқытуды айтады», деп тұжырымдайды.

Қорыта келгенде, еліміздің мәртебесі биік болуы қоғам мүшелерінің , келешек ел қожасы – жас ұрпақтың белсенділігі мен іскерлігіне тікелей байланысты болмақ. Ендеше, саналы, сауатты ұжымды халқымыздың барлық дәстүріне де, әлем мәдениетіне де қанық, ел тізгінін берік ұстай білетін ұрпақ тәжірибелеу бізге сеніп тапсырылып отыр. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» атты Қазақстан халқына жолдауын жүзеге асыру мақсатындағы білім беру жүйесін биік тұғырда ұстай отырып, болашақ Қазақстанның білімді де, саналы ұрпағын тәрбиелеуге бар күш – жігерімізді саламыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бастауыш мектеп журналдары.
2. Ашық сабақ журналдары.
3. Лемберг Р. Оқыту әдістері. – Алматы.
4. Қоянбаев Ж.Б, Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2000ж

Тайжанова Қ. Б.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Серикова Г.А.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Жалпы білім беретін №15 орта мектебі

Балқаш қаласы, Қарағанды облысы.

(Қазақстан)

РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ БЕЙІНАЛДЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазақстан білімі әлеуметтік мәдениет пен рухани қабілеттің бірі ретінде қоғам және жеке тұлға менталитетіндегі жеткіншектер мен ересектердің құндылық бағдарындағы өзгеріске байланысты жаңа даму кезеңін бастап отыр. Ол екі бағытта жүзеге асуда: жеке тұлғадан да жоғары мәні бар қазақтың дәстүрлі ұлттық құндылықтарын қалыптастыру жолы бойынша және жеке адамның тұрмыс-қаракетін батыстың құндылық бағытымен ұлғайта жетілдіруге байланысты.

Бүгінгі кезде жалпы білімнің 12 жылдыққа өту кезеңі оның сапалық жағынан өзгеруіне негіз болатын, түбегейлі реформа жасауды талап ететін тарихи кезең болып табылады. Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында ҚР жалпы орта білім берудің мақсаты – бейіндік оқытуды іске асыру, білім алушылардың саналы түрде кәсіптік, азаматтық, тұлғалық өзін-өзі анықтауына мүмкіндік беретін түйінді құзыреттіліктерді игеруін қамтамасыз ету және даралық білімдік қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады.

Оқыту үдерісіне қазіргі заман талабына сай технологиялар мен әдістемелерді енгізу, ғылым мен техника жетістіктерін пайдалану, этнопедагогиканың озық үлгілерін қайта жаңғыртып, қолдану, педагог мамандардың сапасын көтеру, оқушылардың функцияналдық сауаттылығын көтерумен қатар, тәрбие жұмысын жақсарту – күн тәртібінен түспейтін мәселелерге айналды. Қоғамда үлкен қозғалыс туғызған Жолдауда өскелең ұрпаққа тек білім беру ісімен шектелмей, жеткіншектеріміз игерген білімін одан әрі әлеуметтік бейімделуге ұластыруға қабілетті болуға, бұл үшін оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту мақсатымен Ұлттық жұмыс жоспарын қабылдау қажеттілігі айтылған. Мерзімі – 5 жыл. Ал функционалдық сауаттылық дегеніміз – адамның өзін қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті және сол ортаға мүмкіндігінше жылдам бейімделе білуі мен әрекеттесе алу деңгейінің көрсеткіші. «Жақсыда жаттық жоқ», «Өзі жақсы жігітке екі адамдық орын бар», «Жақсы – Ай мен Күндей, әмбеге бірдей» деп даналық байлам жасаған бабаларымыз ұлан-ғайыр даланы

мұраға алған ұрпағы кез келген ортаға бейімделе білуіне, қандай да бір жұмысты қиналмай атқаруына ерекше ден қойған.

Бейіндік оқыту дегеніміз- кәсіптік білім беру бағдарламаларын игеруге дайындау, олардың кәсіптік бағдарлары үшін жағдай жасау, оқушылардың арнаулы бейімділігі мен қызығушылығын, танымдық қабілетін ескеруге бағытталған білім беру процесінің құрылымы мен мазмұнын ұйымдастыру түрі, жоғары сыныптағылардың оқуын даралау мен саралап жіктеудің педагогикалық жүйесі. Бейіндік оқытуды ұйымдастырудың басты мақсаты болып 12 жылдық мектептерге оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауға арналған құзіреттілігін қалыптастыру және іс жүзінде кәсіби қызметінің бағытын саналы түрде жетілдіруге қажетті ресурстармен қамтамасыз ету саналады. Әрбір білім беру стандарт деңгейінде,бағытында реформа жасау-басқа елдердің тәжірибесін өзімізге тікелей пайдалану,көшіру емес,білім берудің қатаң заңдылықтарына сүйене отырып, өз жағдайымызға қолайлы өзгенің де,өзіміздің де ең озық тәжірибе негізінде, бүгінгі уақыт талабына қарай өз білім беру жүйемізді жетілдіру бағытында жүретін үрдіс. Қай елдің болмасын білім деңгейінің көрсеткіші сол елдің экономикалық дамуы.Жалпы даму,соның ішінде экономикалық даму қоғамдағы әр қызметкердің кәсіби шеберлік деңгейіне қатысты. Кәсіби шеберліктің іргелі негізі-мектепте қаланады. Ол үшін не істеуіміз керек? Жас ұрпақты ұлттық тәрбие берудің бағдарлы идеялары туралы еліміздің президенті Н.Назарбаев мемлекеттік идеология мәселесін ұдайы есте ұстауымызды ескерте келе, былай деп жазады: «Бес арысымызға арналған тарихи зерде кешенінде мен Қазақстандық отаншылдық сезімін тәрбиелеуге көңіл бөлген едік. Халық педагогикасы ұлттық әдебиет пен сол ұлттың салт-дәстүрлерінен құралады. Әдебиет көркем шығармалар арқылы сапа үйренуден бастап,шығарма кейіпкерлерінің тілін,ойын,іс-әрекеттерін,мінез-құлқын,ұлттық қасиеттерін үлгі ретінде баяндап,содан соң көркемдеп көрсетіп үйрету арқылы жеке тұлғаның адамдық қасиеттерін қалыптастырып,кісілік сана-сапасын арттырады. Қазақ халқының аса бай ұлттық әдебиеті,қайырымды,әдепті салт-дәстүрлерді оның этностық (ұлттық) ерекшеліктерін көрсетеді де,жеке тұлғалардың ұлттық қасиеттерін қалыптастырады. Рухани мұра –рухани құндылық. Рухани құндылықтарға Отанға,туған жерге деген сүйіспеншілік,отбасын құрметтеу,әділдік, шыншылдық, ата мұраға деген сый,дәстүрлердің жандануы,басқа ұлттардың қадірлеу,сенімі жатады.

Әдебиет пәні-жан-жақты ойлантудың,терең ойлаудың пәні. Бұл пәннің ерекшелігі;өзіндік ойлау,өзіндік пікір де жатыр.

Сезім, эмоция, әсер, шабыттану, қиялдау, армандау, еліктеу әр түрлі психологиялық рең осы пәнде ерекше көрінеді. Қазақ елінің ежелгі ата-жұрттарын мәңгілік мақтанышпен жырлау-жыраулар поэзиясында қалыптасқан ұлттық сезімнің нақты көрінісі. Жыраулар поэзиясында атамекенді сүйю,ардақтау арқылы ұрпақтарды отаншылдық-патриоттық тәрбиелеуге ерекше мән берілген.

«Мақал-сөздің мәйегі» дейді халық. Мақал-мәтелдердің өзіндік ой-өрнегі,тілдік жүйесі бар. Олардың тақырыптары сан алуан. Бірақ барлығы да бір арнаға тоғысып, ұлттық рухтағы ұрпақ тәрбиесіне көмегін тигізеді. Мысалы; «Ерлік білектен емес,жүректе» секілді т.б. мақал-мәтелдерде Отанды сүйуді, ерлікті үйретуді көздесе, «Еңбек ер атандырады», «Еңбек түбі-береке» және т.б. еңбектің адам өміріндегі орнын айқындауды көздеген.

Ендеше, оқушылардың ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастыру негізінің бірден-бірі Абай Құнанбаевтың ұрпақ тәрбиесіне қалдырған мұрасы. Абай шығармасының басты құндылығы «Адам бол!»

Абай даналығы отыз сегізінші қара сөзінде «Адам баласы жылап туады,кейін өледі. Екі ортада бұл дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, бір-біріне мақтанып, есіл өмірді ескерусіз ,босқа жарамсыз қылықпен қор етіп өткізеді де,

таусылған күнінде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды» Абай шығармасындағы негізгі құндылықтар ұғымы: ар, намыс, ұят.

Президентіміз «Біздің ұлттық ұранымыз» деп бағалаған, бір халықтың ғана емес, азамат тудырған алыптардың арасындағы ұлы Абай мұрасының, озық мәдениеттің жарық жұлдыздары Шоқан, Ыбырайлармен қатар ХХ ғасырдың басында тәлімдік ой-пікірлері мен барша қазақ даласы дүр сілкіндірген Шәкәрім, Ахмет, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбектердің ұлттық өз туындыларының негізгі арқауы еткен мол әдеби мұрасының заман талабымен үйлесе үндесетіндігі белгілі.

Өзімізді өзіміз бағалай білуге бет бұру – ұлттық байлығымызды игеру, ұлттық санамызды дамыту. Ұлттық құндылықтарды іріктеп, оқыту процесіне енгізу арқылы ұлттың тұнып тұрған асыл мұралық рухани байлығынан болашақта ел билейтін ұрпақтарды сусындатып, отбасында да, мектепте де ұлтжандалылық пен отаншылдыққа баулып, өз халқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай қорғайтын тұлғаларды тәрбиелеп шығару.

Өз ұлтын қадірлеп-қастерлеген, ұлт қадірін білген азаматтың бірі Ж.Аймауытов: «Мен халыққа кіндігіммен байланып қалғанмын. Оны үзе алмаймын. Ұзу қолымнан келмейді» - дейді. Сырым Датұлы: «Мен ағайынды екеумін: бірі -өзім, екіншісі-халқым» - дейді.

Қоғамдағы адамдар жасаған рухани, материалдық, мәдени құндылықтардың алмасуы оқыту процесі арқылы жүзеге асырылады. Соның ішінде сын тұрғысынан ойлау жобасы арқылы оқыту – саналы процесс екенін айтқым келеді. Интеллектуалдық деңгейі жоғары тұлғаны қалыптастыру үшін, оны оқытып қана қою жеткіліксіз. Оны тұлға ретінде жан – жақты дамытуға қолайлы, оқытудың шығармашылық түрін жасау қажет, яғни шығармашылық оқу әрекетін туғызу қажет. Бұл баланы, берілген оқу материалын жаттап алу ғана емес, керісінше өз бетімен білім алу үшін ізденуге үйретеді.

Оқушылардың ұлттық нәрде рухани сусындауы-оның болашақ маман ретінде рухани мәдениеті бай, жан-жақты жетілген тұлға ретінде септігін тигізеді.

Оқыту процесіне соңғы кездері жаңа жобалар мен озық технолоиялар енгізіліп жатыр. Оның мәні – тұлғаны өзінің әрекеттеріне талдау жасауға, өзі үшін маңызды мәселелерді анықтай алуға және шешу жолдарын таба білуге бағыттау. Осы орайда Д.Дьюи философиясының идеясын айтар болсақ, яғни өмірлік тәжірибеге негізделген өз білімін оқушының да, оқытушының да пайдалана білуі жүзеге асырылады. Сондықтан жаңа үрдісті тәжірибеге енгізуде мұғалімдердің сыртқы форманы ғана басшылыққа алмай, оның философиясын ұғыну маңызды шарт. Өйткені оқытудағы басты мақсат – алдындағы оқушыларға таза білімнің өзін бере білу емес, бүгінгі алған білімін өмірлік қажеттіліктеріне сай қолдана білуге үйрету.

Осыған сәйкес оқыту мазмұны құндылықтық, танымдық, әрекеттік-шығармашылық және тұлғалық қызметтерді қамтиды:

құндылықтық қызмет: тұлға үшін мәнді бағдар жүйесін, өзіндік даму траекториясын таңдап алуы;

танымдық қызмет: тұлғаның рухани дамуының негізі ретінде ұлттық мәдениет, дәстүр, жан-жақты ғылыми білімдерін игеруі;

әрекеттік-шығармашылық қызмет: тұлғаның оқу, еңбек ету, ғылыми, көркемдік және басқа да әрекет түрлерінде өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруы, шығармашылық қабілетін қалыптастыру және дамытуы;

тұлғалық қызмет: өзіндік санаға бағытталған рефлексиялық қабілетті дамыту арқылы өзінің өмірлік мұратын дұрыс қалыптастыруды қамтамасыз етуі.

Білім беру үрдісіндегі демократиялық және гуманитарлық қарым-қатынастар оқушының танымдық қабілетінің дамуына, өз әрекеттеріне өзгеріс енгізе алуына, өзін үнемі жетілдіріп отыруына ықпал етеді. Оқытудың осы тұрғыда ұйымдастырылуы әр оқушының жеке тұлғасындағы өзіндік ерекшеліктері, өзіндік өмір тәжірибесі мен

өзіндік құндылықтарын ескеру арқылы өзіндік және өзара бірін-бірі дамытуға жол ашады.

Осылайша қарастыру негізінде білім беру үрдісінде оқушының өзіндік сана, өзіндік таным, өзіндік білім алу, өзара қарым-қатынас, өз өмірінің субъектілігі сияқты педагогикалық рефлексиялық сапалары пайда болады және одан әрі дамиды деген тұжырым жасауға болады.

«Баланы тәрбиелі қылу – тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күресе білетін адам шығару деген сөз. Қаласа өзін, асса барлық адам баласын әділ жолмен өрге сүйрейтін ер шығару деген сөз. Тұрмыста түйінді мәселелерді тез шеше білетін, тұрмыстың тұңғық теңізін қалың қайратпен кеше білетін, адалдық жолда құрбан бола білетін, қысқасы, адамзат дүниесінің керек бір мүшесі бола алатын төрт жағы түгел кісі қылып шығару. Баланы мұндай адам қыла алу үшін тәрбиеші бар күшін, бар білімін жұмсап, жалықпай, шаршамай үйрете білу керек»

Ежелден-ақ қазақ халқы балаларына өлең-жыр, терме мен күй тыңдатып өсірген. Ертегілер мен аңыздарда батырлардың батылдығы, дала сұлуларының сұлулығы мен нәзіктігі жыр етіледі. Мысалы : «Қобыланды батыр» эпосында халық Қобыландының Отанға деген сүйіспеншілігін, ұлдарының батылдығы мен батырлығын, қыздарының адалдығын жырлайды. Батырдың батылдығы мен күшінің қайнар көзі-халқына, еліне, жеріне деген сый-құрметтен туындаған. Рухани құндылықтың қайнар көзі – халық тәжірибесі.

Бабалар даналығынан үйреніп, ұлы қасиеттерін ұғынып, асыл қасиеттерінен өнеге алып, қателіктерін ойға тоқып өскен әрбір ұлт өрені келешекке кемел көз тастайды, елдік салт-дәстүрді ерлік даңқын қастерлеп, құрметтейді. Отанының патриоты, саналы күрескер азаматы болып тәрбиеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана 2011ж.
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы, Астана, 2004ж.
3. ҚР Білім туралы заңы, 2007ж.
4. Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан -2050» халқына жолдауы
5. Ә. Табылды «Қазақ этнопедагогикасы және оқыту әдістемесі» Алматы 2008.
6. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы №3, 2011ж.
7. Тұжырымдама: Қазақстан Республикасында бейіндік оқытуды дамыту. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясы, Астана, 2010ж.
8. Гладкая И.В., Ильина С.П., Ривкина С.В. Основы профильного обучения и предпрофильной подготовки: Учебно-методическое пособие для учителей/ Под. ред. А.П. Тряпицыной. -СПб.:КАРО, 2005

*Ташкенбаева С.Ж. к.п.н.,
Зав. Каф. психолого-педагогического сопровождения проф.
развития учителя НЦПК «Орлеу»
(Казахстан)*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПЕДАГОГОВ

Проблема повышения профессионализма педагогов является одним из ключевых приоритетов развития современного казахстанского образования, что нашло отражение в ряде нормативных документов: «Концепции развития образования в Республике Казахстан до 2015 года», «Государственной программе развития

образования в Республике Казахстан на 2005- 2010 годы», в «Типовом комплексном плане по усилению воспитательного компонента процесса обучения во всех организациях образования», где в частности подчеркивается необходимость усовершенствования структуры и содержания профессиональных образовательных программ, создания вариативных моделей обучения, разработки новых педагогических технологий и методик по вопросам воспитания детей и учащейся молодежи, создания условий для развития и творческого поиска личности педагога, мотивирование его на повышение собственного профессионального уровня.

Изменение социальных и идеологических установок привели к трансформации целей воспитательной работы в образовательных учреждениях, вскрытию гуманистического смысла воспитания: основным идеалом современного воспитания является личность, обладающая творческим мышлением, мировоззренческой культурой, способная быстро адаптироваться к изменяющимся жизненным условиям.

Изменение идей, подходов, принципов и технологий воспитания актуализирует необходимость повышения статуса воспитательной работы в учреждениях образования. Особая роль в этом отводится классному руководителю, создающему условия для развития личности воспитанника.

Свою деятельность институт повышения квалификации педагогических кадров осуществляют по следующим основным направлениям:

- осуществление периодического повышения квалификации руководителей и работников образования, специалистов системы повышения квалификации, учителей и других педагогических работников;
- создание необходимых условий для повышения квалификации педагогическим работникам через многообразные организационные формы;
- обеспечение процесса обучения слушателей с опорой на достижения науки, культуры и практики, учета их затруднений, интересов и потребностей;
- изучение результативности обучения в системе повышения квалификации в процессе непосредственной работы в образовательной организации;
- разработка методических рекомендаций в помощь специалистам образования, учителям, родителям;
- проведение научно-исследовательской и экспериментальной работы в общеобразовательных организациях и в организациях, осуществляющих повышение квалификации педагогов;
- поддержка педагогов, разрабатывающих и стремящихся к реализации авторских программ, курсов, пособий;
- организация информационного обеспечения;
- развитие уровня психологической готовности учителя к любым изменениям и неординарным ситуациям в педагогической действительности;
- организационная, педагогическая и содержательная поддержка экспериментальной и инновационной деятельности педагогов;
- сохранение и поддержка результативных методик и технологий традиционной педагогики .
- использование опыта автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы».

Педагогические условия – совокупность внешних обстоятельств, в которых протекает учебно-воспитательный процесс и которые рассматриваются как факторы, способствующие его успешности. Мы в своей работе выделяем необходимые и достаточные педагогические условия, способствующие более эффективному процессу внедрения системы.

Необходимые педагогические условия – это факторы, без которых невозможно или затруднительно осуществлять развитие профессионализма классных руководителей в настоящее время, т.е. минимальный набор факторов, без которых

данная система не может эффективно существовать. К *необходимым* условиям мы относим:

- выбор индивидуальной образовательной траектории в повышении квалификации классных руководителей;
- признание слушателя в качестве основного субъекта процесса повышения квалификации;
- усиление психологического компонента в подготовке классного руководителя;
- направленность на практическую деятельность;
- возможности самообразования, саморазвития в процессе межкурсовой и курсовой подготовки;
- использование технологий интерактивного обучения;
- выбор средств, форм, методов обучения, соответствующим особенностям школы и потребностям самих классных руководителей;
- диагностирование результатов подготовки слушателей.

Необходимые педагогические условия создают основу для введения достаточных условий. Достаточные условия – это факторы, существование которых в условиях той или иной педагогической системы являются желательными и создание которых обеспечат надежность и эффективность ее функционирования.

Достаточные педагогические условия:

- разработка содержания, форм и методов, обеспечивающих развитие педагогических способностей слушателей;
- стимулирование слушателей к самостоятельному выбору и использованию наиболее значимых для них форм и методов профессиональной деятельности;
- контроль и оценка не только результата, но и процесса курсовой подготовки учителей;
- освоение классными руководителями личностно-ориентированных технологий воспитания;
- стимулирование слушателей к самообразованию, саморазвитию, самоактуализации.

Для нашего исследования существенным моментом является тот факт, что теория деятельности может быть успешно реализована в условиях системы повышения квалификации классных руководителей, так как повышение квалификации это двуединый процесс, с одной стороны, это процесс деятельности разнообразных подструктур в системе повышения квалификации, а другой стороны, это деятельность самого педагога (классного руководителя) повышающего свою квалификацию.

Деятельность (точнее самодеятельность) классного руководителя должна быть мотивируема и направлена на осознанный выбор содержания курсов и семинаров в системе повышения квалификации. Далее, определяется форма повышения квалификации (очные курсы, заочные, семинары, тренинги и др.) и производится осознанный выбор того или иного учебного заведения для повышения квалификации. Затем происходит процесс непосредственного получения профессионально-педагогических знаний, умений и навыков, развитие личностных качеств.

В свою очередь лекторский состав института повышения квалификации должен обеспечить адаптацию слушателей в системе повышения квалификации, это заключается в организации комплексной педагогической деятельности, включающей в себя изучение педагога с социальной, экономической, личностной, психологической позиций, эта система мероприятий дает возможность показать педагогу перспективу личностного и профессионального роста, а также способствует сокращению отсева из системы повышения квалификации.

Хотим особо подчеркнуть, что важным условием развития профессионализма классных руководителей является их профессиональное самосовершенствование.

Профессиональное самосовершенствование осуществляется в двух взаимосвязанных формах (самовоспитание и самообразование), взаимодополняющих друг друга, оказывающих взаимное влияние на характер работы человека над собой. Каждый педагог должен отчетливо представлять, что самосовершенствование – это личностный процесс, который не терпит шаблонов, стереотипов, жестких рамок. Содержательная сторона процесса самосовершенствования зависит от возраста педагогов, от особенностей деятельности образовательного учреждения (лицей, гимназия, сельская школа), от особенностей конкретной личности. В содержательном плане работа по самосовершенствованию классных руководителей осуществляется по следующим направлениям:

- совершенствование профессиональных и организаторских качеств;
 - формирование общей, правовой и педагогической культуры;
 - постоянное обновление знаний в области теории и методики воспитательной работы;
 - совершенствование форм, методов и технологий воспитательной работы, а также навыков их реализации;
 - формирование навыков самостоятельной работы над собой, способности к постоянному самосовершенствованию, устойчивой мотивации личностного развития;
 - выработка умений управлять своим поведением, чувствами, эмоциями.
- Структурно процесс профессионального самосовершенствования классных руководителей можно представить в виде четырех этапов:
- самосознание и принятие решения заняться самосовершенствованием;
 - планирование и выработка программы самосовершенствования;
 - непосредственная практическая деятельность по реализации поставленной задачи, связанных с работой над собой;
 - самоконтроль и самокоррекция этой деятельности .

ЛИТЕРАТУРА:

1. Концепции развития образования в Республике Казахстан до 2015 года,
2. Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2005-2010 годы
3. Типовой комплексный план по усилению воспитательного компонента процесса обучения во всех организациях образования.

Темирханова Г.Н.
Алматы қаласы бойынша ПҚ БАИ
аға оқытушысы
(Казахстан)

БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ - ЗАМАН ТАЛАБЫ

Бақыттың мәні – парасаттылықта!
Әбунасыр Әл-Фараби.

Бүгінгі күні еліміздің ертеңі, жас ұрпақты, өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін білетін, адамзаттық мәдениетті түсінетін шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеу – өмір талабынан туып отыр. Оқу-тәрбие үрдісін өрге бастыруға ұмтылып, шығармашылық ізденіспен еңбек ету әрбір ұстаздың үлкен міндеті.

Гимназияда оқу-тәрбие процесі әкімшілік, гимназия кеңесі, ғылыми-әдістемелік кеңес, педагогикалық кеңес, ғылыми-зерттеу шығармашылық тобы, пән кафедралары

арқылы басқарылады. Басқару жүйесінің жұмыс жоспарлары оқу-тәрбие процесінің талаптарына сай жүргізіледі.

Гимназияда білім беруді дамытуда барлық пәндерге арналған бағдарламалар мен бейімделген бағдарламалар оқу процесінің талаптарына сәйкес жасалған. Оқыту процесінде жаңа технологиялық әдістерді жан-жақты пайдалануда.

Факультатив, үйірме, оқушы және гимназия компоненттері мен гимназия үйірмелері оқушыларды сапалы біліммен қаруландыруға мұғалім үшін тиімді.

Жұмыс оқу жоспары гуманитарлық, өнер бағытында оқытуға жасалған.

Кафедралар мен шығармашылық топтың жұмыстары ғылыми-әдістемелік кеңесте қаралып, ғылыми-практикалық конференцияда қорытындыланады.

Гимназиядағы педагогикалық кеңес, ғылыми-әдістемелік кеңес, әкімшілік кеңес, кафедралардың жұмыс жоспарлары гимназияның проблемасын басшылыққа ала отырып ғылыми негізде жасалған.

Педагогикалық кеңесте гимназияның оқу-тәрбие жұмысына диагностикалық талдаулар жасалынып, оқушылардың интеллектуалдық даму мәселелері басшылыққа алынған.

Ғылыми-әдістемелік кеңестің проблемалық тақырыбы “Жаңа ақпараттық, педагогикалық технологияларды пайдалану негізінде сапалы білім беру”.

Гимназияда оқушының сапалы, жан-жақты білімді болып шығуы мен білім беруді дамыту мектептің бағдарламасына сәйкес шығармашылық топтағы ұстаздардың, кафедра меңгерушілерінің, педагог қауымының **өзара үйрену, саралау, зерттеу, өзара тәжірибе алмасу, озық тәжірибені таратып, насихаттау** әдетке айналған істің бірі.

Ұжымның әр мүшесі білім сапасын арттыруда, шеберліктерін шындауда ауқымды жұмыстар жүргізуде.

География пәні мұғалімі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, «Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері», «Қазақстан Республикасының Білім Беру ісінің үздігі», Географиядан Республикалық атаулы мектеп жетекшісі Есназарова Ұлжалғас Әмзеқызы 2008 жылы 22-24 қазанда Бишкек қаласында «Социальные, политические, экономические поиски в средне-Азиатских обществах» тақырыбында өткен халықаралық конгресте «Современное состояние и перспективы развития географического образования в Республике Казахстан» баяндама жасады, ал 2009 жылы 29 сәуір – 1 мамыр аралығында Туркияда (Анталья, Киликия Палас) «Влияние глобального финансового кризиса на экономику тюркоязычных государств» өткен халықаралық симпозиумда «Түркі тілдес елдерде туризмнің даму болашағы» тақырыбында жасаған баяндамасы Түркияның мемлекеттік теле-радио компаниясы (ТРТ) арқылы тікелей эфирде таратылды.

2012 жылы 14-15 желтоқсанда өткен Ұлы Жібек жолы түрік- қытай бірлескен конференциясына, Солтүстік Кипр Түрік республикасының астанасы Никосия қаласында

2013 жылы 13-15 ақпанда өткен №2 халықаралық симпозиумға, Ташкент қаласындағы Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінде 2013 жылы 27-28 наурызда өткен халықаралық конференцияға қатысып, сертификаттар алды.

Тарих, қоғамдық білім негіздері пәнінің мұғалімі Қасымова Әлия Қажыахметқызының 2008-2009 оқу жылында “Дүние жүзі тарихы” пәнінен ҰБТ-ге дайындалу тестері әдістемелік құралы жарық көрді. “Білім” ғылыми педагогикалық журналдың 2008 жылғы №6 басылымында “Оқушылардың танымдылық белсенділігін арттыру жолдары”, “Қазақстан мектебі” ғылыми педагогикалық журналдың 2008 жылғы №11 басылымында “Шығармашылықты жетілдіру – ұстаз парызы”, 20.10.2008 жылы Ы.Алтынсарин оқулары Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары журналында “Жаһандану жағдайында, білім беруді дамытуда жаңа технологияларды пайдалану жолдары”, 27.11.2008 жылы “Білім сапасын бағалаудың

мәселелері, әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі” атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары журналында “Оқушылардың танымдылық белсендігін арттырудағы ойын әдістерінің рөлі” тақырыптарындағы ғылыми мақалалары жарияланды.

Орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Хан Розалия Алексейқызының 2008-2009 оқу жылында “Орыс тілі” пәнінен ҰБТ-ге дайындалу тестері әдістемелік құралы жарық көрді. 2008-2009 оқу жылында қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы **филология** бағдарлы және бағдаралды элективті курстардың 10-11 сынып оқушыларына арналған “Грамматические основы правильной русской речи” оқу бағдарламасы Алматы қаласы білім беру жүйесі мамандарының біліктілігін көтеру және қайта даярлау институтында экспертизадан өтті.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Мұқышева Мария Қалимолдақызының 2008-2009 оқу жылында қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы **филология** бағдарлы және бағдаралды элективті курстардың 10-11 сынып оқушыларына арналған “Тіл мәдениеті” оқу бағдарламасы Алматы қаласы білім беру жүйесі мамандарының біліктілігін көтеру және қайта даярлау институтында экспертизадан өтті.

2010-2011 оқу жылында орыс мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Сулейменова Фруза Алиқызының **5-сыныптарға арналған орыс тілі пәнінен жұмыс дәптері** жарық көрді.

2012-2013 оқу жылында гимназия директоры Елеманова Әлия Сейдекәрімқызы, директордың орынбасары Нұрғаным Байдулина **1-4 -сыныптарға арналған «Көркем шығармаларды оқу» жұмыс дәптері т.б.** жарық көрді.

Сонымен қатар, гимназия оқушылары жыл сайын халықаралық, республикалық, қалалық сайыстарға қатысып, жүлделі орындарды иеленуде. 2012 жылы 10 сынып оқушысы тіл білімі секциясы бойынша Республикалық ғылыми жоба сайысының жүлдегері медалінің иегері Ж.А. Әбділда Алматы қаласы Әкімінің «Алтын үркер» жүлдызымен марапатталды. 2012-2013 оқу жылында Москва қаласында өткен Халықаралық ғылыми жоба сайысында математика және информатика секциясы бойынша 11 сынып оқушысы Әбділда Жібек I орын иеленсе, Республикалық ғылыми жоба бойынша 11 сынып оқушылары Қазебек Ләйлә I орын, Әділжан Айда III жүлделі орынға ие болды. Тараз қаласында өткен Республикалық олимпиадада Қазақстан тарихы пәнінен 10-сынып оқушысы Р.Н.Сәрсөбай III орын және орыс тілі пәнінен 10 сынып оқушысы И.Т.Серікжан III орынға ие болды.

Жас ұрпақты біліммен байытып, ғылыммен жетілдіруді мақсат ету – болашақтың жарқын, экономиканың өркенді, ел мәдениетінің әлем деңгейінде болуының нақты көрінісі гимназия оқушыларының білім деңгейінен көрінеді. Білім сапасын көтеруде гимназия ұстаздарының еңбегі ерекше. Оқушылардың құзыреттілігін дамыту, мұғалімдердің әдістемелік шеберлігін арттыру мақсатында «Жаңа технологияға негізделген гимназияның оқу-тәрбие жұмыстары» тақырыбында қала мектептерінің ұстаздарына семинар өткізілді.

Семинарда гимназия директоры Елеманова Әлия Сейдекәрімқызы гимназияда білім сапасын көтерудегі тиімді әдіс-тәсілдер туралы баяндама жасады.

Гимназия мұғалімдері М.Қ.Мұқышева, А.Қ.Қасымова, Л.П.Сұлтанбекова, А.А.Абдижанова, С.Қ.Қашқынбаева, Э.Б.Абдрасилова, Г.М.Құрмашева, К.Ж.Жексембаева жоғары деңгейде сабақ беріп, білім сапасын көтерудегі тиімді әдіс-тәсілдері бойынша озық іс- тәжірибелерін таратты.

Гимназия директоры Елеманова Әлия Сейдекәрімқызының елеулі еңбегінің арқасында №138 гимназия қаладағы алдыңғы қатардағы білім мекемесі болып табылады.

Семинарға Алматы қаласы бойынша педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру институтының аға оқытушысы Темірханова Гүлмира Нұрханқызы қорытынды жасап, қатысқан қала мектеп мұғалімдері өз пікірлерін айтып, ойларын ортаға салды.

- Иә, ұстаз деген – құдіретті сөз. «Ұстаздық – ұлы құрмет». Себебі, ұрпақтарды ұстаз тәрбиелейді. Болашақтың басшысын да, данасын да, ғалымын да, еңбекқор егіншісін де, кеншісін де ұстаз өсіреді... Өмірге ұрпақ берген аналарды қандай ардақтасаң, сол ұрпақты тәрбиелейтін ұстаздарды да сондай ардақтауға міндеттіміз, - деп Б.Момышұлы айтқандай, Ұстаз алдында бас имейтін, ол туралы айтқанда бойын ерекше бір мақтаныш. сезім билемейтін жан жоқ.

Бүгінгі таңда ХХІ ғасырдың білім беру саласы негізгі үш ерекшеліктен тұратынын байқауға болады. Олар: біріншіден, адамдар өмір бойы алған білімдерін жаңғыртып, дамытып отырады; екіншіден, оқушының жас, ой, мүмкіндік ерекшеліктеріне қарай білім беріледі; үшіншіден, бүкіл білім беру жұмысы халықаралық деңгейде басқалармен қатар, қат-қабат іске асырылады. Былайша айтқанда, білім бәсекеге сәйкес, қазіргі кезеңнің талабына сай жұмыс істеуге бағытталады. Бұл ерекшеліктер қазірдің өзінде бізге байқалып отыр. Осы орайда еліміздің Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаев мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеу, «Балапан» арнайы бағдарламасы, 12 жылдық оқыту моделі, кәсіптік және техникалық білім беру, жоғары білім берудің сапасы, интеллектуалды мектептер, жаңа халықаралық университет сынды бірқатар іс-шараларды саралап алға қойды. Елбасының «Білім саласына қызмет еткеннің бәрі Қазақстанның болашағына қызмет етеді» деген сөзін негізге ала отырып, ұстаздар педагогикалық тиімді әдістемелік тәсілдерді жүзеге асырады.

Шәкірт қолына бақыт кілтін ұстатқан ұстаздар қауымы! Сіздер өмірді нұрландырып, шаңыраққа шаттық нұрын сеуіп, жүрек жылуыңызбен әрқашан айналаңызға шуақ сыйлайсыздар! Осы қасиеттеріңіз мәңгілік салтанат құрып, жақындарыңызға құт береке әкелсін! Еңбектеріңіз нәтижелі болсын!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Астана, 2009 ж.
2. Балбөбек бағдарламасы. Мектепке дейінгі жалпы білім беру бағдарламасы, Еденбаева З.Д., Попова Т.Н

Тұрғанова З.Ы.

Жамбыл ауданы әкімдігінің

білім бөлімінің әдіскері,

Аширова Д. В.

Чкалов атындағы орта мектебінің

химия мен биология пәнінің мұғалімі,

Құрынбаева П.

Октябрь-Жеміс орта мектебінің

химия мен биология пәнінің мұғалімі

Жамбыл облысы,

(Қазақстан)

МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ДАМУЫ,ПРОБЛЕМАЛАРЫ,ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Қазіргі мектеп қандай болу керек? Бұл өте ауқымды мәселе. Бізге, Адамды – тәрбиелеп, өсіретін қоғамды жөңдей алатын, өркениетті демократиялық қоғамның үлкен азаматын қалыптастырып шығаратын мектеп қажет. Ең алдымен, біздің мектептер бойына сіңген қатыгездік пен бұйрықшыл ниеттерінен айырылып , оқушының жеке қара басына, яғни оқу- тәрбие ісін жекешелеу (дифференциялау) ісін жоғары көтеру керек қой деймін. Балаға, оның тағдырына жауапкершілікпен қарау,

өзін сыйлау, денсаулығын биологиялық – генетикалық жағдайы, психологиясын білу мұғалім үшін парыз. Бір сөзбен айтқанда, баланың адамгершілік құқығын сыйлау, онымен санасу керек.

Оқу – тәрбие ісінде қоғамдық пайдалы еңбекті дамыту қажет. Ең алдымен еңбек дегенде - оқушының өздік ойлау қабілетін, түйсігін дамыту үшін білімді өз бетінше істеуге, өз бетінше білім алуға дағдылануы қажет. Біздің оқушыларымыздың көпшілігінің ойлау қабілеттері төмен.

Оқу тәрбие - ісін ізгілендіру әсіресе тіл- әдебиет, тарих, эстетикалық бағыттағы пәндердің берілуін кеңейту. Жалпы, баланың бойына инабаттылық, адамгершілік, әсемдік, эстетикалық дүние таным әліпшелерін дамыту болашақ мектептің түп қазығы болуы керек. Қазіргі таңда мектептің рөлі ерекше. Ол үшін жоғары оқу орнынан бастап балабақшаға дейін оқу тәрбие жұмысы өзгеруі қажет. Оқулықтар, әдістемелік көмекші құралдар халқымыздың ғасырлар бойы жиған асыл қасиеттерінен нәр алуы керек болады. Әр пәнде халықтық тәрбиенің негізгі болғаны жөн.

«Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» тағылымын бас құжат ретінде ұстау қажет. Иmandылық, адамдық парасат, даналық, осылар ұлт мектебінің негізінде болуы қажет.

Әрине ұлттық шеңберде тоқталып қалмай әлемдік педагогиканың асыл қазыналары да мектептің қайнар көзі болуы шарт. Болашақтың мектебі оқушының көз қарасымен қалыптасып, оның құқымен тығыз байланысты болуы керек. Сонымен қатар ол мектеп бірнеше сатылы және әр бағыттағы әр салалы болғаны жөн. Оқушы өз білім дәрежесіне сай, жүрек қалауымен мектебіндегі пәнге, мұғалімге, сүйген мамандығына баруға тиісті.

Осыған орай, мысалы: физика, химия, биология, астрономия, география сабақтарын да практикалық- лабораториялық сағаттарды көбейту керек. Әр пәнде бүгінгі алдыңғы қатарлы ғылыми жаңалықтар, ғылымның ұшқындары болуы қажет. Немесе ғылымтану (науковедение) курсын мектепте жүргізу керек.

Сонымен қатар, мұғалімдердің өздері жоғары дәрежелі - әр ғылым саласынан терең түсініктері болуы шарт.

Ой - өрісі жоғары дамыған оқушылар үшін ерекше мектептер сыныптар қажет. Ол үшін ең алдымен жоғары дәрежелі мұғалімдер ұжымы қажет. Оны шешудің жолдары: мектептегі алдыңғы қатарлы (әсіресе жастар) мұғалімдер мен педагогикалық институттың ғалымға бейім студенттері бірлескен ошақтар құру. Білімге, ғылымға өнерге ынтасы бар балаларды педагогикалық психологиялық әдістер арқылы бөліп, сол оқушыларға әр түрлі жағдайлар жасау қажет.

Ең алдымен алған пәндері бойынша ғылымның әр саласынан оқушыларға дәріс беру. Бұл жерде қазіргі болсын, бұрынғы болсын қатып қалған тәртіптен айырылу қажет. Сыныппен еркін, тығыз табиғи байланыста болған жөн. Мейірбандылық, имандылық шарттарын сақтай отырып, оқушыларға еркіндік беру керек. Жолдастарыңмен қалай қатынас жасасаң, оқушыларыңмен сондай қатынаста болған жөн.

Өздік ойлауға, өздік ізденіске, білім алуға үйрету де назардан тыс қалмаса болғаны.

Дегенмен дәл бүгінгі мектептегі білім беру тәрбие жүйесі бүгінгі талапқа кеңінен жауап бермейді. Ол үшін ең жоғарғы оқу (педагогикалық жоғары оқу орындарының)бағдарламасы мен бағытын өзгерте отырып, бүгінгі, болашақ жаңа тұрғыдағы мектептердің мұғалімдерін оқытудың жаңа әдістерімен таныстырып, дайындап шығарса болар еді. Бүгінгі институттар мен университеттерді бітіріп шығып жатқан мамандар техника тілін, компьютер, бүгінгі саясат пен экономикалық түсініктер тұрғысынан келсек көңілден шыға бермейді. Кейбір жағдайларда оқушыларымыз ұстаздарға қарағанда жоғары тұратыны байқалады.

Оқушының білгенін ұстазы білмей тұрса, не оған түсініп жауап бере алмай тұрса мұғалімге қандай бедел қалмақшы?

Келесі білім жетілдіру институтының рөлінде өзгерту қажет сияқты. Білім жетілдіру институтында оқытудың жаңа технологиясы кафедрасын құру керек. Я болмаса, лаборатория ашу керек те оны алдыңғы қатарлы ғалымдармен, әдіскерлермен қамтамасыз етіп, көпке ұсыну қажет. Яғни, жоғары оқу орны – мектеп- білім жетілдіру институтының тығыз қарым- қатынаста болу керектігін өмірдің өзі мойындап отыр.

Мұғалімдер білімін жетілдіру институты сондай – ақ алдыңғы қатарлы жаңашыл мұғалімдердің лабораториясын құрып, олардың іс- әрекет - әдістерін екшеп, тексере отырып, құнды жақтарын мектептерге таратып, өзіміздің мектептерге педагогикалық ғылымның табыстарымен, жаңалықтарымен, әдістерімен қамтамасыз ету қажет.

Тағы бір айта кететінн мәселе - тіл мәселесі. Әрине, егеменді мемлекеттің мемлекеттік тілі болмайынша ол мемлекеттің болуы мүмкін емес. Сол себептен тілді үйрету проблемасы қазақ мектебі үшін де, орыс мектебі үшін де ерекше орында тұр.

Біріншіден, ең алдымен барлық қазақ ана тілін өте жақсы білуі тиіс. Тіл білмесе ол өзінің тарихын да, мәдениетін де, дәстүрін де білуі мүмкін емес. Бүгінгі таңдағы қоғам кәсіби білімі жетік, құзіретті, бәсекеге қабілетті мамандарды талап етеді. Білікті ұстаз, білімді маман болу үшін - әрбір мұғалім өз білімін үздіксіз көтеріп отыруы тиіс. Білімін тұрақты көтеріп отыру – мұғалімдердің құқықтары әрі міндеттері, білім беру жүйесінің тұрақты дамуының кепілі, Мемлекеттің дамуының құралы болып табылады.

Мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі-оның жан-жақты білімінен ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгерумен өлшенеді. Мұғалім қаншалықты білімді, шығармашыл болса, оның құзыреттілік аясы да соғұрлым кең болмақ. «Құзыреттілік» ұғымы педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзырлылық-белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар, білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді шешім шығара алады дегенді білдіреді. Мұғалімнің кәсіби құзіреттілігінің негізгі шарттары:

1. Тұлғааралық және еңбектегі байланыс.
2. Қызметтің экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, адамгершілік, психологиялық аспектілерін меңгеруі.
3. Қызметті жаңа жағдайға бейімдеудегі, басқару шешімін қабылдаудағы дайындығы.
4. Практикалық кәсіби тапсырмаларды орындаудағы дайындық әлеуеті
5. Нақты жағдайларға байланысты қандай да бір әдістерді пайдалану біліктілігі.
6. Тиімді шешім қабылдау қабілеті.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында оқыту формасын, әдістерін, технологияларын таңдауда көп нұсқалық қағидасы бекітілген, бұл білім мекемелерінің мұғалімдеріне өзіне оңтайлы нұсқаны қолдануға, педогогикалық процесті кез келген үлгімен, тіпті авторлық үлгімен құруға мүмкіндік береді. Қазіргі оқытудың жаңаша технологиясын меңгерудің өзі ұстаздан шығармашылықты талап етеді. Ал шығармашылық-пен жұмыс жасау үшін мұғалім өзінің кәсіби біліктілігін арттырып отыруы қажет. Мұғалімнің өз кәсіби қызметтерін шығармашылықпен атқаруына әр деңгейдегі әдістемелік жұмыстарды иновациялық бағытта ұйымдастырып өткізудің ықпалы мол. Біліктілігін арттырушы мұғалім өзінің білімін, жалпы дүниетанымын кәсіби және әдіснамалық деңгейін жоғарлатады, психология-лық – педогогикалық сонымен қатар әдістемелік сауаттылығын жетілдіреді. Ең бастысы бұл білімдер мен білік дағдыларды құзырлылық ұстанымдары-ның талаптарына сәйкес өздерінің меңгеруі және сол жолдар арқылы өздері-нің ойлау жүйесін,

шығармашылығын, өнертапқыштығын, рефлексиялық машығының дамуына жол ашады. Сол кезде ғана мұғалімнің өзіне-өзі бағ баға беру деңгейі артып, өзін-өзі анықтап, үздіксіз өзін-өзі дамытуға деген қажеттілік туады. Білім-тоқтаусыз толассыз үрдіс. ХХІ ғасыр білімін біз адамның қызығушылықтарының дамуы, оның өзінің дамуы деп түсінеміз. Бұл әр адамның өзін-өзі жасампаздықпен қайта құра алуы, қоғамдық талаптар тұрғысынан өзіне сыни баға бере алуы, айналаны өзгерте алуға қатыса алуы. Ол арқылы адамның интеллектуалдық, рухани күші дамып, тұлғалығы қалыптасады. Білім – мұғалім үшін оның шығармашылық әлеуетін дамытудың үрдісі. Даму да, білім де ешбір адамға қолдан беріле салмайды. Кімде кім оған қол жеткізгісі келсе әрекет етуі, күш салуы қажет. Бұл тұрғыдан алғанда кез келген білім-ол өз бетінше білім алу. Шығармашылық әлеуеттің дамуы өз білімін көтеруге негіз болады. Мұғалім шығармашылық әлеуетін дамыта отырып, өзінің құзіреттілік аясын кеңітеді. Кәсіби құзіреттілік маманның әлеуметтегі дәл осы уақыттағы қабылданған стандарттар мен нормаларға сәйкес өзінің кәсіби педагогикалық қызметін атқаруға дайындығы мен қабілетін анықтайтын кәсіби білімдер жиынтығы немесе жекелік-кәсіби сипаттама. Кәсіби құзіретті еңбек деп мұғалімнің педагогикалық әрекетті өте жоғары деңгейде атқара алуы, педагогикалық қарым-қатынасқа түсе алуы нәтижесінде оқушылардың білімділік және тәрбиелік деңгейінің жоғары болуы деп санаймыз.

Психологтер де, педагогтер де адамның рухани интеллектуалдық, кәсіби шығармашылықпен өзін-өзі дамытуы өмірінің әр кезеңінде әр қалай деп көрсетеді. Мысалы, ұлы педагогтер А.Дистерверг, К.Ушинский, А.Макаренко, В.Сухомлинский, т.б мұғалімдік еңбекті адамтану ғылымы, адамның жан дүниесі, рухани әлеміне бойлай алу өнері дей отырып, педагогикалық шеберліктің дамуына зор үлес қосқан. Осы тұрғыдан алып қарағанда педагогикалық шеберлік- кәсіби әрекетті жоғары деңгейге көтеретін мұғалімнің жеке қасиеттерінің, оның білімі мен білігінің жүйесі. Осы мәселені терең зерттеген А.Маркова мұғалімнің кәсіби деңгейге көтерілуінің төмендегідей психологиялық критерийлерін анықтаған.

Объективті критерийлер. Мұғалімнің өз мамандығына қаншалықты сәйкес әлеуметтік тәжірибеге қосар үлесі қандай екендігі. Жоғары еңбек көрсеткіші, әртүрлі мәселелерді шығармашылықпен шеше алу біліктері, т.б жататындығын атап өтеді.

Субъективті критерийлер. Адамның мамандығы қаншалықты оның табиға-тына, қабілеттері мен қызығушыларына сәйкес қаншалықты ол өз ісінен қанағат табатындығымен байланысты. Мұғалім еңбегіндегі субъективті критерийлерге кәсіби – педагогикалық бағыттылық, кәсіптің маңыздылығын, оның құндылығын түсіну, маман иесі ретінде өзіне позитивті көзқарастың болуын жатқызады.

Нәтижелі критерийлер. Мұғалім өз ісіне қоғам талап етіп отырған нәтижелерге қол жеткізіп отыр ма деген мәселе тұрғысынан қарастырады. Біреулер нәтиже ретінде оқушылардың білімдерінің стандартқа сай болуын алса, енді біреулер олардың қарым-қабілетін дамытуды алады, ал кейбіреулері оқушылардың өмірге дайындығын басты назарда ұстайды, ал оқыту нәтижесі біз үшін баланың психологиялық функцияларын жетіліп, өзінің педагогикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуге қолдана алуы.

Шығармашылық критерийлер. Мұғалім өз кәсібінің шекарасынан шыға алуы, сол арқылы өз тәжірибесін, еңбегін өзгерте алуы жатқызылады. Шығармашыл мұғалім үшін біреудің тәжірибесін қайталаған-нан гөрі өз жаңалықтарын, білгендері мен түйгендерін басқаларға ұсына алуының, шығармашылық бағыттылықтың болуының мәні зор. Кәсібиліктің бірден келе салмайтындығы белгілі, оны әр мұғалім ерте ме, кеш пе меңгеруі тиіс. А.Маркова оның кезеңдерін төмендегідей етіп бөледі: мұғалімнің өз маман-дығына бейімделу кезеңі: мамандықта өзін-өзі өзектендіру кезеңі: маман-дықты еркін меңгерген кезең: мамандықта шығармашылық деңгейге жеткен кезең. Осылайша ғалым кәсіби құзыреттіліктің сипаттамасын шебер- мұғалімнің, жаңашыл- мұғалімнің, зерттеуші- мұғалімнің, кәсіби дәрежесіне көтерілген мұғалімдердің жиынтық бейнесі

ретінде қарастырады. Ең бірінші кезекте мұғалімнің « өзіндік жаңалығы» болуы қажет. Ғылым жаңалығын түрлендіруде өз үлесін қосу арқылы жасаған нәтижелі жұмысы өзгелердің тәжірибесін толық көшірмей, жаңа ортаға икемдеп, өзіндік іс- әрекет жиынтығы арқылы айтарлықтай нәтижеге қол жеткізу керек. Қазіргі кәсіптік- педагогикалық қызмет қандай мұғалімді талап етеді. Мұғалім – оқушылардың жеке тұлғасын дамытуға басымдық беретін, күрделі әлеумет-тік-мәдени жағдайларда еркін бағдарлай алатын, шығармашылық процесс-терді басқара алатын, адам туралы ғылымның жетістіктерін, оның даму заңдылықтарын, компьютерлік оқыту өнерін терең меңгерген жан- жақты дамыған шығармашыл тұлғаны талап етеді.

Ал, білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп маман-дығы бойынша өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен дарынды-лығының дамуына жағдай жасай алатын, тұлғалық- ізгілілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс- қимылын жүйелілікпен атқа-руға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген және білімдік мониторинг негізінде ақпараттарды тауып, оларды таңдап сараптай алатын, отандық және шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогті айтамыз.

Бүгінгі таңдағы қоғам кәсіби білімі жетік, құзіретті, бәсекеге қабілетті мамандарды талап етеді. Білікті ұстаз, білімді маман болу үшін - әрбір мұғалім өз білімін үздіксіз көтеріп отыруы тиіс.

Білімін тұрақты көтеріп отыру – мұғалімдердің құқықтары әрі міндеттері, білім беру жүйесінің тұрақты дамуының кепілі, Мемлекеттің дамуының құралы болып табылады. Ал, білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен дарындылығының дамуына жағдай жасай алатын, тұлғалық- ізгілілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс- қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технология-ларын толық меңгерген және білімдік мониторинг негізінде ақпараттарды тауып, оларды таңдап сараптай алатын, отандық және шетелдік тәжірибелер-ді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогті айтамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.«Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы».
- 2.Қазақстан -2050. ҚР-ның президенті Н.Ә.Назарбаевтың халқына жолдауынан.

Төлентаева К.Ш

№110 бөбекжай-балабақшасының меңгерушісі

Алматы қаласы. (Қазақстан)

ПАРАСАТТЫ, ҚАБІЛЕТТІ ҰРПАҚ ТӘРБИЕЛЕУ – БАЛАБАҚШАДАН БАСТАЛАДЫ

Еліміздің айқын мақсаттарының бірі – бәсекеге қабілетті жас ұрпақты жан-жақты жетілген, парасатты азамат етіп тәрбиелеу. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан - 2030» жолдауында «Біздің жас мемлекетіміз өсіп-жетіліп, кемелденеді, біздің балаларымыз осымен бірге ер жетеді. Олар өз ұрпағының жауапты да, жігерлі, білімді, өресі биік, денсаулығы мықты өкілдер болады...» деген сенімі бүгінгі тәрбие мен білім өзегін бала бойына қалыптастырар тәрбие ошағына артқан жүк екені сөзсіз.

Тәрбиенің тал бесігі – балабақша табалдырығынан бастау алып, ізгілік пен парасаттылыққа жол көрсетер іргелі орынның бала тәрбиесінде маңызды рөл атқаратынын есімізден шығармағанымыз абзал. Тағылымды тәрбиенің тәлімін бала

бойына қалыптастыратын, ұлтжандылық пен адамгершілікті жүрегіне ұялататын тәрбие ошағының қазіргі таңда бәсекеге қабілетті жас ұрпақ тәрбиелеуде өзіндік орны мен қосар үлесі зор.

Қазіргі заманғы талапқа сай жан-жақты дамыған, ой-өрісі жоғары жас ұрпақты қоғамға бейімдеп, тәрбиелеу барысында балабақша ұжымы алдында тың іс, игі бастама, межелі мақсат, күрделі міндет тұрғаны белгілі. Олай болса, бүгінгі тәрбиеленуші еліміздің ертеңгі тұтқасы десек, егеменді еліміздің болашағын тәрбиелеуде баршамыз тыңғылықты еңбек етіп, қомақты үлес қосуымыз қажет.

Тәрбие –өте күрделі процесс. Ол талмай еңбек етуді, шығармашылық жауапкершілікті, ізденісті қажет етеді. Тәрбие ғылымнан, шеберліктен, өнерден құралады. Осы үш процесс қосылған жағдайда тәрбиеленушілер рухани байып,санасы үнемі жаңару үстінде болады. Дүниеде адамның жеке басынан күрделі де бай ештеңе жоқ. Сондықтан жеке тұлғаны жан-жақты дамыған тұлғаға жеткізу - әрбір тәрбиешінің азаматтық міндеті.

Біздің бала бақша-отыз бес жылдан бері жұмыс жасап келеді. Өзінің шығармашылық табыстарымен,ұстаздарының сапалық құрамымен аудан,қала көлеміне танымал шаңырағымызды Төлентаева Күнімай Шахмаралқызы басқарып келеді. Бала бақша ауласы саябақты көз алдына елестететін жасыл жапырақты көп жылдық ағаштар мен әсем шыршалармен көмкерілген.Бұл жасыл бақта ертегі әлемінің кейіпкерлері,балаларға арналған ойын алаңдары,балалар демалатын самалдықтар алыстан көз тартады.

Біздің бала бақшаның мақсаты - балаларды даму әлеміне денсаулығын сақтай отырып жеткізу,тәрбие жұмысын ұтымды ұйымдастыру. Ол үшін балабақшамызда қажетті жағдайдың бәрі жасалынған. Жүйелі тамақтандыру, кестемен оқу іс-әрекетін жаңа технологиямен өткізу, баланың бойын уақытылы сергітіп отыру - бөбекжай бала бақшаның берік ұстанымы.Бала бақшада 400 баланың жас ерекшеліктеріне қарай құрылған «Балбөбек», «Бәйшешек», «Балдәурен», «Нұр», «Жас ұлан», «Ертөстік», «Шапағат», «Радуга», «Ақсұңқар», «Улыбка», «Кәусар бұлақ», «Березка» топтары жұмыс істейді. Тәрбие мен білім берудің ұтымды әдістерімен бала қиялын өсіріп, балаларды ептілік пен іскерлікке тәрбиелеуде ерекше көзге түсіп, жаңаша бағыт ұстанған, қалалық,аудандық марапаттарды иеленіп жүрген бірнеше тәрбиешілер бар. Олар: Жалбырова Л.Б, Ковтун Т.П, Туретаева К.Ш.Балсарина А.Б, Қайранбаева О.Т, Шуиншина Э.Қ, Қоңқабаева М.М,Сембекова Ж.Ж, Рүстемова К.Ә. Біздің балабақшамызда жалындаған жас мамандар да қызмет атқарады. Солардың ішінде саз маманы – Сайламхан Ләззэт «Мен өнерлі баламын» атты балабақшада байқау ұйымдастырып, өз біліктілігін, шығармашылығын көрсете білді.Біздің балаларымыз қаламызда ұйымдастырылатын мәдени шараларға белсенді түрде қатысады. Қатысып қана қоймай, жүлделі орынға да ие болып жүр. «Балапан» балалар фестивалында Жандос, Ақзам өлеңді мәнерлеп оқудан бас жүлдені, «Балдаурен» бишілер тобы би өнерінен «Қасиетті домбыра» биімен бірінші орынды жеңіп алды.Қала бойынша ұйымдастырылған «Менің Отаным - Қазақстан» атты сурет көрмесінде тәрбиешілермен балалар ұжымының бірлескен туындылары: «Қазақстан – қызғалдақтың отаны», «Жасыл жайлауым», «Алатауым- асқарым» жеңімпаз атанды.

Өркенді ұлдар мен өнегелі қыздар тәрбиелеп отырған білім ордасы сыйластығы жарасқан білім ұясы. Қызығы мен қиындығы мол ұстаздық еңбектерінде шығармашылық жарастығымен танымал шаңырақ күнделікті бағалы дүниелермен балалардың жан дүниесін байытып келеді.

Игілікті қадамдары өрелі іске бастай берсін!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Егемен Қазақстан» газеті
2. «Алматы ұстазы» журналы

КЕНЖЕ ӨСПҮРҮМДӨРДҮ ЭКОЛОГИЯЛЫК ЖАКТАН ТАРБИЯЛООНУН МАЗМУНУ ЖАНА КРИТЕРИЙЛЕРИ

Кенже өспүрүмдөрдү экологиялык жактан тарбиялоонун мазмуну жана критерийлери

Тарбия үй- бүлөдө жана атайын коомдук мекемелерде ишке ашырылуучу максаттуу процесс. Бул процесс же коомдун жалпы кызыкчылыгын камсыз кылуу үчүн, же коомдогу айрым топтордун кызыкчылыгын камсыз кылуу үчүн биринчиден, жаш муундардын рухий жана дене жагынан өсүп жетилүүсүн, экинчиден алардын жүрүш-туруш эреже нормаларын белгилүү нукка сала турган көз караштарынын, коомдук ишенимдеринин калыптануусун, үчүнчүдөн, алардын коомдук турмушка бул же тигил формадагы даярдыгы менен катышуусун камсыз кылат. Демек, тарбия инсандын калыптануусун уюштуруу жана башкаруу процесси болуп эсептелет [1:73-6].

Тарбиянын максатына тарбиялануучунун айрым жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүп, өөрчүтүп, гармониялык бүтүндүккө жеткирүү, коомго жана өзүнө керек болгон үй-бүлөөнүн, мамлекеттин, улуттун, рухий баалуулуктарын өздөштүрүү кирет. Илим жана маданият тарыхында тарбиянын максат милдеттери тууралуу ойлор арбын кездешет.

Тарбиянын негизги милдети, Берунинин ою боюнча, адамдын жоругун жана акылын жаман касиеттерден тазалоо, аны жамандыкка алып баруучу эски ырым-жырым, үрп-адаттан, жалган ишенимден, түрдүү азгыруудан, мансапкорлуктан, көйрөңдүктөн куткаруу.... Беруни тарбияны өзүн-өзү тарбиялоо менен өтө тыгыз байланышта караган [2].

Орто кылымдын улуу ойчулу Ибн Сина тарбиянын негизги максаты инсанды акыл жана дене жагынан шайкеш өстүрүү, андагы оор басырык, токтоо мүнөздү калыптандыруу деп эсептеген. Ал өзүнүн «Эмчилик илиминин мыйзамы» деген белгилүү эмгегинде туура берилген тарбиядан эки пайда табабыз: биринчиси-баланын ыйманы жашынан пакизалыкка көнсө, жан дүйнөсү, пейли оңолуп, айкөлдүк анын адатына айланат, экинчиси-дене үчүн пайда, анткени адепсиздик түрдүү бузулган табияттын натыйжасы болгон сыяктуу эле айныган адеп адатка айланса, ал табиятты да сөзсүз айнытат. Алсак, ачуу келгенде адамдын денеси кызыйт, кайгырганда кургайт, көңүл чөккөндө шалдырап бошондойт [3].

Омар Хайям ойчул, акын, окумуштуу катары тарбиянын максаты- ыйманы таза, акылы тетик, сезими курч адамды калыптандыруу . Сезими өтө курч адам гана өркүндөгөн жан дүйнөнү канааттандырып рахаттандыра турган бийиктикте эргиген илхамга ээ боло алат. Бул эле аздык кылат. Андан тышкары инсан адептүү болуп, өз жакындарын сүйүүгө милдеттүү. Тарбия көргөн пенде илимдеги дилгирликти иш аракетиндеги белдүүлүк менен шайкеш айкалыштырып, бардык адамдарга жакшылык кылууга тийиш. Андай адам акылы күчтүү, ыманы пакиза келип, турмуштагы өтө зарыл иштерден башкага көңүлүн бурбайт, бийликке умтулбайт, түрдүү азгырууга берилбейт-деген [4].

Жогорудагы тарбиянын түрдүү аныктамаларына ылайык азыркы күндө жаш муундарга татыктуу тарбия берилип жатабы деген суроо туулат?

Келечек муундарды коомдун талабына ылайык тарбиялоо жаатында гуманисттик жана экологиялык тарбия берүү актуалдуу болууда.

Экологиялык тарбия табият таануусун жана дүйнөгө болгон көз карашты калыптандыруунун бир бөлүгү катары акыл тарбиясы менен балдардын экологиялык түшүнүк жана ишенимдердин чындыкка айландыруучу эмгек тарбиясы менен;

окуучулардын табиятты коргоочу ишмердүүлүгүнө түрткү берүүчү табияттын кооздугун сезүү жөндөмүн өстүрүүчү эстетикалык тарбия менен; табиятка жана адамдарга карата жоопкерчилик сезимин калыптандыруучу адеп-ахлак тарбиясы менен эриш, аркак бирдикте ишке ашат.

Адамдын жаратылышка жасаган мамилеси анын идеялык-адептик сапатына жараша болот. Ата-бабаларыбыз табиятты ыйык тутуп, ага өтө этияттык менен мамиле жасаган. Элдик оозеки чыгармаларда жаратылыш менен адам бир, табият ойрон болсо, адам тукуму кошо ойрон болоору эскертилип, аны коргоп, сулуулугуна суктанып, «Чөптү кор тутса, көзгө зыян» - деп, айлана-чөйрөнү таза сактоого умтулганын көрөбүз. Табият менен эриш-аркак жашаган элибиздин сыйынганы да табият болуп, турмушу эркин табият койнундагы жаныбарлар менен, мал менен тыгыз байланышта болгон.

Ошентип, адам табияттын бир бөлүгү. Ал табиятсыз жашап, күн кечире албайт. Абадан дем алат, азык оокатты, жарыктыкты, жылуулукту, турак жайды да адам табияттан алат. Ошондуктан адам ага гумандуу мамиле жасап, аны коргоосу ылазым. Адамдын табиятка кылган мамилеси анын идеялык-адептик сапатына жараша болот. Байыртадан эле биздин ата-бабаларыбыз жаратылышты ыйык тутуп, ага өтө гумандуу мамиле жасашкан. Алсак, кыргыздар үйүнө кирип калган жыланды өлтүрбөстөн, «чакпаган жылан өлбөсүн» деп ак (сүт, айран же ун) чачып, үйдөн чыгарышкан. Жан-жаныбарларга күйүмдүү мамиле жасоого арналган жомок, болмуштар өтө көп. Аларда адам жаныбарларга, курт-кумурскаларга, кээде жырткыч айбандарга ырайымдуу мамиле жасап, түрдүү коркунучтуу кырдаалдан куткарып, өлүмдөн сактап калат. Бирок алар адамдын башына иш түшкөндө жанын аябай, бүт мүмкүнчүлүгүн жумшап, өзүнө көрсөткөн жакшылыктын кайрымын адамга жүз эсе, миң эселеп кайтарат. Мындан биздин элибиз бийик идеялык-нравалык деңгээлде экендигин, өркүндөгөн инсанды жетилдирүүдөгү экологиялык тарбиянын ролун туура түшүнгөндүгүн көрөбүз. «Кожожаш» эпосу экологиялык тарбиянын өтө маанилүүлүгүн эл эбак эле түшүнгөндүгүн баяндаган чыгарма. Элдин түшүнүгүндө жаратылыш ыйык, аны коргоо инсандык парз. Табиятты кордоп, ал жөнүндө кам көрбөсө, анда жаратылыш адамды катуу жазалайт. Сур эчкинин Кожожашка эскертип айткан сөзү - бул экологиялык тарбиянын маңыз мааниси. Ч.Айтматовдун «Кыямат» романындагы карышкырдын баланы кек алуу үчүн ала качышы – адамдын табиятка ырайымсыздык менен кылган мамилеси үчүн тарткан азабы [5].

Демек, кенже өспүрүмдөргө экологиялык тарбия берүүдө гуманитардык сабактардын, анын ичинде адабият сабагынын мүмкүнчүлүктөрү жогору десек жаңылышпайбыз. Адабият ар дайым адам жашоосу өнүккөн сайын өнүгүп, коомдогу окуяларды чагылдырып турат. Адабий чыгармалардагы окуялар, каармандардын образдары окурманга, окуучуга олуттуу таасир этип, көз карашын өзгөртөт. Ошондуктан табигый илимдердеги аныктама, эрежелерге караганда гуманитардык сабактардын тарбиялык мааниси, жана окуучуга жеткиликтүүлүгү менен айырмаланат. Арийне, жаш муундардын табият жана адам алака катнашынын гармониясы жөнүндөгү баалуулуктарын калыптандыруучу таалим-тарбия процессин олуттуу ойлонуштуруп пландоону талап этет. Гуманитардык сабактар аркылуу кенже өспүрүм класс окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу процессинин эффективдүүлүгү эң оболу анын мазмундук компоненттерин аныктап алууну шарттайт:

- Когнитивдик,
- Эмоционалдык-дөөлөттүк,
- Жүрүм-турум,
- Керектөөчүлүк-мотивдик. [8].

Когнитивдик критерий балдардын жаратылыш жөнүндөгү билиминин жана билүүсүнүн жыйынтыгы, экологиялык түшүнүгүнүн калыптанышы. Окуучу ээ болгон экологиялык түшүнүктөрдүн саны, алардын арасында байланыш түзө билүү,

экологиялык баалулуктарга маанилик мүнөздөмө берүү, анализдөө жана жүрүш-турушунан аныктоо сыяктуу көрсөткүчтөрдүн жардамы аркылуу аныкталат.

Эмоционалдык-дөөлөттүк критерий баалоо көз караштары, окуучунун экологиялык баалулуктарга мамилесин мүнөздөөчү туруктуулук, терең кабатыр болуу, эмпатия сыяктуу сапаттардан турат.

Жүрүм-турум критерийи жүрүм-турумунда адептик ишеним жана ахлактык сезимин мүнөздөгөн, өзүнүн кылган иштерине таасирдүү-сын мамиле менен караган, дайыма айлана-чөйрөнү жакшыртууга кызыктар болгон сапаттарга ээ. Бул критерий окуучунун экологиялык маданиятын калыптандыруудагы негизги маанилүү жана объективдүү критерий. Баланын табиятты коргоодогу жана өзүнүн ден-соолугун сактоо боюнча билим, билгичтигинин жыйынтыгы. Билим, билгичтик жана ыктарды жаңы шартта колдоно билүү баланын тапкычтыгын көрсөтөт. Балдардын билгичтиги экологиялык билимин, жүрүм – турум эрежелерин иш жүзүндө колдоно билүү, кабар алууда интуитивдик түрдө жаңы жолдорду, жаңы нерселерди, натыйжаларды болжолдой билүүсү менен мүнөздөлөт.

Өз алдынча өсүп келаткан экологиялык башаламандыкты токтотуу үчүн адамдардын экологиялык ойлорун жана жүрүм-турумун түп тамырынан бери өзгөртүү талап кылынат. Ал үчүн адам турмушундагы экологиялык билимди, табияттагы жүрүм-турум эрежесин тактап, экологиялык маданиятты калыптандырууга болгон мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу керек.

Керектөөчүлүк-мотивдик критерий окуучу аткарды дегенден да, эмне себептен аткарды? (көндүм болуп калгандыктан, ишенимге кириш үчүн, катуу жазалоодон корккондуктан, улууларды сыйлаган үчүн, чөйрөдөгүлөргө жагыш үчүн ж.б) - деген билимге таянат. Л.С.Выготский “иш-аракет - кызыгуудан, керектөөдөн, көңүлдөнүүдөн, умтулуудан турган ойлоонун мотивдик сферасынан пайда болот” - деп эң маанилүү ойду айткан [6].

Психолог В.С.Мухина “Мотив - белгилүү керектөөнү канагаттандырууга байланыштуу чыга турган түрткү, баланын ага карата кылган аракети” - деп белгилеген [7]. Ошентип, жогорудагы айтылгандарга караганда, изилдөө объектисинин модели 10-13 жаштагы балдардын жеке инсан катары өнүгүүсүнө жана анын иш-аракетине керектүү билим, билгичтик жана ыктардын жыйынтыгы десек болот. А.В.Запорожец аракеттенүү мотив түрлөрүн көрсөткөн. Маселен: тышкы, ички, эгоистик мотив. Баланын табиятты таанып билүүдө, ага байланыштуу аракеттерди аткарууда ички мотиви - кызыгуу, табиятты таанып билүү максаты, аракети, керектөөсү.

Жогорудагы айтылгандардын жыйынтыгында төмөнкүчө корутунду чыгарууга болот:

1. Кенже өспүрүм курак экологиялык маданиятты калыптандыруу үчүн ыңгайлуу, - мезгил.
2. Кенже өспүрүмдөрдүн курактык өзгөчөлүгүнүн спецификасынын анализи көрсөткөндөй, эмпатиянын өнүгүшү жана окуучунун чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшү үчүн абдан ыңгайлуу курак болгондуктан, инсандын рухий калыптануусу үчүн маанилүү.
3. Кенже өспүрүм класс окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу процессинин мааниси коомдун жана жалпы адамзаттын ички талабына жооп бере турган адептик, рухий баалулуктарга ээ болгон, өз мекенин сүйгөн, жаратылышын, кен-байлыктарын сарамжалдуу пайдаланган, жандуу организмдерге аяр мамиле кылган, жоопкерчиликтүү муундарды тарбиялоо болуп саналат.
4. Окуучунун экологиялык маданиятын калыптандыруу процессине таасир тийгизе турган шарттар шарттуу түрдө 3 группага бөлүнөт: биологиялык, социалдык, педагогикалык. Педагогикалык шарттарды биз төмөнкүдөй ажыраттык: экологиялык маданиятты калыптандыруу милдетине байланыштуу мазмундук

өзгөрүү, андан сырткары окутуунун форма, метод жана дидактикалык материалдарын иштеп чыгуу; окуучулар менен экологиялык маданиятты калыптандыруучу класстан сырткаркы иштерди уюштуруу.

5. Экологиялык билим берүүнүн таасирдүүлүгү үчүн критерийлер түздөн-түз экологиялык билим берүү моделинин компоненттери менен байланыштуу.

Ошентип макалада кенже өспүрүм курактагы окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун максат, милдеттери, структуралык компоненттери айкындалды. Алар гуманитардык сабактар аркылуу окуучуларды экологиялык жактан тарбиялоонун процессуалдык технологиялык шарттарын иштеп чыгууга негиз боло алат деген ишеничтебиз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Бекембай Апыш, «Педагогика» толукталып, оңдолуп экинчи басылышы, 2011. – Ош, 412 б.
2. Беруни Абу-р-Райхан Мухаммед Ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценности (Минерология), М.АПН ССР, 1963.
3. Ибн Сина Абу Али, Канон врачебной науки. Ташкент. Фан. 5 томдук, 1980-1982.
4. Омар Хайям Трактаты М., 1968.
5. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдугу Бишкек, 2008.
6. Выготский Л.С. Собрания сочинения. В 6-ти.т, Т2./Проблемы общей психологии. /Под ред. В.В.Давыдова, - М.: Педагогика,1985. - 504 с.
7. Мухина В.С.Дошкольная психология. - М.: Просвещение,1988-335с.
8. Зосимовский,А.В.Критерии нравственной воспитанности // Педагогика.- 1992.-№11-12.-С.22-26.

Тулендиева С.Ж.

учитель географии высшей категории

Акжигитова Ф.Д.

Учитель химии высшей категории

Сш №29 им.Ю.Гагарина

Жамбылская область г. Тараз

(Казахстан)

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ В ОРГАНИЗАЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Сложившаяся в настоящее время система школьного и внешкольного образования и воспитания включает большой объем экологических знаний, умений и навыков, реализующих требования в направлении роста и развития экологической культуры. В условиях современной экологической ситуации важна экологизация всей системы образования и воспитания подрастающего поколения. Одним из важнейших принципов экологического образования считается принцип непрерывности - взаимосвязанный процесс обучения, воспитания и развития человека на протяжении всей его жизни. Сейчас жизнь ставит перед воспитателями и учителями задачу развития личности ребенка, школьника как непрерывный процесс. Слово «экология» и его производные прочно вошли в наш каждодневный словарь. Обычно под экологическим воспитанием понимают воспитание любви к природе. Действительно - это составная часть такого воспитания, но нередко приемы, которыми воспитывают такую любовь, очень сомнительны.

Педагогу следует помнить, что на ребенка в процессе формирования его личности влияют:

- природа и родной язык;
- общение в семье, в школе, окружающая среда;
- его деятельность;
- средства массовой информации, искусство, литература;
- образ жизни самого ребенка, его стремления, планы, роли, которые он выполняет в микросфере.

Экологическое воспитание должно осуществляться в тесном комплексе с другими направлениями и, в частности, с такими, как идейно-политическое, нравственное и трудовое. Эти направления воспитательной работы выступают важнейшими составляющими экологического воспитания, ибо идейно-политическое направление нацелено на глубокое понимание взаимодействия общества, природы и природоохранительной политики, второе направление - на воспитание нравственной ответственности личности за состояние системы «природа и общество», а трудовое воспитание направлено на реализацию экологических знаний, убеждений в практической деятельности, выработку активной жизненной позиции в сфере охраны окружающей среды.

Эти задачи тесно взаимосвязаны, ибо всестороннее развитие личности возможно лишь при сохранении природного мира, а охрана окружающей среды — это непереносимое условие развития человека и, с другой стороны, только гармонично развитая личность может создать гармонию взаимоотношений с природным миром.

Экологическое воспитание - составная часть нравственного воспитания. Поэтому под экологическим воспитанием надо понимать единство экологического сознания и поведения, гармоничного с природой. На формирование экологического сознания оказывают влияние экологические знания и убеждения.

Определяя сущность экологического воспитания, можно выделить, во-первых: особенности этого процесса:

- 1) ступенчатый характер:
 - а) формирование экологических представлений;
 - б) развитие экологического сознания и чувств;
 - в) формирование убеждений в необходимости экологической деятельности;
 - г) выработка навыков и привычек поведения в природе;
 - д) преодоление в характере учащихся потребительского отношения к природе;
- 2) длительность;
- 3) сложность;
- 4) скачкообразность;
- 5) активность.
- 6) развитие экологического сознания;
- 7) формирование соответствующих (природосообразных) потребностей, мотивов и установок личности;
- 8) выработку нравственных, эстетических чувств, навыков и привычек;
- 9) воспитание устойчивой воли;
- 10) формирование значимых целей экологической деятельности.

Цель экологического воспитания - формирование ответственного отношения человека к окружающей среде, которое строится на базе экологического сознания. Это предполагает соблюдение нравственных и правовых принципов природопользования и пропаганду идей его оптимизации, активную деятельность по изучению и охране природы своей местности.

Условием обучения и воспитания выступает организация взаимосвязанной научной, нравственной, правовой, эстетической и практической деятельности учащихся, направленной на изучение и улучшение отношений между природой и человеком.

Критерием сформированности ответственного отношения к окружающей среде является нравственная забота о будущих поколениях.

Цель экологического воспитания достигается по мере решения в единстве следующих **задач**:

- образовательных — формирование системы знаний об экологических проблемах современности и путях их разрешения;
 - воспитательных - формирование мотивов, потребностей и привычек экологически целесообразного поведения и деятельности, здорового образа жизни;
 - развивающих - развитие системы интеллектуальных и практических умений по изучению, оценке состояния и улучшению окружающей среды своей местности; стремление к активной деятельности по охране окружающей среды.
- Коллектив средней школы №29 им. Ю.Гагарина г. Тараз, изучив возможности совершенствования образовательного процесса выявило необходимость пересмотра подходов к экологическому образованию, где недостаточно активно использовались потенциал природных памятников области, активные формы и методы экологического образования.

Мы создали концепция экологического образования в средней школы №29, которая основана на ведущих педагогических принципах, принятых в педагогике:

- 1) принцип системности;
- 2) принцип социальной значимости деятельности;
- 3) принцип научности;
- 4) принцип игры и романтики.

Формируя систему экологического образования в школе, мы выдвинули ряд требований, характеризующих любую систему.

Во-первых, это **открытость системы**. Система включает в себя такие элементы, как уроки и факультативные курсы, кружки, секция НОУ, школьный экодесант. Данные элементы открыты. Содержание деятельности каждого элемента дополняется образовательным потенциалом любого другого. Аналогично взаимосвязаны элементы системы форм организации образовательной деятельности (экскурсии, вечера и т.п.). Открытость системы выражается и в ее ориентированности на образовательный процесс в целом. Так экологическое образование оказывается элементом систем патриотического, нравственного, трудового воспитания. В свою очередь, мы обратили внимание и на такое нравственное качество как ориентированность личности на приоритет духовных ценностей. Безнравственное, бездуховное общество по определению не может быть носителем экологической культуры. Даже охраняя природу из корыстных побуждений, бездуховный человек не остановит экологический кризис, поскольку окажется не способным умерить свой потребительский аппетит. На отказ от стремления к постоянному повышению материального благополучия способен только высоконравственный человек. Открытость системы экологического образования позволяет сполна использовать возможности всех направлений воспитательной работы.

Наконец, открытость системы выразилась в ее открытости для всех участников образовательного процесса – учеников, их родителей, педагогов школы. Открытой система оказалась и для общественности: родителей и жителей микрорайона.

Во-вторых, **способность к самоорганизации**. Являясь частью образовательной системы – система экологического образования представляет собой относительно самостоятельную структуру. Это выражено и в организации управления и самоуправления, ее отдельных составляющих (научно-исследовательского кружка или трудового объединения юных экологов), и других организационных особенностях. Любое содержание нуждается в форме. Организационной структурой системы экологического образования стали экодесанты юных экологов. Именно такая форма организации позволила объединить трудовые и научно-исследовательские объединения, временные творческие коллективы (например, по подготовке вечеров), планировать и координировать работу.

Школьное экологическое образование оказалось привлекательным для учащихся во многом благодаря возможности участвовать в социально значимых делах. Дети ищут ситуации для самореализации. Оказалось возможным создать эффективные

педагогические ситуации, очень важные для социализации разных категорий детей: успешно успевающих и слабо успевающих, не испытывающих особых сложностей в социализации и детей из группы «социального риска». Участие в социально значимых делах превращает ценности экологической культуры в ценности конкретной личности.

Научность экологического образования выражена как в обоснованности педагогических подходов, так и в его содержании. Научность проявляется не только в преподавании, но и в организации научно-исследовательской деятельности учащихся.

При реализации данных принципов была организована работа над созданием Красной и аптекарской книг Жамбылской области. Этот труд юных экологов и экологической секции НОУ оказался востребованным не только учащимися и педагогами школы.

Принцип игры и романтики реализован через погружение учащихся в атмосферу романтики науки – бескорыстного труда ученого-эколога. Полевые научные исследования, трудности походов и экспедиций привлекают школьников. Романтика помощи роднику, пруду выражается и в осознании бескорыстности труда, отсутствии расчета на вознаграждение, признание со стороны общества. Работа не на показ, когда дети убирают мусор на берегах водоема, по-своему романтична и интересна.

Содержание экологического воспитания включает в себя систему норм, которые вытекают из ценностных ориентаций. Система ценностей исходит из понимания уникальности и самоценности природы. При этом человек рассматривается как часть природы, а при характеристике природы подчеркивается ее многосторонняя ценность для человека.

Содержание экологического воспитания усваивается учащимися в их различной деятельности. Каждая из форм организации учебного процесса стимулирует разные виды познавательной деятельности учащихся: самостоятельная работа с различными источниками информации позволяет накопить фактический материал, раскрыть сущность проблемы; игра формирует опыт принятия целесообразных решений, творческие способности, позволяет внести реальный вклад в изучение и сохранение местных экосистем, в пропаганду ценных идей. В этих целях коллектив школы ведет триединую работу по экологическому воспитанию

1. Урок как форма организации учебного процесса по экологии

Как известно, урок как форма обучения существует более 300 лет и попытка замены урока другими организационными формами пока остаются на уровне эксперимента.

К сожалению, из учебных планов школ уходит урок экологии. Это, на наш взгляд, снижает позиции экологического образования и понижает его статус в иерархии учебных дисциплин. Преподавание экологии сохраняется в формах факультативных и кружковых занятий.

В средней школе №29 четыре года преподаются факультативы и кружки для учащихся 4–9 классов по экологическому воспитанию. В начальном звене «Юный исследователь», 5-6 классах «Экология края», 6-7 классах кружки «Юный эколог», 8-9 классах «Геоэкологическое положение Казахстана». На занятиях значительное место отводится организации самостоятельной учебно-исследовательской работы. Учащиеся приобщаются к языку науки, культуре исследования. Темы сообщений, докладов, рефератов выбираются с учетом интересов учащихся и социальной значимости. Факультативные занятия обеспечены электронными презентациями, цифровыми видеофильмами, ряд из которых выполнен самими учащимися. Практикуются ролевые игры, лабораторные работы, экскурсии, активно используется в обучении проектная методика. На уроке учащиеся побуждаются к самоанализу своих работ, анализу докладов и рефератов товарищей. Для этого предлагается алгоритм анализа, четко доводятся требования к работе. Важной стороной при этом является формирование культуры дискуссии, воспитание корректности. Насыщенное содержание курса оставляет место для создания ситуаций эмоционального переживания. Активно используются видеосюжеты школьной медиатеки, позволяющие познакомиться с жизнью природы. Особый интерес учащихся вызывают фотоматериалы и видеосюжеты,

посвященные природе Белогорья (результаты походов и экспедиций учащихся). На уроке звучат стихи, классическая музыка. Это создает особую эмоциональную атмосферу. Мы исходим из того, что ценность культуры, в том числе и экологической, только тогда становится нравственной ценностью отдельной личности, когда проходит через путь эмоционального переживания. Создать ситуацию эмоционального переживания – является целью урока, наравне с задачами обучения и развития.

II. Внеурочная работа по экологии

Внеурочная работа как форма организации учебной деятельности учащихся обусловлена необходимостью решения обязательных учебных задач, заложенных в программе. Она, как и урок, является обязательной. Однако в отличие от урока она не ограничена строгими временными рамками, и продолжительность ее выполнения определяется индивидуальными особенностями ребенка.

Виды используемой нами внеурочной работы разнообразны. Это, прежде всего, выполнение творческих заданий по материалу, изученному на уроке. Данный вид внеурочной деятельности следует рассматривать как продолжение деятельности школьника на уроке. Основная цель этой деятельности – повторение, закрепление и использование знаний и умений по полученному предмету. Хорошие результаты получены нами при использовании такого вида внеурочной работы, как наблюдения в окружающем мире. Их выполнение способствует использованию знаний, развитию наблюдательности, логического мышления и творческой инициативы у учащихся. Однако нельзя не заметить, что организация наблюдений должна проводиться по теме предыдущего урока или для подготовки к следующему уроку, а также должны быть указаны конкретные или возможные объекты для наблюдения.

Не менее интересным видом внеурочной работы является работа по выполнению домашнего опыта или фрагмента практической работы. Данная работа помогает развивать самостоятельность и заинтересованность учебным предметом. Однако при выполнении данного вида работы нельзя забывать, что задание учащимся должно быть сформулировано четко, последовательно и обязательно должны быть даны необходимые рекомендации к технике выполнения опыта.

III. Внеклассная работа по экологии

Внеклассная работа в отличие от внеурочной не является обязательной. Она строится по интересам учащихся и на принципе полной добровольности. Ведущей задачей внеклассной работы является расширение эрудиции школьников, развитие их личностных качеств с учетом индивидуальных интересов. Особое значение внеклассная работа имеет для развития индивидуальных творческих способностей учащихся, исследовательских умений и навыков, организации системы предпрофильной подготовки школьников. Внеклассная работа не регламентирована жесткими временными и возрастными рамками. Продолжительность внеклассных занятий определяется руководителем занятия по согласованию с администрацией учреждения. Группы могут быть одно- и разновозрастные. В нашей практике внеклассная работа организуется как массовая, групповая и индивидуальная.

Массовые внеклассные мероприятия – их главной особенностью является то, что в них могут принимать участие, как все учащиеся школы, так и отдельная группа ребят. Одним из видов массовых мероприятий служат праздники. Тематика праздника может быть самая разнообразная: «День Земли», «День Птиц», «Экологические акции» и т.д. Этим мероприятиям предшествует огромная подготовительная работа. К сожалению, часто содержание природоведческих праздников сводится к последовательному показу номеров художественной самодеятельности. Считаем, что праздник должен быть показом результатов какой-либо трудовой или исследовательской деятельности учащихся, а номера художественной самодеятельности должны выступать лишь фоном. Удачным, на наш взгляд, является проведение такого мероприятия в нашей школе. «Благотворительный бал в пользу природы» ежегодный экологический праздник для учащихся 5 – 11 классов. В виде

благотворительных пожертвований принимаются добрые дела в пользу природы, такие, как развешивание кормушек, уход за территорией микрорайона, выпуск листовок, стенгазет экологического содержания, оформление плакатов «Берегите природу», «Экономить электричество-сохранить природные ресурсы», «Защитим реки и озера». В школе постоянно проводятся конкурсы среди 3-9 классов «Вторая жизнь отходов», «Вдохни жизнь в пластиковую бутылку», «Мода из отходного сырья». Хорошие результаты показывает внеклассная научно-просветительская работа, которую проводят школьники средней ступени обучения с учащимися младших классов. Заинтересованность, которую проявляют учащиеся при подготовке таких мероприятий, стимулирует их для поиска новой интересной информации в справочной литературе, газетах и журналах, Интернете.

Большое значение в нашей работе отводится использованию информационно-коммуникационных технологий при работе с собранными материалами. Школьники создают электронные базы данных, в которых накапливаются полученные во время походов, экскурсий, лабораторных, практических и лекционных работ материалы. Работа за компьютером развивает и стимулирует учащегося для более глубокого изучения материала, так как школьникам очень интересен сам процесс работы с компьютерными программами. Особенно это важно для наших учащихся школы, потому что обеспеченность домашней компьютерной техникой очень низка.

Использование упомянутых форм работы создает возможности для эффективной работы не только с детьми высокого уровня обучаемости, развития аналитических и иных мыслительных умений. Из сферы деятельности не исключаются и дети, не раскрывшие свои способности, не проявившие свои интересы.

Воспитание экологической культуры реализуется не через эпизодические мероприятия, а через систему занятий, внеклассных мероприятий, коллективных дел и индивидуальной работы. Система достаточно технологична, легко адаптируется к условиям любого общеобразовательного учреждения.

Опыт работы школьного экодесанта апробирована на заседаниях, методического совета. Коллектив неоднократно награждался Почетными грамотами городского отдела образования областного департамента образования. Особая же ценность системы в том, что она в той или иной мере охватывает всех учащихся школы. Причем достигается не только пассивное участие школьников в работе лектория, различных мероприятиях, а активная практическая работа, направленная на достижение пусть и небольшого, но конкретного и значимого результата.

Первое важнейшее условие — экологическое воспитание учащихся должно проводиться в системе, с использованием местного краеведческого материала, с учетом преемственности, постепенного усложнения и углубления отдельных элементов.

Второе непереносимое условие - надо активно вовлекать школьников в посильные для них практические дела по охране местных природных ресурсов.

Воспитание, основанное на раскрытии конкретных экологических связей, поможет ученикам усваивать правила и нормы поведения в природе.

Вопросами экологического воспитания и образования школьников занимается довольно много педагогов. И делают они это по-разному. Это происходит оттого, что вопрос экологического воспитания сложен и неоднозначен в толковании. Но главное то, что под влиянием всего многообразия методов и приемов работы ученики становятся более экологически воспитанными.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Букин А.П. В дружбе с людьми и природой.- М.: Просвещение, 1991.
2. Воспитание и развитие детей в процессе обучения природоведению: Из опыта работы. Пособие для учителя. /Составитель Мельчаков Л.Ф.- М.: Просвещение, 1981.
3. Дерябо С.Д., Ясвин В.П.. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону.: Феникс, 1996.

4. Захлебный А.Н., Суравегина И.Т. Экологическое образование школьников во внеклассной работе.- М.: Просвещение, 1984.
5. Зверев И. Д. Экология в школьном обучении. — М., 1980
6. Назарова Н. С. Охрана окружающей среды и экологическое воспитание студентов. - М.: Высшая школа, 1989.
7. Экологический статус и стратегия устойчивого развития республики Казахстан на XXI век - Минэкобиоресурсов, Института стратегический исследований при Президенте РК.

Турдумамбетов А. Ш.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун алдындагы

ПКМДИнин доцент. м. а.

(Кыргызстан)

Ж. БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДА АСКЕР БАШЧЫ ТУУРАЛУУ КЕЛЕЧЕК МУУН ҮЧҮН АЙТКАН ТАРБИЯЛЫК МУРАСЫ

Кыргыз журту байыркы убактан бери, өз жерин жоодон коргоп, өз алдынчалыгын сактап келишкен. Ошол учурда бир ууч кыргыз журтунун ынтымагын сактоо, мамлекеттин тамырын жайылтуу башкы милдет эле.

Бирок кандай гана эл болбосун, башына ар кандай оор жагдайлар келип калайык калк оор сыноолордон өтүп турган. Орто кылым тарыхы мына биз сөз кыла турган максатка ылайык оор жагдайдан чыгып кетүүнүн жолун түзгөн акылмандуулуктун сыры болгон.

Тагыраак айтканда акылмандуулуктун булагы «Куттуу Билим» дастанынын автору Жусуп Баласагын бабабыздын калтырган мурасынан мисал келтирип кетүү парз деп ойлойбуз.

Башкача айтканда даанышман окумуштуунун тилеги, коомдун кандай гана катмары болбосун баарына бирдей мамиле кылып, коомдогу теңсиздикти жоготууга аракет жасап, ал тургай табият менен таттуу мамиледе болууну көксөп, гармония жаратууга ашыккан. Ошол кезде окумуштуу өз учурундагы абалды мисал көрсөтүп кеткен болсо, азыркы учур маселелери ал мезгилден кем калбайт.

Ошондуктан ойчулдун эмгеги, адам баласынын кайсы доордо жашап турганы болбосун ар дайым керектүү булагы катары кала бермекчи. Улуу элибиздин карт тарыхында канчалаган эл башкаруучулар жана алар менен бирге аскер башчылары жашап өткөн.

Улуу мурасыбызга айланган «Куттуу Билим» дастаны адам баласынын коомдогу ордун, ролун тааныта турган эмгектердин катарында экенин баса белгилеп кетүү керек. Бул дастан дагы XI кылымдагы Караханийлер каганатынын коомдук жана маданий турмушунун энциклопедиялык күзгүсү болуп саналат. Демек, биз карай турган маселе «мамлекет жана аскер башчысынын» коомдогу ордуна тартып, жеке сапаттарына чейин Жусуп Баласагындын эмгеги аркылуу ачып берүүгө аракет жасайбыз. Эмгек көбүнчө илим-билимге басым жасалып жатканынан улам Жусуп Баласагын элди билимдүү, илимдүү адам башкарс деген ойго келет:

Бекке керек ашып ташкан күч кайрат

Туруу керек күндөй, айдай нур жайнап,

Ага керек боорукерлик, токтоолук

Жана билим, илим керек төп болуп ⁸¹

⁸¹ Жусуп Баласагын. «Кут алуучу билим» // Которгон Т.Козубеков. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1988.-62-б.

Ал эми Жусуп Баласагын экинчи бир маанилүү ишти аткара турган аскер башчынын да жеке жана эл алдындагы жоопкерчилиги тууралуу да токтолгон. Окумуштуунун ою боюнча аскер башчы “жолборс жүрөк”, “кыраакы”, “тажрыйбалуу”, “көрөгөч”, “кеменгер”, “көзгө атаар мерген”, “жоо жарагына тыкан”, “этият жана сактык” сапаттарына ээ болуусу керек деген.

Кандай гана көчмөн калк болбосун, байыртан ат адамдын канаты деп, мамлекет башчыдан карапайым калкка чейин жылкы тукуму негизги милдетти аткарып келген. Ошондуктан улуу ойчул аскер башчынын бактысы анын кийип турган “зооту менен куралы” ошондой эле “минип турган аты” даңк алып келерин белгилеген.

Өзүнө болсун курал, тону, бир ат,

Даңк жолуңа ушулар алып барат⁸².

Кыргыз фольклоруна кайрылсак Манас бабабыз жоокерлерине дайым жоого аттанаарда, кошумча ат камдап жана өз эркиңер менен баргыла деп кайрылган.

Эмгекте Жусуп Баласагын аскерлердин атайын бөлүктөрү тууралуу баяндап, алар «чалгынчылардан», «найзачылалар менен жаачылардан» туруп «атчан аскер, жөө аскерлерден» жана «миң башы», «жүз башылардан» түзүлөрүн көрсөткөн. Мындан сырткары аскер башчынын жеке милдеттерине токтоло кетсек, Жусуп Баласагын аскерлеринин сапатын биринчи орунга койгон.

Кошунга көптүк эмес, сапат керек,

Сапатты – мыкты курал жарак берет.⁸³

Чынында эле көчмөн жоокерине анын минип турган аты анын жеке жашоосуна байланыштуу болуп алтургай айрым этнографиялык булактарга таянсак, жоокерлердин тулпарлары тигил дүйнөдөн да кызмат өтөшөт имиш⁸⁴. Мисалы археолог К.Ш. Табалдиев Ала-Тоо аймагына таандык казуу иштеринин негизинде байыркы эстеликтерди таап, алардын 23 эстелигинен адам сөөгүн анын минип жүргөн аты менен коюлуп, 11 эстеликте ат сөөгү кездешпесе, 4 эстеликте ат кожоюну жок коюлган⁸⁵. Демек, сыягы ар бир аскер башчынын кандай ат менен жоого тийгендиги даңазаланган⁸⁶. Алтургай баардык баатырдык айла амалдар, жоокердин тулпары менен тыгыз гармонияда болгон. Башкача айтканда кыргыз эли байыртан тулпарлардын мыктыларын өстүрүп, акылман сынчылары болсо өз кеңештерин берип келишкен⁸⁷.

Ал эми кийип турган соот кийим кечектери жоокердин башынан бутунун учуна чейинки боюн, ар кандай катуу салгылашуулардан калкалап турган. Кыргыз жоокерлеринин башына туулга деген темир кийген. Үстүнө кийген темирден торгой көз бадана соот. Чыканактан тартып колдоруна карынжын деген темир болгон. Көкүрөгүн кармаган чарайна деген белин бекиткен белдемчи темир жарактары болгон. Бул жарактардын сыртында душман аткан окту тосо турган темирден калканы болгон. Жоо жарактарын кийип, топчуланып кандай каршылашкан душманга кирсе да качкан эмес. Кыргыз эли башынан бери баатырдык атак алып келген. Жоо-жарак, шайман куралдары жок адамды санында көргөн эмес. Жусуп Баласагындын дастанында жоо жарактардан айбалта, кылыч, найза, камчы сүрөттөлөт.

Аскер башчы, аскерлеринин саны канча экенин, душманынын колунун санын так билип аскерлери ачка калбашына, кирерге үй берип, минээрге аты жана жоо жарагы дайын болушуна милдеттүү болушу керек.

Жиберсин чалгындоочу дайым алга,

⁸² Жусуп Баласагын «Куттуу Билим». – М., 1993, 198-бет.

⁸³ Жусуп Баласагын «Куттуу Билим», 201-бет.

⁸⁴ Нестеров С.П. Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. - Новосибирск : Наука .Сиб.отд., 1990. - С.71

⁸⁵ Табалдиев К.Ш. Эволюция погребального обряда кочевников Внутреннего Тянь - Шаня в Средние века. Автореферат дисс., канд., ист., наук. Новосибирск, 1994, -С. 7.

⁸⁶ Орхон Енисей текстери . Фрунзе , 1982, 16-бет.

⁸⁷ Байбосунов А. Философские воззрения легендарных мыслителей. – Б. Изд-во «Элпек», 2001.-С.27-31.

Көзү ачык кулагы сак болот анда.
Чалгын тобун жиберсе алга карап ,
Душман колун, чоо-жайын билип алат⁸⁸.
Жоокердин дайын болсун тамак ашы,
Кийими, курал-жарак жана аты.
Курсагы ток жоокерлер –катуу чабат,
Аш суусун – жоокер үчүн өмүр-канат⁸⁹.

Ошондой эле аскерлеринин алдында сый урматка арзып, адилеттүү, чынчыл, жоомарт, ар-намыстуу, сүрдүү, билгиликтүү, пейили кең, таланттуулук сыяктуу сапаттарга тактыктуу болгону тийиш.

Биринчи адилеттүү болгун акыр,
Калпычыга ишенбейт элиң такыр
Экинчи жоомарт болуп, олжо тарат
Шарт ошол, ач көз башчы колсуз калат.
Үчүнчү – баатыр болсун, жолборс сымак ,
Жүрөксүз жоонуу көрсө коркуп турат,
Төртүнчү – айла-амалдуу болсун абдан,
Амалдуу арстанды да торго салган⁹⁰.

Жусуп Баласагын аскер башчы өз мамлекетинин эркиндигин сактап, туусун түшүрбөй жогору көтөрүп жана аскер тандоодо мыктылардын-мыктысын тандап аларга түз жол көрсөтүү ишин колго алышы анын жеке сапаттырынын бирине кирерин белгилеген. Ал эми согуштун жүрүшү тууралуу кеп кыла турган болсок, жоого коркпой бетме-бет кирип, баатырдык сапатын көрсөтүп алың жетпесе баатырларча курман болгону оң деген.

Тартынба – ай далынды жоо көрбөсүн,
Кармашкын ал жетпесе, кулап өлгүн!⁹¹

Кыргыздар жоо менен кармашууда бир топ аскерлерин жашырып, жоонун келер жолуна коюп, калганы бир аз согуш ачышып кайта качышкан⁹². Жусуп Баласагын болсо эмгегинде «буктурма» жөнүндө сөз кылат.

Жашыр жарымын колунун буктурмага,
Жаачыларды баштасаң – жүр алдыда.
Ошондо буктурмадан жебе жаадыр,
Жакындан найза сунуп – сайып качыр⁹³.

Ю.С. Худяковдун пикири боюнча кокус душмандын кошуунунда дүрбөлөң түшүү байкалса, ошол замат уютку аскери чабуулга өтүп найза менен качырып киришкен. Эгерде душман каршылык көрсөтүп, кысып сүрүп кирсе, кыргыздар ага туруштук берүүгө аракеттенишкен, ага да болбой баратса артка чегинишкен⁹⁴.

Ошондой эле Жусуп Баласагын :

А эгер душман колу келсе бузуп,
Тик кара, жеңилмейинче бекем туруп
А кокус жоо солк этсе тезде, күтпө.
Кубала, артынан түш салгын күчкө⁹⁵.

Чыгыш элинин улуу окумуштуусу Абулкасым Фирдоусинин «Шах–Наме» чыгармасына жалпы мүнөздөмө берген В.Гафуров Фирдоусинин адамды жан дүйнөсү

⁸⁸ Жусуп Баласагын «Куттуу Билим», 202-бет.

⁸⁹ Жусуп Баласагын «Куттуу Билим », 200-бет.

⁹⁰ Жусуп Баласагын «Куттуу Билим» ,200-201-бет

⁹¹ Ошол жерде, 204-бет

⁹² Белек Солтоноев. Согуш жөнүндө. КР ИУА Кол жазмалар фонду. Инв. № 172, 11-бет.

⁹³ Жусуп Баласагын « Куттуу Билим» ,203-204-бет

⁹⁴ Худяков Ю.С. Кыргыздын аскер иши// Кыргыздар/Түзгөн К.Жусупов.Б.:Кыргызстан,1991,185-бет.

⁹⁵ Жусуп Баласагын « Куттуу Билим», 204-бет.

менен сүйгөндүгүн баса белгилеп, чыгарманын согуш жөнүнө кайрылганда, автор А.Фирдоуси согушка гумандуу көз карашын билгизип, кандай болгондо да согушта эки карама-каршы жактын жөнөкөй карапайым эли азап тартаарын баяндаган⁹⁶.

Кытай булактарында кыргыз элинин согушка аттанып жатканда коомдун баардык⁹⁷ катмарларынан⁹⁸ жоокер чогултулуп бирдей милдет коюлганы эскерилет⁹⁹.

Ал эми Белек Солтоноевдин эмгектеринен мисал келтирип, жогоруда көрсөтүлгөн саптар менен салыштырсак кыргыз эли жоого тийгенде аркасынан жараланса качып бара жатып жараланды деп киши катарына кошушкан эмес, эгерде жаракат бет алдынан болсо беттешип жүрүп жаралуу болду деп ыраазы болушкан¹⁰⁰ экен. Мындан сырткары кыргыз элинин жоокердик мыйзамдары өтө күчтүү болгон¹⁰¹. Мисалы, жоокер жоого чыгуудан корксо анын башы алынып салынган¹⁰². Бекеринен эл оозунда «Баатыр жарасыз болбойт, баатыр жоо барында сыйлуу, баатырдын көркү маңдайда, баатырсынган жигитти жоо келгенде көрөбүз¹⁰³» деген кептер калбаса керек.

«Манас» эпосунан колдун Бээжинге аттанганынан мисал келтирсек, Манас бабабыздын төмөндөгүдөй бйругу жаңырып, ар бир жоокерге катуу милдет коюлат..

Атым арык дегениң
Азыр кайткың үйүңө,
Өзүм жалгыз дегениң,
Эми кеткин үйүңө.
Алым начар дегениң
Азыр кайткын жериңе.
Алыскы жолго чыкканда
Атым жалгыз дегендин,
Атын союп жеп кетем.
Өзүм жалгыз дегендин,
Көзүн оюп кетемин.
Ушу баштан уккула
Түбүнө минтип жетемин¹⁰⁴

Кытай булактарына кайрылсак, аскер башчы эч убакта даярдыгы жок жоокерлерди согушка жөнөтпөш керек дешкен, эгер жөнөтсө өз аскерин сатканга барабар болгон¹⁰⁵. Ал эми өз ишине чебер аскер башчы согушсуз баарын женгенге кудурети жетет башкача айтканда акылмандуулук, сабырдуулук, чечкиндүүлүк эң башкы курал болуп эсептелет¹⁰⁶.

Жусуп Баласагын жаш жоокерлерге кайрылып, алардын алдында Ата Мекенге кызмат өтөө милдети турганын баса белгилейт. Ошондой эле жоо менен беттешүүдө сак болуп, ар кандай айла амалдарды колдонуп, элинин ыйык символу болгон «тууну» жогору көтөрүп душмандарга намыстуулук менен өз элине өчкүс эрдик кылуу ыйык милдет деген.

⁹⁶Фирдоуси А. Шах-наме. М.: Худ. Лит.1980.-С.11-12

⁹⁷ Шот В. О настоящих киргизах./ Перевод Гузеева В. И. Рук. Фонд . НАН КР Инв. № 3034., С.7.

⁹⁸ Бичурин Н.Я. Байыркы мезгилде Орто Азияда жашаган элдер тууралуу маалыматтардын жыйнагы // Кыргыздар./Түзгөн Кеңеш Жусупов .Б.: Кыргызстан,1991, 77-84 бб.

⁹⁹ Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири , Центральной Азии и Дальнего Востока. - М., Изд.Вост.Лит., 1961.-С.60.

¹⁰⁰ Белек Солтоноев. Согуш жөнүндө. КРИУА Кол жазмалар фонду. Инв. №172, 11-14 бб.

¹⁰¹ Шот. В. О Настоящих киргизах./ Перевод Гузеева В.И. Рук.фонд. НАН КР. Инв. №3034., С.8

¹⁰² Бернштам А.Н. История Кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до Монгольского завоевания // Рукоп .ф. НАН КР. Инв. № 128. - С. 111.

¹⁰³ Пословицы и поговорки кыргызского народа: из собрания акад. К.К. Юдахина / Сост. Д. Давлетбакова .-Б.:Илим,1997.-С. 34-35.

¹⁰⁴ Манас. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 2-китеп .Фрунзе,1986. 80-бет.

¹⁰⁵ Китайская военная стратегия / Сост. В.В. Малявина. – М.: Изд-во «Астрель», 2002, -С. 21.

¹⁰⁶ Там же, С.4.

Демек, биз карап жаткан жогорудагы маселелер Жусуп Баласагындын эмгегиндеги эң олуттуу жерлеринин бири болуп эсептелет. Анткени бир убакта эле мамлекет башчы менен аскер башчы экөө тең бирдей маанилүү милдеттерге ээ болуп, мамлекетинин тынчтыгын, сактыгын, ынтымактуулугун, коомдогу адилеттүүлүк жашоону камсыз кылат.

Тагыраак айтканда экөө тең мамлекеттин чек арасын коргоп, ички жана тышкы саясатта негизги ролду ойноп, мамлекетте кабыл алынган адилеттүү мыйзамдарга кепилдик берип, келечек муунду татыктуу тарбиялап жана алардын мыкты адис, мыкты жоокер болуп чыгууларына шарт түзүп бериши керек деп айтылат даанышман ойчулдун эмгегинде.

Жыйынтыктап айтканда Жусуп Баласагындын эмгегин бүгүн, эртең, келечекте мыйзам катары колдоно берсек жаңылышпайбыз деп ойлойбуз.

Узакбаева Х.У.,

Турсунова А. С.

Преподаватели ФЦПУГПН ИЦППК

при КНУ им. Ж. Баласагына

(Кыргызстан)

ТЕСТОВЫЙ КОНТРОЛЬ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В настоящее время мы должны уделять особое внимание процессу обучения. Потому что именно в процессе обучения мы можем проверять и оценивать знаний, умений и навыков учащихся. Следует отметить, что проверка оценка знаний студентов является важной частью учебного процесса. От правильной постановки учебного процесса зависит успех процесса обучения. Одна из важнейших задач преподавателя – это овладения методикой проверки знаний учащихся.

Успех в обучении именно иностранному языку во многом зависит от того, в какой степени качество знаний даются учащимся и какое внимание уделяется профилактике ошибок. Как показывает многолетний опыт, большую пользу может принести проверка знаний сразу всех студентов в форме контрольных заданий, условно названных тестами.

Тестирование является более качественным и объективным способом оценивания. Проведение тестирований разных форм и видов стимулирует активность и внимание студентов на уроке, повышает их ответственность при выполнении заданий.

Тесты проверяются и анализируются преподавателем, а результаты служат для него, с одной стороны, показателем уровня знаний учащихся, а с другой – самооценкой работы, т. е. проанализировав работы студентов, он внести необходимые коррективы в процесс обучения и тем самым предупредить повторение ошибок студентов.

С помощью теста можно проверять одновременно всех учащихся группы. Выполнение теста занимает немного времени и это делает возможным его проведение практически на любом занятии¹⁰⁷. Проведение теста позволит поставить всех учащихся в равные условия, т. е. они работают в одно и то же время с одинаковым по объему и сложности материалом. Тест дает возможность включать большой объем материала и контролировать не только его усвоение, но и наличие отдельных умений пользования им.

Почти все характеристики тестов, безусловно, свидетельствуют о целесообразности их использования в учебном процессе.

¹⁰⁷ Конишева А.В. Контроль результатов обучения иностранному языку – СПб: КАРО, Мн.: Изд.Четыре четверти

В последнее время, все чаще находят применение как упражнения, предназначенные для овладения учащимися тем или иным языковым материалом или отдельными речевыми умениями. В соответствии с этим в литературе на английском языке начали использовать термин *teaching test* что в переводе означает обучающий тест. Данным термином, по – видимому, целесообразно воспользоваться при противопоставлении тестов этого назначения контролирующим тестам. Такое противопоставление в настоящее время совершенно необходимо, поскольку в современном учебном процессе тесты отчетливо выполняют две различные функции: контролирующую и обучающую. К таким видам тестов предъявляются различные требования, и составляются они по-разному, хотя внешне очень схожи.

Вышесказанное противопоставление имеет условный характер, поскольку почти всякий контроль обучает, а любое упражнение или задание предполагает контроль его выполнения. В данном случае тесты, как и другие задания, различаются по их доминирующей цели. К контрольным относятся те задания, основной целью которых является установить факт знания или владения учащимся тем или иным материалом, умением, деятельностью и соответственно оценить его. К тестам, которые выполняют контролирующую функцию, относятся два основных вида. Первое – это тесты, проверяющие наличие у учащихся определенного уровня коммуникативной компетенции (*proficiency tests*), второе – тесты, проверяющие овладение учащимися конкретным языковым материалом и отдельными речевыми умениями за определенный период обучения (*achievement tests*). Первый вид теста можно соотнести с итоговым контролем, проводимым в конце курса обучения, второй вид — с промежуточным итоговым контролем, осуществляемым по окончании определенного цикла занятий.

При текущем контроле тесты несут большую обучающую функцию и являются более доступными для среднего и слабого студента. В грамматических тестах, особенно в тестах, которые требуют найти правильный ответ на вопрос по специальности студента, обучающая функция теста очень велика. В этом случае тест становится элементом проблемного обучения, и является важным для формирования познавательной деятельности студента. Именно благодаря своей обучающей функции тест дает также возможность вовлечь в работу слабых или неподготовленных по данному материалу студентов. Это обстоятельство дает возможность неподготовленному студенту путем сопоставления, исключения и догадки добиться какого-то успеха, так как в тестовом задании имеются готовые ответы на заданные вопросы и их нужно лишь определить. При этом он перерабатывает значительное количество информации, которая заключена как в нужном ответе, так и в приводимых – отвлекающих. Проведение же традиционной контрольной для таких неподготовленных студентов оказалось бы пустой тратой времени. При выполнении же теста у него появляется шанс, а значит, мотивация для участия в контрольной работе¹⁰⁸.

При проведении итогового контроля хорошие результаты дает комплексное тестирование. Итоговый тест состоит из четырех отдельных тестов, представляющих все виды речевой деятельности. В ходе тестирования студенты должны показать умение использовать все языковые средства такие, как грамматические, лексические и фонетические. Эксперимент тестирования на занятиях со студентами показал, что наиболее целесообразными приемами тестирования являются следующие: вопрос/ответ, правильно/неправильно, заполнение пропусков, дополнение, множественный выбор, целевое высказывание, сопоставление, синонимы, исправление.

Эти виды тестов подробно изучены в теоретическом плане и носят широкое применение в зарубежной практике преподавания иностранных языков. Безусловно, тест пока ещё не может заменить такую форму итогового контроля, как экзамены. Од-

¹⁰⁸ Конишева А.В. Тестирование в обучении иностранным языкам // Контроль в обучении иностранному языку: тестирование. – Новополюк, 2004

нако его можно с успехом использовать как одну из форм (не единственную!) промежуточного итогового контроля, проводимого, по окончании цикла занятий. В английской литературе для такого вида контроля существует термин *achievement tests*. Такая форма проверки, приучает обучающихся к ответственности за весь материал цикла, что способствует успешности их обучения, поскольку тестом, рассчитанным на 10—15 минут выполнения, можно охватить весь изученный за соответствующее время материал и проверить всех учащихся. С этой точки зрения тест является весьма действенным и экономным средством контроля. Следует также иметь в виду, что проверка 30—40 тестов по ключу не займет у преподавателя больше 7—10 минут.

Обучающие тесты дают возможность противопоставлять языковую единицу по каждому из указанных признаков, что трудно обеспечить какими-либо другими видами упражнений. Иными словами, обучающие тесты дают возможность «обработать» соответствующую единицу по всем её признакам без большой затраты времени. Таким образом, как раз та характеристика теста, которая ставит под сомнение «чистоту» контроля,— возможность сравнения дифференциальных признаков схожих вариантов ответа — составляет учебную ценность теста как упражнения¹⁰⁹. Помещение изучаемой единицы в положение то избираемой, то отвергаемой по тому или иному признаку дает возможность не только многократно её повторить, но и использовать для её запоминания как произвольное, так и непроизвольное внимание. Организация теста позволяет постепенно сокращать время его выполнения. Это, по сути дела означает, что можно работать над ускорением операций анализа, т. е. добиваться автоматизации процессов узнавания. Последнее очень важно, так как в методике имеется небольшое количество видов упражнений, позволяющих автоматизировать данные процессы.

И наконец, обучающие тесты дают возможность управлять мыслительной деятельностью студента во время слушания или чтения текста. Установка, которую дает преподаватель перед восприятием речи на слух или чтением текста, часто бывает недостаточной для оказания существенное влияние на характер протекания мыслительной деятельности студента. Установка должна обязательно подкрепляться соответствующей формой контроля понимания прослушанного или прочитанного, поскольку учащийся слушает или читает так, как его затем проверяют. Вот почему использование теста, в котором указывается, что важно для понимания при той или иной установке, приучает студентов варьировать процесс переработки воспринимаемой информации в зависимости от поставленной цели, т. е. пользоваться разными видами аудирования и чтения. Приведенных примеров, достаточно для того, чтобы показать, что диапазон применения тестов в процессе обучения довольно широк, причём их учебная ценность сомнений не вызывает. В процессе обучения за подобными тестами, в которых ответ фактически подсказывается, должны следовать аналогичные нетестовые упражнения, предусматривающие самостоятельное решение задач учащимися. Иными словами, обучающие тесты представляют собой важный промежуточный этап в работе по овладению языковым материалом, развитию речевых умений, освоению различных видов аудирования и чтения. В данной статье были рассмотрены две возможные функции тестов в учебном процессе — контролирующая и обучающая.

Рассмотренные выше тесты, которые реализуют ту или иную функцию, внешне очень схожи, но они имеют разные задачи, и поэтому к их содержанию и проведению предъявляются различные требования. Так, например, для контролирующего теста характерны однократное повторение тестируемой единицы. Противопоставление её другим единицам лишь по одному какому-либо признаку, помещение её обязательно в качестве искомой, одноразовое выполнение теста и т.д. Для обучающего теста типичны многократное повторение одной и той же единицы, противопоставление её другим единицам по разным признакам, помещение её в положение то искомой, то отвер-

¹⁰⁹ Миролюбова А. А. Вопросы контроля обученности учащихся иностранному языку: Метод. Пособие / под ред.— Обнинск: Титул, 2005

гаемой, многократное выполнение одного и того же теста (для достижения нужной скорости узнавания) и т. д. Это свидетельствует о том, что использование тестов в практике преподавания оправдано, однако и в теоретических исследованиях и при составлении тестов следует четко разграничивать две их функции, с тем, чтобы использовать их реальные возможности для повышения эффективности учебного процесса. Также представляется необходимым специальное, целенаправленное изучение вопросов, связанных с тестированием. В особом изучении нуждаются обучающие тесты — определение требований к ним, установление их места в общей системе упражнений для развития того или иного вида речевой деятельности¹¹⁰.

В заключение необходимо отметить, что наряду с несомненными преимуществами, тестирование обладает и определенными недостатками: высокая вероятность выбора ответа наугад; ослабление связи между обучаемыми и преподавателями в период контроля; нет индивидуального подхода к обучаемым; оценивается объем знаний, не учитывая творческие способности. Это значит, что тестирование должно обязательно сочетаться с другими (традиционными) формами и методами проверки. Задания тестового типа в обучении иностранному языку целесообразно давать студентам в основном при текущем контроле, а в итоговом контроле их можно представить в виде составной части в арсенале других типов проверки знаний, навыков и умений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУР:

1. Банкевич Л.В. Тестирование лексики иностранного языка: Учеб. пособие.- М.: Высшая школа, 2001. – 112с.
2. Конышева А.В. Контроль результатов обучения иностранному языку – СПб: КАРО, Мн.: Изд.Четыре четверти, 2004. – 144 с.
3. Конышева А.В. Тестирование в обучении иностранным языкам // Контроль в обучении иностранному языку: тестирование. – Новополюцк, 2004.
4. Миролубова А. А. Вопросы контроля обученности учащихся иностранному языку: Метод. Пособие / под ред.– Обнинск: Титул, 2005. – 112с.
5. Томахина А. Е. Интенсивное обучение иностранным языкам: проблемы методики и лингвистики: Сб. науч. ст. / Науч.ред .. – Вып. 2. - Волгоград: Перемена, 2004 – 296 с.

Усенгазиева Г.С.

*И.Арабаев атындагы КМУнун ага окутуучусу
(Кыргызстан)*

¹¹⁰ Банкевич Л.В. Тестирование лексики иностранного языка: Учеб. пособие.- М.: Высшая школа, 2001.

КЕСИПТИК ЛИЦЕЙЛЕРДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТЫН ТАРБИЯЛООНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

Экология илим катары инсан, коом жана жаратылышка карата заманбап көз караштарды калыптандырууга көмөк көрсөтүүчү, окуучулардын даярдыгынын мазмунун жанылантууга багытталган билим берүүнүн максаттарын (керектөө баалуулуктарынын эски системасын жалпы адамзаттык белгилердин жаны системасына алмаштырууга байланыштуу) кайра багыттоого күчтүү таасир берет.

Бүгүнкү күндө экологиялык билимдер адамдын улам көбөйүп жаткан материалдык жана руханий керектөөлөрүн канааттандыруу шартында коомдун, илимдин, техниканын, маданияттын прогрессивдик өнүгүүсүнүн өзгөчө күчүнө айланууда.

Окуу ишмердүүлүгү –экологиялык маданиятты калыптандыруунун, билимдерди өздөштүрүүгө жана ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө өбөлгө түзүүгө багттылгын окуучулардын ишмердүүлүгүнүн бир түрү.

Д.Б.Эльконин “окуу ишмердүүлүк – илимий түшүнүктөр чөйрөсүндөгү аракеттердин жалпылоочу ыкмаларына ээ болуучу ишмердүүлүк, мындай ишмердүүлүк адекваттык мотивдер менен коштолуучу керек. Алар аракеттердин жалпыланган ыкмаларына ээ болуу мотивдери, же жөнөкөй айтканда, жеке өсүүсүнүн, жеке өнүгүүсүнүн мотивдери”, - деп эсептейт [4]. Башкача айтканда, окуу ишмердүүлүк бул контекстте класста мугалим тарабынан атайын түзүлгөн окуу маселелерин конкреттүү-практикалык жана таанып билүүчүлүк маселелерди чечүү боюнча окуучунун ишмердүүлүгү катары каралат. Мындай ишмердүүлүктүн негизги максаты жана жыйынтыгы – бул окуучунун окутуунун жүрүшүндө өзгөрүүсү.

Ошентип, окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процессинде колдонулуучу ишмердүүлүктүн түрлөрү экологиялык ишмердүүлүктө зарыл болгон максаттуу жүрүм-турумду жана индивидуалдык ыкмаларды, сапаттарды калыптандырууга багытталган. Захлебный Л.И. экологиялык ишмердүүлүк ден соолук үчүн экологиялык коопсуздук, экологиялык маданияттуу аракет кылуу жөндөмү жөнүндөгү билимдерди өздөштүрүү гана эмес, эй негизгиси, бул алган билимдерин жана көндүмдөрүн конкреттүү турмуштук ситуацияларда колдоно билүүсү”, - деп белгилейт [3. с.3].

Заманбап мектептер окуучуларды практикалык экологиялык-багыттуу ишмердүүлүктүн ар кыл түрлөрүнө катыштырат. Экологиялык-багыттуу окуу-ишмердүүлүктүн айрымалуу өзгөчөлүгү төмөнкүдө: бул ишмердүүлүк ай-сезимдүү, максаттуу мүнөзгө ээ; окуу ишмердүүлүгү ар дайым конкреттүү, белгилүү бир предметке багытталган; окуучунун инсандык сапаттарынын өнүгүүсү жана багыттуу ишмердүүлүктүн предмети менен байланышкан жаңылатуучу мүнөзгө ээ; тийиштүү нормативдердин негизин курулган жана белгилүү бир функцияларды аткарат; окуучулардын окуу-таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгү орнотуучу мүнөзгө ээ жана ар дайым мотивдештирилген.

Экологиялык ишмердүүлүк түшүнүгүнө карата жалпы илимий мамилелерди талдоонун негизинде, биз изилдөөбүздүн максатына ылайык төмөнкү аныктаманы кабыл алдык: окуучулардын экологиялык ишмердүүлүгү – бул коомдук мааниге ээ, коом менен жаратылыш ортосундагы карым-катнаштарды гармониялаштыруу жана оптималдаштырууга жетишүүгө, экологиялык маселелерди чечүүгө көмөк көрсөтө ала турган окуучулардын экологиялык таанып-билүүчүлүк кызыгуусунун өнүгүүсү, билимдердин, билгичтиктердин, көндүмдөрүнүн калыптанышы, практикалык тажрыйбага ээ болушу.

Кесиптик лицейлерде окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануу процессинде В.Г. Ананьевдин жоболоруна ылайык экологиялык билимдер “бүтүндөй

инсандын жалпы моралдык келбетин, эрктик аракеттерин, кылык-жоруктарын, иш-аракеттерин аныктоочу принциптерден болуп калат” [1, с.14].

Окуу ишмердүүлүк процессинде окуучулар экологиялык билимдерге ээ болуу менен ага карата өз мамилелерин да билдиришет. Экологиялык билимдердин топтолуш деңгээлине жараша көз караштар кеңейип, курчап турган жаратылышты жана жаратылыш дүйнөсүндө өзүн түшүнүүсү өнүгүп, жаратылышка карата мамилесинин нормаларынын социалдык-детерминдик билими менен аракет кылуу мүмкүнчүлүгү жогорулайт, б.а. экологиялык маданият калыптанат.

Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча окуу ишмердүүлүгүндөгү экологиялык билим берүүнү ишке ашыруу үчүн натыйжалуу педагогикалык шарттарын иштеп чыгууда окутуу процесстиндеги кездешкен негизги карама-каршылыктарын жоюу керек. А.А. Вербицкий (2) тарабынан төмөнкү карама-каршылыктар аныкталган:

- Окуу ишмердүүлүгүнүн мазмунун “илимдердин негизи” белгилик системасында предметтелген өткөнүнө кайрылуусу менен окутуунун субъектисинин өзүнүн практикалык ишмердүүлүгүнүн жана бардык маданиятынын келечектеги мазмунуна багытталгандыгынын ортосундагы карама-каршылык;

- Окуу маалыматынын эки жактуулугу – ал маданияттын бөлүгү катары берилиши менен бирге эле аны өздөштүрүүнүн, инсандын өнүгүүсүнүн каражаты катары берилишинин ортосундагы карама-каршылыктар;

- Маданияттын бир бүтүндүгү менен аларды илимдердин өкүлү катары субъекттин предметтик областтар – окуу дисциплиналары аркылуу аны өздөштүрүүсү ортосундагы карама-каршылыктар, жыйынтыгында дүйнөнүн бир бүтүн илимий сүрөттөлүшү калыптанат;

- процесс катары маданияттын жашоо ыкмасы менен окутууда анын статикалык белгилер системасы түрүндө берилишинин ортосундагы карама-каршылыктар, натыйжасында инсан өнүгүү процессинен тышкары калат;

- маданияттын коомдук формасы менен окуучу өзүнө ыйгарган формасы ортосундагы карама-каршылыктар .

Экологиялык билим берүүнүн теориясы жана практикасындагы белгилүү жетишкендиктерге карабастан, табигый илимдер боюнча дисциплиналарды окутууда окуучуларга экологиялык билим берүүгө арналган усулдук жана методологиялык илимий фундаменталык эмгектер жок эсе. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууну дидактикалык милдет катары кароо менен, биз аны чечүүнүн негизги этаптарынын бири – бул процессти моделдөө болуп саналат деп эсептейбиз. Моделдөө учурунда төмөндөгү шарттар эске алынат:

- Модель жана моделденүүчү объект (же көрүнүш) ортосунда байкалаарлык окшоштук бар;

- Модель изилдөө процессинде түп нусканы алмаштырууга жөндөмдүү, жана аны изилдөө жайы маалымат алууга мүмкүндүк берет, ал эми башка шарттарда мындай маалымат алуу кыйынчылыктарды туудурат.

Моделдөө алдын ала коюлган максат менен шартталып жана жыйынтыктарды практикалык колдонууга багытталган прикладдык мүнөздө болот. Изилденүүчү маселе боюнча ар кандай пикирлерди жана мамилелерди чагылдырган атайын адабияттарды талдоонун, практикалык тажрыйбанын жалпылоонун негизинде , биз *окуу ишмердүүлүгүндө окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун эксперименталдык модели* иштеп чыктык. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун моделинин мазмунунун базалык өзөгүн эмоционалдык-эстетикалык, баалуулук-маанилик, когнитивдик жана ишмердүүлүктүк компоненттер бириктирип турат. Модель өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: максаты, милдеттер, принциптер, мазмун, формалар, усулдар, каражаттар жана окуу ишмердүүлүк процессинде экологиялык билим берүүнүн натыйжалуулугун жана максаттуу

багытталгандыгын камсыз кылуучу окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптангандыгын критерийлери.

Белгилүү бир түзүлүштүк иерархияда берилген экологиялык билим берүүнүн максаттары коюлган натыйжага жетишүүдө этаптарды жана каражаттарды конкреттештирүүгө мүмкүндүк берет.

Окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануусунун максаты болуп төмөнкүлөргө ээ болуу үчүн педагогикалык шарттарды түзүү эсептелет:

- экологиялык билимдерге (табигый-илимий, гуманитардык, техникалык, практикалык ж.б.).

- Себептик-кесепеттик (ж.б. түрлөр) байланыштарды орнотууну өзүнө камтуучу экологиялык ой жүгүртүү; маселелерди чечүүнүн себептерин, маңызын жана жолдорун аныктоо;

- экологиялык ай-сезим (экологиялык мыйзамдардын майызын, экологиялык кризистердин кооптуулугун, экологиялык императив ж.б. менен айкалышуучу максаттуу ишмердүүлүктүн ыкмасын моралдык тандоону түшүнүү);

- Сезимдердин маданияты (боорукерлик, жарандык сезим ж.б.);

- Экологиялык жактан акталган жүрүм-турум маданияты

Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун негизги *милдеттери* төмөнкүлөр:

- экологиялык илимий көз карашты калыптандыруу;

- комплекстик мамиленин негизинде жөндөмдөрдү жана көндүмдөрдү калыптандыруу жана экологиялык маселелерди карап чыгуу жана чечүү;

- Окуучулардын ар тараптуу жеке өнүгүүсү;

- Окуучулардын активдүүлүгүнүн жана экологиялык багыттуу ишмердүүлүгүнүн өнүгүүсү.

Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун негизги принциптери инсандын өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү, окуу-тарбиялык процесстин максаты, милдети жана динамикасы менен аныкталат. Бул принциптер: системалуулук, илимий, фундаменталдык, интеграция жана дифференциация биримдиги, универсалдуулук, гумандаштыруу, экологиялык билим берүүнүн көп дейгээлдүүлүгү, стандартташтыруу ж.б.

Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун моделин ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн окуу ишмердүүлүктүк процессинде дидактикалык жана тарбиялык формаларды жана усулдарды колдонуу керек. Анткени, ал бүтүндөй педагогикалык (окуу-тарбиялык) процессте окутуу жана тарбия берүүнүн биримдигинин негизинде ишке ашырылат.

Табигый-илимдер боюнча сабактар - окуучулардын инсандык өнүгүүсүнүн жана тарбиялануусунун натыйжалуу инструменти болуп эсептелет. Мисалга алсак, биология сабагынын жүрүшүндө, дидактикалык максаттардын комплекси чечилет:

- окуучуларга био- жана экологиялык билимдерди маалымдоо, программалык окуу материалын өз алдынча үйрөнүүнү уюштуруу;

- өтүлгөн материалды кайталоо жана бышыктоо; алынган билимдерди тактоо, жалыпloo жана системалаштыруу – теориялык жоболордун эксперименталдык далилдөө;

- биологиялык циклдеги окуу дисциплиналарды ийгиликтүү өздөштүрүү үчүн зарыл өз алдынча акыл эмгегинин болгон практикалык жөндөмдөрүн жана көндүмдөрүн калыптандыруу (факультативдер, атайын курстар, био- жана экологиялык адистештирилген практикумдар жана илимий-изилдөөчүлүк жөндөмдөрдүн жана көндүмдөрдүн элементтери);

- окуучулардын билимдерин жана жөндөмдөрүн текшерүү, талдоо жана баа берүү, өтүлүүчү текшерүүнүн жыйынтыгынын негизинде окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн ойдоо: билимдерин тактоо жана толуктоо, жөндөмдөрүн бышыктоо.

Экологиялык мадантигы калыптандыруунун бирден –бир зарыл шарты окуу процессин экологиялаштыруу болуп саналат. **Экологиялаштыруу** – бул заманбап илимдин көз карашынан алганда, табигый-илимдер жана гумнитардык дисциплиналардын заманбап областарында коом жана жаратылыштын карым-катнашы тууралуу билимдердин өз ара бири-бирине аралашышы .

Экологиялаштыруу биосфера, курчап турган чөйрө, экологиялык маселелер, антропогендик фактор, жаратылышты колдонуу, айлана-чөйрөнү жана жаратылышты коргоо ишмердүүлүгүнүн илимий усулдары жөнүндө билимдерди калыптандыруу сыяктуу фундаменталдык экологиялык түшүнүктөрдү байытуу жана өнүктүрүүнүн, экологиялык тарбия берүүдө ар бир окуу дисциплинасынын мүмкүндүгүнүн, окуу китептериндеги тексттердин табигый чөйрөнүн ар кыл компоненттеринин универсалдуу баалуулугу тууралуу материалдар менен байытылышынын, тандоо ситуациясын түзүү жолу аркылуу жана экологиялык максаттуу чечимдерди кабыл алуунун жардамы менен камсыздалат. Кесиптик лицейлерде дисциплиналарды экологиялаштыруу мааниге ээ болуп окуучулардын экологиялык маданиятынын негиздерин калыптандырууга, жаратылышка жана социалдык турмушка карата туура предметтик түшүнүктү жана мамилени калыптандырууга, алынган билимдерди комплекстүү колдонууга мүмкүндүк берет.(5;6.)

Бишкек шаарынын №3,28,99,100 кесиптик лицейлерде биология, химия, география жана физика сабактарын экологиялаштырууда мугалимдери тарабынан ишке ашырылды. Материалдын мазмунун тандоодо, каралып жаткан маселени чечүүдө практикалык ыкмаларга ээ болуу үчүн зарыл болгон билимдерге өзгөчө көңүл бурулган. Табигый-илимдер дисциплиналардын программалык материалынын мазмунун экологиялаштыруу окуучуларга экологиялык маселелер жөнүндө билимди өздөштүрүүсүнө, предметтер аралык байланышты өркүндөтүүгө көмөк көрсөтүп, дүйнөнүн бүтүндөй илимий сүрөттөлүшү жөнүндө көз караштарын калыптандырды.

“Биология” курсунун мазмунун экологиялаштыруу организмдердин жашоо чөйрөсү менен болгон байланышынын көп түрдүүлүгүнүн, түзүлүшү, жашоо ишмердүүлүгүн милдеттүү түрдө кароочу мамиленин негизинде биологиялык дисциплиналарды үйрөнүүдө ишке ашат.

Экологиялык мазмундагы *биология предметинин милдеттери* окуучуларга экологиялык маалыматты аналитикалык түрдө өздөштүрүүсүнө мүмкүндүк берет. Изилдөөлөр биологиялык маселелерди активдүү колдонуу окуучулардын аракеттенүүсүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө көмөк көрсөтөөрүн белгиледи:

- экологиялык билимдерди жана көндүмдөрдү ай-сезимдүү кабыл алуу жана колдонуу;

- аларды жогорку деңгээлге жеткирүү;

- Экологиялык маданияттын даражасынын жогорку деңгээлин камсыз кылуучу билимдерге жана көндүмдөргө ээ болуу ишинде демилге жана чыгармачыл активдүүлүктү көрсөтүү .

Биз колдонгон окутуунун интерактивдүү усулдары **окуучулардын био- жана экологиялык билимдерди алуусун, экологиялык маданиятын компоненттерин калыптандыруунун каражаты болду.**

Окутуунун интерактивдүү усулдарына экологиялык абалды моделдөөчү дискуссиялар жана формасы боюнча ар түрдүү ролдук жана имитациялык оюндар кирет. Дискуссияларда катышуу менен адам өзүнүн версиясын аргументтүү айта билүү жөндөмүнө жана адатына ээ болот . Оюндарды колдонуу окуучулардын чыгармачыл потенциалынын жогорулашына, материалды тереңирээк андап билүүсүнө жана тез өздөштүрүүсүнө алып келет.

Ролдук оюндар өз алдынча жана коллективдик жүрүм-турумду даярдоону камсыз кылат. Окуучулар эреже боюнча аракет кылганга, ролдук оюндарды өзүнө алууга жана өткөрүүгө, макулдашууга, буйрук берүүгө, конфликттерди чечүүгө катышууга

үйрөнүшөт. **Имитациялык оюндар** маанилерди сактоо, берүү жана алып чыгуунун өзгөчө усулун билдирет, анткени жашыруун жазылган оюндун мамилелеринин түзүлүшүн өздөштүрүү процессинде жайы маанилик байланыштар ачылат, буларды кабыл алуунун варианттарын тандоо аркылуу таанып билүү – катышуучулардын милдети.

Ошентсе да, биздин байкоо жүргүзүүлөр көрсөткөндөй, кесиптик лицейлердин көпчүлүк мугалимдери окутуунун жайы усулдарына ээ эмес.

Экологиялык көз караштарды, экологиялык дүйнө таанымдары, пикирлерин калыптандыруу үчүн ар кыл экологиялык маселелерди изилдөөдө окуучулардын өз алдынча иши мааниге ээ. Экологиялык маданияттын бул компоненттерин мугалимден окуучуга берүүгө мүмкүн эмес, алар өзүнүкү сыяктуу айдалышы жана ички кабыл алышы керек. Окуучулардын психофизиологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, биз өз алдынча иштин түрлөрүн жана мазмунун тандоонун төмөнкүдөй принцибин белгилей кетebиз:

- конкреттүү-образдык түшүнүктөрдүн негизинде курчап турган табигый чөйрөгө сезимдик баа берүүгө багытталган тапшырмалар болушу керек;

- окуучулардын кызыгуусун туудуруу үчүн мазмуну боюнча татаал жана ар түрдүү болушу;

- окуучулардын индивидуалдуу ишин топтун аракети менен айкалыштырылышы;

- окуучулардын белгиленген биология жана экология боюнча программаларында, ошондой эле окуучулардын жалпы өнүгүүсүн камсыз кылуу.

Бул принциптердин негизинде окуучулардын өз алдынча ишинин төмөнкү түрлөрүн сунуштайбыз: окуу китебиндеги жана кошумча окуу китептердеги, илимий журналдардагы тексттер менен иштөө; теориялык экологиялык-багыттуу окуу-таанып билүүчүлүк маселелерди чечүү; мугалимдин түшүндүрүүсүн коштоочу экологиялык мазмундагы эксперимент; табигый объектилердин жана көрүнүштөрдүн моделдерин салыштыруу боюнча иштер; ассоциативдик түшүнүктөрдүн негизинде биоэкологиялык билимдерди текшерүү боюнча иштер ж.б.

Демек, жүгүзүлгөн изилдөөлөрдүн жана теориялык талдоонун натыйжасында биз окуучунун экологиялык маданияты деп- эмоционалдык-эстетикалык, баалуулук-маанилик, когнитивдик, ишмердүүлүктүк компоненттеринин калыптануусунун белгилүү бир денгээли менен мүнөздөлүүчү жана адамдын менен жаратылыштын гармониялуу карым-катнашынын нормативдик регулятору болгон инсандын интегративдик, динамикалык билимин айта алабыз. Мына ушуга байланыштуу кесиптик лицейлерде окуу процессинде илимий негизде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процессин ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү эффективдүү педагогикалык усулдарды аныктоо жана системалаштыруу зарыл.

АДАБИЯТТАР:

- 1.Ананьев Б.Г. О развитии детей в процессе обучения // Советская педагогика. 1957. №7. - С. 12-24.
2. Вербицкий А.А. От парадигмы обучения к парадигме образования / В сб.: Гуманистические тенденции в развитии непрерывного образования взрослых в России и США. - М.: ИТП и МИО РАО, 1994. - С.32-33.
3. Захлебный А.Н. Экологическое образование: проблемы и решения. -М.: Педагогика, 1992. 141 с.
4. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. М: Педагогика, 1989.-554 с.
5. Сластенина Е.С. Экологическое образование в подготовке учителя.-М.: Педагогика, 1984. 104 с.
6. Суравегина И.Т. Общеобразовательные цели экологии в контексте концепции

устойчивого развития / Экологическое образование: проблемы и перспективы:
Межвузовский сборник научных трудов. Нижний Новгород, 1998.-208 с.

Фарида Қызырқанқызы
№51 балабақша меңгерушісі
Алматы қаласы. (Қазақстан)

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Ал ата бабамыз өмірге дені сау, шыныққан азаматтар тәрбиелеу жөнінде өз ұрпақтарына үлкен де бай мұра қалдырған. Соның бірі ұлттық ойындар. Халқымыз ойындарға тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, жас ерекшеліктеріне сай олардың көзқарасының, мінез-құлқының қалыптасу құралы деп те ерекше бағаланған. Бала кішкентайынан ата анасының талап етуімен, өзінен үлкен ағаларымен әпкелерінен көрген яғни ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан мәнімен мағанасы зор ұлттық ойындарға қатысып, өзінің икемділігін, тапқырлығымен батырлығын байқатқан. Ұлттық ойындар негізінде халық әр түрлі жаттығулар жасау арқылы дене шынықтыру негізін қалады. Мұның әлеуметтік, тәрбиелік мәні де болды. Ұлттық ойындар кейіннен спорттық ойындарға ұласты. Қазақтың көне батырларымен жыр-дастандарында ұлттық ойындар балаларды тәрбиелеуде ерекше орын алғандығы айқын көрінеді. Мәселен «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер Тарғын» сияқты эпостық жырларда елі сүйген батырлардың, жұртшылық сүйіспеншілігіне бөленген ер жігіттердің ең алдымен ұлттық ойындарда сайысып, одан кейін көп кісі қатысқан ойын-сауықтарда өздерінің мергендік, балуандық, шабандоздық шеберліктерін көрсеткендіктері туралы жан-жақты әңгімеленеді.

Ойын - балаларға ақыл ой, адамгершілік, дене шынықтыру және эстетикалық тәрбие берудің маңызды құралы. Балалар ойын барысында еркін тапқырлық әрекет байқатады, сезіну, қабылдау, ойлау, қиялдау, зейін қойу, ықылас, ерік және тағыда басқа психикалық түйсік пен сезім әлеміне сүңгиді. Баланың бірінші әрекеті- ол ойын, сондықтанда оның маңызы ерекше.

Ойын - адамның өмірге қадам басардағы алғашқы адымы. Совет педагогикасының классигі Н.К.Крупская өз еңбектерінде балалар ойындарына жоғарғы баға бере келіп, оның тәрбие ісіндегі кең мүмкіндіктеріне тоқталады. «Ойын балаларды ұйымшылдыққа үйретеді, ол балаларды тәрбиелейді. Ойын коллективті нығайту үшін және өзін ұстай білуге үйретуге, ұйымдасқан түрде әрекет етуге, байқай білуге баулуы керек. Тәрбиелік көз қарас тұрғысында зор маңызы бар біраз қасиеттерді ойын арқылы тәрбиелеуге болады» деп жазады Н.К.Крупская (таңдамалы педагогикалық шығармалары. Алматы. «Мектеп», 1973).

Қазақтың ұлттық ойындары балалардың жас ерекшеліктеріне қарай құрылған және ересек балаларды да қамтиды. Мұнымен ойын сапасы жоғарламайды өйткені ойын адамдардың өмірлік серігі болып табылады.

Мәселен, бала есейген шақта жас мөлшеріне сай ойындарға қатысады да үлкен жарыстарға белшеше кіріседі. Одан кейін жасы ұлғайған шақта да ойыннан тыс қалмай әр түрлі ұлттық ойындарды ұйымдастырушы болып, ал қартайған кезінде білгір кеңесші, білікті тәрбиеші ретінде өз халқының ғасырлар бойғы салт-дәстүрін, ата мұрасын кейінгі ұрпақтарына жеткізеді, сонымен бірге өзі де ойындарға көрермен ретінде қатысады. Сол себепті де әр халықтың ұлттық ойындарына тән ерекшелік ретінде білімді жастарды тәрбиелеудің психологиялық ерекшеліктерін есепке алу қажеттілігін атап өткен жөн. Садақ тарту, асық ату ойындары балаларды нысанаға дөп тигізуге үйретеді. Асық ату ойыны көз жітілігін, мергендікті дамытады, баланың

бойында еріктілікті, ұстамдылықпен шыдамдылықты, қарсыласын сыйлай білу, адалдық және басқа да ізгі қасиеттерді қалыптастыруға негіз болады.

Ойынды бастамас бұрын «ойынның» атауын, ережесін, шартын және де тарихымен таныстыру. Ойынды бүлдіршіндермен бірге ойнау. Ойын кезеңінде (олай ойнама, былай болуы керек - деп) бұйырсаң, баланың ойынға деген ынтасын суытып алуыңыз мүмкін, сондықтан Мағжан Жұмабаев атамyzдың «Бала ойында ересек адам екенінді сезбейтін дәрежеде болсын» - деген киелі сөзін есімізден шығармаған жөн.

Балабақшамыз «Орыс тілді» болсада жоғарыда айтып кеткендей, заманның ағымына қарай өзге ұлт өкілдері болашақ ұрпақтарының мемлекеттік тілді меңгеріп, қазақ елінің тәрбиелік мәні зор салт дәстүрін, ертегі әңгімелерін, тарихымен жыр дастандарын, жұмбақтарымен санамақтарын және де денсаулықтарымен ойлау қабілеттерін дамытатын ұлттық ойындарын тек балабақшада-ғана емес үйлеріне барғанда от басы мүшелерімен жалғастыратынын айтып ата-аналар өз ризашылығын білдіріп жатады. «Ойын ойнап ән салмай, өсер бала бола ма, Күміс күлкі көрмей ол, кемеліне толама» (қазақтың мәтелі-дегендей Балабақшамыздағы әр педагогтың күнделікті жұмысында бір қазақ ұлттық ойыны жоспарланған. Өзге ұлт балалары болғандықтан «ойынның» сөзімен, шартын қазақ тілі мұғалімі, тәрбиешімен балаларға түсіндіріп, жаттатып тілдерін жаттықтырады, балалар бос уақыттарында ойынды қызығушылықпен жалғастыра жөнеледі. Балаларды кішкентайынан өнерге, әнге баулайтын ойындар көптеп саналады, соның ішінде «Тымақ ұру», «Айгөлек», «Ұшты-ұшты», «Қазақ үйде бұрыш жоқ».

«Айгөлек» ойыны

Ойынды ойнамас бұрын балаларға ойынның шартын түсіндіру керек:

Орыс тілді балалар болғандықтан ойынның сөздерінің мән мағанасын түсіндіру.

Ойын сөздерін жатқа білулерін талап ету, әр сөйлемнің дұрыс айтылуын қадағалау.

Мысалы: Хормен айтылатын «Айгөлек» қимыл ойынының үлкен тәрбиелік мәні бар. Балаларды ұйымшылдыққа, бірлікке, батылдыққа тәрбиелеп, тілдерін дамытады.

Ойнаушылар екі топқа бөлінеді, қаз-қатар қол ұстасып, құлаштарын керіп тұрады.

Бірінші «Жалын» тобы.

Айгөлек-ау, айгөлек,

Айдың жүзі дөңгелек.

Ақ терек пен көк терек,

Шауып алдым бәйтерек

Бізден сізге кім керек? - деп хормен сұрайды. (балалар қазақ тіліне тән ө, ң, ә, қ, і, ү, ұ дыбыстары бар сөздерді дұрыс айтуларын қадағалау).

Екінші «Ұшқын» тобы.

Айгөлек-ау, айгөлек,

Айдың жүзі дөңгелек.

Ақ терек пен көк терек,

Шауып алдым бәйтерек

Ақ терек, көк терек,

Анау тұрған «жалыннан»

«Ерасыл» деген ұл керек!- деп хормен жауап береді. Аты аталған бала жүгірген күйі барып, қарсы топтың ұстасып тұрған қолдарын үзіп өтуі керек. Егер үзіп өтсе, сол топтағы баланың біреуін өзімен алып қайтады, үзе алмаса, өзі сол топта қалады.

Ойын екі топтың біреуінің ойыншылары таусылғанда аяқталады, топ жеңілген боп есептелінеді.

«Ұшты-ұшты» ойыны

Бұл ойынды сабақтарда, сергіту сәттерінде, бос уақытымызда жиі ойнайтын ойындарымыздың бірі.

Ойынды қазақ тілінде ойнайтын болғандықтан балалар «қазақ тілі» сабағында өткен сөздерін ойын арқылы пысықтайды. Осы ойынға қызығушылықтары артқаны сондай балалар ұшатын, ұшпайтын қызықты ұйқас сөздерді үйретуімді өтініп, дайын сөздікпен үй тапсырмасын сұрап отыратын болды.

Ойын тәртібіне тоқталсақ: Қазақша көп сөз меңгерген бала, ойын жүргізушісі болып тағайындалады.

Ойын жүргізуші балаларға ұшатын және ұшпайтын ұқсас заттарды алма-кезек айтады. Ойынға қатысушы балалар жүргізуші сөзін тыңдап отыруы шарт.

Ұшатын нәрсе айтылса, қатысушылар қолдарын жоғары көтереді де, ұшпайтын нәрсе айтылса, қозғалмай отырады. Қателескен бала тақпақ айтады немесе ән салады. Жаңылыспаған ойыншы жеңіске жетеді!

Жүргізуші ойынды былай бастайды:

- Ұшты - ұшты, кептер ұшты! (Қол көтеріледі)
- Ұшты - ұшты, дәптер ұшты! (Қол көтерілмейді)
- Ұшты - ұшты, ұшақ ұшты!...
- Ұшты - ұшты, құлақ ұшты!...
- Ұшты - ұшты, үйрек ұшты!..
- Ұшты - ұшты, бүйрек ұшты!..
- .-Ұшты - ұшты, қыран ұшты!..
- Ұшты - ұшты, жылан ұшты!..
- Ұшты - ұшты, қарға ұшты!..
- Ұшты - ұшты, арба ұшты!..

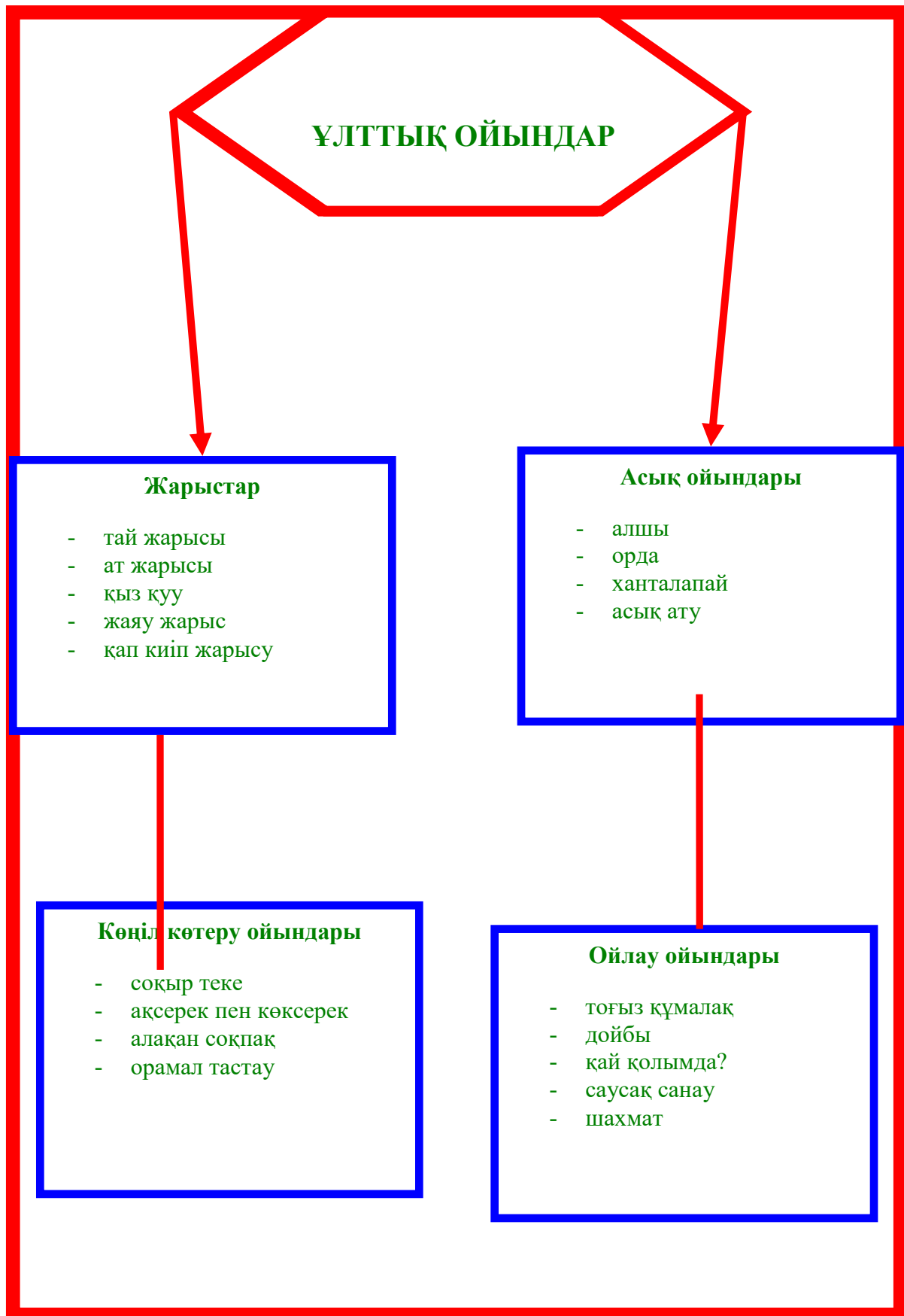
Спорттық ойындар

Қазақтың ұлттық ойындарының арасында спорттық ойындардың көп артықшылығы бар. Себебі, спортпен ойын баланың дене дамуы жағынан да, ой қабілеті даму жағынан да шынықтырып, тәрбиелейді. Олардың арасында, әсіресе ежелгі заманнан шеберліктің жоғары үлгісі ретінде халық қастерлеген ат ойындарының үлкен патриоттық мәні бар. Бұл ойындарға уақыт сынынан өткен денсаулығы мықты, шыдамды балалар ғана қатысқан. Ойын барысындағы мықты бәсекелестік, баланы өз қарсыласының күш-қайратымен, әдіс-айласымен және басқада психологиялық ерекшеліктерімен кеңірек танысуға болады. Осыдан кейін бала кішкентай кезінен бастап қоршаған ортаны түсінуге дағдыланып, өзіне беймәлім көптеген құбылыстарды білуге құштарланады. Қозғалыс ойындарымен, спорттық ойындар ойнаған сайын балалардың дене бітімі қатая береді, сондықтан олар әр түрлі қимылдар істей алады, яғни майысқақ, жылдам, иілгіш сонымен бірге шыдамды, қозғалмалы епті болады.

1997 жылдан бастап біздің балабақшаның алдына қойған негізгі мақсаты «дене шынықтыру-сауықтыру» жұмыстарымен айналыса бастады. Сауықтыру жұмыстарыменбірге ұлттық спорттық ойындар күнделікті жұмыс жоспарларына енгізіліп отырды. Балалар күнделікті сәйгүліктің құлағында ойнамаса да, экологиялық таза өнімнен (ағаштан) бүлдіршіндер жасына сәйкестеліп жасалған, жүретін күрең тайлармен, ата-бабамыздан келе жатқан «ат жарыс», «көкпар», «теңге алу», «қыз қуу» ойындарын қызығушылықпен жарыса ойнайды.

Теңге алу: Тәрбиеші ойын тәртібімен шартын орыс тілінде түсіндіреді. (орыс тілді балабақшасы болғандықтан) Ойын қазақ тілінде жүргізіледі. Балалар ойын кезінде қазақ тілі сабағында өткен сөздерін естеріне түсіріп, сөйлем құрап, пысықтап жатады. Екі бала қоржын байланған, екі күрең тайға мініп белгіленіп қойған межеден аспай дайындалып тұрады. Қазақ тілін жақсы меңгерген бала ойын жүргізуші болып тағайындалады.

Жүргізуші: тостағандағы онбес тал күміс теңегені шеңбердің әр жеріне шашып тастайды.

Үшке дейін санайды, үш-дегенде, ойыншылар шеңбердің ішіне кіріп шауып жүріп, еңкейіп теңгелерді бір-бірден алып, алғансайын «теңге алдым!» деп көрсетіп барып қоржындарына салады.

«Ойын аяқталды!»-деп қамшысын жоғары көтереді.

Ойыншылыр: ойынды тоқтатып бастапқы орындарына шауып барады.

Жүргізуші: екі қоржынның ішіндегі теңгелерді екі тостағанға, көрермен балаларменбірге қосылып қазақ тілінде санайды. Кімнің қоржынынан көп теңге шықса, сол бала жеңімпаз болады.

«Соқыр теке» ойыны

Соқыр теке: Ойынды ойнамас бұрын балалар ойынның сөздерін жаттауы тиіс.

Біздің балабақшаның балалары-ғана емес ата-аналары да берілген ойын тапсырмаларды қызығушылықпен жаттап алады.

Ойын сөздерін түсінікті болуы үшін орыс тіліндегі аудармасымен жазылып, түсіндірілуі қажет. Балалар ойын сөзін жатқа, дұрыс айтқан кезде ғана ойынды ойнаған жөн.

Ойынды кең алаңда ойнауға болады.

Ойнаушылар: шеңбер айналып тұра қалып ортасынан бір адамды шығарады, орамалмен оның көзін көрместей етіп байлайды. Шеңбердегі балалар бәрі хормен тақпақтата бірдей,

«Соқыр теке» бақ, бақ,

Біз айтамыз тақпақ.

Мықты болсаң, кәнекей,

Бірімізді тап, тап.

Көзі байланған ойыншы «Соқыр текені» шеңбердегі ойнаушының әрқайсысы бір түрткілейді. «Соқыр теке» сол түрткен баланың атын табуға міндетті, сол кезде былай тақпақтатуға тиісті.

Мен текемін, бақ, бақ,

Қимылдандар сақ, сақ.

Ал, ұстадым, мінекей,

Шығып кетті-ау қап, қап.

Көзі байланған бала түртушілердің біреуін ұстап атын тапса, көзіндегі орамалды шешіп ұсталған баланың көзін байлайды, өзі «Соқыр текелік» міндетінен құтылып, шеңбердегі ойнаушылардың қатарына қосылады. «Соқыр теке» түртушілердің бірін ұстағанша, не оның атын тапқанша «Соқыр теке» болып ойнап жүре береді.

Ақыл-ойды дамытатын ойындар

Баланың мінез-құлқының қалыптасуына үлкен роль атқаратын ақыл-ой ойындарына тоқталсақ: «тоғыз құмалақ», «шахмат», «дойбы» қазақ халқының тұрмыстық өміріне, ежелгі заманнан берік еніп, ғасырлар бойы балалардың рухани дамуына адал қызмет етіп келеді. Ақыл-ойды дамытатын «онбір қара жұмбақ» деген тәрбиелік маңызы зор тағы бір ойын түрі бар. Оның басты ерекшелігі-есеп сұрақтарын беріу арқылы баланың ойлау қабілетін дамытады. Бұл ойын мектепке дайындық топтарында, бастауыш сынып оқушылары арасында ойын арқылы жаттататын болсаңыз, біраз жетістікке қол жеткізесіз. Менің тәжірибиемде орыс тілді балаларға, қазақша үйретуде жеңіл әрі қолайлы болды. «Он бір қара жұмбақ» пен нүктелі сөйлейтін кітапті пайдалана отырып 5-6 рет қайталағанда өзге ұлт балалары жаттап алды.

Мысалы: бір - дегенім білім, (сұқ саусақты көрсетіу);

Екі дегенім - елім, (екі саусақты көрсете сала, екі қолын айқастыра өзін-өзі құшақтау);

Үш дегенім - үйім, (үш саусақты көрстіп, екі қолымен үйдің шатырын көрсету);

Төрт дегенім - тілім, (төрт саусақты көрсету, тілім деген сөзді айтқан кезде тілін кішкене шығарыңқырау);

Бес дегенім - бабам, (салалап тұрып бес саусақты көрсету, оң қолыңыздың саусақтарын жинақы ұстап бабала суретін нұсқау);

Алты дегенім - анам, (алты саусағын көрсетіп, «анам» дегенде оң қолын жүрегіне қояды);

Жеті деген - жерім, (жеті санын көрсетіп, екі қолымен жерді нұсқау);

Сегіз дегенім – сенім, (сегіз санын көрсеткеннен кейін екі жұдырығын түйіп, сенім білдіреді);

Тоғыз деген – толғау, (тоғыз санын көрсетіп, кішкене қозғала толғану);

Он дегенім – ойлау, (он санын көрсеткеннен кейін екі сұқ саусағымен миын көрсетіп ойлану);

Он бірінші ай - қараша, (саусақпен он бір санын қызықтыра көрсету);

Он екіге дейін санау, та-ма-ша-деп қолды шапалақтайды.

Бұл қызықты, ойынды тапқакты «естиярлар» тобынан бастап «мектепке дайындық» тобына дейін жатқа біліп қана қоймай, әр сөздің мән-мағанасын бала жүрегіне жеткізе отырып сөздік қорын байытуға септігін тигізеді. Ойындағы халық санамағы есеппен алғашқы танысу іспеттес.

Баланың мектепке барар алдындағы дайындық кезеңі үшін үлкен тәрбиелік маңызы бар мұндай ойындар халқымызда көп кездеседі. Өзге ұлт балаларына қазақ халқының үлгі өнеге беретін сарқылмайтын бұлағының керемет танымды, тәрбиелік маңызы зор екенін тек қана шәкірт емес, әр ата-ана білуі тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ :

1. Адамбаев.Б. Казахское народное ораторское искусство. Алматы.Ана тілі.1997г.
2. Аскар. Л. Нуртазина. Р. Малыш родился. Алматы. Аруна. 2001г.
3. Козыбаева .М.К. Казахские обряды.Алматы Аруна 2001г.
4. Сейтжанов.З. Казахские обряды. Алматы Аруна.2001г.

Христофорова В.К.

Ст.преподаватель кафедры

педагогики и психологии

института повышения квалификации

учителей по Алматинской области.

(Казахстан)

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Социальная активность подростков уже много лет служит предметом внимания и тревог школы, социума, семьи. Молодое поколение сегодня при самых благополучных условиях жизни зачастую инертно, мало заинтересовано в самостоятельной деятельности, живет в ожидании поручений.

В подростковом возрасте формируются представления о мере проявления социальной активности. Эта мера зачастую устанавливается стихийной во многом зависит от условий, в которых проходит жизнь подростка, от его социального опыта, жизненных принципов. По мере формирования личности подростков, их взросление, активность как природная способность преобразуется в социальную систему интересов и потребностей. Этот процес включает в себя:осознание учащимися общественных явлений составляющих предметную сторону отношений, развитие социальных потребностей, имеющих гражданскую направленность прежде всего потребности в коллективном взаимодействии и соответствующих мотивах, побуждающих к сотрудничеству; участие в практической деятельности, имеющей социально – ценную направленность.

Для понимания механизмов развития социальной активности личности большой интерес представляет концепция В.С.Ротенберга и В.В.Аршавского о биологической и

социальной природе поисковой активности и социальной адаптации личности. Суть ее в том, что поисковая активность рассматривается как важнейшее средство устойчивости организма к стрессу и разнообразным вредным воздействиям, тогда как отказ от поиска является для человека предпосылкой для развития многих заболеваний.

Концепция поисковой активности позволяет рассматривать под новым углом зрения процесс формирования социальной активности подростков. Так несомненна связь поисковой активности с социальной позицией личности, ее интересами, ценностными ориентациями, творчеством. Она может осуществляться на основе инициативы, самостоятельности личности. Поисковая активность так же непосредственно связана с коллективным взаимодействием людей. Та общественная оценка, которая дается человеку в процессе поиска в известной степени стимулирует меру его активности. Это связь, по существу раскрыта А.С.Макаренко в его учении о близких, средних и дальних перспективах.

Степень развития социальной активности подростка, мера ее интенсивности зависят от позиции человека в отношении основного вида деятельности, в которую он включен. Именно в деятельности происходит овладение социально важными обязанностями, формируется коллектив и самосознание, определяется самооценка, завоевывается авторитет, накапливается опыт командного сотрудничества, коллективных отношений.

В подростковом возрасте активность как природная способность преобразуется в социальную систему потребностей и интересов. Этот процесс включает: а) осознание общественных явлений, составляющих предметную сторону отношений социальных и нравственных ценностей общества; б) развитие социальных чувств и потребностей, имеющих гражданскую направленность (прежде всего потребности во взаимодействии, сотрудничестве и соответствующих мотивах, побуждающих к реализации отношений); в) включение в практическую деятельность, имеющую социально ценную направленность, где на каждом уровне подросткового возраста в соответствии с объемом социальных, ученических обязанностей подросток приобретает опыт. В этих условиях социальная активность становится важнейшей предпосылкой в развитии общественных функций, ее успешной адаптации к общественной жизни с учетом возрастающего процесса общества. Итак, социальная активность выступает как побудитель к деятельности (актуальная потребность), как свойство развития, как результат социально ценной деятельности.

Критерием социальной активности подростка выступает позиция гуманности, характеризуется многообразием отношений ее носителя с окружающей средой, деятельным характером этих отношений. Показателем сформированности социальной активности на том или ином этапе ее развития является изменение мотивации, направленность этой мотивации на удовлетворение потребности в значимой учебной деятельности и ценноеобщение. В общем виде составляющие социальной активности можно представить в виде схемы:

Потребность в социальной активности – одна из острейших проблем подросткового возраста. Как справедливо писал Е.А.Аркин: «Когда ребенок погружается в поток коллективной жизни и тогда всплывают такие стороны детской индивидуальности, которые при всевозможных других условиях не могут проявиться или быть обнаруженными. В коллективе достойным своего имени подросток не растворяется, а наоборот, находит условия для выявления и расцвета своих лучших сторон».

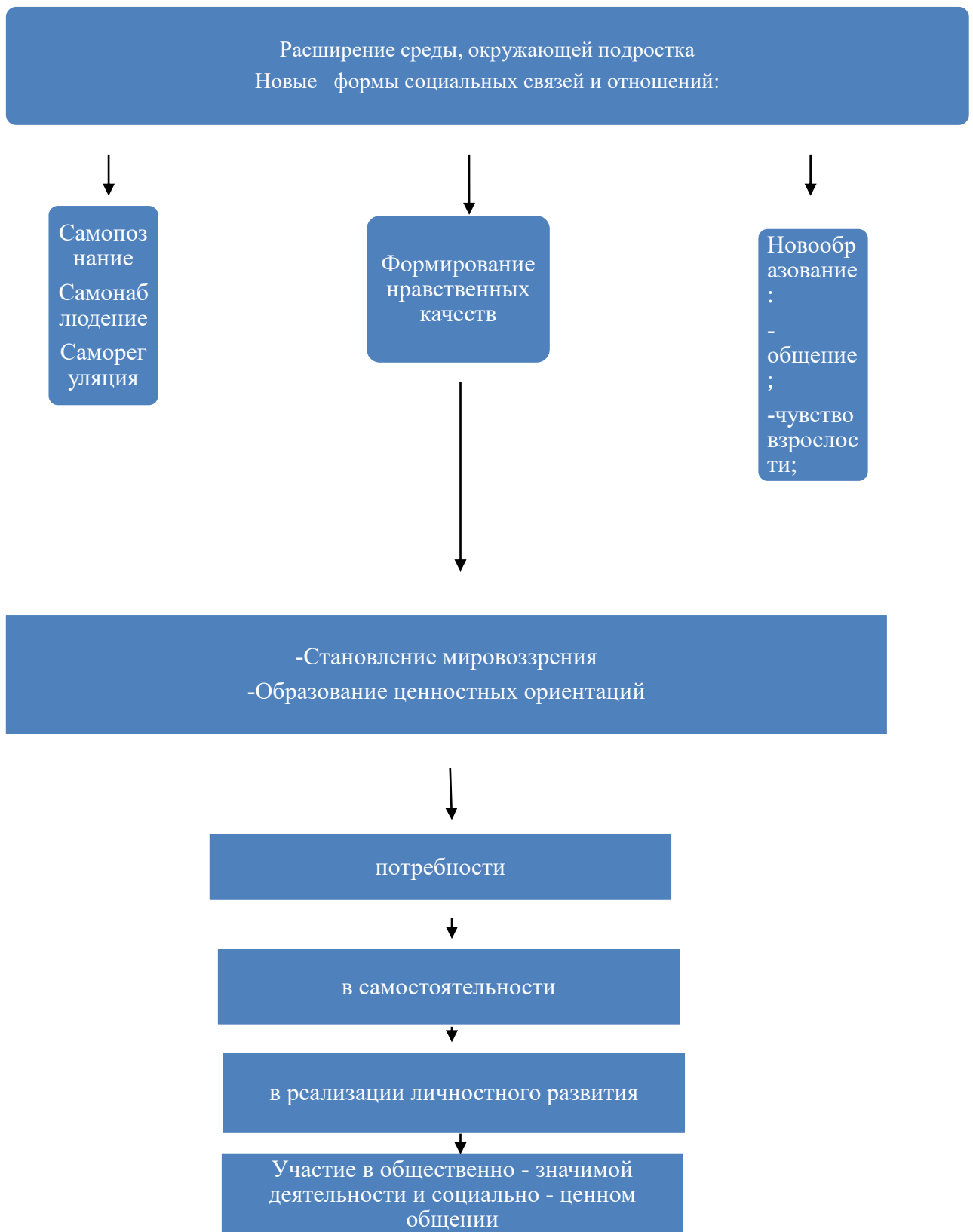
Радость общения с людьми, занятыми общим делом, рождает целеустремленность и ограждает от духовной пустоты и неудовлетворенности, развивает у подростка самоуважение. Но для того, чтобы коллектив стал способствовать самовыражению личности, надо чтобы подростки включились в многообразные виды коллективной деятельности, могли раскрыть свои способности,

умения, знания. Важную роль при этом играет умение педагога реализовать принципы самодеятельности и самоуправления этого коллектива. К.Д.Ушинский и Ш.А.Амонашвили убедительно доказывали, что по отношению к воспитаннику у педагога должна быть мера собственной активности. В любой сфере деятельности педагог должен дать юному человеку возможность самому осуществить выбор ситуации действия и принятия ответственности за его осуществление. Педагогическое умение позволит ему определить объект, применительно к которому каждый может реализоваться в максимальной степени и пройти стадии накопления, избрать окружение, способствующее самовыражению. Отношения, складывающиеся в коллективе, во многом определяют: сможет ли подросток найти свою, индивидуальную позицию.

Социальный характер интересов, целей личности нисколько не исключает индивидуальных путей их удовлетворения и достижения. Общественная активность и постоянное стремление к социальному служению наблюдаются у подростков в этом возрасте в огромной мере, и удовлетворить это стремление необходимо в жизнедеятельности коллектива класса. Все выше сказанное можно отобразить в модели развития социальной активности подростков.

Модель развития социальной активности подростков

Современное общество понимает необходимость совершенствования воспитательной работы с подростками. По сути своей работы в педагогической практике – это и есть в «чистом виде» воспитательная деятельность. Это означает, что вся его профессиональная деятельность представляет собой комплекс мероприятий по воспитанию, образованию, развитию и социальной защите личности. Важное место в

деятельности педагога занимают стимулирование и развитие личности подростка, поддержка социальных инициатив, мероприятий, проектов и программ, в которых участвуют подростки. Педагогическая поддержка социальных инициатив подростков, создание условий для их самостоятельного выбора, его стимулирования, развития готовности и способности действовать на основе постоянного творческого поиска и умения выходить из ситуации выбора без стресса в современных условиях является важной задачей в воспитательной работе образовательных учреждений, испытывающих дефицит новых форм и методик. Под социальной инициативой понимается деятельность направленная на преобразование окружающей среды в интересах гармонизации социального поля подростка, учитывающая историко-культурный опыт и современное состояние теории и практики в педагогическом процессе.

В формировании нравственного самосознания подростка значительную роль играет их социально значимая деятельность – это забота о больных, инвалидах и бедных; работа в службах социальной защиты; благотворительные мероприятия для сверстников и пожилых людей; благоустройство города, поселка, двора; охрана природы и памятников культуры; проведение игр и творческих занятий с детьми и многое другое, что способствует личностному и профессиональному самоопределению подростка, преобщает его к ценностям волонтерского движения в социальной сфере. Подросток должен пройти школу такого социального участия, когда от простого приобщения к реализуемым социальным, ценностным инициативам он переходит к социальному творчеству и организации практических дел и мероприятий, разработке и внедрению проектов, существенно меняющих отношение и образ жизни, ценностные ориентации и мотивацию своей жизни и жизни окружающих его людей.

Цель системы деятельности педагогического коллектива в воспитательной работе – содействовать развитию у подростков активной социальной позиции через включение в социально – значимую деятельность.

Как показывает опыт педагогической практики, деятельность по реализации такой системы может состоять из трех блоков: «Я – человек», «Я – личность» и «Я – гражданин».

Блок 1. «Я – человек» предполагает знакомство подростков с психологическими явлениями в жизни человека, развитие интереса подростков к изучению себя, актуализацию знаний в области психологии, диагностику и коррекцию личностных качеств и умений, снятие барьеров, мешающих реальным и результативным действиям. Основные темы занятий: «Немного о себе»; «Мое самочувствие»; «Основные принципы жизни»; «Характер и темперамент и как с этим бороться»; «Эгоизм»; «Портрет друга»; «Ломка стереотипов»; «Я тебя понимаю»; «Надежный человек»; «Навсегда забыть»; «Я-первый»; «Какой- я»; «Любимые роли»; «Социальные роли» и др.

Блок 2 . «Я – личность» способствует изучению и овладению приемами межличностного взаимодействия, развитию способности адекватного и наиболее полного познания себя и других людей в общении. Также происходит знакомство с грамматикой эффективного общения, развитие способности конструктивного решения конфликтных ситуаций, повышение уровня культуры межличностных отношений. Основные темы занятий : «Я-личность»; «Психологическая культура личности»; «Что мне нужно для жизни или 33 несчастья»; «Стили общения»; «Умение слушать и слышать»; «Эмпатия»; «Основные навыки выступления»; «Умею ли я сотрудничать»; «Приемы ведения дискуссии»; «Конфликт поколений»; «Умеем ли мы общаться»; «Миссия» и др.

Блок 3 . «Я-гражданин» предполагает развитие активной – социальной позиции подростков, формирование способности производить значимые решения в своей жизни и жизни общества, выявление уровня нравственной воспитанности подростков,

развитие навыков самостоятельного принятия решения, развитие навыка организации социально – продуктивной деятельности, приобретение практического опыта, знакомство с обобщенным опытом организации зарубежных и российских волонтерских служб.

Основные темы занятий: «Я и мои друзья»; «Подростковые субкультуры – плохо или хорошо?»; «Подростковая энергичность и активность»; «Социально – зрелая личность»; «Роль личности в социальной среде»; «Я и общество – проблемы и перспективы»; «Человек, личность, гражданин»; «Гражданин или обыватель»; «Мир, в котором хотелось бы жить»; «Как помочь обществу»; «Всеобщая декларация добровольцев»; «Пишем проект» и др.

Работа во всех блоках опирается на принципы: ценностного отношения к подростку, субъектности, гармонизации личности и среды, гуманизации и ориентируется на развитие самостоятельности и инициативы.

Наиболее эффективным подходом в реализации деятельности является вовлечение подростков в активное, совместное дело, основанное на критическом анализе взаимодействия. Используя в педагогической работе такие формы и методы как: включение в совместную групповую работу, ролевые игры, коллективно творческие дела, тренинги, дискуссии, индивидуальные и групповые проекты и другие эффективные средства, мы сможем увидеть ожидаемые существенные результаты в формировании нравственного самосознания, социальной активности подростков, формировании их гражданской позиции, личностного становления.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аркин Е.А. Задачи и методы изучения школьного коллектива. – М. – Л., 1929.
2. Макаренко А.С. Воспитание гражданина/Сост.Р.Ш.Бескина, М.Д.Виноградова. – М., 1988.
3. Мальковская Т.Н. Социальная активность старшеклассников: (педагогическая наука – реформа школы)
4. Ротенберг В.С., Аршавский В.В. Поисковая активность и адаптация. – М., 1984

Черикбаева Н. Б.

*Ж. Баласагын атындагы КУУнун ККИнун
ага окутуучусу (Кыргызстан)*

ПЕДАГОГДУН СӨЗҮНДӨ АНТРОПООРИЕНТАЦИЯЛЫК ЭВФЕМИЗМДЕРДИН АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕ КОЛДОНУЛУШУ

Англис жана кыргыз тил мугалимдеринин кеп маданияты алардын жан дүйнөсүнүн байлыгын, ой жүгүртүүсүнүн күчтүүлүгүн көрсөтүүчү гана эмес, о.э. билим алып жаткандардын жеке адамдык сапаттарын калыптандыруучу зор каражат.

Билим берүүнүн сапаты мугалимдин профессионалдык деңгээлине, анын интеллектинин жогору экенине жана кеп маданиятына көз каранды.

Бул маселенин актуалдуулугун М. Ф. Квинтилиан, М. Т. Цицерон, Я. А. Коменский, И. Г. Песталоцци, Ф. А. Дистервег, К. Д. Ушинский, Я. Корчак, А. С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Ш. А. Амонашвили, Е. Н. Ильин, В. Ф. Шаталов, К. М. Мухамеджанов, А. Д. Кайдарова, К.С. Успанов ж.б. педагогдор тастыктайт.

Коомубузда моралдык, сылыктык норманы сактоо максатында адамдын анатомиялык түзүлүшүнө байланышкан көпчүлүк сөздөрдү өз аты менен атабайбыз. Ал

сөздөрдү пайдаланыш керек болгондо, аларды алмаштырган эвфемизмдерге кайрылабыз.

Эвфемизациялоого адамдын физоологиясы, анын моралдык мүнөздөмөсү, жашы жана оорусу, ошондой эле боюнда бар аялдар туура келет. Англис тилинде “pregnant” (боюнда бар) сөзүнүн оордуна төмөндөгүдөй эвфемизмдер колдонулат- “expect a baby” «наристе күтүү»(англо-русский и русско-английский словарь, 1997:116), “expectant mother” «наристе күтүүдөгү эне», “be in a delicate state of health” (кош бойлуу болуу), «change in condition» (абалдын өзгөрүшү) (англо-русский и русско-английский словарь, 1997:116).

Төмөнкү мисалдардагы эвфемизмдердин колдонулушу алардын биздин күндөрдө да актуалдуу экенин далилдейт:

-But just before I was born, when she heard that my mother was **expecting a baby**, she came to visit Blunderstone (Мен төрөлөөр астында, апамдын **кош бойлуу** экенин угуп, ал кезигүүгө Бландерстонго келген) (Charles Dickens, 1997:1) (котормо биздики-Ч.Н.).

-Miss Micawber, **being in a delicate state of health**, was overcome by it (Кош бойлуу болгондуктан, Микаубер айым арыктап кеткен. (Charles Dickens, David Copperfield, 1850) (котормо биздики-Ч. Н.)

-Janet wasn't so sure this was a good suggestion, as she felt that it might be dishonest of her to not let her employers know about **the change in her condition**. (Женет **абалынын өзгөрүлүшү** жөнүндө жетекчилерине билдирбей коюу туура эмес болуп каларын сезди) (Health report-World Heart Day by Cynthia Kirk Broadcast: September 29, 2004) (котормо биздики-Ч.Н.)

Кыргыз тилинде төмөндөгүдөй мисалдарды келтирсек болот:

- *Соо жүргөндө жакшы да, **кош кабат калганда** (төрөйүн деп калганда) жолуңа түш дейт белем* (Ч. Айтматов, 2009:208).

Ал эми К.К.Юдахиндин орусча-кыргызча сөздүгүндө «бооз катын» дегендин ордуна «боюнда бар аял» деп алмаштырылаарын мисал келтирген.

Жогорудагы мисалдарда эвфемизмдер моралдык сыпайылык иретинде колдонулса, төмөндөгү мисалдарда назиктик, ыйбоо сезиминен улам «аял» же «катын» деген сөздөрдүн ордуна аял затын сылык айтыш үчүн «айым», «жубай» деген сөздөр менен да алмаштырылат:

-*Ооба, эгерде Тумар **жубайы** Асыл экөөндөй көчө шыпыргычтар болбосо таитандылардан, ар кандай акыр-чикирден, баса албай эптеп-септеп кыбырап жүргөндөрүбүз ооруп деле калмакпыз* (Ден-соолук, ноябрь, 2011).

-Ал эми **айымдар** отуз жаштан жогору кескин **салмак кошо баштаган** (Ден-соолук, октябрь 2011). Бул жерде «семирүү» сөзүнүн ордуна адамдын физоологиялык түзүлүшүндөгү өзгөрүлүүлөр «салмак кошуу», «толуу» менен алмаштырылат:

-*Ошону менен катар көпчүлүк арыктайм дегендер жыл ичинде кайрадан **толуп кетишкен*** (Ден-соолук, октябрь 2011).

Англис тилинде “fat” (семиз) сөзү “overweight” (салмагы ашып кеткен), “big” (түз мааниде - чоң), “fluffy” (түз мааниде - көпшөк), “full-figured” (түз мааниде- толук мүчөлүү), “heavy-set” (оор формалуу) эвфемизмдери менен алмаштырылат.

-Remember that these are equipped for **full-figured** women, comprising of apple or pear and fabrics used are chosen to brew a slim silhouette (Эсиңерде болсун, булар алма же алмурут кеиптенген толук айымдар үчүн жасалып, колдонулган кездемелер келишимдүү келбет берүү үчүн тандалган) (<http://samyla.mouyblog>) (котормо биздики-Ч.Н.).

- The World Heart Federation says more than three hundred million adults and twenty two million children under the age of five are severely **overweight** (Дүйнөлүк жүрөк оорулар федерациясынын айтуусу боюнча үч жүз миллиондон ашык өспүрүмдөрдүн жана жыйырма эки миллиондон ашык беш жашка чейинки балдардын салмагы чегинен

өтүп кеткен) (Health report-World Heart Day by Cynthia Kirk Broadcast: September 29, 2004) (котормо биздики-Ч.Н.)

“To bare” [bæ] (төрөө) сөзүнүн ордуна “to give birth(to)” (жарыкчылыкка алып келүү) колдонулат:

-*Medics are concerned she is just too weak to give birth to a healthy child* (Анын толук кандуу бала төрөшү үчүн абдан алсыз экендиги жөнүндө догдурлар кабатыр болуп жатышты) (CNN.com) (котормо биздики-Ч.Н.).

Кыргыз тилинде:

-*Бирөөнүн жарык дүйнөгө келгенине өзүнчө эле кубанып, ошол чоң кубанычын ар кимге бөлүштүрүп, кабар салып жүргөн уйчуман баланын сөзү делебемди козгоп кетти* (Ч. Айтматов, 2009:208).

-*Аркыраган шамалды жиреп, эшелондун шакылдаганы эч бир кулагымдан кетпей дүйнөгө келер замат, «ба-а»- деп кыйкырган биринчи тунгуч үнү менен өлүп бара жаткан энесине кош айткансып, бала ыйлап, Алимандын көзү агына айланып жатты* (Ч. Айтматов, 2009:208).

Адамдын оорусун жана абалын чүмбөттөгөн эвфемизмдер өзгөчө топту түзөт. Аларды медицина чөйрөсүндө дарыгерлер тарабынан колдонулушу өтө чоң мааниге ээ. Эвфемизмдерди тилдик изилдөөдө медицина кызматкерлеринин речиндеги төмөнкү темалардагы лексикаларды эвфемизациялоо белгиленет: дарылоочу жайларды атоодо, ден-соолук жана оору темасы, оорулуунун абалы темасы, психикалык жана физикалык жетишпестик темасы, врачтардын сыпайылыгы, дене бөлүктөрү.

«Врачтык жылмалоо» ыкмасы жашоодо, ошондой эле көркөм адабиятта көп кездешет. Бул «жылмалоолор» зарылдыктан улам колдонулат.

«Дарыгердин сөзү оорулууну айыктырышы керек. Ошондуктан дарыгер сөз маданиятын билүүгө тийиш. Катуу айтылган же оорусунун кыйын экени жөнүндөгү ачык сөз, орой мамиле жана ачык тыянак оорулуунун жан дүйнөсүнүн жабыркашына себепкер болушу мүмкүн». (Головин, 1980:253) (котормо биздики-Ч.Н.)

Оорунун чыныгы атын жашырган же «оору» деген сөздүн өзүн “илдет”, “сыркоо” деп алмаштырган эвфемизмдер кеңири кездешет:

- *Абанын бузулушунан ар бир адамда азыр ар кандай илдеттер күчөдү, эртең кен ачылып андан чыккан уулуу заттар оору козгогучтун анык уюгу да, анда алтынды каздырабыз деп онтолоп жатуунун кимге кереги бар эле* (www.azattyk).

“Sick”(оорулуу) сөзүнүн ордуна “to be ill” (ооруу), “illness” (оору) сөздөрү колдонулат.

-*More seriously, there was the announcement on October 9, 1979, on Radio Kabul, Afghanistan, that former president Noor Mohammad Taraki had died of a serious illness he had been suffering for some time* (1979-жылы 9-октябрда (Афганистан) Кабул радиосунан мурунку президенти Ноор Мохаммад Тараки көптөн бери жабыркап жүргөн катуу оорудан көз жумганын билдирген) (CNN.com) (котормо биздики-Ч.Н.).

Оорулуу деген сөз аянычтуу болбосун деген максатта “бейтап” же “жабыркоочу” деген “жылмалоочу” эвфемизмдер төмөндөгү мисалда көргөзүлөт:

-*Жыйындын алкагында калкка кечигүүсүз медициналык жардам көрсөтүү жаатындагы көйгөлөр, проблемалар, ык-усулдар, жаракат алган бейтапка өзгөчө көңүл буруу жана чукул кырдаалда медициналык мекемелерди даярдоо сыяктуу маселелер каралып, тажрыйба алмашуулар жүргүзүлдү* (Ден-соолук, ноябрь 2011).

Төмөндөгү эвфемизмдер дарыгерлердин профессиясында кенен колдонулат. Кыргыз тилинде *хоспис* «айыгууга жол жок, абалы оор бейтаптардын оруканасы», *эвтаназия* айыгууга жол жок, абалы өтө оор бейтаптардын өлүмүн женилетүү процесси болот. Элибизде абалы өтө оор адамдар жөнүндө кеп кылганда *адам болбой калды* дешет. Ошондой эле *реанимация* абалы оор адамдардын абалын жеңилдетүүчү бөлүм.

-**Азиздердин** жашоосун жеңилдетүү үчүн окумуштуулар ар кандай технологияларды ойлоп табууга тынбай аракет жасашууда (Эркин Тоо). «Азиздер» - «сокуррлар» сөзүнүн оордуна колдонулду.

Англис тилинде “blind” (сокур) сөзү “sightless”, “visionless”, “unsighted” (азиз, көзү көрбөгөн) сөздөрү менен алмаштырылат (W.N.D.S.).

- *Bats are often thought to be completely **sightless**, but this is not true* (Жарганаттарды таптакыр көрбөйт деп ойлошот, бирок ал андай эмес) (<http://www.merriam-webster.com>) (котормо биздики-Ч.Н.).

- *An old woman had **lost her eyesight** completely* (become blind) (Улгайган аял таптакыр көрбөй калды) (<http://www.great-inspirational>) (котормо биздики-Ч.Н.).

Адамдардын жаш өгөчөлүктөрүн айтууда *карыган же карыган кишинин* оордуна «улгайган», «чачына ак кирген адам» десе сылыгыраак угулат.

-*Тан кылайып атаары менен Бишкектин Малдыбаев – Жаманбаев көчөлөрүнүн жээгиндеги адам баса турган тротуарларды таитандылардан тазалап, шыпырып жүргөн **улгайыңкы** адамды эртең менен үйдөн чыкканда көрүп калам* (Ден соолук).

-*Эгерде ал жакта көчөдө мыйзамды бузса, ал бала полицияга түз жеткирилет, “эмнеге **улгайган** кишинин укугун бузуп атасың” деп* (“Азаттык” TV/ “Ыңгайсыз суроолор”).

Ал эми англис тилинде “old age” (карыган маалында) сөзүн “retirement age” (ардактуу эс алуу мөөнөтү) деп алмаштырылат.

-*People are living longer and longer, and many people want to remain productive for many years past the “normal” **retirement age*** (Адамдар узак жашашып, көпчүлүгү ардактуу эс алуу мөөнөтүнөн кийин да көп жылдар бою ишке жарамдуу болулары келишет) (Keith S.Folse, 1996) (котормо биздики-Ч.Н.).

«Инвалид» кыргыз тилинде кандай одоно угулса, англис тилинде да ал сөздү эвфемизмдер менен алмаштырганга туура келет. Мындай муктаждык инвалид адамдардын абройуна шек келтирбей, коомубузда аларга да орун бар экенин тастыктоо муктаждыгынан улам келип чыгат.

- *Чүй областындагы Токмок шаарынын жанында жайгашкан Дөң-Арык айылынын тургуну, 2-топтогу **ден-соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген** Рысгүл жакыпбекова өзүнүн кандайча тирүүнүн өлүгүнө айланганын баяндап берди* (Супер!•инфо №538 22-28-февраль 2013-ж.).

“Invalid” оордуна “crippled” (мунжу), “physically challenged” (дене мүчөсү жабыркаган), “not active enough for good health” (ден соолугу жакшы эмес) колдонулат. Аларга төмөндөгү мисалдарды келтирсек болот:

-*Health officials say two-thirds of children worldwide are not **active enough for good health*** (Ден-соолук өкүлдөрүнүн айтуусу боюнча дүйнө жүзүндө балдардын үчтөн экисинин ден-соолуктары жакшы эмес) (Health report) (котормо биздики-Ч.Н.).

-*There was another little boy who was **crippled*** (Ал жерде дагы бир кичинекей бала мунжу болчу) (<http://www.great-inspirational>) (котормо биздики-Ч.Н.).

Элибизде «Акырын бассак аксак дейт, катуу бассак таскак дейт» макалынан кийин «аксак», «таскак» сөздөрү биздин аң-сезимибизде туура эмес ассоциацияпанып калгандыктан, көбүнчө «аксак» сөзүн «сылтып басат» менен алмаштырабыз.

-*Ал унчукнастан, салмак менен бутун **сылтый басат***.(Ч. Айтматов 209:2009)

Мисалдарда көрсөтүлгөндөй, сөздөрдү эвфемизациялоо ММКда (массалык маалымат каражаттарында) кеңири таралган. Адамдын жаш курагын билдирген эвфемизмдер жылмалоо функциясына ээ.

Эвфемизмдердин бул чөйрөдө келип чыгышынын себеби болуп: сылыктык, сыпайылык, абийирдүүлүк, адептүүлүк жана коомубузда моралдык сапаттарды түзүү болуп эсептелет. Сөздөрдү ачык, түз колдонууга тыюу салынат жана аларды түз айтуу адепсиздикке жатат. Мына ушундан улам аларды эвфемизмдер менен алмаштырышат.

А. С. Макаренко «Балдарды тарбиялоо жөнүндөгү лекциясында»: «Кичинекей эле үнүңөрдүн өзгөрүшү, ой-чабуутуңардын бурулушу балага силерге билинбеген, көрүнбөгөн жолдор менен жетээрин байкабайсыңар. Балдарды тарбиялоодо туура жана чын жүрөктөн сүйлөө талап кылынат. Антпесе, тарбиялоо иштеринен эч майнап чыкпайт» - деп жазган (котормо биздики-Ч. Н.).

Жогоруда каралган массалык маалымат каражаттарынан алынган мисалдарды жана изилдөөлөрдү кесиптештерибизге өз кебинде жана стилистика, кеп маданияты сабактарында колдонууну сунуштайбыз.

АДАБИЯТТАР:

1. «Азаттык» TV / «Ыңгайсыз суроолор» 11.04.2012
2. Вестник КНУ им Ж. Баласагына 2010.
3. Головин Б.Н. Основы культуры речи. - М.: Высшая школа, 1980.
4. Ден соолук №20, 2011
5. Ден соолукка миң кеңеш, №19, 2011
6. Ч.Айтматов, 2009, «Учкун» Бишкек.
7. Эркин Тоо, №107, 2011.
8. Супер!•инфо №538 22-28-февраль 2013-ж.
9. A dictionary of Euphemisms and -Other Doubletalk, Crown Publishers, Inc. New York 1981.
10. Cynthia Kirk, Health report- World Heart Day, Broadcast: 2004.
11. [http://www, Merriam-webster.com](http://www.Merriam-webster.com)
12. <http://www.great>
13. <http://samyla.moyblog.net>
14. Keith S. Folse, Discussion starters, The University of Michigan Press, 1996.
15. Webster's Third New International Dictionary of the English language unabridged, editorial staff Merriam-Webster, U.S.A. 1986.

Шакирова Д. К.

*философия илимдеринин кандидаты,
И.Ахунбаев атындагы КММАнын философия
жана коомдук илимдер кафедрасынын
доцентинин милдетин аткаруучу
(Кыргызстан)*

ЧЫГЫШ-БАТЫШ ДИАЛОГУ ФИЛОСОФИЯЛЫК ТААНЫМДЫН АКТУАЛДУУ ПРОБЛЕМАСЫН ОКУТУУДАГЫ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР.

Чыгыш-Батыш диалогу бүгүнкү күндө социалдык-философиялык жана маданий-тарыхый таанымдын өтө актуалдуу проблемаларынын бири болуп саналат. Маданий диалогдун тажрыйбасы, анын тарыхый жаш-курагы адамзат менен анын социалдык болмушунун алгачкы формаларынын жаш-курагы менен дээрлик тең чамалаш.

Жаңы мезгилге өтүү доорунда, бир жагынан, Батыш Европа менен АКШны нукура *Батыш цивилизациясы*, экинчи жагынан Индияны, Кытайды жана Японияны *Чыгыш маданиятынын* көрүнүктүү өкүлдөрү катары сыпаттоо менен пайда болгон «*Чыгыш*» жана «*Батыш*» түшүнүктөрүнүн мындай *маданият таануучулук (культурологиялык)* өңүтү биз үчүн зор кызыгууну туудурат. Ошол эле учурда «*Чыгыш*» түшүнүгү жогоруда аты аталган мамлекеттердин тизмеси менен чектелип

калбайт¹¹¹. Айрым авторлордун пикиринде кандайдыр бир мааниде «Чыгыш» жана «Батыш» «так маанидеги түшүнүккө караганда маданияттагы «өз» менен «чоочундун» ортосундагы айкалышуу жагдайын чагылдырган символ болуп саналышат»¹¹². Маданияттар ортосундагы айкалышуунун берилген схемасы ар кандай доорлор менен мезгилдерде ар түрдүү мазмунга ээ болуп келет. Мындай өнүгтөн алып караганда «Чыгыш» менен «Батыштын» ортосундагы өзгөчөлүүлүктү *байыркы римдик жана эллиндик маданияттан; Индия менен Кытайдын маданиятынан; Кытай менен Япониянын салттарынан; Европанын, АКШнын жана Ыраакы Чыгыштын каада-салттарынан* байкоого болот. «Чыгыш» менен «Батышты» айырмалоонун шарттуулугу, аталган түшүнүктөрдүн бир беткей аныктамаларга ээ эместиги айрым изилдөөчүлөр үчүн тигил же бул маданиятты Чыгыштын же Батыштын «макросистемасына» киргизүү ишинде да бир катар кыйынчылыктарды жараткан¹¹³. Мисалы, «Чыгыштын» да, «Батыштын» да элементтеринен ширетилген Япониянын заманбап маданиятын кайсы макросистемага киргизүүгө болот? Учурдагы япон маданияты япондук жана кытайлык, европалык жана америкалык ж.б. каада-салттардан куралгандыктан, кандайдыр бир маданий элементти нукура япондор же япондук эмес деп айтууга болбойт.

Чыгыш-Батыш парадигматикасы маданият таануу илими тарабынан дүйнөлүк маданияттын баштапкы типологиясын туюндуруу үчүн иштелип чыккан шарттуу ойлом конструкциясы болуп саналат. Чыгыш менен Батышты бүткүл дүйнөлүк бүтүн маданияттын уюлдуу дихотомиясын чагылдырган *жуп категория* деп атаса да болот. Бул категория бир эле учурда 1) Чыгыш менен Батыштын чегиндеги *адамзаттын маданиятынын амбиваленттүүлүгүн* (латынчадан *ambo* – экөө тең, *valentia* – күч; бир эле нерсенин бир эле учурда карама каршылыктуу сезимдерди жарата билүү жөндөмдүүлүгү), 2) *маданий иденттүүлүктүн* бири биринен кескин айырмаланган жана бири бирине карама каршы *моделдерге ажыроо принцибин* чагылдырат. Чыгыш менен Батыш 1) бир эле учурда бирин бири шарттап жана четке кагып турган *антиномиялуу уюлдук башаттар* жана 2) өтө татаал бүтүндүк болуп саналган *маданияттын биримдиги менен көптүгүн* туюндурушат. Кандайдыр бир маданий текст Батышты, же анын кандайдыр бир бөлүгүн мүнөздөсө, анын милдеттүү түрдөгү эпистемологиялык контексти болуп Чыгыш (же тетирисинче) эсептелгендиктен, бул карама каршылыктарды бири бирисиз элестетүү кыйын.

Чыгыш менен Батыш дихотомиясын абстрактуу элестетүү менен да тигил же бул маданияттын субъекти өз маданиятынын же анын кандайдыр бир феноменинин ордун кандайдыр бир мейкиндик координаттар системасы же баалуулук-маңыздык топология түрүндө туюнтулган типологиялык жактан өз маданиятына тектеш же ага контрасттуу болгон башка маданий курумдардын арасынан табууга аракет жасайт. Ошентип, өзүнүн мазмуну боюнча Чыгыш менен Батыш маданий топологиянын (жупташкан түрдө гана маңызга ээ болгон 2 бөлөк топос) жөнөкөй жана универсалдуу көрүнүшү болуп саналат. Улуу Гөтенин «Батыш-чыгыш диваны» деп аталган соңку чыгармасын жаратууда да, батыш европалык романтиктердин эмгектериндеги чыгыш мотивдеринде да Чыгыш менен Батыштын дихотомиясын ушундай универсум катары түшүнүү үстөмдүк кылган. XX кылымдагы дүйнөнүн көркөм же философиялык элесин (сүрөтүн) түзүүдө Чыгыш менен Батыштын тигил же бул деңгээлдеги айкалышууларынын көп сандаган мисалдарын келтирүүгө болот (Н. Гумилев, В.

¹¹¹ Бул өлкөлөрдүн салттуу маданиятында болуп жаткан процесстердин Латын Америка өлкөлөрүндөгү жүрүп жаткан процесстер менен окшош болгон географиялык жактан Батыштан орун алган Латын Америкасында «Чыгыш» жалпы түшүнүгүнө киргизүүгө мүмкүндүк берет.

¹¹² Аверинцев С. С. Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к средневековью // Из истории культуры средних веков и Возрождения. – М., 1976. – С. 22.

¹¹³ Караңыз: Ерасов Б. С. Социально-культурные традиции и общественное сознание в развивающихся странах Азии и Африки. - М., 1982; Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации. – М., 1982. ж.б.

Хлебников, Г. Малер, И. Стравинский, П. Кузнецов, О. Шпенглер, П. Гоген, А. Матисс, А. Арто, А. Камю, Т. Манн, Г. Гессе, К. Г. Юнг, А. Швейцер, Дж. Д. Сэлинджер, И. Бродский и ж.б.). Чыгыш менен Батыштын байланышы, алардын так байкалган жана көзгө дароо урунган жуптуу дихотомиясы дүйнөнүн биримдигин, глобалдуу универсумду, дүйнөлүк күчтөрдүн, табигый стихиялардын, ар кандай элдер менен өлкөлөрдүн аймактык же маанилик жалпылыгын символдойт. Баардык дүйнөлүк диндер, өтө жалпы же универсалдуу философиялык системалар, дээрлик баардык империялар (*Байыркы Кытай, эллиндик Греция, Рим империясы, Византия, Чыңгызхандын көчмөн империясы, Россия менен СССР ж.б.*)¹¹⁴ Чыгыш-Батыш парадигмасын дал ушундай универсум катары түшүнгөнү кокусунан эмес¹¹⁵.

Каалагандай маданияттын, же анын кандайдыр бир фрагментинин мейкиндиктик өңүтү анын географиялык ориентация жана дүйнөнүн мифологиялык моделинде чагылып, коомдук аң-сезимге бекем орноп калган дүйнөлүк мейкиндик дуалдуу (бинардуу) түзүлүшкө ээ деген тарыхый түшүнүмдөр менен тыгыз байланышкан. Мындай өңүттө дүйнөнүн сөз болуп жаткан антиномияларынын космогониялык (грекчеден *kosmos* - аалам, дүйнө, табигый ырааттуулук, ирээттүүлүк жана *dopeia* - төрөлүү) мотивдери¹¹⁶ менен байланышкан Чыгыш-Батыш дихотомиясы баардык маданияттар үчүн туруктуу, мааниси дээрлик өзгөрүлгүс түшүнүк болуп саналат. Дүйнөнүн көпчүлүк мифологияларында дүйнөнүн мифологиялык борбору деп табылган жерден эле Чыгыш менен Батыштын ортосундагы карама каршылык четке

¹¹⁴ Караңыз: *Аверинцев С. С.* Поэтика ранневизантийской литературы. - М., 1997; Взаимодействие культур Востока и Запада. - М., 1987; Восток - Запад: Исследования, переводы, публикации. - Вып. 1-4. - М., 1982; 1985; 1988; 1989; *Гачев Г.* Национальные образы мира. - М., 1988; *Григорьева Т. П.* Дао и логос (встреча культур) - М., 1992; *Ерасов Б. С.* Культура, религия и цивилизация на Востоке (очерки общей теории). - М., 1990; *Жирмунский В. М.* Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. - Л., 1979; *Завадская Е. В.* Восток на Западе. - М., 1970; *Завадская Е. В.* Культура Востока в современном западном мире. - М., 1977; Запад и Восток: Традиции и современность. М., 1993; *Каган М. С., Хилтухина Е. Г.* Проблема "Запад - Восток" в культурологии. Взаимодействие худож. культур. - М., 1994; *Конрад Н. И.* Запад и Восток. - М., 1972; *Кульпин Э. С.* Бифуркация Запад - Восток. Социоестественная история. - Вып. 7. - М., 1996; Культура, человек и картина мира. - М., 1987; *Ларченко С. Г., Еремин С. Н.* Межкультурные взаимодействия в историческом процессе. - Новосибирск, 1991; *Люкс Л.* Россия между Западом и Востоком. - М., 1993; *Мамонова М. А.* Запад и Восток: Традиции и новации рациональности мышления. - М., 1991; *Никифоров В. Н.* Восток и всемирная история. - М., 1975; Полярность в культуре // Канун: Альманах. - Вып.2. - СПб., 1996; *Померанц Г.* Выход из транс. - М., 1995; *Ремпель Л. И.* Восток и Запад как историко-культурная и худож. проблема // Проблемы взаимодействия художественных культур Запада и Востока в новое и новейшее время. - М., 1972; *Романов В. Н.* Историческое развитие культуры: Проблемы типологии. - М., 1991; Россия, Запад, Восток: встречные течения. - СПб., 1996; *Роулэнд Б.* Искусство Востока и Запада. - М., 1958; *Сербиненко В. В.* Владимир Соловьев: Запад, Восток и Россия. - М., 1994; *Симония Н. А.* Страны Востока: пути развития. - М., 1975; *Тойнби А. Дж.* Постигание истории. - М., 1991; *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории. - М.; СПб., 1995; Цивилизации и культуры. Россия и Восток: цивилизационные отношения. - Вып. 1-3. - М., 1994; 1995; 1997; *Чалоян В. К.* Восток - Запад: (Преемственность в философии античного и средневекового общества). - М., 1979; *Шахназарова Н. Г.* Музыка Востока и музыка Запада: (Типы музыкального профессионализма). - М., 1983; *Шоркин А. Д.* Схемы универсумов в истории культуры: Опыт структурной культурологии. - Симферополь, 1996; *Юнг К. Г.* О психологии восточных религий и философий. - М., 1994; *Badby Ph.* Culture and History. Prolegomena to the Comparative Study of Civilisation. - Berk., 1963; *Mauror H.* Collisium of East and West. - Chicago, 1951; *Needham J.* The Grand Titration. Science and Society in East and West. - L., 1969. The East and West Must Meet. - L., 1956; The Meeting of East and West. - N.Y., 1946; *Toynbee A. J.* The World and the West. - N.Y.; L., 1953 ж.б.

¹¹⁵ Улуу орус империясына Византия (Батыш) менен Чыңгызхандан (Чыгыш) мураска калган 2 бүркүттүн башы түрүндөгү «үч Римдин» империялык герби Чыгыш менен Батыштын ажырагыс биримдигин гана эмес, чексиз, абсолюттуу, ааламдык масштабдагы мейкиндикти өз кучагына тарткан эбегейсиз зор бийликти да туюндурат.

¹¹⁶ Чыгыш-Батыштын терең байланышы менен алакасын, алардын ички диалектикасын күбөлөгөн күндүн ж.б. асман жаркырактарынын чыгышы менен батышы; тирүү жандыктардын төрөлүүсү менен өлүмүнүн символикасы; баардык табигый жана космостук процесстердин циклдүүлүгү ж.б.

кагылып салынгандыктан, *аталган дихотомиялардын өзүнө өзгөчө мазмундук маани берилбейт*¹¹⁷.

Дүйнөлүк маданияттын тарыхында мезгил мезгили менен пайда калып жүргөн «Түндүк-Түштүк» деп аталган дагы бир *географиялык антиномия* универсалдуу, жалпы жана бүткүл дүйнөлүк масштабдагы «Чыгыш-Батыштан» айырмаланып, болгону эле убактылуу жана локалдуу мүнөзгө ээ. Мисалы, *антикалык маданият* үчүн Түндүк варварчылыкты, маданиятсыздыкты туюнтса, XVIII-XIX кылымдардагы *орус маданияты* Түндүктү маданият менен цивилизациянын чордону катары баалап, «Түндүк Пальмира» деген аталышка ээ болуу менен *батыш европалык цивилизациянын орус варианты* катары түшүнүлгөн *Петербург* шаарын «жапайы» Түштүккө (жасалган зор аракеттерге карабастан, орус өкмөтүнө оңой менен моюн сунуп бербеген *Кавказ менен Орто Азия*, кооптуу коңшу болуп саналган *Түркия менен Персия*, табышмактуу жана алыстагы *Кытай*) каршы коюшкан. *Азиянын, Африканын жана Латын Америкасынын* колонияга айланган өлкөлөрү үчүн «бай Түндүк» XX кылымда «кедей-кембагал, жарды» Түштүккө карата жасалган *европалык жана түндүк америкалык империализмдин агрессивдүүлүгүн* символдогон. Эреже катары, *Чыгыш-Батыш дихотомиясы* жетишээрлик актуалдуу болбой калган *тарыхый учурларда*¹¹⁸ анын ордуна Түндүк-Түштүк антиномиясы келет.

Социалдык мааниге ээ Түндүк-Түштүк дихотомиясынан айырмаланып, *Чыгыш-Батыш антиномиясы* көзгө дароо урунуп, ачык байкалган «же – же» деген *социомаданий жана цивилизациялык дилемманын* мүнөзүнө ээ. Колониалдык системалардын калыптануусундагы *кульминациялык учур* болуп саналган XIX-XX кылымдардын тогошуу мезгилинде *Чыгыш менен Батыштын ортосундагы карама каршылык* өзгөчө курчуп, алардын ортосундагы *алака элдешкис жана келишкис* мүнөздө болуп турганын белгилүү англиялык жазуучу *Редүярд Киплинг* өзүнүн атактуу балладасында төмөнкүдөй «*категориялык императив*» менен белгилеген:

«Батыш деген Батыш, Чыгыш болсо Чыгыш...

Асман менен Жердин ортосуна акыр заман келмейин,
Алардын жолдору эч качан кесилишпейт. Бирок...»¹¹⁹.

Бирок, жогорудагы фраза биз иликтөөгө алып жаткан проблеманын башталышы гана болуп саналат. Жүздөгөн саптардан тандалып алынган бул фраза аталган *эки маданияттын ортосундагы карама-каршылыкты салттуу түшүнүүнүн символуна* айланган. Чындыгында эле, *Чыгыш менен Батыштын маданияттарын өз ара салыштыруу практикасы* (өзгөчө *Макс Вебер* тарабынан жүргүзүлгөн *чыгыш жана батыш диндеринин ортосундагы айырмачылыктар* багытындагы изилдөөлөр¹²⁰) *Чыгыш менен Батыштын ортосундагы* мурда эч кимдин оюна келбеген төмөнкүдөй *маани-мазмундук антиномиялар* жашаарын көрсөткөн:

ЧЫГЫШ

Деспотизм

Мистика

Интуиция, дүйнөнү көрөңгөлүү сезим

БАТЫШ

Демократия (эркиндик, теңдик)

Аскеза

Илимий билим, карандай акыл-эске

¹¹⁷ Мисалы, *грек мифологиясында* дүйнөнүн борборун аныктоо максатында Зевс кудайы тарабынан Чыгыш менен Батыштан жиберилген 2 бүркүт кездешкен жер болуп *дельфиялык Омфалос* (асмандан кулаган таш, же грекчеден сөзмө сөз «жердин киндиги» деген мааниде которулат) эсептелет.

¹¹⁸ Мисалы, өзүн көчмөн Түндүккө каршы коюуда *Рим империясынын батыш жана чыгыш бөлүктөрү* ажырагыс биримдикте болгон; *Петр Инин реформаларынан* кийин *Россия* өзүн *Батыш*, өзгөчө *Түндүк өлкөсү* деп тааныган; географиялык жактан *Азия менен Африка* өлкөлөрүнө караганда *Латын Америкасынын* өлкөлөрү *Батышка* таандык болгонуна карабастан, алар XX кылымда *АКШ ж.б. Батыш менен Түндүктүн* өлкөлөрүнөн ооп келип, аларга таңууланган *империализм* менен активдүү күрөш жүргүзгөн.

¹¹⁹ Kipling R. Selected Verses. – London, 1977. – P. 59 (орусча котормосу В. Е. Кемеров жана Н. Н. Коновалова тарабынан жасалган).

¹²⁰ Караңыз: *Вебер М.* Избранные произведения. - М., 1990. - С. 644-706

енен терең түшүнүү
Кыймылсыздык, стабилдүүлүк
Каада-салт, ырым-жырым
«Дао»
Коллективизм, мамлекет
Табият менен таттуу мамиледе болуу
жана медитация

Коммунизм, тапсыз коом
Ызы-чуулуу, ыраатсыз, чар-жайыттуу,
берекелүү базар
Ыйман, рух
Намыс, нарк, уят

сугарылган рационализм
Динамизм, өнүгүү
Модернизация, инновация
«Логос»
Индивидуализм, инсан
Дүйнөнү техникалык жана
технологиялык жактан активдүү
өзгөртүп, түзүү
Капитализм, буржуазия
Рынок, баардык ыңгайлуулуктары
менен шарттары бар, ирээттүү рынок
Акча, товар
Укук, мыйзам, принцип

Чыгыш менен Батыштын маданияттарынын ортосундагы терең дифференциациянын мисалдарынын тизмесин мындан да узартып, уланта берүүгө болот.

Ошентип, *Чыгыш менен Батыш* бир катар кылымдар жана миңдеген жылдар бою катар жашап, бири бири менен салгылашып, бири бирине тике же кыйыр мааниде таасир берип келсе да, өз формалары менен мазмунун өзгөрүүгө дуушарланткан тарыхый кармашуу процессинде семантикалык «параллелизмди», өз ара кубулуштарды, символикалык карама каршылыктарды, саясий, философиялык, диний, көркөм ж.б. оппозицияларды четке кага албаган 2 бөлөк маанидеги социомаданий парадигма болуп саналат.

Шакирова Д. К.

*философия илимдеринин кандидаты,
И.Ахунбаев атындагы КММАнын философия
жана коомдук илимдер кафедрасынын
доцентинин милдетин аткаруучу
(Кыргызстан)*

ПАТРИОТУУЛУККА ТАРБИЯЛООДО ЧЫГЫШ МАДАНИЯТЫНЫН МААНИСИ

XX кылымдын башындагы *батыш маданиятынын ички кризиси* менен *Чыгыш өлкөлөрүндөгү революциячыл маанайдагы маданий өзгөрүүлөрдүн процесси* евроборбордук көз караштарды сынга алууга жана анын маданий-тарыхый жоболорунун чектүүлүгүн моюнга алууга түрткү берген¹²¹.

Чыгыш маданиятын окуп-үйрөнүүгө көрүлгөн *алгачкы илимий далалаттар* Чыгыш элдеринин турмуш-тиричилиги менен ойлом образдарынын ар кандай жактарына, алардын тили менен маданиятына багытталган *ориенталисттердин изилдөөлөрү* менен байланышкан. Аталган изилдөөлөр пайда болгон күндөн тартып эле *Чыгыштын улуулугу, өз алдынчалуулугу, терең акылмандыгы, сынаалыгы* Батыш элдерин бир топ ойго салып, таң калтырып коет. «Он тогузунчу кылымдан кийин *рухтун эшилме сызыгы (спиралы)* толук айлануу жасап, башка *кеңдиктеги* ошол эле *меридианга* алып келген... Эшилме сызыктын мындай айлануу жолу алгачкы жамаатта

¹²¹ Мисалы, *физикалык жана психикалык машыгуулардын (йога, ушу ж.б.)* Чыгышка таандык ыкмаларына, *дзэн-буддизм, кришнаизм* ж.б. мистикалык мүнөздөгү *диний-философиялык системаларга массалык кызыгуу* Батыш цивилизациясынын өкүлдөрү өздөрүнө таандык адамдын чыгармачыл күчтөрүн кишендеп, аны эмоциялык-психологиялык сар-санаага батырган *технологиялык коомдон оригиналдуу психотехниканын* жардамы аркасында бошонуу аркылуу өз жашоосуна жаңы мазмун жана форма берүү далалатын күбөлөйт.

жашаган жапайы жана баео адам тууралуу түшүнүмдөрдү толугу менен талкалаган. XVIII кылымда болуп өткөн *адамзат тарыхындагы жарык таң* бүткүл дүйнөлүк тарыхтын башталышынан бери жүздөгөн кылымдарга созулган карангы түнгө алгачкы нурун чача баштаган күнгө алып келген... Гогендин сүрөттөрү менен Клоделдин «*Чыгышты таануу*» деп аталган эмгектеринен *ошол өлкөлөрдүн (Чыгыштын) байыркы улуу тарыхына салыштырмалуу биздин европалык тарых акыл-эси толо элек өспүрүм балакай курактагы варвардык тарых сыяктанып көрүнөт*»¹²².

Өз тарыхынын ар кыл мезгилдеринде *Батыш* коомунун ар кандай катмардагы калкы өзүнүн ички зарылдыктарына ылайык *Чыгыш маданиятынын* ар кандай өңүттөрүнө кайрылып келген¹²³. Япониянын маданиятына сугун арткан Ван Гог өзүнүн каттарында мындай деп жазат: «Япондуктардын өнөрүн (искусствосун) окуп-үйрөнүү менен биз алардын нерселеринен убакытты кандай пайдалануу керектиги туурулуу ой жүгүрткөн акылдуу философ менен даанышманды көрө алабыз. Япондук акылмандар убакытты Жер менен Айдын ортосундагы аралыкты ченөөгө, Бисмарктын жүргүзгөн саясатын анализдөөгө эмес, кенедей чөпкө суктанып, аны сыпаттоого коротот»¹²⁴.

XX кылымда *Батыш маданиятында* айрым жашоо идеалдары менен баалуулуктардын наркы кетип, ал *Чыгыш маданиятынан* кайрадан жандануунун жаңы күчтөрүн табууга далалат кыла баштаган. Бул мезгилде маданияттын өнүгүүсүндөгү экзотикага, о.э. *Батыш-Чыгыш, заманбап-салттуу, рационализм-мистицизм ж.б. оппозициясына* негизделип, «*романтикалуу*» деп аталган мезгилдеги кызыгуу прагматизм идеологиясы менен алмашылган.

Жогоруда жалпы жонунан сыпатталган *Чыгыш маданиятына*, анын ичинде кыргыздардын этномаданиятына кызыгуу феномени евроцентризмди толук түрдө сыртка сүрүп чыгарбаса да, *Батыштын Чыгыш менен болгон алакаларын* кеңейтүүгө жана тереңдетүүгө, Батышта жетишилген маданий ийгиликтерди Чыгышта ассимиляциялоого, салттуу маданияттын принципалдуу маңызы менен терең маанисин өзгөртпөстөн туруп, ага жаңы, адаттан тышкары формаларды киргизүү аркылуу аны өнүктүрүүгө жана байытууга мүмкүндүк берген.

XIX кылымдын 2-жарымында *Чыгыш цивилизациясына* таандык болгон Кыргызстан *Батыш цивилизациясын* туюнткан Россия империясынын курамына кирүү менен кыргыз элинин тарыхында *Чыгыш-Батыш маданияттар диалогунун жаңы этабы* башталат. Биздин пикирде ааламдашуу (глобализация) процесстеринин карама каршылыктары, анын өнүгүүсүнүн ыктымалдуу сценарийлери менен улуттук маданияттын келечегине тийгизчү таасирлери жана кесепеттери тууралуу талаш-тартыштар күчөп турган бүгүнкү күндө төмөнкүдөй суроолорго жооп издөө өзгөчө актуалдуу болуп саналат:

- Элибиздин улуттук маданиятынын тарыхый өнүгүүсү үчүн маданий универсумдун чордонун туюнткан орус маданияты үстөмдүк кылган маданияттар диалогунун жогоруда аталган этабын кандай бааласа болот?

- Орус маданияты менен цивилизациясы кыргыздардын этномаданиятына, дүйнө таанымынын прогресси үчүн кандай таасир берди?

¹²² Волошин М. Клодель в Китае // Восток-Запад. Исследования. Переводы, Публикации. – М., 1985. – С. 192.

¹²³ Мисалы, чыгармачыл инсандар (ойчулдар, сүрөтчүлөр, акындар) *Чыгыш маданиятынан* «гүлдүн ар бир желегинен болмуштун терең катылып жаткан сырларын окууга» мүмкүндүк берген дүйнөнү эстетикалык кабыл алуунун жаңы формаларын, чагылдыруунун жаңы ыкмалары менен каражаттарын, жаңы мазмун менен маанини издешкен. Чыгыш искусствосуна таандык болгон карапайымдык менен көп кырдуулук, ойду кыска жана нуска берүүчүлүк, жарык менен көлөкөнүн ортосундагы укмуштуудай айкаштык, сүрөт өнөрүндөгү мейкиндикти берүү техникасы, жазуу өнөрүндөгү белгилер (иероглифтер), гармонияны берүү өнөрү ж.б. Батыштын көркөм аң-сезимин бүгүнкү күнгө чейин таң калтырып келет.

¹²⁴ Ван Гог. Письма. – М.; Л., 1966. – С. 406.

- *Ааламдашуу (глобализация) процесси улуттук маданиятты вестернизацияга (англисчеден Western – Батыштык, Батышка таандык), тагыраак айтканда, американизацияга алып келеби? Же бул процесс өтө эле кичинекей элдин да улуттук маданиятынын гүлдөп-өнүгүшүн шарттоо менен планетанын кол жетпеген булуң-бурчтарындагы жаңы шедеврлер менен таланттардын төрөлүшү менен торолушуна көмөк берген күчтүү факторго айланабы?*

*Калыптануусунун ар кандай тарыхый доорлорунда тигил же бул маданияттын рефлексиясынын мүнөзүнө жараша аны Чыгышка же Батышка ык койгон маданият деп аныктоого болот. Бул учурда сөз болуп жаткан уюлдуу антиномиялардын бири абсолюттуу түрдөгү оң баалуулук деп табылса, экинчисиники салыштырмалуу баалуулук, же абсолюттуу түрдөгү, бирок терс мүнөздөгү баалуулук деп бааланат. Өзүнүн бул дүйнөдөгү ордун аныктап жаткан маданият өзүн абсолюттуу түрдөгү оң баалуулук болуп саналган маданий-мазмундук уюлга таандык кылат да, тарыхый жагдайлар менен шартталган баалоого жараша өзүн маданий универсумдун борбору же анын чети (перифериясы) менен тең маанилештирет. Өзүн маданий борборго тең маанилештирген маданиятка толук кандуу специфика жана бой көтөрүп, менменсинүүчүлүк мүнөздүү. Маданий универсумдун перифериясындагы маданият же 1) маданий борборго умтулуп, ага тең ата болуу аракеттерин жасайт, же 2) маданий универсумдун баалуулуктарын үстүртөн, жалган мүнөздөгү баалуулук катары четке кагып, аны менен теңтайлашууга, анын кадырын кетирүүгө умтулат. Натыйжада, Чыгыш-Батыш антиномияларынын алгачкы мазмуну өзгөрүп, бирин бири мезгил мезгили менен алмаштырып турган 1) улуттук-маданий изоляционизм, же автономдуулук, 2) маданий-цивилизациялык интеграция, же маданияттардын бири бирине ачыктыгы, 3) маданий экспансионизм, же агрессия, 4) маданий туурамчылдык, 5) маданий күрөш, же атаандаштык жана 6) маданияттарды ич ара байыткан диалог өңдүү тенденциялар байкалат. Маданияттар ортосундагы өз ара жакындашуу четке кагуу менен же алардын бири бирине карата индифференттүүлүгү менен алмашып тургандыктан, Чыгыш менен Батыштын өз ара алакасынын **тарыхый динамикасы** бирдей эмес пульсациянын мүнөзүнө ээ.*

Жогоруда айтылгандай, XIX кылымдын 2-жарымында Кыргызстан орус падышачылыгынын четиндеги патриархалдык-уруулук мамилелердин калдыктарына тыгыз жуурулушкан феодализм үстөмдүк кылып, экономикалык жактан артта калган метрополиясына, андан соң XX кылымда СССРдин чийки зат өндүргөн агрардык республикасына айланган. Натыйжада орус же совет маданияты чордонунда турган маданий универсумдун перифериясында калган кыргыздардын этномаданияты алгач маданий универсумдун баалуулуктарын үстүртөн, жалган мүнөздөгү баалуулук катары четке кагып, аны менен теңтайлашууга, анын кадырын кетирүү сыяктуу реакцияларды жасай баштайт. Кыргыз коомун саясий да, экономикалык да, маданий да өзгөрүүлөргө учураткан тарыхый факторлордун натыйжасында Чыгыш-Батыш маданияттарынын диалогуна каршы пикирлер заманачы акындардын **идеологиясында** өзгөчө таасын чагылдырылган. Бул багыттын көрүнүктүү өкүлдөрү катары Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамырканов өңдүү кыргыз акындарын атоого болот. Бул багыт диний-мистикалык маанайда болуп, панисламизм идеясына жетеленүү менен Батыш цивилизациясынын салттуу жана нарктуу деп бааланган патриархалдуу кыргыз жеринен орун-очок алып калышына, анын прогрессивдүү экономикасы менен маданиятына карата скептикалуу мамиле жасаган. Кыргыз коомундагы патриархалдык-феодалдык түзүлүшкө таандык адеп-ахлактын орустардын келиши менен бузулушу, заман алмашып, кыргыз жергесине колониалдык бийликтин орношу менен «конушу такыр, чөбү жок ташка конуп», «эгиндин наркы азайып, ачка болуп», алдыда калкты кандайдыр бир алаамат күтүп турганын, кара мылтык ордуна кара жыгач көтөргөн кыргыздарга «Омбуну алып» орнотуп, Алматыга баш багып калган орустардын «карагайдан чарбагы болуп, калың

журтту коркуткан арбагы болуп», оңой жоо эмес экенин заманачы акындар негизинен туура байкаган. Ошондуктан, алар уруу, урукка ыдырап, ич ара чыр-чатагы ырбап турган *кыргыз журтчулугун* ынтымакташып, биригүүгө үндөшкөн. Мисалы, курал-жарактуу, согуштук тажрыйбасы, кадимкидей аскер тартиби, илим-билими жана түптүү мамлекети бар *орустар* тууралуу *Калыгул Бай* уулу кыргыз ханы *Ормонго* минтип эсертет:

Өңү сары, көзү көк,
Сүйлөп берсе, сөзү көп,
Орус деген эл келээр,
Арканга өлчөп жер берээр.
Калк кысылаар,
Заманың бузулаар¹²⁵,

Орус кырса элинди,
Сындырасың белинди,
Уга жүргүн кебимди,
Таап коет эбинди,
Ошондой кыйын душманың,
Ичинде калаар бышманың¹²⁶

Заманачылар орустардын келиши менен *элди башкаруу системасына, жүрүм-турум эрежелерине, турмуш-тиричилик, чарбачылык жагдайына өзгөрүү, жаңылануулардын киришин, эл, жер, суу эсепке түшүп, корукка алынып, эл арасына акча эсебинин жайылышын, о.э. кыргыздардын күчтүү бийликке баш ийип берүүгө* мажбур болушун туура жоромолдоп айтышкан:

Кара жол кылаар көлүндү,
Эсепке алаар жеринди,
Кайсаңдаар сенде чама жок,
Капкандай чабаар белинди.
Ушул заман тар заман,
Азуулуга бар заман,
Бечарага зар заман,

Заманың келди жакындап,
Тайган иттей такымдап¹²⁷

* * *

Ой тобо, бир күн көрөөрбүз,
Көрбөсөк, акыр өлөөрбүз,
Жардыгына орустун
Жабыркап жүрүп, көнөөрбүз¹²⁸

Ар кыл элдердин маданиятында *Чыгыш* жашоонун, тарыхтын, дүйнөнүн, табигый же космостук циклдин башатын, же башталышын, жазды, жанданууну, жаңыланууну, кайра жаралууну, аман калууну, келечектин келишин («жаңы күндүн нуру менен таңы Чыгыштан атат»), ал эми *Батыш* жашоонун бүтүшүн, тарыхтын соңун, акыр заманды, күздү, кандайдыр бир жетилген ийгиликтин же нерсенин аякташын, жыйынтыктардын чыгарылышын символдогону арбын кездешет жана ал бекеринен эмес.

Эмилбек уулу Айбек

*КУУнун аспиранты, УКГнын физика мугалими
(Кыргызстан)*

ФИЗИКАЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН КАДАМДЫК ЫКМАСЫ

Окуучулардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнүн негизги каражаттарынын бири болуп, алардын аң сезиминде түшүнүктөрдү туура калыптандыруу эсептелинери маалым. Ошондуктан ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнүн алдында окуучуларда түшүнүктөрдү туура калыптандырышыбыз керек. Окутуу процессинде түшүнүктөрдү калыптандыруунун ар кандай ыкмалары пайдаланылат. Ошолордун ичинен физикалык

¹²⁵ Караңыз: Кыргыз эл ырчылары. – Бишкек, 1994. 36-37-беттер.

¹²⁶ Караңыз: Манас таануу жана көркөм өнөр борборунун кору (фонду). – Инв. № 59.

¹²⁷ Ыр саптары төмөнкү булак боюнча алынды: Кебекова Б. Калыгул Бай уулу // Кебекова Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. – Бишкек: «Турар», 2009. 268-бет.

¹²⁸ Ыр саптары төмөнкү булак боюнча алынды: Кебекова Б. Арстанбек Буйлаш уулу // Кебекова Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. – Бишкек: «Турар», 2009. 333-бет.

түшүнүктөрдү калыптандыруунун кадамдык ыкмасына токтолуп кетели. Кадамдык ыкма төмөнкүдөй удаалаштыкта өткөрүлсө, өзүнүн эффективдүүлүгүн көрсөтөт.

1-кадам. Кандайдыр бир физикалык түшүнүк жөнүндө окуучуларда алгачкы элестөөлөрдү пайда кылуу үчүн физика сабагында төмөнкүлөрдү колдонууга болот: каралып жаткан физикалык түшүнүк чагылдырылган физикалык кубулуштарды демонстрациялоо; окуп-үйрөнүлүүчү түшүнүк иллюстрациялануучу фронталдык лабораториялык иштерди аткаруу; түшүнүктүн маани-маңызын ачып берүүчү турмуштук мисалдарды келтирүү, аларды биргеликте талкуулоо.

2-кадам. Түшүнүккө аныктама берүү. Түшүнүктүн өзгөчөлүктөрүнө жараша мугалим окуучуларга анын оозеки аныктамасын берет же физикалык маңызын сүрөттөйт.

3-кадам. Каралып жаткан түшүнүктүн математикалык конструкциясын түзүү – ал түшүнүктүн математикалык моделин символдордун жардамы менен жазууну жана түшүнүктүн өлчөө бирдигин аныктоону талап кылат.

4-кадам. Физикалык түшүнүктөрдүн калыптанышынын эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн, ал түшүнүктүн пайда болуусун, өнүгүү тарыхын жана техникалык колдонулушун ачык көрсөтүп берүү керек.

5-кадам. Түшүнүктүн предмет ичиндеги жана предмет аралык байланышын аныктоо. Физика сабагында бир эле түшүнүн анын ар түрдүү бөлүктөрүндө да окутулуп калышы мүмкүн (мисалы, жумуш – механикалык жумуш, электрдик жумуш). Түшүнүктү калыптандырууда предмет ичиндеги байланышты колдонууда, мугалим мурда өтүлгөн материалдарга таянып ал түшүнүктүн мазмунун окуучуларга тереңдетип ачып берет. Ал эми түшүнүктүн предметтер аралык байланышын көрсөтүп берүү, физика илиминин башка илимдердин ичиндеги ролун аныктап, ошондой эле окуучунун аң-сезиминин ар тараптуу өнүгүшүн шарттайт.

6-кадам. Түшүнүктүн практикалуулугу. Окуучуларга түшүнүктүн күнүмдүк турмуштагы ордун баса белгилөө зарыл. Себеби, ал окуучуга сапаттык жана сандык физикалык маселелерди чыгарууда, каралып жаткан түшүнүк кездешкен фронталдык лабораториялык иштерди жана тажрыйбаларды жасоодо чоң жардамы тийет.

7-кадам. Физикалык түшүнүктүн маңызын андан ары дагы толуктап берүү үчүн, окуучуларга анын колдонуу чегин да көрсөтүп кетүү керек.

8-кадам. Физикалык түшүнүктүн мазмунуна карай методологиялык анализ жүргүзүү. Бул процесс түшүнүктүн философиялык, жалпы илимий жана конкреттүү-илимий мазмунун ажыратып көрсөтүү аркылуу жүргүзүлөт. Философиялык мазмуну дегенибиз түшүнүктүн абстрактуулугун билдирет. Түшүнүктүн жалпы илимий мазмуну анын жалгыздыгын, бирдейлигин, объективдүү чындык менен байланышын жана аны таануу процессин ж. б. чагылдырат. Ал эми түшүнүктүн конкреттүү-илимий мазмуну анын берилген билимдин аймагы менен болгон генетикалык жана предметтик-мазмундук байланышы аркылуу мүнөздөлөт.

9-кадам. Түшүнүктү кабылдоо окуучунун ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнө байланыштуу. Түшүнүктөр менен иштеп жатып, окуучуларда алган билимдерин системалаштырып кетүүсүн да үйрөтүшүбүз керек. Мындай ийгиликке жетүүнүн эң жөнөкөй ыкмасы болуп сабак учурунда системалуулукту калыптандыруучу таблицаларды жана схемаларды колдонуу эсептелет. Анткени аларда түшүнүк бир кыйла кененирээк чагылдырылып берилет. Ошондой эле физикалык түшүнүктүн мазмунун системалаштыруу мектеп курсундагы физикалык практикумдар аркылуу ишке ашырылат.

10-кадам. Түшүнүктү калыптандыруу процессинде алынган билимди сөзсүз түрдө жалпылоо керек. Физика сабагында алынган билимдерди жалпылоону, негизинен, жалпылоочу таблица жана схемаларды пайдалануу аркылуу жүргүзүүгө болот. Тактап айтканда, түшүнүктү калыптандырууда, мугалимдер бул кадам аркылуу

түшүнүктүн закон ченемдүүлүгүн жана касиетин ачып берип, системалаштырып, акырында жалпылоосу керек.

11-кадам. Рефлексия («артка кайрылуу») процесси. Бул – окуучулардын өтүлгөн материалдарга анализ жүргүзүүсүнө, алган билимдеринин жыйынтыгын баалоосуна, өздөштүрүлгөн түшүнүктү башка түшүнүк менен салыштыруусуна, түшүнүктү калыптандырууда кандай кыйынчылыктарга кезиккендигин аныктоосуна жардам берет. Рефлексияны окуучулардан төмөнкүдөй суроолорго жооп алуу аркылуу ишке ашырса болот: 1) Эмне аткарылды? (же Кандай процесс аткарылды?), 2) Кандай аткарылды? 3) Түшүнүктү өздөштүрүүдө кандай кыйынчылыктар жаралды? 4) Эмне үчүн кыйынчылыктар жаралды? 5) Эмнени көбүрөөк өздөштүрдүңөр? 6) Эмне үчүн муну көбүрөөк өздөштүрдүңөр?

Жогоруда келтирилген кадамдарды колдонуп, орто мектептин 7-классында окулуучу «Тыгыздык» түшүнүгүнүн окуучуларда кантип калыптандыруу керек экендигине назар салалы.

1-кадам. Түшүнүктү калыптандырууну түшүнүктүн маани-маңызын ачып берүүчү турмуштук мисалдарды камтыган кыскача маектешүү менен баштасак болот.

Мугалим: Адам көл жана деңиз суусуна түшүп жаткан учурда денеси сууга бирдей чөгөрүлөбү? Же жокпу?

Окуучу: Жок, көлгө түшүүдө дене көбүрөөк чөгөрүлөт.

Мугалим: Эмне үчүн андай деп ойлойсуңар?

Окуучу: Анткени деңиздин суусу туздуураак да.

Мугалим: Ооба, туздуу сууда сүзүү жеңилерээк. Бирок эмне үчүн?

Окуучу: Балким бул суюктуктардын кайсыл бир касиеттери ар кандайдыр.

Мугалим: Демек, бардык заттар тыгыздыктары менен мүнөздөлөт.

Андан ары фронталдык лабораториялык тажрыйба жүргүзүлөт: окуучуларга массалары ар түрдүү, бирок көлөмдөрү бирдей болгон эки цилиндр берилет. Аларды таразаларга тартуу менен, окуучулар берилген цилиндрлер ар кандай заттан жасалгандыгы, демек алардын тыгыздыктары бирдей эместиги туурасындагы жыйынтыктарга келишет.

Иштин андан ары жүрүшү демонстрация менен коштолот: окуучулардын алдыларына бирдей массадагы, бирок көлөмдөрү түрдүү болгон куб формасындагы эки нерсе берилет. Эгерде кубик катары массасы 1 кг болгон темирди жана парафинди алсак, темир кубиктин көлөмү – $0,00013 \text{ м}^3$, ал эми парафиндики – $0,00111 \text{ м}^3$ болот. Мындан, эки нерсенин тыгыздыктары ар кандай деген жыйынтык чыгарууга болот.

2-кадам. Тыгыздыкка аныктама берилет: тыгыздык – нерсенин массасынын анын көлөмүнө болгон катышын мүнөздөөчү физикалык чоңдук.

Тыгыздыктын физикалык мааниси болуп – 1 м^3 көлөмдөгү каалагандай заттын массасын көрсөтүү эсептелет.

3-кадам. Берилген түшүнүктүн (тыгыздыктын) математикалык конструкциясы катары заттын тыгыздыгын эсептөөчү формула кызмат кылат: $\rho = \frac{m}{V}$; $[\rho] = 1 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$ - тыгыздыкты өлчөөчү бирдик

4-кадам. Берилген түшүнүктүн техникадагы орду тууралуу реферат жана докладдарды даярдоо окуучуларга тапшырма катары берилет. Мисалы, заттардын тыгыздыгын өлчөө үчүн арналган куралдардын (ареометр) түзүлүштөрүн жана иштөө принциптерин окуучулар өз алдынча ачып бере алышат.

5-кадам. Берилген түшүнүктүн предметтер аралык байланыштары: 1) тыгыздык түшүнүгү нерсенин массасы жана нерсенин көлөмү түшүнүктөрү менен байланыштуу; 2) тыгыздык түшүнүгү 8-класстагы жылуулук кубулуштарын окуп үйрөнүүдө, 7-, 10-класстагы «Механика» бөлүмүндө, 10-класстагы «Молекулалык физика жана термодинамика» бөлүмүндө колдонулат; 3) 10-класстагы электр-динамика курсунда токтуун тыгыздыгы ($j=I/S$), заряддын тыгыздыгы ($\sigma=q/S$) түшүнүктөрү колдонулат

Тыгыздык түшүнүгүн окуп үйрөнүүдө предметтер аралык байланыштарды да ишке ашыруу зарыл. Табият таануу жана жаратылыш таанууда суюктуктардын жана катуу нерселердин тыгыздыктары, химияда заттын тыгыздыгы, ал эми географияда жергиликтүү элдин тыгыздыгы каралат.

6-кадам. Окуучулар төмөнкү үлгүдөгүдөй маселелерди чыгартуу керек: «Массалары 3 кг болгон бензин менен керосиндин көлөмдөрү бири-биринен кандай айырмаланышы мүмкүн».

$m=3 \text{ кг}$	$m=\rho V$	$V_6=3\text{кг}/710 \text{ кг/м}^3$
$\rho_6=710 \text{ кг/м}^3$	$V=m/\rho$	$=0,004 \text{ м}^3=4 \text{ л}$
$\rho_k=800 \text{ кг/м}^3$	$V_6= m/ \rho_6$	$V_k=3 \text{ кг}/800 \text{ кг/м}^3$
$V_6- ? V_k- ?$	$V_k= m/ \rho_k$	$=0,0038 \text{ м}^3=3,8 \text{ л}$
		$V_6 > V_k$

Үйдө жасалуучу физикалык эксперимент: ар бир окуучуга адамдын денесинин орточо тыгыздыгын таап келүү тапшырмасы берилет. Өздүк массаны таразада аныктоого болот. Архимеддин легендасын колдонуп, өзүбүздүн денебиздин көлөмүн аныктай алабыз (адам ваннага толугу менен чөгөрүлгөндө, ал өзүнүн денесинин көлөмүнө барабар сууну сүрүп чыгарат). Ал үчүн суунун деңгээлин ваннага түшкөнгө чейин жана ваннага түшкөндөн кийин өлчөө керек. Андан соң бул эки деңгээлдин ортосундагы суунун көлөмүн, биринчи деңгээлдеги сууну экинчи деңгээлге жеткирүү үчүн зарыл болгон суу аркылуу аныктайбы. Ал эми сунун көлөмүн 1 литрлик айнек идиши (банка) менен ченесе болот. Акырында тыгыздыкты эсептөөчү формуланы пайдаланып, окуучу өз денесинин тыгыздыгын эсептеп алат.

Үй шартында жасалган эксперимент, алынган жыйынтык класстан талкууланат. Мында окуучулар өз жыйынтыктарын чыгаруусу керек. Жалпы жонунан алганда бардык адамдардын денелеринин орточо тыгыздыктары бирдей жана суунун тыгыздыгынан бир аз чоң.

7-кадам. «Тыгыздык» түшүнүгү макродүйнө жана мегадүйнөдөгү маселелерди чечүүдө колдонулат.

8-кадам. «Тыгыздык» түшүнүгүнүн мазмунун төмөнкүдөй таблица аркылуу чагылдырууга болот.

«Тыгыздык» түшүнүгүнүн мазмуну	
Жалпы илимий	Кокреттүү-илимий
Кандайдыр бир бирдик менен өлчөнүүчү, кандайдыр бир чоңдуктун сандык маанисин көрсөтөт	Көлөм бирдиги ичиндеги бир тектүү заттын массасын аныктоочу чоңдук

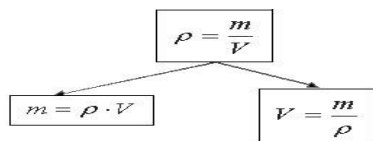
9-кадам. Окуучулар керектүү заттардын тыгыздыктарын 7-класста окулуучу китепте берилген таблицалардан алышат (Мамбетакунов Э., Физика: Орто мектептин 7-классы үчүн окуу китеби). Ал эми алган билимдерин удаалаштыкта сактоосу үчүн окуучуларга төмөнкүдөй суроолорду берүү зарыл: Тыгыздык деген эмне? Тыгыздыктын бирдигин ким айтат? Жездин тыгыздыгы канча? Ал эмнени түшүндүрөт? Эң кичинекей тыгыздыкка ээ болгон затты атагыла. Анын тыгыздыгы канчага барабар? Бул эмнени түшүндүрөт. Эң чоң тыгыздыкка ээ болгон затты атагыла. Анын тыгыздыгы канчага барабар? Бул эмнени түшүндүрөт?

Ишти андан ары улантып кетүү максатында окуучулардын алдына «Тыгыздык» түшүнүгү боюнча системалаштыруу таблицасы сунушталат. Анын төмөнкүдөй үлгүсүн алууга болот. Мында, окуучулар таблицадагы бош орундарды толтуруусу керек.

Физикалык чоңдук	Белгилениши	Бирдиги	Формуласы
Масса			
	ρ		

		м ³	

Окуучунун билимин системалаштыруу үчүн алар менен бирдикте төмөнкү схеманы чийүүгө тура келет.

10-кадам. Окуучуларга «Заттардын тыгыздыгын аныктоо» деген темадагы, мугалим тарабынан түзүлгөн же китептин артында берилген лабораториялык иштер аткарылат же түшүнүктү жалпылоо максатында маселелер иштетилет. Айрым маселенин чыгарылышына токтолуп кетели: «Биологдордун берген маалыматтары боюнча адам баласы ар бир дем алууда орто эсеп менен 320 см³ абаны жутат. 10 жолу дем алуу менен ал кандай массадагы абаны өпкөгө жиберген болот».

$V=320 \text{ см}^3=320 \cdot 10^{-6} \text{ м}^3$	$m_{\text{ж}}=10m_1$	$m_1=1,29 \text{ кг/м}^3 \cdot 320 \cdot 10^{-6} \text{ м}^3=$
$\rho=1,29 \text{ кг/м}^3$	m_1 – бир дем	$=412,8 \cdot 10^{-6} \text{ кг}$
$N=10$ жолу	алуудагы абанын	$m_{\text{ж}}=10 \cdot 412,8 \cdot 10^{-6} \text{ кг}=412,8 \cdot 10^{-5}$
$m_{\text{жалпы}} - ?$	массасы	$\text{кг}=412,8 \cdot 10^{-2} \text{ г}=4,13 \text{ г}$
	$m_1 = \rho V$	

11-кадам. Рефлексия жогоруда берилип кеткен суроолордун негизинде аткарылат.

Жыйынтыктап айтканда, окуучуларда физикалык түшүнүктөрдү калыптандыруунун мындай – кадамдык ыкмасы төмөнкүдөй жетишкендиктерге алып келет: окуучунун инсандык сапаттарын өнүктүрөт; окуучулардын илимий ой жүгүртүүлөрүн калыптандырат; окуучунун дүйнөгө болгон заманбап көз карашын калыптандырат; окуучуларда терең жана бекем билимди калыптандырат; мугалимдин педагогикалык чеберчилигин жакшыртат жана өркүндөтөт.

АДАБИЯТТАР:

1. Мамбетакунов Э. Физиканы окутуу теориясы жана практикасы. – Б., 2004. – 489 б.
2. Лушников И. Д. Формирование научных понятий у школьников с учетом их жизненного познавательного опыта. Свердловск. – 1976.
3. Зорина Л.Я. Системность – качества знаний. – М.: Знание, 1976.
4. Эмилбек уулу А. Окуучулардын физикалык түшүнүктөрүн калыптандыруу алардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнүн каражаты катары // КУУнун Жарчысы. – 2012. – № 4. – Б. 334-337.

Эсенаманова Н. С.
кандидат политических наук,
и.о. доцента кафедры
философии и социально -
гуманитарных наук КГЮА
(Кыргызстан)

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ДУХОВНУЮ КУЛЬТУРУ КЫРГЫЗСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Вопрос влияния глобализации на духовную культуру кыргызов является одним из основных, определяющих дальнейшее существование, развитие Кыргызстана как государства и кыргызов как народа. Но прежде всего нам следует рассмотреть сам процесс глобализации обозначить его основные тенденции. Глобализация принадлежит к числу процессов, которые будут иметь серьезные последствия для всего человечества, но характер их протекания очень сложно квалифицированно прогнозировать. В силу многоплановости глобализации в литературе сложилось большое количество ее определений и характеристик. Различия связаны прежде всего, с национальной принадлежностью того или иного автора или принадлежностью его той или иной международной организации, социальным положением или статусом, идеологическими пристрастиями, особенностями профессионального восприятия, различием подходов и традиций разных исследовательских школ и с другими обстоятельствами.

Не останавливаясь на подробном рассмотрении этих подходов под понятием «глобализация» можно обозначить целый ряд явлений и процессов: интернационализация хозяйственной жизни; взаимодействия цивилизаций; взаимозависимость национальных экономик; взаимопроникновение единого рыночного пространства; свободное перемещение товаров, услуг, технологий, капиталов и людей; появление транснациональных систем и форм хозяйствования; унификация мировой экономики; гегемонизация мира; сближения образа жизни людей; растущая стандартизация потребления; универсализация культуры.

Большую популярность получили свойственные публицистическим изданиям концепции «экспансии» и «захвата». Как пишет политолог В. Федоров, что на смену колониальным захватам, как способ глобализации пришла культурно-информационная и финансово-экономическая экспансия¹²⁹. В настоящее время неоднозначные реакции вызывает растущая вестернизация (или даже американизация) культуры. В общественных и научных кругах нередко сетуют на то, что из-за «культурной синхронизации», не имеющей исторических аналогов, «впечатляющее разнообразие мировых культурных систем уменьшается»¹³⁰, а также на то, что коммерциализация культуры, насаждение масс-культуры приводят к «бескультурию», «новому варварству». Но существует и другая точка зрения, согласно которой достичь уровня наиболее продвинутых, передовых государств мира, можно лишь следуя западной модели развития. Последняя рассматривается как предпосылка социальной эмансипации, или, по крайней мере, как символ цивилизации. Такого мнения всегда придерживалась образованная политическая и экономическая элиты в колониальных странах, а сейчас данная точка зрения весьма популярна и в посткоммунистических странах, где прозападная культурная ориентация вызвана, прежде всего, стремлением «присоединиться к Европе» и «избежать Азии» (т.е. отсталости, автократии, советского имперского господства).¹³¹

Нынешние глобальные масштабы унификации культуры определяются главным образом средствами массовой коммуникации, особенно телевидением. Кроме того, беспрецедентный размах путешествий и туризм в развитых странах также способствуют распространению по всему свету образцов западной культуры. Интенсификация этих важных процессов вызвала к жизни ряд теорий. Одной из интересных является теория «глобальной ойкумены», предложенная Ульфом Ганнерсом¹³². Под «ойкуменой» он понимает регион постоянного культурного взаимодействия и перевода феноменов одной культуры на язык другой. Постепенное расширение ойкумены достигает в наше время действительно глобальных масштабов.

¹²⁹ Джемаль Г. «Золотой миллиард» - это миф//Русский предприниматель. – 2002.-январь. – С.28.

¹³⁰ Hamelink C., Cultural Autonomy in Global Communications. New York, Longman, 1983, p.3.

¹³¹ Штомпка П. Социология социальных изменений. – М. 1996. – С. 127.

¹³² Hannerz Ulf, “Notes on the global ecumene”, Public Culture, 1,2, 1989, pp. 65-75.

Традиционные культуры возникают в обществах, существующих в определенных границах; они привязаны к этому пространству и воспроизводят себя при непосредственных контактах и в одном временном промежутке. В противоположность им современные культуры пересекают любые конкретные временные и пространственные рамки благодаря современным технологиям в области коммуникации и транспорта. У. Ганнерс считает, что культурные потоки в пределах глобальной ойкумены однонаправлены, с четким разделением центра, где формируются культурные послания, и периферии, где они воспринимаются. Однако, Ганнерс утверждает, что подобная ассиметричная структура типа центр-периферия – не единая система, покрывающая все изменения культуры и географические регионы. Это множественный конгломерат с различными специализированными и региональными центрами, которые изменяются и сдвигаются во времени¹³³. Сейчас к таким специализированным центрам относят США (в области науки, новейших технологий и массовой культуры), Францию (в области модной одежды и производства деликатесов), Японию (в сфере корпоративной культуры); среди региональных центров выделяются Мексика в Латинской Америке, Египет в арабском мире, Ватикан – в католическом, священные города Кум и Мекка – в исламском.

Говоря о будущем, Ганнерс предлагает четыре возможных сценария культурной унификации. Первый из них – это сценарий «глобальной гомогенизации», в котором предполагается полное доминирование западной культуры, при том, что весь остальной мир становится боле или менее удачным слепком западного образа жизни, западных моделей потребления, ценностей и норм, идей и верований. Одни и те же товары в магазинах, одни и те же постановки в театрах и фильмы в кино, новости в газетах, мыльные оперы по телевизору и хиты на дисках – вот, может быть, несколько преувеличена картина того, что уже имеет место во многих странах мира. Любая местная специфика исчезает под захлестывающим давлением унифицирующего цивилизационного влияния Запада.

Вторая специфическая версия данного процесса, которая называется «сценарий сутурации – насыщения». В ней утверждается, что периферия медленно впитывает в себя культурные образцы центра, насыщается ими и на протяжении длительного отрезка времени, через несколько поколений, местные культурные формы постепенно исчезают, т.е. в истории происходит становление культурной однородности.

Третий сценарий, названный «периферийной коррупцией», означает упадок и разложение культуры в процессе адаптации. Столкновение с периферией искажает и разлагает ее высшие ценности. При этом действует два механизма. Первый «отфильтровывает высокоинтеллектуальные достижения», оставляя место лишь для культурного продукта самого низкого уровня – для порнографии, а не литературной критики; для рэпа, а не Бетховена. Подобное может происходить по двум причинам: из – за низкого культурного уровня принимающей стороны; из-за реализации тенденции «культурной свалки», т.е. продажи избытка продукции низкого качества на периферийные рынки. Второй механизм искажает западные ценности, приспособливая их к привычному образу жизни потребителей. Например, в традиционно авторитарной стране демократические ценности перерождаются в деспотизм; свобода слова – в безобразные публичные дразги.

Четвертый сценарий – это «сценарий созревания». Он предполагает не просто слепое восприятие, а равный диалог и обмен, когда проникающая культура метрополии обогащается некоторыми ценностями периферии, когда дается собственная интерпретация привнесенным идеям и т.д. В результате образуется единый сплав внутренних и внешних элементов. В подобных процессах глобальная культура играет роль стимулятора, способствующего обогащению местных культурных ценностей. В то

¹³³ Tiryakian E. The Changing Centers of Modernity, in E. Cohen, M. Lissak and U. Almagor (eds), Comparative Sociol Dynamics, pp. 131-147, Boulder: Westview Press, 1985.

же время она приобретает специфические черты сообразно местным условиям. Развитие культур остается, но их развитие оживляется под влиянием центра.

В итоге образуется то, что Ганнерс называл «креолизацией» (гибридизацией) культуры. Во всем мире все культуры представляют собой сложный синтез, они уже неоднородны, как раньше, поскольку между центром и периферией существуют исторически накапливающиеся взаимосвязи. И происходит не слияние культур в единое глобальное целое, «диалог между ними».

Влияние глобализации на духовную культуру кыргызов на сегодняшний день происходит две противоположные тенденции в кыргызской культуре. Во-первых глобализационные процессы вызывают возрождение национальной культуры, языка, религии, традиций, обычаев, праздников и во вторых глобализационные процессы привносят в жизнь кыргызов новые ценности, традиции, праздники, обычаи, религиозные традиции, массовую культуру. Как уже выше отмечалось, по теории Ганнерса что в эпоху глобализации существуют специализированные центры, где формируются культурные послания и эти послания идут, в периферии где они воспринимаются, к таким центрам относят США (в области науки, новейших технологий и массовой культуры), Францию (в области модной одежды и производства деликатесов), Японию (в сфере корпоративной культуры); среди региональных центров выделяются Мексика в Латинской Америке, Египет в арабском мире, Ватикан – в католическом, священные города Кум и Мекка – в исламском.

Если рассматривать в контексте теории Ганнерса то, духовная культура Кыргызстан сейчас находится под влиянием культурных потоков от центра США (Запад), и от центра не только непосредственно от священного города Мекка но и всего мусульманского мира.

В духовной культуре советского периода обличались и представлялись как антиценности идеалы мещанства, стремления к накопительству любой ценой, корысти, прагматизма в человеческих отношениях и т.д. И наоборот, несколько поколений людей воспитывались на идеалах честной бедности, воспевались: богатство души, коллективизм, приоритет общественного над индивидуальным, патриотизм, уважение к своей Родине и т.д. Во многом эти ценности развивались в советский период на основе норм традиционных для человека отечественной культуры. Рыночные же формы хозяйствования требуют от человека других ценностных ориентиров, к которым советские люди не подготовлены, более того –новые ценности вошли в противоречие с традиционными. В результате проводимых реформ высокая квалификация большинства людей творческого и интеллектуального труда оказалась не востребованной. Вторжение рыночных отношений в сферу культуры привело к изменению приоритетов в сторону утилитарно-развлекательного характера.

Теперь рассмотрим влияния второго центра, исламского откуда в Кыргызстан идут культурные потоки. Прежде всего, следует отметить, что в эпоху глобализации ислам в Кыргызстане эволюционировал. До последнего времени считалось, что кыргызы менее исламизированы, чем их соседи таджики, узбеки. Однако процессы, которые происходят в современности, это мнение подвергают сомнению. Сегодня, происходит бурный рост ислама во всех слоях населения. В настоящее время одним из атрибутов массовой религиозной идентичности населения Кыргызстана является – женская религиозная идентичность. Женская мусульманская религиозность, ее трансформация в современном Кыргызстане являются актуальной проблемой, требующей анализа и экспертных оценок. Данная тема важна потому, что она затрагивает все стороны жизни социума – от повседневного быта людей до государственной политики. В ней наиболее полно проявляется новая роль ислама в регионе, а также вероятные перспективы и тенденции развития кыргызстанского общества в целом. Проблема заключается в том, что изменения, происходящие в последнее десятилетие, провоцируют резкое разделение людей на религиозных и светских, тогда как в условиях переходного

периода больше ожидалось разделение на зажиточных и бедных. Противоречия между религиозной и светской частями кыргызстанского социума, в центре которого часто находятся свободы и права женщин, могут привести к дестабилизации ситуации и перерасти в острый социальный конфликт. Чтобы осмыслить важность и сущность данной проблемы, необходимо выявить, как проявляется женская религиозность в традиционном кыргызстанском обществе – и каковы перспективы и динамика этого явления. Распространенным является мнение о том, что женщины в хиджабе скромные и застенчивые, в основном, из сельской местности и воспитаны только для того, чтобы быть послушными домохозяйками. Ношение исламской одежды, со стороны женщин вызывает бурные обсуждения в кыргызстанском обществе. Кыргызские женщины никогда не носили парнаджу, хиджаб. Так, например кыргызстанские ученые считают, что «в восточных мусульманских странах хиджаб - предмет национальной одежды, потребность в которой появилась как необходимость. В арабских пустынях хиджаб спасал от жары, чтобы песок не попадал в глаза, нос, рот. Религиозная составляющая хиджаба - женщины его надевают в качестве наказания, очищения от греха. А в КР хиджаб пришел вместе с исламом. Молодые незамужние девушки все чаще одеваются во все черное, покрывают голову черным платком, что противоречит кыргызской культуре»¹³⁴.

По вопросу о ношении хиджаба выразил свою позицию и президент Кыргызстана "Для сохранения своей государственности мы должны знать свой язык, историю, культуру и традиции, - сказал президент КР Алмазбек Атамбаев. - Мы – кыргызы, у нас есть своя вера, свои обычаи. По вере мы мусульмане, но нельзя путать это с культурой и наукой. Ко мне уже обращались преподаватели школ с просьбой учить детей, надев хиджаб. В истории Кыргызстана были великие женщины, которые даже участвовали в сражениях, однако никогда они не закрывали лица черными покрывалами. Это не наша одежда, не наша культура, надо это понимать и не впадать в крайности», — сказал он. По его словам, есть разница между арабской культурой и исламом. «Я тоже мусульманин, но мы должны помнить и свою культуру и традиции. Нужно с детского сада обучать детей кыргызскому языку, так как взрослым уже тяжело его учить. Это нужно для сохранения единства и целостности в стране», — заключил А.Атамбаев¹³⁵.

А другой высокопоставленный чиновник омбудсмен Кыргызстана Турсунбек Акун заявил, что “в Кыргызстане до сих пор не приемлют ношение хиджаба”. Так он сообщил, что “во многих учебных заведениях до сих пор часто выдворяют школьниц и студенток, носящих хиджаб”. По его словам, справедливость восстанавливается после его вмешательства. "Часто это происходит на уровне глав районных управлений образования, на уровне директоров школ. Такие случаи были в Токтогульском районе, в Кара-Кульджинском, Алайском, Чуйской области и Бишкеке", - сообщил омбудсмен. Акун еще раз напомнил, что каждый гражданин Кыргызстана имеет право на ношение одежды по своему усмотрению, религиозному в том числе¹³⁶.

Таким образом, меняющиеся традиции в масштабе страны отражают эволюцию отношения к исламу, который считался взглядом назад – наследие советского атеизма – но сейчас рассматривается многими как источник духовного наставничества в беспокойный период. Это объясняется тем, что за годы независимости период не выработано общенациональных идей, направленных на объединение людей постсоветской культуры, дающих импульс к дальнейшему развитию духовной культуры современного кыргызстанского общества.

¹³⁴ Жылдыз Орозбекова: Современный ислам в Кыргызстане искажает духовные традиции кыргызов // 14/11/11 12:47, Бишкек – ИА «24.kg»

¹³⁵ <http://www.kyrgyztoday.kg/ru/politika/item/2729-prezident-atambaev-hidzhab-ne-nasha-odezhda.html>

¹³⁶ <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1344413340>

Эсенаманова Н. С.

*кандидат политических наук,
и.о. доцента кафедры
философии и социально -
гуманитарных наук КГЮА
(Кыргызстан)*

РОЛЬ РЕЛИГИИ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

В условиях глобализации в духовной сфере Кыргызстана происходит поиск своей идентичности национальной, этноконфессиональной, религиозной, духовных ориентиров. В этом поиске на сегодняшний день возникли различного рода группы, течения, тенгрианство, приверженцы различных течений ислама, суфийские направления, секты, радикальные течения. Некоторые из них призывают, возродит тенгрианство до исламские верования кыргызов, а другие придерживаться ислам как основного духовного ориентира для кыргызов. За последние 20 лет в республике в каждом селении построены мечети даже в самом отдаленном районе, айыле где зачастую нет школы или больницы. Так, например, если до 1991 г. в Кыргызстане насчитывалось всего 5-6 направлений религии, то ныне их число перевалило далеко за 30. Количество мечетей также значительно возросло, с 39 до 2500. Если до обретения независимости не было ни одного исламского учебного заведения, то ныне только высших учебных заведений - 9, в том числе один университет, а количество медресе перевалило за 50¹³⁷. С каждым годом на пятничный намаз на старой площади Бишкека приходят все больше людей, особенно молодых, много женщин и девушек носят хиджаб. Кроме этого на высоком уровне власть, многие политики, демонстрируют свою религиозность, совершая праздничные намазы на центральной площади Бишкека, в Жогорку Кенеше КР были открыты комнаты для совершения молитв.

Эти процессы многие ученые называют ренессансом, золотым веком религии, ре исламизацией. Во многом соглашаясь с мнением о том, что эти процессы являются «ре исламизацией» т.е. возобновление развития ислама в новых исторических условиях мы считаем, что этот процесс является и эволюцией ислам в Кыргызстане. Несмотря на то, что в течении семидесяти лет господствовал атеизм ислам в Кыргызстане не исчез и его влияние сохранялось на бытовом уровне. Хотя кыргызы до установления советской власти не отличались высокой исламизированностью.

Прежде всего, следует рассмотреть основные причины роста религиозности в частности ислама. К основным причинам этого процесса можно отнести внутренние и внешние. К внутренним относятся:

- снятие запрета на исповедание религии, быть верующим в Бога.
- духовный вакуум, образовавшийся после краха коммунистической идеологии, который стремились заполнить традиционные и нетрадиционные религиозные течения нерешенные социально-экономические проблемы и неравномерное распределение богатства, которые породили у населения неуверенность в завтрашнем дне. Люди начали искать утешение в религии.

К основным внешним факторам относятся:

- проникновение религиозных миссионеров вместе с ним различных идей и в том числе радикальных идей из зарубежных стран;
- свободное распространение этими миссионерами религиозной литературы различного толка.

¹³⁷ Текущий архив Государственной комиссии при Правительстве Кыргызской Республики по делам религий.

• сюда можно отнести и процессы глобализации. Глобализация способствовала тому, что ислам в Кыргызстане эволюционировал именно в том виде, в котором он существует на данный момент.

Возникли различные религиозно-политические течения, у которых политические цели для достижения этих целей они призывают свергнуть государственные режимы в Центральной Азии, в том числе и в Кыргызстане. Ярким примером может, послужит деятельность религиозной экстремисткой партии Хизб ут Тахрир. Возникает вопрос, почему мы называем этот процесс естественной эволюцией ислама в политический ислам? По нашему мнению спецификой ислама было и остается слияние духовного и светского начал, политической администрации и религиозной власти. А также ислам как целостная система претендует на всеобъемлющее регулирование всех сторон жизнедеятельности мусульман. Кроме того, ислам претендует на владение знанием об идеальной модели функционирования общества - исламском государстве. Первостепенная роль в создании моделей исламского государства принадлежит фундаменталистам (проповедующим возрождение фундаментальных принципов ислама) принимающие с 70 –х гг. XX в. все более активное участие в борьбе за власть. Именно им принадлежит сегодня ведущая роль в борьбе за оформление организационного и идейного единства мусульманского мира. Как отмечает исследователь Полонская Л. Р., «на всем протяжении истории связь религии с политикой в исламском мире была сильнее, чем в других цивилизационных ареалах. В целом же хотелось бы подчеркнуть, что корни многих особенностей современного политического мышления народов Востока уходят в прошлое: они связаны с особенностями их исторического развития в древности и средневековье, с соотношением светского и религиозного моментов в национально-освободительном движении и его идеологии в новое и новейшее время»¹³⁸.

На сегодняшний день в традиционных мусульманских странах, где ислам сохраняется в качестве официальной идеологии, и даже в "мусульманских" республиках СНГ (Узбекистане, Азербайджане, Киргизии, Туркмении, Таджикистане, Казахстане), где религия отделена от государства, очень сильно проявляется тенденция взаимосвязи ислама со всеми структурами государственного строя. Многие руководители этих стран придерживаются мнения, что ислам, в сущности, не противоречит социальному прогрессу и его необходимо использовать в создании нового общества. Духовенство в этих странах официально поддерживает правительство. Богословы прилагают немало усилий к тому, чтобы новые преобразования в этих странах обосновывались канонами ислама. Современные мусульманские идеологи выдвигают различные концепции создания нового типа исламского государства, разрабатывают экономические и социальные программы по формам правления, об обязанностях мусульманского правительства. В "мусульманских" республиках СНГ этот процесс начался, и особенно успешно и спокойно идет в Узбекистане, Туркмении и Азербайджане. В этих республиках официальное духовенство, имеющее давние связи с прежними партийными руководителями, и сейчас спокойно сотрудничает с ними. В основном президенты этих стран - бывшие партийные руководители, по-другому относящиеся сегодня к исламу. В силу исторических причин ислам предстает не только как религия. Для мусульман он является еще и фундаментом образа жизни, мышления, государственного строя, права, цивилизации десятков народов.

По нашему мнению в силу сложившегося социально-экономического положения ислам в Кыргызстане активно начал охватывать все стороны жизни и становится политически активным, и в целом будет развиваться так же как в странах

¹³⁸ Полонская Л. Р. Религия и формирование современного политического мышления. В сборнике статей: Мусульманские страны религия и политика (70-80 годы). - М., 1991. - С.7.

мусульманского Востока с некоторыми отличиями, особенностями. Общеизвестным фактом является, что в Кыргызстане идет рост исламского фундаментализма, который пользуется наибольшим влиянием в мире в условиях глобализации. Для него характерна высокая политизация.

Современный фундаментализм - это динамично развивающаяся сила, которая в известном смысле является альтернативой глобализации, определяя многие политические процессы, направления оппозиционного движения в большинстве государств¹³⁹.

В эпоху глобализации и постмодернизма в современных исламских обществах проходят два разных, но взаимосвязанных процесса. Первый — появление глобальной исламской политической системы, второй — культурная (или цивилизационная) реакция ислама в форме фундаментализма против вестернизма и консюмеризма, вызванных глобализацией¹⁴⁰.

Так же, как и глобализация, фундаментализм в самом широком смысле предполагает интеграцию жителей планеты под одним началом и создание в перспективе единого мирового государства с единым правительством, настаивая на нивелировке расовых, национальных, культурных различий в пользу космополитизма. В экономике, по представлениям фундаменталистов, должна сохраняться частная собственность, однако при этом должно осуществляться перераспределение богатств в интересах обездоленных. Большое внимание должно уделяться социальному обеспечению, но при этом должен быть наложен запрет на монополию. По существу, речь идет о такой системе, которая гарантировала бы существование мелкой и средней буржуазии, но препятствовала бы формированию крупного капитала¹⁴¹. Исламское государство представляется фундаменталистами как теократическое.

Политическая власть в таком государстве должна быть сосредоточена в руках представителя Аллаха, который избирается всей уммой и будучи представителем Всевышнего, должен править в интересах не какой-то одной группы или партии, а в интересах всего общества.

В области международной политики главной задачей должно стать объединение всех мусульман под властью "подлинного исламского правления" и борьба против гегемонизма Запада, руководящая роль которого, по их представлениям, подходит к концу и неизбежно сменится лидерством ислама.

Фундаментализм не признает этнических границ и выдвигает на передний план религиозную общность. На этом основана концепция единой мусульманской нации (Умма), объединяющей в одно государство (Халифат) все исламские народы. Он абсолютизирует исламскую традицию, объявляя ее единственно правильной, чем становится близок к утопии, и склонен скорее отвергать, чем воспринимать чужие ценности. Отсюда, например, неприемлемость западного варианта демократии, жесткое и безусловное неприятие западной культуры, культ строгих шариатских законов и некое высокомерие в отношении всего неисламского.

Итак, фундаментализм, как и глобализация, претендует на регулирование всех сфер общественной жизни экономической, социальной, политической, идеологической, а также регулирующих их юриспруденции, морали. И в настоящее время, вследствие целого комплекса причин: тяжелого экономического, политического положения, крушения коммунистической идеологии, роста населения в исламских государствах и неудачи попыток интеграции на национальной основе¹⁴², исламский фундаментализм

¹³⁹ См.: Д. Малышева Исламско - фундаменталистский проект в реалиях современного мира // Мировая экономика и

международные отношения, 1999, №7. с.112

¹⁴⁰ См. Саидазимова. Ислам и Запад: возможен ли «диалог цивилизаций»? // Центральная Азия и Кавказ. 2000. №5. С. 27.

¹⁴¹ См.: Мамедова Н.М. Исламская экономика и глобализация // Ислам и политика, - М.: 2001, с.258.

¹⁴² Старченков Г.И. Рост исламской диаспоры в странах Запада // Ислам и политика, - М.: 2001. С.264.

становится все более привлекательным для политиков мусульманских стран и представляет собой отражающую реалии сегодняшнего дня парадигму, которая с учетом сложившейся ситуации стала альтернативой глобализации.

В Кыргызстане социально-экономический кризис, усугубленный сильнейшим социальным расслоением; идеологический вакуум способствует естественной активизации ислама в политике и идеи исламского фундаментализма, а именно ее радикального крыла для некоторых слоев населения кажутся альтернативной существующему политическому строю. Это означает, что в будущем, возможен, рост сторонников идей религиозного экстремизма в исламе.

На сегодняшний день особую тревогу вызывает рост популярности ислама, особенно среди молодежи, вызывает опасения спонтанности и бесконтрольности этого процесса. Низкой же грамотностью сельского населения в сфере ислама, некоторые силы, прикрываясь религиозными лозунгами, могут воспользоваться в борьбе за власть. Яркий пример последние события на юге нашей страны. А отсутствие общепризнанного духовного авторитета среди мусульман Кыргызстана, внутренние интриги и борьба между различными идеологическими течениями и группировками в Муфтияте, ведут к расколу их на группы и формированию религиозных организаций независимых от него. Сохранившийся в Центральной Азии ислам оказался неготовым и неспособным противостоять своим же радикальным течениям. Сказались отсутствие системы классического (догматического) религиозного образования, дефицит интеллектуального слоя среди духовенства. Например, в Кыргызстане только 30 – 40 % имамов имеют специальное теологическое образование. Сегодня вокруг Бишкека, все плотнее охватывая столицу, образовался пояс новостроек, Именно здесь, среди бедной части населения - аутсайдеров общества, процветает безработица и социальная несправедливость, именно здесь, находят почву радикальные идеи. Эксперты прогнозируют, что через несколько лет мы заговорим о факторе «Мусульманской Улицы», которая будет представлять бедные слои населения и где деление будет проходить по признаку «мы и они». Раньше говорили об интересах рабочего класса, крестьянства и интеллигенции, сейчас это ушло в прошлое. Сегодня идентификация простого народа все больше связывается с Исламом. И в политической борьбе за электорат некоторые «светские» политики могут использовать религиозный «исламский» ресурс. По мнению экспертов¹⁴³ на сегодняшний день, очевидно влияние на население Кыргызстана, в особенности на молодежь регионов, так называемого движения «Таблиг даавата» (от арабского Даъва - призыв). На данный момент наша страна является самой активной, по части проповеди этого учения и количеству «дааватистов», среди стран Центральной Азии. Во многом этому способствовал обмен опытом и знаниями между «джамаатами» Кыргызстана и иностранных мусульманских государств. Но, зачастую, приняв участие в непродолжительном даавате и получив неполные или недостоверные знания об Исламе, мусульманин становится легкой добычей для радикальных исламских течений.

До сих пор Кыргызстан не имеет четкой правовой и законодательной базы, которая бы являлась инструментом идеологической защиты государства, общества от всевозможных сект. Возможность лавирования и размытость законов, позволяют различным сектам на его территории, таким, как например, Ахмадия или Церковь Муна функционирующими под другими названиями, находить различные пути для осуществления деструктивной деятельности. Эксперты-теологи и представители духовенства считают, что за последние пятнадцать лет Кыргызстан превратился в рассадник запрещенных религиозных сект. Виной тому слишком либеральное законодательство. По мнению экспертов чтобы укрепить позиции власти в сфере

¹⁴³ **Маликов К.К.** «Светское государство и исламский политический процесс в Кыргызстане: «Мусульманский ресурс» как фактор государственного строительства». - 27.03.2008. - <http://www.islamrf.org/news/umma/islam-world>.

религиозной политики государства, необходимо иметь в виду те проблемы, которые являются главным препятствием в его эффективной работе. В первую очередь к их числу относится отсутствие у государства четкой идеологической составляющей, которая и определяет стратегию и целенаправленность его работы в религиозной сфере.

Әділбекова Л.М.

филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазақ Мемлекеттік Қыздар
педагогика Университеті баспасөз хатшысы
(Қазақстан)

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ҚЫЗДАР УНИВЕРСИТЕТІ ДАМУДЫҢ ЖАҢА САТЫСЫНДА

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті - тәуелсіз Қазақстанымыз бен посткеңестік мемлекеттер арасындағы бірден-бір арулардың жоғары білім ордасы. 1944 жылы, яғни сұрапыл соғыс жылдары ауыл мектептеріне мұғалімдер даярлау мақсатында ашылған университеттің құрылғанына биыл 68 жылға аяқ басты. Осы аралықта университетті елу мыңнан аса ұлт тәрбиешісі бітіріп шықты, ол түлектер Қазақстанның бар аймақтарында және шет мемлекеттерде абыроймен еңбектеніп келеді. Қыз туса мәпелеп, бар дәмдіні жегізіп, бар жақсыны кигізіп, «ертеңгі бір үйдің, бір ұлттың анасы» деп тәрбиелейтін қазақ халқы қыздарының оқу ордасын тәуелсіздік алған жылдардан бастап, Елбасымыз бен Үкіметіміз өз қамқорлығына алып, ел игілігі үшін сақтап қалды. Әлемді шарлаған дағдарыс жылдарына қарамастан, Ұлт Көшбасшысы-Елбасымыз оқу ошағына заманауи жаңа «Студенттер үйін» салып берді. Университет ұжымының да, студент қыздарымыздың да Елбасымыздың әкелік қамқорлығына алғысы шексіз.

Биылғы 2011-2012 оқу жылында университет өмірінде оң өзгерістер болды. ҚР Білім және ғылым министрінің бұйрығымен Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің 3-4 шақырылым депутаты, Әлеуметтік-мәдени даму комитетінің төрайымы

Динар Жүсіпәліқызы Нөкетаева университетке ректор болып тағайындалды. «Жас келсе – іске» демей ме халық даналығы. Жас та іскер басшы оқу үрдісін модернизациялауды, инновациялық технологиялармен қамтамасыз етуді, корпоративті «Универ» басқару жүйесін іске қосып, оқу үдерісін толық автоматтандыру арқылы оқытушыларды қағазбастылықтан арылтып, мүмкіндігінше, білімін көтеруге, ғылыми ізденуге жағдай жасауға, ұстаз-ғалым еңбегін бағалауда рейтингтік жүйе енгізіп, олардың материалдық жағдайын барынша көтеруді басты мақсат етіп қойды.

Университетті мемлекетіміздегі педагогтар дайындайтын алдыңғы қатарлы оқу орындарының бірі етіп, әлемдік білім беру нарығына шығаруда, халықаралық білім беру кеңістігіне қыздардың парасат мектебін атына лайық жоғары деңгейлі оқу орны ретінде енгізуде оқу орнының ректоры Динар Жүсіпәліқызының басшылығымен биылғы оқу жылының басынан бері аз ғана уақытта қыруар істер атқарылды.

Қазақстан Болон декларациясына қол қойып, үш деңгейлі мамандар даярлау жүйесіне көшті. Бұл, ең алдымен, университет дипломының халықаралық деңгейде

танылуы үшін сапалы, бәсекеге қабілетті, заманауи терең білімді маман даярлау мақсатында, ішкі және сыртқы академиялық ұтқырлықты дамыту мәселесін шешуді талап етті. Университет басшылығы тарапынан шұғыл түрде қолға алынған бұл мәселе өз нәтижесін беріп, университет аз ғана уақыт ішінде отандық және шет елдік алдыңғы қатарлы бірнеше оқу орындарымен келісім шартқа қол қойып, студенттермен, магистранттармен, оқытушы-ғалымдармен алмасып, жұмыс жасай бастады.

Университетке жаңа леп, жаңа тыныс кірді. Қазіргі кезеңде Жетісу мемлекеттік университетімен (Талдықорған қ.), Абай атындағы ҚазҰПУ-мен (Алматы қ.), Павлодар мемлекеттік университетімен (Павлодар қ.), Букетов атындағы ҚарМУ-мен (Қарағанды қ.), Атырау МУ-мен (Атырау қ.) студенттер алмасып, білім алуда. Ресей, Түркия, Малайзия мемлекеттерінің белді университеттерімен екі дипломдық білім беру туралы келісімдерге қол жеткізілді.

Университеттің білім беру кеңістігі күн санап кеңеюде. Аз ғана уақыт ішінде Синьцзян педагогикалық университетімен (Қытай), Миссиссиппи мемлекеттік университетімен (АҚШ), Нигде университетімен (Түркия), Томск политехникалық ұлттық зерттеу университетімен (Ресей) келісім-шарттарға қол қойылды. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті мен Шыңжаң педагогикалық университеті арасындағы байланысты нығайту үшін қытай елінің мәдениеті мен салт-дәстүрін дәріптеу және қытай тілін үйрету мақсатында «Қытай тілі орталығы» жұмыс жасай бастады. 2011-2013 жылдар аралығында университетте халықаралық ынтымақтастықты нығайту барысында Шыңжаң педагогикалық университетінің оқытушысы жұмыс жасауға келді.

2011-2012 оқу жылында Қазақстан Республикасы Президентінің «Болашақ» халықаралық бағдарламасы бойынша бір жылдық ғылыми тәлімнамаға Санкт-Петербург, Мәскеу қалаларына психология, физика, жалпы педагогика, музыкалық білім кафедраларынан 4 оқытушы, Австралия мемлекетінің Griffith университетіне шет тілдер факультетінен 2 оқытушы жіберілді.

Педагогтер дайындайтын оқу орны болғанына қарамастан, университет ғалымдарының ғылыми жобалары үстіміздегі жылы ақпан айында жарияланған жеңімпаз инновациялық ғылыми жобалар тізіміне ілігіп, 3 бірдей жоба мемлекеттік грантты жеңіп алды, екі бірдей оқытушы жылдың «ең үздік оқытушысы» атанды.

Нұрсұлтан Әбішұлының 2010 жылы университет ұжымымен кездесу сәтінде айтқан : «Бір ананы тәрбиелеп шығу – бір ұлтты тәрбиелеумен бірдей» деген ұлағатты сөздері бар. «Әрбір студентті білікті маман болумен қатар, иманды қыз, болашақ ибалы келін етіп тәрбиелеу керек» деген ұстанымдағы университет басшысы тәрбие жұмысын басты назарда ұстап, тәрбие жұмысына жауапты қызметкерлерге жан-жақты қолдау көрсетуде. Тек қана, үстіміздегі жылдың ақпан айын ғана алатын болсақ, университетте Қазақстан Республикасы Мәжілісінің депутаттары Мұрат Әбенәлі 17 ақпанда, Камал Бұрхановпен 25 ақпанда, ҚР Білім және ғылым вице-министрі Мұрат Орынхановпен 5 наурызда Елбасының биылғы Жолдауын қолдауға, іске асыруға байланысты кездесулер өтті. 22 ақпан күні университет тарихында бірінші рет 4,5 мың 11 сынып оқушысы қатысып, Қазақстан бойынша 10 аймақта қатар өткізілген, халқымыздың алғашқы ұстазының 170 жылдығына арналған «Ы. АЛТЫНСАРИН – 2012» Олимпиадасы өткізілді. Олимпиада жеңімпаздарына 21 ректорлық грант берілмекші. 9 ақпанда жас ақындар өлеңдерін оқыған дәстүрлі «Бүгін менің туған күнім...» атты Мұқағали оқулары ақын ескерткіші жанында өткізілсе, 17 ақпанда

«Тәуелсіздік және әдебиеттану ғылымының теориялық мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция, 25 ақпанда «Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік-психологиялық қызметтің өзекті мәселелері» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференция өтті.

Айта кетейік, ректор университет оқытушыларының жалақыларын 1 наурыздан тағы да көтеретіндігін хабарлады. «Жақсының жақсылығын айт, нұры тассын» дейді халқымыз. Үлкен ұжымның әрбір мүшесіне, мыңдаған студенттің әрбір жүрегіне жол тауып, жақсылық жасауға тырысқан басшы қадамына көпшілік дән риза. Айта кетейік, 8 наурыз – халықаралық әйелдер мерекесіне орай, университетте жұмыс жасайтын барлық қыз-келіншектер қауымы ақшалай сыйақы алмақ.

«Тәуелсіздік – тәуекел еткеннің ғана тағдырына бұйыратын бақыт! Егемен алу – оңай емес, ал еңсесін тіктеген ел болу одан да қиын. Біздің алдымызда Тәуелсіздікті қорғау, татулықты сақтау, тұрақтылықты орнықтыру сияқты аса күрделі тарихи істер тұр» - деп тебірене сөйлеген Қазақстан Республикасы Президенті-Ұлт Көшбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған салтанатты жиналыстағы сөздері арада бірер ай өтсе де әрбір қазақстандықтың көкірегінде қалды. Қазақстан халқын көктемнің алғашқы мерекесімен құттықтай отырып, тәуелсіз мемлекетіміз таңдаған дара даму даңғылындағы еліміздің әлем мойындаған өрлеуге толы табыстарына қазақ қыздарының қара шаңырағы – Қыздар университеті де сүбелі өз үлесін қосары анық.

Компьютерная верстка и дизайн: Адемир Бузурманкул уулу

Бумага офсет. Формат А4

Объем 47 п.л. Тираж 250 экз.

Отпечатано в типографии «Университет» КНУ им. Ж. Баласагына

г. Бишкек, пр. Манаса, 101

тел: 0312 32 31 91.; 0312 32 31 75

